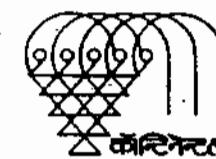

छा वा

शिवाजी साकंत

የፌዴራል :

፳፻፰፭, ዓ.ም. ቀን አዲስ አበባ
፳፻፰፭, ዓ.ም. ቀን አዲስ አበባ : ማኅበር
፳፻፰፭, ዓ.ም. ቀን አዲስ አበባ : ማኅበር

የፌዴራል :

ይቀረቡት የሚከተሉት ሁኔታዎች

መሆኑ መሆኑ

የፌዴራል የሚከተሉት ሁኔታዎች

ዕድገት : የፌዴራል የሚከተሉት

ዕድገት

የፌዴራል : የፌዴራል የሚከተሉት ሁኔታዎች
የፌዴራል : የፌዴራል የሚከተሉት ሁኔታዎች
የፌዴራል : የፌዴራል የሚከተሉት ሁኔታዎች

፲፻፰፭፭ ሆኖ

፲፻፰፭፭፭, ፭፻/፲፻፰፭፭፭, ፭፻/፲፻፰፭፭፭፭

የፌዴራል የሚከተሉት

የፌዴራል : የፌዴራል የሚከተሉት

፲፻፰፭፭፭ ሆኖ, ፭፻/፲፻፰፭፭፭, ፭፻/፲፻፰፭፭፭፭

የፌዴራል : የፌዴራል የሚከተሉት

፲፻፰፭፭፭ ሆኖ, የፌዴራል

የፌዴራል የሚከተሉት

የፌዴራል : የፌዴራል የሚከተሉት

भेंडारा परडी

ती १९२ सालची गुडगाडी होती. ‘छावा’ च्या लिंगाणाला प्रांगण काणपूर्वी मी त्या सुमाराती सनादी विधी आटेपूर पूलेल बसले होतो. निंदगाच महिंदंब तुळजापूला जाळकून आले असल्यामुळे मिटल्या ठोळांसमर अट्युजा जाळबेची खुर्ती तरवत होती. तिचं जाइवणी हप आकूलून घेण्याची छटपट मोरमन बालली होती. हाती घ्यावच्या या कथास्तुसाठी मन तिळा कौलाचे फूल बढवीत होते. अंगारून संबरीच्या तुडतडात तुडन आलेला उद्योग कानावर पडला. अंगर काटाव सरकला नव्हता. नेमका आजाच त्याचा फेरा आला होता. मान बळवून मी त्याच्याकडे काही वेळ बघतच याहिले; त्याला घरात बोलून घेतले. फणाले, “पोता याचळ. वेळद्वारा आलेला नव्हता. असा ‘उंदं गं अंबे उंदं’ गर्जला नव्हता. नेमका आजाच त्याचा फेरा आला होता. मान बळवून मी त्याच्याकडे काही वेळ बघतच याहिले; त्याला घरात बोलून घेतले. फणाले, “पोता योङ्का तेलाची माणणी केली. ते गिळताच येत शिळाबला आणि त्यानं नमन घरलं. त्याच्या जागांबोलेलंनी ती देखेली कितीती वेळ धुम राहिली. निरोप देशाना त्यानं आईचा भंडारा आणि देन कबळ्या माझ्या हाती दिल्या.

‘शंभुकथा’ बेतण्याठी – बायध्यासाठी – महाराष्ट्राच्या बागलणातील सालतेपुढेपसून थेट गेव्यातील शिवेलीपर्यंत किंवेळे गडकोट, शंभु-जीवनाशी निगडित ऐतिहासिक स्थळ, बस्तुसंग्रहालय यांना मी भेटी दिल्या. शिव-शंभुकालाशी निगडित काय काय वाचलं ते माझ मलाच माहित. अगोदत शळवंसाराबद्दे लेढकगमनात छकणां उसा सत्य नाही. त्यातून ऐतिहासिक कथा हाती असली तर बघावलाच नको. मन घोड्यांच्या टांगाना केळा बाधलं जातं ते कळतच नाही!

या कथेच्या निपिचाने अनेकदा गायाठी मेलो. एत्रीच्या नीव शांततेत हा पुणे गड पायांखाली घालणे यासराखा थाराक अमुवच नाही दुसरा कुठलाही. खुप संभाजीराजांचे जन्मस्थळ पुंदर! त्यांचे बालपण रमले व शिवजीराजांच्या उमार हयातीतील रोमांवक्क घटना घडल्या ते राजगड, त्या विता-युवांच्या जीवनात शिरेवजा मास लाभलेल रायाड. औरंगजेबाच्या प्रमुख हालजाती घडल्या ते दक्षिणीतील औरंगाबाद आणि नगर, संभाजीराजांच्या जीवनात मर्मस्थळ ठरलेला पूळाळा, माडवीची खाडी, सज्जनगड, तुळापूर आणि जिर्च संभाजीराजांच्या जीवनाले, ‘शिवरूप’ लाभालं ते वढू-तुळापूर अशी कैक मोठी

व लहानसहान ठिकाण पैर प्रत्यक्षात पाहिली मलाच न करवणाऱ्या भवानीगाईसे ती काय आणि केवळ साझेसाठी बोलून गेली ते सारं शब्दात पकडून नाही सामान्यांमध्ये रुपांग.

या कथेचा नाशक आहे ‘संभाजी’ विवाह! हात बालणाऱ्याला अनेक वळणांनी फरफटत नेणारा कै. आचार्य अश्यांनी युवईच्या एका समारभाऊत विचाराचाच अठवताय, “शिवाजीराज, या तुमच्या कलाकृतीत संभाजीच्या शिवाजींका मोठा तर कणार नाही ना?” मी नझणे आचार्याना सांगितल्याचे अठवताय, “माझ्या कथेचं नव ‘छावा’ आहे आचार्य. त्याचे वडील सिंह होते हे नववाच स्थै होत नाही क्या?” ते सहज उत्तर देताना मात्र याच विचार घेऊन गेले होते: महाराष्ट्राच्या या ‘छाव्याला’ तत्कालीन लेन दबाव ‘Wartlike Prince’ संबोधून गेला असलताना माठी मानसमर मात्र तो व्यासी, लंस्ट, संतापी आणि अधिकवर्द्ध अविचारी असाच का आणि कसा उभा केला मेला? एका विचारात यांना मी हेलाकूनच मेलो – ‘संभाजीराजांचे चरित्र एका महामनवाच्या वाचनात यायलाच होते होते. स्वामी विवेकानंदांच्या! ते या गिव्युताला अधिक योग्य व समर्थ न्याय खवितच देऊ शकले असते. जर संभाजीराजे खोल व्यवसाय असते तर शेवटच्या कठोर सजेच्या प्रसांगी पारच लासळले असते. कंणात मी सजाच तेवढी कूर व अमानकी होती. खरी ऐतिहासिक कथा ऐतिहासिक संदर्भाच्या पायथ्याद्वारा उमी करावी लागते. ते संदर्भही निझोप, अलिक मनाने तपासलेले असावे लागतात. जिथं इतिहास मुका होते तिथे तातत्यान त्याला सादवावं लागत. त्या काळ्याचे विवर, बोली भाषा, दरजे-प्रावरणे, वातावरण या सर्वांना स्वरूपी द्यावा लागतो. सर्वाहृन अवघड असलात ती ऐतिहासिक मने. ती फुलपाखारांच्या पंखांत असतात. हळुवार सावधणपाली ती उकलावी लागतात.

या कथेतील, कुलेशाची ‘कानोजी’ भाषा त्यासाठीच बोली आहे. धर्मपीठ काशीच्या गणाभूंडांची बोली संस्कृतप्रवृत्त आहे. हंवीराव, वेसाजी, कांडाळी, म्हालोजी, गणोजी-कांहोजी, आदीची ‘मावळ-बोली’ कळवारती आहे. शिवाजी-संभाजीराजे, राजसिंह, मत्रिण यांची भाषा उर्दू फारशी, मावळी असा सरमिलकीची व रोज बापावीच लागत असल्यासुदे, ‘दस्ती’ इतरेली आहे हे सुरु वाचकांच्या सहज ध्यानी ऐहल. अशी कावजस्तू ही अनेक म्हणजे फूल कसे उमलते? असे वेळेला विचारण्यासारखेच आहे!

मेली दहा वर्ष मी विचारांच्या असंख्य झारोक्यांनुन धेवलेलं शंभु-दस्ति सर्व प्रकारच्या उल्लऱ्युल विचारांची चालण लालून नंतरच माझी वाचकासमोर ठेवीत

छापा

आहे. शंकुभेद्या हा गोंधळ-चौक वाचकांसमधे घालताना लेड्क क्रम्भून जाणवलेल्या दोन-तीन मुद्दांचा प्रकल्पन इंठ उलेले तेलाच पाहिजे. त्यातील पहिला म्हणजे संभाजी हा केलवळ साथा राजा गाही. तो कविमाराचा, अनेक उल्थार्लीच्या प्रसंगाबून गेलेला, औरंगजेबच्या इपाने ऊच्यातमेसे विशालकाम संकट दर्शन्यातुं उम्ह ताकलं आहे असा आणि विष्ट जीवनवाद साधारण राजा आहे. किंजांची कमाच जगू योमार्वी अशा येस्वाई त्याच्या जीवनात सहाय्याचारिणी क्रम्भून आल्या आहेत. छंदोजी, कुलेश, अग्ना पंडितांच्या प्रभावक्ळीतील कंक, हरजीतांजे, कांठाडी, कुलेश, अग्ना पंडितांच्या प्रभावक्ळीतील आणि तेजवंत शिवप्रशांत हे व्यक्तित्व आहे. कुलेश कबीजी अणि संभाजी, अशा प्रार्थी साहित्यात बद्दाम झालेल्या 'जोडगोळीवरचा' कलंक क्रम्भून काढवा असा विडा उचलून काही मी ही कथा बांधलेली नाही! या कथेत 'कुलेश' असा शब्द दूष विचाराती योजना आहे. त्याची फोड कवि + कुल + ई = कविकुलेश असीच देता फेल. 'कुलुणा कळनी' नव्हे! राजा शिवाजीमधून संताजी-धनाजीपर्यंत महाराष्ट्राचा लोकजीवनात देऊन गेलेल्या असंचय महात्माच्या अशा कालखंडाचा या कथेद्वारा देख घेण्याचा एक प्रचलन यी केलेला आहे. यानिवार दिनांक २८ एप्रिल १७९१ राजी 'छाचा प्रकाशित झाली किलेले प्रतापाडाचा. माननीय श्री. यशवंतराव चव्हाण याच्या शुभमहत्ते. त्याचा मी कायमचा कळी आहे.

ही कथा जसवणी बोधीत गेले तसं तिच्याकरण्या प्रेषामुळे कै. ग. दि. माडगुळक, शिव-शाहीर बाबसाहेब पुढे, गो. नी. दांडेकर, नवर्य विठ्ठलजन. कोलेटकर, डॉ. पं. ग. कुलकर्णी अदी पंडितांची वाचन-वचना या रूपाने जो उत्साह मला दिला त्याबद्दल मी त्याचा सदैव आभारी घ झाली आहे.

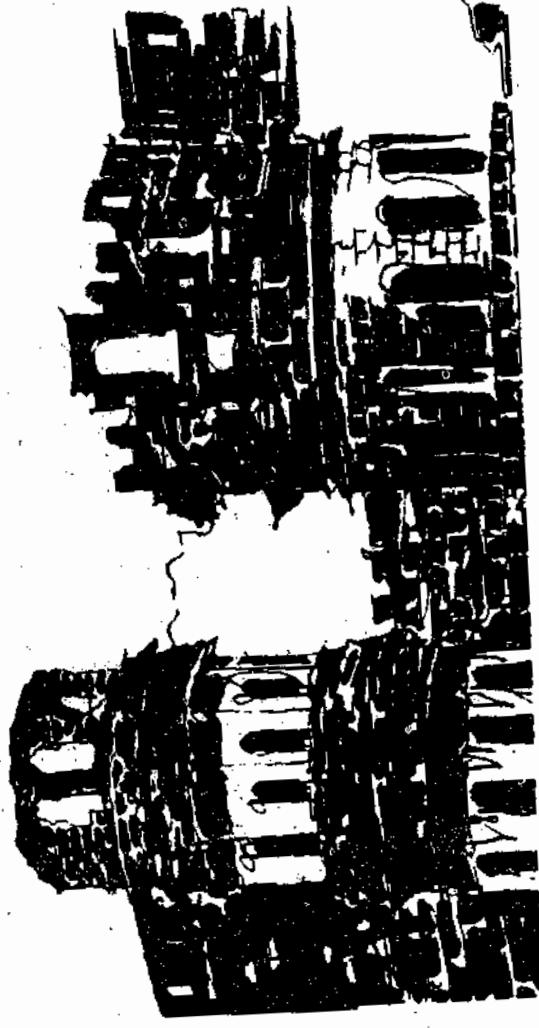
कांटिनेन्टलचे असंतराव कुलकर्णी यांच्याबद्दल काय लिहावे तेच समजत नाही. त्याच्याच एका कवितेत लिहिल्याप्रमाणे त्यावे माझे 'क्रांतीच' निश्चितव या जमीवे नाहीत. कणाऱ्युवधाला कसले आशार आणि कुठला संकेत? तो मानोमन मात्रांचे याच तांत्र काही आले.

जिच्या नावान ही कथा बुरु झाली, त्या ऊदंबेच्या चरणी ती भक्तीनं ठेवून शहणतो – आता मात्र 'आई राजा उद!'.

दि. १ सप्टेंबर २०००

गोंधेचवृत्ती
शोक ११२

शिवाजी सांबंद्य
३. रामकृष्ण पापरंस गुहाचाना,
सिंहगड रत्ना,
पवरी, पुणे ४११०३०
दूरभाष : ४३३५६५५

۱۰۷۳-۱۰۷۴ میلادی میان سال ۱۹۵۸-۱۹۵۹ خورشیدی میان سال ۱۳۳۶-۱۳۳۷ خورشیدی

दणीमहालवत्त्वा रोषनाईक आला. जिजाऊंका बघताच अदबुज्याघालून कोनाङ्गाकोनाङ्गात निसूर झालेल्या मशाली पटापट उतरून हल्वया कदमानी निधून गेले।

विवस चांगला दीड कासरा धावणी धेरुन कर चढ़ला. महालाच्या महिएपीतून उत्तरलेल्या किणांनी मध्यभागीच्या बिभागीतीवर मनजोगा ऐपैस प्रकाश मांडला. मापुश्री किजाऊ युत्या फिकरमद झाल्या. चिंतागत फेका घेऊन त्याच्या पायाना थकव्याचे कठ आले होते. त्याहून अधिक काळजीचे कठ त्याच्या उरात दाटले होते. एकाएकी दालनाचा दरवाजा कुंसवात कुरुकुला. आऊसाहेब बिमीबिगी दरवाजाच्या रोखाने पुढे सरशा झाल्या. आतल्या साढ्या ‘आऊपणान’ त्याच्या कानाती जमाव केला. अनेक सवाल ठोळ्यात खेडे ठाकेले.

दर्शन तुला उमडला । लो. माहून बसक, रजस् दुण थावणा घत कानी आले. अयडलचा दरवाळ्यात मध्यम वयाची कासबी सुईंग – गोजावका कमेत वाकून उभी होती. अपापले अशुच ओळे हात किजाऊच्या नजेला पह नयेत म्हणून मगाटे कमेत वर टेकवून फिरविले होते.

तापल्या दुग्धावर दाट साय जमून यावी तसे नितक्क हसू तिच्या कुणबी पुखड्यावर बुबुलते आले. जिजाऊनी सवाल टाकण्यापूर्वीच तिंने कपाळाचे गोंदलेले कातडे कर घडकीत दिलल्यावर कुणबी शब्दांच्या नमस्त्या लाहाच लाहा पुळविल्या.

“ औं ५५ बाल्हराजं ५५ ” म्हणे नेताजीरावांनी जोत्यावरुन खाली चटकी छलांगच घेतली ! त्याचा इलका केळवाच पसार झाला. मात्र सामने जिजाबाईंगा बघताच दबकून घेडीकावरची पाणी त्यांनी आगोदर सिधी बसती केली. मासाहेबांना मुशरा घालीतच ते हुणाले, “ बुरायुक्तावरच्या भांडयास्ती बत्ती देतो आफुसाब ! धाकालं धनी आलं ! हूऱ्यांनी तोपाचा नववटन ! बाळीकरमन ! बाळ-बाळ्यांनी सम्पूरकरूप ... ”

प्राजनकराचे फुलभरले झाड डुलवे तशा जिजाबाई प्रसन्न हसलया. चतुर वाळार्जीनी तेवढीच संमती सिताब उचलली. आपली पाठवळ आऊसहेबाना दिसणार आही. या बेताने मुजसा घालीत-घालीत ते मागलया पावली चार-पाच कदम पगो हटले. इक्किताना आपल्या भवदर मिश्यांच्या विचाराकडवारून उक्क्या हताची दमजोर आलीली मृठ फिरविताना ते स्वतःशीच बोलूल्यात खुवया चढवीत पृष्ठपुले, “बाळ्याजन ५ ! धाकल धमी ५ ब्येस ... लहू ब्येस !” आणि एव्ही घोऱ्यावर माडबुलद टुक अमृतुन दोडणारे नेताजीरव लहान बच्यासारखे सिंधे पायीच धावले— फोकस्तान्यावरच्या गोलंदाजना गाठ्यासाठी!

बोटांचा कुळपट्टा वर चढवीत स्वतःशीच हसल्ला. डोकीवारच्या टोपणदी नेसुणा भगवा जरिकाठ ल्यानी गोडल्या हाताच्या कलखत घिमटी जाईच साया केला!

“बालकृष्ण ! शिवबांधे बाढ़ ! पहिले बाल्कराजे !” गोजाकरकाच्या समरीत बोलानी जिजाऊन्या सोशिक मनावर लक्ष लक्ष म्हेरप्रसे फिरली होती. आता त्या ‘थोरत्या आऊ’ आल्या होत्या. त्योंच्या प्रापण्यांची उल्जनाई पायली क्षणात दारून आली. इतकी साळं गुरुरली. शिवबालाराजांच्या गणविशाक तकन्यारत्नांचं उंच टिपेच रडण कैकवेळा घुमलं होतं... पण बालकृष्णांचं बसकं रडण आजवर कधी उलं नक्हतं. म्हणूनच जिजाऊने डोळे पाणप्रे झाले. कृतार्थितेन ! मुलाच्या दर्शनाने ‘आकृष्ण’ धन्य होते, पण नववाचांचा दर्शनाने अवधे ‘स्त्रीण’ धन्य होते ! स्वतःला सावरीत जिजाऊनी गोजाकला विचारले, “कुणासारखे गं दिसतात बाल्कराजे ??”

“ जितनित राजेसायबाबानी !”
“ राजेसाहब ! ” जिजाऊंच्या डोळ्यांसमोर शिवाजीराजांची मृत्यु क्षणात उभी ठाकरी. “ घोड्याच्या पाठीवरून धारेजत धावणी थकून ते कुटल्या मुलाखात असमील अंबा जाणे ! राजे उपजले तेळ्हा इकडीची स्वारी-अशीच उन्हातान्हाल दौडीवर होती ! आज शिवाजीराजांच्या पोटी बाल्याबे आले आणि राजेही तसेच दौडीवर ! भोसल्यांच्या पुरुषांना मागल्या कर्विल्याचा पाशोका पाहात नाही हेच छाई ! हूं— कापदव जगाद्यू ! करीत जिजाऊंची एक निःश्वास सोडला. कितीतरी उदंड कढ त्या निःश्वास भरले होते. राजे नाहीत, निदान त्यांची यादीरी म्हणून त्यांचे बाल्कांजे तरी डोळाभार बधावे म्हणून

जिज्ञासुको दौलतान्ना दीड़ा। उंबरठार्डा भवति आपला सानुपुल्ल पैस्य ठबले।
आतल्या शिसवी मचकाकावर मईबाईच्या कुशीतून उफाळ्लेले रडणे भवतीच्या दगडी
भिंतीवर रोमाच-रोमाच उठवीत होते। उंबरठार्डातच उमे एहून ते कानभर ऐकाताच जिज्ञासु
भानावर आल्या, आपल्या उतारवळ्या मनावे त्यांवे त्यांनाच हसू आले, पाचवी
झाल्याखेजी बाटवटिणीच्या सोयर पडलेल्या दाळनात नसते जायचे! त्या विचाराक्षरोबर
क्षणप्र त्या जखडबंद झाल्या, उंबरठार्डा टाळकला पाय त्यांनी तसाच मागे घेतला!

“ नेसूक्या निरीजवल्ल खोचलेली मोहराजड थेली त्यांनी खेचून हातात घेटली.
 “ सतका उतरा बाळारांचा गोजावाई. ” म्हणत त्यांनी बाकून ती थेली उंबरठाच्या महालकडे
 आत ठेवली. शांत चालीने आणि भरल्या मानाने त्या आपल्या खाजांन्या महालकडे
 चालल्या. त्या वेळी विलळे पुंधराळ्या वारी बाजूचे बुलंद बुलंद आपले तोफांचे कंठ
 कोहून माथ्यावरच्या मावळी, निळ्या, वैशाखी आभाळाला खबर देत होते.
 “ रजनीकिंविराजित, सकाळगांगांडित, भेसले कुलावतंस, श्रीमान शिवाजीराजे भेसले
 यांच्या थोरल्या राणीसरकार वज्रुडेमंडित मर्झिंझाईत्र प्रसूत जाहल्या ! पुत्रत्न प्राप्त
 यांच्ये []

आणि ती खबर ऐकून किल्ले पुंधरवरच्या साळ्या राउळांतें देव आपोआप
‘सोयात’ पडत होते!

पुंधरच्या सदरमहालत कैठकीवर बसून जिजाबाई खलिल्याचे मायने सांगत होत्या.
समोर बसलेले बाळकण्ठांपंत हायमंते ते मायने आणि मजकूर काढावर उत्तरून घेत होते.
बाहेर अठाका कारखान्यांतील असार्माना, पांढऱ्या गलमिशयाचे गोमाऱ्या नाईक
पाणसबळ, खांद्यावरच्या पाणीतील साखर मुठोमुठीनी वाटत होते. कुणीतील लाटीने
गोमाऱ्यीबाबांच्याव तोंडात साखरमुळ भरली. तिचे निसदते कण गोमाऱ्यीबाबांच्या
पाण्याथेट मिशीत अडकते होते.

गोमाऱ्यीना दिवशाप्राती एक तणा मावळा म्हणाला, “नाईक, लई लहानी मूळ
हाय तुमची!”

त्याच्याकडे डोके बटारून बघत गोमाऱ्यीबाबा गरजले, “म्होरं ये. पातच वततो
तुझ्या थोबाडत!” आणि गोमाऱ्यी न्यूतकरच खूष होऊन मान मांगे टाकून करलेले
थरकवीती दिलखुलास हसले.

सदरमहालत खलिल्यांच्या लालु फासबंदीच्या शैल्या तयार झाल्या. शैल्या ठेवलेल्या
तबकाला जिजाबाईनी उजव्या हाताचा दस्तुरी-स्पर्श केला.
सदरच्या भिंतीशी उच्या असलेल्या खबरांतील एक एक खबरगीर
समोरा आला. आऊसाहेबाना मुजान करून आणि बाळकुण्ठांच्या हादूस आपापली
शैले घेऊन बाहेर पडू लागला. फलण, तब्बीड, सिंदवेड, बंडकूड, बैठकूड बसलेले
शैल्या जाणर होत्या.

जिजाबाईनी शेवटची थेली आपल्या हातात घेतली. त्यांच्या समोर भावलपटक्यातील
नामांकित खबरांतील विश्वास—नानाजी मुसेखारेकर उमा होता. त्याच्या हातात ती थेली देत
जिजाबाई म्हणाल्या, “विश्वासराक, जातीनिशी ही थेली राजांना रुज्ज होईल असे कर.
आपला सांगा की— जरो. निचोन येणे. पुनर्जन उपजले !”

“जी.” म्हणत विश्वासरावाने थेली धरला हात आपल्या माश्याला लावून
जिजाऊना मुजरा भरला. विश्वासराव सदरमहालाबोहे पडला.

धावणीची बाट बिनधोरी आहे की नाही हे टेहलण्यासाठी जासुदांचा नाईक बहिर्जी,
राजांच्या घोडद्यापुढे एका मजलेवर दौडत होता. सुपे जवळ आले. बहिर्जीच्या
घारानजेला एक स्वार सामनेच दौड घेव येताना दिसला. इटकन् बहिर्जीनि आपल्या
उजव्या तब्बलातीची शड कमाळावर चलविली. डोळे बारीक करीत त्या स्वाराचा कानोसा
घेतला. त्याच्या घोडावारच्या मावळी जिजाची खूण चांगली पटताच टाच मारून, धूळ
फेकीत आपला घोडा एकदम पुढे काढून दौडत्या टापेन क्षणात त्या स्वाराला गाठला.

बहिर्जीला बघताच समोरच विश्वास पायातर झाला.
“काय खबर आहे इस्वास?” मुजरा घालण्याचा विश्वासला बहिर्जीनि लालोला
चाचपूर पाहिल.

“लई नापी खबर हे नाईक! धन्यानी बाळकिसन जालं! पुंधरवरचं मासाबांची
थेली घिझन आलू न्हवं.” विश्वासने आपला घाटला उत्साह तळ्यपत्या डोळव्यानी
फोडला.

“धन्यांचं बाळकिसन १११ ! कवा? भले रे माझा भावारा!” म्हणत बहिर्जीनि
मांड मोहून जिजावरून घाली छलावृ-बटकी छलांग घेतली. आपण राजांच्या खबरगीर
खाल्याचे नाईक आहोत, विश्वास एक मायुली खबरगीर आहे हे विसरून बहिर्जीनि सरसे
होत विश्वासरांची थेट ऊरभेट घेतली. त्याचे खादे थोपटले.

बळीच पावसाचा मारा होणार ही इशारत देणारा भानाट वारा सुटल होता. लाजवानीने
करण्यासाठी तो विश्वाससह माणाच्या मजलीकडे चोपट दोडू लागला.
राजांचे घोडद्युल नजरप्पात येताच त्या दोयांनी आपल्या जनावरांची धावणी
कटमबाज केली. घिझ्या चालीची घोडी बेकुन ते राजांच्या समोर आले. पायथउतार होऊन
दोयांनीही झटक्यात राजाना अदवपुंजे रुक्के केले. राजांच्या पाठीवर, कायदे आखडलेले
घोडद्यालाचे मावळे श्वास रोखून उभे होते. इकडे आपाळांच्या विवारात वळीच पावसाच्या
हाणीनी मंडीकल्पप्रसारखांवा केवळा जावाव धरला ते कुणालाही काळलेलमुळा नाही.
एजे कुम्हेत जातीच्या तपकिरी, उमड्या जनावरावर मांडबुलंद बैठकून बसलेले
होते. घोडाजेने भावे, खामी कायदे त्यांनी आपल्या आगठीधारी सडक बोटांनी आखडू
धरले होते. कपाळीचे दोन दलांचे आडवे शिवांगध, छातीकडे धारदार नावाचा तरतीत
शेंडा, कानाशिलाकडे निमुक्ते होत मेंडेले, दोनही डोळांच्या देन सर्व वागविणे, लाबट
होळे, उमट शंखासारखी रासातेज पुढा, भाऊच्या ठोकेदैडीशी कान लावून विसावलेली
कठातील चौपाई कवड्यांची आई भ्रवानीची पाबन माळ ! असे ते ‘राजांचोगी’ रूप होते.
धावणीत घोड्यांच्या टापाखाली उमळलेली तांबडधूल त्यांच्या पाहृव्याशुद्ध टोपावर
आणि काळ्याशार दाठीवर उत्तरून सार्थकी लागली होती.

बहिर्जीला बघताच राजांच्या रक्तजागत्या, स्वरशीत ओढांतून काळ्यांची ठाव
येणी, सोनेरी बोलांची चलावृ कबुतेर क्षणात उडाली – “बोला नाईक, स्विताव
पाठमोर वडाया कोण वजह? काही आफत...?” राजांच्या उजव्या झुवडीने वर चडत
कमानी-बाक धरला.

“न्हाई धनी, हो इस्वास पुंधरवरचं मासाबांची थेली घिझन आला. लई खुर्खीची
खबर हाय. थोरल्या रानीसाबास्ती बाळकिसन जालं! धाकतं धर्मी आलं ! कल्यां
बेस्तरवारी !”

“असं ! जगदंब, जगदंब !” राजांच्या कपाळीचे शिकांध, मईबाईच्या सावळ्या मुँदेच्या आठवणीने क्षणभर आक्रमले. नकळतच त्यांच्या हाताची सडक बोट छातीवाच्या भागेतील सफेद कवळांबळून फिली. उम्मचाच धाणी आपल्या तळ्हाहाताचा भार जिनावर टाकीत राजे मांड मोहून घोडाउतार झाले. शांत पावली विश्वासजवळ जात त्यांनी काही न बोलून त्याचा खांदा हस्तवार थोपला अणि आपल्या डाळ्या हातीचे सोमकंड झटकून घेऊन त्यांनी ते विश्वासला दिले.

माणवाच्या घोडदलातील माणकोजी, मुराबाजी, येसांजी, तान्हाजी ही होलीच्या दौडीची मंडळी केवळाच पायउतार झाली होती. त्याना दौडीतले मावळे पाडवाना झटके देत ‘कसली खबर ?’ म्हणून विचारू लगाले. हात उठलेल्या विजेचा प्रकाशलेट क्षणात मुळूखर पसरतो तशी ती खबर घोडदलभर पसरली. ती एकताना न राहवून एका मावळाने नाडवाची घाठी फुलवीत, आभालाकडे मान उडवीत किलुकारी दिली – “आई भवानीचा उदो ५ ! हर ५५ हर ५ हर ५५ महादेव !” साळेले घोडदल ती किलुकारी पुढ्या तशीच उवळलाना रोमांचून उठले.

राजांनी घागे वळून हसत आपल्या जानकुर्बान मावळ्यानां एकदा नजर दिली. विश्वासमे विलेली थेली ठोळेले मिदून आपल्या कपाळीच्या शिवांगधावर टेकवून शेजारी असलेल्या निळोपंत बहुलकरांच्या हाती दिली.

निळोपंताच्या तेंदून पत्रातील किजाईची बोल छाडे होऊ लागले – “... न्यू हुथ दादरेस, गुरुवारी दावाच्या घोराकेस थोरलया मुक्ताईस पुत्रत्व प्राप्त जाहले. जगदेवच्या आशीर्वाद करोन आई ! थोरलचा आऊ, जाहलो.”

त्या वोलांनी राजांचे मन न्हाऊन निघाले. धावणीचा शिणोटा पार पसर आला. निळोपंतांनी पर मुर्हा थेलीत घालून लाल गोऱ्याचा फासबंद आवळला अणिं सप् सप् करीत, टपटपीत पाणवंचाची टिपी थुमवीत वलिभोने आपली बेहोष मारगिरी सुरु केली. हां हां म्हणाता राजांच्यासह सारे वेडावल्या आकाशाखाली निश्चून निघाले ! राजांच्या टोपावरची, दाढीवरची तोबडगांती वलिभानं पार पिटाळून लावली. तिची जगा पावळाच्या मोतीयेचांनी घेतली !! वलीवरांत व्हाऊन निघालेल्या राजांच्या छातीवाच्या जायमाला कवळांची माळ चिकटली. अभिषेकपत्रातून वर्षणाच्या जलधाराखालचे नितल शिवलिंग दिसावे तसे ते रूप होते. महादीन्द्राचा शिवाचे – !

पुण्यांच्या परतीवाच्या राजांच्या शेवटचा मुक्कास पुण्यांच्या लालमहालात पडला. या लालमहालाशी त्यांच्या कैक आठवणी जखडंबद झाल्या होत्या ! उपर कवळिकीची असलाना याच लालमहालाच्या उंबरक्कावरचे माथाभरले माप लवळून सईबाई राजांच्या पती म्हणून आल्या. त्या बेळी ‘एवढं भाल माठ माप याना दिसलं कस नाही ?’ याचे राजांना हसू आलं होते ! आज त्याना आपल्या त्या विचाराचं हमू येत होते.

राजांनी अनेक बेळा बोलून दाखवली होती.

त्या आठवणी मनात घोळवीत राजे लालमहालाच्या मालवदवर आले. हात जोहू त्यांनी आवत्या सूर्याचे होळाभार दर्शन घेतले. भवतीचे ठेठेखानी पुणे न्याहाळ्येले, केदारवेस, कुभारवेस यांची तटांदी धरलेले ठेठेखानी पुणे दुडीत्या द्यावाच्या लोटक्यासारखे दिसत होते ! ते बघाता बघाता राजांना पेधरा सालापांवळचा काळ आठवला, ‘पंथा वर्षपूर्वी हे सांगं गावठाण तसेस झालं होते. त्याचे सुकरणा सुकून गेलं होते. या बेचिराख मातीला आऊसाहेबांनी बोलते केलं. मासहेबांचा हात पाठीवर घेऊन या बरड जहागिरीत संत्याचा फाळ लावलेल्या नांगराच्या खुटाळील आम्ही हात धातला ! इथंच आमच्या फसनुव्याला श्रीगणेशाचा शुभसंकृत सांगायला आम्हास गजाननाच्या मूर्तीनं दर्शन दिलं !’

त्या मूर्तीची आठवणा येताच राजे विचारात हवले – ‘श्रीच्या गोमट्या राजांची आणभाक आम्ही रायवेस्यावर घेतली. हर मनसुव्याता येश देयप्रस त्रयद्यश श्रीच समर्थ झाले. आजवर आऊसाहेबांच्या दोन चंद्रशंसात डोक्यानी आपच्या मस्तकावर ममतेची बरसात केली. आता बाऊराजांच्या रुपानं दोन हात आमच्या पाठीशी आले. सारी श्रीनीची कृपा !’

प्रसक्षणात मनाने राजे महालात आले. चौंगावर तबकात ठेवलेल्या केसांमी टेपावर तंचंची नजर नेली. जबल जाऊन त्या टेपाला आपल्या उजव्या हाताची बोट घिडवून ती झातीला लावून राजांनी त्या टेपाला वंदन केले. देण्ही हातानी अलाद उचलून त्यानंते आपल्या मस्तकावर घेतला; आणि राजे महालाच्या सदरेवर आले. माणकोजीने पुजण घालून पुंथरत्याचा धावणीसाठी घोडी तयार असल्याची बर्दी दिली.

तोबडचा कुम्हेत घोळाला तबेल्यात ठाणवंद करून माणकोजीनी राजांची लाडकी, काळ्याभार रांची ‘कृष्ण’ घोडी धावणीसाठी तयार ठेवली होती. तिच्या काळ्याभार पाठीला हात लावून राजांनी तो मस्तकाला घिडविला. रिक्खीत पाय भरून झेपावत पक्की मांड घेतली; तेव्हा राजांच्या ओठांतून शब्द निसलेले – “सर्नोबत, विज्ञहर्त्याचे दर्शन घेऊन माणच पुढे कूच करू !”

“जी !” माणकोजीनी फाडी ठोळवली. माणकोजी, मुरवाजी, तांहाजी, संभाजी कावजी, सुभानजी, यांच्यासह राजांनाने दर्शन घेऊन प्रसन्न झाले. गणेशदर्शनासाठी धिया चालीने निघाले. पुण्यांच्या कसब्यातील गणेशदर्शनासाठी धिया चालीने निघाले. गणांनाने दर्शन घेऊन निसतले लगाले. नकळतच सगळ्या घोडेतुकडीच्या धावणीची गर्ती नेहमीपेता वाढली होती ! राजे आपल्या ‘बाऊराजांच’ अणिं त्यांचे साथीदार आपल्या धाकल्या धन्याचं चिन्ह कल्पनेतेच स्वतःशी रुखाईत होते !

चित्रित्वा सतेज डोल्प्यांत पाहताना राजोंचे भान हरमले होते. मंचकावरुन संखाई आणि शेजारी उच्चा असलेल्या किजाबाई राजांच्या त्या रूपाकडे कौतुकभरल्या नजेरे पाहत होत्या. तीन पिल्हांचा तो अंतिशय बोलका मूक-संवाद फक्त शातपणे जल्घांची तकद असलेल्या भवतीच्या समयांनाच कळत होता!

नकळत किजाबाईची नजर दरवाज्याकडे गेली. तिथे उंबरठाबाहेर, उत्सुकलेल्या डोल्प्यांची खास मंडळी दाटीवाटीने उधी होती. किजाबाईची नजर वळताच त्यांनी तिथूनच अदबमुजेरे केले. त्या मंडळीत माणकोजी, सुभानजी, संभाजी कावरी, येसाजी, तान्हजी, नृखन खेण सारे मीठांगाते इमान होते. त्या सर्वना आपले ‘धाकले धामी’ एकदा नदर पडावेत असे वाटत होते. त्या मोहन्यांनेच ते सारे उंबरठाबाहेर दाढले होते.

त्यांच्यावरची नजर उच्छृंग राजांच्याकडे पाहत किजाबाई हसत क्षणात्या, “पहिला बाळ म्हणजे खाशी कौतुकांची बाब, नाही राजे ?”

“ ओ ! मतलव भासाहेब ? अमच्या ध्यानी नाही . आल ... ” राजांनी पुणुखुर्दशनांची समाधी भांगली.

“ नाही – म्हणजे होमेश तुमच्या खांद्याला खांदा भिडवून तुमच्याबरोबर दोडणीरी खाशी मंडळी दरवाज्यातच खोलंबलीत ! त्यांना ही बाळ्यांजाना पाहावंस वाटतंश ! ” यांची मंडळी त्या बोलांनी राजे प्रसन्न हसले. आपल्या हातातील बाळ्यांजाना किजाकंच्या हाती देत त्यांनी माझे कदून माझांनांना दाळनात देश्यासाठी हातांची झारत केली. तशी सारी मंडळी दाळनात आली. फक्त तुम्हान केंद्र बाहेर राहिला. मुश्लिने राजांच्या राणीवशात कसे कदम टाकायचे ? त्याची अडचण राजांनी हेली.

“ खान, तुर्ही का थांबलात ? बेशक आत या.” राजांनीच त्यांची कोंडी कोडली.

मूर्खानही आत आला. किजाबाईची भाणकोंडीच्या हाती दिले. भुवया चढवीत, डोकीवरची फांडी डोल्प्यून त्यांनी बाळ्यांजाना डोळाभर पाहून संभाजी कावरीच्या थोराड हातात दिले.

“ हा ५ ” करीत संभाजीने बाळ्यांजाना आपल्या हातात अलगद घेतले त्या किजाबाई म्हणात्या –

“ संभाकून घेरे बाबा, उंभ आर्बी घोड पोटाखाली मान घालून उचलणारा दृृ अजून बाळ्यांची मान नाही धरली ! ” साळजेण त्या बोलांनी दिलखुलास हसले.

“ ऊया ! एकदं खाड वजं कळत नहाई कळय मासाब ... ” म्हणत संभाजीने आपली बाजू सावराप्पाचा प्रयत्न करीत बाळ्यांजाना तान्हांजीच्या बळजोर हाती दिले.

बाळ्यांजाना हाती घेताना तान्हांजीच्या भराच्या मिश्या तातरल्या. तो संभाजीला म्हणाला,

पुंथर नजेरेत आला. राजांना सामोरे जाऱ्यसाठी गडपायच्याशी उतरलेले किललेला नेताजी उंधे आले. त्यांचा मुजरा आपलासा करीत राजे तांबड्या असतराच्या पालखीत वसले. कुपकेदार, गजगांड्यांची वारी, त्यांनी मुठीत पकडली. ‘यश भवानी’ असे पुटपुट भेण्यांनी पालखीला खांदे दिले. भोई गड चढू लगाले. बालेकिल्यांच्या सरददवाज्यातून पालखीं जाताना दरवाज्यावरची नैवात दुमदुमली. ती घेण राणीवशाच्या प्रहलात पोचली होती. भोयांनी पालखीं ठाण केली. राजे बालेकिल्यांच्या पायच्या चढून आले. एकदा राजे माझे कदून त्यांनी, भक्तम मारीचे हात पसरलेल्या पुंथरावर टेहेळीत नजर फिरवली. आणि इपाईप कलम उचलीत, इडणेरे मुजेरे आपलेसे करीत ते घेण दस्तीमहालाकडे चालले.

दस्तीमहालाच्या दाळनाच्या दरवाज्यात उच्चा असलेल्या पहोकेन्याच्या हातात त्यांनी कमेची जमदाड दिली. उंबरठाजावळ पाचतीली बाळदार मोजड्या उत्सल्या आणि समया तेवणीचा शांत दाळनात पाऊल टाकले. समोरच सईबाईच्या मंचकाशेजारी उच्चा असलेल्या हृष्पमुख आळसाहेबाना पाहाताच ते झटक्कू कमसेरे वाकले. त्यांच्या गळ्यातील कवड्यांची माळ ओळंबळी. उजवा हात तीन वेळा फरसंवंदीकडे भेत त्यांनी तो छोलीला भिडवून मुजरा रुचू केला. किंवारु हसतच पाच घावले पुढे आल्या. त्याचे चाण शिवून राजांनी आपला उजवा हात स्वतःच्या मस्तकी लवला. किजाबाईची त्यांचा हातात एक मोहाज्बद थेली दिली.

“ आम्हाला वाटले, बाळ्यांच्या बारशांचं तरी भान तुम्हाला मुखुख्यारित राहत की नाही कोण जाणे ! ” म्हणत किजाबाईची हसत राजांच्या ठोपावर आपला हात ठेवीत त्यांना वर उठविले. शांतपणे त्या सईबाईच्या मंचकाजवळ गेल्या. “ सुनबई ५ ! ” म्हणून त्यांनी एक हृष्पवार माद घातली. सईबाईची जडावलेले डोळे उघडले. किजाबाईचा पाहाताच त्याना नमस्कार करण्यासाठी त्या मंचकावर उदून बसण्याची कोशीस करू लगाल्या. “ राहू दे. ” म्हणत किजाबाईची त्यांना बेळेच शांत केले, आणि त्यांच्या कुशीतील दुण्ड्यात ल्येटलेल्या, बळवळ्या बाळ्यांजाना अलगद उचलताना किजाबाई म्हणाल्या, “ तुमची स्वारी गडावर आली. आगत्या राहू ! ”

मोहांच्या थेलीचा सतका बाळ्यांचालून उतरून राजांनी ती थेली एका तबकात ठेवली. हातातील बाळ्यांने हसत किजाबाईची राजांच्या हातात दिले. किंचित वाकून हलक्या हातांनी ते गोड अंगेशी अपल्याकडे घेताना. नकळतच राजांची धारी नजर मंचकाकडे गेली. डोल्प्याना डोळे क्षमाग्र भिडले, क्षमाग्र नजरेतच विचाले गेले. हातातील धडपडणाचा बाळजीवाकडे बघताना राजांच्या भराच्या तातरल्या. तो संभाजीला बदलले. गणनावर एल्यारी चाल करताना आग वर्षीविणारे त्याचे निमुळे डोळे, हातांतील कोवळ्या जिवावर वातसल्याची मूक बरसात करू लगले. बाळ्यांच्या

“ हाँ ३, तेवढं बोलू नां ! मासाच घ्यात्यात त्ये खं र हाय, बं का मासाज, उन्नरच्या चालीत हो नि मीच हुतो पांगली धोडी भाईर काढाय. पांगवरं धारकरी आमी कापून काढलं. म्या तेणांन धोड्यांचं बंद कापूलं. आमी सारी धोडी भाईर काढाया लागलो तर गलिमाचं याक हल्यारबंद भिंग ‘ मारो ५ मारो ! ’ करडत थेट चाल करून आलं. हो महालल – ‘ तान्हाजीराव, निस्ता पट्टा घुमवत माझाबाबर या. गमऱ्या दावतो ? ’ अन चाल करून आलेल्या धारकचांवर हो पलक्या पांगलंच याक घोडं, त्येचा पोटाखाली मान बालूस उचलून ‘ हार ५ हार ५ म्हारेब ’ करडत, थवश्य नाचत धावली की ! होचे धुतावानी ध्यान बघून त्ये विचारं ‘ तोवा, तोवा ’ करीत पक्काले. असा होय सबांची हाय ! ” तान्हाजीच्या रांगड्या विनोदने रांगामह साळें खुष्ठदिल होऊन हसले.

नृखान वेणे बाल्याजाना पाहून काढलेले, “ कैसा सुरु वच्या है ! ” हे उद्गार त्या हायस्तात कुणलाच एकू गेले नाहीत.

बाल्याजाना पाहून सारेजन बाहेर पडले. रांगाना आणि सईबाईना मोकळे बोलता योवे म्हणून जिजाबाई तर केळवाच आपल्या महालाकडे निषून गेल्या होत्या.

हातातील बाल्याजाना सईबाईच्या कुशीत ठेवून राजे मंचकाच्या कोपन्यावर टेकले. शब्दांना कर्ती चाल धावी हे देखानाही उकलात नक्हते. इतक्यात इंतांवर ओवा धावालेली, घूरू उसलक्ती धुनी हातात घेऊन एक कुणाबीण दाळनाच्या दरवाज्यात डोकावली. रांगाना आत वधताच ती गडबहून गेली ! धुनीची पाटी साकून डोकीवरचा पदव कसा सावरवा हेच तिला सुधेण ! गोध्यून ती माघारा परतणार एवढ्यात रांगांच तिळा ‘ ये ’ असा हाताने विश्वास दिला !

आत येऊन भिंतीच्या कडेकडेने लाङगाने जात तिंने सईबाईच्या मंचकाखाली हातातील धुनीची लेखंडी पाटी सारली. गडबडीने डोकीवरचा पदव नीट केला, आणि तसे करताना उगाच आपल्या बांगड्याचा आवाज मोठा झाला असे वाहून ती स्वतःशीच शरमली ! आल्या पावलीच ती भिंतीच्या कडेकडेने पटकनू दाळनाबाहे निसलली. तिसे ठेवलेल्या धुनीतील ओव्याचा धुमधुर वास रांगाच्या आणि सईबाईच्या नाकाला जाणवला. त्या वासाबरोबरच त्यांची नजर एकमेकांना भिडली. दोघेही शांतसुंदर हसले ! दोठेच उंड बोलून गेले.

“ तब्बेतीस आराम ? ” रांगानी विचारले.

काही न बोलता शांतपणे डोळे मिटून सईबाई हसल्या. ओव्याच्या तिखट धुनाने बाल्याजानी खुस्तमुस्तायला सुस्वात केली.

“ येतो आमही ! ” म्हणून राजे उठले आणि बाल्याचे हात क्षाभर औंजवीत दाबून दरवाज्याबऱ्दे चालू लगाले. धुराने भलचा दाळनापूर्ण धीरपुरुष चालून होता.

त्यांच्या पाठमोऱ्या चालीकडे बघताना सईबाईची तुन नजर त्याच्या टोपातील

ऐदरापणे डुल्लगा-च्या मोतीलाचावर स्थिरावली. त्या मोतीलाचावरे बर त्यांचे मनपाखरू डुलत होते. त्यांना सांगत होते – “ तीन मुर्लीच्या पाठीवर हे बाल्याजे झाले. त्याना भरल्या डोळ्यांनी बघून प्रतणारी स्वारी आता केवढी पोकत दिसते ! एकी मुळवधम धावणी करताना पाठीवर घूळलेट घेत दौडणी स्वारी, आमच्या महालापूर बाहेर पडताना मात्र पाठीवर ओव्याचा धूरलोट घेऊन चालली आहे ! कुंकुंबल असावं तर अस ! ”

सईबाईच्या महालापूर बाहेर पडलेले राजे तसेच जिजाबाईच्या महालात दाखल झाले.

“ खबर मिळाल्यापूर बाल्याजांसाठी एखाद साजर नाव शोधायाएवढी तरी फुरसद मिळाली की नाही राजे ? ” रांगाना अपलचा शेजारी बैठकीकर वसायाची इसारत करीत जिजाबाईनी जाब केला.

“ नाही मासाहेब, आम्हाला तुमच्या खलिल्यातील एकाच आवीची सारखी याद लगाली. ” न बसता उधे गहनवै राजे अद्विने बोलत होते.

“ कोणत्या ? ”

“ ‘ आमही थोरल्या आऊ झालो. ’ या तुमच्या बोलांची ! ”

“ म्हणजे बाल्याजांसाठी आम्हेच नाव शोधलं पाहिजे म्हणा की ? आम्ही ते केळवाच योजून आहेत. पण पहिला बाळ म्हणजे खासी कौतुकाची बाब, नाही राजे ? ”

पुरु आऊमाहेबानी तोच सबाल टाकला. त्या सबालाने त्यांच्या समये उभे असलेले एजे आता मात्र पुरे जाया झाले. काय बोलावे ? कसा जाव धावा ? ”

“ अं ५ मतलब मासाहेब ? आमची काही गलत ... ” राजे घोटाळ्ये,

“ तसी गलत नाही -- पण गड चहून येताच कर्ती नव्हे ते पायावर पाणी ध्यायच्या आधीच सिंधे दलीपमहालात आलात ! कसं ? ” जिजाबाई हसून विचाले. रांगाच्या धारदार नाकाजवळच्या निशुल्याडे लाङ्यावरच्या पापण्या त्या बोलानी क्षणभर लवल्या ! दुसऱ्याच कर्णी मुजरा धालीत राजे वळले. त्यांच्या पाठमोऱ्या मूर्तिकडे बघणाचा आऊमाहेबांची नजर, अवबळपणे हिंदकळणाचा मोतीलाचावर स्थिरावली. त्या मोतीलाचावर पंख पसरून बसलेले त्यांचे मातुहृदय त्याना सांगत होते – “ एवळ्या दैडी घेतात, आता बाल्याजांने आबा झाले तरी रांजनं पोरपण काही नाही गेलं ! ते कधीच जाऊ नये ! फर्जद असावेत तर असे ! ” जिजाबाई त्या विचारानी स्वतःशीच हसला. त्या वेळी राजे महालाचाहेच्या चौकात घंगाळातील पाणी गडव्याने पायांवर घेत होते.

त्यांच्या टोपला लागलेली मोतीला मात्र स्थिर होती !

ज्येष्ठ वस्त्र अष्टमीचा सर्द उगवतीचे मोर्चे फोडू लागला. फटपटीलाच मुक्क झालेल्या बालेलिल्याचा नारखाण्यातील चौथड्याने आणि पिपाणीच्या सुरावर्टीमी पुंधरेचे अन्दा कारखाने जागविले. हिरव्या आंबवतीच्या समवेत आराशीनी गडव्ये पत्तरी दावाजेसुद्धा चिंवादिल केले ! बालेलिल चावा भावावरच्या माथ्यावरच्या भावावा जरीपटका अभाळाला थपडा देत पहाटवाचावर फडफडू लागला.

हालीमी, लेझर्मीच्या तालवर वाजताज्जत बालंतविडे गड चढू लागले. थैलीपोच झालेल्या नास्तिकीतील लागेवढ जेनाना कैन्हात गडदाखल झाला होता. राजाडहून राजांच्या राणीकशाचे मेंगे तर पाचवीलाच गड चढून आले होते. सोयराबाई, पुतळाबाई, गुणवंताबाई, सकवारबाई, लक्षणबाई, काशीबाई या साती राणींनी प्रभावतस्नन आटेपून भरजी शाळू परिधान केले.

दरुणीगहालातील सईबाईचा महाल चिरागदांनच्या ज्योतीनी ऊउतजव्हता केला होता. सुंगाई झुक्मालानी त्या ज्योतीचा प्रकाश गंधित केला !

आज बाल्हराजांच्या बारशाच्या सोहळ्या होता !

प्रभाकरभट राजोपाच्यानी मुहूर्तासाठी धांगाळात घटिकापात्र सोडले. सईबाईच्या महालात पुष्पमाला आणि बरीबदूने शृंगारलेल्या पाळवळाभोवती सवाऱ्यांनी रांगोळी ऐखली. त्यांच्या खाली कणकीन्या तेवता विवल्यांची पंचकटी माडली.

अंगडे ल्यालेल्या बाल्हराजांना घेऊन चांदीच्या फुलांच्या चंद्री पाठावर असल्या. त्या पाठामोवती रांगोळीचे नाशूक नक्कसकाम फिरले होते. पूर्वभिमुख वसलेल्या, तुन डोळ्यांच्या आपल्या लेकुरवळ्या मूळबाईकडे डोळ्याभर पाहत शेजारीच चिजाबाई उथ्या होत्या.

सोयराबाई, पुतळाबाई, काशीबाई अशा एकताच्या नात्यातील पाच सवाऱ्या सईबाईच्या सामोच्या आल्या. सईबाईच्या मळवटभरल्या सावळ्या मुखाभोवती फेर धरू लागल्या. खणानराज्यांन भलेली एक ओटी रिकामी करून दुसरी ओटी स्वावलाही त्याने फुरसद घिळत नक्की. औक्षणाच्या ओवाळणाची ती पंचारती खाली उवलेली जात नक्की ! बालंतविडंगंची चिंबड उडाली होती.

बोहेन्न प्रशाकरभटांची मुहूर्त भरत आली. महालातील गडबड वाढली. पाळवळाच्या एका बाबूला पुतळाबाई आणि दुसऱ्या बाबूला सोयराबाई उथ्या राहिल्या. पाळवळामोजारी तबकात ठेवलेला, धंची-अंगड घातलेला दगडी वारंवळाचा 'गोपा' पुतळाबाईंनी लाजून, हस्त हस्त उचलला. "गोपळ ध्या !" म्हणत तो मध्यल्या पाळवळावरून तीन वेळा सोयराबाईच्या हाती दिला. पुन्हा तबकात ठेवला.

" नाव काय ठेवायच ? " कुणीतरी जाणती वेळली.

" बाल्हराजांचं नाव – संभाजीराजे ठेवा ! त्यांच्या काकामहाराजांची ती यादवीर बाल्हराजांचं नाव – संभाजीराजे ठेवा ! त्यांच्या काकामहाराजांची ती यादवीर

आहे ! " चिजाबाईच्या पाणीकडा, ते नाव सांगताना आपल्या थेरल्या उत्राच्या आउवणीने पाणवतल्या.

पुतळाबाईंनी बाल्हराजांना सईबाईच्या मांडीवरून अल्लाद उचलले. तीन वेळा पाळवळावरून पलीकडच्या सोयराबाईच्या हाती देताना त्या प्रसव हस्त म्हणाल्या,

" गोपळ ध्या, गोरिंद ध्या ! "

पाळवळातील तलम बिभावतीवर हड्डुवापणे हातातील बाल्हराजांना टेकून त्यांच्या तोंडेखानी कानाबवळ आपले ओठ नेत पुतळाबाईंनी त्यांना त्यावे नाव सांगितले – " शंखूनी ! " आणि ही बद्रतमिजी केल्याबदूल पाठीवर पडलेले काशीबाई, गुणवंताबाईचे गोड धपाटे हस्त हस्त केले ! शंखूसाठी सवाऱ्या पाळणा गांठ लगाल्या. अभिषेकपण धांगाळात भुडले. मईबाईंनी पुंढ हेत पाळणा पाठ लावून एकदा, पाठशोका विला !

आणि नेताजीराजांनी वरी दिलेल्या पुंधरच्या चारी बुजांवरच्या तोफांच्या भांड्यांनी माथ्यावरच्या मृत्यांत आभायाला खबर दिली – " राजाशिंगाविराजित, सकललुग्नमांडित, भोसलेकुलावत्स, श्रीमान शिवाजीराजे भोसले यांच्या बाल्हराजांचे नामभिधान जाहले ! संभाजीराजे – संधूलीराजे ऐसे शुभनाम ठेविले ! "

आणि त्या खबरीने गडावरच्या राउळातील साळेदे देव सोयरातून सुटले ! खाजगांगीच्या महालात प्रध्यभागी मांडेलेल्या एका बैठकीवर मिदिला सुखावून चिजाबाई उत्सुक होऊन बसल्या होत्या. त्यांच्या उजव्या तरफेला, एका सवत्या बैठकीवरचा लोडला शिवाजीराजे रेलले होते. महालाच्या भिंतीकडा धरून अशालेल्या विभायतीवर माणकोजी, तात्नाजी, गोमाजीबाबा, नेताजीराव, बाळकृष्णपत, प्रभाकरभट अशा खाशा मडल्यांनी बैठक धरली होती.

महालाच्या मध्यभागी, चिजाबाईना पुढा करून एका छोटेखानी दर्भासनावर सासवडचे ज्योतिशी हस्थट बसले होते. त्यांच्यासमोर टेवेलेश्या लाकडी तिकाटांगावर त्यांची एकटक नजर खिलली होती.

कपाळावरूने मुक्ते गंध फोडणाऱ्या आठका एक-दोनवार हरभरांनी उथ्या केल्या. हातातून बोटांची घेरे मोहून मनातल्या आकड्यांचा सरतपस घेतला. खांधावरच्या उपराण्याच्या नीट असलेल्या जरीकाठाचा जाबता पुन्हा एकदा ठीक बसवला. भुवळा उंचावून त्यांनी आपल्या लांबसडक बोटांनी समोरच्या कलमदानातले वैस उचलले. काजलीच्या बुधलीत ते बुडवून, बुलूदेवताचे स्थान करून त्यांनी आपल्या पोथीवरच्या बदामी कागदावर सरसर कुडलीपट मांडला. ग्रहांनी आपापली घेरे घेतली !

" बोल शास्त्री, बाल्हराजांच्या ललाटीचा लेख एकपाचा सांचांचा मनशा पुण होऊ दे." चिजाबाईची उमुक नजर हरभटांनी आखेलेस्या कुडलीपटावर जांडली.

“जी. जगदंबें स्मरण करन आउसाहेबांनी ग्रहणे ऐकावा.” हरभटांनी कुडलीतील ग्रहांना अपल्या लिखेवर बसविले.

“बाळराजांच्या पायानं वैशाखीचा मार्तंड कुळात उपजला आहे. साक्षात रुद्र जन्माला आल आहे! रुद्र हिमालयावर राहतो तसाच उंच गडकोटावर राहील. कुलाची कीरी उंच करेल. रुद्रासारखाच प्रलय-तोडव मांडेल! तसाच भोळाभाडा, तापट आणि सख्त स्वभाव असेल, रुद्राला नसते तशीच यांना मृत्यूची दिक्रकृत असणार नाही! आणि—” हरभट क्षणाऱ्य घोटाळले. उगाच त्यांनी ठीक असलेले उपरो पुढी ठीक केले.

“आणि काय? बोला शास्त्री.” जिजाबाईंगा त्यांच्या ‘आणि’ मधला संकोच जाणवला.

“कमा असावी— पुणांतरी अनेक प्रसंगी रुद्र आपणांकडून फसला तसाच योग या कुंडलीत दिसतो!” हरभटांच्या बोलांनी शांजासंह सारे गंभीर झाले.

“असं? ते काय आसीमुदा फसलेच की!” महणत हमून जिजाबाईंनी सान्यांच्या मनवरच्या ताण करी केला.

घिरावल्या हरभटांनी कुंडलीच्या कागदाची वर्टी करून ती थेलीबंद केली. जिजाबाईंना समावेतमध्ये ती ठेवून तिच्यावर बोलांडार वाहण्याची सूचना प्रमाणकृष्ट राजेणाराध्याना कुलेस्वेतमध्ये ती बोलावर आपल्या घोरांगांना युजरा घारुस महालाबाहेर पडले. बैठक उठली. राजे आपल्या महालात आले. मावलीतीच्या डोगाझाड मूऱनि आपली छावणी टाकली. सासवडच्या पांढीरुत सोपानदेवांच्या समाधीवरचे, सांजाआरतीच्या देवझांजोचे आणि घंडानादोचे निसर्ते सूरजांच्या कांगेवर पडत होते. एका लाळकडी चौरंगावर तबकात ठेवलेल्या, दैडीत राजांच्या नेहमी बरोबर असणाऱ्या स्फटिक शिवलिंगावर त्यांची नजर गेली. त्या रंगात शिवलिंगाजवळ जात त्यावर शेजाराच्या परडीतील बेलाची निहिल त्यांनी वाहिली. हात जोडून आपले निसुळते ठोक्के भिटडे. त्यांच्या मिटल्या डोळ्यांसंभार पवित्रशां शिवलिंगाउने होते. कानात हस्पत ज्योतिर्भुवांचे बोल धावणी घेत होते— “पुणांतरी अनेक प्रसंगी रुद्र आपणांकडून फसला ना तसा योग या कुंडलीत दिसतो!” एक क्षणमर राजांनी ठोक्की तोकदही घेऊन आलात— तशीच कोणतही विष पचविण्याची तोकदही घेऊन आला असाल!! जांदव, जांदव!!” असं पुटपुट राजांनी ठोक्के उपडले. त्याचे मन शांत होते.

बालेकिल्याच्या चोवीस मुरुंजावर केलेल्या दिवल्यांच्या रोषणाईन आकाशातील

वालेप्रधावर उत्तरासाप्रधी वाटत होते!

पुतलाबाई भेटीला येत असल्याची वर्दी दासीनं सईबाईंगा दिली. त्यांची शिणलेली नजर मधून दरवाज्याकडे वळत होती. त्यांच्या कुशीत पदवाखाली बाळराजांची दुसाटी चुळबूल चालली होती. सईबाईंगी पदवाखाली हात नेला तशी ती चुळबूल थाबली. हे बाळतपण सईबाईंगा मानवकं नाही. मंचकावरलून उत्तराना डोळ्यांसंभार अंधारलयात वाटत होते. जालताना पायाच्या पोट-थात गोळे उत्तर होते. वापशाच्या सोहळ्यातील साठेच कष्ट त्यांनी बाळराजांचे कौतुक म्हणूनच निकराने सहन केले होते. कुणाशी तरी बोलूत पुतलाबाई दरवाज्यावर आत आल्या. त्यांच्यावरोद्वर सख्त, गण, अंबा ह्या सईबाईंग्या एकमेहीच्या गारंटीवरच्या तीन मुली होत्या. त्यांतील शोरन्या सख्ताई समजूतवर होत्या.

“शोरल्याबाई, आता कसं आहे कुंडेतीचं?” पुतलाबाईंगी मंचकाजवळ येत सईबाईंगा प्रेपाने विचारले.

“बाई, इंयं पडून वरच्या तखापेशीकडे बघायचा कंटाळा आला. चार करम चालावं म्हटलं तर पाय थार देत नाहीत.” सईबाईंग्या पापाच्योवतीची काढी बरुळे बघून पुतलाबाईचे बन थारकले. काय बोलावं ते त्यांना सुकेना म्हणून शात चालीने भिंतीकडे जात त्यांनी, सईबाईंग्या मंचकावर वाचाचा मारा करणाऱ्या बिडकीचे दार भद्र केले. चिराबदानातल्या झोती ट्युंगवल्या.

“आरु, आम्ही बाळराजांना घेऊ? ” सईबाईंग्या मंचकाशेजारी उत्त्या असलेल्या सख्ताबाईंगी विचारले.

“हा ध्या की.” म्हणत सईबाईंग्या डाव्या तुशीवर वरल्या आणि बाळराजाना उचलून त्यांच्या हातात देण्यासाठी उदून बसू लगाल्या. लगागीने पुढे होत पुतलाबाईंगी मंचकावरच्या बाळराजांना सख्ताबाईंग्या हातात हल्लुवापणे दिले. अर्धचंट उठलेल्या सईबाईंग्या मानेखाली हात देऊन, त्यांना मंचकावर लेटते केले!

बाळराजांना घेऊन सख्ताबाईंग्या मंचकालातच्या बिळुपतीवर बसल्या राणुने आणि अंजाने डोके मोडे करीत बाळराजांच्या गाळांवर हात फ्रकिला. त्या तिरी बहिणी आपल्या भाऊराजांकडे बघायत स्वतःला हस्वून गेल्या होत्या. मस्खाबाईंग्या मांडीवर आपले चिमुकले पाय उडवीत बाळांजे चिराबदानातल्या ज्योतिकडे टक लाबून बघत होते. त्या चौर्धीकडे बघावाना राजांच्या आठवणीत सईबाईंग्या हरवल्या होत्या आणि त्या सान्यांना प्रसन्न बघून पुतलाबाईंग्या सुखावल्या होत्या.

“प्रतापाडावयन मोरुपत आल्यात धनी. हुक्म वर्कूल तर रुद्र व्हावं म्हन्याता.” मुजरा घालीत किलेदार नेताजींनी, सदस्पहालात्या बैठकीवर लोडाला टेकलेल्या शिवाजीमहाराजांना घ्वव दिली.

“येऊ द्या पांता.” राजांनी नेताजींना संमती दिली.

“मोरोंपत सदस्पहालात आले. त्यांनी राजांना मुजरा रुद्र केला. केलीच्या मोत्यासारखे

प्रसन्न शिवलङ्, सईबाई, धुराने लगाणेरे उसके घशातच रोधून एकटक पाहत होत्या। त्यांचा सावळा चेहरा उजळला होता.

”आहेत.”

卷之三

“... हेय महाराज, जबकल सार कम पुर होत आले. गहिर्ल ते जामदारखान्याची ताकव थोरी कमी पडली म्हणूनच – पण ते एवढा हिसाब धरावं असं नाही. आम्ही जातीनिशी रुक्काले ते एक खासी खबर स्वार्मांच्या कानांवर घालण्यासाठी.”
“कोण खबर ? बोला पात.” राजांच्या भुवया चढल्या.

“ महाराज, पड़ान्ना तटबांधणील मोठा शुभशक्तुन आला. बांधकामात करागिरांना एका स्वयंभू शिवलिंगांन दरक्षि दिले ! ” मोरोफांतची मुद्रा, ते सांगताना उजळून गेली.

“ जागंदंब ! पंत, मोठी योगायोगाची बाब आजे ही. बाब्राजांचे नव आगडी ‘ शंभू ’ ठेवून आणि गडान्ना बांधकामात स्वयंभू शिवलिंग सपडले ! छवू प्रतापगड आमाहाला श्रीनंदा कार्यात कोणता शुभशक्तुन करतो ते ! तुम्ही हात ओले करून घ्या. आम्ही जातीनिशी तुमच्याबेर प्रतापगडाकड निषु. त्या शीघ्रोच्या दर्शनासाठी ! ”

गाडीच्या दरडीवरक्खा निवडुणा आणि करवंदीच्या गर्दीव्यात, संग बदललेले शेंदरी सरडे शीळ भरू लगाले. त्याना मृताच्या पावसाचा सपट्ठ लगाला. मावळाच्या भारतज्ञाचरातील तरवे एनेशेंगी, चिंगाळशेंगी, आणि घारेच्या काटकशी जाळून, कुणबळांनी विषयावासाठी भाजवूच्या भ्रुवीची कूस तयार केली!

राजे पुण्येश्वराचे दर्शन घेऊन आले. “आमही येत आहोत” अशी वर्दी त्यांनी सईबर्डाना पाठविली. आज राजे पुंधर उत्तरून प्रतापगडाकडे कूच करणार होते. त्या खबरीने सर्वांमध्ये मनात काहू माजले होते. आच त्यांचा हात एकसारखा बाळेजावरून किरत होतो.

“आज आमही गड उतरणा. ” विचारत गुंतवा शालेन्ट्या सँझबाई राजांच्या बोलांनी भानावर आल्या. त्या अवस्थेतही त्यांच्या मानाव, समोर राजे उभे असलेले पाहून विचार आला. “हे असंज रानवांच्यासाठेच सपल न देता क्यों नि निष्ठु जाण! ” कुण्डिणीने

“ तब्येतीम् जपा. या गडावर वारा बल्जेर. आता पडल्या पावसात तो बेघमन होइल. गैरअदेख खुल्यावर रेझ नका. बाळ्याजांना सांभाळ्या. ज्येतिशी म्हणतात ते रुद्ध होउन आवेलत! रुद्ध संभाळ्यो कठिण! ” राजांनी वारून सडीवाईच्या कुशीतील शंभूभाळ्यांना उघलले. काजल्ल भरल्या; तीट ऐखाटल्या त्यांच्या बालमुखावर राजांची ननजर स्थिरावली. ते स्वतः शीच मंद हमले. त्याचे स्फुरजागते, रसरशीत निमुळते ओढ वारकरजांच्या कापाळावर टेकले. शिवास्तिला धेऊन त्यांच्या कपाळावे कातहै टीपाकडे किंचित वर सरकते. डोळे क्षणभर मिटले गेले. बाबरशिवावर औरंगाबन खिरवलेले ते

प्रसन्न शिवलङ्, सईबाई, धुराने लगाणेरे उसके घशातच रोधून एकटक पाहत होत्या। त्यांचा सावळा चेहरा उजळला होता.

राजानी डोळे उघडले. हातातील बालराजाना मईबाईच्यालवळ ठेवले. त्यांना बिलाते वेष्यासाठी पसरलेल्या सईबाईच्या हातातील नादप्रत्यना कंकणाचा स्पर्श राजांच्या सडक लेटाना ! दोघांच्या ही मनात उंदं सू किणकिणले !

.. येऊ आसी ? .. म्हणत राजे सिंध दाळनाबाहर पहुळ लागले. सिंधाइना काहीच दिसत नव्हते. दाळनात दाठलेल्या धुरापुढे की त्या तिखट धुराने डोळ्यांत उथ्या

राहललंचा पाण्यामुळे ते त्याचे त्याचे कल्पत नव्हते।
निजाबाईंनी हाताकर ठेवलेली दहाची कबडी ओढाआड करून राजे मोरोपंत,
मणकोरी, तांसारी, सरखांन यांच्यासह पंधर उतरले।

प्रतापांडकहे राजे गेले. पाठोपाठ राजांचा राणीवसा राजंगडाकडे पावता झाला. ओली बाळंतीण म्हणून सईबाईना हा पावसाळा फुऱ्यावरच काढावा लागणार होता. तीन माहिने तरी लांगा छलविता थेणा नव्हते. शिंजन पांडवा पुढल्याई प्रथमावर मार्गे

काळ्या मुऱ्यांचे खिरे रांगा धरून, पावसाड्यासाठी लागण्या या रसदीचे पांढेरे अन्नकण
तोडत थेऊन उंचाव्यावराच्या बारलांकडे जाताना दिमु़ लागेत. खाशा महालवरच्या
इडी गड्यांटी बांधत घेतल्या. सर्पाची ब्राह्म क्लाकडे द्याईं कोट्यात आवडवा
नाही तप तपां हलापां बगर नस्ता. नमूद एकट्या उपर्याख उपर्याख

जूली निवास बाबू बालना, लक्ष्मीपा बलाजी लक्ष्मीदास भारत आनंदपाल
आली शुभरच्या वाच्याने अलबाबर गारवा पांधरला !
आभाळाच्या मैदानात मिराने डांगाची आपली काढी भरवार घोडी उतरवली.
सपासप चौकू उघडून त्यांनी भावळी मुलखाकर एलार केला । तपले कातळ निवात
झाले. प्रणगणे तोबडे पाणलोट उड्या धेत काहेला साफील झाले. कुण्ड्यांनी तयार
केलेल्या भाजकया भुइऱ्या तुऱ्यी, आभाळाचे दान घेऊन सुखावल्या ! आता अवश्य
दारा मावळावर चार-पाच महिने राज्य राहणार होते ते या ठांगाचे आणि बेळ्याप
पावसाळ्यी वाच्याचे !

कौंडाणा स्वराज्यात रुजू़ झाला छोरा पण राजाचा एक भाववाड मात्र सुरु लागली. पुंश्रयावर सईबाईची तिकियत ढासद्वृ लगाली. किंजाईनी महाडहून दुखेपरव्ही गांधार्य वैद्यांना बलादू थाहून गडावर आणविले. गेले किंस्कर रोज त्यांनी आपले वैद्यक डोळ्यांत तेल घास्टून राबविले होते. औरधी पालयाचे सम काढे, मात्राप्रयोग, शेक हरएक उपावक करून ते थकले होते. त्यांना व्याधीचे निदान करून चुकले होते. जिजाबाईच्या खालगीच्या महलात ते हातातील विविध गुणांच्या अष्टमात्रा चाळवित खाली मान घालून अमे होते.

“दैद्युत्त्वा, आमच्या सूनबाई अंग घरत नाहीत. तुम्हीहून आम्हास काही बोलत नाही हा कोण मामला ? आम्हास धोर निघत नाही.” जिजाबाईनी आपली व्यथा उधारी केली.

“आळसाहेब, सारे उपाय हालें. शेक, काढे, मात्राप्रयोग, लेप कशामुळंच गुण नाही. वाच्याची झगडी केताच राणीसाहेबांच्या अंगावर काटा फुलो. खिडक्या-दखवार बद्द होताच ओठाला सोक पडतो. सरकारांचा सावळा मुखोडा फिका पडत चालला. मला तीरी हे लक्षण ...” वैद्य कर्ते बोलेवे हे न सुचून चाचपडले.

“कसले ... कसलं बाटते कैद्याबुवा ?” जिजाबाईचा आवाज कातरला होता.
“हे ... हे बाळतव्याधीचे लक्षण आहे आउन्हा हेव !” वैद्यांचा आवाज घोगा शाळा. मान अधिकच खाली गेली. हाततील अष्टप्रकार त्यांनी कमसुशुगा चाळविल्या.

“बाळतव्याधी !” अंगावर वीज पडल्यासारख्या जिजाबाई सुन होऊन स्वतःशीच पुट्पुल्या. त्यांच्या अचल ढोळ्यांसमो दोन मुद्रा तकळत होत्या. एक पाठीवर मण राबून, कवित्याकडे पाठमोरे होत मुळूभार दोडणाऱ्या राजांची ... आणि दुसरी, ज्याला भूक्य लगाल्यानंतर रुदण्याशिवाय जन्म आणि मण म्हणजे काय हे माहीत. नसालेल्या बाज्यांची ! वाहेर पुरातन पुंधर मात्र श्रावणीतील ऊनपावळाचा खेळ मन लावून खेळल्याचे होता. महालाबहुंद पडणाऱ्या विचारमध्ये वैद्याना आपल्या हातातील एक मात्रा निसदून खालच्या फरसबंदीवर केळवा पडली हे लक्षातच आले नाही ! पडलेली ती मात्रा फार फार गुणकारी होती !!

राजांच्या तारिफेच्या राजकारणी मामल्यात एका व्याधीवर कोणतीच मात्रा लागू पडत नव्हती. ती व्याधी होती जंजिरेकर हव्याशयांची ! दर्याची खोळ पांगलेला जंजिज्ञाच्या बिकट बसकणीत बसलेला सिदी, मजलेत येईल तितुकी कोकणाची किनारपट्टी तसमनस करीत होता. दस्त होईल तेवढी कुणबी रियाया, दर्यावरून राजोस लोटून नेऊन गुलाम कळून त्यांचा दूरेशी विक्रा मांडीत होता. आपल्या मुलखाला पारखे होताना आक्रोशणाऱ्या या देशीच्या आसामीन्ह्या डोक्यांतून कोसळ्येल्या आसवांनी दर्याचे खोरेण निवर केले होते ! दर्याला त्याची खसखससुरुद पर्वी नव्हती ! ती वाटयला सर्जी राजा पाहिजे होता. राजांनी हे सरो हेले होते !

युनाथ बलाळ अन्यांना राजांनी जंजिज्ञाचा दर्या रंगविण्याचा विडा दिला. त्यांच्या कुमवेल मायनाक भडारी, दर्यासांग दोलतखन हे दर्याचे खासे फर्जद नामजाद करून दिले.

अन्यांनी दडराजपुरीचा किनारा मारून जंजिज्ञाचाला मोर्चे घालते. अत्रे शर्तनि भांडले. दोनहीकडचे कैक क्षारकरी पडले. पण जंजिरा दस्त झाला नाही. राजांनी सिद्धाचावर

काढलेली सासवडी मात्रा लागू पडली नाही. हा सलू राजांना फार लुला. सहाद्रीच्या शिवाला अशा कैक सलांचे विष पचाविणे पडेतच !

आता सईबाईना पुंधरावरून हलविणे भासाच होते. बाळतव्याधीने बाळराजांना सईबाईच्या पदवापासून तोडले होते. मोठ्या निकारने बत्त्या दुधावर जिजाबाईनी शभवाळाचे रडणे थोपविले होते. काय करावे या विचाराने जिजाबाई पावसाळ्या सांगावा आला होता. बाट पाहत होत्या. कविला राजांडाकडे आणण्याबद्दल राजांचा सांगावा आला होता. चांगला दिवस पाहून जिजाबाईनी सईबाई, पुत्रांबाई यांच्यासह पुंधर सोडला. मेणे राजांडाच्या वाटेला लागले. बाळराजांना खांद्यावर घेऊन भोई भुई उडवू लागले ! बाळांमधू राजांडाकडे चालले.

किल्ले राजाड ! गडांच्या राजांच्या बैठकीचा गढही-कडा ! सुवेळा माचीचा शेपटा पेलून, पद्यावरी आणि संजीवनी माचीचे फंब पसरून उडला पिविक्यात खडा असलेला आम्यानी पक्षी ! गणपती, पद्यावरी, मारली, कालेश्वरी, जाह्नवी, ब्रह्मदेव या देवदेवतांच्या रातुलांची शिखरे स्वर्णाच्या पावरीला शिडविणारी वारा भावलांतील उच्चासानी पढरी ! राजांच्या मर्मवंधाच्या कैक यादिगीरी जपून टेक्यारी कातळी कुण्ठी ! किल्ले रायगड डोळ्यांच्या बाहुल्यात आला. मेण्याना तापासे येण्यासाठी खासे रेवे गडउतार झाले होते. त्यांच्याबरोबर शामराव रांझेकर, वासुदेवांत हंथमते, प्रतापराव सिस्तीपकर, सिदोजी थोपेट अशी मंडळी होती.

पुढे होत आपली गर्दं सुक्कवून राजांनी आऊकाहेबाना युक्ता घातला. आपली निमुळुती सडक बोटे त्यांच्या हाती देऊन त्याना मेणाडतार व्हायला आधार दिला.

मापांच्या मेणापूतून बाळराजांसह उतारलेल्या सर्झांच्याकरून कुणीतीरी कुणीविण जित कोंबड उतत होती. सर्झांच्या सुक्कव्या देहाकडे आणि घांगळुच्या काकणांकडे पाहताना राजांना आपल्या काळजात मासळी मासकल्याचा भासम झाला !

“सर्झांच्या मेणा पद्यावरीवर जाऊ द्या. आम्ही तुमच्या संगती पावीच निषु राजे. पाय आणि मन दोन्ही मोकळे करणे आहे.” जिजाबाई सईबाईच्या मेण्याच्या भोयाकडे पाहत म्हणाल्या. सईबाई, पुत्रांबाई पुक्ता मेण्यात बसल्या. त्यांचे मेणे गडांच्या वाटेला लागले. जिजाबाईच्या सावलीवर नजर जोहित राजे त्याच्या मागून चालसे. जिजाबाईला होत्या. राजाड फक्त खेळत होते !

राजांडाच्या खांजांची महालात जिजाबाई बैठकीवर बसल्या होत्या. मईबाई सोडून राजांच्या सर्व राष्ट्रांचा राणीवसा समोर उआ होता. भवती जब्तणाच्या तिराखदानांकर काजल्यांदे ज्योती मंदावल्या होत्या. त्यांच्या वाती कुणीतीरी सरशा करायला पाहिजे होत्या.

राजांडाच्या सारा हालहवाल विचारून होताच जिजाबाईनी मातील होत उभा केला.

“ थोरल्या मूळवाईना जडू नये ती व्याखी जडली. बाळगाजांचा पदर त्यांना तोडावा लागला. शंभुवाळाना दुपास लावणे हा पेच आहे.” जिजाबाई शांत शांत बोलत्या. राष्ट्रीकासा खाली मान घालून त्याहून शांत उभा होता !

“ धाकलचा मूळवाई, बोला काही मसलत मुचवा.” जिजाबाईनी सोयाबाईच्या चंद्रकली शाळवृत्र आपली नजर जोडीत त्याना विचारल.

“ आम्ही काय मसलत बोलावी ? आऊस हेब करतील ते कोण करणार ? ”

“ ते तर आम्ही करूच. तुम्हास काही सुचलं तर ऐकावे हा आमचा मनशा.”

फक्त पुतळाबाईनी एकदा नजर उचलली. त्यांना काहीतरी बोलायचे असावे पण समोरच्या काढली दाढऱ्याचा ऊरीवर नजर पडताच त्या थोरल्या. आपली नजर त्यांनी पायाती टाकली. असहायपणे ! काही क्षण तसेच गेले. सुन शांततेत.

“ या सांचाजनी ! ” जिजाबाईनी सांच्याना जाण्याची इशारत केली.
“ पुतळाबाई, तुमच्या स्थारीला आम्ही याद केळ्याची वर्दी द्या ! आणि थोरल्या सूनबाईकडे एक जाड पोताचं कंबळं पाठवून द्या.” पाठमोळ्या पुतळाबाईना जिजाबाई बोलत्या.

“ जी.” पुतळाबाई कसळत्याती विचारिंगिरीनुन भानावर येत म्हणात्या आणि त्याही इतर राणीकाशमापोमाना महालाबाहेर पडल्या. बैठकीकरून उटून शांत पावली चालत जिजाबाईची चिराखदाजांच्या तेलात डुखलेली पितली सरसी उचलली. तिने ज्योतीचपत्त्या काजळ्या झटकल्या. वाती साशा केल्या ! तवान्या ज्योतीनी महालाचा अंतर्ग उजवून टाकला.

वर्दी पावलेले राजे जिजाबाईच्या महालात आले.
“ या राजे, बाळगाजासाठी काही योजूनच आम्ही तुम्हाला याद कराविले.” जिजाबाई समर उम्हा असलेल्या राजाना धीराने बोलत्या.
“ आज्ञा आऊसाहेहे.”

“ आम्हाला वाटतं बाळगाजांसाठी सखादी ‘दृथाई’ जोडावी.”

“ जी ! ” राजांनी चमकून वर प्राहिले. ती नजर दुखी होती.

“ घोटाळलात ? त्याविना दुसरा मार्ग नाही.” जिजाबाई समजावणीच्या बोलात बोलत्या.

“ मासाहेब करतील ते सारं समजूनच. पण ...” राजांना काहीतरी बोलायचे होते.

“ उद्याच आम्ही कापूहोळास गाड्याच्या धाराऊला बलावू धाडणार आहेत. हे ठरलं,

“ जी.” म्हणून राजे मुक्तरा करीत तसेच पाच कदम मारे हड्डले. ते महालाबाहेर पडत असलाना मारून अतिशय ओर्थेवलेली साद आली. तिने राजांना उंबरक्यातच जबरून टाकले.

“ राजेऽ ! तुमचं बोलणं तसेच मर्नी ठेवून चालालात ! आम्ही ते जाणतो. शांतपणे ऐका. तुमच्या राणीकाशाच्या आम्ही बरीक कानेसा घेतला. तुमच्या एकाही राणीसाहेबांचा पदर बाळगाजांना जवळ घेप्याएवढा मोळा नाही झाला ! पण एजे, असले पेच उत्त लपविता ल्यपत नहीत ! आम्ही तुमच्या आऊसाहेब आहेत ! ”
राजांना मारे वळून बघवत नक्हते. जडावल्या पावलांनी त्यांनी समोरचा उंबरता ओलांडला !

अवध्या गुंजणपावळ खो-नावर तुम्हाली गवताची कुणे उठली होती. रानवान्याबरोबर ती आपल्या छुस्तुशा अंगावर लाटा उठवीत होती. त्या लाटा सकत सभोवतीच्या छुड्या कडवण्याच्या पायथ्याची जाऊन मुतल होत्या. आभाळात तंगणांचा एका घारीने कोंबडांच्या पिलांचा सामूद घेऊन खाली द्येणवताना एक कंकिंश शीळ भवली. कोंबडीने पंख पुलकून ‘कोक क्विंकोक क्वाक’ करीत पिलांचा सुडपात आपसा ध्याच्याची इशारत दिली. घारीची शीळ गुंजणमावळ्याभेदवतीच्या कडवणांना थडकून फतली आणि गुंजवणीच्या खळखळ्यात बुहून गेली !

तुम्हारावर मालांनी त्राच दिलेला घोडा गुंजवणीच्या पायथ्यावर एक फक्काराती पांढरी ऐप रेखून पार झाला. आऊसाहेबांचा सांगावा घेऊन शुझारवा. मरळ कापूहोळाच्या गावठणाकडे घोडा फेकू लागले. त्यांच्या पाडीखालून निचलेले घामाचे ओषध कान-शिलावळ्यांचा पांडुचा कलत्यावर उतरले होते.

नसरापूर मारे पडले आणि एका मजलेतच शुझाबांनी कापूहोळाची केस ओलांडली. गाडांच्या दगडी चिरेबंदी वाड्यासमेर पायवउत्तर होउन त्यांनी घोड्याच्या पाठीवर एक थाप विली. पिपलीच्या झाडाला घोडे ठाण केले. कपाळावरच्या घाम बोटांच्या पन्हाळीने भुईव निचलून टाकला आणि वाड्याच्या भल्या मोठ्यांचा दवाज्यात उमे राहुन त्यांनी मावळी लागवत साद घारतीली – “ धारावका हो ३५, चौकसदेवजवळ बांधेली करडे त्या सादीने खू खटखटीत धडपून उठली. कोंबडी घुसपटली. त्या गलव्याने आत काटवटीत पीठ मळून भाकन्या थापण्या धाराऊला बाहेर कुणीतरी आल्याची वर्दी दिली ! गाड्यातल्या पायथ्यात गेलेले हत बुचकून लुजाज्याच्या पदरावर त्याचे पाणी निपटीत धाराकू वाड्याच्या दवाज्यात आली. तिचा बांधा कुणबाऊ कसदर होता. कपाळी आडव्या कुंकवाची बोटे होती. उमर मध्यम असून तरी वाटत नक्हती. तिब्यात निखान्यावर कुलत्या भाकरीत डोलदार होती !

मळवत्तावरच्या कातड्यावरचे आडवे कुकु वर चढवीत तिने विचारले, “साद घालाले जनू ! कोन सुझाराना ? नि भाईच वर हुंब ? येवा की आता.”

“ हा० १. टेकाय योळ नाई. राजाडावरन आऊसायाचं बलवू घिऊन आलू. सुझाता धाराऊला बोलले.

“ पर सादी शिवारात मेल्यात नी ! ”

“ सम्हांचं ककाय ककाम हाय ? बलवू तुला हाये. ”

“ मला ? नसलं जी. माझी पोंग हाईत राजाच्या लळकरात. त्येसी असंल. ”

“ का कान फुटलं का ककाय माजं ? खुद आउसायाचंनीच सागिठलं की धाराऊला म्होरं घालून घिऊन दे. महून.” सुझारबांती वाड्याच्या दण्डी उंबऱ्यावर पाय आपलून पायतणावरची धूळ झटकली.

“ आता वं- ” म्हणत धाराऊ विगिबिंगी आत गेली. परसादून तिने कुणाच्या तरी नोराला शिवाराकडे पिटाळले. मिळतील ती लुगाई, चोळ्या तिने एका फडकथात ठेवू तसवे बोचके अवलले.

राशाजी अंतोजी हे धाराऊचे भरल्या मात्राचे दोन तरणे मुलगो शिवारातुन आले. त्यांच्या आयेने त्यांना सारा करीणा सापितला. आपल्या अस्तुचावर वाढा सोपवून ते दोयेही “ का वर बलवू आलं असंल ? ” असा मनाशी विचार करीत पाठीवर ढाला वांधून तयार झाले. गूळपाणी घेऊन हुशार झालेल्या सुझारबांती ठाण केलेले घोडे सोडले. त्यांच्यापातून पायातली चपली कुकुर वाजवीती, काबेतून घसरणे बोचके गोंदलया हातानी सावरीत धाराऊ काढू लागली. येवाजी आणि अंतोजी तिच्या दुरफर्फा चालले. गाड्याची धाराऊ राजाडाकडे निघाली.

पिकल्या भातखाचाराच्या बांधावर उतरलेले करडे करडे डैलात माना फिकवत होते. त्यांनी इपलेलच्या भाताच्या गोळवांती त्यांने गांजे फुगाले होते.

कापूहोळ्याच्या शिकेवलची माहादेवाच्या देवलाची शुमटी आली. तसे चालता चालताच थांबून, पायतील चपलचा घिनभर उतरून त्या घुमटिला हात जोडून धाराऊ आपल्याशीच बोलून्यासरखी पुटपुली— “ शंभूं र म्हादेवा १ ! ”

धाराऊ राजाडावर आल्याची वर्दी जिजाबाईना मिळाली. त्यांनी तिला आपल्या महालात बोलावून घेतले. धाराऊने पुढे होत जिजाबाईच्या पायांना हात लावून तीन वेळा नमस्कार केला.

“ धाराबाई, एक जोखमीची कामगिरी तुझ्यावर सोपिण्याचा आमचा इसादा आहे. उझी कूस झानाची. उझी मुलं राजांच्या शिंवंदीत. म्हणून ही बात आमच्या मरी आली.”

“ सांगा जी. आमी पायाची माती.” धाराऊ अदबीने म्हणाली.

“ नाही ! धाराऊ आता ते वाड्याजांची ‘ दृथाऊ ’ होशील. आपल्या शिवाराताजांच्या शेखुराळोना दूऱ पाजव्याची जोखीम आस्फी तुझ्यावर टाकावी म्हणालो. तुझा इसादा काय ? ”

“ उक्त्याच दावावेलेल्या आपल्या सहा याहिन्यांच्या छोळ्या लेकिन्या सरीनं धाराऊने भावडे डोके पाणावले. आपण एकत्रो ते खोरे आहे यावत्याच तिचा विश्वास बसेना. बसावा तरी कसा ? ”

“ राजांच्या लेकाला माजं दूऱ ? आमी कुनबी, अरिबांची धरा व्हतीया जी ... ”

धाराऊ कल्यांवून बोलली.

“ इमानी माणसांची धड्या करव्याचं आम्हास कधी साधत नाही. तुझा ‘ हो ’ ऐकायला आमवे कान अलुलेत. ”

“ जी.” धाराऊने भान लेलविली.

जिजाबाईनी आपल्या हातांनी धाराऊनी खण...नारळांने ओटी भरली. तिला घेऊन त्या सईबाईच्या महालात आत्या आणि धीर देत म्हणाल्या,

“ सुनबाई, ही धाराबाई. आजपासून बाड्याजांच्या दुधाची आबाळ नाही क्षायची. हिच्या पदराखाली आणि तुमच्या नजेरखाली ते वाढतील ! ”

धाराऊनी सईबाईनी आपल्या मांडीवरून बाळ्याजांना उचलले. शरथरत्या कृष्ण हातांनी धाराऊनी याहिन्यांच्या गोंदस्त्या हातात त्याना न गळवून त्या म्हणाल्या, “ आजपासून तुम्ही यांच्या मांसाहेब, आम्ही नावाच्या उलो.” सईबाईने डोळे भरून आले.

“ तसं व का रानीसाब ? पापकला पानी आनून नगा. ज्येन आबाळ हुबं खेलेलय त्यांन पंखेबी दिल्याली. असत्यात ! राजांचा हो दिवा माझ्या जिवाच्या पदराखाली औंखवत हाय ! होची आबदा न्हाई करू याचीची म्हा ! ” धाराऊने घाराबाई कुणबी काळीज बोलले.

त्यांने बोलेले एकायला जिजाबाई महालात नव्हत्या ! श्रीच्या कल्याणकरी राज्याची आपल्यांक शंभूमहादेवासमोर घेणाऱ्या एका राजांचा लसलसता अंकुर एका कुण्याचिनीच्या पदरात होता. धाराऊ नावाप्रणाणे शंभूबालांच्या दुधाच्या ‘ धरेची ’ ‘ आजू ’ बनली होती ! बागदबेच त्या दोन जीवाची सांगड जोडून दिलो होती !

राजाडावर आता भलया पहाटेपासून हळूहळू उतरत असलेले दाट धुक्याचे बख्तर दिवस कासराभर वर चढला तरी हटत नव्हते. बालेकिल्यातील जानहवीच्या अणि ब्रह्मदेवाच्या देवळातील घंटानाद त्या धुक्यात मुस्तून जात होते.

धाराऊने दूऱ आता संभूराळोना मानवले होते. त्यांनी बाळसे धाराखाली केली धाराऊने दूऱ आहे या जाणिवेने कधी कधी होती. राजांचा ‘ ल्योक ’ आपल्या पदराखाजांचे पोट भरले तरी धाराऊना पाण्डुलिंगा उकलेट एवढा उफाळून येत होता की, बाळ्याजांचे पोट भरले तरी

तो उर्जबंद होत नकहता. मग धाराऊ सारे वरकड दृष्टि, एक थेबही खाली न सांडता फँडवाता ठिपून घेत होती. लालला सईबाईच्या हासमधान्यात जाऊन ते फँडके पाण्याने खालाकून थुळून टाकत होती. तिची ती सारी धडपड बथून एकदा सईबाईनी तिला विचारलेही, “धाराबाई, एवढाचा लालवीनं हासमधान्यात का जाण होतं तुमचं ?”

“सरकार, अंगच्या दुशाला मुंगी डमू ने ! मुंगी डमली तर दूस कमी लहात नव्हं !” असा जाब धाराकूने मुख्यर हसत दिला.

तो ऐकतागा सर्वचार्द मात्र विचापणे स्वतःशीच हसताच्या. “कसलीही मुंगी न डमताही दूस कमी होतं धाराबाई !” असे त्यांना बोलावेसे वाटले त्या वेळी. पण त्यांनी ते आपल्या ओठांतच ठेवले.

या कशाचीच कल्याना निसलेल्या शामूरजांच्या अंगावर मात्र कुणार्ही घुऱ्यी, हातात त्याच घाराच्या मन्नाच्या, बिद्युत्या आणि पायात तोळाच्याचे वाळे शाराऊने चढविले होते. गळव्यात गळदोरा आणि दंडात ताईत बांधून यकला होता. तिच्या मावळी भाबड्या मनाला वाटत होत की – राजाच्या या अंकुराला कुण्या पाण्याच्या बदनजांची काळी मुंगी कंदी बी डमू ने !

राजाडावरची चावरी थंडी सोसवेना म्हणून जिजाबाईनी सईबाईना गडपायच्याच्या विचापडुण्या महालात अणून ठेवले आणि खाशा जिजाबाई स्वयंभू शिवलिंगाचे दर्शन घेण्यासाठी प्रतापांडाकडे दून घाताच्या होत्या.

मकरसंक्रीतपर्यंत आदिलशाहीच्या अंगावर काटा फुलविणारे शिवाजीजीने आता शिवापडणात अले होते. शिवापडण हे राजांच्या हुऱ्युराती पागेचे ताणे. मुळवर्गिरित दसत झालेली घोडी महमद सैस द्या नजतरेयर असली घोडेपारल्याच्या तोल्यात इथे रुऱ्यु लालाची. महमदचे घिप्पाड पोटदूर त्याच्या चौकावर तापल्या लोंबंडी माळ्याचे डाग द्यायचे. या डागांनी उठविलेल्या निशाणीच्या खुणेमुळे ‘हे घोडं शिवाजीराजांचं’ असे ओळखू यायचे. राजे शिवापडुणात आले तेल्हा पागेत घोड्यांना डाग देणं चालू होते. चौकावर डाग घेणारे घोडी विचित्र आवाजात विळकून खिंकावला होती, काण हे आवाज नेहीच्या खिंकाळ्याचे नव्हते.

राजांनी महमद सैसला सदरेला बोलावून घेतले. पागेच्या निशाणीचा कुल जाबता कसा आहे याचा करीणा त्यांनी महमदला विचारला. “बोलो सैस, घोडेंका हाल क्या हे ?”

“जी हुजू. करीवन सब कुळ ठीक है ! लेविन कुळ ‘ऐबी’ घोडं पागामैं शरीक हुए हैं ! मेरी अर्जी है वेचे जाय !” महमदने जबाब दिला.

राजांच्या तुफान पुलुवर्गिरित हाती लगलेल्या घोड्यांत खुराजवळ पांडऱ्या गांवे चढे असलेले काही ‘ऐबी’ म्हणजे अपशकुनी घोडे होते, ते विकून टाकावेत असा सलह हवलता.

सेसमे पेश केला होता. राजे क्षणभर विचारात पडले. मग एकदम प्रसन्न होऊन बोलले, “नव्ही सैस ! हम घोडे नव्ही बेच सकते ! एक तो भी जानकार, समझकर ऐबी घोडा नव्ही खरीदेगा ! ऐसे ऐबी घोडे हमारे नव्हे हमेंको सवारीकी आदत डाळेलेकी लिए. एख देवा !” राजांनी मार्ग सुचाविला.

“जी हुजू !” म्हणून सेस मागल्या पावली मारे हड्डल्याला. त्याची गर्दन वर थेताच राजे छातीवरच्या पालेतील कवड्यांवरून हात फिरवीत सेसला म्हणाले, “और देवो सेस, भावानकी बनाशी कोई वरत हम ‘ऐबी’ नव्ही मानते !”

सदरकाराथर उकून राजे सईबाईच्या महालात आले. महालात मध्यू, राणू, अंबा ह्या तिधी बहिणी शंभूबाळांसी खेळल्यात मर्ल्या होत्या. बाळमाजे ‘ता, ता’ करीत त्या तिर्याच्या मेळव्यात पालाले पहून एकदम पुढे झेपावत होते. त्या तिर्याचिकी जिचा आवाज ऐकू. येईल तिच्याकडे वधून खिल्लत होते. मध्येच थांबून बिलायतीवरचे गंती बुंदे आपल्या चिमुकल्या बोटांनी बिजायीतून बाहेर उक्कसून काढण्याची कोशिश करीत होते. त्याचा खेळ पहून सुखावेले राजे हसत हसत पुढे झाले. मुर्लीच्या गिणातून शंभूबाळांना त्यांनी वर उचलले. छातीशी जबल केले.

राजांच्याकडे पाहणारे शंभूबाळ गोथळून गेले. क्षणभर त्यांची नजर राजांच्या कानात डुलण्या सोनी चौकळ्याकडे गेली. दुसऱ्या आणी त्यांनी राजांच्या हुवुबटीकडे दोन वबळेल्या दाहीतील काही बटा आपल्या मुठीबोरेर ताणल्या केसांच्या मुकाबून एक अनुशूल वेळा नाचाच्या मुठीबोरेर ताणल्या केसांच्या मुकाबून एक अनुशूल वेदेनवी कळ राजांच्या हुवुबटीतून सान्या आंगम दोडली ! किंतीतीरी दिवसांपासून अशी कळ आपणाला हुवाहीविशी होती असे त्यांना वाटले. ते शंभूबाळाकडे दर्घात पाहिज्यातसरखे पाहू लागले ! बाळाराजांनी दाढी सोडली आणि राजांच्या कंठाजवळ बिलालेल्या कवड्यांच्या माळेतील कवडी पकडताना ते ‘ता, ता’ म्हणून खिंदवले. चिमाटीतील कवडी तोडात घालण्यासाठी घडपहूलगाले.

“बहुत खूब, एकवार आपली पाणन नव्ही घरली तीरी चालेल पण आईच्या कवड्या कधीच विसरू नका !” राजे स्वतःशीच जोल्यासारखे बोलले.

हल्लवार हातांनी राजांनी मध्यूच्या हत्ती शंभूबाळांना दिले. देव्याच्याजवळ हातात निंजाजे घेऊन उध्या असलेल्या सईबाईच्याकडे त्यांची नजर गेली. मर्हिंब अंद हसत निंजाजे होत्या ! तबकाटील निंजाजनांच्या ज्योरीसाळ्या त्याना हसताना पाहून राजांना आशचर्य वाटले. त्यांच्याजवळ जात राजांनी विचारले, “हसलातशा ?”, सईबाई पुढा मंदशा हसत्या. शंभूबाळांनी राजांची दाढी मुठीत पकडली त्याचे त्याना हम्सू. येत होते. आजवार कुणाचाही हात त्यांनी राजांच्या दाढीला घिडली घिडला पाहिला नव्हता. पण हे राजांना कर्मसूंदरी सांगावे तेच त्यांना कठेलना !

“ स्वारीचे येण होते तेवढेच आमचे हसण ! ” सईबाईनी गनिमी काढा केला !
 “ बाळाजांच्या कपाळी कुकुमतिलक भरला. थरथरत्या हातांनी त्यांच्या मुँदेमोवती तस्बकातील
 न्यून्योती फिरविल्या. सईबाईना पाहताना राजाना जाणवून गेले की शेपूषाळांनी चांगले अंग
 परले आहे तेवढेच सईबाईनी आपले आंग टाकले आहे. फलणला ददासाहेबाना आवतन ... ”

“ते होइल. तुम्ही आता प्रतापाड़कडे जाण्याची तयारी ठेवा. तिथीली हवा तुम्हास मानवेल.” राजंनी मनाच्या खोल कपथातील सलू वाहेर काढला. सरईबाबू एकदम गधीर झाल्या. त्यांचे डोळे भरून अल्यागत झाले. हातातील निराशजननाच्या प्रकाशात ते राजाना दिसू नवयत म्हणून वकून त्यांनी वाचून देवेक्षणासामोरच्या चंद्रनी पाटावा. औरक्षणाचे तबक ठेवले.

आणि आत्मावरही हात फिरवणाऱ्या त्या थकथबल्या शब्दांनी सईबाहिचा बांध पुण्यपुढला ! घासातून हमसून ऐणेरे हुंदके रोधेण्याचा पाकाढेचा यत्न करूनही ते थोऱ्यात नव्हते. विचित्र कठडाटल्या शब्दांत त्या बोलल्या, “आपचा भ ३३ रो ३ सा नाही ! काळांचा ५ च्या मासाहे ५ ब धा ५ रु ५ कु ! त्यांना त्यांना ५ साठी स्वा ५ रीनी काळांची त्रैवार लावत राहील !”

का ३ हो तानत लावून द्या १ बी !
त्या बोलानी राजे मुकु झाले. त्याना काही बोलवत नव्हते. जीवनतील काही सत्येच
अशी असतातची त्यावर माणसाच्या वाणीचे भाष्य अपुर असते !
“ येतो आमही .” म्हणत राजे वळले. चारी मुळे खेळात रस्की हेती.
महालाबाहेर पडलेल्या राजांच्या मनात सईबाईच्या बोलानी दौड घरली होती.
आता आपचा भ ५ रो ५ सा नाही ! भ ५ रो ५ सा नाही ! ”
आणि कुसुन तरी आपदी खोल दरिएन यावा तसा एक आवाज त्याना ऐकू येऊ
लागला, “ क्षेत्रानकी क्षेत्रानी सबसे ‘ऐजी’ वस्त ‘मोत’ हे सेस ! ”

नेताजीराव, आबाजी महादेव, येसांजी कंक यांच्या संगती राजे राजगड चूळ लगाले. गडच्चा पालीदरवाज्यातून पालुखी पर होताना नैबत दुडकुडली. तिच्या आवाजाने प्रश्नावरी मार्चीवरच्या निशाणबाबरदाराना आणोआप इशारत मिळाली. त्यानी लगावगानी निशाणबीथ्यावर भागव्या जरीपटक्याचा घ्यजदृढ उभा केला.

पालुखी बसूनच राजांनी पद्धावती मार्चीवर आपली नञ्ज जोडली होती. क्षणात त्यांना आभाळाच्या निळ्याशार टाकवाचर डुलणरा जरीपटक्याचा लहान भावा राजदंस दिसू लागला ! गडमाथ्यावरचा फुफडणरा जरीपटका बघाताना नेहमीनच आपल्या

छातीवरना जामा कारबेजवल दाटत जाते असे राजाना बाट आले होते. आतही त्याना तसेच बाटले. छातीबचल उजव्या हाताची बोट नेत त्यांनी गडमाचीवर इलुणाऱ्या भाव्या राजंहसाला पास्तुद्दीरुनच वंदन केले.

कानोंजी जेधे, मोरोपंत पिंगळे, मानांजी भोसले, सोनोपंत डऱ्यार, तान्हाजी मालसुरे, रघुनाथ बललाठ अत्रे, बाजी सर्जाराव, निवोपंत आणि रामचंद्रंत बहुलकर, संभाजी कावजी, सुधानांजी इंदांदे सारी मंडळी जरोरीने गडदखल झाली होती. आणि साच्यांना बलवृ० धाड्याचा काय मनमुळा असावा याची खलबते करीत होती. राजानांना पालुळी पश्यावती माचीवरच्या सहरमहालासमर ठाण आली. राजानांना अदव्युजे घातले. ते सुन्ने आपलेसे करताना राजांची उभट मुदा उजव्युक्त साच्यांनी निश्चाली. दोडीत डिक्किकणी भेटणारी मडकी आज इथं राजांडावर एका जमावाने दिसवले होती.

सर्वास्मि मार्चीचा सद्वर्महालोकडे जात असतानाच राजोनी प्रमुख तटसरनैवत
सिदोजी थोपक्षयांना सद्वर दबाराचा केत संगितला. वासुदेवपंत हणमतेना मारताच्या
साजाची सरपोरवंद तबके सिद्ध कराक्षाची सूचना विली.
श्रीपांखाचे आणि प्रजाचारीदेविरे दर्शन घेऊन आलेले राजे सदर बैठकीवर सुखावले.
मर्झ मंदिरांका लांडी बसपायासाठी हाताची इक्कारु केली. सदर बसली.

राजानी युक्तान्नाने पेस केलेल्या पफडीतिल भवानीचा भंडारा चिमटीत घेऊन ती चिमट 'जगदंब, जांदंब' म्हणत सदेसमर्प उघटलली. दुसऱ्याचा चिमटीने भंडारा कापाळावर रस्ता चिंवाशावर घेतला. चिमटीची दोर्ही बोट आपल्या गळ्याला टेकविली. भंडाराची भूती थोरली पूर्डी सान्या सदरभर फिल्ली. मानक-यांनी आपले मळवेट भंडारं यांने भरून घेतले. राजानी आपल्या मानवा हेतु खुला केला -

“ एक तपापूर्वी रायेश्वरावर आस्ती श्रवि राजस आणभाकं बोधील जाला. अम-
कवळी असता, दिमतीला मृत्यु असता आमही अगस्तीचा मनशा बोस्टन गेलो
आजवऱ श्रीसांब येश देणार थेर जाले, एकट्याने बांधू. म्हणता राणीचे साधे घारेत
बांधणेही साध्य नच होय ! ये तो श्रीचे गोमय्या राज्याची बाबत ! आमचे दोन हात केस
नवीजा पावावेत ? एक म्हणता दहा हात आमच्या पाठीशी आले. पोखांचे जाणते बोत
आहास मारी लावते जाले. आऊकाहोवाचे मायेचे हत धीर-दिलासा आणि डोव-
आहास आज आकाम गड देते मी आमच्या दादोर्हीची, वाज

“तमहीं शान्तिं अपेक्षणि करत केली म्हणोन शक्ति राज्याने अंग धरले. आआशावाद देत अल. आज असार नाही. प्राचीन राजांचा आवाज घोरा झाला. प्रासलकराची !” क्षणभर राजांचा आवाज घोरा झाला.

चालीस गडकोटांवर जरीपटका चढ़ला ! दहा हजारांवर पाउलोक आणि तितुकाच घोडालेकांच्या जमाव जमला. आम्हास सान्यांची कदर करणे आहे म्हणेन ही सदर आम्ही बोलावली ! जैसी साथ्य होय तैसी कदर आज आम्ही करतो आहेत. याहून तुमची जाणती कदर श्री आमचे हाहून करवू घेणार. ये समर्थी कोणस आपले हाहून गैरप्रताब जाहलियास श्रीसाठी मन मोठे केळे पाहिजे. आम्हास आपले लेकर मानिले पाहिजे. समस्तांनी लेकरसास आम्हा दिल्ला पाहिजे !!”

जंगमेदानावर कंठाची घाटी कुलबून ‘हर हर महादेव’ गर्जत गणिमावर तुम्हून पडणाऱ्या शिवाजीराजांचे वे दुसरे रूप होते ! ते पाहून सदेवताच्या बाराबंदांतील रंगांडी मने हेलवून गेली.

राजे बैठकीवर उंचे राहिले. तलवारीच्या पाख्यासारखे त्यांचे रक्तजागते बाकदर, सतेव नाक नवर खेचून घेते होते. राजांनी सदर बैठकीवर बसलेल्या नेताजीवर पालकरामा अधिमानाने सदर घातली – “नेताजीराव, आमच्या सामने या.”

नेताजीराव राजांच्या सम्योर आले. कमेत वाहून त्यांनी राजांना मुजरा घातला. कारभास्यांनी हाती धरलेलेच्या तबक्कावरचा सर्पेस दूर केला. तबकात रन्जडित मुठीची म्हानबंद तलवार, तुवाली कंगणीदार भगवी पाई, शुश्र बापरंबंदी आणि मांडबोलणा होता. राजांनी तबकातील तलवार उचलली. तिच्या फासबंदाची गाठ नेताजीराजांच्या कमरमोवती बांधीत ते तल्पत्या ढोक्यांनी म्हणाले – “सुंभद्र नेताजी आजपासून श्रीच्या राजांचे मस्तीबत झाले.”

गहिकरलेले नेताजीराव राजांचे पाय शिवध्यासाठी वाळू लगाले. इटकन त्यांचे छांदे आपल्या हातांनी थोपवीत राजांनी त्यांना वर घेतले. क्षणापर नेताजीरावावर आपली सूपरिट नवर जोडून राजांनी प्रेमभराने त्यांना मिठी भरली !

निळो सोनेदंवांना मुझमरीची, आबाजी महदेवांना मुग्निशीची वस्त्रे राजांनी अशीच वहाल केली. येसाजी कंकाना पायदळाचे सरौवत म्हणून रन्जडित तल्वार बाधली. कुणाला चांदीचे तोडे, कुणाला कठडे, कुणाला कठ्यार, कुणाला तल्वार अशी सान्यांच्या झाली. चाकीरीची कदर राजांनी केली.

राजांडानाच्या कारभास्यांनी बैठकीवर बसलेल्या राजांच्या शती त्यांच्या मुदेच्या स्वतःसाठी गुणवत आणि भोवतीच्या मंडळीसाठी गुणपारव्हां असा तो राजा होता. तो सान्यांची कदर करत तोता, पण सदेवताचा त्यांचा एक एक बोल ऐकूनच सारे धन्य झाले होते. त्यांच्या एका बोलासाठी जान कुर्बान करण्याची सर्वांची कमरबंद तेयारी होती. कदर-दरबार सलला.

राजांडानाच्या कारभास्यांनी बैठकीवर बसलेल्या राजांच्या शती त्यांच्या मुदेच्या नुकताच सुष्ठ बनविलेला नवा सांचा दिला. राजांनी तो निरखायला सुखात केली. त्या अटकेनी मुदेवर उलट्या साचेबंदात कोरीव अस्ते होती – “प्रतिपक्षदेवेव वर्धिण्यविश्वर्वदिता ! शारहस्तो : शिवस्येषा मुदा भाद्रश राजते !”

ती चंद्रेभेदी मुदा पाहतानग राजांना संर्वाईची याद झाली. त्यांनी नवे मुजुमदार निळो सोनेदेव यांना कैठकीजवळ बोलावून घेतले. दमारी झाल्या आवाजात राजे त्यांना म्हणाले, “मुजुमदार, आमच्या कवित्याकडे कापूहोल्याच्या गाडांची धाराक आहे. तिला सालिना सर्वीस होन तैनात जोडून या ! जातीनिशी तुम्ही ते होन पावते करीत चाला.”

सदर उठली ! राजे बैठकीवरकून उठले आणि महालात मेले. आपल्या फर्जेद शंभूला दृश्याई जोडून घावी लागली. या बाबीचा सल राजांच्या मानाला लाणून राहिला.

आता शंभूला एक एक पाय टाकीत चालू लगाले होते. जिजाबाईंनी त्यांच्या उदावणासाठी फलटणला होकरारा धाइला बजाजी निबाळकराना निरोप दिला. दबाजांनी शिवाईपूत आले. शंभूला घेते. बल्यवरीने मुस्लिमान देवल्या बजाजी शिवाईपूत हिंदू करून घेतेले होते. निबाळकरांच्या केळेलेल्या बजाजीना राजांनी पुरुष शाश्वतपूर्ण देकून राजांनी त्यांना समाजात ठाव पहादजी या मुलाला संईजाईंनी सधू ही थोळी मुलाली मुलाली होती. भाज्याचे उदावण आणि दिला होता. सधू, लहान असल्यामुळे अजून माहोरच होती. याच्याचे उदावण आणि सुनेवे दरीन ह्या दोन्ही हेतुनी बजाजी शिवाईपूत दाखलू झाले.

पाटावर बसून बजाजीनी शंभूला घेतून काढला. त्या दिवशी चंदनी जिजाबाई, संभूला, धाराउल, आपल्या उजव्या मांडीवर घेतले. शेजारी पाटावर बसून बजाजीनी शंभूला घेतून आपल्या उजव्या हाती देऊन त्या आंठीत अपलचा भाज्याला खीर चाटविली. शंभूलांना सर्वाईच्या हाती देऊन पाटावरकून ते उठले. ती खीरमाखली अंगठी पाटावर मामाची भाज्याला उष्टवाचाची भेर पस्तून ठेवली. शंभूला धाराउल आता खाते झाले !

जिथे ‘बाकीचा’ हिसाबच नाही असे राजांच्या आणि संर्वाईच्या हस्तांचे भोवते एकमेकांभोवती आजवर फिले होते ! आता संईजाईंचा भोवता भेलकांडायला लाला धावत होते. धाराकूचा त्यांना लळा लागला. तिचे काही कुणबाऊ शब्द त्यांनी मावळी होता. त्यांच्या पायातील निंगरी सहत आल्यात झाली. संईजाईंची तविचत मुघोरेना म्हणून राजांनी जिजांडुच्या भसलीने त्यांना हवोफेरासाठी प्रतापाडवर हलवाच्याचे ठराविले. सांती खाशा जिजाबाई जाणार होत्या.

शंभूला आता दीड वर्षाचे झाले होते. बोकड्या बोलात बोलू लागले होते. बाडामर लक्कवीसह उचलले. राजांना ते ‘आबा’ म्हणून लागले. संईजाईंना ‘मौं आणि आजुक’ म्हणत विलगू. लागले. राजांच्या आजानुबाहूव्ये – गुड्याखाली आलेया हाताचे बोट

पकड़न पुढे पुढे घावताना राजाना ओढे देऊ लगाले. शंभूबाळ हे राजांच्या विसाऱ्याचे ठेठेखानी आले. ते डोळ्यांआड होऊ नयेत असे राजाना वाटत होते. पण सईबाईना हलवाणिकांनी भेत उत्तराच शंभूबाळाला पाठविणे भाग होत.

एक दिवशी कविल्याचे मेणे तथार झाले. राजाडावरून राजे शिवापट्टणाच्या महालात आले. देवदर्शन घेतलेल्या जिजाबाई, सईबाई, धारारु, शंभूबाळ आणि पुर्णिना घेऊन मध्यावाहिने पडू लगाल्या. राजानी तुडे होत जिजाऊंचे पाय शिवले.

“आपांनी संगती आहोत. चिंता कराया काण नाही.” जिजाबाईनी राजाना धीर दिला.

राजानी धाराकू बोट पकडलेल्या शंभूबाळाच्या काखेत हात घासू त्याना कर उत्तरून घेले. त्याच्या शिवांग देखलेल्या सरेज कपाळाकाव आपले ओढे टेकले. त्यांच्या तिकुकूल्या पाण निर्भिड डोळ्यांत आपले डोळे घासू त्याना हसत विचाले,

“शंभूबाळ, चालू चालू प्रतापाड चालू !” शंभूबाळ डोळे मोडे करून बोलले.

“हा आजा, आमी पलू पलू गलू गलू चू !” शंभूबाळी हुवटी वर उत्तरीत जिजाबाई बोलून्या, त्यूना अणून्याजवळ ओडून त्याची हुवटी क्वाळु ओड्याला बोलूल्या तरा ! “बाळ गोळना शात-विशाल पानाने विलगला खाल्या थांड्या !”

बाल्याची पायाकर डोई टेकायची ना ?”

बाल्याची होकाराची भान डोलवली. जिजाबाईना सोडून राजांच्या पायाजवळाच्या फरसबद्दीकर आपले विमुक्ते गुडघे आणि हात टेकून वरच्या आकाशाएवढळ्या उंच अबांकडे पाहत ते म्हणाले, “आबा, आमी मुला कलतो. जय भवानी !” आणि शासवाळानी यापल्याकामांवरून शिवापट्टणाच्या पायाच्या सडक बोटवर टेकविले. त्या संसामित रसांचे क्षणम डोळे मिठले मेले.

कविल्या मेण्यात वसला. भोयानी भोईपट सावरीत मेणे उच्चलें. राजे कविल्याकरोबर चार पावले चालू गेले. मा जखडंबंद पावलानी खिळलेले राजे एकटक नजरेने दूर ज्ञाणाच्या फैकंडके पाहत राहिले. शंभूबाळांचे बोडे बोल आठवताना ते स्वतःला इणत होते – “केवळ अजाण आणि लघावी पोर ! तो मांसाहेबाना विलून उभा गाहिलेकां पाहताना आमचे ‘असणे’ आमीच लहवून गेले. आहेत असे आम्हास गाटते !”

जावळी छोट्यातील प्रतापाड नजरटप्पात आला. गडांच्या पायाच्या चढळाना जातातील थोयीटकीत भोयानी मेणे सुखाचाल केले. गडांच्या तजांवापात दर्शन दिलेल्या स्वयंभू शिवालिंगाचे स्थान आले. मोरोपंतानी हृषीतील प्रतापाड उभाली होती. त्या सुमटीवर एक जाईचा वेल च्या शिवालिंगावर. आला डैल्कार थुमटी उभाली होती. त्या सुमटीवर एक जाईचा वेल

चौला पसरला होता. जिजाबाई आणि सईबाई मेणाडुतार ज्ञाल्या. शंभूबाळांना घेऊन धाराउ उतरली. सरीजण दर्शनासाठी थुमटीत गेली. मईबाईनी त्या स्वयंभूसमेर आपल्या शंभूला माशा टेकावला सांगितले.

एक दिवशी कविल्याचे मेणे तथार झाले. राजाडावरून राजे शिवापट्टणाच्या महालात आले. देवदर्शन घेतलेल्या जिजाबाई, सईबाई, धारारु, शंभूबाळ आणि पुर्णिना घेऊन भाषेत त्या बोलूल्या, “आपच्या स्वारीना उंदड येण घ्या. आपच्या बाळांना जपा.”

भावभरले डोळे उघडून समोरच्या शिवलिंगाकरूचे एक त्रिदर्ढी विल्वपत्र उच्चलून ते निक्कम-भवल्या कविल्याचा लावताना कमा कुणास ठाऊकू. पण एक मंजेदार विचार मळवटभवल्या कविल्याचा लावताने कमा कुणास ठाऊकू. पण एक मंजेदार विचार असे खुणेचे तर नसेत !”

गडमाळ्यावर येताच सईबाईना फार बेर वारले. हा गड त्यांना आवडला. चौरक्का निक्कम-हिवागर मुळव्या आणि त्याला विलालेले पिवळे उन डेळासुख देणेरे होते. समोरे येण्यासाठी आलेल्या मोरोपंत पेशवे आणि अर्जीची शहदव यांनी जिजाबाई आणि सईबाईना अदबमुजेरे घालेले. प्रतापाडाकर येणाऱ्या सईबाई द्या भोसलेलुनीच्या पहिल्याच लेलुकुरवाळ्या राजस्त्री होत्या. मोरोपंतानी ल्यासाठी ल्यांच्यावरून सासवडिकून मोहोराचा संकेतका उतरून घेतला. दागखल आला !

हेसाठी कधी सईबाई आणि धारारु शंभूबाळांना घेऊन तयावरून फेरफटका करित. गडाभोवतीची घनदाट गच्छणाची दिवती झाई डी बघताना सईबाईना जाणवून आई, “केवळला औरधीची वनस्पती द्या झाडीतेच्यात लपल्या असतील ! आम्हास मात्र एकही भेवसुदा होताशी येत नाही. तशीच ही गत !”

आताशा सईबाईने मन कुठल्याच एक बाबीकर स्विसवत नक्कहते. गडमाळ्यावर आभाळात तंरणाच्या पाकोलीने कारण नसता दिशा बदलून फिरकी घ्यावी तशी त्यांच्या मानाची गत झाली होती. जवळ जवळ येणेर काहीतरी ते सुचवू पाहत होते, दूर दूर जाणी काहीतरी घट पकडून ठेवायचा यन्त्र करीत होते.

धारारु आणि शंभूबाळ मात्र आता एकमेकांत माले होते. बाल्यांना घेऊन धाडवरूच्या देवकांच्या थुमटीतील घंटा वाजवून दावविळें ही तर धाराकूची रोजळी एक कामगिरीच झाली होती. कधी कधी बाल्यांने हात उचावून आपाच घंटा बाजविळायाचा हृषी घेत. किंतीती वेळ मग शंभूबाळ घंटानादातच एमून जात. हिवाळ्या हटला. स्मृत रानकुलांनी अपले तुंबे वर काढले. वैशाळीहून हरतहेच्या हिवाळ्या हटला. स्मृत रानकुलांनी अपले तुंबे वर काढले. वैशाळीहून हरतहेच्या

द्वारागत्रा निजाऊ सईबाईना देत होत्या. उगाळ्लेल्या मात्रा कणकणाने फिजत होत्या. सईबाईही तशाच द्विजत चालूल्या. क्षणभर अंगूष्ठाजाना उचलून घेतले तरी त्यांचे हात भरून येत लागले.

उन्हाव्याच्या कोरड्या हवेने सईबाईना थेंडे बोरे वाटले. पण अंग काही धरले नाही. गडावरची होळी उदासपणे पेहऱ विडली. मोरोंपंत, अर्जेंजी, वैद्य, जिजाबाईं सांचाना सईबाईचे डोलादिवेषत विझणारे अंग पाहून उतात मस्तुले. जिजाबाईंनी ब्रत-वैकल्ये, उपवास मुळ केले. अंगोरे, धुनोरे, लिंब-लोण सारे सईबाईच्यापुढे हरत होते. उत्तहाळा सरत आला. विळवाचे ढाण एकदेन वेळा आभाळाच्या पाठीवर आगले कडकडणारे कोरहे ओढून त्यांच्या डोल्यांतून पाणी काढून भेले.

म्हा जवळ आला. आभाळाचा ऊर दादून आला. पावसाच्या सर्वची पहिली टिप्पी प्रतापाडवर तडतडली. गडवऱ्याने गाठा कवटाकळला. थोऱ्यावत त्याने झाडाच्या पान-नाश्या फांद्याना उलटपालटे करून टाकले. त्या वाचाच्या शंडगांव बोच्याच्या दौडी अंगावर उतरताच सईबाईच्या दुबळ्या कायेवर सरसरून काटा तारला. त्यांनी अंथरुण घरले! गजाडाकडे राजाना खबर पोच झाली.

सईबाईनी साळव्यांशी बोलूने टाकले. गडाच्या तटबंदीवर पाऊसयारा कोसळत होत्या. सईबाईच्या मनात विचारलोट धावत होते. पाणव्याच्यावरील आपल्या लोंबट घारव्यांशी बया पक्षिणीने एकेटेच किळविलत बसावे तसें त्यांचे मन स्वतः शिरून फक्त राजांच्या आठवारिशी बातचीत करू लगाले. केवळच्या उदंड आठवणी! मोहरुन टाकणाच्या, प्रभायाला लावण्या, अधिमानाने ऊर भरून काढणाच्या, हुरहू लावून तटबंदीवरून डोकावताना घरावे तशा घोंवऱ्यावला लावण्या. दहान्या कवड्यांचासरख्या मधुर-गोड, निखारदानतत्त्वा ज्योतीसरख्या सतेज-मुंदर, दरूणीम्हालातत्त्वा तवतपोशीसरख्या निसू-निवा, घरभरणीच्या लवडल्या मापसरख्या ओमंडलत्ता-उआर, हिंदकण्ठाच्या मोतीलासरख्या अस्थिर-चंचल, भवानीच्या भंडाजासरख्या उदास-मंगल! आठवणीच आठवणी!!

संकटांना एकमेकांची सावली पकडत चालूण्याची उपजवऱ थोड असावी! सईबाईच्या दुख्याने निकाचा जोर धरला आहे ही खबर राजांना कठली. पाठेपाठ राजाना जेर करून “ चढे घोडियानिशी जिदा या मुर्दा पेश करतो ” अशी कसम खालेला आदिलशाही खानखानन अफजल माल्यदशाही फैजबंद होऊन विजापूरून कूच झाल्याची खबरही त्यांना लगली.

बड्या वेमेसे एका जुम्मा रोजाला बड्या प्रसललोतासाठी खास दरबार भरविल्या. ददारप्रत सिद्धी हिलाल, रस्तमजग्गा, अंकुशखान, मुसेखान, राजर्षी मंबाजी भोसले,

बाजी घोरपडे, झुंझाराच घाटणे, पैलक्कानखान, अबदुल्लस्वयं द्वारा नेकदिल जांबळहून हात बांधून उंभे होते. बेगेंवी आपाडू खाली गद्दी घरांवित होऊन ते ऐकत होते. कोणीही तागाडादिल स्वतुम बोगेमल तसलली शायला पुढे ससाचवत नवळा. तिचा शाही युस्सा शब्दाशब्दांना जाळून टाळीत उफाळला आणि चिह्नू ती गजली – “ क्या इस दवांसिं उस गद्दी दखऱ्यानसे लोहे लेनेवाला कोई मर्द बाबी नस्तीहा? उस अजाजील बगावतखोरको अंजाम देनेवाला अवज्ञे दैलत कोई भी नही? बोलो – इस दवारिका पदनिं चुडिया पेहऱ आया है क्या ... लानत है ! ”

बेगेंव्या निर्भस्तिची ही भट्टी एका भटारियाला पेटवून भेली. कमरेच्या तेपीच्या मुठीवर हाताची मूळ अवव्यापी खानखानन – अफळखान तुडे सप्तावला. थाड्यालचा तलम्ब रुजामा ठुडीवीत तो विडाच्या तब्बकाजवळ आला. खामोश दबारावर नफकरीची सख्त नवर केफीत बोगेमल बंदी शाळून त्याने झटक्यात विडा उचलला. “ दै – मै उस नाचिक कुळक्को घोडेकी सवारी ना तोडेही जिदा या मुर्दा दबारि पेश करता हूऱ्या ! या अली खेहखान ! ” त्याने विडा पेतेला होत असानाकडे उंचावीत घोग्याचा शादात कसम खालीली !

“ आफरीन इ ! अलहूद आतिललाह ! सुधान ५ लला ! महळ्या ५ ! ” चारी बांजूनी बेहोष चीक्कां दलारियात उठले. माळव्याना आणणच जण अफळखान असून तो विडा आपणच उचलला आहे असा गौर झाला. पण – पण तकदिरीने त्या विड्यात कुळकुणाच्या मैतीची सुपारी पेरून टेली होती हे ना बोगेमला, ना अफळला, ना दसवारीतील एकाही समशेत्याला माहीत होते ! खानाच्या खाड्यावर मातवाची खिल्लत चढली. शिपावर विताबांची बसात बरसली. दरजा बरखास्त झाला. ‘ झुम्मा ’ रेजाला एक मोठ मनसुवा ढुडा झाला. खुर्षित दरबारी बाहेर पडले. त्यांना माहीत नव्हते या ‘ झुम्माच्या ’ पाठीमागे एक दखऱ्यांनी ‘ शनी ’ लाला आहे आणि त्याचे नाव ‘ सिवा ’ आहे ! वीस हजारांची हत्याबंद कडबी नैज, ऐशी-नव्यांद मोठ्या तोफा, तीनशे लहान तोफचे खटार, हजारभर उटाचा कापिल्या, शाढ-मस्तर श्वेते ही असा दबज्जो लेवाजमा खानाने बराबर घेतला. निशाणाच्या हत्तीवर चाद-तारा चढवून अफळखान माहमदशाहां निवाला. एका सुर्याला ग्रासयासाठी ! बेशिकनी करज्यासाठी ! विवाजीचा कुक तोडण्यासाठी ! “ अफळल ” घ्याले ‘ सर्वीत सुंदर ’, ‘ सबसे अच्छा ’ ! खरंच तो केवळा अच्छा होता ! फर्जीद शहजारीजे भोसले यांच्या हातात हातकड्या जाखडून भरल्या विजापूरून यानेच त्यांची शर्मिंदी घिंड काढली होती ! कल्ककागिरीच्या वेढवात जिवाजीराजांच्या ददारमहाराजाना – संभाजीराजांना दणा हेऊन यानेच मरणाच्या दारात नेऊन सोडले होते !

होत्या ! कल्याणीच्या बेळ्यात शहजादा औरंगजेबाला सहीमलमत सोडल्याबद्दल सेनापती खान-महमदाल मरक्का दवाज्यात कल्ल करव्याचा डाव यानेच त्वर्ल होता ! असा हा 'सबसे अच्छा' खान आता 'सबसे अच्छा काम' करायला निशाला. सहारदीन्यांच्या गुहत हत घासून एका सिंहाची आपाल घरून बाहेर खेचण्याची कसम खाऊन !

खान कसाही चालून आला तरी त्याचा तळ वाईलूच ठाण होणार हे राजांनी होते. आता सईबाईना प्रतापाडावर ठेवणे धोक्याचे होते. राजांनी जिजाबाईना निरोप घडला. सारा कबिला प्रतापाडावरून राजांगडाच्या पायथ्याशी शिवापटुणाच्या महालाकडे घासून बालविला.

सरत्या फुांच्या सरी अंगावर घेतच भोयांनी जिजाबाई, सईबाई याचे मेणे प्रतापाडावरून खाली उतरवले. एका मेण्यात दोन वर्षांचे शिव्याळु आणि धाराऊ बसली होती. आता शिव्याळु चांगले बोलते झाले होते. आपल्या चौकस सवालांनी ते धाराऊला 'हेण करीत आहे होते. " कपाळावरचं जिवांध आडवरच्या का ? धारकरी आपल्या डाव्या बाजूलाच तलवार का बांधतो ? भाल्याच्या एका टोकालाच पाते का ? घोड्याच्या टापानाच नाल का ठोकायचे ? " जिवाच्या धाराऊला त्याच्या एकाही सवालाचा जाव देणे सुधारत नव्हते. तिच्या मुलगीकी एकानेही तिला असे कर्षी एवढे होणे केले नव्हते. मेण्याचे आडपडे हटवून शिव्याळु जावळी खो-चातले डोरशिव्याळुवरून कोसळणारे पाढेयोट पाणलोट पाहण्यात गर्फ झाले होते. त्या कोसळव्याचा पाणलोटांची त्यांना मंसत वाटत होती. त्या पाणलोटांना कोणी रोख धरून नव्हते ! त्यांचे अंतर्ग मफेद होते. त्यांची गर्जना खोरी घुमवून टाकारारी होती ! झेप घेणे हाच त्यांचा गुण होता ! शिवापटुण होकेच्या टप्प्यात आले. वेणीबाहेर महादेवाच्या देवकात मेणे ठाण आले. राजांना शिवापटुणच्या महालात वर्दी पोच झाली. पावसाची तुरळक सर निचताच शिवाजीराजे घोड्यावर माझ घेऊन पिंगोजी नरसाळा, नेताजी पालकर, सभाजी कावजी यांच्यासह जिजाबाईना सामर्पे जायासाठी शिवालयात-आले.

जिजाबाईचे पाय शिवून राजांनी देवदर्शन घेऊले. जिजाक नेहीमारख्या हसत राजांनी बोलल्या नाहीत. त्यांनी कवत सईबाईच्या मेण्याकडे होताच्या बोटांनी इतरात केली. जडावल्या यायांनी मेण्याबाबळ जात राजांनी पडदा दूर सारला. आतल्या मठ बिभायतीवर त्यांच्या कैक आठवाराचा फक्त एक तगाचा जीवाचा सावळा संगाडा होता ! गिरत्या डोल्यांच्या फिजल्या सईबाईना पाहताना राजांचे निमुळते सृष्टिपट डोरे घिरून पाणगर झाले. लालमहालत धरभरणीचे माप लवंदून आलेल्या पोरव्याच्या अजाण सईबाईची मूर्ती त्याच्या डोल्यांसमेर खडी झाली. केवढी सालं गुरुली ! किती वढण माग पडली ! सई देवधरातील समईतारखी सतत तेवत साहिली ! आपणी सावली

पाहताना आपली याद सतत आम्हाला देत राहिली ! मासाहेब कर्थी आम्हाला उरोधान बोलल्या तर ते हा आपल्या लेकीची कऱ्ड घेऊन ! प्रेमळ पत्नी, संयमी मूर, एजस रणी, कमताळूळ माता, सोशिक ल्यां केवड्या नायांत मई वावरली ! उरातून आलेला धागा धरून चालत आली ! आपल्या डोल्यांनी पाहिलेले 'सई' हे सर्वांत संसर ख्यन ! सुंदर स्वप्न कठी डिजल नसत - मा असं का झाले ? का झाले ?

असंख्य विचारांनी राजांचे मन भरून आले. तरलत्या डोल्यांसमोरेचा मेणा अंधुक क्यायला लागला. क्षणत ते मेण्यासून मांगे हल्णे. त्यांनी भोयांना इतरात केली. भोयांनी सईबाईचा देणा उवलला आणि ते दुड्याचा चालीने शिवापटुणाच्या महालाकडे चालू लागले.

धाराऊ शिव्याळुवरून जिजाबाईच्या शेजारी उभी होती. त्यांच्याबाबळ जात राजांनी शिव्याळुना उच्चरू घेतले. रोजारीच उक्या असलेल्या राणू आणि अंबा हा लहान मुली 'आबा' न्हणत राजांना विलालया.

"आता सारा भार शीसांबाबर राजे. सांगें उपाय हल्णे." जिजाबाई न राहवून राजांना बोलल्या.

"भार तर मार श्रीमंतीबाबर आहे आजकसाहेब. पण उपाय हरून चालणार नाही. आदिलशहीच्या अफजल बीस लजाराची कौज बेऊन आम्हाला 'जिदा या मुद्दा' दरबार पेश करण्याची शपथ खाऊन इकडे कूच झाला आहे ..." राजांचा आवाज घोरला.

"अफजल ! वैस हजारांची फैज ..." न्हणत जिजाबाई शिव्याळु आपल्या शाळ्या. "पाऊस येतो तेका केवढे पाणी पडते प्रतापगडाबाबा आबा !" शिव्याळुनी हात पमरून मध्येच खबर दिली !

"कुणे असतो तो दर्दी ?" "होय बाबुराजे, पण ते सारे पाणी दर्दी आपल्यात सामील करून घेतो !" राजांनी हसत उत्तर दिले.

"तो फार दूरचा टप्प्याबर असतो. तुम्ही प्रतापगडावरून इथे आलात त्याहून खूप दूर." राजांच्या मरात आता फक्त 'प्रतापगड' घोरू लागला !

तुलजापूला राजांच्या तुलजामधीनी जगदेवेच्या मंदिर-आवारात अभद्र घडवून, पंढरीच्या मन्हाठी पुलखाच्या लोकदैवताला. इजा देऊन अफजलखान शिरवळ्या डेवदाखल झाला. वाटेस मलवडीला बजांडी निवालकरांना त्यांने दस्त केले, आणि "तु शिवाजीचा फितवेखाला आहेस, नमकहराम आहेस" असा त्यांच्याबर आरोप करून तोकेच्या भांड्याला ब्रजखडंब करून त्यांची आपल्या तवात घिंद काढली. राजांनी खानाच्या गोटातील नाईकजी पांढरे यांची मध्यस्थी थाळून साठ हजार होनांवर

बजारीची मुकत्ता केली. खानाच्या हातचा आपल्या नातेसंबंधाचा कोलुदाडा राजांनी मोकळा करून घेतला.

शिवाजी संतापून वारा मावळांच्या बसकणीतून सिध्या चालून याचा यासाठी खानाने हे. सारे डाव येतायेता टाकून पाहिले. पण ते नविजा पावले नाहीत. राजांना एकाकी पाडूयासाठी त्याच्या गोटातील असामी फोडण्याचा धूर्त खेडा खानाने शेवटी आखला. कुणाला जब देऊन, कुणाला लालूच लावून, कुणाला गोड बोलून त्याने आपल्या कौंजींमध्यांती घेण्यास मुरुवत केली.

गुंजणमावळाचा देशमुख विठोजी सिलीमकर, उत्रोलीचे देशमुख खंडोजी आणि केदारजी खोपडे, म्हसवडचे माने, मसूरचे जादाळे, मलवडीचे गांडे, तान्हाजी कोके, रविराव ढोणे, धुलोजी रोडो, काटे, धारपुणे, कैक मावळी पाडुच्या खानाच्या पाणाखाली पायथळ्या होऊन पडल्या. वाडल्या बळाने खान शिरवळाहून कूच झाला आणि वाईला येऊन ठाण झाला.

वाईला काशीराव या आदिलळाही दिशानवाबोने खानाचे वेशीबोहे येऊन स्वागत केले. कृष्णेच्या डोहात कालिया शिप्ला ! काशीरावाने संगमेश्वराच्या गोमार्जी हेळवाककराला खानासमेरे पेश केला. गोमार्जी संगमेश्वराच्या देशकुळकर्णीचा दिवाण होता. कुळकर्णीचा वंशाला फलत 'कृटी' म्हातारी बाकी राहिली होती. तिचे वतन खानाच्या पाक हाताने आपल्या घशात टाकावे या पवित्र धार्मिक बेटाने गोमार्जी वाईलेला आला होता !

खानाने त्याची अजी एक अट पालून मंजू केली. गोमार्जी हेळवाककराने खानाच्या परतीच्या बाटवर लागणाऱ्या नव्यात तीनशे याचा पेस्तू ठेवायच्या. खानाने त्याबद्दल गोमार्जीला संगमेश्वराचे देशकुळकर्णीपण शायचे !

खानाची येण्याची सोय देशमुख, सरदारांनी केलीच होती. जाण्याच्या सोयीचा विडा गोमार्जीने उचलला ! आता कृष्णवक्ता काफर 'सेवा' बचावणे शक्य नव्हते. पण गोमार्जीला आणि खुद खानालाही पका नक्कला की खानाच्या 'परतीची वाट' केलीच होती !

आता राजांचा बाजूने दोनच कढीम, पुणे आणि बळजोर सदात उमे होते - एक बावळी घोंग्याचा बेळण कठांचा मोर्वेद युक्त्यु - आणि उस्ता चारा मावळातील कुणालाही दस्त न होणारा पावसाऱ्या !

खानाचा पाणलोट थोपविण्यासाठी पडल्या पावसात राजांना राजाड सोडणेच भाग होते. किल्लेशीचे आणि भवानीचे दर्शन घेऊन येऊन येते राजाडाची पद्मावती माची उत्तर लागले. गडाच्या बंदिस्तीसाठी फिरंगेजी नसाळा, गोमार्जी पाणसंबळ, सिद्धेजी थोपैत ही मंडळी माने राहणा होती. राजांच्या सांती आपल्या बवतावर पाणी सोडून आलेले

काहेजी जेंदे, नातेबंधातले बाबाजी भेसले, बाळाजी भावजी, सुभानजी इंग्ले वारे मंडळी असणार होती.

सारे गड उत्तरन शिवायपृणात आले. राजे जिजाबाईच्या दर्शनासाठी त्यांच्या हुजारातीच्या महालात गेले. जिजाबाई शंभूबाळांना काहीतरी समजावून सामर होत्या. राजांना पाहताव त्या थांबलच्या. शांतणे चालूला पुढे आलन्या. त्यांचे पाय शिवून राजे बोलले, "मुळुबंदीसाठी आम्ही निघाते आहेत मुसाहेब. खान वाईला ठाण झाला.

आम्ही प्रतपाळ पकडावा म्हणतो."

"या. आता मापाचा विचार धरू नका. दास्तानी असलेली मंडळी सोडू नका. सईबाई पडल्या नसाचा तर आम्हीसुद्धा खान बघण्यासाठी खासे आले असतो ! त्याचा एक हिसाब आमच्या मरी अजून बाकी आहे ! जाताना सूनबाईंना भेटा." क्षणभर जिजाबाऊ थांबलच्या.

"शंभूबाळ, आबांचे पाय शिवा." जिजाबाईंनी बाळ्यराजांच्या खाला ओपटीत सांगितले.

शंभूबाळांनी राजांच्या पायांवर डोके टेकले. त्यांचे खांदे पकडून त्यांना उत्तरू जबल घेत राजांनी त्यांची पाठ हळुवार थोपटली.

"'खान' म्हणजे काय आबासहेब ?" बाळ्यराजांनी काळाळा आकळा थालेत विचारले. त्या अचानक प्रसांचे काय उत्तर द्यावे ते राजाना सुकेना.

"जो दुसऱ्याला खायला टपलेला असतो पण ज्याला कुणिंच खात नाही त्याला 'खान' म्हणतात शंभूबाळ !" जिजाबाईंनी राजांच्याकडे बघत उत्तर देता देता बाळूराजाना आपल्याजबल घेतले.

"वेतो आहू." राजे घोग्या स्वरात बोलले.

"या. औंकरत व्हा." जिजाबाऊ उत्तर द्यावे तर उचलला.

"जव भवानी !" शंभूबाळांनी विसरून राहिलेला मुजऱ्याचा भाग पुरा केला.

सईबाईचा निरोप घेण्यासाठी राजे त्यांच्या महालात आले. महालातल्या मंदक्रांमेवती काजळी दाटर्णी. चिराखदाने जबल देती. हळुवार पावलीनी मंदक्रांजबल जाऊन राजांनी सईबाईच्याकडे पाहिले. त्या डोके मिटून पडल्या होत्या. त्यांची सावळी चर्या चिराखदानांच्या मंद प्रकाशात फिक्ट-उदास दिसत होती.

"ऐकता, आम्ही निघालो." सईबाईंनी डोके उधाडावेत म्हणून राजे बोलले. त्यांच्या बोलानी गाढ लानीतून जाया ढाळता तशा सईबाई जाया झाल्या. त्यांनी रुसखाची कोशीस केली. 'बाळ भेटले ?' क्षीण आवाजात त्यांनी राजाना विचारले. "हो भेटले. आऊसाहेबांच्या महाली आहेत." म्हणत राजे मंदक्रांवर टेकले. त्यांनी

सईबाईचा काळवते हात हड्हकर आपल्या हातात घेटला. सईबाईच्या हातातील सोन्याची कंकणे किणकिणत कोपाकडे घंगळवली. त्यांचा हलका हात हातात घेताना राजांचे मन बडशील आले. दोघांचेही बोल जबानीत जिज्ञासु गेले. काय बोलवाचे? कसे बोलवाचे?

“सई॒५” राजांनी घोग्यांचा स्वरात साद घालताना त्यांचा हात थोपटला. कोंठी फुटली. शब्दलाटा वाहू लाल्या.

“अहं, असा दिल नाही टाकायचा. आमचा मार्ग आता ठरला! पायाशी कढी काही मागणे नाही केळ. हे पाय समोर असताना दुमर काही मागायचं नाही. सुधारलं. आता हे पाय ५५ नजरेसमार राहतील असं दिसत नाही. म्हणून एक मागणे घालावंसं वाटते. बोलता बोलता सईबाईना खोकलचाची उबळ आली.

ती ओस्रु देऊन राजे म्हणाले, “कचदिल होऊ नका. मंनी असेल ते साफ साफ बोला. तुम्ही बन्या होणार!”

“बाऊराजांना आही जन्म दिला. पण ओठभर इथे देण्यास आमचं आकुण शिंट पडले. आमची जागा घेण्यास कुणबीण असून ब्राह्म आली, म्हणून बोलावंसं वाटते.” सईबाई थांबल्या. क्षणभर त्यांनी पायणा मिटल्या. त्यापायाची काढी बरुठे राजांच्या उत्ते सलर्ली.

“बोला सई. थांबू नका.” राजांचा आवाज घोगला.

“आमचे शंभूबाळ... एकला जीव. आज स्वारीच्या पदरात घातला! आता स्वारीच त्यांच्या आऊ आणि आला! हे... हे एवढंब आमचं मागण.” सईबाईंनी भरले ढोक्ले लपविष्णासाठी मान फिरवली. त्यांच्या मिटल्या डोळ्यांतून सुटलेले पाणीच्या पंचकावरच्या बिळायतीवर टप्प ओपळले!

“सई, आपही बाळराजाना तुमच्यासाठी बांधील आहोत. चिता करू नका. येऊ आपही?” म्हणत राजांनी सईबाईचा हात बिझायतीवर हड्हकर ठेवला. छातीकच्या मावेतील कवड्या प्रचंड वजनदार झाल्याचा त्याना भास झाला. पाठीवर धूळलोट घेऊन मुळखात दौडणे राजे, सईबाईच्या दाळनातून पाठीवर त्यांचा डोळ्यांतील पाणलेट घेऊन बाहेर पडले!

शिवपटण सोडून राजांनी पुंथार, तोणा, मोहनगड, वर्धमांग, तुग तिकोना या गांडवरची जातीनिशी जाऊन कडेकोट मोर्चेबदी उभी केली. कोसळत्या पावसात जावळीखोरे चौक्या-पहाचांनी आवळून बंदिस्त करून राजे खाशा मंदळीसह प्रतापाडवर आले.

बाहेर गुंजणमावळ, कानंदबोरे आणि वेळुंडबोरे या मावळी मुळखाची पट्टी सरत्या पावसात भराला आली होती. गुंजवणी आणि कानंदी नद्यांच्या लाल पात्राची बोट

सौभायलेले म्हणून तिने मळवटावर भराली होती. या मुळखाईला अहेव राहायचा खूप सोस! मळवट भरलेला असला की ते कैक मरणांना हसत हसत पदराच्या गाठिला आंधायला तैयार!

असेच एक मण सईबाई राजांडावरच्या दरूणीमहालात आपल्या पदराजी बांधायात गुत्या होत्या. त्यांच्या मंचकामोर्ची जिजाऊताहेव, राजांचा साचा राखाचा राणीविसा, धाराऱ्क व सधू, राणू अंब या सईबाईच्या मुली आणि सब्बादेन वर्षाचे शंभूबाळ दाटले होते. शंभूबाळांचा ठोऱ्याचानी हात आपल्या कूश हातात घेऊन सईबाई डोक्ले मिटू पडून होत्या. त्यांच्या कणाखलेण्याचे कुळु होते. ओढांत धाराजेने ठेवलेले गांगाजलात न्हालेले सावळे तुळशीपत्र होते. महालातील विराखदाने काजल्ली होती. त्या उदासमंद प्रकाशात सान्यांच्या मुद्रा फिरासंद दिसता होत्या. राजांडाच्या उभा माथ्यावरचे आभाळ काळवंडले होते. मिटल्या डोळ्यांच्या सईबाईना या कणाखलेण्याचे भान नव्हते त्यांचे सोशिक, सावळे मन आज एक आगळ्याचे खेळ खेळत होते. आजवर मनाचा हा असला खेळ त्यांनी कधी कधीच पाहिला नव्हता. ‘सईबाई’ असल्य सावल्या पकडल्याचा ते प्रयत्न करीत होते! खेळ ऐन भराला आला होता. असंहा सावल्या नाचत होत्या. सईबाईचे भान हरपत चालले होते. मिटल्या डोळ्यांच्या विती उद्दृ उद्दृ सावल्या! फलूणच्या मुवोजीनाबाबाच्या वाड्याचील पलकी सई, पुण्याच्या लालमहालात भोसल्यांची सूबाई म्हणून आलेली बावरलेली सई, जिजाऊताना ‘आऊ’ म्हणून बिलाताना अगदी महज त्यांची लेक शाळेली सई, मँडऱ्या नकळतच ‘सईबाई’ इालेली सई, त्यांच्या वाढल्या राणीविसावरोबर ‘थेसल्य आवळका’ झालेली सई, सधूच्या लग्यात सासुवाई झालेली सई, राजांचे मंत्री, सुमेदर, सरनोवत यांनी ‘राणीसरकार’ म्हणून अदब्बमुजे रुजू केलेली सई, राजांच्या पहिल्याविहिल्या बाळांची— राणूची अरु झालेली कूतार्थ सई. किंती किंती म्हणून सावल्या सईबाईच्या मिटल्या डोळ्यांचे हसत होत्या. पण... पण त्यांतील एकमुद्दा त्यांनी स्वतःला कणाखलेण्याचा निकराने एकवट्ठू लगात होती. पण ती त्यांची नकळी. ती होती राजांची— त्यांच्या स्वारीची! एका जागी क्षणसुद्धा न थांबणारी! मरखी धावणीची वरेजोड दौड घेणारी! सफल न देता येणारी! येता येताच मोतीलाचा एटदा तुग हिंदोळवीत पाठमोरी होणारी! डोळ्यांनीच सारे सोरे बोलणारी! त्यांचे साळे ‘सावळेण’ आपलेसे करणारी! ‘जादव, जादव’ पुण्युणारी!

त्या सावलीचे शिवदर्शन होताच सईबाईचे उलेसुले भानही हरपले. त्यांच्या मरतकांची खिरी गरार फिरु लागली. आठवणीची बरुडे त्यांच्या सावळ्या मनाच्या

समोरेवावर ऐखु लगाली. किचाची दिवली थरथक लगाली. आठवर्षांचे माप लंबडले. राजांच्या छातीवर कढी माश टेकताना त्यांच्या गळवातील कवडीलांच्या माळेचा झालेला रोगांच्या रोगांच्या कारी स्पर्श! स्फटिक शिवलिंगाची पूजा बांधणीच्या राजांच्या – स्वारचिच आपण पुढे होऊन पूजा बांधावी असा आलेला विचार! प्रतापाडावर शिवलिंगावरून उचवललेल्या शंकर-पार्वती आणि त्यांचा बाळ गणपती यांच्या खुशोचे निवली बिल्बपत्र! पोटी कोहऱ्यु नुकत्याच वाहेर आलेल्या कणकसामारेबे वाणारे आमदे शान्मुखाळ. त्या साळक्या आठवर्षी. मार पलोकडिलच्या बाटू होत्या आला.

त्या सावलंयांच्या आणि आठवणीच्या धुंदव्यात त्यांना ‘सई’ मान्न कुठे दुर्ब
दिसेनाशी झाली. दिसू लगाला तो कपावभर भरलेला मेणमळल, दोनबोटी आडवा,
समाशीत-मळवट ! अहेवणाच्या ! शिवकर सौभाग्याचा ! त्या मळवटाचे आडवे कुक्क
हळूहळू घोठे होऊ लगाले ! म्हणता म्हणता नाम्याएवढे झाले. क्षणमर डुडडुले ! पुन्हा
मोठे होत होत आभाळाएवढे झाले !! आता ते त्यांच्या कपाळी काही मावत नव्हते !
सगळ्या सिंबाई त्या आधाराएवढ्या कुक्कवात कुठल्या कुठे विरुद्ध गेल्या होत्या. ते
कुंकू स्वातःशीच निक्या वोलीत बोलू लागे. आपण बोललेले आणणच ध्यान देऊन ऐकू
क्षणावै—

“गडावरच्या दस्तीमहालात उंबरकुआड -गहन आम्हास हवं तेक्का स्वारीच्या पायांच दर्शन घेणे होते नव्हत म्हणून आही हे रूप घेटलं ! आता स्वारीचा घोडा आमच्या नवरटप्प्याड कधीच नाही जाणा ! देणे ठोऱ्यांनी खाणासांती बोलण्य मनभर झाल नाही म्हणून आम्ही उच्चा आभाळाचे डोके लेणून स्वारीना ऊरम बघयो आहेत ! आमचा एकला जीव - शंभूळ पदरी टाकले. आता स्वारीच त्यांच्या आवा अणि आऊ ! कुळवाला कसल आऊणा ! जमल असते तर शेवटचा म्हणून एकदा या कुळवालाचा मठवट आही स्वारीच्या पायाधुळीन भरलू घेतला असता !!”

आपन्या आभाळ्याएवढळ्या मळवटाच्या स्वरशीत लाल कुकवात पुरती पुरती न्हाऊन
निघालेली सतेज अशी प्रजांची स्वरशीद, तांबडी सावली फक्त सईबाईंना दिसूलगाली !
“स्वरीचं हे अमं रूप कठी नजोरेला पडलव नाही.” आता सईबाईंसाहेब एक क्षणप्रभरही
आंबूशकृत नव्हत्या ! वेळ झाला तर ती रूपवेभवी चैतन्यलाल सावली हातची निसेटलु !
त्या नुस्त्या शंकेनेच त्या थारथल्या. त्यांच्या कृश पायांत कमसेतरी उंदं वळ संचारले !
त्या खड्यां झाल्या ! त्या सावलीचे पाश धरून टेकाप्यासाठी संर्वाई भारत्या मळवटाने
इतमापात चालल्या ! त्यांच्या ओंतंत्रील तुळशीप्रत त्यांना गोखायासांठी क्षणभर
धरश्वरले, पण सईबाईंसाहेब गेल्या ! कायमच्या ! पार पार पलीकडे !! राजांचे सावळ,
गंगा खाल यावे !!

सईबाईचा निष्पाण हात शंभूलाळाच्या हातावून निसटला ! तो माशाळू कुणा हात पंचकावरच्या बिभायतीवर कसमनुसार होऊन कोसळला ! खांच्या ओठातीलू हसाश

तुरुष्यापित्र निस्तून घराङ्गळत त्याच्या गळ्यातील माणळमुळावर आगवडले. म्हहेलेले एकच आंकोश उठला. विराखदानांच्या कांबळन्या ज्योती ऊफुटी भरथरल्या. भिंतीचे पडीव दाढ शाहारेल.

“आरु, आरु ५५” म्हणून भेदरट हाक घालीत शंभूवाळानी सहिबाईचा पडला हात उत्तरुन गायद हलविला. सगळा एणविसा मंचकावर ओळवंबून अझेशातो आहे हे पाहून शंभावलेले शंभूवाळ ‘थोराट्या आऊ ५ !’ म्हणत जिजाबाईना एकदम धाराकुने बाढ्याऊना महालबाहेर काढले.

मरत्या पावसाला शिवाजीराजांचा भावागृह हासवळा ! एक मनजोगा जमलेला मनमुळा वाहून गेला ! मळवट भरल्या सर्वदाई नापरातीच्या मोहिनेला निघू गेल्या !!

मर्दिलाई राजाडावर देह ठेबला ही छबर ऐकतात्र पापाणा मिट्टू 'जादेब, जादेब' म्हणत अपार वेदने राजानी छातीवर हात ठेबला. टाकोटाक ते प्रतापाडावरला राजाडी आले. त्याच्या भोरल्या राणीच्या पेटला वितेवरेवर त्याच्या एका सावळ्या, भावक मानसुख्याची दिता जाळत होती. मर्दिलाई कैक रुपांच्या ज्वाला फरफरत होत्या. फर्जद शिवाजीजी थेसुलेले त्याच्या दाढाने होयपळ्यान निघत होते.

तशा राजांच्या राणीविशात तर आणाऱ्या राणीमाहेब होत्या – पण मईबाईत त्यांच्या मनाचा दिल्लुलाव गुंतवा झाला होता. वीराळा पहिल्याने कर्मिला डडलेली तलवार आणि आपल्यासमोर बोहल्यावर चढलेली पहिली स्फी खिसकू झणता विसरता येत नाही! शळदृश्याना संकोच आणि ढोक्यांना संवाद अप्यां राजांची आणि सर्वांची खानदाननं मर्मजोड होती. भक्कम ऐटदार गडाला फेर धरून वळणदार मांवी असावी तसा तो राजस नातेबध्य होता!

मुँडन शालेस्त्रया बाळ शंभूना जबवट धंडन राजे आपत्या महालाल मचकावर बसले होते. त्याचा एक हात शंभूत्या पाठीवरकून आणि दुसरा हात छातीवरत्या माझेतीली कवडबंदियावरकून फिरत होता. त्याच्या मानाला एका बाजूने सईबाईत्या आठवणीनी आणि दुसर्न्या बाजूने अफजलखानात्या वार्डीत्या तळावै वेढा टकळा होता.

“આવા, આઉ કુટે ગેલ્યા ?” શંખુભાલ્યની રાજાના વિચારાલે.

ત્યા સવાળને રાજે અધિકારે. ત્યાંચા જવાદ કાહી કાબી જાવ મન્હતા. અચંતુ માણેને તે આપણા બાલ્યરાંચા ખાંડા થોએદું લગાલે. ત્યાંચા મનાત હરભર જ્યોતિરિખુંચાંચે બોલું ઉસણી ધેઊન ઉઠલે. ‘પુરાણારી રૂદ જસા આપ્તરણાકુનું ફસળા તસાચ યોગ યા કંડલીટ દિસ્સો !!’

શંખુકઢે બચાતના રાજાંચા મનાચી ઘાલમેલ જાલી. એક વિચિત્ર વિવાર ત્યાના ચાદુન ગેલ, “ અપજલત આણિ ધારાકુચે દૃષ્ટ તુમચા વાટાસ આણે ! પણ – પણ હાથાતીચા પહિલાં ચાલીલાચ હુંહી આપણાંકિનું અસે ફસળે જાલ યાચા અંદર કાહી જ્યોતિરિખાંનાંહી આલા નસેલ ! ” એજે બાલ્યરંચા ખાદા તુસતા થોપટીટ હોતે આણિ તુસે થોપટીચ રહિલે !!’

માટી દૌલતીચા ઊવાર અફાબલદ્વાનાંચે ભ્રમ વાઈત દ્વારા ધરુન બસલે હોતે. ખાનાને પાંડન્યાના શિરવક્ષાત, ખરાંચાના કંહેચા હોંન્યાત, જાથબાના સુધે પરાળણાત, સિદ્ધી હિલિલાનું પુણે પ્રાતાત આણિ સેફખાનાલા તલ્કોંકણાત ફેલન રાજાના અખબંદ કરુનું ટાકણાચા કાવેબાબ ડાવ ટાકળા હોતા. / હી તસામ કોંડી અંગાવર ધેઊન રાજાડાબચ તાળ ઠેણે હિસાબી નન્હતે. ત્યાસાઠી ખાનાંચા વાઈન્ચા તલ્કીંચી બાળ ધરુન દાટલેલેને જાલલિને કુબલ હોરે રાજાની કેલ્ખાચ હેલુન ઠેલેલે હોતે. પ્રસંગ પડળ તર ત્યા હોંન્યાતિલ પ્રતાળાડન્યા શિરીખરુન માબલીંકિનું ત્યાના સિતાબ આણિ સલામત કોકણપર્હિત ઉત્તરતા યેણે શબ્દ હોતે. રાનસાબજાંચી ધડક ત્યાંચાપસૃષ્ટ દૂન્યા ફાસતલ્યાચર રહુન કથીચ હુંકવિતા યેત નાહી ! ત્યાસાઠી ત્યાંચા અંગલીલા ધારુન્ચ હૂનું ભરાબી લાગતે ! રાજાની બાઈંકચ પ્રતાળાદાકંદુચ કૂચ ક્લાયચા મનસુલા ખાલુન.

યા કેવાત આતા પાલટ જાણું અમસતા તર તો કેવળ માસાહેબાંચામુલે ! તુકંચાચ સુન્બાઇ રેણ્યા અમસતાના કુસલ્યાંચીની એકુલી એક યાદગાર અસતેલન્યા રાજાના નિરાણચા દહીકવડ્યા જિબાબાઈ દેતીલ કાય ? કાય કલ્લોલ મારેલ ત્યા માઉલીન્ચા કાલ્યાત ? થાંબવિષયાસાઠી ત્યાંની માયેચા પણગોવા ઘાતલા તર ... ! તે સોચ ટાલ્યાસાઠો, “ રાજાડ સેડેરનાના આઉઝાહેબ ભેદિસાઠી ન યેત તર્સે ” અસા સહ્લા ખુદ રાજાંચિચ જિજાંચાંચા ખાજાંચા કારસભાનાના દિલા. તો દેલાના ત્યાંચા હત ગળ્યાતિલ માલીન્ચા કવચાંકરુન અરથરત ફિલા. મનાત વિચારાંચા કવડ્યાંની કિસીતરી ડાવ ટાકલે ... “ આણિ અર ખાનાંચા મોહિમેનું પરતીચી વાત આન્મસ નાહીચ વિસ્સલી તર !! તર – સઈંચા જાચા પણાચે ઠરે આદ્ધાસ પુઢ્યા દૈડીચા માગ દેતીલ ! આણિ માસાહેબ આમચા નાવન જગદેબેચા ભંડાન્ચાંચી વિષટ શંખુભાલ્યાંચા કપણી ભરણ ખાંશા શીંચા રાજાંચા કેલસોટી ઉચલતાલ !

ભવાનીને તેવંદ બલ્દ ત્યાંચા ચિમટી ભરલું આહે !

“ પણ આમચે શંખુંઠ તો બંડગા પેલુંઠ ? માટેબેચા પોરકા દિસણારા અશ્રા જીવ તો ! છે ૫૫ ! ભોસલ આણ પોરકા ? હોણ નાહી. આમચા ભારાજસાહેબના પોરણીચ ધોડ્યાબર માડ ચ્યાબી લાગલી. આમ્દીસુદ્ધા તસેચ પુષ્ટાચા બરડ જહાગિરિત દાખલ ઝાલો. પ્રસંગ પડળા તર ત્યાંચ વાદેવર શંખુભાલ્યાંનાંહી થાવણી કરાબી લાગેલ.

એકદા ઉપજાતાના ‘જગદ્વ’ મુણ્ણન શાસ ધેટલા કીં, ભોસલચાન તો હશાતભર ઇમાનાંચી સંગત કરતો. મળ પોરંધણ ત્યાંચા વાટેલા કથીચ જાત નાહી ! ” રાજાની મન બાંધલે. જુણ પણખાલી માયેચા ઉબાંચા જીવ પોરસા તેવ ફંખ કઠોર મનાને દૂર કર્યે ભાગ હોતે. ત્યાંચા રાજાંચે સ્વાન રેખતાના માયેચા નાચાંચે સત્ય ડોલ્યાઓડ સરાવેચ લગતે. રાજાના ખાજાંચાંચી નાતી નસતાત ! નાતી નસળે હેચ ત્યાંચે દૌલતીશી નાતે અસતે. રાજાની દૌલતીને નાતે નિબંદલે.

રાજાડ સેડ્યાચા વિવસ ઉજાલું. રાજાની સ્નાન આદોપુન શિવલિંગપ્રજા બાંધલી. આપણા મહાલ સોઝુન તે સદર ચૌકાકંડે ચાહું લાગલે. રાજીવશાચા મહાલાત ત્યાંચા પાથથૃદ્ધ કષાયાસાલ લાંબુન સંકોચુન ઉચ્ચા ગહિયોઆડ ઉચ્ચા અસતેલન્યા એણ પાપાટ બોહે યેઊન ત્યાંચી રાજાંચે પાય ત્યાંચાસમેર ક્ષણમાર ઘોટ છલ્યે. એકવાર ત્યાંની લાંશ રિલા મહાલાવર નજર લાવલી – આણિ ભરલન્યા મનાને ઝાપણ તે સદરચીકાત આહે. નેતાજી, યેસાંજી, સભાજી કાવકીની, સિદોજી થોપણે યાંની રાજાના મુર્જે થાતલે.

“ સિદોજીએવ, શંખુંઠ કુંઠ આહેલ બધા. ” રાજાની આજા કેલી.

“ જી, ” મુણ્ણ સિદોજીએવ સદરેવલું ધારાઊંચા દાલનાંકદે નિધુન ગેલે. ધારાઊંચાના બેઊન સિદોજીએવાંચા માગોમાણ સદરેચા ઉંબરકુણપર્યંત આલી. ખાસે રાજે સદરેવર અસતાના બાંધાણસાને સદરેવ કર્યે જાયચે મુણ્ણન શંખુભાલ્યાંચા હાત સોઝુન તી થાંબાંની, પણ તે કર્યાને હ્યેરી ! ત્યાંની ધારાઊંચા હત પુન્હ ધર્લન ત્યાના સદરેવ ઓદાયાલું સુશ્વાત કેલી. તો કાકણભરલા, ગોદલેલા હાત પાહાતાચ રાજે મુણાલે, “ યા ધારાબાઈ, બાલુસાંને એકાણ નાહીત ! ”

“ જી, ” મુણ્ણ ત્યાંચાના સદરેવ આલી. શંખુભાલ્યાંની મું યેત રાજાંચા પાયચા મસ્તકાંચાંચા માગોમાણ સદરેચા ઉંબરકુણપર્યંત આલી. મસ્તક ટેકલે. ત્યાંચા મુંન કેલેલા મસ્તકાંચા લહાના જિરેટો ઘડ બસલા હોત. ત્યાંચી હનુબદી ત્યાંચાં એક હત ઠેણુન રાજાની લાંબુન ત્યાંના સરણીની કાય ? કાય કલ્લોલ ત્યા માઉલીન્ચા કાલ્યાત ? તર્ફનીને વર ઉચલું વાચુન રાજાની ત્યાંચા કષાયાંચા શિવાંચાવચાર આપલે ઓઠ ક્ષણમાર ટેકવિલે. ત્યાંચે છોટે ખાંડે થોપાટિત યોગન્યા આવાજાત રાજે બોલે,

“ બાલુસાંને મુજા કર્યાન આલાત ? ”

“ जी. आबा, तुम्ही गड उतरलात की आम्ही आभावात जाणार ! ” शंखावळांनी हात उंच करून आभाल दाखविले.

“ ते कशाला ? ”

“ आपल्या आऊसहेबाना मुजण करायला ! थोरल्या मासाहेब म्हणतात त्या वर गेल्यात ! ”

शंखावळांच्या बोलांनी सारी मुद्र चकली. राजांचे डोळे सदरेच्या बगलेला असलेल्या जिजाऊंच्या महालावर जडले. उत कलेलो माजला.

“ धाराऊ, शंखावळांना व्या.” निर्धारने राजांनी बोल्याजेना तोडून धाराऊंच्या हाती दिले.

“ चला मंडळी.” म्हणत राजे सदरचौकाबाहेर पहु लागले. निम्मीशिर्मी फक्सबंदी ते चाळून गेले असतील नसलील तोच रणिंगांच्या ललकारीसारखी मावेच्या जरवेने थळथबलेली साद सदरेच्या बाजूने त्यांच्या कठानावर पडली, “ शिवाजा ५ ! आमची गाठेटी न घेता चाललात ! आपल्या पाठमोर झालात ? ”

पाठीवर थाप भरणाऱ्या, चंदी-खण्ठा कणांचा घोडेपारखाने माणूस इशारातीची साद घालताच जातिवंत अवैषी योडा भारल्या कानाने मोहग फिरवले तसें राजे गरिकन वळले ! तरावरा चालत त्यांनी सदरपारच्या मागे टाकल्या. त्यांच्या केशरी टेपात जडलेली मोतीला लडालड हिदकवळ होती. लातीवरल्या कवळांच्या माळिला हवके बसत होते. जिजाऊंच्या डोळ्याजेना डोळा भिडविण्याचा त्याना धीर होत नव्हता. तडक जाऊन त्यांनी आपल्या मासाहेबांच्या सात्विक गो-न्या पायावर अपले मस्तक विसावले.

त्यांचे छांदे मध्येने पफकइन त्याना उठवीत जिजाऊंच्या, “ उठा, कोण म्हणते आ-म्ही तुम्हांस रोग्वून थणणार ? भोसल्यांचा कविला कधीच कविदिल नव्हता. असणार नाही ! सुखे जा. आपल्या शंखावळांचे – तुमच्या दादामहाराजांचे पुते उसने घ्या. खानाचा खातामा करा आणि ध्यानात ठेवा आम्ही तुमच्या परतीच्या वाटेवर नजर जोडून आहे त. घ्या.” म्हणत जिजाऊंची धाराऊकडे पाहिले. तिने दहावाची वाटी जिजाऊंच्या हाती दिली. जिजाऊंची दहाव्या घड कवळ्या राजांच्या गुलाबी ताळहवातावर टेवल्या. त्या ओठाओढ करून राजांनी क्षणभर जिजाऊंच्या डोळ्यात पाहिले. त्याना वाटले भवानीची प्रतीच मासाहेबांचे रूप घेऊन ममोर खडी आहे !

“ या. औंकरंत ल्हा. आई अबा तुम्हास यश देणार थोर आहे ! ” जिजाऊंची राजाना आपल्या मिठीत घेतले. कसल्यातीती अज्ञात विजेने आपल्या उराचा भाता ठासून भला जातो आहे असे राजाना वाटले.

“ येतो आम्ही ! ” म्हणत राजे मिठीतून मोकळे झाले.

“ मासाहेब, शंखावळांना जपा. गोमाजीबाबा, फिंगोजीबाबा, सिदोजीराव तुमच्या दिमीला मांग ठेवतो आहेत. येच भवानी ! ”

शांत चालीने राजे आपल्या खाशा मंडळीमह सदरचौकाबाहेर पडले. राजाङडाच्या बोलेकिल्यावरहन निष्पून पायावती माचीवर बाहेर पडणाऱ्या भुयाराच्या तोडावर आले. चार तांड्या मावळ्यांनी पुढे मरसावत त्या भुयारावर वी भवकम धोंड दू फटवली. पेटल्या मशाली घेतलेले दोन मशाली भुयारात उतरले. त्यांच्या पायोपाठ छातीवर उजवा हात भिडवीत राजे उतरले. मशालीच्या प्रकाशाते पायावती माचीकडे चाळू लागले. त्यांच्या मनात कैक विचार दोड घेत होते – “ आमच्या भोवती असेच भुयार आहे ... खानाच्या बळंजोर फौजेचं ! असाच अंद्या दबा धरून आहे ... दायाबाज फिरवेखोरांचा ! एकच आधार आहे. मशालीचा. आई भवानीच्या आशविदिदिचा !! ”

भुयार पार झाले. राजे पायावती माचीवर आले. त्यांनी मागे राहणाऱ्या मंडळीना बारीकसारीक मृत्युना केल्या. माचीवरल्या पदावरीती देवीचे दरमन घेतले. निवडक असार्मीसह ते माची सोडून पाली दववाज्याने गडपायथ्यासी आले. एकदा त्यांनी राजाङडावर नजर जोडली. शंखावळ्या जिजाऊंचा घेऊन ठाच मारली.

राजांची घोडेतुकडी प्रतापाडाचा ऐख ठेवून दैऱ लागली. बालेकिल्याच्या तटबंदीपाशी जिजाऊंची शंखूबालांना घेऊन उथ्या होत्या. त्यांना धूळ फेकीत दू जाणाच्या जगावरांवे फक्त ठिपके दिसत होते.

रात्रभर जिजाऊंची आपल्या महालातील मंचकावर पहुन वरच्या दाढी तस्तपेशीकडे एकनंजवा बघत होत्या. भलभलते विचार त्याना हेरण करीत होते. विचारांची ओढ असह झाली की, त्या आपल्या कुर्सीत सुख झालेल्या शंखूबालांच्या पाठीवरून हात घिरवीत होत्या. त्यांचा थाकुलपणा जिजाऊंकांना पिलवृद्धन काढीत होता. निरोप देताना त्या राजांना शेर विलाने म्हणल्या, “ भोसल्यांचा कविला कधीच कवदिल असणार नाही.” पण आपल्या पदरी असलेल्या एकदा राजांचा शाखू हा एकुक्ता एक अंडुर बवताना आता त्याना बाटत होते की, “ भोसल्यांच्या कवित्याला झाल्यास काशिंग बाधूनच घरभरणीचे माप लोटून येणे पडते. पण ... पण भोसल्यांच्या बाळ्यांकाला हा कमतला शाम ? लहानपणी जिवावांच्या पाठीवर अशीच संकटांची घोडीडू पडली. आता त्यांच्या या अजाण पोरावर अशीच संकटे मोहरा धरून चाल घेताहेत.

“ हे विचारतात खान म्हणजेत काय ? कोण आणि कशी यांची समजूत धालाणार ? आपल्या गेल्या आंकंना मुजरा रूबू करण्यासाठी हे थेट आभालात जाण्याच्या गोष्ठी बोलेतात ! कोण आणि कसं यांच्या नानाच्या घोड्यांची ओठाळी धरून त्याचा थोण वरणार ? धाराऊन याना दृश दिल, आम्ही यांना मारा देऊ, पण यांच्या मानव्या एकटेपणाला कोण आणि कशी धीराची जोडसात देणार ? आमचे शिवाबाराजे पित्याच्या प्रेषास पारखें झाले. हे मातेच्या मपेतस मुकले. आता तर यांचे आबाच पणास लागले. अपजलच्या मनचा हेतू यातकी आहे. शिवाबांच काही बं ५ ... ”

त्या तुमस्य शंकेनं च लेटल्या जिजाऊवाई सर्वकन्त धरालया. जिजाऊना काही काही मुखत नक्कले. कशाचा कशास मेळ पडत नक्कला. त्यांचा थरथरता हात झोपल्या शंभूच्या पाठीवरून फिरत होता. तुस्ताच फिरत होता.

राजाडावरच्या हामाखान्यात अंधोळ पालून पेहाव चढविलेल्या शंभूवांना धाराकून जिजाऊलच्या महालात आणले. स्नानानंतर शंभूच्या कपाळी रोज जिजाऊच शिवांग रेखीत असत.

शंभूनी पुढे होत जिजाऊचे पाय शिवले. धाराकूने गंध-अणांधाचे लवक जिजाऊलच्या हाताला ऐरेल असे सप्तस करून धरले. जिजाऊनी शंभूवालच्या कपाळावर आडव्या माटावे शिवांग धरे खले. त्या तेवढेचा शिवांगानेही मूळचे देखणे असलेले बाळ्यांचे रूप हे अधिकच राजसगमेट दिसू लगाले. ते बघताना जिजाऊईना राजांच्या अट मुद्रेची आठवण झाली. त्या एकटक शंभूच्या शिवांगाधरेखल्या कपाळाकडे वृद्ध लगाल्या. हे असेच शिवांग त्या शिवावराजांच्या बाळणी त्यांच्या कपाळी रेखीत आल्या होत्या. शंभूच्या नितक कपाळाकडे बघताना एक विचार त्यांच्या म्हात ढोकावला – ‘गंध’ रेखले की शिवावराजांची आणि या शंभूवाळांची मुद्रा शिवलिंगासरखी दिसते! पण ... पण शिवलिंगावर सततचा जेळाभिषेक होणे पडते. आई अबै, तुझ्या कूपेचा जेळाभिषेक माझ्या या शिवलिंगाच्या मस्तकावरून क्षणभरसुदा ढळवू नक्केस. तर. आम्हा सांचाना या बाब्या संकटातून तरा!

जिजाऊनी शंभूवाळांना उचलून आपल्या मांडीवर घेले. त्यांच्या मांडीवर शंभू होते, दोळ्यांसमो प्रतापाड होता आणि मनात होती राजांची मुद्रा आणि चिता! राजांनी पाठविलेला तिकराचा थेलीस्वार राजाडावर आला. जिजाऊचे खाजगीचे कारभारी खलिल्याचा मजकूर याचून दाखवू लागले... “अर्धं सौभाय्यांडित माझुशी – आऊसाहेब प्रति विकल चरणी मस्तक ठेवून सिवाबागाजे यांचे दंडवत उपरी विशेस – खान फौजेसमेत कोयनबोरीत पाशावर तळ देऊन आहे. उद्दिक खानसवे भेटीचा प्रसंग पडला आहे. आम्हास आशीर्वाद द्यावा. शंभूवाळांना जपावे.” जिजाऊई ‘जादव, जादव’ उत्तुपुत्त्या. शंभूवाळांचा हात होती धरून गडाच्या तटबंदीवर आल्या. प्रतापाडच्या रोधाने नजर जोडून त्या बेड्चासारख्या पाहू लागल्या. त्यांचे मन सुन झाले होते.

त्या काहीच बोलत नाहीत म्हणून बाळ्यांची त्यांना विचारले, “आबा खानाच्या भेटीला गेलेत. मा ते त्याल घेऊनच का नाही देत इकडे? ” जिजाऊईचा चमकून शंभूकडे पाहिले. “साखर घडो तुमच्या तोडत” प्रहृत जिजाऊई तटबंदीवरून महालकडे परतल्या. माबळतीला कलतीला लागलेल्या सूर्यने जिजाऊई पोटला फोडला होता! क्षितिजकडा लालतलाल झाली होती.

प्रतापाडाच्या पाठव्याशी जनीच्या टेळ्यावर खानाच्या भेटीसाठी ऐसेपस शामियाना आण्याजी मलक्यांनी उपा केला होता. शंभूच्या रात्री खानभेटीचा ढळ बरळ्यासाठी निवडक असामीसह राजांचे खलवत बासले. नेताजी पालकर, कान्होजी जेंवे, मोरेपंत पिंगले, येसाजी कंक, बाजाजी भोसले, बाळाजी सिलीपकड, पंताजी गोपीनाथ अशा असरमीनी राजांच्याभोवती बैठकीचा फेल धरला. सांचांचे मळवत भंडाच्याने भरले होते.

निर्धाराच्या सावध घोण्या आवाजात राजांनी खलवताला तोंड फोडले – “उद्दिक खानाचे भेटीसाठी आम्ही तिसऱ्या प्रही गड उतरणा आहोत. खानाच्या मनी आम्हास जिवे मारावे ऐसे कपट दबव धरून बैसले आहे.

ये समयी मस्तांनी एकदिलाने हिंमत बाधली तर बुल फौजेसह खान बुडोच आहे. आही नेमून देतो आहेत ती कामारी अवधे कान देऊन चिती थरा. कार्यी कुसूर करनका.

मोरेपंत, तुमच्या पायदव्यानिशी तुम्ही पारघाटात विनेश्वराच्या खोऱ्यावर डोळ्याचा तेल तेलून दर्खान बसा.

कान्होजीलांबा, तुमच्या बांदलांचा जमाव आणि पासलकरूंचे कोटबंद धरकरी घेऊन तुम्ही आणाजी दत्तेसमवेत खान येतो त्या बाटेभोवती अंतोविने जागा धार. बाळाजी आणि हैबताराव, तुमचा हत्यारबंद मावळा खानाच्या पाराजवळच्या ताताला वेळून गतोरात गदीव्यात घेणा.

बाबाजीराजे, तुमचा पाऊलेक वाई-जावळीच्या बागेस खानाच्या फौजेच्या पिण्याडीला पतीच्या वाटा रोखण्यासाठी जागाता टेवा.

नेताजीराव, तुमचे खुरचलाख घोडद्व बुद्धसराच्या पद्धरावर जीनतेच्यार टेवा. खानाचा वाईत ठण झालेला चंदवलीच्या कुमकेच्या तळ तुम्हास बुडविणे आहे. तान्हाजी कंक तुम्ही निवडक, चखोट पटकरी संती घेऊन भेटीच्या शामियाच्याजवळच्या दरडीला धरून खणलेल्या चरात उत्तरा.

संभाजी कावती, लिंज महाला, कोंडाजी आणि येसाजीकाळा, संभाजी करवा, काताजी इंगांठे, विसाजी मुळवकर, सुराजी काटके, सिद्धी इव्हाहीम आणि कुष्णाजी गायकवाड हे दहा धारकरी आमच्या संती गड उतरील.

कांदबेच्या आशीवदि आम्ही खानास जीवे घेतला तर तथाचीवर इशारतीसाठी तोफांच्या भांडांचे तीन बार होतील. कमनशिवाने आहास दणा झालाच तर इशारतीची पाच भांडी बाजतील.

आम्ही सलमत आलो ना आलो तीरी सांचांनी हिंमत धोने कोयनाखोरीच्या कैचवीत फसलेला खान कुल फौजेसह बुडवावा! ये कामी कुचाई कोल, शकळंदेश मनी धोल त्यास मळवतीच्या जालेवेच्या भंडाच्यांपाची आण!

एक आमदी जाते म्हणोन दिल याकू नका. हे श्रींचे देवाधर्मचि राज्य उधे करणे आहे.

त्यासाठी प्रसंग पडला तर कैक सिवाजीराजे खर्ची घालावे लगागतील.

आमदी सलमपत आलो नाहीच तर आमच्या शंभुवाळाना सामोरे घाला. आमच्या

तांना समजेन नेताजीरावांच्या पोऱ्यत मस्तकीने अवधे मिळेन श्रीच्या राज्यासाठी कस्त करा ! आशीर्वादसाठी भासाहेलांचे हातबळ तुमच्या पाठीशी आहेच ! ”

जिजाऊंच्या आणि शंभुवाळांच्या आठवणीने राजांचा आवाज घोरा झाला.

काळीज भरून आले. प्रतापाडाकरचे खलबलत उठले. टेंच्यांच्या मंद प्रकाशाशत राजांनी सांचांची गळाभेट घेतली. नेताजीरावांनी पुढे होते खलबलत तुमच्या आदेन तोंडाकरच्या दाढी धोडेकर कमरेच्या तल्वारीच्या मुठीने तीन ठोके दिले. बाहेहून धोड हटविष्णात आली. राजांनी मुजे करून सोरे जोडून दिलेल्या कामगिरीचा विचार करीत गड उत्तर लगाले. त्याना धीर द्यायला कपाळाकर फक्त भवानीचा भंडार होता. आभाळातील वर्षीची ‘चंद्रकोर’ पांढऱ्या-भुक्का ढाणी पार-पार झाकळून टाकली होती !

राजे आपल्या खाजांची भासाहेलांचा महालात आले. तबकात टेप उत्तरन ते मंचकावरच्या बिळुयातीवर आडवे झाले. शंकाकुशकांकानी त्यांच्या मात्रात फेर घरला. “ खोरखरच खानाने या भेटी काही दा केला तर ! ... आमच्या या नव राज्याचे काय होईल ? मासाहेलांची कोण स्थिती होईल ? आणि शंभुवाळ ? आपल्या आऊऱा मुजरा करण्यासाठी आभाळाची दोड घेण्याची भाषा करूणग. तो पोर आमच्यासाठी आऊमाहेलांना हेण्ण हैण्ण करील ! आमच्या ठावितिकणा धुऱ्याचासाठी एकठाच गड उत्तरील. बाळशऱ्यू खरंच ... खरंच तुम्ही आतणांकडून फक्सले जाण्यासाठीच तर नाही आलंत ? ”

बाळराजांच्या आठवणीने राजांच्या डोळ्यांसमेर सर्वांडाईची साबळी पुढा उभी ठाकळी. त्यांचे काळीजकैची घालणारे अड्येरीचे बोल याद आले – “ आमचे शंभुवाळ – एकला जीव ! आज स्वारीच्या पदरी घातला ! ”, राजे पुते केवैन झाले. त्याना काही काही मुचत नव्हते. कूस पालटली तरी विचार काही बदलत नव्हते. छातीवरच्या माळेली कवड्या दोंप्राएवढा आकार घेऊन छाती दडपून टाकताहेत असे वातत होते.

“ श्रींचे राज्य ! देवाधर्मचि राज्य. त्यासाठी खर्ची पडलेले इमानबंद जीव ! ह्यातीची होलमप्ट हस्तमुखाने सोशीत आलेल्या आऊमाहेल ! जिंदगीच्या उंबरळ्यावरच निखांच्या टोप मस्तकी बसलेले शंभुवाळ ! !”, यायाळ – घायाळ झालेले राजे कसल्याती विचाराने टाच भरत्यासारखे तडक उदून मंचकावर बसले. महालांच्या दरवाज्यास्थंत जाऊन त्यांनी पहारेकच्याला साद घाली – “ कोण आहे ? ”

“ जी ” म्हणत पहोरेकरी महालात आला आणि कमसेत घावला.

“ हिरोजीला याद फर्माव ! ” राजांनी त्याला तसाच परतविला.

त्याने घावत जाऊन हिरोजीला वर्दी दिली. हिरोजी फर्जद राजांच्यासाठे मुजरा करून आदवीने उभा राहिला.

“ हिरोजी, डोळ्यास डोळ्या लगत नाही. केवरेश्वराचे दर्शन घ्यावं घ्याणते. आमच्या संगती चल.”

“ जी ” म्हणत हिरोजी महालाबोर पडला. पुढे जाऊन त्याने केवरेश्वराच्या पुजान्याला उठविले.

पुजान्यांनी आगांधोवती शाल लपेटून घेतली. टंभे घरलेले दोन धाकरी, बेलपत्राचे तबक घेतलेला केवरेश्वराचा पुजारी आणि हिरोजी फर्जद यांच्यासह राजे केवरेश्वराचा दर्शनाला चालले.

मध्यारात्र जबवळ आली होती. चंद्रकोरने फेकलेले धूमर चांदणे गडवार उतरले होते. दूरवर खानांच्या गोटात पेटकेल्या आमच्या कोयनाखोरीत दिसत होत्या. सोरेजण केवरेश्वराच्या मंदिरासमेर आले. मंदिराच्या गाभान्यात ताणवंच्या शांत प्रकाश-पहान्यात शिवलिंगा तळपत होते. राजांनी पायीच्या मोजड्या उत्तरल्या. मंदिरात प्रवेश करण्यापूर्वी दरवाज्याच्या उंबरळ्यासाठी राजे खाली चाकले. त्या दाढी उंबरळ्यावर दोन्ही बांजूना नक याकळ्यांची दोन डोलाद्वार घर्मचिके कोरली होती ! दोन घर्मचिके थेट घोमध येईल असे जबडा पसरलेल्या वायाचे वैतन्यमध्य पुष्व त्या दोन घर्मचिक्रांच्या थेट घोमध येईल असे जबडा पाह लागले. आपल्या कोरले होते !! राजे हप्पल्या भानाने ते व्याप्रमुख एकनंजवर पाह लागले. आत काहीतीरी तासन भरले जाते आहे असा पाठक्यात काहीतीरी सळवमळते आहे. आत काहीतीरी तासन भरले जाते आहे असा त्याना भास झाला ! राजांच्या मस्तकांची पापा खुलली. क्षणभरात विचारांची कैक पांढरोट घोडी धावणी घर्सन गेली.

व्याप्रमुख ! व्याधासनी रणघर्दिनी जांदंबा ! एक एक पंजा पुढे उडकीत येणार, रोखल्या मरेवं व्याप्रवाहन ! त्याच्या पाठीवर आलूढ झालेली, शरक्कसंभार आरलेली, आरक्त नेंत्रांची, रणदेवता भवानी ! वायाच्या उआलेल्या पंजाबोबर ग्राम फिरणार घर्मचिक !! व्याप्रमुख, उआरलेला पंजा, शस्त्र रोखलेली भवानी, ग्राम फिरणार घर्मचिक ! आणि – आणि ते रेखाख्यासाठी दातओउ खाऊन, बांधा सरसावत येणार खान ! खान ! ...

राजांची गदन क्षणात नाणकण्यासारखी ताठ झाली ! त्यांचे विस्फारलेले सूर्यिट डोळें पुरते पेटून उठले ! डोळ्यांसमेर वायाच्या आरलेला पंजा नाचत होता. पुजान्याने पुढे केलेल्या तबकातील शिपांय चालत राजे मंदिर-गाभान्यात गेले. पुजान्याने त्यांनी शिवलिंगावर उचलली ! बेलपत्रांची ओजल त्यांनी आकाशाने तरका उंबल्यात तरी शिवलिंगावर उचलली ! हात ओडून डोळे मिटून ते गाभार घुमवीत बोलले – “ जय शंभो१५ हर हर ! जय

भवानी ! ” राजना कसला तरी टेवणीचा कौल मिकाला होता ! शिवलिंगाकरचे अधिष्ठकपात्र एकसमीकृत जलवर्षाचे करीतच होते !!

मार्गिरी शुद्ध सप्तमीचा दिवस बारा मावळांचा डोंगरासाथा चहून वर आला. जिजाऊंचे मन शंकांच्या कैक काळडाणी भरून आले. राजाडावरच्या देवमहालत बसून त्या एक एक बेलपत्र समेत्या शिवपिंडीवर वाहू लागल्या. त्यांच्या ईशारी बाळशृंग एका पाटावर बसले होते. भिंतीची कड धरून घाराक जिजाऊंक्यावर नजर ठेवून आली होती.

दिवस चाढीला आला. मनच्या शंका बेलपत्रावर चाढवून एक एक बिल्वदल शिवपिंडीवर वाहून वाहून जिजाऊंचा शिवपिंडीवर चाढवून एक एक बिल्वदल त्यांच्या मावळे दाके शंक तसेच कुंकांकी भरून रवाहिले ! दिवस ऐन मायथ्यावर आली तरी अणि आपले हत्ताश मस्तक जिजाऊंची पिंडीभोवतीच्या शाळेवर टेकविले. त्यांच्या चंद्रशंगात डोळ्यांतून सरसरत पाणधारा उतरू लगल्या. उधे अंग शरथरु लागले. डोळ्यांतून ओयचल्या पाणधारेवर त्यांची बरबरडाची साळी साळी नाती वाहून गेली होती. उल्ल होता तो फक्त एकच लागेबद्दे – ‘आऊपणाचा !’ एकाच विश्वासाचा फासबद त्यांचे प्रण त्यांच्या कुडीत कांडून टाकू लाला – “आता – आता माझे शिववाराजे गड उत्तरून संस्कृताच्या कैविती फसले तर नसतील ! रात्रभर तोफांचे आवाज शाळे ते का ? ”

जिजाऊंचा मान वर करीत नाहीप, त्यांचे उधे अंग शरथते आहे, कोंदटले हुंदके पिंडीला वेहून दाकताहेत हे पाहून शंभूबाळ भेदले. त्यांनी पुढे होऊन जिजाऊंचा गुदागद हलवीत हाक घाली – “ थोरल्या आठ०५ ! थोरल्या आठ०५ ! ”

थोरल्या आऊंचा काही ऐकू येत नक्कोते. त्या उत्तल्या अणि भरत्या डोळ्यांकी, नेसचा पाणधोळ फरफटवीत तातारा आपल्या महालाकडे निष्ठून गेल्या. हात परस्तून त्यांच्या मागे धावणाचा बाळशंभुंतु धाराकून पुढे होत थोपवून धरले. त्यांना संती घेऊन ती आपल्या दालानाकडे निष्ठून गेली.

जिजाऊंची आपल्या महालाचा दरवाजा आ॒तून आडबंद घालून बंद केला. त्या पुत्या-पुत्र्या एकल्या शाल्या. धाराऊंच्या दालानात शंभूबाळ साफ गोंधळून गेले.

रात्रीचा पहिला प्रहर सपला आणि गडाच्या मिटलेल्या पाली दरवाज्याजवळ एक फकीर आला. त्यांने बाहेरून दरवाज्यावर तळहाताची तीन देळा शाप भरली. आतल्या देवडीवाल्याला ऐकू जाईल अशा बेताने तो जाड, धोणाचा आवाजात म्हणाला, “ आईचा भुत्ता ! रात्रचा वारा ! ” तो परवलीचा बोल होता.

देवडीवाल्याने तो बोल कान देऊन ऐकला आणि दरवाज्याची दिंडी खुली केली.

फकीर घाईने आत घुसला. त्यातरा चालून तो पद्यावरी माचीवर आला. सिदोजीं शोपल्यांनी फकिराला ओळखले. तो होता हुंदरबाज खबरगार विश्वास नानाजी मुसेखोरकर ! सिदोजीं आणि विश्वास राजाडाच्या बालेकिल्यावर आले. सिदोजीं जिजाऊंचा आपण येत असल्याची वर्दी दिली.

जिजाऊंच आपल्या भावलालत शंभूबाळाना शेजारी घेऊन बसल्या होत्या. दिवसभाऱ्या विता तापाने त्याचा चेहारा ओडला होता. चिपाखानाच्या प्रकाशात तो विचित्र दिसत होता. सिदोजीं आणि विश्वास जिजाऊंच्या महालात गेले.

एका फकिराला सिदोजींसाठी पाहून जिजाऊंच थेकल्या. त्या मंचकावरून तळक उत्तल्या. सिदोजींने व विश्वासने त्याना अदव्युजरे केले. जिजाऊंच क्षणभर गोंधळून. दुसऱ्याच क्षणी त्यांनी विश्वासला ओळखले. भीतीने शरथत त्या खेचल्या आवाजात करूनसेबसे म्हणाल्या – विश्वास ! ...

मुजन्यासाठी वाकेलेल विश्वास ताठ खडा आला. दू थावणी घेऊन आलेल्या विश्वासल्या उत्तल्या तोंडातून मावळी रांगडे बोल उत्तले – “ मासाब, त्वांड ब्याड करा ! अगदेवेन तरालं समद्यास्मी. एजांनी चलाखीन खान सैफे फोडला ! वाघवल्या चालवून धन्यानी खानाचा पोटला भरू काढला ! संभाली कावजीन खानाचं गर्वन तेगीच्या एका फटक्यात धडाणुण केले ! खानाचं गर्वन प्रताणाडाच्या सदातर हाय ! घड जनीच्या टेढ्यावर – गडाच्या पाण्याव्याला भूळ खात पडल्य ! खानाचा पाण्यावरचा बाय हेत्यारचा ताळ जेधे-सिर्लिंबकर, भोसले-पासलकरानी येरादून टाकलेल्या ! हातोहातीच्या घेत गेल्यात ! खान समाचा जमेतीनिशी पार बुडला ! आपली फते झाली ! ”

विश्वासने बोल ऐकलातो जिजाऊंच्या ढोळ्यांतून सरसर आनंदाचे अशू ओपधू लागले. माझे वस्तून शेषूल्या कानशिलाजवळ हताची बोट नेती जिजाऊंची आपल्या कानशिलाजवळ आणून बोडली. शासुना उवलून घेत त्या विश्वासला म्हणाल्या, “ विश्वास, सदरेक चाल. तुझा या बळवीची छद्र आराही करणा आहोत.” उचलून घेतलेल्या बाल्याजाना जिजाऊंच न राहवून म्हणाल्या – “ खान म्हणजेच काय म्हणून विचारात ! जो सर्वांना खायल टपलेला असतो पण ज्याला कुणीती त्याच्या सर्वासह खाऊन जातो त्याला खान म्हणतात बालाजे ! ” वाळवंशाना ते काही उपाले नाही !

प्रताणगडावरून जिउं महाला राजाडावर आला. वाकास्या शिंकाळ्यात घारलेले शिवडीवाल्याला ऐकू जाईल अशा बेताने तो जाड, धोणाचा आवाजात म्हणाला, “ आईचा भुत्ता ! रात्रचा वारा ! ” तो परवलीचा बोल होता.

देवडीवाल्याने तो बोल कान देऊन ऐकला आणि दरवाज्याची दिंडी खुली केली.

फरमबंदीवर मांडण्यात आला. गडावरचा सारा मावळलेक खान बघण्यासाठी बालेकिलच्याचा सदरेवर लोटला होता.

डाव्या हाती शंभुचा हात धरून जिजाबाई मंदरदाखल झाल्या. सांचांनी मुंजे झाडले. जिजाबाई शंभूसह मदरवैठकीवर बसत म्हणाल्या, “जिवा, दूरी घावणी घेतलीस काही खालंस ?”

“ न्हई मासाब, खाट भरलय माज ! ” म्हणत जिवाने चौंगावरच्या तबकाचा सपोस दू सरल. कमेरत वारून जिवा बोलला, “ ही भेट धन्यांनी मासाहेवच्या रजवातील धाडलिला ! ”

खानाचे रक्ताओघाळांत गोळलेले, डोळवांच्या कवड्या अर्धवट उकलेले, वासलेले शिर बघावाच कपाळावरचे आडवे कुंकू ताणीत जिजाबाई कैठकीवरून तडक उठल्या. ल्याच्या नाककुड्या विस्फरल्या गेल्या. श्वास चढा झाला. ओठ क्षणभर थरथरले.

“ अफजलखान ! जसं घेणवे तसंच आवांते ! ” ल्यांच्या ओठातून थ्रथते बोल निसटले. या – याच खानाने गेली कैक वर्षे जिजाबांच्या काढजाला मणभयाच्या जठवा घोडून दिल्या होत्या.

क्षणभरातच जिजांनी आपल संताप सावला. उरु बैठकीवर बसत त्यांनी आज्ञा केली, “ सिदेजीराब, हे शिर गिंजच्यात धारून गडावाई याली दखाऊचावरच्या कोनाङड्यात ठेवा. आठा कारखान्याचे लोक त्याच दरमि घेतील. त्याची पूजा करून इत्यामानांत ल्याच दफन करा. गनिन सपला – गनिनी संपली ! ”

जिजाबाईच्या तर्किला बसलेले शंभुबालू ठेठे ताणू केळाचे खानाच्या शिरकडे एकटक बघत होते. अनेक सवालाचे पलोते ल्याच्या मनात खडे झाले. “ आबा या खानाच्या भेटीला गेले होते. याला हात-पाय काहीच नसता त्यांनी शाची भेट कशी घेतली असेल ? ” थोरल्या आऊ झाल्या – “ जो दुस्रचास खायला टपतो या नसतात ते उस्ते मुंदके म्हणजे खान !! जो घोड्यावर मांड न घेता तबकावर बसतो तो खान ! ”

शेवटी न गडून बाढ्याजांनी जिजाबाईंना विचारलेल, “ धाराऊ म्हणत हेती खान मोळा आहे. तर मा हा एवढाच कसा ? ” ल्यांच्या अचानक सवालाने सारी सदर हसली. बाळवारजे गोळधून गेले. जिजाऊ ल्याच्या खादा थोपटीत शांतपणे म्हणाल्या, “ तुमच्या आबांनी जमला तेवढा खान आणला. तुम्ही याहून मोळा आणा ! ”

शंभुबांचांना ही तोड मात्र मनोमन मनवली !

जिजाबाई आता गरांच्या परतीच्या वाटेवर नजर जोहून होत्या. अफजल गदीस

मिळविणारे शिवबाराजे त्यांना डोळामर बघावचे होते. शंभुबांचांना आपलच्या आवासाहेबांना कैक शंकासरवाल विचारयचे होते. पण राजे राजाडाकडे परतेहे गाहीत.

खासे सेनपती एका यशाच्या पाठवळावर दुसरे अनेक विजय गाठीशी वांधीत जातो. राजांनी तोच बेत आखला. प्रतापगड सोहून ते वारेजोड घोडवळानिशी आदिलशाही मुलबांवर उतरले. गर्जे दैहू लगाले आणि ल्यांच्या माळेवालच्या घोड्याच्या दापवाली विजाबांच्या सल्ला मुद्रा उमटत चालल्या. खुटाव, माशणी, रामपूर, कलेहोण, वाळवा, अष्टी, कळहाड अशी गाणी दासांनी लावीत, नेळे, कासेरी, बतीस-शिराळा, पाणाव, कोडोलीमार्णे राजे पन्हाळ्यावर मुक्कम ठेवून कोलाहल्युपत शुस्ते.

पुरता राजाड आता आनंदसारात रुक्कुन निषाला. राजांच्या जिंकल्या मोहिमांच्या खबरांवर खबरा रोज गडवाखल होत होत्या. राजांच्या रुपात गडावर असणाऱ्या शंभुबांचे कैतुक राणविशातील राणवात शंभुबाल बसले होते. त्यांना एके दिवशी खासेमहालात सांचा राणवांच्या वेळगात शंभुबाल बसले चढीला लगाले.

“ ते का ? ” सोयाराबाईनी विचारले. “ थोरावरी, तुमच्या गळव्यातील कठउ आम्हास व्याल ? ”

“ हो. कंठादेरु, पण कवड्यांची माळ नाही देणार आम्ही ! ” बाळ्याजे उत्तरले.

“ ते का ? ” सोयाराबाईनी विचारले.

“ थोरल्या आऊ त्युणतात, ‘आम्हा भोसल्यांच्या खादा दागिना कवड्यांची माळ ! ’ गळव्याभोवतो माळेव्या कसवाल केला, “ बाळ्याजे, तुमच्या गळव्यातील कठउ आम्हास व्याल ? ”

त्या उत्तराने सोयाराबाई गंभीर झाल्या. पुत्रांवार्ड, मात्र हस्तून गेल्या. त्यांनी शंभुबांच्याका कानातील वैकड्यांवळ हाताची बोटे लाडून ती पुढी माघारी घेत वाकडा जात नाही ! ”

जिजाबाई सोयाराबाई नाईक बहिर्भी आणि एक दिवस त्यांच्या खाजगांच्या कारभारांनी त्यांना वर्दी दिली, “ जासुदांवे नाईक बहिर्भी आले आहेत.”

जिजाबाई शंभुबांच्या हात धरून बहिर्भीला भेटाप्यासाठी सदरेवर आल्या. जोहार केलेल्या बहिर्भी त्यांच्यासमोर गर्दन पाडून उपा होता. त्याची गर्दन वर उठत नव्हती. जबान कशी खुली करावी हे त्याला उमात नव्हत. शेवटी जिजांनी जाणवणाऱ्या जरबेत त्याला विचारले, “ नाईक, जबान बद का ? कोण मामला आहे ? बोला. आमचा अंत आपले तोड ऑजळीत झाकत बहिर्भी भरल्या भरड्या आवाजात कसेतरी बोलला,

पाहून नका.”

“ धात जाल मासाब ! हबशी जन्वरच्या वेळ्यात महाराज पन्हाळाडावर फसलं ! मनिमाने गडाला लई घट घेर टाचलय ! ”

“ न उई अ ! ” जिजाबाई कशातरीच ओरडल्या. त्यांचे आग न अंग ताठले. त्यांच्या मातेच्या माला कितीती कुऱ्यांकांचा क्षणात वेढा पडला. नकळतच त्यांनी शेजारी बसलेल्या बाळवाजाना जवळ विलाते घेतले. त्यांच्या अश्वारात हात बाळवाजांच्या पाठीवरून फिरू लगला. भिरभिते मन पन्हाळाडामोखेती विरुद्धा घेऊ लगले. काळजांना कैक कह दादून आले. “ किती मरणाना बाल देत आपच्या शिववाजांनी दौडावे ? सुखाच्या माग धूलन किती संकटं किंवद्गिर त्यांच्यासांग हात धुकून लगावीत ? राजे ! राजे ! वेळ्यात तुम्हीच नाही तर आमचं सारं ‘ आऊणण ’ फसलंय ! तुमच्या या शंभूवाळांचं ‘ फर्जदपण ’ वेळ्यात फसलंय ! उमी मराठी दौलत वेळ्यात फसलीय ! काय कराव ? ”

काहीचं न बोलता जिजाबाई मसदेलेठीकवरून उठल्या आणि शंभूवाळांच्या हात धूलन जडावल्या पावलांनी आपल्या खाजांच्या महालाकडे निघून गेल्या. प्रसंगी त्या साच्यांना धारिदलासा देत आल्या होत्या. पण खुद त्यांना धीर द्यायला जादेविवाय जाणते दुसं कोण होणे ?

राजाडावरून जिजांकुंची तातडीची कफनि बाग मावळात मुळुखरा सुटली. चाकण, पुंधर, सिंहगड, वर्धनगड, प्रतपांड चहूबाजूनी मराठी कैजा राजाडावर जमाव करू लगल्या. राजाच्या भोवती दाटलेल्या वेळ्याचा कसा उपराजा करावा हाच ऐव साच्यांना पडला. सर्वीवत नेताजी तर कर्नाटक मुळुखरा गदग मुक्कमी होते. जोहरने वेढा भरून पुते देन महिने लोटले. बोहेचे चिटपाखरु आत शुस्पण नाही आणि पन्हाळाडावरचा नाग-सोनेचपास्या दर्द्दमुसद्दा हूळ भरून बाहेर निसटणार नाही

असा बळकट – बाका वेढा सिद्धी जौहते आवळला होता. पन्हाळाच्या मावळीला सिद्धी मसूद, भाईखान, सदतखान, बाजी धोरपडे आणि उगवतीला फाजलखान, रस्तमेजमार्य, बडेखान, सर्वेक्षव घाटो अशा नमदारांचे ताकदवर कढे पडले होते. या सर्वावर आपली जागती हबशी नजर ठेवून जाड ओढांचा सलाबतखान सिद्धी जौहर रोज गडामोवती फैलटका देत होता. सहाद्रीनचा सिंह हवशी तरसांच्या आणि देशी लोडयांच्या कोडाळ्यात अडकला होता !

नेताजीची वाट बघून थकदिल झालेल्या जिजाबाई खाशा पन्हाळाच्या वेढा फोडावला तथार झाल्या ! पडल्या पावसात घोडावर खोमिर चढली. जिजांकुंची कमरबळावळ स्थानांब तलवार जडवली. घोडा आणि पाळतेकाना कूचाळाठी तथारीच्या आज्ञा सुटल्या.

सदरेव जिजांकुंसमोर जायची कुऱ्यांकांच आती होईना. त्यांच्या मारून घोटाळण्या

शंभूवाळांना ही कसली गडबड चालली आहे काही उमात नव्हते. कधी नव्हे ते थोरल्या आंकुंची कमेला हत्यार का लटकावलेले काही कठत नव्हते. शेवटी त्यांनी जिजाबाईंना विचारले, “ वेढा म्हणजे काय थोरल्या आऊ ? आम्ही येणार तुमच्या संगती वेढा कोडाळयल ! ” ते बालबोल ऐकताना जिजांकुंचा तुशा अवश्येतही गलबद्धून आले. त्यांच्या पदी आता एकेटे शिववाराजवे राहिले होते. राजांच्या राणीवशात मर्डवाईची यादगिर म्हणून बच्या असा हा एकदाच शंभू होता. अफजलखांच्या मोहिमेवर जाताना ‘ शंभूवाळांना जपा ’ असे सांगून जसे पाठमोरे झालेले राजव आजवर पुन्हा राजगडाकडे पिस्कले नव्हते. ‘ बाळवाजाना जपा ’ म्हणणे राजेच पहाळ्यात अडकून पडले ! त्याचा हा अजाण पार विचारातो आहे, “ वेढा म्हणजे काय थोरल्या आऊ ? ” दोन्ही हातांचा वेढा घालून शंभूवाळांना जवळ घ्यावे आणि, “ ज्यामुळे चालत्या गाळखाला खीळ बसते आणि मागे राहिलेल्या आमच्यासाळ्या कविलत्याच्या काळखाला पीळ पडते त्याला वेढा धूलात बाळ्कराजे ! ” असे जिजांकुंचा म्हणाविसे वाटले, पण त्यांनी आपल्या नातवाळा काही सांगितले नाही. बाळखांजांच्याकडे बघताना मात्र जिजाबाईंना हस्थप ज्योतिष्ठांच्या भाकित-बैलाची याद आली, “ आपताणांकहून फसला जाण्याचा योग दिसतो या कुळीत ! ” आणि उगाच जिजाबाईंना वाटले, “ आता आण गड उतरलो की तुम्हाला फसविणांच्या सर्वात मोठ्या आतंत्रेयेकी आमही एक होऊ ! ” आता जिजांकुंच कुणालाच काही सांगू शकत नव्हत्या. समय सांगण्याचा नव्हता, ससरावण्याचा होता. बेळ, घोळ घालण्यापेक्षा मेळ घालण्याची होती. “ भोसल्यांचा कविला क्रधीच कविल असणार नाही ” हे सिद्ध कापाळा मासाहेल तयार झाल्या. राजांच्यासाठी असंख्य चिंतांची परणे त्या जाल्या होत्या. आता एक जागते मरण म्हायला त्या तयार झाल्या !

एकाएकी गडाच्या पालीदवाळयावरची नीबत दुडुडुली. पाठेपाठ वर्दी आली, “ सर्वोत नेताजीव पालकर सिद्धी हिलालसह गड चहून येतोहेत ! ” बारावंदीवरून, कंणांदिवर पाणीवरून पाणेश्वर ओघाळारे नेताजी मुजरा करीत जिजांकुंच्या सामने पेश झाले. त्यांची गर्दन वर उत्तर नव्हती.

“ या सरलबळ, राजांच्या भोवतीचा वेढा फे इण्यासाठी आम्ही खाशा गड उत्तण्णर आहेत. संगती कुमेकेला आपमचे शंभूबाळ घेणार आहेत ! त्यांची तुमचीच वाट आम्ही बघतो आहेत. तेवढं कमेंच नेताजी गर्दन उत्तर आमच्या हाती धा ! माळाच्या सरलबळराच्या हातातील हत्यारात हत्तीचं बळ असतं असं आम्ही एकून आहेत ! आमचे शिववाराजे सोडवाशला आम्हास ते उपयोगी पडले ! ” कढभगल्या अवश्येत जिजाबाई नेताजीना लगोलसे बोललन्या.

भिजल्या आगाचे, भरला डोळ्याचे नेताजी त्याने थारले. घोगाच्या सादात म्हणाले, “ मासाब, गडलोट करा पर असं तेहू नका ! हत्यार तुमच्या हाती द्याया आमी काय

ध्येन्ता माझलीचे दृढ नहाई यालो. वेढा पडला मूऱ इमान न्हाई पडत. राजे सोडवू मग्च पायधूळ घ्याया येऊ. येतो आम्ही.” जिजाऊन आणि बाब्याजंना मुझा करून नेताजी कबळले.

त्याना पाठ्यामीरे बघतोना आणण कारब तोडून बोलले हे जाणवून किजाऊ नेहमीच्या ‘आठकबोलीत’ म्हणाऱ्याचा, “सराळकर, दमडाकीचा मुक्काम देन दिक्षम घेऊन त्याने क्वां. मा जे करणं असेल ते क्वां.”

जे करणे शक्य होते ते सरे नेताजींनी कडव्या इमानांने केले. मिही हिलाल संगती घेऊन ते पडल्या पावसात वेळव्याचा उपाळा करावा. मिही हिलाल संगती काळान भिडले. पण सावध हब्बश्यानी उपाळव्याचा छापा मोडून काढला. मिही हिलाल केवळ ज्ञाला. नेताजी पन्हाळव्याच्या पायथ्यापासून माघरा फिरले.

पाठ्यास पडतच होता. मावळी मने फिजत होती. मराठी मुख्य फिजत होता. उंदई दलदल दाटत होती. आता किजाऊंचा, राजाचा, राज्याचा आणि पन्हाळव्याचा सांच्याचा भार फक्त ज्ञांदंबेकर होता. ती नागाची ‘अंबा’ संकटांना ‘थावा’ म्हण्याचे सामर्थ्य फक्त तिच्यातच होते. माणसे तिच्या हातातले झुसते पोत होते!

जिजाऊ राजगडावरून एकच कोऱ शक्त होत्या. शास्त्रखान मिही जोहरला भिळणार नाही याचार नजर ठेवण्याचे काम. ल्यासाठी त्यांनी चाकणवे जुने, जाणते किललेदर फिरंगोजी नरसाळा याना बलावू धाडले. फिरंगोजी राजाडाकर आले. पासाहिं त्याना निकराच्या थीराने बोल्याचा, “फिरंगोजीबाबा, आमच्या तर इंगास कोळेल लागले. कोणती खाजर येईल आणि कानात तापल्या शिसाचा रस ओवून जाईल सोगता येत नाही. तुम्ही जुने-कदिम किललेदर. चाकणाला गहन तुम्ही शास्त्राखानास आपल्या अंगावर घ्या. तसं ज्ञालं तर त्याचा मोहा राजाडाकडं-पन्हाळाडाकडं वळण्यानाही. बोला, तुम्हास काय यादवतं ?”

“मासाळ, लई सल्ली कामदारी नेपून दिलीसा. मला वाटलं पन्हाळव्याचा खोडा उखडायचा हाय. एल्याचा मनसुखा असलं.” फिरंगोजी मनचे बोलले.

“नाही किललेदर, आता पन्हाळव्याकर चालू घेण म्हणजे हक्काक हातची माणसं गगावून बसणं आहे. आम्हास ते नाही स्वत.” जिजाऊंनी फिरंगोजींची समजूत काढली. मासाहेड्याचा निरोप घेऊन फिरंगोजी चाकणाल जायला निघाले. त्याना शभूवाळांच्या लळव्याचा लागाव होता. राजे नव्हते मूऱन, “मुजरा धाकलं रांज.” म्हणत किरंगोजींनी पंखूलांना मुजरा घातला. धावत जबळ येऊन फिरंगोजीच्या मांडीभेवती आपल्या हातांचा फेर टाकीत जाळ्याजे वर बघत म्हणाले, “आम्ही तुम्हाला वेडा भणार फिरंगोजी जीबाबा ! नाहीतर घेऊन चला आम्हास चाकणला !” त्याचे मांडीभेवती बेढलेले हात अलादीने सोडवीत गंधीर झालेले फिरंगोजी

स्वतःशीर्ष बोलूनयात बोलले, “तुम्हावानी न्हानपन समवांसनीच लाभालं असतं तर लई ब्येस झालं असतं धाकलं धनी !”

जिजाऊ नाईच्या मनचे सारे थोरपण आता हासचू लागले. जोहरला वेळव्याचा लाभालं पुरते सञ्चाचार मल्हे लोटले होते. राजांनी राजाडाला पाठ्यारे होऊन आता बक्कल अकरा महिने मारे हटले होते ! उथ्या गडावर चिंतेचा विचित्र तण पसला. जिजाऊंनी सांचाशीर्षीची बोलणे टाकले. गडावर कोसल्याच्या पाठ्यसलेटाकडे स्वतःला हरवून बघताना त्यांना बादू लागले की, “सारं आभाळ उरी फुटावं. हत्तीमोडेन पाणधारा धो धो कोसल्याचात. राजांची काही बरिवाईट खंबर कानावर पडण्यांगेहा हा उमा राजाड पाणलोटात विघडून जावा !” पण शभूवाळांना सधेर बघताना त्यांचे हे विचार बुलूल्या कुठे धावणी घेत निघून जात होते.

धाराऊने जिजाऊ नाईच्या देवमहालात पूजेचा संज्ञाम नेहमीच्या तजव्यात माझून ते देवन्यासमोरच्या पाठावर ठेवले. तिच्या शेजारी बाल्यावै उधे होते. या देवमहालात आपाले आबासाहेब कैक वेळा जिजाऊंच्या पायाचे दर्शन घ्यावला आलेले त्यांनी पाहिले होते. ‘बोच दिवस झाले, आबास हेब दिसत नाहीत ?’ या विचाराने गोथळलेल्या शभूवाळांनी धाराऊला विचारले, “धाराऊ, वेढा कृषा असतो ? कुण राहतो ?”

धाराऊने चामकून बाबूराजांच्याकडे बघितले. “मला काई ठावं रुही. असले काहीबाही नाहा इच्छारू.” धाराऊ कूळवक्कुन बोलली. पूजेचा संज्ञाम बघाजवार लगाल आहे की नाही याचा फेटपास केशासाठी तिने पाठावरच्या तजव्याकडे बघितले. ऐवेद्याच्या वाटीतील गूळवड्याला काळ्यापिंह मुंयांनी घेऊन टाकलेले तिला दिसले ! बाहुरच्या पावसाच्या पांगोळांनी हेरण झालेल्या मुंया देवमहालाच्या उबांच्याला आत आल्या होत्या.

वाटीतील तो मुंयांनी घेसरला गूळवड्या बघताना धाराऊला कसेतीच वाटले. पुढे हेऊन हातांनी सान्या काळ्यापिंह मुंया वारून तिने तो गूळवड्या उचलला आणि दुसऱ्या वाटीत ठेवला !

शभूवाळांचे बोट धरून त्यांना मासाहेबांचे दिवस दर्शन करिण्यासाठी ती जिजाऊ नाईच्या खासेमहालात आली. तेवढ्यात खबरमीर विश्वास नानांजी येताना दिसला. त्याचा चेहरा उज्जळ दिसत होता. मुजरा रुचू करून, छाती पुणावून ल्याने जबानीचा मावळी गोट खुला केला, “मासाब, कलच्या पुनवंच्या राती राजे जब्बहूच्या वेढव्यात न सलामत निसलं !”

“विष्णु ३ स ! राजे सलामत सुटले ? सांग – लवकर, सारा करिन सांग. कसे – कसे सुटले आमचे शिवायाजे ? कुण आहेत ? कधी येणार आमच्या सामवे ? सांग.” जिजाऊ बैठकीवरून उद्दून विश्वासच्या समोर आल्या. त्याचे डोके शब्दशब्दले होते.

विश्वास भरल्या उनसे संगृ लगला, “कलच्या पुनर्बंद्या राती राजं पन्हाळाडाच्या राजांडीनं सहशे बांदलंनिशी गडतार झालं. बांदलंनी राजास्नी एका पालकीत बसत्सु लागला. जब्तरचा जाबाई शिंदी ममूद दीड हजारांचं घोडदळ घेऊन बांदलंन्या पाठलगावर पडला. रातभर चिखलाडीतन – शिडकाडोन्यातन बांदलंनी खोद बदलल राजांची पालकी चौदा कोसावर गजापूर्व्या घोडखिंडीवर आणली. तब भाटल ठुट. खिंडीजवळ प्रसुदचं हवशी ऐन पिलाडीला आल्याल बघून हिरडसमावळच्या बाजी प्रभु देसंगजांनी शिंदीच्या देन फरव्या क्षेत्रचा. एक राजांच्या संगट देऊन त्यांनी विशाळाडाच्या बाटला लावल. बाजी आन् त्येचा धाकल भाऊ फुलजी दोयं तीनशे बांदलंनिशी घोडखिंडीचा थोपा कराय माण झायलं. खिंडीला घिडलेच्या हक्कयांवरोबर बाजी आणि बांदल सात प्रहर पद्धा खेळलं. एजं विशाळाडाच्या पायथ्याला आलं तर गडाला सुर्ख्याचा आणि पालवणकराचा घेर पडल्याला हुता. राजांनी ‘हर १ हर ३ म्हादेव’ म्हणत तो घेर कोइन काढला. दोन वें कोइन राजं विशाळाडावर हाईत. उद्या हक्कड येनार हाईत. पर –

“ काय झाल विश्वास ? बोल.” जिजाबाईन विश्वासचा खुलला आवाज बदललेला जाणवला.

“ पर मासाब, घोडखिंडीवर हक्कयांचा थोपा करताना सारं तीनशे बांदल आन् बाजी आणि त्येचा धाकल भाऊ फुलजी कामी आलं !! उल्याचा काळजांच्या हक्कयांनी साच्यांची प्रेतं घोडांच्या टापांगाली चिखललत राडत खिंड पर क्वेली !” विश्वासची खबर एकताना मासाहेब स्वतःसाठी बेखबर झालचा. त्यांच्या डोळ्यांसमोर बाजीची मुद्रा उभी राहिली.

गजापूर्वी घोडखिंड पिंडदान करून शाती होती. बांदल धुंदळ पेटवून स्वामिकांवर खर्ची पडले होते. हबशी तसांच्या डोळ्यांत तांबडधूळ फेकून सद्याग्रीचा सिंह सुल्ल होता.

गजापूर्वी घोडखिंड बाजीच्या एणाजीने ‘गाजीपूर्वी खिंड’ झाली ! त्यांच्या शोभणाच्या नावाने ‘बाजीपूर्वी खिंड’ झाली. बांदलंच्या नेकजात पवित्र आत्माच्या साक्षीसाठी ‘पावनखिंड’ झाली !!

राजाडाच्या पालीदवाळावरची नीवत लम्हीत डुडुड लगाली. विशाळाडाहून कूच झालेले राजाड चढत होते. पुरत्या अकरा महिन्यांनतर ! पचावती माचीचे तरसरनोबत शिंदेजीवर राजांना सापोरे आले. त्यांच्यासह राजे बालेकिला चढून आले. सदरचौकाकडे जात असताना त्यांच्या मनात फक्त जिजाऊ आणि शेखाळांचे विचार होते. जिजांनुच्या दरमानासाठी तर राजांचे आतुर ठोक्के

भिन्निभित होते. ते सदरचौकाच्या उंबरक्काजवळ आले. धावत येत शेखाळांनी राजांच्या मांडळ्यांना आपल्या छोटखांनी हातांचा घेर टिकात दिलाशाव साद घातली, ‘आवासाहेब ५ !’

राजे उंबरक्कातच घोटाळले. शिंदेजीरवाचाकडे बघत ते म्हणाले, “ जौहरचा हस्तगत वेळा आम्ही शिताव फोडला पण ... या दोन हातांचा बेळा फोडण करठी मिंदेजीराव ! ” हस्त हस्ततच राजांनी उचलून शेखाळांना आपल्या छातीवाच्या कवळ्यांजवळ घेतले. त्यांच्या कंपाळावर ओढ टेकवून त्यांची पाठ हस्तवार थोपटीत पुऱ्हा उतारविले.

समोर जिजाबाई उच्या होत्या. सुर्योला मावळीला धाइन पहाटवेळी पुऱ्हा परत येताना पाहून धन्य होणाच्या आवातीच्या आकाशासारख्या ! युजांनी सामने जात त्यांच्या सतेज सात्त्विक पायावर आपल्या मस्तकीचे शिवायथ टेकाविले. त्यांना उल्बून मिठीत घेताना जिजांनेवे आऊण डोळ्यांत भरून आले. त्या दोषांना विल्हून शेखाळ उभे होते. अंगीच्या रक्ताचा वेळा त्या तिथांना तोडतो म्हटल्याने तोडता येणारा नव्हता ! हे असले ‘राजेपण’ जगदंबेने राजांच्या औंजलीनिया परडीत याकले होते. आणि हे असले ‘आरुपण’ जिजांनी आडळ्या मळवटाबोरवर मायथ्यावर घेतले होते. आणि हे असले ‘वालकण’ शेखाळांचे बोट धरून त्याना आपल्या संगती चालवित होते !!

शास्त्राखानाने बेळा टाकलेला चाकणाचा संग्रामदुऱ्हा आपले नाव सार्थकी लावीत चांगले चौपात्र दिवस खानारी भाडला. पंचावडाच्या दिक्षी चाकणने किंतुदूर पिंगोरी वातांतील फिरंग खाली ठेवून संग्रामदुऱ्हा सोइन राजाडाच्या वाटेला लागले.

याच वेळी ‘राजांचे दुखणे’ आला सादरांच्या हातून निघत नाही म्हणून खासा आदिलशहाच जबर बांगतीनिशी विजापूर्हन मार्टी मुलाखाच्या रोखाने कूच झाला ! पुऱ्हा आक्रमण ! पुऱ्हा घोडधाड ! टापांखाली पुऱ्हा मुलुखातोड ! असले राजे राजाड सोडू शकत नव्हते. सईबाईचे वर्षश्राद्ध तोडावर आले होते. सईबाईच्या आठवणीने वेचैन शालेल्या राजांनी वर्दी पाठवून शेखाळांना आपल्या माहाली बोलावून घेतले. सईबाईची सावली पूर्णी मनात रेंगाळत असतानाच माहिलेल्या बाळांजांचे छादे प्रेप्रभाने पकडीत राजे म्हणाले, “ बाळ शधु, वेढा म्हणजे तोडता येत नाही, आकुसाहेबाना विचारलत ! ते आम्ही सांगतो. जे जे सामने असले की काय म्हणून तुम्ही आकुसाहेबाना विचारलत ! ते आम्ही सांगतो. जे जे सामने असले की तोडता येत नाही, अमी नजेरेआड झालं तरी ते आपणाला तोडावला राती होत गाई त्याला – त्याला वेळा म्हणतात खाल्याते !! ” राजांचा आवाज सईबाईच्या म्हणावाने भरला होता. डोळे बाळांनाच्या डोळ्यांतील काळ्याशार बाहुल्यात आपणाला होते असलेले ‘सावलेपण’ शुद्धीत होते.

“ नाही आवासाहेब ! आम्हास वेळा म्हणजे काय ते चांगलं कळलंबं आता ! किलचाबहिर पडणाऱ्या राजाला मारावला नंगी हत्यार घेऊन धाकरी टप्पेलेटे असतात त्याला – चालांचे वेळा म्हणतात आवासाहेब ! ”

हे एकताना राजे गळबळलेटे. त्यानी शंभूबाळोंना झटकन उचलून आपल्या मांडीवर घेतले आणि त्यांच्या पाठीच्या हत्याकावला नाही भागात. राजांच्या मनात वेळान गेले की, “ बाळाराजे, वेळांचा मातलव कंकून नाही भागात. त्याचा उपराळा करावाची मखलशी साधां जमलं पाहिजे. कधी वेळात तापदृ॒ नका. आम्ही तुमचे आवा आणि आरु माणस इमानाचा आहे. ”

रायाजी आणि अंतोजी गाडे या धाराऊन्यांचा मुलग्यांचा आता शंभूजंगांची वेळ घसटीचा प्रेमा जुळला होता. बाळजांची उम्र जस्ती बाबीला लगाली हेती तरी त्यांची ‘ भोसलाई नंजर ’ आणोआपच त्यार होत होती. नस्त्याज अबी घोड्याच्या ऐट्यावज शिंगलाव वरीझोताचा कानोसा घेण्यासाठी कुणी कान टवकाप्रला शिकवावे लागत नाही. विजांकोंचा महाल सोडला तर शंभूबाळांचा सारा समय अंतोजी-रायाजीच्या संगतीत जात होता. शिलेखाना, कलमखाना, दफ्तरखाना, जासूद्धाराना – गडावरच्या अंदार फेरफटच्यात जवळून व्यवहार होते. दरजी महाल, चौबीना महाल, शेरी महाल, सौदागिरी महाल, अशा गडावरच्या बाया महालांतील पुरबी लोकांचा विवाज त्यांच्या काढलेली वेत होता. राजसदेवर जिजाऊंक्या तंफूला बमूल गोतसभै दिलेले कथंत्यांचे न्यायानिवारे ते एकत होते. ‘ धाकलं राजे ’ म्हणून लहानथेरांनी घातलेले अदब मुजो रुजू करून घेत होते.

धारुल्यण पंतोजी – गुरुजीपेक्षा नजेबेच उंदं शिकत असते. ज्यांच्या माथ्यावरचे मायेवे छन अजाणपणी. हल्ले जाते त्यांना परिस्थितीच उंदं शिकवीत असते. आणि ज्यांच्या पदरी मरण जीवावर टाकून दौडणाऱ्या राजाच्या पोटाचा बच्चा होण्याचे फर्जदण. येते त्यांना अंगेवे रवतच उंदं शिकवू जाते !! ”

दिवाळीच्या दिवलंनांनी राजांग उजव्यून टाकला. शास्त्राखानाचा खासा सरदार कहारलबाबान उंबरिंविडीरून खजिंन्यासह कोकणात उतरणार असल्याची खबर राजांना मिळाली. त्यानी जिजाऊंचा वंशभूबाळोंचा निसेप घेऊन राजगड मोडला. या वेळीचे राजांचा सुभेदर तानाजी मालुने संगमेश्वाराव तळ टाकून होता. त्याच्या छावणीचे शंभूएक्यर सुर्याव सुर्ये आणि पालवण्याकर जसवतराव यांच्या जोडसेवाने हात्रीचा छापा घातला. ही खबर राजाना राजापुरुषात मिळाली. सुर्याच्या हिसाव पावता करण्यासाठी राजे हुजरातीच्या फैजेसह राजापुराहन शंभूएक्यर रोखाने पराले. त्यांच्या

परतीच्या सैन्यात एक कसबी कलमबाज दाखल झाला होता. त्याचे नव – बाळाजी आवजी !

संगमेश्वर-पालीमांग राजे शंभूएक्यर पांढरीवर वेळान थडकले. गावातील सुर्याच्या गढीतील अन्यायाचा गडा असलेले सिंहासन वाढलेले तर गाव घेणे राजस – देवघरे होते ! शाडींचा अंगहिवा गाडीवा आणि अंबरसांचा संस्कृत डोळ यांनी गावावरती फेर घाला होता. राजांचे खबरारी खोटाप उथलीत शंभूएक्यर घुसले. त्यानी खबर अणली की सुर्याव सुर्वे डायाडौल होऊन गडी सोडून पक्कू गेला. आहे. मात्र सुर्याचा कावधारी दिवाण पिलांजीवर शिंके मोठा तलवारवाज असून तो गडी लढविण्याच्या तथारीत आहे ! माणस इमानाचा आहे.

राजाचे घोडदूळ ‘ हर हर महादेव ’ चा पाऊस पाईत शंभूएक्यर घुसले. सुर्याची गढी घेरली गेली. कपरेची भवानी उपसू राजे सुर्याच्या गढीत शिले. पांढीतले सुर्याचे संगढे धारकी मावळांनी दस्त करून त्यांच्या मुसक्कवा आगोदरच आवळण्या होत्या. पायातील बाकदर मोजडीने सुर्याचे भुंड मिंहासन त्वेबाने ठेकीरीत राजे घुणाले, “ वेइमानदारांच्या मसनदी मातीमेलाच्या असतात ! ”

ते हृष्य समोग पहत असताना एक बळजोर, करलेलेदर माणसाची छाती बाबाली होत होती. ते होते सुर्याचे विवाण पिलांजीवाना राजांच्या सामने पेश करीत ताहाजी दोरबंदांनी दस्त केलेल्या पिलांजीवानी राजांच्या शिंगलांनी घुणाले, “ हे बेईमानी घन्याचे इमानी चाकर ! ” मालुस्रे घुणाले, “ हे बेईमानी घन्याचे इमानी चाकर ! ” शात तानाजीला घुणाले, “ चुकलात तान्हाजीराव, इमानी नजेबला घन्याच्या उतरल्या. राजे तानाजीला घुणाले, “ चुकलात तान्हाजीला घन्याच्या चालीची घोट कधीच दिसत नाही. दिसली तरी पटत नाही. घूणूनच तर ते कुलवत ‘ इमान ’ असते ! ”

मोकळे झालेले पिलांजीराव राजांच्या नजेबला निधळवा छातीने नजर घिडवून घुणाले, “ काढल्या कशापाची काढल्या ? ज्या गादीला आमी मुंज केलं तिला ठेंकरून वर ही आमची नवाजी कशापाची ? त्यापरीस थोऱ्याच्या टापला जबडून आमच्याच गवात काढा की आमची घूळिंदि ! ”

पिलांजीवांच्या खांद्यावर आपल्या डाळ्या हताचा तळवा चाढवून कपाळावरचे शिवांध आक्रीशी राजे घुणाले, “ पिलांजीराव, तुम्हीही चुकलात ! आम्ही पांगचा एवढा घोडा पोसला तो काही इमानदर माणसं त्यांच्या टापांबाली साध्यसाठी नाही ! इमानी जनावरांकडून इमानी माणसं राडणाऱ्या राज्याची आणभाक आम्ही घेतलेली नाही ! प्रसंग पडल तर आपाच्या पोटाचा योडा इमानी माणसाच्या मांडेखालीच वेरूल ! ” होईल ती मानहानी सोसायल मन बांधील आकेल्या पिलांजीला आसले. जिमानांनी कुर्बन करून टापाचा राजे हुजरातीच्या फैजेसह राजापुराहन शंभूएक्यर रोखाने पराले. त्यांच्या

धोटाड्केले पिलाजीराव राजांच्याकडे ठोके भरून बघत होते. त्यांच्या मरी चाललेली घालमेल राजांनी जागाली. त्यांच्या खांद्यावर तब्दहताची एक थाप देऊन राजे म्हणाले, “ घावलून काका पिलाजीराव, आम्ही तुम्हाला आमच्या चाकरीत दाखल होण्याची भीड घालणार माही ! तुम्हाचा नेकज्ञात बर्तावावर आम्ही निहाल आहोत, पण सलैल म्हणून मनची एक बात तुम्हाला जरूर बोलू. शिक्कल न लावलेलं हस्तार आणि मुजो-वेइमान धन्याची चाकरी सापांची असेते ! दोहीचा असूनमुद्द काहीच दिसाव लगात नाही ! सुव्याची संगत करण्यापेक्षा सेवपोतावर जाऊन कुणवावा केला तरी तो गोप्याच आहे ! ”

“ तान्हांचीराव, पिलाजीना बाहजत मोकळं करा.” राजांनी आज्ञा करीत उजव्या हातातील भवानी ट्यान केली.

पिलाजीनीचे कल्ले थारथाले. शटकन वाकून राजांच्या मोजड्याना हात लावीत ते म्हणाले, “ राजे, आजवर तुम्हांवल लई ऐकून हुते. आज तेचा पडताळा नजेला आला. म्हाहून पाय थारु. तोजयाचं असल तर टाका तोडून. ”

त्याना वर उठवून गळभेट देत राजे म्हणाले, “ पिलाजीराव, आमची जिंदगी तोडाशासाठी नाही. हस्तातभर आम्ही माणस जोडतच आले. तोडण सोंप असं. जोडणाच मुर्दिकल आहे ! ”

पिलाजीनी राजाना आजव्या वाड्यावर पायधूळ झाडण्यासाठी विनवणीचे माणे थातले. निवडक धाकरी घडकन राजे पिलाजीरावांच्या वाड्यात आले. वाड्याच्या मदवचीकत देन भाववडे खेळतहेती. सांचांना पाहून ती दखकली.

राजांनी पिलाजीना विचाळून, “ ही कुणाची घरशोभा पिलाजीराव ? ” “ जी. ती माजीच हाईत. हे थोरं गणेजीराव आन ही थाकली रुक्मबाई. सादी हिला ‘ राजाऊ ’ म्हणत्यात. आम्ही बिऊ म्हन्तो.” पिलाजीनी आपल्या मुलांची नवे सांगितली.

थोरल गणोजी तरतीरी दिसत होता पण तोंबाज उमा होता. राजाऊ मात्र मोठी राजस आणि चालख दिसत होती. तिच्या डोक्यात भीतीचा वारासुदा नव्हता. त्याहून राजांना तिला बघताक्षणीच जाणवले की तिचा तोडावढा किंजांच्या तोडावढ्याशी बगव तुक्रता आहे ! ”

पुढे जात राजानी दोन्ही मुलांच्या खांद्यावर हात ठेवले. ते पिलाजीना म्हणाले, “ तुमच्या या जोडीने आहास आमच्या बळज्ञांची याद दिली ! ” पिलाजीरावांनी राजांची इत्यापाने सरबराई केली. शुगारपू. आणि प्रभानवलीचा सुगा अंवक भारकराना सांगू. त्यांनी त्यांच्या दिमतीला पिलाजीराव शिके. ठेवले. शुगारपू सोडण्यासाठी राजे गाववेशीवर आले. वेशीच्या तरफला कसलेली एक मंदिर होते.

“ हे कसले देवक्षण ? ” राजांनी निरोप द्यायला आलेल्या पिलाजीना विचारले.

“ ते आमच्या कुलदेवताचं – भावेश्वरीचे हाय.” पिलाजी घ्याले.

“ असू ! चला दरम घेऊ.” घ्यालत राजे पायड्यावर आले. मंदिरात जाऊन त्यांनी भावेश्वरीचे दर्शन घेतले. बाहेर पडताना ते पिलाजीना म्हणाले, “ तुमच्या या कुलदेवताचा संबंध आमच्या बळज्ञांची असाहा ! ही मर्ही जांदेवेसरखीच दिसते ! ” शुगारपू सोडून राजांच्या घोडेतुकडीने घिया चालीची धावणी घरली. राजांच्या मनात दोन गोठी धावणी घेत होत्या – एक ‘ राजाऊ उर्फ जिक ’ , दुसरी भावेश्वरी !

राजे राजाड्यावर आले आणि म्हाने आपली झोड उठविली. गडावरच्या झाडी आवळाऱ्यात आल्या. गड उंटंडीवित्ता झाड्यांदेरा पाणधारात न्हाऊन निश्चलाला. शेश्वाळांना सांगती घेऊन राजे दफतरखांच्याचा जाबवा जातीप्रक्षी नजेवडीली घालू लगाले. लोहारेटावर भाल्याच्या झाळांवर तावून निशाणी आणि घण्ठोक्यांखाली घडणारी तलवारीची पाती आपल्या संडेक बोटांच्या मुठीत पकडून तोडून पाहू लागले. वरून पाठूसध्या कोसळवत होत्या. राजांच्या मनात एका विचाराचा पाणलोट घोषावत होता – लालमहालात शिरखेला हिचा मर्ह – शास्त्राखान !

आपाह हटला. श्रावणाचे मर्हे दिसव आले. उन-पाठूस एकमेकाच्या पाठूलाशावर पडले ! वरून पावसाच्या तुळक सी खाली उतरत असतानाच राजांच्यापाठूला. “ उंद ग अंवे – उंद ! ” च्या बेमान, रोमांचक किलकोळाचा आभाळाकडे वर चढता होत्या ! रणहलांशांकर लेझमांचे ताफे नाचत खेळी करत होते. टाळीचा चापाच्या काठाचा संबळी घुमवीत होत्या. राणिशांच्या ललकांच्या पारकस मर्हीवर काठा पुलवीत चीकारत थावत होत्या. धंडांच्या मुठी उथल्याचा जात होत्या. उर, भवतीच्या इरसरीने भरून आले होते. उडेकास उमळत होते. “ उे ग अंवे उंद ! ”

मबांजी नाईक भवानो जांदेवेंनी गंडकी शिळेची घडीव मृद्गी पालुडीत स्थानून राजांच्या पाली दवाज्याकडे येत होते. बुतिशिकनी करणाऱ्या औरांजेबाच्या हिल्या मुलखावून भगवती जांदेवेंनी मूर्ती भवाजीनी पराठी मुलखात मिसाव. आणली होती. मराठी मुलखात अवररुपूर्वीच सहरीवर भवानीसमोर बकरी पडली होती. रक्ताच्या पायधड्यावरून बगदबा श्रीच्या जल्यात प्रेक्षली.

मर्दिंदाना मातीमोल करणारी ! मर्दिंदाना चिन्धडपणाचा चेवताव चढविणारी ! कडव्या धक्ताना कृपाकडे बहाल करणारी भद्रकाले ! जोषाला जव देणारी जांवती ! कडव्या धक्ताना कृपाकडे भवाजीनी करणारी भद्रकाले ! महिलापुराचे मर्दन माजविलेली पत्रमाहिनी ! शडासुनचे भंजन केलेली भावती भवानो ! विडालाला बुडविलेली बलशाली जिहडिणी ! न्यायी जगाल जागणारी - जमवणी जयवंती जगतजननी - भवाजीनी राजांच्या एञ्यात उतरली !

शंभवाळांवरूप हडपाच्याशी आलेले राजे पालखीला सामेरे आले. मंबाजीनी

राजांचा आणि बाळवाजांचा मळवट भंडाच्याने भाला. जगदेवेचे ते दोन्ही फर्जिं चालत पालखीजवळ आले. तण शुक्लेत्या पालखीतील शाखसंभर उगालेली, पायाखाली महिषसूर राडणारी, कृष्णाचार्णी, बज्रलेली मूर्ती डोळाभर बघाचा राजांनी 'जांदंब-जांदंब' म्हणत हात जोहून ढोळे मिठले. मुंहे होत राजांनी आणि शंभू जगदेवेच्या पायाला हात लावून तो मस्तकाला शिडविला.

राजांनी देवभयेन्यांना इशारत करून आईच्या पालखीला आपला खिंवारी खासा खांदा दिला. ते बघातच भोवतीचे अंगे मावळक्यानी पाऊसच पाऊस पाडला !

पालखो राजगड चढून आली, जिजाबाईंनी आणि राणीचिशातील पुतळाबाबी, सोयाबाई, काशीबाई आशा सर्व राष्ट्रांनी जगदेवेची खणनाराजांनी ओटी भली. शुभमुहूर्तवर पालखी प्रापापाडाकडे जाग्यासाठी बाजगतानाजत राजगड उतरू लगाली. जगदेवेची मिळेल तेवढी कृष्णासोबत साधाय्यासाठी राजे शंभूवाळांसह पालखीबरोबर गडमाचीपर्यंत आले. एड उतरणारी पाठमोरी पालखी बघत असलाना राजांना कार फार जाणवून गेले, "हा मूर्तीच दस्तन घायला आज सर्विलाई पाहिजे होत्या !"

शंभूवाळांच्या खांद्यावर हात ठेवून ते म्हणाले, "ही जगदंबा सान्या जगाची आई आहे. तुमची-आपची सान्यांची ! विला हात जोडा बाल्याजे !"

गजे आणि शंभूवाळ यांनी हात जोहून ढोळे मिठले. गडमाचीवर उन्हात मिसळत शावणसरी ते दूसर बघत होत्या !

देवीच्या प्रतिष्ठापनेसाठी राजे कुटुंबकविल्यासह प्रतापाडावर आले. मुहूर्तीचे पात्र 'शुई शुई' करीत यंगाळात डुव्हले आणि राजांनी 'जय जांदंब' म्हणत आईच्या मूर्तीला हात लावले.

मंदिराच्या सुधग गाभान्यातील चौथन्यावर जगदेवेची 'उंदं ग अंबे उंदं' च्या गजरात सुप्रतिष्ठापना झाली. मूर्तिसमेर मानाची बकरी पडली. प्रतापाड चैतन्यजोशेत उजळू निघाला. जावळी आणि कोयना खोरीतील अवधा मावळा लोक जगदेवेच्या दरभानसाठी गडावर लोटला होता.

राजी आईच्या गंधखालासाठी प्रतापाडाची सदर मावळ-माणसांनी खचाखव दादून गेली. सदर चौकात तांदजाचा चौक आखुरु जगदेवेच्या मानकरी भुत्यांनी त्यावर श्रीफल तेवळे होते.

पीळवडर पगडी, घोळवडर दौर आणि चुणीदार चोळाणा असा पेहावर शातलेले गोधळी. मळवट भरून तयार झाले. कृष्णाच्या गळवळत संबळ होता. कुणाच्या हातात चवडक, तुण्हुण. डोळासावर कांजेल घेतलेले टेंभे मस्तेरेच्या कोंठाङ्गाकोनडांगात फरफरत होते. राजे सदरदाखल होण्याची सोर उत्सुकतेने बाट बघत होते.

पदराचा काठ तजिनीने सावतात थरीत प्रथम विजाबाई सदरेवर आल्या. त्यांच्या पालोपाठ राजे आणि शंभूवाळ सदरदाखल झाले. समोर उमे असलेले मावळके फाडग्या उंचवान आश्वयनि. राजांच्याकडे आणि बाळराजांच्याकडे बघू. लागले. त्या दोषा पितापुत्रांनी जगदेवेच्या भुत्याचा वेष आज अंगावर धारण केला होता ! ती लोे मोठी गोमटी दिसत होती. त्यात राजेपण नव्हते. होते ते भाववेडे भक्तपण !

राजे बाळशंभूसह सदरबैठकीवर सुखावले. गोंधळ्यांच्या म्होरेक्यासमने आला. मुजरा धालून म्हणाला, "आईचा मानाचा पोट पेटता करून आपुन त्यो नाचवाय पायाजे धमी."

पोट "जशी जगदेवेची आजा." म्हणत राजे पायाचा उतरून चौकात आले. घोळवडाने दिलेला, पाच येडात घट वळवेला भवानीचा पोट त्यांनी अपलचा हातात घेऊन तो प्रस्तकाला लावला. गोंधळ्याने कालेत्याच्या बुधव्यातील कंजजेल पोतवर सोडले. त्याच्या हातातील टेस्यावर घरून राजांनी जगदेवेचा पोत पेटता केला ! गोंधळ्याने आपलचा हातातील काढी राजांच्या हातात दिली. तिच्या ठेकावर पोत उजव्या हातातक्हून उजव्यीकडेच कसा नाचवायचा याची यजाना टिप्पल दिली. संबळ तडलडत घुमूलागला. चवडक, तुण्हुणाने साथ धरली.

"आई - राजा - उंदं ५ ५ उंदं !" म्हणत याचाखालच्या फक्सबंदीवर डाढ्या हातातील काढीचा ठेका घरून राजांचे डोळे क्रमस्त्यातीरी दिव्य तेजाने पेटून उठले ! डोराखालचे पेटी ज्योत बघताना राजांचे डोळे क्रमस्त्यातीरी दिव्य तेजाने पेटून उठले ! डोराखालचे त्यांचे अंग समस्त गरम झाले. त्या पोताच्या फक्सपत्या ज्योतितच त्यांना शामियान्यासकट हात पसलेला अफजलखान दिसू लागला ! राजांच्या बाकलर नाकाच्या शेंड्यावर घामाचे थेंब तसरले ! पालठक्यातून माढीरीथोट बोडी मुसाट धावताहेत असे त्यांना क्षणभर वाटले. "हे अंसं ५ अंसंच काढीती उच्या दणी आप्ही खानाला फोडला त्या क्षणी आमहास वाटलं होतं ! या पेटत्या पोतासारखेच काहीती उसळतं - पेटां आपाच्या नसानसांत दब्बा थरून आहे !" क्षणात राजांना पोतात दिसण्हा अफजल दू व्हिला. त्याच्या निमुळून्या डोळ्यातील ज्याती अणि फरफरता पोत एकबोड शाले. विलश्यण तेजाने आता राजांचे डोळे चम्कू लागले. ते बेभान झाले !

"आई - राजा - उंदं ३ !" म्हणत मिल्या डोळ्यांनी राजे काढीच्या ठेकावर हातातील पोत पस्तावर नव्हते फ्राफर नाचवीत स्वतः भोवती बेभान केंच्या घेऊ लागले. सदरबैठकीवर बसलेल्या शश्वतखाचा पाठकका तो फरफरता पोत पाहताना आपोआपच ताठ झाला ! राजांच्या हातात थयथयत फरफरणाऱ्या पोताच्या प्रकाशरेषेवर त्यांची निर्भड नव्हत एकलक जोडली गेली. आबांचे हे असलेले रूप काही त्यांना कधीच बघायला मिळाले नव्हते.

पोत नाचवून दमिर झालेले राजे थेंबले. असाता त्यांच्या छातीवरचा डैर धाराने चिंग डबडबला होता. पोतधरल हात थरथात होता. पोताच्या तांबड्या-पिवळ्या प्रवाशात डबडबला होता. पोतधरल हात थरथात होता. पोताच्या तांबड्या-पिवळ्या प्रवाशात

राजांचे यामने डवरलेले रुप नुकत्याच धुळन काढलेल्या शिवलिंगासाठे दिसत होते. कमाळावरचा घाम तर्जीनीने निचाता कळून राजांनी एकदा पोताकडे पाहिले. माझ सदरबैठकीकडे नजर जोहून म्हणाले, “बाळ शंभू, असे चौकात या !” शंभूबाळ बैठकीकूलन उदून राजांच्या सामने चौकात आले.

आपल्या हातातील पेता पोत शंभूच्या हातात देत राजे त्यांचा छोटेखानी खांदा हड्ड्यावर थोटात म्हणाले, “तुम्हीही नाचवा आईचा पोत बाब्याजे. आमच्यापेक्षा जोशान !” सारी सदर ढोळे टवकरून बघू लगली.

गोंधळ्याने पुढा करंजेल देऊन बाब्याजांच्या हातातील पोत ज्योतवाना केला. राजांनी आपल्या हातातील काढी बाब्याजांच्या हातातील पोत ज्योतवाना केला. चढून जिजाऊंच्या शेजारी बैठकीवर विसावले.

शेजून शेजरनेने एकदा पोताच्या पेटत्या ज्योतीकडे बधितले. हात्या हातातील कठी पायातीच्या फरसंबद्दीवर आपटीत तो शिववाळ गर्जला — “भवानी - राजा - उंद ५ उंद ५ !” आणि त्या बालकद्राव्याच्या हातातील पाचेडी फेटा पोत फरफरत नाचू. लगला. त्याला उजवीकडून उजवीकडून जायचे कंधन उरले नाही ! सर्व कंध तोहून बाळकाचे जोशाने माणोजोगा हाताचा पोत नाचवू लागले ! मिट्या जागत्या डोळ्यांनी स्वतःभोवती ठेवात गरार फिरू लगाले.

त्यांच्या डोक्यावरची फाई हिंदकळता उडाली आणि फरसंबद्दीवर उतली ! केस मोकळे मुटलेले शंभो चौपैर थरथर नाचत पोत शुम्बू लगाले. त्यांचे सरस्थीत ओटे रोगाच्यक उद्कराप्राप्तीच्या त्या मोठ्याने बाट्याजे थांबले. त्यांचा पोताच्या नाचू. लगला ! अंगावच्या डोर घासाने डबडून मिथाला होता. आपण आता खाली कोसळू असे त्याना वाढू लगले. त्यांनी जिजाऊंच्याकडे मूळ नजर दिली. जिजाऊ लाबकीन सदरपायन्या उतरून चौकात आल्या. त्यांनी बाब्याजांचा पोत आपल्या हातात धरला. क्षणभर त्यांच्यावर नजर जोहून तो गोंधळ्याच्या हाती दिला. शंभूबाळांना साकळने धरीत जिजाऊ सदरबैठकीवर आल्या. शंभूबाळ थकत्या अंगाने राजांच्या उजव्या तरफ्याला बसले. त्यांची मुश्ती अपर तेजाने कशी उजडून गेली होती. नकळतच राजांचा हात त्यांच्या पाठीवरच्या घासेजत्या डौरावरून फिरू लगाला !

गोंधळ्यांच्या म्होरक्या एक परडी हातात घेऊन सदरेजवळ राजांच्या सामने आला. परडीत कुळू-हळ्डीचा गुंतवा केलेला लात-पिवळा भंडाऱ्यात माझून गोलेली चौसूष करडीकूल वाकून हातातली परडी पुढे करीत दृष्ट्यात पुयाला. “हो आईचं वाण हाय धरी. आईचं भुतेपन घेतलं की ही परडी कुलदेवतेच्या दृष्ट्यात आंदान जासू मार्.” म्हणत राजांनी पुढे होत जांदेवेचे वाण स्वीकारले ! गोंधळ्यांची परडी पाच घरं मागाय लगाली !” गोंधळ्यांची चौकात आला. कानवर हात ठेवून सबळ. तुगुण्याच्या तालाक्षर त्याने गोंधळ्याचे नमन सुरु केले —

“ आम्ही आंदान जासू मार्.”

गोंधळ्यांची मागे हात मांडलेल्या तांदळाच्या चौकात आला. कानवर हात ठेवून सबळ.

तुगुण्याच्या तालाक्षर त्याने गोंधळ्याचे नमन सुरु केले —

“ गजवदना, गणराज्या गौरी —

मज तारी हो सुखसज्जना —

समरण तुझे पायी पद्यागौरी

भुत्या विनवी हेवा मज तारी

गजवदना, गणराज्या, गौरी —

नमन होताच गोंधळ्याने जांदेवेला बालेधाट पार कळून गोंधळ्याला देण्यासाठी सकडे धालाचला सुखावत केली.

“ या गोंधळ्यासी माये लवकरी यावे !

अंबे लवकरी यावे

चौक भरिला कोसरी

हिंब, नाळ नानापरि

उद्वरत्या लावून चारी

महापूजा माडिली साजारी —

या गोंधळ्यासी माये लवकरी यावे !

कुद्दवर आई पाहू वाट ?

माझ्या नेत्रा भरला ताट

लवकर सोडा बालेधाट

माये, लवकर चाला वाट —

या गोंधळ्यासी माये लवकरी यावे !

संबळ, तुण्याचा नाद

पोत पाजळ्या घालून सांद

आपुन यावं देऊन दाद

अंबे, माये सोहून वाद

या गोंधळ्यासी माये लवकर यावे !

गोंधळ्यास आलेल्या अदिसावती जांदेवेचा माहिमा वर्णन करताना गोंधळ्यी पोत उजवा

उजवासा नाचवीते भान हरपू मेला. तो महिमा जिजारु, राजे, शंभूबाल्ल आणि सदेवत्ता हेक मावळा असे सर्वच कानभर ऐक लगाले,

“आदिशक्तीचे कवतुक मोठे,
भुत्या मज केले !

पंचतुक्ता देह-योत हा,
शिषुण गुणी बढला !

चैतन्याची ऊयोत लावुनी,
प्रज्ञालित केला !

वित्तस्नेहे प्रण वाहुरी,
ज्याला स्थिर केले !

आदिशक्तीचे कवतुक मोठे,
धुरुशा मज केले !

उद-परडी देऊन हाती,
ब्रह्मांडी फिरवी !

लक्ष चौ-न्यांगेशी घरची खिका,
मागविली बस्तो !

ज्या-ज्या धरी मी खिका केली,
ते ते धर रुचले !

आदिशक्तीचे कवतुक मोठे,
भुत्या मज केले !

सक्तम कर्मे कवड्हा याची,
माला मम कंठी !

कर्मफलाचा कुकुम मळवट,
माझ्या लल्लाटी !

पीडा-बाधा शबून सापुनी,
लोकां भुलविले !

आदिशक्तीचे कवतुक मोठे,
भुत्या मज केले !!

गडवर यत्र चढीला लगाली. सदरचौकात भवानीकृषा चढीला लगाली ! राजाच्याबरोबर सदरेवर बसलेल्या नान्या मावळ्याना कस्यून चुकलेले ‘भुत्येपण’ पुन्हा एकदा उजाळा घेऊन उठले की, “आई जांदेसमर राजी गोथळ घालण पडत आणि गन्मांच्या मुलाखात दिवसरात गोथळ मञ्जिण पडतं !!”

सणळ्या माळमनला जाणवून जाणारी एक दुर्दिना या वेळी पडली. उने हिमती आणि हिकमती स्तनोबत माणकोजी दहातोडे यांनी शिवायुत आपला केले त्रेवला.

स्वराज्यातील एक प्राक्रमलाल इमानी ‘मापिक’ हरपले.

राजांनी आपल्या कारभाल्यवस्थेत थोडा बरवू केला. अधिकारजी घालमेल करणाऱ्या शामराव रंझेकांचे पेशवेपद काढून ती चिमेदारी त्यांनी रहरी आनंदरावाच्याकर सोपविली. वाकेनविसीची वरक्के आणणाऱ्यी दर्तोना बहाल केली.

राजांच्या कविल्यात मात्र आणखी एक चोळीबांडाईचा मानकरी आला ! सकवारबाई राजीसाहेबांगा कन्यारत्न झाले. तिचे नाव कमळाबाई ठेण्यात आले.

नवरात्राचा सोनसुलीचा हंगम आला. खांडेनवीरीला पूजल्या हत्यारासमोर बकळांचे खांडे पडले. विजयदशमीची पहाट उगवतीची कूस फोडून गडवावल होऊ लागली.

राजांनी आणि शंभूबाळांनी खासेपलालाच्या ह्यामखान्यात प्रहाट-स्नान आटोपले. अंगावर जगदेवत्या भुत्येपणाची वस्त्रे पेहलून मस्तकावर डैलवर पाडूशा चढविल्या. आबा आणि फर्जद शंभू, जिजाबाईच्या महालात त्यांच्या दर्शनासाठी आले. दोघांनी लिजाऊळाच्या पायाकाळी सोनपूळ मस्तकी घेऊली. राजे प्रसक्तपणे खणाले, “आकुमाहेल, आज आई गडवराच्या पाज उंवरत्यांसमेर आईची परडी माणणार आहेत ! आशीविद द्यावा. कुणा-कुणाच्या उंवरक्काचं दर्शन आम्ही करावं त्याचा सल्ला सांगावा.”

“राजे, जे पोळा, कदीम असलील त्यांच्यासमोर आईच्या भुत्येपणाचे हात पसरा. थोरांचे पहादरशन कार्यी लावणं असतं !” जिजाबाई म्हणाल्या.

जिजाबाईच्या आशीविद घेऊन राजे शंभूह महालाबोहे पडले.

आज राजांच्या संगती संजाम म्हणून कोणीच नक्ते. जगदेवत्या वाढेवर कसला सांज्याम ? ही वाट फक्त भोसलांची होती. एक तल्याता भोसला दुसऱ्या आवत्ता भोसल्याला घेऊन चालला ! एक धावती पिढी दुसऱ्या चालत्या पिढीला घेऊन चालली ! जगदेवतीची परडी माणण्यासाठी ! दोघांच्या हातातील पळळ्यात हक्की-कुकुवाचा विलळमाव केलेला भंडरा होता. गळ्यात कवळांच्या माळा होत्या.

राजांचे ते रूप कैलास-पर्वतावरच्या जीवनकिकृत शिवायासारखे दिसत होते ! लाखो हेऊनंची सोनरास ज्याच्या जामदाराभान्यात दास्तानी पडली होती तो ‘शिवाज’ आज ‘योगिराज’ झाला होता ! उमद्या अरबी घोड्यावरून धावणी घेणार, सुवर्णमिंदित पालखीपून गडवाई करण्या तो सहादीचा कुबेर, मावळी गोपणोपाळांच्या गोणद मनावर गड्या करण्या तो भोसलेकुलीचा ‘यादवराज’ जागदेवते भुत्येपण मिरवत पाणी चालला होता ! त्याच्याबोरोबर त्याच्या अभिवंत त्याच्या वसा सांगणारा त्याचा फर्जद शंभू चालला होता. उजाळा सूर्यला विशाल आकाश संताती घेऊन चालते करते तसे ते दृश्य होते.

दृष्टक 'भोसला' जावळेचा जन्मानेच नामजाद 'भुया' असतो ! हातात उदराची परडी देऊन ती त्याला जन्मलेली लक्ष दरवारांत फिरवते ! एका हातात परडी आणि दुसरचा हातात पहा देऊनच भवानी त्याला जन्माला घालते ! ही परडी मारितली की अंबा ती इमानी चाकरांच्या प्रसादाने शिंगोशीगा भरून देते ! मण गाठीशी बांधणे, आपल्या वाहनाच्या वाधासाठेवे बेडर काढीज देते ! भोसल्याने भुया म्हणून खवानीची परडी माणण्यात नेतेले शरामिदेपण ?

राजगडावरच्या झाडेपांढरच्या पक्षीलोकांचा जमाव किलबिलत जागा होऊन आभाळात झेण पेऊ लगाला. पहाळ्याच्याव नैवतीची दुडुदु खार झाली.

बालेकिल्याच्या तरफ्ला असलेल्या सोनोपंत डविंताच्या वाड्यासमोर मडासंमार्जित अंगणात श्रीन्द्या राज्याचा आणभाक बांधिल 'श्रीमंतयोगी' आपल्या बच्यासह उभा ठाकरला ! परडी सावरून राजांनी उदेकार केला - "आईचा ५५ उदे ५५ !"

शंगूबाळांनी तो उचलून घरला, "भक्तीचा ५५ उदे ५५ !"

उबीरांच्या वाड्यावरच्या देवडीवाळाने धावत जाऊन खासे राजे बाळाजांच्यासह आपल्याची बर्दी सोनोपंताना दिली. पंत लाळागीने वाड्याच्या हस्तीचीत आले. सामने राजांना बघून ते गडबऱ्हून गेले. अदबमुजरा घालून ते खालादर्हनीने कसेतरी म्हणाले, "आज्ञा झाली असती तर सेवक सदेवर करू झाला असता. राजांनी आत याव."

"गाही पंत, अमर्ही आज - या क्षणी राजे नाही. आईचे भक्त म्हणून तुमच्या जाणत्या. उबल्यासमोर परडी पागवरल आलेले भुये आहोत. आज्ञाची मर्यादा उत्तरवाचकर्त्तव्य ! शिया वाढा." राजांनी एक हात शंगूबाळावर ठेवून दुसऱ्या हाताने परडी पुढे केली. शंगूनी आपल्या दोन्ही हातांतील परडी पुढे सरशी केली.

सोनोपंतांचे म ते बोल ऐकून भरून आले. त्यांनी पायातीची नजर उल्कून राजांच्यावर जोडली. समोरवे थोर 'शिवपण' आणि धाकुट 'शंगूण', बघाताना त्यांच्या उत्तर डोळ्यांत पाणकळ्या ताळळी. पंताना क्षणशर बाटले तडक सांगे जावे आणि राजांच्या अनवाच्या पायाची सडक, खतजागारी, सतेज बोटे त्यावर मस्तक ठेवून डोळ्यांतील पाणकळ्याने साफ सफक धुरून काढावीत.

पांतांनी वाड्यात जाऊन तांदूळमळे तवक्क आणले. ते दाढी उबरचावर ठेवून एक ओंजबळ भरून धेतली. राजांच्या शांत सुंदरकडे, तलवाराच्या पात्यासरख्या बाकदार उत्तरविली. उगवीला सुर्योदय झाला होता. आभाळ तळ्यापत्त्या सुर्याचा ओंजबळने सोनविलणाचे वाण मावळ्युलजाच्या परडीत घालू लागले होते !

पांतांनी वाकून शंगूबाळांची परडी ऑंजबळने भरली. त्यांच्या मठवटावर परडीतील घंडाच्याची बोटे पुस्त बाळ्याले म्हणाले, "भवानी आईचा ५५ उदे !", राजे आणि शंगूबाळ सोनोपंताच्या वाड्यासाठी अंगादूनच पातले. त्या दोन भक्तांना

पाठमोरे बघाताना पंतांचे डोळे एवढे भरून आले होते की, त्यांना त्यांच्या आकृती दिसतच नक्हत्या. दिसत होता तो फक्त गड उजळण्या प्रकाश !

नेताजीवर पालकर, पोरोपत, येसजी कंक, आणणाजी दतो अशा ओषधीची चार जाणत्यांच्या वाड्यांसमोर परडी मारून राजे आपल्या खाजगीच्या महालाकडे परतात होते. त्यांना शंगूबाळांसह भुयाच्या वेतात परतातना पाहून उन्हात उल्जनून नियालेला, राजगडाला ऐटदर फेर भरलेली 'गडमारी' खतलाच म्हणत होती – "आदिशकतीचे हे कववुक बघायला अब सईबाई पाहिजे होत्या !",

उन्हापांचे दिवस आले. राजे बर्नामाडकडे जायला नियाले. मासाहेब आणि शंगूबाळांचा निरोप धेऊन त्यांनी राजाड सोडला.

शंगूबाळांलोना आता घोड्याचा लळा लागला होता. रायांची आणि अंतेजी गाडे

बाळाजांना स्वतःसंगती घोड्याच्या पाठीवर घेऊन घेटीचा सराव होण्यासाठी त्यांच्या मांड तयार करून धेत होते. महमद सेस हा घोडेपार्डी अरब त्यांना घोड्याच्या लळवीची पाणान करून देत होता. कायदे केळ्हा आबडावेत, केळ्हा दिले टाकावेत याची जानकारी देत होता. राजांची कृष्णा, कुतुरी, तुंग, विशास, विजली ही घोडी शंगूबाळ आपल्या हातांनी कायदे ओढीत खेचून नेऊन ती पोत ठाण करू लागले.

घोडा हे जनावर बाळाजांना प्यारे झाले. त्याच्या रांगमक खुल्याजवळ थाप माताच त्यांच्या सेतेज काळजांची होणारी शरथ पाहून बाळाजांचे बालमन थरकून उदू लागले. वायाच्या झकमकीबाबेबा टाकोटाक कान टंवकणारा घोडा, स्वराने टाच भरताच आचाईंचे दोन्ही खुर उच उल्कून अंगार खिंकाळाणा घोडा, गडउतार होताना डोळे चालीने जपून एक एक खुर उचलून तेल सावरणग चतुर घोडा, मान तिकस वाकटी करून खाली यालू त्रैपात सुसाट धावणारा घोडा, पापत ठाणबंद असताना डोळे भिटून चंदी चघलत घ्यान धरणारा घोडा अशी दोडांची कितीतो रूपे शंगूबाळांच्या राजमनावर टांकसाळीतल्या सोनेरी होनावर उमटणाऱ्या मुद्रेसारखी खोलू रुकून बसली.

गोमाजीबाबा पानसंबळ 'धाकल्या राजांना' तलवारीची मृष्ट कशी पेलावी, हाती पट्टा कसा चलवावा, भालकेफकीचा धावता मोहरा अचूक कसा साधावा, पट्ट्याचा चौक किरताना ठाल आडवी टाळून वार कसा तटवावा, वित्याचे पाते दू फेकून लगातिच पुला मांगे कसे घ्यावे याची बुजवी टिप्पन देक लागले.

किंजाऊ आपल्या बाळाजांना रामायण-महाभारतातील भुजबळ, निधुद्या असामीच्या कथा संग् लागल्या. बाप्ताजांच्या चौकस सवालंगा मध्याभरले जाव देऊन त्यांचे समाध्यान करू लागल्या. चक्रवृहत एकाकी लळत खेळण्या अभियू, उमर कवळी असता बळजोर कंसाच्या छातीवर पांड ठेवून बसण्या श्रीकृष्ण, बकासुरांची घाठ तिळून त्याला तराज कलणर हस्तीजोड ताकदीचा भीम, मत्स्यभंद करण्या धनुषाची

अर्जुन, घटीने फिरवा कक्षन् फक्तविलेले रथचक्र उठविवाच्या खटपटीत असलेला कर्ण, पंड दुर्दृष्ट रवणाशी हुंज धेणारा इमानवंद जटायू पाठुकांचा प्रसाद घेऊन गमचंद्रांकहून परतलेला भरत, कैक्यीच्या कासरथानी मनसुभ्याने अयोध्येच्या मुख्याला परांदा झालेला राम, लक्ष्मण, सीता या सांचा असार्ही बाळशंभूच्या मनाच्या सदरेवर दाखल होते होत्या !

धंडीचे दिवस सरतीला लागले. राजे मोहिमेवरून राजगडावर येत असल्याची वर्दी आली. पेणभावात मिळा डॉगरबबक्क राजांची आणि शास्त्राखानाचा सदर नासदारखान याची गाठ पडली होती. लळाईच्या चक्रमक्कीत राजांचे कृष्णांजी बाबाजी हे सुभेदार कामी आले. बायोजी तुमे जाणा झाले होते.

ल्यांचा विचार मनात घोऱ्यात असतानाच राजे राजगडावर आले.

आणि याच दरम्यान बेंच दिवस मनात घोऱ्यात असलेली एक पुरानी ल्यांचा औरंगजेबाने दिलीत बमूळ मुऱी करून घेतली ! खालेहेच्या अदबाखान्यात असलेल्या आपन्या कैदी भावाला – मुरादला मुरुलौलर्विच्यकहून खुनी उक्कून त्याला कुराणे शरपिकच्या कैलेने ‘मजा-ए-मौत’ बहाल केली. तुरंगात खितपत पडलेल्या मुरादला दोन जललादानी साखलदडसकट बाहेर काढला. त्याच्यावर भौतिकी अहमदाबादच्या ‘अलि नकी’ या इस्लामी बद्याचा खून लादला होता. दिल्लीचा ‘बादशाह’ होण्यासाठी गुजाराथ-सुधा सोडून औरंगजेबाला सामील झालेला मुदाद, ‘खुनी’ मृणून घालतेहेच्या रयेतेला साखलदडासह दाखविण्यात आला ! मस्रूर मिहसनाचे स्वप्न पाण्याचा मूर्खणा करण्याचा मुरादला खालेहेच्या ‘कातलीच्या चक्तुनाचावर’ चढविण्यात आले.

बवकी-ईदचे बकरे जेवळ्या जाहीर शांतपणाने तोडण्यात येते तेवळ्या ठेडपणाने औरंगजेबाच्या जललादानी मुरादची गर्दन घालतेहेच्या भर चौकात घडावेकाळी केली !! ‘शहाददा’ मुरादचे प्रेत ‘बार्मिच्या’ म्हणजे ‘बंडखोराच्या’ काब्रस्तानात दफन करायात आले !

दगाला पूर्वीच दफा कराण्यात आले होते, आता मुरादला माण्यात आले; पण या नाचिन्ज बाबीचा परिणाम ‘अबुल मुझप्रभ मुहिमदिन मुहम्मद औरंगजेब बहादुर आलमगीर पातशह शाझी !’ ही किताबात लोवणाच्या औरंगजेबाच्या खाजांची जिद्याची द्वायचे काहीच कारण नव्हते. मुरादला कलत केल्यापासून तीन महिन्यांच्या आतच त्याने आपला बच्चा मुहम्मद अंकवर याचा औरंगजेबादेत शाही थाटात दाखत घालून ‘सुता’ साजरा केला !

‘औरंग’ मृणजे ‘मिंहासन’ ! ‘जेवे’ मृणजे त्याची ‘शोभा बाढविणारा’ हेच खर ! आपल्या नवाचा असा और भालव फक्त औरंगजेबाच्या खानदानी शाही

खक्कालाच फुच्यारा होता ! शिवाजीसाठारें ‘काफर’ सिद्धासनाला ‘गाढी’ मृणत होते. त्या गाढीची शोभा बाढविणाच्या गुणाला ‘इमान’ मृणत होते ! असला ‘गांवळळ’ मतलव औरंगजेबाला मात्र मुळीच मान्य नव्हता !

राजगडावर कलदेच्या सदेसाठी मोरोपंत, अणाली दरो, निळो सोनदेव, नेताजीरव, येसांजी अर्थी मंडळी जमली होती. मदरबैठकीवर राजे, विजाऊ आणि शंशृ मुखावले. राजांनी हाताने इशारात करताच सारी मंडळी बिडायतीवर बसली.

धंडसा उघडून राजांनी मनसुका खुला केला – “आमच्या काप्रभाराच्या कातुउण्यात काही फेर काणे आहे. ही सदर आम्ही त्या काणे बोलावली. शास्त्राखान पुण्यात तल टाकून दैलेलीच्या उतावर असला काप्रभाराचा आम्ही ज्या ज्या असार्हीचा करक्कनोसा मरी धरला आहे त्याचा मारातब करून त्याना सल्ला मृणून मनाची बात बोलू.

हे गज्य श्रवि. आम्ही श्रीचे भुव्ये म्हणोन एका हाती पोत. आणि दुसऱ्या हाती पट्टा घेतला आहे. जे अंगेजणी अवधियांच्या पाठबळावर आम्ही पैदा केले ते आबादान कहून त्याहून अधिक राज्याचा घेर कैसा बाढेल याची चिंता सांचांनी करणे आहे. ज्यांचा आम्ही आज मारातब करतो आहोत त्यांनी बेरे खायांनी घावे की पाठीवर मायेची थाप भरली तर घावाचांचे सुके जनावरसुद्धा इमानाची स्वारीसंग देते ! मायेचा एक बोल दिला तर आपला मावळा उंच काठीच पायावर टाक्याप्यास राखंद होते. नवे राज्य उंमे करणे कठीण. त्याहून जतन करणे महाकलीण आणि वाहीला लवणे पर महापुरिकरून ! हे देवायापत्रि राज्य सांचांनी तोलू घाली पाहिजे ! या राज्यासाठी जे कामी आले त्यांची यांती ठेवून त्यासाठी हिमतीने कस्त केली पाहिजे ! हाती सत्ता आली की माणूस विघडणे बघतो. अधिक सत्ता आली की माणूस अधिक दिग्डायाचा खरता असतो. अधिकार हे बंधन घालणाऱ्या लाभासरखे असतात. त्याचा कोणही अश्रापाच्या पाठीवर ओढणेचा कोडाहा होणे वाजवी नाही !

आम्ही तुमचे युण परखतो आहोत. तुम्ही आपल्या मावळलोकांवै गुण पराखले आवादानावर सांच्यानाच्व हाताजोड देऊन, बसत्यास उतला, उत्त्यास चालता पाहिजेत ! लहानथेर सांच्यानाच्व हाताजोड देऊन, बसत्यास उतला, उत्त्यास चालता आणि चालाच्यास दौडता केला पाहिजे ! अवधियांस कार्यी लावून जाणते गजकरण अभे केले पाहिजे !”

आबादानावर होते एकचित होऊन एकत होते, मरी साठीवत होते. राजे बोलता बोलता उमे पाहिजे. त्यांनी आपल्या खाजांचीच्या काप्रभाराच्याक नजर जोडून इशारत केली. एक मोठे तबक घेतलेल्या हुञ्यासह काप्रभारी राजांच्या तर्फेला ऐसाला.

मेरोपंते पिंगल्यांच्यावर नजरेचा मोहरा धरून राजे बोलले – “ मेरोपंत, सदरेसामने या ! ”

मेरोपंत लावणी उठले. उपरे सावरीते राजांच्या समोर आले. मुजरा घालून, हात नांवीत, खालादीनी अद्वीत राजांच्या समोर उमेर हाली.

राजांनी हुळ्यांच्या खांडावर ते चढवून सदेकडे बघत राजे न्हाले,

“ आजपासून मोश्वर निळकूठ पिंगले श्रीच्या राज्यावे पेशवे ! आम्ही राज्यावर चालून केणा गरिम आमच्या डोळ्यांनी बऱ्यु ! ”

कारभर पंतांच्या जागूक डोळ्यांनी बऱ्यु ! ”

मेरोपंत गहिरकून गेले. त्यांनी वारून राजांच्या पायांना हात लावून तो आपल्या मस्तकाला टकाविला. त्यांना खांडाली धरून वर उठवीत राजांनी त्याच्या छातीला छाती खिडकीत त्यांची ऊरधेट घेतली. पंतांनी विजाऊना आणि शंभूबाळांना मुजरा घातला.

मेरोपंतांची मुजुमदारी राजांनी निळो सोनेदेवांना दिली. आणणांजी दसो प्रशुणीकरणांना सुनिनीची वस्त्रे बहाल केली. ‘पिंगिराव’ हे धर्मशास्त्र जाणणाच्या विद्वानांसाठी नवे पद निर्णय करून ते एखुनाथभृंग यांना दिले.

कदेवी ही सदर उठण्यापूर्वी राजांनी नेतांजी पालकराना सुपे भागात धामाधूम घालणाच्या नामदारखानाचा बंदेवक्तव्य करण्याची कामगिरी जोडून दिली.

सदर उठली. “ शास्त्राखानास कोण हुक्काने शास्त्र शावी ” याचा विचार मनाशी उंजवीत राजे आपल्या महालकडे निघून गेले. विजाऊंच्या संतांनी चालणारे शंभूराजे मात्र एकाच बाबीला मगात योळवीत होते – “ आबासाहेब केवढे साजेरे बोलतात ! बसत्यास उठला – उठत्यास चालता – आणि चालत्यास दौडता केला पाहिजे !! ”

हुक्कामाणे नेतांजीराव फौजबंद होऊन सुप्याजवळ नामदारखानाच्या फौजेवर उहून पडले. हातपाईची चक्कमक्क उडली. जोरावर असलेल्या खानाबोरावर नेतांजीच्या शिळदीचा निशव लगाला नाही. या चक्कमक्कीत खासे नेतांजीच बर्खांमी झाले. त्यांनी मायार घेतली. नामदारखान आणि सफराजखान नेतांजीच्या पाठलगावर पडले, पण त्यांना हूळ भरू नेतांजी राजगडाच्या वांटेला लगाले.

जाया झालेले नेतांजी राजगडाच्या आले. राजांनी स्वतः त्यांच्या जखमा जातीने पाहिल्या. तीवींना जखमा औषधी भरून आवळण्यास सांगून राजांनी नेतांजीना विश्रांतीचा मुला दिला.

त्यांची वेवतच जीवा शालिश्यामुळे यांचे हात आखडले. त्यातच पावसाता मुखवात उकडला. त्याचा यात्रापत्र वातावर कोसऱ्या इतरांच्या महालात आले. जिजाऊंची पाशधून घेऊन राजे चालेकिल्यावरच्या होळीचौकाकडे चालते. त्यांच्या तेंव्यं बाळांची

राजांनी या पावसाळ्यात वाकेनविसीची वस्त्रं गांगाजी-मंगाजी यांना बहाल केली. पुरे पाच महिने धुडकूस घालून पावसाळा पळला. बारा मावळांतून खबरा येऊ लागल्या. नामदारखानाने पुन्हा उचल खाली होती. तो टप्प्यात येतील तो गावठाण तसेस करीत चालता होता. रोहिडखो चालून कान्होंजी जेव्यांचे चिरंजीव बाजी जेव्ये यांचे खाणाच्या मुळुखारीचे बायाजवार वापीन करागे प्रव आले.

त्याला उत्त पाठविष्यासाठी राजे सदेवर बसले होते. त्यांच्या शेजारी जिजाऊ आणि शासून बसले होते. ब याजी आवजी हे चिणीस राजांच्या तोऱ्यून फुलणाचा मजकुराची कुळे लेखणीने कामातवर रक्की होते. राजे एकसुरत मजकूर सांगू लगाले.

“ बनाम सजारारुक जेव्ये देशपुष्य तोंये रोहिडखोरं प्रति राज्यांसि तिकाजीराजे – मोगल प्रस्तुत तुमच्या तापियात धावणीस येताती ह्याणोन जासुंदंनी समाचार अणिला अहे. तरी तुम्ही त्याप आपले तपियात गावाचा गाव ताकिदी करून माणसे लेकरेवाळे समेत तमाम रेती लोकांसि घाटाखाले बाका जागा असेल तेथे पाठविणे ! जेव्ये गनिमाचा आजार पहुंचेना ऐशा जागीयासि पाठविणे ... ”

गणीम दुरून नजेस पडताच त्याचे धर्खणीची वाट उक्कउनु पलेतु जाणे ! ” पन येलीत घालून तिचा फासबंद आवकळला.

राजांच्या तोऱ्यून प्रवाचा मजकूर ऐकताना एका बोलाचे चांगलेच शिकामोर्तव शंभूबाळांच्या मानावर पक्के झाले होते. “ गनीम दुरून नजेस पडताच त्याचे धावणीची वाट उक्कउनु जाणे ! ”

सजेंगाव तेथ्यांना रस्तेच्या सुरक्षितेसाठी ‘पलेतु जाण्याचा सल्ला ’ जरी राजांनी दिला तीरी स्वतंसाठी मात्र शास्त्राखानाच्या पुण्याच्या सव्यालाखी सेतांनी गोटत ‘पुस्तु जाण्याचा ’ बेळ निकडला. आता घुसेणेच भाग होते. भाग होते पण सोपे नक्हते ! राजे रांत्रिदिवस त्याचाच विचार करीत होते.

हुताशानी पौणिमिची रात्र राजगडावर थाळ्याएवढा अंगामुलता चंद्र घेण्यात उभी राहिली. त्याची हेळी ओळ्याच्या डहाल्यांनी मजबूत ती हेळीचौकात उभी केली. आणले. त्याची हेळी ओळ्याच्या डहाल्यांनी मारलेले मावळावर चांदणे घेत होळीचौकात जमाव करू लागले. पुनवेळ्या त्याचांदिवस त्यांच्यांकी कातडी तडतडत फुलूलागली. चौकात जिजाऊक लकडांचा भला थोला हड्डा चाला होता. खासे राजे चौकात येऊन त्या हुळ्याला बज्जता चूळ लावून होळी पेटी कराण होते.

राजे खास पेहावर करून फर्जद शंभून ह जिजाऊंच्या महालात आले. जिजाऊंची पाशधून घेऊन राजे चालेकिल्यावरच्या होळीचौकाकडे चालते. त्यांच्या तेंव्यं बाळांची

विषमाजी नहेकू, मोरोपत, नेताजी, फिर्गोजी, येसाजी, केदरजी जेधे, सिदोजी अस्त्री मंडली चालस्ती. शंभुबाळांचा हात राजांनी आपल्या डाव्या हातात धलता देखेता. तांबूलविड्यालय पानावर पाठ्यर चुन्याची शिक्कल चढावी तसेही गडगायवर दाट देखेता. त्यावरी पायधर्डवर्लन सोऱ्याच्या दोन घडीव मूर्ती चालाव्यात तसेही आणि शंभु चालूले होते.

खांसांसाठी उभारलेल्या चौशऱ्याच्या बैठकीवर राजे शंभुसुह विसावले. होळीच्या तातारांबऱ्यापासून आपासात, माझ्यावर ढकणाऱ्या चांदधांसाच्या असमानी चक्रीमुळे ती देवीन कंपे इंत्युरीच्या दखारातील मानक्यांसारांडी विसर गेती! पेटल्या हुड्यात नारळाची मानकरी फळे फेकली गेले. पुराते जळयापूर्वी ते गरल्ह होवीचीच्या सरसात्या निखारातून अलाद बाहेर काढण्यासाठी धाडसी, जवान मावळ्यांनी होळीभोवती सिण धरले!

देपावलेल्या एका सर्वा मावळ्याच्या हाताला निखाऱ्यातला नारळ एकदाचा लालागला ! नाडाऱ्याची पाटी फुलवून “ई भ इवाणी !” गरजित त्याने होळीच्या उसळव्याचा अगांज्यालेलेवढी बेघान उंच उसळी घेतली. पाय भुईक टेकताच हातातला नारळ दाणाकनून भुईवा आपटत त्याने त्याच्या ठिक्काचा डिक्क्या उडीविल्या. त्याचा तळवा तपाण्या करवेटीने पोळून नियाला होता. पण उरात पेटे काढीज असणारे

“ व्यारे वाया, भले ऐ माज्या भोदरा ! ” म्हणत भवतीन्या मावळयानी त्याला उच्चलून थेट बांधावरच घेतले. इतर होळकरांनी चौपेर उच्छ्वलेला, चटका देणाऱ्या

खोबराखंडांचा प्रसाद झोंबी खेडून हा हा म्हणता मढही केला. सिद्धोंगीरवानी त्या मावळ्याला राजांच्या सामने अभियानाने पेश केले, कैठकीवरून उटून राजांनी त्याचे खांदे शोणले. त्याच्या हातात होलीच्या मानाचे सोनाकडे भाले. सोन्याच्या हातांनी क्षेत्राचे कडे भर चौकात भरून घेताना त्या मावळ्याला जिवाचे सोने झाल्यासाठी कंद्र एटी होळी बधत ढबतीला लागला. राजे सुख होयासाठी हुताशानीचा चंद्र एटी होळी बधत ढबतीला लागला. त्याचा नियमना असे आहे -

हात्याचाकातृते शरीरसह आण्हेचा महालाकड परतु. लाल, जाणार्नाही काढता नाही. गोंडा रुद्धणाऱ्या त्यांच्या बिमेदार पाठीचर पांढरघोट चांदे पसरले होते. मात्र राजांच्या मनात विचारांचा हुडवा पेटला होता ! ते मनसुवा बांधीत होते.

“ गणिमाची होळी पेटकून त्याच्या गोठाच्या आगामल्या निखार्यातून यशाच्या नारळ अल्लाद बाहेर काढावयचा असेल तर ... तर आता रिणात उतरलेच पाहिजे. जब्त्या निखार्यात हात धाटलाव फाहिजे !! ”

त्यांचा हात धरून चालता चालत्या शंभूबाळांनी त्यांना खिचारले, “आबा, तुम्ही काढाऱ्या नारळ काढाऱ्या नारळ ?”
राजे हसले. टोप डोलवित स्वतःशीर बोलत्यासारखे पुढ्याटुले, “कोशीश करू !”
रामनवमी आली. पहारसनान केलेले बाळ्यांके धाराऊसह जिजाबाईचे पायदरवणे काढकरून गणीवशातील सांचा आकृशाहेबाबांना मुजरा करायला चालत्ये.

धाराऊरोबर ते सोयाबाईँच्या महारी आले. पुढे होऊन झटकनू वाकून बाळ्याजानांना सोयाबाईँच्या पायांना उजव्या हाताची बोटे लावून ती पुन्हा आपल्या कपाळाला खिडविली. व्याप्त खांदे धूलन वा उत्तरीत सोयाबाई धाराऊकडे बघत म.सुनात्या “अदवी! खंच बाळ्याजांच नव रामाजे ठेवायला पाहिजे होतं!”, केवढी अदवी! खंच बाळ्याजांच्या हातून केवडुयाचा भेला घेणाऱ्या बाळ्याजांना जाणवून भासून सोयाबाईँच्या सतेज केटकी वर्ग. ते मनेमन आपल्या मासाहेबांची – सईवाईच गेलने तो सोयाबाईँच्या सतेज केटकी वर्ग. पण ती नीटपणे त्यांना काही उभी क्रस्ता येईना! फक्त एक धूस मुद्दा उभी करू लागले. पण ती नीटपणे त्यांना काही उभी क्रस्ता येईना! फक्त एक धूस सावळेण नजोरसमर येत होते. “खरोखर कशा दिसत होत्या आपल्या मासाहेब? आसा विचार करीत त्यांनी दुयाचा भेला आपल्या रक्षसतेज ओवाना लावला. त्याना दूरी निवारण गाढी धाराकुट्यापासी येकून गेले की. ‘रामराज’ नाव नाही त्येच ब्येस हाय

नव नसता एड बनवास मा असल्याव किती !
 दय पिऊन पेला चौरंगावर ठेवत “ देतो आही ” द्वचत महालाबाहेर पडणाऱ्या
 पाठमुळा शंभुबाळाना बघताना सोयराबाईच्या रजवताला जाणवून गेले की,
 “ आपच्या पदरी नाहीत तुमच्यासारखे बाक्खाजे, नाहीत आही नक्कीच त्यांचे नाव

सोयराबाईच्या महालातून शेभूराजे धाराकुसह पुत्राळाईच्या महाली आले. पुत्राळाई देव्हान्यातील रामपर्णीवर कुले चढवून ठोके पिटून हववल्यागत पाटाळक एम्प्रेस ठवल असत :

बसत्था होत्या. त्यांचे निवारापण भंग होऊ नये म्हणून बाळकाजे त्यांच्याकडे एकजोड बघत तसेच उमे राहिले. थोळ्या वेळाने पुढीलाबाईंनी डोके उपडले. दोन्ही हात ओहून ते कणाळाला खिडविताना त्या काहीतरी पुढीलत्या. पुढे होत पुढीलाबाईच्या सोनपुतल्या तांना हात लावावेत म्हणून बाळराजे म्हणाले, “आम्ही पायथूळ घेतो आहेत मासाहेब !”

“उठा.” लावाबाईने पाटवरस्तून उठत पुढीलाबाईंनी, पायांना हात लावण्यापूर्वीच बाळराजांना वर उठविले. त्यांच्या खांडावर हात ठेवून बरोबर चालत नेऊन त्यांना मंचकावर बसविले. देवळाच्यासमोरचा सुटुराखेवा प्रसाद आणि एक फूल उचकून त्या बाळराजांच्याबाबूल आल्या आणि म्हणाल्या, “च्या. देवळराजांचा प्रसाद !” शंभूबाळांनी डाव्या तळ्हाहाताक उजवा हात घेऊन प्रसाद-फूल घेतले. दोन्ही हात तसेच वर चढवीत प्रसादवरचे फूल आपल्या कपवारवरच्या शिवायावर टेकविले. फूल डाव्या हाती घेऊन सुटुसाड्या ओतोआड केली.

ओडा वेळ मंचकावर बसून महालभर नजर फिरविताना बाळराजांना वाटले की, “आ महाली आले की देवाच्या राझकात आल्यासारख वाटां !”

“येक आम्ही आऊसाहेब ?” म्हणत बाळासारखे मंसळकावरहून फरसांदीवर उराले. “या.” हसत पुढीलाबाई म्हणाल्या. डाव्या मुठीत देवळफूल घेऊन धारकसह महालाबाहेर पडणाऱ्या पाठमान्याचा बाळराजांना बघताना पुढीलाबाईच्या वस्त्रमध्ये माला जाणवृत्त गेलं की, “बाळराजे, तुम्ही समोर असलात वा नव्हेरआड असलात तीरी हुवेहुव स्वारीची याद देता ! आमहस आपलेच वाटता !”

विष्णाबाई आणि बाळाजी नंहेकर राजगड चढत होते. त्यांच्यापासून संजैव लेदे, नेताजी, मोरोपंत, ताळ्हाजी यांनी घेर धरलेली राजांची पासर्थी गड चढून घेत होती. पाली दरवाज्यावरची गडवडीची नैवत दुडुडली. लिंजाबाई बाळराजांना घेऊन बालेकिल्याच्या दरवाज्यापर्यंत राजांना सामोर जाण्यासाठी आल्या. रामनवरी होऊन पाच दिवस शाळे होते.

कुणाच्या ध्यानीमीही नसेल असा अजब हिमतीचा हुवर लडवून राजांनी शास्त्राखांचा कोलांदांडा एकच झटकात पुण्याच्या तळावरून उखडून काढला होता. कोंडाण मोइन राजे कावळकच्या रानात गेले. त्यांनी पुण्याच्या उगवतीला नेताजी व मावळतीला मोरोपंत यांच्या घोडवळाच्या फैफफळ्या पेळत्या. चखेट, निवडक असे कुळ रो-दीडशे पेटकरी संगती घेतले. वेष पालून खासे राजे आणि त्यांचे धारकरी एका लम्हाच्या कळ्हाडाबरोबर राहलयाच्या तालावर लेझीम खेळत पुण्यात शास्त्राखांच्या लालमहालातली शाहिस्तेखानाच्या हातची तीन बोट ऐन गोटात घुसले.

कसी कापली याची हकीगीत त्यांना संगितली.

विष्णाबाई आणि बाळाजी बोबर होते. राजांनच्या उपवासाने शास्त्राखान आणि त्याचे दिवसतागार राजी निसूर होणा हे राजांनी केवळच हेसून ठेवले होते. मध्यरात्रीनंतर एका खिडकीचे कुसव ऊबूलून राजे, विष्णाबाई आणि बाळाजी यांचे संगती पाठीवर नंगी हत्यारे पेटलेल्या मावळ्यांच्या फळ्याघी घेऊन लालमहालात घुसले. कापकापीला तोंड पुरले. बेघान शाळेले राजे दाळांगासून दाळने मारे याकीत शास्त्राखानाने ‘खावागड’ द्विघून निवडलेल्या दाळानात घुसले. आणि टप्प्यात आलेला शास्त्राखान एका वारातच जिवे घ्यावा म्हणून राजांनी डोके विस्फळाळून हृत्यार उचकून टाकोटाक वार केला, पण त्यांनाने जिवाच्या आकांक्षात तेवळ्यात खिडकीसून छलांग घेतली. राजांनी केलेला वार खिडकीची महिय पफकडलेल्या खानाच्या हातावर सप्तकून उतरला ! त्यांच्या तीन बोटांच्या बिकीच्या पेंगवे कंदके करून हृत्याराचे याते लाकडी महियपीत उतरले ! महियप लाल करीत खानाच्या बोंदांची पैरे फरसांदीवर उतरली !

“या अलला ५ !” म्हणून भयानक किंचाळत, डिबकता हात झटकीत खास शिंतीच्या कंडेकडेने वाळून प्रसार झाला. खानाचा बच्चा अब्दुल फेते या छायात जिवे पारला गेला. जनामखांच्यातील कैक रंगील्या बाहुल्या अंधारपुले भावल्यांनी गफलतीने कापून काढल्या. कही मावळे धारकरीही कामी आले. या धुंदुळीची खबर भोवतीच्या गोटाला आला लांगंदे आहे हेरेसून राजांनी सांच्यांना पतीची इशारत केली. “गनिम भाग याच ५ ! शेतानकी नफल ५ पिंडा करो ५ ! दोन ५ दीन ५ !” असे म्हणात राजांच्यासह मावळे धारकरीच लालमहालाच्या पिळाडीने बाहेर पडले ! कोंडाण्याच्या गेबाने बेघान दौड लगाले.

पाठलगावर पडलेल्या गनिमाच्या घोडदलाला हूल देण्यासाठी काही बैलांच्या शिंगांना पेटे पलोते बांधून ते बैल राजांनी कात्रबांधाच्या रोखाने पिटाळायला लावले ! आणि राजे आडवाटेने कोंडाण्यावर सलाभत पोचले. लालमहालाच्या या छायाची हवी तसी छाप शास्त्राखानावर पडली. तिसच्या दिवशीच पुण्याचा तळ जसवतसिंगावर सोपवून शास्त्राखानाने धास्त घेऊन पुणे सोडले. तीन वर्ष पुण्यात तळ टाळून, राजांचे दोन गड जिंकून, त्याबद्दल तीन बोट गमावून, छायानंतर तीनच दिवसांत खान पुण्याहून हलला ! शंभूबाळांनी पुढे हेरेसून राजांनी घोडजाबाईच्या पायांनाहा तात लवल्या. बालेकिल्यांनी पुढे हेरेसून राजांनी आजानुबाहू हाताचे बोट पकडले. त्यांचा छोटेखानी मावळतीला मोरोपंत यांच्या घोडवळाच्या फैफफळ्या पेळत्या. चखेट, निवडक असे कुळ रो-दीडशे पेटकरी संगती घेतले. वेष पालून खासे राजे आणि त्यांचे धारकरी एका लम्हाच्या कळ्हाडाबरोबर राहलयाच्या तालावर लेझीम खेळत पुण्यात शास्त्राखांच्या लालमहालातली शाहिस्तेखानाच्या हातची तीन बोट

सदरदरबाज्याबाहेर पडणाऱ्या राजांच्याकडे सोयराबाई स्वतःला हड्डवून उमसत्या डोळाभार बपतव राहिल्या !!

वैशाख आला. उन्हे तावणीला पडली. एका सकाळी बालेकिल्ल्याबाबुच्या पटाणण चौकात गोमाजीबाबा बाळ्याजाना काळ्या, घोटीब दाढी मल्लुबाबाबाबर दशरा पिस्तकीचा सराव देत होते. कमरेला छोटेखांची भागबो जाग असलेल्या शभूबाकावे उघडे आग फिकल्या लिंबाच्या बाणाने तबळपत होते.

गोमाजींनी आधाराची हातजोड देऊन बाळ्याजाना मल्लुबांबाबाबर चढते केले. शिवाळायमक धारण-सर्प कल्कीच्या सोटाबर गरारेत चलाऱ्य वाढमे भरत चढवाचा तसे शपूदाठ दशरंग फिरत मल्लुबांबाबाचा बुधा पाय करीत सरासर वरच्या टोकापर्यंत चढले. द्याबाच्या गळणहीलांस दोन्ही मांडळांची कैबो घालून त्यांनी हुशारीने कळज वर केली. त्यांना समोर बालेकिल्ल्याच्या सदरमहालाबाहेर पडणारे राजे दिसले! त्यांच्यामाणून दोरेजी, नेताजी, येसाजी, तान्हाजी अशी बँडळी बांहेर पडत होती.

टाकोटाक क्षेप याकून झटकाझट उतरते दशरंग फिरत शभूबाळ छलांग घेऊन प्रलोबाबाबवरून भुईकर उतरले. पाय टेकातच राजांच्या रोखाने थेट लैडन सुटले!

“अब घाकळून राजे, दम खा!” म्हणून हात पसरीत मारून साद धालणाऱ्या गोमाजीबांबांकडे तांचे घ्यानच नव्हते.

बालेकिल्ल्याच्या सदरदरबाज्याजवळ आलेल्या राजाजाना बाळ्याजांनी धापावता उर घेऊन गाठले. ऊऱ्याच्या अंगांच्या सोतेज शभूबाळाना सपानेने वधताना राजाजाना क्षणभर वाढू गेले की, “आमचे काळीजवळ कुणीती सोनसात बुद्धवून आपल्या सावळ्या हातानी आमच्यासमोर पेश केल आहे!!”

राजांच्या माझिजाना मिठी भरत बाळांवै लाघवी अर्जवाने म्हणले, “आस्ती येऊ तुमच्या संगती धावणीला आवासाहेब ?” राजाजाना पेच पडला. ते कोकणस्वारीबर जाण्यासाठी गड उत्तरणार होते. शभूबाळाच्या काळ्या-कुरुक्षेत्राचा दर्शक केसावळीपून आपली अंगठीधारी सडळ बोटे माझेने फिकवीत राजे म्हणाले, “आम्ही जरू नेऊ तुम्हास धावणीला. पण अजून थोडे जाणते नहा. जा. गोमाजी खोळवळेत. मेहतत घ्या.”

राजांचे पाय शिवाळ्यासाठी शभूबाळ झूकते झाले. आपल्या महालाच्या गवाक्षातून त्या दोघा पितापुत्रांना तसे बधताना जिजावाई स्वतःशीच म्हणाल्या, “आमच्या या बैमवास कर्धी कुणाची हुण न लागो आई अबै !” आणि तेच दृश्य आपल्या महालापून वधताना सोयराबाई स्वतःशी म्हणत होत्या, “बाळ्याजांना अद्व करवली ती नाहीच ! सिद्ध उघडे स्वार्थीच्या समोर गेले, पण लबाड, दिसतात मात्र गेमटे. स्वार्थीची नको ती याद देतात ३ !” आणि शेवटच्या चटक्याने

दस-च्याचे पासासोने लुद्द होताच राजांनी आपले कर्माची, बहिर्भी, विश्वास, महादेव असे खवरगीर औरंगजेबाच्या गुजरात-सुम्यात बेपालूस ऐले. त्यांनी मावळीच्या दर्याला धरून असलेल्या सुरत बंदराची सारी सोनमसूत आपल्या चखोट नव्हेत हेडून खडान खडा खबर राजांच्या कानांत अलंकार आणून सोडली.

दर्याला धरून शाही सुत विसावली होती. समुद्रमध्यमातून बाहेर पडताच विसावलेल्या संपत्र लक्ष्मीसारखी ! राजांनी मोठाच मावळ नमसुवा रचला. सुरत लुटिचा !!

त्यासाठी पुण्यात तल टाळून पडलेला जसवंतीसिंग एका बागलेला काढल्याशिवाय सुरतेची वात बिनयोरी होणार नक्हती. राजांचे कोंडाण्यावरचे गोबळे जसवंतीसिंगाने पुण्यातील गोठाबर दिवसात्र थाडसी छापे घालू लगालू. चिडलेल्या जसवंतीलिंगाने कैवलेनिशी पुणे सोडले आणि कोंडाण्यालाच वेदा भरला ! सुरतेची वाट भोकळी झाली ! शास्त्राधानवरच्या छायाने एक विचित्र अफवा स्माळीकडे पसलीच होती,

“शिवाजीला एक चेंडूक सायवळ झाले आहे ! तो पाहिजे तेळ्हू ‘गायब’ होते आणि मन चाहेल तेळ्हा आणि तिथे अचानक ‘खडा’ होतो !” खरोखरून राजांना चेंडूक वश झाले होते ! सहादीच्या काळ्या कातळांचे आणि इमानबद मावळाच्या कामदार काळ्यांचे चेंडूक राजाना वश झालेच होते !! त्यांचा जोगाबर राजे आता ‘गायब’ न होता फक्त ‘प्रकटच’ होणार होते. मन चाहेल तिथे !

राजे सुरतेच्या रोखाने कूब व्यायाचा दिवस आला. चंद्रा दासीने समोर धरलेल्या दर्पणात पाहून सोयराबाईंनी आपल्या कपाळावै मेणपळल्या कुंकवाची दोन आडवी बोटे रेषून घेतली. दर्पणात पडलेल्या आपल्या देखण्या विबाकडे त्या नव्हाजोडे अथवत राहिल्या. त्यांच्या केलकीची वर्णाली आणि सरळ लालबुद्ध नावकलीला ते कुंकू धारच गोजरे दिसत होते. दर्पणीली त्यांचे विवेच त्यांना सांगत होते. “ही कुंकवाची दोन बोट म्हणजे आहू ही आणि स्वारी यांची निशाणी आहे !” आपल्या या कल्पनेवर सोयाबाई रस्ताच खुष्यदिल झाल्या.

“खासी स्वारी येत आहे.” वर्दीवाल्या कुंगाबिणीने त्यांच्या महालात येऊन वर्दी दिली आणि ती आल्या पावली मापसी परतली. दर्शन धरलेली चंद्रा दासी चौराबाबा दर्पण ठेवून लगाभागने महालाबोहर पडायला निघाली. इतक्यात राजांनी स्वत महालात प्रवेश केला. जिजाबाईचे दर्शन घेऊन, साच्याचा नियप घेऊन ते आले. होते. सोनेरी

जरीबतुंच्या कोयशारा असलेला निळाशार जामा त्यांच्या आगावर होता. मरतकावत्या केशारी टोब त्यावर एकदम उदून दिसत होता.

भिंतीकडेला अदवीने सरकरेली दासी राजे आत येताच पदर सरसा करीत चरक्या पायांनी. बाहेर निमू गेली. काही क्षण तसेच गेले. महालाच्या खिडकीवाटे येणाक मसलतीरी अस्पृष्ट कलकलाट तेवढा ऐक येत होता.

राजे मंचकावर बसले. सोयराबाईची केशदुधाचा भेला त्यांच्या हाती दिला. दुधाचा एक घोट घेऊन सोयराबाईच्या देखण्या अंगलीकडे बघत राजांनी त्यांना विचारले,

“ बालीबाई ! कुंठ-गेल्या ? ” बालीबाई ह्या सोयराबाईच्या कऱ्या लिजारांच्या महालाकडे गेल्या होत्या.

“ त्या आपल्याकडे समतात कुंठ ? ” मासाहेबांच्या महाली असतील त्या ! ” सोयराबाई तिरव्या नव्येने पाहत बोलूनच्या राजांनी त्यांचा हेत वेला. दुधाचा याला रिता करून ते हसत मंचकावरून उठले. खिडकीच्या महिरिकडे जाता जाता बोलले, “ माविल की सारे रातात ! ”

महिलीतुन राजांना समेर घोड्यांच्या रेटीचे मैदान दिसत होते. तिथे दोन मोतदार, एका उंच उमड्या जनावरावर मांड घेवलेला महमद सेस आणि एका तडाचे कावदे हातात धरून उंमे असलेले शंभूवळ दिसत होते.

मैदानामध्यला याई जोत्यावर एक पिकले लिंबू ठेवले होते. सेसने आपल्या मांडेवळाचा घोडा मैदानाच्या एका कडेला काढला. मोहरा फिरवून घोड्याचे मुकट जोत्याचा रोखाने मोहेरेवाज केले. आणभर थांबून त्याने एकदम घोड्याला बालजोर टाच भरली. जनावर जोत्याच्या रोखाने चौटाप दौडू लागले. राजांनी कुरुहलाने नवर रोखली. जोत्याजवळ येताच सेस्व धावत्या घोड्याचे कावदे आखडून चालबदलीची केळीच टाच दिली. घोडा उर उच्छून वर उत्तराले, “ भले सेस. ” सोयराबाई ते ऐकून कुरुहलाने शेजारी आल्या.

राजे न राहवून उद्दाराले, “ भले सेस. ” सोयराबाई ते ऐकून कुरुहलाने राजांचा दोन-तीन वेळा महमद सेसने तशीच अचूक घोडफेक केली आणि मा पायउतर होऊन तो शंभूवळांच्या जवळ आला. अदवीने वाकत म्हणाला, “ अब लेलो सवारी छोटे राजासाळ ! ”

बाल्हाजांनी आपल्या हातांतील तडाचे कावदे फेलून रिकिबीत डावा पाय भरला. उजवा पाय मांत्र चवलविने वर घेऊन बैठक जमविणे त्यांना माधेना. सेसने आपल्या दोन्ही हातांची बोट एकमेकात गुंफून कैची तयार केली. तिचा आधार बाल्हाजांच्या उजव्या पायाखाली देताच त्यांनी येप घेऊन तडाच्या पाठीवर मांड जमविली. राजे आणि सोयराबाई उत्तरकरूने बघू लागले.

बाल्हाजांनी तडू भैदानाच्या एका कडेला काढले. मोहरा फिरविला आणि टाच भरली. जोत्याच्या रोखाने तडू दौडू लागले. जोत्याजवळ येताच कावदे आखडून बाल्हाजांनी चालबदलीची टाच दिली. उशी घेऊन तडू जोत्यापारा झाले... पण— पण लिंबू उन्हात तल्पत तसेच जोत्यावर राहिले !! राजे ते पाहताना शिवांगंथ आक्रशीत गंभीर झाले. पदर तोंडाला लावीत सोयराबाई उडूकला हसल्या !

दोन-तीन वेळा शंभूवळांनो तडासह जोत्यापार झेप घेतली, पण लिंबू काही डळले नाही ! राजे हैणा झाले. अस्वस्य झाले.

“ ओटो मालिक, छलो जास गयी. अब औंख जानवर पर मत रखना. रखना म्हणाला, “ ओटो मालिक, छलो जास गयी. अब औंख जानवर.”

बाल्हाजांनी नजर लिंबावर जबडीती ठेवून तडू फेकले. जोते जबड्य घेताच त्यांनी पुर्हा दौड घायाल चाललेल्या बाल्हाजांच्या तडाची ओताळी पकडीत सेस मोळ्याने निंबूप ! फेकिये जानवर.”

बाल्हाजांनी तेवढी टाच तडाला दिली. उशी घेऊन जोते पार करताना तडाने पिणाडीच्या खुरानी हवी तेवढी टाच तडाला दिली. उशी घेऊन जोते पार करताना तडाने पिणाडीच्या खुरानी अस्तक्यात लिंबू दूर उधूकून टाकले !!

न राहवून एकदम टाळी देत राजे बोलून गेले. “ बहो ! त थूब ! ” ल्यांचा चेहरा उजव्यून गेला. सोयराबाई पात्र गंभीर झाल्या.

बाल्हाजांनी तडू जोत्यासक्त कोलमधून कोसळले !! “ या अंतलाई ! ” म्हणत भेदरलेला सैस दोडला आणि त्याने प्रथम बाल्हाजांचे पाय निकिंवीतून घुलेले केले. ल्यांच्या अंगावरचा जामा इटकत तो म्हणाला, “ जब घोडा फिसलता हे तो पहले रिकवरका पैर खुला करून मत खुला छोटे मालिक ! नही तो इया हुआ जानवर खडा होकर सवार को पिस्तता साथ लेकर दिलचाहा दौडता हे !! भोत बतरनाक ! ”

“ हे असंच बाल्हाजांचं कोसळणं आम्हास रोजच दिसतं ! ” सोयराबाई पडल्या आवाजात राजांना झणाल्या.

“ कोसळले तरी उडतात ! जोत्यापार अचूक जानवर घेकतात ! आम्ही येतो. बाल्हाजांच्या निरोप घेण आहे. ” म्हणत राजे सोयराबाईच्या महालावून तरातरा चालत बाल्हाजांच्या निरोप घेणे बदलली नव्हती ! बाहेर पडलेली !

नेताजी, तान्हाजी, येसाजी, कुडतोजी यांच्यासह खुरचलाब घोडलवळ घेऊन राजे सुरतेच्या रोखाने कूच झाल्याला दीड महिना लोटला. नेहमीप्रमाणे स्नान, देवकूना आटोपून घेवलेल्या जिजाबाई बाल्हाजांना बोलव घेऊन सदेकडे चालल्या. त्या पांढऱ्या सफेद वाणाचा नेसू नेसल्या होत्या. कपाळी उस्तुशीत दाट कुंकवाची आडवी बोट होती. शंभू सरतीला आली तीरी धुव्याची बाराबंदी काही राजांडोने बदलली नव्हती ! शंभू सरतीला आली तीरी धुव्याची बाराबंदी काही राजांडोने बदलली नव्हती !

सदेवर येताच नेहमीप्रमणे हसत जिजाबाई हतांच्या इशारतीने “कंसा मंडळी”

महात-आपण जाऊन बाळवाजांच्यासह सुदरबैठकीवर बसलच्या.

त्यांनी ‘कंसा’ म्हटले तरी सदेवरवे कुणीच खाली बसले नाही ! रोजाच्यासारखी तव्यपत्या डोळ्यांनी राजांच्या पाराक्रमाची एखादी खबर सांगायल एकही ताठ गर्दन वर उठली नाही. सांचांचे हात समोर बांदले होते. ते बवाच जिजाबाई चाकल्या. त्यांच्या नेहमीप्रमणे हसत जिजाबाई चाकल्या सहस्रांत घोडेपाल्या कानांत महमद सैमधी घोडेपाल्या कैदनीवरून उठलच्या. कातलत्या सुरत बोलून, “मंडळी, खांसेशी का ? संगा, अपाच्या राजांची काही रेर खबर तरी - ” जिजाबाईना पुरें बोल्यालूमुद्दा नाही. ते ऐकून मदरकीरी चटवळले. सिदेजी थोपत्यांनी कशीती मान वर करून सार्गितले,

“ नाही, रांज अंग लाईत, सुरत लुहन परतीच्या वाटला लागल्यात. पर ५५ ” सिदेजींच्या रांगड्या मनाला पुढे काय नि कसे बोलावे तेच कळेले नाही. त्यांनी पुन्हा गद्दन खाली टाकली. त्यांच्या डोळ्यालूपै अशू ओघाळले. बैठकीवरून उदून बाळ्यावे जिजाकंच्या जवळ आले. त्यांचा हात धरून बिल्याते उभे राहिले.

“ मा काय असेल ते पेश करा.” जिजाबाई समाधानाने म्हणाल्या. पण सदभूची भयानक शांतता तशीच राहिली. कुठलीच गर्दीन वर उठेना. शेवटी मुजुमदर निकोपत खाल्यानेने कसे तरी म्हणाले, “ मासाहेब, बंगलूरुहून बिगपाईचा थेलीच्या आला आहे ! ”

“ मतलब ? ” जिजाकंच्या कपाळवीचो आडवी कुंडुमबोठे क्षणात आक्रमसली ! ! थोले महाराज बेदूर प्रांतात मोहिमेवर असलाना होदिशीच्या रानात शिकारीला गेले, सावजाच्या पाठलागावर पडण्यासाठी महाराजांनी घोडा फेकला आणि ... ” पंत घोटाळले.

“ आणि ... आणि काय पंत ? ” जिजाबाई कलवळून कशातीच बोलत्या. अगी महाराजा दौडता घोडा एका खळयात फूसला ! रिकिबीत पाय अडकेलेल्या महाराजांची फरफूट झाली. मसालेहून, थोले महारा ५ ज. थोले महारा ५ ज दावाच्या यन्त केला. सदेवरच्या पाण्डवांचालच्या केक डोळ्यांतून टपटपारे अशू ओघाळले अणि उगवरच्या बाराबंधात विरुद्ध लागले. अंगावर वीज पडल्यासारख्या जिजाबाई समोरच्या शून्यात क्षणभर बघतच राहिल्या.

साराखान्यावरची निशाणकाठी वाढळी वाचात थरथरावी तशी त्यांची उधी अंगल थर-थर हलू लागली. त्यांची साढी जाण च जशी काही मुन शुन झाली. उपड्या डोळ्यांसमोर उधी सदर गरारू लगली ! ने भेटता, न बोलता असी कसी स्वारी पाठमोरी झाली ? असे तिडिकेने म्हणत जिजाकंचीं शंभूवाळाच्या हातातला आपला

हात झटक्यात वर घेतला आणि त्याचा तव्यपत्या कपाळवीच्या कुंकवावरून आडवा औडताना त्यांच्या सोशिक मनाचे देववटाके पुले पुरे कुट्टन गेले. कोसळ्यांचा अशुराव घेत, पांढऱ्या नेसूच्या, फळफळी कपाळवाळ्या जिजाक, थरथरत्या अगाने आणले तोड ओंजाळीत झाकीत आत निघून गेल्या.

सदेवर एकदेव उमे असलेल्या बाळवाजांच्या कानांत महमद सैमधी घोडेपाल्या जिजाबाईनी घेतली नुसून उठली, ‘ जब घोडा फिजलता है तो रिकिबका ऐर खोलने मत भुलना ! नहीं तो ... आणि ओघाळते डोळे घेऊन यायाळ. झालेले शंभूवाळ जिजाकंच्या महालाच्या रोखाने थावत सुटले !!

जी पावले सदा डोळ्यांआडवा गाविली त्यांचा माग घेत जायच्याचा निर्धा जिजाकाईनी केला. मातुशी आऊसाहेब सती जाण्याची तयारी करू लागल्या ! उषा राजाड गाडबहून गेला. आणल्या खाळगीच्या कारभासचाला जिजाबाईनी सतीची सूपवाणे सिद्ध करण्याची आजा दिली. राजाच्या राणीविशात कलेळोळ माजला. एकाही राणीत जिजाकाईनी रोखाच्याची हिंमत नव्हती. आपल्या महालाच्या बंद दरवाज्याआड हिंवे जेसवण अंगावर चढविलेल्या, हिच्या चुडा हातभर भरलेल्या, मळवटावर भरगच्या आडवे कुळू देतलेल्या जिजाबाई फरसंबंदीवर बसल्या होत्या. मोकळ्या झालेल्या माठासरख्या त्यांची नजर शून्यात हवून गेली होती. राजे मुरत लुहून फतीच्या वाटवर होते.

राजाडावर एकच लीमन जीवेपेणा अस्वक्षेत्रे पुरते पुरते सोरेह झाले होते. पुरते पुरते सोरेह झाले होते. राजाडावर हेतून त्या जिजाकाईच्या महालाच्या गिटल्या दरवाज्यासमोर आल्या आणि त्यांनी बाळवाजांना हाताने इशारे केली. ‘ थोरल्या आऊसाहेब ५ ’ पुढे हेतू मिटल्या दरवाज्यावर हाताने हलकेक थाप देत बाळवाजांनी साद घातली.

‘ आम्ही आहेत – शंभूवाळांनी दरवाज्यावर थडाशड थापा देऊ लगाले. जिजाबाई थगारल्या. ‘ खांच बाळ्याजे दरवाज्यावर डोंक आपायलाही अनमन तोड नेत जिजाकंचा दिलगाव बोलत विचाले. ते थोडा वेळ थांबते पण आपू दद आली नाही.

‘ थोरल्या आऊ ५, दरवाजा खोला. नाहितर डोंक आपू आपू ही दरवाज्यावर ! खोला, आऊ ५ दरवाजा खोला.’ बाऊजे दरवाज्यावर थडाशड थापा देऊ लगाले. जिजाबाई थगारल्या. ‘ खांच बाळ्याजे दरवाज्यावर डोंक आपायलाही अनमन करणार नाहीत ! ’ या विचाराने त्यांचा सारा बांगला निर्धा डायाडैल झाला. कसंबस उठात होत त्यांनी दरवाजा खोलला. हिच्यादूर गानात वाट धुळाळ्याना दमारी झालेल्या आणि शेवटी थक्कल्या पांयानी एका खोल कडवाच्या तोडावर आलेल्या गायीगत त्यांची स्थिती झाली होती !

झटक्याने पुढे होत त्यांना मिठी घालत बाळवाजांनी मान वर उचलली. त्यांच्या

दोपतील मेरीला थांगे ओळंबली. डोक्यांतुन थोती ओघबळ असताना ते बोलले. बालभुनाने जाहेवेला बोलवे तसे! ‘तुम्ही – तुम्ही आमहस सोहून जाणर थोरला आऊसोहै? आम्ही – आम्ही येणार तुमच्या संतो!’,

ते एकताच जिजाबाईचा ऊबंद केलेल सारा कढ कुट्टन – उमखून आला. वाक्खन बाळराजाना मिठीत घेत जिजाऊ गदगद हलत संफ्रू लगल्या. त्यांच्या डोक्यांवरून उतरणे अशुंबें बालराजांच्या दोपतील मेरीलगावरून ओघबळ त्यांच्या जायत मिसळू लाले.

“आऊसाहेब, आमचे आवासाहेब येईपर्यंत कुठंकुठंच जाऊ नका!” बाळराजांनी साकडे पातळे. औसते हुंदके आवरताना जिजाबाईनी मान डोलावली. सरी जायला निघालेल्या आऊसाहेबाना राजांची स्वरी येईपर्यंत रोखते करण्यात येश घेतलेल्या बालराजांच्याकडे मापते वयत उत्तमाबाईनी आपल्या पाणीकडा पदराने पुसत्या केल्या!

सुरत लुहून राजे राजगडाच्या पायव्याशी आले. सोने, चांदी, लैने, मोती त्यांच्या गोणी लालेले विजयी घोडवळ त्यांच्या पाठीशी होते. पण नेहमीसारखे त्यांना सामोरे येण्यासाठी कुणीच गड उत्तरून आले नक्हते. राजांची ऊबी भुवई कमानबाक घेत धोड्यावरूनच त्यांनी आपली नजर उत्तरून राजगडाला जोडली. पद्यावतीच्या निशाण चौथावरची निशाणकाठी भुवई बघताना मात्र त्यांचा राजसंतोष कुठच्या कुर्दे गेला. चहली भुवई क्षणत पडली. त्यांच्या दिजयी मनाच्या ऊपर घोड्याला शकाच्या असेल्यु रुग्मानी क्षणात जाखुहून टाकले. त्यांच्या धीराच्या, निधेपणाच्या गोणी कण्ठाची शिकाय आक्रमी राजे पायउत्तर झाले. पालखीत बसून राजगड चढू लगाले. पालखी पाली-दरवाज्यापर होताना कधी ती गडचढीची नैबत खगेश झालेली त्यांना जाणवली. मनात कुरुक्षकाच कुरुक्षी घर करू लगल्या. सोर महाल मांगे दाकीत राजे जिजाबाईच्या महालासमोर आले. सुरतेच्या कैक अन्याची मुजोर धनिकांच्या बाड्याहुड्यांचे दरवाजे फोडत बेळडक आत पुण्याच्या आत फसवंदीवरून विळायतीवर सतीवेष घेतलेल्या जिजाबाई बसल्या होताने!

दरवाज्याच्या कुरुक्षीमुळे मान वर केलेल्या जिजाबाईनी समोर राजे दिसताच उच्या राजगडाची विळायतीवर सतीवेष घेतलेल्या जिजाबाई बसले होते. दरवाज्याच्या बाड्याहुड्यांचे शंभूराजे झालेले कोण पाण्यार? आहेत. ते कोण बघणार? तुमच्या बाड्याहुड्यांचे शंभूराजे झालेले कोण पाण्यार? आजवर आशीर्वादासाठी पायाना होत लावले. आज ही एवढीच भिक्षा माणायासाठी आम्ही तेच होत पढी म्हणून पसरते आहोत!! आम्हास परते साऱ्ह नका!” राजांनी

राजांना उच्या अंगावर आपल्या शिसाचा एस ओतल्यासारखे झाले. दरवाज्यातच पाय जाखडंबद झालेल्या राजांनी डोरे मिट आपल्या बाकद्यार नाकाचा गळा उत्तम्या हाताच्या चिमटीत घरला. त्यांच्या मिटल्या डोक्यांत शहाजीराजांची मूर्ती उभी ठाकली. तिचे पाय धूत त्यांच्या उत्तराते दुमिळ राजअशू दाढीवरून घसरून छातीवरून छावड्याना जाब विचारीत जाम्यावर उत्तर लगले. त्या वीरपुरुषाचे भोसलाई राजमन्न पाझरत होते. ओघबळणे अशुलोट पहराजसाहेब शहाजीराजांच्या नजरेअाड झालेल्या पायांच्या ठासांच्या माग घेत धावत होते. खल्या नजेते राजांनी जिजाबाईच्याकडे बघितले. साकडे सफेद आडपड्याहून त्यांना एक पुस्त हित्या उभा राणझ दिस लगला! त्याच्या अशूच्या सफेद आडपड्याहून त्यांना एक पुस्त हित्या उभा राणझ दिस लगला! त्याच्या उच्या अंगावर सर्संकन काटाच उत्तला.

‘कधी नव्हे ते हित्ये नेसवाण आऊसाहेब का नेसल्या?’ हा शक उत्तम्या तलबवटाहून उत्सव्यून येताच्य, चारी पायाना दातीरी आकडेचाप लावलेला ताकदलोर होती कल्यावट्यून उत्तवा तसें राजे कल्यावट्यून उत्तले. तर्जनीने आपल्या पाणीकडा घटकन् निपटल्या करीत राजे पुढे सरसे झाले. सूप्याणांकंडे होत करीत त्यांनी जिजाबाईच्या धरथात विचारे, “मासाहेब, हे काय करताहात?”

“जिथं स्वारी तिथं आम्ही! आम्ही जाणर राजे – वितेच्या आगामल्या मेण्यातून आम्ही तुमच्या महाराजसाहेबांच्या पायांशी जाणार!! आम्या फुटव्या हातांनी आम्ही सतीवाणे देणा!!” उच्या हयातीत कधी बोलल्या नाहीत आशा जिजाऊ पिळवट्यून विचाराने बोलल्या. निर्धाराने बोलल्या.

ते ऐकताना आपले सोर दौडे राजेपायच कुणीतीरी उत्तलून वितेवर ताळवीत आहे असे सराजाना वाटले. पडल्या गडाच्या नाराखाच्यावरचे निशाण उत्तरावे तसे राजांचे राजेपण क्षणात उत्तले गेले. उला फक्त जिजाऊंकी रक्तसंबंध आणि काळीज-गुत्ता असलेला ‘फलंद शिव्या’! कंगळलू मोइनू मेण्यातून पुण्याच्या बाड जहागीरत आऊसाहेबांच्या संगती आलेला, त्यांचा मायाभरला होत पाठीवर धेत पुण्यात नांगराच्या खुटाळीला आपला होत घालणारा, त्यांच्या शिव्यासेज झालाने आपल्या कपाळी शिकाय रेख्यून घेणा ‘शिव्या’! केवळ शिव्या!

एन्ही ताठ मानेने घोड्यावर मांड थेणेर राजे डासल्या मानेने आणि मानेने पुढे झाले. जिजाऊंच्या समोर गुडधे देकून त्यांनी आपले शिव्यांधी कपाळ घटकन् त्यांच्या मांडीवर टेकिविले. गदगद हलते, टोपावरच्या मंतीलाला डावे-उजवे हिदोकून टाकीत राजे सुरून म्हणाले, “नव्हा आऊसाहेब, आम्हास एकटे टाकून नका जाऊ! शंभूराजांची हातजोड नका तोहू! आम्ही गरवेश्वावर घेतलेली श्रीच्या राजांची आण पुरी करणार आहेत. ते कोण बघणार? तुमच्या बाड्याहुड्यांचे शंभूराजे झालेले कोण पाण्यार? आजवर आशीर्वादासाठी पायाना होत लावले. आज ही एवढीच भिक्षा माणायासाठी आम्ही तेच होत पढी म्हणून पसरते आहोत!! आम्हास परते साऱ्ह नका!” राजांनी

गर्दन उचलली. ज्या हातांनी, ऐनु उठलेल्या राजांनी कैकवेक्या 'भवानी' उपसली होती त्याच हातांची औंचवळ जोहून राजांनी ती सरळ किंजाऊन्या समोर पसलली! त्याचे पणथरलेले, सूर्यिट निमुळते डोळे मासाहेबांच्या डोळ्यांना जोडले गेले. किंजाऊन्या तुळजाई डोळ्यांन सुटलेले अशू टप्पतप्त राजांच्या आंजकीत उत्तर लागले. त्यांच्या उण स्फराबोर राजांना वाटत होते की, 'या हएक अटुंबेकासाठी एक एक किंदिनी कुरंदून टाकावी!!'

ऐजे असे ऐसा भेटील हे ध्यानीमनी नस्तलेल्या किंजाबाईचा बांधला निर्धार डायाडैल आला. त्या घोटाळ्याचा. राजांनी पसलेली ओजवळ आपल्या डुडभारल्या हातांनी आवेगाने बंद करीत त्या म्हणाल्या, "नाही – राजे, हत पसरू नका! तुमच्या हातांची परडी आई अंबेनेच आपल्या हातांनी भरली असता – आम्ही तिच्यात काय घालावे? आम्ही – आम्ही थांबू... कुटल्या कपाळानेमुळा थांबू. या राज्यासाठी! तुमच्यासाठी! बाळ्यांच्यासाठी! तुमच्या पाठीवर पडणाऱ्या संकटात आपल्या जाण्याने आम्ही आता भर नाही घालणार!" मासाहेबांनी डोळे पुसले आणि डाढ्या हाताने सरीची वाळे कोणी मालीनी!

किंकल्या गडाच्या नागरखान्यावरल्या चढल्या निशाणासारखे राजांचे मन उभारू आले! तीरी ही त्यांचे मन शहाजीराजांच्या आठवणी तडळडत होते – चढल्या निशाणाच्या तडळडीसारखे!! हे सगळे दाटल्या कंठाने खाली मन घालून ऐकणाऱ्या पुत्रालाबाई एकाच विचाराने जखडंबंद झाल्या होत्या. 'सती जायला निशालेल्या मासाहेबाना आपले मन बाधताना कोण काण झाले असतील!' हे सरे भरल्या आने समोर बघताना बाळ्यांना दोन गोष्टी कवळून तुकळ्या होत्या की, 'आबासाहेबांचे डोळेही पाणाक्तात! आणि आम्ही मानतो – समजते त्याहू थोरल्या आउत्साहेब केवड्यातरी 'धोर – थोर' आहेत!!'

शहाजीराजे गेले ही खबर मावळमुलझात पसरताच राजांच्या भावकीतील मङडळी राजगडावर आली. त्यात शंभूवळांचे मामा फलटणकर बजाजीते निबाळकर आले होते. नातेबंधातल्या सर्व मंडळीसमोर राजांच्या मस्तकावे पुऱ्युन झाले. उत्तरल्या केशासंभाराच्या मस्तकाने आणि बडावल्या मनाने राजांनी शहाजीराजांची दिवसकम्बे शाब्द्युक विर्धीनी परापडली.

ते विधी समेर बघताना शंभूवळांची एकच एक कोशिस चालली होती. कधीच न बघितलेल्या आपल्या थोरल्या माहाराजसाहेबांची मूर्ती कल्यानेने ते मनेमन रेखू बघत होते! पण ते साधत नव्हते! किंतीही कोशिस केली तरी त्यांच्या मनासमोर गृही उभी ठाकत होती ती आबासाहेबांचीच!

शेवटी एके दिवशी किंजाऊन्या महाली त्यांची पायश्वरू मस्तकी घ्यायला आलेल्या शंभूवळांनी त्यांना विचारले, 'कसे... कसे दिसत होते आमचे थोरले महाराजसाहेब थोरल्या आऊ?'

भरल्या डोळ्यांनी बाळ्यांचांकडे बघताना कधी नव्हे ते किंजाबाईना आज ग्रथम भावून गेले की, 'शंभूवळांचा तौडवळा थेट आपल्या स्वारीसाहेबाच आहे!!' नाक-भुवयांची तशीच ठेवण, कृपालांची तशीच भरदव आडवी मांडण अणि आतबाहेर सारखाच सफ असलेल्या, राजभी डोळ्यांच्या बाहुल्यांचे तसेच साफ दर्पण!

बाळ्यांना आवेगाने जबल घेताना किंजांकुना म्हणावेसे वाटले की, 'शंभूवळ, तुम्ही थेट तुमच्या थोरल्या महाराजसाहेबाच्या सारखेच दिसता.' पण त्या काहीच बैलखल्या नाहीत. प्रेमपराने त्यांनी बाळ्यांचांचे खांदे पकडले आणि त्यांच्या निवळ डोळ्यांच बघताना किंजाबाईना आपल्या हस्तातीच्या हवलेल्या कैक पायवाराता त्यात दिसलगत्या!!

बजाजीमामा फलटणला परतण्यापूर्वी मनवी एक इच्छा राजांना बोलावी म्हणून त्यांच्या महाली भेटीसाठी आले. भेट-मुजरा रुजू करून ते राजांना द्वाणाले, 'आम्ही फलटणला पतावे म्हणतो राजे. इजाजत होईल तर संमती बाळ्यांना घेऊ. त्यांना तेवढाच कुटुंबपालट होईल. कंस करता?' बजाजीच्याकडे बघताना राजांना संहिबाईची आठवण शाली आणि जाणवून गेले की, 'शंभूवळांनी आपले आजोळ घालिले नाही. आम्ही आमच्या आजोळाला – सिंदेहेडला पारखे झाले. बाळ्यांचं तसेच न्यायला नको!' क्षणभर विचारात हवलखागत थाबून राजे बजाजीना म्हणाले, 'जरुर घेऊन चला बाळ्यांना बजाजी. पण मासाहेब काय म्हणात ते बधा. गड सोडताना घेऊवर धाराकू आणि अंतोजी-रायाजीला घ्या. हत्यारबंद धारक-त्यांची शिंबंदी संगती ठेवा. तुम्ही घरची माणसं तुमचा काळीजुळवा आम्ही जाणतो. पण बाळ्यांना पते पाठवताना तुम्ही जातीनिशी बरोबर असा.'

'त्यांची फिकी नसावी राजे. उत्तर रक्तांची जाग आणि डोळ्यांत तेल ठेवू खासे आम्ही हेशा त्यांच्या लोबवर राहू.' राजांनी होकारा दिल्याने बजाजीना फार समाधान वाटले. फलटणचा शंभूवळांना बघताच कसा खुशनिहाल होईल याचे चित्र मनाशी रेखीच ते राजांच्या महालाबाहेर पडले.

किंजाबाईची संमती मिळताच बाळ्यांचा जाण्याची साळी तयारी झाली. शुभदिवशी बाट्यालीची पालखी पद्यावती माचीवर सिद्ध झाली. जिजांकंचा, राजांचा आणि राणीवारातील शंभूवळा मासाहेबांचा निरेप आझीवार्द घेलेले बाळ्यांनी राजाडाच्या सदरमहालाबाहेर पडले. त्यांच्याबाबोर धाराकू आणि तिचे दोन मुलो

अंतोऽर्जी-रायाजी चालें. बाळराजाना निरोपाची पायसोबत देण्यासाठी खुद राजे त्याचा हात हातात धरून पचावती मारीपर्यंत आले.

“या. सांभाळून असा.” बाळराजांचे खादे थोपटीत राजे झणाले.

शंभूवाळ पालखीत बसले. पाठोपाठ धाराठ पालखीत चढली. भोयांनी खांडावरचे भोईपंत हातांनी ठाकेठीक करून पालखीला खादे दिले. पालखी राजाह उतरु लगाली. तिच्या दोन्ही तरफैने हातात तळपते नों तों पेशून तणेबांड रायाजी-अंतोऽर्जी चालले. शेकडे निवडक पटेकरी कमेच्या हल्यारांच्या मुठीवर आपली दमदार बोंटे स्त्री घसन पालखीमागून चालले. अदिल्लाही बाकदार किंमाश डोक्यावर असलेल्या बजाजीमारानी राजांची शांतीला छाती पिढवून भेट खेलली. डोक्यानीचे राजाना ‘फिरीर होइपर्यंत राजे स्वतःला हरवल्यात तिच्याकडे एकनजर कवतच राहिले. सईधाईची आठवण देणाऱ्या बाळराजाच्या आजोळी चाललेल्या पालखीकडे बघताना राजे मनातील सर्वियाईना महणत होते, ‘आमच्या मुलखात आलेल्या जगदेविच्या मूर्तीचं दरवर्ण देणे तुम्हास घडलं नाही. कधीं शंभूवाळाना घेऊन तुम्हास आपल्या मोहिराची नेहमी दूर देशी असलेले आमचे माहारजसाहेब असेच शिकारीचे निपित करून कायमचे दूर निघून गेले. मई माणसांचा हा गुंता उकल होण्यासाथा नाही. तीही ‘एकल जीव पदी घाला !’ मणूर तुम्ही शंभूवाळाना आमच्या हवाली केलंत ! जेवहं साध्य होईल तेवढे आमाही त्याच्यासाठी करतो आहेत, करण र आहेत. पण – पण या दुनिशेत आलेला हरएक जीव एकलाच असतो. स्वतःच्या आजोळास तो कायमचा पारखाच आलेला असतो !’

किणे कलीला आली असताना फलटण नजरण्यात आले. बजाजीराजांनी गववेशीवरच भोयांना पालखी ठाण करण्याची आज्ञा दिली. एक स्वार पुढे धाडून चिंजीव शंभूवाळ आल्याची वर्दी आपल्या बाळवाचाकडे पाठिविली. निबाळकराजाचा निसू असलेला वाडा ती खबर एकताच चैतन्याने जागून उठला.

बजाजीचे चिरजीव महादर्जी, तुळोजी, कान्होजी आणि गोरखोजी खांडावाचा करभाच्यांना संगती घेऊन बाळराजाना समारे जाण्यासाठी गाववेशीवर आले. कारभाच्यांनी एक पायवांशल जित कोंबड शंभूवाळाचालकून उतरून दूर फेकून दिले. शंभूजांनी आपल्या चारी मामेभावांची ऊरंभेट घेलली. आपले मामा बजाजीराजे आणि सारे मामेभाक यांच्यासपवेत बाळराजांनी बाणगंगा नदी ओलाहून फलटणात आपल्या मातुश्री-आकुसाहेबांच्या गवठणात प्रवेश केला.

त्या एकाच सवालाच्या कैक घोडेटपा होऊन दौडू लगाल्या – “कशा – कशा विस्त

आपला घडीच दांडांचा, चिरंदीची वाडा नजेत येताच बजाजी हात उंचावता करीत म्हणाले, “बाळराजे, पाहिलात तुमच्या आकुसाहेबांचा वाडा !”

मापांचे ते बोल ऐकताना आपला उजवा हात छातीवरच्या माढेतील कवड्याना केवळ नि कसा घिडला ते बाळराजांना कवड्येच नाही !!

समोरच्या बाळाची नजेत साठवण कीत शंभूजांजे सांच्यांच्या बरोबर बाळाच्या खिलेबंद, थोर दखवाऱ्यात आले. सुवासिनीं आरती-त्वेके पिसवून त्यांची ओवाळण केली. सोनमोहरांचा सतका त्याच्यावरून उतला. पाशीच्या मोजड्या उतरून शंभूवाळांनी आएल्या आकुसाहेबांच्या बाळाचले पाकल टाकले. त्यांची भिरभिरी नजर वाडाच्या कानाकोपरा टिपत होती. आपल्या छोटेबाजी अपत कोण प्रकारची घालमेल माजली आहे त्याची त्यांना नीटपणे उकल होत नव्हती.

“चला बाळाजे, प्रथम देवदर्शन करू.” बजाजी देवमहालाच्या रेखाने हात करीत म्हणाले. मामाच्या माझू देवमहालात जाऊन शंभूजांनी देवदर्शन केले. बजाजींनी आपल्या कविल्यातील साचा खिंयाना देवमहालात बोल्यावून घेतले. निबाळकरांच्या त्या कविल्यातील प्रत्येक खीच्या पायाना हात लावून बर उतलाना शंभूजांजे प्रत्येक वेहरा बाकवाचाने निघूत होते. तों सारा कविला उजवळ रोगाचा होता !! बाळराजांच्या कपाळी आठव्या चालवूल्या. त्यांना हवा असलेला ‘सावळा रंग’, कोठेच दिसत नव्हता. पाहिजे असलेल्या मनातील धूसर आठवणाऱ्या चेहऱ्याच्या माटशी चुळता-मिळता असा कुण्याचाच वेहरा-मोहरा नव्हता !

हरवलेले काहीतरी मनोमत शोधू पाहणारे बाळाजे रत्रीच्या भोजनानंतर सुख द्याव्याच्या महालात आले. त्यांच्या संगती धाराऊ होती. तिने मंचकावरची बिढायश हात फिसवून ठीक केली. बाळराजांनी उतरून दिलेला मस्तकीचा येप तिने चौरंगावरच्या तव्यात टेवला. बाळ्यांजे मंचकावर लेटते झाले. पाथातीला येऊन धाराऊ हलक्या हातांनी चेपू लगाली. त्यांच्या डोळ्यास डोळा लाला आहे असे वाटाच धाराऊने त्यांच्या अगावर शाल पांधराली आणि ती फसनबदीवर अंथरालेल्या बिढायतीकर आडवी झाली. महालाच्या अंसंगावर चिराखदानाच्या ज्योतींनी आपल्या मंद प्रकाशांची पिकल्यसर शाल पांधराती केली होती.

आपल्या गोदल्या हाताची बळी करून ती आसारखी डोक्याखाली घेतलेल्या धाराऊना शास लव्यात सुख झाला; पण ... पण मंचकावरचे बाळाजे तब्बमळत होते ! जोगेपाल्यामुळे त्यांना झोप येत नव्हती. ते सारखे कूस पालटत होते. त्यांच्या अंगावरची शाल केळाच बाजूला पडली होती ! एकच एक विचाराच बळज्यांजे ख्याव त्यांच्या मनाच्या त्यांच्या लाणगारी ओढ असह होत होती – कशा ... कशा दिसत होत्या आमच्या माजाहेब ?’ त्या एकाच सवालाच्या कैक घोडेटपा होऊन दौडू लगाल्या – “कशा – कशा विस्त

होत्या आउसाहेब ? का - का आठवत नाही त्यांचा चेहरा ? ” पाण्याबाहेरच्या बाळ्यासाठारबे शंभूबाळ तल्प्रदृ लागले. त्यांच्या काढाऱ्याची थडधड वाढू लागली. एकाएकी त्यांना पलीकडच्या दालुनाच्या रोखाने करमलीतीरी खडखड साई ऐकू येऊ रोखाने दोडत आलेला वोझोत संकार मुमवीत निंवळकरांच्या वाढायत बोगव युसुला होता !

तो संकार आणि त्याला भरून उठणारी दारंची थडधड पडल्या पडल्या ऐकताना बाळ्याजांच्या डोवळ्यांसमो एकमागोपाणा एक लीमुदा गरमरत फिरू लागल्या. लिजाऊ, पुतलाबाई, सोयाबाई, कशीबाई, बजार्जीच्या कवित्यातील मामीसाहेब, पण ... पण त्या साच्या मुद्दा सोन्मुतल वाणात उज्ज्वल नियोलेल्या होत्या !! त्यांच्या तेजाने बाळ्याजे घिनू जात होते. आडेसा-असरा ध्यायला त्यांना ‘सावळेण’ पाहिजे होते ! गिरुल्या डोवळ्यांच्या हाताव्यांनी ते चेत नव्हते म्हणून बाळाजांनी डोळे उडाले. साका महारु पिवळ्यांचमक प्रकाशाने भरून गेला होता !

बाळ्याजांनी पुढा डोळे मिठले. त्यांच्या अंगाचा आमा घामाने पुरता डबडबला होता. पलीकडच्या दालुनातून बाढेली थडधड आणि सूकार येतच होते. धयाळ झालेले शंभूबाळ तळमळत होते. त्यांच्या अंगाखालीची विलायत सुखुलाली होती. ‘आउसाहेब ?’ अशी भोक्याने केंठ फोडून साद घालवी असे त्यांना बाटत होते. डोळे घिनू पालये. पडलेल्या त्यांच्या छातीखाली सापाडेलेल्या भवानीच्या पाळेतील कवड्यांचे शास्त्रसुद्दा पुस्तमट होते ! कोंडी-कोंडी दाटली होती. एकाएकी पाठीवर पडलेल्या हाताच्या स्पर्शानि ते केवढे तरी दवळकले आणि खाडकनू मंचकावर उदून बसले. ती धाराक होती ! मूळची गैरिकणी असली तरी हात, कपाळ, गळा गोंदेलेला असल्यामुळे ती ‘सावळीच’ दिसत होती ! तिला संगो पाहताच शंभूबाळ थरथरत बोलून गेले, ‘धाराक ५, आऊसाहेब !’ त्यांच्या दाट कुरक्या केसांपून ममतेने आपली कुणजी बोटे फिरवीत धाराक म्हणाली, ‘शिक नगा, म्या हाय हव !’ आणि तिने बाळ्याजांचे मस्तक आपलक छातीजवळ बिलाते घेतले.

पलीकडच्या दालनातील दारंची थडधड आता निमू शाळी होती. बोझेताचा संकार आल्या पावली निषून गेला होता. ते पलीकडवे दालुन निबाळकरांच्या बाडाऱ्यातील ‘बाळंदिणिचे दालन’ होते ! केळ कालामुळी त्याच दालनात सईबाईचा जन्म शाळा होता ! धाराकला, शंभूबाळांना ते काही काही माहीत नव्हते. धाराक आपल्या पदाने बाळ्याजांच्या कपाळी दाटलेला घास टिपूलगली.

‘असरात निसूर जालेल्या फलणला घर घालेली बाणगंगा नदी निराधार किनाऱ्याला आसरा देत संशयणे वाहत होती !

थोडे दिवस फलणात पुकाम करून बजारीपामांच्यासह शंभूबाजे राजाडावर परतले. या अवधीत कोंडापावरलून होणाऱ्या तोकमरीने हैण झालेल्या जसवंतसिंगाते कोंडापाचा देह हलवून हताशपणे औरंगाबादेन्ही वाट धरली होती.

राजाडावर परतले होते. बुल लूऱ, जसवंतसिंगाची माशार, मोगलाई भुलखाची गरजाडावर परतले होते. बुल लूऱ, जसवंतसिंगाची वाट धरली होती. आणल्या या हालचालीचा नितजा म्हणून औरंगजेब आता कोण मनसुव्याने पावलेटा दावेल याचा विचार करीत राजे आपल्या महाली खिडकीच्या चौकटीजवळ पाठीवर हात बांधून उभे होते. त्यांची नक्क गुंजवणीच्या वल्यांदर पात्रावर जखुडली होती. हाताची सडक बोटे चवळक करीत एकमेकोत उन्हपुन्हा गुली जात होती. बजारी भेटीला येत असल्याची मिळालेली वरदीमुद्दा ते विस्तृन गेले होते !

राजांच्या महाली आलेले बजारी गजाना पाठमोरे पाहून क्षणभर घोटाळले. त्यांना आपल्या येण्याचा सासुद लागावा म्हणून अदवीने म्हणाले, “आहुची पाताच घ्यातो गेजे.”

राजांच्या राजकारणी विचारंची धरणी तुटली. बद्दले होत ते बजारींना म्हणाले, ‘एवड्यांना निधांन करताहात बजारी ?’

‘जायला पाहिजे राजे. मूा तोडाक्क आहे. जायापूर्वी एक बाब कानाचर घालावी म्हणून तसदी दिली.’

‘तसदी कमली ? बोला..’ राजे शांतपणे चालत बजारींच्या जवळ आले.

‘थोरले महाराज गेले ...’ म्हणत क्षणभर बजारी शाहजीराजांच्या आठवणीने गप झाले.

“होणां चुकत नाही राजे. माणसाच्या हयातींचं माणसाच्या हयातात काहीच राहत नाही. बाळराजाना फलणत समोर बघताना आळाला कैक्येळा महाराजांची याद आली आणि एक गेड मनाला घिनू गेली. आता बालखाजांचे हात पिवळे कायशला पाहिजेत ! घरात मर्तिक घडलं असला एक वर्षांच्या आतच ते व्यायाला पाहिजे. नाहितर शाखाप्रमाण तीन वर्ष काही शुभकार्याला हात नाही घाला यायचा !!”

बजारींने बोलू ऐकताना राजांने मन खोल तळवटादून मुख्य उठले. ते बजारी बोला नव्हते. सईबाईच्यावरचा त्याचा प्रेमा बोलत होता. राजांनी पडत्या काळ्यात दिलेल्या थोर मनाच्या आधाराची जाण बोलत होती.

राजे क्षणभर बजारीच्याकडे उसते बघतच राहिले. ‘शंभूबाळाचा विवाह !’ ही नुस्ती करून उठले. एकतानाही त्यांच्या राजकारणी देहातील ‘आऊसाहेब’ मोहरून उठले होते. क्षणभर प्रतिडाव हे सारे विस्तृन घेले !

शांतपणे हसत राजे बजार्जीना म्हणाले, “ बर्गी बात काढलीत बजार्जी, या निमित्तांनं तरी आमच्या मासाहेबाबं दुऱ्ह थोडं हलकं हलकं होईल. गड उत्तरापूर्वी तुम्हीच ही गोष्ठ जातीनिशी त्यांच्या काणावर घाला.

ते ऐकताना बजार्जीमांच्या चेहरा आनंदाने उज्जवून निघाला. समाधानाने ते निरोप घेऊन राजांच्या महालबाहेर पडले. त्यांच्याकडे बघताना राजांच्या हाताची सडक बोट असंत हस्तुवरपणे छातीबरच्या जागत्या, निमुळ्या डोळ्यांसम्बोर आंबराईचा संवंत घेर असलेले शृंगारपूर उमे ठाकले! त्याना दोनच मूर्ती दिसू लागल्या — शृंगारएकर शिवर्याची कुलदेवता — भावेश्वरी आणि — आणि — पिलाजी शिवर्याची ईश्वरी भावांची राजस कन्या राजाऊ — जिस्क!!

राजांनी शृंगारपूल थेलीस्वार पाठवून पिलाजी शिवर्याना गणोजी आणि राजाऊ यांच्यासह टाकोटाक येण्यासाठी बलावू धाडलं. पिलाजीराव आपला कविला घेऊन दोहळी मुलांच्यासह राजाडावर आले.

राजांनी वडिलयांच्या जाणल्यांच्या साक्षीने सदर बोलावली. सदरेच्या एका तर्फेला चिकाच्या पडव्यांड राजांचा राणीक्षमा बसला. भरत्या सदरेत जिजाराईच्या तर्फेस बसलेल्या राजांनी पिलाजीराव शिवर्याना शऱ्ह टाकला, “ आमचे महाराज साहेब गेले... त्याना एक कर्व होण्याच्या आत धर्मशास्त्राप्रमाणे आगाहस आमच्या बाळ्यांजांच शृंगार्य करणं आहे. तुमच्या घरची शोभा असलेल्या राजांना आम्ही आमच्या सूनावृद्ध म्हणून बघाव्या म्हणतो. त्यासाठी आम्ही सदस्यांसी मागणे घालतो आहोत. तुमचा जो मनसुवा असेल तो साफ बोला.”

राजांचे अदबवधी बोलणे ऐकून पिलाजीचे राणे काळीब भरून आले. एकद्वा जोराने राजांनी कशासाठी बलावू थाडले याचा त्याना आता उलाडा झाला! पाणावल्या डोळ्यांनी पिलाजी. किजाबाई आणि राजे यांच्याकडे बघत बोलून गेले, “ राजं, ही वडलचनीची गंगा पार आडलाला न्हई आमची! बाळ्यांचा साठां लगाला पोर पायाजवळ हुव हायचनीची लायकी न्हई आमची! पाणावल्या आम्ही असां कवाची हुवम क्येला असतासा तर आनन्द पाणावर घातली असती. या फसस काय सोंनं क्याए हाय तिच्या जलमांच? ” पिलाजी, राजांचे थोरपण नजेरेआड न करता, कळवळून मनचे बोलल्ने होते.

“ नहीं पिलाजीराव, तुमच्या आमच्याच घरची काय पण कुणांच्याच घरची मुळी हे ‘घरधन’ आहे. ते त्याच इतमामान आणावें लगात. तुमची मुळी लगासाठी नव्हे तर आमच्या सूनावृद्ध म्हणून आणपासाठी आम्ही शब्द टाकला आहे. तुमची फंगा वळचणणीची नाही पिलाजीराव. ती इमानी रक्ताची स्वर्गाची गणा आहे! म्हणूनच आमच्या

कविल्याकडची आमची कन्या नानीबाई तुमच्या गणोजीरावांच्यासाठी पदरी घ्या असं मागांही आम्ही आताच घालतो आहोत! बोला. हा साटेलोकाचा रिता तुम्हास कसा वाटतो? ” राजांनी हसून पिलाजीना सवाल केला.

जाणल्यांनी भरलेली सदर जाणल्या राजाकडे भारावून बघू लगाली.

द्यावीनीमी नसलेला दुसरा घक्का बसलेल्या पिलाजीनी काही न बोलता ‘ जी ’ म्हणून पाणी डोलाविली.

वर्दी पाठवून शृंगाराजे - गणोजी आणि राजाऊ -- नानीबाई यांना सदरेवर बोलावून घेण्यात आले. त्या चौधांनी भरल्या सदेला मुजरा नमस्कार रुच केले. सदरैठवीकरून उदून राजे शोंत चालीने छोळ्या राजाऊकडब्ब आले. हुज्ज्याने समर पेश केलेल्या तबकातील साखर मुठीत घेऊन त्यांनी खाली मान घातलेल्या राजाऊची हुवटी डाळ्या तर्फीने वर करून क्षणभर तिच्याकडे पाहिले. राजाऊच्या होळ्यात समरचे राजे मावत नव्हते! सदेरुकडे बघत राजे म्हणाले, “ शृंगारपूरकर पिलाजीराजे शिंके यांची कन्या राजाऊ आमचे कंजदं शंभाजे यांच्यासाठी आम्ही सदस्याक्षीनं आणि मासाहेबाच्या आशीशादिनं पक्की करतो आहेत. ” राजांनी मुठीतील साखर राजाऊक्या तोंडात भरली. उपाध्यायांनी पुढे केलेल्या तबकातील कुळू घेऊन त्याची आडवी चिरी राजाऊच्या कणाळी रेखली आणि राणीवशाच्या रेखाने एक निसर्तीन नवर चिकाच्या पडव्याकडे दिली. राजाऊने वारून राजांचे पाय शिवले!

पडव्याआडच्या राणीवशात क्षणभर कुळूवृज उठली. राजाऊच्या तोंडी साखर भरण्यासाठी कुणी जावे यासाठी नजेरेनेच बाबसाल आले. सदर खोल्यावली होती. चिकाच्या आडपडदा दूर सारून सोन्पुतल राणाच्या आणि तशाच काळजाच्या पुतलाबाई पदर सरसा धरीत सदरेवर आल्या. मासाहेबाना नमस्कार करून त्यांनी पुढे होत राजाऊच्या तोंडी साखर भरली. वारून नमस्कार कणांच्या राजाऊक्या ‘ औंखवंत क्या! ’ असा तोंडभर आशीशादिदिला!

पिलाजीनी आपल्या पतीसह नानीबाईच्या तोंडी साखर सोडून त्यांचा मळवट कुळूवाने भरला. भोसले-शिंके तसंबंध पक्का झाला. दोन्ही मुळी किजाऊना आणि सदरेला नमस्कार करून आत गेल्या. शंभाजे आणि गणोजी जिजाऊच्या शेजारी सदरैठकीवर अदबीने बसले. ल्याच्या याद्या बाळाजी आकर्जीनी आपल्या गोमद्या हस्तलेखात पुऱ्या केल्या. कायशाठी मार्गशीर्षातील मुहूर्त धरावेत असे सर्वांच्या सल्ल्याने उरविण्यात आले. सदरभर खरीक-खोब्राच्याचे बाटप झाले. भोसले-शिंकाच्या रसंबंधाचे साखरपडे बांधते गेले. रात्री गडावर साखरपूऱ्याच्या सुग्रास जेवणाची पाने उठली.

पिलाजी शिक्के राजाऊसह शुगापुराकडे परतले. मृगाने आपल्या पाणेचेंबाच्या अक्षता मावळ पुलवळावर उधळायला सुखावत केली ! मल्हवट भ्रालेत्या लाल नद्या दर्याच्या दर्शनामाती दोहु लगल्या ! आता चार-पाच महिने राजाचा मुक्काम राजगडावरच पडणार होता. शंभूबांजांच्या शुगमांलाची सारी तयारी राजे जातीनिसी करवून घेऊ लागले. पुलवळाचीन्या उत्साहाला उधाण आले होते. घाराऊने गैंडले हात कुठले कम पहू देत नव्हते. प्रतेक काखान्यात फेरफटका टाकून जिजाबाई हर चीज नजेरवारूस घालीत होत्या.

जिरियेत्याच्या गाठीने जाखडंबंद झालेल्या राजाऊना पाठीशी घेऊन शंभूराजे आवासाहेबांच्या आशीर्वादासाठी खाली वाकले. राजांच्या रक्तमतेज पायाच्या सळक बोटाना हात लावून तो शंभूराजानी आपल्या टोपावरून मागे नेला. आपले मुंदावळच्या मंडित क्रमाळ शंभूराजानी आवासाहेबांच्या पायावर टेकविले. त्या स्थरनि राजांचे उभे अग मोहर्न उठले. पायथून घेणेच्या बाळ्याजांच्या आणि सुनबाईच्या मस्तकावर तळवळत ठेवून राजे हलेकेच पुण्युपुले, “ औक्षंवंत व्हा ! येशंवंत व्हा ! ” दूकते होऊन राजांनी त्या दोघांना हळुवार उठते केले. लग्नाव घेवलेल्या, टोपाच्या बळीने निस्तट्या अडकलेल्या शंभूबांजांच्याकडे राजे रप्यात बिधित्यासरखे बघू लागले. त्यांच्या मनाच्या तळवळातून मिळाईची सावळी मुगु उसवून कर आली. त्यांचे शेवटचे बोल राजांच्या कामानात घुमू उठले, “ आमचे शंभूबाळ ... एकला जीव – पदरी घारला ... ! ” आणि राजे क्षणभर स्वतःला हवलत्यासारखेन नवरदेव शंभूबाळाना बघतच गाहिले. खाली मान घातलेल्या राजाऊंच्याकडे बघताना राजांच्या मनात विचार येऊन गेला, “ सर्वे, एकला जीव म्हणून बाळ्याजाना आपल्या हवाली करताना ना तुमच्या ध्यानामधीनी आले ना आपल्या कीव एकत्रांचा पायाच्या घेत आणखी क्रणातुंध असलेले जीव यायचे असतात !! आता यांना मनभर उंदं आशीर्वाद द्या. ” जेवढाचा हलक्या हाताने ते छातीवरच्या कंडवडांना कुवाळीत आले होते तेवढळाच्या हलक्या हातानी त्यांनी शंभूराजे आणि राजाऊ यांचे खांदे घोपटले !!

रात्री सजल्या घोड्यावरून दोन्ही नवरदेवाची बाजतगाजत वरात निघाली. राणहलयांच्या तालावर कसऱ्यी पटेकी हात फिरवीत वरातीसमो चौक करू लागले. लेइमाचे ताफे खेळी करत नाचत चालले. वधूपांवर सोमोहरांचा सलका उधळला जाऊ लागला. उब्ळांचे वार दण्डणू लागले.

मध्यरात्रीनंतर देवदर्शन करून वाराती परतल्या. गृहप्रवेश करणाऱ्या शंभूबांची वाट, हात पसते करून शंभूबांची गोड्यून घरली. आपल्या बधुराजाना त्यांनी रक्ताची आठवण ठेवल्यासाठी सवाल टाकला, “ बोला, मुमची मुल्ली आपल्या घरी याळु ? ”

शंभूराजे गौंधवळे ! नेताऊनी त्यांच्या कानांशी तोड नेऊन कुजबुजत त्यांना तोड सांगितली.

शंभूराजे हमस्त सबूबांडांना म्हणाले, “ आली आपल्या घरी तर देऊ तुमच्या दरी ! ” सबूबांडीनी वाट सोडली. शंभूबांडी उंबरठा पार केला. त्यांच्यापासून खालच्या मासेन चालणाऱ्या राजाऊनी डावा पाय गुडे सरसा करत उंबरठावरचे शंभूबाळे मावळी तांदळाचे माप लंबंडते केले. भोसल्यांच्या उंबरठावात दाणेरास पसमली. सूनबाई म्हणून सुलझणी लस्मीच्या पायांनी राजाऊनी गृहप्रवेश केला.

कुलदेवतेचे दर्शन घेऊन वधू-वधांनी गणपतिपूजन केले. तांदळ पसमलेले एक सुवर्णी तवक शंभूबांडांच्या सामने आणण्यात आले. नव्या सूनबाईचे नाव काय ठेवावे याची चर्ची शाळी. जिजालाईच्या महालातून वर्दी आली की, “ आपल्या नातसुनबाईचं नाव ‘यशोदा’ ठेवा. ”

प्रभाकरभू राजोपाध्यांनी शंभूबांडांच्या बोटारील आंठी उत्तरून ती त्यांच्या हातोच्या चिमटीत दिली. आणि त्याचा हात आपल्या हातात धरून तवकातील सारे लग्नविधी आटोपलेले शंभूराजे आपल्या संगती राजाऊना घेऊन जिजालाईच्या महाली दर्शनासाठी आले. जिजालाईच्या पाठीशी धाराक उपी होती. भरत्या डोळ्यांनी जिजाऊ आपला लग्नासाज घेवलेल्या बाळाराजांच्याकडे नजर जोड वघतच राहिल्या. पुढे होऊन शंभूबाळीनी थोरल्या आऊसाहेबांच्या पायांना भिडविले. टेक्किले ! राजाऊंनी आपल्या मल्लवटीने आडवे कुळु आईसाहेबांच्या पायांना भिडविले. बालराजे आणि राजाऊना वर उठते करून आवेगाते घिलाते घेताना जिजाऊना आपल्या स्वार्थाची याद आली. राजाऊकी हुनवटी वर उत्तरून जिजालाई जवानभर मायेन घ्यणाल्या, “ येसू१ ”. राजाऊंनी मान उत्तरून आऊसाहेबांच्याकडे बाधितले. केवडीतीरी अपाप माया त्यांना जिजाऊंच्या शांत डोळ्यांत दिसत होती. बालराजाईचे पाय शिवानू !

ते ऐकताना गालबून गेलेली धाराक बोलून गेली, “ माजं कळाला डी ? ” तरीही पुढे होऊन बाळाराजे-राजाऊंनी धाराकुळ्या पायांना हात लावून तिला नमस्कार केला. त्यांना वर उत्तरून त्यांच्या कानाशिलावरून बोंट फिरवून ती आपल्या कानशिलाजवळ नेत करकरू. मोडताना धाराऊने आशीर्वाद दिला. “ ब्लेस न्हावी माज्या वासानू ! ”

शिर्यांच्या राजस राजाऊ आता भोसल्यांच्या येशवंत ‘ यशोदा ’ शाळा होत्या. जिजाऊंसाहेबांनी मायेने ‘ येसू२ ’ म्हणून हाक घालताच ‘ यशोदेच्या ’ ‘ येस्बाई ’ शाळा होत्या !

दर्शन घेऊन महालाबाहेर पडणाऱ्या शंभूजांना होकाभर बघताना शाहांची राजांच्या आठवणीने जिजाबाईच्या मनी एक विचार घेऊन गेलाच. ‘बाळाजे, तुम्ही तुमच्या श्रोरुच्या महाराजासाहेबांच्या सारखे दिसता. पण – पण ते जसे आपल्या कवित्याला – आपल्या पाठमोरे झाले तसे तुम्ही कधी पाठमोरे होऊ नक्का ! आमच्या येस्वाईंगा कधीच अंतर देऊ नका ! गडबरच्या टाकथात पोहणीस पडणे सोये आहे – पण – पण संसाराच्या भवसारात तसे राहणे कोण दमळाकीचे आहे ! आई अंबा त्यासाठी तुमच्या हाती बळ देऊल. श्रीसांब त्यासाठी तुम्हाला हिमतबंद करील !’

□ □ □

रिवाजप्रमाणे ल्यांनंतर आईचा गोवळ वातला गेला. माळ कारांची धुंदुक सली. कारांचला आलेली मावळे-मङडळी गावोगाव पाळली. भेसलेलुकीची ‘उब’ म्हणून पिवळ्या येपूळूळा घेऊन पिलाजीराजे शिर्के शुणाएुकाढे पातले.

पौष मासाची अमावास्या तोडावर आली. या अमावास्येला ‘सुव्याला गिन्हण-पडणा’ अशी बोलवा मावळ-मुलखात उठली. फ्रामाकरभटांनी घंचांग मांडून तिची खातरजामा करून घेतली. त्यांनी राजांना धर्मशाळाला सल्ला दिला की, “तीर्थेक्षित्री जाऊन वस्त्रदान, धान्यदान, सुवर्णदान करून श्रास पडणाऱ्या नारायणाची शंती करावी.”

राजांनी त्यासाठी तीर्थेक्षेत्र महाबळेश्वर मनी धाले. फार विवस मनी असलेली एक इच्छा या निमित्ताने राजे पूर्ण करणार होते. आपल्या मातुश्री आकुसाहेबांची आणि चंद्रमखोडासारख्या, त्वरांच्यासाठी झीज घेतलेल्या तुळ सोनेचंत डिगांची राजे सुवर्णतुला जोखणार होते. त्यांच्या भांगभाराएवढे सोने दान करून सूर्याला ग्रासणाऱ्या राहू-केतुना ‘गिन्हण-सोडीचं’ साकडे घालणार होते !

राजांच्या आज्ञा सुटल्या. केसो नारायण सबैनीस अणि मुजुमदार निलो सोनदेव यांनी सोनमोहराचे ऐटार हस्तरबंद धारकनांच्या पहाचात महाबळेश्वराच्या वाटेला लावले. प्रतापगडावरचे अर्जांजी यादव महाबळेश्वराच्या शिवाळ्यासमोर सुवर्णतुलेचा सज्जा उभारण्यासाठी पुढे गेले.

शुभमयोगावर राजांनी जिजाऊळसाहेब, बाळ रश्भराजे, पुत्राळाबाई, संनोपत डबीर आणि निवडक धारककी यांच्यातह राजाड सोडला.

जिजाऊना आणि सोनेपंताना तुलादनांची कल्पना राजांनी दिली नक्की.

हटत्या हिवाळ्याचे साजेपण अंगी प्रिपविणाऱ्या, गट, निळ्या क्वराईत दडलेल्या तीर्थेक्षेत्र महाबळेश्वर खासे मेंगे ठाण झाले. हे स्थान ‘शिवाचे’ होते. निसानि आपले अवधे ‘शिवपण’ इथे मुक्त हस्ताने उपचले होते.

राजांनी पुढे होत हातजोड देऊन मासाहेबांना मेणाउतार केले. याटोपाठ पुलाळाबाई, शंभूजे मेण्यातून उतरले. सूर्य मावळीला लगला होता. त्याच्या लाळावट किऱ फेकीत श्रेवतीचा परिसर देखणा दिसत होता. शंभूजे भोवतीच्या झुलाळाचे सुरुपण बघताव

हरखून गेले. त्यांच्या आत कसलीतीरी घालमेल उसक्कुस उडू वयत होती. गरार नजर केकीत ते मिळेल तेवढे सारे डोळ्यांच्या सामाचून घेऊ पाहत होते.

बाळाजांच्या छातीवाची कवड्यांची माळ लर्यात पण वाढल्या चालीने वर खाली होऊ कलाली. कानांतले सोनचौकडे डुळू, लागले. ही कसली उल्याल आहे त्यांचे त्यांनाच उपोना. जवळदत्या नजरेने ते सधोवती तुसते बघतच होते ! त्यांना काही तरी जाणवत होते, पण ते नीट परखता येत नव्हते !

खांडावर पडेलेल्या हाताने आणि 'शंभूला ५ ळ !' या सादेने ते भानावर आले. समोर आबासाहेब उभे होते. ते हस्त म्हणाले, "एवढं रेखल्या. नजेन काय बघता आहात बाळवाजे ? आम्ही दोन वेळा साद घातली. तुमचं घ्यान नव्हतं !"

शंभूजे हसले. शिवलिंगाच्या त्या अवव्या मुलव्यांच्या रोखाने हात किरवीत म्हणाले, "आम्ही हे सारं बघत होतो महाराजसाहेब. हे डोंगर, हे अभाळ, पक्षी, झाड अपव्यापी बोलू बघतहेत असं आहास वाटलं !"

राजे ते एकून गंभीर झाले. बाळाजांचा खांदा थेपटीत म्हणाले, "भायवान आहात ! झाडपेठांची बोलीभाषा कवळाला योथाचं किंवा कवीचं मन लगांत ! फर थोड्यांना ते मिळठतं !"

शंभूजांनी आबासाहेबांची तुला सर्वाधिनि सिद्ध झाली. राजे बालाजांना घेऊन तुलादानाची मिळदता नजरेखाली वालव्यासाठी सज्ज्याकडे जालले. महाबळेश्वरचा पुणा-डोंगरमाशा आपली कैक साळांची समाधी भावून त्या दोघांचे डोळामर दर्शन घेत होता. त्याला एक 'शिवयोगी' आणि महाटबोलीचा 'पहिला राजकवी', दिसत होता !!

मूऱ्यंहणाचा तव्यप्रस्तुता दिवस आवव्यांच्या खटपटीला लगला. पहाटस्तन घेतलेने राजे, पुतळाबाई, पातुशी आलूसाहेब, सोनोपंत डबीर आणि बाळवाजे यांच्यासह सुवर्णिलेसाठी सजलेल्या सज्ज्याजबद्दल आले.

पहाटमुहूर्तवर उपायांनी तुलेच्या अंगशोर, रुपेणी परड्यांची सविध पूजा बांधली. मंत्रमोष उटू लागले.

जिजाबाईच्या शिवव्यापाना हात लावून राजे अदवीने म्हणाले, "मासाहेब, चलाव. तुलादानासाठी पारळत बैठक घ्यावी."

जिजाबाईनी क्षणभर राजांच्या डोळ्यांत पाहिले आणि त्या गहिरल्या शब्दाने बोलून गेल्या, "आमची तुला कशापाची जोखता राजे ?"

त्यांचा सतेज पायावर जोडेली नजर तशीच तेवून राजे म्हणाले, "साकात सूर्यनारायणास पडणार साकडं खुलू करण्यासाठी आपली नाही तर कुणाची तुला आहे जोखावी ? मासाहेब आमची ही इच्छा आहे. चलाव."

त्यांनी हात-आधार देत जिजाबाईना तुलेजवळ आणले. आकुसाहेबांनी पारळूचाव.

कुंकू-हळदीची निमटी सोडली. 'जागदे' असे हल्केच पुढपुढत मासाहेबांनी रुपी पारळूचाव आणले उजवे सोनपुतल्य पाऊल ठेवले ! पारडे सज्ज्यांच्या फरसबंदीला चिकले. सदरेवर घ्यावी तशी बैठक मासाहेबांनी पारळूचाव घेली.

मंत्रव्यापांच्या गवरात तुलादानास प्रांभ झाला. ऑंजलींनी राजे आणि

पुतळाबाई, फळदीवीत सोनमेहा तिथा पारळूचात सोहे लागले. शोल्या मासाहेबांचे पारळूचात बैठक घेतलेले आगाळे रूप पाहून बाळगराजाना मनोमन वारत होते, "थोल्या आउल्याहेब अशाच एका पारळूचात बसून राहाव्यात ! छातीबरची कवड्यांनी माळ ओळंबती सोडीत झुकागे आबासाहेब असेच मासाहेबांच्या जोडेने मोहरांच्या ऑंजली दुसन्या पारळूचात सोडीत राहाव्येत ! भोवतीचा पक्षांचा चिवचिवावट आणि मंत्रांचा पवित्र घोष असाच जागता राहावा !!"

पोहा सोडीत असलेले पाहाडे हळहळू दखतीला लागले. मासाहेबांनी बैठक घेतलेले पारडे सज्ज्यांची फरसबंदी सोइन आसते आसते चढतीला लागले. ते बघताना कृतार्थ झालेल्या राजांच्यांतून आनंदशूल्यांच्या दाढीवर केळ्हा उतरले ते त्यांचे त्यानाही कवळले नाही. उावती पार करून आलेला 'सुल्वा' अपल्या कुलांची शान राखण्यासाठी आपल्या सोन-सतेज विरुणांची ऑंजल मोहरांच्या पारळूचात सोइन मोकळा झाला !

देहळीज सोसलेल्या सोनोपंत डिविरांचीही सुर्कातुला राजांनी नंतर जोखीली राजांनी हस्तसर्व केलेली, जोखल्या तुलांच्या मोहरांची तब्बेदी दान म्हणून बाटली जात होती. ते दान स्वीकारानन संतुष्ट झालेला लोकसमुदाय मुक्क कंठाने गर्वत होता — "दे दा १ न सुटे गिन्हण ! दे दा १ न, सुटे गिन्हा ५ ५ ५ !!"

तो संतोषल्या मनामनाच्या घोष-गवर कानांवर घेत घेत राजे, शंभूबाळ आणि उपायवाची यांच्यासह कृष्णा नदीच्या कावळवर आले. मसरकीचा टोप आणि आंदाचा जोमा त्यांनी एक तब्बकात उतरल्य ठेवला. कृष्णामाईच्या पाचाची पूजा करून कमरेला मांडवोड्या असलेले उपाडे-मतेज राजे पांत्रात उतरले. गळ्यांच्या घारीएवड्या पाण्यात घेताच त्यांनी आपले निमुळते डोळे मिटले. तो सुर्यवंशी पुष्पश्रेष्ठ, ग्रास पहू घातलेल्या सूर्याला, कृष्णांच्या नितल पाण्याते भावांजवळी अर्पूलागला. कृष्णा-काठाला बसलेले शंभूजे महाराजांसाठेच्या सूर्यफुलासाठेच्या विश्वानाच्या मस्तकाकडे एकनंजर पाहत होते.

तुलादानाचा विधी आटोपला. खासे मेणे महाबळेश्वर सोइन उतारला लागले. जिजाबाईच्या मेण्यातच बाळगरजे बसले होते. जिजाबाईसाठीत विचारात हरवल्यात दिसत होत्या. काही बोलू नव्हत्या. त्यांनी बोलून त्यावे म्हणून शंभूजांनी त्याना विचाले, "थोल्या आउ, आपण उपायवाची काहीच कंस बोलत नाही ? अपच काही चुकल ...

“ नाही शंभूलळ, राजांनी आमची तुला जोखली आणि तेव्हापासून आमळत तुमच्या थोरळ्या महाराजसोहळवाणी जोखबेलच्या एका तुलेची सारखी याद भेटे आहे ! ” जिजाबाई शहाजीराजांच्या आठवणीने कातर झाल्यात बोलल्या. त्यांचे शांत, लंबट डोळे हवलच्यासारखे झाले.

“ कसली तुला मासदेखल ? ”

“ त्याला कैक्क सालं गुदरळी. तुमचे थोरेले महाराजसाहेब तेक्का भोगिमेवर होते. त्यांच्या काठावर नंगणावी पडला होता. सुरां जगादेवास आपल्या बेठकिच्या हतीच्या बरुच्याची तुला करण्याची इच्छा झाली. पण एवढा थोर बच्चा कसा जोखवा याची उकल मात्र काही केलचा त्यास होईना ! ”

“ मा ? ” बाळाजांचे कुरुक्कल वाढले.

“ तुमच्या थोरल्या महाराजसोहळवाणी पुढं होऊन त्याला तोड सांगितली. हतीचा बच्चा इंद्रायणी आणि भीमा यांच्या संगमातील डोहाच्या नावेत चढविष्यात आला. त्या बजनाने नाव जेवही बुल्ली तेवढ्या जागेवर खुण करून घेतली. पण बच्चा उत्तमून त्या खुणेप्रयत्न नाव डुवेल एवढे दाढ-धोडी नावेत चढविले. आणि त्या दण्डांच्या भाराइतक सोनंनांग दान करण्यात आलं ! तेव्हापासून सारी खत त्या नंगसावास ‘तुलापूर’ म्हणून लगली.

शहाजीराजांचे चारुर्य आपल्या नातवाला सांगताना जिजाबाईच्या चेहणा उत्कृष्ण निधाला होता. हतीच्या बच्च्यांच्या तुलेची ती अजब कशा ऐकलाना शंभूलळांच्या डोळ्यांसमर्प एक दूर्घ स्थृ खडे ठाकले. त्याना मनोमनी ते फार आवडले. ते वित्र म्हणजे - “ इंद्रायणी आणि भीमा या नद्यांचा संगम. त्या सांगाच्या डोहावर हिंदेल्हणारी भली थोरली नाव आणि त्या नावेत चढविलेला हतीचा भलाभोठा बच्चा ! ”

महाबलेश्वारासून भोपलेंगडक राजगाठी आले. मालवणहून जलदुर्णी पुरा झाल्याची वर्दी आली होती. राजांच्या मनी कनाटिक प्रांतावर आमराई स्वारी करण्याचा मनसुवा घर करीत होता. पण ते राजगड सोडू शकत नक्कते. कारण शहाजीराजांचे वर्षांद तोडावर आले होते. प्रभावरभटाना राजांनी वर्षांदाची सारी तथ्यांची करण्यसं सांगितले. प्रभाकरभटानी गडपूरण आणि रामायणाच्या उत्तरकांडप्रमाणे वर्षांदाची सारी तथ्यांची केली.

स्नान करून पेहाव चढविलेले, मनात शहाजीराजांच्या ठसउरीत आणि ओझात्या आठवणी घोळवणारे राजे शंभूलळांना सांती घेऊन जिजाबाईच्या खालीसेमहालात द्विनिसाठी आले. जिजाऊसहेब फरसबंदीवरच्या विभायीवर बसल्या होत्या. उदास आणि अचल. स्वतःतच हवून गेलेल्या. त्यांच्या पनी शहाजीराजांच्या तडफटर,

शंभूलळे बधाताच त्यांचे दाटले मन तस गलवरून उटले. “ यांचे त्यांचे वाकणाऱ्या पुढे होते थोरल्या आकुसोहेबांच्या पांगावर मतक ठेवण्यासाठी वाकणाऱ्या पुढे होते थोरल्या आकुसोहेबांच्या पांगावर मतक ठेवण्यासाठी शंभूलळांचे, गडवडीने उदून खांदे पकडीत त्यांना कू सारीत जिजाऊ स्वतःशीच बोललच्यात म्हणाल्या - “ नको ५३ बाळाबै, आज तीन नको ! ! ” खालच्या मानेने गोंधलेले राजे पडलच्या आवाजात म्हणाले, “ पिंडदानासाठी आहू गड उतरतो आहोत मासोहेब ... कानंद नदीच्या तीपवर जात आहोत ... ”

“ या ? ” म्हणत जिजाबाई पाठमोळ्या झाल्या आणि महालच्यात्या आपली महालच्या भांडवार एक हात ठेवून विसर्जित संथ चालू लागल्या. त्यांच्या महालच्यावर पडणारे राजे शंभूलळांच्या खालीसाठी का शुक्र दिले नाही ? करीत होते की, आज आकुसोहेबांनी बाळाजांना मुख्यासाठी का शुक्र दिले नाही ? बाळाजांचे काही चुकले तर नाही ना ? राजांना उत्तर मापाडत नक्कते. गवाखांच्या महिरपीतून दिसणाऱ्या कानंद नदीच्या बरणदार पात्राकडे बघत जिजाऊ मात्र आपलच्या महाराजासोहेबांच्यासारखे दिसता ! !

“ शंभूलळ ५, तुम्ही - तुम्ही थेट तुमच्या थोरल्या आपल्या शंभूलळांच्या रेखावरै देखावे ! ” थेट आपलच्या राजाजीराजांच्या वर्षांदाचे पिंड कानंदीच्या घुकटलेल्या पात्रात विसर्जित केली. शेजारी उच्या असलेल्या शंभूलळांना पिंड पात्राणं करण्याची नवरेच इतरत केली. जमलेल्या ब्रह्मवंदला गोदाने देखायत आली आणि तो स्वलाई पितापुत्र कानंदीचा केठ काठ सोहून राजाजीराजांच्या यायायाच्या रेखावरै परत निघाले. “ आबासाहेब, पिंड कशासाठी सोडायावे असतात नदीत ? ” शंभूलळांच्या अचानक प्रश्नाने राजांची विचासास्वरूपी तुटली. कपाळीने शिवांग आक्रमीत राजांनी बाळाजांच्याकडे पाहिले आणि ते जोहून गेले, “ गेल्या पिंडया त्याने उद्भूत नातात बाळाजांच्याकडे ! त्यांनी घालून दिलेल्या वाटांची जिमेदारी उद्भूत निघोते.” गाजांनी बाळाजांने बाळाजांचा खांदा थोपला. बाळाजांना फारसे काही समजाले नवक्ते.

पालखी गड चढून पेहावती मालवीकर आली. मालवणहून जलदुर्णी पुरा झाल्याची वर्दी आली होती. राजांच्या मनी कनाटिक प्रांतावर आमराई स्वारी करण्याचा मनसुवा घर करीत होता. पण ते राजगड सोडू शकत नक्कते. कारण शहाजीराजांचे वर्षांद तोडावर आले होते. प्रभावरभटाना राजांनी वर्षांदाची सारी तथ्यांची करण्यसं सांगितले. प्रभाकरभटानी गडपूरण आणि रामायणाच्या उत्तरकांडप्रमाणे वर्षांदाची सारी तथ्यांची केली.

स्नान करून पेहाव चढविलेले, मनात शहाजीराजांच्या ठसउरीत आणि ओझात्या आठवणी घोळवणारे राजे शंभूलळांना सांती घेऊन जिजाबाईच्या खालीसेमहालात द्विनिसाठी आले. जिजाऊसहेब फरसबंदीवरच्या विभायीवर बसल्या होत्या. उदास आणि अचल. स्वतःतच हवून गेलेल्या. त्यांच्या पनी शहाजीराजांच्या तडफटर,

सदेस्वर पेश करा बहिर्जीना।”

बाल्कराजांच्यासह राजे सदरमाचीकडे आले. सदरकन्हांचे मुजेरे आपलेसे करीत राजे अणि शंभूजे सदरबैठकीवर बसले. बसता बसताच हातखुण करून त्यांनी सदरकन्हांना निरोप दिला. एकलक संदरकरी मुजरा भरत बाहेर पडला. सदर रिकामी शाळी. बहिर्जीना पेश करून सिदेजी थोपटेही सदरचौकाबाहेर पडले. राजांच्यासमर खबरगिराचा नाईक बहिर्जी मुजरा करून खाली मान घालून उभा होता.

“बोला नाईक ...” राजांनी बहिर्जीला धोर दिला. शंभूबाळांच्या पायांवर नजर जोहून बहिर्जीनी कापन्या आवाजात खबर पेश केली –
“धरी, जवासिंग पिंजा राजा तीस हजार स्वर, बाबर दिलेखान, पाच हजार पठण अशी मातवर फौज चालून येतीया. गनिमांचा तळ दुर्दुणपुरावर ठाण झालाय. जागणाच्या जमेती येऊन जवासिंगाच्या फौजेत दाखल झायला लगाल्या !” बहिर्जीचा ती खबर ऐकताच राजे सदरबैठकीबरून तडक उठले. त्यांच्या हाताची बोंट छातीवरच्या कवळ्याबरून सासर फिरू लगाली. मनात विचाराची घोडी धावू लागली. आपल्या सालगिराला – वाढीदिवसाला शिवाजीच्या मरणाची स्वन्दे पाहणाच्या औंगेबोने मिळाऱ्या राजे जवासिंग या राजपूत सदराला राजांच्यावर नामजाद केले होते. एका राजपूतकडून दुसऱ्या राजपूताला उख्खून काढण्याचा, काळाने काया काढू बघणार गाजकीय डाव औंगेबोने टाकला होता. हे काम बोरोबर होते आहे की नाही यावर सख्त नजर टेवायासाठी दिलेखान पठणाचा लोणा मिळी राजाच्या गळ्यात अडकवून टाकला होता.

बहिर्जीची खबर ऐकून राजे क्षणप्र सुन झाले खेरे, पण लगालीच स्वतःला सावरून करून निघून गेला.
विचारात हवलेले राजे साती शंभूराजाना घेऊन पचावतीच्या सदेस्मान बालेबिल्यावर बाहेर नियणाच्या तोंडाशी आले. भुयारावर पहार देणाचा धारकन्हांची मुजेरे करून भुयारावरची थोराड आडधोड बाजूला हटती केली.

मेसाच्या वाकावर चकमकीच्या द्याडाळाच्या ठिण्या टाळून दोन मावळ्यांमी त्या वाकान आगटी तयार केली. आगटीवर कंकंजेल मोडलेले पलोते त्यांनी पेटे केले. अणि राजाना भुयारावाट दाखविण्यासाठी ते मावळे भुयारात उतरले. त्याचा मागून राजे भुयारात उतरले. माने तोंडाशी उच्या असलेल्या शंभूराजाना त्यांनी आपला हात देऊन भुयारात घेतले ! पलोत्याच्या थूमरम्पद प्रकाशात एकमागून एक उतरत्या दागडी पायऱ्या मागे पडलाल्या.

राजे काही बोलत नक्कते. बाळजबे त्यांच्या पावलावर पाऊल टाकीत मागून येत होते. त्यांना हे भुयार संपणार केळा. अमे झाले होते. त्यांनी मागून चालता चालताच राजाना

दिवाले, “महाराजसाहेब, हे भुयार संपणार केळा ?” बाल्कराजांचा आवाज भोवतीच्या फासबंदी घुमटत थमून उठला, “महाराजसाहेब, हे भुयार संपणार केळा ५ ?”

त्या थुमता आवाजाने राजे क्षणभ्र जागीच खिळत्यापारखे झाले. मागे न बघताच महाले, “शंभूल, आमच्या मागून चालते या !” भुयार करीब संपर नसतात. चाल करीच थांबत नसते !” राजांचे धीरंगभी शिवबोल भोवतीच्या फरसबंदीच्या थुमटात तसेच थमून उठले, “शंभूल, आमच्या मागून चालते या !! ...” आणि राजे स्मोर तडक चालू, लगाले. त्यांच्या पायाबळुकूम त्याचा भोसलाई फर्जेद शंभू मागून चालू लगाला !!

राजे कर्तारक मोहिमेवर निघून गेले. नेहमीप्रमाणे. बाल्कराजाना स्वारं देण्यासाठी फरीगादक्याच्या मैदानात, कमर कमलेले गोमाजीबाबा पवित्रा श्वरून खडे उकले होते. शिरा तटरटच्यामुळे त्यांच्या पोट्याचार मांडबोलणा कचला होता. दुरुप्रभालेली, चामड्याची खोल असलेली शाळीएच्यां फरी त्यांनी डाव्या हाताने पुढे समझी धाली होती. उजव्या हातातील दीड हात लंबीचा गदका नाचवीत ते समोर उच्या असलेल्या शंभूराजाना म्हणाले, “हां, धरा हुवरा धाकलं राज. नदर माझ्या पायावं आन गदक्यावर तिवा.” गोमाजीचे पांढेरे कलने क्षणभर लक्कलकले. मोहरा धरलेले पाय चढाईसाठी जमिनीत रुपले.

फरीच्या पाजात चढविलेली मूळ क्षणभर घट आवळून शंभूराजांनी उजव्या हातातील गदका पेला. डावा पाच आणि करी धरलेला डावा हात पुढे टाळून कमरेला सावध बाकी देत त्यांनी पवित्रा धेला. गोमाजीनी पुढे केलेल्या गदक्याला आपला गदका भिडवीत ऐट्याज सलमामी दिली.

“जय भवानी ५ !” गर्जत गोमाजीनी चढाईसाठी गदका मागे धेला. म्हाताच्याचे डोकेले लक्कलकले फुळू लगाले.

“जय भवानी !”, गर्जत शंभूराजांनी गोमाजीच्या वाराचा अंदाज धेण्यासाठी अंग चोरले. फरीगादक्याचा ‘धाई’ हा पारिगिरीचा प्रकार सुरु झाल. गोमाजी लग्यात चौक लगाले. इशारत देऊन चढाईचे ठरीव वार टाळू लगाले. त्यांचे चपल शरीर नागफळासारखे डुळू लगाले. त्या दोयांना भवानीच्या राजाडाचे भान उरले नव्हते. त्यांच्या तापल्या शरीरावर वामाचे धेव उरू लगाले. गदका फरीला भिडत्याच ‘धू, धू’ असे आवाज मेदानात उरू लगाले.

‘धाईच्या’ चढाईत शंभूराजांनी गदका जाही. अंगाला लावून धेला नक्कता. गोमाजी त्यांच्या सावध नजरेवर मनेन थूळ होते. सरावाचा पहिला टप्पा संपला. ‘हो ५ !’ म्हणत गोमाजीनी थाबवतीची इशारत केली. कपाळावर थबवतेला घाम

तर्जनीच्या पहार्दीने निचा करीते म्हणाले, “ वय जालं आता धाकलं गर्जं. अंग लर्णी घासेजरंत ! हं, घ्या बघू आता ‘ हूट ! ’ ”

गोमार्जीनी ‘ हूट ’ या चढाईचा पवित्रा घेतला ! म्हातोन्याचे शरीर रानवाच्यासारखे झाले ! वार करायला ते आता सापडणार नव्हते. आणि ते कसे चालून येणार हे समरेच्या खेळ्याला कलण्ठार नव्हते ! ‘ हूट ’ हा चढाईचा प्रकारच ‘ बेस्ट ’ मारपिऱीचा होता ! गिनमाशी सुंबंध घेताना ‘ मोरन वा मोरन ’ या निधेषणाने लढावे तसे हे हात होते. आता इशारत करून वार टाकायचे नव्हते. मन चाहेल तसे शबूला हूल केढून त्याच्या डिल्या अंगावर वार उत्तरायचे होते. त्याच्या डिलेपणाची गव करायची नव्हती. शंभूराजांनी फरी आडवी धरून गदका भेलता. आपल्या हातातील गदका उगाच डावा उजवा शुल्कीत गोमार्जी चपळ पायांनी इकडे तिकडे फिरू लगाले. बाळाराजांची गदक्याकरती नजर उडलेली करव्यासाठी अंग लवते करून ते हूल भरू लागले. शंभूराजे गदक्यावर जोडलेली नजर हल्वायला तयार नव्हते. तेही चालू हेतु साकथ बुरू लगाले.

“ बाळारां, वार कारीगर कहार हां ! हुशर असा.” गोमार्जी धीमेपणारे बोलते.

“ नाही होणार ! ” नजर गोमार्जीच्या हातातील गदक्यावरच जाडती ठेकून शंभूराजे निधरिने उत्तरले.

एकाएकी गोमार्जीनी आपल्या हातातील गदका एकदम उंच उठविला आणि बाळाराजांगोंधवून टाकाय्यासाठी नरडजाची घारी पुक्कलीत हार हार ५५ मादेव ! अशी अंगावर काटा उठविणी जोरदम विलकरी दिली. त्या किलकारीने शंभूराजे विचकले ! त्याची करी आडवी टाकायची चुकली ! वार डोक्यावर होणार म्हणून त्यांनी फरी डोक्यापर्यंत वर उचलली ! आणि काच होतय हे कळ्यायचा आतच गोमार्जीच्या गदक्याचा जबरदस्त वार त्यांच्या छातीखाली आदकला !! त्या कठीनपर्शी सणकलेले बाळ्यांना कल्यादून उत्तरे.

एकदम हातातील गदका फेकून देऊन धावत जाऊन गोमार्जीनी वार केल्या जावेव आपला तळवा. दावून घरला. त्यांच्या श्रवथत्या पांढऱ्या मिशयातून शब्द आले, “ तुम्हाचं असा वार टाकतानम जिवाला काच वाटतंया कसं सागावं ? पर बेहुशार व्हारुना. हस्तार चालवायचं म्हंजी दिल तयार असाय लगातो. लळाईत ह्या पापास र्हई मोदा गरादेऊ उठतो. बाळारां त्येने कच खावून र्हाई भागायचं ! ” गोमार्जीच्या इमानी डोक्यात पाणी उमे राहिले. त्यांचा हात बाजूला परता सारीत शंभूराजे कडवे बोलले, “ आगदी कच खाणार नव्ही ! ! घ्या मोहरा गोमार्जीबाबा ! ”

पुढी ‘ हूट ’ ची मारपिऱी करण्यासाठी पवित्रे घेण्यात आले. शंभूराजे छातीवरची कळू विसरून गेले. त्यांचा डोक्यात डावेपेंचाचा विचारांची घोडी दौडत होती. समेर गोमार्जीबाबा आहेत याचा त्यांना विसर पडला. त्यांना फक्त गोमार्जीच्या हातातील गदका अणि त्यांचे पव दिसूलगाले.

सावध पाय टाकीत, गदका शुल्कीत शंभूराजे गोमार्जीना डावी-उजवी हूल देऊ लगाले. समोरून त्यांच्यावर वार टाकणे अवघड आहे हे त्यांनी हेले. डिल्या अंगाने शंभूराजे क्षणभर डुलेले आणि ‘ जय भवानी ! ’ अशी क्षेमान किलकारी भरून ते डोक्याचे पाते ल्वायच्या आत देव छलांगातीच गोमार्जीबाबांच्या थेट पाठीवर गेले. आठ दावाखाली दावून धरून त्यांनी गोमार्जीच्या उपडऱ्या पिंडीवर गदक्याचा जोदाव वार उतरविला ! एक इरझरती कळ उठली. गोमार्जीच्या पिंडीकडून सरकन माथ्याकडे सरकली. आणि ओठातून मात्र नकळत शब्द बाहेर पडले, “ भले ! ” गोमार्जीच्या पिंडीतून कळ उठली होती आणि डोक्यांत अनंदाते अशू जपा झाले होते ! गदका खाली टाकून ते बाळ्याजांच्या जवळ आले. कलकलरुत्या डोक्यांती त्यांच्याकडे बघून, त्यांचे खांदे मायेने शोपटीत म्हणाले, “ आमची ही हांड पर म्हातारी झाली बाळधरी, पर लाई वार झेल्यात आमी. चिवट झाल्यात आमची चमडी. तुटातु तुटायची नाही ! ! तुमचं धा वार अंगावं पडलं तर धा दिगिंन चढलं अंगावं बाळ्यां ! ” गोमार्जी भरूने आपल्या धाक्याचा गोमार्जीबाबांच्या बघत होते.

“ गोमार्जीबाबा ५५ ! ” एकाएकी मैदानोच्या दरवाज्याच्या रोखाने साद धावत आली. गोमार्जीच्या अंतोर्जी धपावत येत होता. गोमार्जीच्या मनात पाल चुक्कुकली. काळजात मासली सरकली. अंतोर्जीची सादव कातरी होती.

उर खालीवर होणाऱ्या, समोर उच्या राहिलेल्या अंतोर्जीला त्यांनी हटकले, “ का – काय जालं र अंतां ? ”

“ मासायबांनी बाळराजांनी घिकून याचला धाडल. आपलं ... आपलं पंतकाका घेलं ! ! ”

“ ऑ ५ कोन ? ” म्हणून टाळा बासताना गोमार्जीबाबांच्या गलमिश्या थरथरल्या. ते अंतोर्जीकडे डोळे पफळून बघतच राहिले.

“ डबीरकाका ! ! ” अंतोर्जी खालीच्या मानेने पडल्या आवाजात म्हणाला. अंतोर्जीने आगलेली खबर ऐकताना शंभूराजे फाई गदक्याचे घाई, छूटवे हात पार विसरून गेले. त्यांच्या हातातील गदका केव्हा घाराकूप डडला ते त्यांचे त्यांनाच कळले नाही. त्यांच्या भाबुक डोक्यांसमोर म्हाबळेश्वाराच्या माथ्यावरचा तुलेचा सज्जा उधा ठाकला होता. अंगधोरे रूपी पारड्यात बसलेले श्रावयत्या मानेचे सोनोपंत डर्बार त्यांना दिसत होते ! दुसऱ्या पारड्यात दुक्रते झालेले आवासाहेब छणखण्या सोनोमाहा औंजळी-ओंजळीनी सोडताना त्यांना दिसू लगाले ! पंतकाका बसलेले पाडे पक्षसंबंदी सोडून आस्ते वर उठताना दिसूलगाले.

गोमार्जीबाबांचे बोल शंभूराजांना, परारङ्गात बसलेल्या डबीरकाकांच्या तौंडातून बालू पडल्यासारखा भास होत होता – “ आमची ही हांड पर म्हातारी झाली. पर लई – लई वार झेल्यात आमी ! ”

राजे बसपूरकारीकर मेल्याला एक महिना लोटाला। होल्कुनवेचा दिवस राजगडावर उजाडला ! गडावरच्या मानकरी मावळ्यांनी कानंदखोरुत शोधतपास घेऊन ऐनाची सरळमोट, चर्खोट होली तोडून ती वाजतगाजत गडवर आणली. होली चौकात आंबवरीने नटलेली होली खडी ठाकली.

पुनवेचा थाळ्याएवढा चंद बारा मावळाचे कातळकडे पार करून उगवतीबोहे आला. शोपडाखोपटात पोळी नि कटाच्या आमटीवर ताव मारलेले मावळे, मस्तकावर काणगीदारं लाल खिळाच्या पाणडूचा चढवून होलीचौकात जगाव करू लगाले. चौकात होलीचा लाकडी हुडवा रचयात आला होता. खाशा स्वाच्यासाठी बैठकिचा चौथा सिद्ध टेवला होता. लोखंडी धावकड्याच्यांना थारालून टाकीत राहल्यांची कातडी तडतड लाली ! ती रोमांचक तडतड गडावरून उतरून कानंदखोच्यात पसल्न थ्रुम् लागली. गडमाळ्यावर चांदण्याच्या दाट चंद्रसाचे पाट वाहू लागले.

अगी निळशर जामा धोतेलेले, मस्तकी केशरी टेप चढविलेले शंभूराजे कमरेला अवठलेल्या जमदाढीच्या मुठीवर डाऱ्या हाताचा तळवा झावीत जिजाऊनहोबाच्या खासेपहालात आले. होलीचौकातून वर्दी आली होती – “ खाशा स्वरीनं चूढ दिल्याशिवाय होली पेटती होणार नक्ती. होलीचे खेळे खेळवले होते ! ”

जिजाऊइच्या पायाना हात लावण्यासाठी शंभूराजे तुकते आले. त्यांना उठते करीत जिजाऊई म्हणावत्या, “ बालाजे, जा हुडव्याला चूढ देऊन या. होलकरी खोलंबलेत ! ”

“ मासाहेब... ” शंभूराजे काहीतरी बोलणार होते, पण संकोचले. शब्द ओठात ठेवून थांबवले.

“ का काय इालं ? ” जिजाऊईनी मायेने त्यांना विचारले.

“ ... ! ” शंभूराजे गपच होते.

“ बोला. मरी असलेलं साफ करावं. ” जिजाऊंनी धीर दिला.

जिजाऊईच्याकडे आदराने बघत शंभूराजे घाणाले, “ तुम्ही... तुम्ही याल आमच्या सांगी ? होलीचा हुडवा पेटतो. जवळचा हुडव्यातून खेळे नारळ बाहेर काढतात. खूप मजा येते ! याल ? ”

ते ऐकताना जिजाऊईचा ऊर भरून आला. मनात विचाराची कातळी उसळली. “ आमहाला कधी कुणी ‘ बरोवर या ’ असा अग्रह केला याही ! आम्ही जातो म्हून्हू उरविलेल्या वाटेन आहास जाता आलं नाही ! ”

जिजाऊईना ग्राषनिसूर वसून शंभूराजे वसले. “ तुकलं आमचं... ” म्हणत सुकता. मुरा करीत करीत मागल्या पावली पाच कदम मारू हृद लागाले.

जिजाऊई म्हणावत्या, “ धांवा आम्ही येतो आहेत ! ” अगी ते एकत असताना शंभूराजांच्या डोळ्यांत पुनवेचे दहीवाट चांदणे उतरले !

अंगाभोवती शाळ्यामा लेपेदून धेतलेल्या मासहेब बरोवर शंभूराजांना घेऊन होलीचौकाकडे चालूला. प्रतायाडची जगांदंबाच आपल्या बालभूत्याला घेऊन चालवी तसे ते दृश्य दिसत होते ! एक जाणता ‘ स्वीवसा ’ आपल्या नेण्या ‘ बालवशाला ’ घेऊ चालला होता.

“ खाशा आउसाहेवांची स्वारी बाल्यांच्यासह होलीचा मान राखण्यासाठी भेटे आहे. ” ही खबर वाचाचासारखी होलीचौकात पोहोचली होती. हरवून गेलेल्या मावळ्यांच्या जमावात चैतन्याचे कसे उधाण उठले. राहल्यांची हिपेच्या सुंगची तडतड पुम्बवायला मुस्कवात केली.

निळे सोनदेव, प्रतापाव सिल्पिकर, शुंजाराव मर्ल, गोमाजीबाबा, सिदोजी शोपटे, अंतोजी आणि रायझी अशा संजामात जिजाऊ अग्नि शंभूराजे होलीचौकात आले. मावळ्यांचा चंद्री कालवा थाबलवा. राहल्यांच्या टिप्प्यांची तडतड निसू शाळी. आभाळातून घिरण्योरे चांदणे ही खिनभर घिरवले !

शंभूराजांच्यासह जिजाऊ चौथ्यांच्या खाशा बैठकिवर सुखावल्या. चौकातल्या हुडव्याचा मानकरी हाती पेटता चूढ घेऊन मुजरा करीत मासाहेबाच्या सामने आला. अदबीने म्हणाला, “ होलीचा मानवा चूढ धाकल्या राजांनी हुडव्याला द्यायला पायजे मासाव. ”

जिजाऊंनी मान बळती करून शंभूराजांच्याकडे बघितले. शंभूराजे बैठकीवरून उठले. मासहेबांच्या पायाना हात लावून ते चौकातल्या हुडव्याजवळ आले. मानकरीने आपल्या हातातील चूढ त्यांच्या हाती दिली. आपली नजर शंभूराजांनी हातातील चूढीच्या उसळल्या ज्वाळेवर क्षणभर गेहवली. चूढ अधिकच पेटू उठली !

‘ जय भवानी ’ गर्जीत शंभूराजांनी होलीच्या लाकडी हुडव्याला चूढ दिली. आपीची पायवेरे आभाळांच्या रोखाने फेपावू लागली. हुडवा धडधड लागला. तेंडव्याचा हुल्यावर पालल्या मनांच्या बैठकीच्या चौथ्यांच्या वर्षावरून घेऊन धुमल्या ! होलीने सूर धाला.

शंभूराजे बैठकीच्या चौथ्यांच्यावर येऊन बसले. नगराळांची फक्के पेट्या हुडव्यात धडाधड फक्कली जाऊ लागली. ती बाहेर काढण्यासाठी आगवेडा, धाडरा मावळ्यांनी हुडव्याभोवती रिण घटले. एकक निधडा हात केंद्रक तसरसत्या निखाच्याव चुरू लागला. होपवून मांगू रुदू लगाला.

रोखल्या नजेसे जिजाऊई हुडव्याचा चटचटल्या, लालपिच्वळ्या ज्वाळाकडे वधत होत्या. त्यांच्या मनात शिवाजीराजांचे विचार गिरण थरून फिरत होते – “ कुंठ असतील राजे ? काय करत असतील ? ”

“ मासहेब... ” शंभूराजांच्या आवाजाने त्या भानवर आल्या.

“ काय बाल्यांजे ? ”

“ अशाच एका होलीसिणाला आम्ही आबासाहेबांना विचारलं होते... ”

“ काव्य ? ”

“ आबा, तुम्ही काढल नाथ हुड्यातील नारळ बाहेर म्हणून ? ”

“ मा काय म्हणते ? ” जिजाबाई उत्सुकतेने विचाराले.

“ म्हणाले – कोशिस करू ! ” शंभूजांनी उत्तर दिले.

ते ऐकताना डोकीवरचा पदवकाठ ठीक करीत जिजाबाई एक लांब निःश्वास लोडला. बाल्हाजांच्याकडे वाचत त्या म्हणाऱ्यात्या, “ शंभूल, प्रसा ठाकलाच तर तुम्हासही आणि आमहसही ती कोशिस करणे पडेल ! ”

होली पुनवारात चांदगे पेत गडावर चढत होती. मावळे निखाचातील नारळ फक्त हुड्यावत हात शाळून बाहेर काढीत होते. होलीच्या मानाची सोनकडी शंभूजे मासाहेलांच्या साक्षीने मासकच्याना बहाल करीत होते. त्यांना किंवा जिजाऊसाहेलांना काहीच करत्याना नव्हती की बसनून उदून, गोरक्ष महाबलेश्वरवर शिवलिंगाचे दर्शन घेऊन नेमके आजाच राजे करवार बंदरावर उतरले असतील.

करवारात टोपीकर इंग्रजांच्या बखारी लुट्याचा राजांचा मनसुवा होता, पण शेरखान ना आदिलशाही सदाव फोजेनाशी होठीच्याच दिकरी कामवारात शुस्ला होता. त्याने नाच हजार होनांची खंडणी राजांना देऊन कामवार वाचविले होते. लांताचाकडून आलेले खंडणीचे पाच हजार होन थेलीबद करून कामवार सोडताना राजे सरलवकर नेताजीना क्रमणाले, “ आज शेरखानने आमचा होलीची शिकार घालविली ! ! ”

करतारक प्रतीची लूट घेऊन राजे कामवार, भीमाडमार्णी राजाडवार आले. गडावर देताच त्याना डबवा मिळाली की, औरागाबादेत शाहजादा मुअज्जमची भेट घेऊन निझाराजे जव्यसिंग अणि पठाण दिलेखान पुण्याच्या रोखाने कूच झाले आहेत. पावसाळी नदी क्षणाक्षणाला फुण्याची तशी मिझाराजांची फोज कुणून एसी हबरांवर गेली आहे. जव्याच्या राजा, अफजलखानाचा पुलगा फाजलखान, जावळीकर मोरे, देसाई, दळवी ह्या राजांच्या शळांना, मित्र मानून, त्यांच्या मिळतील तेवळ्या जमेती पोटात घेऊन, एसी हवागांची हिली बावटळ चालून येत होती. ती येती प्रचंड लाट परतविणे शाक्य नक्तते. थोपवून घणे अशक्य होते आणि तुस्ते बघत राहणे तर केवळ असहाच होते !

बारामावळाचे आधारीचे गडकिल्ले आता बंदिस्त राखणे भगा होते. बालेकिल्लाच्या सदेवर राजे चिटणीस बाळाजी आवर्जीना खलिस्याचे मायने-मजकूर सांगूलागले. त्यांच्या उजव्या हाताच्या तफेकून सभाजीराजे बसले होते. सदरबगल धरून मोरोपंत, कुडतोजी गुजर, येसाजी कंक, मानाजी भोसले, मुराबाजी, नागोजी आणि बाहिर्च फर्जद, निराजीपंत, आणणाजी दसो अशा मंडळींनी कैठकीचा फेर धला होता. कुणीच काही बोलत नक्तते. राजे मजबूर सांगूलागले. बालाजीच्या हातचे शहायपीस कुचक्कुर लगाले – अस्कराचे मोती अमृत लगाले.

“ प्रस्तुत जासुदांनी समाचार आणिला की भिजा राजा जयसिंग राजपूत बोरवी दिलेखान पठाण एसी हजार बाकी फैज बेवोन चालेला येतो आहे. तरी तुम्ही जेवढे कहीप, जाणते असाल ते ते बेरे सावध हुशारीने जागवे जागी असणे, पहारेकी-मेटकी लेवढे म्हणेन असाल ते ग्रामीचा दिक्षम समजोन चवोट हत्यार बंद राहणे. दाणगोटा, गवतकाडी, बालदगोला यावरी बेरे घ्यान राखणे. आरी खासे सुंतच गडवाल होते अहोत ... ”

बालाजीनी थेल्यांचे फासबंद आवळून त्या सिद्ध केल्या. राजांनी अपल्या प्रतेक सदराला जसुदांच्या सूचना दिल्या. ते धीरने प्रतेकाशी बोलत होते. पण त्यांच्या मुंद्रवरची चिंतेची काजली प्रतेकाला खोल बुलंती जाणवत होती. उभा राजाड जखडल्यागत झाला होता. महाराज सदरांना देत असलेल्या सावध सूचना संभाजीराजे विस्तित मन्हाने ऐकत होते.

संभाजीराजाना ब्रेक्सन राजे सदेवरहून आपल्या महालात आले. मिझा राजा कोण प्रकारची चाल घेईल याचा विचार करायात ते हववले होते. संभाजीकाळची लोबट किसरो अजून बालेकिल्लाच्यावर रेंगाळत होती. मंचकावर बसलेले बाळ्यांजे अवश्य फेन्या थेणुन्या राजांकडे. एकनंजर बघत होते. शेवटी न राहवून त्यांनी राजांना विचाले, “ प्रहारजसाहेब, रजपूत म्हणाऱ्ये काय ? ”

राजांचे फेन्या घेणे यात्रा तो प्रश्न ऐकावाच जखडल्यासारखे झाले. तो प्रश्न राजांचे काळीज पार घिरत गेला होता. क्षणभर ते बाळ्यांजाच्याकडे बघतच राहिले. मा घिर्या पावलांनी ते मंचकाजवळ आले. शंभूजांच्या ठोळ्यांत आपाले ठोळे खोल राजवूद दाटल्यासारख्या घोराट आवाजात त्यांना म्हणाले, “ रजपूत म्हणजे राजाचे पुर ! राजांचे फर्जद ! राज्य करणे. पण ही फर तुन्या काळची बाब झाली ! आता ‘ रजपूत ’ ‘ राजबंदे ’ शाळे. नमकहिलाल चाकर झाले ! तुम्ही रजपूत आहात, आम्ही राजपूत आहोत आणि मिझा राजाही रजपूतच आहे ! ” आणि मा राजे कितीतरी वेळ शंभूजांना रजपूत, राजपूताना, मिझा राजे, औरंगजेब, मोगलांशाही याबदल बोत काही सांत राहिले. एक दीर्घे निःशस्त्र फेकता सोडून ते मंचकाजवळ गदाक्षाच्या महिपणीवरच आले. महालांच्या रोणनाईकने अजून बैठकीत पेटटे टेंधे चवदिविले नक्तते. राजांना उगाच आपली राजमुद्रा आउववली, “ प्रतिपञ्चदर्शकव वर्धिष्णुर्विश्वविदिता ... ”

मंचक उतरहून राजांच्या पाठीशी देऊन संभाजीराजे उभे राहिले. त्या नेथा पितापुत्राना परशुरामा आकार घेत डुबतीला लागलेले मूर्यविल दिसत होते. शंभूजांच्या मनात विचार घोळत होते, “ आम्ही रजपूत आहोत. मिझा राजाही रजपूतच ! कसा असेल तो मिझा राजा ? आवासाहेबाच्या सारखा ? छे ! मा महाराजसाहेब त्याच्यासाठी एवढे चिंतेत पडलेलच नमस्ते !! ”

बाहेर कून तावत होते. उभा रजाड आत पोळून निघत होता. संधारजीराजांच्या पहालत, आपल्या मोळदलच्या हाताने माठातील थडगार पाण्याचा पेला शपूराजांच्या हाती देताना धाराऊ मळणारी, “कांजीली दृढतीया जिवाची निस्ती !” आणि तिने आपल्या कपाळवावर दाटी केलेला घाम डाळ्या हाती पदर घेऊन निपटला. इतक्यात जिजाबाई महालात आल्या.

घाम पुसलेला अंगावरचा नदर धाराऊने लाकेठीक केला. शंभूराजे आऊंगाहेबांना बघताच कमेत वाकले. पेला डाळ्या हाती घेत त्यांनी मुजरा केला.

“ च्या ” म्हणत जिजाकुंभी पुढे होत पेला त्यांच्या ओठांना भिडविला. पाणी पिताना बाळ्यांना पापण्या क्षणभर मिटल्या गेल्या. जिजाकुंभी नजर त्यांच्या कपाळीच्या देनदर्दी शिवांगावर गेली. सकाळी त्यांनीच ते बाळ्यांना कपाळी रेखले होते. गडावर अनेक दासदासी होल्या, राजांचा सात राण्यांचा राण्याविसा होता पण बाळ्यांनाच्या कपाळी शिवांगध रेखायाचे कांम जिजाबाईंनी कुणाच्याही हाती आजवर जाऊ दिले नव्हते. त्याचे ते समाधान होते. कसले होते ? कसे होते ? हे कुणालाही सांगता शेणर नव्हते.

हातचा रिता पेला बाळ्यांनी चोरावर ठेवला. जिजाबाई त्यामा काही बोलणार होत्या इतक्यात पाली दरवाज्यावरची गडचर्ढीची दुडुडुणारी नैबत सर्वांच्या कानावर आली. जिजाकुंचा दिनाक्रांत, आक्रमसेला चेहरा क्षणभर त्यामुळे उजळल्यागत झाला.

“ चला बाळू शंभू, राजे गड चढतोहेत. संदेवर जाऊ. ”

जिजाबाईंनी बाळ्यांना हात आपल्या हाती घेतला आणि त्या सरदेच्या रोखाने चालू लालत्या.

तोणा, प्रतापाड, चंदन-बदन, रोहिड, पुंदर अशा बाग मावळांतील आपल्या सांचा किल्ल्यांची नकेबंदी नजरेखाली घालून राजे राजगडाकडे परत होते. पदमावती माचीवर राजांची पालखी ठाण झाली. माचीपागून निघण्याचा भुयरमागानि राजे बालेकिला चहून वर आले. सदरपवेश करण्याचा राजांना जिजाबाई डोळे जोइू वधत होत्या. राजांचे कपाळ पायामें डबडबून गेले होते. दोनदर्दांचे शिवांगध त्यामुळे चौकाठाने ओपलेले होते ! ते बघताना जिजाबाईच्या जिवाची उसती काहिली होत होती !

राजे गडगाडावर आल्याला आठ दिवस लोटले नसतील तोच दिले-मिळांची प्रचंड शाही कोंज मुळामुठेचे पाणी पुसळून दाकीत पुण्यात शुमली. गौर, हाडा, भुंडला, राठोड, कळवाह, चंदावत असा राजबंधा राजपुंचाचा केशरी डेचा-गहड्यांची प्रतिबंधे मुळमुठेच्या पाण्यावर तंत्रात हिंदोदू लागली. दिलेखानाच्या दिमतीखाली सांवळ्या जातीचा ‘खान’ पुण्यात ठाण झाला. हत्ती, घोडे, उंट यांच्या कालव्याने प्रात पुणे मुळ

झाला. अबूल्लाखान, फतेलकळ, महेली या अमाडवाब तोफांची भांडी तोफाखानाचा प्रमुख मीर अतिशखान यांने गोंत आपवून ठेवली. पाठीकडे शुकरे झालेले किंमांश डोक्यावर घेऊन, उचीदर विजारीचे, डगल जायावर झागागीत जाकिटे चढविलेले दिलेचे पताणी आणि बहलिया हशम घोडे केशरी पुण्यात धुमाकूळ घालू लागले. डोक्यावर केशरी साफ बायलेले, हनुवत्याबवल दाळवा पिळवलेले मिर्जाराजांचे ‘कुंवर’, सिंग आणि ठावूर’, राजांच्या खबरा उचलाऱ्यासाठी बाग मावळ्यात शुमूलाले.

आले ! दिल्ली दरबारचे सांवळ्यात ताकदवर आक्रमण मराठी दौलतीवर चालून आले. प्रश्नू रामचंद्राच्या रथुकुलाचा वारसा संगणारा मिर्झा राजा, राजांचे ‘श्री’ चे राज्य तसमस करण्यासाठी स्वामिनिषेच्या खिललती, कावे पांधरून आला. येताना तो एण्डीचा कोटियश पेटवून आला होता. त्यात काही कमी पडयला नको म्हणून तो आता माराठी मुलखाची होळी पेटविणार होता. त्याची उमर साठ वर्षांची होती. साठीला बुद्धी उसती नाठीच होत नाही तर खोटीसुडा होऊ शकते. काण आजवर जे कधीच घडले नव्हते ते आता घडण होते. मराठे-रजपूत एकमेकावर उमे हत्यार घरणा होते !

सूर्यंविषजाकडून लवकरच एक सकात सर्वां सुर्यच ग्रामला जाणा होता. पुण्यात येताव मिर्झा राजांने तवाचा करवजा. आपल्या हाती घेऊन राजा जसंवतसिंगाला रिहा केले. जसंवतसिंगाला दिल्लीच्या रोखाने कूच झाला. आपल्या डेच्यात बसून हुक्यांच्या नवीकूट धुराचे फक्कारे फक्कारे फेकीत दिलेखान शिवाजीच्या कुलदूष्यावर आग ओकारी या खयालात डुरून गेला होता. मुहम्मद तर्खन, स्पूलेग रोझापानी, कुवतखानी, कैथद बुखारी, उर्किताइखवान, झरवदस्तखान, घेरत आणि मुजफ्फर, यीर अतिशखान हे शाही बंदे हात बाधून त्याच्या समोर घेवे होते.

आपल्या आलिशान शामियान्यात खुशबूद्यार सखवताचे पोट घशाखाली सोहीत मिर्झा राजा शिवाजीवर किती होणाच्या चाली चवाच्यात याचा विचार करीत होता. उहाच्या तलधीने त्याचे पातळ ओठ पुळा पुळा सुकूत होते. सजवत कामी येत नव्हते. अफजलखानाला ऊरेदीत फोडणारा, शास्त्राखानाची बोटे छाटणारा, शाही सुरतेची शान लुटणारा ‘सेवा’ त्याच्या डेव्यांसमोहन हलत नव्हता. मध्येच त्याच्या कपाळावरचा केशरी कुलाटिंगा आक्रमत होता. चढत्या उन्हाबोरवर

नेहमीच्या पूजेतील स्फटिक शिवलिंगावर राजांनी आपल्या माडक बोटांनी बेल्यांनी विचारिंग वाहिली. क्षणभर आपल्या दलद्वार पाण्याचा मिटत त्यांनी हात जोडले. हे शिवलिंग कैकवेळा त्याच्याशी न सांगता थेणाऱ्या बोलीत, बोलत असले होते. काजळणाचा

त्यांच्या मनाला हे सफटिकस्टकच करीत आले होते. आज मात्र कधी नव्हे ती निळ्याशार कंठाची, भस्ममंडित अशी माझात शिवाचं मुळाच त्यांच्या मिटल्या डोळयांसमोर खडी डोळे उघडले. समोरवे स्वच्छ शिवलिंग अंगभर तळपत्रच होते.

शेजांची उच्चा असलेल्या संभाजीराजांना राजांनी नजेरे शिवलिंगावर बिल्बदले वाढण्याची इशारत केली. शंभूराजांनी तबकातील दोन बेलपत्रे स्फटिकसुंदर शिवलिंगावर वाहिली. राजांनी मिठले तसेच त्यांनी हात जोडून आपले डोळे घिलले. त्यांच्या मिटलेल्या लोटखांजी डोळ्यांसमोर मात्र महाबळेश्वराचा माझ्यावर, कुण्डोच्या पानात गळाभर पाण्यात उतरलेल्या आबासाहेबांची – शिवपिंडीसारखी दिसणारी मुद्राच क्षणात उभी ठाकली!! ती दिसताच त्यांनी जोडलेले हात उत्तरून आपल्या कपाळाला नेऊन घिडवले.

“ चला.” राजे त्यांच्या खांद्यावर हात चढवीत म्हणाले आणि शंभूराजांच्यासह राजे जिजाबाईच्या म्हालाकडे निघाले.

जिजाबाईना बंदन करून ते त्यांच्या सोबतीने राजाडाच्या बालेकिलत्याच्या सदेवर आले, सदेवर सरळकर नेताजी, आनंदरच, कुडतोजी, येसांजी, मोरोपंत, निराजी राजजी, कर्मजी, आण्याजी इती, सिदोजी, रुदोजी, रुदोनांची इती, शिंदोजी, रुदोन उधून उभी होती. कुण्डोच्या मात्र वर नव्हती.

अदबमुजेरे शडले. राजे, जिजाबाई आणि बाळांचावर सदरबैठकीवर बसले. वर्मी बाण लगालेले पाखरू, शीलकरप्राणी ताकद नसल्याने तसेच फडफडत जावे तसे कधी क्षण गेले. एक सेवक जावंदवेच्या भंडाच्याची फडी घेऊन सदेवर राजांच्यासमोर आला. काही न बोलता त्याने हातची पटी राजांच्यासमोर पेश केली.

भंडाच्याची पहिली चिमट सदेवरा देवतेला उथळून राजांनी दुसरी चिमट आपल्या कणाळीच्या शिवगाधावर घेतली. भंडाच्याची पटी सदरभर फिली. इमानी कपाळे भंडाच्याने भरली. राजांच्या हात-इशारातीवर झाली भंडळी बसती झाली. भयाण शांतता प्रसली.

कधी नव्हे एवढ्या जाणवणाच्या गंभी आवाजात राजे बोलू लागले, “ आम्हास ज्याची शर्सी होती ते समोर आले. औरंगशहराच्या मनी आमचे श्रवि राज्य मलते. ते बुडवाचे म्हणोन त्याने नामजात केलेले दिलेर व मिझी पुण्यावर उतरले. मिझी राजांची चाल अंजून खुली जहाली नाही. पण आम्ही ती जाणतो. आता त्यांच्या जमेती कोंडोणा विळा पुण्याच्या रोखानं कूच करतील. औरंगशहरास राजांबद करप्यास मिझी राजा हड्हुनरची कोशीस करेल. बोला-मळव्या, तुमची जाणती मसलत बोला.” राजे थांबले. बोलताना त्यांच्या तोंडी ‘ औरंगशहराच’ नाव घेताच त्यांचे पेटून उठणे ठोक्ये आणि कातर आवाज सभाजीराजाना जाणवून गेला.

“ रज्यपुत्राच्या गोटावर मारत्या समझेहीन चाल घेऊ या.” कुडतोजी गुजर मान उठवून म्हणाले.

“ तुमच्या निधळड्या स्वभावाला धरून बोललात कुडतोजी! पण रज्यून एवढा गफील नाही. मगाच्या समदारांच्या गफलकी त्यांच्याकडून होणार नाहीत. बादशहाच्या दोन दुया त्याने बंधितल्या आहेत.” राजे शांतपणे म्हणाले.

“ मोगलाई मुलकात घुसून हूल देत तेला अंगावं घेतला तर... ” नेताजींनी आपली शेराड फाई डोलवित मसलत पेश केली.

“ मनचं बोललात नेताजी. आम्ही तीच कमगिरी तुम्हास जोडून देणार आहोत. परिड्याच्या पराण्यात तुम्ही फौजबंद होऊन उतरा. पण हा हुक्करही किली नविजा पावेल आम्हास शक आहे! मिझी राजे मुस्तकी आहे. घिमा आहे.”

सांगाळे सदरकर्मी खांमोश झाले. कुणालाच काही सुवात नव्हते. बाराच बेळ राजे बोलत होते. औरंगजेबाच्या चालबाज, धृत राजकारणी डावाची उकलू करून देत होते. औरंगजेबाच्या चालबाज औरंगजेबाच्या कुडव्या चालीची खंत वारत नाही. कीच वारते ती मिझी राजांची. दिल्लीपती होण्याची त्याची योग्यता. तोच आज आमच्या पहाडाखांच्या पुलखात बादशहाचा नमकाहिलात चाकर झोणे उतरतो आहे. आता श्रीची इच्छा बदलवतर. आमच्या भार त्यांच्यावर.” म्हणात राजे उठले.

मने जवडलेले सदरकरी उठले. त्यांच्यातील घुणाथंत कोरड्यांच्याकडे बघत राजे म्हणाले, “ घुणाथंत, तुम्ही जाग आमच्या महाली भेटा.”

राजांच्या पातीवर झामगणांच्या जागाच्याकडे जागाचीतील घुणाथंत कोरड्यांच्याकडे बोला. जोडून जिजाबाईच्या बोलवर चालताना संभाजीपाते कसल्यातील विचारिंगरीत अडकले होते. राजांच्या पुलखात घेताच त्यांनी रसांना विचारले, “ हा ‘ औराशा ’ असा कोण लगून गेला आहे की तुम्ही त्यांच्याबद्दल इतकं बोलाव? ”

त्यांच्या प्रश्नाने जिजाबाई आणि राजे चामकून एकमेकांकडे बघतच राहिले. आपल्या फऱ्येदला औरंगजेबाची खुणगाठ कशी. घावी हे राजाना क्षणभर उमालेल नाही! बाळ्यांच्या उवळ येऊन त्यांच्या दोन्ही खांद्यावर आपले तळहात चढवून, त्यांचे खांदे पक्के आवळून टक्कीत, त्यांच्या कमाळीच्या घिंगांधाकडे बघत राजे म्हणाले, “ तो दिल्ली तखांचा बादशहा आहे शांपूराजे ! तो आहास कधीच दिसला नाही. तसा तो त्यांच्या बंद्या समदारांविंगी कुणासच दिसत नाही. पण त्याची करणी मात्र आप दुनियेला दिसते ! त्यांच्या सख्त्या भावांना दिसली ! खुद त्यांच्या जम्मात्या बापाला दिसली ! ” राजे बोलता बोलता थांबले.

“ आम्ही त्या औरंगशहाला भेदून विचारावं म्हणतो... ” सभाजीराजांचे बोल पुरु झाले. नाहीत. राजांनी त्यांच्या ओपली तर्जनी ठेवीत झटकून त्यांची जबान

रोखली. “हां शंभूबाळ, सांबं करो आणि उमच्चावर तो प्रसंग कर्थीच न येवो !”

चौरंगवारील तबकात टेवेलेल्या स्फटिक शिवालिंगाकडे बघत राजे म्हणाले.

मिझा राजाने आपली चाल खुली केली. तीन पवित्रांत त्याचे सैन्य हळू लागले. सुखापासून जोडलेल्या पिलाडीच्या प्रत्येक ताण्यावर तो हत्याबंद, जागती शिंवंदी पेत आल होता. अपलचा प्रवंड फोजेचे गिराडी पंख त्याने आता बारा मावळात पसरले. खास तो आणि दिलेखान देंधे हुजारीचे ताकदवर सैन्य घेऊन किल्ले पुंधरच्या रोखाचे कूच झाले. परि अतिशखान आणि निकोले मुक्ती या गो-च्या दोरोयांच्या नजेरेखाली खडखडाट करीत मिझा राजाचा तोफखाना पुंधर जावल करू लागला.

पेटली ! बारा मावळांची होळी एन तावल्या उन्हात पेटली. दोंगर-पायथ्याना आसा धरून उभी असलेली मैजी, खुर्द, बुट्टक थोळाडीच्या दौडलांगाली रागडी जाऊ लगाली. सर्पणाच्या रानशेणी आणि काटक्या गोळा, करण्यासाठी वाहेर पडलेल्या तरण्याताळ्या कुणजी बायका, ‘काफकी दोलत – कमीनेकी औरत !’ म्हणत चालस्या घोडांवर घेऊन, त्या हातपाय शाईत किंवित असताना पळविल्या जाऊ लगल्या. त्यांच्या थ्रकल्या किंकाळ्या मावळाच्या दृश्यात यापव होऊ लागल्या. दावणीची जनावरे, नम्या तेणीनी दावी छादून तोड्यांतड्यांनी मोगली गोटंकडे हाकराली जाऊ लगाली. शेपळ्या उच्छृंण, खू शाईत नवळ्या मुलशाकडे फेसारट धावताना ते अशा तांडे केविल्याणे हंबल लागले. दिवसाडवळ्या ऐटल्या मशाली घेऊन वारीखेड्यात घुसारे पठाणी, तुर्की, मुतल, बहालिया हशम गंजी-घरक्यांना मशाली भिडवू लागले. वेठविगार करून घेण्यासाठी पकडलेल्या कुण्ड्यांच्या पाठी कोरड्यांच्या फटक्यांखाली कुटू लागल्या. गावेच्या गावे लुटली, चाडली, शाडली जाऊ लागली.

काढण्या चाढवून, ताणीच गावचे कात आणलेल्या मावळांवर कोरडे ओढताना दिलेचे हशम गदना मांगे टाकीत खदखदा हसत विचार लागले, “सुख्याकी अबलाद, कहां हे उहूपा सेवाजी ?” उच्या मुलाखाचे सुरुपण सुकूत चालले. तावल्या उन्हात बारा मावळांवर अवकळा उत्तर लगली. शाही फैजेचा घरयारता वरवंदा अशांच्या राजेवाडी-सासवड मापानि घुे सरकलेला, फैजेवंद दिलेरवान पुंधरच्या पायथ्याला भिडला. पाठोपाठ भुलेश्वरच्या खिंडीतून मिझा कर्नेपत्रावर उतला.

किल्ले पुंधराला अफाट शाही फोजेचा घेर पडला ! करहा नदीच्या काठाला, ठोकलेल्या खुंद्याना जखडलेल्या तण्यांचा आधार घेत केशरी-करड्या रांच्या राहुद्या, डेर, तंबू शामियाने उठले. हसी, उंट चौकारु लागले.

पुंधरच्या सदर दरवाज्याच्या बाजूला खासा दिसेऱ्या, किल्ले पुंधर प्राणवाजीने भांडत होता. इदमण बुद्दला, उदयधान गौर, तमुलेग, इवरदस्तवान यांनी आपल्या बर्कदाज हसामावै वळे उधे केले. मोर्चे रोखलेल्या तोफांच्या भांडांची तोडे मोहून काढीत होता. हसार लागली.

किल्ले पुंधर हा जोडकिल्ला होता. पूर्वेच्या बाजूला रुद्माळ उर्फ कज्जाड हा उंटेखानी किल्ला होता. त्याला धरून पुंधरच्या माळ्या होता. मध्ये हेती एक निस्त्र बिंद - भैरवांबिंद ! कज्जाडावर पुंधरच्यी सारी भद्र होती. तो गडव मंदिराच्या पावरीसाठेहा होता. पाशी ओलांडली की पाऊल जसे मंदिरात तसे कज्जाड पडला, तर पाऊल किल्ले पुंधरात !

आता जोड होती पुंधरच्या पाराक्रमाची आणि दिलेच्या दंष्टाची. गडावर रांची, महार, कोळी आणि कहार या धारक-यांची दोड हजारांची शिंवंदी होती. गडाला अध्यार हेता त्यांच्या नेकीचा. आणि राजांनी स्वतः नेऊ केलेल्या, मारत्या समझेसीच्या, काळैवैव, पडेबाब युगावारीच्या !

गजाडांच्या पदमावती माचीवर कविलयाचे मेणे मिळ होते. जिजाबाई, मोराबाई अणि राजे बालेकिल्ला उत्तरून पदमावती माचीवर आले. बोरबर संभाजीराजे, संखुवाई, राणूबाई, अंगबाई अणि नानीबाई असा राजांचा गोतवळा होता. आता राजांच्या दरचीच जालेली धारात होती. मेरोपत, आणांजी दत्ती, वेसांजी, खुनाशंस, कुडतोजी, निरांजी रावजी हीं मडली मासाहेबाना निरेपाचे मुजे घालायला माचीवर जमली होती. राजांच्या आप्रहाने जिजाबाई गजाबाई गजाबाई रागड सोडून कोंडाण्याकडे सेयराबाईच्यासह चालूल्या होत्या. पुंधरालून चार मजबलावरच दुम्पन-फोज तळ याकून असताना आता सगळ्यांची एका जागी राहणे हिसाबी नव्हते. जिजाबाई गड सोडायला तथार नव्हत्या. राजाना आणि बाळाजाना, श्रृंतोडावर असता एकाकी टाकून जायला राजी नव्हत्या. पण राजांनी हसतहेने त्यांची समझूत घालून त्याना जाण्यास तथार केले होते. राजांनी पुढे होत मासाहेबांच्या पायाना हात लावले.

संभाजीराजांनी आउत्याहेबांच्या पायावर काळात टेकिविले. त्यांना उठकून जिजाबाई म्हणाल्या, “आहू हिथाले बाल्यांची. आता राजांचा महाली झोपत जा !” ते उद्यार ऐकताना राजांचा ऊ गलबलून गेला. संभाजीराजांनी सोयाबाईच्या पायावर मस्तक टेकिविले. पण सेयराबाईचे त्यांच्याकडे लक्ष्य नव्हते ! त्या गड मोळण्यापूर्वी नवर जोडून फक्त मिळतील तेव्हे ‘राजे’ डोळ्यांत भरून घेण्यात गुलशा होत्या !! राजांची नजर समेर दिसणांचा निशाण-चौथांचावरच्या उंच जिजाऊच्या जात्या स्वारीला माळ्यांचे नमस्कार-मुजे झाले.

जिजाऊच्या वेळाला पंधरा दिवस लोटले. किल्ले पुंधर प्राणवाजीने भांडत होता.

रात्री-बेळात्री गडावरचे मावळे तुकडातुकडांनी दिलेच्या गोटावर एल्यार कीरीत चालून जात होते. सावध असलेला दिलेर निकराने छापे मोहून काढीत होता. हसार चालविताना कामी आलेल्या धारक-यांची प्रेते गडउतांडीवर तशीच पडत होती. साती

लगालेच्या प्रेतांच्या पायाना काढऱ्याचे फास आवळून, घोड्यांच्या टापेला बाष्णून त्यांची दिलेकरून गोटासमोर फरफटी घूळधिंद निघत होती. कन्हेपठार ऐट्या तोफांच्या भाड्यांच्या दणक्याने दणाणून निघत होते. असमान धुराने काळवडत होते. महार, कहार, कोळी, समोळी मस्त होते. मस्त मरता झुजत होते.

आपल्याच खिप्पड पठणी हशमांच्या घामेजल्या उजड्या पाठीवर कोरडे ओढीत फतेलकर, 'अळुलाराखान', 'मेली' या अवजड तोफा दिलेर, फी अतिशखान आणि निकोलो मनुची यांनी वज्राडावर कर्मी आगामार करील. अशा उंचीच्या धमधारावर आणल्या. त्या दणकरूचा तीन नागिनींनी वज्राडाला विडार पाडले. गडाला 'पान' लगाले!

'दीन ३३ दीन ३ !' आक्रोशत पठणी, बहालिया, मोगल हशम उन्हने तळपती कंबी हत्यारे पेळत मुलानडावा करीत वज्राडावर उदून पडले. गडावरचे चालते, फिरते हत्यारे थाबले. वज्राड पडला ! 'श्रीच्या' कंठातील रुद्धमाळ तुटली. दिलेचे पठणी पाय पुंथराच्या पावरिवर पडले ! आता तो निकराने मंदिरात धुरणार होता. किल्ले पुंथरात !!

'धनी, लई शटकुज घेतली पर अपेश पदरात आल. आमाला त्वांड दावाय जाणा नाही. आता हेतर आमच्या गर्दीना मारा, हेतर कडेलोट करा. तेव्हे मरण तरी 'किल्ले' म्हून माण - काईलू !' वज्राडचा किल्लेदार खालच्या मानेने राजांच्या समोर आपल्या उरातला कढे मोकळा करीत होता.

एक राजकाणी डावपेचाची चाल म्हणून वज्राडाच्या 'केढी' म्हणून सापडलेल्या किल्लेदाराला आणि दोनएक्यो मावळ्याना मिझा राजाने हसत सोडून दिले होते. राजे किल्लेदाराला काय सजा कर्मीवरील याचा वितातुर मुद्रानी अंदाज करीत निळो सोनदेवत, कुळतोरी, मोरोप्रत, आणणांनी दसो ही मंडळी सदरजोऽयावर उभी होती. सदरवेठकीवर संभाजीराजांच्यासह बसलेले एजे किल्लेदाराचे पिल्लवटल्या कढावे बोलणे ऐकून उरले. संथ चालत ते हमचीकात आले. किल्लेदाराच्या खांद्यावर आपल्या आजानुवृहूच्या तळवा चढवीत म्हणाले, 'किल्लेदार, काय परव केलीत तुम्ही आमची ! आमी हातजीत मोलाची मानीत नाही ! एवढी मूळभर शिवंदी घेऊन तुम्ही दर्यसारख्या गणिम-फैजेशी शर्थीने झुंजलाव ! आज आमचे हात आखडते आहेत, नाहीतर तुम्हा साचांच्या पाठीवरच्या ढालीत आम्ही शिगोशीग मोहरा भरल्या असत्या !'

'मुझमदर ३ !' राजांनी मुझमदर निळो सोनदेवाना याद कर्मावरील.

'जी' म्हणत निळो सोनदेव लळावगीने लाग्याचीकात आले.

'या असारामीची मोजदाद करा. आमच्या लोकांचा जमेल तेसा मारातब आहास करणे आहे ! जेवढ्या आसामी असतील तेवढी शेळा-पाणोटी पेश करा.'

निळो सोनदेवानी मावळ्यांची मोजदाद केली. शेळा-पाणोश्यांची तबके त्यांनी हमचौकात आणविली. आपल्या हाताने गर्वे प्रत्येक लळूळ्याला शेळा-पाणोट बहाल करू लागले. सदरवेठकीवरकून उदून संभाजीराजांना कम्बू उकलून अदरवीने ते राजांच्या हातात देऊ लागले.

आपल्या उत्तर खोल खोल लपवून घ्यावे असे एक जीवनसत्य संभाजीराजांना कम्बू उकलून होते - 'आयुष्यात हारजितीला काही मोल नसते ! मोल असते ते झाडण्याला ! निकराने, प्राणबाजीने शशीनि सुंजण्याला !!'

राजे प्रतापाडावर जाऊन जगांदंबेदे दर्शन घेऊन आले. बेघर, बेआसारा झालेल्या, सर्वस्व लुटलेल्या, हत्याश मावळ्यांसांची आता यज्राडावर दाटीच दाटी झाली होती. द्यारा मावळ्यांच्या चौकोन्नांतून हुमस्कलेल्या, उदूक्स्त झालेल्या लोकांचे रोज नवे नवे तांडे राजांड चढत होते. एजे जातीनिशी त्यांची विचारेसु करीत होते. अंबारखांच्यातील धान्यपेती बाहेर काढण्याच्या आज्ञा देऊन आपल्या माणसाना पोटपाण्याला लावीत होते. पण त्यांच्या चेहऱ्यांवर पसालेले काकाळ्याण ते पुस्स शक्त नव्हते. हा सुल राजांच्या मनात खोलवर सरक्त होता.

नेहमीसाराखे राजे, संभाजीराजांच्यासह बालेकिला उत्तरून लोकांच्या भटीगाठीसाठी पदमावती माचीवर आले. गडाच्या सुवेळ्या, संजीवकी, पदमावती या तिन्ही मांच्यांवर पार खालेल्या मावळ्या-कुण्डल्यांची दाटी झाली होती. किंवे मावळतीला आली होती. राजे पदमावतीच्या सदस्वैकाबाहेर पडले. त्यांच्या पाठीशी शंभूजे होते.

राजे बधिरल्या मनाने चालत होते. माणसे पायांवर लोटांगणे शाळू लागली. एकाएकी त्या कोंदाटल्या गदीतील हैबतबा पांढेरे हा चार विसा वर्षांची उमर झालेला फ्रातारा, राजांच्या मारून चालण्या शंभूजांना श्यायून गलज्बून गेला. त्याचे पांढेरे कानकलेले शाश्वाले. लळूळ्या हाताने भोवतीच्या कुण्डल्यांची गर्दी फोडीत तो पुणे झाला. शंभूराजांचा हात आपल्या सुरुक्तल्या हाताने धरून तो कापन्या, कांतर आवाजात म्हणाला, " थांब वाईच माज्या लेक्का ५ ! दोळ भर दे मांज ! "

त्याचे बोल ऐकून गर्वे थवकले. त्यांनी मांगे वक्कू बचितले. म्हातारा हैबतबा आपल्या रुद्धवीत, थवाचात्या तळहाताचे पंजे संभाजीराजांच्या समर्थीत गालंवरून पिलवीत होता. ते किंविताना त्याच्या घाडताचून उंदेट दोळ्यांतून उंदेली पाण्याची धार त्याच्या पांडन्या गलमिशयात उत्तरू लगाली.

" काय झालं बाबा ? डोळ्याला पाणी का ? " राजांनी त्याला विचारले. 'म्हाताच्या हैबतबाने चदादिशी बाराबंदीच्या हातोपायाने आपले डोळे पुशीत जाव दिला, " कुंद काय हाय धनी ? म्हातारपणाने डोळे पाजित्यात वाईच ! " हैबतबा आपला कढे राजांच्या समेर उघडायला राजी नव्हता.

“बाबा, आमहीं तुम्हास लेकरआए हो. जे सल्ले ते आम्हास बोलुले पाहिजे.” राजे म्हातोन्याच्या काळजात घुसले.

हैवतबाची सुकुलांनी मान लटलू कापू लगली. त्याने निकासने ऊरंद केलेला कड डोळ्यांचे बांध फोडून पुऱ्हा बाहेर फुटला. लक्टलत्या आवाजात तो म्हणाला, “काय सांऐ राजा? काय या न्हात्याली न्हाई. माजा एकलता योक ल्योक येहा जाला. त्येची तरणीताठी बाईल ११ त्येच्या मुसक्या आवाळून त्येला झाडाला बांधून त्येच्या म्होरं राकिसांनी आपल्या आगाजाली की, एं घेतली राजा! उत्याच तराण नसताना घोड्यावंश पालून त्ये भडवं विअन थोरं तिला! तवापून ठोरंके चक्रारंभ माज्या लेकाचं... त्येच एकुलं याक प्यांव इत. त्ये खोपटाच्या दारात मर्लन पडल्यालं इत. शिवारातं वाईत आलो नि हो इस्कोट दिसलू नदंला. या हातानं त्या पोराल मुठमाती दिली त्या राजा! ... तुम्हा या धाकत्या धून्याला बघताना त्या पोराची सय जाली! एवढाच अमरीच हुंत ते! ‘म्हळू’ नाव हुंत त्येचं. आता न्हाई नदं पडयाचं! कशापायाने पोट जाळाय शिथा देतस मला राजा? ही म्हातारी नदून तुम्हा हात्यरात उतरून दे फेळून तटावरात! न्हाई... न्हाई सोसवत हो नक राजा! ” म्हाताच्याने आपले तोड औंबलीत झाकले. पोरासारखा तो संफुद्द लाला.

हैवतबाच बोल्या एकत्या ग्रजाचे अंगु अंग ताठरले. डोळे संतपाच्या हिण्या केढू लगाले. पण -- पण त्या म्हातोन्याचे सांत्वन क्षायला राजाना शब्द सापडेनाहा! छातीवरच्या कवड्या तटबंदीच्या दगडाएवढा आकाश घेऊन जीव दबवून टाकतोहेत असे त्याना बाटले. म्हातान्या हैवतबाच्या खांद्यावर हात ठेवताना राजांच्या डोळ्यातून टपटपत पाणमोती कोसळले.

ते बवधातच मात्र कमरेत वाकलेला जखब हैवतबा एकदम ताठ खडा झाला. पेटल्या डोळ्यांनी, डोक्यावरची, लाल पिळाची चक्री पाडी सुल्वीत म्हणाला, “न्हाई ५ राजा, अण हाय या म्हातोन्या ध्याईची तुला, डोळ्यांत पानी अनूनां! अमरीची कुणबाज जात घायपातावारी. योक म्हेला तर धा उपाजलील! फर तै... तै जगदेवेच्या दंडातला ताईत हाईस ताईत! खातर हस्य, हा समधारनी तारशील तर त्यो तुच. मुजरा राजा.” राजाना मुजरा करून हैवतबा समोरच्या गदीत तुम्हासा झाला.

सुन मुझ झालेले राजे संजीवनी मार्चिकडे पुढे न जाता तसेच माघारी फिरले. रानरापू, भोरळ्या, धनळ्यांची या पक्ष्याचे कितीरी थवेचे थवेचे. गडाच्या माच्यांवरून कलकलत, झेपवत गुंजणमावळ्याच्या रोखाने मावळीला चालले होते. त्याच कलकलाट नेहमीसारखा बिनधोर नव्हता. भेदर, कातलेला होता. राजाना तो जाणवला. ते पक्षी दिलेच्या तोकखान्यातील भांड्याच्या उड्याच्या भयानक दणवशाने भेदरून, कन्हेपठार मोइन गुंजणमावळाच्या आसप्याल चालले होते. नवळ्या रानाशी जम्बून घेताना त्याचा कलकलाट बदलला होता!

राजांनी कर्मजीवरबर मिझा राजाला थेली पाठविली होती. दोन किल्ले देऊ करून तहसाठी हात पुढे केले होते. आदिलशाहीच्या विजापूरक चाल घेतल्यास मिझा राजाला मसेन्य मदत करू असे सुनविले होते. हत्यार्हे चाल राजे एजपुतावर नंथा हृत्याराची चाल मध्यंतरी कुडतोजी गुजांना मिझा राजाच्या गोटात युसुन त्याच्यावर नंथा करून बधितली होती. पण कुडतोजी पकडले मोळे होते. मिझा राजाने त्यांना एक घोडा व तलवार पेश करून मुद्दाम इतमामाने सोइून दिले होते. राजांना डिवचण्याची एकही संधी कोवेबाज मिझा राजा याचा जाऊ देत नव्हता. पुंथरच्या वेळातील माणसे उचलून त्याने राजांचा मुळवू जाळाया-लुट्यासाठी केकली होती. रात्री-बेपात्री ते घोडेस्वार पशाली नाचवीत थेट राजाडाच्या पायथ्याने दौडवत होते.

मिझा राजांचा गोटातून परत आलेल्या कर्मजीला बाळांजी आवर्जानी राजांच्या समोर पेश केले. कर्मजीचा चेहरा पार पडला होता. मुजरा करून त्याने कमरेला लटकवलेली मिझा राजाची थेली राजांच्या हाती दिली. राजांनी ती बाळांजीच्या हाती दिली. बाळांजी चिटागी मिझा राजाचे प्रत वाचू लगाले- “... अमरीची शाही फैजा, आसमानातील ताच्याप्रमाणे असंख्य आहे. तुम्हा पहाडखायांचा मुळवू तिला अविक्ष नाही. आमच्या घोड्यांच्या टापांवाली कुटलाही मुळवू तस्सनस होऊन जाईल. जिवाची खेर असेहे तर बादशाही चाकरी पाकरून शाण ये! असे न करशील तर आपल्याच हातानं त. आणी आणि आपल्या रियायाची खारबी करून घेशील! ”

मिझा राजाला पाहिजे होती राजांची संपूर्ण शरणगत! ते पत्र ऐकत असताना राजे सुन, वधिर झाले.

“... रजपुताच्या गोटात दोन फर खराब गोषी कानांवर पडल्या स्तकार.” समोर उभा असलेला कर्मजी म्हणला.

“बोल... आता साळं खराबक समोर खाहून टेवलं आहे.” राजे म्हणाले. “पुंथरच्या मफेद्युजासमोर दिलेनं लाकडी थमण्ये उभे करून तोकांची मारीगी जारी केलीय. त्या धमधयावरून आलेला एक तोफ्योवा सफेद्युजज्याच्या बाब्ल कोठारात पडला! कोठाराच्या भडक्यान चिरेवंद सफेद्युज अस्मानात उडाला. त्यावरच्या ऐशी धाकन्यांच्या, डोळ्यांचं पातं लवायच्या आत उस्त्या ठिकन्या-ठिकन्या उडाल्या धनी! त्यांच्या उट्यांचा हात-पायांचा पाऊसच पाऊस माचीवर कोसळला. किलेल्यान ते पडलेले हात-पायच गोळा करून सगळ्याना एकदमच आगीनडागा दिला! आणि...”

“आणि काय कर्मजी? बोल. गड पडला काय?”

“नाही, गड नाही पण एक छातीचा गडी पडला! काळ दिलेनं गडावर पाच हजार

प्रयाणानिशी सुरुतानडवा केला. तो मोहून काढव्यासाठी स्वरदवाजा उघडून सातसे रामेशी, महार धारकरी पाठीशी घेऊन मुताबाजी त्याच्यावर तुट्टू पडले. दोन्ही हातांत पहे चढवून मुराबाजी विजेच्या लोकासाठे गडउतंडीवरून दिलेवर कोसळले. हातचाईदी हत्याकार झाली. “ हाणा-मारा – हारह ५ हर महादेव ! ” असं ओडत मुरारांठ चढवल्या उन्हात तळण्यारे पहे दोन्ही हातांनी फिकीत होते. भरत्या शिवापातील कणसं कापादीत तसे पठाणी हशम कापूस काढीत होते. फार जोरवर जंग झाला.

“ एका टेकाडावर उमा असलेला दिलेयाज्ञन पठाण, आपल्या ओंठावर हाताची बोट ठेवून मुरारांठच्या हातांतील तळण्याचं कडं बघून म्हणाला, “ या अल्ला ५, अरे तू कैसा सुरमा सिपाही खुदाने पैदा किया ! आलिज्जाहेक कदम्योपर आ मालेमाल कर देणो ! ”

खिनभर पहे थांबवून, त्याच्याकडं पेटल्या डोळ्यांनी बघत, घाम थव्याबल्या मुद्रेचे मुरारांठ तिसऱ्यात नं पचकन थुकले ! “ ये तो सिवाजी गजियांच्या इनामपंच शिलेदर हाये ! तुझा कौल घेतो की काय ? ” असं मोळांनं गरजित ते सिधे दिलेयाच्या रोखांच्या हत्यार चालवीत पुढं चालून गेले.

“ कुणितीरी फेकलेला एक स्वरसरता बाण आणि कचवकन त्याच्या गळव्यात आरपर रतला. रक्काची फळ्यारती चिळकांडी उभाली. ‘ आई अंबे ! ’ म्हणून मुरारांठ खण्डभर कळवळले. आणि -- आणि गळव्यात रुतता बाण तस्याच घेऊन हत्यार मात्र तसेच दहा हात पठाणी गरीत पुढं पुसळे. गळव्यातल्या बाणाने त्यांना ‘ हर हर महादेव ! ’ ओडता आलं नाही.

“ दहा हात पुढं घुसलेल्या मुराबाजीनी निकरानं मिळतील तेवढे पठाण गडउतंडीवर लोळविले आणि – आणि मुराबाजी कोसळले. उतंडीवर त्यांनी चार-पाच पलट्या घालून्या. त्यामुळे गळव्यातला बाण भुईला थडकून जखम पुटली. उताणे पडलेले मुरारांठ धेसांडजे गडावरच्या निशाणाकडं भरल्या डोळ्यांनी बघत साहेब-कामावर खर्ची पडले ! किलेदगंगन काल त्यांच्या देहाला गडावर अमी दिला. मारत्या समरेशीचे, मुराबाजी कामी आले ! आता पुंधर टिकण पुश्यिल हाय ! ” ती गैरवर संगताना कमजीच्याच डोळ्यांत पाणी उभे राहिले.

कमजीचे बोलणे ऐकताना संभाजीराजांच्या मानात दोन विचित्र गोर्टीची सरभेसळ झाली होती. म्हाताच्या हैबतबाची थरथरती मावळ्यांची त्याच्या मानात फिलत होती – “ एजा, तू – तू तर जादवेच्या दंडातल ताईत हाईस ताईत ! ” आणि त्याच्या डोळ्यासमर यात्र उमे होते ते गळव्यात रुतता बाण घेऊन, पटे चालवीत पुढे जाणारे, “ तुझा कौल घेतो की काये ? ” म्हणणारे रकाळ्याले मुरारांठ.

युनाथंपंत कोरड्यांची पालखी राजगडाच्या पाली दरवाज्यातून बाहेर पडली. त्याच्या

हातात राजांनी, गिर्झा राजाला दिलेली, ‘ संपूर्ण शरणातीचा ’ खलिला असलेली लाल कफसंबंदाची थेली होती ! पालखीला संरक्षण देत दहा हत्यारांबंद धारकरी गिर्झाच्या गोटाकडे चालले. पंत हेजीब म्हणून राजांचा निवारिचा खलिला घेऊन राजपुताच्या गोटाकडे चालले. राजे राजुपुताशी शरणातीचा सुरुख करताहेत ही बातमी वाच्यासाठी गडभर पसरली होती.

संभाजीराजांना ‘ सुरुख ’ म्हणजे काय तेच नीट कळेना ! आपल्या महालातून ते राजांच्या महालाकडे आले. मिटला दरवाजा त्यांनी लोटून बघिला. तो बंद होता.

“ महाराजांसाहेबउ ! ” संभाजीराजांनी साद शातली. दरवाजा जाव देत होता. देपाच्या मनःक्षितीत नव्हता. क्षेपभर त्या मिटल्या दरवाज्यासमोर शभूतबे घोटाळले आणि त्यांची पावळे माताहेब पुतळाबाईच्या महालकडे वळली.

आपल्या कपाळावर मेणमळल्या कुंकुवाची ठासठशीत, दोन आडवी बोट दरपिणाव बघून रेहुन घेतलेल्या गुलाकाई, कुणिविणीने समोर धालेल्या पोसाला ती बोट पुसत होत्या. महालात घेताच मुज्जा करून संभाजीराजे पुतळाबाईच्या जबळ आले. त्यांच्या ताज्जा, ओल्या कुंकुवाकडे बघत त्यांनी विचारले, “ आजमाहेब, सुरुख म्हणजे काय ? का कायरायचा तो ? कुणाशी कायरायचा ? उम्ही केला आहे कुणाशी सुरुख ? ” त्यांचे प्रश्न पेकून पुतळाबाईची चर्या, गडावरसच्या त्या ताणलेल्या अवधेतही आरफ झाली. त्यांना म्हणावेसे वाटले, “ आरही केला आहे जन्माजन्मीचा ‘ सुरुख ’ आमच्या कामांचीच्या कुंकुवाशी ! अंबेंन तो निभावाच्याची ताकद आवह्या द्यावी. ” पण त्या तसे काहीच बोलू शकल्या नाहीत. म्हणून तेहकोंडीत फक्तसल्या गेलेचा पाणसाची शरणात ! ”

त्या शंभूजांचे समाधान करू बघत होत्या. बालाजे त्यांच्या ओल्या कुंकुपट्याकडे बघत होते. त्या दोघाचे प्रतिविंध बाजूच्या दर्पणात पडले होते. तो दर्पण घवत-लालच म्हणत होता, “ या धाकट्या मासाहेब आणि बालाजे याचा किती जमाचा सुरुख आहे हे त्यांचे त्यांनाही माहीत नसेल. ” जिजाऊसहेबाना सोबत म्हणून कोंडाघावर पोचते करून आलेल्या सोयाबाबू आपल्या महालात होत्या. त्यांच्या कानावर मात्र यातले अजून काहीच आले नव्हते. आज राजे गड उतरणार होते, ज्यापूर मिर्झा राजाच्या गोटात जाण्यासाठी ! जिराते शरणात पलकून बेहत्यार भेट घेण्यासाठी ! आपल्या माणसांची आणि मुलखाची झाली त्याहेपेक्षा होणारी मसनवट रोखाण्यासाठी !

आयात उतरविलेल्या मिंहार्चे जसे असेल, सॉड छालेल्या राजहत्तीने जसे असेल, वांशिंद कापलेल्या अटकर पाडवाचे जसे असेल, तेसेच हे जिणे होते. शरणातीच्या प्रयाप केलेली कवळ्यांची माळव छातीवर असावी लगाते.

या तहांच्या कागदावर राजे शाईने दस्ताखत करणार होते. मुळे ही शाईच प्रथम राजेना अंदिल्ला होती. आणि नंतर अवधी शिकशाही, तपाम पाठशाही इक्विशनार होती! तह म्हणजे पहिचाने माझार आणि शेवटला सर्वनाश।

राजे कुणाशीच काही बोलत नव्हते. मर्व दरवाजे बंद असलेल्या, दाखण्यार पावसाने निविषणे झोडपूर काढलेल्या गडासाठे त्यांचे मान सुन, बीधर होते.

निरोपाने अदबमुजे झाडले. राजे संभाजीराजांच्या जवळ आले तसे त्यांच्या पायातील भगव्या, बाकदार मोजडांचर कपाळ टेकवून संभाजीराजे वर उठले. दुष्काळी भुईकडे कोरड्या आकाशाने बघावे तसे राजे आपल्या फर्जदं शंभूकडे बघाव होते! सईबाईचा 'सावळा' वेहरा राजांच्या डोळ्यांसमोर तस्वीर लाला. तो बोलत होता – “आपचे शंभूबाळ, एकला जीव – स्वरारीच्या पदी घातला.”

राजांच्या पिल्लवटल्या मानात विचार येऊन गेला, “सई, तुम्ही तुमचा एकला जीव आपल्या प्रदर्शी घारातलात. मोठ्या भोशाने आणि आज –आज आम्हीच आमचा आणि आपल्या सांच्या मावळपाणसंसाचा जीव रुपुत्रांच्या भेट्यावत टाकायला चालले आहोत!! सई, माणसाच्या हयातीचं त्यांच्या हातात काही शहात नाही हेच खंड.” काही न बोलता राजांनी शंभूराजांच्या खांदाचर आपला तळहात ठेवला, स्वतःलाच जडशाळ वाणरारा तो तळहात दोनदा त्यांच्या खांदाचर करमनुसा थोपटला. राजे पालखीत बसले. डावी उजवी हेल खात पालखी वर उडली. आनंदवाव, रुचनाथपंत, निराजी रवजी, नागोजी-बहिनी फर्जद, विश्वासाच, कृष्णाजी जोशी यांनी पालखीभोवती कडे केले. तब्बपती पाती हातात पेलु त हस्तारंबंद धारकी चालू लागले. ‘श्रीच्या राजांची’ शपथ घेणारा सर्वा सुर्व अंधाराशी तह करायला निघाला! राजांच्या पालखीकडे संभाजीराजे एकनजर बघात होते. कधी नव्हते ते आज घडले होते. गड सोडताना महाराजसाहेब त्यांच्याशी काहीच बोलले नव्हते.

पालखी दूर जात होती. संभाजीराजोना महाबलेश्वरावर सूर्यप्रगणांच्या दिक्षिणी राजांनी कृष्णाकाठी संगितलेले बोल आठवत होते. “याह केळे हे सर्यांच्याच भावकीतले पापाह त्यांच्या धावणीची वाट रोखून घातात. त्याची चालदौड मुक्किल कूलन सोडतात; बाळाराजे! सूर्यसही ग्रास पडतो!”

मिर्जा राजांच्या गोटाकडे राजे निघून गेले. आता राजांडावर जिजाऊसाहेब नव्हत्या. राजे नव्हते. नकळतच संभाजीराजे पुत्रांबाईच्या महाली रेंगाळत होते.

पुत्रांबाईची एकचित देवपूजा, कृष्णांबाईसार्वराबसुद्धा माथा-ओंसंडेट बोलणे, शाणीवशातील इतर ‘बाईसाहेबांची’ अदब राखणे, सख्त, राणु, अंबा, बाळीबाई हा आपल्या मुलीच आहेत असी त्यांची देखभाल ठेवणे, शोडेकच पण खुप काळ धक्कात राहील असे घटानांदी बोलणे, आणि केवड्यांच्या कणसाभोवती पोळ धरून बिलालेल्या

अंसंख्या पाण्यांपैकी एकाच पाकळीपात्याने, बाहेर हेकावून पिकळव्याधमक उन्हात अंगमर तळापावे तसे त्यांचे संतोष ‘दिसणे’ या सांचा बाजूंचा शंभूराजांच्या मनावर एक खोल रासा, त्यांना नकळतच उमटून गेला होता. मायाळू खीला आपल्या मायेची दंबडी पिटावी लागत नाही हेच खेर !”

आपल्या महालात गवाक्षांच्या माहिरपीजवळ पुत्रांबाई उम्या होत्या. बोहेच्या आभाळ्यात दाटलेल्या अश्रामध्ये आपली चिंतावली नजर त्या हालून बसल्या होत्या. मध्येच भान येताच त्यांच्या डोळ्यांची टपोरी पाखेरे फडफडत होती. दाटल्या आभाळ्याखालून सरसर धावत दूवर होऊन पुळा माघारी फिट होती. त्यांनी पूजा बांधलेल्या अष्टम्युजा जांदंबेकडे बघत संभाजीराजे त्यांच्या पाठीशी उभे होते. मध्येच बर्ळून गवाक्षांपून डोकावत होते. दूवर दिसणाऱ्या गुळवणी नदीची धुक्कद वळणे बघत होते.

“सरकार, थोरल्या म्हालानं याद केलीय.” “सोयराबाईच्या खांजाकिंडच्या चंद्रा या कुणी दासीने महालात येऊन अदबीने वर्दी दिली.

ती एकत्राच पुत्रांबाई मासे वळल्या. एकवार त्यांनी संभाजीराजांच्याकडे बघितले. पदकाट ठीक जमकून घेतला. चंद्रा कुणीविण आली तशी निघून गेली.

“चला बाळ्यांजे, थोरल्या महालांची वर्दी आहे.” म्हणत पुत्रांबाईची जांदेवेळ्या मूर्तिकडे नकळतच एकदा नजर दिली. आणि शंभूराजांच्या खांदाचर आपला सुवर्णकंकणे भरलेला हात ठेवून त्या थोरल्या महालाकडे चालू लागल्या.

आपल्या महालात, निळ्यशार पदरपेताचा शालू नसलेल्या देखण्या सोयराबाई आपल्या कन्याराजे बाळीबाई शांच्याशी काहीतरी बोलत होत्या. दाढबद खिंती धरून दोन चार कुणीविणी अदबीने उम्या होत्या.

महालाचा उंबरात ओलाडताच पुढे होत शंभूराजांनी मासाहेब सोयराबाईच्या पारायाना हात लावले. सोयराबाईची त्यांना वर उठवून घेतले.

बाविकाई हा सोयराबाईच्या कम्बागाजे पुत्रांबाईची बधात येऊन त्यांना बिलालात्या. त्यांचे दोहरी दंड मायेने धरीत पुत्रांबाईची सोयराबाईना विचारले, “का वर्दीदेण झालं आमहास? स्वारीची गोटापून काही खवर ...”

“बाहिजी आणि नागोजी रुजुलाच्या गोटापून आलेत. त्यासाठीच

तर वर्दी दिली धाकल्या बाईना.”

“काय झालं...” तहबंदाच्या आड असलेले पुत्रांबाईचे काळीज पफडकडले.

“स्वारीन सुरुख मान्य केला! पुंधर, कोंडाणा, रोहिडा, माहुली, लोहाड असे तेवीस किल्ले आणि त्यांच्या चार लक्ष होणांचा मुलुख रजपुतास देऊ केला!

आता स्वारीकडे कुल बार किल्ले आणि अवधा एक लक्ष होणांचा मुलुख राहील! ”

“स्वारी कशी आहे?” ”पुत्रांबाईची त्यांच्या लालसर मासळ नावककळीकडे बघत

शांतपणे विचारले.

“ तीक आहे. उद्या कोंडाणा रजपुताच्या माणसांच्या हवाली करून मासाहेबांच्यासह गडावर येत आहे.” सोयराबाई तुटक बोलत्या. त्याच्या बिळेवाणाच्या काळव्याशार डोळ्यांत कसली तरी चिंता रक्कत होती. ती गडकल्लंबांची होती की राजांची ते कळत नव्हते !

सोयराबाईचा तोंडून जिजाऊई आणि राजे येणार हे ऐकताच संभाजीराजांचा चेहरा पेतासारखा उजव्वून गेला. पुत्रालाबाई अणी सोयराबाई यांच्याकडे बराच वेळ आलूनपालून बघताना शंभूगेजे विचार करीत होते - “ ह्या दोन्ही मासाहेब उजव्व आहेत. पण मा एवढा फरक का वाढतो यांच्यात ? ”

त्या दोधी मासाहेबांचे बोलणे थांबलेले बघून शंभूराजांनी सोयराबाईचा विचारले, “ मासाहेब, तुम्ही ... तुम्ही कैला आहे कधी कुणारी सुखुख ? ” त्या प्रश्नाने पुत्रालाबाई चमकत्या. शंभूराजाच्याकडे बघताच राहिल्या. सोयराबाईचे विवेवाणाचे काळेश्वर डोंद्रे कसल्यातारी विचित्र तेजाने उत्तरालयासारखे झाले. नाकाचा लालमर शेंडा थोडासा अधिक लालावला. त्या पटकन खोलून गेल्या - “ नाही !! सुखुख आमहास कधीच पसंत नव्हता ! आता स्वारीनंच तो मान्य केल्यावर इलाज कुणाचा ? ”

थोलत्या बाईसाहेब काय बोलतील हे ऐकताच पुत्रालाबाईंनी त्याच्या काळव्याच्या कुम्कमप्रदृश्यावर नजर बोडली होती. त्याचे बोलणे ऐकताच ती तिथून सुटले आणि सोयराबाईच्या पायाच्या बोटांत घाटलेल्या चंदेरी जोड्यावर येऊन पडली ! शंभूराजांना जवळ घेत सोयराबाई त्यांना म्हणाल्या, “ तुमनं माज ठीक शाळं. कसलाच चुखुख न करता रजपुतानं तुम्हस पंचहजारी मग्नसब देऊ केलीय ! तुम्हाला ती घेष्यासाठी रजपुताच्या गोटात जाव लागणार एवढंच वाईट. चिंता वाटते तुमची. ही चिमेदुरी तुम्ही कसी पेलणार ? ”

संभूराजे काहीच उत्तराले नाहीत. कारण इसके किल्ले देऊन आजासाहेबांनी पंचहजारी मग्नसब का घेतली या गोंधकात शंभूराजे गुंतले होते. सोयराबाईचे बोलव्या तशाच बोलून्या होत्या. नेहमीच बोलत होत्या. पदकाठुच्या जरतारी वीणेत गळ्यातले माळवसूर अडकले की जसे वाटोल तसेच पुत्रालाबाईंगा सोयराबाईचे बोलणे ऐकताना नेहमी वाटत आले होते ! काही न बोलताच मग त्या शभूराजाना म्हणाल्या, “ चला बाळ्यांने, काळेसूरीचं दर्शन घेऊ. ”

पुत्रालाबाईंसाहेबांनी कालेसूरीला फूलपती चढविली. तिच्या रुद्रमाळ रुपाकडे क्षणभर बघून दोळे मिटून हात जोडले - “ आई, काळाचा किल्ला तुझ्या हाती असता कसला फितवा केलास हा ? तहाचा विपरीत काळ आणलास ! बाळ्यांना पंचहजारी सरदारकीचं दान लेलवलेस ! ” मनोमन असे म्हणताना पुत्रालाबाईचे जोडलेले हात

अथरवे. कपाळीच्या कुंकवाचा जोडपड्या आक्रमसला. कालेसूरीचे दर्शन घेऊन घुटाल्याबाई आणि शंभूराजे परतले. दिवस मावळतीला कलाटणी घेत होता.

कंहेपठावर पुंधरच्या पायव्याशी मिर्झा राजाचा केशरी संगाचा, आलिशान, रजपुती शामियाना उभा होता. त्याच्या झालीदार कनाती वाच्याने फळकडत होत्या. समग्रे तोफामांच्याने काळवंडलेला पुंधर खडा होता.

रज्युताच्या शामियान्यात हिंदुस्थानी तस्मा, नक्कसदार पालिच्यांची बैठक अंथरली होती. जरीनपैक्या झाङाझांगी खोल्या घाटलेले लोड मांडले होते. सोरेसी केलुड्युचा एक उच्च हुक्का नक्षीदार चौंगावर ठेवला होता. त्याची पेहवार, काळीबाळी धूमरळी डाव्या हातात घेऊन मिर्झा राजा बैठकीच्या लोडाला रेलून बसला होता. एका कोपन्यात धूपदानवील कसोजी धूपाच्या धुराची वल्यी कर उठत होती.

मिर्झा राजासमर खाली मान घाटलेले राजे बैठकीवर मांडलेल्या शांतजाच्या पायावरील, एकमेकांना लागू पसरलेल्या काळव्याबाळ्यांचा चौकांकडे एकटक बघत बसले होते. ते चौक त्यांच्या जिवाची घालेमेल निखत्या होते !

निकोले मुची हा गोरा साहेब आपल्या माडीवर पिसे खोचलेली थोराड टोपी ठेवून तिथे आदबीने बसला होता. तो मिर्झा राजांच्या तोफाच्या झालवरचा अधिकारी होता. शांतजाच्या ‘अक्कलबाज’ खेळात त्याला चांगालाच सम होता.

राजांच्या पाणपौळीडा लालावल्या होत्या. राजभर जागून त्यांनी मिर्झा राजाचा मुऱ्या उदयराज अणिं सूतासिंग. कळड्याह यांच्याशी तहाच्या बाटाशटी केल्या होत्या. उत्तराशीला मिर्झा राजाचा पाच कलमी तह मान्य करून त्यावर दस्तखत केले होते ! शेळ्यात हात बांधून मिर्झा राजांची खालमाने भेट घेतली होती.

या तहाने राजांनी औराजेबालां तेवीस किल्ले आणि चार लक्ष होनांचा मुख्य देऊ केला होता. हळूम होईल तेव्हा औराजेबालांच्या दक्षिण सुभेदारबोरोवर कौबजेनिशी मोहिमेवर जायचे. मान्य केले होते. तहाची तामिली होईपर्यंत शंभूराजांना तजपुताच्या गोटात आणि चार लक्ष होनांची पांचहजारी ओलीस म्हणून ठेवल्याची पांचहजारी आणून चेचाविष्याचे पत्तकराले होते.

करूसुरी हवेलेल्या फुावर रानदवन्याचा अग्र वास शोधीत फिरव्याची पांडी याची तशी राजांची स्थिती झाली होती ! या अवस्थेत हा शांतजाचा पट मांडण्यात आला होता. मिर्झा राजाने पेश केलेल्या तबकातील शांतजाची सेफेद मोहरी राजे आपल्या सडक बोटांनी पटावर मांडुलागले. हाती, घोडे, उंट, बंजीर पटावर चढले.

बन्साईच्या काळ्यांचा शिंगांची बानविलेली काळीशार प्यादी-मोहरी किर्झा राजाने आपल्या गरगरीत बोटानी पटावर मांडली. दोन्ही बांजूने पट मांडून झाले तरी काही क्षण तसेच मेले. उत्तर हिंदुस्थानी बोलीत मिर्झा राजा संघषणे म्हणाल, “ खोलिए जाव राजासव. ”

त्याच्याकडे न बधताच राजे पटावर नजार ठेवून म्हणाले, “आप खोलिए राजाजी. हक और दर्जा आपका है !”

“नहीं.” मिझनि पुऱ्हा एकदा धुराची वळी खोलवर चूस करून बाजूला फेकली. कथाळावरचा केशरी टिक्का चढवीत तो म्हणला, “शतरंजका एक दसरी रिवाज है ! सफेद प्यादे-फऱ्जी जनना होते हैं। और शतरंजमें पहली चाल रहती है जनने की ! काले प्यादे-फऱ्जी मर्दना होते हैं ! जबाब रहता है ! मर्दनिका !” मिझा राजे स्वतःकरव खुश झाले. मांडीवर थाप देऊन, मनुचीकडं बघत गडाइन हसले.

राजानी चमकून मिझा राजाकडे पाहिले. त्याच्या छातीवरची कवड्यांची माळ थरकून उडली. डोके आगिठण्या केकू लागले. पण ते काही बोरु शकत नवहते. ती नजर बघून मिझा राजा चारकला. त्याचा हातातील नकी बाजूला ठेवून तो हों तो हम खोलते हैं पहली चाल.” मिझनि राजाच्या पटावरील सफेद घ्याढांगा आपल्याकडे धेण्यसाठी आपला हात पुढे केला.

त्याचा हात मध्येच थोपवून अ पल्या पटावरचे एक यादे राजांनी पुढे सरकविले. खेळ सुख झाला ! बराच रेळ खेळ चालला होता. राजांचे शतरंजात लक्ष नवहते. पटाच्या चौकात त्याना मिझा राजाने गिळविलेले तेवीस गड दिसत होते ! त्या चौकांनी अखडून टाकलेले शंभूराजे दिसत होते ! रुग्याच्यावर बसलेला निकोलो मुऱ्ही आपल्या लाल नाकावर दाटणारे यामाचे थेंब अधून मधून लामालाने टिप्पत राजे आणि मिझा राजे यांची व्यादीमार टक लावून बघत होता. राजाच्या चाली त्याला विचित्र वाटत होत्या.

जनाना आणि मदर्ना कितीतो यादी आता पटावरून हल्ली होती. एका तबकात एकमेकाना विलान खेळ बघत पडली होती ! खेळ ईवतच्या भरडाव राय्यात आला. एकाएकी मिझा राजाने कैशलत्याने आपला वर्जीर पुढे घेत सफेद राजाला शह दिला ! एक मोहर आडवे घालून राजांनी तो शह मोडून काढला. खेळ हातधाईला आला. आता प्रत्येक मोहरे विचाराने हलवायला पाहिजे होते.

पुढे काढलेल्या वर्जिराच्या पाठबकात मिझा राजाने आपला तिक्का चालीचा उंट हलविला ! राजांच्या सफेद राजाला पुऱ्हा शह पडला ! बराच विचार करून राजांनी अडीच थेरे छलांग घेणारे, आपले दुडक्या चालीचे घोडे आडवे टाकून तो शह पुऱ्हा मोडून काढला ! त्या घोड्याने मिझा राजाच्या ‘काढळ्या’ राजाला शह थाला ! मुऱ्ही एकटक खेळ बघत होता. राजांची घोड्याची चाल त्याला एकदम आवडली. आपल्या टोपीच्या पिसावरून हाताची बोटे सामर फिरवीत तो, राजे आता आपले घोडे कर्सेकसे हलवतील याचा मनेमन अदाज करू लागला. मिझाचा ‘काळा’ राजा राजांच्या एकाच घोडेशहाने पुरा-पुरा कोऱ्हन टाकलेला त्याला म्हणून आपल्या

वर्जिरावर हात ठेवला. ही एकच चाल खेळता येण्याजेगी उली आहे असे त्याला वाटले. राजांनाही मिझा आता तीच घेडी खेळणार असे मनोमन वाटले. आपले घोडे आणु फुका बळी दिले अशी चुल्पुट लागली.

धुराच्या बढळ्याचा एक दमदार सुका खेवून, “आपका घोडा छलांग मारके द्यावे रेपुवर्तीसे आ गया ! मगर हकनाक काम आया !” असे म्हणत मिझा राजाने पांढेरे घोडे पटावरून पटकून उचलले आणि त्याच्या चौकात आपला काळा वर्जीर पुढे सरला ! घोडे तबकात टाकले.

ते बघताना, दस्का खेळ शांतपणे शतरंज बघणणा निकोलो मुऱ्ही माज न राहवून पटकून आपल्या टोपीकर भाषेत म्हणला, “ओं ५ नो ५ इट कान्त ! ब्यों नहीं मार मक्का !” मुऱ्हीने, मिझा राजाने तबकात हविलेले पांढेरे घोडे पुढा उचलून होते त्या घरात बसविले ! मिझा राजाचा काळा वर्जीर मागे हटवून त्याच्या पूर्विका घरात बसविला !

पटावर दूर एका कोपन्यावरच्या घरात असलेल्या राजांच्या पांड्या उंटाकडे बाट दाखवीत मुऱ्हीने मिझा राजाला पटवून दिले की, त्या उंटामुळे काळा वर्जीर जखडबंद झालेला आहे ! तो आपला चौक सोऱ्हन राजाला शहात टाकला घोड्याकर चाल घेऊन शकत नाही ! राजांच्या हातून घोडे असे फेकले गेले होते की, त्याचा एका कोपन्यात असलेला राजावर डोळा ठेवणार उंट आगोआप मोकळा झाला होता ! आपल्या तिक्का मागानि मिझा राजाचा वर्जीर त्याने परस्पर जखडबंद करून दावून टाकला होता ! अपल्या कमानवाक भुवया वर चढवीत मिझा राजा, राजांच्या त्या पांड्या उंटाकडे क्षणभर डोळे ताणून बघतच राहिला !

मग निकोलो मुऱ्ही आणि राजांच्याकडे हताशपणे बघत अपल्या दोन्ही मांडवावर तव्हातांची थाप देत मिझा राजे स्वतःशीच बोलत्यासारखा पुटपुला, “बिल्कुल दुस्त ! वो नहीं मासकता !!”

राजांचा “घोडेशह” मिझा राजाला निखडून काढायला चावाच अला नव्हता ! हर मान्य करून त्यासाठी आपल्या काळ्या व्याधाचे तबक पालथे थालीत मिझा म्हणाला, “फक्तह आपकी हई राजासाब. हमने शिकस्त ली !” दस्तु म्हणून मिझा राजाने आपल्या डाव्या हातातील पुष्कराजार्ची आंठी उत्तरवली आणि ती राजांच्या पटावर ठेवली ! ती खेळातील ‘फतेची’ रिवाजी शाही बक्षिशी होती.

लग्बगीने ती उचलून पुढा मिझा राजांच्या हातात ठेवीत राजे म्हणाले, “हम हारजीत मामुली मानते हैं राजांची ! इजाजत हो तो मनकी एक बात खोल देवा चाहते हैं !”

“हां. जर्स.” मिझा राजाला राजे काय बोलागर याचा काहीच अंदाज येईना. त्यांच्या कपाळावरचा केशरी ठिक्का नकळत आक्रमसला.

तबकातील आणि पटाकरच्या पांडऱ्यासफेद व्याडांकडे राजांनी क्षणभर नजर दिली. ते रागसंतेज उल्लळण बघताना त्यांना आपल्या मासाहेबांची आठवण झाली.

क्षणात मिर्झा राजाकर विव्याप्त नजर रोखून त्याच्या ढोळ्यात आपल्या बाकदार नाकाचा शेंडा खोल खोल खोल ल्यावीत नागफण्यात ताठ मान ठेऊन राजे शांतपणे म्हणाले, “ राजांजी, मरीना कितना भी बढा हो, जनम लेता हे जनाने की कोखमें ! ” आणि ते ऐकताना मिर्झा राजाच्या तोंडातली धुराची वर्दी घाशत अडकली आणि हातातील हुक्कानव्ही त्याला नकळत घराण्यातून बैठकिकर आडवी झाली ! !

मिर्झा राजाच्या आपहावस्तून राजांनी पठाण दिलेखावानाची भेट घेतली. पुंधरच्या आपल्या किल्लेद्वाराला गड खाली करून देण्याचा सांगावा धाइन राजे रजपुताच्या गोटासू याथाला निघाले.

माणाचा-पुढाचा दोन्ही पायखू पायखंदांनी जखडून टाकलेले घोडे एकटेच हिच्या कुण्ठासू रखडत चालावे तसी गत रजपुताच्या गोटात राजांची झाली होती ! दुरून बघणाच्याला ते घोडे उमडे वारते, भारीचे वाटते पण रखडत-रखडत चालून त्याच्या शेफटीची होणारी ढुळखूल त्याची त्यालाच माहीत असते !

मिर्झा राजाने राजांच्याकिंवर पाठवायची आपली माणसे आगोदरच निवडून ठेवली होती. त्यांतील दोन असामी खाशा होत्या. एक खुइ त्याचाच मुख्या कुंकर किरतसिंग आणि दुसरा उग्रसेन कठवाह ! किरतसिंग राजांच्या संगतीने जातीनिशी जाऊन कोंडण्याचा कबज्जल घेणार होता - आणि - आणि उग्रसेन कठवाह राजांच्याबरोबर शेत राजगडापर्यंत येऊन संभाजीराजांना ताड्यात घेऊन परतणार होता ! तहाची तमिली होईपर्यंत, म्हणजे तेवीस गडब्बेट रित्यार मिर्झा राजाच्या ताळ्यात पोचते होईपर्यंत संभाजीराजांने रजपुताला ‘श्रीन्या’ राज्याचे आमीन राहणार होते !

हा सगळा बनलेला मनसुवा बिलाक्कुर पार पाडावा म्हणून धूर्त आणि मुरब्बी असलेल्या मिर्झा राजाने मध्यारात्री आपल्या शामियान्यात कुंकर किरतसिंग आणि उग्रसेन कठवाह यांना बोलावून घेऊन दोघांना दोन महत्वाच्या सूचना देऊन टाकलचा होत्या. आपल्या बज्ज्याला - कुंकर किताला - त्याने बजावले, “ कुंकर, समहलके हना ! वो सेवाजी है, पहाडळका सेर ! ”

उग्रसेनला त्याने फारच सावधागिरीची इशारत देऊन ठेवली, “ उग्रभान, ठीक परख लेना कि सेवाजी आपकाही कुंकर तुम्हारे हवाले कर रहा है ! गाफील मत रहना ! हे सकता है सेवाजी किसीका भी बच्चा तुम्हारे हवाले कर देया ! ”

मिर्झा राजाने असा सगळा मोर्वेंद डाव आखला होता. त्याने यज केलेली रांचंदी त्याला जवळ जवळ पावल्यातमारखीच होती.

आपल्या शामियान्यात नक्कसदार तबकातील पानविडा उचकून मिर्झा राजाने राजांच्या

हातात दिला. शामियान्याच्या कनाती धस्तून केशारी साफे बांधलेले तरणेबांड किल आणि उग्रसेन उधे होते.

मिर्झा राजाने राजांचा निरोप धेयपूर्वी पुन्हा एकदा शुल्क विषयाला खुबीने हात घातला, “ राजासाव, हम आपको विदा दे रहे हैं लेकिन विदा देना हमारा सुभाव नहीं ! हमें अच्छा लागता है आगावानी करना ! आप कुंकर शेषू को भेज देना ! हम शाही लासे उनकी आगवानी करो ! ! ”

तब्बहातात निरोपाचा विडा घेऊन राजे मिर्झा राजाच्या गोऱ्यापान चेहेच्याकडे बघतच राहिले. त्याना मिर्झाची कीव बाटत होती. त्याहन स्वतःची बाटत होती त्यांच्या निविकार बघण्याते मिर्झा राजा गोधळला. लाबागीने राजांच्या खांधाकर हात ठेवून म्हणाला, “ डना मत राजासाव ! बेशक, विनाहर्ज कुंकर को भेज देना ! उनका बाल तक वांका नहीं होणा ! इत्यार करो ! हम कसम उठाते हैं ! ” मिर्झा शामियान्याच्या दरबाज्याकडे बघत सरदारी ढाळी दिली. मुखी उदयराजाला बोलावून घेतेले. त्याच्याकडून आपल्या पूजेतील शंकराकरची बेलपत्रे एका तबकातून आणू घेतली ! लांतील दोन पाने उचलून ती राजांच्या हातातील शाही निरोपविड्याकर ठेवून मिर्झा राजा शांतपणे म्हणाला, “ हम शिवजीकी कसम उठाते हैं, जबतक हम बिंदा हैं तबतक आपके कुंकरका याहौं बाल भी बांका नहीं होणा ! ”

मिर्झाच्या शामियान्यातून राजे बाहेर पडले. सिद्ध ठेवलेल्या पालखीत चाढले. आपल्या निवडक रज्यपूर्त धारक-यांबोरोबर किरतसिंग आणि उग्रसेन यांचे घोडदळ राजांच्या पालखीबोरोबर कदमबाबज चालीने चालू लागले.

कोंडाणा किरतसिंगाच्या हवाली करून राजांचाङ्कावर मासाहेबांच्यासह प्रतलेले राजे आपल्या महालात असवश फेणा घेते होते. महालीची चिरावदाने ऊरधर जाळत होते. जिजावाईच्या महालकडून आलेली ‘थाळ्याची’ वर्दी त्यांनी ‘झूक नाही’ अशी फेकवडी पाठवून प्रतवली होती. जिजावंता तोंड दाखविण्याचे धाडमुळ काही त्याना होत नव्हते. रज्यपूर्त माराठी मुलाखात आल्यापसून गाठवण्याचा धागा बुटावा आणि कंठाचा एकएक मणी ओषधवलत जावा तसें राजांचे मन ओषधवलत आले होते. आता तर हे ओषधणे मध्यभागाच्या पदकामर्यात येऊन ठेपले होते ! प्रत्यक्ष कर्जद संभारी राजांना रज्यपूताच्या गोटात धाडावे लगणार होते ! जामीन म्हणून !!

राजांच्या मनाच्या खलबतखान्यात एक ताजा आवाज मसलत देत धुमत होता, “ एकला जीव पदरी घारातला ! ख्वारिच त्यांच्या आऊ आणि आबा !! ” त्या आवाजात मिर्झा राजाचे हिंदेस्तानी बोल मिसळत होते - “ बेशक-बिनाहर्ज भेज देना आपके कुंकरको ! हम कसम उठाते हैं ”

राजकारण नात्याचा गुंवा जाणत नसते. डोळ्यांवर पटी बांधून ते मणसाला एकाच

बेळी लुम्बुकमत्या हिवळीवरून रणणत्या वाळवंटात उतरवीत असते. राजांना रक्काची नाती नसलात ! असी तरी ती मनाच्या 'जगदरखान्यात 'मोहरबंद' करून ठेवाची लगातात !

राजे निर्णयाला आले होते, पण त्यांच्यात्मोर एक ऐच होता - हा निर्णयाची समज शंभूराजांना कशी पडावी ? आऊतिहाना त्यासाठी हिंमवंद कसे करावे ? पुन: युन्हा त्याना वाटत होते की तडक जिजांकुच्या महाली जावे, मनी दाटलेले मोकळ्या ओटी बोलावे. पण पाय महालाच्या उंबरठावाच अडखळत होते. हाताची बोट भातीवरच्या कवड्यावर चाळवली जात होती. नितिवल्या मनाबोरीबर पण फेण्या घेत होते.

"आकुसाहेबांची खाशी स्वरी येतीया. संगती बाल्यनी हाईत." राजांच्या महालवर पहरा देणाऱ्या धरकळ्यानंदे आत येऊन मुजरा देत वर्दी दिली. कायदे आखडलेले दौडते घोडे थांबावे तशा राजांच्या फेण्या गणकन् थांबल्या.

"थाळ्यास नाही आलात ? नडकोंटांची चिंता करता ?" महालात शंभूराजांच्यासह आलेल्या जिजाऊ संथपणे राजाना म्हणाल्या. शंभूराजांनी पुढे होत आपल्या महाराजसाहेबांच्या पायावर कपाळ ठेवले. त्याना उडवून घेऊन राजे क्षणभर त्यांच्या कपाळावरच्या दोनदली शिवायाधाकडे तसेच बघत राहिले. ते बघताना संभाजीराजांची कुडली माडणाच्या हरषट ज्योतिषांची जबान त्यांना आउवली - "साक्षात रुद्र पुरणांतरी रुद जमास आला आहे ! उच्च गडकोटावरल राहील ... प्रलय माजवीली ... पण ... पण ! जसा आगामण कडून नाडला गेला तसाच योग या कुंडलीत दिसतो !"

त्या आठवणीने राजे दायाढ झाले. नको ते विचार त्यांच्या एजमनात शुमसवा करून गेले - "त्या रुद-शंकरास देवदेवतांच्या कल्याणासाठी विष पचविणे पडले. त्याचा केंद्र काळानिना पडला. पण देवदेवतांचे गळे सलमल राहिले. या श्रीच्या राज्यासाठी, या मावळभाणसांच्यासाठी तुम्हा-आम्हासही असे विष पचवावे लागेल. ल्द्याने ते एकदा केले. तुम्हा-आम्हाला ते प्रसंग पडला तर कैकवेळा करावे लागेल. पडित शिकवण देतात, गणा हा विषूचा अशा आहे, पण त्याना ठांवे नसते की राजा हा प्रथम शंकराचा अश असतो आणि मण असलाच तर विषूचा ! आम्ही त्यासाठीच 'शिवलिंग' पूजतो. शंभूराजे, ल्द्याने रुदासारखेत राहावे ! रुदासारखेत वरतीवे !"

राजांवै मन बांधील झाले. पुढे होत शांतपणे त्यांनी मासाहेबांच्या पायांना हत लावला. तो निर्धाराने मागे घेत आपल्या कपाळावरच्या शिवाधाला भिडविला.

"राजे, कोंडाण्यापासून आम्ही बरीन बघते आहोत. तुम्ही आम्हास टारू बघताहल. रुदपुंतशी तहाची भोष घडली म्हणून वेन आहात. राजे, आम्हापासून काही लघविणे तुम्हाला साध्य होणार नाही. गण्य जाते मृष्णू धीर जाता कजामा नाये. तस शाबूत असतील तर नदी नामधेश होत न ही !" असंत मायेन जिजाबाई धीरच्या शब्दात रुदणाल्या.

ते शब्दन् शब्द उरात साठवून घेताना खाली पडलेली राजांची मान आपसुकव वर उटली. तर्फेला असलेल्या संभाजीराजांच्या खांद्यावर आपल्या हाताचा नियुक्ता, गुलाबी तळवा चढवीत ते जिजाबाईच्या तुळजाई-शांत डोळ्यांच्या आशासनावर विशासून म्हणाले, "खां आहे मासाहेब, आम्हास तुळहापासून काहीच लपविणं साध्य होणा नाही. चारी पायांत आकडेचाप बसविलेल्या हरीमारखी आमची रुदपुंताच्या गोटात गत झाली ! यात काही कमी नको म्हणून रुदपुंताने पाच कलमी तहातील शेवटच्या कलमाचा अंकुश आमच्या मर्मात टोचून ठेवला आहे. तुमच्या कानी तो कस्मा घालवा हेच आम्हास उमजत नाही." क्षणभर राजांनी संभाजीराजांच्यावर आपली नवर खिळविली. त्यांच्या खांद्यावरचा राजांचा हात नकळत त्यांच्या पाठीवर आला. काहीवरी बोलावे तसा उआच फिरत राहिला !

"कंसला अंकुश राजे ? माफ साफ बोला." जिजाबाईने डोळे राजांच्या सर्वगांभोवती तटबंदी बांधीत फिरले ! मन शंकेखार झाले. लगातेला असलेल्या संभाजीराजांना आपल्या आणि मासाहेबांच्या मध्ये घेत त्यांचा पोटाववळ बिलावून राजे घोगरट आवाजात म्हणाले, "रुदपुंताच्या तहाची तापिली होईपर्यंत - तेवीनस गडकोट त्याच्या हवाली होईपर्यंत आम्हाला बाळ्यांजाना त्यांच्या गोटात धाडाव लागाणर ... ओलीस म्हणून !" राजांची नजर जिजाबाईच्या मुद्रवरून घसरली आणि त्यांच्या पायांचवर येऊन शिघ्रवली.

"राजे !!" थारातेल्या जिजाबाई राजांच्या बाकदार नाकाकडे बघत उबल जबवळ किंचाळल्याच. "काय - काय बोलताहात हे ? हे - हे कंलम तुम्ही मान्य करून आलात ! 'फर्जद' म्हणून ही तुमची एकुलती एक निशाणी हातात आहे हे विसरलात ? तुमच्या इतबारासाठी रुदपुंताला 'ओलीसच' पाहिजे होता ... तर ... तर मा त्यासाठी आम्ही काय कमी होतो ? नाहीती कपाळ कुटल म्हणून चितेवर चाढायला निघालेल्या आम्ही रुदपुंताचा ओलीस म्हणून पालखीत चढलो असतो !"

"तेव - आम्हाला पुढे चालवून तुम्हाला ती बाजूला काढता आली असती. राज्याची स्वप्न पुढच्या पिढवात बघायची असतात. त्यासाठी टाकावी लगालीच तर तुम्ही पिढी खर्ची टाकावशाची असते. उद्या मिर्जाच्या ताळ्यात बाळ्यांजांचं काही बंवाईट झालें तर आम्ही कुणाच्या तोडाकडे बघावं ? उद्या आम्मचा स्वातरा शास सरला तर त्यांची आमच्या सुनवाईंगा काय जाव यावा ?" जिजाबाई राजांच्यावर रोखलेली नजर जापासुन ठळवाचला तथार नकळता.

“मासाहेव, धीर, सोहू, नये. मिर्जा राजानं बेल उच्चलून शपथ घेतली आहे. बाळगांच्या केसालासुद्धा धक्का लागारा नाही रजपुताच्या गोदात. मिर्जा जवानीचा सच्चा आहे. द्याच वरायचा असता तर आसून त्याच्या भटीला बेहत्यार गेले तेच्या त्याने आहलाच तो केला असता. सांगीच माणस हारामी नसतात मासाहेब.”

मासाहेबांची अदब राखून राजे त्याना आपली राजकीय चाल समजावून देण्याची कोशिस करत होते. पण संभाजीराजे ही जिजांकांच्या सोशिक झीमताची नाजूक नावेबाच्या जिज्हांनी होती. खूप बधितेल्ला आणि भोगलेल्या जिजांकांचा ‘संभाजीराजे’ हा टेळणीतला खास दाखिना होता. शेलका साज होता. गळ्यातल्या तुटल्या मावळसूत्राचा आसत त्यानी कठणे पचविला होता. स्वारी-शिकारीच्या घाईर्डीसाठी, आई भवानीचे ‘श्रीचे’ राज्य उभे करण्यासाठी त्यानी आपल्या हातानी राजाना मावळाच्या दच्चादहीत फेकले होते. त्याच्यातील कुळांची काढीज ‘शंभूराजे’ हा भोसलेकुळांचा रक्षयेत पदराखाली जपू बघत होते. म्हणूनच जे त्या राजांच्या वाबीती नियराने करीत आल्या होत्या, ते संभाजीराजांच्या बाबीती करताना मात्र थरकून उठत होत्या. स्थीला पुर असतो त्याहून किंतीती जवळ्याचा नाही वाटातो.

“शंभूरा भरोसा देवाहात गेजे. पण आमद्दास कढ निघत नाही. चला बाळाराजे.” असे म्हणत जिजांकाई महालबाहेर जाण्यासाठी वळल्या. त्यांच्या पाठमोळ्या पूर्तिला पुजरा करून राजे म्हणाले, “बाळगांजाना राहू या आमच्या महाली.” “जशी तुमची इच्छा.” आणि त्या आपल्या मांगे न वधताच जिजांकाई म्हणाल्या, “जशी तुमची इच्छा.” आणि त्या आपल्या महालाच्या रोखाने तडक चालू लगल्या.

मध्याप्रात ठक्कत असली तो राजे आपल्या महालात शंभूराजांशी बोलते होते. रजपुताच्या गोदात पाळायच्या रतीभातीच्या गोरी सांगत होते.

“मिर्जा राजाना ‘ददाराजी’, म्हणत चला. आमच्या ठिकाणीच त्याना माना. कमी बोला. त्यांच्यासमार मरतकीचा टोप उत्तर नका.” अशा सूचवावर सूचना त्यानी संभाजीराजांना दिल्या. राजे बोलता बोलता मध्येच थांवत होते. मर्जिबाईच्या आणि मासाहेबांच्या आठवणीनी त्यांचे मन धूसकून येत होते. संभाजीराजांच्या त्यांचा प्रत्येक बोल घ्यान देऱून ऐकत होते. राजे बोलता बोलता थांबले की त्यांची दगडबंद भिंतीवर पडलेली केवळांतीरी मोठी सावली ते आपले डोळे ताणू साठवून घेत होते. राजांचे दोन अस्तल राजकारणी. ओढ संभाजीराजांच्या कानात जीववाचा विश्वास भरित होते. त्याना ‘पहिल्या धावणीला’ तयार करून घेत होते. त्यांच्या मानची बांधणी साधीत होते. एकदा संभाजीराजांच्याकडे आणि एकदा एका मोळ्या चिरवदानाच्या झाडाकडे बघत राजे विचारमग झाले. ते झाड त्याना सर्वाईच्यासाठेवै वाटले! आपल्या उघोतीचे असंख्य डोळे करून ते आपल्या

‘एकल्या जीवाला’ ‘शंभूराजांना’ एकलक वघते आहे, असा विचित्र विचार राजांच्या मनात तब्बून गेला.

आपली सावल्या रांगाची सावली माझून चाली घेत राजे संभाजीराजांच्या अगदी जवळ आले. त्यांचा चेहरा आपल्या निमुक्त्या बोटांच्या ऑजळीवर घेऊन त्यांनी त्यांचा डोळ्यांत क्षणभर एकलक रोखून पाहिले. लागलीच त्यांचे छोटेखानी खादे आपल्या बळकट बोटांनी घड आवळून धरीत त्यांनी केवळातरी निश्ची आवाजात त्याना विचारले. दैवी संख्याने मानवी साधानाल विचारावै तसे, “ खं खं संगा. रजपुताच्या गोटात जायला तुमचं मन कव तर खात नाही? ” ...

“ नाही ५ ! ” फरसबंदीवर पडलेल्या जळशळीत सोनमोहेच्या यावा तसा खण्डुणता जवळ आला !

“ मा विचार कसला करताय ? काहीच बोलत नाही तुम्ही शंभूराजे ? ” राजांनी त्यांचे खादे हलवित्यासारखे केले.

“ त्या गेटात आमची एक अडचन होगर आबासाहेब ! ” राजांच्या डोळ्यांना डोळे जोझून संभाजीराजे म्हणाले. “ कसली अडचन ? बोला. ” राजांच्या भुवयांनी अंदाज घेताना कमानबाबक चढविला.

“ इथं गळावर रोज अंदोल करून पेहाव चढवित्यावर थोल्या आलुसाहेब आमच्या कपाळी शिवाय रेखतात. रजपुताच्या गोवत ते कपाळी कोणे रेखणार ? ”

काहीच अंदाज नसरेल्या तो प्रश्न ऐझून गाजे शरवून उठले. न रजपुत त्यांनी शंभूराजांने मस्तक आपल्या छातीशी डिलाते घेतले. संभाजीराजांच्या कमाळीचे शिवाय राजांच्या छातीबळील कवळ्यांना घिडले!

उद्येश्याच्या पौणिमिचा दिवस उत्ताडत्यागत झाला! पावसाळी ढांगी शिंबंदी आभाळ्यात तळ टाळून पडलेल्यामुळे उजाडले तरी तसे बाटत नक्कते. आज संभाजीराजे नेताजीराव पालकरांच्या सोबतीने गड उत्तरण होते. उपरेक्षन शंभूराजाना घेऊन जाणार होता. साळ्या गाडावर एक विचित्र कोंददलेलण पसरले होते.

पहाट-स्नान केलेल्या संभाजीराजांनी अंगावर खास ठेवणीतला पेहाव घेतला. जरीकोवरीचा निळाशार जापा आणि गडद केशार टोप असा राजांच्यासारखा तो पेहाव होता. कमरेला छोटेखानी जमदाईचे बंद आवळले होते.

दरमासाठी संभाजीराजे जिजाऊसंभाजीराव महाली आले. तिथे पुतळाचाई आणि धाराऊने अदबीने धरलेल्या तबवाकीतील गंध, अषंगधारे. जिजाऊसंभाजीराव धाराऊने

संभाजीराजांच्या कमाळी शिवायांची दळे रेखली. त्यांचे पिंडीसारखे मुख बघताना जिजाऊचे मन मायेने भर्सन आले. त्यांना प्रेमभराने जवळ घेत त्या म्हणाल्या,

“बाल्लंश्शू, गैरअंदाज कुंठ कही खाऊ नका। नेताजी सांगतील ते ध्यान देउन करा।”
जिजाऊना पुढे कही बोलवेच नाही. धाराऊकडे वधत त्या म्हणल्या, “धाराऊ,
बाल्लाराजांच्या न्याहीना थाऊ जोहून अणा.”

“जी.” म्हणत ती निघून गेली.

जिजाऊ, पुल्काऱ्हांनी संभाजीराजांना वेवमहलात आणले. देव्हन्यात अष्टम्जा काढवेची हस्यरे भेलेल्ली, डोळे विस्फालेली, क्षात्रमाळ मूर्ती पायाखाली मधिषासुर राडीत उभी होती. तिच्या पायावर बेलंडारा वाहून शंखराजांनी तिळा दंडवत घातला. जिजाऊनी भंडार्न्यांची दोन बोटे संभाजीराजांच्या कपाळावरच्या शिवांगधावर आडवी ओढली. आणि शंखराजांना घेऊन त्या एजांच्या महालाकडे चालून्या. पुतलाबाई बाल्लाराजांच्या न्याहीची व्यवस्था लावण्यासाठी माघारी बळवल्या.

राजे आपल्या महालात सरलवर नेताजी पालकराना हरतहेच्या सूचना देत होते.

“जी.” म्हणून आपली थोराड पाडी होल्वून नेताजी त्या ध्यान देऊन ऐकत होते. त्यांच्या होताजी मृत कामेच्या तल्वारीच्या मुठीवर थड आवळलेली होती.

“मासाहेब येतोहेत.” असी वर्दी राजांना मिळाली. राजे आणि नेताजी आपले बोलणे तसेच सोहून महालाच्या उंबल्क्यापर्यंत आले.

जिजाऊ संभाजीराजांच्यासह राजांच्या महालात प्रवेशल्या. मुजे झाले. संभाजीराजांनी राजांच्या पायावर डोके ठेवले. त्यांना उल्वून जवळ घेत राजे म्हणाले, “बाल्लाजे, नेताजीकाळा तुमच्या संगती येतोहेत. काही लागलं-सवरल तर त्यांना सांगा. मिळी राजांना ‘ददाजी’ म्हणत चला.”

“जी.” संभाजीराजांनी होकर भरला.

“नेताजीराज, बाल्लाजांची छुशाली-छुवर आमहास रोज पोचती करीत चला. सावलीसारखे तुम्ही त्यांच्या पाठीची राहा.” जिजाऊनी नेताजीना आपली खास इच्छा सांगितली.

“मासाब, बाल्लाच्याचा केसाला ढका लागल, तर तेंच्या इर्झवळ्या केसाएवळ्या मुडांचा बेलफळास टाडा पडेल कन्हेपठावावर. तुम्ही निवात असा.” नेताजीनी ताठ मनेने जिजाबाईंना धोर दिला.

इतरक्षात मोरेपत महालात आले. त्यांनी राजांना आणि जिजाबाईंना मुजरा करून जिबान खोलली, “स्वामी, रज्जुताकडून आलेली हेचिब आसामी अप्रेसन कळवाह बाल्लाराजांना नजराणा फेश करण्याची इजाजत मागते आहे.”

राजे ते ऐकून क्षाभर विचारत पडले. वास्तविक नजराणा मिळा राजांच्या तळावर पेश क्षाभयचा! तो आधीच कसा काय पेश होतो आहे? की बाल्लाराजांना आपल्याबद्दल जवळीक-व धीर वाटावा यासाठी मिळी राजाने टाकलेली ही एक चाल आहे? त्यांना नीट अदाज बाधता येईना. सावधपणा म्हणून त्यांनी मोरेपतना आज्ञा केली, “पंत,

नजराणा पेशवे म्हणून तुम्हीच बाल्लाराजांच्यासाठी स्वीकारा! त्या नजराणाला साजेल असा केसनजराणा आमच्या वरीनं तुम्ही त्याला बहाल करा.”

“आज्ञा स्वामी.” म्हणत मोरेपत महालाबाहेर निघून गेले.

राजांडावर आलेल्या उप्रेसन कठवाहवा एक बेत साफ फळस्ल होता. आपल्याला ‘राजांजीने’ नेपून दिलेली कामगिरी तो हुक्का चालवून पार पाहू वधत होता. त्याला संभाजीराजांना वायाचे होते! “संभाजीराज, कुणाच्याही कुणवरला याजवेष चालून ‘आपला कुवर, म्हणून तुझाबोर पाठवून देतोल तरी सावध!’” ही मिळी राजाने दिलेली सूचना तो विसरला नव्हता! पण गडावर आल्यापासून अद्याप त्याला एकददाही संभाजीराजांना बघायला मिळाले नक्हते, तो काळजीत होता.

राणीकवशातील साळव्या मासाहेवांची दर्शनी संभाजीराजांनी घेतली. धाराकर्ण जोडलेल्या न्याहरीचा थाळ्या रिखाज म्हणून शिवला. शंभूराजांच्या गडउताराची पालखी पद्मावती माचीकर सिद्ध ठेवण्यात आली होती. त्या पालखीभोवती नेताजीनी निवडलेले तगडे, हत्यारंबंद धारकरी कडे करून उमे होते. त्या धारकच्यात एका बालूला अप्रेसन कळवाह आपल्या राज्याचुली हक्षमांसह उभा होता. केशमी साफे, आणि दिलेलेल्या दाढवा शामुळे ते सोरे वेणुं वे उद्दून दिसत होते.

राजे, नेताजी, मोरेपत, आमदाव, ऐसांजी, प्रतापारव अशा भास पंडर्फळसंह शंभूराजांनी बालेकिल्ला सोडला. सारे बालेकिल्लावरून पद्मावतीवर निधान-चा भुयाराच्या तोंडाशी आले. नेताजीनी इशारत करताच भुयारावची धोंड पहारकच्यानी हडविली. नेताजी पुढे होत भुयारात उताले. त्यांनी हातजोड देऊन संभाजीराजांना आत घेवले. पाठोपाठ राजे आणि सारी मंडळी भुयारात उतरली. आत येताच पुढे असलेले नेताजी मारी झाले. राजांच्या बोवबीने संभाजीराजे भुयाराच्या उतरत्या पायऱ्या चालू लगले. निरोपासाठी आलेली मंडळी मारून चालू लगाली.

भुयाराची वळणे मारे पडत होती. काही पायऱ्या मारे पुढल्या आणि कठस्त्यातीरी विचाराने चालते राजे एकदम थाबले! त्यांना शंभूराजांनी याच भुयारामार्गितू चालाना केळज्हाती विचारले होते, “महाराजसाहेब, हे भुयार संपणर तरी केळवा?” आज ती आठवण एका केळज्हाच अद्यने राजांना जाणवत होती. त्यांना संभाजीराजांना म्हणावेसे बाटत होते, “आता कुंठ तुम्ही भुयारात पहिल्यान असता आहात! अजून खूप चालू घ्याची आहे. आई अंबेन त्यासाठी तुम्हास उंदं दिसत होती.” पण राजे काही लोलने नाहीत.

आपला हात त्यांनी संभाजीराजांच्या खांद्यावर चढविला आणि ते चालू लगले. पाठीमारून चालणारी मंडळी क्षणभर घोटाळ्यात पडली. त्यांना राजे असे अंमळ थाबले का ते कळले नाही. कधीच कळणा नक्कले!

सारी मंडळी पश्चात्तरी माचीवर आली। नेताजीनी आपल्या थारकचांवर आपली चलावून नजर एकदा फिरबून घेतली. राजे आणि संभाजीराजे पालखीच्या रोखाने चालले. साळी माची माणसांमी दहून गेली होती.

“आम्हास न्यालं काय थावणीला तुमच्या संगती महाराजसाहेब ? ” ही संभाजीराजांनी त्यांना असेक वेळा घारतलेली माणणी आठवली. आज तो योग येत होता ! केवळ्या केवळ्या अथवा ! शंभूराजांना आपल्या हयातीची ‘पहिली धावणी’ एकत्रानेच ध्यावी लागत होती ! राजाच्या काळजाचा सफेद घोडा थरकून उठला. कुठल्यातरी अज्ञात होताने त्याच्या पाठीवर थाप भली होती.

“तज्जुताच्या गोटात बाळराजांच्या केसालासुद्धा थळ्का लागणार नाही.” अशी जिजाऊंची समजूत शाळांच्या राजांचा हत इटकून गळ्यातील औसत कवड्यांच्या माळेकडे गेला ! आपल्या कंठातील माळ त्यांनी डोकीवरचा टोप चुकवीत हलकेच उतरली. तिचे दोन फेड करून त्यांनी ती संभाजीराजांच्या गळ्यात चढविली !

“संभादून असा.” घोग्या आवाजात बोलून त्यांनी आपल्या फर्जदांच्या पाठीवरून हत फिरविला. भोवतीच्या गर्दीतून उग्सेन कछवाह हे सारे बघत होता ! शंभूराजांच्याकडे तो संशयी नजेसे बघत होता. राजांनी त्याच्या गळ्यात कवड्यांची माळ चढविताच त्याने शेजारी उप्पा असलेल्या एका भावळ्याला विचारले, “वो क्या है ? राजासाबोने कुऱ्यके गलेमें क्या चढाया ? ”

मावळा त्याच्याकडे चमत्कारिक नजेसे बघत म्हणाला, “एवढंडी मालूम नहीच व्हय ? वो माळ है. आई भवनीकी ! ” आपल्या कानांना हात लावून नमाजाचा भाव उभा करीत त्याला समजावून देखासाठी तो मावळा म्हणाला, “तुमच्या खुदासारखी ! वधो, किसक्सकेंगी गळ्यात को माळ नही ! ” मावळ्याने विचारणा म्लेंच्छ आहे हे जाणून आपल्या अजब भावेत संगीतलेले उग्सेनला बहुधा करून असावे. ही माळ देवीची आहे आणि ती इतर कुणाच्याच गळ्यात नाही, हाची खात्रजमा होताच त्याचा तरतीर रजपृथ वेहा उजळून गेला ! उंहे होऊन त्याने पालखीत चढाणा-चा संभाजीराजांना ‘जय एकलिंगी’ म्हणत कुर्निसात केला.

संभाजीराजे पालखीत चलले. भोयांनी थोये देऊन पट सर्से करीत पालखी वर उच्चलली. डावे-उच्चवे झोले खात पालखी माची सोइून पाली दरवाज्याकडे आऊ लागली. राजांनी धरावा तपाच्या पालखीच्या झुनकेदार राजांडा सभाजीराजांनी आपल्या मुठीत धरला होता. होतात नगवे हत्यार धरून नेताजी आपल्या एका हाताने पालखीची ढबरी धरून पालखीवरोबर दुडक्या चालीने चालू लागले.

जखड्यांच्या पायाने राजे दू जाणाच्या पालखीच्या लाल डिप्याकडे बघत होते.

“बरड असली तरी पुण्याची स्वतंत्र जहागी देऊन आपल्या महाराजसाहेबांनी बंगाळूरून आम्हास इकडं धाडले. आणि – आणि आम्ही मात्र तुम्हास गनिमार्दी मनसव स्वीकारण्यासाठी तिकडं घाडतो आहेत ! ”

“उग्जलात आणि धाराऊच्या वरच्या दुधावर अंग धरण्याची पाळी तुमच्यावर आली. आज राजकारणात उत्तराहात आणि औरंशास्या उस्त्या मनसबीचा स्वीकार तुम्हाला करावा लागतो आहे ! या तुमच्यासाठी आम्ही आमचा जीव गहण टाकावा तेव तुम्ही आमच्यासाठी, या दौलतीसाठी जमान म्हणून जातहात ! खारव शंभूजे आमणांकडून तुम्ही किंती नाहले जाणार ? सई, यांना आमच्या हवाली करताना तुम्ही एकला की हे ‘एकले जीव’ आमच्या त्या केळी हे ध्यानी आल नाही की राजा –

‘एकला’ कधीच नसतो ! ”

गड उतरांड उतरणारा पालखीचा लाल डिप्यक बघताना – प्रतपाडावर भवानीचा पोत नाचविणारे संभाजीराजे राजांना आढवले. गौंधळ्याने जांदेचा महिमा गाताना उंभे केलेले शब्द त्यांच्या कानात धुमत फिरू लागले –

“उदर परडी देऊन हाती – ब्रह्मांडी फिरवी.

लक्ष चौचारेंगी धरची निशा-मागविली बरवी.

ज्या ज्या परी मी भिका केली-

ते ते पर रुचले !

आदिशक्तिचे कवतुक शोरे-भुत्या मज केले !! ”

राजे स्वतःशीच पुटपुट्याले – “शंभूजे, आणण आईचे भुत्ये आहेत. ती केइल तो जन्माचा पोत आपल्या हाती आहे. तिनी इच्छा थोर आहे ! ”

राजे माचीवरून मापारी वरले.

संशादीच्या सिंहाचा लावा आपली गुहा सोइून पठारवर उतारत होता. पहिली

□ □ □

होत “आसी मुजरा करतो आहोत दावाची.” म्हणत संभाजीराजांनी मिझा राजांच्या पायाला आपले हात भिडवले.

ते काय करताहेत हे पटकन न उमगलेला मिझा थोडे मागे हस्त म्हणाला, “ये—ये—क्या कर ए हे हो कुंवर ?”

त्याच्याकडे निर्बिंद डोळ्यांनी बघत संभाजीराजे खण्डणी आवाजात म्हणाले, “गड सोडताना आमच्या महाराजासहेबानी आम्हास बजावले आहे की, आपल्याला आनंदी ‘दावाची’ म्हणावे. त्यांच्या ठिकाणी अपल्याला भगवावे. आसी त्यांची आजा पाळाची.” मंगाधरपतंजी पुढे होत त्याचा उत्तरी तर्जुमा सांगितला.

शिवाजीराजांनी आपल्यावर केवळी जिमेदारी टाकली आहे हे संभाजीराजाच्या तोडून मिझा राजाला आता अनुक करून चुक्रत होते ! राजांचा, ‘विश्वास टाकून माणस वांधील करण्याचा’ लेत संभाजीराजांच्या पहिल्या भेटीतच अचूक साधला गेला.

संभाजीराजांच्या हात हातात धेत मिझा राजाने त्यांना अलिशान बैठकीवर नेऊन बसविले. शामियान्यात असलेला उपरेस, मिझा राजाची नजर त्याच्यावर जाताच विझिराजांच्या जवळ आला. तमसली करून म्हणाला, “रणाजी, एक बात ...

“बोलो उग्रभान, क्या है ?” मिझा विचारले.
इकून मिझा राजांच्या कांतांवाळ आपले तोडे नेत उपरेस हळूच त्याच्या कानात राजपुतानील पुटपुटला, “ये कुंवर संभवी है ! खुद राजासाबने अपने बुल्देवीकी माला इसके गलमें चाढाई है !” आणि हे सरो तो गच्छाभोवती हात फिरवून मिझा राजाना अभिनयाने पटकून देऊ लगाला.

ते ऐकून मिझा राजे मान मागे टाकीत एकदम योळाने हसले. सकारी हात बोरुन गेले, “केवळकू हो उग्रान ड ! जाओ अपने डेरें !”

उपरेसनाच्या त्या हालचालीकुडे संभाजीराजे आणि नेताजी थोडे विचकडे ! एकमेंकाना त्यांनी साधय नजर दिली.

नेताजीची भरीव बोटे नकळत करमेच्या मुठीवर गपकन रुतली. शामियान्याच्या दवाऊऱ्याकडे रोखल्या नजेरे बघताना नेताजीच्या ताणन्या छातीवरचा बाराबंदीचा एक बंद तटकन तुटला. त्याना ‘दयाची’ शंका आली. पण हे सरे उपरेसनाच्या गैर हालचालीमुळे झाले होते.

मिझा राजाने आपल्या चलाव डोळ्यांनी नेताजी आणि संभाजीराजे कसमल्या घैरसमजात आले आहेत हे हेले. तो गडबडीने म्हणाला, “गल्लाफहमी न करना कुंवर ! ये उपरेसन तुम्हारे गलेकी मालाकी निशानी बनावत तुम्ही राजासाब के असली ते ऐकताना कोडलचा शासाचा दमदार निःशास टाकून हत्यारावरची मृत हिली टाकत

३ क०

राजगडावरून निघालेली संभाजीराजांची स्वारी दिवस कलंडायला आला असलाना मिझा राजांच्या तलजवळ आली. भर्ते मोठे पाण्याचे टाके तांबड्या कमळांनी कुरून जावे तसे उमे कळेपठार केशरी राहुद्यांनी भरून गेले होते.

कशाकडेच संभाजीराजांचे लक्ष नव्हते. ते रोबल्या नजेने समोर दिसणाऱ्या तोफामाच्याने काळजंडलेल्या पुरेपाकडे बघत होते. ते त्यांचं ज्वन्मध्यल होते. कसलीतरी न कळणारी सळसळ त्यांच्या उदरात दाटली होती.

मिझा राजाचा मुश्शी उदराराज, इरमण बुदेला आणि काही रुज्यूत धारकरी संभाजीराजांच्या आगावानीसाठी सापोरे क्षा आले. ताळावर शहाजणे वाजूल्याली. नेताजीच्या सोबतीने संभाजीराजे मिझाच्या सर्वांत उच्च उटून दिसणाऱ्या शामियान्याकडे चालले.

उथा हयातीत एकदम योळाने स्वागत करण्याचा प्रसंग कर्धी मिझा राजावर आला नव्हता. त्याला ‘कुंवर’ वहूल कुपहूल होते. मिझाच्या तलावरील रजपूत, पठाण, बहालिला धारकरी धावत येत दाटीने ‘सेवा का बच्चा’ बघत होते. नेताजीच्या पाठोपाठ संभाजीराजे मिझाच्या शामियान्यात प्रवेशले. संभाजीराजांना बघताना मिझाच्या पाठल ओढांतून असपृष्ठ शब्द निसटले, “ओ ५ ह सण चंडी ! बेहतरीन !” आगाव्या कपाळवरच्या केशांनी रुजुती टिक्काची आडांत घडी करून टाकत, भुवऱ्या चढवून मिझा राजे ज्ययिंसंग समोर बघतच राहिला. आकाशात लकळकणाऱ्या तेजवान विजेचा एक तरतीत कोकवळ कोंभ त्याला आपल्या शामियान्याचा दारात उभा ठाकळेला दिसत होता ! उपरेस कळजाहकदून हे शिवाजीराजांचे ‘असली कुंकच्च’ आहेत याची शाहनिशा करून घेयाचे भान काही मिझा राजाला राहिले नाही !

“आझे कुंवर याभूसाजे !” म्हणत मिझा राजे हसत देन चार कदम पुढे जाले. पुढे कुंवर हो और कोई नर्ही ये बता रहा था !”

नेताजी म्हणाले, “चटका लागत्याकिंवर कवत्त न्हई ‘शाळ’ कनचा आन् ‘कोळसा’
मिर्झा राजाला मात्र नेताजीची मावळबोली काही कल्पी नाही!

शिसवी मंचकाळ्या बिछाथीवर संभाजीराजे पहुन होते. त्याळ्या अगारकी शाल दूर हडून पायगतीला गोळमोळा होऊन पडली होती. आतली हिदेस्थानी शमादाने मंद तेवत होती. स्वाबगाराल लागून असलेल्या अंतपुणा पिझी राजाने पुजलेल्या रांचंडीच्या पूर्तिसमोर तेवत होत्या.

समव्या तत्वाभोवती पावसाळी सांज दाढून आली होती. पाखाराचे थवे आपल्या कोटोरांच्या निवाऱ्याकडे परतुन स्थिरावळे होते. तत्वावरच्या रसोईखाल्याच्या आगळ्या धुराचे लोळ फेकीत शिकात होत्या. मिळी गजाळ्या शामियान्याच्या दारात उभे असलेले धुराचे लोळ फेकीत शिकात होत्या. जोडून, पावसाळी ठांगी वेडेलेल्या धुक्कट पुंधरच्या माथ्याकडे संभाजीराजे नजर ठेवून आली होती. शामियान्याची कानात धरून नेताजीच्या निवडक धारकरण्याचे फक्त हातांत नंगी हल्यारे पेशून सावध अंगांने खडे होते. त्यात स्वरूप नेताजी संभाजीराजांच्याकर नजर ठेवून उभे होते.

मुरुरुक्षतता आणि इतिहाय महणून प्रिमी राजने संघजोराजाच्या पुक्कमाळा क्षय खेलू आपासचिन्यातच केली होती. त्यावर किरतसिंग आणि आपले खास विश्वासू. रजपूत लढवये जोइन दिले होते. शामियाच्या अंतः प्रात मिर्झा राजा राणचंडीची संध्यापूजा करण्यात गुलता होता. किंतीरी वेळ तंपजीराजे पुष्ट्राचा धुरकरला माशा एकटक निरखीत राहिले. आता चांगलेल्च अधिरूप याचला लागले होते.

एकसारखी चुक्कडू करणार नेताजी पुढे झाले. संभाजीराजाना मुजार करून म्हणाले, “ किंवाटीचं आता बाळग्रजांनी आत चलावं ! भाईरु हुंब चालू नये. कमळीतरी साखळी तुलट्यासारखे संभाजीराजे भानावर आले. नेताजीच्या थोराड पाणीकडे जपत म्हणाले, “ नेताजीकाका, हा गड आम्हास जणू साद घालतोय ! ”

पांडी डोलीत नेताजी म्हणाले, “बाबार हाय बालधनी. मानूस जिंक उपजात ती जागा त्येला सादव घालती ! तुमी या गडाव उपजाला. म्याच किल्लेदार हुतो त्या वरकाला. मासायाचानी लई गर्दी उडवली हर्षी तुमचे पवरं बाळकर ऐकुना ! आता हो गडला. पठाणाच्या कवजात हाय, नाहीत दावला असता थेलच्या रानीसायबोचा स्ताल तुमासी पठाणाच्या !” ते ताढे रांगडे मन हे बोलताना दाटले होते.

सुमठत नस्तात ! गुंवा झालेल्या धायाच्या भेडोळ्यादून नेमका शेव हाताशी येत नाही. संभाजीराजांचे मन आपल्या 'आकुसाहेबांचा' विचार करू लगाले. किल्ले पुण्यधर वाहन कमा दिसत असेल अशी उत्तमुक्ता त्याच्या मनात येऊन गेली. ते दखाऊयासून वळले. संथपणे शामियाच्यातील तलम रुजामे उडवीत गेले.

शामियान्याच्या साळव्या भोराभोवती मावळे धारकरी आणि रजपूत हशम यांचा छविन्याचा जोड पहरा-नाश्वरा तलवारी फेळून जागत्या ठोळव्यांनी पिसत होता. आपल्या जाड मावळी पायताणांची कुरकू उठवीत, हतात नंगी तेंग धरलू खासे नेताजी त्या पहान्याचा नजर ठेवित पिसत होते. तलावर जागजागी आगाह्या पेटल्या होत्या. मधुरुच त्यातील बाघझीळ्या गाठी पेटता पेटता फाटकन् कुटत होत्या. त्यामुळे फ्वारलेल्या ठिणय्याचा आगाठीभोवती मडाच दडा पडत होता.

समर टाकलेल्या गवताच्या पळ्यांना साडेन इटकून नाट मुगारहात करून फाच घाशात सोडताना हर्तीच्या गळ्यांतील घंटाचे उल्णारे थुमारे नाद तळावर प्रसरत होते. बैठक घेतलेले उंट माना ठेबून मिटल्या ढोळ्यांनी रंबंध करीत होते. त्याच्या ओळाळ्यातून फेसाच्या तारा तेशत होत्या. लेद टाकलेली घोडी अंबंड शेपट्या चाळवीत उथ्या ऊच्या झिंगात होती. तळावर शांत ग्रन्त उतरली होती.

आपल्या बिळायतीवर संभाजीराजे मात्र तळमळत होते. एकसारखी कूस पालुटर होते. थोरल्या माताहेबांचा मायेचा हात पाठीवर घेऊन बिनयार झोण्याची सवाय असलेले संभाजीराजे दैवतन होते.

टेटल्या लेटल्या त्यांची घालमेल निखारणा मिळाराजे आपल्या मध्यकावळून उठला. किंमाश उत्तरान ठेवल्यामुळे त्याचे रुपेहो केस शामादानांच्या प्रकाशात लकड़वकडे संभाजीराजांच्या मंचकाजवळ येत त्याने आपला हिरवडित अंगठ्या असलेला हात संभाजीराजांच्या पाठीवर ठेवला. त्या स्पशनि शंभूराजे दवकून उठले. मिळा राजाच्या पांडऱ्या सोफेद केंसांकडे बघ लागले.

“कुन्ता, तुम्हे नई नहीं आती ! जाह बदल गयी कि नई हजम होती है ! आबो हमों दिवसपर लेट जाओ ! डो मत.” मिर्झा राजने त्याचा हात धरून त्यांना मचवाकावळ उतारते केले. हिल्याएणे आपल्या मचवाकावळ आणले.

संभाजीराजे, मिर्झा राजान्न्या मंचकावर बसले. समोर उन्हा असलेल्या घियाड पण शांत पुढून्या मिर्झा राजाकडे त्यांनी पाहिले. मिर्झाच्या छातीवर त्याच्या अलमपन्हा औरंगजेबाने त्याला बहाल केलेले हित्याकांच पाचवृद्धे मोतीलीलात गुंफलेले पदक चमकवत होते. त्या पदकाकडे बघत संभाजीराजे क्षाणपर गम आले. मा मान उडवून त्यांनी

“बेशक पुल्ली कैंकर संभ.” मिर्झा शातपथ म्हणाला.

संभाजीरजोसह रातीचा खाना एका पत्तीने उरकून शामियान्याच्या छव्याबाबाट मिळा राजे आपल्या मुळकावरच्या मठ बिढायीकर लेटले होते. मावळतीच्या बाजूला एका

“ આમચે આબાસહેબ મૃહણાલે કી તુર્દી રજૂપૂરું આહાતે આળિ આમ્હીહી રજૂપૂરું આહોત. મા - મા તુમણા ગજીના કવડાંચા માળ કા નાહી? ”

ત્યા પ્રશ્નને મિર્ઝા રાજા હા દિલ્લી દરબારચા થોર રાજકારણી ચારકલા. ત્યાચા ડોઢ્યાંત એક દુખી છ્યા તરફુન રેલી. આપણ્ય છાતીબરચા હિંદ્યા પદકાવરુન કસાતરીચ હાત ફિરવીત તો મૃહણાલું, “ બહેત રાત ઉત્ત આણી. સો જાઓ કુંબર! ”

સંભાજીરાજાંના લેટે કરુન મિર્ઝા રાજાને ત્યાંચા અંગાવર શાલનામા પંઘરલા. સ્વત્ત: મિર્ઝા રાજા ત્યાંચા ચુકલેલ્યા, માર ખાલેલ્યા વાટા આઠબૂલાલા.

કુસ્વે હોકુન મિર્ઝા રાજાને સંભાજીરાજાંચ્યાવર નજર ટાકલી. ત્યાંચા શાસ બિન્પોર લંઘી લાગલ હોતા !

શામિયાન્યાસમેરચ્ચા ઐમ જાગેત શાહી ઇતમામાત બૈઠકીચા ચૌથા સજલા હોતા. ત્યાવર રાજકુસી વાળાંચા તલ્સ વિભિન્ની અંશુલયા હોતાચા - જરીવટી નકસર કલાકુસર અસલેલ્યા ખોંબી ઘાતલેલ્યા ગિર્દ્યા, લોડ માંડલે હોતે.

સંભાજીરાજાના નજરણ દેઝન દિપદૂન ટાકળાસાઠી તો ચૌથા મિર્ઝા રાજાને એક રાજીત સિદ્ધ કેલા હોતા. ચૌથાંચા એકા અંલા સરપોસાંની ઝાકલેલી પેહાવાચી તબકે ઘેઝન કાહી રજૂપૂરું ધારકરી ઉમે હોતે. પિલાડીલા અભદગિન્યાંચી મોટી પિપળાને હાતાત ધરુન અબ્દાગિર છુટે હોતે. એકા બાબૂલા શિંગે, તુતાંચા, નગર યાંચા શહાઝણાંચા તાફા ઉભા હોતા. તક્કાવરચા તમામ હૃષમલોક તો નજાર બધાયાસાઠી જાગા મિશેલ તિથે દાટલા હોતા.

ઝ્યેષ્ઠ વદ્ય દ્વિતીયેચા દિવસ કાસરાભર વર આલા હોતા; પણ પાવસાલી કુંદપણપુલે તસે વાતત નહોતે. આપણ્ય શામિયાન્યાતુન મિર્ઝા રાજા જયસિંઘ સંભાજીરાજાંચ્યાસહ બાહેર આલા. રજૂપૂરુંચા અંગાવર સોનેરી બુલંચા હિવાંકચ મોળી જામા હોતા. ખાંધાવરુન ફિલેલે ગર્દ નિલે જરીકાઠાંચે ઊપરે હોતે. પાચ પૂર્વ વિલેલા, માગે ઝુકલેલા, ઝુરુઝુરુંચા સફેદ પિસાંચા તુરુંબાજ કિમોશ ત્યાને મસ્તકી ચઢવિલા હોતા. ગલ્યાત સોલ્યાંચે કંઠે આળિ હિલે પદક હોતે.

સંભાજીરાજાંની જરીકોયંચા નકસકામાચા પાંડગ સફેદ જામા પરિધાન કેલા હોતા. રાજાંચા હોતા ત્યા માટાચાચ, પિલાડીલ તેવણા કેસરી ટોપ ત્યાની મસતકી ચઢવિલા હોતા. કમેલા ગર્દ જાંભવા જરીશેલા આવલ્લા હોતા. ચુંગિદર માંડચોલાંચાંચી પાયાત ભગવે ચઢાવ હોતે. મોટાંચા કંઠચારોબર છાતીવર કવડાંચાંચી દુપેરી માળ આળિ કખાલી દોનદલી શિવાંધ હોતે. સર્વ દવાજે મિટલેલા જાગદ્વેચા શાંતંચાલ ગામાંચાતુન સમર્ઝિંચા એખાદા કવડડસા બાહર ક્રેપાવુન થાવા તસે તે. દિસ્ત હોતે !

મિર્ઝા રાજે સંભાજીરાજાંચામહ બૈઠકીચા રોખાને ચાલુ લાગલે. શિંગાંચા કાતન્ચા લલકાંચા શહારત ઉઠલ્યા. શહાજણ વાજુ લાગલ્યે.

આચાડીંચા ખાશા સ્વાન્યામાળુન નેતાંચી, ગાંગધરંત, કર્માંચી, કિરતસિંઘ, રાયસિંહ સાઠોડ, ચતુર્ભજ ચૌહાન, રામસિંગ હાડા, મહમદ તર્વાન, તુંકતાકુખાન અશી મંદલી અદબીત ચાલલી. મિર્ઝા રાજાને સંભાજીરાજાંના હત પેશ કરુન બૈઠકીચા બસંતે કેલે. આપણ સ્વત્ત: બૈઠક બેઠલી આળિ કિરતસિંઘ વ ઉદશાજ મુશ્ખી યાંચાકડે ઝારતીંચી નજર દિલી.

નજરાંચા પેહાવાંચે તબક બેઠલેલા, એક એક રાજીપૂરું ધારકરી પુંડે હોક લાગલ્યા. મિર્ઝા રાજાસમેર. અદબીને વાચુન હાતાંતીલ તબક પુંડે કરીત તબકાલા મિરાંચા દસ્તુરી-મસ્ફર કરુન બેઠ લાગલ્યા. તસેચ પુંડે હોત તે તબક સંભાજીરાજાંચાસહેર ધરુલાગલ્યા. સંભાજીરાજે નજરણ આપલા કેલનાંચે દસ્તુરી-મસ્ફર દેલ લાગલ્યા.

એકાંચી પુંધરચ્ચા પાયથાંચા રોખાને ઉઠલેલી થોડાંચા ટાપાંચી ટપટપ સર્વાના એક આલી. સર્વાંચા નજર ત્યા આવાજાંચા રોખાને બઠલ્યા. કેલ કાળજે ધધધાડલી. ઇસ્ટકનું મિર્ઝા રાજે બૈઠકીચલુન ઉઠલે. આપલ્યા મુલાકડે વધત જાણવણાંચા કરકાલ આવાજાત દવકે બોલલે - “ કિરત ૩! ”

“ જી ” મણત કિરતસિંઘને કામેંચા હલારવક પુઠ રસ્તવલી. એક થોડાંચા પાઠીવર ચલાલું થેપ બેઠન કિરતસિંઘને આવાજાંચા રોખાને થંડે પુંડે કાઢલે. કાહી કાણ તસેચ ગેલે. સંભાજીરાજે આળિ નેતાજી યાંચી નજરાતર કેવજાચ હોકુન ગેલી હોતી. ભોવતોંચા કુણાલાહી કળ્યાયચા આત નેતાજાંચે તાબેજ પદ્દ્યાજ ધારકરી સંભાજીરાજાંચા થોવતી ફેર ધરુન એકવટલે ગેલે !

સાલ્યાંચે ડોલે કિરતસિંઘ ગેલા ત્યા બાદેવર જોડલે હોતે. ટાપા જબલ થેક લાગલ્યા. રામેલ્યાંચા, થારોંચા, કરંબંદીંચા ગર્દ ઝુડંપાના વળ્ણા ટાકત તીસ એક સ્વારંચી થોડેટુકદી દોડત બેઠ હોતી. ત્યા તુકડીંચા આચાડીલા દોન ઉમદે થોડે થુર ફેકત દોડત હોતે. તે સ્વાર હોતે કિરતસિંઘ આળિ પઠાંચા લલ્કેરે સાલ્લાર સાક્ષાત દિલેરખાન ! તે દોડતે ફથક ચૌથાંચાંચા લલ્કેર આલે. દિલેરખાનાલ બધતાચ મિર્ઝા રાજાંચા કપાળાવર એક બારીક આઠી ઉઠલી. માંડ મોહુન દિલેરખાન, સાંલ્યા તલાવ ક્ષણત સાસરતી નજર ફિરતીત પાયતાર ઝાલા. થાંદાંચાંચા હિવ્યાંકંચ કુંગ ખિલતીમુલે તે કેવડાંતિ ધિપાડ દિસ્ત હોતા.

મિર્ઝા રાજાસમેર રેઝન ત્યાલા તસલીમ કરીત નિધદ્ધા પઠાણી બોલીત પુંધરચ્ચા રોખાને હોત ઉઠબીત, મિરાની કાહી વિચાર નથે મુણુન તોચ મુણાલા, “ ડાયર રસદ ચઢાની હૈ ! ઊપર દાનાતક પીછે નહી ઢોડા હૈ કાફર મહાદ્દીને ! ” ત્યાવર મિર્ઝા રાજાંચા કાહીનું ચોંગાલું કાહીનું બોલતા આલે નાહી. ચેહન્યાબર ખોલ્યા હાસ્યાંચી ખિલ્લાત ચઢાવીત તો દિલેલા મુણાલ, “ આઇયે ખાંસાબ ! ”

संभाजीराजे बैठकीवरकून दिलेखला निखीत होते. त्याच्या भुवया जाड होत्या. खांद्याच्या गिरीत त्याची गर्दन घड बसविल्यासरखी वाटत होती. डोळे भेदक होते. सगळी हात दौडीत गेल्यामुळे त्याना कोरवया दाहीचा पठाणी चेहरा रास्मवट, निवर दिसत होता. अंगावरच्या खिललीचे बंद त्याने डाढ्या खांद्याजवळ गाठीत आवळले होते. डोक्यावरच्या पठाणी किंमोशात पाचवूते हिवै पान मढविले होते.

पिझा राजे दिलेखणाचा संभाजीराजांना परिचय करून दिला. त्याला बैठकीवर उरलेली तबके पेश करून झाली. संभाजीराजांनी नेताजीच्याकडे पाहिले. नेताजींनी फेनजणाची तबके घेतलेले मावळे पुढे घेतले. संभाजीराजांनी मिझा राजे व दिलेखान यांना ती तबके बहाल करण्यासाठी त्या तबकांना दस्तुरी-स्पर्श दिले. चौथन्यावरचे ते दृश्य मजेदार दिसत होते. दिल्ली दावारचे देन छेंदे सेनापती अणि जांदेख्या एक बाळभुव्या त्या बैठकीवर बसले होते.

किंतुसिंगला इशारत करून मिझा राजे हसत संभाजीराजावांना म्हणाला, “ और एक ऐसा तोहफा हम नजर केंगे जिसे आप बहोत पसंद करोगे कुंवर ! ”

संभाजीराजांच्या भुवया, ते ऐकून वर चढल्या. दिलेखानालही मिझाच्या तोहम्याचा अंदाज वेईना. तळावर ठाण केलेल्या हतीतील एक जगा हती रुच्याचा नक्कसदार होदा चढवून, कूल थाळून सजाविण्यात आला होता. किरतसिंगांने त्या हतीवर बैठक घेतलेल्या फीलखाला इशारत देताच त्याने तो हत्ती चौथच्यासमोर आणला.

त्या सज्जाचा हतीकडे हत करीत मिझा राजा संभाजीराजावांना म्हणाला, “ ये शाही फीलखानेका हाथी ‘ अन्वर ’ शोहेन्याहने आपको नजर किया है कुंवर सभू ! आप दरबारके सबसे पहले कम उम्र पंचहजारी सदरार हो ! ”

हतीशी बालचीत करून तो जंगा हती पुढ्याचा थोराड गुडध्यात खाली बसविला. बसल्या ‘ अन्वर ’ रणशिंगासारखी बाकदार सोड उचलून मेहमानांना ऐटदार सलामी दिली आणि पुढा तो ताठ खाल होकून सोड इलंबीत, कान फटकडवीत डुरुत उपा राहिला.

ते भरगच्च जनावर बघून संभाजीराजे नकळत बैठकीवरकून उठले. नेताजींना इशारत करून त्यांनी जवळ बोलावून घेतले. त्याच्या कानाशी आपले ओढ नेत काही तरी त्यांनी त्यांच्या कानानवर संगितात.

“ जी, ” म्हणत नेताजींनी पगडी डोलावली. कमरेच्या हत्यावर हाताची मृठ ठेवून नेताजी तळावरच्या फीलखानाचवळच्या गंजापून एक गवताची घेंडी घेऊन आले. ती घेंडी घेऊन घिम्या चालीने संभाजीराजांच्या हाती दिली.

हातातील पेढी उचावून त्यांनी ती हतीच्या सोडेच्या रोखाने धरली. अचरने आपली नेताजी गंजापून घेऊन घेतली. त्याचा भांडावला धाराधारीत अंगार बाटला. त्याच्या जाड ओढांतून शब्द निसले, “ माशा उल्ला ! क्या तेज तुम्हारी है ? इसकी उमर क्या होणी ? ”

भरदार सोंड हातासरखी पुढे करीत पेढीला बेळा टाकला. त्याच्या गर्दनीवरचा फीलवान डोळे जोहून संभाजीराजांना बघत होता.

सोंडेत घालेल्या पेढीचा कट खटके देऊन हतीने उरकटला व गवत सोंहेने शटकून साफ केले आणि आळुच्या पेढीचा थोराड घान त्याने सहज आपल्या घशात सोडला.

चौथाच्यामोरवतीचे सारे आसामी ते दृश्य एक लाघून बघत होते. पठाण दिलेखान ते बघताना थूष झाला होता. हस्तून नेताजीच्याकडे बघत संभाजीराजे पुढा घेऊन बैठकीवर दिसावले. संभाजीराजांच्या चालण्याबोलाल्याब, अदल रिवाजावर थूष असलेला मिझा राजा उंचवाणी दिसावला नाही. अणि काळला असता तरी काही राज्योग नक्कला ! तो त्याला कधीच बळला नसता !

एवढा बेळ ‘ कफार संवाचाच्या ’ बच्चाचे निडणा गुमान बघणाऱ्या दिलेखानाला संभाजीराजांची रांगडी थऱ्या करण्याची लहर आली. आपल्या जाड भुवया किंमांशाकडे चढवीत त्याने खोकपणे, शुल्या अवरुद्ध हात उठवून विचारले, “ इतना, बडा शाही हाथी कैसे उठाके ले जावोगे संबुराजे ? ” दिलेखे पठाणी डोके लकलकरे.

अंगावर आल्यासारखा अंगावरकच उठावेला त्याचा सवाल ऐकताना संभाजीराजांचा हात उलीवरच्या दुपेडी भवानीमाळेवर चढला. तस्तीत, बाकदार नाकरेंड्याची, शिवर्पिंडीसारखी दिसणारी आपल्या महाराजासाहेबांची पोतासारखी उजळ मुदा क्षणात त्यांच्या डोळ्यांसमोर खडी ठाकली. दिलेच्या पठाणी होळ्यात आपली मावळी, बेडर नजर विट्यासारखी फेकत नागाफळ्यात ताठ मान करून संभाजीराजे तासाच्या थाळीवर हातोड्याचे टोल पळावेत तशा ठण्ठणीत, कळीदार बोलात बोलले, “ डुरुत सुलत का होईना तुमचे हे जनावर चालते ! ते नेणे सोणे आहे ! पण – पण आमच्या महाराजासाहेबांनी दिलेले गडकोट चालत नहीत !! ते नेणे कठीण आहे ! ”

तो जाब ऐकून मिझा-दिलेखे दोधेही शरागले.

“ येतो आमडी दादाजी ! ” म्हणत अन्वरच्या माहूताच्या रेखांन रिवाजी मोहाजर्ज शैली फेकून संभाजीराजे बैठकीवरून उठले. नेताजीरावांना पुढे ठेवून शामियात्याच्या रोखाने चालूही लागले.

डोळे फिरलेला दिलेख त्याच्याकडे बघतच राहिला. त्याला संभाजीराजे म्हणजे आणीची खिललता पापरून चाललेला धाराधारीत अंगार बाटला. त्याच्या जाड ओढांतून शब्द निसले, “ माशा उल्ला ! क्या तेज तुम्हारी है ? इसकी उमर क्या होणी ? ”

कन्हेपठावर मावळचा पाऊसकळा कोसळू लगाला. लाल पाण्याचे पाट काढून तास फोडून उढी पसरले. तजाकर डुण्यांनी गवताळू उडविल्या. त्यात फुटन्या आभाजावाली थरथरत निशळणारी घोडी आबादन झाली. पावसाळ्या भरमा सरीनंतर राहुल्याच्या कनारीच्या झालीरीच्या झालीरीच्या झालीरीच्या पाण्येब वाण्याची सुंकरणरी इमर्की येताच टप्पत पाणी कोसळू लगाले.

मिझा राजे जवरिंग आणि निकोली मुंबी हा. गोरा साहेब रज्युताळ्या शामियाळ्यात शरतज्वर मांडून बसले होते! शामियाळ्याचा दखाऱ्यात नेताजी उभे होते. मिझा आणि गोरा साहेब शरतज्जात एप्पून गेले होते. कुणीच काही बोलत नव्हते. मधूसच मिझा राजा हुवक्याची नळी चूस करीत होता. बाहेर सरी कोसळत होत्या.

संभाजीराजे पावावरची पांढरी-काळी मोहरी निरखण्यात दोग झाले होते. त्याच्याकडे बघत मिझा राजाने हसून त्यांना विचारले, “कथा सोच रहे हो कुंवर? खेलोगे चार हाथ?”

पाटकडे बघतच संभाजीराजे म्हणाले, “नाही!”

“ क्यों? राजासाब तो अच्छे लडते हैं शरतज्ज! सिखाचा नर्ही आपको ये खेलु? ”

मिझा आडवा आला!

“ आम्हास हा खेळ नाही आवडत. तो अप्पा आहे.” मिझा राजाकडे संभाजीराजे शरतपणे बघत होते.

“ वो कैसे? ” मिझाचा कपाळ-दिका वर चढला.

“ या खेळात उंट आहे, हजी आहे, पोडा आहे, यादी, वजीर आहेत, राजा आहे. पण — पण कुंठच राजाचा फर्जद नाही! त्याळ्या मासाहेब नाहीत. हा खेळ अपुण आहे! ”

मिझा राजाने चूस करण्यासाठी ओटापर्यंत नेलेली हुवक्याची नळी अेठाला न लावताच खाली आणली! तो संभाजीराजांकडे बघत कुणालही कळणार नाही असे पुटपुला — “ ये दिमाग है या दौडता शोडा! ”

हुवक्यातभर शरतज्ज खेळलेल्या मिझा राजाळ्या प्रनात, संभाजीराजाळ्या प्रनात आला तसा विचार काही कथीच आला नव्हता!!

कुण्णाष्टी तोंडावर आली. चिजाउत्तमाहेबांनी आपला ‘ बाळकुण्णा ’ राजाडावर दिसावा असा ध्यास धरला. त्यांनी राजाना रजपुतास पत्र लिहायला लावले. तहप्रमाणे राजानी आता जवळ उरल्या सर्व गडाळा ताढा मिझा राजाळ्या माणसाळ्या हवली केला होता. राजांचे पत्र मिझा राजाळ्या गोटात दाखल झाले. मिझाचे हुक्म मुटले. संभाजीराजाना नवर केलेल्या ‘ अन्वर ’ हत्तीव शूल, हैदा चढविष्यात आला. खास किरतसिंग संभाजीराजाना अदब-सोबत करण्यासाठी निघार होता.

तरतार चालत संभाजीराजे सज्ज टेवेलेल्या पालडीत चढले. नेताजी आणि किरतसिंगी पालखिळ्या डंबरीच्या दोहनी बाजवा घेतल्या. सोड शुल्कीत, कान पडफडवीत ‘ अन्वर ’ हत्ती पालखिळ्या सामने घिमा चालूलगला.

नेताजी मावळी पश्चक पालखी जोडून सिद्ध झाले. पाठीकर ढाल आवळक्लेले घिप्पाड मावळीसारबे संभाजीराजाळ्या बरोबर होते.

मिझा राजाने नेताजीच्या बारीकसारीक हालुवाली आपल्या तेज नवरेने टिप्पल्या होत्या. त्यांचे सावधाणण, झान त्यांनी नकळत होले होते.

खासा पहावर आगावर चढविलेले संभाजीराजे कमऱेच्या हत्यारावर डाळ्या हाताची पूढू चढवून मिझा राजाला मुजरा करण्यासाठी शुकले. त्याळ्या गो-चापान पायंना हात लावताना म्हणाले, “आम्ही मुजरा करतो आहोत दादाजी. काही चुकलं असेल तर ते आमचं. आमच्या महाराजासाहेबांच नव्हे! येतो आगदी.”

त्यांना वर उठवून जवळ घेताना एजकरणी मिझा भ्रून आला. एवळ्या कमती बघात एवढी बेडर नज्ज, असे काळजाची निशाळी साधारणे बोलणे, थोरासमोरची अशी अदब त्यांने आपल्या उथा हयातीत कधी बघितली नव्हती. कितीही केले तरी मिझा राजा रजून होता. साठ पावसाळे त्यांने बघितले होते.

संभाजीराजांचे खांदे थेपटन तो स्वतःशीच बोलत्यासारखवा म्हणाला, “ गलत विसका है, सही कौन है वो चंडी जानती है ! लेकिन आपको बिदा देते वाढत हमें हमारे मुल्यके राजस्थानका अरवली पहाड याद आ रहा है ! पैरोंमें जलता ऐसीस्तान लेळक अवली खडा है... खडा है कुंवर ... ! मिझाला काय म्हणावेच होते ते संभाजीराजाना नीट कलेच नाही. पण खाद्यावर थोपटले जाणे त्याचे भरगच्च तळहात मायेने भरन आले आहेत हे त्यांनी जाणेले.

मिझा राजाने चौरांगवरच्या तबकातील निरेप विडा उचलून संभाजीराजाळ्या हातात लेवला. संभाजीराजे त्या विडाकडे बघू लागले. एका वाट चुकलेल्या, फारळी, राजकरणी, रसिक आणि रजपुती त्रातातून त्यांना मिळत असलेला तो पहिला विडा होता. संभाजीराजांनी मूळ वक्षून तो विडा वेढून टाकला ! मिझा राजाळ्या शामियाळ्यातून ते बाहेर पहू लगाले. त्यांच्या टोपात हिंकळ्यारे मेतीला विडताना रजपूत मिझा राजाला कुंठेती खोल जाणवून गेले की — ‘ आपल्या हयातीची मेतीला तुडून गेली आहे. आणि ते माळे टप्पणीत मेती राजस्थानाळ्या तापलेल्या रेगिस्तानात कुठळ्या कुंठं केवळाच विखरून गेले आहेत ! ’ मिझा राजाळ्या शामियाळ्यात क्षणभर उभे राहून संभाजीराजांनी सोमोर दिसणाळ्या पुंखरचा माथा निखवला. याच गडावर ते उपजले होते. आता तो गड दिलेऱ्यानाळ्या ताब्यात होता. संभाजीराजांना नेताजीचे बोल आठवले, “ जिंद मासू उपाजत ती जाण साद घालती मानसाला ! ” त्याळ्या मुठीतील विडा नकळत आवळला गेला !

राजाङ्गन्या पाली दखाज्ञाची गडचीहीची नैवत दुडुडली. संभाजीराजांची पालबी गड चढून पद्मावती माचीवर आली. त्वांची नजर भिरभिरत होती. अपलच्या महाराजसाहेबांना धुंडीत होतो. पण राजे या वेळी पद्मावतीवर आले नव्हते. येणार नव्हते. नेताजींनी पुढे होत संभाजीराजांना पद्मावतीच्या सदेसमोरच्या हमचौकात अणले. सदरजोत्यावर जिजाऊत्याहेब उच्या होत्या. त्या बालेकिला उत्तरून आपलच्या बाल्यांना सामर्जे जाण्यसाठी पद्मावतीवर आल्या होत्या.

किंतु दिवसांनी थोरल्या आऊलेहोऱ्याचे दशंन घडत होते! संभाजीराजांच्या पोटच्यांत खिंगारी उत्तरली. तरात चालूत हमचौकाची करसबंदी मागे टाकून ते सदरजोत्याच्या पायच्या पार करीत जिजाऊत्याहेबांना विलगले. शब्द निसूर झाले होते. जबान जखडबंद झाली होती. त्वांची हुनुवी तर्जनीने वर उठवून जिजाऊत त्यांचा मुखडा बघण्याची खटपट करीत होत्या. डोळ्यांत उच्या राहिलेल्या पाणपड्याने जिजाऊत्ना तो मुखडा नीट दिसत नव्हता!

उच्च करडेकपारिला पावसाळी बेलग ढग विलगावा तसेसंभाजीराजे जिजाऊत्याहेबांना विलगले होते! शब्दांच्या धारा कोंदटल्या होत्या. मूकपणालच बोलेकपणाचा अर्थ आला होता. भानावर येत संभाजीराजांनी जिजाऊत्याचा पायावर वाकून डोके ठेवले. जिजाऊत्नी वाकून संभाजीराजांना वर उठवून घेत्याले.

“महाराजसाहेब नाही आले थोरल्या आऊसाहेब?” जिजाऊत्कडे बघत मान उठवून संभाजीराजांनी विचाराले.

“नाही आले. ते महालाबाहे पडत नाहीत. आम्हालाही टाळू बघतात. कुणाची बोलू न नाहीत. चला, त्यांच्याकडेर जायच आहे.”

जिजाऊत्नी संभाजीराजांना बरोबर घेऊन पद्मावतीची सदर सोडली. नेताजी अणि सिदोजीव त्यांना मुजान करून त्यांच्या पुढे चालूले.

सारी मंडळी पद्मावतीवरून बालेकिलच्यावर निषणाच्या भुयारात्या तोंडाशी आली. भुयाराची झोड हल्ली. चार टेंभेकरी होतात पेट्यात टेंभे घेऊन भुयारात उतरले. पाठेपाठ नेताजी-सिदोजी आत गेले.

नेताजींनी हात देऊन मासाहेबाना आणि संभाजीराजांना आत घेतले. जिजाऊत्याहेबनासह पुढे झाल्या. पलोत्यांच्या धूसमंद प्रकाशात भुयाराच्या पायच्यांमध्ये पायच्या मागे पहु लागल्या.

संभाजीराजे आपल्या महाराजसाहेबांचा विचार करीत होते. रजपुताच्या गोटाला जाताना त्यांनी आपल्या हातांनी गव्यात चढविलेल्या माळेवरून मधूतच हात किवीत होते. याच भुयारात आबासाहेबांनी सांगितलेले, कान भरून टाकणारे घुमते बोल त्यांना एकाएकी आठवले – “भुयारं कधीच संपत नसतात ५! चाल कधीच थोंबत

नसते ५५!” चालते संभाजीराजे त्या आठवणीने एकदम थांबले. सगळीच मंडळी त्यांच्यावरोबर थोंबती. भुयाराच्या द्याडबंद घुमटावर संभाजीराजांची नजर गगर फिरत होती. ते एकाएकी असे को थांबले कुणालाच कळले नाही.

“काय झालं शंभूवाळ? ” त्यांच्या खांद्यावर मायेचा हात ठेवीत जिजाऊत्नी सासूद घेत विचारले. जिजाऊत्ना तो आबाज दाडबंद भुयारात घुमला... “काय झालं शंभूवाळ? ”

तो कानभर ऐकताना संभाजीराजे थरकून उले. असे – असेच घुमले होते आबासाहेबांचे बोल. न राघवून जिजाऊत्कडे बघत त्यांनी उत्तर दिले, “काही नाही आउताहेल. आम्ही बघतो आहोत भुयार किंती मांग पडले ते!”,

क्षणभर जिजाऊत त्यांच्याकडे बघतच राहिल्या. मग लांचा खाद थोपटीत घणालच्या – “अशा वाटा चाल्याना पारमण किंती मांग पडला ते नसतं बघावच! त्यान मग दमगार होतं. किंती पायमांग मांग टाकायचा आहे याबघच अणि पुढं नजर द्यायची. त्यान मन हिंमतबंद होतं. चला.” जिजाऊत्कडे तुळजाई बोल भुयाराच्या कणाकणाला जागवीत परत होते! ते कानभरून ऐकताना संभाजीराजांना जाणवून गेले. जे आबासाहेब म्हणले होते ते आणि आता आऊसाहेब म्हणतोहित ते एकच आहे! तेहीची धार पात्याच्या दोन्ही बांजून सारखीच असते तसे!

बालेकिला चढून येताच जिजाऊत, संभाजीराजे, नेताजी घेट राजांच्या महालकडे चालले. राजांना वर्दी पोच झाली होती.

जिजाऊत्यासाठी राजे मनातले सापाळे कठ, सल विसरून महालाच्या दारापर्यंत सामोरे आले होते. आपले महाराजसाहेब नजोते शेताच टाच भरलेलच्या जनावरासारखे संभाजीराजे धावत सुटले. आणि क्षणात त्यांच्या हातांचा वेळा राजांच्या कमरेशोवती पडला.

राजांना काहीच बोलवत नव्हते. त्यांच्या हाताची सडक बोटे संभाजीराजांच्या पाठीवरून फिरू लागली. एकदम राजांच्यापासून थोडेसे दूर होत संभाजीराजांनी त्यांच्या पावीच्या बाकदार मोजड्यावर नजर ठेवली. आपल्या गळ्यातील चौमष कवड्यांची माळ टोप तुकवीत उतरून ऑजलीत घेली आणि ओजळ वर उत्तरून ते म्हणाले, “महाराजसाहेब आम्ही कमी बोललो. जरूर तेहाच बोललो! ”

राजांनी त्यांच्या ऑजवितील माळ उत्तरून ती आपल्या गळ्यात घातली. राजांच्या उत्तराण कुठल्या कुंठ निघून गेला. संभाजीराजांनी लांचा पायावर डोके टेकले.

“जा, आईचं दर्शन करून या.” देवमहालाच्या रोखाने हात करीत राजे म्हणाले. जिजाऊत्याहेब आणि संभाजीराजे गडाच्या देवमहालाच्या रोखाने चालू लागले. गडाच्या हर काखावन्यातील माणसे काहीतील लटके निमित काढून तेथवर येत होती. संभाजीराजांना दोक्याभर बघून, मुजरा करीत होती.

रणविशाचे महाल जबल आले. पुतळाबाईच्या महालाच्या रेखाने धाराक पुढे उड्यात आली. जिजाऊना बघून क्षणभर ती घोटाळली. पण निर्धरिने पुढे होत संभाजीराजांच्या अपल्या होत तीन वेळा उत्तरली. तिने काळक्सर सांची कोहीतीरी वस्तू संभाजीराजांच्या टोपपासून लाखून नमक्कार केला. धाराक लग्नानि भितीच्या कडेकडेला होत दिसेनाशी झाली. त्या वेळी इकडे धाराकने आपल्या गोंदल्या हाताने पाय बांधलेले काळे कोंबडे काही तरो पुटपुत तटावर केफून दिले !! खिपसिले कोंबडे कसेसरी केकाटले ! धाराकने आपल्या हाताची बोट तटाच्या घडीव दाढावर रुठवून काटकन मोडली ! डावा पाय डाणकन भुईवर आपल्या !

त्या वेळी इकडे धाराकने आपल्या गोंदल्या हाताने पाय बांधलेले काळे कोंबडे काही तरो पुटपुत तटावर केफून दिले !! खिपसिले कोंबडे कसेसरी केकाटले ! धाराकने आपल्या हाताची बोट तटाच्या घडीव दाढावर रुठवून काटकन मोडली ! डावा पाय डाणकन भुईवर आपल्या !

संभाजीराजांनी पुढे होत वाप्यातील अष्टधान्याचे कोंभ भ्रस्त्या मुठीने अंगून काढले. त्यांच्या मुळ्या धरून आलेली माती झटकून टाकली. समुद्रीचे शिवलक्षण असलेले ते रसवत कोंभ त्यांनी आपल्या मस्तकीच्या दोपात खुपसले. भोसलेकुलीच्या रससरशीत कोंभाच्या मस्तकी ते अष्टधान्याचे कोंभ शांगून दिसू. लगाले ! जगदेवेसमोर एका हारीत पूजलेल्या हल्यारवरीले. आपली. यानवंद. जगदाड हात चढवून त्या जमदाडीचे पाते सर्फिकन बाहेर खेचले. हत्याराची झाङझागीत शिकल डोऱ्यांत भरून घेतली. अणि पाठीशी उच्चा असलेल्या जिजाऊसाहेबाना एकदा नजर दिली. जिजाऊ तुसत्याच प्रसन्न हसलच्या.

आपोआप त्यांच्या उजव्या हातीचे हत्यार डावा हाती गेले. मान नागफृथ्यासारखी ताठ झाली. आपल्या उजव्या हाताचा अगडा त्यांनी क्षणात हत्यारत्याचा लखलवीत धोरेवकून संरक्षन ओढला. अंगठ्यावर रक्काचे कोंभ तरात उठले होते ! रक्मंडित आपल्या राजअंगठा संभाजीराजांनी जगदेवेच्या घरणांजवळ नेला. जगदेवेच्या पायाबाबाली राडल्या जाणाच्या महिसुमुरुच्या भस्तकावर संभाजीराजाच्या उणा रक्काचे दोन थेंव निघावले. ‘नवकाशात’ पूजालेले आपले हत्यार त्यांनी ‘पाजून’ घेतले ! मग हाताच्या आंगठ्यावरच्या रक्काचाच भंडारा करून संभाजीराजांनी त्याने कम्पाळवारच्या शिवांगाचा पळवट भरून पेतला ! हातातील पाते स्थानबंद करून जमदाडीचे भावे फासंवंद करून आवळून घेतले. त्यांच्या त्या रुदंगाल शात्रस्तपकडे बघताच जिजाऊचे नेत्र अभिमानने उजळून निघाले.

“चला.” संभाजीराजांच्या पाठवळीवर हात ठेवून जिजाऊ शांतपणे महणाल्या. गडाच्या दसराचीकाकडे संभाजीराजे चालले. आज विजयदशमी होती. परते म्यानरेच करू. ते कपाळी लाखून आई भवानीच नव घेऊन हत्याराच्या एका वारात दसराचौकात मांडलेल्या आपल्याच्या डहाळ्यांजवेचीचा ‘सोनआबाडा’ खाशा

स्वारीने आपल्या हत्याराने कोडायचा होता. तो पिळ्यानु पिळ्यांचा चालत आलेला विवाज होता. दिवस सगाचा होता – आणि सण मानाचा होता. आजवर हुद्द राजेच दसन्याचा ‘सोनआबाडा’ आपल्या खाशा हाताने कोडला आले होते. पण या दसन्याला आपल्या सगळ्या सोनेसी स्वपनांची हितीकंकच निबर पाने झालेली आहेत असे राजांना खोलवर जाणवत होते. त्यांनीच मण संभाजीराजांना ‘आबाडा’ कोडायची आशा दिली होती.

जिजाऊसाहेब राजांच्या महाली आले. किणांचे सोने उधळीत दिवस कलाटणीला आला होता. संभाजीराजे आणि जिजाऊसाहेब राजांच्या महालात प्रवेशताना बघून राजांच्यासह सांचांनी मुजे रुजू केले. राजांचा वेहा शांत होता, पण नजर दुर्जी होती. ती बघताच जिजाऊ काढळ्यात कुठेती खोलवर गलंबलुल्या. समर. उमे असलेले जबान्बंद राजे, पानांची रुद्द जालेल्या आपल्याच्या झाडासारखे दिसत होते.

“वाळ्यारे आलेले तुमच्या दरमानासाठी.” स्वतःला साकरीत जिजाऊ घिमेपणाने म्हणाल्या. त्या नेहमीच अशा बोलत आल्या होत्या. वणवा असला तरी ओठांत मधुर गारवा ठेवत.

संभाजीराजांच्या डोऱ्यांत खोल बघत त्यांचा ठाव घेण्यासाठी राजांनी घोरट सादात विचारले, “सारा रिवाज नीट ध्यानी घेतलात ?”

“जी.” संभाजीराजांच्या ठोपावरचा कौंबुरा डुरला.

“कसा कोडाल आबाडा ?”

संभाजीराजांच्या डोऱ्यांतले रो पालदू लागले. समोर माणसांनी भलेला दसराचौक त्यांना दिसू लागला ! त्यांची जबान, लोहामेटावर पाठीवर घण खाणारे तेवीचे लाल पाते लखलुडीत ठिणया फेकते तरी ठिणया उठवू लाली ! नजर आपल्या आबासोहेबांच्या बाकदार, धारी नाकाच्या शेंड्यावर ठेवून संभाजीराजे म्हणाले, “संजीवनी मात्चीकर दसराचौकात जिवाळांचा आखबंद चौक मांडलेला आहे. त्या चौकआबाड्यात सोन्याच्या डहाळ्या आहेत. मात्चीचा शिवेवर आपल्याच्या झाड आहे. त्याच्या उंव्याजवळ नवरात्रा चांगलेली हत्यारं आहेत. मात्चीचे दसराचौकात ती हत्यारं दसराचौकात आणतील. आपल्या समोर पेश करतील. आहू हा घोडाड्यास हाताचा दसरी-म्हणकरू. हत्याराचं धोगंड चौकातील डहाळ्यांवर ठेवण्यात आलं की सरोबरात मानकरी म्हणून आमहास चौक कोडायची अर्जी करतील. आम्ही आबाड्याजवळ जाऊ. बेलगंध वाहून आबाड्याची पूजा बांधू. आमच्या जमदाडीचे पाते म्यानरेच करू. ते कपाळी लाखून आई भवानीच नव घेऊन हत्याराच्या एका वारात चिवाळांचा चौक चीत करू. हत्याराचं पातं माण न घेता तसेच सामने चालून

बौकतल्या सोन्याच्या डहाळ्याना भिडवूऱ् सोने उडू करू ! मा सारा गडलोक आखाळ्याक तुट्टन पडेल. सोन्यू होईल ! ”
हे सांगत असताना संभाजीराजांनी उजल्लेली चर्चा पाहून राजांच्या छातीवरचा जामा अभियानाने काखेवरच दाढून आला !

राजांनी जिजाऊक्याकडे बघितले. मासाहेबांनीच आपल्या बाळ्याजाना रिवाजाचा हा बयाजवार करिणा समजून दिला होता.
“ आखाडा फोडण्या असमीत ज्यांच्या हाती पूजलेल्या हत्यारंतील हत्यार मिळेल त्यांची नाविनिशी वाजपूज करा. त्यांना मानाची कढी, मोहा बहाल करा. या.”
राजांनी शेवटचा — महत्वाचा रिवाज संभाजीराजांच्या कानी घातला.

राजांची पायथळू व आशीर्वाद घेऊन संभाजीराजे महालाएून बाहेर पडले. जीरीनक्षीचे जाकीट घातलेला एक पाठणी हेजीब दोन हशमांना संगतीला घेऊन पाली दरवाजाने गड चढून आला होता. संजीवनी माचीवरच्या दस्याच्या गलालाटाकडे नफकतीने बघत राजांच्यासाठी आणेलेला खिलिता त्याने बालेकिल्यावर रवाना केला होता. बाळाजी चिटणीसांनी तो खिलिता स्वीकारलून राजांच्यासमर दस्तुरी-स्पर्शासाठी अदवीने थरला. यांनी त्याला स्पर्श करून खिलिता वाचण्याची आज्ञा केली.

बाळाजी खिलिता वाचू लागले—
“ ... तुम्हास जाहीर करण्यास मंतोष वाटो की, आम्ही अर्जी केल्याप्रमाणे तुमच्या वफादाराचा बादशहा सलामतीनी स्वीकार केला आहे. इतकेच नाही, तर हम हजारी मन्सब, दोन लाख रुपये बक्षीस आणि निशाण-नौबत घेण्याची पवानगी तुमवे फर्जद संभाजीराजे यांना देण्याचा हुक्म बादशहा सलमतीने राजांमधून सोडला आहे. सबव हे पत्र पावताच फर्जद संभाजीराजाना इकडे ताबडीतोब पाठवून घावे. म्हणजे हुक्माप्रमाणे त्यांना या चीजवरू बक्ष करण्यात येतील ...”

बाळाजीनी वाचन पुरे केले. पुण्याचरवरून दिलेरखान पठाणाने ते पत्र पाठविले होते. दस्याच्या मुहूर्त धरून त्याने आपला खास हेजीबैंग राजांच्याकडे पाठविला होता. संभाजीराजाना येणाली मनसब दिल्याचे ‘शाही फर्मन’ औरंजेबाने दिल्लीहून जातीनिशी सांडणीस्वरककडून पाठविले होते. ते फर्मन मिझाराजांच्या गोटाजवळ आले होते. जातीनिशी सामोरे जाऊन संभाजीराजांनी ते स्वीकारायला पाहिजे होते.

बाळाजीनी वाचून घैलीबंद केलेल्या पत्राकडे बघताना एजे कसलचारी विचारात गढून गेले. त्यांनी बाळाजीच्याकडून पत्र आपल्या हाती घेतले. घैलीतून पत्राची बळी बाहेर काढली. ती उलालाहून पत्रावरून एक धावती नजर फिरविली. दिलेच्या पत्रात कुठे उक्तुनुसुद्ध राजांच्यासाठी अदवीचा—आदराचा शब्दही दिसत नव्हता ! राजांनी एक उत्तर निःशास सोडल्य, पत्र मुळा थेलीबंद केले. इतक्यात जातीनिशी आखाडा फोडू

आणलेले विचारादशमीचे सोने राजांना देण्यासाठी संभाजीराजांनी महालात प्रवेश केल्य आणि पुढे होत संभाजीराजांनी राजांच्या पायांवर डोके ठेवले.

राजांच्या ओंजवीत लुटीचे सोने देताना संभाजीराजे म्हणाऱे, “ महाराजसाहेब, आम्ही बायाजवार, बिलाकमु आखाडा कोडला ! एका वारात चौक चीत केला.

राजांच्या हातातील दिलेच्या पत्रैशीवरच संभाजीराजांचे सोने होते ! एकदा आपल्या ओंजवीकडे आणि एकदा समोरच्या आपल्या पुत्राकडे राजांनी बघितले.

राजे विचारांच्या तंत्रीतच होते.

“ तुम्ही आखाडा फोडून सोने बाहेर काढलेलं आहे ! मात्र आमच्या हाताने आपल्ये सोनपान आखाड्यात लेटलं आहे ! कधी कधी मणसाला अंदाज नसलेल्या सीमाही उल्लंघाव्या लागतात. जगरहातिवेगाळं फीमोललंधन कराव लागतं. धूमसणांच्या दिलेल्य अचूक वेळ साथर्ली बाळाजारे. हत्यारान सोने उंच केळत - तसेच या मुहूर्तावर अक्कलहुणरीने राजकारण उंट करा. आई जागद्या त्यासाठी तुम्हाला आपल्या वायाच्या बळ देहळु ! ” राजांनी औंजवीतील सोनपाने आणि घैली तशीच बाळाजी आवर्जीच्या हाती दिली. आणि आपल्या हाताच्या बोटातील अगाठी उतरलून संभाजीराजांच्या औंजवीत ठेवली !! ”

दस्याची सोनपाने सुकूलीसुद्धा नाहीत तोच संभाजीराजांना पुढा राजाड सोडावा लागला. शाही फर्मन स्वीकारायासाठी !
राजांचा आणि मासाहेबांचा आशीर्वाद घेऊन संभाजीराजे रजपुतांच्या गोटाजवळ आले. सोबतीला दावलंजी घाटो, नेताजीराव, मागाधरपंत आणि विश्वासू मंडळी होती. किंतुसिंगाने सामोरे येत त्यांची आवाहानी केली. “ आड्ये संपूर्णे ”. म्हणत मिझा राजाने पुढे येत त्यांचा हात हातात घेऊन त्यांचे स्वागत केले. मिझाचा मोरवणी चेहरा उत्तरज्ञ गेला होता. दखब्बेनेत कुणाला नाही अशी फसे त्याला मिळत होती.

मिझाने संभाजीराजांना आपल्या बैठकीवर बसवू घेतले. शायमियाच्यात असलेल्या बळी जानी बोगे आणि तेजसिंग कठवाह यांचा परिचय करून दिला. राजांच्या तब्बेतीची, राजकरणी रिवाज म्हणून विचारपूस केली. योठया समाधानाने मिझाने हुक्याचाची नव्ही हाती घेऊन क्षणभर हुक्का चूसू केला; आणि बळी जानी बोकडे बघत म्हणाला, “ बळी, हाती घेऊन रस्मोरिवाज-कुवार संभूतीको समझा देना । कुसूर मत करना ! ” पर्मान अपानेका रस्मोरिवाज-कुवार संभूतीला तसलीम केली. “ जी हुक्म राणाजी, ” म्हणत बळी बोगे इटकन वाकून मिझाला तसलीम केली. “ जी हुक्म राणाजी ! ” त्याला जाणवाले कोणती उमरीचा दिल्ली त्याने संभाजीराजांना निरवले. त्याला जाणवाले कोणती उमरीचा दिल्ली दबारात एकही सदर नव्हता व अदब राखून कर्मन स्वीकारायाची ‘ शाही पद्धत त्याला समजावून संगणे बळी बोगला अवघड वाटले.

धंडीचे दिवस असल्यामुळे गव्हाच्या गरम कांजीचे बदाम, पिसते सोडलेले कठोर घेऊन एक खिदमतार आत आला. मिझार राजासमेर कटोरेच्याचे तबक चौरंगावर ठेवून निघूस गेला. मिझानि दोन कटोरे उचलले. त्यातील कांजी एकमेकात ओवून पुला कठोर सारख्या शिगेचे केले. गरम वाफा का उफाळल्या. त्यातील एक कठोरा संभाजीराजांच्या हाती देत मिझार्स्थानाला, “लेलिये छोटे राजासाब !” संभाजीराजांनी कठोरा हाती घेतला. गरम कांजीचा एक मुखावह घुटका घेत मिझार राजा म्हणाला, “छोटे राजासाब, इस बक्कीके डेरमें जाना। रिवाजकी हर बात घ्याव देकर सुनना। कर्पन अद्वसे अपवाना। सब ठीक होणा !”

“ठीक होने दीकिये !” मिझार संभाजीराजांच्या कठोरेच्याकडे बघत, तुंडे शुक्रून म्हणाला. मान उठवून त्याच्या ढोळ्यांत क्षणभर रोखून बघवाना संभाजीराजांना होळीच्या पेटल्या हुडव्यात बेंडलक हात घालणारे, सोंच्याच्या आखाळ्यावर तुंडन पडणारे आपले मावळे आठवले. त्याचे अंग सरसरून आले. मिझाचियचे डोळे तेसेच ठेवून त्यांनी हतीचा कठोरा कर उठवून ओठाला लावला. कपाळावरचे शिवांग जाही न ढऱ्याविता. पाणीन न मोडता त्यांनी कठोरेच्याकडे गरम कांजी घटायात पिकून टाकली !

त्याच्या भुवयांनी त्याच्याकडे बघत मिझानि आपल्या हातीचा कठोरा तसाच ठेवला. त्याच्या राजपुतानी मनात एक विचित्र विचार तस्त्रून गेला. त्याला शिवाजीराजे समेर असताना भाग्यातीत अंगार वाटले होते. त्याचा हा फर्जद त्या अंगरातच्या जवळ्यासचा वाटत होता. पण करता ते मात्र मिझाला नीट उमजेता. त्याच्या केसारी टिळ्याला कपाळभर आल्या पडल्या.

सोपे होते पण मिझाला सापडले नक्हते. राजे धाराधीत अंगरासारेच होते ! न विझाता अंगार पेटणे. त्याचे फर्जद संभाजीराजे त्या अंगरातचा अंश होते. अंगारने केकलेल्या धारीच्या लोळ्यासारखे ! न चुकता चटका देणारे !

“बक्की, छोटे राजासाबको अद्वसे ले जाना अपने इस्म !” मिझानि स्वतळा सावरीत जानी बोलून कर्मावले.

“जी हुजूर !” किरतसिंगाने डोर्ईवरचा साफा डोलविला.

“जाणिए संभूराजे !” मिझार राजाने संभाजीराजांना सुचिविले.

बक्की जानी बेगा आणि किरतसिंग यांच्यामार्गून नेताजीच्यासह संभाजीराजे मिझा

त्यांच्या समोर विल्लेले पुंथर दिसत होता. कानांत नेताजीचे बोल घुमत होते – “जिवं मानूस उपाजत ती जागा साद घालती मानसाला !” त्याना वाटत होते, दहादा कमेरत वाकून तसलीम करणारा हा कोरल्या दार्ढीचा बक्षी केंग, पिळळ्या दाढीला पुऱ्या पीळ देणारा हा किरतसिंग या साळव्यांना इथेच सोडावे आणि थेट किल्ले पुंथरची चढण चढून त्याचा माथा गाठावा ! एकल्याने आणि दायी !

बक्की बेग्या छोट्या माटाचा, चांद-तान्याचा डेरा आला. त्याचे पठाणी पहारेकरी हातारील हस्यारे कापाळ्याला लावीत कमेरत वाकले. बक्की बेग, विरतसिंग यांच्या मारून संभाजीराजे आणि नेताजी त्या चांद-तान्याच्या हेचात शिले ! कुणाची नियती कुणाला कसत्ना अभद्र दरबाऱ्यात केळ्या उमे करील ते संगता घेत नाही ! किरतसिंगाने संभाजीराजांना आपल्या बैठकीवर बसविले. नेताजीराज त्यांच्यासमोर सावध नजेरेने उभे राहिले.

पठविलेल्या पोपटासारखा बक्षी केंग फर्मानाचे रिवाज संगृलागला. हे असले काही संभाजीराजांनी कर्दीच एकले नक्हते. दिल्लीहून ‘मुहिदुर्दून मोहम्मद औरंगजेब अलमगीर पादव्याला लावीत कमेरत वाकले. बक्की बेग, विरतसिंग यांच्या मारून सुटले होते ! त्या फर्मानावर ‘फर्मानी निशानी’ म्हणून औरंगजेबाच्या खाशा हाताच्या पंजाचा, मेंदीच्या स्वात बुडविलेला उसा होता. फर्मानाचा सांडाणीस्वर मजला मारे टाकीत औरावादमार्गे कहूंहपुराजवळ, मिझाच्या तलापासून एका मजलेवर येऊन थांबला होता. मिझानि आपल्या तलाच्या उतरेच्या बाजूला त्या फर्मानासाठी ‘फर्मानबाडी’ उभी केली होती. ज्यात उभा उंट सहज मावू शेवेल असा चौकोनी आकारात्या उंच शामिनाचा ‘फर्मानसाठी’ खडा कराऱ्यात आला होता !

फर्मान घेऊन येण्यांना सांडाणीस्वर आपला उंट थेट शामियाच्यात आणून खडा करणार होता. ज्याने फर्मान स्वीकारायचे त्या दवबरच्याकडे ताकीम चाकवाने पाठ न दाखविता त्या उंटासमोर पेश क्यायचे होते. तीन बेळा लवून तसलीम कुर्निस करायचा होता. काा सांडाणीस्वर सवारीचा शाही उंट खाली बसविणार होता. आकराने आपले गुधे जमिनीवर टेकून त्या उंटाच्या कालेला खाली मान घालून बसायचे होते. सांडाणीस्वर त्याच्या दोस्रावर फर्मानाची शेली उंटावरूनच ठेवणार होता. ती हातांनी धरून उठत पाठ न दाखविता चाकराने तसेच दहा कदम मारे हत्यायचे होते. साक्षात् ‘शहेनशाहे हिंदोस्तां’ आपल्या सामने मौजूद आहेत या कलूपनें चाकराने हे सारे रिवाज बिलाकुसू पार पाडायचे होते ! ही शाही चाकरी होती. तिचे हे शाही कर्मान होते ! त्याचे हे रिवाज होते. आजवर मी - मी म्हणाण्या कैक समशेंबंगांनी, तेगबहादूरांनी याच पद्धतीने तस्ले कर्मान स्वीकारले होते.

बक्की बेगाचा एक शब्द संभाजीराजांच्या जिवाची धाळेमेल करीत होता. आजवर

मासोहेब, राजे, आई जादंबा आणि प्रेमाचे बडीलधोर यांच्याखेतीज कुणासमोर त्यांनी कथीच मुडिये टेकले नक्हते ! एका जनावरासमोर तर नाहीच नाही ! मसाहेब, राजे आणि सणीवशीतील आऊसाहेब यांच्या हाताशिवाय काहीच नाही. किमान कसल्याही प्रसंगी कुटलाही ‘कागांडी चिठेस’ मस्तकी घेण्याची फाळी त्यांच्यावर आली कऱ्हती ! संभाजीराजांचा शास घुसमठत होता. आपल्या जीवाची ज्योत कुणीती काळ्याकामिन्न चिमटीत पकडून चेचू पाहत आहे असे त्यांना बातत होते. ते एकसारखे नेतार्जीच्याकडे बघत होते. त्यांची छाती वरखाली धूमसत होती. ते ताडकन म्हणाले, “ ध्यानी आल फर्मानाचा रिवाज येतो आग्ही.”

किरतसिंग आणि बक्षी बेग यांना एक शब्दही न बोलू देता त्यांनी नेतार्जीना भानेने इशारत केली. ते तडक बक्षीच्या हेच्याबाहेर पडले ! लगवणीने धूत नेतार्जी त्यांच्या पाठीशी आनेसे.

“ नेतार्जीकाका, दादार्जीना सांगा – आमच्याने हे रिवाज पार पडणार नाहीत ! आमच्या वरीने कुणीही ते फर्मान घेईल.”

“ पर धाकलं सरकार, राजांनी तहात हुे मानल्यालं हाय. त्येचा शब्द खाली यील. रज्जूत हो न्हाई मानायचा.” नेतार्जी त्यांच्या बरोबरीने चालताना त्यांची समजूत काढू बघत होते.

“ नाही, नेतार्जीकाका, एका जनावरासमोर गुड्ये टेकणं आमहास साधणार नाही, थेली. मस्तकी धरण होणार नाही.”

“ माजं ऐकाव बाळधरी, ही चाल हाय. ही रज्जूत आमच्या मुळकातनं हळ्याची राजे आन् आही बाट बघतोय. समजूतीनं घ्याव बाळ्यांज. झाईतर तुम्हापायी राजे आमहाला बोल. लावतील ! उपका आमच्यावर यील. कफान घ्याव. तीन येळा करायचा मुजगा आई अंवेचा योक, मासहेबांचा योक, आन् राजासी योक मासू करावा. युडं टेकाव त्ये पुंधराकड बघत योरत्या रानीसाबासी टेकाव !” नेतार्जी कऱ्हवळ्याने बोलत होते.

ते ऐकून संभाजीराजे थांबले. नेतार्जीवडे गेखल्या नजीने बघत गोफणपुळ्यासारखा वाटणारा प्रश्न त्यांनी विचारला, “ तुम्ही – तुम्ही कराल हे सारं नेतार्जीकाका ? ”, नेतार्जीची थोराड पाणीची मुळी क्षणात खाली आली. बाळ्यांजाना काय आणि कर्से सांगावे ते त्यांना समजेना.

तसेच चालत संभाजीराजे मिर्झा राजाच्या शासिमिन्नात आले. त्याच्या डोळ्यांना डोळे लालून म्हणाले, “ तुमचं फर्मान आमच्या वरीनं कुणीती घेर्ल. आस्ही ते घेणर नाही राणांडी ! ” कर्षी नक्हे तो ‘ राणांडी ’ हा शब्द त्यांच्या ओढांतून निसटला.

“ क्यों ? क्या हो गया कुंवर ? ” मिर्झाचा चेहरा चितातुर शाळ. तो गपकन कैठकीवरून उललाच.

“ तुमच्या रिवाजात ते घेणं आम्हास जमणार नाही. आम्ही गुड्ये टेकणार नाही ! ” संभाजीराजे मिर्झाला जाणवेल एवढळ्या निर्धारने म्हणाले.

“ नही ! एसा मत करता ! फर्मानकी बेअदवी हमको – राजासाबकी मुसीबतमं डालेली ! ” मिर्झाच्या कणाळीच्या केंद्राती टिळ्या एका झागी गोळ्या झाला ! पोटात गोळ्या धरत्यासारखा तो बोलत बोलत संभाजीराजांच्या जब्बल आला. त्यांच्या खांद्यावर हात ठेवताना तो क्षणभर गप्य आला. त्यांना डोळ्याभार निरवून बघताना त्याच्या लालसर नाकपुढीतून एक दीर्घ निःशास युटला. “ आप विस्मको मानते हैं ? राजासाबको ना ? ” ठुक्कशावे संथ झुक्केच घ्यावेत तसेच त्याने पडल्या. आवाजात शांतपणाने विचारले.

“ जी. ” संभाजीराजांनी होकाराचा टोप हलके डुलविला.

“ राजासाबने क्या बघाया हैं ? हमको ‘ दादाजी ’ बोलना. हमारी बात मानना ! कहो कुंवर – आप हमे ‘ दादाजी ’ नहीं मानते ? ” मिर्झा आपल्या खास राजकारणी मिठास पद्धतीने बोलला.

संभाजीराजे घोटाळले. हा तोच माणूस होता. ज्याने स्वतःच्या शासिमिन्नात आपली व्यावस्था केली. स्वतःच्या खास बिस्तच्यावर आपल्याला झोपू दिले, शाळ पांगली. इतमामाने एक हस्ती नजर केला. मोठ्या आदराने आणि अदबीने वागविले. हा आपला नव्हता पण स्वतःबद्दल कुणालाही आपलेपण वाटावरला लावणरे कसव याच्या अंगी होते.

संभाजीराजे त्याला निर्खीत होते. आपल्या छोटेखाली डोळ्यांत जोखु बघत होते. एकाएकी तळावरची शहाजणे वाजू लागली. किरतसिंगाची बर्दी मिळालेला फरमानचा सांडपीस्वार फर्मानबांडीच्या रोखाने हिस्के-हिस्के खात घेत होता. त्या फरमानाचे शहाजणांनी स्वागत होत होते. तळावरच्या पठाणी, रुपुती, उझेकी हसांनांनी नंगी हल्यारे नांकोसंपर्ये पेढून फरमानच्या उंटच्या बोटार दोन्ही बांजना शिस्त धरली. उखलीने बार दणदणू लागले.

“ चलिए संभूजे ! बूते यांहीपर उतार दीजिए ! ” मिर्झानि आपला हात संभाजीराजांच्या पाठीवर हळ्यावर ठेवीत शब्दांची असरी कुपी खोलली.

संभाजीराजांनी पायीच्या मोजडाळा उत्तरला. मिर्झा राजा संभाजीराजांना घेऊन बाहेर पडला. राजा रायसिंह, किरतसिंह, तेजसिंह कुळवाह, इदमण बुलेला, निकोले मुळची, बादल-बचलशार, नेतार्जी, दावल्यांनी, गणाधरपत अशा दोन्ही बाजूकडील खाशा मडळीनी त्यांच्या मापे फेर घेतला.

चालले ! पंचजारी प्रस्तवदरीचे शाही फर्मान स्वीकारण्यासाठी असवाणी पायांनी संभाजीराजे फर्मानबांडीकडे चालले. त्यांच्या आयुष्यातील हा साळव्यांत कठोर काळा दिवस होता.

समोर त्यांना काळवंडलेला पुंधर दिसत होता. त्यांच्या काना-मनात राजांचे

धीरंगीर शब्द उम्रत होते – “ औरंगजेब दिल्लीचा बादशहा आहे. त्याच्या सदरारखीर तो कुणालाच दिसत नाही – त्याची करणी मात्र आम इनियेला दिसते ! त्याच्या भावाना दिसली. खुह त्याच्या बापाला दिसली ! ... ”

“ ... भुवार कर्याच संपत नसतात बाळवाजे ! चाल कर्याच थांबत नसते ! ”

मासाहेबांची तुकडाई बोली त्याना अपल्या पाठवळीवरून हातासारांची कित असल्याचा भास झाला – “ अशा बाटा चालताना मांग कर्याच नसत बधावचे ! ... कुणास ठारुक. प्रसंग पडला तर तुकडास आणि आमहासही ती कोंशिस करण पडेल ! जवळच्या हुड्यात हात घालण पडेल ! ”

संभाजीराजांच्या सुन झालेल्या कानांना घुणणाऱ्या संबळीची तडतड एक येऊ लागली. तुण्ठुण्ठांची टणटण त्यात मिसळली होती. एक गोंधळी कानाकर हात तेवून अगदेवचा महिमा गवाना त्याना क्षणभर दिसला –

“ उदर पफडी देऊन हाती ब्रह्मांडी फिरवी –

लक्ष ची-न्यापेशी घरवी भिक्षा माणविली बरवी ! ”

स्वतःलाच पाठीवरून बाहुन आणल्यासारखे संभाजीराजे मिर्जा राजाच्या सोबतीने फरमिनबाईत आले. बाडीच्या चारी बाजवा खुल्या होत्या. माझा तळ तो ‘नजारा’ बघण्यासाठी वाडीभोवती दाटला होता. पावसाळा तुकळाच संपल्याने पायतळीची जमीन ओलसर होती. वाजतागत संडांस्वार फर्मिनबाईत आला. तसलीम करून संभाजीराजांनी उंटाच्या बालेला ओलसर भुईवर आपले गुडीधे टेकले. मान खाली टाकली.

सोडणीच्याराने धुळीने माखलेला शाही कर्मानाचा पिस्लाई रांगाचा उंट बसता केला. हातातील फर्मानाच्या वळीची कासबंद घेली स्वाराने कर उचलली. एखाद्या फकिराने बंद्याच्या शिराक्र मोरपिसाचा त्रुडा या टेचात ठेचात तेशी तो खेली त्याने संभाजीराजांच्या केशारी टोपावर ठेवली ! चढी आबाजी लावून त्याने शिरा फुकवीत सरावाची खडी ललकारी दिली –

“ अबुल मुझफर मोईदीन मोहममद औरंगजेब बहादूर. अलमगीर पदवशहा गाझी ५, मालिके तख्ते ताउन, शहेनशाह हिंदोस्तासे फरमिन दर्बार-संभूजी विन सेवाजी भोसला सुभे दुखखनको रजामंदीसे बक्स ५५ ! अदब-अदब ! ”

स्वराच्या तोंडपून दरबारी शब्दाच्या लाल्हा फुटत होत्या. तळावरच्या तोफा अंगला झटके देत बाराचं आवाज उठवू लगल्या. खाली मान घातलेल्या संभाजीराजांच्या सूर्यिण डोळ्यांतून सरसरत ओघळलेले पाणमोती कवड्यांच्या पाळेकरून निस्तून खालच्या ओल्या जग्मीवर उत्तर लागले !

त्यांच्या छातीचा भाता कोडला होता. भवानीचा भंडारा सांडला होता ! त्यांच्या कोवळ्या निवतीने क्षूर खेळ माडल होता ! त्याना बाट होते, उसी घेणाऱ्या घोड्यासारखे ताडकनु कर उडावे. मस्तकावरची घेली सरळ धुळीत फेकून खाली आणि बाट फुटेल तिकडे घोडगालीने घावत सुटावे.

“ उठिये कुर्ब ” मिर्जाने वाकून त्यांच्या पाठीकर हात ठेकला. फर्मानासह त्याना तसेच दहा कदम मारे हुते घेतले. संभाजीराजांनी मान कर उठवून फर्मान नेतांजीच्या हाती दिले. त्यांच्याकडे बधाताना नेतांजीना आपल्या काळजात प्रामळी सरकळयाचा भास झाला ! एवढळा अवधीत बाळ्यांजांची नजर केवढी दुखरी झाली होती ! ती बधाताना नेतांजीची मान आपोआप खाली गेली. आणि त्या खाली गेलेल्या मानेकबोर, बारा मावळींचा रानवापा पिणारे ‘ हा ५ हर ५ महादेव ’ चा जोष उठविताना झाळाकासरखे पेढून उदरांने नेतांजीचे ढोके थणात पाणथरून आले. त्याना आपल्या ‘ धाक्क्या राजांच्या पांढऱ्या सफेद जाळाकर गुडीधे टेकल्यामुळे उठलेले मातीचे डमा दिसत होते ! ते डाग जामा धुतला तरी कधीच जाणार नव्हते ! ’

मिर्जा राजांची पाठीवरची भुण्याण आता कमी झाली आहे या भोशाने राजे सैन्यासह तळकोकणात गेले होते. त्याना जाऊन पाच दिवस भगे हलेहोते. जिजाऊसाहेल सदरेकरचे निवाङ्याचे आणि खालिल्याचे मजकूर मायने सांगण्याचे काग आटोपते घेत होत्या. त्याचे मान आताशा कशातच लगत नव्हते.

“ बाळाजी, थांबू या आता. येतो आम्ही ! ” जिजाऊ सदरजैठकीरुन उत्त चिटणिसांना म्हणाल्या. विराखलाणीची वेळ होत आली होती.

“ जशी ‘आजा’ ” म्हणत बाच वेळ कुळकुळ कालिविलेले सफेद शहागुणीस बाळाजीनी कलमदानात हलेकेच ठेवले. ते लाक्कनी उठून उभे राहिले. तिकडे जिजाऊंच्या खासेमहालात नियाप्रमाणे त्याना दिवव्याचे मलाम देण्यासाठी कक्षमीबाई, उताळाबाई, सकवराबाई, गुणवंतबाई, काशीबाई असा जबळ जबळ सारा. राणीवसा जमला होता. पुतळाबाईच्या शेजारी संभाजीराजे उभे होते. त्यांच्या तर्फेने सखूबाई, राणबाई, अंबाबाई अंबाबाई अंशा त्यांच्या बहिणी उम्या होत्या. सारीजण जिजाऊंची वाट बघत होती. इतक्यात बुद्ध्याचा काळाशार यालू. नेसलेल्या गौरवणी सोयाबाई तोलत्या धिन्या पावलंगी आपली कन्या बाळीबाईरुन त्या महालात प्रवेशल्या. त्यांच्या मागे त्यांची खास दासी चंद्रा आणि दोन चार कुणजिणी होत्या. त्याना बघातच सगळ्या राणीवसाने आपले ‘उभे राहणे’ शटकन सावरले !

संभाजीराजांनी कमसेत वाकून त्याना ‘ तिपेडी ’ अदबमुजरा केला. सोयाबाईची मान अदबीने खाली गेली होती. नजर सोयाबाईच्या पायांवर खिळली. पुतळाबाईची मान घातलेल्या संभाजीराजांच्या सूर्यिण डोळ्यांतून सरसरत ओघळलेले

હોતી. ત્યા ગોચાપન પાયાંવરચ્ચા કોસ્ટેલન્ચા આળુંચાચ્ચા નક્ષીત શણત પુલલાબાઈચે
મન શુફલથિત ઝાલેને !

આપણે વિલ્લેવણાંચે હોઠે સંભાજીરાજાંચ્ચાવર જોડુન ત્યાંચા ખાંદાવર હત ઠેઠીત
સોયાબાઈંચાકઢે ન બચતાચ મ્હણાલચા, “ બાકી ધાકન્યા બાઈ, ફર્માનચી
બાબ બોકરાજાંચ્ચાવર મિશવલી મ્હણુન મિશવલી ! ખુદ સ્વાર્થનાચ ફર્માન દેણે પડેલે
અસ્તે તર કોણ બેઅદબી ઝાલી અસ્તી સાચાંચી ! આપણે બાઢુણે હુશારીચે, કુઠુલીચ
કમ્સ ત્યાંની નહીં કેલી ! ”

ટાકલી માન કર ઉઠનું પુલલાબાઈની એકવાર સોયાબાઈંચાકઢે બચિતલે. પાયાંવરચી
આળુંચાચ્ચા નક્ષી ત્યાંચા ડોઢ્યાંત દિસ્લન્ચાસારથે પુલલાબાઈના બાટલેને !
“ યા ” મ્હણત સંભાજીરાજાંની સોયાબાઈંચાજવળ ઉચ્ચા અસલેણ્યા બાલીબાઈના
હાલાલ ઘરન આપણાંજવળ ધેતલે.

“ કોણ પ્રકારચ ખલુબત ચાલનું આહે બાલ્યાંચે થોલ્યા બાઈસી ? ” અસે હસુન
મ્હણત જિજાબાઈ મહાલલાં આલચા. ત્યાંચા યેણ્યાને મહાલલાલ જણ સુંધરી ભરલેણ
મિળાલે ! કુઝી કાહી બોલ્યાંચા આત સોચરાબાઈ પદર સાચરીતી બોલ્યુન ગેલ્યા, “ નાહી,
આધીચ મ્હણત હોટે બાલ્યાંચા ... સોયાબાઈંચા નાકાચા મુલ્યાત લાલસર
અસલેણ્યા શેડા લાલબુન આલા. ”

મંચકાવ શાંત કેઠક ધેત જિજાંની ત્યાંના વિચાલે, “ કાય મ્હણત હોટાત ? ”
“ ... કી ઉમર લહાન અસતના ત્યાંના ફર્માન દેણ પડલે !! ત્યાંની મ્હણુનચ હુશારિન
તે નિધારણ ! ” તે એકતાના રાણિબાસીનું સાલ્યા રાણ્યા એકમેરીન્યા તોડાકંડે બઘતચ
રાહિલ્યા ! સોયાબાઈની નક્ષી શણત પાલનું ટાકલી હોટે !

જિજાબાઈના, સંભાજીરાજાના, રાણીવિશાળા કુણાલાચ રાજગડાવર કલ્યાના નન્હતી કી
રાંજે તલ્લોકોણત નન્હતે ! તે મિઝા રાજાંચા ગેટાત, ત્યાંચાસાઠી દિલેલ્યા
શામિયાન્યાત, પિંજન્યાત કોડેલ્યા બધાસારથે અસ્થસ્થ ફેન્યા ધેત હોટે.
મિઝા રાજાને તલ્લોકોણત તાતદીચે પત્ર ધાડુન રાજાના કથેપઠાવર આપલયા
તલ્લાત બોલબુન ધેતલે હોટે. રાજાના કલ્યાના નસતાના મિઝનિ ખુદ ત્યાંચા નાવાચે
'વફાદારી' જાહોર કરસારે પત્ર પરસર ઔરાજેબાળા પાઠવિલે હોટે. ઔરાજેબાળને
તાતદીને ખુદ રાજાંચા નાવે ‘ ફર્માન ’ પાઠવિલે હોટે ! તલ્લોકોણતુન રાંજે તાતદીને
મિઝાન્યા ગેટાત આલે હોટે. અણિ છાતીવર સહ્યાદ્રી ઠેવુન રાજાંની બદ્ધી જાની બેગણ્યા
'શાહી રિવાજાપ્રમાણે ' આજ ફર્માન સ્વીકારલે હોટે ! !

પફરિનાંચા ઉંટજવલ ગુડથે ટેકુન ‘ શાહીથૈલી ’ ખાલ્યા માનેને ટોપાવર ધેતાના
રાજાના સંભાજીરાજાંની સાગિતલેણી કહ આઠબાળ હોટા. “ જનાવાસમોર ગુડથે ટેકુન
ફર્માન દેતાના જાચાવર ડાગ પડતાત ! તે જાત જાત નહીંત ! ”

ફર્માન ધેઊન આલેલે રાંજે ત્યા આઠબાળને હૈરાન ઝાલે હોટે. એકતારખે અસ્વસ્થ
ફેન્યા શામિયાન્યાત ધેત હોટે. એકાએકી તે થાંબલે. ત્યાંચા મનાત, વિચાર ઉઠલા –
“ શાંશુરાજ, ફર્માન ધેઊન તુંની આપણા ભેટીસ આલા. કાહીને ન બોલતા આમની તુસ્તાલ
પોટાર. આજ આહીહીંની ફર્માન ધેઊન આલે. પણ – પણ આમહાલ પોટાશી ધેણાં
ઇંથ કુણીચ નાહી ! ”

પણ આપણે રાંબેણ મિઝાન્યા તબાજી ધુલીત ટાકુન રાજાંની આણિ સંભાજીરાજાંની
આપણા લોકના જાણાચા ધીર દિલા હોટા ! દુબલાંચા હ્કાંચે સંસ્કણ કરેણ હેવ ખોટ
‘ રાંબેણ ! ’ રાજાંની તે પાઠલે હોટે. ફાર – ફાર મોઠી કિંમત દેકુન !

મિઝા રાજાંચા હિસેબી શિવાજીરાજાંચે ‘ શ્રીચે રાજ્ય ’ આતા નિકાલત નિયાલે હોટે.
સાથા રાજસથાની ચિવટપણ પણાલ લાલુન ‘ શિવાબી આણિ સંશાંજી ’ હે દલ્ખભાઈ
માદ્યમણી ત્યાને ઉચલલે હોટે. આપણા નિષ્ઠાવત હાતાની ઔરાજેબાંચા જાણાચા
તસમીહિન્યા માલેને તે ગુંફણત આપણ ફરે ધેતલી યા સમાધાનાત મિર્જા રાજે હોટા !
આતા ત્યાંચી રેસિસ્ટાની પિંગટ નજર વિજાપુરાકડે આડિલશાહીન્યા રોખાને વઢલી ! તો
પુર દલ્ખન પણાખાલી રાડાયલુન આલા હોટા.

મિઝા રાજાને આપણ ખાસ હેજિબ રાજગડાવર પાટકુન રાજાના આપણા ફાઈનિશી
પુંધારાંચા તલ્લાવર દાખલ હોણાચા નિરોપ પાઠવિલા ! વિજાપુરાવર ચાલુન જાંકન શાહી
ચાવારી બાચાવણાસાઠી ! ત્યાસાઠી રાજાંના ત્યાને આપણા તહત બાંસુન ધેતલે.
રાંજે રાંબુના પેશાવે સદ્દચૈકાત આલે. છાતીવરચ્ચા ઉપરણાલા હાત ભિડવીત ત્યાંની
માસાહેબાના મુજા કેલા.

“ નેહમીસારણ્યા જિજાઊ સદકામ આટે ધેત હોટા. માન મોદુન એકલીને બાઢાંચી
આવાંજી ત્યાંચા શબ્દાંબરોબર શહામૃપીસ ચાલુંબીત હોટે.

જિજાંની શેવટચા ખલિતા સાંગુન સંપિલા. ત્યા થાંબાંચાંચી વાટ બધત બાહે
થાંબલે મોરોંચે સેવાચે સદ્દચૈકાત આલે. છાતીવરચ્ચા ઉપરણાલા હાત ભિડવીત ત્યાંની
માસાહેબાના મુજા કેલા.

“ કાય પેટ ? ” જિજાઊ ત્યાંચાકડે બધત મ્હણાલયા.
આવાંજી ત્યાંચા શબ્દાંબરોબર શહામૃપીસ ચાલુંબીત હોટે.

“ શ્રંગારપુરાનું એક કેદ - પારાત શાલ્બી આલેન. કેશવભટ નાવાંચે. આઇસાહેબાંચી
ભેટ માગતાત. આજા હોઈલ તર ... ” મોરોંચે શાંબલે.
“ પેશ કરા ત્યાના પંત. ”

મોરોંચાંની સદરદવાંચાકડે બધિતલે. ત્યાંચા ઝાંચાંચાં વાટ બધત બાહે
ખોલ્યાંબેલે કેશવભટ આત આલે.

અંજિરી રાંચા જરીબિનારીચા ર્યાલ ત્યાંની મસ્તકાલા બાંધલા હોટા. તાંબડાં
રાજાના ધોતરાવર લાંબ બાહીબી સ્વચ્છ બારબંદી હોટા. ખાંદાવરણ છાતીકડે યેત
કાઠાંચા ધોતરાવર લાંબ બાહીબી સ્વચ્છ બારબંદી હોટા. ખાંદાવરણ છાતીકડે યેત

पाठीशी वर्लेला उपरण्याचा बेडा होता. रंगोळीने घासलेल्या पितळी देवपूर्तीसारखे शाखीणाचे तेज त्यांच्या मुद्रेवर होते.

केशवभटांनी कमेत वाक्न दोन्ही हात ओडून जिजाऊना नमस्कार केला. आऊसहिबाना बघण्याची फार दिवावतांची तांची इच्छा असल्यामुळे त्यांनी आपल्या तेजव्हांनी जिजाऊना प्रियवृन पाहिले.

“ काय योजून येण केलत शास्त्रीबुवा ? ” जिजाऊनी केशवभटांच्याकडे बघत शांतपणे विचारले.

त्या प्रश्नाने केशवभट पुर्णा कमेत वाकले. म्हणाले, “ थोंडं शास्त्र जाणतो. रामायण, महाभारत, वेद-उपनिषद, पाचीच्या सेवेचा योग येईल तर ... ”

“ छान ! आही अशा आसाधीच्या शोधातच आहेत. मोरोपंत, यांना आपल्या महाली पेश करा. जागदंब ! ” जिजाऊनी चर्या प्रसन्न दिसत होती. त्या बैठकीकूलन उठल्या. आपल्या महालाच्या रोखाने चालू लागल्या.

त्यांच्याकडे बघितले तर कुणगल्याही काळले असते की कमले-तरी विचार त्यांच्या बोरेवर चालत असावेत. पण ते राजांचे नक्हते. संभाजीराजांचे नक्हते. राजांच्या राणीकशाचे तर कवडेतच. राज्याक्षेही नक्हते. जिजाऊ विचार करीत होत्या आपल्या नातमुंजनाईचा ! येसुनाईचा !

संभाजीराजांचे लाघ झाले आणि विकळ्या अंगाने येसुबाई पिलाजीरावांच्या बोरवर शुंगारपूर्ला गेल्या होत्या. जाणतेपणीच त्या माहेहीच राहणार होत्या. ते माहित अमूरही. जिजाऊवाई स्वतःशी म्हणाल्या, “ फार दिवस झाले. पोर डोऱ्यांचाड राहिली. एकदा बलावू धाडलं पाहिजे ! ”

पन्हाळांताहून नियालेला बहिर्जी नाईक चिरखलागणीच्या वेळेला राजाड चहून आला. बाले किल्लावर येऊल. त्याने जिजाऊसाहेबाना आपण आल्याची वर्दी पाठविली. त्या बेळी जिजाऊनी मोरोपंत आणि केशवभट उमे होते. जिजाऊ संभाजीराजांच्यासह मंचकावर बसल्या होत्या.

केशवभटांची आसथे विचारपूस केल्यावर जिजाऊनी त्यांना, संभाजीराजांना रामायण-महाभारत सांगण्याची मोलाची कामगिरी जोडून दिली. बहिर्जी आल्याची वेषतील, दूरची धायणी धेतलेला दसमीर बहिर्जी महालात आला. जोहर घालून त्याने मासाहेबांकडे बघितले.

“ कोण मामल्याची खवर ? बोला नाईक. ” विचारांचा गोंधळ उडाल्यापुढे घोटाळलेल्या बहिर्जिला जिजाऊनी धीर दिला.

“ इच्छापूर्ला लई जोराचा जंग झाला. धन्यासनी आन् रजपुताला शब्दविजानाम्होर शिकस्त घ्याया लागली. ”

“ ते कानी आलंय आमच्या. विचारपूर्ला मर्लेकर सजाऊवानां पहाडांच काळीज दाखविलं. एकेकाळी त्याने चालून आलेल्या रजपूत, दिलेस, नेताजी आणि राजे या चार सेनापतींना निकराने भाडून शिकस्त दिली. फार इमानाचा आणि ताकदीचा असला पाहिजे सजाऊवान. राजे विचारपूर् सोडून पन्हाळ्याकडे कूच झाल्याचं आम्ही ऐकून आहोत. काय झालं पन्हाळ्याचं ? ”

“ जी. कंदी घडायचं नहीं असं घडलं पन्हाळ्यावं आईसाहेब ... आपला हजार पाऊलोक पन्हाळ्याच्या छायात कामी आला ! गड काई हाताला लागला नाई. बहिर्जिने मान खाली धातली. ”

“ मतलब ? ” संभाजीराजांच्या कापाळी आठचा चढल्या. सोरे अंग ताठले. हजार लोक एका छायात खर्ची पडले होते !

“ इच्छापूर् सोडताना धन्यांनी फौजंच्या दोन फल्या केल्या. एक मर्लस्करांच्या दिमतीला दिली. दुसरी सांग घेऊन खासं राजे कालक्या षष्ठीला पन्हाळ्याडाल मध्यारातीच्या घिडलं. नेताजीनी त्यांनी धारिजीचा रात नेमून दिल्याली हुती. पर नेताजी बकाला गडाऱ्या पायथ्याला भिडलं नव्हाई ! वाट बघून राजे हैरान झाले. रात टळीला याचला लागली म्हून आपली कौज घिठून गाड चवाड्य लागलं पर गडकन्याला सासूद लालव्याला हुता. घुकटेल्या तटाभवत्यान आपलं धारकरी घेऊन त्यो दव्यानं बसला हुता. राजं टप्प्यात येताच त्यो मोहत्यानं चालून आला. चान्यात हस्तरमार झाली. हजार माणस उत्तरीला पडला ! गर्दी करून राजे उरलेल्या लोकानिशी विशाळ्याडाकड सरकल. ”

“ मा राजे आता विशाळ्याडी आहेत तर आणि आमचे मर्लस्कर कुठं आहेत ? ” जिजाऊ नेताजीचा करिणा काय ते कडलेन.

“ नहीं मासाब, राजं फौंडाऱ्या रोखानं कोकणात उत्तरल्यात. आन... ” बहिर्जिचा साद कातरला. नजर जिजाऊनी आणि बालध्याच्या पायांवर पडली.

“ आणि काय नाईक ? ” जिजाऊना आणि कुणी कामी तर आले नाही ना अशी शंका आली.

“ कसं सांगावं मासाब ! अशी खबर सांगण्यापरास जीब झाडल्याली घेस. ”

“ नाईक, जीभ झडली तरी सत्य झाकून राहणार थोडंच ? बोला. ” जिजाऊनी बहिर्जिला जखडून टाकला.

“ विशाळ्याडावयन गांजांनी मर्लस्करास्ती खालिता धाडला. ‘ मर्लस्कर असून समयास कैसे पावला नाहीत ? दाखल होण्यास दिंगा केला. सबव तुम्हास बराफ कातो आहेत ’ असा हुक्म दिला. त्यो काचून नेताजी बिथारले. एजांच्यावर रांग झाले. ”

राजसनी पारखं होऊन इच्छापूरुच्या दरवाराला फैजासुद्दा जाऊन मिळाले !!” मुंडासे दुर्घटना सुरात बोलला.

जिजावाई डोळे ताणू बहिर्जीच्या धुळकर्टलेल्या मुंडाशाकडे बघतच राहिल्या. बहिर्जीच्या अंगावरच्या थोंगाडी काचोळ्यांकडे संभाजीराजे रोखून बघत होते. त्यांच्या कानात भरदार पिश्यांच्या, थोराड, तिथारी पाडीच्या ‘नेताजीकाकांनी’ खेडुलाच्या गोटात संशितलेले शब्द थमू लागेले – “ थारूसू जिंद उपाजत ती जाग मानसाला साद घालती बाळधनी !!”

संभाजीराजांना बाटले – “ बहिर्जीच्या अंगावरचं थोंगडी काचोळं मोठोरं होत आहे ! ते भर्लं मोठं काचोळं आपल्या हातात भेऊन ‘नेताजीकाकांनी’ ते जाळ्यासारखं फेक्हून सगळा पुंधरकिल्ला त्यांन पार झाकून टाकला आहे !!” त्या काचोळ्याखाली त्याचेच शब्द गुदमरुन तडफडताहे – “ माणसू – जिंद उपाजतं ती जाग मानसाला साद घालती बाळधनी !!”

इकठे आस्यात संगमवरी सोफेद चिनांचा ताजमहाल असाच गुदमरुन तडफडत होता ! लाल किल्ल्यावरच्या मुसामां दुरुजालगातच्या मनेच्यातील शहाजहानची सात वर्षांची कैट संपली होती ! “ ऐ अलालाल, मेरी ओगवाले जहानर्की हालत अच्यु कर. मुझे जहरमके दर्द आगसे बचा ले ” अशी खुदाला कल्कवळून प्रार्थना करीत शहाजहानने आस्याच्या लाल किल्ल्यात शेवटची सौंस टाकली. ही सारी उत्तरी वार्ता वायाबोर दक्षिणेकडे येऊन पोहोचली होती. एकणारे विस्तृत होते होते.

शहाजहानची मुलाई जहानआरा, बोमा – अकबराबादी महल अणि फतेपुरी महल त्याच्या दुळगा, आंधक्या आणि फाकळेलेल्या निसेज प्रेतावर कोसळून कुफुरुन रडल्या.

शहाजहानचे सुकुतलेले, म्हातारे, गोरे अंग फाकळून निघाले होते. औरंजेबाने त्याच्याकर्वी शहाजहानला मालिश करवून घेतले होते !

आपल्या बापाच्या मानाचा झाला तो दाह कमी वाटला म्हणून की काय औरंजेबाने त्याच्या शरीराचाही आगांडोब पेटवून दिला होता !

‘बुंदावन’ या एका हिंदू वैद्याच्या औषधीनी शहाजहान त्या ‘मालिशच्या मुसीबीतून’ कसातरी बचावला होता ! पण त्याचे अंग फाकळून निघाले होते. त्यातून हाय खालेला शहाजहान पुन्हा कधी उठलाच नाही.

“ मल नकाच्या आगीपासून वाचव ” गृणन् खुदाला विनविणाच्या शहाजहानला तरी संभी औरंजेबाने टेवलीच नव्हती ! हुएकाराच्या नकायाता शहाजहानने कैदतच तडकाफडकी का व कसा घेतला याबहल संभाजीराजे हेरण होते.

भोगलेल्या होत्या. इमानी कुच्यासारख्या असलेल्या मुतमद नावाच्या आपल्या खोजाच्या हवाली औरंजेबाने आपल्या बापाला सुरुद केले होते !

शहाजहानच्या आसवाबाखानाच्या दरोगा छ्याजा माझू बेला तेळ्या मुतमदने आसवाबाखानाला चक्क मोहरा ठोकल्या ! दुसरा दरोगा नेमला चाईपैत, दिवसाला पाचांचवीस जांगे बदलण्याचा शहाजहानने आपावरच्या एकाच जाम्यावर दिवस काढले ! या सांध्यवार कढी केली होती औरंगजेबाने. दारा शिकोहाच्या जनामजान्यातील, शहाजहानच्या आसन्याला असलेल्या गायिका, गणिका त्याने दिल्लीला आपल्या जनामजान्यासाठी पाठवून थां असे प्रजा आंधक्या आळ्याजानला लिहिले होते ! हे सांगें भोगून शहाजहानने एका संध्याकाळी आपला देव लाल किल्ल्यात ठेवला. हे सारे अधिदित, नवीन होते.

ताजमहलाच्या आसपानी चियान् चिरा कसा रेडीवीपणे एकमेकावर उभा होता. पण – पण त्यांच्या निर्मात्याचा – खुद शहाजहानच्या शरीराचा चियान् चिरा फाकळून निघाला होता !! तो शांतपणे चेंदवनी शवपेटीत तस्माच विशांती घेत होता !! शहेनशहारी काय आणि साध्या हस्मार्ची काय हयातीची बाकी शेवटी शून्याच असते !!

फोडगाहून माघार घेतलेले शिवाजीराजे मिर्जा राजाला विजापूरजवळच्या गोटात भेद्दू राजाडावर आले. या भेटी मिळानि एजांच्या गळ्यात साक्षात मोठा खोडा टाकला होता. औरंजेबाखान्या फासासाला बाढदिवसाचे निमित फक्त त्याने राजांना संभाजीराजांच्यासह अणा-दवावात पेश करण्याचा मल्ला दिला !

हे वरचे काण होते. मानातू मिर्जा चारकला होता. विजापूरला कुतुबशाहीने पक्षास हजार घेडळाची मदत केली होती. राजांचा ‘उजवा हात’ नेताजी पुढून विजापूरला मिळाला होता. त्यात खुद राजेच विजापूरा सामील झाले तर आपली धडात नाही या शंखेने मिळानि औरंगजेबाला पत्रे पाठविली. शिवाजीराजांना शंसुजांच्यासह आग्रा देईल, असा मिळाचा अंदाज होता. काही दिवस पडती घेऊन ती स्वीकारणे याशिवाय राजांना तर्ह मार्ग उरला नक्हता.

काही चांगले हाताशी लगेपैरीत, हातात असलेले कमी चांगले न सोडणे हे राजकारणात शहाणपणाचे ठरते ! राजांनी दरबारी जायचे मात्य केले होते. आस्याला जाण्यापूर्वी सरलक्षकप्रदाची मोकळी जागा योष असामीच्या हवाली करणे भाग होते. त्यासाठी राजांनी सदर बोलावली. सदरे जाण्यापूर्वी राजांनंदे संभाजीराजांनी भीतमीत नेताजीबद्दल चौकळी केली. आलासाहेबानी असा निर्णय तडकाफडकी का व कसा घेतला याबहल संभाजीराजे हेरण होते.

राजांनी दिलेले उत्तर शंभूराजाना निट आकलन करता आले नाही. फारसे पटलेही नाही. राजे म्हणाले होते, “ ही कोरीची शिक्षा आहे. योष केवळी ध्यानी येईल. ” भूतचा सदरेत राजे संभाजीराजाना बेउन दाखल झाले. शिवाजीप्रमाणे भंडान्याची परडी सदर-बैठकीत फिरली.

मुश्यमदर निळोपंत, सरलकरपदचा ऐहाव, लाल कंणी पाढी, जरीमध्याच्या स्वानाची तलवार असा साज असलेली सरपेसांनी शाकलेली तबके जोत्यावर सिद्ध ठेवून राजांच्या उजव्या क्षणाभर डसून गेली. सदरेत भयाण शांतता होती.

“ मंडळी, आम्ही बाबक्षहाच्या भेटीला उत्तरेत जाणार आहोत – ! ” राजाना एवढेच बोलताना भूक्तन आल्यापारखे झाले. स्वतःला सावरून ते एकलानी म्हणाले,

“ तिती पडलेली सरलकरपणाची जिमेदारी आव्ही कुडतोजी गुजराच्या खांद्यावर टाकराचे योजले आहे. कुडतोजी, असे सामने या.”

कुडतोजी राजांच्या बैठकीसमर्थ आले. अदब मुजरा करून सावरत्या आगाने उभे राहिले. राजे बैठकीवरून उठले. निळोपंतानी फेश केलेल्या तबकातील शेळा, चोळणा त्यांनी कुडतोजीच्या खांद्यावर चढविला. त्यांच्या कमरेला तलवारीचे बंद आवळले. कुडतोजीनी आपल्या डोकीवरची पाढी काढून हाती घेतली. राजांनी तुवबाज लाल कंणी पाढी उचलून ती कुडतोजीच्या मस्तकावर चढविली. सदरेकडे बघत राजे म्हणाले, “ आजपासून कुडतोजी गुजर ... आमच्या फौजेचे सरलकर ! आम्ही त्यास ‘प्रतापाव’ ही खिताबत बहाल करतो आहोत. ” राजांनी कुडतोजीना ऊभेट दिली. ती घेताना ना कुडतोजीना ना एकाही सदरक-चाला कळले की राजांच्या यात करून दादून आले आहेत. त्यांनी “ कुडतोजी, आमच्या फौजेचे सरलकर ” असे थांबून म्हटले होते. “ श्रीच्या राजांचे सरलकर ” असे म्हटले नव्हते !

राजांचा शब्दन् शब्दन् कान देऊन ऐकण्याचा सराव झालेल्या संभाजीराजाना मात्र ते ज्ञाणवरै. बैठकीवर बसलच्या बसलच्या ते कुडतोजींच्या डोक्यावरील, कंणाऱ्या पाणीटील तुन्याकडे बघत राहिले. त्यांच्या मनात विचारांचा तुरा डुलला – “ नेताजीकाका झाले तसे तुम्ही आमच्या महाराजसाहेबांना पारखे होऊ नका ! त्यांच्या मनावोजी गोष करू नका ! ”

सदर उठली. सदरकरी चौकाबाहेर पूऱ्य लगाले. त्या साळळ्या सदेतला कल्यान नक्ती की औरंजेब दिलीहून आम्यात आला होता. आपल्या मृत बाणसाठी जियात घायला !

□ □ □

५४

संभाजीराजांच्यासह राजे उत्तरेत जाणार ही खबर मुळवृभर पसरली. आदिलशाही, कुरुक्षेत्राही, सिद्धी, इंज, फिरांगी हांच्या दरबारी मुत्तद्यांनी स्वतःशी खूणगाठ बांधली – “ आता शिवाजी खोरेखच संपला ! शिवाजीच्या रूपाने आता नवा ‘मिर्झी राजे’ तयार होईल ! ”

निवडक लोकांनिशी मावळात फिरून राजांनी आपल्या ताळ्यातील गडकोटांची बंदिस्ती नजरेखाली घातली.

जिजाऊसाहेबांनी केशवभटांना खलिला देऊन पिलाजीरावांच्याकडे शृंगारपूल धाडले. “ आमच्या नातसूनबाईना संगती घेऊन तुंतीने गड जवळ करणे. ” असा संगाचा खलिलात लिहिला होता.

राजांच्या सदेखरवे नेक सललगा सुचेल तसा सल्ला राजाना देत होते. मासाहेब धीराच्या गोषी सांगत होत्या. पण – पण स्वतःशीच शंका याची असा बिकट-बाका प्रसग राजांच्यावर आला होता !

मोळ्या उमदीने रायरेश्वरावर ‘श्रीच्या’ राजांची आणभाक राजांनी घेतली होती. मावळपाणसांवर उधळून टाकावी म्हणून मोळ्या भर्तीने त्या वेळी भंडान्याची मृत भरून घेतली होती. आज त्या मुठित साळव्या स्ववनांची झालेली माती बरून स्वतः राजेच युवळ झाले होते.

राजांना या साळव्याचाच जाव एकाच पायी विचारात येणार होता. आदिशक्ती जागदेवेच्या ! जेव्हा जेव्हा विचार करतकरून मेंदूचे याके उसवू बघत होते तेव्हा तेव्हा राजे आपले प्रस्तकव त्या मेंदूनिशी नेऊन जगदेवेच्या वरणांवर ठेवीत होते. जिथे माणसाच्या मनाद्वा संपत्तात तिथूनच आदिशक्तीचे सामर्थ्य मुल होते !

संभाजीराजाना घेऊन राजे प्रतापाडी चालूले. जगदेवेच्या दर्शनाला. बरोबर प्रतापराव, प्रभाकरभट, मोरोपंत, आनंदशव अशी मंडळी होती.

‘जनीचा टेंबा’ हे अफजलभेटीचे वळण याण दिसत होते. त्या वळणावर पांढर्या फूथराची, राजांनी बांधवून घेतलेली अफजलची कळव राजांना दिसली ! केवळ तीरी विचित्र हृश्य त्यांच्या डोळ्यांसमर क्षणात तरळून गेले – त्या कळवारीवर मिर्झी राजे उभा

होता ! अकबरलच्चा वेषत ! त्याच्या हातात केवढी तरी मोठी 'वाघनवे' होती ! ती मुठीत केमालूम छपवीत, हात उंचावूत तो गोड हसत म्हणत होता, "आइये राजसाब, घजाईवे मत ! "

राजांच्या जिवाची थालेल झाली. "जगदंब ! जादंब !" पुटपुट राजांनी पालखीत शेजारी बसलेल्या संभाजीराजांच्या खांद्यावर हात ठेवला ! पालखी केद्दरेशराच्या मंदिसमरे आली. शिवलिंगाचे दर्शन हेण्यासाठी खांच्या पालखीउतार झाल्या. राजे, संभाजीराजे मंदिराच्या दगडी उंबरखांबवळ आले. वाकून राजांनी उंबरखाला बोट बिडविली. आणि त्यावरील कोरलेले नक्कसकाम बघताच राजे तसेच थांबले ! तीच नुक पाकलक्यांची थर्मचक्रे आणि तेच जबडा विस्तारलेले वाघाचे शिर राजांना दिसत होते ! कापराच्या वड्या पेटेना सरसरून याच्यात तसे राजांचे उभे अंग क्षणात सरसरून आले ! जामा काखेत दादून आला.

ताढ खडे होत राजांनी केद्दरेशराचा उंबरटा ओलोडला. आतल्या चुमटातील घेटेचा गाभा भरून टाकणारा टोल दिला. समोरच्या शिवलिंगासमेर गुड्ये टेकून हात जोडले. डोळे घिटले. त्यांचे ओढ काहीतील पुटपुट होते. तो 'शिवाचा' 'शिवाशी' चालेला 'शिवकर' असा गृह संवाद होता ! राजांनी डोळे. उघडले. समोरच्या निनक शिवलिंगावरचे एक बिल्वपत्र उचलले. राजांनी उचललेल्या त्या बिल्वपत्राला दोनच दडे होती ! मध्येहे दळ गायब झाले होते ! हातीच्या बिल्वपत्राकडे एक नजर बऱ्यून राजांनी ते तसेच संभाजीराजांच्या हाती ठेवले !

पालखी गड चढून जागंदंबेच्या मंदिसमरे आली. हातपाय धुळन राजे, संभाजीराजे जगंदंबेच्या दर्शनासाठी. मंदिसात प्रवेशले. अंगावर धावून आल्यासारखी दिसणारी, अष्टमुज्जा दुग्धा बघताच राजांनी गुड्ये टेकले. हात जोडून मिटल्या डोळ्यांनी आपले मस्तक मृतीसमर फरसबंदीवर टेकविले. त्याच्या मिटल्या डोळ्यांसमेर असंख्य पाजळ्ये पोत नाचत होते. त्याच्या तालावर मन फिरत होते.

"आई, आमचे हात बांधील झाले. कोण प्रसंग आणलास ? तुझ्या तांडवात लेकर पायांखाली येते आहे ! अंबे, डोळे उघड ! दाही दिशा अंधेरल्या. पोत पाजळ !" राजांचे मन कालवून कळवठत होते. मस्तक वर च्यांवे असे त्यांना वाटते नक्ते. त्याच्या डाढ्या बगलेला गुड्ये टेकून बसलेले संभाजीराजे समोरच्या शख्ते ऊगालेल्या, अदरशीनी जगंदंबेच्ये आणि राजांच्याकडे अलूदून पालदून बघत होते. भवानी, आबासाहेब, मंदिर, पाजळ्येले नेत, आणण सारे एक एक झाले आहेत असे संभाजीराजांना वाटत होते.

बन्याच वेळाने राजांनी मस्तक वर घेतले. त्यांचे डोळे पाणवरले होते. उदून समर गाभाच्यात जाऊन राजांनी आपले मस्तक जगंदंबेच्या चरणांवर ठेवले. राजे, संभाजीराजे दर्शन करून मंदिराबद्दे पडले.

प्रतापगडाची तटबंदी, पहरे-मोर्वे नजरेखाली घालून दिवस उताराला लापताना राजांची पालखी गड उतरला पायथ्याशी आली.

जनीच्या टेळ्याचे बळण आले ! राजांची नजर अफजलच्या कवरीवर गेली ! पण आता त्यांचे मन शांत होते. क्षणमधार त्यांच्या मनासमरे एक विचित्र दृश्य तरचून गेले – त्या कवरीवर आता अफजल उभा होता ! पण – पण त्याच्या अंगावरचा साळ्या वेश राजपुती होता ! मिझी राजासारखा !! मन मागे टाकून तो किंकाळत होता – "लवा, लवा दांव ! "

राजांच्या कपपाळावर घाण घेण्याच्या जख्यापाळाकडे बघत संभाजीराजांनी त्यांना विचाले, "महाराजसाहेब, इयं – इयं तुम्ही खान जिवे धेतला होता ?" राजांच्या कपाळांचा तो ब्रण सम्यद बंदाने टोपावर केलेल्या वारामुळे उमटला होता.

"हेव इयं तुम्हारे !" राजे शांतपणे म्हणाले.

पालखीचे भोई हातातील लाकडी थोये मापोपुढे कुल्लवीत जनीच्या टेळ्याचे बळण मारे टाकीत होते. पालखीमाणून प्रतापावू, मोरोपंत, आनंदावर घोड्यांचे कायदे आखडीत घिया चालीने उतण उतात होते.

"हेव इयं तुम्हारे !" राजे शांतपणे म्हणाले.

उभे जावळीखोरे प्रतापाडाकडे बघत जांदेवेळा महिमा गत होते –

"आदिशक्तीचे कवरुक मोंठे – भुत्या मज केले !!"

राजांचाडावर संभाजीराजांच्या महालात मंकळावरच्या बैठकीवर एक पोरसवदा श्री-खानदान बसले होते. पुत्राकांच्या खाजांकडच्या कुण्णी दासीने त्याला त्या महालात आणून सोडले होते.

ती पोरवर्या र्ही महालभर आपली नजर फिरवीत होती. भिंतीला लटकलेली शर्वं उत्तुहलाने बघत होती. औंगावर निरिसाळ्या तबकंत टेवलेले सफेद, केसरी टेप निरवीत होती. मधूनच देक्काच्यातील शिवलिंगाकडे बघत होती. "आमहास या मर्दाना-महालात का आणून बसविले आहे ?" असे स्वतःलाच तिवे विचारले.

इतव्यात नौवत-नगांच्याचा दुडुडणारा. आवाज तिच्या काळी आला. त्या रोखाने शिवडकीच्या झोरेखाकडे तिने पाहिले. देक्काच्यातील समयाच्या झोंकी मद वोरोजीताने क्षणमर थरश्वरून गेल्या. त्या पोरवर्यी झीने आपले वरंवळ्याचे नेमू ठीक कर्ति पायांतील तोड्याकडे पाहिले.

जांदेवेळे दर्शन घेऊन आलेल्या राजांची व संभाजीराजांची पालखी राजांड चढून वालेकिल्यावर आली.

जिजाऊसाहेबांचे दर्शन घेऊन दैडीने थकदिल झालेल्या संभाजीराजांनी आपल्या महालात पाऊल टाकले. कधी नव्हे ते महालात एकही दिसत दासी नव्हती.

मस्तकीचा टोप तबकात उतरण्यासाठी संभाजीराबे चालू चौरागजबळ आले. टोप पंचकाकडे गेले! त्यांनी हाताच्या बोटेंचा झोला देपाला खिडविला आणि त्यांची नजर पंचकाकडे गेले! चांदीचे चम्फीले तोडे त्यांना दिसले!

पंचकाकडे गेले! आळख पटत नक्की. मान तुठ करीत त्यांनी मचकाला व्यक्तिला निरवून पाहिले. ओळख पटत नक्की. मान तुठ करीत त्यांनी मचकाला सवाल केला, “कोण... कोण बसले आहे आमच्या बैठकीवर?”

पंचकावच्या स्त्री-खाणदानाने गडबडून जाऊन मान वर कलून संभाजीराजांकडे पाहिले! त्यांना बघताच ती खी झाटकन् खाली पायउत्तर झाली!

पदका खेळताना गोमाजीबाबा आडवी घोरी त्या फरीसरखी ती गोल मुद्रा आणि संघावच्या प्रकाशात क्षणभर उजवून गेलेल्या टपेच्या ढोक्यांच्या दोन शुक्रकांदण्या बघताच खाशी संभाजीराजांची स्वारीच गडबडून गेली!

चौरांगवच्या टोपांकडे निरवून बघत त्यांनी आगोदर आपण आपल्याच महालात आले आहोत याची नीट खातरजामा करून घेतली!

“तुम्ही?” म्हणत संभाजीराजे आले तसे झाटकन् पाठमोर झाले! आणि महालाबाहेर निषूनही गेले. धडधडूला काळजाने ते खी-खानदानही लगाबनीने महालाबाहेर निस्टले. बाहेर पडताच बराच वेळ पायाच्या नडगीला सूरत कचणाऱ्या तोडा वाळून त्याने आगोदर ढिला केला. “आता कुठं जाव?”, या पेचाने ते गोधवून मेले! त्या होत्या येसूबाई! आपल्या ‘आबांच्या’ बरोबर – दिलाजींच्या बरोबर – त्या राजांडी दाखल झाल्या होत्या!

फाल्यु शुद्ध नवगीचा दिवस फटकदला. गडपाखेरे गणनाच्यामागाने कोटे सोहून किळबिलित भरारली.

संभाजीराजांनी हममधान्यात स्नान घेतले. लखलखीत जी कोयच्यांचा निवाशार जामा, जो ती किनाराची वेल किलेला, मोतीलाचा सफेद टोप, बुट्ट्याचा डाळिंबी पांढरोळणा, कमरेला शुश्रू शेळा असा खाला पेहाव परिधान करून ते रायांनी आणि अंतोंजी, गाडे यांच्या सोबतील जिजाऊच्या महाली निघाले ‘शिकांग’ रेषु घेण्यासाठी! महालात जिजाऊना कथी नव्हे तो एक अष्टवृ कौल जाणवून गेला – देत उम्हा होत्या. मध्येच त्या धांबत होत्या. स्वतःला पार हरवून देवळाच्या दिसण्याचा बगदिवेच्या मूर्तिकडे बघत होत्या.

त्याच्या दोन्ही बांजूना संभाजीराजांच्या बिहिणी होत्या. दगडबद भितीला धरून सावरल्या पदराच्या पुतळाबाई उभ्या होत्या. त्यांच्या बगलेला, हातांत एक तबक घेऊन धाराऊ अदब धरून खडी होती. त्या दोर्धीच्या मध्ये, कुणासच सहजी दिसू नये अशा वेताने येसूबाई आगांचीने उम्हा होत्या!

“येसू, अशा पुढे या.” जिजाऊंकी येसूबाईना माव घातली. येसूबाई क्षणाघर भ्राबावत्या. रेगाळत्या. त्या शब्दांतील मायेने पा अदबीत पुढे येसूबाई आपल्या. आपल्या नांगदांच्यात जमवून घेत खालच्या मानेने त्यांच्यात मिसवून उच्चा झाल्या. संभाजीराजे महालात प्रवेशले. पाठोपाठ रायांनी-अंतोंजी आत आले.

सायांनी जिजाऊ, पुतळाबाईना अदबीचे निवार मुजे केले. पद चालीत जिजाऊ पुढे आल्या. संभाजीराजाना बघताच त्यांच्या काळजात केवळेती करत्तेती उमवून आले – “केवळ-केवळ भोगलं यांनी या एवढवाशा उमरीत? धाराऊन यांना दुधास लावलं. दोन वरचिं असताना यांच्या आऊसाहेब यांना पारख्या झाल्या, रजपुतांच्या गोट्यात हे सान्यासाठी ओलीस राहिले. युडधे टेकून यांनी फर्मान घेतलं, आणि – आणि आब उतरेकड चालले! कझी झेणणार, यांना या गरमीच्या दिवसांत एवढी दूरची, पमुलखाची वाटचाल? ” काटेमिवरीच्या वेळीने तुळशीचे रोपवैभव झाकाकून जावे तसे जिजाऊंकी मन भरून आले!

पुढे होत संभाजीराजांनी आऊसाहेबांच्या पायांवर डोके ठेवले. शेडा वेच ते तसेच थांबले. त्यांच्या माने येऊन गेले. “केवळा – केवळा फेर आहे मान टाळून फर्मान घेण्यात आले. त्यांच्या पायांवर डोकं ठेवयात! ”

“उठा त” आऊसाहेबांच्या आवाह घोगलला. हुकून वारोखुलकीने रानमोग्यांच्या कळजांच्या सुधाउचलावा तसे जिजाऊंती त्यांना अलगाद वर घेतले! मागे-न बघताच त्यांनी ‘धाराऊ’ अशी याद फर्माविली. संभाजीराजांच्याकडे बघताना गंधाचे तबक फेश करायल विसरलेल्या धाराऊंच्या हातातील तबक थडथडले.

“जी.” प्रणत ती सावरून ब्रट्याने पुढे झाली. हातीचे तबक तिसे आऊसाहेबांच्या स्मोर पेश केले. जिजाऊंनी तबकातील गंध-आणंग्यांच्या कुण्या निरखल्या. संभाजीराजांनी कापाळ वर उठवून डोकं घिटले. जिजाऊंनी पितळी साशी कुण्यात डुविली. त्या संकेताने, ज्ञा हुवुया हातकम्बलने आदिशर्ती जांवळेवै आभाळाच्या नितळ नितळ पटलावर मुळ-चंद्र रेखले असतील तसे त्यांनी दोनदली शिवांग संभाजीराजांच्या नितळ कपाळी रेखले! आणणचे रेखेलेल्या त्या शिवांगधाकडे टक्क लावून बघताना जिजाऊंना कथी नव्हे तो एक अष्टवृ कौल जाणवून गेला – “आणण शिवांग शंभूराजे. सुखदुःखाचे हे दोन पहे शिवानेच आपल्या कपाळी रेखून टाकले आहेत! भार त्याचा आहे. पाठराखण करणारा तोच समर्थ आहे! ” जिजाऊंनी शांतपणे हातीची मरशी तबकात ठेवली.

“बर्दी आलीय. आता राजे येतील. त्यांच्या सोबतीने जावलेचं, गडावरच्या देवदेवतांचे दर्शन करून या.” जिजाऊई संभाजीराजाना जवळ घेत म्हणाल्या.

“ जी । ” संभाजीराजांनी मान डोलावली. “ गोपालीबाबा, सिदोजी, पहमद सैस, केशवभट, साचांची गाउडेट घ्या. गड सोडण्यापूर्वी राणीवशाकड मुजे लावून या । ” जिजावाई यसा सुलझुलावा तशा बोलत होत्या. संभाजीराजे ते घ्यान देऊन ऐकत होते.

“ जा. पाय शिवा त्याचे । ” जिजाऊनी पुतळाबाईच्या रेखाने हात करीत संभाजीराजाना इशारा दिली.

संभाजीराजे पुतळाबाईच्यासमोर आले. वाकून त्यांनी पुतळाबाईच्या पायांवर ढोके ठेवले. तसा स्पशानि एक अंग कुलवती समसी पुतळाबाईना जाणवली. ढोके पाणशर आले. त्याचे मन त्याना सांगत होते –

“ बाळवाजे, आमही केला आहे ‘ सुरुख ’, पण तो एकद्वा आपच्या कपाळीच्या ‘ कुळवारीच ’ नाही. तर – तर तो तुमच्या कपाळीच्या ‘ शिवांगाधारीही ’ केला आहे ! ”

“ उठा ५ ” पुतळाबाईनी मायेने संभाजीराजाना उठवून घेतले. त्याच्या हुवटीची वाटी तर्मीने कर घेत त्या म्हणत्या, “ दर्शन आटेगली की आपच्या महाली या. आमही तुम्हास दंडात बांधायताठी एक ताईत देणार आहोत ! ”

“ जी ” म्हणून संभाजीराजांनी धाराऊचे पाय शिवांगाधारी पाऊल धुळे याकले आणि पुतळाबाईच्या माने आगचोराने उच्या असलेल्या येसुबाईना बघाताच ते पुढी झटकन माणे हल्ले !

“ हां शेखुवाळ, धाराऊची पायधूळ परती सारू नका ! ” जिजाऊनी त्याना पुरते वक्ष दिले नाही !

युद्ध होत संभाजीराजांनी धाराऊचे पाय शिवले. हातांतील तबक थरथरत होते. वसा दाढून आला होता. सुपसुते नाक वर ओढता तिने पदव डोळव्याना लावून झटकन आपली मान दाढबंदीकडे मांगे बळविली. तिचा गदादला कुणबाऊ ऊर वर खाली ल्याए लागला. कल्लोळ कल्लोळ माजला तिच्या काळजात.

“ अरु ५, आमी तुंतीने सलमत परत, ” संभाजीराजे तिच्याकडे बघत गोलले. इतक्षात महालत राजे प्रवेशाले. अंतोजी-राणाजीने त्याना वाकून मुजे घातले. जिजाऊ, पुतळाबाई, संभाजीराजे, येसुबाई सारीच धाराऊकडे बघत होती. राजांना पाठमोरी होती.

“ मासाहेब, आमही दर्शनाला निघतो आहेत. ” पाठमोन्या जिजाऊना वाकून अदबमुजरा देत राजे शांत बोलले. विजेच्या एकाच लपकीने आभाळाचा धुमट लुख्खवकन उडवून जावा तसा राजांच्या बोलांनी तो आऊपणाचा भाहाल उडवून गेला. साच्याना जागीच सोडून जिजाऊ राजांच्या रोबाने शांत चालीत पुढे शाळचा. त्याच्या स्थिरावत्या पायासमोर राजांनी युद्धे टेकले. आपले रुद कपाळ त्यांनी जिजाऊकच्या नितळ पायांवर टेकविले.

“ उठा ५ ” राजांच्या भांडांना धरन वर उठविताना आऊसाहेब आपले आपले आपलाच फक्त ऐकू याचे तशा बोलत्या. राजांच्याकडे बघावे म्हणून त्यांनी नजर जोडली होती. पण दोल्यांच्या पाणपडवातून त्याना काही दिसत मनवते. त्यांनी आवेगाने राजांना आपलच्या मिठीत कवताळून घेतले ! शब्द जाया शाळे. लटके पडले. मिठीत आपला अर्थ शोधीत विघवून गेले. मूळपणे दोन्ही राजमने एकमेकांशी उंदं बोलून गेली !

दरमि ज्ञाली. शिवलिंगपूजा बांधायासाठी राजे आणल्या महाली निष्ठ गेले.

गोपाली, सिदोजी, निळोपंत अशा गडपस्टीच्या असामार्जी भेट घेऊन संभाजीराजे आशीचाविदासाठी सोयराबाईच्या महाली आले. सोयराबाई म्हणाल्या, “ दिवस गरणीचे आलं दूरची आहे. जपून असा, एकदी भेट ज्ञाली की स्वारी दलखून-सुगा होणार आहे. तुम्ही मोठे सरदार होणार आहोत ! आप्हास निता वाटो – तुम्ही हे सांग पेणणार कसं ? ” म्हटले तर ते बोलणे सादिलवार होते. म्हटले तर काळीबासार होते !

“ येतो आमही. आपच्या बाळीबाईना जपा मासाहेब. ” सोयराबाईच्या कन्या बाळीबाई यांच्याकडे बघत संभाजीराजे त्याना म्हणाले. निरोप घेऊन बाहेर पडले.

पुतळाबाईच्या महाली चार घास त्यांनी खाऊन घेतले. पुतळाबाईची त्यांच्या दंडात एक ताईत बांधला. प्रभाकरभट आणि केशवभट यांनी सदरजोत्यावर धांकात सोडलेले घटिका पान इबतीला आले होते. प्रस्थानाचा मुहूर जबळ आला.

राजांनी निळोपंतली रुदुनाथपत कोरडे, त्यांवकंषत डबी, निराळोपंत, सर्जेंव जेथे, मवरी भेतर, हिसेंजी फर्जद, दावलजी घाटो, दत्तांजीपंत, राघो-पितृ, रामाजी माणकोजी अशी मळळी हल्याबंदीने बालेकिल्याच्या सदेवर एकवटली. मागे राणी मोरोपंत, आणणांजी दत्तो, निळोपंत, येसांजी, तानाजी, आनंदाव अशी मळळी निरोपाचे मुजे द्यायला गेला ज्ञाली.

राजांच्या महालात सदरेवर जाण्यासाठी राजे आणि संभाजीराजे मिळ झाले. सख्ख, राणू, अंबा, बाळीबाई असा राजांचा कन्याकवसा सांती घेऊन जिजाऊ राजांच्या महालात आल्या. साच्या कन्याकवसाने राजांना नमस्कार केले. येसुबाईना घेऊन दाट कानकवल्याचे थोड्या पिलाजी प्रहाली आले. राजांच्या आणि मासाहेबांच्या रेखाने हात. करून त्यांनी येसुबाईना नमस्कार कराऱ्यासाठी खुणवले. त्यांना वर उठते करून घेत राजांनी त्यांची हुवटी आहोत हे ही क्षणर ते अदबशीर पार-खाणदान बघताना राजे आपण कमल्या पेचात आहोत हे ही क्षणर विसरून गेले. येसुबाईच्या कानात बोलवे तसे अलालीने हल्लुवार म्हणाले, “ मूळवाई, शृंगारपुरी परतायाची घाई नका करू ! ”

“मासाहेब याना टेकून छ्या थोडे दिवस.” राजानी जिजाऊळ्याकडे बघत सांगितले. लाजलेल्या येप्लाईनी आपली हुवटी गांजाच्या तर्जनीरेस हबूच मांगे घेतली आणि पटकून मांगे येत पिलाऊळ्याजवळ उच्चा राहिल्या.

त्यांच्या खांद्याकर हबूच हात टेकून, त्याच्या कानाजवळ तोड नेत पिलाऊळी त्याना पुढे पुढुने, “इसरता कसं? आपल्या कुकवाचं पाय न्हई शिवलं तुझी?”
“हे काय आवा!” अशा अथवि आपले टरोरे डोके आणखी टपोर करून येमुळाईनी पिलाऊळ्याकडे फुरंगदून बघितले.

“जाचा ५” दत्तावल्यासारख्या दबवल्या आवाजात पिलाऊळी त्याना म्हणाले.
नाहलाजाने येसुवाई पुढे झाल्या! कुणाकडेही न वघता संभाजीराजांच्या समोर आल्या. गडबडीने वाकून पायाखालच्या दिलायतीला हातांची बोंदे लावून त्यांनी तीन बेळा नमस्कार केला.

संभाजीराजे जाणून दुसारीकडे बघत होते! त्यांच्याकडे लक्ष नाही असे भासवीत होते. राजानी संभाजीराजांची ती ‘नवरचोरी’ हेतली. त्यांच्या खांद्याकर एक हात चढवून दुसरा हात येद्याईच्याकडे दाखवीत राजे म्हणाले, “निरेप छ्या, त्याना सांगा – येतो आम्ही!”

संभाजीराजे गडबडले. राजांच्याकडे कप्रतत्त्व येमुळाईना म्हणाले, “येतो आम्ही!”

राजानी-संभाजीराजांनी जिजावाईना मस्तक टेकून नमस्कार केले. येईल त्या प्रसंगाला तोड यायला मनाने बांधिल झालेल्या जिजाऊळी त्यांच्या टोयांच्या तोडवीत आशीवाद दिले, “औशवत व्हा!”

संभाजीराजानी पिलाऊळी आणि बडिलधाच्यांना नमस्कार केले. जिजाऊळ्या हातून दहांच्या कवड्या उजव्या तळहाती घेऊन त्या ओठांआड केल्या.

अंतेजी गाडे एक संरपोसाने झाकलेले तबक घेऊन बाजूला उभा होता. त्यांच्याकडे हात करून जिजाऊ राजांना म्हणाल्या, “ते तुमचं पूजेचं स्फटिक शिवलिंग आहे. तुमच्या बेठकीच्या पालखीत ते जवळ ठेद्या.”

“जी. मासाहेब, संभाजून राहाव, हवेकरच्या खबरा येतील. त्यांनी कान हलके करून येत. येतो आम्ही.” राजे संभाजीराजाना घेऊन महालाबाहेर पडले. त्यांच्या मागू जिजाऊ, पिलाऊ, अंतेजी चालले. पायाच्या नडीला कचणारा तोडा दिला करण्यासाठी येसुवाई वाकल्या होत्या. त्यांचे कशाकडे लक्ष नव्हते.

संदरेकडे बाहेर पडणारे जोते आले. मडवाच्या देवमहालावरचा जगदवेचा पेतराज हाती पायावलेला पोत घेऊन राजांना समोर आला. दोघा भुत्या-बालभुत्यांनी त्या पोतावरून आपले तळहात घिरविले. आईच्या कृपेचा उवारा मिळालेल्या आपल्या ऑंजिनी त्यानी तोडावरून फिरवून घेतल्या.

राजे-संभाजीराजे बालेंकिलच्या राखल्या सरवेकर आले. जगदवेच्या पुजाच्याने पुढे होत हातातील परडीतील भंडाच्याने त्यांचे भराच्या मळवट भरले. दोघा पितापुत्रांनी सदरदेवतेला गुडधे टेकून वंदन केले.

सदरजौत्यावर निश्चिन्द उच्या घिलेल्या जिजाऊसहेबांच्या पायांवर डोके ठेबू लगाला. त्यात असलेला मदरी मेहतरही आउत्साहेबांच्या समोर आला. क्षम्भर घोटाला. आणि शटकन् पुढे होत त्याने जिजाऊंच्या सोनरंगी चरणांकर सरळ आपले शिर ठेवले!

राजे आणि संभाजीराजे राजगडाच्या बालेंकिलच्या चालावर पडले. त्यांच्या फागून जमलेल्या मंडर्डीचा जमाव चालला.

बालेंकिलच्याची तटबंदी ओलंडून मंडळी पिलाऊळी माचीवर बाहेर पडणाऱ्या भुयाच्या तोंडाच्या रेखाने चालली. त्यातील गाजे, संभाजीराजे वा कुणालही माहित नव्हते की माळव्यांना बगळ देऊन आलेली धाराठ बालेंकिलच्या तटबंदीजवळ उभी होती! मिळतील तेवढे संभाजीराजे डोळेंसाठे सालवून घेताना तिला आपले डोळे शिटे वाटत होते! क्षणात ते डोळेही भरून आले. त्यामुळे तिला दिसत होते तेही पाठमोरे जिजाऊंनी त्याला उठते केले.

राजे आणि संभाजीराजे घेऊन तेजावापृष्ठात आले. त्याना मुजेरे घालीत प्रतापारब, बहिर्ज्ञानाइक ही मंडळी सामोरी आली. तेजासेंसे कळवाह आणि बक्षी बोग यांनी त्याना तसलीम केली. राजाना आ-नापर्यंतचा मार्ग दाखविण्यासाठी बक्षी बोगला औसंबोगाने दखवनेत पाठविले होते.

कृच करण्याचा सारा संजाम प्रतापारांनी शिवापटुणात सिद्ध ठेवला होता. संजापादर झूल घातलेला, हैद्याचा निशाणी हर्ती, पागेतून सैसने निवडलेली, गरमीच्या मुळबाला टिकाव धरतील अशी जीन कसलेली घोडी, उंट, काबाडीचे बैल सारे सज्ज होते. राजे आणि संभाजीराजे यांच्यासाठी एक मोठी व एक लहानी पालखी ठाण केली होती. उंटाच्या पाठीवर वाकांच्या जाळ्यात थंड पायाचासाठी दोन लोटेखानी होड्या चवडविलच्या होत्या. अब्दगिरि, शिंगाडे, निशाणाबाबरीर, ढाळाईत, भालाईत, मुंदपके, वंजारी, वैदू, मशालजी, सारी माणसे प्रतापारांनी हुत्रीची बघून निवडली होती. साडेतीनशे धारकरी प्राङ्गणांना पाड्या भिडवून हारीत उभे होते. त्यात पट्टवाज, वीटेकरी, ढाळाईत, तिरदाज, बोशेटे असा हप्पकारचे हत्यार चालविणारा इमानबंद मावळा होता. त्यांच्या भवत्याने विश्वास, कर्मजी, महादेव असे बहिर्ज्ञचे खवरीर आपल्या आणव्ही दहा ख्वरिंगांनिंगी उभे होते.

રાજાન્ચા બારોબર ઉતેકે જાણાન્ચા મંડલીને નિવડક ઘોડાંકર સ્વાર હોકન
પાલદીન્ચા ભોવતીને કર્દે કરુન શિસ્ત ધર્લી.

નિરોપ દ્યાયલા આલેલા મંડલીના - રાજાની ઊષેરી દિલ્યા ત્યાત પિલાંચી
હોતે. રાજાની ભેટ ઘેતાન ત્યાંના કસળીની આઠવણ જાલી.

“ થોડું થાંબાવ રાજે. યાક ન્હાનંબ થેલે. ” મૃષણત પિલાંચીની કમેરેચ્ચા શેલ્યાન્ચા
શેવાની ગાઠ લાગાની સોડલી. તો અંગાર હોતા.

રાજાન્ચા પદ્ધાવતી માંચીવ દિસણાન્ચા ભાવ્યા જરીપટકચાન્ચા ડિપ્યાકને
એકદા નજર દેકુન રાજે સંભાજીરાજાના મ્હણાલે, “ ચલા શ્રમાને. ”
સંભાજીરાજે આપણા પાલખીત બસલે. અંતોજીને શિવલિંગાચે તબક રાજાન્ચા
પાલખીત ઠેબલે. કમરેચાન્ચા ભવાની તલવારીન્ચા મુઠીવ રાજાની ડાઢા હાતાચી પકડ
ખર્લી. ઉજ્જ્વાલા હાતાન્ચા મુઠીત પાલખીચા ઝુલ્કેદાર, ભાવા રાજોંડા પકડલા.
કુચાચા આધિકી ચૌપદા ડડદડુલા. ભોયાની દેન્હી પાલખીચે દોડે ખાંધાનરચા
પટાવ ધેટલે. બહિજીની આપણે ખબરાગાંચે પછક એકદમ બિલીલા કાઢલે. તો આપણા
રામેશી સાથીદારાંસહ દેન મજલા ઠેવત દૈહુ લાગલ. પુંદે જાંન તો મુક્કામાચે તળ
નિવિદુન તિંદે કેંદ્ર રોકાણાચે કામ કરણા હોતા. ત્યા નિશણાવ મુક્કામ પણાર હોતે.
નિશાળી હોવીચાન્ચા ફિલુવાનાને હોતીલા અંકુશમાર દેકુન ચાલ દિલી.

સર્જેન્દ્ર જેદે, હિંદોજી ફર્ન્ડિ, મદારી મેહતર, દતાજી, ઈચ્છાથંપણ, નિરાજિંપણ,
અંબકંપણ યાંની આપણાપણ્ણા જનાવરણના હલુચા ટાચા ભાઈન્ચા.

ચાલલા! દહ્યબનનચા ‘માવલા’ કાફલચાસહ ઉત્સેચા ‘શહેનશહાન્ચા’ બેટિસ
ચાલલા. આપણા એકુલતા એક તેજસ્વી અંશ ફર્જેદ સંભાજીરાજે યાસ બરોબર ધેઝન!
ઓર્પણ્ણ ત્યા પિતાપુણ્ણા કશાલી શિવંગધાચે પહે આળિ બંડાર હોતા, છાંસોવ
કવડચાન્ચા માઢા હોલા તોપર્યત ત્યાંના અશાચ વાટા ચાલાચા લાગણાર
હોલ્યા. ધ્યાનિમની નસલેચા! ત્યાંચા રાજરકાચી પેરૂ કસ્ટેરી બધણન્ચા!

મજલ દરમજલ કરીત કાફળ ચાલલા હોતા. દાટ બનરાઇચા માવલુલું માગે પદ્
લાગલ. પહોટેચા થંડાવા ધર્લું વાટાતોડ સુરુ જાલી કી દિવસ તાપાથળા લગતાના
બહિજીન્ચા પછકાને રોવલેચા નિશાળીચા જાગી યેઝુન મુક્કામાચે ડેરે પડાયચે. પુના
સંભાતીલા ચાલણી સુરુ કહાણ્ણા.

પ્રવેચ્ચા કાઠચે નેવાસે, ગેદાવરતિરાચે માગાપુર અસે સંતોચા ભૂમીત મુક્કામાચે ડેરે

ટાકીત નગર - ઔરંગાબાદમાર્ગે કાફળ કેલુલ્યાવચ્છ આલા. તેથે જવલ્લચ રાજાન્ચા

આજોબાની - માલોજીરાવાની - ભક્તિભાવાને પૂજારેલા ધૂળોશર હોતા. બારા

ઝ્યોતિંઝાએકી એક.

દેવાલયાન્ચા પુમાસમોરચ મુક્કામાચે ડેરે પડલે. રાજાની પુણ્ણાનાંચાર્કર્વી ધૂળેશ્વરાલા
અધિષેક ચર્દિવિલા. દર્શન ધેઝન રાજે આળિ સંભાજીરાજે પુમાનીબાહેર આલે. રાજાન્ચા
મનાત, કથીહી બધાયલા ન મિઠાલેચા આપણા આજોબાન્ચા - માલોજીરાજાન્ચા
આઠવણી દાટન આલ્યા હોલ્યા.

એકા વિષિત યોગાંયોગાંચે નવલ ત્યાંના દુમટિબાહેર પડતાના જાણવલે. રાજાના જેસે
આજોબા સાલોનીરાજે બધાયાચે ભાય કથી લાભણે નવહોત તસેચ સંભાજીરાજાના
આપણે આજોબા શાહાજીરાજે બધાયાચે ભાય કથી મિઠાલે નન્હોતે!

સુપ્રાટ સોઝુન રાજે -સંભાજીરાજે આપણા ડેન્યાકહે ચાલલે. તે વેલુલ્ચા દેખણ સુદ્ધા
ચાલાલ્યત હોતે. ત્યાંચા પુર્વજંચિંચી તી જન્માયુમી હોતી. શ્રમભૂમી હોતી.

ચાલલ્યત ચાલલ્યત રાજે થાંબણે. ઔરાંગાબાદચા રોખાને કર્મજી હી ત્યાંચા ખબરરી
થોડા ફેકીત હેતાના ત્યાંના વિસલા. રાજાના બધુન ત્યાંને ધોઙ્ગાચી ચીકી ચાલ વાંદીલા
ઘાતલી. ફેસાલ્લેલે ધઘપણે થોડે કાશદાંની આવબદૂન કર્મજી પાથરતાર જાલા. એખાના
રાજે રાજાના ડેન્યાપણ્ણ આલે હોતે. ત્યાંચામોવારી તેજસિંહ કઢુંબાહ, બદ્ધી બેંગ,
ખુનાથપણ, ખ્રબકંપણ અશી મંડલી ઉભી હોતી.

ઘામેબલા કર્મજી પુંદે આલા. રાજાના જોહાર જોઝુન ઉભા રહિલા.
“ કાય આહે કર્મજી? ” રાજાની ત્યાલ જબાનબંદ બધુન આપણા વિચારાલે.

રાજાનીચા મંડલીકહે બઘત કર્મજી મ્હણાલ્યા, “ તસું કાંઈ ખાસ ન્હાઈ ડિ !
પર ..

રાજાની ભોવતી નજર ફિકિલી. સાલ્ચી મંડલી પુંદે, કુર્નિસ કર્સન આપાચાલના
ડેન્યાકહે ચાલ્યા. “ બોલ, ” રાજાની ઉત્સુકતા કર્મજીને ચાલાલ ધાતલી હોતી.

“ ફ્રહાજ, ઇદલશાહીન્ચા શર્જાખાનાન મિરજા રાજાની સમેહોલપટ માંડલીયા.
ટુલ્જાપણ, નચુદ્દી, ગુંજોટી અસે તલ હલુચીત રજ્જૂત ભીમેચા ખોચાત નિંલયાલા ડેરે
ટાકુન ઠાણ હાય. તિંદ્યાપુર મોઝુન નેતાજી - નેતાજી મિરજાચા ગોટાલા મિળાલે ! ”
કર્મજીચી ખબર એકુન રાજે સુચ આલે. સંગીયપાતીલા નરદ ભકત જાવી તસે આતા

નેતાજીચિ આશુષ્ય ભકત કુઠે જાણ હોતે તે ત્યા ધૂળોશ્વરાલચ માહીત !
કર્મજીચે તે બોલ ઐકતાના મિરજિચા ગોટાત ખુદ મિર્જાલા, “ બચ્કા લાગાલ્યાબિલાર
કલ્યાંદી - ‘ઝાલ’ કનચા આન ‘કોઝસા’ કનચા ” મ્હણાણરે તાળન્યા છોઝાંસમો ઉંમે
નેતાજી સંભાજીરાજાના આઠવલે આણિ એક વિચિત્ર દૂષ્ય ત્યાંચા ડોઝાંસમો ઉંમે
ઠાકુલે - ‘ મિર્જાલા રેલ્લું મિર્જા રાજે કેઠકીર બસેલે આહેલ. ત્યાંચા હાતાત હુંકયાંચી
કાળાંબી ધૂરન્ણલી આહે! ત્યા હુંકયાંચા પસ્સટ રંજુકિત નેતાજીના ઠેબલેલે આહે.
નિવાન્ચાસારખે દિસત આહેત તે. રાજાનું જસજસા હુક્કા ચૂસ કરીત આહે. તસુંતા
રંજુકિતાલા નિવારા નિસ્તેજ હોત કાલ્યાંડત ચાલલા આહે. ત્યા અંગારાચી રાખ રાખ હોત

આહે !!

राजीवा मुक्तम घुणेवतच्या कृपाळोयेत झाला. पहाट फुटली. राजांनी आणि संभाजीराजांनी स्नान करून पेहाच चढविले. राजांची स्पष्टिक-शिवलिंगाची पूजा बांधून शाळी. हेच्यावाहेर कोवळ्या. उन्हाची निठळ सोनशिकल चढली होती. आपल्या मंडळीना दर्शन देण्यासाठी राजे आणि संभाजीराजे डेच्यावाहेर आले.

त्याची इंतजारी करीत हेच्यावहेर तेजसिंह कळवाह आणि बक्षी बेग उमे होते. त्यांनी राजांना आणि संभाजीराजाना तसलीम-कुर्निस केले. बक्षी केणने अदबीने विचारले, “निंद कैसी रही राजासाब ?”

“हां. बिलकुल ठीक.” राजांनी उत्तर दिले.

“राजासाब खुशी फरमिंद्यांनी तो एक अर्जी है.” तेजसिंह कळवाह राजांना म्हणाला.

“हां. सुनाओ राणा.” राजांनी त्याच्या केशारी साफाकडे बघत उत्तर दिले.

पूर्वीकडे दाटलेल्या गदं वरनराईकडे हात उठवून कळवाह म्हणाला. “उस पहाईमें पत्थरांकी बडी अर्जी खुराई है. बहेत बढिया. राजासाब राजांमधी कमती है तो थेडी राह तेढी को. एक दफा उत्सपर औंख डाले.”

“अच्छा ! जस्तर. हमें खुशी होणी.” राजे त्या वरनराईकडे बघत म्हणाले.

बक्षी बेग आणि कळवाह यांनी आठ-दहा घोडी निवडली. दोन माहितगार मशालुली तयार केले. राजे आणि संभाजीराजे यांनी अबलख घोड्यांवर मांड जमाविली. सोबतीला बहिर्ज्ञ फर्जद आणि मदारी मेहतर, सर्वजाग जेधे अशी मंडळी घेटली.

वरनराईचा टप्पा मारे पडला आणि समोर दशिकोत्तर पसरलेला पहाडी डोंगर दिसू. लगाला. घोडी टाण झाली. मशालुलीची चक्रमकीवर ठिणाऱ्या पाइन वाळल्या गवताची आगटी केली. त्यावर करंजेलाच्या मशाली मेटदून घेतल्या.

आडव्या येणाऱ्या वालीच्या कमानी हातांनी बाजूला सारीत कळवाह आणि बेग आघाडीला झाले. राजे आणि संभाजीराजे टापेना लगू बघणाऱ्या वेली चुकवीत वाकून त्याच्या मारे चालले. समोर एक गुंफा आली. मशालुली त्या गुंफे उतरले. मारून सारी मंडळी आत उतरली. कुठल्यातरी अशात हातांनी मनात उत्था ठाकलच्या तशा असऱ्य यश, किंवर, देव-देवता यांच्या मूर्ती काटलोत साकार उथ्या केल्या होत्या. त्याच्या छिन्नीचा एकही ठोका गफलतीनेदुमा उकला नव्हता !

राजांच्यासह सारे अवाकू होऊन पूत्यांचे ते अलंत शोंत पण अलंत बोलके, देखणे रूप जखडल्या नजरांनी बघत होते. सान्याना काळावै भान उरले नव्हते. आणण धरतीवर आहोत असे कुणालाच वाटत नव्हते. मानवाच्या कल्पनेतील साकात स्वर्ग तिथे अवतरला होता !

गुणपाणत गुफा अघत राजे आणि संभाजीराजे ‘कैलास लेणे’ ह्या सोळाच्या गुंफेत आले. या गुंफेत किंती शिलगिरांच्या पिढ्यांनी आपल्या कलेच्या प्रतिभेदी मुक्त उडळण आले.

केली होती अंबा जाणे ! दाडाचा एक टकासुद्दा त्यांनी आपल्या छिन्नीने बोलता करायचा बाकी टेवला नव्हता. सारे विश्वसंदर्भ उमे केल्यानंतर ब्रह्मयाने त्याला ज्ञाता लावलेली ‘तीट’ होती ती कैलासलेणे ! हृषी लगावी अशीच.

आपले सूर्यिण डोळे जोडून राजे आणि संभाजीराजे ती दणडी शिल्ये पाहत चालले होते. आणि ती दणडी शिल्ये, आपले युग्मांचे अर्धमिटले लांबट डोळे उघडून, जांदंबेने रेखलेली राजे आणि संभाजीराजे ही हर भोसलाई एकशिल्ये बघत होती ! किंवराची एक मूर्ती बघण्यात, पुढे गेलेले राजे आणि हिरोजी आणणाला हावून गेले होते. निश्चल उमे होते – मारून त्याच्या रोखाने येताना संभाजीराजाना पटकून जाणवून गेले – “हिरोजी आणि आबासाहेब यांच्या वेह-न्यामोहन्यात कळणार नाही एवढं बेमालून सारखेण्या आहे !”

सागळे शिल्यपूर्णमधून ओमंडणाऱ्या जिंवत भावभावनांच्या कारंज्यात नाहत चालले होते. त्यांना शिल्येनी नीट दिसावित म्हणून मशालुलीनी मशाली उंत धूत्या होत्या.

“महाराजसाहेब ५, ते बधा.” एकांकी संभाजीराजे फिंक्या छाताकडे हात उठवून मान वर करीत म्हणाले.

भोवतीच्या नजरखेच मूर्ती बघणरे राजे थांबले. त्यांनी छाताच्या रोखाने मान वर उठविली. छाताकडे बघताना “जगंदंब, जगंदंब” म्हणते राजांनी छातीकल्यांच्या माळेला हात भिडविला. मरी गुंग करून टाकणारे छत होते ! एका सला दाडाच्या त्या छाताजवळ उलटे टांगून घेऊन शिल्यपूर्णमधून शावमुदा कोरल्या होत्या !!

“हम निहाल हो गये राणा !” तेजिंहास्तकडे न बघताच राजे म्हणाले. किंतीतीरी वेळ राजे आणि संभाजीराजे छाताकडे बघत होते. संभाजीराजांच्या खांदावर हात टेवित राजांनी विचारले, “ही शिल्याची बघताना तुम्हास काय वाटत ?”

संभाजीराजांच्या छातीत, महाबळेश्वरवत्ता निसर्गी बघताना माजली होती तसलीच खलजकळ ही शिल्ये बघताना उठली होती. ते राजांच्या कमाळीच्या शिवायांकडे बघत म्हणाले, “ही ‘दणडी-गीते’ आहेत आबासाहेब. आमहास ती रचणाच्या माणसांचा अंदाज येत नाही ! वाटंतेहे दणड आपाच्याशी गातोहेत !”

दगडात प्राण संचारलेल्या त्या गुफ्याच्या आवारात फिरताना एका उडत्या पक्ष्याच्या पवित्रित असलेल्या यक्षाची एक मूर्ती बघताना राजांना नेतार्जुंची आठवण आली ! विचाराचा एक पक्षी फडफडत त्यांच्या मानाच्या तटबंदीवरून उडाला, “इंद्र द्याडात प्राण संचारले आहेत आणि – आणि आमही प्राण फुकलेल्या जिंवत माणसाचा दाढ़ झाल आहे ! श्रीची कणी आगम आहे !”

राजे संभाजीराजांच्यासह गुफेच्या गांधी-न्याजवळ आले. गांधीच्यात कैलासपर्वतावर श्रींसंकर आरूढ झाले आहेत. त्यांचा माडीवर महादेवी पार्वती बसली आहे. असे देखणे

शिल्प होते. तो उभा कैलासच आपल्या आईसाठी उबलून नेण्याच्या खटपटीत असलेल्या रावणाच्या मुखावर कठी भाव दुदर रीतीने उमटविलेले होते.

ते 'शिवरूप' बघताच राजांनी आणि संभाजीराजांनी हात जोडले. डोळे पिटले. थोड्या वेळाने डोळे उमडून ते शिवशिल्प बथू लाले. नकळतच राजांची नजर महादेवी पार्वतीच्या 'सावधान' प्राप्तिकांनी गेली आणि त्याना पटकन जाणवून गेले की त्या शिल्पात 'शिवपुत्र' गणपतीची योजना कराविली नव्हती !!

संभाजीराजे भाज, कैलास उठविणाच्या खटपटीत असलेल्या रावणाच्या पुंद्रवर्चे कठी भाव निरवून बघत होते ! त्याच्या दिव्यांगी लव्य कोऱत होती – “ कसा असेल रावण ? अफजलखानासारखा ? मिझीराजांगासारखा ? छे ! ५५ छे ! ५५ मण ? ... कसाही का असेना त्याला ‘शिवाचा कैलास’ काही उचलता आला नव्हता !! ”

आवाराबोहे पडता पडता संभाजीराजाना एका संभावर एकमेकांच्या भिठीत विसावलेल्या एका प्रणयमग्र शुलुचे शिल्प दिसले ! त्यातले भाव त्याना नीट आकळेनाही ! त्यातील बीच्या पायांत तोड्यासारखा अलंकार बघताना मात्र त्याना आपल्या महालातील भेचकावर बसलेली एक आकृती आठवली आणि इटकनु ते त्या खांबासमेरून पुढे सकलेले !

त्या वेळी त्याना कल्याना नव्हती, पण एजगड उत्तरान एक मेणा शृंगारपूर्वका बाटेला लागला होता. त्याच्या बाहेने पिलाऊ शिरके धिन्याचा चालीच्या घोड्याचावर बसून चालले होते. त्या मेण्यात येसूर्वा होत्या. जिजाऊसाहेबांचा आशीर्वाद घेऊन त्या माही शृंगारापूर्वी चालल्या होत्या.

बुद्धाणपूर, इंद्री, गवालेक अशी शहरे मागे टाकीत, शिणा, तापी, नमदा, चंबळा हा नद्या पाय करीत काफला युग्मनजवळ आला. आत्याची पिंदवाई नजर टप्प्यात आली. पश्चिदांचे सफेद घुमट, ताजमहालाचे आसपासी मनोरे दिसू लागले.

आग्रा एका मजलेच्या ठेवून काफला थाबिला. बक्षी केंग आणि तेजसिंह कळवाह राजाना तसलीम करून आत्याच्या रोखाने, मिझीराजाचा बडील कुंवर रामसिंग हाला वरदी द्यायला घोडे फेकीत निघून गेले.

मिझिनि रामसिंगाला वारंवार फेणे पाठवून राजांच्या समवाईच्या बागीक-सारीक सूचना दिल्या होत्या. 'त्याच्या केसालाही धक्का न लागेल', अशी कसमम आपण घेतल्याचे मिझिनि रामसिंगाला पुनुरुदा कळविले होते. पण रामसिंग राजांच्या स्वागतास येऊ शकला नाही.

तेजसिंह आणि बक्षी आणवी चार-सहा माणसानिशी राजांच्या तळाकडे येताना दिसू लागले. त्यातील रामसिंग कुठला ? याचा राजे अंदाज घेऊ लागले.

येणारे घोडापथक तळापासून थोड्या अंतराच थाबले. राजपुती पद्धतीचा साफा अदबीने म्हणाला.

“ आपकी तरीक ? ” त्याचा कुर्तिसत खीकारित भुवई चढवून राजांनी त्याला विचाले. राजे गोधवून गेले होते. आलेल्या असमीत रामसिंग नव्हता !

“ चाकरको निरपेक्षला करते हैं. कुंकलीके हवेलीपर मुख्यांगी करता है ! ”

गिरधरलाल राजांच्या भाग्यावा मोजडांवर नजर जोडून उतरला.

मुश्य ! राजांच्या काळजात कसलीतरी कळ उतरली. एक मामुली कारवून त्यांच्या त्यांगातासाठी समोर उमा होता !

“ कुंवर रामसिंग किथर है ? ” राजांचा करडा आवाज सात्यांनाच जाणवला.

“ गुस्ताखी माफ हो मालिक. कुंवरजी किंवरमें आला हजातके महेल्यापर पेहेरे लगा है है ! वहासे नहीं छूट पायेये ! आप चालिये ! ”

राजांनी सर्वीना जाणवेल असा निश्चास सोडला.

औंगंजेबाच्या प्रकासाच्या सालगिराचा दिवस आग्ना शहरावर रोणग झाला. आपल्या उत्तरांचेस्था मनोचांचे डोळे लाल किलत्याच्या रोखाने ताजमहालाने जोडले. सालगिराच्याला !!

पुलुखंचदाच्या सराईत राजांनी आणि संभाजीराजांनी स्नान करून खासे पेहराव घातले. राजे आपल्या हेत्यात स्फटिक शिवलिंगाच्या पूजेला वसले.

तिकडे लाल किलत्यात औराजेबाने आपल्या महालात 'सब्रकी नमाज' पढून घेतली होती. विवस अर्धा काप्रसा कर आला तरी तो मेक्केहे तोंड करून कुराणाचे कलमे पढहतच होता. संभाजीराजे साराईत दिसणारे यामुनेचे पात्र बघत होते.

औंगंजेबाच्या महालावाहेर रामसिंगाचा पहारा चालून होता. अंगी जीरीबुद्याचे सफेद झागामीत जाये. डोंगंयाचर लखलखीत केशी टोप, त्याखाली दिली, रेखीव शिवाध, गळ्यात कंठे-भवानीच्या माळा, कानात सोनचोकडे असा वेष परिधान केलेले राजे -संभाजीराजे चिरुद ठेवलेल्या सजल्या घोड्याजवळ उमे होते. त्यांच्या भोवतीने त्र्यंबकपतं डवीर, सूनाथपत कोरडे, सर्जेव जेधे, हिरोजी कर्जद, मदारी मेहर, गधो गिर, दावलजी घाटगे असी मंडवी ठेवणीचे आसवाब चढवून हारीने उभी होती. पण तेव्हा वाट बघत होते रामसिंगाची. तोच त्याना दखासे नेऊन फेणे करणार होता. पण

तेजसिंह आणि बक्षी आणवी चार-सहा माणसानिशी राजांच्या तळाकडे येताना दिसू लागले. त्यातील रामसिंग कुठला ? याचा राजे अंदाज घेऊ लागले. शेवटी मुळी गिरधरलाल मार्झाईत आला. चेहेच्यावरचे ओशाळेपण लपवीत राजांना अद्याप रामसिंगाचा पत्ता नव्हता ! त्याची प्रत्यक्ष भेट अद्याप झालीच नव्हती.

तस्मीम कहन तो मुण्णाला, “अभी तक राणाजी नहीं आये किलेगे” आप हवेलीपर चलिये राजासाब, मैंने हरकरा भेजा है किलेप. राणाजी आते ही होगे.” त्या रजुपती कारकुनाला समोरच्या दखल्खनी मावळ्याची “विरत” ऐकून चांगलीच माहीत होती. तीन बेळा तो कमरेत वाकत होता. खांद्यावर उपणे ताकठीक करीत ‘जी’ म्हणत होता.

राणांच्या कपाळीने शिखांगध आळवात अक्रमून उढले. पण ते काही बोलले नाहीत. गिरधरलालच्या सोबतीने राजे अणि संभाजीराजे संजामासह आन्यातील मिर्झा राजांच्या हवेलीजवळ आले. रजुपती माटाच्या गच्छीदार अशा त्या हवेलीसमोर राजांच्या मुक्कामाची सारी तयारी रामसिंगाने करवून घेली होती. प्रशस्त आवारात लहान-मोरुऱ्या राहुऱ्या, सायवान डेर-शामियाने उठविले होते. राजांचा संजाम त्या आवारात ठाण जाले.

दिवस दीड कासगा वर आला. डाढ्या हातात धूपदाने अणि उजव्या हातात मोरपिसाचे बुडगे घेतलेले फकिरांचे तांडे आन्याच्या मोहल्ल्यांमधून घेरात गेला कहन लाल किल्ल्याचा तटाऊजवळ गेला शाळे. ठिकाठिकाणी डेरे टाकलेले औरंजेबाचे सरदार, अमीर, उमराव, सुभेदर वाजत गाजत संजामात लाल किल्ला जवळ करू लाले.

अस्वस्थ झालेले राजे संभाजीराजाना घेऊन शामियान्याच्या दारात रामसिंगाची वाट बघत उभे होते. त्या दोघानाही कल्पना नक्हती की, समोरच्या मिर्झा राजांच्या हवेलीरून गच्छीला लागून असलेल्या दालनात विकाच्या पड्यांआड मिर्झाचा आणि रामसिंगाचा ‘जनाना’ उभा होता. त्या जनानातील बाचका मेहदी रंगल्या बोटांनी एकमेर्किना खुणा कहन राजे अणि संभाजीराजे दाखवीत होत्या ! नाजूक कल्लकलाट करीत होत्या – “शेर दखवन ‘सेवा’ और उसका बच्चा ‘संभा’ !”

दिवसाने दोन कास-नांचा पल्ला मारे यकला. लाल किल्ल्याच्या मुख दरवाज्यावरचा नैवत-नगरा एकसराखा उड्डुडु लगाला. सरदारमागून सरदार लाल किल्ल्यात प्रवेश लागले. संगमरवी खांबाचा ‘दिवाण-इ-आम’ चा देखणा, आईनेबद दरवार ताम झाला. कनोंजी धूमची बळी दरवारात उड्डुलाली.

जरीबुदीचा हिवाशार जामा अंगी घारलेला, डोक्यावर पिसाच्या तुच्याचा बाकदार विनोश घेतलेला औरंजेब आसवाबखान्यातून बाहेर फडला. त्यांच्या कदमवधुकम फरास राजांच्या तलम पायधड्या अथवत चालले.

अलकांबांच्या खडका ललकान्या उठल्या – “बा अदब ५ वा मुलाहिजा ५ तहे दिल होशीयां ५५ अबुल मुजफ्फर मुहिउद्दीन मुहम्मद, औरंजेब, बहादूर, अलमगिर बादशाह. गाडी ५ ३ मालिके तख्ते ताऊस ५ ५ शहेनशह हिंदोर्नौ ५ ३ तशरीफ ला रहे हैं ५५ होशीयां ५ !” त्या ललकान्या एकताना तोंडात तोंबरे भरल्यासारखे रामसिंगाचे राजपुती मन शुभमदून गेले होते.

औरंजेबाने ‘दिवाण-इ-आमच्या’ दरबारात कदम टाकताच, वान्याच्या एकाच झोताबरोबर गवताळू झुणाचा पहाचपडू लक्षक ल्यावा तसा दरबारीवाच जावात ताजीम देष्पसाठी कमेत लवला.

रामसिंगाने आपल्या हवेलीकडे स्वार घाडले. त्यांनी मुक्की गिरधरलालसाठी निरोप आणला – “दर्बार शुरू हुआ ! राजासाबकों ले आना मैं आ रहा हूँ !”

आता गिरधर नापसदी दाखवायलाही राजांना वेळ नव्हता. राजे-संभाजीराजे शामियान्याबाहेर आले. राजांनी आपल्या उजव्या हाताची जोड देऊन संभाजीराजांना घोडावैठक दिली. खुद राजांनी एका सजल्या कुमैत घोड्यावर माहू अपविली. कैवरसिंग, तेजसिंह, पिरधर, बळी बेग यांच्या सोबतीने राजे लाल किल्ल्याकडे चालले. त्यांच्यामागून त्याचा संजाम चालला. राजांच्या आणि संभाजीराजे अब्दागिर अब्दागिर्च्या ढाळत होते. मार्गावर भेटणा-च्या फकिरांना राजे अणि संभाजीराजे पुर्टीनी खैरत देत होते. आता आन्याच्या हमरस्त्यावर दुसरा कुरुलाच भरकदार जाणारा-येणारा नसल्यामुळे “दलखनी सेवा आ रहा है !” ही खबर शिरीसारांची गच्छी-हवेल्यात पसरली. साळे मर्दनी लाल किल्ल्यात रुजूऱ्या आन्यामुळे आन्यातील बायका-बच्चे-बुढे गच्छांत झोक्यांत गोळा झाले होते.

औरंजेबाने दुर्लक्षित होते, रामसिंगाला इच्छा असून जमले नव्हते, पण इतजाम ठेवून होणा नाही असे त्या श्रोतर्ला आणि धाकल्या’ मावळ्यांचे इतमासत आणा आणि शहजहानची रियाया यांच्याकडून द्वगत होते होते ! तसा राजांचा संजाम ‘बधण्यासारखा’ मोठा मुखीच नव्हता. उलट तो नजेत न येईल एवढा ‘छेत्र’ होता. पण ‘सेवा’ या दोन अक्षरी नावाला असल्या संजामाची गरज गरिली नव्हती ! उभी झाडे कफाफट फोडत जाणारा ‘बाणवा’ आणि उभ्या हिंदोस्तांची दौड घेणारा मावळी ‘राजवारा’ हाच राजांचा ‘संजाम’ शाळा होता !

‘दहरआरा’ बागेच्या रोखाने राजे-संभाजीराजे गच्छी-झेत्रेच्यात काढ्या बुरुळांच्या हवेलीसमोरून युद्ध सरकत होते त्या त्या हवेलीतील गच्छी-गच्छी गोळ्या हातांनी उचलल्या जात होत्या ! त्या मारे टाकाच्यासाठी वर झाई, मेहदीच्या गोळ्या हातांनी उचलल्या जात होत्या ! त्या अला ५, सुरु ५, सुरते चाहलेले काही हात क्षणभरच तमेच थाबत होते ! “या अला ५, सुरु ५, सुरते मर्द॑ !” असे जनानी नाजूक चीक्कार बुरुळांचून उठत होते !

राजे-संभाजीराजे आन्याच्या रस्तांत खेरात वाटत चालले होते आणि लाल किल्ल्यात ‘दिवाण-इ-आम’ च्या दरबारात औरंजेब नजराऱ्याची तबके स्वीकारीत होता ! एकाएकी राजांच्या संजामाच्या रस्त्याला येऊन मिळण्याच्या आडवाटेन देन रजुपती घोडाइजांनी आपली घोडी पुढे काढली. त्यांच्या पिकल्या दाळूंचून घासाच्या धारा उतरल्या होत्या. ते होते रामसिंगाचे चाकर दुमरमल चौधरी आणि एमदास. राजाना आदब-कुर्निस करून त्यांनी आपली घोडी थेट गिरधरलालच्या घोड्याला भिडविली.

दबक्का आवाजात ते गिरधरशी राजपुती भाषेत काहीतरी बोलत होते. “राणाजी... दबार... रस्ता... रुंज...” असे शब्द ऐक येत होते.

“क्या है मुझी ?” राजाजी निघरललचा अंदाज घेत विचारले.

“कुछ नहीं सकार। राणाजी एह भूल गये। दूसरे रस्तेसे सिधे हवेलीप पहुँच गये। उनका हुस्त है— आपको नूराज बांजेचेक पास ले आनेका !” निधर उत्तरला.

किल्लचावरुन मुख्लिसखानासह निघालेल्या रामसिंगांची वाट चुकली होती ! तो एक वेगळ्याच वाटेने राजाना भेटण्यासाठी आपल्या हवेलीजवळ जाऊन पोचला होता.

दक्षिणेत भीमेच्या खो-न्यात मंजिंचालु मुक्काम टाळून बसलेल्या मिझार राजाला आणि लाल किल्लच्यात ‘तज्जेताऊस’ वर बसलेल्या औरंजेबालु माहीत नव्हते की, कधी कधी अशा अनेकांच्या वाटा चुकीतात ! मण कुण्यांच्या तरी तुकुलेल्या वाटांबोर कुणांच्या तरी युग्मांच्या वाटा बेपालूम तुळून जातात !!

गिरधर आणि कुंकरसिंग यांनी राजाना संरंजनागेच्या रोखाने वळविला. संरंजनाने त्या वाटेवरची ‘पिंगोडीबाग’ मागे दाकली आणि तिकडे लाल किल्लचावरुन ‘दिवाण-इ-आम’ चा दरबार बराबास्त झाला !

राजे-संभाजीराजे नूराज बांजेजवळ येऊन थांबले. राजाना ‘नजर’ म्हणून सात-आठ चूल्हाज हस्तीचा तांडा बोरवर घेऊन रामसिंग मुख्लिसखानासह घार्डादीन नूराज बांजेजवळ आला.

कुंकरसिंगाने पुढे होत राजाचा रामसिंगाशी परिचय करून दिला. घोड्याचार माह घेतलेल्या, गो-न्यापान रामसिंगाचे कपाळ घामेजून आले होते. राजाचे तरतीत बाके नाक बघताना त्या घामाचे टपोरे थेब त्याच्या कपाळाचर टपकन जमून आले. खांडाचरच्या उपरांयाने त्याने अगोदर कपाळ टिप्पे तेवढे करताना झालेल्या सागळ्या गफलती निवद्धून जातील अशी अदब राजाना कशी द्यावी याचा विचार करून घेतला.

“कायदे खेचून रामसिंगाने घेतल्या माडेनिशी कदमबाबज चौलीत आपले जनावर थेट राजांच्या घोड्याजवळ आणले.

“राजासाब ५” एव्हेच तो कसेबसे म्हणाला आणि त्याने अरथेट देखासाठी हात पसले. राजाजी उम्या घोड्याचरकून रामसिंगाची ऊमेट घेतली. आपल्या हथातीत राजाजी अशी बेट कधी कुणाला दिली नव्हती. संभाजीराजाना ती भेट जाणवली. त्यानी मोमन ठारवून टाकले, “रामसिंग ही इतमामाची असाऱ्ही आहे.”

रामसिंगाने आपला घोडा संभाजीराजांच्या घोड्यांजवळ घेतला. संभाजीराजांच्या खांदेंदीवर हात चढवीत तो म्हणाला, “त्रुंवर सभूजा !” साढेही राजांच्या तळांच्या वाटेला लक्ष्मून रामसिंग निघाला. दोन मावळे संदर लाल किल्लच्या मुख्य दरवाजा आला. ब्राच बेळ निसू बसलेले नीबतवाले राजे औरंजेबाबाचा दरवाजा पेश करायला.

रामसिंग आणि संभाजीराजे यांच्याकडे चमत्कारिक नजवेने बघत आगावानीची नैवेत इडवू लागले. या वेळी लाल किल्लचात औरंजेबाचा ‘दिवाण-इ-आम’ हा दुम्हा दरबारही बराबरस्त झाला होता !

राजे आणि संभाजीराजे गेलच्या रांगाचा लाल किल्ला निखवत चालले. त्यांची घोडी पाठीमिंगाच्या पोतदारांनी आपल्या ताळ्यात घेतली. नवराण्याची तबके घेतलेले मावळे पाठीशी घेऊन राजे संभाजीराजांच्यासह घुसलखान्याच्या दखारात्म्या रोखाने चालले. या वेळी औरंगजेब घुसलखान्याला लमून असलेल्या पेशाबगणात डापराच्या लुकड्याने ‘इस्तिजा’ करीत होता !

‘इस्तिजा’ नंतर हातपाय धुकून औरंजेबाने ‘बजू’ केली. वाळाप्रिंगित थंडगार पाणी पिकून तो घुसलखान्याच्या कोटबंद आसनाच्या आवारात प्रवेशला. कमरेत वाळून त्याने राजाना घिंवानी केली— “जूते वाही पर उत्ता दीकिचे राजासाब !”

कपाळाला आवाचा घालीत राजांनी आपल्या भाऊच्या मोजळ्या संमरवरी फरसबंदीवर उतरल्या. त्यांच्या शेजारी संभाजीराजांनी आपल्या मोजळ्या उत्तराने ठेवल्या. रामसिंगाने आत वजीर जाफरखानाला वर्दी दिली.

जाफरखान सात-आठ हात उंचीच्या कोटबंद आसनावर गिरीला रेल्स बसलेल्या औरंजेबासमार पेश झाला. वाळून छातीवर आडवा हात घेत ल्याने वर्दी औरंजेबाच्या काजीनी घालीली, “आला हजारत ५, दखुनसे ‘सेवा’ भोसला फर्जिदके साथ आया हे ! रामसिंगा पेश आनेकी इजाजत मापात हे !”

ती वर्दी ऐकलाना गिरीला रेल्सलेला औरंगजेब पुढे झाला. त्याच्या हाताच्या बोटाबोर पिण्ठणे माळेचे मणी क्षमार थांबले. काही क्षण त्यांचे गेले. घुसकेलेल्या वजीर जाफरखानाच्या पाठीवर असंवत शांत शब्दांची खिल्लत औरंजेबाने फेकली. “इ जा ज त ५ !” एकदा घुसलखान्याच्या दखावाचाला नजर देऊन औरंजेब पुढा गिरीला रेल्सला, मण फिल लागेल !

रामसिंगाला सामने ठेवून राजे दरबारात जायला नियाले. पुढा रामसिंगा थाबला. आपल्या कमरेच्या शेत्यात घुसलेला, मोगली नक्सकामाचा, विणलेला दरबारी रुपाल त्याने अदबीने वाकत तो राजाच्या हाती देत म्हटले, “लीजिये.” त्याने अदबीरी चढवीत राजांनी त्या रुमालाकडे बघत रामसिंगाला विचारले, “भुवर्तुल कमानबाबक चढवीत राजांनी त्या रुमालाकडे बघत रामसिंगाला विचारले, “ये क्या हे ?”

“एक दबरी रिवाज हे राजासाब. नजराना पेश करते वरु आला हजारतने आपसे कुछ पूछा तो यह रुमाल मुहर रखकर जबाब देना राजासाब ! ये रिवाज हे !” राजे काहीच बोलते नहीत. तो रुमाल त्यांनी उम्या मुठीत आवळला. रामसिंगासह राजे आणि संभाजीराजे घुसलखान्यात प्रवेशले. त्या दखारात .

शायिसेखान, बहादूरखान, अमीनखान, शेख मीर, शुल्ककारखान, नजाबतखान, जसवंतसिंग असे औराजेबाबै कैक बैद दटले होते। उच्चा दखारात, हिंबे, निंबे, जोभडे, साफळ्या रांचे किंमोश, जामे होते, फक्त राजांच्या आणि संभाजीराजांच्या मरतकी केशरी टोप होते. ते उदून दिसू लगाले.

रामसिंगाच्या सोबतीने आसनावकळ जात राजांनी 'नवर' म्हणून एक हजार सोनगोहा, दोन हजार रुपये व 'निसार' म्हणून पाच हजार रुपयांची तबके औरंगजेबाला पेश केली. दोधा पिताप्राणी शाही रिवाजाचे मुजरे केले. त्या संपूर्ण दखारात मर्वात लहान असे नक वर्षे उमरीचे एकदे संभाजीराजेच होते.

'जांची कणी आम दुनियेल दिसते.' असे आबासाहेब ज्याच्याबद्दल नेहमी म्हणत होते तो औराजेब संभाजीराजे निरक्षून बघत होते. दखाराला त्याचे फक्त गळ्यापासूनचे वरचे शिर दिसू शकत होते. फक्त शिर ! जे सलामत ठेवण्यासाठी अनेकांची शिर त्याचे घडावेगळी करविली होती. ज्यात असलेला मेदू चालाखीने चालवून, कुरणाची ढाल समर्प धीरत त्याने आपली पीळखाज राजव्हास पुरी करून घेतली होती!

संभाजीराजाना वारले औराजेब काहीतरी बोलेल. पण तो काहीच बोलला नाही ! बर्थी आसदखानाने पुढे होत राजे आणि संभाजीराजे यांच्या हातात दखारी मानाचे पानविडे दिले. रामसिंग मालाच्या पावली जाऊन आपल्या अडीच हजारी सदवारंगच्या रोगत उगा राहिला होता. बर्थी आसदखानाने राजांना आणि संभाजीराजाना आणुन् पचाहजारी सदवारंगच्या रोगत उमे केले. ही रोग आसनापासून कितीती मांगे होती. खिल्लत वाटाचे काम सुरु झाले. औराजेबाबै शाहजादे, जाफ़खान आणि जसवंतसिंग यांना खिल्लती देण्यात आल्या.

खिल्लत घेतलेला जसवंतसिंग मायच्या हट्ट्या कृदमांनी मारे येत राजांच्या समोर उगा राहिला. आता शाही दखार बरखास्त होणार होता ! "उहातनहून शेंकडे मजल्स मारे टाकीत आम्ही येथवर का आलो ? हा दखार आहे की मजाक ? हाच आमचा इतमाम ?" पायाच्या नवापासून मस्तकीच्या केसापर्यंत राजांच्या उच्चा अंगात रक्काची एक अजब विजलाट मारूकून गेली !

"स्थागतासाठी मुश्ती येतो ! आसनावर बसलेला अंकडबाज औरंगजेब एका अशराने वाजपूस करीत नाही ! ज्याच्या पाठीवर आमच्या मावळ्यांनी घोडे फेकले त्याच्या खांद्यावर खिल्लती चढतात !" अपमानाच्या कल्या असल्या झालेल्या राजांची छाती वरखाली घपथू लागली. तिला धरून असलेली कवड्यांची माळ लपल्पू लगाली ! कपाळवरच्या उडत्या, उच्चा विरेबोवर शिवांधाचे पृष्ठे खालीवर धडधड लगाले ! पोत-पोत झाला राजांच्या उच्चा आगाचा ! श्रश्यात-उसळता ! जाळता !

युस्लेखान्याच्या साममदकी भिंतीवर सोमांच उठवील असे खण्डणीत बोल राजांच्या तोंडातून बाहेर पडले— "र ३३ म ५ सिं ३५ घ !" दखारी शांतेला ते जाळीत गेले.

राजांची उजवी भुवई घोडाच्या नालेसारखी बाक घेत वर चढली होती.

मान सरळ मागे करून रामसिंगाचा रोगवर डोके चाळवी राजे पुन्हा गर्जिले, "र ३३ म ५ सिं ३५ घ !"

हाती घरलेला आबासिवेचा हात थारथरत एकदम ग्रेम झाला आहे हे संभाजीराजांना जाणवले. त्या बदल्या म्हशिविरोबर न कळणारी सासरी त्यांच्या अंगी सरकून गेली. ते दोन्ही हात थारथरू लागले. आडवे येणारे सरदार कसेती चुकवीत भेदलेला रामसिंग राजांच्याजवळ आला. समोरच्या पाठमोळ्या सदवाराकडे हत करून पेट्या डोळ्यांच्या राजांनी त्याला सचाल केला, "ये हमारे सामने कौन खडा है रामसिंग ?"

"जी बो महाराजा जसवंतसिंग." रामसिंगाला राजांचे काय विघडले ते कळेना. "जसवंतसिंग ५ ? हमरे मुलकसे भागा जसवंतसिंग ! इसके पीछे हमें खडा किंवा त्याच्या तोंडला कोरड पडली.

"जसवंतसिंग ५ ? हमरे मुलकसे भागा जसवंतसिंग ! इसके पीछे हमें खडा किंवा त्याच्या तोंडला होती ! हम ये बदविश्व नहीं कर सकते !"

नकळवत राजांच्या हात संभाजीराजांच्या हातावून निस्तला ! आपण कुठे आहोत, कोण आहोत, कसलेच भान राजाना उले नाही. त्यांच्या कानाची पाळी रसमून लालेलाल झाली होती. डोळ्यांच्या आत गाजरी राजांच्या रक्काशीराजे जाळे उठले होते. थारथरता कानांच्या पाळ्यांबोरोबर सोनचीकडे थारथरत होते. बाकदार नाकरेंड्यावर टपटपीत घामधेब तराले होते ! केसीरी टोपाखाली राजांच्या मुद्रेवर एक त्याशीत नारिंगी भोसलाई सुर्य उतरला होता !

कसलाही विचार न करता राजे सरळ आपल्या रांगेतून बाहेर आले. ऐक्षवाटेच्या तलम रुग्णाच्यावर येताच त्यांनी औरंगजेबाच्या आसनाकडे तडक पाठ केली ! "महाराजांहोबू !" म्हणत संभाजीराजे थरथरत सदवारंगच्या रांगेतून त्यांच्याकडे धावले. राजांचे कान सुन्न-बधिर आले होते. निमुळे डोके गाराग फिरवीत फुसफुसत निःशस्त ते दखारांच्या रोगावै इपाक्षप पावले टायकू लागले. त्यांना गाठ्यासाठी रामसिंग पाठमोरा उलटा धावूलगला !

कोरड्या तोंडातील टाय्याला चिकटू बघणारी जीभ रामसिंगाचा जीव घुसमध्यात व्यावरी. आसनाकडे पाठ न करता तरातर पाच कृदम मारे हट, पुन्हा राजांच्याकडे बघत कसरात करून रामसिंगाने राजांना कसेती गाठले ! त्यांचा हात हातात घेऊन तो गदादू हलवीत दखारा आबाजात रामसिंग म्हाला, "मुझने तो राजासाब !"

"कभी नहीं ५ !" म्हणत राजांनी त्याचा हात सरळ डिङ्काळन टाकला ! तसे करताना रामसिंगाने त्यांना दिलेला दखारी रुमाल राजांच्या हातावून सुटला आणि खालक्या तलम रुग्णाच्यावर पडला.

भेदलेले संभाजीरजे “महाराजसाहेब ५ ! महाराजसाहेब ५ !” अशा सादा घालीत राजांच्या माझूस पेशावाटेकरून धावत आले. त्यांच्या पायाखाली तो रुमाल सापडून मागे पफळा ! संभाजीराजांनी राजांचा हत धमला. ते देखेहि पितापुत्र दरबाराबाहेरच्या सदरजोत्यावर आले. क्षणभर थांबले.

मावळमुळखातील – पुण्य, राजगड, प्रतापगड कुठल्याही गडवास्तव्हा कधीच बघायला मिळाले नक्हते असे विचित्र हृश्य त्या मांगमवरी मर्देरेला बघायला मिळत होते ! वर राजसंसापाने थरथर कापणारे ‘शिवाजीरजे’ आणि खाली त्यांचा हात धरून भीतीने थरथर कापणारे ‘संभाजीरजे’ असे ते विचित्र हृश्य होते !

मदरेच्या बगलेला एक विचासरखा भाग बघायाच राजे तिकडे गेले. संभाजीराजांचा हात त्यांनी सोडून दिला. दोन्ही हातांनी डोके गच्च आवळून घेत राजे त्या पायथीकर बसले. त्यांतील एका हाताची मूऱ बळलेली होती. तीत दरबारी पानविडा होता. फसफस्तणारा शास त्यांचा त्यांच जाणवत होता !

दरबारात गडबड मचली होती. जाफरखानाकडून औंगजेबाला कळले की, ‘सेवा खिल्लत के लिये खपा हो याया !’ त्याने मुलतिपखान, मुख्यलिम्पखान आणि आखिलखान यांना आजा दिली, “सेवाला खिल्लत देऊन शांत करून आत आणा.” ते तिपेही बेदे राजांच्याजवळ आले. त्यांना खिल्लत घेण्याची विनंती करू लागले. त्याने राजे अधिकच भडकले. त्यांनी त्या तिंयांना स्पष्ट इन्कार देत सांगितले, “पाहिजे तर तुमचा जादशाहा माझा खून करू शकतो. पण मी आता पुन्हा दरबारात मुळीच येणार नाही !”

औंगजेबाने रामसिंगाला बोलावून त्याला विचारले, “क्या हुआ रामसिंग ? सेवा खपा कर्यो हो गया ?”

“हमरे मुल्क के गरमीसे उनकी तवियत विघड गई है आला हजरत !” रामसिंगने राजकारणी उत्तर दिले !

औंगजेब हसून म्हाल, “अपने मुकामपर उमे पहुंचा दो !”

“जी हुजूर” म्हणत रामसिंग बाहेर आला.

राजांच्या घामेजलया हाताच्या मुठीत आवळलेला हिवा पानविडा राजांनी फरसबंदीवर फेकून दिला. संभाजीराजांनी तर तो केळ्हाच टाकून दिला होता. शोडा वेळ जाताच राजांची थरथर थांबली. रामसिंग त्याना घेऊन तळाकडे जायला निशाला.

“महाराजसाहेब, आपल्या ‘मोजड्या.’” संभाजीराजांनी त्याना आठवण करून दिली ! कुणाची वाट न बघता संभाजीराजांनी राजांच्या भगवाना मोजड्या उचलत्या आणि तिकडे लाल किल्लतात आणितो ‘प्रारब्धी नमाज’ पढायला निशून गेला.

रामसिंगाच्या मोतदृश्यात ताळ्यात दिलेली शोटी राजांनी आणि संभाजीराजांनी माडेखाली घेतली. रामसिंगाच्या सोबतीने सगळा संतज्ञाम तळाकडे परत चालला. कुणीच काही बोलत नक्हते.

संभाजीरजे ज्ञाल प्रसंग आणि राजांचा चेहरा आठवून विचारात पडले होते – ‘आई संभाजीरजे ज्ञाल प्रसंग आणि राजांचा चेहरा नेहमीपेशा केल्या आला होता ! आजांचा त्यांचा चेहरा तर फारच वेगळा होता ! प्रत्यक्ष आऊसाहेवांनी तो बधितला असता तर त्याही भेदवरल्या असत्या !’

राजे आणि संभाजीरजे लाल किल्लाच्या मुळ्य दरबाराच्यातून बाहेर पडले. आपल्या मनोन्यांचे डोळे करून मुमताजीवी कवर असलेला ताजगहाल त्यांच्याकडे बधत होता. आज तो धृश्य आला होता. दारा, पुराद, सुजा या प्रत्यक्ष मुमताजच्या मुलांना जे जमले नक्हते, खुद शहाजहानला कधी साधले नक्हते, ते करून राजे लाल किल्लाबाहेर पडत होते !

औंगजेबाच्या पत्रासाठ्या सालिगीपाचा गेशन झालेला दिवस संजावून आत्मामुळे निसू होत होता !!

रामसिंगाच्या हेवेलीत राजे आणि संभाजीरजे दिवाणी दालज्ञात ऐठकीवर बसले होते. समोर चेहऱ्याच्यावर चिंतेची काजाळी चालेला रामसिंग उधा होता. रामसिंगाच्या चाकांनी खुशदूर सरबताचे पेळे आणून मेहमानांच्या हातात दिले.

दालवारी राजांना योग्य जागी उमे करण्यात आले होते. खुद मिर्जा राजे जयसिंग आणि ताहिरखान जिथे उमे राहत ती जागा होती ती. हे सारे रामसिंग राजांना पटवून देऊ बघत होता. पण आता बाण सुला होता.

“भाई, तुम फिरु मत करूना.” राजांनी रामसिंगाला तसल्ली दिली. कधी नव्हे ते ‘भाई’ हा शब्द रामसिंगाला राजांनी जाणून बापला !

अर्धा घंटा हेवेलीवर धाळून राजे आपल्या गोपनीय मेहता याच्याकडून राजांच्यासाठी सुकी फळफळाळ काठविली. राजांनी त्याला सरोपा बक्ष केला. रामसिंगाच्या विश्वासातील बरलळ्याह आणि गिरधळाल हाजांच्या भेटिसाठी आले. बरलळ्याह राजांचे पायाक्रम ऐकून त्यांच्यावर खून होता. तो अद्वीने राजांना वादशाहाशी दिलजाई झाली. राजे नेहमीप्रमाणे स्फक्टिक शिवलिंगाच्या पूजेला बसले. तिकडे लाल किल्लतात आपल्या खाजगीच्या मालातील मजलसही औरंगजेबाने वरखात केली आणि तो ‘प्रारब्धी नमाज’ पढायला निशून गेला.

या मजलसीत औरंगजेबाचे खास सरदार जाफरखान, जसवंतसिंग, मुरुडाखान, शायिमताखान आणि त्याची छहीण जहानअरा यांनी आप्रहाने औरंगजेबाला 'बदतमीज 'सेवाला' केल अरण्याचा सल्लाही' देऊन टाकला !

औरंगजेबाला चीड आली होती ती राजांनी 'खिल्लेत' साफ नाकारत्याची. त्यांनी दरबारी कथी न शेण्याच्या नारा लावण्याची. पण तो बाहेस्त शांत होता !

नांगाज पडता पडता त्याने देण गोटी स्वतःशी तय करून टाकल्या. 'सेवाला' दरबारी पेश याथला भाग पाडायचे. खिल्लत पायराखला लावण्याची. तसे झाले तर काळज्याचा मोहिमेवर त्याला नामजाए घेऊन टाकायचे ! तेथून तो सलामत पतणाऱ्य नाही ! आणि हे साळें नाहीच घडले तर – तर मुलामैलवांच्याकडून सेवाच्या बदलमिरीचा कथला तय करून घ्यायचा. ते देतील ती मजा त्याला बहाल करण्याची ! आणि कोणती सजा त्याला देतील याबदल औरंगजेब निंकित होता !

औरंगजेबाने आन्याचा कोतवाल फौलादखान याला याद कर्माकरी. तो पतीतराय रामसिंग राजांची वेळ असताना राजांच्या डेव्यात आला. त्याना घेऊन आपल्या हवेलीत तो पतवाल. कराच वेळ तो राजांना 'बादशाह मलामतची' भेट घेणे किती आवश्यक आहे ते संगत होता. राजे त्याचा निरोप घेऊन आपल्या हेचात आले.

साळक्या आग्ना शहरभर सालोनीच्या रोणाई फेली होती. अमुनेच्या पातावर निरनिकढक्या प्रकारन्या दिव्याच्या ग्रनिबिंबाची भाग उठली होती.

राजांची बराच वेळ वाट बघून संभाजीराजे हेचातील मंचकावर आडवे झाले होते. त्यांनी काही खाल्ले नव्हते. राजानाही काही खावेसे वाटत मन्वते.

राजांनी आपल्या डोकीवरचा टोंग तबकात उत्तरून ठेवला. झोपलेच्या संभाजीराजाना बघताना त्याना जाणवून गेले – "याना नको होतं बोरबर आणायला !"

"जगदंब ! जगदंब !" पुढुपुढ राजे संभाजीराजाच्या शेजारे आडवे झाले. ते पितापुत्र काही न खाता यमुनाकिनारी आपल्या डेव्यात होते. राजांच्या ढोक्याला ढोला लगात मन्वता.

लाल किळ्यात आणि उप्पा आग्ना शहरात विर्यांनी सागुतीच्या दावती द्याउत होत्या. दरबारी झालेच्या प्रकारची चर्चा करताना आगेकर म्हणत होते – "जो शाहजादा दाराका हुआ, पुराद–मुजाका हुआ वही दलखनी 'सेवाका' होगा !"

दुसऱ्या दिविशी उन्हे कासराम वर सरकरी तीरी राजे मंचकावरून उठले नाहीत. त्यांनी अंबवकपत, रुद्धाश्वपत, निराजी रावजी या आपल्या माणसांना बोलावून सांगितले, "आपाहास ज्वर धाला आहे !"

ती बातमी परस्यर रामसिंगाच्या कानावर गेली. त्याला माहीत होते की, 'राजासाखका बुधार बनावाई हे.' पण 'उम्हाला बुधार कसा चढता ?' असे काही तो राजाना विचारू शकत नव्हता ! त्याने मधोमन एवढाच अर्थ लावला की, 'शिवाजी आता कोणत्याही काणासाठी दरबारी जाणार नाही !'

राजांनी रुद्धाश्वपत कोरुड्याकडून रामसिंगाला निरोप पाठविला, "हम बीमारीसे प्रजवू हैं। हमारे फर्जद संभाजीराजाको दबाव ले जाना !"

आता भिक्केलू तो माणसू अकलहुषराने पणाला लावल्याशिवाय राजे आन्यातून सुदूर शकत नव्हते.

साळव्यांत मोठे हाल होते रामसिंगाचे ! त्याला राजांची सुरक्षितता आणि औरंगजेबाचा विश्वास दोन्ही संभाळणे भाग होते. साळव्यांत येठी कसेटी होती संभाजीराजांची ! ते राजांच्याबोर आलेल्या सर्वांत कमती उम्राचे होते. परव्या पुलखात होते. आणि आता तर ते सोरच प्राणसंकटात होते.

आपल्या हेच्यात राजे संभाजीराजाना हड्यातीच्या सावध सूचना देत होते. "ज्या

रस्त्याने दरबारी जाणार आहात तो नीत पारखून ध्यानात ठेवत चला. येताना दुसऱ्या रस्त्याने येण्याची रामसिंगाचाच्याला विनंती करा ! बादशाहाने काही विचारले तर न कवरता जाब द्या. हिंदेस्तानी बोली जगेल तसे बोलत चला. संधी मिळेल त्या असामीची ओळख करून थ्या."

त्याना सूचना देताना पध्येच राजे थोबत होते. जिजाऊंचे बोल त्याना आठव्याले की मन सुख होत होत, "राज्यासाठी घावी लागली तर तुनी पिढी खर्ची घावची असते. पुढीची स्वप्ने बघावची असतात ती नव्या पिढिने."

संभायाकाळ होत आली. राजे मंचकावर आडवे झाले. रामसिंग संभाजीराजांना दखली नेण्यासाठी आला. झोपलेल्या राजांच्या पायाना आशीर्वादासाठी हात लावून संभाजीराजे प्रह्याले, "येतो आही महाराजसाहेब."

"अं ५" एजे उत्त्याप्रमाणे काहवे. राजांचा साळ्या नटलेला संरजाम संभाजीराजांचा पाठीशी उभा होता. सज्जेस्त्या पाढ्याशुश्रू दोड्याचे संभाजीराजांनी मांडे वेतली. रामसिंगाच्या घोड्याला घोडा भिडवून नऊ वर्षे वधावै संभाजीराजे दिल्ली तखाचाच्या बादशाहांच्या भेटीस चालले ! एकदेंदे, बाबरपासून औरंगजेबापूर्व असेक दबार भरले होते – पण हा असला प्रसंग प्रथमच घडत होता.

रामसिंग आणि संभाजीराजे संरजामासह लालु किल्यात आले.

‘दिवाण-इ-खास’ चा मगरबी दखाव भरला होता. रामसिंग आपल्या शेजारी संभाजीराजाना घेऊन उमा गाहिला.

अल्काबांच्या लेळ्या ललकाचा उठल्या. पाठेपाठ औरंगजेब दखावात प्रवेशला. ताजीम देण्यासाठी साक्षे दखावाचे कमरेत शुकलें. संभाजीराजे दुखर दिसण्या औरंगजेबाकडे बघत तसेच उमे गाहिले. साळेंग शुकलामुळे संभाजीराजे उमे आहेत हे कुणाच्याही घ्यानी आले नाही!

बजी जाफरखानाने सर्वात प्रथम चौकशी केली ती रामसिंगाची !

रामसिंगावर औरंगजेबाने सखालाचा कोरडा ओढला –

“ कधो – रामसिंग, ‘सेवा’ किंवर हे ? ”

“ जी. हुजू, उकी तिवियत बिगड गायी है। सख्त बुखार आया है उनको ! ”

रामसिंग शुक्रवार बोलला. कोटवंद उच्चासनात औरंगजेबाची मान अर्थपूर्ण डुलली.

“ उहाने अपने फर्जदिको भेजा है अलिजा ! ” रामसिंग औरंगजेबाला येऊ बंधारा बुखार साक्षात्याची कोणिश करीत म्हणाला.

औरंगजेबाचे टपटपीत डोळे संभाजीराजांचर खिळले. निधिकपणे त्याच्या डोळ्याना डोळे लविती संभाजीराजे भरल्या दखावात. उमे होते ! त्या चार डोळ्यात कमालीची तफावत होती. त्यातले दोन होते कृतकमाची शूक्र सचावलेल्या दण्णासारखे औरंगजेबाचे; आणि दोन होते आतबाहेर स्फटिक-साफ संभाजीराजांचे !

संभाजीराजाना बघताच औरंगजेबाचा तिरकस स्वभाव जागा झाला. त्याने विचाले – “ क्यों फळंद संभू तुम्हें नहीं आय बुखार ? ”

आगार काहीही देण्याची सबव्य नमस्तेले संभाजीराजे तळपत्या डोळ्यांनी उतले, “ नहीं ५ ! आहास बुखार येत नही ! आमक्यामुळे इतरांस बुखार येतो ! ”

“ क्या बोला वो ? ” औरंगजेबाने बुखार चढवीत रामसिंगाला विचारले.

संभाजीराजे काय बोलेते ते रामसिंगालाही नीट कठेले नव्हते. पण जाव देणे त्याला भाग होते. तो वाकून म्हणाला, “ जी हुजू. वे बोले – हमें बुखार नहीं है ! ”

“ कैसी मासूरी है ! जाफर, संभाजो नजराना इन्यात करो ! ” औरंगजेबाने वरिजाला आजा केली. संभाजीराजाना सरोपा, मोत्याचा कंठा आणि जडवाची कढवार नजर कराऱ्यत आली.

रामसिंगाच्या हवेलीत बैठकीच्या दिवाणी दालनात एका मोळ्या राज्यपुती पडवाच्या शिसवी चौरंगावर एका तबकात चकचकीत, काळेश्वार, शाळिग्रामी शिवलिंगा टेक्कात आले होते. त्याजवळ दुसऱ्या तबकात पूजेचे साहित्य मांडळ्यात आले होते. रामसिंग राजां-संभाजीराजे यांना बोरव घेऊन तत्त्वावरून आपल्या हवेलीकडे निघाला.

खुद मिर्झाच्या आम्न्यातील हवेलीत येऊन आपणाला शिवलिंगाची पूजा बांधावी लोले असे कधी राजांच्या स्वप्नातसुदा आले नसते. पण स्वन आणि स्वच नेहमीच एकमेकांना हूल देऊन एकमेकावर कुरधोडी करीत असतात !

संभाजीराजे दरबारातून आल्याच्या दुसऱ्याच दिवशी औरंगजेबाने सिद्धी फैलादखानाला हुक्म दिला, “ सेवाको मुकामपरसे एन-अंदाजाखांके कोठीपर ले जाव ! ”

राजांना राणअंदाजाखानाच्या कोठीवर हलवून जशी दरवाची केली तशी शिवाजीची बिनबोधाट करतल करण्यात येणार होती ! रामसिंगाच्या हवेलीसमोरच्या खुल्या तत्त्वावर ते शब्द नव्हते. कशी कुणाला ठाळक पण ही खबर रामसिंगाला लगाली. तो तडक भी बक्षी पुहम्पद अमीनखान याच्या हवेलीवर गेला. अमीनखान गिर होता. उच्च पदावर होता. त्याच्याकरवी रामसिंगाने औरंगजेबाला कधी नव्हे तो निधी निरोप पाठविला –

“ शिवाजीला ठार करण्यापूर्वी कवित्यासह मला ठार करा ! ”

तो निरोप ऐकून धूर्त औरंगजेबाने ओळखेले की, शिवाजीला करूल करण्याच्या आपल्या योजनेची बातमी कुटली आहे. संबोर आलेल्या अमीनखानानाचा फायदा घेऊन औरंगजेबाने रामसिंगालाच मध्ये अडकवून टाकण्याचा कामी नव्हते. अलीस राहतोस काय ? ”

“ शिवाजी आल्यातून बाहेर जाणार नही यासाठी तू ओलीस राहतोस काय ? ”

राजांच्या प्राणावरचे जामीनकदब्यावर निभावते हे पाहून निःशास टाळून रामसिंगाने बक्षी अमीनखानाकडून जामीनकदब्या दस्तखत करून पाठवून दिला. औरंगजेबाने तोंडूर केला. रामसिंगाला औरंगजेबाने पाठविला !

रामसिंगाने आपल्या प्राणावरचे संकट दूर करून स्वतःचे प्राण टांगून घेतले हे त्याच्या तोंडून ऐकतोच राजे विचारमध्ये झाले. त्यांनी रामसिंगाला विश्वास दिला, “ आम्ही बेलाफुलाची आणभाक घेऊन तुम्हास एतबार देऊ. निश्चित असणे. ”

महादेवाची पूजा बांधूयासाठी राजे संभाजीराजांच्यासह रामसिंगाच्या हवेलीत आले. हवेलीच्या दिवाणी दालनात बलूशाह, गिरधरलाल, गोपीराम, तेजसिंह अशी रामसिंगाची मंडळी होती. राजांच्या बोरवर युनाशंत, दतोंजीपंत, ख्यंबकपंत, निराजी अशा असामी होत्या. राजांनी चौरावरच्या शाळिग्रामी शिवलिंगाची पूजा बांधली. शिवपिंडीवरचे बेलफुल उच्चलून घेतले. आपल्या सडक बोटानी ते रामसिंगाच्या हाती देत राजे म्हणाले, “ हम शिवाजीकी कसम उठाते हैं जबतक तुम हमारे लिये जमान हो, हम आगा नहीं ठोडेंगो. ”

राजांनी रामसिंगाची ऊरेंट घेतली. रामसिंग औरंगजेबाला जामीन गाहिला. राजे रामसिंगाला आणेपाकेने बांधील झाले. एकाच केली राजे देन कैरेत पडले ! एक होती औरंगजेबाच्या राजकारणाची, उसी होती रामसिंगाच्या प्रेमाची !

तो सारा मापलच्च अजब होता. बास्तिक आपल्या सुरक्षितेसाठी राजनी औरंजेबाईकडून रामसिंग जानीन मागावा तेथे राजांच्याकडून औरंजेबाने जापीन घेतला ! उलटी चालली नाही तर ती मोगली स्वरूपत कसली ?

संभाजीराजांच्या आणि रामसिंग आपल्याचा फेरफटका करून परत होते. त्यांच्या घोड्यांमात्र दहा-बारा रक्षूत घोडाईत चाल घरून होते. दिवस परतायला लागला होता. पथक 'कुंभाराबाडीच्या' कर्तीत तुसले. इथे कुंभाराच्या धाव्यांच्या धारासमोर उभ-उच्च रांजण, मेळें, माट कुंभारांनी हारीन मांडले होते. ते बघताच रामसिंगाने हात वर करून पथक थांबविले. मागे न बघताच त्याने हाका दिला, “दुर्ग ५ !”

“जी.” दुर्गत दुर्गमल आधारीला आला.
“उसमेंके माठ लेना. राजासांके हसामेंके लिये.” रामसिंगाने एका कुंभाराच्या ओसरीकडे हात उठवीत त्याला आजा दिली.
कुंभारी चाक फिरविणाऱ्या कुंभाराने ‘शाही सवाऱ्या’ वरून हातच्या काठीने फिरते चाक थोपविले. पुढे देत रामसिंगाला आणि संभाजीराजांना कुर्निस करून तो अद्वीने म्हणाला, “क्या हुक्म हे सकार ? कौनसी खिद्यत करू ?” त्याच्या डोक्यावर उत्तरी पांगोट होते. चिखल-मळले हात त्याने मावळी रामरामाच्या पद्धतीने जोडले.

“अच्छे माट देना. इन मेहमान साहबानके लेंगांको देना है.” रामसिंगा संभाजीराजांच्याकडे हाताने दाखवीत म्हणाला.

कुंभाराने बारीक डोळे करून संभाजीराजांना निरवले. सहज म्हणून तो पुटपटला, “सवाऱ्या मावळी मुळाखाच्या दिवस्तात !” कुंभाराची नजर संभाजीराजांच्या छातीवीरल कवड्यांच्या माळेवरून फिरली.

कुंभाराची बोली ऐकाना. संभाजीराजांची ऊनी इव्वई नकळत वर चढली. “असामी केशीची दिसते. मावळकोली बोलो.” एक विचार त्यांच्या मानाच्या चाकावर फिला. काहीतरी आकार घेऊ लागला.

कुंभाराने एक गोल खडा उचलून दुर्गमलला भाजीव माठ ठणाठण वाजवून दाखविले. संभाजीराजांच्या मनात क्रमस्तेती ठोके ठणठून गेले. रामसिंगाने कमेच्या हातात पेलून, पागखून बयून दुर्गने चार माठ खोरेदी केले. रामसिंगाने कमेच्या शेल्यात खोलेली दिनाराची थेली खेचून दुर्गच्या दिशेने घोड्यावरूनच फेकली.

ती देलीत दुर्गने कुंभाराला माठाचे दिनर दिले. थेली आणून पुढा रामसिंगाच्या हातात दिली. एक एक उचलून कुंभाराने आणि दुर्गने माठ चार स्वाराच्या हातांत दिले. दुर्गने घोड्यावर त्रोप घेतली.

कुंभाराने वाकून पुढा, घोड्याचे कायदे क्षेत्रणाऱ्या रामसिंगाला तसलीम केली.
“चलिये कुन्कर.” रामसिंग संभाजीराजाना मानेच्या झटक्याबरोबर म्हणाला.

रामसिंगाने घोड्याला टाच देताच त्याच्या रक्षूत घोडाईतांनी ही टाचा दिल्या. पथक हलतें. मुद्दाम कायदे आखडते धरून संभाजीराजांनी आपल्या घोड्यावरूला लटकी टाच दिल्यासाठेके केले ! घोडे गोंधळले. पुढे जायचे का थांबायचे या अंदेशाने घोड पागेपुढे नाचवून जागीच थांबले ! रामसिंग-दुर्ग पथकासह पाच-दहा कदम पुढे गेल्याची संभाजीराजांनी खातरजमा करून घेतली. झटकन आपल्या गळ्यातील टप्पोचा मेल्याचा कंठा उत्तरून हातात घेतला.

कुंभार संभाजीराजांच्या घोड्याकडे बघत दिनर मुठीत धरून थांबला होता.
संभाजीराजांनी हातातील कंठा कुंभाराच्या आंगावर फेकला ! “आर्ही मावळाचे. भवानीचे भुत्ये ! पारख ठेवा. येदी आर्ही. रामराम.” संभाजीराजांनी घोड्याला, जबरी टाच दिली.

“रामराम जी.” हे कुंभाराचे शब्द संभाजीराजांनी एकले नाहीत.

चूकित पडलेल्या, कंठ्याकडे बघताना हरखून गेलेल्या कुंभाराने अदाच लावला,
“बच्या मावळी सरदारचा हाय !” कुंभार यूक्तचा माठी मुळाचा होता. हातच्या कसवाने त्याला उत्तरेत आप्यात आणून सोडले होते.

घटना आता दिवसरातीच्या पाठीवर ग्रस्त घालीत फिरु लागल्या.
रामसिंगला झटकार देण्यासाठी राजांनी त्यांच्या रजपुती धारकचांचा पहरा आपल्या तव्हावर बसवून घेतला.

संभाजीराजे आणि रामसिंग यांच्या धारपस्तीचा प्रेमा बाढत चालला. घडले तेच घड्ये जबरी होते की, रामसिंग राजे आणि संभाजीराजे यांची डोळ्यांयात तेल सोडून हिफक्यात राखत होता. ह्या ‘मेहमान ख्याल्या’ सलामत आपल्या मुळाखात परत कशा आरील याचीच रामसिंगाला फिकर लागली. तिला दोन कारणे होती: एक तर दिला शब्द पाढणे हे ख्यालुंचे रक होते आणि दुसरे महत्वाचे कारण होते की, जर राजे आणि संभाजीराजे यांच्या जीवाला काही घोका झाला तर आपले दखलेत असलेले ‘पिताजी’ मावळांच्या जानकुर्वा जडपीतून सुखरूप परत केतील की नाही याची रामसिंगाला काळजी पडली ! जांदेवेच हे विचित्र विशूल आम्हाच्या उत्तर रोखून घरले होते ! तिचा तीरी काय इलाज होता ? राजे - संभाजीराजे तर तिचे भुत्येच होते. पण खुद फिर्झा राजाही तिचा भुत्याच होता ! तिला साळव्यांनाच दाद देणे भाग होते.

औरंजेबाने राजांना कावळवर स्वारीसाठी पाठविण्याचा देत रामसिंगाला बोरुस दाखविला. काहीतरी कारणमुळे पुढे तो बेत बागाळला.
राजांनी औरंजेबाचा वकीर जाफरखान याची त्याच्या हवेलीत भेट घेऊन त्याला किमती नजरण दिला. बादशाही दखलेली करण्याचा राजांचा हा बेतही कारणी लागला नाही.

दल्खनेदूर मिझा राजाची औरंगजेबाला पेंवे घेत होती. शेवटी औरंगजेबाने कंठाबून मिझा राजाला पत्र पाठवले— “... उपरे दखनी सेवाको कोन कौनसी बयत जबान दी हे ? सिलसिला बयाजवार भेज देना !”

राजांच्या हाती आता एकच चाल गाहिली. औरंगजेबाला आपले कलमकरमदर विनंती अर्ज घेणे करणे !

अमीनखानार्फत राजानी औरंगजेबाला अर्ज पाठविला— “पुंरभव्या तहातील माझे सर्व किल्ले जर मला पत्र दिले तर मी दोन कोटी रुपये दरबारी पेश करीन ! मला दल्खनेत जायला इजाजत मिळवी. मध्ये फर्जद संभाजीराजे यांना मी आन्यातच टेवू जाईन. बादशाह चाहतील तर मी कसम घेण्यास तशर आहे. बादशाह सलमांची दल्खनेत आदिलशाही विजापुरावर मोहिम जारी आहे. तिथे जाण्याची मला इजाजत द्यावी. मी ती मोहिम करते करून देहेन ! वज्रा पडल्यास त्या जंगात जान कुर्खन करून आहिजंगांपत्री माझी चाकरी लऱ्हू करीन !”

अमीनखानाने राजांचा अर्ज दरबारात कवीर जाफरखानाच्या हवाली केला. त्या दरबारात रामसिंगासह संभाजीराजे हजर होते. जाफरखानाने अर्ज घिले सुवाहानी औरंगजेबाला पढून दत्तविविला.

हातची माळ थांबवून औरंगजेबाने अर्जातील शब्दन् शब्द कान देऊन ऐकला. त्याच्या स्वतःच्याच ध्यानी आले नाही पण तो ऐकताना त्याच्या हातातील माळेचे चार मणी नेहमीसारखे न फिरवता उलटे फिरून गेले होते !

वाकंकरेत्या जाफरखानाच्या हातातील राजांच्या अर्जाच्या वलीकडे बघत आगजेब शातपणे मृणाला, “जाफर, देखो ‘सेवा’ कितना इनायती हे ! शाही सूरतेके तीन कोट रुपिया हजार करके हमें दो कोट बक्ष दे रह हे !!” आणि तो काही तरी पुढुत तलावरून उलला दरबार बरखास्त झाला.

संभाजीराजांच्यासह रामसिंग दरबाराबाहेर पडला. साळे दरबारिचे बाहेर पडले. मोकळ्या ‘दिवाण-इ-खास’ मध्ये फक्त कनोंजी धूपाची कट्टी तेवढी फिरत राहिले ! रामसिंग संभाजीराजाना घेऊन राजांच्या तलावर आला. आपल्या डेढ्यात राजे रामसिंगची वाट बघत होते. डेढ्यात अंबकपंत, धुमांथपंत, निराजी ही मंडळी होती. तलावरून उलला दरबार बरखास्त झाला.

“क्या हुआ रामसिंग हमरे अर्जिका ?” राजांनी रामसिंगाला विचारले.

“कुछ य नर्ही दी आलिजाने आपके अर्जपर राजासाब. हजरत सोचकर जरूर कुछ करोगे, आप फिक्र मत करना.” रामसिंग किती केले तरी खपूत होता !

शेडा वेळ थांबून रामसिंग आपल्या माणसांमध्ये आगल्या हवेलीकडे निघून गेला. पाठीवर हात बाष्टून राजे हेढ्यातच, नजर पाचातीला टाळून विचारांवरोबर केव्या धेणा लागले. संभाजीराजे मस्कावर बसून राजांची घालमेल बघताना असवाच्य झाले होते.

“ युनाथपंत, बादशाह कोण चालीचा फैसला करील आमच्या अर्जाचा ? ” राजांनी प्रव्येच थांबून कोरड्याना विचारले.

“ बांकराजाना ठेवून जाणावे कलम अर्जात घाले आहे. तेवढाचाच कराही नविका निवेल असे बाटूते, स्वामी.” कनातीजवळ उमे असलेले युनाथपंत मृणाले. राजांनी ते ऐकताच संभाजीराजांच्याकडे बघितवले. त्यांना मासाहेबांवे शब्द आठवले— “ प्रसंग पडला तर समयी राज्यासाठी तुनी पिढी स्वर्ची द्यायची असते. राज्याची स्वाने बघायच्या असतात ती नव्या पिढीत ! ”

संभाजीराजांच्या रोखाने गेजे वळले. त्यांची समजूत पाडण्याच्या इराद्याने.

एकाकी विळिवाच्या ठांगाची आकाशाच्या नाळ्याचावर टिप्पी थुमते तरी क्षणाक्षणाला चढत्या आवाजाने जवळ येणारी अंसख्य घोडाटांची टिप्पी अचानक सर्वांच्या कानावर आली ! राजे चमकले. संभाजीराजे ताडकन मंचकावरून उडले. दोघांच्याही टोपांतील मोतील्यांची श्रथरत्या !

डेढ्याबाहेर असलेला रामसिंगाचा पहोचकीरी कंग्या हस्तागानिशी घालारायुवरा होत आत आला. त्याच्या पाठोपाठ वाले गेले, भेदलेले रुपांशपंत, अंबकपंत, निराजी लिहेही हस्तरे उपसून आत आले. सर्वांचे तुळवा झालेले श्रथस्ते विचित्र शब्द राजांच्या आणि संभाजीराजांच्या कानावर एकदम आदळले. “ घाट झाला धर्मी ! ! हवशी हव्यार चक्कने आहे है. भा ५ गो ! पळा ! भागो ! ”

बाणसारख्या त्या शब्दांनी राजे गोंधळले. तेवढेली ‘ भवानी ’ उचलण्यासाठी त्यांनी पायऱ्येप टाकली पण संभाजीराजांची आठवण येताच ती पुला मांग घेतली ! एकदम संभाजीराजांना ओढून जबळ घेते राजांनी त्यांना आपल्या पोटाशी कवटावले ! एक – एकच क्षण निघून गेला. पण – पण तेवढ्या अवधीत राजांच्या मानी विचारांची किंती तरी हस्तरे एकमेकावर आदळली. राजांड सोडल्यापासून दबून टेवढेले अपमानानंचे, चिंतेचे, व्यथेचे कैक बांध फुले.

‘ शीचे राज्य ... कामी आलेले इमानबंद जीव ... दद्याच्या कवड्या ... मासाहेब ... भंडाचाची पाडी ... उचलला गेलेला कैलास ... एकला जीव ... भुयार ... शिवलिंग – पेटत हुडवा ’ विचित्र-विचित्र दुस्ये राजांच्या डोळ्यासमोर त्या क्षणात दातव्य धरून गेली. कैक हव्यासाचे निर्दिष्य वार आपल्या आणि अपुरे असताना, परमुल्ही, एका गाफिल क्षणी एकुलत्या एक पुत्रासह कातलीचे केविकवणे भरण ! सर्वेस्वाची राजा आता अंगावर पडणार या कल्पने राजे अंगार चक्कले. संभाजीराजांच्या शरांजना हा फसलेला डाव ! नामुळीची शिक्कस !

राजांचे सूर्यिट डोळे कडकडीत काळजीने दाटून आले. संभाजीराजांना पोटाशी एकजीव गच्छ कवड्याबून धरताना राजांच्या श्रथरत्या ओढांटून मायेने थव्यास्वून फिले घोरे शब्द ओधवले, “ लेडक ५ र ५, घाट झाला ! आम्ही फसलो ! ”

तलवारीच्या पात्याला धार दिलालेली असते तसे संभाबीरजे आपल्या आवासाहेबोना हातांच्या कवळ्याने बिलाले होते. मन, उठकून राजांच्या चेहन्याकडे बघताना त्यांच्या छातीत असऱ्या काळ्यावृत्त वलवलून उठले. “महाराजासाहेब ५ !” म्हणत टांगी आपले तोडे राजांच्या जायावर घुसलेले. ते फर्जद-आबा थरक्षत होते. काळ्याभेर ढांग्यांतां ठांडवेत सापडलेल्या वीजेंगंसारखे ! क्षणात डेढ्याभोवती बेफाम दैडन आलेल्या घोड्यांच्या टांगांचा गराडा पडला. शांबलया घोड्यांनी पुढवे खूर नाचवीत खूर उचलताना फोडलेल्या कातन्या चिंकाळ्या कफकून दिला. पत्यंगी रांगाचा, हुबुटीकडे पडलेल्या जाड औंठाचा आपल्याचा घिपाड, हव्यासी फोबदली फौलंदवऱ्यां हेण्यात घुसला.

आपल्या कमेच्या हंद-पात्याच्या बगदाडीच्या सुठीकूर जाड बोटांनी पकड पक्की लतवीत दखाऊजवळव तो थोंबला. आपले भोकरांसारखे बटबटीत डोळे राजांच्याचार घेऊन त्याने हुबुटीकडे पडलेला जाड ओट खोलला, रुद दात चमकले – ‘मेर हृथियांबंद हशमेका पेहरा तुमपर लगा हे ! किस्मिको भी मिळाना एुम्हे सख्त मना हे ! ये हुक्म हे आलिजाका. खयाल रुदना.’ त्यांच्या जाड भुवया क्षणभर आक्रमण किसकारल्या.

खांद्यावरच्या झांझांगीत, हिल्या खिल्लीतीचा उजव्या कोणारने घिसारा कुलकून टाकीत, जबाबाची वाट न बघता फौलाद वलला. आणि मोहरमचा नाचता ताबूत मुहे जावा तसा झापाळ्याने हेण्याबाबूद निघूसही गेला !

पाच हजार घिपाड, कडव्या हवशांच्या दाट चौक्या हेण्याखोवती पडल्या ! तोकांची तोंडे हेण्यावर रोखून हवशांनी तोफांडांची मांडणवळ केली.

जसा पन्हाळवावर पडला हेता तसाच ‘सिदीचा वेळा’ पडला ! मावळी सिह आगांच्या हिल्या कुरणात अडकला ! राजे कैद झाले ! औंगजेबवाल महित नक्ते लायाने ही केवढी गफलत करून ठेवली होती. धाकला असला तरी सप महणून ये आपला ‘हे तत्त्व औंगजेब विसरला ! आणि हे तर मावळी बचनाग ! संधी मिळेल तेहा सळसळत पूणा वर उठविणिरे !

राजे कैद जाले तरी संभाजीराजांना मात्र कैद पडली नक्ती. ते रामसिंगाची हवेली, आगा शाहर, लालकिलता यात ये-जा करू शकत होते. औंगजेबवाल महित नक्ते लायाने ही केवढी गफलत करून ठेवली होती. धाकला असला तरी सप महणून ये आपला ‘हे तत्त्व औंगजेब विसरला ! आणि हे तर मावळी बचनाग ! संधी मिळेल तेहा सळसळत पूणा वर उठविणिरे !

राजे आता वरून आगदी शात दिसू लागले, पण आत त्यांचा ‘मनाशी मनाचा’ उंचुक संवाद पडला होता. एकच एक घ्यास त्यांच्या साक्ष मनाने घेतला.

‘संभाजीराजांच्यासह आलेल्या सान्या असामीनिशी या काळवडेहेदून सलामत उटका !’ कोण हशर चालवावा ? कैसी चाल खेळवाची ? आणि राजांनी मनापन भवानीचे नाव घेत शरंजांची पहिली खेळी बाहेर काढली !

एका संच्याकाळी खाशा स्वाच्याना ‘दिवद्याची सलामी’ यायला आलेल्या प्रावळ्यांना बघताच भुवया कर चालवीत राजांनी जाबेने विचारले, ‘कशास आलात ? चालते ख्वा ! आमचे आणि बाळ्यांनचे होंगे असेल ते होईल !’ राजांनी शेजारी उच्चा असलेल्या संभाजीराजांना जबळ घेतले.

मावळे चालवले. तो शोरगुल ऐकून फौलदवऱ्यां हेण्यांबळ आला ! त्याला बघताच एकसारख्या केंच्या घेता घेता राजे मावळांवर कडाडले, ‘काय शांतो आम्ही ? चालते न्हा ! तुमचा विचार कायाचा आमहास अवसर नाही. निधा घेवून !’

राजांनी आपले मावळे गोळांडलेले बघून त्यांना ‘पवलीची खूण’ देशासाठी गळ्यातीली माळ उचलून आपल्या कपाळी शिवांग्याला भिडकून सोडली ! हुशर मावळ्यांनी हा ‘बनाव’ हेरला !

“ए पार्यां जावं कुन्ठ ?” खालच्या मानेने दावलकी घाटांयांनी विचारले.

“क्या हुआ ?” सिदी फौलदवऱ्यांनी आत येत राजांना विचारले.

“चाकारी करते हे ! कैदीकीं चाकारी ! खान, इन लोगोंका बीज हम्मपर किसालिले ? जाने दो इड्है. मैं अलिजाको अर्जी फेण करता हूं दो दोस्रक इड्है !”

राजांनी फौलदवऱ्यांपर्यंत औंगजेबाला आपली ‘शिवंदी’ फरत पाठविण्यासाठी दस्तके देण्याविषयी अर्ज दिला !

बहिजिनि आपले खरगरी निरिनाळ्या बेंशत आत्यास पेहन टाकले. त्याचे नाव होते ‘बहिर्ज’ पण कुणालाही ऐकता येणा नाही असं ‘खारा गोटातील’ ऐकाच्याएवढे त्याचे कान ‘तिखट’ होते ! नाव ‘बहिर्ज’ आणि कूटी ‘बहुली’ असा तो मामला होता !

“मला रामसिंगाच्या तळक्वरून हेलवा.” असा एक अर्ज राजांनी औंगजेबाला केला.

“रामसिंग हम्माकीम चाकर है. वही रहना !” असा जबाब औंगजेबाने दिला.

“मला संसाराचा कटाळा आल आहे. काशीस जाण्याची इजाजत मला आला हजारती यांनी. संन्यास घेऊन तेथे हाण्याची माझी इच्छा आहे !” असाही एक अर्ज राजांनी औंगजेबाला केला.

“सेवा” अवलिया बनना चाहता है। ठीक है। उसे कहना इलाहाबादके किलेप जाकर यो अवालिया बने रहे ! हम्मार सुभेदार बहादूरखान उसकी अच्छी हिफाजत रडेगा !” असा जबाब औंगजेबाने त्या अर्जाला दिला !

राजाचा आणि औरंगजेबाचा 'शतरंज' एकमेकांचे मनसुने मारण्यासाठी रंग लागला. जे पडत होते, घडू घातले होते त्यांनी संभाजीराजांची जाण नकळतच आपोआप वाढत होती. आपण कसल्या पेचवात आहोत हे त्यांनी हेले. रामसिंगाशी ते अधिक अदबीने वाहू लागले. वेळ मिळेल तेव्हा 'कुम्हारवाडीत' जाऊन कुंभाराची गाउधेट घेऊ लागले. नेहमीप्राणे एक दिवशी ते रामसिंगासह लाल विल्ल्यात आले. रामसिंगाला कळले की बादशहा सलामत 'पैलवानोंका जां देख रहे हौं !'

संभाजीराजाना घेऊन रामसिंग कुस्तीच्या आखाड्याजवळ आला.

एका प्रश्नस्त गोलाकार घैदानात ताक आणि तेल घारखून मळलेल्या लाल मारीचा हैत्या होता. हैदाभोवती फिरलेला भक्तम लकडकोट होता.

लकडकोटाला लागून मांडलेल्या एका आसनावर औरंगजेब बसला होता. त्याच्या मारकडकावर अब्दुल्लाख्या, चवच्या ठळक होत्या. त्याच्या पाठीमारे काही सदार उभे होते. औरंगजेबाला लागून मांडलेल्या उन्हात हैदातीली लाल माती चमकत होती. ती चमकताना औरंगजेबाला वाटले, "खुदातालने हा किस की मिठी पेदा की ?" लाल, काली, सोद फऱ हारी मिठी कैसी नहीं पेदा की ?" असवस्थ होऊन त्याने हातातील काशिरी गुळाबाचा गेंद नाकाला लावला आणि त्याला रामसिंग आणि संभाजीराजे दिसले !

हिंद्या जाणा कसलेले, पठाणी, हव्हशी, उल्लेकी, तुर्की धिप्पाड मल्ल हैद्यात उतरते लेते. औरंगजेबाला कुर्निस देऊन "या ५ मैलकली ५" अशा गर्जना करीत एका पायावर नाखून हैदाला फेणा घेत होते. सलामीची माती आपल्या जोडीदाराच्या हाती देत दणदण शाहू ठोकत होते. त्याच्याशी अगझक्या देत हैड घेत होते. त्याची तजेलवार असी घासाने निश्चून नियाले होती !

रामसिंगासह लकडकोटाजवळ थांबले. "आता एकदम जिले सुबहानीसमो कसं जाव" या विचाराने रामसिंगाही थांबला. दोयेही हैद्यातील रोमांक द्याल वरघायत गहन गेले.

"रामसिंग !" वक्षी आसदवानाने त्यांच्याजवळ येत त्यांची तंदी मोडली. "क्या हे ?" रामसिंगाला एवढळा दिवसांत चाच समाधानाचे कुरती बघायचे क्षण मिळाले होते तेही निश्चून गेले !

"आला हजरत पृष्ठो हैं की सेवाका ये बच्चा कुरती खेलेणा क्या ?" आसदवानाने रामसिंगाच्या गळ्यावर शब्दांची तल्लवारच साळ आडवी धरली. "वक्षी, अम तो देवो संभाजीराजाचा हात पटकन हातात घेऊन रामसिंग म्हणाला, "वक्षी, अम तो देवो इनकी."

वक्षी आसदवानाला कल्पना नसताना संभाजीराजे त्याला म्हणाले, "हां ५ जरुर खेळू, आसी होदा ! पण तो या चाकी ठेवलेल्या मतलांशी नाही. असले पैलवान

आमहास रेजाना पुजेरे करतात ! आमच्या जोडीचा 'शाहजादा' उतेल हैद्यात तर आहीही जांग चढवू !"

आसदवानाने संभाजीराजांची जवान औरंगजेबाच्या कानांवर घातती ! बसल्या आसनवरहूनच औरंगजेबाने संभाजीराजांना निरडवे.

"आसद, उसको पैलवानकी ठडाई देणा !" एवडेच औरंगजेब म्हणाला आणि "आपले शहजादे कर्से निपजीतील ?" या शक्केबोरात तो आसनवरहून उठला आणि नमाज पडायला आपल्या महालात निश्चू गेला !

राजाङडावरच्या देवमहालत शाळिग्रामी शिवलिंगासारे चंद्रनी पाटावर जिजाऊ बसल्या होत्या. स्वातांचा पावताने झोड्पुन काढलेल्या सुख, वर्षिर, काजळकाळ्या संध्याकाळीसारख्या !

"बाळाजे आणि राजे आगरियात कैदी पडले." ही खबर काजनावर पडताच आपले काळीजव झुगीती देसम हात घासून ते खुदून यू नेत आहे असे त्यांना वाटले. पारण्याच्या उपवाशी पोटी, अरथरत्या हाताने त्या एक एक विल्चव्र शिवपिंडिवर आपित होत्या. लक्ष विलपत्राचा संकल्प त्यांनी मनी बांधला होता.

शास्त्र-शंभर बेलपत्रांची तबके धाराक लांचाच्या पुढे गोदल्या हाताने आणि काळवडल्या मनाने सरकवीत होती. एका तबकातील बिल्वदले संपली की खुणेसाठी एक सोनेरी मोहर उचलून बाजूच्या ताम्हनात ठेवीत होती.

"शांता" हा शब्द मनोमन उठविला तरी भांग पावेल एवढी भयांग शांतता देवमहाली पसरली होती ! लक्कट्या नदीपातील करजेल तेलाशी बातीचे भांडण झाले तर तेवढाच्य 'चरित' असा आवाज उठत होता. जिजाऊंच्या नसला तरी धाराऊंच्या काळजाला तो चित जात होता !

शिवपिंडिशी आणि त्यामोरे उच्या असलेल्या उग्रदर्शी जांदंबेच्या मूर्तिशी जिजाऊंची मुळा ओर्ठी आणि उघडकीवर हिरवून नेलेस. होदिगोरीच्या गणात दू आमचं कुंकू पायथतची घेताळस ! राजाना पुत्रालांश झाला यासाठी समाधानानं आही ओठ खोलेले नाहीत तेच्च दू आमच्या थोड्याचा सूनवाईना जवळ केलांस ! आणि - आज -

"जे जे आमहास आवडावंते ते तुक्रा ठोळ्यांत भरतं ! मग - मग नेमवया आर्हीच कशा नाही भरत तुक्रा ठोळ्यांत ? की आमच्या फुटवया कपाळाने आम्ही तुलाही खेळू, आसी होदा ! पण तो या चाकी ठेवलेल्या मतलांशी नाही. असले पैलवान

तोडसमर नकोशा ज्ञाले ? बोल आई, किती वेळ हातीचं विशूल ते आमच्या कंठाशी

आणून लवणार ? का मांडावी तुझी पूजा आढऱ्यी ?

“ नाही हे थांबविणे आहे !! आमच्या राजांच्या-बाळवाराजांच्या केसास ढका लागला तर वे समजेन असणे ! आम्ही तुझाही मुलाहिजा नाही धरणा !! ”

आमच्या तावला मुरुड गदादून आला. मुगाचा सरीबाज पाऊस लाल किल्ला, ताजपहाल, हवेल्या, कोक्कावर रप्रपत कोसदू लगला.

पहार टेणे सोयीचे झावै म्हणून फोलादखानाने राजांना रामसिंगाच्या हवेलीला लागू असलेल्या दाढबंद कोठीत हलविले. खुल्या ऐदानात शामियाच्यात असलेले राजे अधिक बंदिस्त झाले. राजांच्या मानी विचाराचा पाऊसकळा कोसदू लगला. सरीबर सरी, विचारावर विचार धावणी घर लागले.

आणि – आणि खुद आपल्याच माणसाना हव्यका बसावा असे साधेसुधे राजे उठवून आजारे पडले ! आजारी माणसांस अधिक सावधानीचे उपाव सुचवात !

पहान्यावरच्या हव्यांनी, “ मरहाडा बेमर हो या ” ही खुशीची खबर परम्पर फोलादाढ्या जाड कानांत नेऊ सोडली ! राजांची पूळाळ करायला तो कोठीत आला. “ सुना हे तुम्हारी तवियत बिगड गयी हे ? ” जाड, काळ्या ओलांवरते फोलादचे भोक्ती डोडे लबलबले. पाय ओडत चुकार चाल धणाच्या घोड्याकडे हव्यां घोडेपरवाही बघतो तसा फोलाद राजांना निरखूलगला !

तापल्या लोखडी आचा डगा खुल्यावर घेणे झोडे कणहोते तसे गाजे बेमालू काहुहोते ! उथ्या चर्वीवर वेदनेचा भंडारा फासून घेत पलंगावरून आस्ते उठले ! तो काठलकठोर सहाद्री छातवान गदादवून अमल खोकला !

“ खा ५ न, आम्हास आपचा भरोसा लागत नाही ! जिवाची घालमेल होते आहे ! आमच्यावर एक मेहरजानी करा. आमच्या पापांची आक्षंहास फेड करू द्या ! आम्ही खैरित करावी म्हणतो ! मेवागिठांची, दिनांची, सान्यांचीब ! ” धाप लागल्यात करीत राजे थांबले. कपाळीचे शिवांग त्यांनी आक्रमून दाढकले. पलंगाच्या काठाळ्या दोन्ही तळ्हांतात गच्छ धरल्या. खाली मान टाकून ‘ पाणपत्रा ’ बोजा शिरावरून शटक्रायासाठी, आपली आपणालाच नफत वारते आहे अशी बेमालूम डावी-उजवी यान डेलविली ! खान डोडे ताणू वर्षतच एहिला.

शेंजारी पलंगावर टेकलेले संभाजीराजे कापल्या नवेरे राजांना निरखूलगले !

“ आमहास खैरित देणाची इजाजत अलिज्जसाहेजाकडून मिळवून द्या खान. एवढी – एवढी मेहरबानारी करा आमच्यावर ! ” वेदना असह्य शाल्यसारखे भासवीत खुल्याचा ढल्या हळ्हूळू. दासलत बांधकामातून खचावा तसे खचत, ‘ जगदंब, जगदंब ’ म्हणत, उसास भरून राजे पलंगावर आडवे झाले !

राजांनी फौलाद भवानीच्या माळेने दस्त करून टाकला !
“ जस्त ... जस्त. हम कोशीश करो ! ” खानवे जाड, निव ओढ आशुष्यात प्रथमच थोडे नमाईचे बोलले. खान कोठीबाहेर गेला. संभाजीराजे लेटल्या राजांच्या कपाळाकडे बघत राहिले. मिटल्या डोळ्यांच्या राजांच्या कणाळी प्रथेच आच्या उत्तर होत्या.

औरंगजेबाने खुशमिजाजीने राजांना खैरितीची परवानगी दिली ! आमच्याच्या ‘मेवामंडीतून’ मध्यम माटाचे पेटारे मिठाई भरून त्यंबकपंत आणि निराजीपंत ते ‘दस्तुरी-म्पशसामाठी’ कोठीकडे पाठवूलगले. फौलादाच्या घिप्पाड सिद्धी पहोके कंगांना कथीच मालूम पडले नाही की रोजाना पेटारे नकळत मोरुच्या माटाचे का होताहेत ?

उथ्या आण्या शहरात राजांनी हातस्पर्श दिलेले गिठाईचे पेटारे मोकाट सुळ्युदूलगले. त्यातील मिठूस मिठाई खाणांना सराई-सराईतील फक्कीर आणि आग्रेकर आसमानाकडे हातपंते उठवून दुवा देऊ लागले – “ खुद बेमारको सलामत रख्ये ! ”

बाहेर आम्याचे आसमान पावसाळी ढांगी झाकाळ्ये होते. कोठीत राजांचे मन विचाराच्या असह्य काठढांगानी येणाटले होते. धारेला लगालेल्या सराई-सराईतील फक्कीर आणि आग्रेकर आसमानाकडे त्यांचे मन सरासर याजाडपर्यंत झेपवत होते. जगदंबेसमर बसलेली मासाहेबांची काळंबडेली मुद्रा बधून पुढा माथारा हटत होते. त्यांच्या पलंगावर पायांतीला बसलेले संभाजीराजे गोथळल्या, बावच्या नवेरे राजांच्याकडे बघू लागले. ‘ खांच महाराजसाहेब आजारी आहेत ? ’ शणात एक तर क्षणात दुसरी अशा शंकांत त्यांचे मन फटका खाऊ लागले. राजांनी त्यांच्या मुद्रवरचा शक-अदेश हेरला ... हळुवारा उदून संभाजीराजांच्या कानांतील चौकड्यांजवळ ओट नेत रांब पुटपुले. सूर्यपुल्काच्या पाकळीवर बिळालेल्या धुक्याचे पहाटेचेळच्या थंड वाच्याने लवविदू. उमटावेत तसे राजांचे सावध मोतीबोलं संभाजीराजांच्या कानांत उत्तरले, “ काळीज टाकू नक्त ! आमची बिमारी बनावटी आहे ! इकून सुटणे आहे आम्हास, आणि तुम्हासही ! रामसिंगाचाचाकडे येणा-न्या हर असामीचा बोल न बोल कान देऊन एकत चला ! कुंभागाच्या बाढीचा राबता तोडू नका ! सावध असा ! ”

“ जगदंब, जगदंब. ” असे पुटपुत, राजे कणहत पुढा पलंगावर आडवे झाले. संभाजीराजांनी त्यांच्या कपाळीच्या शिवांगांच्यांडे एकन्या बघितले. आणि त्यांचे हात आणोआपच पुढे झाले. आपल्या हलक्या हातांनी ते राजांचे पाय चेपू लगाले ! कोठीत विचित्र भावनेचा पडदा पसरला. राजे आजारी आहेत अशा चिंतेची खिल्लत संभाजीराजांनी आपल्या चेह्न्यावर चढविली.

“दो पंडत आये हैं। अंदर फेश आना चाहते हैं। आलिङ्गने उनको इजाजत दी है।” कोठीच्या दखाजावर पहारा देणारा रामसिंगाचा नाशावत हा धारकरी आत थेऊन राजाना म्हणाला.

“भैर देना ५.” राजे पलंगावरुन न उठावच म्हणाले. नाशवत उत्तर हिंदोस्तानी, ब्राह्मणी पेहावर केलेल्या दोन इसमांगा घेऊन कोठीत आला. त्यांतील एक होते कवादि परमानंद अणि दुसरे होते अलहावादचे कवी कुलेश. त्यांना बघताच राजे पलंगावरुन उठापासाठी हालचाल करू लागले. राजाना नमस्कार करून कटकन पुढे येत परमानंद आदराने म्हणाले, “लेटो रहा स्वामिन्.

राजांची कीर्ती ऐकून ते दोन्ही कवी त्यांच्या भेटीसाठी आग्न्यात आले होते. औरंगजेबाबूला त्यांनी राजांच्या भेटीसाठी पवानाऱ्या द्यावी असा अर्ज केला होता. औरंगजेबाबाने तो अर्ज मंजू केला ! एकाच हेतून की, ‘विमार सेवाला’ हे ‘पंडत’ अशुश्च नश्वर आहे हे काफी पद्धतीने अधिक चांगले पटवू शकतील !

“ये कनोबके कविवर हे कवि कुलेश.” परमानंदांनी कुलेशांच्याकडे हात करीत त्यांचाही राजाना परिचय करून दिला. अणि म्हणाले, “बडे सुभागसे आपके दरम्ब फैज़द – संभाजीराजे.” संभाजीराजांनी दोषाही कर्वाना नमस्कार केले.

कवी कुलेशाना गेजे अणि संभाजीराजे यांना एकत्र बघताना मोनामन वाटले की, ‘कालीमाता दुर्गाभवानी आपल्या क्रिक्कूने रेखलेले कुठल्यातीरी आशात काव्याचे हे दोन सर्व आहेत !’ एक पुण – इमरा पुण होऊ घातलेला ! अज ते उसून टाकण्यासाठी औरंगजेबाबे आपला मोहंदीच्या सात बरबटलेला हातपंजा यांच्यावर आराला आहे. कोण करील या देखण्या काव्याचे रस्ता ? शक्यापासी दुर्जी मृती ढोल्यांसामो तरब्लेले कवी कुलेश शेजाच्या परमानंदांना अणि खुद स्त्रीलाही एकू शेणार नाही असे नक्कले पुढपुले – “ऐ-ऐ दुर्मिनदिनी !”

राजांनी दोषाही कविवशी स्थिर चित्ताने चर्चा केली. कविवर जायला नियाले. त्यांनी राजे अणि संभाजीराजांना उत्तरी पद्धतीने दुर्कून अद्वितीय नमस्कार केले.

“हिरोजी, रामसिंगांना आमची इच्छा करववा. आमच्या फीलखान्याचे सारे हत्ती कविराजाना नजर केले आहेत !” यांनी हिरोजी कर्जदला हुक्म कर्मविला. “जी समकार.” हिरोजीने यांनीची आज्ञा दुर्कून उच्छृङ धरली.

परमानंद अणि कवी कुलेश राजांच्याकडे बघतच याहिले. न राहुदून परमानंद अदवीने म्हणाले, “स्वामिन, हमें हाधियांसे क्या लाभ ?”

“कविराज, आमी दिरक झाले. ही साईं सोडावी म्हणाते ! आपणच मार्ग दागविला पाहिजे ! हत्ती मार्गी लावले पाहिजेत ! आमचा भार हलका केला पाहिजे !” राजे प्रत्येक बोल दुर्घी अथवा बोलेले ! परमानंद जे काय समजून गेले.

“जैसी आपकी आण्या.” म्हणत परमानंद, कवी कुलेश आणि हिरोजी यांच्यासह कोठीबाबूर पडले. राजे पलंगावर आडवे झाले. संभाजीराजांनी त्यांच्या पायातितचा शाळानामा त्यांच्या आंगवर सकविला. त्यांच्या कानापानात राजाचे बोल पिलू लागले – “ही साईं सोडणे आहे. आमची विमारी बनावटी आहे. कुभाराच्या बाईचा राबता सोहू नका. हत्ती मार्गी लावले पाहिजेत !”

संभाजीराजे आपल्या महाराजाहेंबाचा पाव हलक्या हातांनी चेपू लागले. कोठीत राजांचे ‘आजाएण’ चढत्या अंगाने रूप लागले !

“हा भार आता सोसत नाही. आई ५ कोण सत्त्वपरीक्षा ही ? ते गनियांचे कैदी झाले. आमची आमच्या देही कैद झालो. तुड्या नावाचा ‘उद्दे’ करीत आवाजी पाजळक्ले पोत नाचविले. अणि कू... ? ते आमचे ‘आऊण’ भडकत्या भिडवून किती वार जाढू, बघावे ? ते मान्या जगाची ‘आऊ’ . मा तुड्या पायाशी ठाण माझून बसलो तरी आमची पोत्याच वक्षा ? घे, ते उघाळक्ले या लिवाचा भंडारा आता तुझाच आठी हातांनी तुड्याकडे परत घे ! नाही ! हा भार आता सोसत नाही !” धुकीतील बाखळ्याठ तडकत जळावी तशा लिवांच्या लिण्याचा फुरूस्त फुटत होत्या. मनाच्या अंगणात ‘शिवरून’ पडत होत्या.

त्यांच्यासमोरची जावेबा समया, नदादीपाची किरणफेक अंगावर लेपेटून शांत शांत उभी होती. ती हलत नक्की. उच्या जातील माजलेले ‘अभद्र’ प्राशृष्ट टाकण्यासाठी तिने विस्फळक्ले थोर मोठे ढोळे बघताच जिजाऊ बसल्या जानी थरश्वरल्या. त्यांच्या कातर झालेल्या देहाच्या-म्नगच्या देहाच्या-कुलेशांच्या कुलेशवनावर कुलीतीरी आकाशाचे ताम्हन पालथें करून थंड-थंडगार पणी चिंगल्यासारखे त्यांना बाटले ! त्या शहारत्या. एक चमत्कारिक विचार त्यांचा पाय एका अशुच रिकिबीत जखडवून त्यांना फरफकवत दूष घेऊन गेला ! जीव धायाळ करणी होती ती पफफट. जगदेवेचे विशाल, फाकले नेव बघताना जिजाऊना बाटले – ‘नरमुङ्डाचा सोस असलेली दूष होले ताणून रोखले आहेस तेच माझ्या राजा-बाळ्याजावर !!!’ बालेकिलत्याच्या तटबंदीवरुन एखादी पितळी थाळी थडवून, थरकत, थपडा खात पायव्याशी उत्तराची तसे जिजाऊचे मन त्या चकविणाच्या विचाराने कुलेशी खोलाच्यात तडफडत कोसळत गेले !

“नाई ही ! हा भार आता सोसत नाही !” म्हणत कावऱ्या-बावऱ्या झालेल्या लिजांकी असहायणे देवऱ्याच्या पायाजोत्पावर आपला असहाय, उजाड माथा

टेकला ! तोही जगदेसमोरच ! धड़ म्यानात न जाणाच्या, धड बाहेर पडून हाली न येणाऱ्या, पध्येच अटकलेल्या तेगीच्या पात्यसापरखी त्यांच्या मनाची अवस्था झाली. देवहान्याच्या पायजोत्यावर टेकलेल्या त्यांच्या उजाड माथ्याखालचे डोळे सारसर पश्चाल लगाले. प्रतीपांडीच्या गोंधळ्यांच्या हातातील पोत गडवाच्यावर श्रथरतो तशा त्या अंगभर गदगदू लगाल्या.

भेदलेली धाराक लाबगीने पुढे झाली. तिला 'मासाबास्ती' कशी साद घालावी कळेना. रुक्कित खिळ्क टोकलेली तोक नाकाप होते तरी रांगडी असली तरी गळा भरून आल्याने धाराक सुन झाली होती. तिने आपला, भरल गोंदलाहात गद्यादत जिजाऊंच्या पाठीवर टेकला ! तिच्या डोळ्यांतून टप्पण आलेले थेब खाली पाठीवर ठेवलेल्या ताफ्हनात पडताहेत थाचे तिला भन नव्हते. त्या ताम्हनात वाहिलेल्या बेलपत्रांची सूणगाठ, पटावी म्हणून तिनेच एक एक करून सोडलेल्या सोनमोहरा होत्या ! आता ते ताम्हन भरले होते. त्या मेहरा धाराऊंच्या मावळी अशुद्धी पुतल्या जात होत्या. जिजाऊंचा माहीत नव्हते, धाराऊंचा कळले नव्हते एण एक अतिशय भावरून चिन्न त्या देवमहालाच्या दगडबंद भीती भारल्या नजेने बघत होत्या.

आपला गोंदला हात जिजाऊंच्या पाठीवर 'सांतवना' माठी टेकलेली धाराक होती संपांजी जांची 'दृष्टआई' ! तिचा हात पाठीवर असलेल्या व माश जांदेवसमोर टेकलेल्या जिजाऊंचा - राजांच्या आउसाहेब ! आणि त्या दोर्चिच्या पाठीवर आपल्या विशाल डोळ्याचे हात फिरवीत उमी होती जगदंबा - उच्या मावळाची आई !! 'बेताला पक्का' असलेल्या औंगजेबाने एक मम्मुचा चिंबंद करून टाकला ! राजांच्या कळतलीचा !! आण्या शहातील विडुलदासांची हवेली आता बांधून पुरी होत आली होती. फौलादर्खांवैकडून राजाना त्या हवेलीत हल्लून दुसऱ्याच दिवशी त्या हवेलीत हवशी नंया हल्यांतिशी शुसवापचे होते. जी काप्र दरा शिकेहची झाली तीव गते 'दखलनी काप्र मरहद्याची' होणार होती !

मग रामसिंगाच्या गळ्यावर तो वांतभर स्त्रीच्या पठाणी तेचीचे पाते धरून त्याला जाहीर कळायला लाबणा होता - " 'केपार सेवा' गुजर गया !! " जसे फरमान घेऊन आन्यादून 'शाही सवार' सुले होते तसेच राजांची 'बचे' घेऊन पांडणीस्वार मग मजल दमजल करीत दखलेनेच्या रोबाने सुटणार होते. खिललत पांधरलेला औंगजेबाचा एखादा खास 'विशेष' सरदार त्यांचावर धोडा केकीत जाणार होता. एका उजाड माथ्यासमोर 'स्त्रातीरीसमोर' राजांच्या बद्धाचा थोर थाळा ठेवून म्हणणार होता - " अलिजाने द्वादशकी जारी कोसिस की ! मग बस ना चाला ! राजासाब ५ ... राजासाब खुदाको प्यारे हो गेये !! " आणि आपल्याच मकानातले कुण्ठीरी 'गेळ्यासारखे' दाखवीत होत बांधून गर्दून द्वांखाने झाली टाकणार होता ! मग कधीच न जिणाऱ्या आक्रोशाचा काढा राजांच्या तटबंदीच्या अंगावर फुलयला वेळ लगणार नव्हता !

मगे 'राखलेल्या' 'संबूला' मग 'शाहजादे, संबूराजे' असे हाकारत मुलामैलवीकडून मोगली रिवाज पढविणे फारसे अवघड नव्हते. कोवळी रोपटी हवी तशी बाक देऊन वलिता येतात !

दिल्लीच्या भोवती असलेली बगावतबोरंची दाळ मोडून काढताच, जन्माने माराठी असलेल्या आणि वृतीने मोगली झालेल्या 'सेवाच्या बज्जाला - संबूराजाला' बरोबर घेऊनच लाबधर याद्यासह मग दखलेनेत उतरता आले असते - राजेस ! खुद आपल्या बैठकीच्या 'शाही हतीवरच्या' 'होद्यात' 'संबूराजाला' बरसवून घेऊन, होल-ताशांची तडवाड उठवीत माराठी पुलखात औंगजेबाला दवंडी पिटाता आली असती - " तमाम मुफलिसोंको जाहीर हो ८५ बादशहा सलमात राजा सेवाजी की 'अमानत' लाये है ८५ ! अदब-अदब !!

औंगजेबाच्या मनात बनलेला असा हा बीतपशील 'शाही' बेत होता ! औंगजेबाने राजांच्या माणसांना आण्या सोडण्यासाठी 'दस्तके' देऊन टाकली. त्याला मिळेल तेवढा शिवाजी आता एकाकी करायचा होता, आणि स्वतःच्या कबज्ञात घ्यावयाचा होता. राजांची माणसे आन्याचाहेर पडली. राजांनी रामसिंगामोरे 'जापीनकिचा कातवा एह करून घ्या, आपच्यासाठी तुमची जान गुंबदूनका' असा लळडा लाबला.

नाना लटपटी करून रामसिंगाने राजांच्यासाठी असलेली आपली जामानकी एह करून घेतली. औंगजेबानेही तिची गळ उत्ती नाही हे पाहून ती एह केली. रामसिंग रीतसम पोकळा !

'विमारासाठी' ' दुवा' माणारे घिराईचे पेटरे उल्यावेळी कोठीत येत होते. राजे ते पेटरे मार्या लावायासाठी कधी मदरी मेहरत तर कधी हिरोजी फर्जद यांना कोठीबाहेर पाठवीत होते.

'बाळकृष्णासह' यादवनायक बसुदेव मश्रेतुन, धो ३ धो कोसळणाच्या मुसळधारांचा साकारा अंगावर घेत कंसाच्या कैदेतुन सलामत मुट्ठला तो कृष्णअष्टमीचा' दिवस माझे पडला. राजांच्या कृष्णाभ्यक्त मानाला त्या विवासने एक दिशा गृह्यणे दाखवून दिली. " पण हे सोरे जमावे कैसे ? पेदाच्यात बसून ? राजांच्या जागत्या, उघड्या डोळ्यासमोर भवानीचे शेकडे पेत नाचू लागले. कोठीजवे बैल ! दिवळ्या ! हूल ! गिनिमास फेटारिंची हूल ! " राजे विचारासरसे झटकनू पलांगावर उटून बसले ! " हिरोजी ५, सोस पडला ! पाणी ! " हिरोजीला राजांनी आजा केली.

राजांच्या गळवा धेऊन हिरोजी राजांच्यासमोर आला. त्यांच्या हातून गळवा घेता राजांची त्यांच्याकर नजर गेली. आणि राजे हिरोजीकडे बघतच राहिले. दण्णात वितल्यासारखे ! हिरोजी राजांचा अनोस बंधू होता. त्यांची शकल राजांची पिक्कीजुळती होती ! हनुवटीभर राजांच्या सारखी निमुळती दाळी फिरली होती.

एक विचार राजांच्या मनाच्या चक्रावर चढला. भवानीने विशूलोने चक्राला किरका दिला ! माठ पहुऱ लागला. राजांचा एक बेत मनोमन पक्का झाला -- “आपचा पेहाव अंगी चढकून हिरोजी आमच्यांचेवरी या पलंगावर चढेल औरंगशाहा दबरी ‘बिपार’ म्हणून ! आमही हिरोजीचा मावळ वेष अंगी चढवू. ‘हिरोजी’ म्हणून ! पुढे ? पुढे आई माण देईल तसेस !”

“महाराज, पानी !” गडवा हाती घेऊन विचारात हावलेल्या राजांना हिरोजीने पाणी पिण्याचा आठव करून दिला.

मान कर करून नाडुणीची थाटी वरखाली दोडवीत राजे पाणी प्याले. गडवा हाती देताना हिरोजीला थंडपणे म्हणाले, “हिरोजी, आमचं चालणं-बोलणं, उल्लशीचा लळकब नीट पारखून ठेवणे ! मोठा हुक्र कार्यी लावणे आहे.”

वाचाच्या थुळकीबोरोबर खिडकीचे दार कलेळ ने कलेळ असे करकरते तसा हिरोजीच्या तोंडून असपृष्ठ होकर चाहूर पडला -- “जी. कमेहत्या शेळा उत्तरवृत्त हिरोजीच्या हाती देत गेवे म्हणाले, “आता पेटारे बेतील. त्यातल्या एकात हा ठेवून द्या ! त्याचा शेव झाकणाबाबूर दिसेल असा राखा. पेटाच्याबोरोबर तुम्ही जातीनिशी जा. घेडेल ते आपच्या कानी घाला.”

“जी.” हिरोजीला राजांचा अंदाज येईगा !

उल्लशप्रमणे उंटरी भोवे पेटारे घेऊन आले. राजांनी झाकणे उपडेलेला पेटाच्यातील मिठाईला दस्तुरी-स्पर्श केले.

हिरोजीने राजांचा शेळा एका पेटाच्यात बाहेलन शेव दिसेल असा बेमालूम साकाविला ! कमेहत शुक्रून राजांना अदबुपुरांग घालीत हिरोजी पाच कदम मारे हल्ला. पेटाच्याबोरोबर कोठीबाबूर पडला. पेटाच्यांसह चालू, लगाला.

कोठीच्या तोंडावरचा एक पहारा चुकला. दुसरा मारे हटला आणि एका सिद्धी हशमाने शेलच्यां लोंबता शेव बघून आपले बटबटे ढोळे ताणीत भोयाना दरडावले, “ठारवो ! खोलो ये !” त्या पेटाच्याकडे तोपीचे टोक गोळवित तो म्हणाला.

भोयानी तो पेटारा जमिनीला टेकविला. हिरोजीने झटकन पुढे होते पेटाच्याचे शाकण उचडले. हशमाने शेलच्याचे टोक हातात धरून तो सरकन बाहेर खेलला ... “ खाली करो ये सब.” पेटाच्यातील साळी नियाई लावाने बाहेर काढायला लावली ! एलाडा लळइलू. सेवा बसलेला नाही याची खातरजमा करून घेतली !!

राजांनी अंदाज नांधला तसेच घडले होते ! सिद्धी पेटाच्याची केळहाली इडली घेतच होते. घेणार होते.

आपच्याचा चाहून आलेली श्रावणाची पावसाळी वद्य एकादशी कोंददरत परतीला लागली. दरवारातून बाहेर आलेल्या रामसिंगाचे घोडेपथक लाल किल्लाच्या बऱ्या

दरवाज्यातून बाहेर पडले. रामसिंगाचा चेहा चिंतावला होता. बांवार त्याच्या कपाळीचा राजपृथी टिळा आक्रमत होता. त्याच्या बगलेला धरून एका जातवाच घोड्यावर मांड घातलेले संभाजीराजे कायदे पेलत घिया चालीने दोडत होते. कुणिच काही बोलून नव्हते. मारे राजपृथी घोडाईत घावणी धरून होते.

औरंगजेबाने ठूऱ होशियारीने राजांच्या करतलीचा बेत आखला होता. पण कितवा केलेल्या लाल किल्लाच्याचा भिर्तीनी तो रामसिंगाच्या कानी आज घातलाच. उदाच राजांना हलविण्यात येणार होते आणि प्रवाला -- ‘अुम्याच्या’, ‘पाक’ दिवशी ‘नापाक’ राजांना या जगातून पाठविण्यात येणार होते ‘जहजमच्या’ दिवारातली खिललत घेण्यासाठी ! पथकाची घोडी दुडकत दोडत होती. मारी रामसिंगाचा जीव मान कासत अडकल्यात शुसमर्पित होता. घोड्याच्या खू टापाचा आवाज त्याला विचित्र वाढ लागला.

“ उदा तुम्हाला हलविण्यात येणार. खबरदार असा.” हा निरोप राजांना कोठीत पोचायला हवा होता. आज आणि मोठ्या सावधानिने. पण तो कसा पोचवावा ? रामसिंगाला राजांना भेटण्याची दरबारने ‘मनाई’ घालीती होती. कोठीत त्याला जाता येत नव्हते. निरोप पोचविण्यात कुमुरू झाला तर नतिजा ठारलेला होता. माथ्यावरच्या त्युफ्ती ठिळ्यावर एक जम्भरचा काळा डगा पडगार होता !

रामसिंगाची हवेली आली. मोतदारानी झटकन पेश येत सवाच्याची घोडी ओठाच्या धरत आपल्या ताढ्यात घेतली.

पायधरामी अमलेल्या राजपृथी बैठकीवर रामसिंगाने संभाजीराजांना बसविले. महालात अस्वक्ष येऊऱ्याचा घेणाच्या रामसिंगाची मृष्ट मध्येच कमसेच्या तलवारीच्या पुढीवर गच्छ बसत होती. बेचैन, हैण झालेल्या रामसिंगाने छातवान रिते कीरत एक लोंबता, असवाच निःश्वास सोडला.

संभाजीराजे रामसिंगाच्याची आलमेल घरून बैठकीवरून उठले. त्याच्याजवळ जात म्हणाले, “ चाचा, कोण प्रकारची तकलीफ ? ”

रामसिंग संभाजीराजांच्याकडे बधताना भरून आला. त्याच्या हाताळ्ये चढवित तो क्षणभर संभाजीराजांच्या डोळ्यांत बधत राहिला. त्याच्या कपाळीचे दोन दली शिवाय बधताना रामसिंगाला गेली. “ चंडी ५ चंडी ५ ” ओठातून शब्द मुळेले त्याच्या.

संभाजीराजांचे घोडे घट आवृत्त टाकीत तो म्हणाला, “ उन्ह्या, चलो हमारे साथ ! ” संभाजीराजांना घेऊन तो घेत हवेलीच्या देवमहालात आला. देव्याच्यात पूजल्या एण्चांडीच्या पूजिसमर त्याने झटकन गुढेचे टेकले.

झटकन उद्दून देवमहालाचे दार आडबंद याकून बंद केले. राजांची दुवाजूनी दृढ़े खड्यात प्रवत्तन आले. एण्चांडीच्या पायावरचे एक विदली बेलूले देवीसमर टेकिविला. संभाजीराजांच्या हातात ते ठेवताना रामसिंगाचे डोळे भरून आले.

“ कुंवर, बडे होशियारीसे सुनना. आज यह कोठीमें राजसाहबको मिलना. कहना, कल तुम्हे कोठीसे हिलाया जायेगा. ये बेलपत्रा उम्हे देना. कहना, एक सिर्फ़ – एकही पता बाकी हड्हा!! ” गला दाढ़न आल्याने रामसिंगला अधिक बोलवरुते नाही. त्याने आवेगाने संभाजीराजांना पोटाशी बिलवाते घेतले.

त्याला विलोलेल्या संभाजीराजांच्या मरी दुन्हेतरी खोलवटाढून आल्यासारखे शब्द मुळे – “ रजपूर म्हणजे ‘ राजाचे पुत्र ’ ! आम्ही रजपूर आहेत ! तुम्ही रजपूर आहात.

आणि – आणि रामसिंगली रजपूर आहे!!
कातीवर मिझी राजाच्या छातीवर होते दसे ‘ हिवे पदक ’ नक्के!

रामसिंगलाच्या हवेलीत खाना घेऊन राजाना भेटण्यासाठी संभाजीराजे कोठीत आले. प्राहराजसाहेबांची पायधृक घेऊन त्यांनी कोठीभर आपली सावध नंबर फिरवली. नितीला टेकून मदरी आणि हिरोजी उभे होते. कोनाडातील टेंबे आपल्या उतारील उजेह उघळीत अंधाराला दूऱ मिटावून जळत होते.

“ बसा, ” पलाशावर लेटल्या राजांनी होताचा पंजा बिठायतीवर थोपलला. संभाजीराजे अदबीने राजाच्या निण्यायतीवर टेकले.

“ दावरी गेला होतात ? ” शातपणे राजांनी विचारले.

“ जी. ”

जळत्या टेप्याना धरून पुढा शोतात पसरली. कोठीच्या दरवाज्यावरवे रजपूत आणि बहसी पहोरकरी हत्यारे पेलून आडफेर टाकीत नेहीसरख्या येऊन्याचा घेत होते. त्यांच्या कोठीत अलेल्या फिरत्या सावल्या रजे आणि संभाजीराजे याना क्षणभर झाकाढून दाकीत होत्या. पुढा दूऱ जात होत्या.

“ थाळा घेतलात ? ” राजांनी मायेने विचारले.

“ जी. ” संभाजीराजांनी पुढा हुक्का भाला.

“ महाराजसाहेब ५... ” पायदळी वाहिलेल्या सोनचंपकाच्या अनवट कळवाने कोठीतून हवेसूरीच्या नाकाकडे उचलून घारावा तसे संभाजीराजांनी आपले बोल आपला सुंगय देवसूरीच्या नाकाकडे उचलून घारावा तसे संभाजीराजांनी आपले बोल राजांच्या कानी घातले – “ रामसिंगाचान्यांचा सांगावा आहे. तुम्हास उद्या बावशहा कोठीतून हलविणिरा! ही बेलपत्री तुम्हास द्यायला संगत भलत्या डोळ्यांनी चाचा म्हणाले, एक – सिर्फ़ एकही पता बाकी हे ! ” संभाजीराजांनी ते एकदौली बेलपत्र दिवसभर भायाव दोड घेऊन, रात्री पायेत उण झालेल्या, मिट्या डोळ्यांनी उथ्या असलेल्या घोड्यांच्या हारीत ऐन मत्यात्री एखादा भुंग फणा उअवीत, फूलकरीत

घुसताच ती घोडी जशी खूर खटवडून उद्घाटील तसे राजांचे सारे दबल विचार क्षणात उफाळले ! कोठी बदलणे म्हणजे कातल ! केविलचापे मरण !

झटक्या कोपपावर भार देत राजे बागलेने अर्धवट उठले. संभाजीराजांचा दंड लांनी आवेगाने घड धाला. त्यांच्याकडे भाल्या नजरोने एकटक बघताना राजांना एक बालभुल्या दिसू लागला. “ भवानी राजा उंद ५ ” क्षणत विडुलेल्या केसांनी काठीच्या टेक्यावर पोत नाचविणारा. हरभट ज्योतिष्याचे भाकीत बोल राजांच्या कानात दौडून गेले, “ हा उंच गडकोटावर राहील ! प्रलय माजबील ! ”

संभाजीराजांच्या चर्यत उतरलेल्या सळीबाहिंच्या खुणा राजांना गदाडवून गेल्या – “ एकला जीव पदरी घातला ! ”

राजांनी एक निश्चय मरी पक्का करून टाकला. चुंगेच्या मनसुवा ! “ आम्ही कोठीबाहेर सलामत पडलो तर बेहतरच अहे. तसे नाहीच घडले तर – तर हे बाळाजे तरी यवनाच्या दाढेवून सुटलेच पाहिजेत ! गडकोटावर राहणेसाठी ! प्रलय माजविणेसाठी ! ” बाहेरून शांत असलेले राजे म्हणाले – “ आज तुम्ही कोठीतच झोपा. ”

संथणे राजे पलंगावर लेटांते झाले. बाधणाच्याचा जीव घुसामेल असे बाळच बेळ खोकले, लक्के ! हिरोजीने पुढे येत शुंकीसाठी तस्त राजांच्यासामोर ऐश घाले. तस्तात थंडून राजे म्हणाले, “ हिरोजी, खानसाहेबांना निरोप याया. बाळाजे आजची रात्र कोठीत झोपण्याचा हड्ह करतोहेत. त्याना इथं झोपू याया म्हणावै. ”

“ जी. ” तस्त पलंगाच्या खुराजवळ उंवून हिरोजी बोहरे गेला. मदारिने एक पात्रा आल्याला सुरुवात केली. हिरोजीने फौलादखानचा निरोप परत्या पावलांनी आणला – “ म्हाराज, खानसाब म्हन्लं – बेळक, बेळक सोने दो बचेकू बापेके साथ ! ”

राजीने चौक भरला. श्रीच्या राजाच्या निळापिंडीचे भवितव्य उरविणारा, अत्यत सावध ‘ गोंधळ ’ कोठीत उभा राहिला ! घटनाचा, हुक्काचा, धेयाचा, कम्पवाचा.

मोनेमन आईचा ‘ उदो ’ करीत राजे, संभाजीराजे, हिरोजी, मदारी सांचांनीच हा गोंधळ पार पाडायचा होता. यातील एक जरी ‘ तुकूर ’ झाला ती जांदळा आठी. हातात पोत घेऊन सांचांनाच युते जाळून काढावला मुलाहिजा राखणार नक्की ! पाळण्यकील कठीण असलेले दैवत होते ते !

कळपाळीच्या शिवांगधावर उजव्या हातात्वे पालथे मनगट ठेवून राजे पलंगावर घडून होते. त्यांच्या एका बालेला फरसबंदीवर हिरोजी बसला होता. पलंगावर पायाशेजारी संभाजीराजे बसले होते. राजांच्या तळपायांना तेलवण चोळाच्याच्या निमित्ताने मदरी पायाशीला बसला होता. कोठीला उजेडाचा उबरा देत कोनाड्यात टेंमे जळत होते. डोळे मिळेले राजे दबवाया आवाजात बोलू लागले, “ बाळ्याजे ५ ” असे जवळ या. ”

सभाजीराजे पुढे सरसे झाले.

“नीट ध्यान देकून आही सांगतो ते ऐका. एकही बाब विसरू नका.” राजे क्षणश्चर थांबले. पण एकरुपीत बोलू लगाले, “उद्या सकाळी तुम्ही कोठीबाहेर पडा. चाच्यांच्या हवेलीत जा. नेहमीला. खे त्याच्याबरोबर दरबारी जाऊन या. जाताना सर्जरावांना बरोबर ध्या. पहिल्या दरबार उलगाताच ‘तब्बेत ठीक नाही. आम्ही निघतो.’ असे रामसिंगचाचावांना सांगून सर्जरावासह किंतुच्यासह पडा. तुम्ही कुण्डासाडीत देशीच्या कुंभाराच्या मंत्रावर थांबा. सर्जरावांना दान थोड्यांनिशी तुरुंजबागेजवळ तयार राहण्याला सागा, आही तुम्हास उद्दिक कुण्डासाडीत भेदू! तिसन्या प्रहरानंतर आम्ही आलो ना आलो तरी तुम्ही सर्जरावासह आन्याबाहेर कूच करा. त्याच्याजवळ दस्तके आहेत ती दाखवून मधुरा जवळ करा. ते संगतील तसे वागा. कमी बोला. आमच्यासाठी शाबू नका.” राजे थांबले. त्याच्या मिटल्या डोक्यांसमोर निरीतीरी चेहेरे क्षणात गरात किळन गेले—मासाहेल, पुत्राळाबाई, धाराड, येण्याई! सावळ्या, पारख्या झालेल्या सईबाई!

सांगितले ते केवडे उमाले याचा सरतपास घेण्यासाठी राजांनी दोन वेळा सार संभागीराजांच्या तोंडून बदवून घेटले.

“आता शोपा तुझी” राजनी संभाजीराजना सांगिते. मदारीने पुढे हेतु संभाजीराजना टोप हाती घेतला. नेऊन चौरंगावळच्या तबक्कात राजांच्या टोपाजवळ ठेवलना. संभाजीराजे पलंगावर आडवे झाले. केस मोकळे सुटलेले संभाजीराजे घटताना राजांच्या छातीत असंख्य काळव वळवल्ले. त्यांनी बाल्काजांचे मस्तक हळूच आपल्या मांडीवर घेतले. कुणी सांगावे — ही भेट शेवटचीही ठर्ली असती !

राजाची निमुळती — सडळक बोटे संभाजीराजांच्या कुरळ, दाट केसांवळन फिरुणाऱ्याची प्राप्तव्यी असावल नाहीतांनी तातावरात सेवे केले.

टायच्छा उरोडात माडीवर सुख झालेल्या संभाजीरजाना वयताना राजे कशात तरी हवलेले. विचार करू लागले – ‘ख्रेच भायवान आहात. आमहला आठवत नाही कधी अपन्या महाराजसहेबांची मांडी अशी उशी म्हणून मिळाल्याचे !’

राजनी शोपल्या संभाजीराजनी मान हल्केच बिळायतीवर ठेवली. त्यांच्याशेजारी ते आडवे झाले. पलंगाजवळ एका पोंगाईवर हिरोजी, दंडाची वट्ठी इंडिखाली घेऊन काळडला. मदरी पफारा दिल्यासारखा कोठीत फिल लागला. “हिरोजी ५” पडल्या पडल्या गांजी दबकेच हाकारले.

“जी ५” परमबंदी बोलती।
राजे पहळाकरन खाली कलंडलेत्या हिरेबीशी दबक्षा आवाजात, तखापोशकडे
बधत बोलू लगते, मगळ्या जिवाचा कान कस्त हिरोजी नीट ऐकू लागला.

“आमच्या सान्या लकडी घ्यानी घेतल्या ? ” राजांनी विचारले.

“ जी ५ ” हिरोजी हुकरला।

बादशहा फज्जली नमाज पढते. रात्रि चे पहरे त्या बेळी गस्त देत पालटतात. त्या वेळी आमच्या जागी 'तुम्हास' विमार म्हणून झोपायचे आहे! तुमचा चेहरा आमच्याशी मेळजुळीचा आहे. उद्या पहाडेपासून तुम्ही राजे. आराही हिरोली. आमच्या जागी पलंगावर कोठीच्या दवाऊचाकडे पाठ करून कोरे शोप. उर्द्दक पेटाच्याबरोबर आमही हिरोली म्हणून कोठीबाहेर पडू. संध्याकाळी तुम्ही तुम्हा तुमचा पेढाव चढवा. इथे असलेल्या लेड, गिर्डा पलंगावर रुनून त्यावर लेपाळूम शाळतामा पांधरा. त्या लोड-गिर्धाच्या धन्याचे पाय चेपा. संध्याकाळी नमाजाचे वल्ली पहरे बदलतात तेस्हा शितानफिने तुम्ही कोठीबाहेर पडा. जमेल तरी दोड घेऊन मुळुख गाठा. गाफिल राहू नका. "इये झोपल्यावर एकसारखी मिशीवर पालथी मृत फिरवू नका!" ताणत्या डोळाच्या हिरोलीने सारे ऐकून थेटले. त्याची विचारचक्रे मुक्त झाली.

“आता झोपा तुम्ही,” राजनी संभाजीराजांना संगितले. मदारिने पुढे हेतु संभाजीराजांचा ट्रोप हाती घेतला. नेऊन चौरंगावरच्या तबकाते राजांच्या टोपाजवळ ठेवला. संभाजीराजे पलंगावर आडवे झाले. केस मोकळे सुटलेले संभाजीराजे बघताना राजांच्या छातीत असऱ्य काळ्य वळल्याने. त्यांनी बाळाराजांचे मस्तक हळूच आपल्या मांडीकाला मेंद्रे अपि गांगडे ने देणे

नाडीवर वरल. कुणा सागाव - हा भट शब्दवाचही ठिला असतो !
राजाची निमुळती - सडक बोटे संभाजीराजांच्या कुरळ, दाट केसांवळन फिरू
लगाली. मावळी आभाळ बालशुर्याच्या जावळातून बोटे पिलवीत होते !
फार-दिवसानी संभाजीराजाना अशी मायेची 'बिळायत' मिळाली होती. त्याच्या

टेंथाच्या उल्लेडीत मार्डीकर सुख झालेल्या संभाजीराजांना बधातना राजे क्षात्र तरी हवले, विचार करू लागेले – ‘खोरे च भाग्यवान आहात. आमहला आठवत नाही कधी असमच्या महाराजसहेबांची मांडी अशी उशी म्हणून मिळाल्याचे !’ राजांनी शोपन्या संभाजीराजांची मान हल्लेकेंव बिघायतीवर ठेबली. त्यांच्याशेबारी ते आडवे झाले, पलंगाजबवळ एका घोंगाईवर हिरोजी, दंडाची वटी इरुखाली घेऊ

“हिरोजी ५” पड़त्या पड़त्या राजनी दबकेच हाकरले.

आणं त्याचा काळीन न बोलताच मसलत घडू लगला.
एंड ई हटवून छावाखाराटून बाहेर पडलेला औरंगजेब वज्र करून, मध्येला मुख्यादा देत
नमाजासाठी गुडबे टेकून कलमे पढू लागला - “ अलहून्डिल्लाहेझ ”
“ हिरोजी ५ ” राजांनी फरसवरदीला माद घाटातली, तक्तपाने माध्यनला हाक्कारले.

कोंदंटलेत्या, पावसाळी आकःशाची कूस फेडध्यसाठी श्रावण वद्य द्वादशीचा दिवस
इत्यन्या घेऊ लगाला.
“ दुडदुड ३३ धूमम् दुड - दुड - धूम् ” लाल किलरय-वर नाराखान्यात
‘ सबरची ’ नौबत उठली. पहटवान्यावर स्वार होत ती राजोच्या कैदखान्याच्या कोठीत

राजे निसबतीने जागेच होते ! नैवत ऐकून त्यांनी आपल्याच्या पहाटवाऱ्याच्या कानांत आपला सर्वांत आवडता व भरेशाचा मंत्र सोडला -- “ जागदंब , जागदंब ५ ! ” माणसे असली तरी कुरुत्याच देशीचे ‘ बरे ’ माझ बेर्डिन नमस्तात ! त्यांना एकदा साथवळ करून घेतले की त्यांच्या मापाने जीवनाची नीका निर्घर्ष हाकारता येते ! क्षणभर राजांनी लेटल्या लेटल्या आपल्या कुळ्याचा ‘ वसा ’ असलेल्या छातीवरच्या कवड्यांच्या माळेवर हात चढविला . कवड्या भवितव्याला चक्रा देणाऱ्या थोर गुणाच्या ! राजांच्या बोटांची आणि त्यांची काही न बोलेलाच मसलत घड लगली.

जैसे हवान छावनारात् बाहेर पड़तेला औरंगजेब वज्र करन, मुखला मुखडा देत
नमाजासाठी गुद्ये टेकून कल्ये पढ़ लागला – “अलहुक्मिल्ललहो”
“हिरोजी ५” राजांनी फरसबंदिला साद घातली. तंकल्पने साधनाला हाक्करले.

“ જીડ ” ફરસબંદી રાત્રિ જાગીચ હોતી ! હિરોજી લાંઘન્યા ઓવાજાને ઉત્તરાને
“ મદરારી ” રાજાની ‘ મદરા ’ ટાકલેલા મદરાલા સાદુલે.
“ જી ૫ જાગ હાય ! ” જાબ અલા.

ક્ષણમાર શાંતતેને આપણી કાલી ઝોંગઢી સાંદ્રા કોઈપણ ફુલ પસરલી.

“ મદરારી, દરવાન્યાચી જાગ દે, કુણી કોઈન્યા આત ડોકાવલે તર ઇશારત ભા ! ”

“ જી ૫ ! ” મદરારી ઉઠલા. કોઈન્યા દરવાજા આપી જાબદીર ખિડકી યાવર નજર ઠેરીત પહાર દેરુ લેપાલ. કંબેલ સરતીલ આલયને ટેંબે સુમાર ઝાલે હોતે.

“ હિરોજી, પડ્લના પડ્લના અંગિચા પેહરાવ ઉત્તરા.” રાજાની ઉભા કેલેલા ગોયળ એલાલા.

પલંગાવર પદ્દનચ રાજાની આપણા જામા, આતલા તહબં આપણ માંડચોક્કણ ઉત્તરાલા. ગળ્યાતીલ કંઠે, કવડ્યાચી માલ, કાનાતીલ સોનવીંકંઠે, અંગુઠા ઉત્તરબૂન એક એક કરીત હિરોજીન્યા હાતી દિલે. ઉજ્જવા હાતાતીલ સોનકંઠે કાઢણ્યાચી રાજે ખટપટ કરુલાંને. તે કાહી નિષ્ઠત નહુંતે ! હિરોજીને આપણી બાબજીની આપી વોક્કણ પલંગાર સરકાખિલા. પદ્દનચ રાજાની હિરોજીચે કપડે પેહરલે. સડક બોટાંચા નખાનાની કપાલીચે શિવાંગથી ખરવહુન કાઢલે !

શેજારી સુખ જાલેલા સંભાજીરાજાંચા પાઠીવર એકદા મધેને હત ફિક્વલા. રાજાના સાજ ચઢ્યાનું હિરોજી તથા ઝાલા હેતા. “ હિરોજી, આપણી ઉઠતો સિતાબીને આપણી જગા ધ્યા. આપણી દુમચ્યાસમેર દર્શણ ધરું, ત્યાત બધુન કળાંચી શિવાંગથેખુન ઝા ! ”

રાજાની અંગાવરચા શાલનામા હલ્કા દૂ હટીવિલા. રાજે પલંગાવરસુન ખાલી ઉતરલે. શ્કણ મન બાધુન હિરોજી પલંગાવર ચઢલા. ત્યા હાલનાલીત શ્રોપલ્લાચા સંભાજીરાજાની હૃદ્દકણ સોડીત કુસ પરતી કેલી. હિરોજીને ત્યાંચા પાઠીવા ‘ માયેવા ’ હત પિલ્લવલા ! હિરોજીન્યા પાઢા, સુતાડી શેલ રાજાની કમરેલા આબદ્ધલા. ભિંતિકંઠે પુઢા કરુન ખાલુચા અંઠ દાતાંખાલી દાઢુન ખસ્પટને આપણા ઉજ્જવા હાતીચે ‘ સોનકંઠે ’ બાહેર દેખલે. પલંગાવરલ જાત લાની હિરોજીલા ત્યાંચા હાતી અસલેલે ચાંદીચે કંડે ઉત્તરાંખાલા સંગિતલે. ખુદ આપણા મનગાટત ચઢ્યાનું ધેતલે. રાજાની ડોકીવર થોરડ માબણી કંગણી પાંડી ચઢખિલી.

કુર ભરુન આલેલા હિરોજી મહણાલા – “ હ્યારાજ ૫, ... ” રાજાની ત્યાલા ધીર લ્યાંચે ચાંદીચે કંડે આપણા મનગાટત ચઢ્યાનું ધેતલે. રાજાની ડોકીવર થોરડ માબણી મહણાલા. “ તુમ્હી આતા રાજે આહાત. સંકોચુન્કા. આપણી મૃણતો તસ્વ એકદા ‘ જગદંબ ’ મહણા. ”

હિરોજી ક્ષણભર ઘોટાલ્યા. મા નિર્ધારને તો છાતીવરચા માલેવર બેટે ચલ્યાંત, ડાઢે મિદુન પુદુટુલા, “ જગદંબ, જગદંબ ! ” હુબેહુલ રાજેચ ઝોપણે હોતે પલંગાવર !

તે ઐક્ષતાના રાજે કમેરત કાકલે. ફરસબંદીકંઠે ફિક્વાર હાત નેત અદબુઝા થાલીત સહીસહી હિરોજી લાંઘની પેશ કેલા, ‘ ‘ મહારાજ, મુજા. ” વર ઉદ્દૂન લ્યાની ડાલ્યા હાતાને બારાબંદીચા ઉજવા હાતોપા ચુણા દેત કર સારલા. ડાલ્યાહી વર બેટેલા. હિરોજીસારખા ! વિશ્વાખાલુન પાલણી મૂળ ફિક્વિલી. ચાંદીચે ઓળબટે કહે કર સરકબૂન હાતપોટીત ઘટું કરસાકિલે !

બાહેર પહારે બદલલે હોતે. આત રાજે બદલલે હોતે. આન્યાત દિવસ બદલલું હોતા ! પલંગાવર હિરોજીશરજાની સુખ જાલેલા સંભાજીરાજાના યાચી કાહીન્ચ કલાકના. નંબરી ! રાજાની હિરોજીસમેર દર્પણ ઘરણ. મદરાને શિવાંગથે તુબક થાલે. હિરોજી આપણા કમાદીની દોનદલી શિવાંગથે રેખુન ધેઢ લગલા. સુખદુંખાંચે રેણેન એવું હેઠે હોતે. આતા તોચ નિશાવૂન નેણાર સમર્થ હોતા !

દિવસ વર આલા. સંભાજીને ઉઠલે. મદરાને ત્યાંચા હાતાત પણયાચા ગડવા દિલા. સંભાજીને ત્યાંચા બનાતીની સુખ જાલેલા એકા પેચાવર તોડ સુચલી. બરાવ બેઢ મનાત થોકુલ અસલેલા એકા પેચાવર તોડ સુચલી. રાજાના આપણાચ સાંઘાચ બાંધુન હોતા. શાશ્વતાંચે બનાવટ ‘ હિરોજીબાર ’ ધ્યાન નંબરે. ઝાટકન રાજે પુંદે ઝાલે. લાંની બાંધુન તસ્ત ઉચ્ચલલે ! તત્ત બેઝુન તે તાઠ માર્ને કોઠીબાલ પડલે. બાહેર તે રિકામે કરુન પુંહ કોઈત આણે. પહારે નંગી હથથેરે પેલુન ચાલુન હોતે ! રાજે કોઠીચા નિતીલા કરુન ‘ અદબીને ’ ઉંચે રાહિલે. મદરાને સંભાજીરાજાના ત્યાંચા ટોપ, કમેરત વાંદુન અદબ-ફેસ કેલા. હિરોજી પલંગાવર કોર પદ્દન હોતા.

“ મહારાજસાહેબ, ” સંભાજીને પલંગાવરબદ્ધ જાત મૃણાલે. “ હાં. ” પલંગાવરચા હિરોજી હુકારલા. બેમાલુસ હોકુન્યાચી ઉચ્ચલ ઉચ્ચલલી. “ કેતો આપ્હી ! ” સંભાજીને મૃણાલે આપણી પણ શિવાંગસાઠી પલંગાચા પાયથાકંઠે સરકબેલે. સોકત હિરોજીને ઝાટકન પણ પોટાશી ધેતલે આપણી તો ધાપાવત – ગડવીંદીને મૃણાલા, “ આપણી સાંગિતલેલા નીટ ધ્યાની ધરા. આતા ટાકોટાક બાહીર પડા: કુન્હારબાડીત આગચી વાત વધા. તિસન્ચા પ્રહારનંતર. ઔષ્ણવંત ડા ! ”

સંભાજીનું “ જી ” મૃણાલ તીન વેળા પલંગાલા મુજારા. કેલા આણ તે કોઠીબાલ પદ્દ લગાલે. ન રાહવુન માવલી વેશાતલે રાજે ભિંત સોદૂન પુંદે ઝાલે. બાહેર પડળાન્યા પાઠમેન્ચા બાલભુટાંકંઠે બધતાના ત્યાંચા મફાત વિચારાંચે કલલોલ્લબ કલલોલ્લ ઉઠલે, “ યે રાજ્ય

क्वाबे हे अचे मनी कर आहे. आणण सारे त्यास बांधील आहेत. येशवंत ला !”
दसवाज्यातून दू जाणी संभाजीराजाची पाठमोरी मूर्ती राजे एकटक बघत होते.
मदरी हिरोजीच्या वेषातील राजाच्याकडे गळबदलस्था काळजाने बघत राहिला.
कारण छातीवर आत कवड्यांची माळ नाही याचे भान काही राजांना उले नव्हते. ते
आपल्या छातीवरच्या बांगबंदीवर हाताची चाचपती बोटे फिरविताना स्वतःला विसरून
गेले होते !

तिसरा प्रहर टळतीला गेला. कुम्हारबाईत संभाजीराजे, ऋंबकंपत आणि निराजीपंत
कुम्हाराच्या घेठावर होते. घोगडीवर बसलेले संभाजीराजे विचाराच्या पाठलगाने हेरण
होत होते. आणपुढे उठून बाहेर येत गूऱगळबागेकडून येणाऱ्या बाटिला ढोके लावीत होते.
पुढा आत येऊन घोगडीवर बैठक घेत होते.
संभाजीराजांची उल्थाल वाढीला लगाली. “... आणि – आणि पहारजसाहेब
आलेच नाहित तर ! तर – तर जेधिकाकांच्या संगीने आज आमच्याबाहेर पडयाचं.
मध्येच्या बाढेने चाल धरायची. मथुरा ! कुठं आहे ? कशी आहे ? तेथून जमेल तस्स
मुलखात जायचं. आणि थोरलच्या मासाहेबांनी विचारल, ‘तुम्हेचे आबासहेब कुठं
आहेत ?’ म्हणून तर ? – मासाहेब ! किती दिवस झाले, त्याच्या हातून कपाळी विकाराघ
नाही रेखून घ्यावला पिलातं ! आणि धारारु ? धाकलच्या आऊसाहेब, राजांची, अंतोजी,
सेस, गोमाजीबाबा – ” त्याच्या मानाचे राजपन वाहीला लागले.
“ टप्प०५ टप्प०५ घोड्यांच्या निसर्टत्या दाया संभाजीराजांच्या कानी आल्या.
त्याच्या मानाचे विचार दूर उडले. कमेच्या हत्याराच्या मुठीवर फंजाची पकड चढवीत
ते घोगडीवरून ताडीकून वर उठले. निराजीपंतांकडे एक नजर देत ते तपतर कुम्हाराच्या
घेठावाहेहे आले. बाहेर श्रावणाची एक उटकी सर शिकारत होती. तिच्या जाळीदार
चंद्री पडद्यातून संभाजीराजांना दोन स्वप्र दुःखच्या गरीने येताना दिसले. दोनही
घोडांतांच्या डोक्यावर घेठे पुढे झाले. सामोरे येत त्यांनी संभाजीराजांना मुजरा केला,

त्या स्वरांणेकी सर्वेदार काणी पाण्डवा होत्या.
“ चाला, याकोटाक निगायचं हाय.” ते दवळून बोलले.
“ निधायचे ? ” क्षणभर संभाजीराजे गळबदलले. महाराजसाहेबांशिकाय निधायचे ?
कुठे ? कवशासाठी ?
त्या पावला-पावलांबोरावर संभाजीराजांचे आंग कैशाढीच्या तापट धारीने टटबंदीचा
सर्वेदारांच्या फिलाडीला असलेला घोडीरुत पायाउतार शाळा होता. सर उक्किविषाचे
‘निमित’ करून त्याने थोडीशी मान झुकी ठेवली होती. त्या घोडांदांची सुनने, लग्नीने
पावले पडत होती. पारीचे मावळी पायाताण कुरुकूत होते.
त्या पावला-पावलांबोरावर संभाजीराजांचे आंग कैशाढीच्या तापट धारीने टटबंदीचा
दाढी साज सरसरून याचा तसे मोहरून उठले. “ हे ३ हे ३ महाराजसाहे ३ बच ! ”
मनाची रुजवात डोक्यांनी पटवून देताच संभाजीराजे पायायेप टाकीत पुढे सरसे झाले.

राजे क्षणभर गडबडले. आश्चर्यनि डोळ्याना ढोळें देणाऱ्या संभाजीराजांना त्यांनी
स्वतःचे ढोके ताणते कक्षण इशारा भरला. सावधारीचा ! काही न बोलण्याचा !

“ निराजी, युर्ही बालजीन्याचा साराईत जा. तिथे मध्येचे दोन कवी आहेत. त्यांना
सांगा ‘हती’ मध्येच्या घाटावर येताहेत. नौका सिद्ध ठेवली पाहिजे ! ” राजांनी
निराजीना काळांगंच दिला.

मांड घेऊन निराजी मुटले. मात्र त्यांनी राजांना मुजरा केला नाही !

“ ऋंबकंपत, फर्मिवलच्या वस्तू सिद्ध ठेवल्या ? ” राजांनी ऋंबकंपताना विचारले.

हातातील बोचके कर उचलून ऋंबकंपतांनी होकाराची मान डोलावली.

“ आही हुंभाराचा निरोप घेतो.” संभाजीराजे सर्जेंरावांकडे बघत राजांना म्हणाले.

“ चाला, आम्हीही येतो.” राजे सर्वसंह कुम्हाराच्या मेटात आले.

आपल्या घेठावर काय घडते आहे याची कुम्हाराला थोडीसुद्धा करून नव्हती. तो
आपल्या घेठावर काय घडते आहे याची कुम्हाराला थोडीसुद्धा करून नव्हती. तो
आपल्या कामात दण होता.

“ बाबा, आम्ही निघतो.” संभाजीराजे त्याल म्हणाले.

तो पुढे आला. “ भाई बारीस हाय निः ५ ! ” तो थोडे मावळी, थोडे उतरी बोलला.

शंभाजीराजांनी कठीना मोहीकूत उतरला. ती संघी साधून राजे हळूच पुढे आले.
संभाजीराजांच्या कानाशी लागून पुढपुले – “ कंक्षा द्या – पण एक सांगा त्यास. आम्ही
जाताच पहरेकी येतील. त्यास आम्ही दिक्षिणेकडे औरंगाबादेच्या रोखाने कूच शाळ्याचे
सांगणेस बोला ! ”

“ बाबा, हे घ्या आणि आमच्यासाठी एक करा ! संभाजीराजे कुंभाराला कंठा देत
म्हणाले.

“ काय सरकार ? ”

“ आम्ही औरंगाबादेस जातो आहेत. मुतुव्यास. कुणी आमची वाजीपुरी केल्याचा
सांगणे. येतो आम्ही ! ”

“ जी.” कुंभार कंठावाकडे बघत म्हणाला.

पुढे संभाजीराजांच्या घोडा टेबून राजे, सर्जेंराव, ऋंबकंपत आमच्यातून ‘दक्षिणेकडे’
बांहेर पडणाऱ्या वेशीजवळ आले. राजांच्या अंदाजप्रमाणे पहाळ्याच्या हशमांनी हे पथक
हटकविले. सर्जेंराव घोडा पुढे घेत हशमांजवळ गेले. त्यांनी कमरेच्या कशात ठेवलेली
‘दस्तके’ काळून दाखिविली.

“ कौनसी सवारी है ? ” तीरीही एका हशमांने सर्जेंराजांना तराटणी देत म्हावल केला.
पुढे होत राजांनी शहरातील रामसिंहाच्या हवेलीकडे फाडीचा रोखे ठेवून जाब दिला,
“ रण रामसिंग की मेहमान सवारी ! ‘सेवा’ कळवत्तन की फर्जद सवारी ! ”

मिर्झा राजाचा दरबारी असलेला वचक आठवून पहासून पथक सोडले ! आता याजे 'दक्षिणेशबाहे' गेले ही भूमिका सर्वजु उडाऱा होती.

सोरे 'दक्षिणेशबाहे' पडले. कुणीच काही बोलत नव्हते. आगचाला घरून शावळी सांज उतात होती. राजांनी यमुनेच्या किनाच्याना विचारले, "कुंभाराच्या घरासमोर हिरोजीच्या वेशातही यमुनेच्या रोखाने दैव लागली. यमुनाकड वेताच घोडी थांबली. साळे पावतला आणि खंबकपतानी बोकेके सोडले. राजे अणि संभाजीराजे अंगीचे पेहावर उतकून भगव्या छाट्या चढवून संन्यासी झाले ! यमुना हळहळत होती. चारी बाजूने संजावून आल्यामुळे तिला हे दोन्ही 'भुत्ये-संन्यासी' काही बघायला मिळत नव्हते.

उतरलेल्या पेहावाचे पुन्हा बोकेके आवाकून आंबकपतानी ते घोड्याच्या पाठीव टाकले. सर्वेच अणि ते आपल्या आणि राजाच्या व संभाजीराजाच्या घोड्याच्या ओढाळ्या घरून यमुनाकाढी मुळ वाढू तुडवीत काठाने उतेकडे चालले. त्याच्यात आणि आपल्यात थोडा फासला ठेवून याजे अणि संभाजीराजे यमुनेच्या काठी ओढवती वाढू तुडवू लगाले. त्याच्या पायऱ्यांनीशी यमुनेच्या साक्षीने आता भवितव्याचे महाभारत उमे ठाकणार होते ! यमुनेच्या रोखाने नौका नेणारा घाट आला. राजांनी आंबकपत आणि सर्वेच यांची खांदापेट घेतली.

घाटावर निराजी, कर्वाद परमांद व कर्वी कुलेश याच्यासह सिद्धच होते. न दितणाच्या यमुनेच्या पात्राला याजे संभाजीराजे यानी नमस्कार केले अणि ते नैकेत चढले. पाठोपाठ निराजी वर चढले. नवाडांनी वल्ही फेलली. अधिराला विचर नौका पान तोडू लागली. पात्राच्या मध्यावर येताच राजांनी खांदावर चढविलेल्या झोळीत हात घातला. सोनमोहरांची भरली मृठ बाहेर काढून ती संभाजीराजाच्या हातात देत ते मुण्णले, "यमुनामाईला अणण करा."

संभाजीराजांनी सोनमृठ यमुनेच्या कुणामुखात सोडली.

गा वेळी औरंगेबाची लाल किल्ल्यातील मारीबीची नमाज संपली होती ! तो खुदातलला भालवा आभाळाकडे पंजे उतकून दर्बारी 'पावती' देत होता – "अर हम्मा ३ निरिहम !" खरोखरच तुम्हेसारखा 'दयशील' ते एकत्रच आहेस !!"

त्याच दयेचा फायदा घेऊन कोठीत पलंगावर शिर्या, लोड रचून, राजाचा तबकातील टोपमुदा उतकून त्या जारी सरपोसाते झाकलेली 'पाण्याची सुरई' चढवून हिरोजी सिताव कोठीबाहेर पडला होता ! मदरानें 'औषधे' आण्याच्या निमित्ताने केळवाच कोठीला पाठ दाखविली होती ! सरे पक्षी उडाले होते ! उरली होती फिसे ! निदिय कैलेच्या आठवणीची.

आपल्या हवेलीच्या देवमहालात रणचंद्रदीसमोर माथा टेकून एक मानी रजपूत तिला साकडे घालीत होता – "मेहमान सलामत हे !" तो होता रामसिंह ! एक वारपृष्ठ आपल्या नावाला येणारा बद्दा टळका मृणून यमुनेकडे बघत निःशास दाकीत होती – 'विठ्ठलदासाची हवेली !'

यमुनेकर लाटा उमटवीत नौका 'किनाच्याकडे' चालली होती.

वाच वेळ मनाच्या कोपन्यात घर करून राहिलेले एक आश्चर्य राजांनी शांतपणे उभ केले. त्यांनी संभाजीराजांना विचारले, "कुंभाराच्या घरासमोर हिरोजीच्या वेशातही तुम्ही आग्हास कसं पारखल ?" क्षणभर यमुनेच्या उत्कंबळक्या लाटानी ही बाब ऐकायला आणली खलबळ रोखून धरली !

राजांच्या पायावर नजर टाकीत संभाजीराजे अदवीने म्हणाले, "डोकीवर टेप असल्यास राहेच चालत होतात तुम्ही आजासोहेब !!"

यमुनेच्या ब्राह्मण, वस्तीतील एका कौलरूप परात छाटीधारी संन्यासी अणि बासंत्यासी शिरले. पाठीशी निराजी होते. हे घर मोरेपंत पिंगळ्याचे भेड्यो कृष्णाजीपंत त्रिमल यांचे होते. निराजीनी लंगाचा तपास लावून राजांना त्या सुरक्षित जागी आणले होते. कृष्णाजी आणि त्यांचे बंधू काशीराज व विसाजीपंत यांनी आपल्या थोर अतिर्थिच उत्तरी दिलळावर पददीने स्वगत केले. त्यांच्या मातोशी लक्ष्मीबाईनी सोरई शिजायला टाकली. पाकऱ्यात मधुराई पझीच्या रसेदीचा अन्नांध दरवळू लागला.

घराच्या धारणी अतीर्थी सदरेकर अंथरेल्या स्वरूप बैठकीवर राजे अणि संभाजीराजे छात्या धारण करून बसले होते. कुणाची निवारी, कुणाला कुणाच्या दारात नि कसल्या ध्यात उभे करील सांगता येत नाही ! वास्तविक संन्यासी, योगी, बैरागी यांचे स्वागत राजांनी करावे. पण आज तेच खुद संन्यासी-वेपात दुसऱ्याच्या घराचे आतिथ्य घेत होते, आणि तेही एका मधुरेसारख्या तीक्ष्णेशतल्या ब्राह्मणाकडून !

राजे उसासले. छाटीधारी संभाजीराजांना ते निरवून बघू लगाले. फार विचित्र विचारांची भगवी छाटी ल्यांच्या मानाने पांगधरली :

"राजा हा जन्मानेच संन्यासी असतो ! मारे सोडू संन्यासी होणे सोपे, पण सांचात असून संन्यासी राहणे कठीण. हे पडताच्यून बघायला आर्ही अनेक सामुसंतोचे पाय धरले. तुम्हाला मात्र या उमरीतच हे समजते आहे ! असेच व्यावे तुम्ही. बृतीने राजे आणि मानाने संन्यासी !

विमलाच्या घरची भोजने उरकली. राजांनी सर्व पंढर्यांशी खलबत केले. पुढच्या दोडोना बेत आवून झाला. राजे आणि संभाजीराजे बिस्तचावर आडवे झाले. संन्याशाला बिलात बालंसन्यासी सुख झाला.

तिकडे आपल्यात कललोळ उसळला होता ! "सेवा गैब हो गया" ही खबर हां साकडे शहरभर पसरली होती. कालनिक धारातीने औरंगेजेबाने प्रथम आपल्या महालभोवती हव्याबंद हशमांदे पहारे आवळून टाकले !

"बेमवित, निकले यर्हेसे" म्हणात फौलादांबींची शेळक्या शिव्यांनी हजारपत कळन औरंगजेबाने त्याला महालबाहेर हाकलला.

“ बजारी आझमू, सेवाने कितने लघिये नजर-निसार पेश किये थे ? ” और गजेबाने जाफरखानाला विचित्र कडवत सवाल टाकला।

“ बाप बेटेने मिलकर करीबन ढेढ हजार मुहर और पंद्रह हजार रुपये नजर किये थे हुसू. ” जाफरखानाने जामदारखानाचा तपास घेऊन प्रत्युत दिले।

“ उते दबर अने के लिये खर्च कितना दिया था ? ” और गजेबाच्या कपाळी आळांचे जाढे चढ़ले।

“ एक लाख रुपया आलिजा ! ” जाफरखानाला सवालाचा रोख कळल्याने तो पडव्या आवाजात उतरला।

“ नमकहराम, दगडलबाब ! ” विशेषातीली ठूट पाहून अस्वस्थ और गजेब माळेचे मणी सरसरे ओढत पुण्युला।

“ इकडे कांगडेच्या झोळीत, लाख लाख रुपये किंमतीचे हिं, रुपे, माणके ढडवून गजे. संभाजीराजांच्यासह मधुरेच्या वेशीबाहेर पडले होते. दैरागी, उदसी, भोले अशा निरनिराळ्या उतरी पंथाचे वेश राजांच्या माणसांनी चढविले होते. वेगवेगाळे तोके करून एवज्येकंशी संबंध राखत ते चारुले होते. बनारसच्या रोखाने. ” चालीच्या वाटा दाखवायला स्वतः कृष्णांजी त्रिमल आणि कर्णी कुलंसा बरोबर होते. कृष्णांजीचे बंधू, काशीपंत आणि विसाजी संगती होते.

दिवसभर धर्मशाळेत मुकाम आणि सांज व पहाट धरून बाटलेड असा प्रवास मुरुआला. सरतीला आला तरी पावसाळा ठार हटला नव्हता. मार्गाच्या नवांची विशाळ पांव धावविची गती रोखित होती।

सांज धरून एका धर्मशाळेत गर्जांचा मुकाम पडला. कृष्णांजीपंतानी धुनी पेटवली. तिच्या फेराने एजे संभाजीराजे, कृष्णांजी, कुलेश असे कैरागी बसले।

“ सर्जीव, किती पहला मांग पडला ? ” राजांनी धुनीच्या उसळल्या उखालोकडे बघत श्रेष्ठाचा वेश धारून बसलेल्या सर्जीव जेव्याना विचाले।

“ जी – असल की धा कोसाचा. ” सर्जीवांनी उत्तर दिले।

“ एकबाब ? ” राजांनी एक काढूक उचलून धुनीत घातले. आणि संभाजीराजांकडे बघितले. ते धुनीत मुललेल्या निखांचावर डोळे जोहून विचारात हरवले होते – ज्वालाच्या चट्टचटीबरोबर त्यांचा सूर लगान गाहिला होता।

मधुग सोहून बनारसच्या रोखाने कैरागी-तांडा चालला होता. सोरजण चटकी पावले उचलीत होते. नकळत संभाजीराजे मांग पडत होते. बोलत मुऱे मेरेले राजे मा एकसम थवकात होते, तांडा थांबत होता. साळव्याचा मेळजोड होऊन पुक्का वाटलोड सुरु होत होती।

“ थकलात ? ” राजांनी प्रश्न करून संभाजीराजांची तंडी तोहली.

“ जी, नाही.”

कसरऱ्यातीरी निर्यासी ममसुख्याने चालते राजे एकाएकी थांबले. त्यांच्या कपाळीचे भ्रम-पहू आळकसले. त्यांची निर्यासी शाळी.

घामाने डवरलेल्या, लालवलेल्या संभाजीराजांच्याकडे त्यांनी नजरजोड बघितले.

जबल जात त्यांनी त्यांच्या खांधाचावर आपला ‘ संन्यासी ’ हात ठेवला !

“ ज्ञा येता ? ” धोगरल्या आवाजात सजांनी पायवाटोच्या कडेला असलेल्या एका डेवाज झाडाकडे हाताने इशारा केली.

संभाजीराजांनी डोळेच्याचा साफा डोळविला. ते दोयेही पितापुन झाडाच्या खेराखाली आले. तांडा पायवाटेकर उमा गाहिला. गर्जांच्या मरी काय आहे याचा कुणालाच अंदाज येईना.

“ आमचं एक ऐकला ? ” राजांचा हा आवाज नेहमिपेक्षा केवळ होता.

“ जी ! ”

काही क्षण खोळाबळे ! मरी बाघलेले संभाजीराजांच्या कर्णी घालताना आजवर राजांना कर्मीच शब्द धुँदाळावे लागाले नव्हते. आज ते कणे पडले.

“ पहला लांबचा आहे ... ” राजे थांबले. आपसुच्च.

“ जी. ”

“ तुम्ही ? ... तुम्ही – शावता ? ” राजांनी संभाजीराजांचे दोन्ही खोदे हातपकडीने एकदम घड आवळले. शब्दापेक्षा ती पकडून खूप बोलकी वाटली संभाजीराजांना. ते दोधे पितापुन एकमेकांचे डोळे पाजळल्या पोतासाऱ्ये एकमेकांस भिडवून एका क्षणात उंद बोलून गेले. ज्योत ठिणाली समजाबून गेली. एकाच हातपकडीतून !

“ जी, आज्ञा ! ” बुद्धतरी आलेला तोफोळा रिकाम्या तोफाड्यावर आदल्याना ठणकावा तसे संभाजीराजे निधरी बोलले.

ते एकताना राजांचे डोळे पाणथरून आले. बंदवालीचा फुलां स्वार, ऐन घुमालीत हत्यागार करीत होलीला याचा तासा एक विचार राजांच्या मानातील सांगाळे पेच दू हहटवीत वर. आला – “ खांच आमचे काळीबच यांच्या रूपानं कुणी तरी सोनरसात डुबून ते आपहास आपल्या सावळ्या हातांनी पेश केलं आहे !! ” राजांचे डोळे अभिमानाने पाणथरूले होते !

“ सावळे हात – एकला जीव ! ” क्षणातच राजांचे युरे भान सुन याळे. तांड्याकडे चालले.

“ कृष्णांजीपंत, बडे घ्यासे सुनो. ” तांड्यात येताच राजे कृष्णांजीपतना जरा बाजूलू घेऊन मन बांधून निर्यातीने बोलले.

“ हा. ख्यामिन. ”

“ हम आगे कूच काते हैं। हमारे फर्जद, केसोपत और कविजीके साथ फाढे लोऱेहो. ”

मथुरा ! ये हमारी मबसे किमती अमानत आज हुँहरे हाथमें है ! मुलकमें जाकर हम हमारे सदद्वारा-हशम खेजेंगे दसहरी खत देकर, तब तक कुँवर हमहरे भाइक पास हेंगे । अभीसे ये हमारे नहीं हुँकरे बेटे हैं ।” राजनी शांतपणे बोलते.

कुण्णाजी निमलनांगा छातीवर प्रणभर देवल्यागत बाले.

“ बोलो, ” राजनी सरझी देखे मुकु झाले.

“ हम गरिब ब्राह्मण, ये राजन्तुन् कुँव न होनवार बना तो हम कैसे मुँह दिखावेंगे आपको स्वामी ? ” कुण्णाजी मनवे बोलते.

“ कुण्णाजीपंत, न होनहर अब भी हो सकता है ! हम इसका नामोश हुमपर कभी नहीं डालेंगे । ” राजनी कुण्णाजीपंतना धीर दिला. कुण्णाजी मसलतीत सामिल झाले ! त्वानी केसोपंतना तया केले.

“ तुम्ही केसोपंतबरेर परतीची चाल धरा. ते संगातील तसे वागा. कुणी बरेवर घेवल्याखेची बाहेर फटका करू नका.” एजे सावधिरिच्या सान्न्या सुवनना बडावल्या शब्दनांगी संभाजीराजना देऊ लागले. त्वान्च्या ओतांपूरु निमटणे बोलू न बोल संभाजीराजनी कानाच्या परड्या करून त्यात भंडाच्यासारखे साठवून घेतले !

“ केसोपंत, तुम्हो घरमें कौन कौन है ? ” राजनी निमलांच्या घरचा अंदाज घेत दिवारले.

“ मां है, भाई-बहन हैं । निमल उत्तरले.

“ तो आजसे ये हुँहरे भांजे ! ध्यान रखवा.” राजे धीराने बोलत होते.

संभाजीराजना म्हाचे सोनपान लान्च्याच्या सपक्षाबरोबर भेलकाडत कुदेती दू जाऊ बघत होते. मोठ्या मुश्किलीने ते एकदून संभाजीराजने त्याला घडू धरून ठेवू बघत होते. दिंडीची पालखी बाहेर पडताना झांजा, मुदा, टाळ, तास यांचा न कळणारा कललोल उठावा तसा त्वान्च्या मनात कललोल उठला होता. अनेक चेहेरे देवल्यांसमेर तरकून धावत होते.

आणि तो क्षण आला. निरेपांचा ! शिकडातील लेटकवात दही होताना चहू अंगनी विरजन साकवत येते तसे राजनीचे मन दाढून आले ! आता धीरपुरुषाला आपल्या धशाच्या घारीच्या रंजुकीत खिळा ठोकल्यागत वारू लागले ! शब्दांनी नकळतच चिलखते चढविली ! भावनाचे बुरुज काळजावर खडे झाले !

राजनी आपल्या काळजाच्या भोसलाई तुकड्याचे खादि धरथावल्या हातानी थोपले. भवानीच्या दोन डोळ्यांसपर खेते पितापूरु दिसत होते ! दोन बाटणारे – पण जे काही बघा – भोगाचे असेल ते एकदून भोगारे ! एकजोड झालेले !

राजनी झोलीत हात घालून एक सोन्याची ठोटेखानी शिवरिंदी बाहेर काढली. त्वान्चे सफटिक शिवलिंग हिसेजीबोरोबर मागे गाहिले होते म्हणून त्वानी पूजेसाठी ही खरीदली होती. शिवरिंदी संभाजीराजनी ऑजळीत देस राजे म्हणाले, “ आता सृथिचा आणि दिवळ्याचा मुजरा हिला करत चला. कभी बोला. हिच्यावर भरोसा ठेबा.”

ओंजळीत बैरागी ‘ शिवाची ’, बैरागी आबासाहेबांनी दिलेली, सोनपिंडी घेऊन संभाजीराजे त्वांच्याकडे बघू लगाले. रटबंदीच्या घडीव दाडावर धुक्याचे क्षाणत पाणपेक्ष तराळून उठावेत तसे त्यांचे डोळे भरून आले. बाहुल्यांच्या पाखरांचे पंख चिव झाले. उठलेले मोती गालावरून ओधपळत भाटीवर कोसवळले.

ओंजळीतील शिवरिंदी छातीला बिलगती धरून संभाजीराजनी पुढे होत घुड्ये भुईला टेकले. आपले बैरागी कपाळ त्या चक्रवर्ती संन्याशाच्या पायावर टेकविले ! त्या स्पर्शाबरोबर राजांच्या उम्या अंगी काटा उठवणारी एक सरसरी रक्कल सरकली. त्या लाटेने त्यांच्या डोळ्यांत भोसलाई मोती आणू सोडले ! संन्याशाने आपल्या केमलांब पाणपणा निमून घेतल्या. संभाजीराजांच्या डोकीवर च्या सापासवर राजांचे आशीर्वाद पडले. अशेच्या रुपाने !

“ शंभुवाळ ५ उठा. ” लागवाने राजनी त्याना बार उठवून घेतले.

“ महाराजसाहेब ५, आमचा ... मासाहेबाना, घोरल्या-धाकड्या. आऊसाहेबाना, धाराकला सान्यांचा पुजारा सांगा ! ” ते ऐकताना राजे गलबलले. कडकडाट करीत कुतल्यातीरी देवल्याच्या कळसवर कोसळताना विकेच्या लोळाने शेजारी अमलेल्या डेलार वटवळाळा थारून सोडावे तसे त्यांता एका विचाराने थारून टाकले – “ आपाणांकडून नाडला जाण्याचा येण दिसते या कुँडलीत !! ” राजांचा हात चटकन छातीवर गेला. पण आता तिथे कवड्यांची माळ नव्हती !

चारी पायाना दतेली आकडेच्या लावलेल्या हातीसरखे राजे बैरेन, हैण झाले. “ आणि – आणि हे सलामत परत आले नाहीत तर – तर माताहेब आमचं तोळही बघणार नाहीत कधी ! सती जायला निघताना घातली तसी त्या बेळी त्यांची समजूत काही नाही घालता येणार ! ” राजांच्या पोटात खडू पसरला. आतळांच्या सणकेमसी पांजी समोरच्या शंभूराजांगा पोटाशी घडू बिलाते घेतले. भिडली ! परिस्थितीच्या वारोडेतोने ती मावळी जीपिक्याची दोन्ही टोके एकमेकाना भिडली ! त्या मिठी राजांचे ‘ राजेण ! ’ आणि संभाजीराजनीचे ‘ बाळ्याजेपण ’ गुरमरून गेले. निर्धाराने राजनी शंभूराजांगा सोडले. आपला सर्वात किमती हिरा जपाण्यासाठी केसोपंतच्या हाती काही हिं, माणके टेकली.

शंभूराजांच्या मस्तकी हात ठेवू राजे अवसान घेत म्हणाले, “ औक्षंवत व्हा ! ” “ आ-म्ही प्रे देऊन खबरगार थाई, ती पावताच टाकेटाक हुवरीने निघा. हे त्रिमलकाका सांगील तसेच वागा. जपून असा. जय भवानी ! ” राजांचे डोळे शांत होते.

“ जय भवानी ! ” राजांच्या धीरसेलोंगा संभाजीराजनी तशाच धीरावे अंबुर फोडले ! “ जय भवानी !! ”

राजे प्रयाणच्या विवेणी संगमात स्नान करून धाटणाऱ्या चढून देताना त्याना एका पारच्याने या बेळी रोखले होते!

हातातील पिसांचा शुडा त्यांचा समोर धरून तो म्हणाला, “बुजांजी, ये गडक पांध हैं! मैनेकेके पहाडीके! हर काममे यश देवेवाले. ले जावो पांच!”
राजे त्या पराढ्याकडे बघत भुवर्हँची कमानबाक चढूकून गेले. “ हर काममे यश देवेवाले ! गडके पांच ! ” पारच्याच्या हातातीली पिसे बघताना राजाना संभाजीराजांची आठवण झाली. “आता एकाच कामी यश पाहिजे. शंभूवळ सुखरूप प्रतण्याच्या ! ”
राजांनी गडकाची पाच पिसे आपल्या सडक बोटात घेतली ! संजेगावांनी पारच्याला दिनार दिले, क्षणपर पिसांकडे बघून राजांनी ती काखेच्या झोळीत सोडली. राजाना अंदाज नव्हता की त्याचा ‘गडवळाचा’ कंस्तकिल्याच्या उंच ठिकाणवरून हरवल्या डोळ्यानी यमुना बघतो आहे ! आपला आणि मासाहेबाचाच विचार करते आहे !

काळाने दिवसरात्रीचे काळेपांढेरे ‘गड-पाच’ आपल्या टोपात खूपसले ! दीड महिंयांचा काळ मारे पडला. मंजल, दरमजल मारे टाकीत राजे मार्टी मुख्यात मुख्याप पावते झाले. संन्यासी वेशात !
उरु घातलेल्या दुधसारखा राजगडाचा ऊर उचंबळून आला
गडपायथ्याशी येत असलेल्या राजांची वर्दी मोरेपांती जिजांकुच्या कानी घातलें,
“आईसा ५ हेल, राजे... राजे सुखरूप पावते झाले. पायथ्याशी त्वाच्या येत आहेत – संन्यासी वेशात ! पालखी सामोरी नेण्यासाठी आमही गड उतरतो आहोत. सारा गडलोक पायथ्याच्या रोखाने धावत सुटला आहे ! ” भावानाचा कललोळ झालेल्या मोरेपांतीचे डोळे आजवर दाटलेल्या वितेला वाट करून देताना अनंदाने वाहू लागले.
झुकालेल्या केवड्याच्या कणसासारख्या दिसणाऱ्या किजांकुचे मन उकळत्या पाण्यात खालवर युसकण घेणाऱ्या ठुळशीच्या यानागत मिरमिटले ! मिरमिटताना क्षीण आवाज उठला, “आदंब ! जगदंब ! ”

भरत्या डोळ्यांनी त्यांनी समोरची जगांबा दिसते का ते पाहिले ! ती दिसत नव्हती ! जिजांकुच नाळीजभर चकलत्या. “आई, मनाच्या पिळात आमही तुला नको ते बोलले. मोरेपंत आजेसाठी खोळांबाले होते याचे भान जिजांकुना अले नाही.
पायथ्याकडे ओढे घेणाऱ्या मनाला आवरणे असू झालेले मोरेपंत म्हणाले, “आमही निघावं आईसाहेब ? ”

त्याना हात-इशातीने जहाळ बोलावून घेत जिजांकु मुशिकलीने एक-एक शब्द म्हणाल्या, “पंत ५, त्यांचा पेशवर घेऊन चला साठी ! संन्याशाच्या वेशात आऊसपार विवेणी संगमावर राजांचा तोंडा उभा असेल !

५ छ

कथी नव्हता ते भोसलेबुळीचा तौरंग झाला. मधुरेत संभाजीराजे, तीर्थेशंतांचा वाढेवर राजे, राजाडावर थकदिल जिजाऊसाहेब आणि माहेरी शुंगारपुरी येसूवाई ! संजालाचा झेर डुर्व रावलेले, अंगच्या वर्खांच्या शेवांची मानेमारो गाठ आवळलेले, छातीवर आडवे यंशोपवीत चढवलेले, कपाळी गंधाटिळा भरलेले शंभूराजे आता ओळखूदेखील येत नव्हते. ते मुळ न होताच बदू झाले होते !

केसेपंतांनी त्याना उत्ती आहिके, आचमन, संध्या या साळव्यांचा सराव दिला. केसोपंतांचा सुसंस्कृत यारी शंभूराजाना कानी पडणाऱ्या संस्कृत बोलीने भुक्त यातली. आकाशसुंदरीने शारदीय सांजवेळी पौरिमिच्या टपोच्या चंद्राचे फूल आपल्या निज्या केसंगुणकीत याळावे तशी ही बोली होती ! मधुरातली मधुर. एकताना अंगोभोवती पिवळाध्यामक शाळानामा पांधरतो आहेत असू वाटायला लावणारी !

आपण नेहमी ऐक्तो त्यासारखीच ही भाषा आहे. पण नेमकी कशासारखी हे अपकदा ते विसाजीरांबोलर देवदरशनासाठी हरिहोरेश्वराच्या मंदिरात गेले. तिथे आतीचा जवळकोर चालला होता. तो ऐकताना त्याना मनचा पेच उकळून गेला ! ‘ही भाषा देशी आपमचे गोंधळी, आईचा महिमा उभा करूतात, तरीच आहे ! ’

मंदिरावून परताना ‘कंसका किलला’ हे बेस्तक ठिकाण आले. विसाजीपंत म्हणाले “देखना है किला ? ”

“ जेलर ” म्हणत संभाजीराजे ‘कंसकिल्ला’ या मधुतेली सर्वात उंच ठिकाणावर आले. समोर यमुनेचे डोलजांज वर्ळण फिरलेले दिसत होते. पायांची वर्ली मारत तळवटावून उसवलेली कितीतीरी कासवंवे पाण्याबोहर मानाच्या काळ्या उठवीत होती. पुढी त्या काळ्या गायब होत होत्या.

‘थोल्या मासाहेब या यमुनाकाठी वाळूवर उच्या गाहिल्या तर कशा दिसतील ? ’ एक वर्ळण शंभूराजांच्या मनात संकिम फेर टाळून गेले.

ते यमुनेकडे डोळेंगोड बघत राहिले. त्याना अंदाज नव्हता की याच यमुनेला पुढे मिळणाऱ्या गंगा आणि सरस्वती यांच्या विवेणी संगमावर राजांचा तोंडा उभा असेल !

येऊ नवे म्हणतात ! या.” जिजांऱी धाराऊकडे बघितले. ती तबकात साठवण झालेल्या पोहांकडे वाचत होती.

पायथ्यासी कोण कोण आले आहे याची कलचना नसलेले मोरोपंत राजांच्या अणि शंभूराजांच्या ऐकांची तबके घेतलेल्या धारकचांसह पालखी घेऊ गड उतरले. होते. संन्यासी ते ऐकून गुलबलत होता.

मोरोपंत आले. त्यांनी दारी पालखी ठाण करून तबकधारी मावळांनिशी नायकाच्या घरात प्रवेश केला. राजे स्मोर दिसताच मोरोपंत पुढे झाले. राजांचे बैरगी पाय शिवायासाठी ते इकागर एवढ्यात योगदीवरून उठून राजांनी त्याना उठवते घेतले, खांदाभेट दिली. दोपाचाही प्रेमा उचंबवून आला. केळीचा मोना पाझारा तसे पंताचे दोळे पाझरू लगले.

“राजांनी तातडीने चलावे. मासहिल ...” मोरोपंताचे शब्द घरातच घटमळले. “निषण्यापूर्वी हा राजसाज अंगी धारण करावा. पुजाने मातेसमोर संन्याशी वस्त्रात जाऊ नवे असा शाब्दंध आहे.” पंतानी जिजांऱने वसा जपणेर मन राजांच्या कानी घातले. राजांच्या कपाळीने भस्म-पृष्ठे वा चढले. “हे ध्यानी नव्हते गिहेले !” राजांनी भस्मपट्टाना मनाचा पडसाद दिला. ते खाली उतरले. तबकधारांनी तबके आतल्या दालनात नेऊन ठेवली. राजे दालनात गेले. अंगीच्या छाटीला त्यांनी ती उतण्यासाठी हात घातला. लवधर त्याचा घातला. हात थवकला. मनावर दिवारांची छाटी चढली - ‘आम्ही ही छाटी उतातो आहेत ... पण ... पण शंभूराजांच्या अंगी ती आजही असेल ! हे असे विचार, असे क्षण पाठलगावर पडले की वाटते अंगाची छाटी कधी उतरून नये ! पुरु संन्यासी वेषात, पिता राजेपेहरावात हा कसला खेळल ! काय आहे आईच्या मरी ?’

“जातच, जांदव !” राजांनी छाटी उतरली. अंगी चढवावा कूण्हून त्यांनी घोंगीवर मांडलेल्या एका तबकातील जामा उचलला. आणि राजांच्या उम्हा आगावर सरसरते बाघाळीचे बनवे बनवे कुलले ! दोळे ताणून ते हातातील आखूड हाताहाहीच्या जाम्याकडे बघवत राहिले ! तो शमुराजाचा होता !

त्यांच्या एका दसानाने राजांचे ‘राजेपण’, ‘संन्यासीपण’ बुसकून दूर फेकून दिले. नको तो विचार राजांच्या ‘आजा’ म्हणविणाच्या मनात चौधुरु घुसला - ‘शंभूबाढ मलमत आले महीत तर ?’

पेहराव करून, कपाळी शिवपटे भूस्त राजे दालगावाहेर आले. बैरगी, मंत्रिण यांच्या संगतीने नायकाच्या घराबाहेर आले. बाहेर दाटलेला मावळ-मण्मूस गर्दनि पुढे उसळला. फाड्या राजांच्या मोजडांवर टेकू लागल्या. इमानी नेवकडा ओल्या होऊ

लगल्या. बाराबऱ्यांचे बंद तणाव देकू लगले. माणसे ‘हत्याला राजा’ डोळ्याच्या प्यानात तलवारीप्रत आबादानीने साठवून घेऊ लगली. कललोळात एकांचा मोरोपंतांवेरीज, बैरगी सोडले तर, शंभूराजांचे भान कुणालाच आले नाही.

पेहरावाचे एक तबक तसेच प्रत आलेले पाहून मोरोपंत मरी चाकले होते. आपल्या माणसांना राजदरशन देऊन राजे पालखीत चढले. त्यांनी पालखीचा राजगोडा हाती थरला. अणि एका पेचाने त्यांच्या मनाच्या राजगोडा करून मुढीत घड धरला ! “आता मासाहिल विचारतील - आपचे शंभूबाढ कुठे आहेत ?” आगची वाट पाहून शिणल्या-थकल्या त्यांच्या कानी काय थालवे ? राजांच्या मनाला पालखीच्या चालीबोरावर हिसके हिदोळे बसू लागले. मन मुत झाले ... फरा दिवसानी पाली दवाज्ञावरची नीवत दुडुडली. राजे बालेकिल्यावर आले. त्यांची मुद्रा निर्धारी दिसत होती. डोळे मासाहेबांना शोधण्यासाठी हरणाचे पाखडू लावून दौडत होते. सद्दोलेच्यावर जिजाऽु उम्हा होत्या. पाठीशी, उद्द बैणारी डोळ्यांची मावळप्राखेर गोंदल्या मनाने पुरिकलीने थोपती करून धाराळु उभी होती. खांशांच्या संपतीत राजे सदरचौकात प्रवेशले. समोर जिजाऽु उम्हा होत्या. आसांची अणित सफेद कुले जगदंबेळ्या चरणावर गाळून आता देह तिथे टाकावा काय या विचाराने थरालेल्या प्राजलत्याकुलवंत आडासारख्या ! परिशितीच्या घोडेटाणी निविणे तुडवून दाळकलेल्या, मंदिराकडे-जाणाच्या समर्पित पायवाटेसारख्या ! भवानीने उधळलेला भंडारा मिठीत सामावून घ्यायला आसावलेल्या पडीसारख्या ! शणभर राजांचे पाय फरसबेली जागीच विकल्यात झाले. हृस्याच शक्णी भरतीच्या समुद्राता भावकलेले उरी घेऊन राजे झगाझग चालले. टोपांची मोतीला हिंदकबळी. तिचे इलुते फुलोर तेवढे जिजांऱना कसेकसे दिसले. मा डोळ्यांचावर आसांची सफेद तुवदाने समसरून दातत उतरली ! त्या तवदानांतून एक धूसर सोनस्वन समोर येत होते. एक थरथरता तेजाळ पोत जवळ येत होता. बाकीचे काहीच दिसत नव्हते. दिसावेसे बाटत नव्हते.

राजांनी पायावर ठेवलेल्या कायाळाच्या स्पशनि जिजाऽु उम्हा देही थरासून उठल्या. त्या थरथरीने त्यांच्या डोळी उतालेली आसांची तावदाने खल्लकून निबळली ! जिजांऱनीहेबांचा तुळजाई सोशिक आत्मा नेवांच्या महादारानी पाइरू लागला ! चुकते होऊन त्यांनी थरथरत्या हातांनी राजांना उठते केले. अणि पहटवाच्याचा झमकीत सुंगाच्या गुंवा क्वावा तसे - यमुनेच्या पाणपाठीला सूर्यरस बिलगावा तसे - गजे जिजांऱच्या मिठीत विसावले ! पुण्यंग भरून पावले. मोहरले. माटूण मुके, मुके झाले ! कृतार्था कृतार्थ झाली !! बोकात दाटलेल्या हर आसामीला ते बघातना बाटले - अपाणच ‘आऊसाब’ आहेत !

‘राजे’ आपन्याच झातिगिरीत आहेत ! फक्त एकच कुणबाऊ मानाने शेवेला सुपात घाण्यून थड्याहू याखड्यावला सुखवात केली. उडणारे भूस ढोळ्यावत चरचरत शिर लागले. घाराकळच्या ! ‘त्येकरूप कुरं हाय ?’ म्हणत तिचे भिरभित्रे ढोळे राजांच्या बोरवर आलेल्या बैरगी तांडवांच्या काखेविठील झोळ्या झटकू लागले ! तटबंदीचे थोराड तुल्य उचलून ते कुणितीरी क्षणाक्षणाला आपल्या उगावर रचत आहे असे धाराकुला वाटले !

मिठीतल्या राजांच्या रोखाने एक – फक्त एकच शब्द जिजांकुंच्या दाटल्या कंठाला वकवा देऊन निसटला ! जन्माष्टमीच्या दिवशी दुधांच्या धोरत न्हाऊन निषणाच्या श्रीकृष्णाच्या बैरगा लंगाडमरीमारवा !! मायेने चिंबा – चिंबा थवथबेला –

“ शिव ५ च ५ वा ! ”

त्या मुद्रया शब्दाचे मायाळ थवथबीतपण जिजांकुंचे जिजांकुंच जाणवले ! त्यात तर त्याचे कान क्षणात सुन झाले, मन भिन्न झाले. त्या सुन भिन्नवेत सोरे सोरे भाव गुदमरुन उरले. आणि क्षणातच आभाळीच्या निळाईत इशून तिश्वर विजेची नारीण सळसळून जावी तशी जिजांकुंच्या भाल्या मरी शोकेची कातरी नारीण वळवळून गेली –

“ आमचे शशभूष्ठ ? ”

कर्दी कर्दी आठी हातांनी पूजेच्या भाल्या साजाचे तबक परते सारणाच्या निग्री भावानिग्र जिजांकुंची झटकन राजाना विला केले ! त्यांचे खांदे हाततळव्यात घट धरून ठेवीत श्रथते विचारले, “ राजे ५, आमचे शशभूष्ठ कुरं आहेत ? ” त्या बोलांतील मायेचा ओलाचा धरून झालेली जरब ऐकताना राजे सुन झाले.

निशाणकाठिकून सासरत खाली ऊराणांचा जरोपटक्यासारखे गजांनी ढोळे जिजांकुंच्या पायाचर टाळले !

गजांचे निसरपण असह्य झालेल्या जिजांकुंची आपल्या हाततळव्यातील त्यांचे खांदे गद्याद त्रुम्भून टाकीत थरका फेऱाच केला – “ बोला ५ राजे ५ बोला ५ ! ” त्या लल्लूच्या शब्दांतच नको ती शंका उतरली होती. आपल्या नाकाचा गड्हा हात-चिमटीत धरून, मिठल्या ढोळांनी, इईचा टोप डावा-उडवा झटकीत, मोरीला हल्लपटून टाकीत राजे घोरल्या आवाजात म्हणाले, “ मासहेब, – मासहेब – आपल्या शेभुवां ५ चा – काळ शाला ! ते – ते मेले ! ”

ते नको ते बोल उच्चारताना राजांच्या पोटात लक्षकून छाडा पसरला. त्यांच्या मिटल्या ढोळांचाना दिसला एक ‘ सावळा हात ! ’ जगदंबेच्या पोताचर दाटलेली काजळी मारून घेत तो हात पुढे येतो आहे. आमच्याच रेखांने ! हा विचार मनी येताच राजे कावीची भाव गलबल्ले !

कानांचर थरथरते हात ठेवणाच्या जिजांकुंच्या तोडून णाशिंगाच्या काळीज्ञापार लळकारीपारांचा एकच चीक्का उठला – “ शभू. चा ५ छ – ! ” उभी सदर माराली.

बैठकीचा पायचौथपण काढून घेताच जागदंबेची आवेशी मूर्तीसुद्धा खाली ढासस्व लगावी तशा जिजांकुंच ढासकू लगाल्या ! “ देवा र माज्जा ! ” म्हणत पायच ठार गेलेली धाराक तर धारडकन खालीच पडली. तिचे अंग गद्याद हसू, लगले.

झटकन राजांनी पुढे होत जिजांकुंचा सावले. चौकातल्या पाडुचा थरथस्तन डुलल्या. खाली माना टाळकलेण्यांचे इमानी ढोळे बाराबंधा भिजवूलुगाले. क्षणात सदरेचा हूं पलटी घेत गद्यावला. टेठ नसलेले फूल हाती असावे तसे झाले ! राजे आलं म्हणून हसावे की धाकडे राजे गेले म्हणून रडावे तेव कुणाला सुधेरेना.

“ आमचे ऐकला . . . , मासाहेब ! ” राजांनी देवमहालाची इशारत देत मोरोपंतोना सदर सालवीत नेताना पुःम्हणत होते. जिजांकुंचा काहीच ऐकू येत नव्हते.

“ वंत, धाराकळाली हाठबून द्या.” राजांनी देवमहालाची इशारत देत मोरोपंतोना सदर सोडताना आज्ञा केली.

देवमहालात आणून राजांनी जिजांकुंचा प्रथम नीट बसते केले.

तोंडात पदराचा बोळा कोबून कुदू बघणारा काळजीचा इस्कोट आवरीत धाराक देवमहालात आली. ती आत येताच राजांनी दाराला आडखद टाकला. पूजल्या भवानीच्या पायांचरे एक विल्वदल उजवलेले. शांतपणे ते देवहान्याच्या पायजोत्यावर मस्तक टेकलेल्या जिजांकुंचाजबल अलेदी.

“ मासाहे ५ बा ! ” राजांनी जिजांकुंचा खाड्यावर हात ठेवीत शांत साद घातली.

“ आमची शपथ आहे. मान वर घ्यावी. आमही सांगतो ते मन बांधून ऐकावे.”

भाल्या डोळदांगी जिजांकुंची मान वर घेतली. हीनीचे विल्वदल मासाहेबांच्या हातात देत तो ‘ श्रीच्या ’ राज्याच्या संकल्प-पुरुष बांधल्या आवाजात म्हणालु,

म्हासाहेब ५ काळीज टाळू नका ! शंखावूल मध्येत सुखरूप आहेत !! औरंगजेबाच्या चौकीपहां-न्यायातून ते सुखरूप सुटावेत म्हणूनच आम्ही ही चाल टाळली आहे ! आमच्या जिजेवर आणि तुमच्या काळजावर घोडा ठेवून ! असे केले तस्व शंभूजे देसी सलजमत परत येणा आहेत !! ” राजे क्षणभर थाबले. भवानीच्या पूरीकडे शांत डोळव्यांनी बघत पडल्या आवाजात म्हणाले, “ यासाठी कधी नव्हे ती आपही तुंहास तापदा दिली. पण हे ममजून घेतले पहिजे. थोर मनी आहास क्षमा केली पाहिजे ! ”

वेगवेगाळ्या भावानांचा काना-उरात कालवा झालेल्या जिजांकुंचा काय बोलावे कलेना. मान डोलावीत त्या करसेबसे म्हणाल्या, “ शिवाळा, तोड कालता पण ती आम्हास नाही पेलवत. काही करा आणि शंभूव्यांना आमच्यासमोर जलद हजार करा ! ”

डोळे फाईन धाराक राजांच्याकडे बघत होती. तिला म्हणावेसे वाले, “ कसं, कसं म्हणायच हो ? ” पण शब्द फुला नाही. न बघितलेल्या कलपेनेच्या मध्येत ती केळ्हाच जाऊन पोचली होती !

धोड़ाचावते जिन काढून ठेवावे तसे राजांने मन आजूल साराले आणि राजाडवर शंभूराजांचे 'दिवस' घाराले ! सारा गाडेव सुकात पडला. संभाजीराजांच्या मरणाची भूमका वारपाववाहात पसरली ! बाई-मक्कांतील दोपांची पाखी हळहळली. राजांनी राजाडहून धाडलेल थेलीस्वार शुगाएप्रूच्या वेशीत घुसला. दुईची पाडी काढून तो पिलाऊंची शिक्काच्या बाळगात दिली पार करीत शिगला.

" टाकोटाक निघेन येणे. खाजांनी बोलणे आहे." एवढाच मजकूर राजांनी पिलाऊंचा लिहिला होता.

आता मधुरुला उरारी थंडीने फेटाकला. यमनेचे पात्र दाटीच्या धुव्याची रुई पांचरु लागले. दिवस राधाकृष्णाच्या मंदिराच्या कळ्याएवढा चालू आल तरी ते दर्शन देत नन्हते. राजांनी मधुग सोडून दोन महिने हठले होते. दसरा सघून सला होता. संभाजीराजे वाट बधत होते थेली वेळज येणाऱ्या घरीरागांची.

" कोई आवा हे ? " रोज ते सामन, देवदर्शन करून प्रतावच कृष्णाजीपंताच्या आईंगा - लक्ष्मीबाईंगा विचारीत होते. जसे दिवस चाल थीत होते तशी त्रिमलाच्या मंडळीमोवती चिंता चढत होती. दुकुं दाटत होते.

एके दिवसी त्रिमलाच्या घासत, खांदांना पड़ाशा टांगलेली, उत्ती व्यापारी पद्दतीचा तोषाख केलेली दोन माणसे शिरली ! त्यांच्याबेरोवर आलेले हत्यारी धारक-चंगाचे पथक मात्र मधुरेच्या वेशीबाहेच थांवले होते. घरी विसाजी आणि लक्ष्मीबाई होत्या. शंभूराजे काशीपंतासह नगरत गेले होते. घरी विसाजी आणि लक्ष्मीबाई होत्या.

आलेल्या एका व्यापाराने पडशीरुन फासबंद थेली बाहेर काढून ती विसार्जिच्या हाती दिली. डोकीच्या रुमालाच्या शेवास बांधलेली खडाधारी आंठी त्यांच्या हातात उंवली. तितो म्हणाला, " आजा है, ये थंडेको दिखाना ! " व्यापारी त्रिमलाच्या सदरी बैठकीवर टेकले.

नगरातून आलेल्या शंभूराजांनी नेहमीसारखा विसाजींगा उत्सुक सचाल केला - " कोई आया हे ? " त्यांचे बसलच्या व्यापारांच्या डोळ्यांत लाख सूर्य पेटविले ! ' महाराजसाहेबांची लरुखलखत्या खडगाने त्यांच्या डोळ्यांत लाख सूर्य पेटविले ! ' महाराजसाहेबांची अंगठी ! ' स्वतःलक्ष्मीबाई आंगठी संभाजीराजांच्या हातात ठेवली. तिच्या किणफेक उमलत्या खडगातून अंसळ्य मुझ उमाल्या घेत होत्या - " मासाहेब, महाराजसाहेब, सान्या आजसाहेब, धाराकु, गोमाजीबाबा, अंतेजी, रायाजी, केशव पंडित, महमद सेस - "

कमगून त्यांनी सदरेवर उच्चा असलेल्या व्यापारांचार नजर दिली. ते दोघेही लपकान कमेत इकले. मावळी मुजरे रुदू झाले. व्यापारांच्या तोऱ्यून परवलेचे बोल उठले, - " आईचा भंडरा ! रानचा वारा ! " ते राजांचे खरगरी होते.

खडाचा खटखटवीत शंभूराजे त्यांच्याजवळ आले. फारा दिवसांनी ऐकलेल्या मावळी बोलांनी त्यांचे काळीज ठवळले होते. त्यांनी परवलेला दाव दिली - " भवानीचा भंडरा ! रानचा वारा ! "

प्रवासी सामानांची बोचकी खांदाला लावलेले काशीपंत मधुग सोडून निघाले. ' तिथ यात्रेला ! ' बरोबर ' बु ' वेशील भांजे शंभूराजे होते. कुणाल शंका येत नवे मधुगून मातोश्री लक्ष्मीबाईही बरोबर निघाल्या. ख्रेच त्यांना ' तीर्थियात्रा ' करायची होती ! राजे आणि संभाजीराजे घटविणाऱ्या ' मौजी जिजाऊ ' त्या सर्व त्रिमल कुटुंबाला दोळाप्र बधायच्या होत्या !

जडावलत्या उराने संभाजीराजांनी युम्ना आणि मधुरेचा निरोप घेतला. खिजवलत्या शंडीला धरून ' त्रिमल कुटुंबाची ' बाटोड मुळ झाली. त्याच्यावर ' नजर ' ठेवून पुढगांगे करीत राजांचे खरगरी आणि धारकी मुक्काम ठारू लगाले. त्यांच्याजवळ छुपी हत्यारे होती. कुणी फकिरांचे, कुणी अतिरिंगांचे, कुणी वैदुवे तर कुणी चक्र मोगलींसरदारांचे वेश धारण केले होते. कोल्या दाढ्या राखल्या होत्या. ' याता ' उतर सोडून मावळाच्या रोखांने सरकत होती. चालून चालून संभाजीराजांच्या पोट-न्यात पध्येच पेटके भरत होते. मण रात्रीच्या मुक्कामात लक्ष्मीबाई त्यांच्या पोटाच्या तेल लावून सुपार करीत होत्या. दगडांची चूल मांडून सान्यांना चिंचडी रंधून त्या घालत होत्या.

आता उजवयी जवळ येऊ घातली होती. यात्रेकलंक युक्काम हेवेली नावाच्या भावात काशीपंतांनी नदीवरून पाण्याचा गेळा भरून आणला. लक्ष्मीबाईंनी दाढी चुलवाचार खिचडीचे पात्र चाडविले. काशीपंत संभाजीराजांच्या पोटाच्या मालिशा देऊन सुमार करू लागले. कुणीच काही बोल नव्हते. उरल्यासारखी कामे पडल होती.

एकाएकी धर्मशाळेच्या रेखांने घोडेडपांची टप्पट प उथळत जवळ येऊ लगाली. यात्रेकलंनी एकमेकाना नजरा देऊन ' सावधपणाचा ' इशारा भरला. चार मोगली लावांचे घोडेपथक क्षणात धर्मशाळेसमार बेऊन थडकले. पायउत्तर हस्यांनी कायदे घोड्यांच्या पाठीवर उडते मेकले. ते नवेही तपात चालत येऊ लगाले. यात्रेकलंकी काळजे चाकली. आपण त्यांना बधितलेल नाही अशा थायात सारे आपआपल्या जागी कामातच गाहिले.

“ ए कुळकीनी नस्ल, कहांसे आये हो ? ” घोडाईताच्या म्होरक्याने काशीपंतावर डोळे बटारीत दाढ़ाबले.

“ जी, मशुरासे.” केसो निमल अकिजीने महणाले.

“ कहा निकले ? ”

“ तिथं यात्राको. रामेसर जा हे हुजूर.”

“ ये कोन हे ? ” म्होरक्या नेमका संभाजीराजांच्या समो खेऊन उभा राहिला ! म्होरक्याचे नाव हस्तिहक्मतांबी होते.

“ ये भांजा हे सरकार ! ” काशीपंत उतारले.

“ शूद ! सुचर, ये सेवा दलखनीका वचा ‘ संभा ’ हे ! ”

त्या शब्दांनी शंभूराजांची कानपाळी रसरसून आली ! काळजावर निखारा ठेवल्यात आले. संगला ! आता सारा मामलाच संगला ! शंभूराजांच्या सुमार झालेल्या पायेपेटन्या पुढा दाटल्यात झाल्या.

“ सेवा ? कौन ‘ सेवा ’ ? ये फेरा भांजा हे ! ” आपणाला ‘ शिवाजी ’ कोण ते माहीतच नाही. आणि आपल्या भाऊऱ्याला आपण सोडणा नाही. अशा थाटात केसोपंत चढळा आवाजात बोलले. त्यांनी झटकन शंभूराजांना जवळ घेतले.

“ ये तेरा भांजा ! नाम क्या हे इसका ? मीं किघर हे इसकी ? ” म्होरक्याने प्रश्नाचे आमृद्ध ओळले.

“ इसका नाम माधव हे ! मीं गुजर गयी हे इसकी ! ” काशीपंत बहिणीच्या आठवणीने भरल्यासरखे बोलले !

“ शूद ! वर्षम सिये तुवां नर्हा बुलेगी तेरी ! ” त्या हवालदाराने हातातील कोरडा फडकन काशीपंताच्या बालेवर उतरविला. त्याच्या शेवाची चाटती जीभ संभाजीराजांच्या दंडावर बळ उठवून गेली ! यात्रेकरू कळवळले. ‘ शाही ’ चापात अडकले.

“ हम गरीब ब्राह्मण यात्रा जा हे हे ! सकार रहम करो ! ” कळ विसरून केसोपंत छातीवरचे जानवे दाखवीत आवाचे साळे कसब पणाला काळून कव खाणाच्या नियतीशी झाहू लागले. गायाचया करू लागले.

“ हस्तिहक्मतांबी, ये बाबन हे तो इसकी बुड्डा यूं खुलेगी ! इसे एकही थालेमें खाना लेने कहो अपने भांजेके साथ ! ” खारापेकी एकाने म्होरक्याला तिडा सुन्चविला.

“ माहज्ज्वला ५. विलकुल दुसून ! ” म्हणत त्या हवालदाराने काशीपंताना फटकारले, “ ए, बरपस्त, ये भांजा हे तुक्का तो खाना खाओ इसके साथ एकही थालेमें ! ए बढी, लगा दो थाला ! ” हिक्मतांबीने हुक्म पर्यावरला.

“ शावकमें ये करना ... ” केसोपंत काहीतरी बोलायला गेले.

“ गया जहाजूमध्ये तेरा शास्तर ! थाला लाआव ! ” हिक्मतांबीने त्यांना बोलून दिले नाही.

काशीपंतांनी संभाजीराजांच्याकडे बघितले. त्यांना शेका आली. या वेळी हे राजरकर उफाडेल. शंभूराजे काहीतरी घोटाळा करून ठेवतील. मग सांचांचीच रवानगी उज्जैनच्या आवदारखान्यात होईल. जन्माला डाग बसेल. हुआरीने लक्ष्मीबाईंनी खिचडीचे तबक्क मांडले. त्यात मधुरेची मिठाई ठेवली.

थोंगडीच्या घड्या टाकून ताटाच्या एका तर्फेला केसोपंत बसले.

“ बैठो बेटा, ” म्हणत त्यांनी संभाजीराजांना दुसऱ्या तर्फेला अंधरलेल्या घडीवर बसण्याची हातसर्वूण केली. माणसाच्या आशुष्यात काही काही प्रसंग क्षणातच त्याला फार मोलाचे शहाणण द्यायला आलेले असतात !

शंभूराजे घडीवर बसले. त्यांनी आणि काशीपंतांनी चिनाहुती दिल्या. एक आण दोघांचे डोळे घिडले. दोघांनीही मने बांधली. डोळे फार बोलूके असतात. कधी कधी ते जबानीपेक्षा अधिक व अचूक बोलतात !

भोजनपात्राला नमळकार करून त्यांनी त्यात हात घातले. त्यातील एक हात होता यासुनेच्या पाण्याचे अर्च देणाऱ्या ब्राह्मणाचा. दुसरा हात होता धातीला रकाचे अर्च देण्याचाच ड्याचा ‘ कुलवसा ’ आहे अशा भोसल्याचा ! हा नियतीचा फेर होता. काशीपंत आणि शंभूराजे एका थाळ्यात तेवू लागले ! हिक्मतांबी आणि त्याचे हस्तम ते बघताना चरकडले.

“ इसकी मांका – गलत हबर दी कावळोने. ” हिक्मतांबीने खबर देणाऱ्यांचा उद्धार केला.

“ ये चावल चबानेवाला गुलळबाबा सेवाका बच्चा कैसै हो सकता है ? चलो ! ” घोंटेप्रथक घर्मशाळेबाहेर पडले. दौडत्या टापांनी आले तसे तिसू गेले ! साथा यांत्रेकरूनी निःशास टाकले. घर्मशाळेत शांतता पसरली.

शंभूराजांच्याकडे अभियानाने आणि कौतुकाने बघणाचा काशीपंताना मनोमव वाटले, “ खांच आणाला इतका अवधारी, इतका समजदार असा एखादा भावा असायला पाहिजे होता ! ”

तबक्कातील अक्षरात संभाजीराजांची बोटे मात्र चिवडी फिरत होती. कधी नव्हे ते त्यांना आज जाणवले होते – “ आगहास – असं सामोर बसून कधी आबासाहेबांबरोबर एकच पांवी भोजन घेण्याची संधी लाभलीच नाही ! ”

उतरी जन्माला – वाळेला एक संकराशील ब्राह्मण आणि ‘ श्रीच्या ’ राजाच्या

निर्मात्याचा एकमेव राजांचुर एकमेकासमोर बसले असताना, एका पांवी तेवत असताना असे केवोगळ्या विचारांनी जबडले होते.

कधी कधी नियती ‘ बाहुन ठेवते ’ ते ‘ ताट ’ म्हणतात ते असे !!

सारे ताप, आयास भेगन 'चिमल कुंडबाचा' यांत्रेकर जथा राजगडापासून एक मजबूतेवर आला. खबरीगरांनी ही बातमी बालेकित्त्यावर केवळत घेव पोच केली. बिजांकवे दर्शन घेऊन खासे राजे गड उत्तरान वारीत पावळ्याशी आले शंभूराजाना सामारे जावला. खेरे महाले तर आपल्या कालजाचा 'मोनतुकडा' पुढच्या हातांनी पावता ध्यायला! बोरब घेरोपत, आणाऱ्यी, प्रतापाव, आनदाव, केशवपंडित, कृष्णाजी, सैस, गोमाजीबाबा अशी निवडीची मंडळी होती. संभाजीराजाचा राजसाज घेतलेले तबडगा सखलादी असतार्ही पालखी ठाण झाली होती.

दूसर काशीपत आणि लक्ष्मीबाई यांच्या मधून येणाऱ्या संभाजीराजांना प्रथम राजगडाच्या संजीवनी माजीवरचा भावा उपका दिसला. त्याला छातीशी हात नेत त्यांनी दर्शनाबोरबर, ओढा कालवून जाणाऱ्या घोड्याच्या टापांबरोबर पाण्याच्या संफेद-साफ धारा उमळतात तसे त्यांचे सारे दबवेले विचार उसवलेले! आठवणी, चेहेरे, ठिकणे याचा मनात कालकलेले ठाण उतला.

"आमी फर्मन घेऊन परतले तेज्ज्वा महाराजासाहेब भावीवर आले नक्कते—आजही आले नक्कले तर!" बुद्धेशातील शंभूराजे चालत होते. पायीच्या खडावा खटखटत होत्या. काळीज धडधडत होते. क्षण-क्षण असह्य शाला होता.

समुद्राच्या पाण्यावर आवता सूर्य दिसतो तसे संभाजीराजाना भोवतीच्या कुणात संपलेल्या पाणवाटेच्या दोकाला कासलीली झापामा विसली. क्षणभर चालते शंभूराजे गपकन् थांबले. किलकिले ठोके जोडून त्यांनी झापामीचा अंदाज घेतला. नकळतच त्यांचा हात केसोपांताच्या हातून सोडवला गेला. दूवर राजांच्या टोळ्यांत लाख उहाने तुरती झापामा तक्कत होती! तिच्या दर्शनाबोरबर शंभूराजांच्या ठोळ्यांत लाख लाख सूर्य काजवे होऊन उतरले! पोळ्यात दडून बसलेल्या मधमाश्याची चुंड उमटवाची तरशी आत रक्कलांची सळवसळ उठली.

साथीच्या लक्ष्मीबाई-काशीपतांना गोंधळून टाकीत संभाजीराजांनी हात उभवते करून सारदवले—“महाराजसा ५ हेब!” आणि ओठालून निस्तलेले शब्द आपल्या अमोदर दौडतोहत हे करून येताच ते तडक धावत सुटले, पायीच्या लटकत्या खडावा दूर उडाल्या! पावसाच्या भरमार सर्ननी झोडपडी केलेले शिशर पाग समोर दिसताच हेणटी उमळून दौडत सुटावे तसे शंभूराजे धावू लागले! शब्द झाले असते तर वरच्या मावळी आभाळानेच ते ‘भोसलाई गच्छूल’ आपल्या निळ्या हातांच्या मिठीत घेतले असते! त्याचा मनकलालोळ शांत करण्यासाठी!

भोवतीच्या कुणाला पुळकला एक सोनअंडुक दुक्कुन फेकावत सारासर पुढे वेताना राजाना दिसला. शिवांग आक्रमीत त्यांनी डोके लहाने केले.

“शंभू ५ ळ!—दौडतोहत—पडले तर?” आठी हातांनी कुणीतरी पुढे लेटावे तसे राजे पुढे झेपावले. राजे तरातर सामोर का चालतोहत हे भवतीच्याना बटक्याने कळलेल नाही. आणि कळले तेहा सारे चरांचे पावतसे वेचित मागून पुढे ओढले गेले!

घामाने अभिषेकलेल्या, लालवती मुद्रेने शंभूराजे हात उमळून धावते येत होते.

खांधावरून घसरू, ओषधू बचाणारी झोळी मध्येच ते सावरीत होते. शब्द असते तर

त्यांनी ती झोळी फेकून दिली असती!

शेळी सावरणारे धावते शंभूराजे बघताना राजे गच्छून उठले.

गडाच्या तटबंदीला भजाट, मावळी रानवारा संपकाच्याने घेऊन घिडावा तसे, डोंगरमायावरून उड्डा टाकित आलेला खळाळ ओढा, नजर न उणाचा फेसाळं नदील घिडावा तसे, शिवांगाच्या दोनदली पावतगड्याला भवतीनीचा दुबोटी, उसल्या धंडगा घिडावा तसे—तसेच संभाजीराजे पायऱ्योगीनी घेऊन राजाना घिडले. शासाला दू पेकलेला निःश्वस घिडला. तलवारील शिकल मिळाली. राजसंन्याशाला बुद्धसंन्यासी मिळाला! दूष्टीच्या जाणत्या थोरपगाला, शहणे, सोशिक धाकुपण मिळाले!

आबासाहेबाना बाळवाजे मिळाले!

राजांच्या कमेरेला शंभूराजांची घड हातमिठी पडली. आपले राजांच्या जायात शाकले गेले तोडे ते डावे-उजवे पुस्तकून टाकीत होते. त्यामुळे कापाळीचा गधटिका विकटला जात होता—राजांच्या टोणाची मोतीलांग हिदोक्त होती.

“म ३ हा ५—” शंभूने बोलू बघत होते—पण शब्दांच्याच दाटल्या घासात भाव घुसमधून पुष्टमळू लागले.

राजांचे सडक हाततल्ये शंभूराजांच्या पाठीवरून फिरू लगाले. मावेने? अभिमानाने? धन्यातेने? कसे ते त्या हातांना आणि त्या पाठीलाच ठारक! त्या फिरत्या हातांनी शंभूराजांचा उप॒ धातलेला उर निवात केला. पान उठवून त्यांनी भरत्या डोळ्यांनी राजांच्याकडे पाहिले. ती—तीच उभ पुढा पिंडीसारखी. आठवणीसारखी संभाजीराजे राजांपासून मागे हल्ले. गुड्ये टेकून त्यांनी राजांच्या पायावर कपाळ टेकविले! उटून खांदांची झोळी पोटाकडे पुढे घेतली. तिच्यात हात घालून, राजानी उतरी-निरेप घेताना दिलेली सोनगिंडी बाहेर काढली! पिंडी उन्हात इमकने सळसळली.

एक निस्तटी नजर राजाना घेऊन हातची सोनगिंडी राजांच्या ओंजकीत ठेवीत ते अदबीने एवढेच म्हणाले, “आम्ही—आम्ही कमी बोललो!” उन्हात झाळकूला ऑंजकीतील पिंडीकडे बघताना राजाना वारले—“यांनी—यांनी अधिक बोललें पाहिले!!”

राजाना प्रयागला विवेणीसंपाद्याच्या घाटपायच्यावर भेटलेला तो पारधी आठवला!

“ हर काममें यश देनेवाले गसडके पाँख ! ” समाधानाचा निःशास राजांच्या नाकपाळवंतून निस्तला.
रायबळी आळांच्या पानहेण्यात, भातोटे खाऊन तूमावला कवडा भरल्या गांजाने घुमकी भरीत्व होता- “ कुट- कुट- कुरु- कुरु ! ” पण - राजाना आता ती घुमकी ऐकूच येत नक्करी !

संभाजीराजांनी बढुवेश उत्तर्णन राजवेश अंगी धारण केला. भोयांनी ‘ जय भवानी ’ गर्जत खारे दिलेली पालखी राजाह चहू लागली. विच्यात राजे आणि संभाजीराजे वसले होते. पालखोप्रस्तु मोरेपंत आपले मेहुणे कुणाळी, काशीपंत यांच्यासह गड चहू लगाले. लक्ष्मीबाई मेण्यात बसल्या.

पाली दवाबाजा येताच गडीवत कधी नव्हे ती चढीच्या तोरेने शुमूल उठली. तिची दुङ्डू ऐकून गडावरच्या बंदुका, उखळी, तोफांनी आपले ‘ धडाडधुम ’ कंड फोडले. बाराची दणकी धडधड गुंजणामावळ खोऱ्यात थुमूळ लगाली. सजीवानी मार्चीवर पालखी ठाण झाली. राजे, शंभूजे पायउतार झाले. एकचालीने चहू लागले. मारून भरल्या मनाची इमानी मडळी चालली. मार्चीची माणसे शुद्धीने पुढे येत ‘ पायदरमि ’ घेऊ लागली.

बालेकिल्यावर बाहेर निघारे भुयार आले ! धारकळांनी धोड हटविली. राजे-संभाजीराजे भुयारात उत्तरले. टेंच्याचा धूसरमंद प्रकाश पायच्यावर उत्तरला होता. चालता-चालताच दोघेही एका पायरिवर थोऱ्यात. एकमेकांना नजर घिडविलाना ते शांत होते. भोसल्यांना भुयारिचे भय कधीच नमस्ते !! वाटवरच्या-किंवा जीवनाच्या वाटवरच्या ! कारण त्यांच्या भाली भवानीचा भंडारा भरलेला असतो.

बालेकिल्ला आला. सदरचौकाच्या उंबरच्यापर्यंत खाल्या आल्या. कुणालाच कल्पना नसताना आत्तन गोंदलच्या हातात काळे कोंबडे पृष्ठ धरलेली धाराच एकाएकी पुढे आली ! शंभूराजाना बघाव तिचा कुणी प्रेमा उमडून आला. बोल निस्टले, ‘ आर, मार्चा ल्यक्यारा ! कुट- हुतास ? कुट- र हुतास यावेळ ? ’

हातचे कोंबडे तिने शंभूराजांनी सर्वांसमझ तिच्या कुणीची पायांवर आपले राजकपाढे कोंबडे कसेतीच केकाटले. धाराकडे ते फडकडत्या पूऱ्यांशी दू फेकून दिले.

“ आऊऱ ! ” संभाजीराजांनी सर्वांसमझ तिच्या कुणीची पायांवर आपले राजकपाढे टेकूले. कधीतीरी फार पूर्वी मर्दिबळीसेबांना संगावासा बाटलेला विचार धाराकडे भाबाडे मन पुढा एकवार गोळून गेला- “ राजांच्या या ल्येकरला कुण्या पायांच्या बदनजंरची मुंगी कळी दी डमू ने ! ”, धाराकुळ्या डोळ्यांच्या मावळवारारी पाइऱ लगाल्या. धाराकुळा सोऱ्यु राजाना खेडून शंभूजे सदेच्या दगडी उंबरचात उभे राहिले.

सुवर्सिनीं त्यांच्या पायांवर शिगभरल्या घारारी रित्या केल्या. त्यांचे पाणी शंभूराजांच्या पायी चालून पडलेल्या भेंगत शिरून चरचाले ! वेहन्याखोबती पाजबळी निरांजने पिसली. संभाजीराजांचे भिरभिरे डोळे शोषीत होते मासाहेबांना. उंबरता पार करून ते राजांच्यासह सदरचौकात आले. कधी नव्हे त्या जिजाऊ सदरचौकात येऊन उच्या होत्या ! तिथे उभे राहणेही त्यांना असवा झाले. यमनेच्या मायाळ पाजाने पलटी घेतली ! थवरल्या जिजाऊंच्या पायांत बळ उत्तरले. कपाळीचा कुल्कंत पदर घासाळा झाला आहे याचे भान त्याना उले नाही ! त्या सामोऱ्या चालत आल्या. त्यांच्या रूपाने मावळी आऊंच चालत आली !

राजाना सोऱ्युन पायऱ्यप टाकीत शंभूजे उसकले. क्षणात त्यांची जिजाऊंचा बिलासी घृष्ण हातिमधी पडली. सदरचौक दाढून आला.

“ मासाहेब ! मासाहेब ५ ब ! ” प्रत्येक शब्दानिशी शंभूराजांचा ऊर भरून येत होता. एकून विचाराबोरवर तर त्यांचे भरले छातवान कंसे गच्च दाढून आले- “ शासहेबांच्या आंगच्या नेसूलाही एक प्रकारचा भालवंगल वास येतो ! जीवाचा कोंदवा करून टाकण्या ! बुक्क्यात मिसळलेल्या घंडाच्यासारखा ! ! ” आणि - आणि शंभूजे आपले तोड आवेगाने मासाहेबांच्या नेसूल उसे पुसळू लागले !

आज आणि आता जिजाऊंचा कुल्कंत आले की ‘ आई भवानीला आठ हात का असतात ! तेही तिला घिटेच पडत असली ! ’ हातचे घिटेण जिजाऊ जाबानीने भरून काढू लागल्या - “ शंभूजा ५ ल ! शंभूजा ५ ल ! ” बोचवलच्या मिठीतही जिजाऊंच्या प्रकाश एका विचारची घोरपड त्या शब्दवरच्या नेसूल तात सारसर निदियणे चढून आली - “ शंभूराजांच्या ... काळ झाला ! ! ” जिजाऊ थारल्या. सणसणत आलेला एक वर्मी तोफाळा, दौडत्या बोडगाबोर फफत होत चाललेली स्किकी, शिजून शिजून नव्हत्या शालेत्या औषधी मात्रा क्षणात त्यांच्या पाणश्र ढोळ्यासमोर ताढून सरकल्या ! त्यांनी त्याचे थोले पुन, खाशांची खारी आणि सूनबाई नेल्या होत्या !

जिजाऊंच्या माणसंसाचा ‘ काळ ’ होतो तेकूा मारे राहणांच्या हयातीचा ‘ बरड-माळ ’ होतो हे त्यांनी भोगले होते. जिजाऊंचे शंभूराजांना एकदम हातांच्या आवेगी मिठीत कोंडून-कोंडून टाकले. त्यांच्या डोळ्यांतील ‘ शोरली-माया शंभूराजांच्या टोपावर टपटपू लगली.

सदरेवरच्या हर-असामीला ते बघाताना वाटले - “ आपण - आपणच ‘ धाकले राजे ’ आहेत ! हा ‘ थोरल्या-मायेखाली ’ नालो आहेत ! ” भावनेचा कडू उलगाताच जिजाऊंची पदकराठाने नेत्रकडा सावरल्या. शंभूराजांचा मोहांच्या थेलीने सतका उत्तरून त्यांच्या खांदावळीवर हात चढवीत ल्या शातपणे म्हणाल्या - “ वला ! ”

आभाळांच्या निकाही मिवेचा तेजवान झोत बिलुता घेऊन किनारी लावण्यासाठी चालावे. तेशा किंजाऊ चालल्या ! देवमहालताच्या रोखांने. शंभूजाना जगद्वेष्या औरुक्षंवंत चाणगंवर घालण्यासाठी !

सगळ्या सदरकन्यांनी त्यांच्या पाठ्योन्या पूर्णीना मुजोरे रुजू घाटले. देवीने दर्शन घेऊन शंभूजे पुतळाबाईच्या महाली आले. त्यांना ओवाळण्यासाठी हत्ती घेऊलेल्या आतीच्या तबकाचे भान पुतळाबाईना राहिले नाही. त्या शंभूराजांच्याकडे बघतच राहिल्या.

त्यांच्या सामरे येत, त्यांची पायथूळ घेऊन शंभूजे म्हणाले, “मासाहेब ५, ओवाळता ? ” तेच शब्द, ओवाळासाठेव्ये उड्या घेत येणारे, तेच होठे दर्पणासाठेव्ये साफ. पुतळाबाईच्या हातातील तबक थ्रथरत फिर लागले.

संभाजीराजांनी कमरेच्या शेळ्यात खुपसलेले ताईत बाहेर काढला. तो आतीच्या तबकात ठेवीत म्हणाले, “आम्ही सलमधत आलो. येताना हा ताईत झोळीत ठेवीत होतो. झोळी खांड्यास असली की कसलीच धासून बाटत नक्कीती.”

“मुणाचाच आहे तो !!” पुतळाबाईच्या मरी तबकातील ताईत बघताना विचार उठला. पुतळाबाईनी तबक चौरंगीवर ठेवले. अणि त्यांना काय वाटले कुणास ठाठक्क त्यांनी पुरुष तो ताईत उचलला ! शंभूजांच्या जबल जात काहीच न बोलला तो त्यांच्या दडात बांधल आणि त्यांना आवेगाने जबल घेऊन शंभूजांच्यात एक विचित्र पुरा दिसली. संझीचाईसारखी – काळव्या धांयांनी विणलेली ! साबद्दी ! तेथून दशनासाठी म्हणून शंभूजे सोयाबाईच्या महाली आले. पायावर कपाळ ठेकवून त्यांनी मासाहेबांचे दरमन घेऊन तेले. त्यांना वर उठवून घेत सोयाबाई म्हणालत्या, “स्वार्हीना म्हणवले तीरे कसे तुमचा ‘काळ’ शाळ म्हणून ? उडा. औरुवरत व्हा ! गडावर तुमचे दिवस घाटले सान्यांनी ! मासाहेबांच्या कानीं घातले पाहिजे. फेरभोजने धातलचाशिवाय हा दोष नाही हटावचा ! ”

संभाजीराजांच्या कपाळी नक्की उकलण्याचा यत्न कळू लागले ! तिचा शेव सापडत नक्हता. फिरलेली आठक्त्याची नक्की उकलण्याचा यत्न कळू लागले ! तिचा शेव सापडत नक्हता. सपङ्गार नक्कता !

त्या रात्री किंजाऊच्या महाली पलंगावर आडव्या झालेल्या शंभूजांचे डोळे मिटले होते. थकव्याने झोप यायला पाहिजे होती. पण ते जागेच होते. त्यांच्या मरी प्रश्नांच्या छडावा खटखटू लगल्या. धूळ उडू लागली – “आपचा काळ झाला !” असे खुद महाराजसाहेबांची सान्यांना सांगितले ! आपचे दिवस घातले गेले गडावर ? का ? असे का केवळे आवाहेबांनी ? यात – यातही त्यांचा काही मनसुना असेल ! नाहीतर – गड उठवून ते आपमच्यासाठी का आले असते ? ” शंभूजांच्या डोळांचंवर झोप अपला शारुन्यामा पांधू लगली.

त्यांच्या पोटच्याना तेलवण चोळणारी धाराझू. त्यांच्या मिटल्या फापव्याकडे एकरोखाने बघत होती. मायेला फक्त एकच माहित असते, सेवा करणे ! मुक्कणे !

मागिशिरांच्या धुकाळ पौरिमिचा दिवस मुंजामावळात चढीला लागला. सान घेऊलेले टोपधारी शंभूजे किंजाऊच्या महाली आले.

पिठळी सरशीने किंजाऊनी त्यांच्या कपाळी दोनदली शिवांग रेखले. त्यांच्या संगतीने किंजाऊ सदरेच्या रोखाने चालल्या. त्यांच्या मागून, राजे-शंभूजे उत्ती असताना, किंजाऊनी बिलवप्रे बाहताना खूणाठेसठी साठवण केलेल्या मोहरांची तबके वेऊन धारकी चालले. आज ती तबके ‘दान’ म्हणून बाटली जाणार होती.

राजगडांची सदर मानक-यांनी सजली होती. ही करदेवी सदर होती. मधुरेहून संभाजीराजांना सुखरुप देशी आणणांचा कृष्णांजी, काशीपंत आणि लक्ष्मीबाई या त्रिमल त्रिवर्गांची कदर राजे सदरसाक्षीने करणार होते.

किंजाऊ आणि शंभूजे सदरेवर प्रवेशले. बैठक घेऊलेले राजे किंजाऊचा बघताच अदबीने चटकन उठले. सदर सुरु झाली. धारक-यांनी मोहरांची तबके बैठकीच्या बागलेला होरीने शांडून ठेवली. भंडाच्याची पटी पिली.

राजांनी बैठ्या-बैठ्या मुजुपदार निळोपंताना नजर दिली.

पुढे येत निळोपंतानी सदरेचे प्रयोग्यानु खुले केले – “उत्तरी साकारस्वारीवर बाका प्रसंग बेतला. हुत्राने राजिंयांनी गलिमाचा कैद फोडली. देशी यावे म्हणून बैठकीचे केव धाण केले. पण मार्फा पेच उभा राहिला. धारकच्या राजिंयाना संगती बेबोन चाल धरणे पुरिकल झाले. म्हणून साकारस्वारीने धारकच्या शिमलांच्या हाती स्वाधीन केले. शिमलांनी कस्त-कोशिस करेन – इमानइत्यारो घरचा दगिना घरी पावता केला. त्याकाऱ्ये शिमलांच्या मरातव करावा असे मरी धरेन स्वर्हीनी ही सदर बसती केली असे.

“ये सदरी मातव घणोन – मशारानिहे काशी त्रिमल, मजकुर-मशुरा यासी रुप्ये रोख पंचवीस हजार – ” निळोपंत थांबले.

मोरोपंतांच्या रेजारी बसलेले काशी त्रिमल उठले. बैठकीजवळ अदबीने आले. राजांनी आणि संभाजीराजांनी चंदेरी रुप्यांनी शिंगोशीग भरलेल्या तबकाला दसतुरी-म्हरी दिले. शुकून मुजरा देत काशीपंतानी तबक हाती घेतले. त्यांचे हात आणि मन भरून आले. मधुरेत असताना ज्या भाववन्या होळ्यांनी ते यमनेच्या पात्राला बघत होते तसेच त्यांनी ‘मंजी किंजाऊ’ लव्वाळ डोळाभर बघितले. हातीचे तबक बाजूला ठेबून त्यांनी बैठकीवरच्या राजे-शंभूजीराजे आणि मंजी किंजाऊ या त्रिदली राजवृद्धुबाला उत्ती अदबीना आठव्याप्त दंडवत रुळ केला.

उपरांयाचा जरीकाक ठाकठीक करीत निळोपंत पुढे बोलले – “ शिमलांच्या मातुशी –

आईजी लक्ष्मीबाई मजकुर मथुरा यासी रप्ये रोख पंचवीस हजार ... !” निळोपतंगी राणीकांच्या बैठकीत चिकांच्या पडव्याजाड बमसलेल्या लक्ष्मीबाईना म्हणून पडधाऱला नजर दिले. पडव्या सल्लमळला. लक्ष्मीबाई खीकशांच्या बैठकीतून बाहेर आल्या. जिजाऊंकी दस्तुरी हातस्पर्श दिलेले बंद्या चंद्री रुपयांचे तबक लक्ष्मीबाईनी आपल्या शरथाच्या हाती घेतले. पणावल्या डोळ्यांनी त्या जबडून जिजाऊंका निरुख लागल्या. त्यांच्या हाती चंद्री रुपयांचे शिंगभगले तबक होते आणि समोर दिवसाडवलेल्या सदरबेठकीवर उतरलेले दूधदाट चांदणे त्यांना दिसत होते !

तबक बाजूला ठेवून नमस्कारासाठी म्हणून लक्ष्मीबाई वाकायला गेल्या. “ बाई, तुमचे आमच्यावर थोर उपकार ! हा कोण प्रकार ? शक्य असते तर आमहीच स्वतः तुमची भ्रत्या फलवते औटी भरली असती इथे. सदस्याशीने.” जिजाऊं त्याचे हात वरच्यावर उच्चलून घेत म्हणाल्या. या क्षणी आपले कपाळ उच्चाड आहे याची खंत जिजाऊंका कातरलून घेली.

काशणित, कृष्णाजी, विसाजी यांना ‘ किंशासाराक ’ हे किताब देयात आले. पेहाव, पालखी, हसी, सजासाम देऊन सान्यांचा गोव काशणात आला. “ बाई, एकामार्ग एक दानाची तबके शंभूराजांच्या सामोरी येऊ लगाली. नावनिशीवर त्यांचा उल्लेख होताच संभाजीजाजे तबकाना दस्तुरी हातस्पर्श देऊ लागले.

उपवासाचे पाणे फेहून सदेवर बमसलेल्या जिजाऊं सामाधाराने भरून आल्या होत्या. तबके सरतीला आली तीरी संभाजीराजांच्या कपाळी निस्सटच्या आळाचा उदून गेल्या. राजांच्याकडे शुक्रे होते ते पुटपुले - “ महाराजसाहेब - ”

“ बोला.” राजे समाधाराने कुलले होते.

“ मरातबाचं एक तबक ... आम्याच्या वाटेन जाऊ घावे ! ! ”

“ ... राजांनी भुवया चढत्या ठेवीत ‘ कशासाठी ’ असा काही न बोलताच सवाल केला.

नजर राजांच्या भातीवरच्या माळेवर टाकीत संभाजीराजे म्हणाले - “ कुरुहावाडीच्या कुभारान आमहार घोबा दिला. त्याच्यासाठी ! ! ” नकळतच राजांचा हात संभाजीराजांच्या पाठवळीवर चढला. जामा काखेला धरून दाटला. मोहानी भरलेले एक तबक आमच्याचा कुभाराच्या नावाने बाजूला काढण्यात आले. राजांनी आपल्या खाजगीच्या कारभासांना बैठकीवरून नजर दिली. कारभासी सरपोसाने तबक घेतलेला एक तबकधारी घेऊन राजांच्या सामोरे आले. त्यांनी मुजरा केला. तबकधाच्याने सप्पोस हटता करून तबक राजांच्या समोर झुकते होऊन धरले. संभाजीराजांना तबकात सोनतारांत मढविलेले एक पदक दिसत होते ! कसल्या तरी पिलाजीना लिहिले होते - “ पौर्णिमा धोन मृत्याङ्काईनशी निषोन येणे ! येते वर्खी पिसांचे ! ”

“ ही काय ? ” त्यांनी राजांना विचारले.

“ हे गहडाचे पांख. हरकामी यश देणरे ! ” राजे तबकातील पदकाकडे बघत उतरले. त्यांनी डोळ्यांनी तबकधाच्याला तबक जिजाऊंकांच्या समोर ऐशा धरण्याची इशार तेली. “ मासाहेब, त्या पदकास हात घावा ! ” राजांनी जिजाऊंकाकडे बघितले. जिजाऊंकी गडफिसांच्या घडविलेल्या पदकाला हातस्पर्श दिला. आता पदक सर्वार्थनि ‘ हर काममध्ये यश देणेवाले ’ झाले !

जिजाऊं राजांना काहीतीरी विचारणा होत्या. एवढ्यात पाली दवाज्यावरच्या नगराखाल्यावरून उठलेली नोबतीची दुड्डून मंद हमले. का ते मात्र सदेवर राजे आणि जिजाऊं ती ऐकताना एकमेंकांकडे बघून मंद हमले. का ते मात्र सदेवर कुणालाच उपाले नाही.

सदर उत्तरावला झाली. लगाबाणी गडाचा पोतराज बैठकीसमोर आला. मुजरा धारून म्हणाला, “ सरकार, आज पुनव हाय. आईच्या गोंधळाचा चौक भरायची आज्ञा बाकाराला ल्हावी. खांशांनी गोंधळाला रात्री मान घावा. ”

“ जरूर, ” राजांनी पोतराजाला पानविड्या आणि नारळ दिला. सदर उठली.

सांज धरूनच थाळ्याएवढे ‘ चंद्रफूल ’ आभाळ्युंदरीने दुईत माळले. चांदप्पाच्या रूप ने त्या फुलाचा सुंगंध राजगडावर परसला. सदरचैकात गोंधळांनी तांदळाचा चौक भरला. रात्रीचा शाळा घेतेस्के राजे, संभाजीराजे आणि जिजाऊं यांच्यासह सदेवरचा बैठकीवर गोंधळ ऐकायला बसले. साळीं सदर माणसांनी गच्च भरली होती.

चौकाचा साज माझून होताच गोंधळाच्या कंहोरक्या सामोरा आला. डुईची लाल पांडी शुक्रवारी म्हणाला - “ सरकार, उदे करायचा हुक्म ल्हावा. ”

राजांनी त्याला हताचा पंजा उठवून धोडा वेळ थांबायची खुण दिली. राजांच्या टोपात गरुणिप्रसाचे पदक मढले होते ! ते तिसेटाकीत राजे सदरेत येणाऱ्या अंतःपुराच्या दरवाज्याकडे बघू लगाले. सांच्या नजरा त्या रोखाने लागल्या.

त्या दरवाजाआड गोंदल्या हातांवी, पदर सरसा करलाना हालचाल झाली. काकणांचा किणकिणाट उठला. त्या किणकिणाटप्रश्नी बोलून काही क्षण मेळे आणि पाटेपाठ गलमिश्या असलेल्या पिलार्कीच्या आणि गोंदल्या मधाच्या धाराकुळ्या मधून येसुर्दी मंदेवर प्रवेशल्या ! खालच्या मानेने ! धडधडल्या आरोने !

संभाजीराजांचा काळ झाला या उठलेल्या हुलीवर विशास याकून पिलार्कीच्या संभाजीराजांचे जोडे सर्ती जायला नियालेल्या येसुर्दीच्यासाठी माणायला आले होते. त्या वेळी त्यांची समरूप धारून राजांनी त्यांना झांगारुपे परते धाडले होते.

संभाजीराजांने सुखरूप परताच शंगापूरुला राजांनी थेलीस्वर धाडला होता. पिलाजीना लिहिले होते - “ पौर्णिमा धोन मृत्याङ्काईनशी निषोन येणे ! येते वर्खी प्रावेशीची अगारा घेवान येणे ! शंगारुके मुखरूप गांडी पावते जहाले ! ”

पिलाजीना मदरेवर येताना बघून संभाजीपाणे अदवीन उठाचला गेले - पण पुढे पुढे येणारे चमकते तोडे बघून ते पुढा खाली बमले ! आपसुखच.

“ या. सूनबाई ! ” म्हणत राजे मात्र उदून तेसच पुढे गेले. त्यांनी येपूऱ्याहिंगा हाती धरून आणले आणि मासाहेबांच्या बगलेने बैठकीवर इतमामाने बमविले. पिलाजी बमले. राजांनी समोर अलेल्या परडीतील भंडान्याची चिमट उथळली. गोंधळ्यांना उदेची इशारत दिली. गोंधळ्यांनी पोत पाजळून नमन घरले:

“ गजबदत्ता - गणराय गौरी ! ” संबळ-तुणुपांचे भेळवसू धमू लगाले. म्होरवया गोंधळ्यांची नाचत्या पोतावर कानाशी हात नेत जगावेचा महिमा उभा करू लगाला - “ आदिशतीचे कववुक मोठे - भुत्या मज्ज केले ! ”

आमच्या प्रवासाने आणि ध्यानीमनी नमवा समोर ठाकलेल्या एकाहून एक बाबत्या प्रसंगाने संभाजीराजांची जाण आता चाढीने वाढली होती.

राजांनी आपल्या ताऱ्यातील गडकोटाचा फेर टाकून गडकच्याना दरेन दिले. अण्णाजी दत्तोच्या मदतीने मुलुखांची ऐनजिनीसी जमांदी बांधून घेतली. आपल्या लक्ष्याला नवा कानुजाबाबत घालून दिला. कडक नियम जारी केले.

‘ लक्ष्याने पाऊसकाळात चार पास आपल्या राहणीच्या मुलुखावर जावे. शेतीभातीची कृतशूक करावी. दसरा धरून सहेबकामावरी रुजू व्हावे. आठ मास मुळुखांगिरी करोन पोट भरणे ते भरावे. स्वारीत बायाबापडांची बद-अमल करू नये. मुळुखांगिरीस जाताना व केशी परते येताना सरकारी चौकी पहाचावर जमेनिसास झाडा द्यावा. गैवाक्या वर्तु नये. कानुजाबत्यास वाढ आणिल त्याचे हात जल्लादाकर्वी कलम होतील.’ असा लक्ष्याबाबू कडक जाळता राजांनी घालून दिला.

जमीनधान्याबदल मलिंकबरला मगो टाकील असे धोण राजांनी घालून दिले. गवच्या देशमुळ, देशांडा, पाटील आणि चार जाणते, कटीम गावकरी अशा सात असामीनी मिळून जमिनीचा वकूव बघून प्रत उरवावी. एकापिकी, दुपिकी अशी जागिनीची प्रतवारी लावाची. त्यामानाने सरकारी धारा बसवावा. जे येतेस धारा नाद पैकवाचे रूपाते देणे निघत नसेल त्याजकहून ऐनजिनीसी धान्यकूपाने घारा वसूल श्यावा. नागा, बैल, विवाण जो वस्तभाव कमण्यकूपास लागेल तो सरकारफडावून कुणाकियास वळी द्यावा. हे पुढे टाकापायच्या चालीसाठी असलेले धोण होते. संभाजीएजांच्या समक्ष ते सारे घडत-बनत होते.

सदरेवर बसलेले राजे, आपला कुणबीं आणि धारकरी यांच्यासंबंधी बोलताना कैवळ्या मायेने भरू येतात हे शंभूराजे समझक्षम वयत होते. कधीमधी त्यांच्या मनी विचार येत होता - “ तसा फावला समझ हाताशे आलाच तर महाराजासाहेब उत्तील. आग्हास संपाती घेऊन एखाद्या वाढीत जातील. आंगचा निमा-टोप-चोळणा उत्तरून

ठेवतील आणि धोतराचा कावळू मारून, मुड अंगी चढवून बैलजोडीचा मग धरीत नांगाच्या खुंदाळीला हात घालतील ! आग्हास खण्टील - शंभूराजे, तो कोडला ध्या. आहौनी केलेल्या नांगटीतील लेकूऱ्याब सपाटीस लावा.”

राजाडांची सदर मन्त्रिगणांनी मजली. फेंशवे घोरोपंतांनी आपल्यासमोर दर्शणासारखी, कापडी अस्तरावर चिकटबळेली खालिक्याची उल्घडीती वळी धरली होती. त्यांनी डाढ्या हाताच्या मुठीत पकडलेल्या थेलीच्या फासंबद्दाचा गोंडा लोंबून हिंदेळव होता. सदरबेठकीवर राजे, जिजाऽक अणि संभाजीराजे बसले होते. राणीवशाच्या दाळनात पड्याआड पुतळाबाई, सोयराबाई असा राणीवसा बसला होता. पुतळाबाईच्या शेजरी खालन्या मानेसे येसबाईंनी बैठक घेतली. त्यांच्या मनी एका मजेदार विचाराने क्षणात घर केले. “ या चिकाच्या पड्याहून पलीकडच्या बैठकीवरचे टोप कसे दिसतील ? ” पण त्या मान वर घेण्यारेवजी अधिकच खाली ठेवून तुमस्या एकत होत्या. पिलाजी शाश्वती निघून गेले होते. राजाच्या इच्छेने येसबाई आता राजाडीच राहणार होत्या. सदरबरची शांतीता चिरोत बोल उदू लगाले. मोरोपत घेण्याबे हातीचा खलिला, राजांची नजर - इशारत मिळताच वाचू लगाले. संथ, यिंग बोल येसबाईंना पड्यापलीकहून ऐकू येऊ येऊ लगाले.

“ मशहूरुल अनाम, दाम दीलहु शाहजहारे मुअज्जाम, सुभे दलखन यासी - प्रति सिवाजीराजे दंडवत उपरी विशेस -

“ प्रस्तुत लेहावयास प्रयोजन की आम्ही आणियाहून प्राणभयाने आमचे देशी निधेन आले. आमचे फर्जदं शंभूराजे ही जातातीने लेशी पावते जहाले. आला हजार साहेबाची गाठीभेटी घेवोन निधेण ते काही घडले नाही ! ते कोण कारणे हे तुम्ही जाणता. हर प्राणिमात्रास आपला जीव घ्यार !

“ हे गोस्टी जी घडली तरी आम्ही हजारतसाहेबांचे बंदे चाकर ! सेवेसी हस्तातेने तत्पर आहोत. तुम्ही येदिशी हजारतसाहेबांची समझून पाडली पाहिजे ! आमचे फर्जदं संभाजीराजे यादशाही लक्ष्यी चाकरच असत ! आमचे गडकेट दौलतबाबू प्रादशहांचे चणी अरणीच आहे ! हे ममजोने फर्जदास चाकरीस समझ दिल्हा पाहिजे ! मुळुख बोले तो बनवून आणिल पाहिजे ! बहुत काय ल्याहावे. जाणिजे.”

औंगजेबाने दक्षिणेची सुधेदारी जसवंतासिंगाकहून काढून आपला मुलामा मुअज्जाम याची त्या जागी नामजादी केली होती. मुअज्जामला शिवाजीराजांशी दुष्मनिगी नको होती. राजकारण म्हणून नव्हे, सुरक्षितता म्हणून ! त्याला वाटत होते आपल्या कास्तथानी वापाने दक्षिणेत आपणाला शिवाजीच्या तोडी घातले आहे. आणि समोर येईल त्या शाही तेजबहादुराचे शिवाजी ‘ तोडीलावणे ’ कसे करतो हे तो बे पारखून, समझून होता. राजांचाही आपला मुळुख उभा राहीपर्यंत सुलक्ष्याहीची हातयाई नको होती. त्यांना दलखनसुभा मुअज्जामशी तहाची बोलणी लावायची होती.

तो खलिता ऐकून जिजाऊ, मग्निण आणि सदरकरी रजांच्याकडे बघतच गहिले. एवढे आम्हातील प्राणसंकट टळले नाही तोच राजे संभाजीराजाना मध्यस्थी ठेवून दुसरी चाल खेलू न घेत होते. राजे शात होते. त्यांनी बाळाजी आवश्याना भर्ज दिली. बाळाजी बैठकीसमरे पेश आले. त्यांनी मुक्का रुच घातला. रजांचे हेजिब म्हणून बाळाजी औरंगाबादेला जाणार होते.

मोरंगांतरी खलित्याची बळी शेळीत सरकविली. शुकून खेली राजांच्या समोर थाली. रजांनी हातस्पर्श दिला. तो देताना त्यांच्या हातातील अंगठीवरचा पुखर खडा झळकून उठला. त्यांनु उपलब्धेले किण संभाजीराजांच्या चर्वेवर लखडन उतरले.

येसुलाईनी मोक्का धीराने पडव्याआड राणीवशात मान उठवली. कुणालाही कठणार नाही अशी. पलीकडच्या बैठकीवरचे झिरकिंच्या पडव्यातून टोप बघण्यासाठी! पण त्यांना काहीच विसू फावले नाही! वाकून खेली हाती घेण्याचा बाळाजींच्या आड टोप दडले. होते!

“बाळाजी, सरे शांतपणे कार्यी लावा. हा सुरुख बनला पाहिजे.” रजांनी बाळाजींना बोल दिले.

“आज्ञा स्वामी,” स्वतःच्या हस्तलेख असलेला खलिता बाळाजींनी मोरोपंतांच्या हातून घेतला. औरंगाबादच्या रोखाने जाण्यासाठी बाळाजी शुक्ते मुजे घालीत मागच्या पावलने मारो हुद लागले.

“शाश्वाजे, हा सुरुख मान्य झाला. तर ... तर तुम्हास शहजाधांच्या भेटीसाठी जाणे पಡेल. औरंगाबादेस. एकटे? जाल?” रजांनी शांतपणे विचाले.

“हा जळूर जाऊ. उत्तरहून येताना तो मारी पुन्हा घरला नाही. वेळलळची लेणी बगळेस पडली. संधी मिळाली तर ती आणखी एकदा नजेरखाली घालू!” संभाजीराजांनी उत्तर दिले. रजांना त्याचा अंदाज नव्हता. त्यांनी जिजाऊक्याकडे बघितले. जिजाऊ गंभीर होत्या.

वेळलळच्या आठवणीबरोबर संभाजीराजाना आपली नजर चिकाच्या पडद्याकडे का मेली तेच कळले नाही! पण त्यांनाही पलीकडचे काहीच दिसू फावले नाही. वाळाच्या योताने त्या पडचाला फक्त नात्रूक वळवा उठलेल्या त्याना दिसल्या. मन त्या वळवाना धरून वाट चालू गेले. औरंगाबादेची, वेळलळच्या लेण्याची!!

“म्हाराज, नाईक आल्यात” महालीच्या खिदमताराने आत येत वर्दी दिली.

“पेश येऊ देत.” राजांच्या पायफेन्या अंबलत्या. शंभूराजेबाने राजांच्या मुद्रूव मान्य केलम. दखवारी शावरी शावरी. बहिर्जी नाईक महाली पेश आला. मुजऱ्यासाठी शुकला. रामोरी पुंडाशांच्या दशा शुक्रताना डुलडुलत्या.

“धर्मी, मोलाईत अडकलेलं खुनाथपंत आन् त्रैकपंत सलामतीन सुटलं. गढ पायथ्योल्याट आल्यात. पर पार दशा झाली त्येची.” बहिर्जी खिनभर थाबला.

रजांना आठवले:

‘आम्ही आचातून निस्टले पण खुनाथपंत आणि श्रंबकपंत मागे राहिले आणि औरंगेबाच्या चौकी पहाळ्याच्या जाळव्यात अडकले. फौलादखायात खांबाचा मारण्यात नाही देऊन त्यांचे हात हात केले. कानाकर आले. खेरे तर हे मारयचेच, पण मुअज्जम मार्फतीने केलेली सुलुखाची बोलणी कपासी डडली आणि औरंगेबाने त्या दोयंना हाडमासंनिश्ची सोइून दिलं... त्या अर्थी सुखूख होऊन तह होणार हे नकी झाले... “धर्मी, त्योनी पांधराय धडुई धाडाव पायजेत. पर त्या थेलीया त्येची. आन...” बहिर्जी अडखला.

“बोला नाईक आणि काय?

“दुख्ये मुडासे डावे-उजवे होलपून टाकण्याचा बहिर्जीचा गळा गळ्या गळ्या झाला – ‘नाईक धनी, खबर पायवं धोलाय जबान उचलत नाई.’

संपावले टाकीत राजे बहिर्जीवळ आले. त्यांचा आवाज बाधील झाला. “नाईक, आम्ही कैदेत असता आनंदे काही बेंवाईट झाले असते ती ती खबर उम्हास मासाहेळ्याच्या कांमी घालावी लागलीच असती! खबरसार आणि ज्योतिषी यांना खडे बोलावे लागते. बोला. कोण खबर?”

“म्हाराज ... दिल्लीच्या त्रुमा मदुर्दात नेताजींचा सुंता जाल! नाव पालटलू. माहमद कुलीखान क्येलाय त्येचा. नेताजी मुशिममान जाल. त्येच कविलं निसारखानान मुलखातून दस्त करून दिल्लीला धाडल. त्येस्ती बाटवून त्येच्यासाठ मौलानांनी पुन्यान त्येच निकं लावलं.” बहिर्जीचा रामेशी आत्मा नेताजीच्या कर्तव्यागर आत्मवर्णने ठवठला. डोळ्यांपून इमानी पाण्याचे थेंब टपकले. बहिर्जीच्या खांद्यावरचा राजांचा हात थरथरला. डोळे भरून आले. नेताजीची धोड्याच्या यांपानिशी उमल्या फिरण्या एक धागधात्या आगीचा झाजावत! ‘नेता आज ‘नक्कहा’ झाला’! अंगाराचे कोळ्ये झाले.

बहिर्जी आणि राजे यांच्याकडे बघताना शंभूराजांची मूळ नकळत पाजात जमदाईवर घड आवळली गेली होती. तपत्या शिराचा एस ओतल्यात कानपाळी रसरमून आली होती. डोळ्यांचे पेटते पोत झाले होते.

त्यांना दिसत होता तसवीरहच्या माळेचा हात! आणि – आणि क्षणाक्षणाला त्यांची परजावरची मूळ घड-घड आवळली जात होती! नकळत!

राजे मुलखाची बंदिस्ती करीत होते. औरंगेबाने राजांच्या मुद्रूव मान्य केलम. दखवारी शाहाआलम उर्फ शाहाआलम मार्फत राजाना औरंगजेबाचा हस्तलु हुक्म आला. शंभूराजांच्यासाठी!

तहाप्रमाणे राजांचे प्रतिमिथी म्हणून शंभूराजाना शाही मन्त्रबद्धी देखाव देणार होते.

ચાર હજાર સ્વારાંચી ! વન્નાડ, ખાનદેશીચ્ચા જહાગિરિચા પંથા લક્ષ હેનાંચા મુલુડાચા મોકાસા બહાલ કરણીત ચેણ હોતા !

ઔરાગેબ ધોરણી ! ત્યાને હી હતીચી દાખવીત ઉંટાચી ચાલ ટકસી હોતી ! શાંતપે વાકડી !

જહાગિરિચા મોકાસા વન્નાડ - ખાનદેશીચા. મૃણાંજે સંભાગીરાજાના મુકામ ઔરાગાબાદેશીચ ટાકાચા લગેલ ! ‘મન્સબદર’ મૃણાંજ શિવાગીચા બચા પુન્હા આપલચાકડે ‘ઓલીસચ’ રાહીલ ! નાહિત ત્યાલ સંભાગીરાજાના, પુરેચ્ચા તહાતે મિળાલેલના માબળ્યમુલુદાચા મોકાસા દેતા આલા નસતા કા ? તે કેલે તર તો ‘ઔરાગેબ’, કસલા ? રાજાની, ‘મોરપિસાચા તુઢાં’ મૃણાંજ આપલચા તોંડાવર ‘ખાનકુસીચી પાને’ ફિરવું પાહતો આહે હે હેલે. ત્યાંની દિલ્લી - દાબારલ સ્પષ્ટ કલ્યાણ ટાકલે, “જહાગિરિચા મોકાસા ઘેણે તો આપણે ફર્જદ સંભાગીરાજે અદબાગીનિ ધેતીલ. કાથથાર પાહણે તો પ્રતાપાવ ગુજર વ નિરાજી રાવજી મુતાલિક તેવશીને પાહતીલ ! ફર્જદ જહાગિરિચરિલ મુકામાસ અસત તે હેણ નાહીં !!”

રાજાંચા સાંચ્ચા અટી માન્ય ઝાલા. ઔરાગાબાદેલું મુઅજ્જમચે પત્ર આલે - “જહાગિરિચી કંબ આણિ ફર્મણ વેણ્યાસાઠી શંખુરાજાની ઔરાગાબાદેલા પાઠવુન શાંચે !”

રાજાંચે બહિંદી, કર્માંજી, વિશ્વાસ અસે ખબરાગિર ઔરાગાબાદેચા રોખાને સુલે. મુઅજ્જમચી મહિતી કાઢાયલા. હે રાજકાળ ફર્ક રાજેચ ખેલ્યું જાણત હોટે. તે સ્વતઃ અસેચ. ચાલત આહે હોટે. એક કેઢ ફોડાચા, દુસ્નચાત આપણાનું શુસુંદે ! એકા ગોદારુન સંભાગીરાજાના ત્યાંની કોઈદુન ધેતલે હોટે, દુસ્નચા ગોટાત તે ત્યાના આપણનું પાઠવાયલા તથાર જ્ઞાને હોટે ! યા ચાલીને યશ મુઅજ્જમચા સ્વભાવ કરસા આહે યાવર અચલબુન હોટે.

ખબરાગિરાની ઔરાગાબાદેલું બાટાન્યાચી કોરેચ લેણી જશીચા તશી ઊચલુસું આણણી ! “મુઅજ્જમચા” વિકાસી આહે. સાજાશિનાગારાચી ત્યાસ ગોડી આહે. રાબાના તો મોમન તખુન આહે. આપલચા બાપાણી તો નેક નાહીં !”

વિચાર કરુન રાજાની નિણય ઘેતલા. સંભાગીરાજાના ઔરાગાબાદેલા શાંચણાચા. ત્યાના વિશ્વકાસ હોટો - શંખુંજે દાબારી રીતીભાતીચે સારે ઠીક કરતીલ. ખુદ તેવ જાંન આલે કી, ઔરાગાબાલા કાયમચા નસાલ તરી ઉડતા ભરોસા યેઝુલ !

યા ખાનદેશી રાજકાળણાચા સમય આલા ઐન દિવાળીત. રાજકાળ સણવાર, ભાવભાવન કાહીચ જ્ઞાણત નમદે. ભરત્યા થડીલ થ્રેફન નરક ચંતુરિશીચા દિવસ રાજાઙડાવર ફટફટલા.

આજ ઔરાગાબાદેચા રોખાને પ્રસ્થાન ઠેબળયાચા મુર્તે હોતા. જિજાક, પુત્રભાઈ, ધારાક, સોયાબાઈ સાચા આઉંસાહેબ યાચા શંખુરાજાની

આશીર્વાદ ધેતલા. “બેઠો આમદી” મૃણત યેસ્બાઇંચા નિરેપ ધેતલા. બાલેકિલ્યાંચા સદરચૌકાત ગડઉતારાસઠી પ્રતાપાવ, નિરાજી રાવજી, રાવજી સોમનાથ, પ્રહાદ નિરાજી, અનંદરાબ અસી નિવહીની મંડળી સિદ્ધ હોતી.

જિજાક આણિ રાવે સંભાગીરાજાસું સદરચૌકાત આલે. શંખુરાજાની જિજાકચા પણાવ કપાઢ ટેવલે. “ઔદ્ધબંત કઢા ! કાર્ય સિદ્ધ હેતાચ પરોલ લણા.”

જિજાકની ત્યાંના આશીર્વાદ દિલા.

રાજાંચા સંપાતી, બરેબર યાચ્ચા મંડળીસહ સંભાગીરાજે ચાલુ લાગેલ. સંજીવની

માન્યાંચા રોખાને. માચીબાર ગડડતારાચી પાલબી તથાર હોતા.

માચીબાર ઉ઱ણારે ભૂયા આલે. ત્યાંચા તોંડાવરચી ધોડ હટલી. રાજે વ શંખુંજે આત ઉતરલે. માગ્નૂસ પ્રતાપાવ, નિરાજીપણ, રાવજી, આનદબાવ, પ્રલહાવંત હી મંડલી ઉતરલી. એકમાગ્નૂસ એક પાયચા માગે પછું લાગત્યા. ચાલતા ચાલતા રાજે કસલચારારી વિચારને થાંબલે.

“દુસ્સસ આઠબોતે વેરુલ્યાંચા કૈલાસલેણ્યાચી ગુફા ?” રાજાની પ્રશ્ન કેલા.

“જી.” દોન્હી આવાંચા ફેરસાદ ભૂયારાત કુમળા.

“કાય આવડલ તુમ્હસ ત્યા શિલામારિત ?”

“કૈલાસ પર્વતાખલી દસ્માર જાલેલા રાવણ !”

“...” ભૂવચા ચઢીયી ત્યાંની સંભાગીરાજાના આશ્વચણને નિરહલે. “કા ?”

“શિવાચા કૈલાસ ત્યસ ઉચલતા આલેલા નાહી ! એવહે બલ અસુન.” શાંચણે સંભાગીરાજાની ઉત્તર દિલે.

સંજીવની માચી આલી. સંભાગીરાજાની રાજાંચા પ્રાણ્યા મોજડાંચાર આપલા ભંડારમંડિત માથા ટેવલા, ત્યાંના ઉઠબુન પોટશી ધેત રાજે ધીટ ધીમે બોલુલે --

“સંભાદ્ધન અસા. આહી નમલે તરી પ્રતાપાવ આહેત. ત્યાંચા સલ્લાને વણા. યશબંત કઢા. આહી તુમચી કાંઠ બદાતો આહેત !”

શંખુંજે સંજલા પાલખીત બસલે. ફુલા રાજાંડા ત્યાંની મુરીત પકડલા.

પણ જિજાક કાતન્યા લલકાંચા ઉઠલાચા. અબ્દામિર, ચોપદાર, નિશાણારદર ચાલુ લાગેલ. આગ્રા ઝાલા - આતા ઔરંગાબાદેલા !

પણ જિજાકને સેનેસહ સંભાગીરાજે ઔરંગાબાદેલા પોહેચલે. શાહજાદાંચા વત્તને દિલલી દરબારચા માતબ્દર સરદાર જસંવંતસિંગ યાને સામેરે યેત ત્યાંચી આગવાની કેલી.

જસંવંતસિંગાંચા સાક્ષીને સંભાગીરાજાની મસ્સબદારીચી વચ્ચે સ્નીકારલી. ત્યાલા ફેરનજરાણ બહાલ કેલા.

ઔરંગાબાદેલા શાહી મહાલી પ્રતાપાવ, નિરાજી યાચ્ચા સોબતીત જાંન સંભાગીરાજાની શહજાદા શહાંઆલમ યાચ્ચી મેટ બેલી. તંબુસ, ગીવર્ણાંચા શહાંઆલમ શાંખુરાજાના બધુન ચુષદિલ ઝાલા. ઓઠાતલ્યા ઓઠાત પુષુટલા - “ઇન્શાલલાડ” કેલી !

ग्रेर सुत है !” त्याने एक शूलबाज हस्ती आणि रन्जडवाची तलवार संभाजीराजांना दखवारी इतमापाने नजर केली. संभाजीराजांनी त्याला फेरनकरणे दिले. महालीच्या अलिशन बैठकीवर शहाआलमने संभाजीराजांना आपल्या शेजारी बसवून घेतले. बुद्ध जसंवंतसिंगाला अस्सा पान कथी मिळाला नव्हकता ! तो हात बांधून सोमर उमा होता.

शहजाईने संभाजीराजांच्या प्रवासाची आदराने चौकळी केली. राजाच्या तस्विरीची पूछाळ केली.

निरोपाची बेळ आली. महालीच्या दखनारी आतरियाने पुढे येता अतरदाणीतील काढुली झातपाचे फाये शुकून शहजाईच्या आणि संभाजीराजांच्या मगाटावर अद्वीने फिरविले. एक खिदमतावार सोनेरी नक्षीदार तबक्कात टप्पेच्या गुलाबाचे रसरशीत गेंद घेऊन बैठकीसमोर पेश आला.

तबक्कातील एक कुळका गुलाबांद हाती घेऊन शहजाईने तो क्षणभर निरखला. संभाजीराजांच्या हातात तो देताना शहजाई. शहाआलमच्या तोऱ्हन नकळत लऱ्हन सुटले - “लोंगिए, गुलाब भी खुल्लसूत होता है छोटे राजासाब !”

प्रतापाव, प्रलहाद निराची, रावजी सोमनाथ अशा मंडळीना सोबतीला घेऊन संभाजीराजांनी घुणेश्वराचे इश्वर घेतले. मनी घर करून बसलेली वेळळळच्या पहाडी गुंफातील कोरीब लेणी नजरेखाली घातली.

औरंगाबादेच्या दक्षिण वेशीला लागून मराठी सेनेचा तेळ पडला होता. डेर, शामियाने उठले होते. रेज संभाजीराजे प्रतापावांनी नगराचा फेरफटका करून येत होते. औरंगाबाद ही मुालशाही दलखनेतील राजधानीच. तटबंदीतील शहर देखणे होते. राजाने निघताना सूचना केली होती - “ मिळेले तेवढी नगराची वस्ती डोळ्यांगखाली घाला ! ” शामुराजे शहराचा फेरफटका करून परतले. प्रतापाव संगती होते.

तल्लावर येताच त्याना निराजोपतंगी वर्दी दिली - “ शहजादे सरकार स्वारीस याद फर्मावतात. भेटीचे काण समजू येत नाही.”

संभाजीराजांनी ती वर्दी ऐकून प्रतापावांच्याकडे सल्लच्यासाठी म्हणून पाहिले. प्रतापावांच्या कपाळी आठका उठल्या. तरीही ते म्हणले, “ पाण्यात माशाचा शब्द देलय लागतो. धाकत्या राजांनी भेटीला जाऊन याचं ”, संभाजीराजांनी प्रतापापाव, निराजोपत, रावजीपत, रावजी सोमनाथ अशी मंडळी संगतीला घेतली आणि ते संराजामाने शहजाईच्या भेटीसाठी शाही महालावर आले. शहजाईच्या वीजराने सामोरे येत संभाजीराजाना आदगाने बैठक महालात नेले. “आस्थि ! ” म्हणत, दातकळ्या खुलवित, देखाऱ्या शहाआलमने बैठकीवरून उदून पुढे येत हाताला धरून संभाजीराजाना आपल्या बैठकीवर शेजारी बसवून घेतले. त्याचे खासे सरदार बगलेने अद्वीत हात बांधून उभे होते.

संभाजीराजांवर महज नजर ठेवता येहिल असे प्रतापाव आणि त्यांचे मराठी सरदार उभे गहिले. इकडुच्या - तिकडुच्या गप्पा करून शहजाईने आपल्या पूढे हेठला हात घातला. “ कभी शिकार खेलते हो शंभूराजे ? ”

“ नाही. ” शांतपणे संभाजीराजांनी उत्तर दिले. “ ताज्जवू है ! राजासांबेके फऱ्हद और शिकार का घैक नहीं ! ” शहजाईने आपल्या रेखीच भुवया वर चढविल्या.

“ आम्ही विचाराते तर आमचे महाराजासोहेब शिकारीला ना नाही म्हणणार. ”

“ तो फिर आज हमारे साथ चालिए शिकार खेलने. आज हम यापेटके के बनांवे जा रहे हैं निशाना लागाने. ”

“ नको. आगहास येणे होणार नाही. ” संभाजीराजे सावध झाले.

“ क्यों - डूते हो हमारे साथ चालने ? ” शहजाईने खोचक सवाल केला. संभाजीराजांनी प्रतापावांच्याकडे बघितले. असा काही मायला या भेटीत पुढे येहिल याचा प्रतापावांना अंदाज नव्हता. त्यांना काय सलला खुणवावा कवळेता.

“ डूरेकी कुळु बात नाही ! हम आयेंगे शिकार खेळने ! ” मान ताट ठेवीत संभाजीराजांनी शहजादा शहाआलमला क्षणात जाब दिला !

“ वाहब्बा ! आफरिन - वही उमर्हद थी आपसे. आपके तचारीका सब इतजाम होगा. आपके नेक लोगा साथ लेना. ” प्रतापावांच्या बघत शहजादा म्हणाला. दुपार ठऱ्हतीला लगलावार वेशीबाहेर पडण्याचा बेत ठाला. अतर-गुलाब झाले. संभाजीराजांनी शहजाईच्या निरोप घेतला. ते तब्बावर आले.

आपल्या माणसांतील कसबी पटेकरी, तिरदाज, भालईत, रानात घोडा फेकणीते साईर घोडाईत संभाजीराजांनी प्रतापावांच्या मदतीने निवडले. आनंदराव, प्रतापरव, निराजी, रावजी ही हत्यरावाज मंडळी निवडक घोड्यांचाकर जीन कमून तयार झाली. संभाजीराजांनी अंगाला लागून लोंगंडी-जाळीदार बळतर चढविले. टोपाखाली शिप्राण घेतले. सिद्ध हेऊन ते दिल्या शब्दप्रयाणे आपल्या शापियान्यात शहजाईची बायत बैठकीवर बसले.

वर्दी आली. संभाजीराजे आपल्या निवडक लोकांनी तळाबोहेर पडले. शहजादा पोकळ्या हैदाराचा हृती अंकुशमा देऊन वाळविला आणि संभाजीराजाच्या समर आणला. पदाऊ हृतीने सोंडेचे शिंग उठवून सवारीला देखणी सलामी दिली. युलत युलत बैठक घेतली. संभाजीराजांनी कोपोच्या शेल्यात खुपसलेली मोहरांची थेली खेचून माळुकुच्या रोखाने वर फेकली. ती काढ्यावर झेलून माहुताने त्यांना कुनैनं केला.

हतीला शिर्दी लावध्यत आलीं। शक्तसज्ज संभाजीराजे शिर्दी पार करीत हैदात चढ़ने। महुताने हसी उठता करनून शहजाहान्या हसीच्या बगलेला जोडून धूतला। प्रतापराव, रावजी, निराजी, आनंदराव आणि निवडलेल्या खेळ्यांनी संभाजीराजांच्या हसीला वळे दिले। शहजाहाने हात उठवून हसत त्याला फेर साद दिला।

शहजाहाने कल्लोबून उठली। हसी, घोडे, निषात शिकारी खेळे, हाका थालारे असा शिकारी-गांडा दक्षिणक्षीराहेर पडला।

गमटेकचे रान बेताच हसी थोड़ले, माचे घोडाईत आणि हाकरे, खेळे गांडे। संभाजीराजांची माणसे त्यांच्या हसीला धेरून ऊभी राहिली।

आज शहजाहाला 'शाही शिकार' कस्ती असते ती संभाजीराजांना दाखलवयची होती। हाकरे, खेळे पांगलेले बघून शहजाहाने इशारत केली। महुतानी हसी रानात घुसविले। प्रतापराव, आनंदराव ही मळवी हत्तीगौन कदमबाज चालीने नियाली। एका उंच टेकाडावर येऊन दोनही हसी थोड़ले ही निशाणी मारा करायची। मचाणी जागा होती। इथून समोर एक पाठार दिसत होते। रानाच्या चारी बांडूनी आलेल्या पांगंदीच्या वाटा त्या पाठाराला येऊन घिलालेल्या होता।

शहजाहाने हैदात बसूनच खांद्याचा उंच तिकमठा हाती घेतला। त्याला बाक देऊन वाद पारवून घेतला। त्याच्या निवडक सरदारांनी कुणी तिकमठे तर कुणी भाले सरसावले, मराठी भालहेतांनी ते बघून, आपले भाले पेलेले। तिंदाजांनी तिकमठे सरसे धरले।

गमटेकचे रान चारी बांडूनी कुणू लगाले, कसलेतरी विचित्र आवाज काढून ते उभे रान कणात कणू लगाले। हाकाच्यांनी चारी बांडूनी हाका थातला होता। एणिंशिंच्या एक काती लळकारी त्या साळव्या कालव्याला कापीत उठली। सावजे मारगणीची टाळ्यात आल्याची ती खून होती।

उसुता प्रचंड कल्लोड एक येतो आहे असे काही क्षण गेले आणि पाठेपाठ पठारावर येऊन मिळालेल्या पांगंदीच्या चौबाजूच्या वाटांनी पांडूच्या, कब्ज्या, बाल्या अशा प्राणभयाने हंबरडा फोडत चौबूरु उड्डा टाकणाऱ्या उभवत्या शेपल्यांच्या वनगाईचे कळपच्या कळप पठारत उतले !। बगाई ! मराठी खेळे ते बघून चरकले, सामने हबत आलेल्या, भेदलेल्या बनगाई गोधकून एकमेहिना थडकल्या। शिंगाना शिंगे खटखटली। टेकाडावरून सटासृष्ट सुटलेल्या भाले, तीरांनी मिळेल तरी वर्मी फेक केल्याने कितीरी वनगाई ऊरु उठवून जीवजात हंबरडा फोडत क्षणात पठारवर कोसळल्या। बचलेल्या भेदरून पुरुष पाणदीत घुसल्या। पडलेल्या जाया गाई आचके देत खू झाडून शांत शान्त्या। समोर प्राणांतक हंबरडा फोडण्या बनगाई बघून आपल्या हैदात, संभाजीराजे

ताडकन वर उठले होते। त्यांच्या हातीचा तिरकमठा गाई बघताच गव्हन पडला, खू झाडत पठारावर पडलेल्या बनगाई बघताना त्यांचा असवाच्य हात सरसत कबड्डाच्या माळेकल्न उसुता फित राहिला, त्यांनी आपले डोळे क्षणभर गच्च मिटून घेतले। कानात गाईचा हंबरडा कम दादून बसला।

“ सरलकरू ३ ” ते प्रतापरावांच्या रेखाने केवळजवती मोठ्याने ओरडले, घोडा टाकीत प्रतापराव हतीजवळ आले।

“ शहजाहांना सांगा। आहास हा खेळ पसंत नाही। आम्ही निघतो। ” आणि त्यांनी महुताला आज्ञा केली। “ हाथी घुमाव ! ” माहुताने हतीचा मोहरा लगावणी बळविला। प्रतापरावांनी शहजाहाला शशूराजांचा निरोप सापितला।

संभाजीराजांच्या पतलेलेल्या हतीला घेर टावून माराई घोडाईत, तिंदाज, भालाईत चालले। कुणीच काही बोलत नक्कहते।

संभाजीराजांनी हैदातारूच आपल्या तिंदाजांनी खांद्याला टांगलेल्या भात्याभाल्यावर नजर टाकली। भाले भाते तसेच होते।

समग्रे वनगाई बघून एकाही माराती शिकारखेळेल्याने हैदात चालविले नव्हहते ! समाधानाने संभाजीराजांचा चेहरा त्या अवस्थेतही उज्ज्वून उठला, त्यांनी बगलेने दैडल्या प्रतापरावाना विचारले, “ गुजरकाका, शिकार करायचीच झाली तर कसली करावी आम्ही ? ”

“ जी धर्नी, रावसावजाची ! रानडुकराची ! ” प्रतापराव हैदाताच्या रेखाने मान उठवीत म्हणाले. हती चालविणाऱ्या विचाच्या शाही माहुताला माहेत नक्कहते की— “ आपल्या हतीच्या पाठीकर एक मावळी सिंह बसला आहे ! तोही आता शिकारच करणर होता – फक्क रानडुकराचीच ! ”

आपले सबनीमस म्हणून रावजी सोपनाच आणि प्रलहाद निराजी याना औरंगाबादेत मारे ठेवून, याजांचे राजकारण मार्या लवून संभाजीराजे राजगडी पारले,

याच वेळी राजांनी आदिशाहीही तह केला. विजापूर दबावाने राजांना सालिला तीन लाख होनांची खंडणी देण्याचे मान्य केले. रक्काजाच्या दोन आधाड्या बिनधोर जाल्या – मुगलशाही आणि आदिलशाही.

फिराणातील गरीब यत तर जिवाला कंठाच्यून गेली होती. तिथे पिंगल्यांनी सलीच्या धर्मातराचा वरवंटा गवाणावांवरून फिरवण्याचा सपाटा चालविला होता. विरोध कणांच्याना गवाचीकात अणू उभे जाळव्यात येत होते. शेकडो वर्षांचा गवालवर सोइन निराप्रित, त्राता नसलेली यत कावाच, कोकणपट्टीत उतरत होती. देशमुख आणि फिरां लेळांचा माज टापांवाली राडण्यासाठी भुद राजे फैजलंबंदीने कोकणपट्टीत उतरले !

त्यांना निरोप दिलेले संभाजीराजे आणि जिजाक खासेमहालात गिरिच्या दैत्यकीचर

બરમલે હોતે. સપોર એવા શિસબી ચૌરાંગાવર કપાક્ઝી આડવે ગંધપદે ઘેટલેલે કેશવ પીડિત માંડ-బૈઠક બેઝુન બસરે હોતે. ત્યાંચાસમેર લાકડી તિકાટણ્ણા ભાગબાટ જિલ્હાખરીવાર રામાયણાચા સ્કંચથાચી પોથી હોતી. ત્યા પોથીનીલ એક એક પાન પીડિત ઉચ્ચલીત હોતે. સ્કંચું ઉચ્ચારાત, લયથિત દેવવાળિલ શ્લોક વાચીત હોતે. વાચથા શ્લોકાંચા પ્રકૃત અર્થ સાંગિત હોતે.

“ રાવણાચા અત કેલેલે પ્રષ્ટ રામચદ્ર અંગોથેત સિંહસનાભિષિષ્ઠ ઝાલે. આપણા વીરાંચા ભેટબસ્તુ. દેઝન ત્યાંની ગૌરવ કેલા. ભરુ હંમંતાલા ત્યાંની સ્વકારતાલ મોટાચા હાર પ્રદાન કેલા.

“ તો બેઝુન હંમંત અયોધ્યેચા નગરેશીજબલ આલા. એક ઉચ બટબુદ્ધાવર બહુન તાંને બૈઠક બેલાંની રામપુણ્ણા દિલેકથા મોટાંચા હારતીલ એક એક મોતી તો આપણા સામશ્વેવાન દાઢાંબાલી ફોર્ડ લાગુલા ! ત્યાત પ્રષ્ટ રામ આહેત કા હે પાહણામારી ! એકાહી મોટાંચા ત્યાસ ‘ રામચદ્ર ’ દિસેનાત ! તો વિન્દન્દ્ર ઝાલ ! બૃશાખાલી મોટાંચી ટરફલે પસરલી.

એકલંધા કથાખાને સંભારીજાંબાંચા મનાંચી નોકા ન કળણાંચા પ્રકાશપાત્રાવલન સરસર ધારુલગલી—

“ હંબાબીત ‘ રામ ’ શોધલા પાહિને ! જસે હંમંતાલ આપણા ફોડલન્યા છાતીત ગામશ્વેદ દર્શન ઝાલે તસે આન્હસ ... આન્હસ મહારાજસહેબાંચે હોઈનું ? ”

“ કમલ વિચાર કરતા ? ” પાઠીએ હાત ફિરવીત જિલ્હાં માયેને હંણાલંચા. ઉત્તરસારી મણ્ણનું સંભારીજાંબાંચા ત્યાંચા સેખાને મન ઉઠવિલી. એવદ્ભાત ગોમાંબાંડા મહાલાત આલે. શુક્રતા મુરજા રૂજુ ઠેવુન મહણાલે, “ આંકસાબ, કોલાસૂર તરફેચા પુનાલ ગાવઠાણાચા યોક અસામી આલાય. કેસરકરાંચા બીયાચા. જોયાંચી મહસુલથાત ત્યાલા. માત્રસ કમલાચા હાય... ચાકરિસાઠને આંકસાબાંચા પાયાંચી ભટ ચ્યાયંચી મહનો.”

“ પેસા કરા ત્યાસ.” જિલ્હાં શાંતપેણ હંણાલંચા. ભલના માટાચા આણ માબલી શ્રાદ્ધાચા તણાંબાડા જોયાંચી આત આલા. ચંદીચા કહદાંચે મનાટ ફરસંબંધિકાંડે નેત ખ્યાને મુજશ ઘાતલા.

“ કોણ ગાવ ? ” જિલ્હાંની ત્યાલા નિરખીત વિચારલે.

“ પુનાલ જી.” જોયાંચી અદ્વીને ઉત્તરલા.

“ કોણ કોણ હંમંતાંચી ચાલ યેતે ? ”

“ પદ્યા, ભાલા, બોથાટી, ગદકા — સમદાંચી સરકાર.”

“ ઇમાન કોણ જાતીંચ ? ”

શ્રાદ્ધ જોયાંચી ઘોટાળલા. “ આંકસાહેબાંચા પાયાંચી લ્યેકરાંચા જાતીંચ ! ” જોયાંચા તણાંબાંચા જાવાને જિલ્હાંકા ચેહા ઉત્તીલા, આણ સંભારીએ તર ઉત્તરને ખુશદિલ હોકુન જોયાંચીચા છાતીએવચા બારાંદીચા ગાઠી મોજું રૂાળાલે !

“ ગોમાંચી, યાસ ફઢાવર નેકુન બાલાંચીંચી ભેટી પાડા. રૂજુ કરુન ચા.” જિલ્હાં ગોમાંચાના હંણાલંચા.

ગોમાંચી, જોયાંચી મુજેરે ઘાલું માગે હૂદ્દાંગલે. તે ગર્દન વાર કરુને વચ્છાત જિલ્હાં જોયાંચી થોપથીત પુરુષ હંણાલંચા, “ પુનાલકર, મનાસ કિરુ. યેઠુ દેઊ નકોસ આપાહી ઇમાન વિચારલ મણ્ણન. એક વેઢ રાંય મિળણ સોંપ જાતું પણ — પણ ઇમાની ચાવર નિષ્ઠણ તે ઘડત નાહીં. રામાયણ હાચ દાખલ દેતે ! ”

જાંબાંની મત્રિણ આપિ સંભારીએ યાંચા સાથીને સદર બસબિલી બહાદાડ, ભાનદેશાત આપલે મુતાલિક મણ્ણન જાણાંચા પ્રતાપાવ, નિરાંબી, આંદસાબ યાના સંભારીજાંબાંની વહે, શ્રીફક, વિડા માતાબાને બહાલ કેલા. ત્યા તિન્હી માબલી હંમંતાંબાંની સંભારીજાંબાંની અદબ મુજે ઘાતલે.

પ્રતાપાવાંચી પારાંટી ફોજ રાજગડ ઉત્તર લાગલી. તિચા કુચાસાઠી પાલી દરવાંચાબંચી નોબત થુમુ. લાલી. તી એકતાના સંભારીજાંબાંના વાટલે — ‘ આમચી ફેંજ સાલલ્બજરાંનિશી આમચ્ચા પઠીશી દેકુન દેડીવા જાણાચા યોગ આમદસ કેલ્લા યેણાર ? ’

આતા રાજગડોવર રાણીવિસા, મંત્રિણ, અઠા કારખાને, ફડ સર્વ ઠિકાણી સંભારીએ માનલે જાત હોતે. રાંબાંચી ‘ ચાલતીબોલતી સાબલી ’ મણ્ણન !

ધારાકુચા આપિ. બેસુખાંચા તર આતો ગડાવર કાળીનીમેઢ જમ્બુન ગેલા. બેસુખાંચી ધારાકુલા ‘ મામીસાહેબ ’ મણ્ણત હોતા આપિ માનીત હોલ્યા. ધારાક ત્યાના ‘ સુદુબાંચી ’ મણ્ણત હોતી આપિ ‘ લેક ’ મણ્ણત માનીત હોતી. દરોજ દિવસ આવતાના ‘ સુરચાંચા ’ આપિ માબલીતાના ‘ દિવલ્લુચાંચા ’ નમસ્કાર જિલ્હાંના ઘાલાયસાઠી તી બેસુખાંના ખાસેમહાલાત ઘેઉન યેત હોતી.

સુદુબાંલા બાલરલેલન્યા બેસુખાંચી – જિલ્હાં, ધારાઉ, પુતુલાબાંચી, આપિ રાંબે યાંચા ધીર દેણાંચા માયેચા વાગધાને આતો ગડાલા ચાંપલા લફલા. ફર્સ એકાબ મહાલી ત્યાંચી જબાન કસ્થી જાંબદ્દુલ્લાગત હોકુન જાત હોતી. સોયરાબાંચાંચા નાહી, આંબાસાહેબાંચાંચા નાહી, કથી ખુદ ‘ ત્યા ’ હિંદેલ્લાચા મોતીલાંચા ‘ ટોપાચા ’ નાહી પણ બેસુખાંના સોયરાબાંચાંચા ધાક વાટાયચા ! હા ‘ મામીસાહેબ ’ બેસુખાંના, ત્યાંચા ચાંબદ્દીત ગેરપણમુલે, સ્થાનખેચ કરુન ઉત્તરત ગડાંચા તટબંદીવર તલ્લપત્ર તેવલેલા હંત્યરસારલ્યા વાટાયચા !

બોલાંના સોયરાબાંચાંચા શેડા નાકલાત લાલબુન યેતો હે બેસુખાંચાંચા નજેરુનું સુટ્ટે નજૃતે ! હાંચાંચા સુવર્ણ-કંકણાંચા નાદ કંહા સ્થણુન સોયરાબાંચી પદર પુન્હા નીટ કરતાત હોતી બેસુખાંચાંચા ધાયાની આલે હોતે. આપિ દર્પણાત મેળમલ્લન્યા કુંકવાંચી

कथालीं आडवी घेतलेली बोटे एकलीत आलीत का नाहीत हे बघताना तर ‘मार्मिसाहेंबाना’ कक्षाचेच भान उत नाही हेही त्यांच्याच महाली उभे याहू येसुबाईनी अनुभवले होते !

नेहमीसारखी धाराकू येसुबाईना घेऊन दिवटीचा नमस्कार धारालयासाठी जिजाऊच्या महाली आली. तिथे साताळा गोतावलाच आऊसाहेबांचे पाय शिवायासाठी जमला होता. त्यात संभाजीजे होते. सारा गणीवसा होता.

राजे महाड-यगदाकडे कूच झाले होते. राजे गणीवसा होता. रोषणनाईकाने महालीची शामादाने पाजद्वळी. देवमहाली अंबेचे दरशन घेतलेल्या जिजाऊसाहेब कुणाबिणीच्या सोबतीने महालात आल्या. त्यांनी शामादानाना हात जोडले. आता त्यांचे वय झाले होते. दुईधर पदर असल्याने कुणाला सहज दिसत नव्हती पण त्याच्या केसवर चुनेवाणाची पांढरी शिवकू उतारली होती. एक एक करता गणीवशातील वाईसाहेब जिजाऊ सामोरे येत नमस्कार धारू. लगाल्या. जिजाऊ आल्याच जबानभर आशीर्वाद देऊ लगाल्या.

संभाजीराजे पुढे झाले. त्यांनी जिजाऊंचे पाय शिवले. त्यांच्या पाठीशी रायची, अंतोजी हे धाराकूचे मुलगे आणि जोत्याजी केसवर अदबीने उभे होते.

“अंग्रूजे, तुम्ही आता एकत्याने नाही करायचा दिवत्यांचा रिवाज ! येसु४, अशा जोडीला या आपल्या स्वारिच्या !” जिजाऊंनी धाराकूकडे हसत बघत येसुबाईना साद घातली.

धाराकूच्या सोबतीने येसुबाई पुढे झाल्या. संभाजीराजांच्या डाव्या हाताशी जोड देऊन उध्या राहिल्या. दोघोनीही वाकून जिजाऊंना विवळांचा रिवाज दिला.

जिजाऊंच्या चर्चेवर हास्य तळले. भरत्या जिभेने त्या म्हणाल्या, “ औशवान क्वा ! जे करण-भोण असेल ते जोड-साथीनं भोगा ! ”

येसुबाईची हुतुवटी तर्जनीने वर घेत जिजाऊंनी त्यांच्याकडे काही न बोलता उसेते बघितले. आणि त्याना आच्च पहिल्याने जाणकरे, “ नात्युनबाईना चेहरा मोहरा त्यांच्या आबा - आऊसारखा शिक्काच्या माटानं आहे, पण - पण डोळे आहेत साक्षात जगद्वेद्यां डोळ्यांसारखे ! टपोरे - दूसरे बघणारे ! ”

जिजाऊंनी सांचांना निरोप दिला. एक एक करता गणांच्या गोतावळ्यातील आसामी काहीतरी बोलत मागे रेंगाळ्या ! येता आमच्या महाली ? ”

त्याना त्या हळुवार म्हणाल्या, “ वेता आमच्या महाली ? ” येसुबाईनी मानू चालली. धाराजूने गोंदल्या कपाळावर घड्या घालीत आपल्या ‘लेकिची’ पाठ घरली. सोयराबाईच्या मागून चालण्याचा येसुबाईना बघून पुलकाबाईना खिनभर वाटले-

“ आपण स्वतःच जावे सूनबाईना सोबत - ” पण धाराकूला जाताना पाहून त्या बिनधोर झाल्या !

आपल्या महाली येताच सोयराबाईना येसुबाईना मंचकावर बैठक घेण्याची इशात तेली आणि आपल्या चंद्रा दासीला खुणावत नजर दिली.

चंद्रा आपल्या दाळुनात गेली आणि एक नक्षीदार लकडपेटी घेऊन बाहेर आली. तिने ती पेटी आपल्या बाईसाहेबांच्या हाती दिली.

पेटी घेऊन सोयराबाई येसुबाईच्याजवळ आल्या. त्यांनी पेटीचे ज्ञाकण उघडले आणि येसुबाईच्या समार पेटी धरीत त्या म्हणाल्या, “ हे आमचे डाग आहेत तब्बिडाहून माहेरकडून आलेले. तुम्हास वाटेल त्यावा हात टेवा.” पेटीत बाजूबद, मोत्याचे सर, देंजाच्या, रजपुती धाटाणीच्या बिघ्या, वाक्या, टिका होत्या. सोयराबाईचे पूळ मोहिते घारणे राजपुतान्यातील. राजपुती रकाचे म्हणूनच त्यांचा वर्ण केतकारी होता. त्यांना दागिनांच्या बौक होता. पायंवर आल्याची नक्षी होती.

येसुबाई बाबरुन त्यांच्याकडे कुसल्या बघत राहिल्या.., मग आपसुखच त्यांची नक्षी धाराकूकडे वळली. ‘काय करावे ? ’ ते विचारायासाठी.

सोयराबाईच्या नक्षेदून ते सुटले नाही. त्या धाराकूला म्हणाल्या, “ धाराबाई, सांगा सूनबाईना हात ठेबायला. त्या संकेचल्यात. ”

“ हे तेंव्यावर ठेवा हात सूनबाई. ही आपलाच म्हाल हाय ! ” धाराकू येसुबाईना म्हणाली. येसुबाईनी पेटीतील डाग निरखले आणि एका कोयत्याच्या बांधणीच्या टिकेवर हात ठेबला !

ते बघून सोयराबाई हसल्या. त्यात म्हटले तर कोतुकाची आणि शोधले तर कधीही न गवसणारी असी क्रमली तरी एक छता होती.

झटकून ती टिका पेटीदून उचलून सोयराबाईनी पेटी चंद्रांच्या हाती दिली. आणि खुद आपल्या हातांनी ती टिका येसुबाईच्या गळ्यात घातली. तिची मरकती गुंडी इकूक्ते होत ओढून ती टिका येसुबाईच्या गळ्यात नीट बसती केली.

मग सोयराबाई राजांच्याबद्दल, माहेराबाहून बराच वेढ बोलत राहिल्या. येसुबाई आणि धाराकू तुम्त्या ऐकत राहिल्या.

“ आमही तरी कशा वेड्या ? आमच्या ध्यानीच येत नाही. मुम्ही संकोचात ! तुमची बोली शूणारपुरी - कोकणी - कुणाबाऊ ! अजून गडाची बोली तुमच्या तोंडी बसली नाही. म्हणूनच तुम्ही संकोचात ! ! तसे करू नका. बोलत वला.” ते सांगायचे होते ते सोयराबाईनी मायकल गुळात घासून चारावे तसे सांगितले !

ते ऐकताना बेस्कूईना स्वतला कझी जाणवला नवहता तो दोष जाणवला ! आणि त्यांनी मनोमन क्षणात निर्धारी करून टाकला — “आपणस गडाची फडकरी बोली घ्यान देऊन ऐकली पाहिजे. जिमेवर बसती केली पाहिजे !”

सोयाजाई आता टिक्की गुंडी किंती आवळती सरकवतील सांगता यायचे नाही हे हेरेलेस्या घाराऊने बेस्कूईच्या पाललेला मुखडाहो जाणला. ती म्हणाली, “दोपारचा उपास सोडारम्याचा हाय नव ? निया सूबाई !”

ते ऐकून बेस्कूई उठल्या. “येतो आम्ही.” म्हणत त्यांनी सोयाजाईना नमस्कार केला. त्यांना पाठमोळ्या माहालबाबोर पडताना त्यांच्या पाठीवर रुळणाऱ्या टिक्केच्या भाव्या गोळ्याकडे बघून सोयाजाई हसल्या. पुढा मध्यासाख्याच ! त्यांना बेस्कूईचे हसू आले. “फेटी एवढे एजूती माटाचे मोत्याहिन्याचे डगा असताना सुनबाईही हात ठेवला तोही कोकणी टिकेवरच !”

धाराकला मात्र वाटले की मागे बघून आळेच्याच्या नक्कीला सांगावे -- “बोली कंकवी असती यापरीस मावेचा पोळ कंचा असतो खेला नव्ह धाण असती राजीस्कार !” पण ती काही बोलली नाही. येस्कूईच्या पाठीवर रुळणारा मोळा बघून ती पुटपुली, “कुळू-हळूद सोळून तरी चाढवाच्या हुता डगा सूनबाईच्या गळ्यात !!”, बालेकिल्याच्या सदरचौकासमोरील पटांणगला गोखाने उठलेले वारांचे एकलग आवाज ऐकून बेस्कूई आपल्या माहालच्या बिडकीच्या झोक्याशी येऊन उथ्या राहिल्या. हलक्या पायांनी धाराक त्यांच्या पाठीशी आली. दुपार टळ्याली आली होती. दोर्यांना समोरच्या चौकेरी पटांणगल मध्यामध्य पिंजराने पेढा भरलेल्या एका रानसावजाची आकूती दिसली. ती लाकडी चौथ्याच्या खालगर्दनीने धावल्या पदिक्षात उभी केली होती. सावजाच्या माणळ्यापासून दूवर संभाजीराजे दोन्ही पाणपंजांवर बैठक घेऊन बसले होते. पेढवाच्या भवलाने गोमाजीबाबा, जोत्याजी, महमद. सेस, अण्णाजी, वाकनीस, दत्तजी त्रिमल, बाळाजी अशी मंडळी फेर धरून होती.

महमद. सैसने बंडुकीच्या दारूलची फेकी आणि छे एका किंसी माटाच्या बंडुकीच्या नव्हीत सोडले. बुणुसाच्या गोळ्यांचे बोते बोताने दाबून नव्हीत खुपसले.

गोमाजीनी पुरुषभर उंचीची टेचणीची लोखंडी सळी त्या नव्हीत खुपसून बार ठेवला. बंडुकीच्या लावगीवर केपाची टाप बसती केली. हस्तार दोही होतानी तोलवंद करून पाहिले आणि दुरून ते संभाजीराजाच्या होती दिले.

उजव्या खांद्याला बंडुकीच्या दस्त्याचा बूढ बसता ठेवून संभाजीराजानी दस्त्याला गाल भिडविला. नव्हीच्या तोडावर असलेल्या नेमाच्या माशीकडे बघत एक डोका मिट्ठा करीत बार फेकीचा पवित्रा घेतला.

जोत्याजीच्या हातात कमेचा शेला होता. त्याने सावचित्ताने ‘धारकल्या राजांनी’

पवित्रा धरेत्याची खातर करून घेतली. हातातील शेला बावजासारखा उंच धरून जोत्याजीने तो खाली टाकला.

बावजासाची खूणात मिळताच पटांणगलील विदमतारांनी देव्या धरून तौया दौडवायला सुखवात केली. पेढा भरलेले सावज दौड लागले ! हातातील बंडुकीची मोहेरबाब नव्ही मरासर फिरती करीत संभाजीराजानी बार टाकला. दस्त्याने त्यांचा खांदा झटकला. कानाजवल धुयाची बळी उठली. आणि तिकडे पटांणगल सावजाच्या आपार शिरलेल्या छन्यांबरोबर पिंजराच्या गवतकाड्या उमललत्या.

जोत्याजी बावजा टाकू लागला. समोरच्या पटांणगाप्ता दौडणाऱ्या पेढवाच्या सावजाची चाळण चाळण होऊ लागली. बार टाकून टाकून संधी जीराजांचा खांदा आता ठाणकायला लगला. दिवस सांजावत आला होता.

एकम्हुराने पाली दरवाच्यावर उठलेली नैवृत साच्यांना ऐकू आली. त्यात शिंगच्या ललकाच्या पिसळल्या होत्या. पवित्रा घेतलेली बैठक मोहून बंडुकीसह संभाजीराजे तसेच्य वर उठले आणि त्यांनी शेजारच्या बाठाजी चिटणीसंकडे बघितले.

देवारजपुरीवर सिद्धी फेतेजाच्या जंजिन्यावर चापून गेलेले राजे, फौजेसह गड चढत होते. धुळीचे उसात्थे लोळ मावळल्या लांबट किणात प्रसलेले संभाजीराजांना दिसले. महमद. सैसच्या हातात बंदूक देत संभाजीराजे जिजांकुच्या महालाच्या रोखाने चाळले. त्यांना आता सराव पडला होता की गडावर आले की महाराजसाहेब तडक पासाहेबांच्या दरशनासाठी रुचू होतात.

जिजांकुच्या महाली संभाजीराजे आणि जिजांक राजांची वाट पाहत राहिले. दिवस टळला. गडाचं पलोते, शमादाने पाजळाली तरी राजे येत नव्हते ! त्याच्याकडून करसाली वरदीही येत नव्हती. जिजांक असवस्थ झाल्या. संभाजीराजांना घेऊन त्या राजांच्या महाली आल्या. टोप उतरून ठेवलेले, विहुरुल्या केसांचे राजे चिंतात दिसत होते. त्यांनी जिजांकची पायधूल घेतली. खांद्याला धरीत संभाजीराजांना जबड घेतले. त्या स्पर्शनि संभाजीराजांचा बार टाकून झटके खाललेला खांदा उग्कून उतला. वेदनेची एक सणक खांद्यातुन अंगभर सकली.

“ काय झालं राजे ? आम्ही तुमची वाट पाहून शेवटी जातीन आलो.” जिजांकंनी राजांच्या शिवांयावर डोळे जोडले.

“ हवशावर जंजिन्याच्या मोहिमेत शिकस्त घेतली आम्ही. हाती येणा जंजिरा हुकला. सिद्धी फेतेजावान जलदुर्गा आमच्या हवाली करण्यास राजी झाला होता. पण – पण सिद्धी संबूल, कासम. आणि खेतखान या त्याच्या सरदारांनी त्यालाच मुसवया आवळून आबद्रखांयात टाकला. बनला बेत हुकला.” बोलते राजे थांबले.

“ पण म्हणून प्रवळ्यासाठी आमच्या भेटीस येण टाकलंत ? राजे, हार कुणाल्य

चुकली ? देवाकिनाही ती चुकली नाही।”

चमकून राजानी मान वर केली. खळिता वाचावा तशी जिजाऊंच्या प्रश्नवर घावली.

“ मासाहेबांच्या कानी आलं तर सारं ? ” घोगऱ्या सादात राजे म्हणाले.

“ कशालाबत म्हणता ? ” जिजाऊंना राजांची दुखरी झालेली चर्या जाणवली.

“ देवाकिनांच्याबदल ? ” राजांचे बोल जडावू लगाले.

“ बोला राजे. काय झाले ? ” जिजाऊं संभाजीराजांच्यासह त्यांच्या पाठीसी आल्या.

“ आपाचे रोजेपण व्यर्थ आहे मासाहेब. आपले पुन मणवून घेण्यास आम्ही शरमिदे अहोत. जंजिन्याला घेर टाळून बसलो असता जी खबर एकली तिने आमचे सारे स्वानव कुठल्यातीरी छाण्या लाटांच्या समुद्राळाशी जागार काय अशी धास्त वाटे आहे.

आमची जबात उठत नाही ते सांगवयास.” राजे थांबले.

“ राजे ? ” जिजाऊंचा हात राजांच्या पाठीवर चढला. त्या उक्त्या स्वरानि राजांना वाटले, तडक वळते क्वाचे आणि आपले तोड मासाहेबांच्या कुशीत तेवावे.

“ बोला. काय खबर भिळाली तुम्हास राजपुरीवर ? ” जिजाऊं हलक्या शब्दांनी दिली उपडून राजांच्या मानांच्या दरवाज्यात घुसल्या.

“ मासाहेब ५... मासाहेब ५ ऊपर धूळदेस्तन करत्यासाठी औरंगजेबानं हत्यार उचललं आहे. हिंदूची पवित्र मंदिरं फोडली जाताहेत. शाही फोजेचा वावंटा मंदिरांच्या कवळसावरून फिरवला जातो आहे. मोगालांनी काशीला विशेष्याच्च देऊळ-जाया केले ! त्या जागी मासिदीचे पत्थर उंभे केले. देवाकिनांना हार देते. पण ती सोसायस्स माणसांना वळ नसते ! आम्ही शशिर्दि आहोत आपल्यासमर्यादे राहायला ! ” राजांचे डोळे भस्त अले. जिजाऊंचा हात त्यांच्या पाठीवरून उसता फित गाहिला.

क्वाची राजांच्या तोंडून संभाजीराजांनी एकते ते एकताना त्यांच्या खांशातून बारफेकीमुळे उठला. जिजाऊंचा बंद झाला ! त्याची थोडी जागा सरकली आणि त्यांच्या काळजात ठणका उठला.

आनांच्या लाल किल्ल्यावरून तो पैलानी लाल मातीचा हैदरा त्यांना दिसूलगला ! कोणीरी त्याना विचारित होते. “ हैदरा खेलते हो संबुराजे ? ”

बाळांजी आवजी चिणीसाठी जातीने लाबानी देऊन राजांच्या कानी वर्ही घावली, “ स्वामी, प्रतापाव आणि रावजी आणे खबर नसता मोणलाईदूत सेसह परतले ! गड बहून येतोहात.”

राजे देवमहाली पूळेला बसले होते. त्यांनी समोरच्या ताढळनात, हाती घेतलेले आमचानाचे पाणी तसेच सोडले – आणि “ जांदंब.” म्हणत ते प्रभाकरभट आणि केशव पांडिताकडे बघत चौरंगीवरून उठले.

हीच वर्दी जोत्याजी केसरकराने जिजाऊंच्या महाली येऊन त्यांच्या प्रश्नवर घावली. जिजाऊंकुण्ठून बलाऊ धाइन अणलेल्या खोंद्याशी, सोयराबांध्या ‘डोहाळजेवणांच्या वेळी’ लागणांना फुलांच्या मखराबदल बोलून होत्या. वर्दी ऐकताच त्यांनी चालते बोलणे तसेच सोडले आणि त्या उठल्या. जिजाऊंच्या महाली ‘प्रवराचा साज कंचा’ ते ऐकायला आलेली सोयराबांध्यची कुण्ठीण चंद्रा जिजाऊंकुण्ठून होत्या. मग ती चटक्या पावलांनी सोयराबांध्यावेळांच्या महाली आली. पण आत धाराऊ आणि संभाजीराजाना बघून ती जगाच घोटाळ्यात पडली.

गभारणाने सतेज दिसणाऱ्या सोयराबांध्य पळणाकर लेदून होत्या. दूसर झगेक्यातून दिसणाऱ्या काळेश्वरीच्या मंदिराचा सोनकळ्यस त्यांनी क्षणभर निरखला. त्यांच्या पलंगांच्या काठाळीवर बसलेले संभाजीराजजे विचारात गुहून गेले. बेरंच दिवस त्यांना या मासाहेबांच्या चालीबोलीत फेर पडलेला जाणवत होता. फुलत्या कुशीत सोयराबांध्य संभाजीराजांच्या त्यांनाच न कळणाऱ्या मायेने वागत होत्या ! डोळ्यांआड असरणे राजांचे रूप त्यांना संभाजीराजांच्यात दिसत होते. त्यांचे मन तफेच्या संभाजीराजातून काहीती उचलू थायत होते ! चंद्राला आत येताना बधून सोयराबांध्यी विचारले, “ ये. आज फुटता दिवस धरून कुणांसाठी नौबत उठली ? ”

चंद्रा संभाजीराजांकडे बधूत गप्पच राहिली. “ बोल. ते आमचेच आहेत ! ” सोयराबांध्य हसत म्हणाल्या. गोथळ्येली चंद्रा बोलून गेली, “ सललकर परातले न्हवं मोणलाईतन ! ” चंद्राचे बोल ऐकून संभाजीराजे काठाळीवरून उठले. “ आमहस आजा या मासाहेब . आमही येतो.”

“ या ” सोयराबांध्यी पडण्या पडल्या हात उभविला. धाराऊसह बाहेर पडण्या संभाजीराजाना सोयराबांध्य, ते आड होईर्यात निरखीत धरूल्या. मा पुन्हा त्यांनी मंदिराच्या उत्तरात तळण्या सोनकळ्याला नजर दिली ! संभाजीराजे सदरेवर आले. राजे आणि जिजाऊंच्या समेर प्रतापाव व राजवी उभे होते. त्यांनी संभाजीराजांचा येते बघून मुजरे दिले. काही क्षण तसेच गेले. मग प्रतापाव राजांना अर्धवर महिलेला मोणलाईचा करिणा फेर करू लागले. “ ... एका रातीत सारा तळ आमी उठविला. हो. रावजी बन्हडात हुत. त्येसी खबरगी धाइन अपला मुलुख्य गायाचली इयावली कराय सागितल. धर्मी, बालशानं लही आतल्या गाठीनं डाव टाकला हुता. आमची आन रावजीची उमी कौज दस्त क्लायची हुती पर शाजायान होत दिला ! खुद त्येनंच आपल वज्रीर धाइन आम्हाला काणगोषी केली – ‘रातीत तळ सोडायची ! ’ न्हर्वितर... ” प्रतापाव थांबले.

औरंगजेबने मराठी फौजा कैद करण्याचा शहाआलमला औरंगाबादेला हुक्म सोडला होता. त्यांची आगांक कुण्कूण लगालेल्या शहजदारेनंव प्रतापावंना हुक्म हातात पडूण्यापूर्वी इशारत भरली होती !

प्रतापावंनाचा बृतात ऐकून राजे शेजारी बसलेल्या संभाजीराजांकडे बघत राहिले. एक दीर्घी हुक्मांतर्यामाकापाळीदून सुटला. तो एकाच विचाराने – “आता कर्मन असो, भेट असो, जवळागिरीची बळे असाल, मेणांच्या छावणीत आमदे संभाजीराजे कधी – कधीच जाण नहीत ! आम्ही त्यांना पाठवणार नाही !”

“राजशिवायिराजित, अखंड सोभाषअलंकृत, वज्रुडांडित थोरत्या एणीसरकार सोयरबाईसाहेब प्रमूर जाहल्या. पुक्रत प्रस जाहले.”

चौबाटा पुक्रजन्माची वार्ता भेऊन खेलीस्वारा सुटले. गडगडांवर साखरपुर्ही वाटण्यात आलान्या. त्यांच्ये, नागरे टुड्युडुले. तोफांची भांडी फुटली. राजाच्या ‘ओर’ संसारातील नातेवंधाची मंडळी राजाड जवळ करू लगाली. पाचवी शाळी. मरवी येऊन जमल्या बाळांच्या भाळी आपल्या अंतरात हातोनी ‘भाकितलेख’ रेखून गेली.

राजाच्या साठा गोतावळ्या दरणीगिहालातील सोयरबाईच्यांना दालनासमोर एकवरदला. बावळाजाचे दर्शन घ्यायला. त्यात संभाजीराजे होते. येस्वार्हा पण धाराझुच्या सोबतीने होत्या. उपाध्यायांनी दिलेल्या शुभमुहूर्तवर ‘दर्शन’ घ्यायचे होते.

जमल्या गोतावळ्यात राजे येऊन दाखल झाले. सर्वांची उत्कंठा शिगला पोचली. धांगाळातील मुहूर्तचे पात्र इकूले. दालनाचा दरवाजा बुक्कुरला. जिजाऊळ्या पाठीकी होते सारे भोसलेमळ दालनात प्रवेशले.

सुईनी दुपक्षात लेपेलेले बाळ सोयरबाईच्या कुशीतून उचलले. हुलक्या हातांनी हसत जिजाऊळ्या समोर घरले. जिजाऊळ्या सतका बाळांच्यावरून उतरला आणि आईचा भंडारा ऑंजलीत घ्याचा तसेच बाळ्यांने हुलक्या आपल्या हाती घेतले ! दोलाभर त्यांना पाहून भालच्या समाधानी मनाने जिजाऊळी बाळ राजांच्या हाती दिले. ते देताना जिजाऊळ म्हणाल्या, “मातृसुखी ओहेत, पण – पण आम्ही ऐकून आहोत हे पालथे उपजले – !” जिजाऊळा आवाज कातरा शाल होता.

भुवया चढत्या ठेवून, हातीच्या आपल्या देखाया सोनरूपाकडे बघत राजे म्हणाले, “मासाहेब, चिंता करू नका. हे पालथे उपजले म्हणून उभी पादशाही हे पालशी घालतील !” राजांचे मरविल संभाजीराजांना फर आवडले.

“च्या.” राजांनी बाळांना संभाजीराजांच्या समर धरले. संभाजीराजांनी बाळांच्यावरून मोहरधेलीचा सतका आपल्या हातांनी उतरा केला. हुलक्या वार्तानी संभाजीराजांनी बाळांचा आपल्या हाती घेतले. वेळुळच्या पहाडी लेण्यांकडे बघावे तसेचे होतीच्या बाळ्यांन्याकडे बघत राहिले. सोयरबाई आकाशशीचा चंद्र जसा खुदून आणून सांच्याच्या हाती दिला होता !

बाळांच्याकडे बघताना संभाजीराजांना वाटले, “नव्ही ... नव्हीच हे उमी पादशाही पालशी घालील.”

काही तरी मनी धरून राजे आता संभाजीराजांना अषेप्रहर स्वतःसंगती घेऊ लागले. फडावरची कलमदानाची कामे कझी चालतात, पत्रावर दस्तुर कसा लावतात, शिक्कामोरीब कसा करतात, कशला कोण पद्धतीने ऐकून घ्यावा, निवाडा मंत्रिणांच्या मरलातीने साचविताने कसा घ्यावा, मर्दनगी करणाऱ्या हत्यार, कडे बसून त्याचा प्रातवंब कैसा करावा, कृपविषयास राजेण्याचा धीर दिलासा देऊन त्याला तवाऱ्यांनी येईल तसेच असेच व्यावरे, परदेववरचा हेजिव आत्यास त्याकडून मनाचा मतलब अल्लाद कसा काढून घ्यावा, डावे जाणांच्यास’ सलीली देऊन त्यास थोरपण कैसे बहाल करावे, हा सार राज्यकारभाई कुलकरिणा स्वतः राजे संभाजीराजांच्या कानी घालू, लागले.

आता फडावरच्या मंडळीशी संभाजीराजांच्या निकटीचा संबंध घेऊ लागले. त्यातील काणकुनी पद्धतीची मोड बैठक घेणारे, हातीचे शहामुगा पीस कुरुकुर्ल चालविताना हस्तलेख वक्ष्यादर यावा ख्यालून मान तिकी करणे, काही खासे मतलबाचे लिहिणपूर्वी मध्येच थोरून वरच्या छातास डोके देणारे चिटणीस बाळांजी आवजी.

आजासाहेबांनी ‘पंत ५’ अशी हलक्याची साद घालताच “जी स्वामी ५” म्हणत लपकन कमेरेत खुकणारे, केळीच्या मोन्यातारखे सतेज दिसारे, कपाळीची गंधटिळा हेम्स एक आकाशात ठेवणारे, कमरेच्या हत्याची बोटे चाळवित असताना कुणीही “पंत ५” असे हाकाराताच त्या बोटांची मूळ पक्की बसती करणेर, कमी घेणाऱ्या, गोल, डाळिंबी पाणीडीचे फेवे मोरोंबत पिंगले.

काही खासी मसलत पेश करायचीर्वारी “आपाची लेश अर्जी ऐसी की” असे म्हणत छातीच्या दुबांजीनी कमरेपर्यंत आलेल्या लालकाठी उपराण्याचे शेव मुठीत घाण घरणारे, पेडापेढांच्या गोल घेरबाज पाणीडीचे, मूळवे लहन डोके हसताना पुल्यीच न दिसाणेर सुनीस आणाऱ्या दरो.

आजासाहेब आता कोणतीही ‘कस्त’ रुक्क करायला सांगतोल म्हणून ‘काढता पाय’ तयारीत ठेवणारे, मोहरा, लप्ये, डाग, बस्तु असे जिंकी शब्द योजनेरे मुज्जमदार निव्वो सोनदेव.

ही सारी मंडळी संभाजीराजांना राजांच्या एवढीच अदब देत होती. संभाजीराजांना त्यांच्यावृल, प्रसंगी त्यांची पायथळ मसतकी घावी असा आदर वाटत होता. ही सर्व माणसे राजांच्या खास विश्वासातील होती. कर्तवियारिने, सचोटीने. इमानाने त्यांनी आपाली पदे कमावली होती.

पुंधरचे फर्मन व ओलीसण, आचाची कैद व हुक्मी मुटका, औरंगाबादेच्या शहाअलमची भेट, राजे आणि जिजाऊसहेल यांचा सार्थ प्रेमा या संभाजीराजांचा

हयातीरील घटना प्रत्यक्ष समेत पहिल्यामुळे मंशिण आणि फडकरी मंडळी मनोमन पुढे जाणन होते की – “ उद्याच्या श्रीच्या राज्यात राजांचे पडणेरे बिंब आहे ते संभाजीराजे ! ” दौलतीच्या वाढत्या बारदान्याचे भोसलई कर्ते वारस आहेत ते संभाजीराजे ! ”

सोयाचाबाईच्या महाली संभाजीराजे परसंबंदीवर अंशत्वेत्या विकायतीवर मांड घेऊन बसले होते. त्याच्या मांडीवर हात-पाय आडीत खिळागे रामजांजे होते. खिंतीला धूर्ण चंद्रा दासी उभी होती.

मंचकावर बसलेल्या सोयाचाबाई रामजांच्या अंगड्यावर वेळबुहीच्या नक्षीने विणकाम आपल्या खाशा हातांनी भरू लगल्या. टाका-टाका गुरु. लगला.

“ तुम्हाला असे आमच्या सूनबाईंनी बघितसे तर ? ” हसून सोयराचाबाईंनी संभाजीराजांना विचारले.

“ बघू. देत. यांना फक्त त्यांनीच घ्यावं असा काय रिवाज आहे ! ” संभाजीराजे रामजांच्या लफलपत्या टाळवूरुन हलका तल्हात हलकेच फिरवीत म्हणाले. खिदक्ते रामजांजे एकांकी थांबले. त्यांनी संभाजीराजांच्या जाय्यावर सरसरती धार लावली.

“ ही कोण केवडबव ! दादामहाराजांचा पेशाव घराव केलात ! ” म्हणत सोयराचाबाई लाबकामीने मंचकावरुन खाली उत्तरल्या. चंद्रा चटकन पुढे झाली.

“ असू. देत ! ” म्हणत संभाजीराजांनी दोर्दीनाही हात उठवता करून थोपविले. रामजांजे पुढा खिदल्ले. चंद्रा मांगे हटली. सोयराचाबाई मंचकावर ठेवलेले आंदे उचलायला वळल्या. एवढातात ... एवढात धारु अणि येसूबाई महालात प्रवेशल्या. संभाजीराजांना बघून येसूबाई उंबरज्यावर अडखळत्या ! ते ओळखून सोयराचाबाई त्यांना धीर देत म्हणल्या, “ या सूनबाई ! ” ते ऐकताना संभाजीराजे गोळदले ! त्यांनी मागे वळून पाहिले – आणि तसे पाहताना भिजला जामा चतुराईन मांडीबाली लपविता सारला ! ते बघून सोयराचाबाई हसूल्या. येसूबाईचा म्हणाल्या, “ बाल्याजांना तुम्ही एकल्यानंच घ्यावं असा काही रिवाज नाही ... असं तुमची स्वारीच म्हणते ! ”

“ धाराकृद ! ” संभाजीराजांनी बाजी अंगललेली बघून धाराकुला हाक घाटली.

“ आलू. ” म्हणत धाराकृदता-पडता-च गडवटीने पुढे झाली.

“ याना घ्या ! ” म्हणत संभाजीराजांनी रामाजांना धाराकृदा हाती दिले. महालावाहेर पडता-पडता च गडवटीने ते सोयराचाबाईना कसेती म्हणाले – “ येतो आमही. ”

“ या. ” सोयराचाबाई समाधानाने जबानभर म्हणाल्या. येसूबाई धीर नेताना सोयराचाबाई न राहवू म्हणाल्या, “ खांच सूनबाई, तुम्ही भायवान आहात ! ”

रामजांना मांडीवर डोलवीत असलेली धाराकृद भरत्या कानांनी आणि मनाने ते उसाते ऐकत गाहिली !

तोडावर आलेल्या दिवाळीसापासाठी राणीवशासाठी लागणाच्या अलंकारांची बाढी बाळांजी आवजीनी आपल्या विटणिसी बैठकीवर बसून तेवा केली. जोखमीची असलेली ती यादी मुश्यमदाव निळोपंतांना स्वतःच्या हातांनी देणासाठी ते बैठकीवरुन उठले. त्यांनी खांद्याकरचे उपरणे ठाकठीक केले. “ मी ही बाढी देऊन येतो मुश्यमदावांना. तुम्ही इथंच थांबा. कुंते जाऊ नका. ” बाळांजीनी आपल्याबोरवर फडवर आणलेल्या सदरबैठकीवर कुणीच नव्हते. चौकाच्या दिवाळ्यावर दोन धाराकृद पहारा देत होते. पण त्यांकी कुणाचेही ध्यान आवजी-खंडोर्जीनी माना डोलावल्या.

फरास, सरपोस घालणारे हुंजोरे अधूनमधून डोकावत होते. पण त्यांकी कुणाचेही ध्यान आवजी व खंडोर्जी यांच्याकडे जायचे कराण नव्हते. त्या दोन्ही चिटणीसुंत्रांनी एकमेंकांकडे पाहिले. सारी सदर मोकळी होती. भिंतीवरच्या ऐखल्या रामायण - भारतातील चित्रांकडे ते कोंये बघत. गाहिले. दोन चिंतामध्याल्या मोकळ्या जागेत डाळ, तलवारी, भाले, तिरकमठे एटदाव पद्धतीने मांडले होते. थोरल्या आवजीचे लक्ष बाळांजीच्या कलमदानावर गेले. त्याला काय वाटले कुणास ठाऊक, तो आपल्या भावाच्या कानात दबेके म्हणाला, “ खडा, मी त्या पिसाने लेव काहून वयो ! ” दुःखी आंख तर लक्ष ठेव.

“ हा. जा यू. ” खंडोर्जीने त्याला दुजोरा जोडला. आवजी चिटणिसी बैठकीवर चडला. मोळाचा कुरुहूलने त्याने बैठक घेऊन कलमदानातील शहासूपरिस उचलले. शरशरत्या हाताने ते शार्फाच्या बुधलीत दुखिले. आवजी थरशरत्या हाताने चौरंगीवरच्या कागदावर लिहू लागला – “ दुः नम: शिवाय ! ” खंडोर्जीने त्याला दुजोरा जोडला.

अंतपुण्या रोखाने आलेले संभाजीराजांचे सदरजोत्यावरुन आपल्याने बघावाही याचे त्या दोषानाही भान नव्हते ! संभाजीराजांच्या पाठीशी उथा असलेल्या अंतोजी, रागायचे सुधाले नाही. हातीचे पीस घरावळून हेलकावे खात केल्हा पुढले हे त्याला कबळलेच नाही.

बैठकीवरुन खाली ताडकन उडी मारवी आणि बेलग दोडत सुटावे असे त्याला वाटले. तरतीत नाकाचा, तांबूस गोरा, लोटखानी डाळिंबी पाढी डोक्यावर असलेला खंडोर्जी मात्र क्षणापूर्वी भिंतीवरची चित्रे ज्या हरवल्या डोल्यांनी निरवली तसा संभाजीराजांना निरखू लागला.

आपल्या पाठीच्या भागाच थ्र॒थ्रव॑यचा हातव॑णुं दूळन् सभा॒आराम्भा॒
सभा॒वेटपिसी॒ वैठकीच्या रोखाने शास्तपणे चालूत आले. वैठकीवरचा आवजी थाथल्ला.
सभा॒जीराजांनी आवजीने लेख॑ ऐखलेला कापाद हलक्या हाताने उत्तरला.
त्यावरची “^{३५} नमः शिवाय !” ही आवजीने शिवाज म्हणून
शिवाजाबाली अस्के त्यांना वेळगळ्याच अशी जाणवली. त्याची चर्या ते वाचून पुलून उठली.
त्यांचा तर्जीवरचा पुक्कराज खडा झळकून उठला.
सभा॒जीराजांनी आवजीने ऐखलेल्या मजकुराकडे ते रोखुन बघूलगले. त्याना राजांची
भाऊवाणी. यावेळी राजे सुतेस मनचाहे धुमाकूल घालीत होते. त्या मजकुराखाली
सभा॒जीराजांनी शब्दाभवानी॒ शब्द॒उमटविले - “^{३६} उल्लळाभवानी॒ प्रसन्न !”

समाजीराजनी हातीचे रशायुगीस हल्केच कलमदानात ठेवित आपला व आवजीचा हस्तलेख बारीक निश्चला, अणि ते आवजीकडे बघत म्हणाले, “ उमचं आहातवण आमच्याहून गोमट आहे ! कोण तुम्ही ? इये का ? ” आवजीचा जीव भांड्यात पडला, पण त्याला बोल्या साधेना ! खंडेजी मात्र घिटाईने रुणाला, “ आनंद चिटणिसंति मूळ ! हे आवजी, आम्ही खंडेजी ! ” “ बसा . आवजी बेठक ध्या , ” संगमीराजनी आवजील चिटणी बेठकिवर बसास्थावी खण केली. आवजी आता घिरावला ! एवढ्यात बाढ्याजीच प्रवेशले.

गाड़ाच्या तोफखात्याकर सवागती तोपा धडधडल्या. नगारे, शहाजाणे, शिंगे कल्लोळून उठली. मोगाली सुरत पुर्वा एकबार बेसुरत करून, वणी - दिल्लीच्या रानात फैजबली शाही सर्दार इखलास व दाऊदवान कुरेशी यांना पुरते खडे चारून, वन्हाडीतील 'लाडांचे - कंरंजे' ही संपत्र व्यापारपेठ मावळी लाडाने लुरून, मालेंयेचे खुले जंग फले करून, तिथल्या किलत्याकर जरपिटक्याचा भागवा टिळ्या मढवून, बागलण, वन्हाडीतील खाननवेश या मोगाली मुलगाबाबी मारतेड करून विक्रमी राजे परतले. जाताना मोकळ्या खेळेलन्या विल्हाली बारदानांच्या पडशीसारख्या मोहोरावंद पिशव्या षाठीवर वाहूआणलेली थोई दमधुक झाली होती. पर्व झाला त्याहन ही पराक्रम थोरच आला.

पालखी घेऊन राजगड उत्तरुन आलेले आपले सेवक प्रतापाच खिंसीबकऱ्या, किंतु देवर सुभानजी बाळाजी, आण्याजी, निळोंपंत व मोहिमेतील रूपाजी, प्रतापाच गुरु, भोरांपंत, येसाजी यांच्या सोबतीत राजे गड चवून आले. बालेकिलत्याच्या सददतवाऱ्याशी देऊन निजाऊसाहेब आणि संभाजीराजे यांनी राजांची आगवानी केली. संभाजीराजाना वा केली राजांच्या मुदीवर एक आगळेच तेज आढळले.

राजना राजाई भेदन पंथवडा हटला. अणली लूट प्रत्यार ठवून दासतानी लावायात आली. जाया झालेले स्वार आणि घोडी तिकिंबां आपल्या ताळ्यात घेऊन त्यांना द्वादशक बेळी. प्राप्त वय एकादशीचा दिवस मावळ चढून आला. राजाडांची कदरेची सदर बसली.

‘जश्वम दरबार’ जमा आला।
सदर बैठकीवर राजे, जिलाऊताहेव, सभाजीराजे यांनी बैठक धेतली होती. भोवतीने मोरंगपंत, आणगांजी, वाळगांजी, वेसांजी, प्रतापारब, निझेपंत, सिरांजी राडजी, रुचुनाथभट, दत्तांजी त्रिमल. अदर धरून उमेर राहिले.

चिकाच्या पड्ड्याआढ सोयाबाई, पुलक्याबाई, काशीबाई असा राणीवसा, सखूबाई, अंबाबाई, असा कन्यावसा, येसूबाई, धारारु जमा झाल्या होत्या.
रिवाजाप्राणे समोर आलेल्या भडळ्याची चिमट राजांनी सदरदेवतेवर उधळली. समोर उथ्या असलेल्या जख्म दशवारच्या मानकळ्यावर एकदा अभिमानाची नवर पिसवली आणि ती नजर तशीच चिटणीस बाळाजी आवर्जना ठिली.

बाटोजीनी 'जखम - दरबारचा' मायथा खुला केला -
 “मापुःश्री आऊसहेबांचे कृपाप्रसादे करोन खासा सरकार स्वार्मीनी मोगलाई,
 बागलण, बऱ्हाड, खानदेश, सुत ऐशी भरप्रलयाची मोहिंधातली. शेळका पाऊलके,
 घोडाई दिपतीस घेतला, मरीं धला तेक्कढा मनसुवा घडवून आणिला.
 “—

“ ये स्वारीत मर्दनगी केले हातास, जाया झाले असामीस, कामी आले हत्यारिंगांचे वारतास मरातब द्यावा कळोने हा ‘जखम - दरबार’ बसता केला असे - “ ये सदरी मरातब कळोने मशारिफ्हले ... ”

आकांक्षी एक नाव बाढ़ लागते. राजे सर्वोचिताला कह्ते, मोहरा, तोड़, मानवदेव बहल कर लागते.

जेखम-दस्वार मरतीला आला. बाळ्यांजी शुकून तेसेच पाच कदम मागे हटले.
सारा जखम-दस्वार राजांच्या कददरानीने भागाबून गेला होता. राजांच्या हवतुन
मिळालेल्या वस्त्रकडे बघताना अधिमानाने ऊर भाले होते. त्या समाधान अभिमानाव
काही क्षण गेले.

एजांनी जिजाऊंच्याकडे बघितले. एक निसर्टी लेक्कर जिजाऊंच्या ताळी. ताळी. चेहऱ्यावर आता दारत आलेल्या सुकूत्यांत ती मिसवून गेली.

राजे बैठकर्सन उठले आणि जगत्त्वा दत्तवाराला आगत्त्वा मनचा है. खुला कर्सन सांगू. लगाले - “ पंडली, जाखम-दत्तवा मरला आहे. आपटी जातीने सागतो आहेत त्यास प्रयोजन केण्ठे. ” राजे थोबवले. त्यांनी संभाजीराजाच्याकडे एकदा बघून घेतले. पुढी ते पक्षसुरी धीमे बोलू लागले. “ उत्तरेहून रजून यिझारा राजा आला. त्याने वर्षे, हीती, नजर करून आमच्या फऱ्जेद संभाजीराजाना मनसबीचा मात्रब दिला. ” आगरियात भरत्या दत्तवारी पादशाह औरंने त्याना रत्नजडावाची कठ्यार बक्ष केली. औरावादेस शहजावा शहआलमने त्याना हत्ती नजर करून मानाची वर्षे बहाल केली.

“ फक्त आगमत्त त्यांच्यासाठी काही देणे करणे ते आजपर्यंत मुहर्ले तरी साधले नाही ! म्हणोन एक विचार बांधून शासाहेहाच्या आणि आपल्या साक्षीने आम्ही तो बोलणा आहेत. ”

“ आजपासून आम्ही आमचे फऱ्जेद संभाजीराजे यांना सवत्त्वा कारभार - कामावर नामजाद करणा आहेत ! शिक्के, कठ्यार, वर्षे बहाल करणार आहेत. ” राजांनी थोबून आपल्या खाजांच्या कारभान्याना मध्येच अर्थपूर्ण नजर दिली.

“ आजपासून संभाजीराजे दिल्या अधिकारात आपल्या नावे पत्रावर शिक्के करतील. फर्मन, निवाढे, करार, खलिले यावर दस्तुर लावतोल. ”

“ आम्ही त्यांच्या दिमतीस वाकनिसीच्या मुतलकीसाठी माशारनिले महादेव यमांजी यांना व चिटणिसी कामासाठी कारखून पशापम यांना जोहून देत आहेत. कडावे कारभारी धाराव निंबाळकर यांनी हक्कामी पडेल ती मदत करणे आहे. आजपासून संभाजीराजे शिकाधारी, सवते कारभारी जाहले ! ”

राजांच्यासमोर त्यांच्या खाजांनी कारभान्याने शिक्के, कठ्यार, वर्षे, म्यानंबंद तलवार अस्तेलेले तबक घरले. तबकतील तलवार उचलीत राजे संभाजीराजाना मृणाले, “ असे दरबारा सामने या. ”

संभाजीराजे उस अद्वीने राजांच्याजवळ अले. चिकाच्या पड्याखादून येसुवाई बघत राहिल्या. राजे उसु आपल्या हातांनी तलवारीचे भागवे बाद संभाजीराजाच्या कमेस्ले आवकीत असलेले त्याना दिसले.

राजांनी मानवते संभाजीराजाच्या खांद्यावर झडीने टाकली. तबकातील भंडग घेऊन त्याची आडवी बोटे ‘ जांदंब ’ म्हणत संभाजीराजांच्या कपाळी असलेल्या शिकांधावर ओहली.

संभाजीराजांनी त्यांना आणि जिजाऊना नमस्काराचा रिवाज दिला. एका हाती संभाजीराजांचा हात घेऊन दुसऱ्या हातातची जोड जिजाऊना देऊन राजांनी त्यांना उठते केले. त्या दोघांच्या मधून संभाजीराजे चालू लागले.

त्या त्रिदंडी भोसलेमंडळाला मुजरा करण्यासाठी मंत्रिणांसह उभा जखम-दरबार कमेत इकलाला !

एणीवशात होतेलीच्या बैठकीवर बसलेल्या सोयरावाई मात्र चटक्याने उत्तर्या. इतर कुठल्याही बाईसहेबांकडे न बघता त्या पाठीशी उम्या असलेल्या चंद्र दासीला म्हणत्या, “ चंद्र, चल. आमचे बाल्व जे महाली एकलेच आहेत ! ”

आणि चंद्र मागून येते आहे की नाही हे न बघताच त्या आपल्या महालाच्या रेखाने तरातरा चालूही लगाल्या. त्यांच्या चालूवारोबर फरफटत जाणारा नेसुवा जरीकाठी घोड बघताना धारांकेच्या कपाळीचे गोळे मात्र काढेल न काढेल असे लकलकले !

इयारत कारखान्याचे प्रमुख आवाजीपंत यांचा किल्ले रायगडहून निरोप आला – “ जेसा संकरस्वरीने मरी योजला तेसा गड घटीव केलाआहे. स्वामीनी पायथळू झाडून शिळगारी नजरेवाली घालवी. काही उणे असल्यास करिण, सांगावा. चाकर सेवेत तत्पर असे. ”

राजांनी संभाजीराजे आणि निवडक लोक माती घेऊन रायगडाची वाट धरली. इंद्रपुरीसारखा सजलेला किल्ले रायगड दोळ्यांवाली धातला. जेवढे राजांनी मरी धरले होते त्याहून दशगुणी, लपवान गड कारगिरांनी सजाविला होता. जसे चांदप्यारात्री स्वर्गाचे शिलावट गडमाश्यावर अलाद उत्तर्ण घडीव दगडाची नजरखेच गोळी रेखून पसार झाले होते !

सजला गड पाहून राजे संतुष्ट होऊन राजांडी परतले. त्यांनी राजांचीरीषी आणि कुलेशाच्याय प्रभाकर भट यांच्या मसलीने राजाड सोडण्याचा आणि रायगडी प्रवेश करण्याचा मुहूर्त काढला. ही खबर आपांतीने गुंजणमावळभर पसरली. काळीजीवेडी कुणबाबां माणसे-तांड्यांनी राजाडावर घेऊन भोसलेमंडळाचे दर्शन घेऊ लागली. पुढे होऊ घालेल्या धरणीकंपाची कशी कुणस ठारुक पण मध्यमासांना चाहूल लागते. मा कपारीला लटकलेल्या पोळ्यात ते सोडण्यापूर्वी त्यांची विचित्र चाळवाचाळव युरु होते. तशी गडावरीची सारी मने दाटल्या भावने भरू येऊ लागली. हत्याचाळव धाराकंद धाराकंदाच्या पहान्यात प्रथम जामदारखान्यातील जडजवाहिरावे मोहेरबद ऐसेरे हलते !

संभाजीराजांच्या मनाच्या जामदारखान्याची मोहेर भाव. कुणीती आपल्या अक्षात हातांनी खोलती ! आजवर खोलवटात जरून उत्तरेल्या आठवणीचे बडजवाह बाहेर पडले ! कधी पोहण्याच्या टाक्याचा टाक्याचा, तर कधी रोवलेल्या मलत्खांवासमार, कधी काळेश्वरीच्या मंदिराखान्यात, तर कधी होळीचीकात तर कधी संजीवीची व पद्मावती माचीवर ते कुणाला संताती न घेता एकेटेके फेर. याकू लागले ! गडांच्या दस्तरखान्याचे बांधीव गडे मावळांनी डोकीवर वाहून गडपायथ्याशी नेले ! संभाजीराजांच्या मनाच्या दप्तरखान्यातील आठवणीचे कितीती हस्तलेख गडवाच्यावर

फफरक लगले ! कथी सदेच्या हमचौकात, तर कथी संजीविनी माचीवर, बाहेर पडणाऱ्या भुयारी भागांच्या पायाच्यावर, कधी फडफडत्या जरीपटकभाला मिरवणाऱ्या निशाणाचीच नाळच्या पायासी, तर कधी दस्मराचौकाच्या खुल्या पटंगणात असे ते वेळासाठे पृक रोबू लगले !

आसवाबखान्यातील जरीवळांची गाठोडी गडाच्या कुणिकिणी आवळली. संभाजीराजांच्या अंतरीच्या आसवाबणारत घटनांची कितीतीरी वर्वे सल्लमळून उठली ! कधी थोरत्या मासाहेबांच्या खासेपहालात तर कधी आवासाहेबांच्या वैठकमहालात, कधी अणुज्ञा जगादेबेची मूर्ती उभी असलेल्या देवमहालात, तर कधी रंगीवेंगी घटनांचे पडे - आडपडे सल्लसळ्हाहेत असे बाटणाऱ्या दरूनीमहालात ते एकलेच पायफेर टाकू लगले !

शिलेखान्यातील भाले, तलवारी, कठवारी, बोशाच्या, ढाला घोड्यांच्या पालीवर टाकण्यात आल्या. अव्याड तोफांची भांडी हस्तीवरून मार्ग लागली. संभाजीराजांच्या मिळाच्या शिलेखान्यात विचारंगची कितीतीरी हत्यारे एकमेकावर आटळू लागली - ‘हा गड सोडणे आहे ! जेव्हा मानाचा दाटवा झाला तेव्हा तेव्हा जिथल्या वान्याशी कानगोषी केळन्या, जिथल्या भिंतीभिंतीवर मासाहेब आणि महाराजसाहेब याचे शास शास रुपू वसाळे आहेत, जिथल्या पाखरांचा झाडाच्या गवचपणा उठलेला सांजकाळावा मरी शिकेमरितवारखा ठसून वसला आहे, जेव्हा कोणीच/विवक्ष नव्हते तेव्हा ज्याच्याशी मिळाच्या ओढांनी आनंदी उंदं बोललो आहेत तो हा गड सोडणे आहे ! ’

प्रस्थानान्या ठरला दिवस काताळकड्याचावाहू उठेला. संभाजीराजांनी नेहमीच्या हमासाहान्यात शेवटचे स्तान घेतले. गडवा खाली ठेवताना त्याना वाटले - ‘या वाहत्या पाण्याबरोबरच खूप काही वाहून वालले आहे ! ’

अंगी राजसाज घेऊन ते जिजांकच्या महाली दर्शनासाठी आले. त्या महाली मुम्पुसुणारी धाराक जिजांकना म्हणत होती - “ मला जाऊ देवा आता कापुढळकाळा, मासाब. या कशाला येत घंट. हो ठाव क्या हुता. कटी नडल पडल तर हितं गावाकड जाया सुदरह दूरं. त्यो गड कुठल्या पल्लव्यावर हाय कुनाला ठावं ! ”

जिजांक धाराकुला सोडायला तस्यार नव्हत्या. त्या पोरेप्रीते तिची समजूत काढू वरत होत्या. धाराक ते ऐकत होती; पण कानाच्या पालीकडे ते तिच्या काळजापर्यंत पोचतच नव्हते. शेवटी संभाजीराजाने पुढे झाले. धाराकुला एकलेच म्हणाले, “ तुझा बोरव आहीही केळ कापूरहोकास ! ”

ते ऐकून भाव धाराक चकरली. “ त्वेकांग, तुझामान मसणोटीत जाया दिलुन पण मांग हायवै न्हाईत माजं ! लई मुंतवा झालाय रं माज्या बासरा तुज्जात ! ” म्हणत आखरीला धाराक सांचांबोर रायांडी येण्यास राजी झाली. संभाजीराजांना बोरव घेऊन जिजांक सरदी वैठकीजवल जावला निधाल्या. आपल्या महालातून बाहेर पडलेले राजेही येकन त्याना मिळाले.

ते भोसलाई निवळ सदरेकर आले. सुंगी शिरण नाही असे माणसू समोरच्या चौकात दाटले होते. माणसे होती पण आवाज नव्हता. शांत, सारे कसे शांत होते. राजे, जिजांक, संभाजीराजे वैठकीवर बसले. एडी किल्विणारा मानकरी आला. राजांनी भंडाचाची चिमट उचलून उदलली. ती उधळताना - “ या सदेकची ही अद्वेची चिमट आहे. ” या विचाराने त्याची बोट शरथाली.

पूर्वी रिवाज नव्हता तरीही परडीजवाल्याने हातची परडी जिजांक आणि संभाजीराजांच्या समोर घरली. त्यानी विमटी भरून घेतल्या. आईच्या कृपेची उधळण केली. कण उधळले. मनामातील वाटल्या भावनाचे. आजवरच्या भल्याकुल्या एकोपायचे !

गडावरच्या एकजात आझून साच्या असमार्थीच्या हातावर ते तिचेही मोहरा, बर्ब, माणिल माणसास सतोषून जागे !

सदरबैठकीवरून शेवटचे दान झाले. रणीविशात वर्दी गेली. अंगाभोवती शाळानामे पांयलेला राजांचा राणीवक्सा दरूणीमहालाबोहेर पडला. सिद्ध ठेवलेल्या मेघात खाशा स्वाच्या बसल्या. गड-उताराला लगल्या.

सर्वात शेवटी जिजांक मेघात बसल्या. बजीव यापसाने आभाळ भरून यावे तुम्ही त्यांचे मन भरून आले. बाहेर काहीच न दाखविता त्या पुटपुटल्या - “ जगादेव, जगादेव. ” मेणे गड उतरू लागले. जिजांकच्या मेण्याबरोबर चालणाऱ्या धाराकुने वाकून चिमटभर माती कर घेतली. आपल्या सुताई लुगाच्या शेवात बायली. मौत्रिण, किल्लेदर सुभाजी, सिलिमकर यांच्या सोबतीत राजे आणि संभाजीराजे संजीवनी माचीवर बाहेर पडणाऱ्या भुयाराच्या रेखाने चालले. दरम्यान गडाची किल्लेद्वारी शिदेजी थोपद्याकडून सुधानजी शिळ्मिकरांवरून आली होती.

समोर दूसर सुवेळा माचीचे टोक दिसताच राजे थांबले. ते का ते कुणालाच कळले नाही. या - याच माचीवर जिजून शांत झालेल्या सर्वांची चिता पेहून विझली होती. त्या आठवणिने राजांच्या नेकडा ओल्या झाल्या, त्याचा हात संभाजीराजांच्या खाल्यावर चढला.

आजवर अनेक वेळा पायांगाली टाकलेला तोच भुयारी मार्गी आला. धोंड हटली. राजे-संभाजीराजे आत उतरले. पाय-न्या मार्गे पडू लाल्या. काहीतरी योजून चालते राजे थांबले. त्यानी संभाजीराजांना विचारले, “ तुम्हास आठवत, तुम्ही विचारल होत एकदा - हे भुयार संपणार तरी केव्हा ? ”

“ जी. आठवत. तुम्ही आपांहाला संगण ठेवल आहे महाराजसाहेब, भुयार कधीच संपत नसतात. चाल कधी थांबत नसते ! ”

ते पितपुत्र संजीवनी माचीवर आले. उभी मार्गी माणसांनी फुलली होती. गड-उतारासाठी शिदेजी थोपद्यांनी पाल्याच्या सिद्ध ठेवल्या होत्या.

मांचीच्या निशाणचौथ्याच्याबद्द राजे आणि संभाजीराजे आले. माना उडवून त्यांनी जपीपटक्याला नव्हार दिल्या. मोतीलुमी ओळांबळत्या.

राजे शेपल्यांना म्हणाले, “ सिदेवी, आज आमही पालखीतून गड उतणार नाही ! सान्यांच्या पायमोबतीने आमही गड उतरू ! ”

“ जी, ” सिदेवीनी आज्ञा झेलली.

राजे-संभाजीराजे देवदर्शन करून संजीवीनी माची सोडून पाली दावाज्याची वाट तोडू लागले. देवमाशांच्या अवती-भ्रवतीने, पातमागते शेकडो लहने मासे ओढल्यात जात असतात तसी गडमाणसे राजांच्याबरोबर चालू लगाली.

पाली दवाज्ञा आला. दरवाज्ञावरच्या नगरखात्यात गडउतारची नैवत शइ लागली. दरवाज्ञात उमे राहून राजे-संभाजीराजांनी ती ऐकली. चौधाडावर पडणाऱ्या काठीचा ठेका नेहमीसारखा एकसूर नव्हता ! मध्येच कुठेतीरी ठेका चुकाह होत होता ! राजे दरवाज्यापर होताच नैवतवालांयांनी हातीच्या टिप्पन्या खाली ठेवल्या आणि तेही पायचा उतरू लगले.

मावळभेद्यात राजे-संभाजीराजे राजांडाच्या प्रायथळ्याशी आले. राजांनी किल्लेद्वार उभानजीच्या हातात श्रीफळ-विड दिला. गडाकडे बघत ते म्हणाले, “ किल्लेद्वार, माळी जैसा बगऱ्या राखतो तेसी पाडची निंग राखा. येतो आमही ! ” राजांनी गळ्यातील मोतीकठा उठलून सुभानजीच्या हातात ठेवला.

राजांच्या पायावर पाटीधारी ढोके ठेवत लहान पोर पुष्पटावे तसा सुभानजी गदादू लागला. त्याला उठवून खांदाभेट देत राजे म्हणाले, “ सुभानजी, सावरा, जारी जे जे प्रिय आहे त्याला एक ना एक दिवस पाठ दाखलावीच लागते. ”

राजे आणि संभाजीराजे यांनी समोरच्या बळ्या काठाळेद्वाला हात जोडून नमक्कार केले. ते बघताना भोवतीची मावळी काळजे पुढली.

राजे सुतेवर चालू गेले तेक्का नव्हती, पिझी-अफजलच्या भेटीसाठी गेले तेक्का नव्हती, आणगेटीसाठी कूच झाले तेक्का नव्हती पण आज – आज माणसं डोळ्यावारे कुटली ! दाटीवाटीने पुढे येत धन्यांच्या पायावर पाणडगा ठेवू लगाली.

प्रतापरावांनी जीन कसून त्सर ठेवलेल्या दोन पाळ-न्याशमु घोड्यांजवळ राजे-संभाजीराजे आले. राजांनी हात देत संभाजीराजाना मांड जमवून दिली. पाठेपाठ राजांनी मांड घेतली. पाठमो-चा झालेल्या राजे-संभाजीराजाना कल्पना नव्हती की जबान असती तर उमा राजांडच कमंतर इकून म्हणाला असता, “ धनी, थाकलं धनी, वाईच थांबतिसा ! पायथळ गायथ्यावं घ्यावी म्हत्रो म्या ! ”

आणि – आणि उडत्या गरुद पद्मांच्या पवित्रात असलेला राजांड सुवेळा आणि संजीवीनी माचीचे पंख फडफडवून झेपावला असता – थेट आकाशात !! चालला ! तो चक्रवर्ती संसासी आपल्या कैक स्मृतीचे पायठसे राजांडावर ठेवून

चालला ! त्याच्या जोडीने बालभुत्या चालला. आठवणीचे किंतीती पाबळले पोत राजांडी पेटे ठेवून !

राजांड टप्प्यात आला. पायथळाच्या पाचाड या गवठाणात आबांजीपंतांनी जिजांकंच्यासाठी खणिंबद वाडा उमा केला होता.

रायगडावर सुमूहलानि प्रवेश कराऱ्यापूर्वी सगळ्या राजकुलाचा त्या वाङ्कुलात मुकाम पडला. पाचाड शिंदीचे ठाणे होते. पाडला पडेल तो वस्त्रावर पुणिष्ठासाठी इथे व्यापारेठ होती.

दुसरा दिवस उजाडला. पाचाडाच्या या वाङ्कुलाच्या पैस मदरेवरून समोर गणगड दिसत होता. तल्यातून बाहेर उठेलेल्या कृष्णकमळसारखा. त्या पैस मदरेवर उम्या राहून, मनोमन साद धालणाऱ्या रायगडाकडे जिजांक ठोळे लहाने करून बघू लगल्या. त्यांच्या नेत्रकडा धरून कानशिलापर्यंत आक्रमणलेल्या सुकुल्या उठल्या. गड बघणाऱ्या छटाटोपात असल्याने त्यांच्या ठोर्डिचा पदकाठ किंवितासा मागे हल्ला होता. त्यातून डोकावलेली त्यांची पांढरी केमस्टर राजांच्या नजरेतून सुटली नाही.

“ मासाहेब, हा सामने दिसते तो ‘ खुबलदा बुरुज ! ’ ” त्यावर थेट दिसते ती मावळती माची ! ” राजांनी उजवी तर्जी उठवून रोख दाखविला. रेजारी उमे असलेले संभाजीराजे तो बुरुज व माची निरवू लगले.

“ राजे, ‘आमच्यासाठी हा सवता वाडा कशाला उमा केलात ? ’ ” जिजांक समार बघत म्हणल्या.

राजे गंभीर झाले. जिजांकच्या उजाड माश्याकडे बघताना त्याचा आवाज धरल्यासारखा झाला. “ मासाहेब, आमही काय करू शकतो आपल्यासाठी ? आमचा तो बघून नव्हे. शरीर सोलून त्याच्या मोजळ्या आपल्या पायी आम्ही बढविल्या, तरी ते घेटे आहे. तुम्ही आमाहस कधी बोलला नाहीत; पण तुम्हाचा महालवरून जाताना आगरी ऐकली आहे तुम्हाचा घासात घेयावलांगी दम्याची उसल ! मासाहेब, तुम्हाला गडावतीची गार हवा नाही व्हेणार. त्यासाठी हा वाडा आहे. ” राजे थांबले. संभाजीराजे राजांच्याकडे बघत राहिले.

“ आमही समजलो. काही खास ? ” जिजांकनी राजांच्या कपाळीचे शिवांग निरखले. राजांनी पुन्हा समजलो. काही खास ? ” जिजांकनी राजांच्या घोणाचा घोटी उत्तर नाही. म्हणून ...

“ मासाहेब, तुम्ही या वाङ्कुलाच्या आपल्या गळ्याखाली पाण्याचा घोटी उत्तर नाही. म्हणून दर्शन घेतल्याशिवाय आमच्या गळ्याखाली पाण्याचा घोटी उत्तर नाही. म्हणून ... म्हणून या वाङ्कुलाची बांधणी आम्ही इदल्करला तिरवी, कोनी धाण्यास सांगितली. चालला ! तो चक्रवर्ती संसासी आपल्या कैक स्मृतीचे पायठसे राजांडावर ठेवून

उच्चा असलेल्या आपल्या मूळीचे आमहस दूखरुन का होईना दरभंग पडेल !! जग पूर्वीला सर्वोदय पाहते, आमर्ही पश्चिमेला पाहू !

एजे वेड्डासारखे माचीकडे बघत राहिले. डोळे पायाने भरून आलेल्या जिजाऊ झाडाईच्याकडे बघत राहिल्या. संभाजीराजांनी समोरच्या रायाडाचा उंचवा क्षण अर निरवरला. पुढा राजाच्याकडे बघताना त्याना वाटले – “रायगड शिटा आहे ! महाराजासाहेबाच्या कमरेला बांधलेल्या धोप तेपीटवढा !”

ठरल्या मुहूर्ताला पालख्या आणि मेणे पाचाड्याचा वाड्याबाहेर पडले. पहाटेचा गारवा धरून भोई रायगडाची चढण वाहू लागले.

झाडाईच्युधपात दडलेली वाटेकर्त्त्वी फुलबाण आली. मेणे-पालख्या ठाण झाल्या. सामेग्रे आलेल्या माळ्याचा मुजरा आपलासा करती जिजाऊ, संभाजीराजे, राणीविसा, सर्वसाह राजे बधिक्यात आले. गुलाब, कर्दळ, मोरा, मावळशेवंती, अबोली, अनंत अशा रंगिंरंगी कुलांचा जमाव बागेत चारी बाजूला दाटला होता. त्याचा मेळ पडलेला मजेदार सुंगंध साळीकडे पसरला होता. एजे एका गुलाबाच्या रोपट्याजवळ थांबले. “हा उत्तरी, मोगलाई वाण मासाहेब.” असे म्हणत राजांनी एक फुलू घाटलेला गुलाबकळा खुडला. आणि जिजाऊक्या हाती दिला. ते बघताना संभाजीराजांना औंगाबादेतील शाहजाहांचे बोल आठवले, “गुलब भी खूबसूरत होता हे !”

जिजाऊ फूलून हाती घेलेला गुलाबकळा जिजाऊनी निरखला. कुणालाच न रिखाऊ अशी एक दुखारी भावछडा त्याच्या मुरुकुलत्या मुद्रेकर पफ्फली. त्याना राजांना म्हणवेसे वाटले – “फुलाचा हा वाण आमी बधिताला आहे राजे ! खूप जब्खून ! कोटे असलेला सर्वांत देखणा वाण हाच !”

जिजाऊक्या आपल्या हातातीली गुलाबकळा तसाच संभाजीराजांच्या हातात ठेवला. जणू ते फूलू जवळ असणे हा संभाजीराजांचा हक्क होता ! वसा होता ! हाती फूलू घेलेल्या संभाजीराजांना बघताना जिजाऊना मन पलटी खाऊन मार्गील काळात गेल्याचा भास झाला !” तेच साफ ढोळे ! कपाळांची भरगच गादी !”

बाग नजेखालून घालून स्वाच्या पुढच्या चढण वाहू लागल्या. लहान दरवाजा हा गडत्या पहिला दाढबद दरवाजा आला. भोई थांबले. एजे-संभाजीराजे पालखीउतार झाले. अदबीनी पुढे होत आजांनीपांतीं राजांच्या हाती श्रीफळ दिली. प्रथम दरवाज्याचा उंबरठा ओलोंडण्यापूर्वी श्रीफळ वाढविले. भक्ते दुहाती फेकून दिली. हाताला धरून त्यांनी प्रथम जिजाऊना उंबरठा ओलांडू निला. मग ते आणि संभाजीराजे उंबरठ्यावर गेले. जिजाऊ गडाचा कमानबंद दरवाजा निरु लगल्या ! जोड कमानीचा तो भक्तम दरवाजा बघून त्या सुखदिल इत्या.

गडचीचा पहिला टप्पा संपला. दुसरा सुख झाला. आता भोयाच्या कापाळी घासाची थेंबवळ उढे लागली. मध्येच थांबून ते थोयांवर मेणे-पालख्या तोलून उच्या-उच्या आपली भरली छातवाने सुमार करून घेऊ लगले.

अंबाकोळ्या मारे पडल्या. पहिल्या चौकीची दाईं औरी मारे पडली. आणि – आणि उमा रायगड हा एक बास्युष असून ते आपल्य जबडा ताणू उमा आहे असा भास निर्माण क्वावा तो ‘महादरवाजा’ स्पौर आला. राजांनी महादरवाज्याची पूजा जांधली. दोन भक्तम दुरुजांना धरून या दरवाज्याच्या दुहाती उंच नक्षीदार तटबंदी फिरली होती. कर नगरखाच्याची व्यवस्था होती. खोस्तेंगडळ दरवाज्यापर होताना यायाडाकरची पहिली नौबत झडली ! राजे,

जिजाऊ, संभाजीराजे यांच्यावर सोनमेहरा उधळ्यात आलेला. आता गडाची खडी चढण सुरु झाली. एजे-संभाजीराजे पालखीउतार होऊन जिजाऊ बसलेल्या मेण्याच्या दुफर्फ झाले. हत्ती टाके मारे पडले, समरे आभांकात घुसतेले द्वादशकोनी, पाचमळी म्हारे दिस लगाले. जना रायगड आपले मानोचांचे दोहोरी भक्तम हात उभवून वरच्या आभांकाला मुक्कणे साद घालीत होता ! गोल घेराचा गांगासागर तलाव आला. जिजाऊक्या मेणा थांबला. एक हात राजांनी थरला आहे, दुसर्या हातात आधार संभाजीराजांनी घेतला आहे एक हात राजांनी थरला आहे, दुसर्या हातात आधार संभाजीराजांनी घेतला आहे. आशा थक्कल्या जिजाऊ गांगासागरात पडलेल्या आधारी मनोचांचे देखणे जिजाऊ, राजे, संभाजीराजे गांगासागरात केवळला थेर गोर्हिंचा जमाव प्रतिविव बधू लगाले. हरवल्या डोळ्यांनी. मांसासागरात विदवळ आणि वरचे निळेशार झाला होता ! द्वादशकोनी उंच मनोरे, डोकाकवले भोसलाई उत्तरावर नव्हते. एकाएकी ते आपोआप अगाळ ! त्या तिंधोरेकी कुणलाच बोलावेसे वातत नव्हते. एकाएकी घडलेले देखणे पाणचिन्ह हिंदेवळ्ये आणि विला झाले ! तलावाच्या काठावर ओळंबळलेल्या आंबाच्याच्या एका फांदीवरलून, बराच वेळ मोहरा घरून गोळ्यासारखेल्या बसलेल्या एका मुठीवळ्या खंड्याने उपस्ती घेतांना दिसली. त्यांनी पाण्याबाहेर सूर टाकली !! लाटाच लाटा उत्तरावर. संभाजीराजे त्या सुराने दवकले. त्यांनी घेऊन उपाळी घेऊन उठलेल्या त्या लहान वाटणाच्या कुणलाच बोलावेसे वातत नव्हते. पाहिली ! मग हड्डने त्यांचे डोळे त्या पक्ष्यामानू देवडत गेले. पुरु फांदीवर बसलेल्या खंड्याने मानेला दिलेला झटका संभाजीराजांना दिसला. खंड्याने शीळ भरली संतोषाने ! संभाजीराजे ती ऐकून अस्वस्थ झाले. मासोळीची एक तळपती रुपी तार उन्हात फेकलेली त्यांना दिसली न नहवती झाली ! अस्वस्थ लंडक्याच्या चोचीआड झाली ! मासोळी होत्याची नहवती झाली !

पुरु फांदीवर बसलेल्या खंड्याने ती ऐकून अस्वस्थ झाले. खंड्याने शीळ भरली संतोषाने ! संभाजीराजे ती एकून अस्वस्थ झाले. एक न दिसणेर ‘बाळसे’ असते ! तुच्या-दगांनी सुरु घेऊलेल्या वासरूलही एक न दिसणेर ‘बाळसे’ असते ! असते ! तुच्या-दगांनी होत राजांच्या दुहाती एक पायाबांधले कोंबडे दिले. राजांनी ते इंद्रकरजे पुढे येत राजांच्या हाती एक पायाबांधले कोंबडे दिले ! दरवाज्यावरलून तीन वेळा उत्तराव दू फेकून दिले ! असते ! तुच्या-दगांनी घेऊलेल्या वासरूलही एक ‘उत्तरा’ होता. त्यासाठी हा ‘उत्तरा’ होता. त्यालही ‘दृष्ट’ लाग्याचा संभव असतो ! त्यासाठी हा आलेला आहे !

राजांनी बालेकिल्लत्याच्या दत्तव्याज्ञावी पूजा गोंधली. त्यावर मोहरा उधळल्या. आणि पूद्यवरत्या कुठल्याही गडाला ज्यांची पायथळू मस्तकी घेताना धन्य वाटावे अशा राजे-संभाजीराजे यांनी रायगडच्या बालेकिल्लत्याच्या सदरदरवाऱ्याचा दाढी उंवरठा ओलांडला !!

स्वप्ननगरीचे दालन उलगडावे तस्स पालखी दरवाजा पार करताच बालेकिल्लत्याचा ऐंड शिलावटी भाग समोर आला.

एकास एक लगून असलेल्या सातमहालांच्या माळवदे असलेल्या जोड चिरेंबंद इमारती समोर हैलचा. त्यांतील कुठल्याही महालांच्या मजलत्याला लगून पुढे कुकलेल्या माळवदात उमे राहिले तर, आतल्या चौकात दगडी पाटाऱून फिरविलेल्या पाण्यातील माशांची पाठीशिवणीची अवितृत खेळी सहज दिसावी अशी चुरु सोय केली होती. त्या सतत महालांची जोड-इमारत निरखीत संभाजीराजांनी राजांना विचारले, “हे कसले वाढे ? ”

“ हा राणीवसा आहे संभाजीराजे.” उत्तर देताना राजांचा आवाज धरल्यासारखा शाळा, त्याना सईबाईचा आउव आला. महाल सात होते. ‘आठवा’, म्हणायापेक्षा ‘पहिला’ महाल त्यात असायला पाहिजे होता – सईबाईचा ! तो नव्हता. असूही शकत नव्हता. तसा तो होताही ! कुणाला न दिसेल असा. राजांच्या मनात ! सावळ्या मृतीच्या रुग्णत !

बिजाऊ, राजे-संभाजीराजे यांच्यासाठी बंधलेला ‘खासेमहाल ऊर्फ राजवाडा’ बघून राजे सिंहसनचौकात आले. ही राजदरवारची जाग होती. सिंहसन कैठकीपासून समोरच्या भव्य नांगरखान्यापर्यंत पाच हाती पायपडा मोकळा सोडला होता. त्यावर रुजामे अंथराले होते. शानदार सिंहसन बैठक सात्यांनी डोळाभार बधितली. समोरच्या पायपट्याचावर मध्येच एक तलाव खोदून त्यात उमलत्याका कांजळांची दिमाखदार योजना केली होती. त्या कांजळायाभेवती सारी गजमळी जपा झाली. हिसेजी इंदलकर कांजळाऱून पाणी कसे उमडी घेते याची जाणकारी सांग लागला. संभाजीराजे एक्सोखाने वर फवारण्या पाण्याच्या अगणित धारा बघताना हववून गेले.

नगरखान्याची अस्मानात घुसलेली देखणी कारागिरी होळ्यांखाली टाकीत राजे-संभाजीराजे-जिजाऊ दरबारसमोरच्या मोकळ्या पांगणात आले. जिजाऊन्यासाठी पालखी जोडलेली आली. मोरोपंत, आणणी, बाळांजी, दाढांजी, प्रतापाव, इंदलकर, आवाजीपंत, मुधोजी सरकावास, चांगोजी काटकर आणि राजे व संभाजीराजे यांनी पालखीभोवती कर घेतला. सारा राणीवसा, ऐसुबाई, धारारु अशा लिंया पालखीच्या पिलाडीला झाल्या. जिजाऊ दरशनाला नियाल्या – मङ्डदेवाच्या ! श्रीजगदीश्वराच्या !

होळ्यीचा केवेशाचा माळ येताच फालखी भाहिती आवाजीपंतांनी सांत्याना दिली. हुडवा कसा शिळगणण याची भाहिती असावीची झाली. या माळवदर होळ्यीसणाचा मांड घेतलेल्या घोड्यावरहून उच्या उच्याच न्याराला खोरेटी करता यावी अशी जोती राखलेली, दुर्फर्न एका हारीत इकाने असलेली ब्यापारपेठ आली. अजून ती पेठ वसती झाली नव्हती. ती वसती करण्याच्या पक्का राजांच्याकडून घ्यावा म्हणून गड चढून आलेला नेणाऱ्या शेही आपल्या चाकारांसह सामोरा आला. त्याने जिजाऊन्या पालखीवर सोनमेहरा उधळल्या. त्यांची पायथळू धेतली.

जागदीश्वराच्या मंदिराचा, उन्हात शाळकता सोनकळम्स दिसू. लागला. जिजाऊंचा पालखी मंदिरसमोर ठाण झाली. हातजोडे देत राजांनी जिजाऊना पालखीतून उत्तरून धेतले. उत्तराभिमुख असलेल्या गाभान्याचीतील नितळ शिवलिंगासमोर, गजबोलवेचे जन्माने वाहिलेले पान असावे तसे मध्ये जिजाऊ आणि इहाती राजे, संभाजीराजे उभे राहिले. तिंगानीही वाकून मंदिराच्या दाढी पायरीला हात लावले. आणि मंदिराच्या प्रथम चौकात प्रवेश केला. पाठोपाठ राणीवसा, मंत्रिण आत आले.

गाभान्यातीलु समयाच्या मंद प्रकाशात, अर्धविट फुलांनी झाकलेले. अभिवेकप्रावाखाली जलथरा घेणारे शिवलिंग बघत राजे युदे शाळे. डोकीवर असलेल्या घेंचा टोले राजांनी दिला. सारे मंदिरआवार घंटानादाने भरून पावले. युदे टाकावे म्हणून राजांनी पाऊल उच्चलेले आणि फरसवदीवर रेखलेल्या शाढी कासवाकडे बघताच ते तसेच मागे घेतले.

“ पंत, आम्हा हिंदूच्या मंदिंगत प्रवेशाचैकातच या दाढी कासवाकी योजना का केलेली असावी ? काही अंदाज ? ” पाठीशी असलेल्या मोरोपंतांना राजांनी विचारले. “ जी ”, म्हणत पुढे आलेले मोरोपंत, संभाजीराजे, जिजाऊ शारेच कासवाकडे निरवून खाली बधू लागले. आणि पाढी डोळवित मोरोपंत म्हणाले, “ नाही स्वामी, तसा अंदाज नाही करता थेत – पण हे पहिल्या कूमारिचारांचं प्रतीक असावं. ”

“ आम्हास वेगळंच बाटत पंत. मंदिरी शेणाच्या हर दरशनभक्तास, ‘ काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्तर हे विकार या कासवाच्या पायासासरखे मागे सारून मोकळ्या मनाने गाभान्यात या ’ याची सांग देण्यासाठी ही योजना असावी ! पण आम्हा दरशनभक्तांचे, विसरगतीन का होईना पाय पडतात ते या कासवाच्या पाठीवर !! ” राजे शारेचासारखे बोलत होते.

कासवाकडे बघताना संभाजीराजांना वाटले – ‘ एकदा का होईना कासवाच रूप आमच्या वाट्याला यावं ! महाराजसाहेब आणि आऊसाहेब यांचे पाय पडवित – आमच्या पाठीवर !! ’,

जातीश्वराचे दरवन होताच किंजाऊ रणीकशासह बालेकिलत्याकडे परतल्या. राजे संभाजीराजांना ऐझन गडल्या फेर टाकाचासाठी पुढे निघाले. काढळा होद, खवानी टोक, बारा टाकी, दार कोळ्या, मंत्रांचे बाढे, कुशावर्त तलाव, शिरकाईचे देऊळ अशा लहानयोर साचा जागा बासू राजे-संभाजीराजांच्यासह गारखाण्याच्या पायऱ्या चढून आले.

“ ही रायगडावरची सर्वांत उंच जागा ! निशाणवैथन्याच्या काठीवर चढलेल्या भाण्या जरीपटक्याची फडफड साचांना समष्ट ऐकू येत होती. “ तो तोणा – ” अबरीला तोंड धरून राजांनी संभाजीराजांना बोटाने झारी दाखविला. “ तो – तो राजाह ! ”

“ जी. ” संभाजीराजांनी साद भरला. दोघांचेही जरीनमे वाच्यावर फरफून लागले. दिरेपातोल लग्नी हिंदेवू लगाल्या. कानांतील मोनचीकडे डुरू लागले. दुमन्याच्या शे-दीनशे मैटीकल्पत चुक्कर होऊ वाण्यारे आपले मेंडलू जातिवंत धनगर ज्या नजेने अचूक पारखून काढतो तसेसे सहादीच्या काळ्याट रंगांत मुळ वधणारे आपले गडकोट राजे तर्जीनी फिरवीत संभाजीराजांना अचूक दाखवू लागले.

“ तो सोमाड, तो चाभाराड, तो घोसाळा, हा लिंगाणा, हा कांगोर, हा कोणदिला, तो तक्काड, शंखूजे, हा रमणड जांदेव्या सर्वांत थोर भुत्या आहे ! भोवतीच्या या गडाच्या कवळ्याची माळ त्यांन कंठात चढविली आहे ? त्या पायऱ्याशी फिरलेल्या गंधारी अणि काळ या नद्यांच्या सफेद पायांन त्यांन आईचा ‘ तांदूळचौक ’ भरला आहे ! याच्या अंगाखांद्यावरून कोसलणीरे पाट संबळ-उणुण्याचा ठेक धरून आहेत ! जबल असलेल्या उगवतीच्या सूयोंचा पेत करून तो हा हाती धरतो ! या जरीपटक्याचा भागवा-भंडारा त्यांन मार्थी माझून घेतला आहे ! असा हा रायगड आहे ! ”

राजांनी हातांची बोट छातीशी नेत त्या भुत्याला मान दिला. शुभमुहूर्हावर राजांनी किंजाऊंच्या हातांनी जाविश्वराला अधिषेक करविला.

महिन्याप्रताच रायगडाचा दफ्तरी जावता बसला. गंड लागला. गडावरच्या थंड हवेत जिजांकंचे दम्याचे दुखेण उचल खाऊ लागले. राजांच्या सल्लचाने त्या गड उतरून पाचाड्याचा वाड्यात राहायला आल्या. त्यांच्या सेवेसाठी पुतळाबाबीही गड उतरल्या. महाडडचे निषात वैद्य गागाधरपंतानाही सेवेसाठी पाचाड्यात आले.

पाचाड्याचा वाड्याच्या कारभान्याला सदरेशी बोलुवून राजांनी एक सक्त आज्ञा केली – “ एक फेर घेणाची घंटा वाड्याच्या सदरी तुळिस बांधणे. त्यावर एक तासवाला नेपून देणे. रोज आळसाहेबांची स्नानादी आनिहेक आटोपून त्या तुळशीपूजेसाठी सदी बेतील त्या समवास घेण्याचे दुखेण उचल देत जाणे ! त्या इत्यातीने आम्ही युवराज संभाजीराजांच्यासमवेत पाचाड्याची दाखवू होऊ. दुरून का होईना जे घेडल ते आळसाहेबांचे चरणदर्शन करू. ये काम बिलाकमुळे हसरोज पार पाडीत जाणे ! ”

आता पाचाड्याडीत सकाळ धरून नित्यनेमाने घेटेवे टोल धुमू लागले. याने केवळ राजे-संभाजीराजे यांचीच सोय झाली नाही. पाचाड्यातील शिवदीच्या शिलेदरांना, अठरा कारखान्यांतील, काळूकच्याना कच्छु चुकले की, घंटानाव धुमू लगाताच जिजाऊसाहेब सदेवर आलेल्या असतात !

असेच संभाजीराजांना बोरीबर घेऊन राजे एकदा मावळमाचीवर आले. पाचाड्या रोखाने उठेलेले घेटेवे टोल वाच्यावर स्वार होऊन माचीकडे सरकरें होते. दिवस कासपाभर वर चढला होता. दाढबंद बुलजावर उमे राहून राजे-संभाजीराजे पायऱ्याच्या पाचाड्याच्या सदेवर ठेण्ठे जोहून उमे होते.

चुन्याची बोटभर खडी रेख दिसावी तशा जिजाऊक झूवर सदेवर दिसू लगाल्या. त्या दिसताच दोघांनीही अदबुमजे घातले. सदेवरची रेख निश्चल खडी होती. बुरजावरून पितापूर्व डोळ्यांचेच हात करून त्या रेखेच्या पायऱ्याला भिडवून शोकळें झाले होते !

“ युवराज ५, ” राजे काहीतरी योजून बोलू लगाले.

“ जी. ” संभाजीराजांनी त्यांची साद पह दिली नाही. “ पायऱ्याच्या वाड्याचांच्या सदेवरून मासाहेब तुम्हा-आप्हास अचूक कशा काय ओळखतील ? ” राजांनी विचारले.

“ अलबत ... अलबत आळखतील मासाहेब अचूक. तुम्ही कुठले व आपाही कुठले ते ! ” संभाजीराजे क्षणभर थांबले. राजांच्या पायांकडे नजर लावीत म्हणाले – “ आपण केवडे थोर – आपाही – आपाही केवडे छोटे ! मासाहेब चुकणार नाहोत ! ” संभाजीराजांनी उर दिले.

निरोपसाठी आलेल्या गणोजी शिकविण संभाजीराजांनी खाताभेट दिली. ती देताना त्यांना कुठंती खोलवर चालून घेते की, “ एवढ्या नंथरा दिक्षांच्या यंथील मुक्कामात गणोजी ना आबासाहेबांशी, ना चमकत्या तोड्याशी, ना आमच्याशी कधी खुल्या जिजाने बोलले ! कधी निसाटे बोलण्याचा योग आलाच तर गणोजी शिके पापण्याची चवाचट फडफड करतात ! एखादा शब्द बोलून आमच्या आणि आबासाहेबांच्या हातातील सोन्याच्या कड्याकडे एक्कोखी बघत राहतात ! ”

एकदा तर संभाजीराजांना गणोजी तसे बघत असताना वाटले होते की, तसेच चालू पाण ते रिवाजी दिसले नसते.

पिलाजी आपल्या मुला-सुनेनिशी निघून घेले. संभाजीराजांचा ठाला दिनक्रम सुलू झाला. सुक्या तळ्याजवळ मोकळ्या मैदानात असलेल्या लोखंडी भालखांबावर ते एका सकाळी मासमर दशांग फित होते. शेजारी

उथ्या असलेल्या गोमार्जीबाबांची आता त्यांच्यावर नजर ठरत नव्हती. टाळा वास्तु ते उसते बघत होते.

मल्लवांव लोखंडी असल्याने संभाजीराजांच्या अंगी उठलेल्या घामाने ते निघटून निघाला. त्यांच्यावर हात ठेंतात आणि खांबाच्या दोपाकडे चढते गेलेले संभाजीराजे वाणासारखे पायथ्याकडे घसरतीला लगाले, त्या घसरतीतच त्यांनी कसवाने अंग वाहेर झोळून दिले आणि पिकिता घेते ते गोमार्जीच्या पुढ्यात खडे ठाकले ! घामाघूम झालेले ! पण ओढूभर हसणे !

झटकम गोमार्जीनी पुढे होत हातीची शाळ त्यांच्या अंगभोवती लगेटली, “ म्हेनतीच्या धामेजल्या अंगांव वारा घेऊ ने, धाकलं धनी ! ” काहीतरी बोलायचे म्हणून गोमार्जी बोलले खेर; पण मनोमन त्याना उघडे संभाजीराजे बघताना वाटले होते की, “ म्हातारी जाली म्हूऱ काय जाल, आमचीच नदार लगायची या सोनकांच्या मल्लवांबाला ! ”

मेहमत घेऊन आलेले संभाजीराजे फेहराव अंगी घेऊन, धाराकूने दिलेली दुधाची चर्की ओठांआड रिघून वाङ्गाच्या सदरबेठकीवर आले. एजे महाडकडे कूच झाले होते. युधराजाना बघताच बसलेले बाळांकी चिटणीस अदवीने उठले. उथ्या असलेल्या आणजीनी झटकून मुऱगा घातला.

सदरेवर चारपाच कुणबाऊ माणसे आणि रायगाडाच्या पायथ्याच्या वाढीचा गावखेत उथा होता. संभाजीराजांची त्यांच्यावर नजर पडताच ते सोरच कमरेत झुकले.

“ कोण मडली ही ? ” कैढक धेत संभाजीराजांनी बाळाजीना विचारले.

“ हे वाढीचे शिकारखेळे आहेत. त्यांच्याचिरुद्द गावखोतांची तकरी आहे. बाळाजीनी उधे गहून उतर दिले ! ” संभाजीराजांने खोतांकडे बघत विचारले.

सोरच गप्प होते.

“ कसली तकरी ? ” संभाजीराजांने खोतांकडे बघत विचारले.

“ का ? ” चिटणीस यांची तकरी आम्हास ऐकाविण्याजोगी नाही ? ”

“ नाही. तसं नाही युवराज ! पण हा कथला सादिलवार आहे. आम्ही त्यास निवाडा देऊ. ” एवढा वेळ गप्प बसलेले आणजी नप्रणे म्हणाले.

“ जशी तुमची इच्छा ! ” संभाजीराजे हसून म्हणाले.

जमलेल्या शिकारखेळ्यात मात्र चुळबुळ झाली. त्यांच्या न्होरक्या गुंजोट कमरेत सुरून मुजरा देत म्हणाला, “ सरकार गडावं हाहित तर आपुनच काय ती तड लावाची आपनीं धाकलं धनी. ”

“ कसली तड ! काय झाले ? ना कऱ्याता बोला आम्हास ! ” संभाजीराजांनी गुंजोट्याला धीर दिला.

“ धनी, हेनी आगावळ क्षेलीय. तड लावायची ती आमची, हेंवी नाय. ” गावखोताने सावधाणे तोड उघडले.

“ कसली आगावळ ? ” संभाजीराजांनी खोताला नजर दिली.

“ वाढीच्या वायो-न्याच्या रानात हेनी शिकार क्येली. मायंदवल जनावरं पाडली. पर सकारातन ठवून दिल्याली शिकारीची तक्षीम आम्हाला नई पावती क्येली ! शिकार करून हो वादा द्याया लागते म्हून रानातन गुपचूप पशार जाल. ” खोताने तकरी पेश केली. ती प्रेजेदा होती. शिकारखेळ्यांनी केल्या शिकारिचा उलेला वाटा गावखोताला दिला नव्हता !

“ आणजीपंत, या शिकारिबाबीचा कायु काय ? ” संभाजीराजांनी विचारले.

“ खोत म्हणतात ते सही आहे युवराज. सरकारी फडावून खोतास तसे अधिकार देण्यात आले. आहेत. गुंजोट आणि त्याचे शिकारखेळे दोषी आहेत. ” आणजीनी बरहुक्षम कानुजाबाटा संगितला.

“ यासी सजा काय ? ” संभाजीराजांना औरंगाबादेतील ‘त्या’ शिकारीचा प्रसंग आठवला.

“ दंड ! शिकान्यांनी सरकारी फडात दंड जमा केला पाहिजे. त्यातील तक्षीम गावखोतास तोडून दिली जाईल. जेवटी जनावर शिकाच्यांनी पाडली असतील त्या हर जनावरामां चार शिकाराई दंड जमा करणे भाग आहे ! ”

शिकारखेळे दंडाची भाषा एकतोच चब्बवल्लें. खोताचा चेहरा जरा उजळ झाला.

“ खोत, तुम्ही कधी शिकारीची खेळी खेळता ? ” खोताच्या ध्यानी-म्ही नसलेला प्रश्न संभाजीराजांनी त्याला विचारला.

“ जी. खेळतो की ! ”

“ मग त्यातील तक्षीम कधी वाढीच्या शिंवंदीच्या सुभेदारांच्या हवाली करता ? ”

“ नाही धनी. ” खोताचा आवाज पडका झाला.

“ तुम्ही शिकार खेळता. तुम्हास ठावे असेल. उठवल्या रानाला अमुकव एक जनावर भेदेल याचा अंदाज नाही देता येत. या जेखमीच्या खेळीत कधी वाघासारं जनावर खेळ्यावर चालून आलं; त्यांनं तो जाया झाला तर त्याची हफ्कीकत पुसता ? ”

“ नाही धनी. ” खोत गडवडला.

“ कुणी वाघारची शिकार पाडली तर त्याच्या पाठीवर गावखोत म्हणून शाबासकीचा हात देता की त्यातील तक्षीमच पागता ? ”

“ ... या प्रश्नाला खोताजवळ उत्तर नक्हते ! ”

“ वाघासारख्या जनावराला हो जावता लागू नाही युवराज. ” आणजीनी खोताला पाठीशी घालण्यासाठी अद्वीने कायदा पुढे केला.

“ तेव म्हणतो आम्ही आणगींपत. शिकारखेळीला असे काटेकोर कानू. लगत नवीत. जोखमीचे जनावर अंगावर आले तर घी ठाव घेतलेले हे खोल काही करणार नवीत. खायचे जनावर पडले तर वाटा मागण्यास उकायचे नाहीत ! आम्ही – आम्ही या शिकारखेळ्यांवरील दंड माफ केला आहे !! ”

“ पण – पण युक्ताज करन्स्थाणे ... ”

“ आणगीजी ५, आम्ही दंड माफ केला आहे. ही आजा आहे ! ” संभाजीराजाचा आवाज करड़ा झाला. मान ताढ झाली.

“ जी.” आणगीजी लळकन करमेत शुक्रले.

“ खोत. जातीचा शिकारी ‘ वाटा ’ म्हणून आलेली शिकार कधी खात नाही हे घाणी ठेवा. गुंजोटे, जातीचा शिकारी घाणना यांना शिकार झाल्याचे कल्जले लांगना ‘ वाटा ’ तोइन दिल्याखेबी राजासून गुपचूप पळून जात नाही हे विसरू नका. आणगींपत, आम्ही आजा केली ते मनी लावून घेऊ नका. थोरणी आम्हास क्षमा करा. औरागांवाढ्याना रानात आम्ही वनगाईची शिकार होताना डोळ्यादेहवत पाहिली. त्या डोळ्यांना दंड करणे तुम्हा-आम्हा कुणालाच साध्य न होणोरे ! त्या केळी कराई समोर वयनु हातीची हल्तारे तशीच खाली नेणाऱ्या आमच्या डोळ्यांचा आम्हास कोण अभिमान वाटला ! याना दंड माफ करताना वाटत नाही. एवढा आनंद आम्हाला त्या डोळ्यांना प्रताडानं बर्खिसी बहाल करताना वाटला असता ! ”

“ खोत, आम्ही जातीनिशी तुमच्या रानात उरुल ! शिकार डोळ्यांचासाठी – रानडुकांची ! त्या केळी आमच्या सोबतीला असा. पुंजावर वाहून वाडीत न्या. तुम्ही शिकार खा. वाडीच्या गावकच्यांच्या तोंडी घाला ! ”

‘ जांदरब – जांदरब ! ’ संभाजीराजे थेट राजांच्यासरखे पुट्युट्ये. छातीच्या कवड्यांच्या माळेवर हातबोते फिरवीत बैठकीवरून उठले. जादीशाराच्या दर्शनासाठी म्हणून अंतःपुराकडे चालू लागले. त्यांच्या पाठमोऱ्या आकृतीला सांच्यांचीच मुज्रे घाटाले. आणगींपतांच्या हातातील उपराख्याचे शेव मुठीत घट आवळले गेले होते. युक्ताजांच्या राजदर्शनाने ते दिपून गेले होते. पण कथलेकच्यांसमेर झालेल्या करड्या आजेते मनोमन कुठेती खोल्यां दुखावले गेले होते ! ”

गडावर कोसळ्याच्या अखेड धारा थांबून थोडास भांगा मिळताच पाचाड्याचा वाड्यांच्या सदरेवर घटा ठण्ठण्त उरत होती. ती ऐकताच असतील तेशून जोड घेऊन राजे आणि संभाजीराजे मावळमाचीवर जात होते. पावसाळी कुंद आकाश, पसलेले शुरुके पाणतुषार यांनी शे-दोनशे हातांपलीकडूने काहीच दिसत नव्हते. गृह, धुक्त दीरून उसता ‘ ठण ठण ’ असा आवाज ऐकू येई.

समोरच्या धुक्त गडतळाकडे बराच वेळ बघत राहत. पावसाची सर धरू लागली की हुंजे पुढे येत. त्यांच्यावर छाते धरीत.

आठ-दहा दिवस असे गेले. जिजाऊ दिसत नव्हता. हैराण यालेले संभाजीराजे मावळमाचीवर उधे असता राजाना म्हणाले, “ आवाजाहेब, या घेंच्या टेलांनी आम्हास राहवत नाही. आम्ही पाचाडात उतरावे म्हणतो. ”

राजाना मासाहेब आणि संभाजीराजे घाण्या काळीजामेळ म्हाहित हेता. समोरच्या धुक्टलेल्या गडतळाच्या रोखाने बघत ते म्हणाले, “ कधी कधी तुमचा आम्हाला हेवा वाटतो. मनी उड्यारे तुम्ही साफ बोलू जाता. आम्हाला ते बोलता करा. पुंहा गडावर या. तुम्हाला मोहिमेचे कामकाज समजून घेणे आहे. शिकारखेळ्यांचे काळेले निवाडी लावणे सोये आहे. याहून कर्तीण बाबी मार्गी लावणे पुष्किल आहे ! ” पार इ॒ बघत असल्यासारखे एजे न दिसणाऱ्या पाचाडावर डोळे लावून बोलले.

“ आगांचं काही चुकलं कथल्याच्या निवाड्यात महसाजासोहे ? ” संभाजीराजांनी नजर टाकली.

“ नाही. कथल्यात नाही चुकलं. मदरी रिवाजात माच म्हटलं तर गफ्कलत झाली तुमची. कथलेकच्यांसमेर आणगींजीना आजा करायला नको होती तुम्ही ! ” राजांनी पाचाड्यांचा रोखाने बोट उठविले आणि ते मनाचा खोल कण्या त्या बोटावर ठेवून म्हणाले, “ त्या सदेवरत्वे डोळ्यांचा काहीच विसत नाही. तरी तुम्ही जाणता, आम्ही जाणतो तिथे मासाहेब आता उम्या आहेत. का ? प्रदा म्हणून. मासाहेबही सुमार झालेल्या डोळ्यांनीसुदा स्पृह बघत असतील तुम्हा-आम्हाला तेशू. का ? माया आहे म्हणून. हे घ्यानी ठेवा. माणसं श्रद्धा आणि मायेपोटीच एकमेहांस जान लावून असतात. प्रसंगी तो घायलही राजी होतात. ”

ते घोरसारखे बोल संभाजीराजे ऐकत राहिले. त्यांना वाटले कोसळल्या आकाशासारखे हे बोल अखेड वर्षत राहावेत.

“ आमचं चुकलं. इ॒ इ॒ जाताच आम्ही आणगींची गाठी घेऊ. त्यांची क्षमा मार् ” संभाजीराजांचे उभारीचे मन राजांच्यासाठी आदराने भरून आले होते.

“ नको. ती दुसरी चूक होईल ! तुम्ही युवाज आहात. ” राजे गडावडीने म्हणाले. “ घ्यानी ठेवा. राजाना चूक करता येत नाही ! आणि केल्या चुकीला सफाई ही देता हेत नाही ! चला. पाचाडात उतरायच्या तयारीला लागा. ” राजांनी त्यांच्या खांदावर हात ठेवला.

जिजाऊंच्या दर्शनासाठी पडल्या पावसाठून संभाजीराजे पाचाडात उतरले होते. अंगाबाहेर वाटावा असा शाढ नेसलेल्या येसूबाई पुन्हाबाईच्या महालासमेरच्या

समेलीत थेऊन उथा राहिन्या होत्या. त्यांना समोरच्या चैकातील पाटात पिरविलेले पाणी दिसत होते. पावसाने ते आता गदळ झाले होते.

थोडा वेळ येसुबाई त्या पाठाकडे बघत राहिल्या. सातमहालील मुलबाईच्या महाली वावरताना घडलेले अनेक प्रसंगा त्यांच्या मनात पाटासारखे फिले. पाचांडात मासाहेबाईच्या सोबतीला जाताना मासीसाहेब – पुत्रबाबाई त्यांना दोन-तीन वेळा बजावून गेल्या होत्या – “ शोत्रत्या वाईसाहेबाचे उस्ते ऐकत चाला. त्यांना जावसाल करू नका. धाराकूस पाठीशी ठेवून त्यांच्या भेटीस जाणे करा. हा महाल आमचा नव्हे. आता तुमचा आहे ! ”

एगाड चढताना गंगासागर तलाव बघताच येसुबाईनी मनोमन उरवून टाकले होते, “ या तलावासारखे झाले पाहिजे. कानी पडेल ते ते पोटी ठेवले पाहिजे ! ” त्या विचारबाबाबर येसुबाईची नजर पाण्याच्या पाठावरून उठली आणि सर्टलीच्या दाढी खिंतिला घिडली. तिच्या पाण्याच्याबवून चाललेल्या मुंगांच्या रोंगील थरथन्या देवऱुंया त्यांच्या पाठावर चढल्या ! त्यांनी फक्सबंदीबर पाव झटकून त्या हटवलता. एकमात्र अंगोपेषा मोठे कसलेलरी पांढरे कण थेऊन धावणाऱ्या मुंगांच्या रोंगील थरथन्या येसुबाई एकत्रोख बघत राहिल्या. त्यांच्या पाठावरून हालचालीने झालेला थोडासा फैमेळ मुंगांची युरु जमवून थेऊला.

गमाजांशी बोलडा बोलात बोलून सोयाबाईच्या. महालातून बाहेर पडलेले आबासाहेब आपल्या पाठीशी देऊन उमे आहेत याचे येसुबाईंगा भान नव्हते !

राजेही त्या कष्टजूळ लहान्या जीवांची धडपड बघत तसेच थांबले होते.

“ बघितलंत सूरबाई, एकदासा जीव पण वकुबपेशाही. केलवडा भार वाहून नेतो आहे ! ” राजे शांतपणे बोलले.

त्या आवाजाने येसुबाई मान गडबडल्या. झटकता. त्या तव्हहातात पदवाचा शेव थेऊन नमस्कारासाठी शुक्र लगाल्या. त्यांना थोटचून वर घेते म्हणाले, “ असू. दे. खालमानेने उथा असलेल्या येसुबाईच्या कणाळीच्या मेणगळवून्या आडव्या कुकुबोटात राजांची नजर क्षणभर स्थिरवली. आणि कारण नसता त्या बोटांनी खोलवर रुजलेली सईबाईची सय उमळून आली.

“ याना बघायला, यांच्या मस्तकी आशीबदिच्या हात ठेवायला त्या हव्या हेत्या.” अनेक विचारांची मुंगांची प्रस्ताव एक एगा राजांच्या मनी चात गेली. तिचा माग घेत गंभीर झालेले राजे सध पावलांनी चालू लागले. त्यांना तसे चालताना बघून येसुबाईन. आपल्या अबंधाचा – विलार्जिंचा – आठव झालज. क्षणापूर्वी राजे म्हणाले तेव बोल प्रत्यक्ष अपले. आबाब योगाच्या अवाजात आपल्या कानात मांगताहेत असे येसुबाईंगा बाटले – “ एवडासा जीव पर वकुबाप्रस केवडा. भार बाहून नेतोय ! ”

जागदीश्वाचे दर्शन थेऊन जोत्यांनी केसक्करासह खासेमहालात परतलेल्या

संभाजीराजाना खिदमतगराने आत थेऊन वर्दी विली, “ मुतालिक महादेव यामांनी भेटीची आजा मागातात. ”

“ पेश येऊ द्या. ” युवराजांनी त्याला इजाजत दिली.

प्रौढ वाचाचे महादेव यामांनी उपणे सावरीत महालात आले. पाणी दुक्करीत त्यांनी मुजरा रुच घातला. नजर युवराजांच्या पाठावर ठेवून ते म्हणाले, “ शोत्रत्या स्वामींनी युवराजांना आपल्या सदरेशी याद फ्रमावले आहे. ”

महादेव यामार्जीना युंगे ठेवून जोत्यांचीसह संभाजीराजे तसेच महालाबाहेर पडले.

राजांच्या वाड्याची सदर आली. तिच्या दोन्ही तक्फीरा मोरेंगत, आणणांजी, दत्तांजी विमल, बाळांजी हात बांधून अद्व धरून उमे होते. राजांच्या पाठीशी विशासृ. हुजव्या खंडेजी दाखाडे कमरेच्या हत्यारावर भूंट देऊन खडा होता. युवराजांना बघताच त्या सांचांचे मुजे झाले.

“ या, ” संभाजीराजांना बघून राजे म्हणाले.

राजे बसलेलच्या समोर येत युवराजांनी त्रिवार अद्व धुजरा रुचू. घातला.

“ या, ” यांची ओळख करून थ्या. ” राजांनी समोर उथ्या असलेल्या भावाच्या कफननीधीरी, तेजव्याकडे हाताचा इशाया दिला.

राजांच्या बैठकीच्या समोर येत युवराजांनी त्रिवार अद्व धुजरा रुचू. घातला.

“ हे समर्थाचे शिष्य. दिवाकार गोत्राची. ” राजांनी संन्याशाची ओळख दिली. दूद, मगाटत लदाक्याची टपटपीत कडी आवळेले, दलीधारी, सतेज दिवाकर गोसांवी हातातील दंड तसाच धरून नमस्कारासाठी किंचित शुक्ले.

“ आणि हे आमचे फजंद युवराज संभाजीराजे. ” राजांनी युवराजांच्या खांद्यावर हाताची बोटे ठेवीत दिवाकर गोसांव्याना त्यांचा परिचय दिला.

“ युक्षण ! ” दिवाकर पुटपुले.

संभाजीराजांनी उदून त्याना नमस्कार दिला.

“ बोला दिवाकरपत, काय धरून शेण झाल ? ” राजांनी गोसांव्यांच्या कपाळीचे भस्मपै निरखले.

“ युसेवाचा मुकाम कोडेली पारसावात आहे. आपल्या भेटीची ते इच्छा करतात. आपल्यासाठी त्यांनी पत्र विले आहे. ” दिवाकरांचा आबाज हुमानाच्या मंदिरातील घाटेसरखा होता. त्यांनी खांद्याची झोळी पोटाशी घेत तिच्यादून पत्राची वळी बाहेर काढली. युंग येत वाळून ती राजांच्या होतो दिली.

हाती घेतलेली वळी मिळत्या डोळ्यांची राजांनी आपल्या कपाळीच्या शिवांगाधाला शिडविली. ती वाचण्यास तशीच बाळांजीच्या हाती घावी म्हणून एकदा बालांजीच्याकडे

नवर टाकलमी. आणि त्यांना काय वाटले कुणास ठाऊक, ती मागे हस्तलेल्या दिवाकरांच्याच रोखोने पुढ्या धरीत राजे म्हणाले, “ समर्थचे बोल समर्थशिष्यांच्या तोडून एकावे असं आम्हास वाटतो । ”

“ जरी राम इच्छा ! ” म्हणत दिवाकर पुढ्या पुढे झाले. इकून त्यांनी राजांच्या हातपै नवाची वळी आपल्या हाती घेतली. त्या प्रतात काय आहे ते खुद दिवाकर गोसाळांनाही माहीत नव्हते.

जीदा वर्षपूर्वी एकदा राजाडाकर दुसऱ्या एका समर्थ शिष्याची – भासकर गोसाळांची – राजांशी भेट झाली होती. त्या भेटीत राजांनी त्यांना विचाले होते की, “ तुमचे गुरु कोण ? कुठले ? कोटे गहतात ? ” भासकर गोसाळांची त्यांच्या गुरुचा महिमा त्या वेळी सांगितला होता, पण त्याउपर राजकारणाच्या धार्षादीत राजांना समर्थाचा परामर्श घेणे जावेने नव्हते. आज समर्थीनी आपणहून त्यांना पक्क थाडले होते. ठाणणीत टोल उठावेत तसे दिवाकर गोसाळांच्या तोडून समर्थचे सूर्योलु सर्वांच्या प्रवात उठाविले होते.

“ जय जय रुचूर समर्थ ! ” पक्क वाचण्यापूर्वी दिवाकरांनी नामस्मरण केले. तासावर त्यांची वाढी उठावेत तसे दिवाकर गोसाळांच्या तोडून समर्थचे सूर्योलु सर्वांच्या कानी पडू लागले :

“ निश्चयाचा महामेळू ! बहुतजनांस आधारू अखंड स्थितीचा निर्धारू ! श्रीमंत योगी ! पोपकराचिया राजी ! उंदूं पडती जयाशी तथाचे गुणमहत्वाशी ! तुल्णा केशी ? तरपति, हयपति ! गजपति, गडपति ! पुण्यर आणि शक्ति ! पुष्टभागी ! ”

पुण्यवंत, कीर्तिवंत, वारदवंत येशवंत, आणि जयवंत ! जाणता राजा ! आचारशील, विचारशील ! दानशील, धर्मशील सर्वजपणे सुशील ! सर्वांताडी !

धीर, उदार, सुंदर ! शूर विजेती तत्पर सावधणेसी नुपवर ! तुच्छ केले ! सावधिसे ती मोडिली ! ब्राह्मणस्थाने बिघडली सकळ पृथ्वी आंदोळली ! धर्म गेला ! सद्वधर्म, गोद्बाल्पण ! करावयासी रक्षण हृदयस्थ झाला नारायण ! प्रेरणा केली !

उंदूं पंडित, पुराणिक ! कर्वीशा, याजिक, वैदिक धूर्त, तार्किक, समानायक ! तुमचे ठारी !

या भूमंडळाचे ठारी ! धर्म रक्षी ऐसा नाही !

महाराष्ट्र धर्म राहिला काही ! तुम्हा करिता !

गोवोगाव श्रमंती करताना डोळांदेऊत लेंकांचे नक्कहाल बघणारे दिवाकर गोसाळी भरून आले. त्यांच्या डोळ्यांदून झालेली आसवे दाढीचर उताली. वाचन खुटले.

सारे कानांचे ओढ करून ते अपृत्योल प्राशीत होते. नाकाचा गळा चिमटीत धरून मिळत्या डोळ्यांनी राजे विचारात गेले होते – “ कसे तिस्त असतील समर्थ ? हृदयस्थ झाला नारायण ! श्रीमंत योगी ! योग ? केवळ दूचा फल्ला ! खच्ची पडलेला आपचा हा मोहरा योगी झाला ! आम्ही त्यांच्या योगीपणाचा भार खांद्यावर घेऊन वाहतो आहेत ! आम्ही भारवाहाक ! महाराष्ट्र धर्म ! पृथ्वी आंदोळली ! ” लिंग तारे संपत्तात तिथं जाऊन राजे पोचले होते ! खोल – खोल. दू – दू.

दिवाकरांच्या बोलबोलेली आजावर सापडत नव्हते ते सारे मनात अडव्यालेले महाराजसहेब संभाजीराजांना भूतिमंत गवसत होते – ‘ निश्चयाचा महामेळू ! ’ महामेळू ! केशवपंडितांनी रामायणाच्या पठणात सांगितलेला सर्वांत उंच पर्वत ! या रायाडाहून दशगुणी उंच ! तेवढा निश्चय ! आम्हाच्या दरबारात ‘ कभी नही ! ’ म्हणताना पेटू उठलेला ! आम्ही प्रत्यक्ष पाहिलेला ! निश्चयाचा महामेळू !

बहुतजनांस आधारू ! ‘ आपाच्या मावळ्यास हाताळोड देऊन बसल्यास उठात, उठातजास चालता आणि चालत्यास दोऱ्यात केला पाहिजे ! ’ म्हणणारा ! – आधारू ! म्हातो-न्याय हैबतबाच्या खांद्यावर हात ठेवीत – ‘ बाबा जे मी आले ते आम्हास बोलले पाहिजे ! ’ म्हणणार आधारू !

धीर, उदार, सुंदर ! होय अतिसुंदर ! एका राजी आई जगदंबा स्वानात आली तेळा ज्ञाऊ नको, थांब ! म्हणत विस्कट्या केसांगी, घामेजल्या, थरथरत्या चेहेण्याने, फुल्या डोळ्यांनी आम्हाला बघताना दिसलेला तो सुंदर चेहरा ! “ लेकरा धात झाला ! ” म्हणत आम्हाच्या डेनात आम्हाला मिठील घेताना दिसलेली ती सुंदर मुदा ! कीर्तिवंत, येशवंत, सामर्थवंत, पुण्यवंत, वारदवंत, जयवंत – पाचाड्याचा सद्वेषत्वी धात घागधाणी तसे ते एम्बोल संभाजीराजाच्या कानामात पुम् लागले. आचारशील, विचारशील, दानशील, धर्मशील, सुशील –

“ शावाच ! गोसाळी, तो महाराष्ट्र धर्मांचा काव्यबोल आणखी एकवार एकवा. संभाजीराजांच्यातील कवी आणि राज्यपुत्र दोन्हीही तवाने आले होते. “ या भूमंडळाचे ठारी ! धर्म रक्षी ऐसा नाही ! महाराष्ट्र धर्म राहिला काही ! तुम्हांकरिता ! ” महाराष्ट्र धर्म राहिला काही ! धर्म रक्षी ऐसा नाही !

दिवाकर वाचूँ लगाले. राजांचे मिठ्ठ्ले डोळे तमेच होते. संभाजीराजांचे टवकर कान अधिक टवकर झाले.

“ आणखी काही धर्म चालूनी ! श्रीमंत होऊन किलेक असती

धन्य धन्य तुमची कीर्ति ! विस्तारली ॥

तुमचे देशी वास्तव्य केले । पांतु वरेमन नाही घेतले

क्रृष्णनुबंधे विमरण जाहले । बा काय नेण् ?

उंड राजकाण तटले । तेच चित विभागले

प्रसंग नसता लिहले । क्षमा केली पाहिजे ॥ १ ॥

शेवटची ओवी कानी पडताच राजांनी खाडकन डोळे उघडले ! क्षणभर त्यांना दिवाकराएवेळी समर्थक समोर आहेत की काय अस झाला !

संभाजीराजांचे डोळे मात्र आपेआप मिठ्ठ्ले गेले होते. आपल्या आबासाहेबांची असंख्य गोमटी रूपे ते एकल्या शब्दांशी ताइनू बघण्यात गढले होते.

बावलाण मारून परतलेली मोरोपंतांची कोज महाडात ठाण धरून होती. राजांनी फेण्वे मोरोपंताना गुणांडी पाचाण केले.

पावसाळा तोडाशी आला की माराठी घोडी पोगेत लीद टाकीत चंदी चघळतात हा सान्याच शेजारी गनिभांचा अनुभव होता:

राजांना या गफिलीचा फुता लध उठवायचा होता.

मोरोपंतांची फलेबाज फौज, खासा युवराज संभाजीराजांच्या दिमतीला जोइन घोडी जळहार-एमनगर या गुजरात सीमेवरच्या कोळी प्रजांचार उत्तरविषयाचा उनेगच्च मनसुवा राजांनी बाधला !

संभाजीराजांची ही पहिली मोहिंग ! पावसाळा तोडाचार धरून ! भोसल्यांचे ‘ राजेपण ’ असेच उन्हा-पावसात सुलाखून निघावे लागते.

सदी दाखल आलेल्या मोरोपंतांना राजांनी बेत खुला केला, “ पंत, युवराजांच्या पाठीशी राहून तुमच्या कौबेनिशी जळ्हार-एमनगर मारून चालविणे. खासा आम्ही मोहिमेत आहेत हा भाव युवराजांशी ठेवणे. नदी नाले आड येतील ते पार करावया नोका, हत्ती, पोहारीस कसवी कोळी, भोई दिमतीस घेणे. पाऊन्स जोर धरतो तरी हिमतीने मोहीम चाली ठेवणे. युवराजांची ही पहिली हल्यारी चाल, फरेमुवारकीने कार्यी लावणे. ”

युवराज संभाजीराजे आणि मोरोपंत यांना राजांनी मानवसे बहाल केली. मोहिमेचा मोहा जोइन दिला.

राजे, मोरोपंत सदेवर थांबले. अंतेजी, रायांचीसह संभाजीराजे वाडाच्या खासेमहालात गेले. तिथे जिजाऊ, पुत्रांवाई त्याची बाबत बघत होत्या. युवराजांनी त्याचे पाय शिवून भूऱ घेली. त्यांना धूम जिजाऊ, पुत्रांचा वाडाच्या देवमहालात आल्या. देवीचे दर्शन आले.

विचारत गेतेस्त्वा बिजाकु महाल्या, “ तुमच्या प्रबङ्गाच्या उमरीचे असताना तुमचे महारज्जसाहेब तोरण्याला घिडले होते. यश येऊन आले होते. आम्हास भरेसा आहे तुमचे तसेच कराल ! ”

पाचाडात शाळें झाले. राजे-संभाजीराजे वाढवाबाहेर जाखला निघाले. सदेवर येताव कुणीतीरी खेचल्यासरखे संभाजीराजे तुऱ्डिला टांगलेल्या घेठाली आले. समोर दिसणाऱ्या कृषकमळासारख्या यगाडांच्या मावळीला माचिला त्याचे डोक्ये घिडले. तेशून दुरुन का होईना आउलाहेचे दर्शन घडत होते. आता फतेपर्यंत काही ते घण्ठार नक्षेते. पाठीशी उच्चा असेलेल्या बिजाकुंची मूरत त्यांनी गरकन समोर होऊन डोळ्यार भरून घेटली.

“ येतो आम्ही. ” त्यांनी बिजाकुंचा निरोप घेतला.

सारे पाचाडाच्या वाढवाबाहेर पडले. बाहेर जिन कमून दैडीची घोडी मोतदारांनी धरली होती. त्यावर मांडा जगल्या. राजे-संभाजीराजे महाडच्या रोखाने दैड लगाले. आभाळात भुक्ते छा लटकून होते. गमिति अंगी वामाच्या धारा धरू लगालया.

महाड हे लळकरी पागेचे ठाणे आले. पंताच्या माणसांनी बाधलेली दहा हजार काढव्या त्वारांची फैज दूचासाठी सज्ज होती. तिच्या आधाडीला हौदा घातलेला जंगी हत्ती तथार होता.

उन्हे कलूती घेईपर्यंत राजांनी महाडात बांधविलेल्या वाढवात विसावा झाला.

दिवस प्रहरभर उघून फैजेतील चौधे झाड लगाले.

पाच हजार मांड घेतल्या घोडाईतांचे पश्चक मोरोपंतांनी हत्तीच्या पुढे काढले. आता हत्ती घोडदळ आणि पाचवळ यांच्या मध्ये आला.

संभाजीराजाना घेऊन राजे महाडच्या वाढवाबाहेर पडले. पळभागीच्या हौदावान हत्तीजवळ आले. माहुताने अंबुशमार देऊन स्वारोचे ते थोर जनावर बसते केले. राजाच्या सामने गुड्ये टेक्कून आपले मस्तक त्यांच्या पायांवर ठेवताना सभाजीराजाना फळला. शाही फमानाच्या धूळमाखल्या उत्पसमग्र गुड्ये टेक्कायातील आणि सत्याल्या. सेनेत महाराजसाहेबांसमोर गुड्ये टेक्कायातील !

त्यांत उठवून छातीशी घेत राजे म्हणाले, “ सांभाळून असा. कळ्यातीरी होठीक्याणाला तुम्ही विचारलं होतंत -- ‘ आबासाहेब, तुम्ही काढाल जठरल्या हुडव्यातील नारळ बाहेर ? ’ ” आज आहाहीच विचारतो आहेत -- तुम्ही तो काढाल काय ? ”

“ जी. कोरिस्त करू. ” सभाजीराजांच्या तोडून सहज जाव सुटला.

“ या; ज्या भवानी ! ” राजांचे डोके लखलखलाले.

“ ज्य भवानी. ” सभाजीराजांनी त्या लखलझीला साद दिला. हत्तीला घिडी लगाली. ती पार करीत संभाजीराजे हौद्यात चढले. पाठोपाठ सेनेवर

नजार तेवण्यासाठी मोरोपंत चढले. रूपांजी भोसले, रायांजी, अंतोजी गाडे, खंडोजी जगताप, मोरेश्वर नागानाथ यांनी हत्तीला आपल्या घोड्यांचे कडे टाकले.

निशाणबारदारांनी निशाणी काढव्या वर घेतल्या. शिंगाडांच्या ललकाच्या शुभवित्या. चौघडे दुड्डुडले. घोडद्याने कदमबाबज चाल घर्ली.

चालला ! शिंगाच्या बाढहस्त घेऊन शंभो चालला ! त्याच्या पिलाडी-आधाडीने दहार जानवूर्बान मावळा चालला.

युवराजांची चालती फैज नजोरेआड लेईपर्यंत राजे आपल्या माणसांनिशी ती बघत गाहिले. कुणाच्या तोंडून एकलेले, केवळ एकलेले ते राजाना नीट आठवेना - पण तेवढे त्यांना आठवले -- “ हे गडकोटावर गहतील, प्रलय-तांडव माजवतील !! ”

□ □ □

५५

मजल दरमजल पागे पड़ली. शाईत अर्धवर्ट टड़लेले जब्हार नजरप्पयात आले. हैद्यात पाठीशी बसलेले मोरोपंत संभाजीराजांच्या काणाशी हुकले. जब्हारन्च्या विक्रमशहाराच्या, शाईतून उठलेल्या वाड्यांच्या कळसाकडे तजीनी रोखत अदखने पुढपुढले, “जब्हार-कोळीराजा विक्रमशाहाची राजधानी !” ते एकताच संभाजीराजे हैद्यातील बैठकीवरून ताडकन उठले. वाड्यांच्या कळसाचा त्यांनी रोख घेटला. त्यांच्या छातीत थडका घेत काहीतीरी सरसले. राजांची भुवई घेत होती तसा त्यांच्या उजव्या भुवडी कमानी बाळ घेतला. क्षणात कमरेचे हत्यार उपसू त्यांनी त्याचे टोक जब्हारकर रोखत राणोषध दिला - “ हर ५ हर ५ महादेव ! ” त्या णोधोपाला आधाई-पिलाईकडून किलकांचाचे हजारो कोंब पुढले - “ हर ५ हर ५ महादेव ! ”

खड्या ठाकलेल्या मोरोपंतांनी बोटदळाच्या अधिकाराची नवे भरभर गर्जत आज्ञा फेकल्या - “ वस्तीस चौतर्फक्न घोडाइतांचा घेर टाका. शाजेण, ढोलांचा कालवा उठवा. दोनांस एक असा घोडा आणि पाऊलोकांचा मेळ पाडा. बोला हर ५ हर ५ महादेव ! ” सुतेपासून अवकाशा पंचवास कोसांबर असलेल्या जब्हारला संभाजीराजांच्या खड्या घोडदळ्याने क्षणात घेगाटले.

वाटेत दस्त केलेले काळेकधिन लंगोटीबाज कोळी मारांचांनी धाक देऊन घोडांवर चढविले. त्यांना तोडाशी ठेवून मारांचांनी एक घोडेतुकडी जब्हारात दैडत घुसली. पुढेचे कोळी, कोळीभाषेत ओरडत दैडू लागले - “ मगाठे ! आले ! खुद शिवाजीचा फर्जद संभूजे दाखजोर फौज घेऊन चालून येतो आहे ! पळा ! ”

साचा जब्हारभर आवयाचे रान उठले. आत घुसलेली दौडती घोडेतुकडी आपले काम करून दुसऱ्या बाजूने बाहेर पडली.

भातीचा दर्याच चालून येतो आहे की काय हे भावावल्या कोळ्यांना कळेना ! हाहकार उडाला. त्याचा फायदा उठवीत, भाले आणि ढाळा-तेऱी खेळून ‘ जय-भवानी ’ गर्जत पाच हडाला. त्याचा मावळी-पायदळ चृच्छाटांनी जब्हारात घुसले. हत्यारे खिडली. कोळ्यांचा हाय खाललेला राजा विक्रमशह, निवडक कोळी संगती घेऊन आपल्या

वाड्यातून बाहेर पडला. आपली प्रजा मराठांच्या टापांखाली मराणाला सोडून तो दौडू लगाला नासिकच्या रेखाने ! मोगलांच्या पंखाखाली गुलशनाबाबेत आसापा व्यावळ !

राजा पक्काला ! जब्हार बेवारस झाले. मनचाहा लुटीला तोंड फुटले. सोने, चांदी, मोती; आफाट संपत्ती लुटीला लगाली.

गंव्यातील चेदीरी घाट झुमकीत संभाजीराजांचा हत्ती जब्हारात घुसला. त्यांना बहू चेतावलेले मावळे लुटीचे डाग चटका पावलांनी उचलून नगराबाहेर काढू लागले.

एक फेर टाक्कून संभाजीराजे जब्हारन्च्या मावळतील झाले. डें, शामिशाच्या तणवा ताणत्या गेल्या. तल सज्ज झाला.

मांडलेल्या चौथ्यासारख्या बैठकेवर संभाजीराजे बसले. याच बंबायती मुळखफत्यात एकदा नव्हे दोनदा राजांनी सुरत हुटली होती. तेशून केवळ पंचवीस कोसांबरचे ते आभाळ आज जब्हार लुटलेले बघत होते; शिवाजीराजांच्या पुत्रकडून ! सोने, रुपे, चांदी, मोती याची रास प्रतवारीने संभाजीराजांच्या समोर गांडधात आली. सतरा लक्ष झुम्यांच्या बसतभावाची रास पडली.

लुटीला निकाराचा विरोध करणारे, काढण्यांनी मुसक्या आवळलेले घियाड कोळी कैदी संभाजीराजांच्यासमोर पेश करण्यात आले. बंदिस्त असले ती मोक्का गुप्तता ते मिळेल ती सजा भोगायला मन बांधून तयार होते. फटे-खुशीच्या, मोरोपंतांनी पुढे केलेल्या प्रावर संभाजीराजांनी दस्तुरचे शिक्के केले. पक्कैली खबरप्रियाच्या सुपूर्द करण्यात आली.

“ युवराजांनी दस्त झाल्या कैद्यांच्या सजेचा करिणा घावा.” कैद्यांच्या रोखाने हात करीत मोरोपंत अदखवीने म्हणाले.

संभाजीराजांनी कैद्यांच्यावरून एकदा नजर फिरविली. काही झाले तरी ते आपल्या मुळखाच्या आबादानीसाठी प्रणवाजीने हुंजले होते. संभाजीराजांचा हात छावंदीवरच्या कवड्याना खिडला. कपाळीच्या शिवांगाचे फैडे आक्रमले. शात, धीरंगभीएणे ते म्हणाले, “ पत, यांतील जे आपल्या फोजेकडे चाकरीस राजी असतील तयास रुचू करून घ्या. जे नसतील त्यांच्या काढण्या उत्तरान त्यांस इतमगमाने परते पाठवून घ्या. ”

“ जी, जशी आज्ञा.” मोरोपंत आश्वयनि करमेत हुकले. युवराजांची आज्ञा इतकी पोक्त पडेल याचा त्यांना कथास नक्कला.

जब्हारचा तळ हलला. मिळाली लूट पहाच्यात रायगडच्या वारेला लावण्यात आली. युवराजांची फैज रामनाबर मोहर घरून पुढे सरकू लागली.

रामनाग दोन मजलांवर ठेवू माटी सेनेचा तळ पडला. रामनाग तर सुतेच्या दक्षिणेला अवध्या पंथा कोसावर !

मसलत देण्यासाठी मोरोपंत युवराजांच्या डेव्यात आले. आत याणी, अंतोंजी ही युवराजांची खास माणसे होती.

“युवराज, रामनगरकर चाल धरली तर सुरेतेची मोणाली ठाणी त्यांना कुम्ह करणार,” मुजरा देत पंत म्हणाले.

“त्यासाठीच मुरत आपल्या थाकात राहील असे केळे पाहिजे.” संभाजीराजे त्याचे विचाराला धरून बोलले.

“तो धाक बसण्यासाठी रामनगरकर जाप्यापूर्वी एकदा घोडदळ सुरेतेच्या भवत्याने खंडवृत्त असं आस्तस वारंत.” मोरोपंतानने मसलत घेश केली.

ती ऐकून संभाजीराजे कोजेच्या दोन फळद्या पडणे कार्य लावणारे नव्हते. “आमहाल चालत, सुरेतेच्या सुभेदारास थेट खलिता धाडाचा. त्याच्याकडे चंडणीची मोणी ब्रह्माची. जातीनिशी आबासाहेब या तब्बाकर आहेत असू भास त्याचा द्यावा. सुरेत खबरागिर पेस्त त्याच्याकर्वी अशीच भूमका उठवावी. सुरतकर आपल्या रक्षणासाठी जागीच अडकून पडलील.” पंताच्यासह सोरेच युवराजांकडे बघतच राहिले. ही चाल वितरेट होती. सांचांनाच ती पटली.

“चाल उक्त रुपये ढंडादिखल भरणा करा, नाहीतर शिवाजीराजे सैन्यासह सुरेतेवर चालून येतील” असा जरबेच्या खलिता पंतांनी सुरेतेच्या सुभेदाराला धाडला. या शेलीस्वारावरोजाच चलावू खंबरे सुरेत धूमले. सुरेत हाहकार उडला ! ही वेळेच रामनगरकर चालून जाण्याची होती. पण नासिक-बागलणकडून विक्रमशाहा आणि दिलेखान आपल्या फोजेची प्रचंड जमवाजमव करीत असत्याच्या खबरा आल्या. आणि त्यातच पावसाला सूर लगला.

रामनगरकरवड आलेल्या संभाजीराजांच्या फौजेने सुरक्षित जागेपर्यंत माघार घेतली. गुजरायी पावसात मावळी डेण्यांच्या कनाती भिजू लगल्या. पावसाने पंथरबडा खेळविला. तापल्या धोड्यांची पाठवाने पाणधारांनी निवात झाली.

पावसाने भांगा देताच माठी कौजेने पुढा रामनगरकरा मोहरा धरला. “मार्टे आहोत याची जाण दिली !” पावसाने भांगा देताच माठी कौजेने पुढा रामनगरकरा सोमशहा केळाच पळाला होता ! तिकडे सुतथागत गणदेवीजवळ चिरखली येथे ठाण धरून होता. राजा नमलेल्या जळवारची जी झाली तीच गत रामनगरची झाली. पावसाने झोडपून काढलेले रामनगर संभाजीराजाच्या धारक-चांगी लुकून काढले ! तिकडे सुरेत, शिवाजीच्या सेनेचा थोपा करायाचे निमित धरून औंगजेवाचा अकलमंद सुभेदार आपल्याच खेतेकडून ऐसे उकळण्याची अजब तेवाजी नेहीन पाठीत होता !

रामनगरच्या लुटीच्या गोणी मोहेरबंद करण्यात आल्या. पडल्या तब्बाक संभाजीराजांनी जरभमदरबार भरविला. दोन्ही चालींत मर्दनगी केळेल्या असार्माना तोडे, कडी, मोहरा, वज्रे बहाल करायात आली. देखाऱ्या संभाजीराजांना प्रत्यक्ष तळाकर बशून मावळे धाकरी अभियानाने भरून येत होते. पेटस्या आगद्यांभेवती केर टाळून शेक्क घेताना त्यांची युवराजांबदल भरल्या जळवानीने बातचीत होत होती.

रुपाजी, रायाजी, अंतोजी आणि धाडसी शिकाखेले बरोबर घेऊन संभाजीराजे कळपातील काळी जनावरे त्यांनी हत्तीवरन्या हौद्यातून बंडुकीचे बार टाळून लेळविली. पडली रान्मासावजे काळ्यांना टाळून तब्बाकर आण्यात आली. गव्हाठलेल्या धारक-चाला इण्डणीत सागुतीचा तवाना भोग मिळाला !

सुरेतला खुलदीत ठेवून माठी कौजेचा तव्हा तळ रामनगर सोडून उडला. पक्षिम घाट चाहून नासिक-च्याबकच्या तोंडाकर आला.

नासिकजवळ संभाजीराजांच्या विजयी फैजेच्या दोन फळच्या झाल्या. एक च्याबकच्या रोखाने घुसली. दुसरी नासिकवर चालून गेली.

जळवारच्या विक्रमशहा आणि दिलेर यांचे जोडसैन्य ठाण्याच्या उत्तर प्रांतात असलेल्या मारठी फैजेच्या चालून गेले होते. तिथे भायानक रणधुमाळी पेटली होती. अनेक मावळे कामी आले होते. पण मारठांनी धाराकर कोळी आणि विक्रमशहाजा मुळांग याना दस्त करून त्यांना गर्दवारारची सजा ठोकली होती.

नासिक (उर्फ गुलशनाबाद) हे ताकदवर फोणाली ठाणे जाधवराव या मोगाली चाकरित असलेल्या राजोंच्या मापेभावाच्या तांब्यात होते ! संभाजीराजांचे ते मापेकाका. मारठी फैजांनी गोदावरीला साझी ठेवून च्याबक, नासिक ही दोन्ही ठाणी मारली. काढण्या चढवून मुसकवा बाघालेले जाधवराव रुपाजी भोसल्यांनी नासिकच्या तब्बाकर युवराजांच्या सामने पेश केले.

जोडल्या डोळ्यांनी संभाजीराजांनी मापेकाका जाधवराव सिंदेवेडकर योना निरवले. मासाहेबांचे हे मोगाली पेहाव केळेले भाचे बघताना त्यांच्या छालीत कालवाकालव झाली. जिजाऊच्या आठवानी त्यांचा हात नम्बकारासाठी छालीकडे गेला. जाधवराव त्यामुळे गैरसमजात आले. त्याना वाटले युवराजांच्या माझी रक्काचे नाते जागे झाले ! आणि त्यांनी आहास्तालाच नमस्कार केला.

“रुपाजी, काकाताहेबाच्या काढण्या उरसा.” संभाजीराजे थंडपणे म्हणाले. रुपाजी चमकला. क्षणभर घोटाळला.

“रुपा ५ जी.” वेळकीवरन्म आसूड कुट्टल्यात जरब आली. घाईधाईने रुपाजीने जाधवरावाच्या काढण्या फळाफळ उत्तरल्या.

उजव्या तर्फेला असलेल्या मोरोपंतांकडे वळून संभाजीराजे म्हणाले, “पंत, कामकासाहेबांना समज द्या. आम्ही युवराज आहोत. त्यांनी रिवाजी मुजरा दिलेला नाही !”

तो नीट देता याचा म्हणूनच त्यांच्या काळज्या उत्तरात्या आहेत.
“जी.” मोरोपंत झुकले. दमदार पावलांनी ते जाधवरावांच्यावळ आले. त्यांनी समज दिली— “राव, हुम्ही कैदी आहात. युवराजांना रिवाजी मुजरा द्या.”

जाधवराव चामकले. मान ताठ ठेवीत संभाजीराजांना घेते डोके. देत ते म्हणाले, “कैद ज्ञाला म्हणून वाप गवत खात नाही ! पोर-फर्जदाना मुजरा याचा जाधवांचा वासा नाही !”

“कोण वाप ?” फुलत्या डोक्यांचे संभाजीराजे बैठकीवरून ताडकन उठले. तो चिक्कार ऐकून रुपजी, पंत, रयाजी— ही भोवतीची मंडळी अंगाऱ्य चरकली.

बेडर चालीने संभाजीराजे जाधवरावांच्या समोर आले. भाल्याचे पाते चालवावे तशी नवर मोसेकाकांच्या डोक्यांचांत चालवाती, फुलत्या नाकपुड्यांनो आसुडुसारखे वाटावे असे शब्द त्यांनी त्यांच्या कानावर ओढले— “वाच गवत खात नाही— पण तो वसा पाळीव माजरानी बोलू नये ! दर्शनाबोरेवर आम्ही पाय धारावे असा तुमचा वकूव. पण— पण तुम्हास काका म्हणायची आहास शाम वाटोते ! आऊकास हेबाबाचे भावे तुम्ही ! म्हणून मुजरा रुजू घातला पाहिजे ! आहास नवे त्यांना ! आप्हाला वरून त्यांची वाद आली नाही तुम्हाला ! ती आऊकास हेबाबाची आहे ! नाहीतर ... !”

“नाहीतर काय ?” भुवई चढवीत जाधवराव गुप्तीनि बोलले.

“काय ? जाधवांचा वसा बोलारी तुमची जीभ हासदून या क्षणी तुमच्या हातात देश्याची आज्ञा देऊ आव्हानी ! पंडत,” संभाजीराजांची छाती लपपूलगाली.

“राव ५, मुजरा घाला. बैठकीला आणि युवराजांना” संभाजीराजे चे घुसखोर मन ऐकून सुन झाले ले मोरोपंत जाधवरावांचा खांदा हलवीत म्हणाले.

एक क्षण गेला— अणि तसलीम-कृतिस करून मार-खाललेल्या उझा हयातीच्या आठवणीने जाधवरावांचा ऊर-गलबलला. डोक्यांच्या कळडा दाटल्या. शास चाढीला पडला. पुढे होत जाधवरावांनी अटकन युवराजांच्या मोजडांचांना सरळ हात भिडविले. धरपत्त्या आवाजाने मान डोलवीत ते म्हणाले, “आत्याबाईचे पाय धरण्याची आमची लायकी नाही ! खे तर तुमचे मुद्दा !”

युवराजांच्या रूप क्षणात पालटला. त्यांनी गडवडीने जाधवरावांना उठवून वर घेतले. अणि त्यांच्या डोक्यांत खोलवर वधाताना “हे आऊकास हेबाबाचे नातलगा आहेत. भावे आहेत. आमचे मामेकाका आहेत.” या भानाने त्यांचे डोके पाणवरले, फूजदपण जागी झाले ! इटकन वाकून त्यांनी जाधवरावांच्या पायांना आपले हात भिडविले. नासिक-त्र्यंबकचे मोगली ठाणेदार जाधवराव श्रीच्या राज्यात सेवेसाठी रुजू झाले !

फतीच्या बाटेवरचे वणी-दिंडोरी हे उणे मारून, तिथल्या मिही हिलल या ठाणेदारला स्वराज्यांच्या चाकीला वळवून संभाजीराजांची फैज रायगड बवळ करण्यासाठी मराठा मुल्खात घुसली.

“युवराज घेताहेत. स्वार्थांनी मरी धरल्या मनमुखात फते घेऊन.” असे प्रश्नवार पंतांनी आगे खबर देण्यासाठी रायगडाकडे पाठविले.

मार्गी लाणगांच्या नद्यांत नौका घालून, त्याचा सोडून मावळे मुल्खू जवळ करू लागले. पावसांची मार आता सुमार होती. हत्तीवरच्या हैदात बरूसून युवराज पावसात निश्वून निघालेला मुल्खू न्याहळू लागले. बैठकीच्या जनावरांच्या गळ्यातील थोडा चंदेशी घाट किणकिणात होती. पाठीमारो मोरोपंत आणि जाधवकाका बसले होते.

घेण्या किणकिणाटाला धरून संभाजीराजांची विचारधारा लागून राहिली. ऐकू घेण्या किणकिणाट मोठा होत होत पाचाड्याच्या सदेवरून उठणाऱ्या उण्ठाणाटापैद्याद्वारा झाला. युवराजांना दूखर तुन्याच्या बोटभर धारेसारखी कढग्यावरून कोसळणी धबधळ्याची रेष दिसली— अशीच रेष गायगडाच्या मावळमाचीवरून पाचाड्याच्या सदेवर ते बधत आले होते. पाढऱ्या नेसूच्या जिजाऊसाहेलांची !

दिवाकर गोसांव्यांचे काव्यबोल युवराजांच्या म्हात फेर टाकून घेले. यशवंत, वरदंवत, पुण्यवंत, कीरिवंत.

“या भूमंडळाचे तारी ! धर्म रक्ष ऐसा नाही !

महाराष्ट्र धर्म गहिला काही ! तुम्हाकरिता !

संभाजीराजांच्या मरी कसलीतीरी फडकड उठली. एका विचाराने सोंड उठवली— “अस्मास समर्थासारखी त्याच्या रसाळ काव्यदेणपणी लाभती तर ! तर आम्ही दुखल आउसाहेबांच्या रूपाने दिसणाऱ्या त्या खड्या तुन्याच्या रेला ठीक शब्दात पकडले असते !

“जादीश्यराज्या चौकतील त्या दाढी कासवांचे रूप एकदा तरी आप्हाच्या वाट्याला याच ! महाराजसाहेब आणि आऊकास हेबाबाची पायथूळ पाठीवर मस्तकावर धेश्यात आहास धन्य वाटेल !”

पुढे वर्दी गेली. युवराजांच्या भेटीसाठी राजेही पाचाड्यात उतरले होते. युवराज, पंत, जाधवकाका सोरच चालत पाचाड्याच्या वाड्यात आले. युत्तळबाबी सदरी उंबर्ड्यातच भाताचे मुट्के युवराजांच्या चेहेच्याभोवती ओवाळून दूर भिकावले. राजांच्यासह संभाजीराजे जिजाऊसाहेब बैठकमहालात आले.

पाच पावले जिजाऊपुढे आल्या. दुकू बधणा-च्या युवराजांना त्यांनी थेपविले आणि जागी जेत त्यांच्या कपाळीच्या शिवांगधावर आपले सुरक्षले ओट टेकले ! आणि म्हटले “असेच विजयवंत व्हा.” त्यांनी युवराज याच्या पाठीवरून मायेन हात फिरविला.

“आउसाहेब, आम्ही आपल्या भेटीसाठी एक खाशी आसामी आणलेच. आजा झावी.” युवराज हसून म्हणाले.

“आम्ही सांचाना भेटावे म्हणूनच या वाढ्यात मुक्कास टाकून आहोत. बोलवा त्यांना.” जिजाऊ म्हणल्या.

युवराजांनी जोत्याजीला भुवईचा इशारा दिला. जोत्याजी जाधवकाळांना पाठीशी घेऊन बैठकमहालात आला. त्यांना बघताच जिजाऊच्या मुखुकल्या कंपाळी आलांची जाळी चढली. मग होल्पटत मारील काळवत गेले.

“काकासाहेब आता उपरतीत आहेत मासाहेब. त्यांचा मुजरा घ्यावा!” संभाजीराजांनी जिजाऊची कातरता हेरली.

पुढे शालेन्या जाधवरांनी जिजाऊचे सरळ पाय धरले.

आपासांतीलू भाडणापोटी, चाकीसाठी पत्करलेल्या लाचारीपोटी आपल्या माहेची जालेसु वाताहल जिजाऊच्या डोळ्यांसमोर मृत्युंमंत उभी गाहिली. त्याच्या पायोटन्यात गोडे घरल्याताराव्ये झाले. मध्यकाळा कठडा धरीत त्या काही न बोलता खाली बसल्या. लोकांनी राजे-संभाजीराजे त्याच्या दुहाती झाले.

“यांना जाऊ द्या राजे.” जिजाऊ थकल्या जवानीने मान डोळवीत म्हणल्या. शरमिंद जाधवकाळ खालामानेसे बाहेर पडले. जिजाऊचा मान राखण्यासाठी संभाजीराजे का पेदून उठले होते ते आता जाधवकाळाना काळले! पाचाड्याचा वाढ्यात थाळे घेऊन राजे-संभाजीराजे पंतोच्यासह रायगड चढून आले.

युवराजांचा पहिला विजय गड चढून आला.

उन्हपावसाचा श्रावणी खेळ सुरु झाला. राजांच्या प्रवासी सामानाची बांधाबांध शाळी. खेळोजी दाखाड्यानी, नाफफांचे छत्र असलेले, राजांचे निवासजेवे स्फटिक शिवलिंग हलक्या हातांनी एका लकडपटीत ठेवले.

“समर्थाचे दरम्यान कलून आम्ही परतीच्या पावळांनी निघू, तोवर रायगडाचा जावता तुमच्या हाती आहे. सांचाना साभाकून असा.” राजांनी वाड्याची सदर सोडताना युवराजांना सांगितले. आणि राजे समर्थाच्या भेटीसाठी चाफळ गढीत जायला निघाले,

“जी ...” काही तरी जोलणारे संभाजीराजे थंबले.

“समर्थाना आमचा दंडवत सांगावा!”

“जरकूर.”

“आणि ...” पुढी युवराजांची जवान घोटाळली. “काय? बोला.”

“आमची – आमची प्रार्थना की समर्थानी जसे आपले चित्र ओऱ्यात उधे केले, तसे मासाहेबांचेही करावे! त्याचे बोल रसाळ आहेत.”

राजे हसले. मा एकदम गंभीर झाले. संभाजीराजांच्या भरत्या खांद्यावर तळहात घडवून ते क्षणभर तमेव थांवले. त्यांना म्हणावेसे वाटले – “उगदी हा हा ... हाच विचार समर्थाचे पक्के एकताना आमच्या भोवती फेर टाकून गेला !”

पण प्रकटणे मात्र राजे म्हणाले, “युवराज, त्यांना शब्दांनी श्लेषकात पकडणे सहजी साध्य न होणार म्हणूनच समर्थ विचारपूर्वक थांवले असावेत. आतम्ही आता निघो आहेत. तुम्ही जातीने पाचाड्याच्या वाड्यावर नजर ठेवा. ओऱ्या ऐकच्यापेक्षा मरी वाटले तेव्हा गड उत्तरून त्यांचे दर्शन घ्या. येतो आम्ही.”

राजांच्या टोषातील मोतीला डुलली. ते वाले झाले; मोरेपत, आण्णाजी, प्रतापाव यांना संगती घेऊन चालू लागले. महादवाज्ञाचार्यांनी त्यांना पायासोबत दिली. परताताना त्यांना श्रावणी उर्हात अंगभर उजळून निघालेला गंगासागर तलाव दिसला. त्याचे ते सोंभे-चंद्रें रूप बघताना संभाजीराजांना वाटले – “आबासाहेब या गंगासागरसारखेच आहेत! किती तरंग! किती रूपं !”

नांगंचमी दोन दिवसांवर आली म्हणून सोयाच्या इनांची आणि उंची आसवाबांची यादी आपल्या खांबांची कारभास्याला सांगून तथार केली. आणि हुञ्चायामार्फित ती जांमंदारखाण्याचे प्रमुख निझो सोनदेवाच्याकडे खावाना केली. निळोपतांची परतीची वर्दी आली, “यादीपैस युवराजांच्या शिक्केमोरीबाबेचे फमानि हवे! जामदारखाण्याची मोहेर त्याखेरीज तोडता येत नाही !”

हुञ्चायाने ती कांगंवर घारातली मात्र, सोयाचार्यांचा नाकरेंडा लालावून आला. डोळे पुलले. कानपाळी सप्तसली. कारण नसता सोयाचार्यांचा हुञ्चायावर घसमल्या.

“कुणास वर्दी धाडतात ही मुजुमदार? आम्हास? स्वारीखेरीज आम्ही कोणचे शिक्के-फारमिं त्रुपानत नाही हे ते विसरले ?”

दीड वर्षांच्या रामराजांना निमा-चोळणा चढवीत अमलेल्या धाराकुचा ते बोल ऐकताना श्रकाप झाला. रामराजांच्या कापाळी शिकांगांचे पैरे रेखून त्यांना घेऊनच ती महालबाहेर पडली. बाहेर पडताना तिने निस्तंत्रे ऐकले, “जा. मुजुमदाराना आम्ही याद फर्मावलीली म्हणूनच.” सोयाबाई हुञ्चायाला शब्दांनीच पिटाळीत होत्या.

रामराजांसह धाराकू युवराजांच्या महाली आली. “दादा ३ दादा ५” म्हणून शेपावणाऱ्या रामराजांना पुढे हेतू संभाजीराजांनी छातीशी घेतले. रामराजे खिदबूलागले. त्यांना शोपते करण्यासाठी युवराज हसत म्हणाले, “हां. हां. सुमुरीन घ्या. पतशाही ऐवजी तुम्ही दादामहाराजांना च पाल्ये घालता की काय?”

ते ऐकताना चरकलेल्या धाराकुके अगोदर हे ऐकायला आण्डी कोणी आहे की काय यासाठी दरवाज्ञाकडे बघितले. न राहवून ती म्हणाली, “धाक्कलं, असं म्हणू नगा त्येसी! आदुराच राईचा डोऱ्या चडाव लागलाच! त्यात ही नगो.”

“का – काय झालं घाराकु ?” युवराजांनी गोंधलून विचारले.

धाराऊने ऐकलेला चटका त्यांच्या कानी घातला. क्षणभर युवराजांचा रामाजांच्या पाठीवरचा फिरता तबळहात थांबला. गंधाचे पडे एकमेकांत गुंतले. मग दरवाज्याकडे बवत त्यांनी साद दिली – “ मुताली ५ क ? ”

एक खिदमतगार आला. त्याला आजा झाली. “ जा. महादेव यमार्जिना सांगी दे. मुझमदराना आम्ही याद केलीय म्हणावं ! ”

घेतल्या रामाजांना तंसंच छातीशी धरून युवराज पायफेर टाकू लागले. “ आता काय क्हनार ? ” या विचाराने धसकलेली धाराऊ त्या दोघांकडे बघत गपसू झाली.

महादेव यमार्जिना पाठीशी ठेवीत निळोपंत महालात आले. सोयराबाईंनी त्यांची बिनामुलाहिजा झाडणी केली होती. शुक्रता मुजरा देतानाच न राहवून ते म्हणाले,

“ आम्ही चावरांनी काय कराऱ्य युवराज ? सरकार स्वारीची आपल्या हुक्माशिवाय डगकोठीच्या मोहेस कोणी हात लावण्याची आका नाही. ”

“ पंत, ती यादी आणा. ” संभाजीराजे शोपणे म्हणाले. हलक्या हातांनी त्यांनी

निळोपंतांनी माणणीच्या डगांची यादी युवराजांच्या हाती दिली. तीवर नजेरेचा फिरका टाकीत संभाजीराजे म्हणाले, “ या आमच्या सांगीती. ”

धाराऊला म्हणावेसे वाटले, “ जाऊ नगा धाक्कलं. ” पण तिची जब्बानच धरल्यात झाली. निळोपंतच्यासह संभाजीराजे डगांच्या कोठीचवळ आले. हस्तारी पहोरे मुर्या देत मारे हटले. युवराजांचा आवाज निर्धरी होता. “ पंत, मोहर खोला. ”

कारभाट्याकडून किल्लाचा घेत पंतांनी कोठीचा दरवाजा खोलला.

“ आम्ही वाचतो ते ते डाग प्रतवारीतून तबकात उतरा. ” संभाजीराजे यादीबाहुकूम डाग वाचू लागले. चटक्या पावलांनी हलत, किल्ल्या चाळवीत निळोपंत एक एक डाग तबकात उतरू लागले. यादी संपली. पुढे होत युवराजांनी खोलल्या अल्पारीतील मुठीत मिळतील ते मुखणिंकार तबकात उतरवले.

“ या यादीबाहुकूम आसवाबांचे ना घेऊन तुम्ही खुद आऊसाहेबांच्या सेवेस या. ” वांद्रांची दुसरी जोड्यादी युवराजांनी निळोपंतांच्या हाती दिली.

जामदारखाज्याचा पहोकरी डागाचे तबक उचलायला पुढे आला. त्याला हातपंजा उटवून युवराजांनी थोपविले – आणि आपल्याच हातांनी ते तबक उचलले ! बांधील मानाने संभाजीराजे सोयरांकच्या महालासमोर आले. त्याना बघूनच एका धारकच्याने आत जाऊन तरी वर्दी दिली. ती ऐकून मनाशी काही उटवून सोयराबाई आत पाठमोळ्या झाल्या. तबक घेतलेले युवराज त्यांच्या महालात आले. चौसावर तबक ठेवून त्यांनी पाठमोळ्या सोयरांकमा तिवार मुजरा दिला. काही क्षण तसेच गेले. दाटलेले, दडपलेले.

“ सणाचे डाग-आसवाब आपल्या सेवेस रुजू करावला आम्ही जातीने आले आहेत आऊसाहेब. त्यांचा स्वीकार क्हावा. ”

सोयराबाई काहीच बोलूनचा नाहीत. त्यांच्या कपाळीच्या मेण्डुकवाच्या पट्ट्यांमध्ये घायाचे थेंबव थेंब जमून आले.

“ आणखी एक अर्जी आहे. गडाचे चाकर आपले आहेत. आम्हीही आपले चाकरच आहेत. जे लागेल त्याची आज्ञा आम्हास धावी. ” ती जातीवंत अदब होती.

सोयराबाई आतल्या आत धूमसलत्या. त्यांनी काही चाल घायाची असला कुठलाच वाव युवराजांनी त्यांना ठेवला नक्हता. तरीही त्या सोयराबाई होताया ! पुढा तसाच ठेवीत त्यांनी तेहा सवाल केलाच, “ सुनबाईना लागले तर असेच आणू द्यालु ? ”

“ नाही ! ” संभाजीराजांचा संघ जाव आला.

“ मतलव्य ? ”

“ त्या कुणबी आहेत ! कुणब्यांना डगांची सवय नमते ! येतो आम्ही ! ” तिस्रिच्या बोलांनी येसूळाई आपण कधीती ‘ कुणबी ’ म्हटल्याचे या वेळी आणि असे चाळून येईल याचा सोयराबाईंना अंदाज नक्हता ! त्यांची चरफड झाली. त्यांच्या महालातून बाहेर पडताना रामाजांच्या आठवणीने मंभाजीराजांना फ्ळाणवेसे वाटले, “ आपणाला जामदारखाज्याचे सोनडगा आवडतात. आम्हास म्हणाल तर आपला रामडगा खूप आवडतो ! ” पण ते काही बोलले नक्हत.

विचारांच्या फेरात ते तसेच चालत चालत मनोन्यापर्यंत आले. मनोन्याच्या पायच्यांनी चारी माजले खाली टाकीत ते तेवटच्या पाचव्या मजल्यावर आले. “ उण ५ उण ५ उण ५ ” गडवाच्याने आणू सोडलेले सूर त्यांच्या कानात उतरले. पाचवाच्या सदरवर जिजांक आल्याची खण देणारी घंटा झडत होती ! ! मावळमाचीवर जाऊन तिला मान देण्याएवढाही समय नव्हता. संभाजीराजांनी पाचव्या मजल्यावरूनच पाचाड्यांचा रोखाने तीनदा रिवाज दिला. राजांचे बोल त्यांच्या मनात फिले – “ ध्यानी ठेवा. श्रद्धा आणि मायेपोटीच माणसे जान लावून असतात. प्रसंगी तो यायलही राजी होतात ! श्रद्धा आणि माया ! ” एक दोष निःशास त्यांच्या नाकपाळ्यातून मुस्ला.

“ केवळ ठाव घेणे बोलतात आबासाहेब ! ” राजांची दाढीधारी, हसरी, सरेज पुरा त्यांच्या डोल्यांसमोर क्षणात तरळली. आणि आठवले की आबासहेब संप्रत समर्थन्या साजिश्यात द्या असतील ! प्रमाणाच्या तलावातून आणलेले रक्कवणी, आकाशवर्णी, सफेद अशा वाणांचे कमळाई यायाजी आणि अंतोर्जीकडून कुशावर्त तलावाकाठांच्या चिखलात लावून झाले. तलावाकाठांच्या करंजीच्या झाडाखाली सावली धस्त संगुरांजीराजे उधे होते. त्यानिच ते कमळाई आणवले होते.

“देठावे नाळ चिखलात ठेबून नानारंगी कमळांचे डुलते थाळे या कुशावतवर दाटील तेळ्हा कसा दिसेल हा तलाव ? ” पोटच्यावर चोळणा दाटलेले गायाजी, अंतेऊ पायच्याचा बाजूने तलावात उतरून चिखलमाऱ्याले हातपाय धुकून बाहेर आले.

“ रायाजी बधूया तुमचा हातणु कसा निघतो ? बधू किंती गडे जीतवन धरात ते ! ” संभाजीराजे म्हणाले.

“ धाकलं धनी, फुलांची ही जात नई चरनी धरनारी ! वाईच ठाव धावला की पसाती हां हो म्हन्ता. समंद टांक येगदून टाकील हो गडं ! ! ” अंतेऊ हसून म्हणाला.

“ कसू माप धाकलं धनी, सकार याद करल्यात. हिंदुस्तानातलं कुनीं दोन पावनं गड चइन आल्यात. हो ५ आडंब पहं हार्दित कपाळावं गंदाचं ” वाड्याच्या रोखाने आलेत्या जोत्याजी केंसरकराने कंजवीच्या झाडाखाली थेऊन वर्दी दिली.

राजे चापळहून येऊन दीड पास लोटाला होता.

“ चला ! ” म्हणत संभाजीराजांनी माश्यावरची सावली सोडली. जादीश्वराचा सोनकल्पस दूवर त्यांना उहांच्या तिरिपेत झागमताना दिसला. त्याने फेकलेल्या प्रवर जोताने लव्हर युकराजांचे ढोळे अंधरल्यात आले. एक विचित्र विचार त्यांच्या मनात फेर टाकून गेला. “ जादीश्वराच्या चौकातील त्या दगडी कासवाला हयातीत कधी हा तळज्ञा सोनकल्पस बघायला मिळाऱ्या नाही ! ”

“ हिंदुस्थानी पाहुणे कोण अमरील ? ” विचार करीतच त्यांनी राजांच्या बैठक महालाचा उंबरठा ओलांडला. राजांना मुजऱ्याचा रिवाज दिला. कमरेच्या हस्तावर हातांची डावी मृत रुपवीत, राजांच्या बैठकीसमरे असलेल्या दोन्ही असामींना निरवित ते पुढे आले.

“ या, याना ओळखलेलं ? ” राजांनी त्यांना समोराच्या दोन्ही असामींच्या रोखाने हात करीत हस्त विचारले.

दोन्ही असामींनी युकराजांना हात जोडू, कमर हुकवीत मथुराई नमस्कार घातले. रुज्याच्याची वर्ळी उलझावीत तसा संभाजीराजांच्या मर्मी आठवणीचा पट खुलला. युनेचे गिरेके वळण ढोळ्यांसमरे तळलेले. दोन्हींतील एका असामींच्या अंगी भगवीं कफळी होती. दुसरीने उतरी दौर, जरीकीनारी धोतर-उपरणे, घेरदार फाई असा वेहाव केला होता.

“ हे... हे कविराज ! ! ” आठवणीसाठी कपाळीच्या शिवायाधाला मुडीत संभाजीराजे म्हणाले, “ आमहास वारणशीर्षाच्या वाटेवरून मध्येपर्यंत सोबत करणारे कवीं कलश ! ! ”

“ कसूर माफ हो युकराज. कलश नहीं कवी कुलेश ! ! ” कर्वींनी हसून दुरुसी केली.

“ आणि हे कोठित भेटलेले कवी परमानंद, ” राजांनी कफळीयांची याद दिली.

“ युकराज ही मंडळी म्हणाहेत, ‘ केवळ भेटीसाठी आले आहेत. चार दोन दिवस राहून परवू, ’ त्यांना सांगा तुम्हाला काच्य केवळ प्यार आहे ते. आम्ही त्यांना येथे कायमचे ठेबून घेऊ म्हणातो. ” असे म्हणून राजे हसले.

“ जी, आपला बेत बोकर आहे. आमचाही त्यांना तसाच आगह आहे.”

युकराजांच्या या बोलाश्वर सोबच हसले.

“ चंडी ५ चंडी ५ ” हसण्याच्या शेवाला धरून कुलेश पुटपुटले !

शाळिग्रामी राजांच्या एका तकलीकीत घोड्यावर मांड जमवून भवानीटोकाच्या बाजूने संभाजीराजे फेर टाकीत होते. डाळ्या हाताला लिंगाणा, उजव्या तर्फेला पोटला आणि समोर दूसर त्यांना तोणा-एजाडांची काळ्यपट शिक्के दिसत होती.

“ राजांड ! ! उडत्या गस्त फक्याच्या पवित्रात माळांचे पंज फसलून असलेला गडराज ! ! ” त्या शिखराने त्यांची नजर पकडून ठेवली.

“ दुड ५ दुड ५ दुड ” राजांडावरून चारखांच्या नीबूतंडका त्यांना एकू आला. पातेपाठ तोफखांच्यावरून फुटलेल्या भांडकांचे बार दणणणले.

कायदे खेचून त्यांनी मांडाखालच्या जनावराला मोजडीची याच दिली. काळेशार जनावर शेपटीचा फुलवा नाचवीत दौड लगले. काळा हौद, जगदीश्वराचा कलस मार पडला. दौडते जनावर खडखडाट करीत व्यापारे पेठेत घुसले.

उंच जोत्यावर बसलेले नाणापा शेटीचे व्यापारी बसकणीवरून उदून, जोत्यांना घोडी घिडवून खेदी करणारे धारकरी घोड्यावरून खाली ईपा घेऊन धावाधड पुर्ये करतोहेत इकडे संभाजीराजांचे लक्ष नव्हते.

होठीपाळ पापे पडला. नारखान्यातून धुसताना संभाजीराजांना कमानीवर कोरलेल्या, पजा उपरत्या दाढी वायांचे मानचिन्ह निसर्टे दिसले.

आत जाताच त्यांनी डाळ्या रिक्किवर भार देऊन जनावरावरून खाली देप घेतली. हातीचे कायदे सामोरा आलेल्या मोतदाराच्या दिशेने फेरले. आणि ते झापाड्यप दरबारी चौकातील हजारी कारंजी पार करून गेले. तसी त्यांच्या जाम्याच्या पाठीवरची सोनकरीची वेलबुडी लघलखली.

दरबारी चौकाच्या बैठकीवर राजे माणसांच्या घोरात उभे होते. संभाजीराजांना वधताच त्यांनी एका मावळ्याच्या खोद्यावरील पातीतील साथवेची मूळ भूल घेतली.

राजे दाढी पायव्या उतरून येतोहेत हे बघून संभाजीराजे झापाड्यप पुढे झाले. मुजऱ्यासाठी ते झुकणार हे बघून राजांनी त्यांना थोपविले.

“ शंसूजे, तोंडी साड्या या. पहाळा फते झाल ! बाय वर्षी आमचा मनसुला तडीप लगाला. ” राजांनी हसत मृत युवराजांच्या अंतांशी केली.

“ कसूर माफ हो युकराज. कलश नहीं कवी कुलेश ! ! ” कर्वींनी हसून दुरुसी केली.

“ आणि हे कोठित भेटलेले कवी परमानंद, ” राजांनी कफळीयांची याद

दिवाकर गोसांचे काळबोल भावी कफनी चढवून वर आणले – “गडपति, गजपति, हृषभाणी !”

“ पुंखर आणि शक्ति ! पुष्पभाणी ! ”
त्वा दिवशी संव्याकाळी समाधानी राजे सोयाबाईच्या महाली आले. बाईनी चौरंगीवर सारखेचे भरले तबक कुणिणिकहून टेकून घेतले होते.

रामराजाना घेऊन त्या चौरंगीवरच उभ्या होत्या. राजे जवळ येताच त्या रामराजाना म्हणाऱ्या.

रामराजाना आपल्याकडे घेऊन त्याच्या गालाचर ओठ टेकीत राजे म्हणाले, “आम्ही काय देणार याना ? देणार श्री थार आहे.” राजाच्या दाढीच्या स्पर्शने हुळुव्यालेत्या गालांवर रामराजानी तळहात फिरविला. तीन वर्षांचे रामराजे म्हणाले, “श्ली मंजे काय आवा ? ”

हसत राजे म्हणाले, “ ते आम्हास तरी पुरंत कुठं माहीत आहे ! ते माहीत झालं की आणसाचा समर्थ होते ! ”

आतल्या आत दुसऱ्यांलेल्या सोयाबाईच्या मनात राजांच्या छातीवरच्या कवड्यांच्या माळेकडे लधताना एक बट्टटीत विचार फिला, “ तोंडी साखर पडायला मोठेपणाचे भाय्य लगते ! ”

आणि मा त्या म्हणाऱ्या, “या. तुझी नको ‘ समर्थ ’ कायला.”

सोयाबाईनी रामराजाना राजांच्याकहून आपल्याकडे घेतले. दरबारी चौकात राजांनी संभाजीराजांच्या तोडात हसत साखर भरलेली सोयाबाईचा दरुळंकी बयाजी याने बघितले होते. बघितले तसे आपल्या बाईसहेबांच्या कानी धालायला तो विसरला नक्हता !

बाहेर पडताना राजे विचार करू लगाले. “ तुम्ही नको समर्थ न्हायला ! ” राणीहोवे असे का म्हणाऱ्या ? पण त्याना ते काळेच नाही. कळणारही नक्हते ! ”

चैत्री पाढऱ्याचा सण आला. चुना-कुळकवाची ओली बोंट किरलेल्या, आंबवरीने मजल्या, हिरव्या, रसवर्त, तोणकाच्या गडाच्या घरलाचा-काळवाचासमोर उठल्या. त्यावरचे इळइळीत चंबू तळ्यू लगाले. कोऱ्या खणांने रंगीबंरी शेव आणि सफेद चाफांच्या माळा गडवाचावर हिंदेवूळू लगल्या. कोऱ्याजी फळंद, आणणाजी, मोत्याजी खडेलर आणि गणेजी काळवा यांनी हिकमतीने दस्त केलेला पन्हाळा ठोळ्यांत साठवून धायला राजे आज रायगड सोडणार होते. संगीतीला फौजेसुदा प्रतापराव दौडणार होते. रायगड युवराज संभाजीराजे आखुल्यारीत येणार होता.

सणाची म्हणून गोडाची पाने उठली. दुपारच्या विसाळाची डावी कूस झाली. उन्हे थोडी करुलीला लगाली असताना राजे, संभाजीराजे व प्रतापराव यांच्यासह जगादीशाच्या दरशनाला आले. दर्शन करून सारी मळी मदिराची घोरतीच्या कडली. संभाजीराजे समोर दूरवर दिसणाऱ्या लिंगाण्याच्या डोंगरांगेकडे वयतच होते.

फांदीवर फांदी टक्कल्याने पडलेल्या ठिणगीमुळे असो, वा कुणबांगी पेटविलेल्या तरच्यातील किटण उडात्यासुळे असो, लिंगाण्याच्या घरांडविवर घडधडलेला वणवा मावलीच्या किणांत नवर खेचून घेत होता. जसा उभा लिंगाणा पिवळ्या-तोंडसर ज्वाळाचे भंडारमाखाले होत आकाशाच्या रोखाने मूकगेने नाचवीत होता. मंदिराच्या दाढी आवारकउड्याला होत टेकून युवराज तो आगीचा नाच पापणी न मोडता रोखल्या नजरेने घेत राहिले.

सुडक बोंटांचा एक गुलाबी हातपंजा त्यांच्या खांद्याचर चढला तशी त्यांची ती अग्रिमाधी डुळ्याली. त्यांनी माणे बधितले. लिंगाण्याच्या घरांडीला डोळे जोडलेले राजे केवळदेती गंभीर दिसत होते.

“ ही अममध्यपक्षानं पेटल्याली रानची आगट लई कंगाळ घनी. कानात रानवारा भिन्नत्वाली पाखर येलबाहुन होऱ्यात घालून घेत्यात ! हाकानाक पंख होरपळून घेत्यात ! ” प्रतापराव जुळ हत्यारवरचूळ मृत चाळवीत समोरच्या ज्वाळा बघत म्हणाले. “ दोष पाखरांचा नाही, पेटल्या वाणव्याचा नाही, सरलकर. दोष त्या क्षणाचा आहे ज्या शक्ती या वणव्याला कराण होणाऱ्या देन फांद्या टक्कल्या जातात ! आणि कुठल्याही क्षणावर कुणाचीच हुक्मत चालत नाही. ” राजांच्या ओठातून सुटलेले बोलू ऐकून संभाजीराजे भरून आले.

धाराकुला संगती घेऊन पाचाडात आलेल्या बेसबाई आठ दिवस दिजांकुल्या संगती गहन मुळा गड चढू लागल्या. शाळवै दिवस असल्याने झोक्या वारा, चेहचाभोवती पदराचा लेपेतो फेर घेऊन त्या थोपवू वघत होत्या. त्या वाचायला धरून, आहिसाहेबांनी सांगितलेले जाणते विचार त्यांच्या मनी फिरू लागले. वाताने धालेल्या गुड्यांच्या सांसाध्याना डुकराची चर्बी चोळ्यांच्या येसबाईना थोडी सुपार क्वायची ! ”

मेणादवाज्याने बाहेर आलेल्या येसबाई धाराऊसह खुल्या पठारवर आल्या होत्या. सातमहालाला लागून हे पठार आवाजीपांतीनी मुदाम खुले गाखले होते. राजांच्या जनान्याला मेणादवाज्या पार करताच मोकळी हवा घेण्यासाठी या पठारवर येता येईल अशी ही सोब होती.

शिकारीसाठी संभाजीराजे पाचाडवाईलातच्या रानात खेळ्यासंह उताले होते. राजे पन्हाळ्यावर होते. मोकळ्या मनाने भोवतीचा कुलेला चैत्राचा परिसर न्याहाळकृत येसबाई धाराकुली मध्येच काहीतरी हुटक बोक्त होत्या. लाल फुलांच्या तुंचांनी पेटकेली पठासाची आणि पिवळ्या फुलांच्या घोसंनी लवलेली वाळ्यांची झार्ड भोवतीच्या कडल्यावर उदून दिसत

होती. वाच्चाचा झपटकाराने उद्द बघणारा पदर येसुबाईनी गळ्याजवळ घृं हल्पेटता धरून घेतला.

भावलतीला खिडकेले विच बघताना त्यांना न कळणारा भास झाला. पळसाच्या फूलगुंचाचा लाल टोप त्या बिबाने घारला आहे! कोकिकाची उठलेली थरशरी किलकारी धावत थेट त्या टेपला जाऊन घिडकी आहे! म्हणता म्हणता समोरचा ताळीसारखा सुर्य वितक्कून मावळीवर पसरतो आहे! त्यांना वाटले, “इंथं आमच्या तहवंदात! छातीवर! समोरचा सुर्य वितक्कून आहे! हे अंस काय होत आहे?”

“धारा ५ ऊ” येसुबाई शब्द थरशरले आणि उच्चा येसुबाई पदराचा शेव तोडात घरीत मटकलन खालीच बसल्या!

क्षणाघर धाराऊ झाल्या प्रकाराने चक्करली. म्हा तिचे ढोके लखलखल्या. तिचा गोंदला हात अपार मायेने येसुबाईच्या पाठीवर आला. कुणजी जाणेपण ओरांतुन निसलने, “षिरुं नासा. चला. हों वारा असा अगावर घेऊ नगा.” येसुबाई थरशरत होत्या. धाराऊने त्यांना उठवून घेतले. सावरते धरून त्यांना ती सातमहालाच्या येथाने चालूलाली. भवतीची चैरी दुनिया उंबुता ओलांडत होती. मावळीची धारा उहाते नहात होती!!

आठ धापावल्या धाराकचांगी, संभाजीराजांनी पाडलेल्या वाघाचे घृं रायाडावर चढवून आणले. ते बघायला गडाच्या सांच्या कारखांचांतील माणसे माळाकावर दाटली. दत्तात्री त्रिमल, बाळाजी आवजी, खुद राजे ते धूळ क्षयायला नियाले. भाळाकावर दाटलेली माणसे दबके कुञ्जवृन्त युवराजांच्या धाडासाची भरल्या तोंडांनी तरीफ करीत होतो. मेल्या वापाच्या वासल्या टाळ्याभोवती माश्या धोंगाक्वत होत्या. पिवळ्याजदं रांगाला धरून त्या घिपाड जनाकाराच्या आवावरचे काळे पहुं झाळझळत होते. शेपटीचा एव्ही अखंड नाचक्का पोत थंड पडला होता. माणसे ढोके फाळून ते शांतावरलेले ‘एनकोतुक’ बघत होती. त्यात बाळाजीचे खंडेजी आणि आवजी हे आता वाघर यालेले मुलोही होते. निराजीपंताचा चिरंजीव प्रलहाद होता.

राजे आले. माणसाची दाटली गर्दी झुळकली. मुजंचाच्या इडी झाडल्या. डाळ्या हाती बंदुकीची नदी खेलत युवाराज संभाजीराजांनी शुक्रून राजांना मुजंचाची अदब दिली. त्यांची छाती वापाच्या झुडाकडे बघताना लळहारी भात्यासासारखी फूटून आली. आडवे जनावर नजेरेला पडले मात्र, कुणीतरी धरून खेचल्यासारखा राजांचा हात न उठला. छातीवरच्या कवड्यांना बोते खिडली. पाण्या क्षणप्र मिटगत झाल्या. राजे काही – काही बोलले नाहीत.

“राज कसे उठले, घ्यानीमनी नसला हे जनावर डकाक्या देत कसे सामोरे आले, खेळ्यांची बाजाराडुणार्ह कशी झाली, घोड्यावर असता आपण वार कसा टाकला,”^१ संभाजीराजे अभिमानाने संगत होते.

ते ऐकून राजे एव्हेच म्हणाले, “दाकोटाक आमच्या भेटीस महाली रुजू व्हा!”

राजांच्या पाठीवरची जपीकोयी तल्पली.

आले तसे राजे निघून गेले.

संभाजीराजे पालबी दरवाजाने वाड्याकडे निघाले. ते बालेकिलच्याच्या चौकात आले. सातमहालात उतक्काबाईच्या महालसमोरच्या सफलीत केस उदवलेल्या येसुबाई धाराऊसेगर बसल्या होत्या. धारारुक बोटाच्या फाळांनी त्यांच्या दाटल्या केसांच्या वटा फोडीत होती. खांद्याला बंदूक-टांगालेली स्वारी बघताच येसुबाई उठल्या आणि सरळ आत गेल्या. काय झाले ते धाराऊला काळलेल्या नाही.

“सुसबाई, क्यासात वल तशीच न्हयली नी—” म्हणत धाराऊही त्यांच्या माणून आत गेली. मुद्रेवर काय उतारेले ते येसुबूझी इकदा डोळाभर बघावे म्हणून धाराऊने हातमुठीचा दर्पण त्यांच्यासमेग्र धरला. पण – पण येसुबाईना त्या दर्पणाला नजर देण्याचे धाइस होईना.

पेहाच केलेले संभाजीराजे अर्जेप्रमाणे राजांच्या महाली रुजू झाले होते. पाठीशी हात बांधलेले राजे झारेक्यातून बोहेर बघत विचारात उभे होते. त्यांची बांधली बोटे चाळ्डवली. गणकन एकमेकांत रुपली.

“युवराज, शिकार ही शारीची खेळी आहे, कथी मनी आले तर आमहीही रान उठविलो.” राजांचा आवाज बांधलेला झाला.

“पण – पण आपण आगोदर भोसले आहोत. मा शिकारी! तुम्ही केली तीच गफलत आमहीही एकदा करून बसलेले होतो. वाई पाड्याची! मासाहेबांनी आपाचे डोके उघडले. आपण जांदेचे भुये आहोत. वाई जांदेवेच्या बैठकीचे जनावर आहे याची भूल इतर कथी पाहू देऊ नका!!”

“जी. हे – हे आमच्या ध्यानी आले नाही.” शरमिंद्या शुकराजांनी गर्दन पाडली. “तेच, आता वेळ द्या.” राजांनी त्याना सरकू दिले नाही. “जी.”

तो हल्का हुकार राजांना जाणवला. ते बळून सामोरे झाले. बळून धेत त्यांनी संभाजीराजांचे दोहनी खांदे आपल्या तळ्हातांच्या पकडीत गच्च धरले.

“गर्दन वर घ्या.” राजांच्या झूपाने जसा उधा रायगडच बोलत होता! शुकराजांची गर्दन वर आली. स्फटिकसाफ डोके राजांच्या निमुळ्यां, गंधर्वां डोळ्यांना भिडले. त्या डोळ्यांतील रानझेंरी निघेपण राजांना जाणवले. आवडले. ते धूणाले, “आमहास तुमचं बळ पाहिजे – वाई पाडणार नव्हे – वाई होकून बालणार!”

राजांच्याकडे बघताना संभाजीराजांना भास झाला – “आमही पाडलेलं जनावर उदू बसलं आहे! त्यांच्या पाठीवर मांड घेऊनच आबासाहेब होलातोहेत!”

“या.” राजांनी त्यांचे खोदे थोपलने.

सुकून मुजरा देत हल्ला भागळ्या पावलांनी युवराज जावल निघाले. त्यांची अदब निपटीत राजे हसत खणाले, “ गडाचा बैतपार चाभापकरती त्या जगावराचा ऐढ भरन द्या. दरबारी चौकात भक्षम चौथेच्यावर तो पेढा वसता करा. तुमच्या धाडकी शिकारीची खुण म्हणून तसेच तुम्ही बेळेशा गफलतीची खुण म्हणून !! ”

“ जी.

“ आबासाहेब काय आहेत ते कळणं अवघड आहे.” महालाबाहेर पडताना संभाजीराजांच्या मनात या विचाराचा पेढा पक्का भरून टाकला गेला !

“ आगदी देवदर्शनास निघतो आहेत. दोन दिवसांनी परवू.” असे संभाजीराजांना सांगून राजे महालाकडे कूच ग्राले. दुसऱ्याच दिवशी इंजांचा मुंबई दरबारातील मराठांचा बकील पिलांवी सुरु गडावर आला. त्याने वर्दी आणली होती की, “ ताप्रांच्या वरीने बकील म्हणून थोमस नावाचा साहेब राजियांसांची वाटापाटी करायस आल आहे. एजे नाहीत तरी युवराजांची भेटी घेण्याची तो आज्ञा पागत आहे.”

“ साहेबास गडावर पेश येऊ द्या.” संभाजीराजांनी पिलांवीना इजाजत दिली.

इंजांच्या दरबारतील थोमस निकल्स हा गोरा साहेब मुंबईहून निघून नागोठणे, पाली, सारसाड ह्या मर्मां पाचाडात पोचला होता. त्याच्याबरोबर सदतीस लोक आणि शामजी शेणवी नावाचा सुधार्या होता.

आपल्या दरबाराच्या दोन कामगिन्या पार पाडऱ्यासाठी थोमससाहेब आला होता. उकटीच प्रतापावाचा घोडधाईने हुबळी शेवील इंजांची वखार खण्ट्या लावून लुटली गेली होती. तिची तसेच पूर्वाच्या लुटिल्या राजापृच्या वजारीची तुकडानभापाई मराठांकडून वसूल करणे, आणि मीठ वे लाकड या वस्तू मराठी मुलखातून पुढीला नेण्याचे परवाने मिळविणे अशी ती व्यापारी हेताची कामे होती.

पिलांवीने गड उत्तरून युवराजांचा तिरेप साहेबांच्या कर्नी ब्रातला. रायगड आणि युवराज बघण्यासाठी उल्मुकलेला थोमस बृं-पाटलून चढवून त्यारीला लागला. पण एकाएकी मातीचे गरगरते खांब उठविणाच्या वाचाड्यीनी पाचाडला घेर टाकला आणि हा हां म्हणता वळव पावसाची धनचक्रर रायगड-पाचाडावर कडकडत कोसळू लागली. साहेब पायथ्याला अडकून पडला.

दुसऱ्या दिवशी थोमजी, पिलांवीही थोमससाहेब थापा टाकीत रायगड चढून आल. निटणीस बाळाजीना त्याने वर्दी दिली. बाळाजीनी सामोरे येत साहेबाला राजांच्या वाळयाच्या सदरी बैठकीसप्यार आणले.

“ युवराज, ताप्रांचा हेतिच मदरी दाखल झाला आहे.” बाळाजीनी संभाजीराजांच्या महालात येऊन मुजरा देत युवराजांना वर्दी दिली.

बाळाजी मनोमन थोडे सांशक होते. हा परदरबाराचा बकील. बोलता बोलता महाराजांना आडवारेला नेईल; मासजोगे करून घेईल !

महालाबाहेर पडणाऱ्या युवराजांना बाळाजी अदवीने म्हणाले, “ युवराज, स्वामी गडावर नाहीत. ही ताप्रांची जात. म्हणून अर्जी. जे बोलणे ते सावधगिरीने व्हावे.”

“ चिटणीस, आप्सी एकून आहेत, साहेब आम्हास बघायला गड चढून आला आहे. त्याला बघू द्या एकदा डोळाभार आम्हास.” हसून संभाजीराजे म्हणाले.

बाळाजीच्यासह संभाजीराजे सदरी बैठकीवर आले. पिलांवी, थोमजीने अदब मुजे घातले. थोमससाहेबनाने डुईवरची, पांढऱ्याशुध पिसाचा तुरा असलेली थोराड लाल टोपी उतरली. ती छातीशी धरीत मान व कमर इकूकवून संभाजीराजांना टोपीकर अदब दिली. युवराजांनी बैठकीवर बसता बसता साहेबाला निरखीत थामजीला सवाल केला, “ काय म्हणते तुमच्या साहेबांची तिकियत ? ”

“ जी वरी आहे. मुंबई दरबाराची अर्जी ते युवराजांना पेश करू इच्छितात.” थामजीने मध्यस्थाचे काय मुक्क केले.

गड चढून आलेल्या साहेबाचा चेहरा पिकल्या कोकम फळासारखा लालकुंद झाला होता. आपल्या निळसर घाऱ्याचा डोळ्यांनी तो समोरचे लेडर राजरूप निरखीत होता.

“ आज्ञा.” संभाजीराजांनी चौंगीवरच्या तबकातील गुलाबकळ्या उच्छून हुणला. पाठीशी असलेल्या गिरीवर कोपर रोवित ते रेलून बसले.

“ आपल्या सालुल्यांच्या फौजांनी हुबळी येणील टोपीकांची वखार फक्सामतीनं लुटली. या दरबाराचा आणि टोपीकांचा कक्षसलाळ दावा नाही. करिता या लुटीची उकडानभराई निळावी अशी टोपीकांची विनंती अर्जी आहे.” थामजीने भाडेत्री जीध साखरपेणी करू लागली. युवराज आता काय बोलतात मरुणू बाळाजी, थोमजी, पिलांवी सान्यांनी कान टक्काराले.

“ शेणवी, आपाचे सलालकर तर पहाडप्रांतात आहेत असे आम्ही ऐकून आहोत. त्यांची हुबळी लुटली हे सांगाताना तुमची फक्सामत तर हेत नाही ना ? ” युवराजांनी शामजीला आडवारेला नेले. “ बोला, दुसरी काही अर्जी ? ”

“ जी. मार्टी मुलखातून मीठ आणि लाकड मुंबईस क्रेयाची दस्तके मिळाली तर दोन्ही दरबारांचा लापारी संबंध जुळून येईल.” थामजीने दुसरे सोंगटे बाहेर काढले.

“ मीठ आणि लाकड ह्या तर रोजांच्या थाळ्यासाठी खुद आमच्या महाराजसाहेबांची वाट तुमच्या बघितली पाहिजे. आम्ही तुमचे म्हणणे त्याच्या कानी धालू. ते देवदर्शनास गेले आहेत. दोन दिवसांत परतील.” संभाजीराजांनी हातीचा कठ्ठा तबकात ठेवून बाळाजीना उद्देशून म्हटले. “ चिणीस, साहेबांना निरोपाचे विडे द्या.”

“ जी ” म्हणत बाळाजीनी विड्याचे तबक थोमससाहेबांपुढे नेले.

बैठकीवरुन उठताना संभाजीसजे पिलांजी सुर द्या आपल्या वकिलाकडे बघत म्हणाले, “पिलांजी, तुम्ही जातीन साहेबांना पाचाडळच्या मुकामावर पोचते करा ! गडवरची हवा त्यांच्या तब्येतीस मानवणार नाही !!” “जी” पिलांजीने ढुकार भरला. संभाजीराजांनी वाळार्चीच्याकडे हस्तून बधितले. कमेत हुक्म थोंमस देत असलेल्या अदवीकडे पाठ करून, ‘आगंबं, जगंबं, पुष्पुत्र संभाजीराजे निघून गेले.

देन दिवसानंतर पाचडी परतेल्या राजाना शामजीने परस्पर गाठले. गोऱ्या साहेबांची आणि त्यांची भेटीची बेळही ठरवून घेतली. ठरल्या वेळी पाचाडळच्या वाळांच्या सदेशवर थोंमस निकलूस शामजीसह राजांच्या भेटीला आला. भेटीचे प्रयोजन सांगप्यासाठी शामजीने तोंड खोलले—“दोन दिवसांपूर्वी आम्ही गडवर चढून युवराजांच्या कानी सारे घातले आहे.” शामजी राजांचा गूरु बघाव्यासाठी क्षणग्र थांबला. ते ऐकतात याच बेठकीवरुन उद्धृत राजे शामजीला अत्यंत थंडणे म्हणाले, “शेणवी, आजवचा मुहूर्त आमच्या आणि साहेबांच्या भेटीस योग्य नाही ! आम्ही त्याची भेट उद्या घेऊ !”

राजांनी शामजीला मुहूर्तचे कारण संगितले, पण ते खोे नक्हते ! शामजी आणि थोंमस गडवर युवराजांशी काव बोलले हे राजाना माहीत नक्हते. बोलण्यात गैसेल पहु नवे यासाठी ते कळणे आवश्यक होते !

असे संभाजीराजांच्या भेटीत काहीच पडले नाही, तसे च्या भेटीही थोंमससाहेबांच्या हतात काहीही पडले नाही ! ‘शिव’ आणि ‘शंभो’ यांच्या भेटी घेऊन मिठासाठी आलेला थोंमससाहेब आठणी तोंडाने मुंबईला प्रतला ! पावसाने रिकीब भरली. धारा उथकीत मावळी आभाळ गर्जू लगाले. रायाडांच्या कडऱ्यांवरुन लाल पाण्याचे गर्जीते धबधवे झेपा टाकू लगाले. पाखोे कोठरात अडकून पडली. इलें डुर्ड्वार घेऊन हककरा त्या पाण्याईत पाचाडळून निष्पूर गडावर आला. त्याने खबर आणली, “गारळ्याने मासाबांच सांदं धरल्यात. दम्यान लई उचल खाल्लीया.” आबादान केलेल्या मालत्या वाधाच्या चरबीचे बुधते घेऊन संभाजीराजे पाचाडळत उतरले. जिजाऊ पहुनच होत्या. वाड्यावरील माणसे त्यांच्या सेवेत दाखल होती. सारी देख चोख ठेवावला पुलक्यावाई ढोक्यात तेल घासून मचकावळ उच्या होत्या. तरीही युवराजांना बधून जिजाऊना समाधान वाटले. न कळणारा धीर वाटला. जिजाऊकांठी म्हणून पाचाडळ वस्तीत असलेले केशवपंडित दुपार टळ्यावर आले. त्यांनी दासबोर्यांची पोथी लाकडी अंडावर ठेवली. अमुहाहांच्या भेटीत समर्थनी दिलेला तो शब्द – मौतिकांचा ग्रहण जिजाऊकांठी राजांनी पाचाडळतच ठेवला होता. अंगमर

तलम, भावे उपरे लपेटेल्या केशवपंडितांनी नामस्मण करीत दासबोर्याला हत घातला. तुकटीच थूपांची वेळी महालभर फिलो होती.

स्वच्छ, संथ वाणीने गंडित बोध वाचू लगाले. जिजाऊ, संभाजीराजे, तुकटावाई ध्यान देऊन एकत होते.

मृत्यूची हुक्मत केवढी बेलाम आहे हे सांगताना समर्थनी म्हटले होते –

“सरतों संचितावे शेष। नाही क्षणाचा अवकाश।

भरतां न भरां निमिष। जाणे लागो !!

मृत्यू न म्हणे हयपती ! मृत्यू न म्हणे गजपती !

मृत्यूचा अनिस्त दिविक्रय वर्णन करताना दैरणी समर्थनी रामवाणी कोंदाडासारखी टण्टकारी झाली होती.

मृत्यू न म्हणे – हा शुंजार. संग्रामशू वा शूर
न म्हणे – हा प्रतापी, अग्रलंग, बलाळ्य वा धनाळ्य ||
न म्हणे – हा चक्रवर्ती, करमाती वा भूती
न म्हणे – हा मुत्रधारी, व्यापारी वा ब्राह्मण कर्मनिष्ठ ||
न म्हणे – हा सप्तन, ब्लृपत्र, धूर्त, बहुशुत वा पंडित
न जाणे – हा वेदज, शावज, सर्वज, वा महाभला !!

केशवपंडिताचे बोल थारथळ लगाले. मिटल्या ढोक्यानी शांतपणे जिजाऊ ते टाणस्कार ऐकत होत्या. त्याचा हात संभाजीराजांच्या हार्ती होता.

धरत्या आवाजाने केशवपंडित घुडे वाचू लगाले—

“मेले बहुत कैभवाचे। मेले बहुत आडुआचे !

मेले आध महिमेचे ! मृत्युपथ !!

मेले बहुतं बळांचे। मेले बहुतां काळांचे।

मेले बहुतं कुळांचे। कुळंवंत राजे !!”

मृत्यूचे विकराल वर्णन करताना धनदाट. अरण्यात शिरेली समर्थनी वाणी शक्किमार्गाचा आग्रह घरताना हिल्यागार पठारावर आली –

“बहुतां जन्मावे सेवटी। जेणे तुके अशाटी तो हा नरेह भेटी ! करी भगवर्ती !!

देह परमार्थ लाविले। तीरच याचे स्वर्यक जाले नाही तरी हे वेशचि गेले। नाना आधारांते मृत्युपथ !!

जीव जीवात धालावा। आत्मा आत्मात मिसळवा एह राहे शोध व्यावा। पांतराचा !! जो जांदंते मिळाला। तो जांदरविं जाला आर्मी पर्वी तयाला। काच उणे ?

काया बहुत कष्टवाकी। उत्कट कीर्ति उत्तरावी

चटक लटुनी सोडावी। कांही एक। ”

स्वतः जगत्त्वा-भोगत्या अनुभवाचे गर्भसार बोधरूपाने सांगताना समर्थव निर्देह झाले होते. त्यांनी पुजलत्या-भ्रीमाच्या वणासारखे निळे आकाशबोल संभाजीराजे आणि जिजाऊत्या कानी पहुळाली—

“ बहुता जन्माचे सेवट। नरदेह सापडे अवचट येथ वर्ताविं चोखवट। नीतिन्यायें।

कीर्ति पाहता सुख नाही। सुख पाहता कीर्ति नाही केल्यावीण कांहीच नाही! कोंठं तरी।

उत्कट, इच्य तेचि घ्यावें। मिळमिळीत अवर्यंचि टाकावें निःस्फूपणे विष्णुत व्यावें। भूमिंदली!

एवढे काळीजवेदी शब्द उभे कळून समर्थ फेवटी त्या शब्दद्वानाच म्हणत होते—

“ सरली शब्दांची खटपट ! आला ग्रंथाचा शेवट !

येथे सापितले साई ! सद्गुरु भजन ! ”

“ जय जय रुद्रांग ! ” केशवपंडितांनी समाप्तीची नंदी उठवली.

जिजाऊत्ये थकले, हात जोडले गेले. त्यांच्या मिटत्या ढोक्यासु पाहाऱले अशू कुणालवृद्धिसुले नाहीत.

ऐकलेल जीवनबोध संभाजीराजांच्या मस्तकात भण्यात याहिला—

“ मृत्यु न म्हणे—चक्रवर्ती, प्रतापी मुद्राध्यारी— गेले बहुत कुळांचे। कुळवंत राजे !

काया बहुत कष्टवाकी। उत्कट कीर्ति उत्तरावी। जीव-जीवात घालावा। आल्या आल्यांत मिसळावा।

उत्कट भव्य तेचि घ्यावें। मिळमिळीत अवर्यंचि टाकावें। बहुतां अन्माचे सेवट। नरदेह सापडे अवचट येथ वर्ताविं चोखवट। नीतिन्यायें ! ”

आषाढी एकादशी उलटली. संभाजीराजे पाचाईच होते. पावसाळी लाल पाणी घेऊन भरलेल्या गंधारी अणि काढव द्या नद्या रायगडाला घेर टाकून फिरल्या होत्या. नेहमीप्रमाणे संभाजीराजे जिजाऊत्या धरत्या गुडचांगा चर्बीचे मालिश हलव्या हातांनी देऊ लागले. जिजाऊत शातपणे म्हणाल्या, “ बेरच दिवस झाले. तुम्हास काही एक बोलावं म्हणतो आम्ही, ऐकता ? ”

“ जी. ”

“ थोरल्या बाँडवा आणि तुमचा मामुली निमित्तां गैरमेळ पडतो असं आमच्या कानी दरम्यान देन घटनांची चक्रे फिरुन गेली होती. उमणीन्या बुल्या मैदानात कैवित फसलेला विजापूचा सेनापती अब्दुल करीम बहलोलखान यास जिवे सोडायाची चूक

येतंय.” जिजाऊत थोरल्या. शेजारल्या समर्हितील तेवत्या ज्योती त्यांनी आच थाणर आपलत्या थेकल्या नवेने निरखल्या.

त्यांच्या गुडच्यावरचे हात तेच खाले नेऊन त्यांच्या पायाना भिडवीत संभाजीराजे घोगत्या आवाजात म्हणाले, “ आपल्या पायांची आणवेल मासाहेब. आम्ही त्यांना खूप मानतो. पुळकळ अद्व ठेवतो. ”

“ अद्व हा जगत्त्वाचा रिवाज. पुल्यांनी सोशिक असले पाहिजे. त्यांनी अद्व सोडली तरी तुम्ही सोसां सोइ नका. तुमच्या आऊ गेल्या तेक्कापासूनच हे तुमच्या पाठीशी लगल आहे. वाढत्या उमरीन ते वाढणार आहे. शक्य होते तोवर आपचा हात तुमच्या पाठीशी राहिला. आता आम्ही थकलोत. ” दूर लावल्यासारखी जिजाऊती नकर महालाच्या तखापेशीला लावली. ती तशीच ठेवन त्या म्हणाल्या, “ हाताची पायाची बोट सारखी नसतात म्हणून काही त्यातील एखादे दूर करता येत नाही ! असेल त्या वकुब्बानिशी अवव्याना बोबार घेऊन चालण पडत. हे विसरून नका. एवढी थोर आगदबा पण तिचेमुद्दा भुव्याद्वयीक काही चालत नाही ! लहान-शोर सोरोच आपले आहेत. हेच आम्ही हयातभर आमच्या राजांना सांगत आलो. आज तेच तुम्हांस सांगतो आहो. ”

“ जी. ” संभाजीराजांनी ती माया उरात ठेवीत हुकार भरला.

“ जा. बाहेर इड सुमार झालीली काय क्यून या. ” जिजाऊती दादू लागलेला विषय कसबाने पालटला. संभाजीराजे महालातून निघून सदरेवर आले.

पुन्हा महालात जाऊन त्यांनी जिजाऊता हात देत मंचकावरून खाली येऊ दिले. त्यांना सावरून धरून ते वाड्याच्या सदरी जोत्यावर घोटेजावल आले. नेमला तासवाला मुजरा करीत पुढे झाला. घाट धारधणू लागली. थोड्याचे वेळात रयगडाच्या मावळमाचीवर बावराने धरलेल्या भागच्या बरिपटव्याचा ठिपका दिसू लाला. दूरवरच्या धुकट माजीवर राजे काखल झाल्याची ती खून होती. जिजाऊती थकुल्या ढोक्यांनी ती दिसू शक्त नव्हती. म्हणून संभाजीराजे म्हणाले, “ मासाहेब, महाराजसाहेब प्राचीवर आले. ”

ते ऐकताच राजांची उमट मुद्दा ढोक्यासमोर तरळलेल्या जिजाऊती ओठांसुन महजी शब्द सुटले— “ औंशकंत व्या ! ”

माचीकडे रोख धरत मुजरा देणाल्या संभाजीराजांच्या ते कानी पडले मात्र. त्यांना वाटले— “ जसं आवासाहेबांच केलं आहे तसं मासाहेबांच वर्णन केलं तर फक्त समर्थक करतील. इतरांचे ते सामर्थ्यच नक्हे ! ”

पावसाची नाळ तुली. रायाडाचा धेरे फुलाच्या हिवाईने बहरून आला. जिजाऊतचा निरेप घेऊन संभाजीराजे गड चढून आले.

प्रतापार्बांनी केली होती. आणि वाई प्रतातील पांडवगड मराठांच्या एका फौजफळीने झडप टाकून दस्त कराऱ्याचा प्रयत्न केला होता.

दसरा उक्कून राजे सातारा प्रतात निघून गेले. चारच दिवसांत त्यांनी पांडवगड तिक्कल्याची भूखर रायगडावर आली. ती एकून संभाजीराजांनी रायगडावर साखर वाटली. धाराकूले दिलेल्या हुलयाच्या भाडशाचा कटोरा ओठांआड रिचवून संभाजीराजे आपल्या महालाबाहेर पडले. बाहेर पहाऱ्याला यादव नामाजी होता. त्याचा मुजरा आपलमसा घेत युवराज त्याला म्हणाले, “यादवराव, अमच्या संतां या.” धाराकूले ते दाखारी चौकात आले. दक्षिणी जोत्यावर मांडलेल्या, पंजा उआरलेल्या, पेंडा भरल्या वायावर त्यांची नजर गेली. ते जनावर आताच झाडीकून काहेर पडल्यात जिंबत दिसत होते. “आपण आगदर भोसले आहोत, मा शिकारी.” राजांची बोली. संभाजीराजांच्या मनात फिरली. कारण नसता तिला समर्थनीचे बोल विकले – “काया बहुत काढवावी! उल्क कीर्ति उरवावी!”

यादव नामाजीसह जागीधरदर्शन करून युवराज कुशावर्ताच्या टाक्याजवळ आले. कुणाचीही नजर जाखदून पडावी असे नानारंगी कमळकुलांचे शाळे टाक्यावर उठले होते. गडाच्या मंद वाच्याने ते उल्त होते.

भारत्यासारखे संभाजीराजे कुशावर्ताकडे बघत राहिले. त्याच्या मनी एका विचाराचे कमळफूल फुलून उठले – “मासाहेबाना कुलांचा खून सोस. गडावर आणून हे टाके त्याना एकदा दाखविलं पाहिजे.”

“यादवराव, आत उत्तरा. वेगवेगळ्या वाणांचे नाड खुदून आणा.” युवराजांनी आज्ञा केली. पायताणे उत्तरवून यादव नामाजी टाक्यात उतरला. निळे, सफेद, लाल असे अर्धवट फुलले कमळनाळ घेऊन बाहेर आला.

ते निरविरोध युवराज बालेकिल्याकडे परतले. दरबारी चौकातील कांजी-हौद आला. शरधेशारानी उसळल्या फवा-नाकडे नजर टाकीत संभाजीराजे महालात आले.

त्याना कल्पना नक्हती पण महालात धाराठ आणि येसूबाई उच्चा होत्या. येसूबाई रामाराजाना वर छातीशी घेतले होते. युवराजाना बघताच धाराठ आपले आपलालच सांगितल्यापात म्हणाली, “तरकतच न्हात न्हाई. आईच्या पूजनी उपी लावून याची व्यापलीच कोंड दुवारानी!” आणि ती महालातून बाहेर पडलीही.

“या.” रामाराजाना वेण्यासाठी कमळनाळांवासह संभाजीराजांनी हात पसले. येसूबाईच्या काखेतून त्याना घेताना संभाजीराजांच्या बोटांचा स्पर्श येसूबाईच्या अंगांदडाला झाला! उच्या अंगावर रसरशीत कमळकुले फुलल्याचा भास त्या सप्तनि येसूबाईना झाला! त्याच्या पापण्या कपाळोचा कुकुलोटात घायाचे थेब तसरून आले. मोळ्या धाडसाने त्यांनी समोरच्या टोपाखालल्या पाणीदार डोळ्याना

आपले डोळे भिडविले. आणि क्षणात ते खालच्या फूसबंदीवर टाकले आणि लाबांनी त्या बाहेर जायला निघाल्या.

“थांबा!” कुणीती त्यांचे पाय जागीच खिळवून टाकले.

संभाजीराजे रायगडासह पुढे आले. हातीचे कमळनाळ त्यांनी येसूबाईच्या मुळेच्या वेतकी कमळाकडे बघत पुढे घालेले आणि म्हणाले, “द्या. एकत्र जगदीश्वराला नाहीत तुम्हालाच हे द्यावेत असे खरविले होते!”

धडपडल्या छातीने आणि थरथरत्या हाताने येसूबाईनी ते रंगीबंगी फुले असलेले देठ हाती घेतले. ते घेताना पुढा शालेच्या बोटांच्या स्पर्शनि त्यांच्या पापण्याचे अस्तर आणि पुढा कानांची पाळी रससून आली. डोळ्याना डोळे भिडले.

भावावलेल्या येसूबाई नेसूच्या शेवाने फेरसबंदी शाढीत त्यातर महालाबाहेर पडल्या! थोड्याच वेळात धाराठ महालात अली, दोधा बंधूना एकत्र बघून हसली. युवराजांच्या हातात कमळे नाहीत हे बघून ती म्हणाली, “पूजेची त्रुपी लागली; परदेविला कमळांचे देट ठियावाचं न्हाऊनच येलं. आता कोण बापडीला ते आनुन देनार!” आणि रामाराजाना धेरून धाराकडी हसत बाहेर पडली.

बंकापूरुद्दून, कारवाच तस्नस करून, आनंदराव मकाजी याना पहळ्या प्रांती ठेवून राजे पुस्त्या दोन माहिन्यांतर रायगडी आले. ते आले नि एक वाईट आणि एक चांगली खबरही त्यांच्या पाठेपाठ गड चढून आली.

दौलतीचे कदीम चाकर मुजुमदार निळे सोनेदेव वारले ही खबर चांगली होती.

आणि काशीचे गागाभाड राजे यांच्या भेटीला येत आहेत ही खबर चांगली होती. राजांचे कुलोपाल्याच - नाशिकचे अनंतभट कावतें यांनी खास माणूस पाठवून काशीच्या वेदशास्त्रसंपत्र विशेषभट उक्त गागाभाड यांना क्षेत्री आणवले होते. आजांनी आणांजीना आचार्य गागाभाडाना इतामाने गडावर आणण्यासाठी राजांनी आणांजीना पालखी-संरजामासह नाशिकला रावाना केले. आणि गागाभाडांचे दर्शन जिजाऊना घडावे पहळून त्याना पाचाडालून गडावर आणण्याची कामगिरी राजांनी संभाजीराजांना जोडून दिली.

गडचवाईचे भोये आणि पडदेंबंद मेणे घेऊन आवेप्राणे संभाजीराजे पाचाडात उतरले. त्यांनी थकल्या जिजाऊना होतजोडे देत मेष्यात बसते केले. दूसरच्या मेष्यात पुतळाबाबी वसल्या. कविला रायगडावर अला. पण आजारी काशीबाई मात्र तेवळ्या भाचाडातच परहिल्या. श्रीक्षेत्र काशीच्या धर्मिताचे श्रेष्ठ आचार्य गडावर येताहेत या आणिवेन सर्वत्र नैतन्य पसले. दाक्षिणात्यी मावळी त्यांगताची तयारी खुद राजे-संभाजीराजे यांच्या लेवरेबीचाली सिद्ध झाली.

महाडाहून अनंतभटांची गडावर वर्दी आली – “आपल्या निवडक शिक्षणांसह आचार्य येताहेत.”

राजे-संभाजीराजे जिजाऊंची पायथूळ घेऊन गड उतारावला. लागले. त्यांच्या पालखाणापास मोरोपंत, आणांजी, क्तांजी, येसांजी, निशुलपुरी, कवी परमानंद, कवी कुलेश, प्रभाकरभट्ट, केशवपंडित अशी निवडीची मंडळी गड उतार लागली. पालखीच्या राजगोडाबाबर यंभाजीराजांचे पन हिंदेवू लागले – “कर्से असतील आचार्य गणाभट? समर्थांच्यासारखे? त्यांना तीरी आमही कुर्डे पाहिलंय? काशी मध्येहून काशीशीच्या वाटेवर असताना आम्हास पराताच लागलं. काशी राहून गेले! आणि आता बघून तीरी काय उपयोग? तिथ्या विशेष्खाचं देऊळ औरंगजेबान लुटल. मंदिराच्या चिंचांनी ल्याच जारी म्हणे नशिव उठवली! औरंगजेब! भरत्या दरबारी बंदिस्त कठड्याआड बसणारा! आपाहास ‘हैदा खेळता काय?’ हे वजिरापर्फेट विचारणा!” पालखीच्या दांड्याच्या कुरुकुरितूच शब्द बाहेर पडताहेत असा त्यांना भास झाला. “या भूमंडळाचे ठारी! धर्मक्षी ऐसा नाही। महाराष्ट्रामधू ठारी! महाराष्ट्रामधू अला कांही। तुम्हाकरिता!”

‘महाराष्ट्राम’ नकळत एक हुसकार त्यांच्या नाकपाळ्यांतून शुद्धल. पाचाडवा जिजाऊंचा वाढा मारे पडत होता. रस्त्याच्या दुहाती शाळधारी मावळव्यानी शिस्त धारलेली दिसू लागली. पध्याले पालखाचा बघून दू हृद लागले.

आगवानीचा डोरा आला. पालखाचा ठाण झाल्या. अंधरत्या पायथूळवरून राजे संभाजीराजे डेच्यात शिगले. आत मांडलेली बैठक राजांनी निरखली. लोड, गिर्धा, बिळायती मारा इतमाम ठीक होता. बैठकीच्या बागलेला एक धारकरी मारपोसाने झाकले मोरोपंत, आणांजी, येसांजी, परमानंद, कुलेश सांच्यांच्या चर्चेवरून नजर किऱविताना राजांचे मन राजगडाच्या भुयारात शिरावे तसे खोलवर शिरले.

“केवळा पुण्यकंत येणा हा! पाचारण करतो म्हटले तरी मध्यल्या गिमिनांच्या मुलखाने साध्य होणा नाही ते काशी धर्मगिठाचे आचार्य आपल्या पावलांनी येतोहेत.”

महाडच्या रोखाने उठलेल्या शंखांच्या कललोळत्या निनादाने राजांची साखळी तुटली. प्रभाकरभट्टांनी आत येत वर्दी दिली. “वेदोनारायण श्री अलें!”

राजे-संभाजीराजे जोडीने होत हेच्याबाहेर आले. मानेच्या शिरा कुलवीत, आभाकभारी तोंड धरून आचार्याचा शिष्याण वेहोष शंखानाद उठवीत होता. त्या पवित्र कललोळात नीबूतंक्याचा मदराना घोष मिसळला!

ठाण झाल्या पालखीचवळ लाबागानी जात राजांनी आचार्य गणाभटांना हात दिला. भाव्या बासमातून हल्कुरापणे धर्मग्रंथ बाहेर घ्यावा तसे त्या भगव्या अस्तराचा पालखीतून राजांनी आचार्य श्रीना बाहेर घेतले!

मधुरेत चुकर झालेली ‘काशी’ संभाजीराजे निरखू लगले! मस्तकी लिंबू वाणाचा जरीकिनारी रमान, अंगर लेटेलेली भागी शाळ, तिळा घरून उतरीमाटाचे

डाळिंबकिनारी मधेद धोतर; सतेज पायांत लाकडी खडावा, कपपाळी गंधाचे शेव पडे, तासाच्या थाळीसारखी गोल तोंडजी वणजी मुद्रा, तेवें शांत डोळे.

गणाभटांच्या रूपाने हिंदू विद्वतेचा सूर्य मावळी स्वागताच्या चांदखात नात उभा होता! खेचल्यासारखे संभाजीराजे आचार्याच्या डाव्या बगलेला झाले.

पायथूळचा तुडवीत राजे आणि संभाजीराजे यांच्याप्रयत्न गांगाभट डेच्यात प्रवेशाले.

मांडल्या बैठकीवर आचार्याना आदराने बसवून राजांनी सुवर्णी तबकातील पानविड्यासह शीफळ त्याच्या ओंजबीत दिले. मानाचे वजू खूळून शाळ त्यावर ठेवली. राजे आणि संभाजीराजे यांनी युधे टेकून आचार्याना नमस्कार केला. आचार्य तो स्वीकारण्यासाठी शुक्रते झाले. हात उभवीत, डोळे मिहू त्यांनी आशीर्वाद दिला, “जयो ५ स्तु!”

राजे-संभाजीराजांच्या पायसेबतीत आचार्य रायाड वडून आले. जगदीश्वराचे दरशन करून व्यापारेठ, नागराखाना, दरबारी चौक बघत सान्यासह ते राजांच्या बासेवाड्यात आले. बैठकमहालात राजे, जिजाऊ, संभाजीराजे, रामराजे यांच्यासाठी देखणी राब्बैठक सिद्ध केली होती. तिच्यासमोर वेदोनारायणांच्यासाठी मृगाक्षिन घातलेले प्रशस्त असन माळहे होते.

आचार्य आल्याची वर्दी अंतःप्रुत जिजाऊंना पोच झाली. राजांच्या गण्या, मुली, येस्बाई, रामराजे असा गोतावळा पाठीशी घेत शुश्रेष्ठ नेस्त्रयांनी जिजाऊ बैठकमहालाच्या उंबरठ्याच्यावरून आल्या. त्यांना बघताच आसनावरून उठलेले आचार्य गणाभट चालत पुढे झाले. जिजाऊंच्या रूपाने जिजाऊंचं शुश्रेष्ठ वजू लेवून सोशिक मावळी आभाळच उंबरठ्यात उघे होते!

पापणी न मोडता त्यांच्याकडे बघत पुढे झालेल्या गणाभटांनी – “माँजी, प्रणाम.” म्हणत झुकून घेट जिजाऊंच्या पायांना आपल्या हाताची बोट भिडविली! असे काही होईल ही कलपना नमलेल्या जिजाऊ लाबागानी पाय मारे घेत म्हणल्या “हे कोण करण! आपण थेर-थ्रेषु आचार्य.”

त्यांची भावका ओळखून गणाभटांनी खुलासा केला, “माँजी, गणासे बढकल श्रेष्ठ हे अपके चंण! हम आचार्य हैं पडत धर्मग्रंथांके! आप साक्षात् धर्मपाता हैं!” गेंग्या खळखळाटासरखे ते बोल होते. ते एकताना राजांच्या पापणीकडा दाटल्यात झाल्या. संभाजीराजांची छाती भरून आली.

हाताची खुण देत आचार्यानी जिजाऊंना बैठक घेण्याची विनंती केली. धीम्या धीम्या चालीने जात जिजाऊ गांडल्या बैठकीवर बसल्या.

राजांनी आचार्याना मृगासनावर बसण्याची विनंती केली. आचार्यानी बैठक घेतली. त्यांच्या चरणाखाली असलेल्या आसनावर प्रभाकरभट्टांनी ताम्हन ठेवले.

राजे, संभाजीराजे, रम्पाजे, राणीबसा, सान्धानी आचार्याची सविध पाद्यपूजा केली. बैठकीवरून उठलेल्या जिजाऊ पाद्यपूजेसाठीच पुढे बेताहेत हे बघून गागाभड राजाना घ्यणाले, “नरेश, उन्हे फिरसे आसनस्थ कराइये। मातासे पुत्र की पाद्यपूजा पुन की आयु कम कर देती है। हमें जीवित हना है – कमसे कम एक संकलिप्त, धर्मकार्य पूर्ण करसेतक।”

आचार्याची इच्छा संगून राजांनी जिजाऊना राजबैठकीवर उचावासनी बसविले. त्यांच्या पाकातील, दोन्ही तरफाना संभाजीराजे, रामाजे घेऊन राजांनी बैठक घेली.

पाठीमागे राणीबसा उभा राहिला. भोवती मंत्रिणांसह, निवडक असारी हात बांधून,

अद्व धरून – धर्मपीठ आणि धैर्यपीठ यांचा सेवाद ऐकायासाठी उत्सुक झाल्या. देवकृष्ण केलेल्या वेदसंपत्त गागाभट्टांच्या विमल पुजातून बनारसी वाकांगा द्वारू. लगाली – “पुष्कोतप्त निवाजीगाजे, हम काशीदेवसे याही दक्षिणदेव आये – मनमें एक धर्मसंकल्प लेकर। आपका यह किला हमने देखा, पापमस्तोष। यहां सब है। पांतु एक नहीं। सिंहासन। नेश, राजदंडके व्यतीरित धर्मदंड व्यर्थ है। समस्त आर्यवर्तीं आज हिंदुओंका एक भी राजपिट नहीं। सिंहासन नहीं लिसे देखकर, हिंदुस्तक नवं करे। जीवनसंग्राम लडानेकी मनिषा करे। वर्ही कान है कि हिंदु स्वर्य को निराश्रित, पराजित मान हैं हैं। मश्शेष, अमुकित धर्म धर्म नहीं रहता! ...

“आपका कीतीसुधांशु श्रवण कर हमें प्रेणा. प्राप्त हुई राजा शिवाजी, समस्त उत्तरमें हमारे पवित्र देवालय नहीं हो से हैं। देवदेवता विटंबित किये जा रहे हैं, म्लेच्छों उंदं हाहाकार मचा दिया है। दुर्बल हिंदु प्रजानन बलात् धर्मातिरित किये जा रहे हैं।” आचार्याचा धीरंगभर आवाज धरत चालला.

“यही चलता रहा तो रामकृष्णांकी यह पवित्र देवपूमि रीरव हो जायेगी। यही प्रयोजन है कि समस्त उत्तरवासियोंके प्रतिनिधिलक्षणं शिक्षापात्र हाथ लिये हम आपके किलेके महाद्वारमें खडे हैं। धर्मिशक्त, हमें सिंहासन प्रदान करो। नरशेषु, धर्मदंडको राजदंड प्रदान करो। राजा छत्रपति करो। ‘छत्र’ प्रदान करो।” भावनावेगाने उचबळतेल्या आचार्यांनी दोन्ही हात पसरले. उत्तर दक्षिणेला साकङ्द-साकङ्द धारू, लालाली.

डोळे भरत्यामुळे जिजाऊना समोरचे काही च दिसेनासे जाले.

मिट्या डोळ्यांच्या राजांचा हात छातीवरत्त्वा करवड्यावर फिरत परिला. बोराना स्पर्शणारी प्रत्येक कवडी त्यांच्या मिट्या डोळ्यांसमार खर्चा पडेला चेहरा-चेहरा उभी करू लागली. बाजी, तान्हाजी, सुरार, सूर्याजी, रामजी! कैक. ते सोरच हात उठवून म्हणत होते – “एजे, आम्हासं छत द्या! प्रणास मोल द्या!”

संभाजीराजांची पाणीदर नजर वेदभूषण गागाभट्टांच्या सोतज, निर्भय ओंठावर अडकून पडली होती. आचार्यांच्या रूपाने उमा रायगडच आपल्या कळजाचे भक्तम ओठ उघडून कानाऊत साठवावे असे काही सांगतो आहे असे त्याना वाटले.

“राजदंडके व्यतीरित धर्मदंड व्यर्थ है। अमुकित धर्म – धर्म नहीं रहता। देवालय नष्ट हो रहे हैं, देवदेवता विटंबित किये जा रहे हैं।” एकाला शब्दाशब्दाला त्यांच्या आपूरु कुणीतरी फेरसाद धारू, लाल.

“मारिता मारिता म्हावें। तेणे शेतम् पावावें श्विरोनी बेता भोगावें। महत्याम्य॥”

गागाभट्टांची आज्ञा राजांनी शिरोधर्व मानली. झाल्या बैठकीचे बोलणे रायाडुन्या पाखरांनी आपल्या पंखांवर घेतले! आणि ती कळकडत मावळभर उडाली!

“एजं गादीवं बसनार! मोहूं बादस्या हुनार! कंजी दबार बशिवनार!” बाग मावळांच्या खोपटत्रोपटाला भाबड्या प्रेमांचे रोमांच फुले.

“म्हातारबाईन लई बनवेस काढले. आतं पासं फिटल तिच्या नदंचे ल्योक उपजावा तर अस्या. न्हायत आमची बी हाईतच ... खायाला कार नि ... पाणोर्चा-पाणोर्चांवर घारारी ठाणठां लागल्या.

या राज्याभिषेकात काही उणे राहायला नको म्हणून अनंतभू कावबळे पुढ्या नाशिकला गेले. त्यांनी तीर्थाची ब्रह्मसभा भराविली. नभेत देव विवादाचे मुहूं उपस्थित झाले. कलिङ्गात क्षत्रियलोपे झाला आहे आणि राज्याभिषेकासाठी आवश्यक असलेला मुंज हा राजांचा विधी झालेला नाही. मात्र विवाह झाले आहेत!

गागाभट्टांनी शाक्खपुणांचे दाखले देऊन प्रायश्चित्ताने संस्कारलोप भरून काढला येतात हे नासिकसभेला पटवून दिले.

आपली बंशावलीची यादी आण्यासाठी राजांनी बाजाजी चिटणीसांना राजपुतान्यात धाराले. मेवाड, उंदेपूर, जयपूर, अस्सी नगरे पालथी धारून बाळाजींनी यादी आणली. राजे सुर्योदाई ‘शिसोदिया’ कुल तील रक्षपूर क्षत्रिय होते. राणा भीमसिंह, सज्जनसिंह, दिलीपसिंह, देवराजजी अशा सूर्योदाई राजांच्या कुळातले! सारे आडबद दू झाले. गागाभट्टांच्या सुचानावर राज्याभिषेकाचे तपशील तयार होऊ लागले. ज्येष्ठ म्हणून पहरणीचा अभिषेक सोयाराबाईना आणि युद्धराज म्हणून राजांच्या हक्क-जबाबदार्यांच्या वारसपदाचा अभिषेक संभाजीराजांना काण्याचा आदेश आचार्य गागाभट्टांनी दिला.

मावळांची होऊ धातलेली राजधानी म्हणून रायगड सजावटीला निघाला. दरबारी चौक, बालेकिल्याचे खासेमाहाल आइन्विटेसाठी हिरोजी इल्लकर, आबाजी-गिरोजी यादव यांनी हाती घेतले. शिळावट छिन्या धुम्रदूर लागले. ठोका ठोका ताल धरू लागला – “राजा उघडून करतीपति!” सुतार, सोनार, लोहार, कहार, मांग, महार झाइन सारे आधाईने कामाकर पडले.

जवाहिर, साफ, अत्तर सौंधाराठी उमेदीने राघाड़ चहू लगाएं... पागेची घोडी नारुबदीसाठी आहेर पडली. प्रत परण्यातून कबाईन्याच्या बैलांनी फक्साट वाहून अणलेली धाण्याची आणि मिठाची भोटी अंबाराखान्यात आबादान होऊ लागली. गडावरात्यां मंदिरातील मृती-पूर्णीवर वज्रेश्च चहू लगाले. लाल फक्सबंदांच्या थेण्या कमशेषेत्यात खुपसून थेलीवर गड उत्तर लगाले. बहिर्जी, कर्मजी, विश्वास यांची खुबरीर पथकं खांद्यावर रामोशी कांबळी साक्षत मुद्रुखभरच्या खवार उचलू लागले. आठारा कारखाने गजबजून उठले. चांदीची कढी भरलेले मदनि हत आणि कोपप्रभ उड्ड भरलेले जनानी हात, स्वातःला हरवून एक नार्म मनसुका उभा कणाऱ्यासाठी झटू लागले. ओटकामात तरबेज असलेल्या रामजी दतोने राजांच्या हस्ते श्रीफळ वाढवून 'सिंहासन-घडाईच्या' कापाला हात घातला. रामजीला माहीत होते. तो एका 'मावळी रामचंद्राचे' राजासन पडविणार आहे! बर्तन मण भराचे! अख्याकल्या बाबनकशी सुवर्णचि!

संभाजीराजे हतीटाक्याजवळ उमे होते. फार वर्षापूर्वी बच्चा असताना दोरवंडांनी चोरदरवाज्याच्या बाजूने रायाडावर चढविलेला 'निश्चल' हा हस्ती आता भरात आल होता. टाक्यात पाण्याला पडलेला पिश्चला वाहेर थेण्याच्या खटपटीत माहूत युता कम्पारी झाला! 'निश्चल' हश्वावर आला होता. टाक्यावही पडायला राजी नव्हता. संभाजीराजे माहूतांची चालमेल बघत हतीच्या विचारात गेले होते. शेजारी महादेव यापाजी आणि यादव नामाजी उमे होते.

संभाजीराजांच्या नैबतंडका शडायला सुखावत झाली न झाली तोच कुणीतरी रोखल्यासारखा डंका गपकन थांबला.

संभाजीराजांच्या कापाळी आठी जमली. दिठी स्पोर गेली. विश्वल्या वण्याचा काळ्पट डाग अंगावर घेतलेला लिंगाणा त्याना दिसला.

बालेकिल्याच्या रोखाने चालेल्या संभाजीराजांच्या कानी माहूताचे वैतांगी शब्द पडले— "निश्चल, आंग हाटमधेपन सोड! काय टाक्यातच रुठून वसनार हईस का काय?"

महादेव यामजी आणि यादव यांना पाठीशी घेत संभाजीराजे तरातर चालून थूळाखल्याने बालेकिल्यात आले. राज्याच्या खासेवाड्याच्या सरदी पायऱ्याचा चाढानाच त्यांना जाणवले— 'काही तरी घडलंय,'

बैठकीसमोर खालच्या मानेने उथ्या असमेल्या राजांच्या सामने कर्मजी हा थूळाखल्या कपड्याच्या आनंदवाच्या फोजेचा खबरारी उमा होता. वाजूला अणणजी, बाळाजी, मोरोपंत, येसाजी खडे होते. सांचांच्या माना पडल्या होत्या. मुजरा देऊ वधणाच्या संभाजीराजांना वयताच हातवंजा उठवून ते म्हणाले,

"शधूराचे, तो मुजरा तुमच्या गेल्या मुतालिकोना करा!"

ओढल्या पायांनी राजे थुकराजांच्या जवळ आले. त्यांच्या छावावर हात ठेवून म्हणाले, "संभाजीराजे, प्रतापरावांनी पंख जाळून घेतले! पठाण बहलोलच्या दहा हबारी फोजेच्या वणव्यात! तुमचे मुतालिक गेले! अमचे सरलक्ष्य गेले! आमच्यावर रुसून! हटमोरणान! स्वतः स्वाती आमचे लडाक सहा बांके घेऊन!"

संभाजीराजाना आठवले, बहलोलला सलामत सोडल्यावहील राजांनी राजसतापाने प्रतापरावांना पत्र लिहिले होते— "पठाणाशी सला काये निमित केला? गनिमास मारून गर्देस मिळवावे. नातर आप्हास तोंड दावो नये!"

मुटल बहलोल बेइमानपाणे मार्ठी मुलखाला तोराज करीत मुटला होता. पुरे एक वर्ष प्रतापराव त्यांच्या पाठलगावर होते. चुकीचा सलु सुधाळून काढायाची संधी बघत होते. बहलेल बंदिस्त होता.

राजे 'तख्ती ब्रह्मणर' ही खबर प्रतापरावांना लागली. आता रायांडी परतावे लागणार. पण बहलोल जिंदा ठेवून राजांना तोंड कैसे दावावे? नेसीजवळ कुप्याच्या बिंदिकर बहलोलच्या दहा हजारी पठाणी तळ पडलाय, ही खबर प्रतापरावाना लागली. कोजेनिशी चाळून जाऊन करते होणार नव्हती. म्हणून प्रतापरावांनी आपल्या हेच्यात शोलेके धारकी याद केले. कुणाला ध्यानीमधीनी नसता प्रतापरावांनी त्याना साकडे घातले— "आमही पठाणावर चालून जाणार! एकले! राजांस्ती आपचा दंडवत सांगा!"

सहा धारकच्यांनी कमरेची हल्योरे उपसत त्यांचा शब्द हड्डने क्षेलला— "सलुळकर, जित तुमी तिंथ आमी!" आणि महाशिवारात्रीच्या दिवशी घोड्यावर मांड घेतलेले प्रतापराव नंगी तलवार हाती नाचवीत— "हर ५ हर ५ हरदेव" गर्जत बेपान उधळवले. सहा घोडाईत पाठीशी घेऊन!

ते तेहे सात पक्षी दहा हजारी फैलेकर झडप घाल्यासाठी गेले ते परतेलेच नाहीत! सात कडकडत्या विजा पठाणी फैजेच्या दर्यात कोसळल्या निविल्यात. कमर्जीने संगितातेला वृत्तात राजांच्या तोडून ऐकताना संभाजीराजांच्या डोळ्यांसमर प्रतापरावांची मर्दनी मुद्रा उभी ठाकली.

उधळत्या घोड्यावर मांड घेतलेले, हत्यार नाचवीत चवताळ्येले प्रतापराव लिंगाप्याच्या पेटल्या वणव्यात युस्लयाचा भास सभाजीराजाना झाला! मुस्तेप्रतापरावक्षाने पेटल्याली ही आगाट लई कंगाळ धाकल धनी! रानपाथर त्येंन येलबाईन जात्यात! घासून येत पंख जाळून घेत्यात!"

"विश ५ ल, आंग हाटमधेपन सोड! टाक्यातच रुठून बसनार हाईस का काय?"

सरला राष्ट्रांड प्रतापरावांच्या सुतकात आले. दटल्या मनासे राजांनी ग्रतापरावांच मतिकविधी केले. सरलक्ष्यांची मोकळी जाण मानवासाह हंसाजी मोहित्याना दिली.

ती देताना ‘हन्दीराव’ ही खिताबत ल्याना बहाल केली.

हस्तांजी सोयराबाईचे बंधू, त्यामुळे त्यांची ही नामजादी सोयराबाईना खोलवर सुखदून गेली. अडी-नडीला सकाऱी माणसे कामी पडतात. मत्ता हाती असलेल्या रक्तसंबंधाच्या माणसाचा तर मनाल उगाच मोठा आथार वाटत असतो.

संगलें प्राचीन गंथ राबव्याला घेऊन गणाभाईनी तपशिलासह ‘राज्यभिषेक प्रयोग’ हा विधीचा गंथ त्यार केला.

पाचाडून, काशीबाईच्या दुखाण्याने उचल खाल्ल्याची वर्दी गडावर आली.

गर्जे, संभाजीराजे, जिजाऽऱ, राणीवासा, शेस्बाई, धाराकूऱ सगळा राजगोतावळा पाचाडूत उत्तरला. अभिषेक होऊ थातेलेल्या गर्जे-संभाजीराजांच्याकडे भरल्या नजेने बघत, बोलयचे ते खूप ओठाअड तसेच ठेवून मूकपणे काशीबाई निघून गेल्या.

पाचाडूच्या दूरणीमहालात अक्रोश उठला. काशीबाईच्या निष्णण हात हाती घेऊन त्यांच्या कपाळीचा भरला आडवा मठवट बघताना राजांचे होळे दाइन आले. एक मुका मनसुवा थंड झाला होता. होणाचा राज्यभिषेकावर आभाळाच्या सांदीरून काही अशिव फिरपेल की काय या कातरभयाने ते थोपवायला घाईगाई करून काशीबाई निघून गेल्या !

पाचाडूच्या भाजावर खेलेलेल्या चंदननी चितेकडे उदास नजेने संभाजीराजे बघत होते. चितेकडा चाटचवळ्या आवाजावोबर ल्यांच्या शब्दाचे एकी पंख फडफडवीत राहिले –

“मरता संचिताचें शेष। नाही क्षणाचा अवकाश।

भ्रत न भरता निमिष। जाणे लागे।

मृत्यु न म्हणे मुद्राधारी। न म्हणे परनार्ही।

राजकूऱ्या !

प्रतापारावांच्या होमानंतर एकचन महिन्यात काशीबाईची चिता पेटली. युक्ताजन म्हणून राजटोप मस्तकी चढायपूर्वीच ज्येष्ठ पुनर्म्हणून संभाजीराजांचे जावळ मुऱ्णन विधीन उतरले गेले ! रायपड पुन्हा मुतकात आला !

काशीबाईचे मतिकविधी पार पडले. संभाजीराजांच्यासह राजे प्रतापाडी जावळा निघाले. कृदेवता भवानीआईचे आशीर्वाद घेऊन, गमेजी दत्तोने बांधलेले मत्त्वमणी सुवर्णङ्ग तिच्या मस्तकी चढवायला – शिवर घडीत उतरून समर्थाची पायधूल ज्यावळा.

देवा पितापुत्रानी जिजाऊऱ्या निरोप घेऊन निवडक शिंबदीनिशी रायपाड सोडला. फुलमाळांनी सजल्या पालखीत वार्षांच्यादित सुवर्णङ्ग ठेवण्यात आले होते. ‘जय भवानी !’ नांदी देत भोयानी पालखील खादे दिले. जावर छत्र धणाच्या उल्लज्जभवानीवर छत्र चढविण्यासाठी तिचे भुत्ये चालले होते !

उन्हांकी मजला मांगे पडल्या. घाट चवळून लग्रांडा जावळी खोन्यात घुसला. जनीच्या टेळ्याकर्वी अफजल-कवळ मांगे टाकीत छाशिवंदी प्रतापाडावर आली. सोनमोहरा उधून किल्लेदाराने राजे-युक्ताजांची आगवानी केली. भरल्या मठवटाने सुवासिनीनी निराजने किरविली.

छत्रस्थापनाचा मुहूर्त दुसऱ्या दिवशी होता. थाळे घेऊन दुपार टळतीला टाकून संभाजीराजांच्यासह राजे गडाच्या पाणीला बाहेर पडले.

गडाच्या मोरक्षाच्या जागा बघून स्वान्या ‘अब्दुल-बुरुजावर’ आल्या. दूसर हंड्याएवढळ्या दिसणाऱ्या अफजलकुलच्या कवळीकडे बघत राजे गंभीर झाले.

“महाराजासाहेब, आपाणास जिवो घेण्याचा विडा उचलून आलेल्या खानाचे दफ्तर आपण इत्यामाने केले. त्याची कवळ बांधविली. ही कोण विवाराने ?” अफजलच्या कवळीकडे बघत संभाजीराजांनी विचारले. राजांचा धपला विचार त्याने तुला. संभाजीराजांच्या भरगांच कपाळीच्या गंधपटव्यावर, गालाकडे फिलेल्या मिशांच्या काळभोर रेणांकडे बघत राजे म्हणाले, “आपाचा झाडा करणीशी असतो, कवळशी नाही. मणाबरोबर गिरिमी संपली असे आप्ही मानतो.”

“पण गरिम तसे मानित नाहीत ! आपल्या गुजळकाकांचा पडला देह मिळाला नाही. त्यांचे दहन झाले नाही ! कायांची आलेल्या आपल्या माणसांची घडें छावणीच्या कुशासमो टाकळी जातात. टाकळी जातील ! हे कसे ?”,

तो विचार बिंदोड होता. राजे त्याने क्षणमध्ये सुन आल्यागत झाले. म्हा शातपणे म्हणाले, “मोगलाईत आणि आमच्या ‘श्री’ च्या राज्याचा फटक आहे हो इंधच. आप्ही पाडली मंदिर पुन्हा उठविली – उठवू. पण कुणाची शमस्थान धूलद्वोस्त करावी तो विचार आमच्या मनात शिवत नाही. तुम्हास आता जांस वाटत तसं एकेकाळी आप्हांसही वाटत होते. पण मासाहेबांनी आमचा भ्रम दूर केला. विचार उदात वेळेत.”

जिजाऊऱ्या आठवाजीने दोधेही जबानबंद, निसूर झाले. भवानीच्या मंदिराच्या गेंधाने संजाआतीची तडतडणी संबळ ऐक येऊ लगली.

क्षणभर युवराजाना आपण रायपाडाच्या मावळमाचीवरच उभे असल्यासारखे वाटले. हात छातीशी भिडले. भवानीच्या मादिराकडे जाण्यासाठी ते राजांबरवर अब्दुल-बुरुजाच्या पायच्या उत्तर लगाले.

ओपळत्या उपर्याचे शेव मुठीत धरून आणणाऱ्या दत्तांनी रायपाडाचा दाढी उंबरठा ओलांडला. रायपाडेहेबाना वपताच त्यांनी अदवीने युक्तून मुजा दिला.

“या सुरनीस, अभिषेकविधीचा तपशील सिद्ध शाळा असे आप्ही ऐकलो.” सोयराबाईची मुद्याला हात घाला.

रायगडावर राजे, युवराज नहते म्हणून मनातील एका पेचाची उक्कल करण्यासाठी आणणार्याना सोयराळाईनी चंद्राकूटून महाली याद केले होते.

“जी. सर्व तपशील सिद्ध झालेस.” आणणार्यानी मान खाली ठेवून प्रश्नाचा जाव दिला. एखळ्यात महालाच्या अंतःपुरातून चंद्रा कुणाचिणीच्या हाती हात दिलेले रामराजे बैठकी दाळनात आले. त्यांना बधताच आणणार्यानी त्यांना पुरगा दिला. रायगडावर आलेला जवळ घेत सोयराळाईनी त्यांच्या गळ्यातील ठीक असलेला मोतीकंठा आच पुर्हा ठीक केला. तसे करताना आणणार्याना नेमक्या मुद्द्यावर कसे आणावे याचा निवार म्हाशी बाधून घेतला. “मा या तपशिलात आमच्या बाळ्याजांच्यासाठी कसले आणि त्यांच्या कपाळीच्या गंधिट्यावर बसली.

आणणार्यानी चायलू उत्तर नक्हते म्हणून ते खालंपानेने गप्यच उमे राहिले. “का? सुरतीस, यांच्यासाठी कोणतेच विधी नाहीत? तुम्ही गम का?”

“जी. आचार्यानी सिद्ध केलेल्या अभिषेकप्रथेपात बाळ्याजांचा खरात्र उल्लेख नाही!” आणणार्यानी तोलून बोलेले.

“मतलब? हे खाराचिं कणीच नाहीत? मा यांना पुरे तरी कशाला?”

“मैत्रसमज होतोय राणीसाहेब, यात आमची काहीच करू नाही. खुद स्वामीनीच सोयराळाईना आवाज वांधील झाला.

“तेव आप्ही म्हणतो. आचार्याना गडावी ओळख दोन विवसाची. त्यांच्या कामात काही वाण राहिली तर ते बोलणा कोण? तुम्ही तो सुधारून घ्यायला नको काय?”

आणणार्याना फिरवून फिरवून सोयराळाईनी नेमक्या तिवळ्यावर आणले. “जी. आप्सी हे बोलू. पण आचार्य ते मान्य कतीलच असा विश्वास कसा घावा?”

“तुम्ही बोला तर खेरे.”

“जी.” आणणार्याची पाढी मंद इलटी. सोयराळाईना आणि रायगडांना मुजा देत ते पिलाईच्या कदमांनी महाललावाहे पडले.

काही वेळाने सोयराळाईची दासी चंद्रा, मंत्रिवाडीतील आणणार्याच्या घरी जाऊन हळदीकुक्कवाचे आमंत्रण देऊन आली.

सोयकाळी महाली आलेल्या आणणार्याच्या कविल्याची सोयराळाईची खण-शाळूवर भोतीवद नश ठेवून ओटी भली! आणि ती भूत असलाना त्या हस्त म्हणाल्या, “आपल्या माणसांचा असा एबता असला म्हणजे मनास बंर वाटते!”

एकवड्यात आणणार्याना जातवान घोड्यावर बैठक घेतलेल्या संभाजीराजांच्या वाटेला लागले. ओहे, पाणदी पार करताना जातवान घोड्यावर बैठक घेतलेल्या संभाजीराजांच्या मरी एकव एक विचार पुनःपुन्हा फेर टाकू लागला – “कसे? – कसे? – कसे? – दिसत असतील स्वामी समर्थ? सूर्यभक्त. रामसेवक संत्यासी. संत्यासी अमृत ठिण्यांसारख्या शब्दांच्या प्रंगंच ओढांत नंगदिवणारे! केवळडा मानतात मसाहेब त्यांना!”

लताबेळीनी मेट घरलेली शिवरथी घळ जवळ आली. उमे रानच कुद्दीला पडलेल्या असे बाटवे तसा शंखांचा धुम्या आवाज ऐकू येऊ लागला.

राजांची आगेवर्ती गेल्याने साक्षात् समर्थ, शिवाचा तांडा पाठीशी घेऊन शवागतासाठी येत होते.

“जय ५ जय ५ शुभीर समर्थ” या छड्यां बोलामायोगां समर्थ नजेरेला पडताच राजे बोस्यु गेले – “शधू५ खुद समर्थ येतोहेत! आशाडीचे. उतार झ्ला.”

राजांनी रिकीब सोडली. मोजळण्या उतारल्या. चटक्या पावलंगी तरतर पुढे होत त्यांनी सपर्शाच्या पायावर आपले मस्तक ठेवले. राजांच्या टोपवर आपल्या तळहाताचे छ धरीत समर्थांनी आशीर्वाद दिला. “रामरूप क्हा!”

राजे बालेला झाले. पुढे होत संभाजीराजांनी आपले मस्तक सपर्शाच्या चरणावर ठेवले. कमळपाकल्यासाठी त्या चरणाच्या सपर्श संभाजीराजाना जाणवला. विचारांचे झुंग घुमूत उले. “बहुता जन्माचा शेवट! नरेह सांपडे अववर्त!”

“खुदस क्हा!” जपमाळ अंगच्याखाली तोलत समर्थांनी तळहात संभाजीराजांच्या टोपावर ठेवला.

उदून संभाजीराजांनी समर्थाच्या शांत, तेजवान मुद्रवर नजर जोडली. पाऊसधारात निघळलेला नि श्रावणी उहात उजळक्येला रायगडाचा कातळकडा विसावा तशी ती मुद्रा होती! निर्धारी, नितक, शांत, काहीही साठवून घ्यायला एजी नसलेली, चारी पुरुषार्थ जिंकलेली, संत्यासी! गोसावी!

बघणाच्याला सर्वांगावर कमळदूलील पाण्याचा शिडकावा होते आहे असे वाटवे

अशी रापरंगी नजर समर्थांनी संभाजीराजांच्यावर जोडली. कपाळीचे भस्मपट्टे किंवित वर घेत ते म्हणाले – “तुम्ही – युक्ताज ... संभाजीराजे. अं! ”

“जी.” संभाजीराजांच्या कानातील सोनचौकडा मद डुलता.

“एकूणा.” डोके किटे घेत समर्थ पुटपुले.

“स्वामीं पुढे येण्याची तसदी घेतली.” राजे प्रेमभावाने म्हणाले.

“अवधा मुलुख पाठीशी घेऊन जाणाऱ्यांना पुढे होऊनच वावतं घ्यायला पाहिजे राजे! चाला.” समर्थांनी घटीच्या रोखाने हात उभाला.

दुराफ जांदेवे भुत्ये घेऊन तो गिरिकुहात राहण्यारा रामधक्त चालूलागला. शंखांचे नाद उठले. त्यात राजांच्या संभाजामातील शिंगाड्याने काढलेली शिंगांची थरथरती लकडारी मिसळली. घटीतील दाढी गुहेत राजांचे बोल थुमले.

“ स्वामीनारायणी पाचाणी पाचाणी करण्यासाठी आमी आले आहेत.”

चौथावचा एका दगडी बैठकीवरच्या व्यांग्यावर समर्थ बसले होते. शेजारी कमळदु, थोप अणि भाव्या बासनात बांधलेली ग्रंथांपासी होती. पाठीशी पुरुषभर उंचीची उड्हणी पवित्रातील शेंदूमडित हनुमत-मूर्ती होती. तिच्याजवळ एक बळकट धनुष्य होते. त्याच्या पाथव्याशी भरल्या बाणांचा भाता होता.

समर्थांच्या समार अंथरलेल्या घोंडावेकर राजे-संभाजीराजे पलघ्य मोङ्डाची बैठक घेऊन बसले होते. मठाच्या शुभीतील धुराची मंद वक्ती गुहेत शिल्प किंवर होती. मा गुहेच्याची धोंड डोळे मिटू थोडा वेळ समर्थ हाताची जपमाळ ओढीत गहिले. मा गुहेच्याची धोंड हटावी तशा त्याच्या प्रापण्या उडडल्या. ओढांतून आशय पाझळू लगाला.

“ तुमच्या राज्याभिषेकाची सुवार्ता कानी आली आहे राजे. त्यासाठीच क्षणापूर्वी डोळे मिटू आमी अचोच्चेव जाऊन आलो! आहाला पाचाण करण्यासाठी तुम्ही येथेव आलात. आमी धन्य आलो. सिवबाराजे, आही केवळचेव तुमच्यावर छन घाले आहे – आमच्या तपःसामर्थ्याचे! डोऱरदीत गणारे आमी गोसावी. आहाला लौकिकाचे वंश नाहीत. जरुरजेसाठी लंगोटी आणि उदयजेसाठी झोळी आमी धारण केली आहे. नाहीतर तो भावज आहि! आहाला लौकिकाकात गुंवून क्वाका.

“ तुम्हाला आमी साक्षात् प्रभू गमचंद्रांचा अवतार मानतो. आमी सांगतो तो गाययोग समवित्त होऊन ध्यानी ठेवा. मनी किंदून धरता सविध गळ्याभिषेक करून ध्या. ज्ञाले नाही एवढे थोर कार्य तुम्हास करणे आहे.”

डोळे मिटू समर्थ पुढा मानपलीकड्या प्रकाशगहेत शिरले.

“ जी.” घोंडावी धरश्वरली.

समर्थांच्या दाट दाढीमियांनी मध्य धरलेल्या ओढांतून शब्दाचा एक एक सूर्य टंकात फुट लगाला. पिता-पुत्र कानांचे कमळदू करून ते गमतीर्थ आपलेसे करू लागले. गुहा मंदिर गायथ्रा आली. रामबाण शब्दांनी भरू लागली.

“ ज्यास वाटे जिवाचे भय ! त्याने क्षात्रधर्म कंकळ नवे.”

कांहीती करून उपाय ! पोट भरावे !

नजर करा सखाणे ! कार्य पाहू खतल करणे !

तेंगे गाशुरांची अंतःकरणे ! चकित होरी !

देखोनी व्याघ्राचा चपेटा ! मेंद्रे पळती नानावाटा !

पस्त तो रेडा मोठा ! काय करावा ?

उद्द मुडे असावी ! सर्व ही एकत्र न करावी !

वेगळाली कामे द्यावी ! सावधपणे !

मोहरा पेटला अभिमाना ! मा तो जीवास पहेना !

मोहर मिळवून नाना ! मा चकेटे मारी !

अमर्याद फितवेखोर ! त्याचा करावा संहार !

शोधिला पाहिजे विचार ! यथावेश !

मर्द तकवा सोई नवे ! तोणे प्रस होतो जय !

कार्य, प्रसंग, समय ! ओळखावा !

दोन्ही दलें एकवटे ! मिसळताती लखलखावेटे !

युद्ध करावें खण्डिणाटे ! सीमा सोडूनिया !

देवापात्र उच्छादिला ! जिल्यापरीस मुळु भरला !

आपला स्वधर्म बुडविला ! असे समजावें !

महाराष्ट्र देश थोडका उरला ! राजकाणे लोक शोधिला !

अवकाश नाही जेवायाला ! उंदड कामें !

लोक पारखून सोडावें ! राजकाणे अभिमान झाडावें !

पुढा मेळदून ध्यावो ! दुरील दोरे !

देव मस्तकी धरावा ! अवधा हलकल्लोळ करावा !

मुळुख बडवा की बडवावा ! धर्मसंस्थापनेसाठी !

जय इ जय इ खुवीर समर्थ !”

रामगांदी उठवून समर्थनी डोळे उघडले. बैठकीवरून उठून ते पाठीच्या हुमंत-मूर्तिजवळ गेले. बाध्याएवढळा उंचीचे धनुष प्रत्यक्ष न्यांच्या हातसरावाचे होते.

समर्थाचे बोल मनावर कोरुन घेलेले राजे-युवराज धोंगडीवर खडे झाले होते. राजांच्यासमोर उभे होत समर्थ बैरामी आवाजात म्हणाले, “ आशीर्वद आम्ही तुम्हाला दिलेलाच आहे. हा आमचा कोंदं ध्या एजे ! तुमच्या अभिषेकाला आपली ही गोसावी-भेट ! आमच्याकडे देता येणजोगे एवढेव आहे. आणि या प्रसंगी ते योश आहे. ध्या. विजयावंत ढा ! ”

हातांतील कोंदं समर्थनी पुढे केला. राजांच्या पाण्यकडा दाढून आल्या. सुकरते होत त्यांनी तो रामप्रसाद आदराने हाती धेलाला. कोंदड डोळे मिटा कपाळीच्या शिकांगाधाला भिडविताना समर्थाचा राजांच्यासमोर उभे होत समर्थ बैरामी आवाजात म्हणाले, “ आशीर्वद आम्ही तुम्हाला दिलेलाच आहे. हा आमचा कोंदं ध्या एजे ! तुमच्या अभिषेकाला आपली ही गोसावी-भेट ! आमच्याकडे देता येणजोगे एवढेव आहे. आणि या प्रसंगी ते योश आहे. ध्या. विजयावंत ढा ! ”

“ ज्यास वाटे जिवाचे भय ! त्याने क्षात्रधर्म कंकळ नवे.”

कांहीती करून उपाय ! पोट भरावे !

नजर करा सखाणे ! कार्य पाहू खतल करणे !

तेंगे गाशुरांची अंतःकरणे ! चकित होरी !

देखोनी व्याघ्राचा चपेटा ! मेंद्रे पळती नानावाटा !

पस्त तो रेडा मोठा ! काय करावा ?

उद्द मुडे असावी ! सर्व ही एकत्र न करावी !

वेगळाली कामे द्यावी ! सावधपणे !

मोहरा पेटला अभिमाना ! मा तो जीवास पहेना !

मोहर मिळवून नाना ! मा चकेटे मारी !

“ सांगा. काय आहे ? ” समर्थ हसले.

“ बोला. निसंकोच बोला युवराज.” समर्थाच्या नजरेतून ती घालेमेल सुटली नाही.

“ नाही ... आमी म्हणणा होतो की ... ” संभाजीराजे अडखळेल.

“ सांगा. काय आहे ? ” समर्थ हसले.

“ स्वामीनी जसे महाराजसाहेबांचे रुप्य श्लोकांत उमे केले आहे तसे – तसे आमच्या मासहिंवेही केले तर आमचे कान घन्य होतील ! ”

न पाहिलेल्या जिजाऊऱ्या आठवणीने समर्थना कधीतीरी बाळणी पाहिलेल्या आपल्या मातोश्रीची आठवण झाली ! निर्धाराने त्यांनी तो पतविली.

“ मुखराज, तुम्ही अणि राजे धन्य आहात. प्रतिदिनी त्याच्या सहवासात आहात. आपही त्यांना पाहिले नाही. केवळ एकले आहे ! अणि पाहिले तरीही त्यांचे रुप आही शब्दांत उमे करू शकणार नाही. आपही शब्दांच्या दासबोध घडविला. पण – पण त्यांनी हा समस्तास जिताजागता शिवबोध घडविला आहे ! ” समर्थनी राजांच्याकडे हात केला. “ वाचिकीनी रामायण ठवले पण त्यांनाही कौसल्यामुंतेरे रुप गवसलेले नाही. आगरी ते कसे विसरू ? ”

राजांनी दुर्घटन समर्थन्या चरणाना हात भिडविले.

संभाजीराजांनी द्रोणागिरिधारी बलदंड हरुमंत आपल्या नजेरे भरून घेतला.

त्या दिवशीचा पुकास धाळीत दाळून दिवस पुढीला राजे-संभाजीराजे रायांडाकडे जायला निघाले. त्याना पायसोबत घायल समर्थ घटीच्या कुणांपर्यंत आले. निरोपासाठी हात जोडणाऱ्या राजांच्या खांद्याकर जपाळेचा हात चढवीत समर्थ नेहांप्रिया केवळका कातन्या आवाजात म्हणाले, “ राजे, एक स्मरापूर्वक करा. आईसाहेबांना आमचा दंडवत संगा ! आमचा रूपाने आमचा दासबोध त्याच्या सेवेला तत्पर आहे हे संगा. या, रामरूप रुक्ण ! जय ५ जय ५ रुक्णर मर्मर्ष ! ”

समर्थनी डोळे मिटले. त्यांना पाठमोरे झालेल्या संभाजीराजांचे पन तुकडेतीच जाऊन पोचवले होते –

“ एवढं थोरपण जन्माय घालण्या स्वामी समर्थन्या आईसाहेब कशा असतील ? आमच्या मासाहेबांसारख्या ? ” कुठे असतील त्या ? त्यांनी ऐकला असेल करी दासबोध ! दासबोध ! केवढा अर्थ ! –

“ सरतां संचिताचे शेष ! नाही क्षणाचा अंवक्षकाश ! भरतां न भरां निमिष ! जाणै लागो ! ”

गाळं काढल्याने नितव दिसणाऱ्या बारा टाक्यांतील पाणी निरवत संभाजीराजे उमे होते. त्यांच्या मनी समर्थनी मूर्ती आणि त्यांचे श्लोक फिरत होते.

एकाणेकी कागलेल्या घाणेच्या शेडपाजवळून बाळत्या पानांची सरसर उठली. डिप्पक्षाठिपक्षाचा एक चपळ भुजा बढवळत बाणागत सुसाटत होता. मध्येच ते ठिप्पकेदर चैतन्य थांबले. हातभर वर उठलेल्या त्या जनावराने पंजासारखी इळझळीत ठिप्पकेदर फणा फुलविली. निभेच्या पालक्या चटाचट आतबाहेर घोळवल्या. संभाजीराजांच्या पाठीशी असलेल्या रायांनी हातचा भाला आडवा करून

त्याच्याकार रेखला. तो झटकन कडेधारी हाताने खाली दबवून टाकीत अंतोजी म्हणाला, “ शंखु म्हादेवाचा अलंकार हाय त्यो. जाऊ देत आपल्या वाटेन. ”

रायाजी आण्या घालीत थांबला. जनावर पुन्हा बढवळत झाडेच्याआड झाले. संभाजीराजे रायाजीला काही म्हणार होते तेवळ्यात कर्वी कुलेशांच्यासह आलेल्या महादेव यामार्जीनी मुजन्याबोगेर वर्दी दिली – “ जगदीश्वराच्या मंविरओवरीत उतोकडचा कुणी कर्वी उतला आहे. युवराजांनी त्याची भेटी पाडावी असा स्वामीचा संगावा आहे. ”

“ जर्सी आज्ञा. चला. ” कर्वी कोण असावा असा स्वतःलच प्रश्न करीत युवराजांनी बारा टाके सोडले. कुलेश आणि महादेव यांच्यासह ते जादीश्वराच्या चौक आवाराजवळ आले. झाडाच्या बुळ्याला ठाण केलेल्या पांडचा शुभ घोडीला खराग करीत एक माणस काही गुणगृत होता.

संभाजीराजे मंदिराच्या प्रथम चौकात आले. पायांतीला असलेल्या दाढी कासवाला काळ देऊन त्यांनी घेटेचा टोल दिला. तसेच चालत जाऊन मंदिरगाभाच्यातील बेलकमळांनी आचाळादिलेल्या, जलधारा अंगी घेणाऱ्या शिवपिंडीसमेर गुड्ये टेकून पिंडील मस्तक केकिलेले. पुजाच्याने दिलेले तीर्थ पापांयांना भिडवून ओठांजाड केले. बाहेर चौकाभेवती फिरलेल्या – औवरी-ओवरी तिश्वरी तिश्वरीनु कुलेश आणि महादेवपत्न त्या कर्वीचा तलशा पाहू बघत होते. दक्षिण आणि दोनच्या ओहीने आलेल्या उदासी, बैरागी, गोसांव्यांनी सांचा ओवन्या भरून गेल्या होत्या. त्याच वेष पालकून राजांच्या जासूद खाल्याचे खबरारीही मिसळले होते ! त्यांनी महादेवपत्नांना ओळखले. जबक येत त्यांनी पंतोना दखल दिली.

एका खबरागिराने चौकाबाहेर येत महादेवपत्नांना दबवस्या आवाजात सांगितले, “ होच त्यो शाहीर. निकूतच धनी होच पवाड आतल्या चौकात एकून थेल. लैं खूब जाल. पर हा वागान काय वलाकाल नहाई त्येस्ती ! श्वंबी ऐकलं पर हेची बोली काय साथली नहाई मलत ! ” त्या गोसांवी कफकी घातलेल्या खबराच्या बोट घोडीला खराग देणाऱ्या त्या ठेणाऱ्या माणसावर गोखेले होते.

“ प्रणाम कविराज. ” पुढे होत कर्वी कुलेशांनी त्या माणसाचा खराग थांबविला. “ जे जंयती. प्रणाम. ” खरागाचाला वर उदून हिंदेश्वरानी भाषा कानी पढल्याच्या आश्चर्यनि कुलेशांच्याकडे बघत म्हणाला.

त्याचा तंग गिकल्या आंब्यावर पडला होता. कपाढी कनोबी फाडी, अंगी उती सफेद बंदी निमा. लाल करवतकाठी धोरी, कपाढी आडवे शेवांध आणि तेजेकी, अधिमानी डोळे असे त्याचे रुप होते. हाताला बांधलेला बुरुसी खराच्या बाद उकलीत त्याने विचारले – “ क्षमा द्वै ! आपका परिचय ? ”

“ हम कबो कुल्ला. प्रयाणनिवासी ! आप ? ”

“ हौ. विविक्षमसूके निपाठी ! भूषण निपाठी ! ”

“ चंडी ५ प्राम कविराज भूषण ! हमने आपकी कीरत सुनी है। अब दर्शन हुए। ”

कुलेशानी समोरे कोनोजी काल्यतेर यारख्यात पुहा नमस्कार केला। ज्ञानाच्या रोड्याने येत्या संभाजीराजांना बधून कुलेश भूषणना समज निलावी म्हणून पुटले, “ युवराज संभाजीराजे ! ”

भूषण झुकून कोनोजी नमस्कार देत, समोरून चालत येणारे क्षाक्रतेज उतावळ्या डोळ्यात भरून येताना पुटपुला- “ जे जंयती ! सर्जा सिवाजी के सुपूर्तु। ”

कविराज, आमच्या आबासाहेबांच्या सांगायावरून आम्ही तुमच्या भेटीस आले. कोण देस तुमचा ? नाव कोण ? ” संभाजीराजाना भूषण आणि कुलेश यांच्या फाईत सारखेपण दिसले.

भूषणने युवराजाना आपला परिचय देऊन विनंती केली, “ युवराज, दू देसनसे आविरु. हमको राजा सिवाजीके दरसन की किया होवै ! ”

“ जरुर. कर्वाची कारवे असेच त्याचे दर्शन आहे. पण कर्वाची प्रथम इथला मुकाम हळवाचा. आमच्या महाली चलावै.” हस्तून युवराज म्हणाले.

“ हौजी.. ” भूषणने त्याचा आदर राखला.

रायाजीने भूषणच्या घोडीचे ठाण मोकळे करून ती आपल्या ताळ्यात घेतली. अंतोजीसह आत जाऊन भूषण आपली पडशी-पथरी घेऊन बाहेर आला.

भूषण आणि कुलेश या दोन उतरी कर्वाच्यामध्यून संभाजीराजे बालेकिलच्याच्या रोखाने चालू लागले. मागून भूषणच्या ‘केसर’ घोडीचे कायदे-ओठाळी धरत रायाजी, अंतोजी चालू लागले. व्यापारपेठ आली तसेसंभाजीराजाना मुजे झड लागले. कवी भूषण रायाजाचे राजैवध डोळ्यात जमवीत चालला होता.

नगरखानाच्या दरवाज्याने सोरे आत आले. एवढ्या उंचीवर फव्यारी कारंजी बधूताना भूषण अचब्याने क्षणभर रोळला. सजावट ल्यालेल्या दरवारी चौकभर त्याची नजर फिरली.

आपल्या महाली प्रवेशताना संभाजीराजानी आदराने भूषणचा हात आपल्या हाती घेतला आणि यादव नगाजी हा बिदमताराला काही आज्ञा खुलेवली.

मध्यभागीच्या डैठकीवर त्यांनी भूषणला आपल्या शेजारी बसवून घेतले. कुलेश महादेवपंत भिंतीजवळ अदब धरून उभे राहिले. रायाजी-अंतोजीने भूषणची पडशी पशारी आतील दालनात नेली.

यादव चांदीच्या तबकात मांडलेले केसरी दुधाचे चवेदी याले घेऊन पेश आला. त्यांतील एक चालू उत्तरून भूषणच्या समार धरून संभाजीराजे म्हणाले, “ ध्या. ” “ हौजी ” आतिथ्याने भरून आलेला कवी भूषण म्हणाला.

सर्जी सिवराज है ! ”

“ आम्हास काल्याचा छंद आहे. कर्वी भेटले की बाणगोते सान झाल्यासारखे वाटते आम्हाला ! ” दुधाचा घोट घेऊन संभाजीराजे म्हणाले.

“ हौजी ” भूषण मनोमन एका बाबीचा ताळा बांधीत होता – “ ये सिवाजीके सपूत है. तो साक्षात तिवाजी कैसे होणे ? ”

“ कविराज, तुमची बोली कोणची ? ”

“ जी. त्रज बोली है हमारी. आम्हा होते इसकी कुळ खुमार पेश करोगे. ”

“ जरुर. जरुर. आमचे कान धृत्य होतील. ” युवराज हस्तून म्हणाले.

काहीतरी पाहिजे असल्यासारखी भूषणची नजर महालभर भिरभिरी. दाळनात जाणाऱ्या दसवांज्यावर खिळली.

“ काय झाले कविराज ? काय शोधता ? ”

क्षणभर कवी घोटाळला. मा हलक्य आवाजात म्हणाला – “ हमारी दिमझी ! अंदर गवी ! ”

संभाजीराजी ते ऐकून रायाजीला नजर दिली. रायाजी आतल्या दाळनात गेला. भूषणची पडशी घेऊन पुढा पेश आला. डैठकीवरून उत्तरून भूषणने पडशीतील दिमझी, शेळा घेतला.

डैठकमहालन्या मध्यभागी येत त्याने शेळ्याने कमर कसली. संभाजीराजाना दरबानी थाटाचा मुजरा दिला. डोळे मिटून दिमझीवर देन तीन लयदार थापा दिल्या. अंगी वीज उत्तरूल्यासारखा भूषणचा आवाज पलटी घेऊन शाहीरी झाला.

“ सर्जी सेवाजी के सपूत – युवराज सभूजे सुनिये सर्वजिकी कीरत ! ” भूषणने दिमझीच्या फडकडीने डैठकमहाल थ्रकवून सोडला. डोळे मिटून त्याने जयंती-ज्यांदंवेचे मंगालसरवन घरले –

“ जे जयंती, जे आदि सकति, जे कालि कर्मदिनि – जे मधु कैटभ छल्नी, देवि जे महिष बिमदिनि ”

कविपूषण स्तवनाच्या तालबरोबर जयंतीच्या दरवारात पोचला ! त्याचे वीज पिल्लन आलेले कडकडीत ब्रजबोल तोफांची भांडी फुटावी तसे फुट लागले –

“ इंद्र जिमि जंभर, वाढव सुअभ पर, राखन सदृश पर – पैन बारिबाह पर, संभु रतिनाह पर, ज्यो सहस्रबाह पर, राम द्विजराज है।

दावा दुमंड पर, चीता मांकुडप, भूषण विठुंद पर, जैसे मुगाराज है !

तेज तम अंस पर, कन्न जिमि केस पर, त्यो मालिन्द बस पर, राम द्विजराज है।

दावा दुमंड पर, चीता मांकुडप, भूषण विठुंद पर,

जैसे मुगाराज है !

कर सिवराज है ! ”

सर्जी सिवराज है ! ”

“क्वाँ ! कविराज ! धन्य धन्य आहे तुमची ! आम्हास समशीर्षी आठवण दिलोत !” हात उठवून भूषणला माकळी दाद देताना संभाजीराजांच्या मनात समर्थने श्लोक फिरले –

“ निश्चयाचा महामेह . बहुत अनास आधारह !
अखंड स्थितीचा निर्धरू . श्रीमंत योरी ! ”

बराच वेळ दिमडीच्या ताळबद्द थड्डीवर कवी भूषणाने आपल्या शेळक्या बांधण्या संभाजीराजांना ऐकविल्या. त्यांच्या नाचत्या पोतासारख्या शब्दरचना ऐकून मोहरून उठलेल्या संभाजीराजांनी बैठक सोडली. भूषणजवळ जात आपल्या गळ्यातील मोरीकंठ त्यांच्या गळ्यात चढवीत ते घणाले, “ कविराज, तुमचा एक बोल ओऱ्यांनी मोरी उथळवेत असा आहे. आपूर्वी खुर्सिनहाल झालो. नापफव्यासारबी आहे तुमची त्वना ! ”

“ मुलालिक, कर्वीचा इतमाम राखा.” संभाजीराजांनी महादेवांना समज दिली. कुलेश आणि महादेवपत्र भूषणना घेऊन गेले. संभाजीराजांच्या मनात भूषणचा एक शब्द निवळीसारखा फिरत राहिला – “ सर्जी ! सर्जी ! ”

“ चला.” पूजेचा फेराब घेऊन सिद्ध झालेल्या संभाजीराजांना राजे म्हणाले. शेजारी उत्था असलेल्या रामाजांच्या खांद्यावर युक्तांनी हात ठेवला. पारातीत शिजला भात घेऊन प्रभाकरभृह आणि अनंतभृंयांनी तो उत्था रायाडांच्या घेराभवत्याने शिवलळ ‘अगुचांतीचा’ विधी पार पाडला होता.

राज्यभिषेकाच्या प्रथिला आज सुखवात होणार होती. मुंगिराशने माणूस गडावर दाटले होते. फलटण, तळवीड, शंगारपूर, चौक, सिंदवेड, भुईज, पाली, शांजाचौकाशूचे तकसंबंधी गोतावळे गड व्हाहून आले होते. बादल, जेधे, शिरक, मालुसे पासलकर, शिलंबकर, कंक, जाधव, दहतोडे, सरदार भोसंते सारे शिवंदी संजामानिनी गडावर दाखल झाले होते. टेपीकरांच्या पुंबळ दरबारचा वर्कील हेनी आंचिडनही गड व्हाहून आला होता.

जगा मिठेल तिथे डेरे, राहुल्या, शामिवाने, चांदप्पा तणावांच्या आधाराने उठल्या होत्या. तोणे बांधलेल्या नागरखाना, महादत्तवाजा, वालेकिल्ला आंबवतीच्या आरासींनी मदुला होणे. टिकिकुणी जांडांच्या घेरांखाली जांभळीचे ठाळे टाळकलेले मुदपाकी मंडप उठले केसु. त्यात रचेलेल्या चुलचणावर चढलेल्या हंड्यांखालून थ्रांचे लोळ उमडून कर झेपवत होते. त्यांच्या घारींदीर्घून, नागरखान्याच्या रस्तावर उठेला. चौघडा नौबतीचा डक्का मुकिलीने बाट काढत गडभर पसला होता. त्याचा पाग घेत सनसाचे चपल सूर सारीकडे प्रसरले होते. नागरखान्याच्या निशाणकाठीवर नेहमीपेक्षा केवडातारी मोठा दिसण्या भावा वरच्या निव्याशार मावळी आभाकांचा डक करून त्यावर फडफडती थाप देत

होता ! गडावरच्या मंदिरांदिगंवरची छोटेखानी, तिकोनी भावी निशाणे माना डोलावून त्याची झील धरून होती !

हुजुराती पागेतील घोड्यांच्या आधारीच्या उजव्या पायांत चांदीचे तोडे भरून त्यांच्या पाठीवर नक्कीदर लोंबत्या शुली चढविल्या होत्या. उठी घूळ शात कडवी म्हणून प्रखालीवाले रस्त्यास्त्यांवर पछालीतून पायाच्या शिडकाका करीत होते.

गेश, सिंधू, जमुना आदी सप्तनद्यांचे तसेच पूर्व, पश्चिम आणि दक्षिण सागरांचे पवित्र अभिषेक जल आलादरखान्यातील चौरागवर आणि सुखरांच्या, मुतिकांच्या कलशात भरून ठेवले होते. रामराजे, युवराज संभाजीराजे आणि गणगभृ यांच्यासह पूजेची वर्ले त्यालेले एजे आपल्या महालातून बाहेर पडले. त्यांच्या पाठीशी अष्टप्रथान, येसाजी कंक, आनंदराव, फिरंगोजी, पिलाजी शिरके, रूपाजी, सर्जेव असे आधारीचे मरदार चालूलागले. कवी भूषण, कुलेश, परमानंद, निश्चलपुरी चालूलागले. गोमाजी, खडोजी, रायाजी-अंतोजी यांचे मावळी इमान चालूलागले. ‘श्रीनांदा’ कल्याणकारी राज्याचे रायाजी चालूलागले !

बिजाऊंचा आशीर्वाद घेऊन सारे रामजी दत्तोच्या तत्त्वाळेतील ओतकामाच्या कारखान्यात आले. सुवासिनी आणि कुणजी दासी पाठीशी धेत सोविराबाई आल्या.

कापरखान्यांच्या चौकात भावावा सरपोस घारातून शाकलेले सिंहासन होते. त्याच्या दक्षिण बाजूला स्नेहाची घडीव गणेशमूर्ती होती. आज त्यांच्या पूजनाचा व स्थापनेचा विधी होता. त्यावरोबरच समर्थनी दिलेल्या कोंदडाचे पूजन होते.

पुढे होत रामजीने हलक्या हाताने सरपेस हटविला. असंख्य मावळ्यांचे सांडले रक्कच जणॄ सोशाचे झावळकते रुप लेवून अंगी पडणारी किणे प्रतिविताना म्हणत होते, “आपडी कुन्नाला अंगाईटी घेतले नाही ! त्यो मान फक्त धन्याचा होय ! ”

“ जगदंब ! जगदंब ! ” सिंहासनाच्या उपस्थिती दर्शनानेच राजांचा हात छातीशी गेला. सिंहासनाच्या वाघमुखी हातबैठकी बघताना संभाजीराजांना राजांचे बोल आठवले – “ आण प्रथम भोसले आहेत, मा शिकारी ! वाच हे जादेवेच्या बैठकीचे जनावर आहे ! ”

राजे-सोविराबाई, संभाजीराजे चंद्रनी पातवार बसले. गणगाधांनी राजंडळ्याला विनंती केली. गणेशस्तोत्राचा उद्घोष केला, “ उंने गं गणपतये नमः ! त्वमेव कर्ता, त्वमेव … ” गणेश आणि सिंहासन पूजन झाले. मानाचे बकरे पडले. कोंदडाची पूजा झाली. सुवर्णफुलांची उधळण झाली.

“ आई, सिंहासनको हस्तस्पर्श दीजिण.” गणगाधांनी राजंडळ्याला विनंती केली. राजे-सोविराबाई पुढे झाले. रामराजे ते सारे बघत बालेला उमे होते.

“ या बैठकीमा हात देऊया.” संभाजीराजांनी मावेने रामाजांचा हात आपल्या हाती घेत त्यांना सिंहासनाजवळ घेतले.

“ बोला हर ५ हर ५ महादेव ! ” भोवतीच्या मावळ नरङ्गांच्या घटी फुल्या.

हंबीराव, आनंदराव, मोरोंपत, आणांजी, रामचंद्रपत, येसांजी सारे पुढे झाले. “ जय भाजानी ” गडीत त्यांनी शशिरुत झालेले सुवर्णसिंहासन कुलांच्या माळांनी सजलेल्या रथमारुख्या गाडवाचर चढविले. त्या गाड्याला सजलेले पाच पांडेशुभ्र घोडे जोडविले होते. राजांनी हुक्कून गणेशांची सुवर्णमूर्ती उचलली आणि छातीचवळ कवळांच्या मालेवर धरली. संभाजीराजांनी कोंदंड उचलला.

णगलुंगांच्या रोगांचक काढ्या तडिडल्या. लेझीम तोडांनी लय पकडली फोजेच्या धारकांच्या अंजवळी उसळल्या. शिंगे ललकारली.

चालेले, मानाचे सिंहासन प्राठवाच्या मसनदीकडे मरातबाने चालले. रत्नशाळेकडून दरबारीचोकाहे चालले. विजाऊंनी मरी जागिवलेले तुकड्याई स्वप्न जिवत होऊन चालू लगले ! जंगमदानावर घाईगई करून धारातोर्ही देह टेवताना – “ राजास्नी आमचा जुहार दंडवत संगा ” म्हणांच्या कैक आकाशविरोचे सार्थक चालले ! समर्थीचे आनंदकमुवन चालले ! असंख्य मायमाउलीचे कुळ्युबळ चालले ! ‘ श्री ’ चे कल्याणकारी राज्य चालले !

सिंहासनाच्या गाड्याची पिण्डाडी धरून गणेशमूर्ती हाती घेतलेले राजे, पंचारती घेतलेल्या सोयाबाई, समर्थांचा कोंदंड घेतलेले संभाजीराजे आणि त्यांचे बोट हातात घालेले गरारजे असे सारे त्या सिंहासनाशी रक्काने बांधील असलेले राजमंडळ चालले. वाजंत-गाजत नगराखाण्याच्या दरवाज्याने रथाडा दरबाऱ्याकात आला. सिंहासनाच्या चौथन्याची सारी मध्ये सुवर्णात घडली होती. अष्टबांब, मेषङ्गबरी, मस्तमोरील, न्यागुला असा देवेणा साज इकलकत होता. त्या चौथन्याची मधली जगा या खाशा सिंहासनासाठी मोकळी गरुण्यात आली होती. राजांनी गणेशमूर्ती संभाजीराजांच्या हाती दिली.

रथगाडा चौथन्याचवळ आला. गणगाढून राजमंडळासह चौथन्यावर चढले. हत्तीच्या पायाखालांच्या शुभ मृतिकेने भरलेले तबक घेऊन प्रभाकरभट्ट चौथरा चढले. सुवर्णी खिळा टेवलेले तबक घेऊन रामजी दत्तो चौथरा चढले. चौथन्यावर शिंदी चढविष्यात आली. रामर्जीच्या हातातील तबकातून गणगामहांनी सुवर्णी खिळा उचलला. मंत्रोच्चार करीत त्यांनी तो निरवला आणि राजांच्या हाती दिला. राजे खिळा घेऊन शिंदीजवळ आले. हंवीराव, येसांजी, आनंदराव यांनी शिंदी तोलून धरली. कोडला आणि खिळा घेतलेले राजे शिंदीच्या पायव्या मागे याकीत मेषङ्गपत्र ठेवले. आणि मृठले, “ औसंवंत व्हा ! ” आण्या भरून येणांच्या मनावर जिजाऊंनी

हातीचा सुवर्णी खिळा राजांनी मेषङ्गबरीच्या छताला राखलेल्या छिद्रात ठेकला. ‘ सुवर्णिभू ’ बसली. राजे खाली आले. शिंदी हटली. सिंहासनाखाली ‘ हस्तिपृतिका प्रदान करण्याचा विधी सुरु झाला. मंत्राचा घोष उदू लागला.

गणगामहांनी प्रभाकरभट्टांच्या हातातील हत्तीच्या पायाखालांच्या मृतिकेने भरलेले तबक आपल्या हाती घेतले. मुठीने त्यातील माती राजांच्या ओंजवळी सोडली. चौथन्यावर मोकळांच्या राखलेल्या, सिंहासनाखाली येणांच्या चौकात ती शिवरून टाकण्याची इशारत केली. राजांनी मृतिकेची ओंजवळ चौकात शिवरली. सोयराबाई पुढे झाल्या. त्यांच्या हाती पाणग्रहांनी हस्तिपृतिका दिली. त्यांनी आपली सवाळ ऑंजवळ चौकात सोडली. संभाजीराजांनी गणेशमूर्ती कोंदंड प्रभाकरभट्टांच्या हाती दिला. पुढे होत आचार्यांनी दिलेली मृतिका चौकात सोडून ते मागे झाले.

गणगाढू तबक टेवण्यासाठी म्हणून वरू लागले. एवढ्यात आपल्या शेजारी असलेल्या रामराजांची ओंजवळ आपल्या हातांनी जोडून सोयराबाईंनी ती आचार्यांच्या समोर धरली ! आचार्य क्षणभर घोटावले. मग त्यांनी मृतिका रामराजांच्या ओंजवळी ठेवली. त्यांचे हात तसेच चौकाकडे नेत सोयराबाई म्हणाल्या – “ हा. सोडा ओंजवळ चौकात ! ” हत्तीच्या पायाखाली राडलेली माती पूळ लागली – सिंहासन चौथन्याच्या देठक-चौकात !

अभिषेकपृते विर्धिरिणा मुक्कात करण्यापूर्वी सोयराबाई आणि संभाजीराजांना घेऊन राजे जिजाऊंच्या महाली आले. फलाहार आणि दुर्घान असे ब्रत पाळवण्यापूर्वे त्या तियांच्याही ढोक्यांत तेज उताले होते. आपल्या महाली मध्यभागी गिर्धालिडांची बैठक टाकून जिजाऊंहेब बसल्या होत्या. गेळे पंचा दिवस त्या तक्का नव्हता तरी आल्या गेल्या माणसांची आस्थेन विचारपूस करीत अशाच बसल्या होत्या, राजे-संभाजीराजांना बधून त्या बैठकीवरून उत्थापनांच्या खटपटील पडल्या. ते बधून पुढे कोपावलेल्या संभाजीराजांनी त्यांना बळेच बसते केले.

राजे-युवराज जोडीने त्यांना नमस्कार करण्यासाठी वाकले. वसाल्या बैठकीवरून जिजाऊंनी त्या दोघाचे मुख्ये लातीशी विलगते घेतले. त्यांचे शब्द थकले होते. सुकुलेले होते. म्हातोर झाले होते. ते घाशातच अडकले. “ हे बघायला आपनीची स्वारी आज असायला पाहिजे होती ! ”

शहरजीराजांच्या नुस्त्या आठवणीबरोबर जिजाऊंने डोळे भरून आले. मुकुल्यांच्या पाठावून आल्याचे पाणी वाहू लागले. एवढे कु लाण्यासारखे विधी मगावर होता हेत ण – पण त्यांतील एकही आमहास बघता येत नाही. येणार नाही ! कपाळ उत्ताडल्यामुळे ! पोटी तहानेचा जाळ असता – समुद्रात पाण्याने बेळकेले असूनही विषयासाठी एक थेबही हाताशी येऊ नवे तशीच ही गत आहे ! आम्ही सान्यात आहोत आणि कशातही नाही ! ‘ जगांदंब, जगांदंब ! ’ आण्या भरून येणांच्या मनावर जिजाऊंनी तुळशीपत्र ठेवले. आणि मृठले, “ औसंवंत व्हा ! ”

जिजाऊंडी राजे-संभाजीराजांना शिंगभरल्या जबाबीने आशीर्वाद दिला.

“ सौभाग्यवंत क्वा ! ” श्रध्यरत्न्या हाताने सोशराबाईना आशीर्वाद दिला.

“ मासाहेब, आता माणसाचा राखता तोडा. आपम घ्या.” राजे काळीजापिक्काने मुण्णाले.

“ राखता उटणार कसा ? आम्ही राजमाता होणार आहेत, आता तर राखता वाढीला पडेल. आम्हीहून लोकांचा राखता कधीच तोडणार नाही राजे ! ” निघी जिजाऊ आग्रहाने म्हणाल्या.

“ येतो आम्ही.” संभाजीराजे आणि सोशराबाई यांच्यासह राजे त्या ‘ थोरल्या मायेच्या ’ महालाबाहेर पडले.

कांदीश्वारम दुधाचिषेक करून ते तिमेही दरबारचीकातील प्रशस्त महावेदीवर आले. प्रमुख विधींमा सुखावत झाली. गागाभृ, बाळभृ, अनंतभृ आणि तीर्थतीर्थिचे विल्यात शास्त्रवेते त्यांना विधिकर्म सांगू लगले.

स्वास्तिकाचन, क्रत्विकपूजन, वसोदारपूजन, मातुकापूजन, दुष्पूजन, नादीशाद्द, नराशयपूजन, आन्यहेम – एकका विधीची तपशिलानिशी संगता होऊ लागली. राजे, युवाज आणि सोशराबाई यांच्या राजहस्तानी निरानिरळ्या होमकुंडात बेल, कट, औंदूबर, पिपळ, आप्र यांच्या सामिधा पडू लागल्या. दूध, तुप, दही, मध यांचे हवन होऊ लगाले. या विधीतील सर्वांत मैजेचा विधी आला गांजांच्या मैंजीवधनाचा ! त्यासाठी राजे चंदनी पटाकर बैतेदार न्हाव्यासमर बसले – डुईवर संजाव कोरुन घेण्यासाठी !

बलदंड राजे ‘ बडु ’ झाले. राणीवसा, कर्त्याक्षसा असताना, फर्जद-सूनबाई असताना राजांचे सविध मैंजीवधन बाले ! छातीवर यजोपवीत चढले. अवध्या मुलव्याला नवा जन्म देणारे राजे ‘ द्विज ’ झाले !

मैंजीबंधनाने राखतल झालेले राजांचे पूर्वील विवाह शाकवसंमत करून घेण्यासाठी सांचे. पुण्हा सोशराबाई, पुत्राळाबाई आदी राणांशी सम्राजक विवाह झाले. राजांनी गागाभृंडाना मनवी एक इच्छा बोलून दाखविली – “ आम्ही सूर्यवंशी करिता आम्हास सोवितु मंत्राचे पुक्षण घाले. ”

गागाभृंडाना ती पठली. सवितुहायासाठी यजकुंड-सज्ज करण्यात आला. हा होम खिंयाना लाभत नसल्याने या विधीतून सोशराबाईना वाळाण्यात आले.

आवतीला पुढा करून राजे आणि संभाजीराजे यजकुंडाजवळ बसले त्यांच्या भोसलाई हातांनी त्यांचे आदिदेवत सूर्यनाराणाच्या नावे कुडात चंपक, चंदन, बिल्वकांसाच्या समिधा पडू लगाल्या. हवन अकून ते दोघेही सूर्यवंशी पितापूर उमे ठाकले. गंगा, सिंधु, अमृता आदी सप्त नद्या जल त्यांच्या ओंजाळीतून अर्च्य मण्णून मावळी सूर्याला अणि होऊ लागले.

मिट्या डोळव्यांनी सवितु-मंत्राचा उद्योग ते गायत्री छंदात करू लगाले – “ त्वं श्रुत्वः स्वः तस्मविवरणं भग्ने देवस्य धीमहि विष्णो यो नः प्रचेदयात् ! ” “ भूलोकाला आणि स्वर्णोकाला उजवळणारे ते सूर्यचे दिव्य तेज आम्ही सैवव वितीतो. ते दिव्य तेज आमची बुद्धी उजवून टाको. ”

शांतिहोमांच्या पवित्र मंत्रोषांनी बालेकिलत्याची तटबंदी चौथडी भरून वाहू लागली. विनायक, नक्षत्र, ईंद्र, ग्रह पूर्णिमा योगांचे यजकुंड धडधडले. हवकासाठी जाळून घेणाऱ्या दूध, तुपाच्या पौष्टिक वासाने महावेदी दाटून गेली.

महावेदीन्यांच्या प्रध्यमालानी सजलेली तुला एका भक्तम खांबाला उभी कराप्यात आली होती. तिचे पूजन झाले. राजांच्या तुलदानविधीला प्रारंभ झाला. उजव्या बाजूव्या पारड्यात उजवा पाय प्रथम ठेवून राजांनी वीरबैठक घेतली. गागाभृ, बाळभृ, अनंतभृ औंजाळी-ओंजाळीनी तज्जक्तील इळवळीत मोनमोहा तुलेच्या डाळ्या पारड्यात थोडू लगाले. भोसलाई सोनसूर्य वर घोष्यासाठी सोने श्वद् लगाले.

रोखल्या नजरेने संभाजीराजे पराड्याकडे बघत होते. “ या उत्त्या रायगडाला सोनसूर्य देऊन तो डाळ्या पारड्यात उचवून ठेवला तरी आलासाहेबाचं पारडे फरसबंदी सोहून उद्दून नये ! ” असे त्यांना वाटल होते.

राजांनी वीरासनी बैठक घेतलेले पारडे फरसबंदी सोहून उचवलेले गेले. राजांची सुवर्णतुला झाली. मंत्रांचा घोषव घोष उठला. सतरा हजार तेलुल्या मोहरा तज्जक्त उत्तरुन त्यावर गागाभृंडानी मंत्रित फुले ठेवली. चांदी, तांबे, काषू, शिसे, फक्ते, मध, मसाले, साखर असा राजांच्या आणखी घंगरा ठुला राजांचीकीत जोखण्यात आल्या.

“ युवराज, आइए. पुष चढाई उलादेवतापा. ” गांगांनी संभाजीराजांच्या हाती पुलुची ओंजाळ ठेवली. पुले वाहून संभाजीराजांनी तुलेवर हळदीकुंकू सोहून तिला वंदन करीत उजवा पाय उजव्या पारड्यात ठेवून वीरबैठक घेतली. मंत्रांचे घोष उद्दू लगाले.

गागाभृ, बाळभृ, प्रभाकरभृ सोनमोहराच्या मोहरा बघताना विचाराची एक ओंजाळ कुट्टनारी संभाजीराजांच्या मनाच्या पारड्यात सोडली गेली – “ आपाच्या मासाहेब इंध येतील आणि ‘ शंभूवळ ’ म्हणत शिवलिंगाला नेहमी वाहतात त्यांतील एकच विल्वपान त्या पारड्यात सोहून आमच्याकाढं बघतील तर आपाच पारडे हां हां म्हणता आभाळाला जाऊन थडकेल ! ” संभाजीराजांनी वीरबैठक घेतलेले पारडे फरसबंदी सोहूलगाले. पीतवर्ण वर्ख अंगभर

लेपेदून शेजारी उम्या असलेल्या राजांना ते बघताना वाटले— “ मोहरांच्या पारऱ्यातील मोहर न पालटते आहे. पिवळ्यायमक मोहरा सावळ्यासावळ्या होताहेत ! ”

पंत्रोंच्चाराचा उद्योग कणांचा गागाभांगा, सावळ्या मोहरा बघणाऱ्या राजांना, विल्वयानाच्या किचारात गेलेल्या संभाजीराजांना कुण्ठलाच कल्पना नव्हती की पारऱ्यात बसलेल्या, टेप नसलेल्या सोनेची कमळला एक स्नीमन आपल्या डोळ्यांच्या ताजळत तोलून धरू बघत होते. सोनेची बुद्ध्यांचा शाळू नेसलेल्या, कपाळी कुऱ्हगडै असलेल्या, नाकात नस्त त्यालेल्या येसूबाईचे ! आपल्या अंगावरचे साळे सुवर्णांकार त्यांनी आपल्याच डाळ्या डोळ्यांच्या पारऱ्यात टावून बघितले ! मनाचे सोनकमळ त्यावर टाकून बघितले. उज्ञ्या डोळ्यात बैठक घेलेला हटवारी, बेडर, बांडा, केशी टोप काही रेसभर हलायला तथार-नव्हता !

कावऱ्या-बाबऱ्या येसूबाईचे आपल्यावर कुणाचे ध्यान तरी नाही ना म्हणून डावे, उजवे बाबरून बघितले. त्यांच्या शेजारी उभी असलेली धाराऊ हसत त्यांना म्हणाली, “ नव्हची सर्व न्हई तुमानी सुनवाई, म्हून ती काच देतीया ! ” ते ऐकताना येसूबाईच्या गाली पळशच पळस फुलारेले. संभाजीराजे पारऱ्यातूम खाली आले.

“ महाराजि, आइ. ” आचार्यांनी सोयाबाईच्या हाती फुले विली. तुलेची पूजा करून पारऱ्यात उजवे पाऊल ठेवताना सोयाबाईंना आचार्य सांती घेऊ द्या ! त्यांच्याक्षेत्रे जागवेल असे शोटवळते आचार्य आठवून मग हास्तप्रित्यका रामाजांच्या हाती देताना जागवेल असे शोटवळते आचार्य आठवून मग काही न बोलताच त्यांनी एकडोनीच पाहाट किरणांच्या मोहरा वेचीत फुढू थातली. राज तीन घटका जेवें शुद्ध ज्योतसीची पहाट किरणांच्या मोहरा वेचीत फुढू थातली. राज तीन घटका होत होता. पत्रास हजारावर राणसांनी गडावर दाटवा केला होता. दुडुण्डाचा नौबतीने सायांडावर डंकवाचे छत्र धरले होते.

पहाटस्नान घेऊन शूचिरूत झालेले एजे आणि संभाजीराजे जोडीने लोकमाता जिजांकुंच्या पायाचे दर्शन घेण्यासाठी त्यांच्या खासे भावलात आले. त्यांना आशीर्वद देऊन जवळ घेऊन जिजांकुंच्या थकल्या मनी विचाराचे काहू कल्सोळले—

“ केवळ मां पडलं ! काय घडलं आणि काय नाही ? आईच्या कृपेनंव सान्या बाकाचातून निभावलं. तिच्यामुळे आजकाचा दिवस उजाडला. हे बघायला आज आमची स्वारी पाहिजे होती. राजाचे दादामहाराज पाहिजे होते. आमच्या थोल्या सूनबाई पाहिजे होत्या. ” दमा दाटवळेल्या जिजांकुंच्या छातीत शाहजीराजे आणि सूनबाई यांच्या आठवणीने कळू दाटली.

असल्याने ती निकलाने रोधू बघत होत्या. त्यांचा शास कोडणीला पडला. घशात खबरखव मोहर न पालटते आहे. पिवळ्यायमक मोहरा सावळ्यासावळ्या होताहेत ! ”

पंत्रोंच्चाराचा उद्योग कणांचा गागाभांगा, सावळ्या मोहरा बघणाऱ्या राजांना, विल्वयानाच्या किचारात गेलेल्या संभाजीराजांना कुण्ठलाच कल्पना नव्हती की पारऱ्यात बसलेल्या, टेप नसलेल्या सोनेची कमळला एक स्नीमन आपल्या डोळ्यांच्या ताजळत तोलून धरू बघत होते. सोनेची बुद्ध्यांचा शाळू नेसलेल्या, कपाळी कुऱ्हगडै असलेल्या, नाकात नस्त त्यालेल्या येसूबाईचे ! आपल्या अंगावरचे साळे सुवर्णांकार त्यांनी आपल्याच डाळ्या डोळ्यांच्या पारऱ्यात टावून बघितले ! मनाचे सोनकमळ त्यावर टाकून बघितले. टेप नसलेल्या सोनेची कमळला एक स्नीमन आपल्या डोळ्यांच्या ताजळत तोलून धरू बघत होते. सोनेची बुद्ध्यांचा शाळू नेसलेल्या, कपाळी कुऱ्हगडै असलेल्या, नाकात नस्त त्यालेल्या येसूबाईचे ! आपल्या अंगावरचे साळे सुवर्णांकार त्यांनी आकुसाहेब.”

“ आकुसाहेब. ”

जिजांकुंच्या पाठीशी शाळ्या. सान्यांनी सावळन त्यांना मंचकावर बसते केले. सान्यांचा जीव कल्बवळला. आचार्यांची वर्दी शेजून बाळंभ महालात आले. त्यांना बघताच जिजांक म्हणाल्या, “ राजे-युवराज, या तुम्ही. आचार्यांची सागी आली. आता तुम्ही आपचे नाही ! सिंहसनाचे ! पंडित खोलंबेळत. ”

जिजांकुंच्या पाठीशी येसूबाई, धाराऊ यांच्या पावशूल घेतली. दोघेही महावेदीकडे जायला निघाले. मुजा देत माणऱ्या कदमांनी मांगो हटून बळण्यापूर्वी संभाजीराजांना मान वर करताच पदरामे डोळ्यांच्या कडा डिस्ताच. त्यांचे पाय फरबंदीला जाखडल्यात झाले. “ चला. ” गजांचा घोरा साद त्यांच्या कानी आला. ते कळते झाले. चालू लागले. जागीश्वर आणि भवानीपूजनसाठी. ” पाठीशी गाप गप्प उच्या असलेल्या धाराऊला “ धाप लागल्यान पाणी दाटतंय. ” पाठीशी कळवेल नाही की धाराऊकूच्या जिजांकुंच्या पाणी दाटलेच होते ! कसलीही धाप नकताना !

महावेदीचा उभा मंडप बळवेवेते, पंडित, शास्ती यांनी दाढून मेला होता. मंडपांच्या मध्यभागी, अष्टदिशाना आप्रपत्रे आणि श्रीफले मसतकी घेतलेले मुखांचे, लऱ्याचे, तंब्यांचे, मृत्तिकेवे कुंभ स्थापित केले होते. त्यांत दूर, दही, त्रूप, मध्य आदी पंचामात्रा आणि पाणी मात्रिक करून एक नेटका अभिषेकचीक मिळू केला नहालेल्या शुभ धार्यांनी ते अष्टकूम एकजीव करून एक नेटका अभिषेकचीक प्रशस्त आसंदी उभी केली होती. राजे, होता. चौकाच्या दक्षिण दिशेला औंदुवराची ती बैठक होती. युवराज, सोयाराबाई यांनी अभिषेकानाऱ्या औंदुवराचा पवित्र समिधांची. तिच्यासमोर कळीच तुपाने शीण भरलेली कांशाची मोठी परात गंगोळी फिरलेल्या चंदनी चौरांचा घांडली होती. तिच्या उजव्याता तर्केने तुप भरलेला मुख्यकलश, मोतीलाच भरलेला रौप्यकलश, दही भरलेला ताम्रकलश, दृश्य भरलेला रौप्यकलश, दही भरलेला ताम्रकलश, दृश्य भरलेला रौप्यकलश, दही भरलेला ताम्रकलश, मोतीलाच उबळ, उबळ उसळू लागली. निधीं स्वभावाच्या जिजांक, राजे-संभाजीराजे जवळ

नक्षमदार छन, मध्यप्रियांच्या अब्दागिरी पंखा, भावे वाद लोंबेण्णरा सोनेरी मोर्चेल असा अभिषेकी संजाम हारीने लावून ठेवला होता.

राजमंडळांच्या समंतक स्नानासाठी चौकाच्या मध्यभेगी दोन स्नानचैक उमे केले होते. एक खुला, राजे व संभाजीराजांसाठी. इसरा आडपड्हे टाकवलेला.

सोयाचारावाईच्यासाठी, स्नानाचे संहीव पाणी अभिषेकचौकाबाहेर काढव्यासाठी विटावे पाठ लांच्या भवतीने फिरविले होते. मंडपांचे पूजन करून मंत्रवोषांच्या गवरात राजे-सभाजीराजे-सोयाचारावाई-सोयाचारावाई हे राजमंडळ मढपात आले.

गणेशपूजनाने अभिषेकचिथीला सुखावात झाली. कुकु-हळदीच्या चिमटी सोइन राजमंडळ दक्षिण पाऊल धारायापार ठेवीत अभिषेकचौकात आले. ल्यांच्या पाठेपाठ अंबकंपत, दत्ताजी चिमल, निराजीपंत आणि रुद्राश्चिंडित हे मंत्रिगण आले. समंतक स्नानानंतर राजे-युवराज यांचे पृथिका आणि पंचामृतसनान झाले. पंत्राचा घोष चडील पडला. मंडपभर जागा मिळेल तिथे माणस दाटले होते.

मंत्रिगण पाठीशी घेत राजे आसंदीजवळ आले. आनंदीची सविध पूजा झाली. पाशाचा स्पर्श होणारा नही असी इक्षता वेत राजे आसंदी आसूल झाले. पाठेपाठ चडीली पडला. मंडपभर जागा मिळेल तिथे माणस दाटले होते.

अभिषेकांच्या माडल्या संजामातील छुरा आणणार्जीनी उचलले, अब्दागिरी मोरपंखा अंबकंपतांनी घेवला, सुवर्णांमोर्चेल दत्ताजीनी हाती पेलला. तिषेही आसंदीच्या पाठीशी झाले. सुवर्णकुम्भ घेतलेले मोरेपंत, रौप्यकुम्भ उचललेले हंवराराव, ताम्रकुम्भ तोललेले रामचंद्रपत, मृतकाकुम्भ सावरलेले रुद्राश्चिंडित आणि सुवर्ण हिरे-रत्नजडित राजदंड पेललेले न्यायाधीश निराजीपंत आसंदीच्या दुर्फा झाले.

भंडारा वाहिलेली सोन्याची ओंजाळ पूर्वेच्या दिशेने उधळून आचार्य गणाभूंनी खड्या आवाजात अभिषेकाची रोमांचक, पावन नांदी दिली—

“ ३५ गणपतये नम! ! कुलदेवतोम्यो नम! ! ”

मोरोपंतानी हातीचा तूपभरला सुवर्णकुम्भ बाळवळांच्या हाती दिला. राजे, सभाजीराजांच्या राजमस्तकांवर अभिषेक होऊ लगाला. ते तिषेही निश्च लगाले. तुम, दृश, दही, मध अशा सत्त्वसत गंगा, सिंधु, यमुना अशा लोकनांच्या पावन जलात, पश्चिम, पूर्व आणि दक्षिणेस गर्जत, उसळणाऱ्या मदाच्या सागरांच्या अशण जलात ते निश्च लगाले आणि ल्यांच्या बरोबरच जगदेव्या थोर भुव्या रसयाडी निश्च लगाला, जमलेल्या पत्रास हजारांवर उत्तरांतून औसंडणाऱ्या स्वातंत्र्यलालात. नागराजाचा सोनकिनारी जरीपटका निश्च लगाला, वरच्या आकाशातून पाझरणाऱ्या आजवर कारी आलेल्या हजारो मावळवीरांच्या आनंदांसवांत जिजाऊने ‘म्हातरपण’ निश्च लगाले, कृताधीतच्या, जीव कोडणाऱ्या दम्यात! जागंबेचे

‘आईपण’ निश्च लगाले भुत्यांच्या ‘कववुक महिस्यात’ औपवीखोपटात अंग-टाकणाऱ्या, शिंगाची तान कानी पडलाच एका हाताने पाठीशी डाळ गांधून घेत दुसऱ्या हाताने आपल्या खोपटावर चिलमीवरचा निखारा तसाच उचलून ठेवून ‘जय भवा ३ नी’ गर्जत शोड्याकार मांड घेणाऱ्या हर मावळी धारकळांचे ‘मदेपण’ निश्च लगाले, “आत माराठा गादी जाली!” या राजाड्या अभिमानात!

अभिषेकसंपन्न झालेल्या राजमंडळानें उंची राजेपेहाव परिधान केले. काशाच्या परातील कठीव तुपाच्या दफिणात मुखदर्शन घेताले. शखळूजा करून राजे, युवराजांनी अंगी शाबे घाण केली. समर्थन्ना कोंदं खांद्यावर घेताना राजांच्या मनात त्यांनी दिलेला बोध टंकारला— “माराठा तिकुक मेळवावा! महाराष्ट्रमध्ये वाढवावा! देवद्रोही तितुके कुते! मारून घालावे परते! अवधा हलकललोल करावा!”

युवराज संभाजीराजांना संती घेऊन राजे गाणगाभूंमारूप चालले दवारारीचैकाकाडे. सिंहासनाच्या रोबाने. लांच्यामारूप मंत्रिगण, शास्त्री, जमलेले बित्रीचे सरदार चालले. दूखव डोंगरागांआड नवा उपकाळ भवितव्याची वाट चालला.

राजे, युवराज, सोयाबाई दवारारीचैकात आले. मुंगी शिघाला वाव मिळणार नाही असे पाणूस चौकात दाटले होते. छालाला धरून चौबाजूना ओळंबलेले झालद्वार पडदे अळकल होते! पुष्पमालांनी साय दवावर शिणगाराला होता. सांचांचे डोळे अखडले होते, राजमंडळावर. टाचा उंचावून माणसे घडपडत होती. राजदर्शनासाठी.

राजे, सोयाबाई, युवराज सिंहासनाच्या चौथच्यासाठोर आले. प्रथम पायरीला लागूनच एका चौरंगावर चांदीचे घांगळ होते. त्यात ताम्र मुहूर्पत्र सोडले होते. आचार्यांनी दिलेले शीफळ चौथच्याच्या प्रथम पायरीजवळ वाढवून राजांनी भक्तेले दुहाती फेकली. सिंहासनाची सविध पूजा बायली. पोताराजाने समेर घरलेल्या परडीतील भंडाच्याची मूळ उघळली.

“ जांदब, जांदब ” कुणालाही ऐकु येणार नाही असे स्मरण करीत राजांनी सोनपत्राने मठविलेल्या चौथच्याच्या पायरीत्व उजवा पाच टेवला. राजे चौथा चह लगाले. ल्यांच्या पायमागाला धरून सोयरावाई, संभाजीराजे चौथा चहले. मोतीलांच्या छत्राला धरून असलेल्या, व्याप्रदंडे हिं-रत्नजडित, प्रशस्त, सुवर्णसिंहासनाला छातीशी हत भिंडवीत राजांनी बदन केले. पाय न लावता, उवाता पुढा धरून त्यांनी सिंहासनावर वीरेदेक घेतली.

सिंहासनसमेरच्या चरणासनाला लागून असलेल्या उजव्या सोनेसी पायरीबर संभाजीराजांनी बैठक घेली. डाढ्या तर्फेला असलेल्या पडेवंद गणीवशत सोयराजांनी बैठक घेतली. अष्टप्रधान मानाश्रमांने एक एक सुवर्णसंतभ धरून खडे झाले. अब्दगिरे, मुर्जवलार, चवरीवाले, मंखावाले यांनी आपआपल्या जाग घेतल्या. आचार्य गाणगाभूंनी राजे-युवराज यांच्या मात्रकीचे ठेप उत्तर येकल्या तबकात आचार्य गाणगाभूंनी राजे-युवराज यांच्या मात्रकीचे ठेप उत्तर येकल्या तबकात

ठेवले. दुसऱ्या तबकात असलेला राजांचा अभिमंत्रित शुभ्रवर्णी टोप आचार्यांनी हाती घेतला. मंत्रसाद उटू लागले. मुहूर्तपात्र घंगाळात ढुबताना आचार्यांनी राजटोप राजांच्या मस्तकी स्थापित केला. दुसरा केशरी टोप संभाजीराजांच्या मस्तकी चढविला. रायगडाचा बुलंद तोफखाना दणाणू लागला. उखळी, बंदुकांच्या फेरी झडू लागल्या. चौघडे, नगरे, शाजणे यांचा राजडंका घुमू लागला.

गुरुद्विदारने हाताचा गुरुद्वित उचलून धरीत ठणठणीत अल्काब दिला —

“ राजश्रियाविराजित, सकळगुणमंडित, क्षत्रियकुलावतंस, सिंहासनाधीशर गोद्राहण-प्रतिपालक, हिंदुपदपातशहा० श्रीमन् महाराज छत्रपति शिवाजीमहाराज की००...! ”

“ जय० ! जय० ! जय० ! ” उभ्या दरबाराने तो अल्काब वरच्यावर तोलून धरला. त्या कल्लोळाने चौथन्यावरची सुवर्णी न्यायतुलाही थरथरली. आपल्या दोन्ही पारड्यांत नाचण्याएवढीही तफावत नाही ना याची खातखामा करून घेत स्थिर झाली !

कानी पडलेला जयकार संभाजीराजांच्या अंगी टपटपून उठला. त्यांना वाटले उठावे आणि घाटी फुलवीत आपणही त्याला दाद द्यावी !

उगवतीवर आलेल्या सूर्यांची किरणे थेट चौथन्याला मुजरा द्यायला रुजू झाली ! सुवर्णी सिंहासन झळाळून उठले. नेहमीच्या सरावाने संभाजीराजे बसल्या बैठकीवरूनच दूरकर दिसणाऱ्या सूर्यांचे दर्शन घेण्यात दागले.

त्यांचे ते सूर्यदर्शन भंगले. कारण त्यांच्या अवती-भोवती रोपांचक खणखणाट करीत सोनमोहरा कोसळत होत्या ! सिंहासनमंडित राजांना प्रधानमंत्री मोरोपंत ओंजलींनी ‘सुवर्णस्नान’ घालीत होते. राजांच्या मस्तकावरून उड्या घेत उतरलेल्या मोहरांचा, पायगतीला बसलेल्या संभाजीराजांच्या भोवती सडाच सडा पडू लागला.

एकलगीने भरजरी नजराण्यांची शेकडो तबके सिंहासनासमोर पेश येऊ लागली. दरबारी गर्दीतून वाट काढीत टोपीकरांचा गोरा साहेब हेनी ऑकझेंडन सिंहासनासमोर आला.

डोकीवरची साहेबी टोपी उतरून राजे-युवराजांना कमरेत झुकून अदब देताना तो टोपीकर बोलीत पुटपुटला — “ युवर एकसलन्सी राजा सेवाजी में पॉवर हिज मर्सी टू ऑक्सेप्ट यि गिफ्टस ऑफ कंपनी ! ”

त्याच्या तबकधान्यांनी आणलेल्या नजराण्यात राजांच्यासाठी एक हिरेजडित शिरपेच, दोन किमती मोती आणि दोन हिरेजडित सलकड्या होत्या. संभाजीराजांच्यासाठी दोन हिरेमंडित सलकड्या आणि भरजरी हिन्यांची एक कंठी होती.

नजराण्याचा विधी आटोपला. महादानी देकार सुरु झाला. जमल्या ब्राह्मणांना, गोसावी, उत्पात, वासुदेव, भुत्ये, पोतराज, बैतेदार, फकीर, बैराण्यांना राजे-युवराज दान करू लागले, दान घेणारे भरल्या तोंडाने दुवा-आशीर्वाद देऊ लागले — “ तथास्तु, भोलानाथ सुखी ठेवील. खुदा सलामत रख्ये. ”

देकार सरला. दरबारी कलाकारांनी पवाडे, नृत्य, भजन यांच्या शेलवव्या चिजा पेश केल्या. सर्वांत शेवटी ब्रजकवी भूषण कमरशेला आवळून सिंहासनाच्या सामोरा आला. त्याची बिजलीवर मांड घेतलेली दिमडी थड्यडू लागली. कानावर हात घेत त्याने राजांच्या कुलदेवाचे नमन धरले.

“ जै जयेती जै आदि सकति —

जै चमुंड जै मुंड भंडासुर खंडिनी।

जै सुक्त, जै रक्तबीज बिहुल बिहंडिनी !! ”

ते नमन ऐकताना राजांचा हात छातीवरच्या कवळयांना भिडला. डोळे मिटलेल्या संभाजीराजांना साक्षात अष्टभुजा दिसू लागली. दिमडी छळकत थडाडू लागली —

“ दशरथ जू के राम, मैं वसुदेव के गोपाल ।

सोई प्रगटे साहि के, श्री सिवराज भुपाल ॥

सिव हि औरंग जिति सकै, और न राजा राव ।

हस्ति मत्थ पर सिंह बिनु, और न घालै घाव ॥

औरन को जो जनम है, सो याक्षे यक रोज ।

औरन को राज है सो, सिर सरजा को मौज ॥ ”

भरल्या दरबारातून भूषणच्या ढांदार शिवगौरवाला सहज दादी येऊ लागल्या. डोळे मिटलेला भूषण हात छताकडे उडवीत शब्दाचे पोतचे पोत नाचवू लागला —

“ जीवन मैं नर लोग बडो, कवि भूषन भाषत पैज अडो है।

है नर लेणन मैं राज बडो, सब राजनमें सिवराज बडो है॥

को दाता ? को रन चढो ? को जंग पालनहार ?

कवि भूषन उत्तर दिखो, सिव नृप हरि अवतार ॥ ”

युवराजपण विसरून संभाजीराजे हात उठवून कवी भूषणच्या तेजरसी, रोपांचक रचनेला दाद देऊ लागले. चौकात मागे पाण्यांची कारंजी उसळत होती. पुढे शब्दांची कारंजी उसळू लागली — राजांचे यश वर्णन करताना बेभान भूषण स्वतःला विसरला.

“ तेरे तेज है सरजा दिनकरसो —

दिनकर है तेरो तेज के निकर सो ॥

तेरो जस है सरजा हिमकर सो —

हिमकर है तेरो जस के अकर सो ॥

कुंद कहाँ, पयवृंद कहाँ, अरू चंद कहाँ —

सरजा जस आगे ?

बाज कहाँ, मुगराज कहाँ, गजराज कहाँ

तेरो साहस के आगे ? ”

“ च्वा ५ ! ” भले। “ संभाजीराजांच्यातील कविमन दाद देऊन गेले. भूषण थांबला. शपथमूळे आलेल्या भूषणमोर सारपेशाने झाकलेले मोहरांचे तरबक आले. राजे सिंहासनावलन उडुने. संभाजीराजे सोनपत्रवाचर खडे झाले. सोयाबाईनी राणीवसा सोडला. राजमंडळ गडेल जगदीश्वराच्या दर्शनासाठी निघाले.

“ श्रीमान छपति शिवाजीमहाराज की १५ ”

“ जय ५ जय ५ जय ! ” जयकारांनी भोवतीचे झिरझिरे पडवे सठ्ठसवून उडले.

राजमंडाळाच्या कदमा-कदमा बोरोबर दुहातीची शेकडो इमानी प्रस्तके कुकु लागली. प्रहारुजे कुइ लागले.

क्षारखानासमोर राजयात्रेचा संरंजाम सिद्ध आला होता. गव्हात सोनेरी घाट किणकिणवीत, कानाच्या झापा फडफडविणारा, सोड, गंडनाळ यावर रंगी नक्षी किरलेला, उजव्या पायात चांदीचा तोडा भलेला, पाठीवाच्या भरजरी झुलीवर देखणी, किरणात झळझळती सोनअंबारी घेतलेला ‘विश्वू’ हत्ती ‘राजेशेवत’ म्हणून अलमस्तपणाने हुलत होता. त्याच्यासपैर पांढराशुभ्र, जातवान घोडा, आयाळीवर गिसाचा मोरेल मिरवीत, अंगी तलम शूल घेऊन, गव्हात सोनकोयच्याची माळ आणि उजव्या पायात सोनतोडा मिरवीत लाभाचा ‘एजनअश्य’ म्हणून उभा होता. नंथ्या तलवारी हाती पेलून निवडीच्या पेहरावातील दरवारी मानकचाची दुहाती शिस्त घरली होती. अब्दगिरे, निशाणबादीर, चवरीबाले, गुझीव यांनी एपावताला कडे टाकले होते. माहुतने इशाप देत राजेशेपावत बसता केला. त्याला शिंदी लावण्यात आली. उजव्या हाती सुवर्णी अंकुश घेऊन फीलवान म्हणून मलबकर हंडीवराव प्रथम राजेशेवतावर आसड झाले. पाठोपाठ राजे व बाबीचे राजमंडळ ऐपावतावरील मोनांबारीत स्थानापन झाले. सोनमोर्चेल घेऊन चडलेले मोरोपंत त्यांच्या पाठेशी वीरविठकीत बसले.

हंडीरावांनी ऐपावताल अंकुशमार देऊन खडे केले. सुवर्णी फुले, गुलाल, पुणे ऐपावतावर उधळली बाऊ लागली. राजयात्रा निघाली. कुबेरी थाटात. लेझामाचे तोडे खेंदीला पडले. राणहलया, ताशे तडतडू लागले. तोड्याच्या बंदुका आणि जडशीच उखळ्या दणण. लग्नस्या. दाडगृहे, फरीगदगा, दोशाच्या याचे खेळाढी अंबारीतल्या राजमंडळाला आपले कसव दावण्यासाठी समोरच्या खेळाढ्यावर झेसरीने घासू घेऊ लागले. गुरुबद्दर राजअल्काब देऊ लागले –

“ राजशिंगा विराजित ... सकळ गुणर्मिंडित ... ” दाटल्या केंगणी पाड्यांचा लालदर्या सरकू लागला. त्या सकूत्या दर्यावर अंबारीच्या रूपाने वर आलेला, मावळी अभिमानाचा सर्व बघून आवतीला कासराभर वर चढलेला आभाळीचा सुर्खी क्षणभर त्रयकन कमेत शुकला ! ‘शिव’ आणि ‘शंभो’ शंकराच्या दर्शनाला निघाले. राजयात्रा जगदीश्वराच्या मंदिरासमोर आली.

एका बाजूला महाराणी सोयरबाई, दुसऱ्या बाजूला युद्धाज संभाजीराजे घेऊन

राजमंडळाला आपले कसव दावण्यासाठी सोयरबाई, दुसऱ्या बाजूला युद्धाज संभाजीराजे घेऊन दुनावतथा. हंत नहवू नासा. खालंत पाचाहात जावा केसं ” निरळ, भावड्या,

मावळी प्रेमभावनाच्या अभिषेकाने चिंब होऊन लोकमाता जिजाक निघळू लगल्या.

देवदर्शन करून राजयात्रा बालेकिल्ल्याकडे पातली. राजमंडळ जिजाकाच्या खासेमहालाकडे निघाले. राजमंडळ येताहेत.” वर्दी ऐकवाना जिजाऊचे सुकुलले आग रोमावून त्यापती महाराज येताहेत. धाराक, येम्बाई उच्या होत्या.

“ छत्रपती महाराज बैठकीच्या भवकथाने पुतळ्याबाई, धाराक, येम्बाई उच्या होत्या. थरपले. त्यांच्या बैठकीच्या भवकथाने संभाजीराजांनी गुडधे टेकले.

जिजाऊचा पायांवर डोके ठेवण्यासाठी छापती शिवाजीमहाराजांनी गुडधे टेकले. त्यांच्या बालेने संभाजीराजांनी गुडधे टेकले. यायाडाएवढळवा उंच थारल्या मायेसमर त्यांनी प्रस्तक शुकविली. जिजाऊच्या पिल्या डोळ्यांपैस उटेलेले थेब सुकुल्यांना न जुमानाता घरंगळले. महाराजांच्या राजयात्रेवर उतरले. जालेला अधिषेक पावन झाला !

जिजाऊ आशीविदासाठी बोलू बघत होत्या. शब्द फुटेना. उमे आग थारथक लगले. आठवणीच्या हजारे सुकुल्यांच्या मर्णी उल्लाङ्घन्या होत्या. मन असऱ्या विचाराच्या कल्लोळात होलपृष्ठ बघत होते. त्यांच्या पायांवर डोके ठेवून महाराज तसेच काही क्षण थाबले. कसल्यातरी निधीरी विचाराने महाराजांनी भान वर घेतली. भरल्या होळ्यांमुळे त्यांना जिजाऊ दिसतच नक्कल्या. महाराजांच्या दोन्ही हातांचे झोले मस्तकीच्या राजटोपाला भिडले. कुणाला कल्याना नसताना त्यांनी तो कीरीधवल राजटोप उतरल साळ जिजाऊच्या पायांवर तेकला ! आणि तो उवळताना त्यांचे उमे आग गद्यादू लगले. “ शिवबा ५ ! ” डोके पदराने निपटून टाकीत जिजाऊसाहेबांनी लगावीने तो टोप उतरल्या. महाराजांच्या मस्तकी पुढा चढवून त्याना उठवून मिठीत घेताना कसल्याही आशीविदापेक्जी पुढा त्या एवढंच म्हणू शकल्या, “ शि ५ व ५ बा ! ”

जिजाऊचा थरथरता हात महाराजांच्या पाठीवराच्या जरीकेवरीवर, उपर्यावर फिरत राहिला. बाहेलून अत्यंत मूळ वाटणारी पण आतून पार गलबद्धून आलेली ती राजमातेची आणि श्रीमत योयाची मिठी लेशांनाच निटपणे कळू शकत होती. महाराजांनी खांधाला लावलेल्या समर्थाच्या बेरांगी कोंदडाला – आणि – आणि महाराज-जिजाऊंनी अंगावांद्यावर खेळवून ऐन भरीत आणलेल्या संभाजीराजांना !

राजसाधिषेकाचे उत्तरविधी आटोपले. आचार्य गागाभांडुना मखालस होनंची दक्षण देऊन, पहांचासाठी हत्यारंद शिंबंदी त्यांच्या दिमीला जोडून महाराजांनी त्यांची गोरवी बोळ्यावण केली.

राजमाता जिजाऊसाहेबांच्या महालीचा राबता वाढला. जेधे, बांदल, कंक, सिलिंबकर यांच्या जमेतील पाणीद्यारी मस्तके जिजाऊंच्या पायांना भिडू लगली. “ आऊसाहेब, शेताव. तब्बेतीला धरा. लई तपदा करू नगासा आता. पाऊस धाराचे लागल्या. आगास्ती जाच पायजे. शेतीवाडी हाय. निगताव. गारळ्याला दम्यांचे दुखण दुनावतथा. हंत नहवू नासा. खालंत पाचाहात जावा केसं ” निरळ, भावड्या,

जमले मावदमाणूस चौबाटा पांगले. गड उल्लाला. मृगी काढी छेपी आभाळाला धरून आली. पावसाळी चावरा वारा रायगडावर सुकूत रपिसाट धोधालूला. शाडंचे डें रे पलव्या खाऊ लागले. बाघला झड्या उथळल्या. निकाराने बहून असलेल्या जिजाऊंनी बिछायतीवर अंग टाकले. दम्याच्या धूसकाच्यात त्याच्या धशातील “जांदब” धुसमट लागला. कांबळ्याच्या दोन दोन घड्या टाकल्या तरी अंगम काटा उदू लगाला. त्याना गडावरून पचाडात हलविणे भाग होते.

पडदेंद्रंद मेणे जोडण्यात आले. हातजोड देत, शाल पांघरलेल्या जिजाऊंना महाराज आणि संभाजीराजे यांनी खासेमहालाबाहेर घेतले. पुतळाबाई, धारारु, येमबूई, सोयाराबाई, रम्माजे—सारा गोतावळा त्यांच्या भवती दाटला होता.

“राजे. औम्हास जरा दरबारीचैकत नेता ? ” जिजाऊंच्या तोहून शब्द आले.

“ जी. ” महाराज व युवराज यांचा दुहाती आधार घेत जिजाऊंच चालू लागल्या.

पूर्वभिन्न, सुवर्णांडित, रत्नजडावाच्या बतीसमणी सिंहसनासमोर उच्चा गाहिलेल्या जिजाऊंचे उभे अंग थरथरले. डोळे भरून आले. म्हातोन्या उरात भावनाचा कल्लोऱ दाटला. सिंहसनावरून्या मोतीलांच्या छांत्रांकडे बघत जिजाऊं धोरारट आवाजात म्हणाल्या, “चला. राजे, तुमच्यावर छल आलं....

बालेकिल्लखाच्या पालखीदरवाज्याने जिजाऊंच्या मेणा मनोन्याबाहेर पडला. त्याच्या दोन्ही तरफाना महाराज आणि संभाजीराजे पायी चालू लागले. पाठीमणून जनान्याचे सात-आठ मेणे चालले.... जिजाऊंच रायगड मोडहून निघाल्या. मेणाची काठांकी धरून चालताना संभाजीराऊंच्या मरी विचार उडू लागले. “ ही गडउताराची बाट कर्भीच मरू नये ! ” पलीकडे महाराज, अलीकडे आम्ही. मेणात मासाहेब. ही चालणी अशीच राहावी ! भोयी थकले तर त्यांच्या हातीचे थोये आम्ही घेऊ, महाराज घेतिल. मासाहेबाना घेके बसणार नाहीत अशी तोलती चाल धरू !

“ कधीतीरी महाराज मासाहेबाना म्हणाले होते — ‘ आम्ही आपला मान काय करावा ? ’ तो अमचा बकूच नव्हे. शरीर सोरून त्याच्या मोजड्या आपल्या पायी चढविल्या तरी ते घिरेच आहे. ” मासाहेब खोकू लागल्या की आमचाच जीव घोटाळणीला पडतो. खंत बाटते. त्यांचा दमा आम्हास घेता घेत नाही.

“ आता अभिषेक संपला. हा पावसाळा आम्ही पाचाडातच राहू. मासाहेबाच्या पायांजवळ. आम्ही रचलेली काढ्ये त्यांना ऐकवू. त्यांच्या धराऊना मालिश देऊ. दम्याची उबळ तुटाच त्याच्यासमोर तस्त धरू. धाप लागलेली असली तीरीही त्या हस्ताच म्हणीलू, हे. एकवा तुमची गीते. आमच्या शिववानं कधी गीते रचली नाहीत. तेवढी वाण शृंगारे तुम्ही भरून काढवीती. ” मा आम्ही त्यांच्यावरच रचालेले गीत सर्वात शेवटी काचू. ते ऐकताना डोळे मित्रे घेते पुटुपुटील, ‘ जादंब, जादंब ! ’ बिढ्यायीवर हात थोपटीत आम्हास बोलावून जवळ बसवून घेतील. तोंडाने त्या काहीच बोलणार नाहीत; पण आमच्या पाठीवरून फिरणारा त्यांचा हात उंदं बोलेल ! बोलतच राहील ! ”

पाचाडच्या दरूनीपाहालातील समया मंद तेवत होत्या. शिसवी मंचकावर जिजाऊंच पडून होत्या. खालीली महारोज औषधीमाना उपाळणाच्या धराऊनीला हातांतील किणकिणणाचा काकावरोज जिजाऊंच्या भानाने विचित्र सूर धम्ला होता.

“ आमच्या थोरल्या सूतबाईच्या सेवेत अशिंवा औषधीमाना जिजाऊंचा ! मात्रा घेऊन त्या कंठाल्या तेव्हा आम्ही त्यांना मारिंविल्या रायांची जरब देऊन त्या ध्यावला लावीत होतो. तेव्हा आम्ही त्यांना नकोशा होतात. आज ही सारीजण आमच्ये ऐकत नाहीत. आम्हास त्या ध्यावला लावतात. ”

“ या. ” दरूणायहालाचा उंबरठा. ओलालिणाच्या सोयाराबाईंना बसून जिजाऊंच क्षीण बोलत्या. त्यांनीच वर्दी पाठवून सोयाराबाईंना बोलावून घेतले होते.

“ बोलत्या. मदरी जोत्यावर महाडहून आलेल्या वैद्यांचा सल्ला बाहेर. मदरी जोत्यावर महाडहून आणि शुवराज ओलालिणाच्या बोलावून घेतले होते. त्यांच्या ओडेल्या चेहऱ्याकडे बघत तुलळीची घाट निश्चल ऐकताना चितातुर बसले होते. त्यांच्या ओडेल्या चेहऱ्याकडे बघत तुलळीची घाट निश्चल टांगी होती. मध्येच वाचाचा झापकरा घेत होता. त्याने घारेटील टोळ थरात होता. तिकडे कुणांचेच ध्यान नव्हते. सोयाराबाईंनी मंचकावर झुकून पदर तल्हाती घेत तीन वेळा जिजाऊंचा केला. नम्रकार केला. ल्यामुळे उठेलेल्या त्यांच्या सुवर्णी कंकणांच्या विणकिणाटाचा माण घेत काही क्षण शांतेत तेसेच गेले.

“ सूनबाई, काही एक मनचं तुमच्या कानी धालावून म्हणून आम्ही तुम्हाला यांड केलेल्या. ” जिजाऊंचना धाप लगाल्यागत वाटले. त्यांनी नजर करत्यासातरव्ये तुम्हपडे आक्रमले. जीव कानात होती. हात छातीवर होते. सोयाराबाईंच्या काणांकीचे कुंकूपडे आक्रमले. जीव कानात गोळा झाला. नाकाची नक्का देतेच असे त्यांना वाटले.

“ सूनबाई, आता अधिकांचं सांगायला आम्ही पहू याचा भरवसा नाही ! ” ते ऐकताना सहारोजर फिरणारे धाराऊने हात कलम झाल्यासाठेवरीज आम्ही मणास जें सांगतो आहोत ते शेवटचं. ते तुमच्या कानी धातल्याचे धाराऊने वाटले. त्यांचांना तर सर्वाहून अधिक मोळकळ्या नाही ! सूनबाई, आता तुम्हास एक नाही तीन फर्जद आहेत हे नीट ध्यानी ध्या !

“ बाही, भोसल्याचे पुलळ होती लागणं मुरिकलू. तुमच्या हातांत तीन आहेत ! त्यांना जरब देत जाणी बसवू लगाल्या. धराऊन अधिक बाढले. त्यांचांना तर सर्वाहून अधिक साभावून ध्या. हा बाढला पसरा, याहून अधिक बाढला. आता आम्हा दोर्याचा भार जपा. त्यांच्या आऊ गेल्या नि आम्हीच त्यांच्या जिजाऊंची धराऊनी हाक दिली. त्यांना तुमच्यावर आहे. धराऊ ५ ” कोरड पडल्याने पुढे झाली. पाणी काय पाहिजे हे ओळखून धाराऊ पाण्याचा गडवा. वाटी घेत चरक्याने पुढे झाली. आता महामाता व्हा. त्यासाठी “ तुम्ही महाराणी झालात. आम्ही भरून पावलो. आता महामाता व्हा. त्यासाठी ”

जमलेली मने चितेने कलंजली होती. आऊताहेबांच्या हड्डी दस्यासप्तर मात्रा हल्ल्या होत्या, काढे कंटाकळे होते, कनसती वरल्या होत्या.

खोकून खोकून फासली कासली चिक्किचिली झालेल्या जिजाऊकंठा डेळा लगला होता. त्यांची झोपोड होईल म्हणून हाती धरलेला त्यांचा हात तसाच ठेवून संभाजीराजे बसले होते. त्यांचा शेजारीच महाराज आणि रामाजे टेकले होते.

मोरेपते, आणणाऱ्यी, चांगोजी, हंडीराव, अंतोजी, रायाजी साचा झिक्काळ्याच्या माणसांचे भंककाला कडे पडले होते. मंचकाच्या उशालगतीला पुतलाबाई, चेस्वाई, धाराऊ, सोयाबाई असा छीवसा चितावल्या डोळ्यांनी उमा होता.

बाहेर घोयावणाच्या पापकासाळी वाचांच्या झापकारा मधूसूच महालत धुसला. चिराखदाने आणि समयांच्या ज्योती त्याने अंगम थारथरल्या. त्यांच्या थारथरल्या उजेडाबोर आतले मननु मन नको त्या शेकेने चारकून उठले.

“जी.” महाराज पुढे शुकळे. “तीर्थ द्या, गोंच.” दमा निधीरी झाला. “तुळशीपत्रही आणा.”

महाराज उठले. देव्हान्यात ठेवलेली गंगाजलाची तीर्थकुमी आणि तुळशीपत्र घेऊन पुढा मंचकाजवळ आले. पळीने त्यांनी गोंदक मासोहेबांच्या ओंठांत सोडले. त्यांच्या हातीनेचे सोनकडे थारथरले. मासोहेबांच्या ओंठांत तुळशीपत्र देताना उमा रायाडलच उचलून कुणिती आपल्या छातीवर ठेवला आहे असे त्यांना वाटले.

मासोहेबांच्या सेवेत सर्वांत शेवटी रुहोऊन गांगाजल आणि तुळशीपत्र पावन झाले! “शिवावा, जवळ या.” तुळशीपत्राआझून सावळे, निर्बंध बोल आले.

महाराज पुढे शाळे. “हात द्या.” कधी नक्हे ते, मानी ली-खानदान राजांच्याकडे माणें घालीत होते. महाराजांनी सोनकड्याचा हात जिजाऊकंठा कंकणे धांगळणा-न्या हाती दिला.

“शिवावा, आम्ही तुमच्याकडे कधी काही मागण टाकलं नाही. आज टाकतो आहोत. आमहस अण द्या.”

“मासाहेब – आजा व्हाकी –” राजांची छाती दाढून आली.

“शिवावा ५, शिवावा, आमच्या शेभूराजांच्या आऊ आता तुम्ही व्हा ! आम्ही वचनात आहोत थोरल्या सुनवाइच्या. ते तडोस लाव.”

ते ऐकताना संभाजीराजांच्या मनाचा बांध-बांध कुटला. हाती धरलेला जिजाऊकंठा हात गदगदून हलवून ते मुसमुसत झाणाले, “आऊसाहेब तुम्ही ... तुम्ही हक्कात आपहाला, आमच्या महाराजसोहेबांना.”

“शंभूराजे, शांत क्हा. तो क्रुणवंध साला. एक नीट ऐका. तुम्ही – तुम्ही आमच्या स्वामीसारखेच विस्ताता. पण – पण ते जसे आम्हास पारखे झाले तसे तुम्ही कधी येस्वाईना होऊ नका !”

“एजे, आम्ही सार बघितलं, फक्क एक राहून गेलं. आमच्या रामराजांचे हात पिवळे झालेलं बघणाचं ! ते करा. आणि – आगि जीवावतच्या साकळ्यात आता स्वतःला कधी गुंतवून घेऊ नका. तुमच्यासाठी जावंदेवेच्या पायाशी धरण घायला आता कुणी उलं नाही ५ !”

ते ऐकताना जाकगाडा चिमटीत धारेल्या राजांच्या टोप डावा-उजवा हिंदकळा. त्यांच्या पोटात पोकळीचा खड्डा पसरला. शब्द शरथाले – “मा ५ स ५ हे ५ ब !”

“एजे, केशवपंडितांना बोलवा. आम्हास समर्थाचा बोध एकवा !”

बाहेर पाचाडभर एन मध्यात्र हड्डी धरणे धरलून बसली. मेटामिटावरचे पहोरकरी एकमेकांच्या हाती बदलल्या पहान्यांचे भाले देताना गास थारू, लगाले – “मेटकरी हुश्या ५ !” वाड्यांच्या छतावर मावळी पाऊस दाखण्याथेनं कोसळक्याचे होता.

केशवपंडितांनी अंडंगीच्या बैठकीवर दासबोध मांडून चोरांवर बैठक घेतली. त्यांना बोध दिसावा म्हणून धारालेने अंडंगीचिवळ तेजती समई ठेवली.

केशवपंडितांच्या तोऱ्हून समर्थाचे बैरगी शब्द श्रस्तत बाहेर पडू लगाले –

“सरतों संचिताचे शेष. नाही क्षणाचा अवकाश। भरतां न भरतां निमिष. जाणे लागो !

“सरतों भरुतां बल्याचे शेष. गेले बहुतां काकाचे ! गेले बहुतां काकाचे ! गेले बहुतां कुळ्याचे ! कुळ्याचं राजे !

बहुतां जमाचा सेवट ! नादेह सांपडे अवचट ! बेश वर्तवे बौखित ! नीतिन्याये !

काया बहुत कष्टवावी ! उत्कट कीर्ति उरवावी ! चटक लालुनी सोडावी ! कार्ही एक !

पंडितांची जबान थरथरल लाली. शब्दशब्दावरोबर भवतीची मने खिजू लागली. चिराखदानांच्या ज्योती थरथर लगल्या.

“जीव जीवांत घालावा ! आत्मा आत्मात मिसळवा !

राह राहे शोध ध्यावा ५ ! परंतराचा ५ !

केशवपंडितांचा हात कापू लाला. डोळ्याच्या कडा दाढून आल्या. एक एक शब्द त्यांच्या दाटल्या गळ्यातेन घागत बाहेर पडू लगला –

“सर ५ ली शब्दाची खटप ५ !

आ ५ ला गंधाचा ५ शेवट ५ !

शेष सां ५ गितले ५ स्थाष्ट ! सद्युर भजन !”

“वंडि ५ त, नको ५, वाचू नका ५ ... संभाजीराजांच्या या कळवळ्याच्या बोलंमी केशवपंडितांच्या पापण्यांवर थारालेले अशूते थेब हातीच्या पानावर टपटपले ! त्यांना वाचवेना. कुणालाच काही बोलवेना.

ना छत्रपती शिवाजीमहाराजांना, ना युवराज संभाजीराजांना, महालातील कुणालाच्या कल्पना नक्हती की मिटल्या डोळ्यांच्या जिजाऊऱ्यांनी आतमा केळाच आत्मात घातला होता. देहभान हपलेल्या, माणसांच्या जगापार गेलेल्या, लोकमाता जिजाऊसाहेबांच्या जीवजन्मतीला प्रकाशन्वच प्रकाश दिसत होता – शेवटचा प्रकाश.

होय ! साक्षात अष्टुजा, शख्खाधारी, वायावर आरुड शालेली जागदंबाच त्यसच्या रोडाने येत होती ! वाजत-गाजत, तिच्या समोर डोर-चोळणा घातलेला, छातीवर कवड्यांच्या माळाच भास्या मिरविणिरा, भंडाळ्याने मळवट भरलेला, हाती पेत नाचविणिरा भूत्यांच्या संजामी तांडव तंडा “उंदं ५ उंदं ५” गर्जत येत होता !

ती ‘भवनी यात्रा’ थेट जिजाऊंच्या समोर येबूत थाबली. वांद्यांचा गलका विला. वाघावर बसत्या आदेवेने जिजाऊंच्या रेखाने आठी हात पसलेले ! भ्रुयांनी वेहेण उदोकार दिला – “उंदं ५ उंदं ५”.

देहाच्या सिंहासनावरून खबीर विजाऊ उडत्या ! त्यांनी भावा पदवकाठ ठाळेठीक केला. ज्ञादवेच्या डोळ्यांना डोळे जोहून बेच दिवस माझ्या खोलवटात रुहून बसलेला एक जाव तिला त्यांनी यानदानी बोलीत विचारून घेतला –

“आहुस वाटलं हेतु तुम्हीच याल ! पण वाटलं नक्हतं, तुम्ही आशा याल ! वाटलं होतं तुम्ही येताना आपल्या संपाती एक जीनकसला घोडा घेऊन याल ! त्याच्या रिकिबीत आमचाही पाय भरून फरफट करित आम्हास तुमच्या दाजारी घेऊन जाल ! जसं होदिगेरीच्या रानादून तुर्ही आमच्या स्वारीची शिकार करून त्यांना घेऊन गेला होतात तशा ... ! पण !! चला. आम्ही सिद्ध आहोत ! ”

राजे, संभाजीराजासंकट सान्यांना जिजाऊंच्या ओठांसुन ‘जागदंब ! जागदंब !’ असे शब्द बाहेर पडवाहेत असा भास झाला.

दुईवर समन्यांचे पवित्र जल घेलेले छजारी, अभिषिक्त राजे खाच्या अथवि पोरके आले ! छजारी छाहीन ! राजांच्या डुईवरचे आऊपणाचे छन गेले ... आणि आणि ... संभाजीराजांच्या ? जिजाऊंच्या निष्प्राण शालेला, थडगार हात गदवाया हलवीत, उम्हा चेहऱ्याला इंगळ्याच झाल्या डूसाव्यात तसे आक्रमसल्या चविणि, महाराजांच्याकडे भरल्या डोळ्यांनी बघत, संभाजीराजांनी मध्यारात्रीचे पाषाणकठोर काढीजही तडकेल असा हंवरडा फोडला— “आबा ५, आमच्या आऊपाहेब गेडत्या ! ”

पाठाच्या भ्रंतीवर थडथड गोंदले कपाळ बडवीत “मासा ५ ब, मासा ५ ब” म्हणत पाय गेलेली धाराऊ मटकन खालीच वसली. उठलेल्या आक्रोशाने शमादानांच्या उज्जोतीन् ज्योती धरमल्या. जिजाऊंच्या निष्प्राण देहावर दुअंगाने दोके धुमस्तीत महाराज निंम्बाजीराजे सुन्दूरलागेले.

बाहेर पाचाडभर फर्संवाज मध्याम सरत होती. शेवांयेबाने गळत होते !

छ ७ क

आषाढ सरला आणि श्रावणी उन्हपवस्थाची पाठशिक्षणी सुख आली. कोकलताश जाफरजांबाची बहादूरगड ऐश्वील गढी हुत्राने लुहून, पहापार एक कोटीची लूट दास्तानी लाघून परतीच्या वाटेकर होते. वांद्या मनात संभाजीराजे आपल्या महालात विचारांबोरेब पायकेर टाकीत होते. वांद्या मनात जिजाऊंच्या अंदेक आठवर्षांची न सणारी पाठशिक्षणी पडली होती.

यादव नामाजी हा एकेकाळच्या संभाजीराजांचा खाजगीकडचा खिदमतगार महाली पेश आला. मुजारा भरत त्याने वर्दी दिली – “कर्यात मावळाच युतालिक शंकराजी भवर आल्यात धाकलं धनी. भेटीची आज्ञा मापत्यात.” त्या वर्दीनि ममतील आठवर्षांची दिवापण तुल्याते संभाजीराजांच्या कपाळी निसरत्या आठचा “आठचा तरवून गेल्या. आपले अद्वीन मुजारा भरत, वाहे उमा अमलेला शंकराजी आत आला. भेटीचा हेतु खुला करत म्हणाला, “कर्यात मावळाच देशकुलकर्ण दरबारी हातरेख्याकरणं नइन् आहे युवराज. महाराजांची स्वारी गडावर नाही...”

“कोण अडचण आहे हातरेख्यास ? ” संभाजीराजांनी शंकराजीचा पाईंभर नवेरेचा फेर टाकीत विचारले.

यादव नामाजी मध्येच बोलला, “कर्यात मावळाचं यिसासी कुलकरानी संभट ठक्कर वारलं. शंकराजी मुतालिक म्हून त्येच्या फडात चाकरीम हाईत. रामटसनी कुमी वारस कुमायला क्वाई. मुतालिक म्हून त्येच्या येव्हराजी समदी शंकराजीसनी क्वाईती हाय. त्यासाठन त्येची अर्जी हाय की ... ” बोलता बोलता तो थांबला.

“काय अर्जी आहे ? ” संभाजीराजांनी शांतपणे विचारले.

“कर्यात मावळाच्या देशकुलकर्णपणाचा यिसासी हातरेखा आपच्या नावे करून मिळाला तर चाकरास अधिकारानं स्वार्मांची सेवा करता येईल.”

यादव नामाजी पुढे झाला. त्याने शंकराजीच्या हातातील कागदांच्या बब्बांची श्रेणी आपल्या हाती पेतली. संभाजीराजांच्यासमोर येऊन शेलीतील कागद बाहेर काढून शंकराजी हे राघटाचे मुतालिक आहेत. बेवारस कुलकरण त्यांच्या नावे करणे आवश्यक आहे हे युवराजांना पटवून दिले.

“ शादव नामदेव, तुम्ही चिटणिसाना आमचा निरोप आ. हातरोबे करून दस्तुरसाठी आमच्याकडे पाठवून देणेस सांगा. शंकराजी, कोणत्याही भालेनं कुलकणिपणाचं कम नह देऊ नका.”

“ जी. ” इंकराजी आणि यादव संभाजीरजांना मुजे देत बाहेर पडले. संध्याकाळ्यार्थी हातरोबे तथार झाले. संभाजीरजांनी ते वाचूस त्यावर दस्तूर देणारी निशाणी लावली. राखट उकाराचा मुतालिक शंकराजी भवर कर्यात मावळाचा कुलकण मृणू रायाड उंटला.

जिजाऊऱ्या बैठकीला नेहमीच्या दिवळ्यांचा विवाज द्यायला, महाराणी सोयाबाई, संभाजीराजे, येसुबाई, पुत्रांवाई, रामाजे असे सारे राजकुळ जमले होते. सारे महाराजांची वाट बघत होते.

असलेल्या येसुबाईच्याकडे बघत राजे बांधील म्हणाले, “ मूरबाई, अशा युद्धे या. येसुबाईच्या कपाळीचे कुळ्यापृष्ठ चढवकवळले. ठीक पदर, महाराजांच्या आद्यासाठी तांनी पुढा एकवार ठीक केला आणि त्या बैठकीजवळ पुढेशा झाल्या.

“ तुम्हास बघितले की, आकाळा मासाहेबांची याद येते मूरबाई! ” मोकळ्या बैठकीकडे बघत महाराज म्हणाले. “ म्हणून त्याना साक्षी ठेवून एक जवाबदारी आही तुमच्यावर टाकावी म्हणतो. आपली काळाल? ”

“ जी. ” जर खाली ठेवून येसुबाई दुकर भरला. आपली काळाल आहोत! धानी ठेवा. या शिक्के-कट्टारीवर शेकडोंचे प्राण विसंबूझ आहेत. त्याचा भार पेलण्यासाठी मासाहेबांचे आशीर्वाद, मागून घ्या. तुम्हास कैश बेईल.

महालातील सान्यांच्या नजरा आवेशीसारख्या उम्या असलेल्या येसुबाईच्यावर चिळळ्या. येसुबाईचे मन आवासाहेबांच्या विश्वासाला आपण पात्र आहोत हे एकताना दादून आले. “ आबा ५... ” त्याचा गळ्यातील सादही अर्धवट राहिली.

“ बोलू. नका. घ्या. ” मोरेपांतीनी सरपेस हटविलेल्या, हुजून्याने सामोरे घलेल्या शिक्के-कट्टारीच्या तवकाकडे हातरोबे केत महाराज म्हणाले.

भावळचा येसुबाई भावळल्या. ‘‘ शीर्च्या ’’, आऊसाहेबांच्या राज्यावै ते मानदान कसे आपलेसे करावे या विचाराने गोळळल्या.

सान्यांची अपेक्षा होती येसुबाई त्या तवकाला रिकाजाप्रमाणे हातस्पर्श घेऊन ते आपले केल्याची खून देतील. पण – पण – तवकातील किरमिजी म्यानातील कट्टार आणि शिवळ्याच्या चेंद्री करंडाकडे बघत त्यांनी सरळ आपला काषयकाठी पदरच पसरता थला ! ते आकाशी राजदान स्वीकारवल जसा धरतीनेच पदर पसरवा.

त्याने हुजून्या गोळळला.

“ वेसू. ५ ”, भावळेल्या राजांच्या तौंदून शब्द सुटले. खेचल्यासारखे पुढे होत राजांनी कडे कट्टार उचलली. येसुबाईच्या समर्थ पदरात ती स्वतः सोडताना राज्यांच्या तोंदून बोल सुटले. थेट जिजाऊऱ्यासारखे – “ विजयावत क्ला ! ”

येसुबाईनी बैठकीला तीनवार नमस्कार केला. मग महाराजांना, सान्या मासिसा हेबांसह आपल्या स्वारीला नाशकार केला. समाधानाने महाराज निष्ठून गेले. राजकुळ महालाबाहेर पडले.

तेशून आपल्या महालात फुफटत आलेल्या सोयाबाईनी आपोदर कमरेला दाटलेला सोनपट्टा आकड्यातून उकलला. चंद्रा दासीन्या हाती तो देताना हुक्कापा सोडीत त्या तिला, की स्वतःलाच म्हणाल्या ते त्याचे त्यानाच माहीत. पण उत्तरारल्या, “ शिके-कट्टार ! ”

आपल्या वाड्यांच्या सदेवर भावराज बसले होते. सदरीबैठकीसमोर योरोपंत, आणजी, बाळाजी ही मंडळी होती.

“ निराजीपंतांची तव्येत द्यस्त्वल्याची खवर आहे. आपल्या गावी ते अंथरुण धरून आहेत. ” पोरोपंतांनी कृतात्त्व कानी घातला. तो ऐकून याजे चितागत झाले.

“ बाळाजी, निराजीपंतांच्या गावी हारकारा धाइन त्यांच्या तव्येतीची बाजीपुशी च्या. द्यवाढाळूची हयाय न होईल तसे करणेस लिहा. ” महाराजांनी चिटणिसाना सांगितले. एकीकडे जिजाऊऱ्याची आठवण, दुसीकडे द्यवाढाळूचा बहादुरखानाच्या माराठी मुलखातील हालचाली, प्रतापगाडावर पुढेली बीज अशा विचित्र विचारांची त्यांच्या मनात भेवन झाली होती.

“ धनी, कव्यतीकडचे कुनी बाईमानूस गडावं आलंय. सरकारांच्या गाठीची अर्जी कारंय. ” महाराजांच्या खाजी चिदमतगार खंडोजी दाखाडे याने वर्दी दिली.

“ घेऊन या त्यांना. ” म्हणून तेस्तेल्या एका उजाड कपाळाच्या उतर ड्राहण ढीला खंडोजीने तांबडे आलवण नेस्तेल्या एका उजाड कपाळाच्या उतर ड्राहण ढीला खंडोजीने पेश केले. आपले दैशव्य, जे सांगायचे ते सांगणे चिमरून क्षणपर बाई महाराजांना दोळारप बघतच ताहिली.

“ बाई, आपण कोण ? कोण वजेन येण केलेत ? पाचाडातून वर्दी दिली असतीत तर आनंदी मेण पाठविला असता. ” महाराजांनी आस्थेने विचारपूस केली.

“आम्ही कर्यात मावळाच्या देशांतुलकण्ठिकडच्या ! जानकीबाई. सौभाग्य गेले नि

उघडण्या पडलो. स्वार्थीच्या पायाशी न्यायाची दाव माणण्यासाठी येथवर आलो.”

“बोला. वेअंदेसा साफ बोला बाई.” राजमुद्रा निर्धारी झाली. पातीशी गिरिला रेललेले महाराज ते ऐकतोच गिर्दी सोडून पुढे झाले. जानकीबाईला ते ऐकून धीर आला. कसे सांगावे याची बांधपी करण्यासाठी ती क्षणभर घोटाळली.

“आमचे मालुक स्वार्थीच्या चाकरीत होते. देशांतुलकण्ठि म्हणून. त्याच्या फडात मुतालिक म्हणून चाकरीस असलेला शंकरजी भवर आमच्या ध्यानामधीनी कसता एकाएकी मिरसी देशांतुलकण्ठि झाला आहे ! आमहास दुम्हनीसा झाला आहे. आमहास मावळ सोडप्याचा दप्रश्या देतो आहे. खुद दरबाऱ्यानेच त्याला हातरोखा दिल्याचं ऐकत्याने आमची जबानच वंद झाली. स्वापी, आम्ही फुटव्याचा कपाळानं कुठं जावं याचा रोखाही देऊन टाकावा !” असलहु कुंचबंणेने बाईचे डोळे भरून आले.

“शांत व्हा बाई. तुम्ही आमच्या आऊंसाहेबांसारख्या आहात ! तुम्हास न्याय निमिले. आमचे ते करत्यां आहे. एक संसाळ ? हातरोखा कुणाचा आहे ?”

पेचात आल्यात जानकीबाई घोटाळली. जाव न देता खालच्या मानेने तेशीच उभी राहिली.

“बोला बाई. ना कवतां सांगा. हातरोखा कुणाचा आहे ?” राजांच्या होळ्यासमोर सान्या मंत्रांचे चेहेरे क्षणभर तब्बले.

“बी. आम्ही ऐकून आहेत. रोखा – रोखा शुवाजांनी दिला आहे !” जानकीबाई धीराने बोलली.

“बाई ५ !” दांतखाली जीभ सापडावी तसा महाराजांचा आवाज कातला. जानकीपाठी कुसू उठली. क्षणांतूर्वा निरजीपंतांच्या तज्ज्वतीची आच लागल्याने मायेची चिंता व्यक्त करणाऱ्या छर्यातीचे अंग राजसंताणोने सौम्य थरशक्त लागले.

“युवराजांना याद करा खडोजी.” राजांनी जर्बी आज्ञा केली.

चक्रकलेला खडोजी लपकन कमरेत हुकला. मुजळाच्या हातावरच त्याने महाराजांचे शब्द डोलले ! “बी.” चटक्या पावलाने. तो बाहेर पडला.

आपल्या महालात संभाजीराजेजे उमाजीपंडित आणि केशवपंडित शांत्याबोरर अमृतुण, मत्सपुण, रामायण, महाभारत या ग्रंथांचित्रिया चर्चा करीत होते. खंडोजीच्या वदनी ती थोंबली. मनात पुण्यांशुतील देखणे संदर्भे रोळत असलेले पुढे कोणत्या महाराताचा थाळ्या वाढून टेवला आहे याचा अंदाज नमलेले, भरल्या दमदार छातीचे संभाजीराजे हसलच सदेवर रुजू झाले.

“याना ओळखलंवू ?” त्याना मुजाही भूल न देता जानकीबाईकडे बोट रोखत महाराजांनी विचाले. संभाजीराजांचे हसणे त्या बदलत्या आवाजाने आणि राजाच्या नुसत्या दर्शनाने ओठातच मुरले. त्यांनी जानकीबाईवर नजरेकेर टाकला.

“जी. नाही.” पडेल आवाजात त्यांनी उत्तर दिले.

“हा जानकीबाई. कयाति मावळकण्ठाच्या देशांतुलकण्ठाच्या विद्युत्याचा !” महाराजांचा एक एक शब्द. आसूड फुटल्यात संभाजीराजांना वाटला. शंकरजी भवर आणि यादव नामाजीचे चेहेरे डोळ्यांपुढे तरल्याते. श्वास नक्कलत घटील पडला. छाती लपालगाली. “बाई, तुम्ही या. निरपेक्ष असा. आम्ही तुमच्या हक्कांना अभ्यास दिले आहे. खंडोजी, याना आऊसाहेबांच्या महाली घेऊन चला. त्याचा इतमाय टेवा.” कल्याणकारी गाजेपण आपलकिने घणाले. खंडोजी बाईना घेऊन गेला.

खाली मान घातलेल्या संभाजीराजांना महाराजांनी थेट जबानीवर घेतले.

“या बाईना फते सारून तुम्ही मुतालिकास कुलकर्णियाचा हातरोखा दिलात ?” “जी.” मान वर उठत नक्की. “कोण हेतांन ?”

“यादव नामाजीन आमचा गैरमेळ करून दिला. राजनाथभटोना कुणी वास्स नाही. असा.” “खामो ५ श, आणि तुम्ही त्यावर विश्वास ठेवलात ! आम्ही तुम्हाला एकवार सांगितल आहे – राजांना डुका करता येत नाहीत. आणि केल्या चुकाची सफाईही देता येत नाही. विसरलात ? उद्या आम्ही त्यारीवर असता आमचे काही बेरवर्ड झाले असाही कुणी तुमचा गैरमेळ पाडेल ! टेवाल विश्वास ?” शब्दन् शब्द जानकीताच्या पिळाने बांधलेला होता. बिनतोड होता.

कृषका बसावा तशी संभाजीराजांनी गैरन वर झाली. त्याना आजासोबत विसरत नक्की. कारण त्यांवे डोळे पाणपडल्याने झाळ्याकून टाकले होते. ओठ थरथरत होते. “चुकले ५ – चुकले आम्ही.” मुक्किलीने एक एक घोगर शब्द त्यांच्या बक्षातून बाहेर पडला.

“ठंग ५ ठंग ५ ठंग ५ !” तासवाल्याने ठल्या रिवाजाप्रमाणे पाचाडळ्या सदेवर दिलेले घाटेवे टोल सदीमहालात धुसू लागले. हा टोलांच्या रूपाने जणू जिजाऊसाहेबच सदेवर प्रवेशत होत्या ! संभाजीराजांच्या पाठीवर हात ठेवून, पदव चिपटीने सावरीत म्हणत होत्या. “राजे ५, आम्ही कंधी काही माणणे टाकले नाही ! आज एक टाकतो आहेत. आमच्या शाश्रयांच्या आऊ आता तुम्ही व्हा ! आम्ही थोलत्या सूनबांडच्या शब्दांत आहेत !” टोला-टोलाबोरेवर महाराज आणि संभाजीराजे देवांच्याही अंगावर काठा पुलका होता. दोन घटीब फूर्मीसारेले ते एकमेकांकडे अचक बपतव राहिले.

छक्रपतिमहाराज बैठक सोडून चालत संभाजीराजांच्या जबाब आले. त्यांचा खांदा हळुव्यांशीपटीत म्हणाले, “चला. माचीवर जाणे आहे !” आणि ते दोघेही भुव्ये चारू लागले. माचीकडे. बाळांनी संध्याकाळी राजांच्या दस्तुरामाती आणलेल्या कर्त्तव्य

मावळाच्या सुभेदराला लिहिलेल्या क्रमानात प्रकूर होता –
 “... तेथील कुलकर्णी जानकी कोम रंभट उकार हिचे भिरासी असे. शंकरजांबी
 भव याने नेता हातरोखा दद्वातल समजोन तो रोखून घणे. शंकरजांबी मुलालिकच असे!
 त्याजेकडून बाईस कोणीविशी दपटशा नव होय तसे करणे.”

त्या फर्माणाची एक प्रत घेऊन जानकीबाई नगराखांच्या जरीपटक्याकडे
 समाधानाने बघत रायगड उत्तर लागली.

न्यायाधीश निराजीपंतांनी आपला देह ठेवला होता. त्यांच्या सेवेची कदर राखावी
 म्हणून महाराजांनी भरल्या दरबाराच्या साक्षीने त्यांचे चिंजीच प्रलहात निराजी यांना
 मानवखासह नवाचारीशीषापद दिले. प्रलहादपंत अमीचे आणि तसेच उमदे होते. तरतीत
 होते. मंक्रियातील ते सर्वात तरुण मंत्री होते.

दरबारी कामकाज आटोपताच एकदा त्यांनी जगत्या अष्टधानाना प्रस्ताव टाकला –
 “अंती आमची जाहली तेसी युवराजांची मुंज होणे आहे. धर्मशाखाच्या गोई
 एकदा याहून गेल्या की राहूनच जातात. उंडे नड देतात.” महाराज अनुभवाचे बोल बोलत
 होते.

अष्टधानांनी तो प्रस्ताव उचलून थाला. महाराजांनी अनंतभू आणि प्रभाकर भृ
 यांना मुहूर्त-शोधनाचे काग जोइून दिले. गडांकर संभाजीराजांच्या मुंजीचे वारे खेळू
 लागले. जाणत्याना कळून चुकले की, दरबारात महाराजांच्या पायरीशी डेऊक घेतक घोरो
 युवाराज, उद्या महाराजांच्या पक्षात बतीसमणी सिंहसनावर बसणा. खुद महाराजांच्या
 हे आत निर्विवाद स्वीकारले होते! एंडे राज्याभिषेकात युवराजांना अडचण येऊ नये
 म्हणूनच महाराजांनी हा मंजीबंधनाचा निर्णय घेतला होता. तो ऐकताना दरबारी पडेवंद
 राणीविशात बसलेल्या सोयाबाई मात्र तडक उटून आपल्या महालकडे निघून गेल्या
 होत्या हे दरबारात, बाहेर कुणालच कळले नव्हते.

विचारंवर विचार पाटीशी लागलेल्या सोयाबाई मनचा बेत महाराजांच्या कानी कसा
 घालावा या पेचात होत्या. एकदा त्याना वाटले – “आण्याजीना बोलावून घ्यावं.” पण
 अशा कामी आण्याजी कुचकामी उरतात याचा अनुभव त्यांनी घेतला होता. म्हणून खुप
 विचारांती त्यांनी मनोमन निर्णय घेतला. “आमीच जे बाटेते जातीने स्वारांच्या कानी
 घारू!”

मुंजविधीची निमंत्रणे खाना केलेले महाराज नेहमीप्रमाणे सोयाबाईच्या महाली
 आले. समराजांना जवळ घेत हसून म्हणाले, “तिकडं आमीही तुमच्या ददामहाराजांच्या
 मुंजीची निमंत्रण थाडतो आहेत आणि तुम्ही इंथ महाली काय करताहात?”

अनायासे निघालेला विषय पकडून सोयाबाई हसूत महाराजांना म्हणल्या,
 संभाजीराजे कथल्याच्या महाजराचा मजबूर मुतालिक महादेव यामाजीना संग लागले.
 महाराजांनी तो घ्यान देऊन, काही न बोलता एकला.

“आम्हास स्वारिच कोडं काही उकलत नाही! एकच बाब दोन वेळा कशाला करायची
 ती?”,

काहीच न कळलेल्या महाराजांच्या कायकीचे गंधपेत वाचडले.

“अभिषेक ते दोन वेळा झाले. स्वारी आता मुंजीली दोन वेळा करणारसं दिसतंय.”

“मतलब?”,

“युवराजांची आणि बाब्हाजांची मुंज एकदमच झाली तर सान्यांचीच धावाधाव
 वाचेल असं आम्हास वाटतं!” हसून रामराजांच्याकडे बघत सोयाबाई म्हणाल्या.

“यांची मुंज? हे अजून लहान आडेत. करतेचारी जसा उमटू था आमच्या
 बाळ्हाजांची, मा धडाक्यानं करू आम्ही यांच मौंजीबंधन. काय बाळ्हाजे? ” हसून
 रामराजांची पाठ मायेने थोपटीत महाराज खण्णाले, ते ऐकताना राणीसाहेबांचा नाकसेंडा
 लालाडून आलाय हे काही महाराजांच्या धाजांनी आले नाही.

पण कोंडी असल्या सोयाबाईची वाफ मुखावाटे कुफाटत बाहेर पडली,

“कुलकर्णी तिसचालाच सुपूर्दे करणारे आपले युवराज आहेत खेर करतबाग! ”

“खासो इ श! ” महाराजांच्या जरबेने रामाक्रेद दक्खलके. त्यांना जवळ घेत राजांनी
 सोयाबाईंना समज दिली. “त्यांच्या फडककरी कामात दखल द्याया तुम्हास संमंथ नाही.
 त्यांची करतबागारी पारण्यारे आम्ही खूब आहेत! ” दुसऱ्या क्षणी रामराजांच्या खांदाचार
 आपला हातपंजा चढवीत राजे शांतपणे त्यांना म्हणाले, “चला.”

जात्या रामराजांच्याकडे बायणांचा सोयाबाई भीतीने तुस्त्या लटल कापत होत्या!
 “बाळाबै, थांबा” असे त्यांना खण्णायचे होते पण ते आठाबाही अमटलेव नाही.

माष वद्य पंचमील संभाजीराजांचे मौंजीबंधन इतमामाने रायाडावर पार पडले.
 संभाजीराजे युवराज म्हणून फडांच्या कामात दक्खतेने लक्ष घालू लागले. हिवळा हल्ला
 आणि पुंथर प्रातात्या गोपाळशेष वाणी शेष्टेपणाचा एक तंता बेळुन यणाडावर आला.
 त्यांच्या कथल्याचा निवाडा देण्याचे काम महाराजांनी संभाजी राजांना जोडून दिले.
 त्यांची पारख घ्यावी म्हणून.

कथल्याची बैठक राजांच्या वाड्याच्या सदरेकर बसली. संभाजीराजे त्याच्याने कसे
 करतात यावा देख त्रेव्यासाठी महाराज जातीने त्यांच्या शेजारी बसले.

कथल्याच्या सुनावणीला प्रारंभ झाला. बांदी-प्रतिवादीचे म्हणणे संभाजीराजांनी
 ऐकून घेतले. साक्षी ऐकल्या. कागद नजेखाली घालेले. पंसपेच्या वारसाहकाने पुंथरचे
 शेष्टेपण गोपाळशेष्टेच्या बाजूने पडत होते.

संभाजीराजे कथल्याच्या महाजराचा मजबूर मुतालिक महादेव यामाजीना संग लागले.
 महाराजांनी तो घ्यान देऊन, काही न बोलता एकला.

शब्दन् शब्द त्यांच्या जबानीनुन बाहेर पडल्यागत सभाजीराजे संगत होते.

महजर पूर्ण शाला. महारेवपंतांकद्दृन तो एकवार वाचून घेउन संभाजीराजांनी त्याला दस्तर दिला. तजबकात टेक्केली महाराजाच्या कामगदाची थेली जोत्याजी केसवारहने गोपलशेषोट्या समोर घरली.

संभाजीराजांना मुजरा करून गोपाळशेटने ती थेली उच्चलली आणि आपल्या कपाळाला लावली. हात बांधून तो युवराजांच्यासाठो अद्विने उभा राहिला.

मनोमन खूब झालेला महाराजांनी गोपाळशेटला जाण दिली - “ कथली तुमच्यासाठारखा झाला गोपाळवारी, आता निवाडपटी तुम्ही रुज्जू केली पाहिजे ! युवराजांना पाच होन आणि सरकारी पट्टात सबवारे होनाची सेणी भणा करून मात्र गढ उतरा ! ”

“ जी. धनी.” इच्छन्त डोकीचा रुमाल डोलावून महाराजांना मुजरा करून गोपाळवारी संदेशवाहेर पडलाला.

महाराजांनी संभाजीराजांच्याकडे बघून हसत त्यांना, महजर पसंत असल्याची बैठकीतील इतर कुणालही कळू येणार नाही अशी राजस पोच दिली !

आणणाऱ्यांनी दसो व दसाऱ्यांनी निमल यांना फोंडकाची मोहीम तुकरीच बोडून दिली होती. महाराजांनी आणणी देन बजार पैकिंगा लोखच खोलाला. एक संभाजीराजांच्यासाठी आदिलशाही भुख्ख मारीत थेट कुतुबुशाहीच्या भागानगरपर्यंत भिंडणारी. आणि दुसरी स्वतः आपल्यासाठी राजारू कुडाळमार्फी ढोऱ्याकर चाल घेणारी. संभाजीराजांच्या फोंडेची पाचाडात बांधणी झाली. तीस हजार घोडाईत या धावणीत युवराजांच्या घोडेचाचा टापांचा माग धरित दोडणार होते.

सांच्या राजकुळाचा निरोप घेतलेले संभाजीराजे महाराजांच्यासह जगदीश्वराचे दर्शन करून रायगड उताले. पाचाडात जिजाऊंच्या बाड्याला धरून उतेस आता त्यांची विवेद समाई उर्फी झाली होती. तिच्या पाढुकांवर बोलफुलाची औंजळ आणि भंडाऱ्याची मुढ वाहून संभाजीराजांनी पायरील माथा भिंडविला.

“ फते घेऊन या.” महाराजांनी त्यांना उठवून घेतले. दरणीत बधितल्यासारखे ते एकमेकांकडे जमूलागले.

आनंद मकाजी, रूपजी भोतला, ज्योत्याजी, अंतोजी, कोङडजी फर्जीद यांच्यामानू वीस हजार घोडाईत दोहू लागले.

ही मोहीम पत्ताळ्यावरून भिरजेवर उतरून आदिलशाहीला ताराज करीत, हूल देत कुतुबुशाहीच्या भागानगर या राजधानीवर अचानक चाल घेण्याच्या मनसुव्याने खोललेली होती. फोजेनिशी संभाजीराजे तीन दरवाज्याने पहाळ्याची चढण चढून आले. किल्लेद्वार अंबवकंपतांनी त्यांची आगवानी केली.

बालेकिल्याचा फायरीदर राजभारी समोर भांभमहादेवाचे छोटेखानी अंदिर होते. ते येताच अंबवकंपत म्हणाले, “ युवराजांनी दर्शन करून मात्र खासेवाडा चढवा. ”

शालिग्रामी रांगे, बेलपुले वाठिलेले शिवलिंग नंदादीपांच्या सुमटील वाचून शिरले. अंबवकंपतांच्या पाठीशी होत संभाजीराजे मंदिराच्या सुमटील वाचून शिरले.

त्याच्यावर नजर जखदून फडलेले अंबवकंपत ओडल्यासारखे पूर्वील काढवात गेले होते. ते म्हणाले, “ युवराज, ती रात्र आम्ही विसरू शकत नाही. गडस जीहरचं चाळीस हजार हवशांगीप्री व्याप्त ताकदवर कडं पडले होते. वेडा चार माहिने जासौ होता. शेवटी महाराजांनी हवशांगी पुलुखाची बोलाली लावून जीव घोकात घालाऱ्याचा निर्णय केला. तीनशे निवडक बांदल आणि बाजी देशांपांडे यांना संतां बेळन पडल्या पावसात गारीचा गड उत्तरायपूर्वी महाराज या युमटीत पिंडीच्या दरमिस आले. आम्ही, बाजी, पुलाली संतां होतो. या पिंडीच्या शाळुकेला माथा टेकविलेले महाराज, फरसंदीवर युद्धेचे केळून कितीतरी बेळ तसेच बसले होते. महाराजांचे ते ध्यानमस रूप, ही पिंडी आणि ती ग्राम आम्ही विसरू शकत नाही. ”

ते ऐकून भावभन्या मानाने संभाजीराजांनी गुडधे टेकून डोळे भिटत त्या शिवपिंडीच्या शाळुकेला आपल्या कमाळीचे शिवांगंध भिडविले.

“ युवराज, ही पिंडी राळूमी आहे.” अंबवकंपतांनी तिचे खासेपण सांगिले. ते न कळल्याने संभाजीराजांनी विचारले, “ मतलब ? ”

“ हाताच्या ओंजळांन ही पिंडी झारून थेडवा अवकाशार्थ औंजळ हटविली की ही शालिग्रामी पिंडी प्रथम सपेद दिसते ! मग जांभळ्या, चंद्री, गंद निका असे रो दाखवीच पुढा शालिग्रामी होते ! ”

“ जांदब, जांदब ! खंसांगता पंत ? ” संभाजीराजांने डोळे विषकारले.

“ युवराजांनी पडल्या घेऊन बघावा.” अंबवकंपतांनी पिंडीवरची बेळुकुले हसकेच शाळुकेवर उतरवली.

पुढे होत संभाजीराजांनी आपल्या अंगठीयारी, भागी, बोटांची औंजळ पिंडीवर पापरली. अंबवकंपतांनी कोनाङ्गातील पेटा पलोता घेतली. पंतांनी पिंडी पिंडीला थेडवा वेळाने संभाजीराजांनी औंजळ हलकेच मागे घेतली. त्या बघताना उजवी भुवर्ह चलेल्या लगत केला. राळूमी शिवपिंडी हातस्थर झाला तेबळ्याच भागापुरुती सफेद झाली. मां पजेदर रांगच्छाटा एकामाणोमाण एक पालदू लाली. त्या बघताना उजवी भुवर्ह चलेल्या संभाजीराजांच्या ठोऱ्यांतरे राही पालदू लागले. त्यांचे मान श्रद्धेने भरून आले. पिंडी पूर्वित शालिग्रामी झाली. युवराजांनी हात जोडून पुढा इकूदा तिला नमस्कार केला. डोळे भिटले. त्यांच्या मनी आले “ अशी-अशीच विस्ते महाराजासाहेबांची मुद्रा. शिवपिंडीसारखी. भावानुरूप गंगा पालण्यारी ! गंगारुप गंगा बाबमुद्रा ! ”

प्राह्ण संभाजीरबे सुखदिल झाले. दोन दिवस पुकाम टाकून, खंबकपंताचा निरोप घेऊन चौदावाजने सेसेसह ते पहाड़ा उतरले. मिरजेचा रोख ठेवून युवराजांचे घोडकळ दैदू लगाले. बतीम शिराळामार्ग मिरज हे आदिलशाहीने मातकोटाने बंदिस्त असे छावणीने सुरक्षा ठाणे होते. ते अंगावर न घेता भवीतीचा मुलुख ताराज करीत संभाजीराजांची शिरेबंद फैज आदिलशाहीत घुसली. अथवा, एटम्ही असे तळ टाकीत घोडाइतांच्या झाड्या तुकड्या लृट गोळा करीत यागानगारकडे दैदू लागल्या. गोवळकोऱ्याच्या भागानगर या राजधानीच्या शिवेवर संभाजीराजांची वारा यालेली वीस हजारी फौज खडी ठाकळी. कुत्खशाहीचा राजा तानाशहा याला असे काही होईल याची स्वयात्रातुदा करत्पन नक्हती.

“मराठे आवे ५ भागो ५ !” भागानगरात कल्लोळ उठला. भयचू दियाया घारांचुव, तलपती, नंगी धोप तलवर घेतलेले संभाजीराजे गर्जले.

“ चोतकेंचा मुलुख तसनीस लावा ५. बोला ५ हर ५ हर ५ महोदेव ” हती प्राह्ण-दुव, तलपती, नंगी धोप तलवर घेतलेले संभाजीराजे गर्जले.

“ आनंदराव, कुत्खशाहस हेजिब धाइून थमज द्या. मनचाही खंडणी वसूल झाल्यावेचिन घोड्याचा घुर पीडे हटणार नाही ! ” बैठक घेत युवराजांनी आजा केली. धारा लागलेले संभाजीराजे दौडत्या तुकडांवर देवरेखीचा फेर टाकून त्या शामियान्याच्या जवळ आले. पायउतार होकून त्यांनी कायदे मोतदाराच्या रोखाने केकले. पाठीशी अनंदराव, रुपाजी, जोत्याजी ही मंडळी होती.

“ आनंदराव, कुत्खशाहस हेजिब धाइून थमज द्या. मनचाही खंडणी वसूल झाल्यावेचिन घोड्याचा घुर पीडे हटणार नाही ! ” बैठक घेत युवराजांनी आजा केली. “ जी. ” पाडीला झोल देत अनंदराव कमेत वाकला. त्याने आजर नेताजी, प्रतापाव, हंबीराव असे वाकळ उठवीत दोणारे सोबती बघितले होते; पण युवराज संभाजीराजांच्या सरसमत्या रुपावर, त्यांच्या तडोकेवर धारकरी केवढे जाव लावून अहित याचा प्रत्यक्ष अनुभव या मोहित तो घेत होता.

आनंदरावाने गोवळकोऱ्याच्या किल्यावर घेजिब धाडला.

तानाशहाने लुटीची मसलूलीची मजलीस भरविली. महाराजांच्या एज्यापिशेकाची. बहादूर्गड्या लुटीची वणि ऐकलेत्या त्यांच्या सललगारांनी खडणी रुदृ. करण्याचा सलला बादशहाला दिला. त्याचा वजीर मादणांते बोलणी करण्याताठी किल्ला उतरून संभाजीराजांच्या ताळावर आला. संभाजीराजांनी त्याची भेट घेतली.

दोन हजार होन खंडणीची तबके गोवळकोऱ्याच्या किल्यावरून मराठांच्या ताळावर उतरली. धास्त घेतलेल्या भागानगरातील डच वडारवाल्यांनी एक हजार फलोर्निस मराठी ताळावर रुदृ केले. ते दस्तानी लावून संभाजीराजांनी आपल्या फौजेचा नोहणा माध्याती फिरविल. पुन्हा आदिलशाहीच्या रोखाने. पण खबरगिरांनी बातमी आणली. “ पठाण वहलेलेखान फौजबंदीने चालून घेतो आहे. ”

त्याला अंगावर न घेता हूल देऊन संभाजीराजांनी आदिलशाहीची हुलीची मातव्य व्यापारेट लुटली. आणि नंतर रायबाजारे ताणे माऱून युवराजांची फौज, लुटीच्या मोहब्बंद घेत्या घोड्यांच्या पाठीवर लादून पकडल्याच्या रोखाने दैदू लागली. युवराज विजयी सेनेसह पकडाळाड चढू लागले. त्यांच्या स्वागतासाठी नैवत झडत होती. पहाड़ा चढून येताच संभाजीराजांनी गडावरच्या शिलेबंद घारकळांच्या पहान्यात मिळाली लूट प्रथम रायाडच्या बाटला लावली. सोबत सोयराबऱ्यांना शिवाजी खलिता धाडला. जाखमदरवार बसद्वून मोहित मरीनगी केलेल्या घारकळांना कटी, वर्वे, हत्यारे बक्षन त्यांची कदर केली.

फौंड्यांच्या वेळवात असलेल्या महाराजांना बयाजवारीने खलिता धाडला गेला, “ ... साहेबी जोहून दिली मोहिम फेरे पाववून पन्हाळगडी मुक्कामास आहेत. चरणांच्या दर्शनाची इच्छा बाळगून आहेत. ”

पकडल्याडच्या बालेकिल्याच्या सदेवर संभाजीराजे कारकून परशुरामपंताला मजबूर मायेन सांस बसले होते. बाल धरून आनंदव उभे होते. एवढ्यात किल्लेदार त्र्यंबकपंतानी सदेवर ऐकून वर्दी दिली, “ युवराज, कहेपरातील चांबळी! गावचे इनामदार बंधु आले आहेत. निळाजी, शंकराजी, विसाजी व शिवकजी असे चौधे आहेत. भेटीप रुदृ हायाची आजा माणता. ”

“ पंत, पेश येउ द्या त्यांना. ” संभाजीराजांनी परवन्नी दिली. चांबळीकर इनामदार कंपू सदेवर आले. मुजे भरून एक हाती उभे राहिले. “ कोण हेतान येण केलंत चांबळीकर ? ” संभाजीराजांनी त्यांची विचारेस केली. “ एका बाबीची दाद माण्यास आलोत आमही गायाडाहून. ” थोरले निळाजी विषयाकडे वर्ळंते.

“ कसली दाद ? काय झाले ? सांगा. ” संभाजीराजांची नजर एकसरीने चौधांच्या पाण्डांवरून फिरली.

“ ख्यार्मीनी सिंहासनाची पडी मिरसदांवर घातली आहे. इनामदार पटीस माफ केले असत. तरी पुण्याचा राष्ट्रो भास्त्रक ह्यालदार आस्तावर पटी घालीत आहे. आमही इनामदार असता. आणि तीही पंचवीस टक्क्यांनी ! आगाही इनामदार आहेत, आगाला सिंहासनपटी माफ आहे असे सोगिले तरी जुमानत नाही. धाक देतो. युवराज, हे निवाले पाहिजे. आमहास न्याय मिळाला पाहिजे. ”

“ तुम्ही इनामदार आहात यासी लेडी पुरावा ? ” संभाजीराजांनी सावधाने विचारले. निळाजी पुढे झाला. त्याने आपल्या इनामाच्या वाढावरांची शैली संभाजीराजांच्या पायाशी ठेवली. वतनपत्रे वाढून संभाजीराजे चांबळीकरांना म्हणाले, “ ठीक आहे. तुम्ही विधिस्त असा. सिंहासनपटी तुम्हावर नाही घातली जाणा. तुम्हास ती माफवू असे. ”

“आनंदरब, प्रांत पुण्याचे सुभेदर कोण ?” संभाजीराजांनी विचाले.

“जी. गपो बतलाळ अने.” आनंदराजांनी हुक्के होत माहिती दिली.

“पशुपतं, मजकूर घ्या.” संभाजीराजे सांग लगाले. चांबळीकर अंबकपंत,

आनंदरब ऐक लगाले.

पशुपतंच्चा हातवे शाखापास कुरुक्षुल लगाले – “मशारुल अनाम रथो बललाळ, सुभेदर प्रांत पुणे - प्रति शुक्रवार संभाजीराजे उपरी दंडबत विशेष - पुणा येथे कास टका इताप येक आहे. त्यासी मिरापटी देणे महोन राघोभास्कर होतु फंबळीस लविले आहेत म्हणोन कळ्ये आले. तरी महालास मिरापटी धारली आहे तेथे इनामदरास हिसाबाने व्यावे ऐसा तह केला आहे. त्यास जे महाली मिरापटीच धातली नाही तेथे इनामदरास ऐके माणेण कोण गोस्टी ? त्याहीमध्ये निळकंठराऊ यास पटी माणेण उचित नाही. ती तुम्ही राधो भास्करास एक कागद लेवून देणे आणि त्याचे वाटे नव जाये ऐसी गोस्टी करणे. मशारिनिले निळकंठराऊ याचे इनामास पेशाचीही तसवीर लगाली. नाही आणि हाली राधो भास्कर पटी माणातो. याबद्दल तुम्ही त्यास बहुत वेळेने लिहून त्याचे वाटे नव जाणे, त्याचा बोधात हुक्के करणे नव ये ऐसी गोस्टी करणे बहुत काय लिहिणे ? जाणिजे.”

पशुपतंच्चांनी याच आशयाचे दुसरे पत्र हवालदार यादो भास्करसाठी लिहून त्यार केले. दोन्ही पत्रे वाचून घेऊन संभाजीराजांनी त्यावर दस्तूर दिले.

अंबकपंतांनी प्रांतच्चा वक्त्या निळाजीच्या हाती दिल्या.

“चांबळीकर, ती पत्रे रायाडी येशवे मोरोपंतांना रुजूकरून त्यांची मुक्ता त्यावर इया. तुम्ही जातीनिशी जाऊन सुभेदर याचे बललाळांच्या हाती ती या.” संभाजीराजांनी निळाजीला सुचना केली.

“जी हुक्के. थोर उपकार झाले.” चारी बंधू कमरेत हुक्कले.

“ते कर्तव्य आहे आमचे. या तुम्ही.” संभाजीराजांनी निळाजीला दुरुस्त केले. चांबळीकर सदरेबाहेर पडले. त्यांच्यावरची मिरापटी ह झाली.

फोडऱ्याहून महाराजांचा खलिता आला – “फैजबंदीने ताकोटाक फोंडियास निघेन येणे. संगती अंबकपंतास आणणे.”

दम घेऊन तवाना झालेल्या फैजेची बांधणी करून संभाजीराजे अंबकपंतासह तीन ददवाज्जाने पन्हाळ्याड उतारले. कोकणपट्टीचा रोख ठेवून दौडूलगले.

राजापृष्ठ, खोरपाटण, कणकवली, कुडाळ अशा भजला टाकीत कैजेनिशी संभाजीराजे फौडऱ्याचा तेशीवर आले. आगवरी रवाना झाली. फौडऱ्याचा कोटबंद किल्ला उतरून आणाले, धर्मजी नगानाथ अशा असामीसह महाराज त्यांच्या न्यापतासाठी खिळेबंद दरवाज्यात आले. मोहिमेच्या ऐस उलाळ्यातील धावणी संभाजीराजांची मुद्रा खरपूस गव्हाळ दिसत होती.

महाराजांना बघून त्यांचे पाय शिवायासाठी तरातर चालूत येणाऱ्या संभाजीराजांना महाराजांनी हुक्के दिले नाही. तसेच वर घेत छातीला छाती भिडवून मैटले,

“आही तुम्हास खास वजेन बोलावून घेतल आहे. चला. सावाचितांन बोलू.”

दोघेही किल्ल्यात निघून गेले.

मोठ्या हिक्मतीने महाराजांनी महाद इखलास या आदिलशाही किल्लेदगाचा पाडाव करून फौडा दस्त केला होता. त्यांची धास्त घेतलेले गोवेकर फिरंगी हालचाल करणा हे नक्की होते. फोडा मारठांचा हातात असणे फिरम्यांना घोक्याचे होते. विश्रांती घेऊन बैठकीत बसलेल्या संभाजीराजांना महाराजांनी बेल खोलून सांगितला – “आम्ही कारवार प्रांतावर चाल घेणा आहेत. तुम्ही तुमच्या तवाना कैजेनिशी ही मोहीम तुमच्या हाताखाली करून चालविणे. फिरंगी या कोटावर खब डोक्या ठेवून आहे. त्यास त्याच्या मुलखाना मुंदडी घेत जावेत राखणे.”

“जी. आज्ञा.” महाराजांनी आपलचावर दुस्री जोखीम टाकली या अधिकानाने संभाजीराजांचे डोले फुलून उठले. “इकडील तर्फची जिता जाही न काढवी. आम्ही साहेबकामास हुषरिने रुजू. आहेत.” संभाजीराजांना विश्वास दिला. फौडऱ्यावर अंबकंठ पंडितांची सुभेदर म्हणून नामजादी करून, मोहिम संभाजीराजांच्या खालीवर सोपवून महाराजांनी फोडा सोडला. अंकोला, शिवेशर, काढार, कारवार ह्या आदिलशाही पट्ट्याची मारतोड करण्यासाठी.

संभाजीराजांनी गोव्याचा फिरंगी विजरई लुईस द मेंदेस ई अल्बुकेर्क यास जरब देणारा खालिला थाडला – “प्रांत कोंडियाचे तरफेने येणारे हेमाड्यासे, अंवृज, बाळी, कणकोण, अष्टगार, चंद्रबांडी, कोणे, सांगे मिळेन साठ गाव ते तातडीने खाली करणे !” नातर मराठी फौजी फिरंगी मुलखात तुसोन चालवतील !”

विजरईले या खलित्यास दाद दिले. नाही म्हणून अंबकंठ, धर्मजी नगानाथ, आनंदराव यांच्यास हंसभाजीराजे पाठीशी घोडद्व घेऊन फौडऱ्याच्या किल्ल्याबाहेर पडले. अंबूल मारणी फिरंगी मुलखात घुमले. लू, मुळुभारीला तोड फुटले. विजरईला या सांचाचा अंदाज होताच. त्याने अपल्या मुलखाची दोबत्स बांधणी केली होती. ठाण्या-ठाण्याला कडवा विरोध घेत लागला. त्यातच पावसाला मुख्यात झाली. संभाजीराजांनी फौजा पांगे घेण्याचा निरंय घेतला. ते सैन्यासह फोड्याच्या किल्ल्यात येऊन ठाण झाले. महाराजांच्या पुलील आतेची वाट बघूलगाले.

आदिलशाहीची मारझोड करून महाराज रायाडावर परतले होते. त्यांचा खलिता आला – “फौडऱ्यास पन्हाळ्यास धर्मजीन धारून तेथील कोटाची बंदिस्ती करून तुम्ही रायेड जवळ करणे. पावसास तोड लगाले आहे.”

महाराजांनी दिलेल्या आजेबरहकूम गोर्हांची पूर्ती करून संभाजीराजांनी धर्मजीचा

निरोप घेतला. आनंदरावांत हे पापसाच्या सरी कांगाकर घेत दोहे लगाले, रायगड जवळ करण्यासाठी. पुरत्या अटीच महिनांनंतर! या परतीच्या वाटेवरही संभाजीराजांनी अंकवंत्याचा आणि सरूप नाइकाचा मुलुक घोडदक्की झडपा टाळून मारला.

लेख पुरा झाला. संभाजीराजांनी मुदा कागदकडं बघताना आगळ्या तेजाने उजळून निधारी. हातवे पीस त्यांनी हल्लेच कलमदानात ठेवून दिले. काजांठी शाई टिप्पण्यासाठी मळशार वाळूची चिमट कागदधर पसरून दिली. टिचकी देऊन कागदावरची वाळूकाळी.

“ घारारु, जरा आमच्या कविल्यास याद करता ! ” आपल्याच नादात असलेले संभाजीराजे कागदकडे बघत म्हणाले.

धाराऱु आपल्याशीच्या हसली. पदर नेटका करित बाहेर निघून गेली.

थोळ्या वेळाने येसुबूई आत आल्या. त्याच्याकडे हसून बघत संभाजीराजे म्हणाले,

“ ओलेखा बाढू कशासाठी आवृत्ती तुम्हास वर्दी दिली असेल ? ”

डगाच्या यादीची आठवण मनात ऐक्यात असलेल्या येसुबूई आपल्या स्वारिची हसूरी चर्या बघून गोंधळून गेल्या.

“ नाही ? ऐका तर, आम्ही एका काळ्याची बांधणी केली आहे ! ” काणदाकडे बघताना संभाजीराजांचे डोळे तल्या लगाले. मनाची शंका दूर पळालेल्या येसुबूईच्या डोळव्यात क्षणात अभिमानी कौतुक उतरले.

“ बाढू, आम्ही ? ”

पदराच्या मखरगतील येसुबूईची होकारी मुद्रा डुलली. डोळे तेजावळते.

संभाजीराजे वाढू लगाले. ते एका ढीचे पाचाच्या नाखापासून शिखार्पार्यत केलेले हिंदोस्तानी भोयेतील काळ्याप्रय वर्णन होते ! नव्हिशिखा !

ते ऐकताना कावऱ्या बावऱ्या झालेल्या येसुबूई महालात कुणी येईल काय म्हणून एकस्तराच्या दवाऊच्याकडे बघू लागल्या.

कावऱ्य वाचून येसुबूईच्याकडे बघत संभाजीराजांनी विचारले, “ काय ? आवडलू ? ”

काहीही उतर न देता मान खाली घालून येसुबूई उच्या होत्या ! संकोचलेल्या, शरमलेल्या.

त्या कसल्या गैरसप्रजात आल्या आहेत हे कळवळ्याने त्याचे कावरेपण ताणीत संभाजीराजे हसून म्हणाले, “ तुम्हास कसं आवडणार हे ? हे काही तुमचं वर्णन नाही ! ”

“ येक आम्ही ? ” येसुबूईना आता उंभे राहणेच आवड झाले.

“ या... ” युवराजांची मुद्रा हसली. मिथ्याची वारोक रेष तणावली.

येसुबूई जायला निघालेल्या बघून त्यांच्या शाळवरच्या जीकळांवर नजर जोहून संभाजीराजांनी काव्याचा विषय सांगितला.

“ पण जाताना ऐकून जा. गोकुळत कृष्णाकाठी वेळेचा झालेल्या राधेचं वर्णन आहे हे !! नव्हिशिखा ! आम्हास भोसा आहे. तुम्हालही राधा अशीच दिसत असेल, चांदगवेलीमारखी ! तलवारधोसारखी ! ” संभाजीराजे मनेमोकळे हसले. पाय घोटाळलेल्या येसुबूईना ते ऐकताना वळून म्हणावेसे बाटले, “ आगोदरच सांगण झालं नाही ते ! ”

रायाजी आणि अंतोजीला पाठीशी घेत संभाजीराजे बालेकिलत्याबाहेर फडले आगदीशीचे दर्शन घ्यायला. आव्याप्ताचा तो अनेक वर्ष चालूत आलेला विजाज होता. पहाटवेळच्या जागिविश्वाच्या दर्शनाचा.

उमा रायगड दिवसफुटीच्या धूसर प्रकाशात एखाद्या गंभीर स्वचनगरीमारख्या दिसत होता. झाडापेरावरची गडगांवर अजाताला साद धालीत कलरकलत होती, फडफडत होती. दूसर डोंगरकडा काळ्पटे खा ओढीत सांच्या भवतालाने फिल्या होत्या. जागीविश्वाचा मंदिर. आवार थेताच आधारित्या दाढी उंबरकाला हात खिंडविश्वासाठी संभाजीराजे इुक्कले. त्यांच्या गळ्यातील आईची कवळजांची माळ औले घेत ओळांबाली. मनात थोरल्या आंजुची आठवण उभी राहिली -- “ रायगड सोहून हा मळ चढून आले तेच्या मासाहेब होत्या. या मंदिराचा हाच उंबरठा आवृत्ती त्यांच्या सोबतीनं पहिल्यानं ओलांडला. आज हे सारं आहे. त्याच फक्त नाहीत. नाहीत तरी कशा ? त्या इथंच तर आहेत. सुर्य डोंगराआड असला तरी त्याचा हा धुक्कट उंडेड कसा सगालीविडं पसरून राहिला आहे तशा ! ”

विचाराच्या लाटांबरोवर ते चौकअआवारातील दाढी कासवाजवळ आले. फसवंदीला, अंगाखाली झाकलेल्या पायांची पकड रुपवीत ते कासव त्याना मूकपणे सांगून गेले, “ मंदिरात येणाऱ्या हा दरशनिशकास ‘ मनाचे विकार आमच्या पायाचासरखे मार्गे सारख्या या ’ याची सांग देयापासठी आमची योजना केली गेली आहे. ”

त्या कासवाच्या दर्शनाने संभाजीराजांचे मन नितक झाले. अहस्त श्रद्धेन त्यांनी माश्यावरचा घेणेचा धुमरा टोल दिला. सुरंगी थरथरती लाट रायगडच्या माश्यावर सळसळत साकली.

गाया-चातील शिवपिंडीवर नजर खिळलेले संभाजीराजे पिंडीच्या बेलफुले वाहण्यासाठी धीमी पावले टाकीत पुढे चालू लगाले. अचानक समोरची पिंडी अदृश्य झाली ! गाया-चाय्या धुमटीवर पहाटपूजा उरकलेली, एका हाती खांद्यावर संजामाचे तबक आणि दुसऱ्या हाती लिकामी परडी घेतलेली, शुश्रवाकधारी, सत्चदेखणी एक सुवासिनी बाहेर पडत होती ! डोंगरकडांआहू

फुटणांच्या श्रावणी पहाटेसारखी ! जर्सी महाराजांच्या पूजेची स्फटिक शिवपिंडीच राधेचे निरामय शृंखलप घेऊन गाभान्याबाहेर येत होती ! नव्हाशिखा !!

तिच्या दर्शनाबरोबरच संभाजीराजांचा हात छातीच्या माळेला भिडला. ओढांवृत बोलू सुटले - “ जगदंब ! जगदंब ! ”

कपाळी कुळकवाचा रेखीब टिळा, दोन्ही हातांत भरलेले हिंवे सवाण उंडे, गळ्यात काढ्याशार मध्यांचा पावनसूत्राचा पोत, टीका, बोगमाळ असे सुकणिंकास, पाणी चांदीची जोडवी आणि नाकात मोरीबंद नथ अशी ती झी संभाजीराजांच्या कपाळीचे शिवांगंध व भरजी टोप बघाताच इटकन कऱ्यापाणीला टाळून, एका कडेकडेने तरात निघून गेली. पहाटवाच्याचा दोडल्या, गतिमान, शक्मकिसारखी ! चांदणकेल डोळ्यांआड आली. “ नव्हाशिखा ! नव्हाशिखा ! ” एक विचिन नीवत संभाजीराजांच्या कविमनात दुड्डुहू, लगाली.

तिच्या प्रतेक पावलबरोबर नजर खिळू गेलेले संभाजीराजे, जादीशारला पाठमोरे होत ती गेलेल्या दिशेने सुन होत नजरजोडू हवथतच राहिले. विचारांचा हल्लकरत्तेळ माजला होता. त्यांच्या कविमनात “ नव्हाशिखा ! नव्हाशिखा ! इंधे ! जिवत ! सच्याडाकर ? ”

रायाजी आणि अंतोजी ताणल्या डोळ्यांनी संभाजीराजांचे कधी न पाहिलेले जापासुदा न कळू येणारे ते रुप गोंधवून बघतच राहिले.

संभाजीराजांनी बेलेलेल्या नव्हाशिखेतील राधेमारखे रुप लाभलेली ती झी सुनीसी आण्णार्जीच्या नात्यातील होती. माहोरणासाठी रायणाडी आली होती. तिच्या सोऱ्याळू रुपाला आणि संक्रासंक्र मनाला साजेल असेच तिचे नाव होते – गोदावरी !

महाराणी सोऱ्याळवाईनी सुवासिनीना आमंत्रणे दिलेले वाड्यावरेचे श्रावणी शुक्रवाराचे हळंदी-कुळू, संपले. भरत्या ओटीने एक एक बाई महाराणार्जीच्या महालवाहेर पडली. त्यात ब्राह्मणवाईनील इतर खिंचाचाबरोबर आलेली गोदावरीही होती.

सातमहालासमोरील सदरी जोते ओलाईन त्या सर्व विक्षया पाण्याचे पाट फिरविलेल्या दर्शनी चौकात आल्या. आपांडी मानोन्याच्या पाचव्या मजल्यावरून उहूसावटाच्या पालटक्या डेकात गंतेला गंतासागर तलाव निरुद्योगात संभाजीराजांचे कविमन याने होते. मनोन्याच्या ऐस हौद्यात चक्र टाकताना त्यांना चौकातील लिंयांच्या घोऱ्यात्यात असलेल्या गोदावरीचे दर्शन झाले. त्यांची नजर चौकाने क्षणभर फकडूनच टेवली. त्यांच्या गिरऱ्यांक मनाचा शांत गांगासागर डहुळला. लाटाच लाटा उठल्या. “ नव्हाशिखा ! ही कोण ? कुलली ? गडावर कर्शी ? ” दुसऱ्याच कुणी ते मनोन्याचे मळमुरी जिने सारसर उतरू लगाले. पायरी-पायरी मारे पडू लागली. मंजल्यागणिक मुरे झडू लागले. पाची मजले. उतरून संभाजीराजे दर्शनी चौकात आले. तिथे कुणीच नव्हते ! चारी बांजूच्या वाडे-महालंच्या दारांवराचे पहारेकरी मात्र त्यांना बधून भालवाचे दड पेलू ताठ झाले.

कुळूनतरी जनानी कलकलाट बेत होता. समर्थनी पाठवून दिलेल्या भालतीच्या मूर्तीची महाराजांनी बालेकिल्यातच धुमटी बांधून प्रतिष्ठापना केली होती. सान्या लिया त्या सुमटीत गेलचा होत्या. संभाजीराजे चौकातील पाण्याच्या पाटात फिरणाऱ्या माशाचिंगा खेळ बघत राहिले. एक एक खी त्या धुमटीबाहेर पडू लागली. गोदावरीही बाहेर आली. संभाजीराजांना तिच्याशी बोलायचे होते. काही विचारायचे होते. पण हे घडावे कसे ?

शिवाजी बसावे कसे ? इतरकने ते धुमटीच्या रोडाने पुढे झाले. त्यांना बधून सान्या लिया आदवीने धुमटीच्या एका बाजूला सकल्या झाल्या. पायरीला हातमर्सी देऊन संभाजीराजे माळतीच्या धुमटीची पायरी चढले नि थांबले. मोतीलांगला झोल देत त्यांनी मात्र वल्लून गोदावरीवर नजर टाकली. सान्या लिया खालमानेने उम्या होत्या. “ तुम्ही – तुम्ही कोण ? इंध कशा ? ” संभाजीराजांनी गोदावरीला म्हणून स्वाल केला. पाण्याची सर घेताना गाय खाली ठेवते त्यांनी तिची मान खालीच होती. कुणीतीरी तिला खोपटीच दिली. भांवावलेल्या गोदावरीने मान उठवली. संभाजीराजांच्या पाणेतजी डोळ्यांना डोळे शिडलाच आणली नजर तिने त्यांच्या पायांवर टाकली. भोसलाई, खानदानी तोल न सोडता संभाजीराजांनी पुरुष विचारले, “ तुम्ही कोण ? इंध कशा ? ”

“ जी. आम्ही सुमिनिंकडल्या. गोदावरी. इंध घरणासाठी आलोत. ” पड्यांडल्या उराने गोदावरीने जाव देत त्यांचा मान राखला. चांदणवेल नव्हापासून शिखावर्षत थारश्वराली. हस्त संभाजीराजे तेसेच समोरच्या धुमटीत शिरले. क्षणात दिसेनासे झाले. शुभ कबूतराचा थवाच थवाच बालेकिल्याबाहेर पडला. युवराजांनी फक्त लियाचा घोळका दर्शके कुळूनजत बालेकिल्याबाहेर पडला. युवराजांनी फक्त गोदावरीचीच विचारणा करूनी काय केली याचे त्या आश्चर्य खुले करीत होत्या. त्यांच्या बोलाप्यात काहीही वाक्ये नव्हते तीरीसुद्धा शरमून गोदावरी मुकुपणे सान्याजांच्या माणूसे रेगाळव चालली.

ना तिला, ना धुमटीत शेंदरी हुम्मान मूर्तीचे दर्शन घेणाऱ्या संभाजीराजांना कळले, की आल सर्व प्रकार आपल्या महालांच्या संकलीत उम्या गहिलेल्या महाराणी सोयाबाईनी पाहिला असेल ! आणि शांतपणे आपल्या महालात घिरताना निमटितला पदरकाठ पुढे खेचीत त्या स्वतःशीच म्हणाल्या अस्तील – “ ही सुद्धा कर्तव्यागी आहे तर आमच्या युवराजसाहेबांजवळ ! ”

आता सोयाबाईनी मात्र विचित्र पावले. टाकायला सुख्खात केली. त्यांच्या प्रत्येक पावलाबरीवर उम्या राजवराण्याच्या भ्रित्यांच्या नक्षी कुणालही उकलता घेणार नाही अशी किंवकर गुत चाललीच याची त्यांना कल्पनाही नक्ली.

त्यांनी सणवार, धर्मविदी, यांची निमिते करून अणार्जिंच्या घरी गोदावरीला आंगंकणे थाडावला सुखवात केली. राजवाड्यावर ची महाराणीची म्हणून ती परती सारेणे गोदावरीला शक्कम होईना. वाड्यावर येणाऱ्या गोदावरीच्या हालचालवर सोयराबाईच्या दासी व खाजगीचे चाकर डोळ्यांत तेऱु घालून नजर ठेवू लागले. एक जनानी मास्तुवा अंग धरू लागला.

आपल्या सरळघोप, रंगड्या स्वभावाप्रमाणे संभाजीराजे गोदावरीशी प्रसंगप्रसंगाने बोलत होते. त्यात आतबाहेर असे काहीच नव्हते. हतीने चालताना कुच्याच्या भुंकीकडे लळ देऊ नवे हे जेवढे खेरे असते, तेवढे त्याने आपल्या पायांचाली मुयांचे वारच्य केंगर नाही याचेही व्यान ठेणे जरीचे असते! नाहीतर चवताळलेली एखादी लाल मुरी सांडेचाच एजापां करून कानाकडे साकते. जीव घेणाऱ्या मर्मशावर डंब देऊन जाते! पेचपाच गावी नसलेल्या संगाजीराजाच्या शिंतीच आता राजवराण्याची अशू. गिळायला जेवढे मोलाचे आहे त्याहून सावध असणे हे अधिक मोलाचे आहे. सोयराबाईच्या रूपाने राजवाड्याच्या शिंतीच आता राजवराण्याची अशू. गिळायला बसत्या. सूड ही भावनाच भयानक आहे. लीच्या मरी उण झालेला सूड हा तर अंति-भयानक असतो. आणि राजवरीच्या मनात दवा धरून राहिलेला सूड तर निर्णयकी विष्वक्षकव असतो.

सोयराबाईच्या महालातून विषाणी अफकांचा द्रव आसते पाझर लागला. गड्यार पसख लागला. त्याच्या पाटांतून जारीपटका, भवानीचा भंडारा, शिकांग वाहतीला लागणार होती. सर्वीत महालाचे म्हणजे जिजांकी असंख्यांचा धाम, रुक्क आणि आपले अशू देऊन जोगासून वाढविलेले 'श्री' च्या राज्याचे गोमटे रेपेच जाया होणार होते! रायगडावर काय चालले आहे याची काहीच कल्पना नसलेले अणार्जी, प्रते फोडगडून निघून रायगडावर आले. फोडग्याचा कोट भक्म करून दुवार बांधाचे कम माहाराजांनी त्यांना जोडून दिले होते. त्याचा तेंशील अणार्जिना महाराजांपुढे रुच करायचा होता. आणार्जी गडावर आले आणि त्यांना थोड्याच बेळात करून तुकळे कीं, चौकीपहाऱ्यावरचे, फडाच्या कासखांतातले लोक आपल्याला बाष्ठून एकमेकाच्या करांशी लागतात. दबके कुञ्जुन्जता. विचित्र नजरेने आणि त्यांना थोड्याच बेळात करून तुकळे ध्यानीमीनी नसता त्यांना राणीसाहेब सोयराबाईची वर्दी आली. मनात शंकाकुशकांचा, न कळणाऱ्या धीतीचा कल्लोळ घेऊनच आणार्जी सकारास्वारीच्या महाली पेश आले.

"सुनीस, तुमचा मुजरा घेताना आमहास शशमिंदं वाटूं. पण आम्ही तरी काय करावे? आपल्याच दातांनी आपलीच जीभ नाही तोडता येत!" मुजरा कूणाच्या आणार्जीची उत्सुकता आणि गोधच वाढेल एवढांचा शांतपणे सोयराबाई स्वतःकडे दोष वेत स्फुरल्या.

"आमचा काही कम्हू असेल तर सकारास्वारीन आमहास सांगावा. आम्हाला काही कळेला झालं आहे. गडावरचे लोक आमच्याकड विचित्र नजरेन बघतहेत. अणार्जिंच्यातील जातिवंत राजकारणी तेवढ्याच धीरंभीएपणे बोलला.

"सुनीस, तुम्ही विचावर चिंग रचून फोंड्याचा कोट भक्म करून आलात. पण त्यासाठी आम्ही आणि स्वारी तुहास काय बक्षिसी देणा? अपान, मानहानी! तुम्ही कोट बांधलात, आमचा ढासळला आहे. पण तुम्ही घरवे आहात. हे सां समजून घेताल पाहिजे." सोयराबाई सरळ काहीही न सांगता आणार्जिना घोटेण देत काठाकाठाने पिस्तवा.

"क्षमा असावी. पण काय घडले ते अद्याप आमच्या धीट ध्यानी आलं नाही. आम्ही पायीचे सेवक आहेत. जे असेहे त्याची आज्ञा व्हावी."

"अणार्जीपत, आमच्या हेनच खोटा निघाला! जे ऐकून तुम्हाला दुःख होईल त्याहून या बाबीचीच आम्हाला अधिक शरम वाटेत. तुम्ही मोक्का मरी युवराजाना क्षमा केली पाहिजे! त्यांनी तुम्हा थोर केला आहे. तरीमुद्दा ते दुम्बेच आहेत. तुमच्या घरी घरणासाठी आलेल्या सवाऱ्यावर – गोदावरीवर – त्यांची नज्जर गेली. सारा गड या बाबोची चर्चा करतो आहे..." क्षणभर सोयराबाई थांबल्या. त्यांनी अणार्जीची प्रतिक्रिया हेरण्यासाठी त्यांच्यावर नज्जर टाकली. आणार्जीच्या कथाळ्याचा गंधिट्या पेटती उद्बती टेकिविल्यागत आक्रमून एकवर झाला होता. डोळे विस्फारले होते. उपर्याचे शेव त्यांनी मुठीत गच पकडून ठेवले होते.

"सुनीस, हे अकरीत तुमच्या कानी घालतान आम्हास कोण यात्या होताहेत हे तुम्हाला कल्ले असेल. तरीही धीर सोडून नक्का. याची वाच्यता तुम्हीहून कुंठ करू नका. गोदावरी गड सोडण्याच्या गोटी करते असे आमच्या कानी आलं आहे. ते चूक होईल. त्यांन तिच्याबदलच्या गैरिमजाना वाव मिळेल. स्वरिना यशील काहीच माहित नाही. त्यांच्यासमर्ग जाऊन हे बोलण्यास कुणाचीही जीभ उचलूत नाही. खुद आम्हालाही तो धीर येत नाही!" सोयराबाई ठरवून थांबल्या.

"शहानिशा करून आहीच हे स्वार्मीच्या कानांवर घालू!" सुन झालेले अणार्जी निर्धारिणे झणाले. खाली मान घालून "येतो आम्ही." म्हणत हटत्या पावलानी महालाबाहेर पडू लागले.

बाडीतील आपल्या घरी परतलेल्या आणार्जीनी प्रथम गोदावरीला जनानी दाळनात बोलावून ठीक जानावर घेतले. "तुझा नियुवराजांच्या गाटीभेटी झाल्या?" पाडीचा लाल रंग अणार्जीच्या ढोळ्यात उतरला. गोदावरी खाली घालेली मान ढोलावली. तिच्या ढोळ्यांवाटे धारा सरसर लगल्या.

"शम नाही वाटत?" आणार्जी तिच्यावर जबरीनी वीज ओढत कडाले. नेहमी हातांच्या मुठीत असणारे उपरायाचे शेव आणार्जीच्या हातून नकळतच मुठेले.

“माझं ऐकावं. मला...” भ्रत्या होळ्यांत जीव गोळा करून गोदवरी बोलायला गेली.

“ चूऽप, गळ्यातल्या मांगळसुत्राची तरी लाज धाराची होतीस दै ? खबरदार या उंबऱ्याबाहेर कदम पडलं तर.” तिच्याकडे बघणे असह झालेले आणणाऱ्यी तरात दाळुनाबाहेर पडले. गळ्यादलेली गोदवरी गुदमुळ लगाली. दाळुनाच्या दगडी भिंतीवर तिने अहेव कपाळ दोनचारदा असह कोऱ्याने आपलेले. त्यावरचा टिळा विस्कदू लागला. ‘ नखशिखा ’ दाळनात बंदिस्त झाली. चांदवेल काढ्या ठाणी येणाऱ्यु गेली.

रायाड जानानी मनमुळायात दस्त झाला.

आता गळावाच्या लोकांना गोदवरी दिसेनाशी झाली. ‘ शुक्रांनीच तिला गळावरून हलविली आहे. अपला बळसू आकाप्यासाठी त्यांनी हे विपरीत केलं आहे.’ अशा विचित्र अफवा गळावर पसरल्या. सोयाबांधांचा चाकरनामा ल्यासाठी पद्धतशीर खपू. लगाला. महाराणाच्या महाली आणणाऱ्यी ये-जा वाढली. गोळठलेल्या आणणाऱ्यांना काय करावे ते सुन्नत करून. मोरवाई गोदवरीला भरीला घालायची मसलत नाना ठाणी त्याच्या गढी उतारवू बघत होत्या.

थोरल्या झाली आपल्यासंबंधी काहीतरी प्रगण्यातक शिजते आहे याचा शुक्रांनांना सुगावा लगाला. त्यांनी अपले खबरगार आणणाऱ्यांच्या घरभोवती आणि ‘ थोरल्या महालवर ’ पेसून टाकले.

एकच एक विचार संभाजीराजांना स्वस्थ बसू देईना. “ आता बाई आणणाऱ्यांच्या घरी राहणे धोक्याचे आहे. असत्या व तिच्या दुटीनेही. तिला कैचीत पकडले जाणार आहे. तिला आणणाऱ्यी आणि थोरला महाल यांपासून केणाव्ये केले पाहिजे. पण हे घडावे कर्से ? ” भरल्या घराऱ्यु एका विचाहित खीला ताज्ज्ञात घ्यावे कर्से ? ”

लेवैन, हेण झालेले संभाजीराजे आपल्या महाली असवस्थ पायेस टाकीत होते. मध्येच थांबून दगडंबद छालाकडे जपवताना काही सुचेनासे झाले की धीर येण्यासाठी ‘ जगदंब, जगदंब ’ असे पुटपृत होते. विचित्र कोऱ्याने महालत ते आणि ब्राह्मणवाईत गोदवरी जखडली होती. बुल्याही क्षणाला ही बाब छत्रपती महाराजांच्या कानी पडणार होती. मासाहीब सोयाराबाबी काय योजून आणणाऱ्यांच्या भेटी घेतोहेत हे ककळ नवृत्ते. तण दोषात होता. नेव सुरत करून.

सोयाराबाबीनी गोदवरीला वर्दी धाइन बोलाकून घेतले होते. आता काय पिकणार ? जगदंबाच जाणली तर जाणू शकणार होती.

“ धायकलं सकार, थोरल्या म्हालाकडीची चंद्रा कुण्ठविण मुतिनिसाच्या वाड्यावर येऊळिल्या. वाड्यावरनं मेणा निघालाय. मेणावत बसल्याली बांधी बालेकिल्याकड थोरल्या म्हालातच याचला निघालिल्या.” खबरगिराने महालत घेऊन पेश केलेली खबर ऐताना युक्तांचंचे मन असंख्य शंकांनी ढब्बून निघाले.

जाहोरी वापसारबे संभाजीराजे पाठीशी हात बांधून केन्या टाकू लागले. काही काही सुचत नवृते. बाब अंदरापार चालतीय. त्यांना बाटले. तडक उठावे नि मासाहेबांसमधे. उमे राहून याचा जाव विचारावा.

आलेला खबरगार पुढ्याचा अजेहेची बाट बघत खोलेंबलाय याचेही त्यांना भान याहिले नाही. स्वतंशीच काहीती योजून बाहेर पडताना त्यांनी खबरगिराला आजा केली – “ जा, थोरल्या महालाची मिळेल ती खबर टाकोटाकीनं आमच्या कानी पडली पाहिजे. गफलतीस माफी नाही.” मुजरा टाकीत खबरारी निघून गेला. निघारी, बांधल्या मुद्रेते संभाजीराजे देवमहालाच्या रोखाने चालू लागले.

त्यांना येताना बशून देवमहालाचा संजाची पोताज्ज कम्पेत सुकूत सामोगा आला. त्यांच्याकडे लुंबूनही न बघता कठोर, जरबी आवाजात युवराज मृणाले, “ आम्हस देवमहाल एकाती पाहिजे. आईस साकडे घालणे आहे. निघून जा.” आवीवर हत्तीच्या सोंडेचा, कल्यान नसता ताडाखा बसताच माहुताची झाली तशी सुन आणि कठोर अशी धाकलाच्या सरकारांची मुद्रा बघून पोताज्ज चरकला, मुकाट बाहेर निघून गेला. खेचल्यासारखे, दाढी पुलळ्यागत संभाजीराजे चालले. नंदादीपाच्या उजेडाचा भंडरा अंगभर फाशून, डोळे विस्फळरून, अंगावर चालून आल्यासारख्या दिसणाऱ्या अष्टम्या भवाभवाची ठोक्याशी त्यांचे निघारी, सुन ठोळे जोडले गेले. त्या जागजानीच्या सर्वसंहारक आगोर्जी डोळ्यांचिं त्यांना तिळाही भय वाटत नवृते. कसरत्यातरी - न कळणाऱ्या नात्याच्या अधिकाराने त्यांचे मन तिळाशीच हडावर आले होते. तडक जाऊन तिचे आठी हात गदण्यादा हलवावेत, तिला विचारावे, “ एवढे अहोरात्र तुझाभवती पाजालेले पोत नाचत असताना तुला काहीच कसं नजेरेला येत नाही ! ” समोरच्या तुळेव्ये रोखलेले डोळे त्यांना पालटताना दिसू लागले. क्षणात ते कमळकळ्यासारबे दिसू लागले. एकरोख, अचल नजेरे संभाजीराजे – धाकटे छापती त्या डोळ्याना निखू लागले.

“ आ ५ कृ ५ साहेब ५ ! ” मनाच्या खोलवातपू एक अनावर उमाळ्या उसळ्यू आला. ज्ञाहंचेवे त्रिकाल साक्षी डोळे त्यांना थोरल्या आकुसाहेबांच्या डोक्यासारखे दिसत होते. त्यांचे दुरुपण विशदू लगाले. मनाची कवाडे खडाडू उघडू लाली.

“ त्यांनी अदूव सोडली तरी तुम्ही सोडू नका ! ” कुटुंबांरी राजेबोलाचे एक मोरपीस गरगत त्यांच्या रोखाने आले. जिजांकुच्या बोलीभाषेत.

कावेबोवारे होत त्यांनी देवमहालभर मान पिरविली. पोत, पालुखी, पलंग, परडी आहेच्या संजामाच्या चारी बांडूच्या वस्त्राच जशा नाचत मृणत होत्या – “ त्यांनी अदूव सोडली तरी तुम्ही सोडू नका ! ” युवराजांचे राजस मन होलपृदू लगाले. मगढें अंतर्गगद्यादून आले – “ आउसाहेब, तुम्ही – तुम्हीच पाहिजे होतात आज ! कसं सोसांवे ? काय करावं ? तुम्हालाच विचारालं

असंतं नाही ५ वाकी सोरे सोसले असते आही. हे ताकदीबाहेर आहे आऊसाहेब. त्यांचे समधानाचे होणार आहे हे कळतं तर थोरात्या महालाच्या मासोहेबासमेर हाती पोत घेऊन आमचं शिवांगंधं आमडी त्यावर धरून थावलं असतं! आऊ, आम्ही कैचीत फसलेय. या जगदेवेच्या साक्षीनं सुचवंत्य तेव करणार आहोत. विश्वास ठेवा, तुमच्या पायाची आण आमहस आहे. आम्ही निघेपणी जे कळ ते ती आण समरूनच. ” संभाजीराजांनी डोठे मिठले. आता त्यांचे मन स्थिर, शात शाळे होते. आतीचा भाता निश्ची विश्वासाने उंडुबला होता. त्यांनी तबकातील बेलपुलाची औंचल अष्टमुच्चेच्या चणी वाहिली. परहीतील भंडाऱ्याची मृत तिच्या उग्रामात रुपावर उथळली. मध्यवर्त भरून घेत, तिला पाठ न दाखविला मागाच्या पावलांनी सुकरते होत ते देवमहालाबाहेर पडले. आता जे काही त्यांनी मनी बांगले होते त्याला पडावर कोणीच रोख देऊ शकता नव्हते.

आपले कारभारी महादेव युवराजांनी बोलावून घेतले. त्यांना दोन सूचना केलन्या - “ आमच्या हुजाराती फैजेकडचे दहावारा शिलेबद धारकरी जरोरीन आगच्यासमेर रुक्मी करा. हुषारीचे पटाईत आणि घोडाईत शेळेके निवडून भाडा. तुम्ही खुद, जातीनं गड उतरून पाचाडिवाईत एक जीनकसली घोडदळी तुकडी सिद्ध ठेवा. तुमच्या पाठीनंच आम्ही गड उतरून येणार आहेत.”

महादेव याजांनी ‘जी’ झणत सुकरत युवराजांच्या महालाबाहेर पडले.

एका बिकमताराने लोखडी जाळीचे बछत तबकातून उच्चून संभाजीराजांच्या पाठीशी होत त्यांच्या कसदार, भल्या अगावर चढविले. दुसऱ्याने केसरी वाणाचा क्षाक्षात्या जोरिकामाचा जागा त्यावर वसविला. मगाटी पोहच्या आवळत्या. ढालेचा भ्रक्षम थाळा युवराजांच्या पाठीला भिडवून तिचे वाद छातीशी करत संभाजीराजांच्या हाती दिले. त्या वादांची पक्की गाठ युवराजांनी छातीवर आवळली! कमरेला शेला कमसला. डोकीचा सफेद लिसेटप उतरून तबकात ठेवला. तबकातील केसरी टोप उच्चून मस्तकी धारण करताना त्यांच्या हातातील सोनकडे मागेपुढे झाले. सरळधोप, जडशिढ तलवराचे न्यान त्यांनी कमरेला आवळले. उंच गडकोटावर जमलेला तो साक्षात रुद्र मिद्द झाला. येहेतु त्या वादावलाला तोड द्यायला. उंचावर राहणांचाना केवळही वादळवला तोड द्यायला सिद्धच असावे लागते!

साज चढवून मोकळे झालेले खिदमतगार चार पावले पाठीशी होत अदब धरून उठविला. ते जायला निघाले. त्यांला एक पळभार अडुखळला. त्याला आपल्या धाक्कल्या छपरीना सांगावेसे वातले - “ मळवटीच्या आईच्या भंडाऱ्याचा इस्केट जालयात दिसतोय धाकलं धरी. अस दरपानाला दरशान दिकून जावं जाताना! ” पण ते प्रत्यक्षात कोलण्याची त्याची लाती काही झाली नाही.

एकोटे-एकटे संभाजीराजे विचारांची भिंगी कोडायला चक्रा टार्कू लगाले. महादेव याजांनी पाठविलेल्या शिलेदार धारक-ज्ञांची तुकडी पुकार भरत पेश झाली. ते तगडे जवान बघताना युवराजांचा चेहा उच्चून निघाला. भागानापर्यंतच्या दोडीतले ते मदविने होते. बांधल्या, शांत आवाजात संभाजीराजे त्यांना मनाचा हेत-डेत संगृ लगाले. धारकरी ते कान देऊन ऐकू लगाले.

थोरल्या महालाबर देख ठेवारागा खबरारी आला. खबर देत मृणाला, “ म्हाल शाप बंदिस्त झालाय धरी. खबर उचलाय बाब न्हाई. काय करायचं न्हारं? ”

क्षणाप्र संभाजीराजे स्तरब्य झाले. मण ठरून मृणाले, “ आता खबरीची गरज नाही. बाई बाहेर पडली की पापणी भिटायच्या आत आगहाला वर्दी दे. ” रायगड वर्लन शांत होता. नगरखाण्याचरचा जरीपटका मावळवाण्याचावर लहरत होता. क्षण क्षण कुणालही कल्पना केणर नाही अशा अंगारीची भली भ्रक्षम कवाढे खोलत होता. युवराजांचा मनसुवा कानी पडलेले त्याचे निश्चेदे, हुक्माचे बदे धारकरी बाहेर पडले. फुटकळ झाले. एक एक करत नगरखाण्याचावळ येऊन पांगून जागा धरून राहिले.

तिकडे सात मंहालापैकी थोरल्या महालाच्या दरवाज्यावून संमानवरी पूर्वीसारखी दिसणारी गोदवरी आणांजीच्या मारून बाहेर पडली. डाण्या दिल्यावर होईल तशी तिची मुदा व्याकुन्ठ दिसत होती. आपले निष्पण मन ती ना आणांजीना ना राणीसाहेबाना पटवू शाकली होती. तिला दोषी ठवूनच अभ्यासाठी पाठीशी घालण्याचा थोरपणा फरा कौशल्यानें संयाजाईनी केला होता. तिला आता महाराजांची परवानगी घेऊन आणांजी त्याच्या भ्रेटील नेणर होते. ती काहीच बोलणार नव्हती. बोलणार होते आणांजी. ती फक्त मान डुल्वणार होती.

गोदवरीला मध्यात बसलेली बघून अणांजी फडाच्या रोखाने निघून गेले. मेणा नगरखाण्याच्या दुहाताने आणांजीचे दोन धारकरी हाती नंथा तेपी पेलत चालले. भोयांनी डुडकी चाल धरली. मेणाची वर्दी मिळालेले संभाजीराजे आपल्या महालाबाहेर पडले. त्यांची मुदा ताठ, कठोर होती. जसा त्यांच्या राजवर्येचा भाजता पोतच त्यार झाला होता. झडण्याचा मुजव्यांकडे त्याचे ध्यान नव्हते. झपाङ्गप चालत ते नगरखाण्याच्या भव्य दरवाज्याचवळ आले. त्यांची धारकरी माणसे त्यांना बघून कमरेत झुकले. गणवे तरम् एकवट होतात तशी एकवट झाली.

होतीवे शेषे मागेपुढे तुकडीत भोयांनी गोदवरीचा मेणा नगरखाण्याच्या धाक्कल्या छपरीना सांगावेसे वातले - “ मळवटीच्या आईच्या भंडाऱ्याचा इस्केट जालयात दिसतोय धाकलं धरी. अस दरपानाला दरशान दिकून जावं जाताना! ” पण ते प्रत्यक्षात कोलण्याची त्याची लाती काही झाली नाही. शेष थोऱ्याचर पेलता ठेवू त्यांनी अगोदर तुकडे भाले.

मेण्याच्या पडेवेंद खिलकीजवळ होत धाकटे क्षत्रपती संभाजीराजांना घरलू आले. तिच्या रोडाकडे अधिकारी भाषेत म्हणाले, “आम्ही युवराज बोलतो आहेत वाई. तुम्हाला आम्ही आमच्या तांब्यात घेतल आहे!! डर-भय बाळ्या नका. तुमच्या केसालाही घक्का लागणार नाही—आकास आमच्या थोरल्या आकस्मात्तेहाबांची आण आहे.”

“उठाव !” त्या एकाच जरबी शब्दाने भोवाना धाम पुटला. थोपे अलग करून मनोन्यकडे मोहरा करून त्यांनी पुकाट दुडकी काल घरली.

वेळान संभाजीराजे आणाडीला झाले. कंसा तेपीच्या बळ्यात चालखेला तो मेणा रायगडांची व्यापारेठ उजव्या तफेला तसीच सोडून मगोच्याकडे निघाला. भेटणारी दुकार माणसे, मेण्यात बालेकिल्याकडीची खासी स्वरी असावी म्हणून त्याला मुजे देऊ लागली. महादवाजा मागे पडला. संभाजीराजावेचे धारकरी शोयानंता एकाही पाऊल लटका पहू. देत नव्हते. लहाना दखावा पार करून मेणा पाचाडात उताला. वाढीच्या वेशीवरच ठाण झाला. महादेवपतंगी सिद्ध टेवेलें घोडाहातांचे थक्क युवराजांची वाटच बघत होते. त्यांनी घोडी हातीने पुढे घेतली. त्यातलच्या तुंबेचाणाच्या एका घोडेचावेचे कायदे संभाजीराजांनी अपल्या हाती घेतले. जावावर मेणाजवळ आणले.

“वाई, बेणाउतार व्हा.” पड्याकडे बघून युवराजांनी आका केली. व्यानाहून धारी तलवार बाहेर पडली तरी गोदावरी बाहेर आली. तिची मान कवच उठत नव्हती. तोकेवे भांडे पुरते तसे काळीज पुढून जातेय की काय असे तिला बाटत होते. सारी जाण सुन शाळी होती तिची.

“बैतक घ्या.” घोड्याच्या रोखाने संभाजीराजांनी हात उठविला.

अंगवर वीज पडल्यात गोदावरी थरली. हे तिला जमणे नव्हते. कसे सांगावे तेही तिला कळेना. तिची अडच्या लक्षात येताच संभाजीराजे घोटाळले. एवढऱ्या निर्धाराने पार पडलेल्या मनमुखावर पाणी पडणार म्हणून चाकले. लागलीच काही योजून त्यांनी मनोमन निर्णय घेतला. डोळ्यांचे पाते लवायच्या आत त्यांनी त्या तुमेचाणी घोडचावर देप केली. कायद्यांना झटका देताच ते उम्हे जनावर ऊर उचलून पुढे थार अंधांती करीत खिलाळले. गोदावरीला वलसा यालून संभाजीराजांनी तिला घोडचाच्या उजव्या तफेला टाकली. तिच्या ध्यानीमी नसला एका बळंद भुत्याच्या निश्चिव हाताची पकड तिच्या कमरेभवकी पडली. दुसऱ्याच क्षणी ती संभाजीराजांच्या घोड्यावर खेचली गेली. जनावराला वर्मी कळ यावी अशी टाच बसली. घोडा दोहू लागला. त्याचा माग धरून घोडाइतांचे पथक उधालले. थूलोलाट उसळले. बालकी वाच्यालाही मासे टाकेल असा तो वेताळाचा नायक, सयाडाचा रुद दोहू लागला. लिंगाणा किल्लत्याच्या रोखाने. रायगडचा जोडकिल्ला असलेल्या लिंगाच्याचा पायथा आला. बाईला त्यांच्या गमीचे सल कधीच कळू शकले नाहीत. तुम्ही ती संथी तरी आम्हाल देताहेत. बोला, आणांजीपत,

बंदिस्ता टेकून तिचा निरोप घेताना संभाजीराजांना भरून आले. तिच्या रोडाकडे दधण्याचा धीर त्यांना झाला नाही.

केवड्याच्या झक्काळ पाल्यासारख्या दिसण्या पायांच्या पंजाबीकर नक्क टेकून ते म्हणाले, “तुम्हाला इथं आणलं म्हणून आम्ही दिल्लीर आहेत. आमच्यासाठी दुसरा इलाज बाकी राहिला नाही. तुम्ही आमच्या ‘कैदी’ आहात. आमच्या महाराजासाहेबांसमधेर तुम्हाला आणि आम्हालाही उमे राहावे लागल. तेव्हा आईं कांदंबा अणि जादीशर कोल देवळ तसे करा. कुणाच्याही भीड-भरीला तुम्ही बळी पडावर नाही असा आमचा विश्वास आहे. आम्ही युवराज आहात तरीही आपच्या हातून तुमची ही जनानी कैदी घडली यासाठी तुमचे शरामिदं आहेत. शक्य झाल्यास त्यासाठी आम्हाला माफ करा. येतो आम्ही.”

जे समजून केले त्यासाठी खंत, पश्चात्याप करण्याचे कारण नाही असे ताम अवूनच युवराज संभाजीराजे लिंगाणा उतरू लागल.

इकडे रायगडावर हाहाकार उठला होता. एव्हे धीराचे आणांजी पण पायांचालची वाढू. सरकाऱ्यासास्बे ते हबालदिल झाले. लजेने तोंडाशी उपरायाचा शेव धरून ते आपल्या बाड्याकडून महाराजांच्या खासेवाड्याकडे चालले. त्यांनी म्होमन कसला तरी निर्णय केला होता. ज्या गडावर ते इतकी वर्दं इतमामाने राहिले होते तोच त्यांना क्षणात पाका वाढू लागला.

“स्वामी, आम्हास सेवेटून पुरुष करून निरोपाचे विहे द्यावेत.” राजांच्या कानी मनचा सल घालताना खालमानेच्या आणांजीच्या डोळ्यांपैन आसवे टपटपली. खालच्या रुजाम्यात ती एकांजीव झाली. सारा महाल एकान्ती होता. आणांजी कंसल्या अग्नीने पोकून बोलाहेत तेव छजपती महाराजांना कळेना.

“मतलब ?” महाराजांची नजर आणांजीच्या पायांचीकर किली.

“स्वामी॑ स्वामी॒” आणांजीना बोलवेना. लहान मुलासारखे ते आणांजी जागीच गाद्यादू लागले. आपले तोड औंजलीतत्या उपरायाने त्यांनी झावून घेतले. छप्रती ते बधाताना चरकले. बैठक सोहून उठले. चामतकाचिक साद त्यांचा तोंडू बाहेर उमटली – “मुरी॑ इ सं.” आज्ञावर आणांजीने हपलेले मात्रिपाचे भान जागे झाले. त्यांनी आपला हुदका मुश्किलीने रोखता केला.

शांत, संघ चालीत महाराज आणांजीच्या जवळ आले. तेवढेचा बेळत त्यांनी काय बोलावे हे योजू घेतले होते. आणांजीच्या खांद्यावर गुलाबी हात-तळवा चढवीत महाराजांनी विचारले, “आणांजी, माणसं आम्हाला कंठावतात. पारखी होतात. नेतांनी झाले, प्रतापाव झाले, संभाजी कवजी झाला. आम्हाला त्यांच्या गमीचे सल कधीच कळू शकले नाहीत. तुम्ही ती संथी तरी आम्हाल देताहेत. बोला, आणांजीपत,

आपचा काय कसू घडतो म्हणून साचलीसारखी असलेली माणसं आम्हाला पारणी होतात. आम्हाला एकदा ते कळू द्या तरी ! ”

त्या प्रत्येक बोलने आणणाऱ्यांनी मुश्किलीने गेऊलेला उमाळा पुन्हा वर खेचला गेला. जी नजर नेही स्वामीच्या भागवता मोजबळयांकर जोडलेली असायची ती एकाएकी वर उचलूकी गेली. ते आपले सारे कढ कणभर विसरून गेले. पाणी ढोलवीत आणणाऱ्यांचा सांजांचा स्फटिक शिवलिंगासारख्या सत्त्वतेजी मुटेकडे बघतच पाहिले.

“ नाही. स्वामी कसू आपला नाही. कुणाचाच नाही. असलाच तर तो आमच्या कमऱ्यांचा आहे. आम्हाला निरेप द्यावा.” आणणाऱ्यांनी शुरूम छवपतीच्या मोजडळांना हाताची बो ठिडविली.

“ तुमच्या तोईची कमऱ्यांशिवाची ही भाषा ऐकायला मासाहेब पाहिजे होत्या आणणाऱ्यां.” जिजाओरच्या अठवणीने राजे विचारात होत थाबले. त्यांनी धीरेने भोगलेले आणि प्रतविलेले नशिवाचे फेरे राजांना आठवले.

“ आणणाऱ्यां, जायचंव यत्रिविणाचाला आई भवानीही रोखू शकत नाही. फक्त त्याचे सही कारण आम्हास सांगून जा. काय झाले म्हणून हा डाव अर्थमुळे मोझून तुम्ही मोहरा पालवलाहात ? बोला.” छवपतीनी आणणाऱ्यांचे खांदे आवेगाते हलविले.

“ स्वामी ३, जीभ उटवत नाही आमची. पाजऱ्याचे आम्ही खाललेले चार घास आपल्या कुपेमुळेच मिळले आहेत. त्याची जाण सुटत नाही. आमची कसलीच त्रकार नाही. कुणाचाच कसलाही कसू नाही.” आणणाऱ्यांना बोलणे सुधेरना:

“ त्रकार नाही म्हणतो म्हणजेच त्रकार गंभीर आहे. कसू नाही म्हणता मरलेच कसू जबर आहे. सुरुनीस, आमही छपती या नात्यांन तुक्कास आजा करतो आहेत – तुम्ही चाकरीची मुक्ती का माता ते कुलदैवताच्या साक्षीनं आम्हास साफ सांगावं.”

राजांचा आचार बदलत बदलत दरबारी झाला. रस्सीखेचीला पडलेले आणणाऱ्यांची घुटमळ्यां. कमऱ्यांती प्रबंध विशास त्या ‘ सुनीस ’ या शब्दावून त्यांना मिळून गेला. डोळे शेवाने टिपत, उपण्याचे काठ दोन्ही मुठीत घड पकडून आणणाऱ्यांची सिद्ध झालेल्या निर्धारी स्वरात म्हणाले, “ आमचं सर्वस्व लुटले आहे महाराज. त्यासाठीच आम्हाला चाकरीतून मुक्ता मिळावाची.”

“ साफ बोला. काय झालं ? कुणी लुटलं तुमचं सर्वस्व ? ” छवपती सावध झाले. “ महाराज, महाराज, कमा असावी – युवराजांनी ! ”

“ आ ५ णा ५ जी ! ” पोताचा चटका बसावा तसे राजे चाकले. “ काय – काय केलं युवराजांनी आणणाऱ्यां ? ” कयास नसलेली वाट धरण्यासाठी राजांचे मन धडपड लगले.

“ कमा असावी स्वामी. त्यांनी केलं आहे ते आपल्यासमोर बोलतानाही आम्हाला. शरम वाटते. आमही अभय माणतो.”

“ अभय दिल आणणाऱ्यांपंत. सांगा युवराजांनी काय केलं ? ” छवपतीची मुद्रा चांधली जाऊ लागली. कपाळपट्टीवर जाणवप्यासारखी शीर अमदून आली.

“ महाराज, खुद आमच्या परची, घपणासाठी आलेली नात्याची सुवासिन युवराजांनी गडावाहेर काढली. आम्हाला कुणालाच तोड दाखवायला जागा नाही. आम्ही सर्वस्वी लुटले गेले आहेत. हे पाय सोडणं बड जात. तरी आम्हाला निरेप द्यावा.” आणणाऱ्यांची खाली राजंचा पांयांशी गुडधे टेकून बोलतच होते. त्यातील एकही शब्द छवपतीच्या मनापर्यंत पोचत नव्हता.

“ सुवासिन गडावाहेर काढली ” हे एकताच राजांचे उभे अंग संताणने थारथाले. शास चढीला पडला. नाकाच्या वाळत्या शेंड्यावर धामाचे तुशा गोळा झाले. प्रचंड खंड आणि अनावर संताप यांच्या कोंडीत सापडलेला त्याचा रात्याचा कण अनु कण थरशरत होता. त्या लेलेंबंड लाल, संतस राज्यादेवरून शब्दाच्या लिण्या उसळल्या, “ आणणाऱ्यां, हेच कारण असेल तर गडच काय कढाचित हे जाही सोडावं लागेल. पण ते तुम्हाला नव्हे – संभाजीराजे भोसल्यांचा ! श्रीन्यांचा नव्हे चाललेल्या दखारी तुम्हास काढोकोरीन त्याच पिक्केल. विशास ठेवा.” छवपती अंतःप्राकडे एकताचवासासाठी चालले. पुन्याचासाठी सुकलेल्या आणणाऱ्यांच्या कानी समोरून चाललेल्या राजपुराशाच्या टेपाच्या हिंदेल्या मोतीलागातून ओघवळ आल्यासारखे बोल मात्र वाहेर पडल्याशिवाय राहिले नव्हीत – “ तुम्ही मात्र राजांना पारखण्यात आता केलीत तशी गफलत पुन्हा कथी न करणे ! ”

धामापृष्ठ झालेले संभाजीराजे रायाड चढून आले. त्यांना आठवत होते तेक्कापृष्ठ असा प्रसंग त्यांच्यावर कधीच आल नव्हता. मळाच्या कारखानदारीतील माणसे त्यांना बघून नेहीमासारखी कमरेत शुक्त नव्हती. त्यांतील कितीतीरी नजरा चक्क तिसकाराने भालेल्या दिसत होत्या. कितीतीरी अनुकंपेने भिजलेल्या होत्या. पण कुठेच आदाराचा भाव त्यांना दिसेता. रायाडाहून नेहमी ठेणे वाटणेर आकाश त्यांना आता आपल्या टोपला भिजल्यासारखे भिववू वधत होते. त्या उथ्या, नादत्या, रावत्या, गडावर एकाच गोष्टीने त्यांचे मन पुन्हा बोधून टाकले. नामराखान्यावरचा जरीपका नागसप्ती वेटोली फेकल लहवत होता त्यापृष्ठ.

जेवळ्या तडेने रायाड उत्तरून ते लिंगाप्याकडे दोडले होते तेवढीच आता त्यांची पावले मणाप्राणाचे सापखळद जखडल्यासारखी जडशील पड लागली. एकत्र विचाराने की – “ आज पहिल्याने आम्हाला आमच्या बतणुकीवदूल महाराजसाहेबासमर सफाई द्यावी लागणार.”

होय. ते आपणहून महाराजांच्या खासेवाड्याकडे चालले होते. त्यांच्या कानी घडले ते सारे घालयासाठी. ते देतील ती आजा मानऱ्यासाठी.

सातमहालतील सोयराजाईच्या ‘शेरलेख महालवर’ असंत जब्लक्टीत नजर टाकून ते खासेवाड्याकडे बळले. त्याच्या संगती कुणी नव्हते. त्याना आपले एकटेपण कधी नक्हे ते जागवले.

महाराजांच्या खासेमहालाचा दरवाजा ते ओलंडू लागले तेक्का खंडोली दाभाड्याने त्याना मुक्का देत आपली जबाबदारी पर पाडली – “खाशांचा हुक्म हाय. महालाचा राबत समधिकास्ती बंद हाय !” संभाजीराजांनी त्याने अडवा घातलेला भाला त्याच्याकडे न बघावाच मसाठी तडाऱ्याने बाजूला सारला.

महाराजांच्या नात्याने ते देवमहालात कांदेशी हड्डाला पडले होते तसेच नात्याने ते आपल्या आबासाहेबांशी हड्डाला पडणार होते. आज मोळ्या धेयनि मासाहेब वाचणार होते. इतके दिवस रोधेल्या बांध आज पुण्यार होता.

मिहिर रजपुतांच्या गोटात ओलीस राहणारे, मथुरेत एकटेच मागे राहताना मगे न कवणणी, भागानापर्यंत दौड घेणे रुक्काज संभाजीपणे आज आपल्या आबासाहेबांच्या पायावर डोके ठेवून म्हणणार होते – “तुम्हीच आमच्या आऊ आणि आबा आहात. आता राधाई राहो को वाटो. आमहाला स्वरीसाठीच बोरवर ठेवून चालवावे. आमचे युक्ताजपद पाची टाकले आहे. ते आमच्या रामाजांना देऊन त्याना दरबारी महालात सोनपाशीवर बसते करावे. आनंदात ज्या मोजडा आम्ही उच्चलू आपल्यासमोर ठेवल्या त्याच आम्हाला वक्षाच्या. आम्हाला त्याच सर्वांहून मोलाच्या आहेत. एकच मार्गावर म्हणतो आम्ही. आम्हाला समजून घेणे गडावर कुणीच नाही. यासाठी जसे निरोप घेताना मथुरेत आहाला पोटाशी धरलेल तसेच धरावं. आमचे मन जाणणाच्या थोरल्या आकुसहेब आम्हाल कोनभर हिताच्या गेई सांत गेल्या आहेत. फक्त आपला हात आमच्या पाठीशी संदेव असावा.”

“महाराजाहे ५ ब.” वाढाऱ्याच्या अंतपुण्याच्या बंद दरवाजाच्यावर संभाजीराजांच्या कडेयारी हाताची थाप पडली,

दरवाजा उघडला नाही. उघडणार नव्हता. उथडू शकत नव्हता ! आत स्वराज्याच्या कामी आजवर खर्च पडलेल्या असंख्य जिवाशी बांधील राजेपण ठरवू बंदिस्त झाले होते. छपती महाराज प्रथम छपती होते. नंतर गिता, पती, भाऊ होते. राजाना रक्काची नाती नसतात. राजासांदरी चढतानाच ती त्याना मोहोल्यांद करून ठेवावी लगतात. त्या बंद दरवाजासमोर संभाजीराजांनी ठोळे भरून आले. कुणी आम्हाला मुजरा केला नाही. आम्हास कुणी आपलासे करणार नाही !

“ठंग ५ ठंग ५ ठंग ५ !” काढीक्षाच्या चौकाआवारातील संजाऊरतीसाठी झाडणाच्या घटाचा नाद खासेवाड्यात घुसला. बंद दरवाजाचावाहर संभाजीराजाना आणि अत मंवकावर संचित बसलेल्या महाराजांना केलासवासी मातुश्री जिजाऊसाहेबांची

आठवण रोखता आली नाही. एकमेकांना दिसले, काढले नाही पण त्यांच्या हाताची बोट जाऊन छातीला भिडली होती. आत महाराजांच्या मरी विचार उदून गेला – “मासाहेल, आमच्याकावचा हा प्रसंग बघायला आज तुम्ही नाहीत ते एकपरिनं ठीक आहे. तुमच्यानं मुलाकूहून नातवाचा निवाडा बघवला नसता !”

बोहेर संभाजीराजांच्या मरी विचाराने काहू केले – “शेरलेख आऊ, तुम्ही आज लव्या होतात. सारे दरवाजे बंद असताना आम्ही तुमच्याच पायांशी आले असतो. तुमच्या ‘शेप्प्रबाळ’ या एकाच सादेने कैक रायाड उरवर पेलव्याचं बळ आम्हाला लाभल असत !” युवाज संभाजीराजे त्या दरवाजासमोरून परतले. त्या क्षणाबाबरच मराठी मसनदाचे भाय परतले. शोसले कुळीची राजस नाती परतली. सत्याच सत्याला पाठमो होऊन, नियतीच्या फसलातीलोबर माघारी परतले.

आपल्या महालात अलेल्या अंतर्गतिपूर्वी संभाजीराजावर महाराजांचे हस्तारबंद चौकी पढारे बळले. त्यांच्या भेटीसाठी आलेल्या पुत्रालाईना आणि देस्वाईनाही त्यांची भेट देणे शक्य झाले नाही. काळवट रात्र पाचाड खोरीला धेर टाकत उतरली. तिने तीन नीव केवावेगळ्या मर्नियित बंदिस्त झालेले बघितले. लिंगायावर गोदावरी संभाजीराजांच्या धारकळांच्या कैरेत, रायगडावर संभाजीराजे महाराजांच्या नकारबंदीत आणि खुद उक्तपती युवाज असद्य राजेपणाच्या कुणालाही विसू, उमणू, न शकणाच्या जीवधेण्या बंदिवासात !

रायगडांच्या हयातीली दुसरा काळ्या दिवस उजाडला. राजमाता जिजाऊ गेल्या तो पहिला आणि हा दुसरा. आज भरला दरबारी आरोपित संभाजीराजांची सिंहासनाधिष्ठित छत्रपतीसमग्र मुसाखाणी होणार होती. आकृति-सावलीसारखे असलेले ते पितामुळे बैरल त्या सत्याला निडपणे सामोरे जाणार होते.

“युवाजांना तोफ्यांच्या तोडी दिले जाणार.” या वार्तेने माणूस न माणूस भयकातर त्याले होते. रात्र रात्र विचारांनी होलपट केलेले संभाजीराजे ‘प्राणांती सजा’ क्षालीच तर चासाठी मन बांधून सिद्ध झाले होते.

हवालदिल माणसांची रीष दरबारी महालकडे लाली. कुणीच काही बोलत नव्हते. राजपेहाव धाण केलेले महाराज देवमहाली शात विसाने आई भवानीच्या भूतिसमर उभे होते. मूकगणे डोळ्यांनीच तिच्याशी त्यांचे उंड बोलो झाले. बेलफुलांची ऑजळ तिच्या संन्यस्त चणणवर अर्पून तो मराठांचा योगी राजा देवमहालाबाही पडला. एक एक धीमे राजपद सिंहासनाकडे जाण्यासाठी पहू लगाले. उवलच्या प्रत्येक पावलाबोर एक एका नात्याचा, तोडायला अवघड जाणारा बंध आणेऊप गद्दू पहू लगाला.

एक एकी त्या योगी चरणांना सर्वांत चिक्काळच्या जनानी नाश्याच्या वज्रचुड्यांची आर्त हासेबेबरच पिढी पडली—“आबा०”

महाराज देवमहालाबाहेर पडऱ्याची बाट बघत बोहेरच्या दाढबंद भिंतीला लागू राजस्तुषा येसुवाई उभ्या होत्या. तेवढे मोजकेच क्षण त्याना युग्मासारखे फफटून घेऊन गेले होते. असह कठाने. पिलाची माया देणाच्या महाराजांच्या पायांना त्यांनी मिठी घातली होती. आपल्या सौभाग्याचे दान घेष्यासाठी.

बरच्या आभाकाण्यावळी राजमुखानंवे कांधून घेतलेले मनही पळभर डकळले. उसकू वापणारा भावउमाळा रेखायसाठी छपतीनी क्षमभर ढोळे मिटून घेतले. त्यांदेव बोल नको त्या क्षणी त्यांच्या सेवेला रुजूऱ्याले—“सूनबाई, तुम्हास बघितले की आपल्या आजल्साहेबांची याद येते !”

ज्या पदरात महाराजांनी स्वहस्ते जोखीमीची शिवेकल्याण सोडली हेती, तेच पदर पसरलून सूनबाईंनी देवीच्या दरवाज्यात त्याना गाठले होते. त्यांच्या रूपाने ज्यामासोहेबच काही बोलू बघत होत्या. त्या विचाराने राजे शिवाजी कळवळले. तसेच पुढे जाण्यासाठी ओढ घेणारे त्याचे मन अडवळले.

“सूनबाई०” छपतीचा कडेघारी थारथरता हात येसुबाईच्या पाठीवर गेला. त्या स्पशीतील थरथरीने येसुबाई अंगभर हमसलन्या.

“उठा. शांत न्हा.” राजांनी त्यांना उठते केले. बोलावे फटले तरीही येसुबाईच्या गळ्यातून शब्द फुटेना. जे सांगायचे होते ते त्यांचे हमसणेच सांगत होते.

“आपचं ऐका. शांत न्हा.” बोलातील जणते धैर्य परणाच्या दारातील दुवळ्या विवाळाही निर्धारी करणारे होते.

“खंच तुम्हाला बघितलं की मासाहेबांचीच याद येते ! तुम्ही तशाच आहात. या क्षणी गडावर आमहाला समजून घेणाऱ्या एकत्या तुम्ही—तुम्हीच आहात.” क्षणभराची स्तब्धता आपोआप उतरली.

“येसू, मासाहेबाना भुलू. नका. याहून बिकट प्रसांगातून त्या कैकवार गेल्या, पण त्यांचा पदकाट नाही चवळला. कुळाला साजेल असे तेवढे थोरै धडवार फक्त तुम्हाच्याच आहे. विश्वास ठेवा. तुमच्या सोभायाला हात घालण्याचं कर्म जागदेवेन आपल्या हातून घडविलेच तर ... तर पुढी म्हणून आही. त्या सिंहासनावर दिसणार नाही ! ह्यातरभर तुमच्या सेवेलाठी रुजू लैकू. तुम्हाला मासाहेब मानवूच !

“आता आमच्या हातून काही घडू नवे यासाठी त्या जागदेवेला साकळं घाला. आनंदी ते घालून आले आहेत.

“मुली, ढोळे पूस. तुला-आमळाला ढोळे आहेत ते जगदेवेचे ! ते पाश्चल्य नाही चालूत. येतो आही.” शांतपणे येसुबाईचे खादे हळवार थोपटून महाराज चालूले. तेवळाच शांत पावली येसुबाई देवमहालात चालल्या. या क्षणी त्याना कुणीही पाऊरे पाहिले असेते तर जिजाऊ गेल्या आहेत हे त्याला खेच वाटले नसते !

तिकवे दरबारच्या राणीविशात महाराणी सोयाबाई येऊन दाखल झाल्या होत्या. काहीतरी योजून त्यांनी आज रामराजांना संगती आणले होते. त्यांच्याखेरीज सात महालाकडली कुणीही जनानी असरार्थी त्या राणीविशात आली नव्हती.

सिंहासन चौथाच्यावरील सोनखांबध धरून मोरेपंथ, दत्तात्री, प्रलहादपंथ, हंबीराव, रुगुनाथ पंडित आदी सात मंत्री खडे होते. फक्त सुरुपीस आण्याजी दरोंचा खांब रिकामा होता. फिरायदी असल्याने आज्ज ते त्या ज्यां उमे राहू शकत नव्हते. समोरुच्या दरबारी चौकात ते खालच्या मानेने उमे होते. चौथाच्या उजव्या तफेला असलेली सुवर्णी दंडावरच्या मत्स्यमोर्चेलावर मठविलेला भला-मोठा, हंगदार, सोनेरी यासा, माणकाचा लालबुद ढोळा रोष्यून भरल्या दरबारावर देख देत होता.

चौकातील हजारी कांत्याचे पाणी उसली घेऊन जरीबूसाराख्या तारांचा फुलोरा उलबीत, पुर्हा भवतीच्या हैद्यात कोसळत होते. छाताकळहून झाल टाकित वढलेले, जागजागीचे घिरझिरे पडदे गडवाच्याने शाहरत होते. पूर्णधिमुख सुवर्णी सिंहासनाच्या हातदांडीत मुळून बसलेले सिंह खुल्या जबड्यांगमुळे ते ‘सिंहासन’ आहे हे पटवीत होते. त्यावरच्या छात्राच्या योशेला ओळवेलेल्या सुवर्णी शुपुळ्या भद्र लडलडत होत्या.

नेहमीच्या शिरस्याची शिंगाची कातरी लळकारी मस्रसत दरबारी महालक्ष्म पिरली. तिला धरून नागाखानावरची नौबत दुडुळली.

सोनेमी गुरुंब घेतलेला गुळबारादार सिंहासन चौथाच्यावर आला. गुरुंबी दांडा आपट त्याने अल्काबाची हळू दिली—“राजाशिवाकिराजित, सकळ्युगमंडित, क्षत्रिय. कुलवतंतस ५५ गोब्राहणप्रतिपालक, हिंदुपद पादशहा, श्रीमान छत्रपती ५३ शिवाजीमहारा ५ ज ५ ३ !”

हाच अल्काब तिवार झाला. ‘अदब ५ अदब ५’ म्हणत गुळबारदारने जहलीची अंतिम समज भरल्या दरबाराला दिली. त्याने दिलेल्या सोनेमी फरसबंदावरच्या ठेवाने त्याच्युलेली पारडी कलळार नाहीत अशी शहरली. एकनेकाचा शास ऐकू पडावा असे काही क्षण दाटत, श्वेषकरत गेले. पाठोपाठ मैनाक पर्वताच्या शिखावर पक्षिगाज गळ चालेला दिसावा तसे त्या चालवडीत योनी चौथाच्यावर उत्तरापत्री महाराज दिसू लगले. त्यांच्या दर्शनावरोबर उथा दरबार लपक्न कर्मसंत दुक्कला. आपल्या दरबारी प्रजेला आशीर्वादमासठी म्हणून महाराजांनी हात उठविला. राणीवशालून सोयाबाईंनी पाठविलेले रामजे चौथाच्यावर येऊन आपाला मुकरा करताहेत हे महाराजांना काळवले च नाही. जेव्हा काळले तेज्ज्वा क्षणभर ते घोटाळलेच. मान न वळविता म्हणाले, “पंत, बाळराजांना तुमच्या तर्फैस उमे करून घ्या !”

“जी” मोरेपंथ पुढे झाले. त्यांनी रामराजांना आपला हात देत आपल्या शेजारी घेतले. ते घटताना झिरझिन्या पडव्याआडच्या सोयाबाईच्या मानेला राणीवशात फ्रटका बसला. तुवराजांच्या मोकळ्या पडलेल्या सोनणाशिरीच्या जोगेवर स्वारी बाळ्यांना हसत बसती करील असा त्याचा गैरंदावज होता !

महाराजांनी सिंहसनाला बंदना दिली. त्याला पायांचा स्पर्श होणार नाही याची दक्षता देत छपती सिंहसनाळ आले. बाकदर भाव्या मोजडीचा उजवा पाय चरणसनाच दियाजला. हातपंजा उठवून महाराजांनी दबारी कापाकाजाला सुखवात करण्याची आजा घंगिणांना दिली. दोन्ही बाजूंनी शुभ कुलोऱ्याच्या चवचा सिंहसनाचर मंद ढक्कला.

आज एकदम आपाईलाच युवराज आरोपित म्हणून दरबारसामने येऊ नवेत अशी इच्छा असलेल्या सरलाकर हस्तीरावांनी, कोरे होत श्रुत्युन आपल्या कौतेकडच्या काही पायाप्या पेश केल्या. हात उठवून छपतांनी त्यामा 'मजुरी' दिली. चौथ्यासप्तमेरच्या होश्यासरख्या बैठकीत बसलेल्या चिटणीस बाळाजीनी शहस्रमुा पीस फिरवीत त्याची नोंद करून घेतली.

कुटल्यातीरी दरबाराकडून गडाकर आलेल्या नवराण्याची देन तबके पेशावे मोरेपंतांनी 'आणली करण्याची' विनती छक्रपतीना केली. त्यांतील एक तबक चिंगाप्रमणे युवराज संभाजीएजांना आलेले होते! महाराजांनी आपले तबक हस्तमर्श देऊन स्वीकारले. युवराजांचे तबक, ते बैठक घेत होते त्या जागी तसेच ठेवात आले. वेळ जात होता. ते घ्यांनी येताच महाराजांनी 'नवाचारीश' प्रत्यादण्टाना समज दिली, "नवाचारीश, तुमच्या तर्फेने कामकाज दरबारी रुद्र करा."

प्रत्यादण्ट 'आजा' म्हणत शुक्रले. उभार दरबार धनुष्याची कमान ताणली जावी तसा ताणावर पडला. "आरोपित युवराजांना पेश करा." प्रत्यादण्टांनी आपल्या नवाचारात्याच्या धारकन्याच्या सुभेदाराकडे वधत आजा केली.

रणीविश्वाच्या बगालेकडून दरबारात देणाऱ्या बालेकिल्याच्या मार्गावर साळव्या मानकन्यांचे डोळे जख्खून पडले. क्षणाकरणे आतली असंख्य काळजे थड्डडली. चाहूबांजनी दहा हत्यारंब धारकन्यांनी घेर टाकलेले आरोपित युवराज संभाजीराजे भोसले 'र्ही' च्या नवाचकडोर सिंहसनामरात आणले जात होते. अंगी केसरी जामा, मस्तकी तसाच झाङणाता टोप, कापाळी रोखलेले शिवांगाचे उसठसीत पटे, छातीक रुक्कलेली चौसाट कवड्डांची माळ, कमरेला उपकेदर किंमिजी मांडचोळणा, दोन्ही हातांची घग्नाटे निळ्या शेलचात वांधलेले संभाजीराजे दरबारात घेत होते.

त्यांची पुढे गर्दन ताठ होती. डोळे कसल्यातीरी निःरी तेजाने तल्यात होते. अनवाणी पाय खालच्या पायपडीवर भक्तम पडत होते. गुहेतून बाहेर पडलेल्या एन भरीच्या छाव्याचे तेनिड रूप होते!

त्याना तसे बघताना दरबारी मानकन्यांतील किंवेकाचे ओढ रिवाज विसरून चुक्कुकले. त्यांच्या फैजेकडच्या काही मानकन्यांनी त्याही स्थितीत त्याना अदब मुजे रुजू घातले. घाकन्यांनी आरोपिताला सिंहसनाच्या थेट सामने उमे करून नंगी पाती कपाळाला भिडवीत हटत आपाच्यापल्या जागा घेतल्या.

मराक्यांच्या जागी राजासमेर त्याचा रूपपराक्रमी फूजद आरोपित म्हणून उपा ठाकला! जिजाऊऱ्या सिल्कबा राजासमेर त्यांचे 'शंभूवाळ' गुहेगार म्हणून पेश झाले! भवानीच्या थोरल्या पातीच्या भुत्यासमेर घाकल्या पातीच्या भुत्या 'चुकार, म्हणून खडा झाला! आज आबासाहेबांसमोर त्यांचे शंभूराजे हे असे जगदेवने उमे केले. छपती महाराजांसमेर तो मानी युवराज दोषी म्हणून पेश झाला! आकूटीसमोर सावलीच त्यायवतानासाठी खडी ठाकली. विशाल आभाळासमोर उगवतीचा सर्जा सूर्यच आरोपित म्हणून खडा ठाकला!!

सोडला तर श्वसनाही भोगल अशी शातला दरबाराभर पसरली. आणि क्षणातच अर्त जिल्हाक्याच्या सादेने ढवबळून निघाली. "दादामहारा ५ चा!" सिंहसन चौथ्याकर मोरेपंतांच्या बगलेला उमे असलेले पाच वर्ष उमीचे रामयजे भयचिकित झाले होते!

पिक्कटल्या काळजाने आणि भरल्या डोळ्यांनी संभाजीजांचा भादरार कुर दाढून आला. जायाच्या बांदांची छाठ उचलली गेली. त्यांना बाटले— "असंच तरात चालत पुढं जावं. बाळ महाराजाना पायच्या उत्तरवून छातीशी कववारं. उचल्यू, मांडलेल्या तबक्कशेजारी आपल्या नेहमीच्या जागी बसवावं."

"पंत, बाळराजाना त्यांच्या महाली पावते करा." महाराजांनी मोरेपंताना समज दिली. लांबागीने पुढे होत मोरेपंतांनी यामराजांना पिण्डाईच्या मागानि बाहेर काढले. महाराजांच्या खालजांनी कारभान्याच्या हक्काली त्याना सुपूर्त करून मोरेपंत पुढा आपल्या पंतप्रधानी स्वभाजवल घेऊन हात वांशून उमे राहिले.

आपल्या जागोवर ठेवलेल्या नवराण्याच्या तबकावर नजर खिळलेल्या संभाजीराजांना एका विचाराने सुक्रपण आले— 'त्या जागी बैठक घेताना कधी ध्यानीमनीही आलं नाही की केळकातारी हे असंही इंध उंभ राहावं लोगोल!'

दाटली शातता कशी फोडावी हे न सुधारल्याने प्रत्यादण्टांने गोथळले होते. "नवाचारीश, आरोपितास समज द्या. दरबारचा रिवाजी मुजरा रुजू झालेला नाही!" छत्रपतीची मान नागफाण्यागत ताठ झाली. आवाज जरबी कठोर झाला. ते बोल कानी पडलेले संभाजीराजे क्षणभर इकडे तिकडे बघत कावेळावरे झाले. पंतांनी समज देण्यापूर्वीच हत बांधले असल्याने कमसेत बुक्कुनाच त्यांनी अदब-मुजरा घातला. महाराजांची गर्दन ते बघताना सुमर झाली. त्यांनी बालेला पडलेला विषय पटावर घेतला.

"आरोपितावरचे आरोपित दरबारास पेश करा न्यायाधीश."

"जी. आजा." प्रत्यादण्ट, न्यायाधीश नात्याने आरोपित वाचू लागले—

"आरोपित रा. रा. संभाजीराजे बिन— बिन ... " प्रत्यादण्ट महाराजांसमेर त्यांचा नवाचिनीने उल्लेख करा करावा या पैचाने अडखळले!

"वाचा." सिंहसनाने त्यांच्या जिखेचा खोडा काढून टाकला.

“ महाराज, क्षमा असावी. युवराजाचे दोषीण सिद्ध आल्याचे निवारिज ती माळ साक्षात जांदेलाही त्यांच्या अंगावरून उतारविता येणार नाही ! आक्षम्या विश्वास आहे ते सिद्ध झालं तर माळ उतरायपूर्वी युवराज बोलत्याप्रमाण गर्दनच उतरवून ठेवतील ! ”

महाराजांची नज्बर सुकलेल्या हंबीराजांच्या इमानी पाठीकरून किंफ्ली. त्यांनी दरवार उलझाऱ्याची इशार देण्यासाठी हातपंजा उडविला. साठें मानकरी कमेत झुकते. संभाजीराजांची शुक्रते. त्यांनी मान वर केली तेक्का चौथ्यावर महाराज नव्हते. एक एक कारीत जाणाच्या पाठीवर त्यांची नज्जर कृतजपणे जखडून गेली. राणीवशाच्या पड्यावर थरथरत्या वळ्या उटून जात होत्या. तिकडे देवमहालत जांदेवेच्या मूर्तीसिमोर माथा टेकलेल्या सूनबाई येसुबाईच्या पाठीवरून पुतळावाईचा थरथरता हात सांतवनासाठी अजूनही फिरतच होता !

गोदावरीला आण्यासाठी लिंगाण्यावर गेलेले मोरोपंत खिळाया हातांनी आणि खिळ जड मनाने परतले. जिथून कुणीच आणि कधीच पात्र शकत नाही अशा दरवारत गोदावरी जाऊन पोचली होती !

चौबाजूनी अंगावर धावून आल्यासारख्या मनातल्या वादली विचारांनी गोदावरी कातर, हैरण झाली होती. तिचे देवणे, नाचूक शीण विजेसारखे कठेऱ, चण्ड शाळे येते. आपले तोड कुणालाही दाखवूच नये हा विचार एका निश्ची क्षणाला तिने बाधून घेतला. निसार-विधीचे निमित करून ती संभाजीराजांच्या धारकांच्या कडवातुन कोठीबाहेर पडली, लिंगाण्याचा एका उंच कातव्यकावर उंभे राहून तिने आपल्या श्वेत नेमूचा पदर खोचला. हात जोडून, डोळे मिटत कुलदेवतेचे स्मरण केले. डोळे उपडून खाली बघताना तिला खाली निळीकाळी, खोल खाई जाणीशाच्या शांत पिंडीसारखी वाटली. आपल्या देहावे बिलवदल त्यावर अपवित्र या अनावर आवेगानिशी तिने आपला नखापासून शिखापांत, पवित्र असलेला पंतु असंख्य मानसिक यातांनी याचाळ झालेला देह समोर झोकूल दिला.

त्यांनी आणलेल्या वातेस अवशेष खिळीला दरीत उत्तमून मोरोपंतांनी वर काढले. तिचे प्रेत लिंगाण्याच्या पायथ्याशी वसाने झाकून ... ही काढीजतोड खर्म महाराजांच्या कानी कस्ती घालाली या विचारत मोरोपंत परतले होते.

त्यांनी केली. चालत जाऊन प्रथम जिम्माकृसाहेबांच्या समाधीचे दर्शन घेतले. सेसने सिद्ध केलेल्या घोड्यावर मांड घेतलेले छपती महाराज लिंगाण्याच्या रोबाने दोहू. लागले. त्यांच्या मापूत त्याचे सोबती मंबी आणि निवडक धाकरी दोहू लाले. सान्यांसह महाराज वसाच्याचित गोदावरीच्या भ्रेताजवळ आले. मोरोपंतांनी आवर्दी दिल्याप्रमाणे लिंगाण्याच्या पायथ्याला चिता रचयत आली होती.

“ पंत, या सतीचे बुद्धावन सिद्ध करण्यास आवाजी महादेवांना सांगा.” छपतीनी मोरोपंतांना सांगितले. कझते होत इतरांना कवळायला अवघड असलेला तो राजा जामावरावर मांड जमवून दुडक्या चालीने दौडू लागला.

रायाडांच्या भावानी टोकावर उंभे असलेले संभाजीराजांने लिंगाण्याच्या पायथ्याशी दिसणाऱ्या जाळत्या वितेकडे सुनपणे बघत होते. ती दृश्य दिसणारी पेती चिता त्यांच्या काळज्ञाला कातात होती. एक चादणविलीसारखी सतेज लीच, हातात पूजेचे तबक घेऊन चाळत येत होती. ती निर्भय, प्रकाशमपूर्ण रोबेलेसी तिची नज्जर वर उठत नव्हती. अंगावर थोबली. युवराजांच्या मोजडांगवर रोबेलेसी तिची नज्जर वर उठत नव्हती. युवराजांच्या जाळत्या संभाजीराजांच्या समोर येऊन सौभाय्यवाण असलेल्या त्या सतीच्या तोडून बोल आले – “ खूप सोसांवं लागलं युवराजांना आपल्यासाठी. शक्य असल्यास त्यांनी आम्हाला माफ करावं ! ”

डोळे विस्फारलेल्या संभाजीराजांचे ओढ स्वतःलच समजावल्यासारखे पुढुत न होते – “ नखशिखा ! नखशिखा ! ”

गोदावरी गेली. कधीही न पुस्ता येणारा एक सल युवराजांना देऊन. ती गेली आणि सोयाबांध्यावदल संभाजीराजांच्या मर्नी केळजीसारखी एक आढी बसली. प्रसंग पडल्यास या मासाहेल कोणत्या थराला जाऊ शकतात याचा जीवधेण अनुभव त्यांना येऊन चुकला. घडल्या घटनांनी वर्मी दुखावलेल्या युवराजांना कसे जबक घ्यावे हा पेच महाराजांना पडला. गोदावरीच्या निमित्ताने आपल्या इमतांच्या निषा आणणार्जीना राणीसाहेबांच्या पायी ठोकळ्या लागल्या होत्या. आता त्या परत शक्त नव्हल्या.

झाल्या प्रकाशाचा विचार करून-करून शांत झालेले सभाजीराजांने खालचारात मंचकावर लेटले होते. त्यांचा डोळा लागला होता. पायातीला बसून रेसूबाई त्यांचे पाय चेपी होत्या. निळ्यापेम आकाशात श्लितिजकड फोडून काळव्या ढगांची एक लांबत शड उत्तराची तशी मुख झालेल्या संभाजीराजांच्या सतेज कमाळावर झोपेत व आठी उमली. तिला धरून माणीची चर्या डाग दिल्यात आक्रमस आली. लऱ्याच्या शासात फेर पडला. चंद्रकांत मणी पाझरून यावा तशी घामधेबांनी साळी चर्या फुलून आली आणि

येस्कुलाइचा भीतीने थकप उडावा असे कुणाला तरी आकंतानं थोपवायला चालल्यासारवे – “ थांबा ! ! थांबा ! ! ” असे ओरडत, संभाजीराजे झोपेतच फेकलया गोफकिसारखे ताळकून उठले. सारे अंग थरथरत हेते त्यांचे.

पोसाने त्यांची चर्या पुस्ता पुस्ता येस्कुलाईनी थरकून विचारले, “ कोण धारस्तीचं ओरुण झाले हे ..”

काहीच जाव न देता युवाजांनी विचार वारण्यसाठी मानेला एक झटका दिला. त्याना सावधित झालेले स्पृश्याईनी दिलेला पाण्याचा पेला त्यांनी ओठांआठ केला. त्याना सावधित झालेले बदून येस्कुलाई हलेकूच बोलल्या, “ बाहेर सदरी दाळनात कविराज खोल्यालेत. ”

मानेवरचे केस तसेच रुच्याते सोहून संभाजीराजे सदरी दाळनात आले. त्याना बधताच कवरी बुलेश आणि एका हिंदेस्थानी असाधीने लवून मुजग केला.

“ युवाज, ये दुर्ऊ काळी के भात हे – उधो योगदेव.” कविराजांनी आल्या असामांची पडाण करून दिली. कवरी बुलेश आपल्या हिंदेस्थानी भाजेतच बोलत होते. उधो योगदेव कमेत लवला. त्याच्या कपाळी गंधाचे आडवे ब्रैव घेव होते. अंगी उत्तरी पेहराव होता. गोऱ्यासान उद्भव योगदेवाची गोलं चर्या सतेज डोळ्यांमुळे निधरी दिसत होती.

“ स्वीकार कीजिये युवाज, मैया कालीका भास्मप्रसाद.” असे म्हणत योग देवाने कमरेला लटकावलेल्या कक्षादून काढलेली भस्माची पुरुंडी आणि प्रसादाचा द्रेण युवाराजाच्या औंजळीत ठेवला.

“ दुर्णी भवानीच्या कुपेनंच आम्ही सलामत निभावलो. पुढंही ताणण तीच थोर आहे.” या मर्नी उठलेल्या विचाराबोवर संभाजीराजांनी ती औंजळ तशीच उच्चरून कपाळाला घिडविली.

“ युवाज, आजा हो तो एक वात पेश करना चाहते हे.” कुलेशाचा आवाज पारुल्ला होता.

“ जहार. बेशक कोलांवं कविराजांनी.” म्हुतेलील त्यांच्या मदतीची जाण संभाजीराजे विसरले नक्हो.

“ युवाज, जो हुवा हे, भवानी के इच्छासे। आप उसको भूल जाईये। बहुत श्रृं हैं अपके महाराज। सुभाग हे आपका, आप उनके पुर हैं। आप कवि हैं। हम कैसे बताएं कि कवित्व ब्रह्माका प्रसाद है। क्षमा और संयमन ही उसका सुभाव है।” त्यांच्या मनात खूप काही बोलण्यातराखे होते. पण आपण उत्सेकडील आहोत. कुतेती मांडणीच्या गोंधळात अबू सुटल या विचाराने ते थांबले.

“ कविराज, आवासाहेबांच्यावर आमचा कसळाच रोष नाही. त्याना क्षमा करण्याचा अमच्या बकुल नाही, पासहेबाना मात्र आही ती करू शकत नाही. तुम्ही आमच्याकडे

कवरी म्हणून बघता. पण आस्ही आमच्याकडे प्रथम युवाराज आणि नंतर कवरी म्हणून बघतो.” बोलता बोलता संभाजीराजे थांबले.

कवरी कुलेशांगा पाठी बोली अंवाजाने समजत होती. बोलता मात्र येत नक्हती. सामोरच्या देखण्या, तेजस्वी राज्युत्रांने त्याना आपल्या बेडर वागण्याने मध्येतच जिक्केहे होते. जेवढी होइल ती सेवा या दखुखांनी विचारांची निष्ठेने करावी या हेसेच ते मारी मुलुखात आले होते.

“ आप विश्राम कीजिये। हम आस्या लेते हैं।” अप्रिय विषय अधिक चाळबला जाऊ नये या हेसेने कवरी कुलेश म्हणाले. शुक्रता मुजरा देत, हटत्या पावलांनी योगदेवास ह दाळनाबाहेर पडले.

“ या कवरी कुलेशांगा बधितालं की मध्येची आदवण होते. केवढा समय विळस्तिला पडला ! ” सुस्कारा देत संभाजीराजे अंतःप्राकडे वळले.

“ घेवा.” आत येताच एक गोंदलया मायेचा हात त्यांच्या समोरे आला. विचाराची तंद्री तुटली. दुंचा प्रसाद असलेले औंजळ संभाजीराजांनी तशी पुढे केली. त्या औंजळीत एका कुणबाबु हातून गूळ-खोबन्याचा प्रसाद पडला. ती धाराळ होती! तिनेही आगपल्या गावच्या कापूळोळाच्या शंभू-महादेवाला कसला तरी नवस घातला होता.

“ या कवरी कुलेशांगा विष्टालं की मध्येची आदवण होते. केवढा समय विळस्तिला पडला ! ” सुस्कारा देत संभाजीराजे अंतःप्राकडे वळले.

“ या कवरी कुलेशांगा बधितालं की मध्येची आदवण होते. केवढा समय विळस्तिला ठिकणार नाही म्हणून नागरांवान्यावरून उत्तरण्यात आला.

या वाच्याने उत्तरातीना कणकण भाली. महाराज आजारी पडले. डासा खोकला आणि ज्वराची कणकण यांनी त्याना मंबकावर लेण्ये भाग पडले. गोंजतीब औषधी मात्रा देष्यासाठी त्यांच्या सेवेत खेपू लागले.

महाराणी या वाच्याते आणि सेवेच्या निषिताने छत्रपतीचा महाल सोयाराबींनी आपल्या ताच्यात घेतला. अहोरात त्यांच्याच महालात राबता पडला.

पुतळाचार्ह, सकवाबाई, धाराकुण्ठीच महाराजांच्या महालात वास्तपुस्त कासासावीस झालेले संभाजीराजे निर्धारी मनाने त्यांच्या महालाच्या दारत आले.

चिंती धरून असलेल्या कुण्ठाबिर्णी पवर नेटके केले. पहाच्यावरचे धाकरी त्याना बघताच पाती कामळाला घिडवून दुकात मागे हले.

प्रश्नांची उशासी बसलेल्या सोयाराबाईनी युवाराजांवर नजर टाकली मात्र त्यांच्या कपाळीचे कुंकुंचिरे एक जागी गोळा झाले. त्या उठल्या नि मानेचा काया जाही न मोडता

खड़ा चालीने बाहर पड़ लगत्या। युवराजांच्या अंगावरस्त बाहेर जातानही त्यांनी मानेला कळते कर्स्त त्यांच्याकर दृष्टी टाकथावे कष्ट दिले नाहीत !

त्या समोरुन जाताना, मन निर्भाव असलेलस्था युवराजांचे शरीर मात्र कमेत शुक्रलेच ! ददवाज्ञातूनच मा आश्वर्य वाटले. महाराज सुख झालेत हे बघून संभाजीराजे त्यांचे त्यांचांच मा प्रतायला निघाले. त्यांची निस्तटी नजर आवासहेबांनी पांधरेलेला शालनास्यावरुन फिली. महाराजांचे पाय, कूस पालटताना त्याबाहेर उघडे पडले होते.

त्या दर्शनाते त्यांना अखडून टेकले. शांत पावलंगी ते महालात आले. आपल्या महाराजसाहेबांच्या पायांना हाताची बोटे खिडवून ती त्यांनी टोपाकडे नेली. मंचकावर ते पायगातीला बसून गाहिले. कुणबिणी एक एक करता बाहेर पडल्या. दाशा वाच्यांची एक चुक्रर शमकी महालात शिवाली. लेटल्या छपरांच्या विळव पण सडक, काळ्याशर दाढीची चवरी ढाळून गेली ! ते बघाताना संभाजीराजांच्या अंतरावून आठवणीचे एक पान भिरभिरत आले. कळीतीरी धाराऊने त्यांना कौतुकाने संगितले होते— “ धाकलं, बालपनी तुमी लई चलवळं हुतासा. धन्याच्या दाढीसांग झट्या घेतल्यात कैकदा तुमी .” संभाजीराजे नजर जोडून आवासहेबांच्या डोळे मिटलेल्या शात मुद्रेकडे बघू लागले.

“ ददवारी सिंहासनवर बसून ‘ तुम्हास आप॒ फऱ॒ ? ’ असे विचारणारी, आच्यात कर्भी नहीं ” म्हणून द्यावाहेर पडताना बेभान झालेली, ‘ ही माराठांची मसनद आहे. ती कुणाच्याही कर्भी तुकड्यास तुम्हास नाही. कुणासमोरही गुड्ये टेकायास आपवे युवराज येणार नाहीत. चालते व्हा ! ’ असे बहादुरच्या बकळाला झाडताना सरसून उडलेली, ‘ आपवे सलळकर, तुमचे मुतालिक गेले ; अशी गुजरकांची खबर सांगताना व्याकुन्त झालेली, ‘ मासाहेब, आप्ही पोरकं झाले ! ’ म्हणत गेल्या आकुसाहेबांच्या छातीशी बिलाताना गवाहून आलेली, ‘ फेटे घेऊन या, ’ असे म्हणत भागासारख्या स्वारीसाठी आम्हाला निरेप देताना अभिमानाते कुलून आलेली, पनडुळाडावरच्या राहुली पिंडीसारखी एकची दिसणारी ही मुद्रा आला केवढी शोत आहे ! ” संभाजीराजे महाराजांच्या धारदार नकाकडे नि निमुक्त्या डोळ्याकडे बघतव राहिले.

“ बहुत श्रेष्ठ हैं आपेक महाराज.” कविवाणी त्यांच्या कानामानांत फिरत राहिली. शोरलया महालाची चंद्रा दासी देन केळा चक्र टाकून गेली. बच्चाच वेळाने महाराजांना जाग आली. पापण्यांच्या किळकिल्या कवांडातून संभाजीराजांचा झाझागीत टेप दिसताव “ तुम्ही १ ? ” म्हणत राजे नीट बसतेव झाले. उरहाच्या तिसिंकर तेणीचे पाते झळळळावे तरी त्यांची मुद्रा भरून पावलेल्या समाधानात उजवळी होती.

त्याना उठते बघून तत्परतेने मचक सोडलेले युवराज कमेत सुकले.

“ असू द्या. बसा तुम्ही – आम्हाला विश्वास होता तुम्ही याल म्हणून. हा खोकला

त्यासाठीच आप्सी उपकारी. मानेला होता.” बोलताना महाराजांना डास लागली. ती निवाणे हाती नसतानाही आसतओढीने संभाजीराजे व्याकुलपणे पुढेसे झाले.

दास सुमार झाली. तिने महाराजांची मुद्रा लालाढून टाकली होती. “ शंभू ५, आम्हाला तुमच्या बेडपणाचं असू वाटत. तुमच्या बयात, तुमचं बेडपण आमच्या अंगी असत तर आईच्या पाठेल्यान, केलं याहून आम्ही अधिक काही केलं असत. ” मारील काळात गेल्यात महाराज शांबले.

शोड्या अवकाशाने इडणाले, “ पण भलस्या डिकाणी पाणाळ शातले की असा देवडपणातून काय निघत हे आता ध्यानी ठेवा. एका सातीच्या आहुतीला तुम्ही बापलेले आहात. कशांनही त्याची फेड होऊ शकत नाही. कुणाच्याही नाफी-बदनामीपेक्षा तिचा जीव मोलाचा होता. ” छपरांचा गळा उबळीने खवखवला. लासेवर डास सुरु झाली. ते खोकें संभाजीराजांना चाची बाजूंनी जाखडून बाधत चालले, पिलत चालले.

“ आम्हाला खंत एकाच गोईची वाटते. जे मनी खुपते ते तुम्ही आगडाला खुले बोलत नाही. आमची धासू घेता. सोरे मानतात तसेच तुम्हीही आम्हाला छत्रपती मानता. विसरता, आम्ही तुमचे आबा आहोत. ” कसल्यातीरी यातनेने एजे कळवळून थांबले होते.

“ आमच्या जागी असता तर कळवू असत, की छपरांना मानाचं लोखंड करून प्रथम निवांच्यावर आणि मा ऐणीचर घालणा पडत ! विचार करा. एक भल्या चुक्काची रसी हक्कानक बळी गेल्याचर, हयात असल्या तर मासाहेबांच्यासमोर कुरुक्ष्या तोंडांन तुम्ही वा आम्ही उभे गाहिले असतो. शंभू, त्यांच्या स्मणणसाठी झाडणांचा घाटेचा नाद कर्धीच परता साऱ्ह नका. एक वेळ आम्हास विसलात तरी चालेल – पण त्यांना मात्र कधीच विसरू नका. ” छपरांनी डोळे मिटले होते.

“ आबा ५ ” मंचकावर कपाळ टेकलेले, गोदावरीच्या सलाने मनोमन जब्लणे. संभाजीराजे गदादत होते. छपरांनी त्यांच्या काळजाला अचूक हत घातल होता. शांभू, समजावता फिरत राहिला. आभाल सुर्याला शांतवृ बघत होते !

“ तर्वीच आले. उठा. ” राजांनी त्यांना समज दिली. मात्रा देप्पासाठी आंखेचा तविबाकडे हस्त बघत महाराज म्हणाले, “ या ५, आता आम्हास मात्रेची जरू आहे अस वाटत नाही. डास सुमार झाली आहे. ” ते म्हणताना येणारी उबल महाराजांनी पुस्तिकलीने घाणाच्या घाटेताव शोपिली. ते करताना त्यांच्या चौंचरच्या नसेनसेव पडणारा ताण संभाजीराजांना स्पष्ट जागवत होता. मनात कुनेती कविचाणी दौड घालीतच होती – “ बहुत श्रेष्ठ हैं आपके महाराज. ”

महराजांच्या खोकला कबज्जात आला. तविबांनी त्याना हवापालटाचा सल्ला दिला.

सातारा किल्लत्वावर विश्रांतीसाठी जाभाचा छुपतीनी निर्णय केला.

त्यांच्या प्रवासाची गडवर तथारी सुरु झाली. आता थंडी हटत आली होती.

कवी कुलेश, केशवपंडित, उधो योगदेव यांच्यांशी धर्मशास्त्र, पुण्यांश, राजकाण याचार चर्चा करण्या संभाजीराजांना महराजांच्या खासेवाळ्याकडून वर्दी आली.

“ काय निमित्ताने वर्ती आली असावी ? ” याचा विचार स्वतःशी घोळवीतच संभाजीराजे खासेवाळ्याकडून बैठकी दालनात आले.

महराजांना आदाने मुजरा करताना त्यांची नजर दालनात हत बांधून उच्या असलेल्या पांडीधारी आसामीवर पडली.

“ युवराज, हे पंडित उमाजीपंत. आसी त्याना मुदाम बोलावून घेतलं आहे .”

पंडित संभाजीराजाना म्हणून चुकले.

“ आमही साताचास नियातले आहेत. तुमचा वेळ केशवपंडित व त्यांच्या सोबतीत काऱणी ल्योल. हे थोर शास्त्रज्ञाते आहेत. ग्रंथाचा वकूव आहे यांना. तुमचं काळ्याशाळ यांच्या संगीतांन वाढीस लगोल असा भोसा आहे आमहास.” महाराजांनी पघडल्या प्रकाराचा बिलाशील करिणा हस्तागत केला होता. राणीसाहेबाना शभूराजांचे युवराजपद खोलवर रुपते आहे. त्या हांना कैचीत पकडण्यासाठी पावले टाकताहेत हे छत्रपतीना कक्षून चुकले होते.

“ जरी. आजा.” संभाजीराजांनी एज्जना उमाजी पडितोना नीट न्याहाळून टाकले होते.

“ चलावं पंडित.” दालनाबोहेर पडताना युवराज म्हणाले. जायला निघाले.

“ एकता ? ” महराजांचा निस्टदा बिळाळ्याचा बोल आला.

“ जी.”

“ नव्हाशिका हे राधेवरचं काळ्य तुम्ही बाधतेत असं आमी ऐकून आहेत. आम्सास ते एकविलं नाहीत! आता या दोन्ही पडितांच्या संगतीत आम्हास ऐकायातरखं काही बांधून दाखवा ! ”

गोरेमोरे झालेले संभाजीराजे “ जी ” म्हणत आगोदर त्यांच्या नजेपार मेले !

महराज साताचाला निघून गेले. रायाड सोयराजांच्या कबज्जात आला. संभाजीराजे पंडितांच्या संकाकुळांका वाराणसाठी सान्यांनी किंचांकुळा समाधीची

पंधरवडा लोटला. साताचालून निघालेला एक हारकरा धापाचवत रायाड चढून आला. त्याने अणलेल्या शैलीपत्राने सारा गड चिंतेच्या काजालीने काळजून गेला.

पंधरवडा लोटला. साताचालून निघालेला एक हारकरा धापाचवत रायाड चढून आला. त्याने अणलेल्या शैलीपत्राने सारा गड चिंतेच्या काजालीने काळजून गेला. शिलंबंद घूळ मस्तकी घेतली. बोगांनी संदुका काबाईच्या बैलोंच्या पाठीवर लादल्या. शिलंबंद

महराजांच्या तब्बेतीला जोखमीचा आजार पोचला होता. खालेले अन्न उलटून पडत होते. मस्तकशूल चढला होता. अंगी ज्वर घला होता.

‘पत्रेखत जरोरीने अवधियांनी निघेन येणे.’ असा निकडीचा खलिता कारभास्यांनी सान्या गोतावल्याला लिहिला होता. निंताचूर संभाजीराजे पुतलाबाईच्या महाली होते. प्रवासी सामानाच्या संदुका दासदासी निस्वतीने भरत होत्या. येसुबाई त्याना दबवत्या जबानीने सूचना देत आतबाहिरे करत होत्या.

कापडाने झाकलेले एक लोटके येसुबाईच्या हाती देत, काळजीची जाळी चेहऱ्यावर चढलेल्या पुतलाबाई म्हणाल्या, “ हे मेष्टात घ्या. संदुकेत टिकायचं नाही.”

“ हे काय ? ” अशा अश्वने येसुबाईंची भुवया चढविल्या.

“ ती आंब आहे. उलट्यावर गुणकारी आहे असं सारी म्हणतात.” पुतलाबाईंनी त्याना, आपले मन केळवाच साताचाच योचलेय हे पटवून दिले.

येसुबाईंनी ते लोटके एका कोनाङ्यात आवादानीने ठेवले.

सारी जिवाळ्या ओढणीने बेचैन असताना थोल्याना महालाकडून कुणवीण आली. तिने आपल्या सकारस्वारीची इच्छा पुतलाबाईच्या काळी धातली, “ सान्यांनी न्याहरीचा अवसर धरलून गड उतरलून पुढे होणे. स्वारी टळक्यात उन्हाचर पाण गड उतरणा आहे.” ते एकताना काही न बोलता पुतलाबाईंनी संभाजीराजे आणि येसुबाईच्याकडे उसते बघितले. येचे कुणवीणा इलाज चालत नक्तता.

न्याहरीची वाट न बघता मेणे सिद्ध करण्याची आजार संभाजीराजांनी भोयांना दिली. देवमहाली त्या तिधांनी जगांदेवेचे दर्शन घेतले. पुतलाबाई, येसुबाई मेण्यात बसल्या. संभाजीराजे पुतलाबाईच्या मेण्याच्या लागेल्ला झाले. बेगरांनी संदुका डोक्यावर घेतल्या. हिंदकळूळ नेहे म्हणून येसुबाईंनी ऑंजकीत धारले होते. त्यांचे मन मात्र हिंदकळतच होते. आबासाहेबाईची अंकेक रुपे लाटेसारखी त्यातून क्षणभर तरबून जात होती – “ एवढासा जीव पण केवडा भार वाहन नेतो सूतबाई ! ” एकदा मुंशाच्या रांगेकडे बघत ते म्हणाले होते. “ तुम्हा-आहाला डोळे लापलेत ते जांदेवेचे ! ते पावळून नाही चालता.” येसुबाईंनी डोळे दाटत चालले.

बाहेर पुतलाबाईच्या मेण्याच्या डंबरिला एक हाताची पकड रुपवून एक एक पावलाने मनेरे, गांसासार, महादरवाजा मारे टाकणाच्या अंगांचीराजाना, महाराजांचा एकव विचार हात धुकून पाठलागावर पडताना हैण करित होता – “ आमच्या जागी तुम्ही असतात तर कळकल असते, छत्रपतीना माचे लोळंड करून प्रथम निखाचाच आणि मा पेणीविक घालणं पडत ! ”

पाचाड आले. मन्नच्या शंकाकुळांका वाराणसाठी सान्यांनी किंचांकुळा समाधीची घूळ मस्तकी घेतली. बोगांनी संदुका काबाईच्या बैलोंच्या पाठीवर लादल्या. शिलंबंद

धरकन्त्रांची पायेके वाढविषयात आली. किमिर्जी वाणाच्या उनावारवर संभाजीराजांनी मांड घातली. भोजांनी कदमबाबज चाल धसली.

जीवेशेणा नाथांने घायाळ असलेल्या 'शिवाच्या' दरभिसाठी, ते रक्तजोडीने बांधलेले निंदाई, भोसलाई बिल्वदल बांद घायाच्या रेखाने चालू लगले.

साताच्याच्या किल्ल्यावरच्या, झोरेख्याची दरे लावलेल्या, पडवे सोइून अंधारी केलेल्या दाळनात मंचकावरचे महाराज जिवाची लाही करणाऱ्या यातसेने तब्बमळत होते. अले. माणसू छवपरीना ओळखू वृष्टीपरे म्हणून मंद तेवणाच्या दोन ठाणकवा त्या दाळनाच्या कोनड्यात उदाय दिसत होत्या.

महाराजाच्या पायापतील पुलकावाई त्याचे पाव, चेप देऊन सुमार करताना खोलव्या हरवत्या होत्या. हाती लोटके धेतलेल्या येस्याई मंचकाची काठाळी धरून त्याच शिवचणावर नजर लावून उम्या होत्या. त्यांना पाटीशी अशा, महाराणी सोयराबाईसाहेब खडक्या होत्या. पदवंबंद युद्धवरचे त्याचे डोळे एका जागी ठरता ठरत नव्हते. भवतीच्या अंधाच्या ऊंडात त्याची चलविचलु कुणाच्याही नजरेला येत नव्हती. महाराजाच्या उथालात बसलेल्या संभाजीराजांच्या हातात असलेला छत्रपतीचा हत, उरुत तापलेल्या तोफेच्या पाठवानासारखा उम्जाळ लगात होता.

“ यंगू ५ ” कणहे छत्रपती तल्मध्यले. त्यांच्या हाताच्या पकडीत संभाजीराजांचा हात घडू घड आवळला गेला. ती पकडच सांगत होती. त्यांना काहीतरी बोलायचे आहे. “ जी ५ ” हलकी साद देत संभाजीराई शुकले. त्यांच्या गाळ्यातील कवड्यांची माळ महाराजाच्या ऊंडाला हिंदोळत भिडली. तिच्या स्पशनि रांजांच्या खोल गेलेल्या डोळ्यात पुन्हा बांधले गेलेले अवसान संभाजीराजांना धुकट उजेडात दिसू शकले नाही.

“ कसं वाटांय आबासाहेब ? ”

मानेखालूच्या गिर्दीवर महाराजांचे मस्तक दोन वेळा असहणे उसेते डावे-उजवे फिरले. उडालेल्या ठोळ्यांनी महाराज संभाजीराजांच्या, धुकट उजेडातील लक्ष्यलक्ष्याच्या डोळ्यांकडे उपसे बघतच राहिले. सवेत असलेले शिवायमाली वैद्य दाळनात आले. शिंगल्यातून त्यांनी कसलीतरी ऊआळलेली मात्रा आणली होती.

“ ल्यामी ५ ” डोळे मिटलेल्या महाराजांना वैद्यांनी मंचकाजवळ येत केवहीतरी मानेखेची, कातरलेली साद घातली. महाराजांनी डोळे उघडले.

“ मात्रा ” संभाजीराजांनी महाराजांना उठते करावे म्हणून त्यांच्याकडे वपत वैद्यांनी शिंगला पुढे केल्या.

मानेखालूची हात देत संभाजीराजांनी आबासाहेबाना हळुवार वर घेते कसेते केले.

शिंगला औंठांशी नेत वैद्यांनी बोटासे महाराजांना मात्रा चाटविली. पुलांदेवता भवानीची भाक. ” वैद्याचेच डोळे भरून आले.

जाताच बळीव वाच्याने ढांगांची शुसळण करावी तसे होऊन राजांची आतडी हवधून निघाली. त्याचे दोही हात लांब पसरेते झाले. नरळजाची घाटी लक्ष्यलक्ष्यांनी.

शाबेरे झालेले वैद्य, महाराजांना हातांचा आधार देत म्हणाले, “ तस्ता. ” महाराजांच्या तोंडाममोर पुलांबाईंनी मंचकाजवळचे तस्त उभरून घरले पात्र—दिली मात्रा, आतल्या कफासह उल्टून पडली ! महाराजांना खळखून उलटी झाली. वैद्याचा हात महाराजांच्या पाठीवरून फिरू लगला.

“ स्वार्मांना लेटते करा. ” वैद्यांनी रांजांच्या लागलेत हात दिला. संभाजीराजांनी मानेखालूची हात केलुन आबासाहेबाना पुन्हा झापते केले. “ शिव, शिव ” मानाच्या विचाराशी भेळ शाळण्यासाठी हाताची बोटे चाळवीत वैद्य ओढूल्या पायांनी दाळन्याबाहेर पडले.

मोहोळ भरल्यासारखे एका क्षणातच संभाजीराजांच्या मनात असंख्य विचार घेऊ लागले. मंचक मोइून ते उठले. वैद्यांच्या मागाने दाळन्याबाहेर पडले. साफ होणारी सहण शाळीबुवा निरविती होते.

“ शाळीबुवा, आम्हास ! धीर निघत नाही. महाराजासाहेबांच्याकडे वपवत नाही. कोण जातीची ही व्याधी ? ” संभाजीराजांनी विचाराले.

“ आहीही उपचारांची शिकस्त करतो आहोत. युवराज, आता पात्र आमच्या मवादी आगहला जावताहेत. ” पूल प्रश्नाला बाल देत कैद्य गंभीरपणे घ्यालेत.

“ पण झालं आहे काय तब्बेतीस ? आणखी कुणाळा तुमच्या मदतीसाठी बोलावून घ्यायचं आहे काय ? ”

“ आमची हककत नाही त्याला. पण तब्बेत आता जोखिमेत आहे. ” वैद्यांचा कपयाळीचा गंधितिळा आक्रमसला.

“ मतलब ? ” सर्वांगाला झाळ्याडा डसल्यासारखे संभाजीराजे दबके चीतकारले. “ युवराज... युवराज, तुम्हाला कसं सांगावं. आमचं आम्हाला सुधरत नाही. ”

“ बुवा, काय करणे आहे आबूस सागा. आम्ही... आम्ही आमचा प्राण देऊन आबासाहेबाना वाचवू. ” पुढे झालेल्या संभाजीराजांनी वैद्यांची हाती बेळन आवेगी हलविले.

“ त्यान उतारा मिळता तर आम्हीच आमचा देह स्वार्मांच्या पायी ठेवला असता युवराज ! ” वैद्य शांतपणे बोलेली. “ मांग काय केलं पाहिजे. सांगा शाळीबुवा. ”

“ वैद्यांनी मान खाली घातली, “ माणसांना करता येण्यासारखं एकच आहे. ” काय ? ”

“ कुलदेवता भवानीची भाक. ” वैद्याचेच डोळे भरून आले.

“ खुवा ३ ”

“ युवराज, महाराजांनी व्याधी ऐकाथला काढावे मन आणि लोऱ्डांचं काळीज करावं लागेल ? करता ? ”

संभाजीराजांची चर्या असंख्य शंकांच्या गळांनी ताणू टाकली.

“ जनार्दन ५ ” वैद्यानी पडशीत सहण भरणाऱ्या शिव्याला साद घातली.

“ जी ! ” म्हणत तो पुढे आला.

“ स्वामीच्या दाळनातून तस्त घेऊन ये.” वैद्यानी त्याला संगितलं.

जनार्दन नाही पडला. थोड्याच वेळात तस्त घेऊन पतला. ते हाती घेत वैद्यवुा झोरेक्याशी आले. “ युवराज, ही स्वार्गांच्या तोऱ्हून उल्हून पडलेली मात्रा बघा ! ”

संभाजीराजे थारकत्यं पावलंनी झोरेक्याजवळ गेले. तस्तात वथताना त्यांना गिवळट-जांभळट कफ मात्रेचा लगावा दिसला. त्यांच्या डोळ्यांतले रंग ते बघताना पालले.

“ खुवा ५ ! संभाजीराजांच्या तोऱ्हून दबला भवकातर चीलकार उठला.

“ होय युवराज, स्वामीना अभक्ष प्रयोग झाला आहे ! विषवाधा धडली आहे !! ”

“ विचित्र आहे ही व्याधी. कोळ्यातलं अन्न न पचता जागीच गाठी होऊन पडल आहे. कोळ्यातील अन्न उल्हून यावं म्हणून आस्ही शिकस्त केली. ते साधत नाही. त्याच आतल्या आत पाणी करावं म्हणून दिलेली मात्रा आत पोचत नाही.” आपल्याशीच बोलेत्यासारखे वैद्य शून्यात बघत बोलले.

कवी भूषणाचा सर्वा सूर्यं - छत्रपती राजा शिवाजी, मृत्युच्या ग्रहण-वेधांनी घेला गेला ! किंतु न साताचावर जमा झालेली माणसे वित्तेच्या काढाऱ्यात आवळून पडली.

रात्रीच्या दुसऱ्या प्रहराचे तोल घुमून उठले. भोवतीच्या अंधाराला सामील झाले. किल्लाच्या पायथ्याच्या दरवाज्यावरच्या, पहाऱ्याचा देवळीवाला चाटक्या पावलंनी बालेकिल्लाच्या तटाआत आला. छत्रपतीच्या दाळनावर देख देत केर टाकणाच्या थारक-नाशी काही कुऱ्जुबला. भालाचा दंड घेलते तस्साच आत गेला.

छत्रपतीचा मचक थर्ल संभाजीराजे, पुत्राचार्ड, येमूजाई, हवीरारव, शिकाय वैद्य तारी मंडळी हवालदिल, चिंतात खडी होती. महाराजांचा डोळा झापडेला पडला होता. त्यांच्या पापण्यावर डोळे लाळवून सोयराबाई उझा होत्या. “ धाकलं थनी, गडाखालते देवळीवं गमदासबुऱ्हांचं कुणी बैरागी स्वामी अल्यात. थोरल्या धन्यसन्ती हात्र पवरी भेटवा म्हन्यात. काई ऐकाय तयार न्हईत.” देवळीवात्याने हलक्या सादी वर्दी दिली. संभाजीराजांनी हवीरामाना उसीती नजर दिली. तिचा मतलब जाणू हवीरारव “ चल वृणत देवळीवात्यासह दाळनावाहेर पडले.

किल्लाच्या पायथ्याशी दिई दरवाज्याबाहेर गर्दन घालून हंडीरावांनी बाहेरवी

असामी पलोत्याच्या धूसर उजेडात पारखली. बाहेर अंधाराला चित घुम्याच्या टण्टकारासारखा रम्बोल उठला – “ जय ५ जय ५ एुदी ५ र समर्थ ! ”

घातले पाऊल तसेच पुढे घेऊन हंडीरारव दिईबाहेर आले.

बाहेर समर्थशिष्य, तेजस्वी कल्याणस्वामी उमे होते ! बैबीपर्वत रळणारी काळी, दाट दाढी. कपाळावर टाळ्यांगो बांधलेल्या लेंसांची टेके जटा होऊन मानेभोवती उतरलेली. दंड, मनाट, गळ्यात लऱ्याक्षमाळा. कपाळी भस्माचे पेहे. हाती कमंडळू व लकडी थोपा. ढालीसारखी गोल, तेजस्वी मुद्रा. काखेल बैरागी झोळी.

“ सेवापती, समर्थांची आजा आहे. समय न दवडता. आम्हाला प्रथम छत्रपतीच्या समोर घेऊन चला.

“ चलावं ! ” हंडीरावांनी स्वामीना दिंडीचा माग दिला.

खटखटल्या खडवा छत्रपतीच्या दाळनाच्या दाढी उंबरल्याजवळ उतरल्या गेल्या. कल्याणस्वामी दाळनात प्रवेशले. त्यांच्या दर्शनाबोरवर मचकामेवतीचा राजोतावळ्या पुढे शाला. संभाजीराजे वात बैरागी चणांना घिडले. एजस्ट्रियांनी तळहती पदस्थोव धरून कंकणांचा आवाज उत्कीत त्या संन्यस्त चणांना तिपेडी नमस्कार घातले. कुणीच काही बोलते नव्हते. सानांच्या हालचालीत एकच आरती होती – “ स्वामी ५, आपांच्या महाराजांना वाचवा.

मंचकावर लेलेल्या क्षात्रतेजावर नजर खिळून पडलेले कल्याणस्वामी देवदूळाच्या पावलाने मंचकामेवती बसत त्यांनी आपला कमलपाकाळीसारखा तळहत छत्रपतीच्या कपाळावर उवला आणि जस्ती दिजांनी घातली असती तशी माया भरली, हलकीच सद घातली – “ सिरुबाराजे ! ”

वेतनेचे गळडीपीस लेल्या क्षात्रतेजावर फिले ! महाराजांनी पापाच्या उघडल्या. काळ्याशार, दाट्यार डांपून पुनरेचा चंद्र दिसावा तसे कल्याणस्वामी दृष्टीम पडताच त्याही स्थितीत ते संस्कारसंप्र क्षात्रतेज पापाच्यू घेण्यासाठी उठण्याची थडपड करू लागले.

“ राजे ५, नमस्कार पावला. लेदून राहा.” कल्याणस्वामीनी त्यांना उद्द दिले नाही. “ शिष्याला आणि दृष्य व्या.” कल्याणस्वामी स्वतःशीच बोलल्यासारखे बोलले. काळेवंची झोळी त्यांनी पुढे घेतली. पद्मसप्तानांच्या दोन पुरुचेड्या तिच्यातून बाहेर काढल्या.

“ दिली मात्रा टिकत नाही. उल्दून पडते. तस्येत जोखमीत आहे. स्वामीना ... स्वामीना.” पुढुंड्या बष्ट न राहवल्याने बोलणाऱ्या शिवाराम देवांना पुढे बोलेलेना.

“ ते आही जाणतो. गुरुदेवांनी त्यासाठीच आम्हाला हे भ्रम आणि कूणी देऊन पाठविल आहे.”

दुधात खललेले चूर्ण कल्याणस्वामी “ जय ५ जय ५ एुदीर समर्थ ” म्हणत देवळीवात्यासह दाळनावाहेर पडले.

छत्रपतीच्या ओरांपार दिले.

डोळे निटलेल्या, क्षीण चर्चेच्या छत्रपतीच्या नरजीवी घाटी क्षणभर लकलकली. ते बघताना संभाजीराजांच्या आठ वेदनेची एक मासेळी सळसळत गेली. गुहेतून यावेत तसे छत्रपतीच्या तोंडून क्षीण रामबोल आले – “ जय ५ जय ५ रुबी ५ र समर्थ !! ”

कुणाचाही आधार न घेता शरीर पेक्ख महाराज शांतपणे लेटे झाले. वैद्यांनी सुकरा सोडला. देवमहालीच्या भवानीच्या भूर्तीकडे बघावे तसे संभाजीराजे कल्याणस्वार्मीच्या दाठीधारी, सतेज, बैरांगी मुद्रेकडे बघतच गाहिले. ‘ थोरला महाल ’ काढल्या पायांनी हक्क त्या दालनाबोहर पडत होता !

“ शंभू ५ ” पहावेळेच्या गाळव्याला धरून शांत साद आली. रात्रभर जागत डोळें धरून मंचवाच्या काठाळीकर बसलेलेच्या संभाजीराजांचा, गरव्यावर बसल्या बसल्या डोळ्या लागला होता. त्या सादें संभाजीराजांची इपाड पिटाळून लावली.

“ महाराजासाहेब कसं बाटत ? ” एका शब्दातच कितीतो सवाल दडून होते.

“ खूब आराम आहे आम्हास. ” छत्रपतीच्या उभट, पिवळस चर्चेवर कुठारी कळेल न कळेल अशी विश्वासाची लक्ष्य होतो.

“ स्वामी कुन्त आहेत ? ”

“ जी. आहेत. एका कोठीत पेटचा धुनीसमोर ते रात्रभर ध्यान धरून बैठक घेऊन आहेत. वर्दी देऊ ? ” समाधानाने संभाजीराजांची चर्या उजळली होती. बहेर झाडपेडावर पक्ष्यांचा कल्कलाला उठला होता.

“ नको. आताच नको. त्यांचे ध्यान पुरं झालं की मात्र लोगे द्या. सांगा, आम्हाला चाणदर्शनाशिवाय चैन नाही. ”

“ जी ! ” संभाजीराजे हमामखान्याच्या रोखाने बाहेर पडले. मुद्रा खंगाळून कल्याणस्वार्मीच्या कोठीसमोर त्यांचे ध्यान पूर्ण होण्याची वाट बघत फेर दाकीत राहिले. दिवस अर्धा कासा चढून आला. कोठीून रामबोल उठले. कल्याणस्वार्मीच्या दर्दनासाठी संभाजीराजांचेच मन ओहीला लागले होते. ते कोठीआत आले. शब्दफुटेना.

“ युवराज, छत्रपतीची हवाल ? ” त्यांना हलकेच वर घेत स्वार्मीनी विचारले. “ खूप आराम पडला आहे तब्बेतीस. महाराजासाहेब आमच्यांशी बोलले. आपल्या दर्दनासाठी केवेन आहेत. ”

“ चला. युवराज, वा काणी तुम्ही धरला आहे तोच विचार छत्रपतीनी मांगे घरले होता. वैराग्याचा ! गुरुदेवांनी तेव्हा त्यांना हिताचा बोध दिला. तेच आम्ही तुम्हाला संग. ”

राजधर्म तुमचा धर्म आहे. संकटाशीच त्याची सांगड असते. तुम्हीही क्षेरागीच आहसा – जागदेवे. तुम्हाला – तुमच्या महाराजांना मारू म्हणणाऱ्याचे हात केन आहेत. राखणाऱ्या कागमातेचे हात आठ आहेत हे विसरु नका. चला. ” मनकवड्यासारखे स्वामी बोहून गेले. कोठीबोहूल चालू लागले.

त्यांनी पाठीशी बांधलेल्या व्याप्रचमाकरचे पट्टे न्याहाळ्यकृत मनातील शंका, उका निपट गेलेले संभाजीराजे आपसुख चालले. समोरच्या व्याप्रचमनि त्यांच्या मरी फेर टाकला – “ महाराजसाहेबांची काय, अणि आमची काय ह्यात ही या व्याप्रचमासारखीच ! सुखदुःखाचे काळें-बाळें पट्टे. ”

कल्याणस्वार्मीनी महाराजांना आशीर्वाद दिले. वैद्यांच्या हाती व्याधी उतासाकची चूण-मात्रा ठेणून ते सर्वचिंचा निरोप घेऊन गड उत्तर लगाले. त्यांना रिवाजी सोबत देण्यासाठी संभाजीराजे त्यांचाजीराजे भाऊदरवाज्यपर्यंत येऊन थांबवे.

“ युवराज, या तुम्ही. ” संभाजीराजांचे भासै खादे थेपटून कल्याणस्वार्मीची चक्रवर्ती पावले पुढे चालू लागली. त्यांची आकूती डोळ्यांचाड होईफैरत शुक्राज दरवाज्यातच जखडल्या पायांनी खिळून खडे होते. त्यांच्या मानाच्या कोठील मात्र त्यांना घुमता रामबोल ऐकू येत होता – ‘ तुम्हीही क्षेरागीच आहात – जांदेबेचे !! ’

पंधरवडा परतला. महाराजांचे अंग धरू लगाले. हलके अन पोटा उरु लगाले. एक्हाना पक्षिम दर्यावर्त्तन टोकिकरांचे छलिले वाखारी-वाखारिना जहाजातून शुक्राज देत होते – “ लंडखोरे शिवाजी सातांच्याच्या किल्यावर विषबाधेने मृत्युमुखी पडला ! तीही आपण विषधोर झाले असे नाही ! त्याचा मुलगा संभाजी राज्यपदी चाला आहे ! बापासारखाच तो तपदायक आहे ! असे म्हटले जाते की, त्यानेच आपल्या बापाला विष देऊन मरविले आहे !! ”

मोगली ठाण्यावराचे साडणीस्वार सुरत, बुरुणपूरुच्या रोखाने खलिल्यांच्या शैल्या कमरेला बांधून खुणीचे हिसके हिदोळे घेत दैडत होते. खलिल्यांतील मजकूर होता – “ काफराना सेवा जहरी आफतसे दफा हो गया ! उसके कमीने बच्चेनेही उसक्के बहर पिला दिया ! रहमदिल खुदातलानेही कम्बखलको ये खायाल दिया ! ”

या अफवा होत्या हे सांगाचला ज्योतिष्ठाची गरज नक्हती. पण त्या वाञ्यावर पिकलेल्या अफवा नक्हत्या. सातारच्या किल्यावरूनच त्या रितसर उठल्या होत्या ! महाराजांना दिव्याचा मुजरा द्यायला संभाजीराजे त्यांच्या दालनी आले. आता पाहाराज दालनातच हिंड-फिळ लगाले होते. युवराजांनी महाराजांना रिवाज दिला. धूपदान घेतेला धूपजी दालनात आल. धूप देऊन निघून गेला.

“ महाराजसहेब ... ” संभाजीराजांच्या बोलण्याने पाठीशी हात फुकून संथ येण्याएवे घेणेरे छवपत्री थांबले.

“ बोला. ”

युवराजांनी धारकन्यांच्या पुढळ्याकूलन निस्टटी नजर फिकवली. महाराजांनी ते हेहुन हलकी टाळी दिली. पहरकन्यांच्या हवालदार ती टाळी पकडत पुढे आला. मुजेरे भरून अंगेसाठी उआ राहिला.

“ आम्हास एकांत पाहिजे हवालदार.” राजांना हे बोलताना आपल्या अंगीचा जाम काढवेजवळ डगळ पडला आहे हे फार जागवले. पळभर ते असवस्थ आले.

पुढेले हलसे. एक एक करता पहरकन्याचा शाईन सारा धारकरी दाळनाबाहेर पडला. “ इकडील राबता आला केर वर्दी मिळेपर्यंत बंद ठेवा. दखाजा लोटून घ्या.” सर्वात माझून बाहेर पडणांच्या हवालदाराला समज मिळाली.

“ बोला... ” राजबोलानी शांततेला टाच भरली. तरीही युवराज शुभान होते. ‘ कसं दाळून एकांती शाळे. तणावाचे काही क्षण कुचमले. ’

“ बोला... ” राजबोलानी शांततेला टाच भरली. तरीही युवराज शुभान होते. ‘ आबासहेब ५ ’

“ हे! ”

“ आबासहेब, आपणाला सावधानमन्नी इशागत द्यायला आम्ही आलेत. राहवर्त नाही म्हणून— ”

“ कसली सावधानमी? ” छत्रपती शिवापिंडीमाराडे शांत होते.

“ आम्हास तुम्ही होवे आहात आबाज्ञाहेब. आपल्या ... आपल्या जीविताची आम्हाला धासत वाटते. व्याधी... व्याधी... ”

“ शंभू५, व्याधी साधी नक्की. आम्ही जणतो! त्यामाची खलबतंही आम्ही वेर सपर्जन आहोत. दाळांखाली फसली म्हणून जीभ तोडता येत नाही. म्हणून च आगी कोंडमारांनी बोलून आहोत. सावधानगी आम्हास तर घेतली पाहिजेच, पण आमच्याहून तुम्हाला ती अधिक घेणे आहे! ”

संभाजीराजांचे डोळे राजांच्या डोळ्यांतील बाहुल्यांशी केवडेतरी बाळून गेले.

“ तुम्ही जणता तुमच्याबदूल काय बोलून जात आहे ते? ” रुणाईतच पण तो आवाज करडा होता.

“ जी. काय बोलून जात? ” छत्रपती काय सांगणार या अंदाजानेच संभाजीराजांच्या अंगी काटा सरकला. डोळे दाळून आले. आवाज बोंदलल.

“ तुम्ही— तुम्हीच आम्हाला अभक्ष्य प्रयोग कराविला आहे! ” उतरत्या निशाणासारखे थंड बोल राजांच्या तोडून आले. पाठोपाठ केवडाती लोंबकळता सुस्करा सुटला.

“ तुम्हाला माहित नाही, आम्ही तुमच्यासाठी केवडी उमेद बाळून आहेत.”

“ आ५ वा! ” पाठीव भिजवलेल्या आमुडाचा फटका कुटाळा तसे संभाजीराजे काळजवळले. मस्सकी मुंशाच मुंशा धाल्या. कानांच्या पाळ्यांत, घशात, छातीभर उकळल्या शिश्यांच्या स्माचे पाट फिले. पोतासारखा तो भवानीचा भुत्या अंगभर थरथरला. दुसऱ्याच कणी संभाजीराजांच्या हातांची मिठी महाराजांच्या पायांना पडली. उमे आग गदगदून आले. तोडी लुणुसाचे बोते मालेल्या तोफनळीतरखा घसा कोंडून पडला. ‘ आबा, हा साधा शब्दही बाहेर सुल्याच्या धडपडीत कोंडमलला. राजआसवे राजांच्या ब्रक्कर्ता पायावर टप्टपली. ते उमदे राजपन तुम्हारून तुम्हारून गेले. वरचे सोशिक आभाळ ओळबळले. खुद महाराज छत्रपतीचा आवाज भरून आला. युवराजांच्या पाठीवरून कडेघारी हाताची श्रवयती बोटे फिरविताना महाराजांनही काय बोलावे ते सुचले नाही. एक सावळा आणि एक केतकी वर्णाचा चेहा हा समसत सामेग आल्याचा भास झाला. सईबांहीची आणि मासाहेबांची आठवण त्यांच्या ल्हाईत शरीराला थरकवून गेली. मनाच्या तळधरात पडलेले तुन्या हत्यांतसारखे बोल थड्डुडत वर आले— “ माशक रुद जन्मास आला आहे. गडकेटावर राहील, पण ... पण आपतणांकडूनच फसगत होण्याचा योग दिसतो या कुंडलीत! ”

“ शंभू५ उठा, सबू रुहा. ” युवराजांना थोपटत महाराजांनी वर बेतले.

“ शंभू५ उठा. ” महाराजांचे बाधले बोल दाळेनास थरकवून गेले. महाराजांसाहेबांच्या डोळ्यांना डोळे खिडले मात्र. संभाजीराजांना राजे, मधुरेहून पतल आलेल्या शभूबाळाला छातीशी घेण्यास उतारील होऊन राजांडाळ्या पायाच्याशी आलेल्या आबासहेबांसारखे बाटले. संभाजीराजे गवादत म्हणाले, “ महा५ राज, आता ... आता तुम्हीच आपल्या हाती — हाती आम्हास प्याला द्यावा ... विषाचा! या ... या ... या ... आरोपला मात्र ... सफाई नाही! यापेक्षा मणे कमी जाचाचे... ”

आवेगाने युवराजांना छातीशी बिळगते घेत महाराज लाळवणीने घोगर घणाले— “ जांदंब, जांदंब. शंभू५, सबू रुहा. ना तुम्ही ना आम्ही मरणासाठी मोकळे आहेत. शांत रुहा.” महाराजांचे हातच बोलेके आले. युवराजांना समजावणी देत उसेत थोपटत राहिले. नेतार्जीच्या बोवर रजपुतांच्या गोटात, कहेपठारवर ओलीस राहायला जाणारे, लहानखुरुच पण निःर संभाजीराजे, आप्या दब्बाराजहिर भावचन्या ठोळयांनी बघते, मोजळडया अणून संभाजीराजे नेवणारे संभाजीराजे, संन्यासी छाटी अंगी चढवून भस्माचे पैदे कपाळी घेतलेले, मधुरेहून एकेटेच पासे राहगारे संभाजीराजे, प्रतापांडी आर्हाचा पोत मिटत्या डोळ्यांनी केभान नाचविणिगे संभाजीराजे, भरत्या दरबारी डोळ्यांना डाळे देत, ताठ मानेने “ आम्हास आरोप स्ता५ फ नासंजूर आहेत.” म्हणणेरे संभाजीराजे अशी युवराजांची अनेक रूपे छत्रपतीच्या मनी एकमागाने उसती घोळत राहिली.

“ तुम्हाला माहित नाही, आम्ही तुमच्यासाठी केवडी उमेद बाळून आहेत.”

सड़ीला पड़ेलन्या संभाजीराजांच्या प्रत्कीचा केशरी टोप न्याहाळत महाराज पुन्हा पायफेर टाकू लगाले. त्याच्या ओटी घोळणारे बोल तसेच तुटें. सईबाईच्या आठवणीने पायफेर थांबला.

“ तुमच्या – तुमच्या मासाहेबांना आपूरी शब्द दिला आहे. आपूरी उमचे आवा आहेत पण – पण आउ होताना आमचे हात घेठे पडताहेत. आमच्या मासाहेब गेल्या नि तुमच्या पाठीचा जिवाभावाचा आधार गेला. म्हणूनच तुम्हाला खूप सावधानगांने असलं पाहिजे.” न कळणाऱ्या रिटेपाणाची शांतताच शांतता पटलली.

“ तुमच्याविशी कोणप्रकारचा शक आमच्या मानी स्वप्नाती हेण शब्द्य नाही. तुमचा स्वप्नाव आपाटो. म्हणूनच आज तुमचीच आम्हाला अधिक चिंता वाटो. सुवराज, माझ्यावरचं छपरच दगा देत कोसळू लालं तर तक्रा करावी ती कुणगाबदल ? सांस समजून असा. हुशार असा. तुम्हारा आपाट नका, आपाट स खूप आपाम आहे. आईची आणि समर्थाची कृपा घेऊन आपूरी उंदड जगणार आहोत. या तुम्ही.” छत्रपतीनी आपल्या राजअंशाचा खांदा हलकेच थोपटला. शांत, भरल्या चित्ताने संभाजीराजे दालनाबाहेर पडले.

विचारगत महाराज मंचकावर विसावले. दाट चिंतेची जाळी त्यांच्या चर्येवर चढली. चैन पडेना. पुन्हा उदून ते एका चौंगावर टेक्केलेल्या नेहमीच्या पूजेतील स्फुटिक शिवलिंगाजवळ आले. त्याच्या दर्शनाबोरेवर एका विचित्र धीराच्या विचाराने त्यांचे मन ताढू, निधीरी झाले.

पोसाने झाकलेला छत्रपतीचा थाळा खांद्यावर घेऊन, दुसऱ्या हाती पाण्याचा गडवा घेतलेला थाळेवाला आला. एका चौंगावर थाळा ठेवून त्याने फोस हटविला. वाफाची मद वळी उठली.

थाळेवाल्याने प्रत्येक पदार्थ महाराजाना समक्ष चाष्वृन दाखविला. पाण्याचा घोट पशांआट घेतला. काहीच न बोलता पुजरा देत तो मागे हटत दाळनाबाहेर पडला. तस्ता तोळ्या घेऊन दुसरा एक खिदमतपाण मागेपाण आत पेश आला. महाराजांनी तस्तात हात धुतले, पोसाला पुसले. चौंगालगात मांडलेल्या चंदनी पाटावर एक पायाची घडी घालीत महाराज थाळेवाला बनले.

तस्तवाला बाहेर पडला. जाताना त्याने दाळनाचा दरवाजा हलकेच ओहून घेतला. पितरांचा अन्नाश तवकाबाहेर चौंगाच्या काठाळीवर ठेवून पाण्याने मंडल दाकीत महाराजांनी निशाहुती दिली. अन्नामत्र पुष्पुत मिटल्या डोळ्यांनी दोन आचमने ओंठांआड घेतली. तसे कताना त्यांच्या मनाला एक निस्टटी चुटपुट चाढून गेली. “ ध्यानी राहिलं नाही मासाच्या घोळत. युवराजांना थाळ्याराठी आज इंच सोबतीला घायला पाहिजे होते.”

दाळनाचा दरवाजा कुरुकुला म्हणून महाराजांनी तिकडे नजर दिली. दरवाज्यात

महाराणी सोयराबाईसाहेब उम्हा होत्या ! त्यांच्या दर्शनाबरोबर महाराजांची नजर समोरच्या तबकावर फिरली. कसलातीरी विचार एका क्षणात बाधून झाला. सोयराबाई क्षणावर घोटाळेल्या. काहीतरी विचाराने पतायला निघाल्या.

“ या ५ ” महाराजांनी त्यांना फारू दिले नाही. त्या आवाजातील संथपणाने थीर आलेल्या सोयराबाई ओंठांच्या मुळाबून केळेल न कळेलशी लेकेर उठवीत नेहमीच्या दिमाखी कीदमबाज चालीने आत आल्या. “ स्वरीन एकांगी थाळा घेण्याचा निण्य केला हेच ठिक झालं.” चौंगाजवळ उम्हा राहत त्या म्हणाल्या.

“ हेय. आता आमचा भरोसा आगळालाच ! काय बोललं जातंय ऐकलं न नाही ? ” महाराज नेहमीसारखे बोलत तबकातील वाडो चौंगावर लेडू लगाले. “ रणीसाहेब, विती दिवस झाले... तुम्ही आपूरी संगतीने थाळ्यास नाही बसले ! ” शांतपणे महाराज बोलले. दरवाज्याकडे बघत त्यांनी साद दिली. “ कोण आहे तिकडे ? ”

महाराजांचे उंटे तबक उचलयला बाहेर खडा असलेला थाळेवाला “ जी.” म्हणत लाबागीन आत आला.

“ जा. रणीसाहेबांचा थाळा लावून आण. चौंग मांड.” त्याला आज्ञा मिळाली. आपल्या पायावरची आल्याची नक्षी मोठी होत होत आपालाच गुरुर्दून टाक्कत करकचून आवळते आहे या विचाराने सोयराबाई मुळ झाल्या.

“ रणीसाहेब, आमच्या रामाराजाना नाही आणलंतु तुम्ही आमच्या भेटीमासी ? ” त्यांना तिसीकडे च नेत कसलीही चलविलाच न दाखविता छपर्तीनी विचारले.

“ त्यांना प्रवास झेपत नाही.” सोयराबाईना काहीतरी उत्तर देते भाग्य होते. आजेप्रमाणे थाळेवाला थाळा घेऊन आला. चौंग माहून त्याने त्यावर तबक, गडवा ठेवला. रिवाजाप्रमाणे तो बाहेर पडला.

“ या.” चौंगाकडे हात देत महाराज सोयराबाईच्या कडे न बघताच म्हणाले. आल्याच नेवरला आला. समोरच्या राजस्त्रीच्या तोङ्यून फाटके, बोंदलेले कसलुसे शब्द आले – “ स्वारीला सांगण विस्तृनच गेले आह्या ! आम्ही नवस बोलले आहोत. उपवास आहे आमचा ! ”

डोळ्यांतून ठिण्याच ठिण्याच उसळणारे महाराज तबकावर नजर ठेवून शांतपणे म्हणाले, “ असं ? मा आपूरी घेऊ ? ”

“ जी.”

“ कसला नवस बोललात ? ”

“ स्वारील आरम पड़ावा म्हणून वाधजाईला साकडं घाटलं होतं आम्ही. धास्त वाटते स्वारीच्या जिवाची आगळाला. सावधानगीची झारत द्यायला आलेत आम्ही. ”

“ कसली सावधानगी ? ”

“ युवराज ... युवराज दिसतात तेवढे सिधे नाहीत ! ”

“ खासो ५ श ! ” थारथ्र काणपारे महाराज समोरवे तवक पाते सारत ताडकन पाटबद्दन उडले. “ शरम नाही येत जबान वाचावर सोडायला ? ”

संतापाने मस्तक भिन्नलेल्या छात्रपतींशाश्रयीपुढे नीट बोलताही शेईना. सोयाबाईना अंगावर उकडव्या तेलचा शिडकावा झाल्याचा भास झाला. त्याही थरथरू लागला. योयाबाईन्या रूपाने त्यांच्या पाठीशी एक घिजला, सुन पुलळा उभ होता: त्याला शेवटची निधी समज घिलाली.

“ कुणासमरे, कुणाबद्दल, कोण लंगान जबान ढिली सुटेते आहे याचं भान रेता. तुम्ही मानता तसेच युवराज पोरके नाहीत. दगफटका करणारे, कपटी नाहीत. इथरीन तुम्ही खेळू, बघता ती चाल जनानी आहे. एक ना एक दिवस ती तुमच्याच अंगावर फेरवाल करिल. आणणांजीच्या धरची सुवासिन हक्कनाक करी बळी गेली हे तुम्ही विसरला असल तरी. आम्ही नाही ! युवराजांच्या निवाड्याना दिवशी तुम्ही रामराजना राजसदेवर आमच्यासमेव का घातलं तेही आम्ही खूब समजून आहोत. याहीपेक्षा तुमची मजल कुठवर जाऊ धरजते हे आमच्यापेक्षा तुम्हीच मनोमन खूप जाणता ! ” पुढे बोलणे जट झाल्याने महाराज थांबले !

खाल्यानेच्या सोयाबाईच्या ढोऱ्यातून उन्जाळ धारा वाह लागल्या. पायावरची आळत्याची नक्की दिसेनाशी झाली. संतापाच्या शिगेला पोचलेले छपती, आजवर रोडण्यास असहा झालेले त्यांच्या करणीचे माप बळजळीत शब्दांत त्यांच्या पदरी यालू लोणले. “ तुम्ही शंभूराजांना सबते मानता, पण यात बघता. तुम्ही विसरता सावजणाच्या वागण्यानं घडलेलं रामायण. ही दौलत ना आमची आहे, ना युवराजांची, ना रामराजांची – कैक जिवानी प्राण खर्ची पालून ती उठविली आहे. आई भवानीच्या नवानं आम्ही, बाळांने, युवराज सोरेच भोसले तिचे भुत्ये आहेत. तोच वारसा आहे साञ्चांचा. दौलतीच्या लोभानं तुमचा तोल ढवत चालला आहे. युवराजना बदनाम करणांचा चाली तुम्ही बांधताहत. आम्हास त्या ध्यानी येणार नाहीत असा सोरीचा समज करून घेताहत तुम्ही ! ” महाराज स्वतःशीच हसले. कंसतरीच. त्यांनाच जीव कोंडणारी विचित्र शांतता क्षणम दाटली. ती अम्भा झाल्याने महाराज पायफ्र टाकीत स्फटिक शिवलिंगाच्या चौरागाजवळ आले. बेलफुलांतून अश्विट दिसणाच्या त्या स्फटिक पिंडीच्या दर्शनांबरोबर शुश्रासफेद कबूतर फडफडत निळ्या आकाशात झेपवावे तरी मासाहेब जिजाऊंकची आठवण त्यांच्या मनाच्या खोलवटातून उसळली. ढोळे पिंडीवर लाखडून पडले. मन दाढून आले.

“ आमच्या मासाहेब गेल्या ... वाटलं होतं त्यांची जागा तुम्ही झेपेल तेवढी भरून काढाल. साञ्चाना माया, विलास देऊन ! तुम्ही त्याचे अधिकार घेतलेला. त्यांच्याएवढा मायेचा मोठा पदर येणा तुम्हाला कर्यां साधले नाही. किमान तुम्ही राणीसाहेब आहात याचा तरी विसर पडू देऊ नका. आम्ही छत्रपती आहोत. साञ्चांचे पालक. तुम्ही महाराणी आहात. या कर्तव्याच्या अर्थी भागीदार. पालन करणे होत नसेल तर गुप्तान धरा. नसल्या घालमेली पैदा करून घरच्या लाबीत गैरेळ पाहू नका. या उपरही तुमचे हू, हेका सुट्टार नसेल तर – तर महाराणी म्हणूनमुद्दा तुमचा मुलाहिजा धरण आम्हास शक्य होणार नाही. या तुम्ही ... ” महाराजांची अस्वक्ष बोटे माळेतील कबड्डा चाटाचटा चाळवू लागली. सोयाबाईन्या रूपाने त्यांच्या पाठीशी एक घिजला, सुन पुलळा उभ होता: त्याला शेवटची निधी समज घिलाली.

“ यद्या उगवतीबोरवर तुमचे मेण रायाडांची वात धरतील. इंध तुमची आता मुळीच गरज नाही. आम्ही तरी आज्ञा हबीरावांना देऊन ठेवली आहे. तुम्ही गैरमेवाचं कसं बोलूता – साक्षात आमच्यासमोर – तेही जाताना ऐश्वर्या नवस तुम्ही, समर्थकुपेन आम्ही उतारावर डफलो तेक्काच फेडला आहे ! उपवास दुसरा कशाचा तरी असेल. तुम्हीच विचार करून कसला ते तऱ्या ! ”

सोयाबाईन्या आता उंधे राहेण्यच कठीण झाले होते. पिंडीच्यात गोळे धात्यासारखे त्यांना वाहू लागले. पदराच्या शेवाचा बोळा तोंडात दाबून त्या बोहेर जायला निघाल्या. त्यांच्या कंकणाच्या हालचालीबोरोबर, वळजेते झालेल्या छत्रपतीनी त्यांना “ थंबा ५ ” अशी जाब देत दालूच्या उंबरठ्यातच रोखू ठेवले.

कोनांड्यात अंगभर बळणारा पलोताच जसा त्यांनी शब्दांच्या रूपाने निवणिचा म्हणून दौलतीच्या पाठेलेच्या उच्च्या असलेलेच्या महाराणीच्या कानांत ठाशीवणे पिवून टाकला – “ नीट कान छोलून ऐका – युवराज संमार्कीरजांनी दिलाच तर विशाचा पेला आम्ही – आम्ही भरल्या दबाराच्या साक्षीन, मंजिलांसमध्ये आनंदान दबारी महालात सिंहासनावर बळूनमुद्दा घेऊ ... कारण – कारण त्या सिंहासनासाठी नऊ वर्षांची उम्र असताना ते रजपुताच्या गोटात औलीम राहिलेले आहेत. अंगी कफनी चढवून मधुरून या मुलखापर्यंत एकटे वणवण भरकलेले आहेत ! ”

महाराजांचा निरोप घेतलेले संभाजीराजे किल्ले सातारा उत्तरांन रायाडांच्या रोखाने चालू लागले. येसूशीर्ह, पुतळ वार्ड यांचे मेण धरून हस्ताबंद धारकरी चटके पाय उचलीत होते. विचारात असलेल्या संभाजीराजांची मुद्रा बांधल्यासारखी झाली होती. किंतुही निर्धार केला तरी संभाजीराजांचा ढोळांसमोरुन मासाहेब सोयाबाई हस्त नव्हत्या. त्यांना हस्तकणे जमेनासे होताच ते कसल्यातील कायद्यांना दमजोर खेच देत होते. तोंडातील दारेसी, लोंडी लागायीची कवचाच स्वारीचे जनावर कलबळाने

फुरफुरत होते. आणि विचारामागृह विचार संभाजीराजांच्या पाठीवर स्वार होऊन नको तेच्या कायदे खेचून नको तिथे काच देत होते. वर्मी कळ बसावी असे टाचा भरीत होते... मन प्रफटीला लगाले होते –

“ का – का घडावं असं? कुणाचा कसू नडतो आहे? अशा का वागतात मासाहेब? आमही त्यांचे कुणीच नव्हेत? अमचं राहू या. खुद आबासाहेबांची काय खातर करताहेत त्या? कुठं जाणार आहे त्यांची हवास? रामाजे आम्हाला कर्धीच परके वातले नाहीत. या कर्धीच आपल्या वाटल्या नाहेत. का घडावं असं? महाराजसाहेबाना विष-प्रयोग होतो? त्याचा वहीम आमच्यावर घेतला जातो? काय चाललं आहे, तेव समजत नाही. आता इतर कुणाची नाही पण... पण आमचीच आम्हाला धारत वाले! वारंत आम्हीच काहीतीच वाचां करून वसू! वारंत मासाहेबांचा त्या वेचैन असतील तर ते बोक्तं सार साफ सागून टाकाव. आमच्या युवराजपदासाठीच त्या वेचैन असतील तर ते रामगांजांना बहाल करून मोकळं ठावं ...

“ शोरल्या आऊसाहेबांच्या आठवणीनं काळीज गलबरलते. केवडा धीर देणाऱ्या असायचा त्यांचा एक एक बोल! या वेळी त्या हथात असला तर? ले! त्या असल्या तर महाराजसाहेबांच्या जिवाळी मजल्ज झाली नसती कुणाची. आमच्यावर वहीम बोलताना तर दहा वेळा विचार करावा लागला असला कुठल्याही लटक्या जिभेला!

“ ली! आमही... आमही अभद्रप्रयोग केला म्हणे महाराजसाहेबाना! यापेक्षा दरवारी आमच्या निवाडा झाला त्याच वेळी आमहाला कडेलोटाची चा तोफेळ्या तोंडी जाणाची सज्जा मिळाली तर बेस होते! हे असं घ्यानीमनी नसलेलं ऐकण्याची पाळी आमच्यावर न येती. मासाहेब – मासाहेब, नव्हो त्या कारणसाठी काळजाचा लचका तोडला आहे तुम्ही आमच्या. माणसाच्या सोसण्यालाही मर्यादा असलात. आमहाली नवल वाटत ते आबासाहेबांचे. एवढं झालं पण एक ब्रह्मदा त्याच्या तोंडन पुटला नाही. सोसण्याचं कुठलं बळ कमावलं आहे त्यांनी? की काहीच बोलता येऊ नव्हे तशी त्यांची गत झाली आहे? आम्हाला भरल्या दरबारी निवाळण्यासाठी उमं करण्यात आलं तंस – तस मासाहेबाना उमं करण्यात येईल? नाही! नाही. आम्हीसुझा त्यांच्यावरचा व्हैम्य दरबारात वरमानें बोलू शकलो नाही! आबासाहेब हे कळ शकतच नाहीत. कसला छोडा पडला हा.

“ या आजारात महाराजसाहेबांच काही बरवाईट होतं तर! ले ५ ले ३! ” मनचे हे अशिव मनारूप बाहेर पिठळ्यासाठी संभाजीराजे कल्बखून स्वतःशीश उपुटले, “ जगदंब, जांदंब ” मांडीखालच्या जनावराला टाच भरली गेली. जनावर उधळले, दौडत दौडत बोच पुढे गेले.

तांडा बाच दू माणे राहिला हे त्यानी येताच संभाजीराजानी घोड्याला आवर जातला आणि त्याला घिमे करीत करीत स्वतःला तांडाच्याशी जपवून घेतले. पुतळाबाईच्या विस्कटदूस बनावर येताच त्यांना पुढा धोर गवसल्यासारखे झाले. त्यांच्या मासाचा मेष्याजवल्यून तांदूल चौक पुढा नीर मांडला जाऊ लागला. त्यांना वाटले, तांडा अगळे रोखावा. मासाहेब पुतळाबाईशी मानभर बोलून घ्यावे. मन हलके करावे, पण तसे काही त्यांनी केले नाही. सातारा उतरताना त्यांना एक गोष्ट जाणवली होती. प्रत्यक्ष महाराज त्यांना निरोप देण्यासाठी बालेकिल्यात्याच्या संदरपर्यंत आले होते तरीही किल्यावरची बरीच माणसे त्याच्याकडे विचित्र नजरेने रोखून बघत होती! तिरस्काराने भरलेले अनेक डोके त्यांच्या उतात बाणासारखे धुमून त्यांना जणू बदनाम करीत होते. श्रीच्या छक्रतीना, प्रत्यक्ष जननदात्याला, विषबाया करण्याचे पाप त्यांनी केले आहे. असा आरोप-क्षेप त्या नजांनुन होते होता.

बधिर मनाची कोंडी-खंत गळून पडू लगली आणि हडू हडू त्याची जागा संताप-सूड त्यांच्या केळणीने बायली जाऊ लागली. मार्गावरील शिड्युङ्युपत ल्याना सोयरबाईच्या दिसूलागल्या. पा – पण त्यांच्या बरीकिनारी पदराजांड कवळ्यांचा उमरीचे रप्पराजे हात उभवून ‘दादा महाराज’ अशी साद धालताहेत असा भास होताच त्यांचे याही मोळ्याच्या बांधलेले मन ढासळू लागले. कोंडीच कोंडी पडली. विचाराने सेरभेर झालेले संभाजीराजे काहीच न सुचल्याने तुकरेच पुटपुढ लागले ... जगदंब! कांदंब! ”

पाचाडात जिजांकेळ्या समाधीचे दर्शन येताना संभाजीराजांचा उर दादून आला. रायगड चहून जावे असे त्यांना वाटेना. पाचाड्यांचा वाड्यावरचे पुतळाबाई, येसबाई यांच्यासह चार दिवस त्यांनी मुक्कम टाकला. ते आल्याची वर्दी गडावर पोच झाली होती, पण त्यांच्या हालहवालासाठी फडाकडील कुणीच गड उतरले नाही. नाही म्हणायला कवी कुलेश तेवढे त्यांची मेटे धेऊन गेले. चार दिवसांनंतर कविल्यासह संभाजीराजे रायगड चहून आले. वैराने पाठीवर लादून आणल्यासाठी याताच्याची अफवा इथे रायगडावरकी पसरली होती. भेणारी कारखानदारी माणसे संभाजीराजांकडे विचित्र धुणेच्या नजरेने बघत होती. त्यांनी बधितले आहे असे वाटले तर जुलमाने केळ्यासारखे मुजरा करीत होती. त्यांना बधितले पंथ्या देण्यासाठी आणि जातीश्वराच्या दर्शनासाठी काय ते तेवढेच आपल्या वाड्याबाबीहे पडत होते. त्यांचा सारा वेळ आपल्या वाड्यात केशव पंडित, उमाजी पंडित, उधो जोगदेव, कवी कुलेश यांच्याशी फुणगंधवर चर्चा करण्यात जात होता. तोच त्यांना दिलासा वाटत होता.

त्यांच्या वाढात आत-बाहेर कणारी धगराऱ्या त्यांना सडे वरून एकदा धीरने मुणाली, “धाकलं...”

“ बोला.” तिच्या कपाळावरच्या गोंदणावर नजर ठेवीत संभाजीराजे म्हणाले.

त्यांच्या तेजवान डोळ्यांकडे आणि मानेभोवती हल्कून पडलेल्या केसांच्या कुरळ्या, दाट घेणाऱ्ये बघताना धाराक काय विचारायचे आहे तेच विसरली. तिचे अलीकडे असेच होत होते. ऐस भीचे, महाराजांचा वाणावर उत्तरलेले ‘धाकलं’ बघताना तिला खच्याखुन्या धाकल्यांची तिचे बघितलेली कैक बालरुपे आठवापरी.

धराकलाला गुमान थांबलेली वरून संभाजीराजांच्या मुद्रेची चलविचल झाली. तिला पाठमोरे होत संभाजीराजे स्वतःशी बोलूनचासाठ्ये घोगट म्हणाले— “ धाराऊ, आही जाणतो, तुम्हाला काय विचारायचे आहे ते! आही... आहीच महाराजासाहेबांना... अभद्र्य... ”

झटकन धाराऊ पुढे झाली. आपली तर्जी ओढावर ठेवून तिचे संभाजीराजांना रेरखून ठेवले. क्षणात तिचे डोळे डबडबून आले. “ धाकलं—म्या तुम्हासनी दूद पाजलं. ते दां-फटका करणार वेमान न्हाई. त्यासाठन न्हाई न्या जीभ उचाली. गडाव येऊन पंदरोडा जाला. सूनबाईची तुमी बं—वाईट म्हून सब्द्यानं दखल घेतल्याली न्हई. काय वाट असल त्वेसी? धाकलचा रानीसावारी भेटत न्हई तुम्ही. काय कराव त्वेसी? ” जे सांधायकला प्रसंगी जिजाऊही थकल्या असत्या ते धाराऊ आपल्या गावरान मध्येपेटी सांधू बघत होती.

“ धाराऊ, आम्हास कुणालाच भेटावंस बाटत नाही.”

“ अस म्हून कसं चाकलं? तुमची वाट वरून थकल्याला धाकलचा रानीसाव इकडक याया निगल्यात. संगं बाल ध्वाराजबी हाईत, ”

पुतळाबाई येताहेत हे जाणवताच संभाजीराजे विचारात मेले. राणीकशाकडचा हा एक जागा त्यांच्या भरोशाचा होता. काही बोलावे असे हे एकच ठिकाण होते.

धाराऊ निघून गेली. थोड्याच वेळात राजारामांचा हात हाती घरलेल्या मासाहिव पुतळाबाई बैठकी दालनात आल्या. त्यांना तसे बघताना संभाजीराजांना वाटले— “ खरोखरच बाळाजे यांच्याच पटी उपजायला पाहिजे होते! ”

महाराजांच्यासाठी आंबेचे लोटके बरोबर येऊन सातान्याला जायला निधणाऱ्या पुतळाबाई दिसताच खेचल्यासारखे संभाजीराजे पुढे झाले. त्यांचे पाय शिवून त्यांनी रामाजांचा त्यांच्या हातातील हात हलकेच आपल्या हातात घेतला.

“ युवराज... ” बोलणे कसे फोडावे या विचाराने पुतळाबाई थांबल्या.

“ जी! ”

“ आपल्यावर नाराजी धरलीत तर ती आही समजू शकतो. पण... पण मूनबाईचा काय दोष? त्या गडावर आहेत याचंही भान तुम्ही ठेवत नाही. हा कोण रिवाज? ”

“ मासाहेब... आमचे सारेच रिवाज चुकले आहेत. एका मुवासिनीचं बळमदीनं हण कणारे आही... जन्मदात्याला अभक्ष देणे आही. कुठल्या... कुठल्या तोंडां त्यांच्यासारखे जाऊ शकतो? रोज दरमंगी वरून आमच्या नावांन कपाळी पट्टे घेताना त्यांना काय बाटत असेल तेच आपाहाला समजेतासं होते! ” संभाजीराजे कुंठतरीच एकडोख बघत ताठर झाले.

“ युवराज... ” पुतळाबाईची शब्दाच्याच हात करून जसा त्यांच्या खाड्यावर अलाद ठेवला. “ पुरुषांना असं आपल आपाणालाच तोडून बोलाची मोकळीक तरी असते. आम्हा बायकांना तीही नसते! तुम्ही युवराज आहात. तुम्हीच काळीज टाकून स्वतःला कोंडून घेऊ लगालात तर बाई म्हणून जन्मानंव कोंडूलेल्या सूनबाईनी काय करावं? बाब लागून राहिली आहे ही त्यांच्या मानस. ”

“ दादा महाराज... ” एकदा वेळ ऐकल असलेले रामराजे संभाजीराजांच्या हाताला झोल देत काही बोलावला घेते. ते येसुबाईच्याबद्दल काही बोलणार या कल्पनेने त्यांना दाद देत संभाजीराजे प्रेमाने म्हणाले,

“ काय बाळ महाराज? ”

“ तुम्ही... तुम्ही महाराजसाहेबांना तेवढं विष दिलंत... आल्यापासून आम्हास मात्र एकदाही नाही दिलंत! आम्ही आजासाहेबांची बाट बघतो आहेत. तुम्ही... तुम्ही नाही दिलंत तरी ते नक्कीच देतील आम्हाला विष!! ”

ते ऐकलाना संभाजीराजांची कानपाळी स्पसरून सुन आली. रामाजांच्या हातातला त्यांचा हात विचित्र थरथरला. पटकन त्यांना उच्छून घेऊन त्यांच्या गालावर ओठ ठेवताना संभाजीराजांना त्यांचा चेहाराही दिसेनास झाला.

त्या दोघांना तसे बघणे असत हा झालेल्या पुतळाबाई मंद, जडशीळ पावलंनी दालनाच्या इरोकवाणी गेल्या. बाहेर दिसणाऱ्या हुमानाच्या देवलाच्या घुमटीकडे बघत पुतळाबाईना महाराजांची आठवण झाली. “ हे बांधायला फक्त खारीच समर्थ आहे. ” या एकाच आशेच्या धायाला धरून त्यांचे मन स्वतःची समजूत बालू बघायला लागले. डोळे पुमटीच जखडले. मन राजांच्या मानाने भटकत राहिले.

सातमहालातील पुतळाबाईच्या वाड्यातील बैठकी दालनात येसुबाई उम्या हेत्या. त्यांच्यासमोरून संभाजीराजांची स्वारी लगीने येत्यारा टाकीत होती. मध्येच थाबत होती. साच्या दालनभर दोघांनाही जाणवेल अशी शोतात दादून पडली होती. कुणी बोलावे कासाठी जसा कोलच लगाला होता.

“ कानी पडणाऱ्या वार्षी तुम्ही आमच्यासाठी शरमिंद्या असाल. ” संभाजीराजांनी स्वभावाश्रयाणे मरळ विषयाला हात घातला.

चमकून येसुबाईनी कर बघितले. आपत्या स्वारीच्या चर्येत पडलेला केवडातरी फेर त्यांना जाणवला. मानाला खोलवर चटका चाढू गेला. “आम्ही सारं ऐकून आहेत. अभिमान वाटते अशा स्वारीच्या पायाची सेवा करण्याचा मान आम्हास मिळाला थाचा !” येसुबाईचा आवाज बांधलेला, उसक्षीत झाला.

“मतलब ? ” गोंधळलेल्या संभाजीराजांचे हत हातीशी झाले.

“निवाड्याच्या पेचप्रसारीही भ्नारीनं वहीम बोलण्यासाठी मासाहेबांचं नव ओढावाहेर दरबारी सुद दिलं नाही. आवासोंहेबांच्या साताच्यावरच्या आजापणात अलेला आरोप ऐकूनही बाळमहाराजाना स्वामींनं तुम्हेणणांन तोझून दिलं नाही. आता अहास कळून येत आहे ...” कुठारी दूरवर पाहित्यासारख्या येसुबाई थांबल्या.

“काय ? ”

“आणांजीच्या घरच्या सुवासिनीन लिंगाम्यावरून आपली कुडी का शोकून दिली असेल ते ! ”

“का ? का दिली असेल ? ” त्या आठवर्णीनी संभाजीराजांचा आवाज काताला. “तिंच्च काय प्रसंगी आम्हीसुदा कुडी झोकून धावी असाच स्वारीचा स्वभाव आहे ! भरल्या दरबारी स्वारीबदल काही वेडे- बेद्रे ऐकायापेक्षा आणि एखादा गैरबका शब्द उच्चाराचा लगाऱ्यापेक्षा त्या धीराच्या स्थिरांमध्ये परकरलं. जे तिला कराऱ्ये ते घरच्यांना कळून येच याचीच खंत वाटते आम्हास ! ”

त्या शब्दाशब्दाने संभाजीराजाच्या मरी घासमेळ उठली. येसुबाईच्याबद्दल त्यांनी बांधलेला अंदाज साफ चुकीचाही ठरला ! त्या चुकीचाही एक न कळण्यारा आनंद त्याना खोलवर स्पृशून गेला. हलकेच पुढे होत त्यांनी मान खाली धातेलेल्या येसुबाईच्या हनुवटीखाली मृठ दिली. त्या टेकणीने त्याचा मुखडा वर घेते ते म्हणाले, “आम्हालही आता कळतंय. आवासहेबांना शिक्के-कठव्यार तुमच्या सुर्दू का केली ते ! ” गोंचामोन्या झालेल्या येसुबाईनी मागे होत हुरुवटी खुली कळून घेतली.

“उम्ही शरंजाची खेळी छान खेळता. आम्ही त्या पटाकडे बघताना तक्रा करील होतो. आठवते ? ” संभाजीराजांनी विचारले.

“कसली तक्रा ? ” येसुबाईना माग मिळेला.

“त्या पटात मासाहेब, युवराज अशी मोहरी नाहीत ही. आज वाटते तो खेळीचा पट आहे तसाच ठीक आहे ! ” सुस्कारा सोडत संभाजीराजे झोरेवाशी चालूत गेले. बाहेर बघत पाठीशी अमलेल्या येसुबाईना म्हणाले, “उम्ही, आवासहेब पटावरची शरंजांखेळी सावधानगोंन खेळता. पण ... पण तुमचं कस्त थांच्यालाही टिकणार नाही असा शरंजाचा खेळाडी आवाज आमच्या झानी आला नव्हता.”

“कोण ? ” गोंधळलेल्या येसुबाईनी त्यांच्याकडे बघत विचारले.

“थोरल्या महालीच्या मासाहेब ! ” झोरेक्याजवळून थंडगार बोल आले.

“उम्ही पटावरचा शरंज खेळता. त्या नात्यांचा शरंज खेळतात. एवडला ढुकीने चाल टाकतात की, शह झुगाल घालावा यांचं बघन नाही.” त्याचा पटात मोहळांचा तोटा नाही. शह झुगाल घालावा यांचं बघन नाही.

त्यावर काय बोलावे तेच येसुबाईना सुचेना. एवड्यात संभाजीराजांचे कारभारी महादेव यामांजीची वर्णी घेऊन एक कुण्डीचा कानी घातली – “साताच्यावल युवराज पाठमोरे बघून तिने ती येसुबाईच्या कानी घातली भेट मागत्यात.”

“येतो आम्ही ! ” म्हणत संभाजीराजे महालाबाहेर पडले.

महाएजांच्या वाड्याच्या दस्ती सदेक्वा मंत्री दत्तजीपंत युवराजांची वाट बघत दत्ताजीपंत आल्यात. धाकलत्या सरकारांची भेट मागत्यात.

“दत्ताजीपंत, तब्येत कसी आहे महाराजसाहेबांची ? ” संभाजीराजांनी त्यांचा मुजवा घेता घेतांच विचारले.

“जी. व्यंकटेशकरमेने महाराज खुशाल आहेत. उकताच्च पालीला जाऊन त्यांनी पाठिलकीच्या एका कथल्याचा मजबह दिला. आम्ही संगती होतो. आता सरकार स्वारी साताच्यावर आहे. कर्नाटक प्रांतातून आलेल्या युनाथपंत हणांच्यांशी कमल्यातीरी मोठ्या मनमुख्यानं स्वारीची खुलबृतं चालू. आहेत. ते ऐकताना संभाजीराजांची चर्या समाधानाने उक्कल्यन निघाली.

“युवराज, आपल्यासाठी स्वार्माणी खास खलिला देऊन आम्हास धाडलं आहे. आपल्याच्च हाती तो जातोने देण्याची आम्हास ताकीद आहे.” संभाजीपतांनी कमसेव्या शेळयात खोचलेली थेली काढून फुकते होत तो. युवराजांच्या हाती विली. थेली घेऊन कपाळाला लावून संभाजीराजांनी फासबंद उकलला. आतली पत्रकडी बाहेर काढून उलगडती घली. बळीतील शब्दा-शब्दांबरोबर संभाजीराजांची सुदा सोनथाळ्यासारखी झाल्यावृत्त चालली.

“श्रींचे आशीबद्दि करोन आपासी सर्वज्ञे सुखरुप आहोत. खलिला देऊन दत्ताजीपंत खास हेतानं पाठविले असत. त्यास दिमीस घेवोन तुम्ही खासा फौजबंदीने विजापुरी पुलखावर पिलार, अथवा तोक्ने घुसोन चालविणे. जोखीम न घेता वरच्या टांपांनी पुलखावरिचा बेत ठेणो.”

विजापुर दरबारी चाललेल्या वजीर खवासखान आणि सरदार बहलोलखान यांच्या बेदिलीचा फायदा उठवायचा बेत महाराजांनी आखला होता. ही मोहीम त्यांनी संभाजीराजांना जोडून दिली होती.

“दत्ताजीपंत, आजचा दिवस तुम्ही विंतांती घ्या, तुम्हा-आम्हाला निघणे आहे. मिरजेच्या रोखाने.” बाळकचे सारेच युवराज विसरून गेले.

“जी ! स्वार्माणी ती कल्पा दिली आहे आम्हाला. आम्ही पाचाडात उत्तरून बोधफी

कारबी म्हणते. येताना सातारहन थोडी शिंबंदी आमही आणली आहे.”
“ठीक आहे. आमच्या फंगीली थाटळ्यालू असा आज. तुमच्या संगतींनंच गड उत्तर आप्सी.” मुजगा देऊन दसाजींनी सदर सोडली. संभाजीराजांच्या मुठीत प्रवक्तवी होती. मनात विचार होते. मोहिमेवे!

पाचाळन्या वेशीवर तहा हजार शिलेबंद धारक-यांची फौज खडी ठाकली. तिच्या आधाईला जीनवंत घोड्यांवर माड जगविलेले संभाजीराजे, दसाजीपांत, रुपाजी भोसले, कोंडाजी फर्जीद. असा खासा मर्दाना सिद्ध शाळा, वौधडे झडले.

हातपंजा उल्बून, मांगे न बघता संभाजीराजांनी आणि पाठलोकांनी ‘हर ५ हर ५ माहदेव’ ची गणभेदी शील उठवली. कर्मजीने गामोशी घोडाइतांचे, खबरगिरांचे पथक दैडीचा मार्ग बिनवोर आहे की नाही याची टेहळगी देणासाठी पुढे उथळले.

चालून निघाले! युवराज संभाजीराजे आदिलशाहीच्या रोखाने मुळूख-तोडीसाठी चालून निघाले. आता त्यांचे मन शांत होते. महाराजांनी सोपविलेल्या जोखमीने नवे सूर्योदूर उमलले होते.

मिरज बालेला टेकून आदिलशाहीची लहान-मोठी खेडी तसमस करीत संभाजीराजांची वारा य्यालेली फौज अशणी या मातवर व्यापारेठेच्या वेशीवर येऊन शडकली! मावळांनी अशणाला चौक भरला. आदिलशाही सियाया भयहैरण होऊन सैरावैरा धावू लागली.

“पेठ लुटीस धाला ५. बोला हर ५ हर ५ महादेव!” जोगाच्या आवेशाने मुझा कुळू उठलेल्या संभाजीराजांनी तेपीचे नों पाते अशणीवर रोखून घोष दिला. व्यापारेपे लुटीला पडली. लक्कलकलता मुळांनी चहूबाजूनी झटून भला मोळा भुंजा वारुळ्याबाहेर काढावा तरी एक लाखाची लुटीची रास. मावळी उकडकांची संभाजीराजांच्या समोर घातली. युवराजांच्या आजेप्रमाणं दत्ताजीपंतांनी या फोरेची महाराजांना खवर देणारा खलिता सिद्ध केला. मिळाली लूट डागबंद करून रायाडाच्या वाटेला लव्यात संभाजीराजांना मुजरा भरून खबरगिर कर्मजी फौजेतून कुळू. त्याने पन्हाळ्याची वार घरली.

युवराज साताराच्यान् पन्हाळाई दाखल झाले होते.
धरत्या हस्याने आदिलशाही मुळूख तसरज करून विजयी संभाजीराजे रायाडी पतले. फैजफक्ती तोझून घेतलेले दत्ताजीपंत बेळ्यावर प्रतावर उतरले. महाराज अद्याप फैजळ्याडावत्व होते.
आदिलशाहीच्या वारेजाडी पुन्हा बांधले. आऊं लगले. संभाजीराजांचे स्थान रायाडी पोहिमेतील वशाने युवराज म्हणून डासळतीला लागले.

आता दिस गर्मिना पडले. संभाजीराजांना मिळाल्यात-कौमुदी, युक्तावली, रुबंश, अमरकोश या ग्रंथांत आगळ्याच मानसिक आनंद मिळू लगला. केशव पंडित, उमाजी पंडित, कवी कुलेश, उधो योगदेव यांच्या संगतीत त्यांच्या घटका या॒ लागल्या. अशाच एका बैठकीत चर्चेसाठी विषय निघाला काळ्यांश्यातील नायिकांचा.

“पंडित, काळ्यांश्यासाठीन किती भेद सांगितले आहेत नायिकांचे?” हारीने शिस्त धरून उम्या राहिलेल्या मंडळीतील केशव पंडितांना संभाजीराजांनी स्वाल घातला.

“जी. नायिकांचे तीन प्रमुख भेद कलिले आहेत काळ्यांश्यास्वारां. स्वीया, परकीय वासापान्या.” केशव पंडितांनी काही वाचले होते त्यावरून ते तत्परतेने म्हणाले. “लक्षणं काय त्यांची?” उत्सुकतेन संभाजीराजांनी विचारले.

“स्वीया म्हणजे स्वस्त्री, परकीया म्हणजे परकी, सामान्या म्हणजे गणिका. काळ्यांश्यास्वारां यांतील स्वीया हा नायिकाप्रकार मोलाचा मानला आहे. त्याचे तुटीय भेद कलिले आहेत.”

“कोणते?”

“मुश्या, मध्यमा व ग्राल्या असे. मुश्या म्हणजे जिने यौवनात कुकतेच पदार्पण केले आहे. जिच्या क्रोध सौम्य आहे, प्रणयात शाळीन अमृत जिला विशेष स्त्रीसुलभ लज्जा असे ती नायिका. मध्यमा म्हणजे जिचे यौवन विकसित आहे, प्रणयात जी कुशल असून संभाषणात चतुर आहे ती. प्रसंगातुकृप लज्जेचा लंगंडव खेळ्यांरी नायिका. प्राळभा म्हणजे कभी लज्जा असलेली, प्रणयात तरेबज, संभाषणाचे मोहजाल टाकणसी नायिका.” भेद सांगून केशव पंडित अभिमानाने कमाते झुकूत झाले.

“व्या!” संभाजीराजांनी मन्खुलास दाद विली. कसल्यातारी विचारात गेल्यासारखे ते हातीचे गुलाबकूल चाळवू लगले. नायिकांचे हे संभाषण इथेच संपणारसे सांचांगा वाटले.

“युवराज, आया हो ता स्वीया नायिकाके सौंदर्यशास्त्रमे माने गये अह उपभेद हम चरणमें सादर करोगे!” कुणालाही कल्पना नसताना कवी कुलेश बोदून गेले. “जरू... जरू. कविराज.” संभाजीराजांनी हातातील फुलाला फिरका दिला. खांगावरून सरकळेले उक्तभारती उपरणे ठाकटांक करीत कवी कुलेश निचित शुक्रते झाले. त्यांच्या महसूकीच्या गुलाबी, कनोजी माडीला धरून ओळंबलेस्त्या जरीवस्तू, शुरमळ्या डुल्लया. “युवराज, सौंदर्यशास्त्र, स्वीया नायिकाके अवस्थानुसार आए उपभेद मानता हे— खांडिता, अभिसारिका, स्वाधीनपतिका, विप्रलळ्या, वासकसज्जा, कलहंतरिता, प्रोपितभृत्या और विरहोत्कंता!”

“वाहव्या! बहेत खूब, कविराज, लक्षणं संगा या अष्टनायिकांची.” मुद्रा उजळलेल्या संभाजीराजांची नजर कवी कुलेशांच्याकर जरवडून पडली.

“ जी ! ” म्हणत कही कुलेश पुढे म्हणाले, “ स्वपति अन्य स्वीपर मोहित देखकर ईश्वरे कोपिष्ठ होनेवाली नायिकाको ‘ खडिता ’ मानते हैं। जिसपर पतिका सर्वाधिक प्रेमयोग उडता है उस नायिकाको ‘ स्वाधीनपतिका ’ जानते हैं। संकेतस्थानपर आनेका अभिवृचन देकर वह नायकसे पूरा न होनेके कारण जो स्वयं को अपमानित मानती है वह नायिका है ‘ विष्टलन्धा ! ’ ”

कही कुलेशाच्चा बोला—बोलंबोरोबर केशव पंडित आणि उमाजी पंडित यांना त्यांची त्यांनाच न कळणारी घालमेल उत उठली. संभाजीराजांच्यासमोर त्यांना ती नीट प्रकटही करता येईना. किंती ज्ञाले तीरी कुलेश ‘ उतरी ’ होते. या मुलखात उपरे होते. युवराजांची दाव पकडत खुललेल्ला कुलेशाना या कशाचेच भाव नवहोते.

ते बोलतच होते — “ आज अपना पति आनेवाला है इस अपेक्षासे शुगारमंडित होकर प्रतीक्षा करनेवाली नायिकाको काळ्याशास्त्र ‘ वासकमसज्जा ’ मानता है। पति अनुनय करते समय उसको दुरुतर करके प्रथम अकमनित करनेवाली और उपरात मर्खी के सामने देशके सफरमें जानेके कारण उसका दर्शन दुरापान्त है यह जानकर भी जो व्याकुल होती है उस नायिकामें ‘ प्रोष्ठितभर्तुका ’ का भाव देखता है शास्त्र। और निश्चयसे आज पतिका दर्शन होनेवाला है इस अपेक्षासे प्रतीक्षा करती है, और पती जान्त न आनेके कारण जो विह-व्याकुल हो उठती है उस नायिकाका ‘ विहारकठा ’ नाम रुचात है शास्त्रमें। युवराज, काळ्याशास्त्रमें इन अष्टनायिकाके रूपमें बहुत स्त्रीरूप प्रकट हुए हैं। ”

आता सगाठी बैठक आपोआपच कुलेशाच्चा कर्णात गेली होती।

“ शाळ्बास कविराज, ” अशी दर्दी दाद देत बैठकीबरून उठलेले संभाजीराजे कुलेशाच्चा जवळ आले. आणि त्यांनी आपल्या झातीवर रुदण्डी शोतीकंठात उतरून तो कही कुलेशाच्चा हातात ठेवला. “ कविराज, या अष्टनायिकांते स्वभावी भेद आही क व्यात वाधावे म्हणतो. ” स्वतःशी बोलल्यासारखे संभाजीराजे म्हणाले.

“ जी. संकल्प पूरा करनेमें चंडी युवराजको आशीर्वाद दे. ” कुलेशाची मान, राजकिंद्र स्वाकरताना शुकळी ती तशीच होती।

रायाजीने आणू ठेवेलेल्ला तबकातील विळऱ्याना संभाजीराजांनी हातस्पर्श दिला. सर्वांना निरोपाचे विडे देखात आले.

‘ नायिकामेद ’ या काळ्याच्चा बांधणीत संभाजीराजे गुतले. उन्हे तापू लगाली. एक दिवस उन्हे टळकीला लागली असताना अचानक महादरवाचायावरची नीवेत हडली. पाठेपाठ पश्चात्यापांत या संभाजीराजांच्या कारबुळानी येऊन युवराजांना वर्दी दिली. “ सिंदवेडहून जाव्याबर आलेत. संती प्रथमच्या आवकासाहेब गाड वहू आहेत. ”

जापवांकडे दिलेल्ला संभाजीराजांच्या भगिनी रण्याई आणि रुदुमारव जाधव लवाज्ञासह येऊन पालखी दवाच्यात थांबले होते। पश्चात्यापांतना हाताशी घेत संभाजीराजे त्यांच्या आगवानीसाठी पालखी दवाच्यात आले. त्यांना बवाजाच रुदुमारव पुढे झाले. खांदापेट पडली. मेण्यातूस उतलेल्ला राण्याई दर्शन होताच संभाजीराजे हसत पुढे झाले. त्यांची पायाधूळ घेता घेणा म्हणाले, “ आवकासाहेब, थेली, खलिला नसता अचानक येण झाल. आम्हास गाड उतरून पाचाढी तुम्हास सामोर घेता आलं नाही. ”

“ आगवर्दी न देता माहीरी येण्यात करमलं सुख असते ते तुम्हाला कर्सं कळकणार बाळमहाराज. ” हसत राण्याई म्हणालेल्ला. हातांची ओळचल पसरून त्यांनी संभाजीराजांचा मुखडा प्रेमाने आपल्याकडे घेत त्यांच्या काप्यालाकर आपले ओढे केले.

राण्याई शाखुन्नाच्या पावलांनी जशा रायाई आल्या होत्या. कारण त्या आल्या निवालेला हक्कारा रायाडाकर आला. त्याने बातमी आणली — ‘ छक्करी महाराज खासा येत आहेत ! ’

महाराजांची आगवानी करम्यासाठी आपल्या दिवतीच्या माणसांनिशी संभाजीराजे पाचाडात उतरले. दुसऱ्या दिवशी दुपार धरून प्रथम रामोशांचे देहले पथक पाचाडात शिळे. वळिल्याचा माग देणारी गर्भा वाढली होती. वारा पडून होता.

तिसऱ्या प्रहराला पडला वारा एकाएकी अंगी आल्यासरखा धुमूल लगाला. धुळीने खाल उठवू लगाला. त्यातून घोडी फेकीत मोरांपत, युनाथांपत, ज्वार्दनांपत, हंबीराच, येसांजी, आनंदराच अशा असामीना पाठीशी घेतलेले महाराज पाचाडाच्या केशीत मुसले. शिंगाच्या ललकाच्या उठल्या.

संभाजीराजांना सामोर बघून महाराज पायाउतार झाले. जहाली करीत मोतदारांनी आघाडीच्या घोड्यांचे काबद्दे पकडत जनावरे स्वारपासून तोडली. चौबाजूनी बेलगा वाच्याने चौक भाला होता. फक्करत्या जास्याचे भान नसलेले संभाजीराजे उघळलेल्ला धुळीला बाजूस सारून केमकी आपल्या महाराजसाहेबाची पायाधूळ घेयासाठी पुढे झाले. ही फरा दिवसावेरीची भेट होती.

संभाजीराजांना शुक्रू न देताच वर्च्याबर घेत महाराजांनी उत्तेप तिली. उजव्या हाताशी उच्या असलेल्ला युनाथांपत व ज्वार्दनांपत हाणमंत्याच्याकडे बघत महाराज म्हणाले, “ याना पारखलेलं ? ”

“ जी... ” संभाजीराजे घोटालेले. ओळख पडत नव्हती. हे पाहून महाराज म्हणाले, “ हे तुमच्या काळामहाराजांचे—एकोजीराजांचे—कर्णाटक-सुभा युनाथांपत हाणमंते. त्यांना पारखे होऊन थोर मसलीसाठी आपल्या भेटीस आलेत. ” डोळ्यांत शिळ बघणे घूळिल्या थोपचिण्यासाठी पापण्या आक्रमत महाराज म्हणाले, “ आणि हे त्याचे बंधु ज्वार्दनांपत. ”

“स्वतुमजीने युवराजांसाठी सोयरिकिचा शब्द आम्हाला टाकला आहे. त्यास तुमची संमती असेहा तरव आम्ही त्यांना निधि देणार आहेत. बोला. ही जोखीम आपली कराल ? सावत्रणाचा गुंता केवळ दाटणीला पडतो हे जणता तुम्ही.” बोलते महाराज सोयराबाईच्या बदू आउतवणी थांबते.

उक्कली जापान नव्हती तीरी दाढी फरमंदी पायाच्या आंठानें उक्कल वधणाऱ्या येस्तूबाईची कानपाळी ससरसली. “गडाचा पायथा घरून वाहणाऱ्या काळ्यांनीच्या पायावरकरून एक भला मोठा केसरी टोप वाहीला लगला आहे. हात पसरून थोपवावं नहलं तीरी आमंचे हातच तेथवर पोचत नाहीत !” या विचाराने येस्तूबाई क्षणभ भांबाकल्या. साक्षात थोरल्या मासाहेबच जणू शेजारी उच्चा राहून आपल्या खांद्यावर हळवार हात ठेवीत बोलवाहेत तसे त्यांना वाटले, “ही भोस्त्यांची माणसं पदरी घेण म्हणजे साक्षात जांदंबेचा पोचव पदरी घेण आहे ! त्यासाठी तिच्याकुहनच आभाळाप्यवळा पदर घ्या माणून !”

येस्तूबाईना गुप्तान वयून महाराजांना वाटले, त्यांना ते सरे पसंत नसावे. “अेतो आम्ही,” म्हणत ते जायला वळलेही.

“आबासाहेबांनी आपचं नाही ऐकलं. सिद्धेडेकरांनी टाकल्या शब्दास आम्ही मसवूचीन राजी आहोत.” आधिक धेणाऱ्या भवानीच्या ओढावरून दुधाचे शेव टाकावेत तसे येस्तूबाईच्या तेंझून शांत बोल सुटले. जात्या महाराजांचे पाय, ते ऐकलाना अडखल्यासारखे झाले. वरून त्यांना येस्तूबाईना पुन्हा म्हणावेसे वाटले, “तुम्हास बधितलं की आम्हाला आडखल्यासारखे याद येते. करण ... करण त्याही अशाच होत्या. आमच्या महाराजासाहेबांनी कोळाळू दुसा ठाव केला. मातोशी तुकाबाईसाहेबांशी. पण ... पण आमच्या मासाहेब शब्दान्मुळा त्यांच्याबदल तक्कारीन आमच्याकडे बोलल्या नाहीत.” महालालाहोर पडणाऱ्या, पित्याचीच माया देणाऱ्या महाराजांना येस्तूबाईना सांगावंसं वाटत होते, “आबासाहेब, सिद्धेडेकरांनी शब्द टाकलेली कठार सोयाची की कसली त्याचं आप्हास काही नाही. पण ... पण ... आपण पदरी घालू कराल तर ... तर तावते निखोरेही आम्ही हसत आपलेसे करू ! आभाळाएवढा पदर करून !”

“राजे” महाराजांनी कस्ते बोलावे ते बांधून घेत तोड फोडले, “तुम्ही काळ्य बांधता, आम्ही पात्र एक चालतेबोलते काळ्य तुम्हास बक्षावे म्हणतो !” महाराज थांबले.

“...” संभाजीराजे गोंधळात पडले. “कर्वाचा जसे हातशी एकत्रास इसे कलम लागते तसे ह्यातीला एकास इसे जिवाचे माणसही लागते ! रुसुमर्जीनी तुमच्यासाठी सोयरिक आणली आहे. आम्ही जाधवांशी फेर घोरेला बांधाया म्हणतो.”

“पण ...” लेण्यातील, पायी ‘तुम’ असलेली स्थिरी आणि थाळ्यासारखा गैरवर्णी मुखडा समोर उमा ठाकलेले संभाजीराजे येस्तूबाईच्या आठवणीने चाचरले.

“कळलं आम्हास ! सूनबाईना भेदूनच आले आहेत आम्ही. त्या राजी आहेत. तुमचं बोला.” संभाजीराजे जखबंद शाळे. त्यांना काय बोलावे मुशेना.

“म्हणजे तुम्ही याला राजी नाही असंच मानावे आम्ही ?” महाराजांनी त्यांना पुरेच खोडवात घालले.

“नाही ... तसं आम्हाला नव्हत म्हणायचं.”

“तुम्ही काहीच म्हटलेलं नाही, मतलब ?”

“महाराजासाहेब करतील ते आप्हास आजाप्रमण आहे !”

“आजाप्रमण” म्हणजे आमची आजा शाळी तसं तुम्हाला हे मान्य आहे असं होते. आम्ही तुम्हाला आजा केली नाही !” राजांना निकोप होकर संभाजीराजांच्या तोंझून वदवून घ्यायचा होता. संभाजीराजांनी तो दिला.

“जी. आम्ही मानवुनीं राजी आहेत !”

साहेबसदर सोडून बाहेर पडणाऱ्या संभाजीराजांना एका विचाराने तुकल्यासारखे वाटले, “छे ५, या बाबीचा तरी मल्ला फुसायला आज खोरवा थोरत्या आउमहेब पाहिजे होत्या !” आणि पाचाड्या सदेरवरची घाट निमू होती तरी त्यांना आगच तिचे टोल कानी पडल्यासारखे वाटले !

महाराजांचा निरेप घेतलेले रुसुमर्जी रायगड सोडून आपल्या वतनावर निघाले. संभाजीराजांच्या दुसऱ्या विवाहासाठी साखरपुड्याची बैठक खासेवाड्यावर बसली. शिस्त घरेला एक मेणा सांती घेऊन रुसुमर्जी गणाडवार बसली. संभाजीराजांनी आणलेली मुली बरीकळीचा शाळू लेवून बैठकीस्मोर पेश आली. जाधवराजांनी जाणत्यांचा जनाना तिपेही नमस्कार घासून ती अदबीने उभी राहिली. भोस्त्यांचा जनाना तिचे देखणेपण बघतच गिहिला. पुतलाबाई, सगुणाबाई, सकवारताई सातमहालकड्यांची साळीं खाशी मंडळी त्या बैठकीत होती. नव्हत्या फक्त सोयराबाईसाहेब ! त्याचे अंग एकाएकी कशाने तरी घरले होते !

येस्कुलाईना तर समोरवी 'सोनकत्वार' निरखताना बाटले, "जी आमहास काही लगाए पडत नहीत ती स्वारिची कळवं यांना नकरीच समजतील ! आबासाहेब म्हणाले तशाच आहेत शा ... कटवारिगत ! सोनकत्वारिगत. पण ... समोर उत्था असलेल्या, होऊ घार थोरलेल्या आपल्या हिस्सेकरी स्वीमधील एकच बाब येस्कुलाईना खटकली. जशी थोरल्या आत्यासाहेलांच्या गो-न्यापन पायावर असेते तशीच रेखलेली आल्याची नक्षी याही पायावर दिसत होती ! गुंतवळ असलेली !

" सार पर पडताच जेव्हा या आमच्या भेदेस येतील तेव्हा कन्स सांगाव यांना ... दी आल्याची नक्ष तेव्ही नक्का रेखत जाऊ पायावर ! " या विचारात येस्कुलाई गेल्या. मुली बैठकीला एकमुली पसंत पडली. तिच्या हुनवटीखाली तर्जी देऊन 'मुली' म्हणत महाराजांनी तिचा मुख्याउ उचलता घेतला. आणि म्हटले,

मासाहेबांच्या आणि बसल्या मदेल्या सांकेन ही सिंदेहेडकर जाधवाची कन्या आनंदी आमचे फर्जद युवराज संभाजीराज यांच्यासाठी सोयचिकिस पक्की केली असे. " पुत्राबाईनी त्वा मुलीचा मळवट भरला. साखरपुडा पकका धर्मखात्याकडच्या राजोपायांनी कंवाचा मेढत घालून अशय तुतीयेचा मुहूर्त शेधून काढला.

उत्थ्या दिव्यरी, गोरज मुहूर्त धरून शाही इतमामात विवाह-समारंथ पर पडला. नव्या सुनबाईचे नव तेव्हायात आहे दुर्बाबाई. अष्टनायिकांवरचे काच्य बांधू बंधणाऱ्या संभाजीराजांच्या जीवनात इसून्या नायिकेने प्रवेश केला !

संभाजीराजांचा 'नायिकाभेद' काच्यांवड वाधून पुण झाला. त्या काच्याचे श्लेषक मनी धोळणारे युवराज महाली आले. समोर येस्कुलाईना बघताच अष्टनायिकांचे वर्णन करणारे उंचे काच्य त्याच्या मनी केर टाळून गेले. येस्कुलाई दुर्शी-दलानांच्या रोखाने जायला निघालेल्या वाधून " शांवा " म्हणत संभाजीराजांनी त्यांना सोखते केले. एकमार्गानु एक अशा काच्यातील अष्टनायिका त्यांच्या डोळ्यांसमेर ताळून गेल्या. रोखल्या नजरेने ते येस्कुलाईच्याकडे युसेते बघत राहिले. साज्या नायिका एकत्र केल्या तरी त्याची सांगड त्यांना येस्कुलाईशी काही घालता देईना !

स्वरी अशी जोडल्या डोळ्यांनी काही न बोलता उसीतीच काच्य बघते आहे ते येस्कुलाईना कळेना. त्या लालून गेल्या होत्या.

" आमही एक काच्य बांधलं आहे. अष्टनायिकांचे भेद सांगणार 'नायिकाभेद' नावाचं. त्या अष्टप्रकारपैकी कुतल्यात तुम्ही बसता हे ताळून बघत होते आमही. " संभाजीराजांनी त्यांना अधिकच गोंधलात टाकले. पुढचे ऐकाचला येस्कुलाईची काच्यांची लालूवली. टप्पो-चा डोळ्यांवरच्या पायाच्यांच्या चवताच उसूल्याच फडकडल्या. संभाजीराजे हसले आणि म्हणाले,

" पण ... पण आमही बांधलेल्या नायिकांच्या कुतल्याच प्रकारात तुम्ही नाही बसत. तुम्ही सामने आला की बाटूं पाजबळता पोतवळ आला आहे ! अशी 'पोतनायिका' ना केशव पंडिताना, ना कर्वी कुलेशाना, ना आमहाला कालव्यशाळात आढळली ! "

ते एकत्राना येस्कुलाई अंगभ मोहल्या. आता त्यांना समोर उंचे राहणेच अवघड पडले. दरूणी दाळनाच्या दिसेने त्या लागावीने निघून गेल्या.

स्वतः वरच खुणीला पडलेले संभाजीराजे एकटेच महाली केर टाकीत राहिले.

फुलपरटी घेतली धाराक आली. संभाजीराजाना वायून हसत म्हणाली, " धाकलं, तुमी हात हाईसा व्हय ! तकडं खंडूनीने धुंडोका मांडलाच न्हवे. धन्यानी याद क्येल्या तुमासनी. "

तिचे बोलणे एकत्राना संभाजीराजे तिच्या कपाळभरचे गोंदणाचे हिस्ते ब्रण निरखत हसले. धाराउला ते हसणे नेहमीचे बाटले ... पण ते तसे नव्हते.

'धाराउलं की ही कुणबाऊ बोली कझी गावरान मायेन भलेली आहे. हिला बोलताना बघितलं की, भाताचं हिंकंग चौडंकंच मावळवा-न्यावर सल्लसल्लते आहे असं बाटतं !' कोशिश केली ती आमहाला नाही असं बोलता येणा !' या विचाराने ते हसले होते. महादत्याज्यात भाताचे मुटके ओवाळून ताकणारी, 'धेवा' म्हणत गुळखोबन्याचा प्रसाद हातावर ठेवारी, बोलण्यापूर्वी 'धाकलं' म्हणून खिनभर खोळवणारी असी धाराउलं की अनेक रुपे मनाशी घोळवीत संभाजीराजे महाराजांच्या सहेल्याङ्काच्या बैठकी दाळनाना रुजू झाले. अद्व देऊन महाराज काच्य बोलतील याचा अज्ञास घेत खडे रहिले.

" तुमचा जनाना बाढला. जोख्याय बाढली हे रास्त. पण दिवसाच्या दोन वेळच्या मुजन्याखेरीज आमच्या भेटीस तुम्ही आला-नाहीत युवराज ! " महाराजांनी त्यांना बोलेते करण्यासाठी मोर्चा घरला.

" जी ... आमही ... "

" कसल्या बेतात होतात ? "

" आमही ... आमही एका कालव्याच्या बांधणीत होतो. "

" असं ? ठीक केलंत तुम्ही. कमलं काच्य बांधलंत ? रामायणावरचं ? महाभारतावरचं ? "

" गडबडलेल्या संभाजीराजांनी युमान धाला.

" सबू झालात ? आमहास काच्य बांधता येत नाही. पण विश्वास ठेवा जाणा येत ! " कवित पसणारी हस्ताची पिस्किल लेकर महाराजांच्या ओठावर पसरली.

" तसं नाही आबासाहेब ... " मान डुल्वीत संभाजीराजांनी उहाली केली.

" पण ? " महाराजांनी छोट्या शब्दानेसुझा मूळ धाले.

" आमही ... आमही अष्टनायिकांचे स्वप्नाविभेद संमानार काच्य बांधल आहे. 'नायिकाभेद' म्हणून. "

“अट्टनियिका? स्वभावी भेद!” ते शब्द कानांवर पडताच महाराज मानाने कुठेली दूरव गेल्यासारखे झाले. काही न बोलता पाठीशी हात गुरुन केर टाळू लगाले. एक निळे-सावळे मोरपीस त्यांच्या मानात फडकडले! विळिवाड्या सुसाट वान्याच्या धोरत सापडल्यासारखे फरफटत म्हणता पार डोरकडापल्याड निषेही गेले. त्यांचा त्यांनाच जाऊवावासा एक हल्का सुककाग सुटला. छतीवरच्या माळेशी गूळ कुकुरुकुरु तोही मुहून गेला... ‘यांचा दुसरा वाणिंग योग बघताना केवढऱ्या सुखदिल शाल्या असता तुम्ही! हे काव्य बाधतात... आम्हाला ते साधत नाही. हे काही न बोलता पण नंजूंच्या एका फेकीं तुम्ही आम्हाला सुनावल असतं!’ सईबाईच्या आठवणीने महाराजांची पाठीशी बांधलेली गुफणीली बोटे चाढळली गेली.

आपला कल्याचा विषय महाराजाना पसंत पडला नसावा या गैरसमजाने सभाजीराजे पात्र शरमिंदे झाले! खालच्या मानेने बोरुळ गेले, “तुक्रलं आमचं, हा विषय बांधण्यात!” सभाजीराजांची नजर फेर टाकणाऱ्या महाराजांच्या अनवाण्या पायांवरोबर लटकत गाहिली.

ते पिरते शेर पाय थालेने. सभाजीराजांच्या जबळ आले. आजानुबाहुचा तळहात हळुवार युवराजांच्या खांद्यावर चढला.

“शंभू५, केवळे भाग्यवान आहात तुम्ही! काव्य केवळ जाणता येऊन काय कामाचे? ते बांधताच आलं पाहिजे! काही तुक्रलं नाही तुमचं. जाळदेणं ही दणी तुम्हास बहाल केली आहे. ती काणी लावून गागाभांगी केळू तसं करण्याचा चोखणाचं वाणन करणारं काव्य बाधून घ्या.”

कल्कायला कटीण असलेल्या आपल्या महाराजासहेबांच्या ढोक्यांत अभिमानी नजेने झेप येऊन सभाजीराजांची त्यांचा ठाव घेण्याचा यन्न केला. त्यांना ते डोके गांगासागासारखे बाटले. त्यात गोंवे साफपण होते. सागराचा बेमर्याद परसरा होता. काही तोरी शोधत असल्यासारख्या महाराजांच्या पापण्या आक्रमसल्या. बाहुल्यांचे तेजळ फुकर त्यातनही उदून दिसत होते. “तुम्हस आठवंत? ” महाराजांच्या आवाज पालूत घोराट झाला होता.

“काय?”

“समर्थानी आम्हस लिहिलेलं पत्र ऐकून तुम्ही एक माणं आपल्याकड घातल होतं. आऊसहेबांच्या संबंधान असं काही लिहावयास आम्ही समर्थाना सांगाव म्हणून. साक्षात समर्थापाशीही तुम्ही शिवश्र घलीच्या भेटीत या भातेन माणं घातलं होतं शंभू५...”

“जी.

“तुम्ही... तुम्हीच का नाही आऊसहेबांच्यावर एखादं साजर काव्य बाधीत? ”

“आबा५” सभाजीराजांनी अस्फुट साद घालीत नजर त्यांच्या पायांवर टाकली.

“काय झालं? ” त्यांच्या युद्धवरचे पालटलेले भाव बघताना महाराज चाकले.

“आम्ही ती कोशिस कैकवारा करून बचितली. हाती पैस धरून आऊसाहेबांचे रुप आठवू लगालो की आमच्या देहमनांचं पीस होऊन जात. ‘शंभू५ शंभू५’ एवढेच साद घातल्यासारखे बोल कानी युम्त राहतात. मा समोरच्या कागदावर आमच्या हातून फक्त ‘जांदव, जांदव’ एवढेच शब्द एकसमीं लिहिले जातात. ते— तेच आहाला काव्यासारखे बाद लागतात. फिसाच्या चाल खुदून पडते.”

‘उण१ उण१ उण१’ एवढेच शब्द एकसमीं लिहिले जातात. ते— तेच आहाला उठविलेले टोल वाच्यावर स्वार होऊन रायगडाच्या निळ्या बढणीवर नातेवधनचे गृह काव्य रेहीत महालत येऊन घुसले!

“युवराज, जैसे त्यांया नाविकाके अष्टमेद कातव्यासारम्बे मानते हैं, वैसे तायकके भी चार स्वभावी भेद विश्वात हैं.” सभाजीराजांनी घातलेल्या सबलाला कवी तुलेश उत्तर देत होते.

संभाजीराजे आणि कवी तुलेश यांचे काव्यावरचे संभाषण पावसाळी वातावरण धरून रंगात आले होते. युवराजवाड्याची सदर धरून. खंडोजी बतलाळ, रायाजी, अंतेजी अशी मंडळी खडी होती.

महाराज आपल्या साहेबवाड्यात रुग्णाशंक्रमते हणप्रते, हंबीराव, आणांजी, दत्तजीपंत, येसांजी यांच्याशी कसल्यातरी खलून्यात बसले होते.

“नयकांचे कोणते चार स्वभावी भेद मानत शाळ कविराज? ” उत्सुकत्या संभाजीराजांनी कुलेशांमा विचारले.

“धीरलिलित, धीरोदात, धीरप्रशांत और धीरोदृष्ट ऐसे चार भेद हैं युवराजा कलाप्रिय, मुढु सुभावावाले, सौदर्यप्रिय वीर पुरुषको ‘धीरलिलित’ नायक माना जाता है। क्षमाशील, बलवान, दानशू और अपने गुणोंका अभिमान कभी प्रकट नही करेन्यावरे शरू पुरुषेतमको ‘धीरोदृष्ट’ कहते हैं। पुरुषवान, सशमी, साचिक, चारिक्षसपच, दशावान, समस्त लोगोंको आश्रयस्थान लगावाला, इंद्रप्रकरमी ‘पुरुषप्रेष्ठ’ धीरेशात नामसे विख्यात है। मायावी बोलेवाला, कंचल सुभावका, अभिमानी, आल्पांगोरवकी भाषा करेन्यावर, प्रचंड सामर्थ्यशाली पुरुष ‘धीरोदृष्ट’ माना जाता है शास्त्रमें.” कवी कुलेश बोलत राहिले.

सभाजीराजांनी कानांवर पडलेल्या ‘धीरप्रशांत’ नायकाची लक्षणे महाराजांच्याशी मनोमन ताइनु बघितली. त्यांना समाधान वाटले.

‘धीरोदृष्ट’, या इतर तिन्ही नायकांहून शित्र प्रकारावर ते काही बोलायला लगाणर एवढ्यात पाउसधरांची सरसर तोडीत असलेला अस्पष्ट कालवा त्यांच्या कंती पडला. कृसलीतरी धावाधाव चालली होती. गडाच्या आठाठा कारखान्यातील माणूस पालबी दरवाज्याच्या रेखाने चटकवा पावूलाने निघालेले होते. दबके... कुजबुजते अस्पष्ट बोल संभाजीराजांच्या कानांवर पडू लागले.

“ कवा ? पार भिजल्यात ... वलखाय रुई येत. काय दशा जाली ही ! ”

कुणगालाच काही बोध होईना. बाहेर बालेकिल्लाभर कसलीतीरी गडबड माजली होती. “ काय झाले ? ” संभाजीराजांच्या कमाळी विचाराने आठाचा चाढल्या. पाठेपाठ देत ते अश्विकेष न होणारे काही बोक्स मेले.

“ मतलब ? ” संभाजीराजांनी त्यांना येताजी, हंवीराव गडावरच आहेत याची जाण देखासाठी दुर्मत केले.

“ आपले मरलळकर नव्हे स्वामी ... त्यांचे ... मोगालाईकडूचे. ने ... नेताजीराव ... ! ”

“ कारभारी ! काय म्हणता ? नेताजीकाळा ? गडावर ? ” विस्फारस्त्या डोळ्यांनी झटका बसल्यासाऱ्यें संभाजीराजे बैठकीवरल्ल ताडकनु उठले. रजपूत मिहाजांचा शामियाना, काळ्याबाळ्या धूनवळीचा मोगाली इक्का, रुक्की: निखारा, किल्लें पुण्यर, किंतीतीरी गोषी संभाजीराजांच्या मनत क्षणभरात सरासरल गेल्या. दूरवर पेटलेल्या तोफांचे क्षीण — सुमार वर ऐकू यावेत तसे त्यांचे त्यांचा न कळणारे, कुठे, कधी ऐकले न आटवणारे बोल छव्वळून काढू लागले. “ मानूस जिथे उपजां ती जाणा साद घालती मानसाला धारकलं राज ! ”

युवराजवाड्यांची सदर सोहून संभाजीराजे थेट पालळी दरवाज्याच्या रोखाने चालू. एकली मंडळी त्यांच्या माणाने आपसुख खेचल्यासारखी चालली. महान् महान् कुलीखानांना उर्फ नेताजी पालकर आणखी देन असार्थिह बालेकिल्लाच्या हमचौकात आला होता. त्या तियांच्याही अंगावर मोगाली पेहाव होते. पावसाच्या मापारिसे ते चिंव पेहाव त्यांच्या अंगांना चिकटले होते.

महमद कुलीखानाने खालार्दीनी, गुच्चपुणे गड चून्ह येण्याचा प्रवत केला होता. पण पूर्वी मदीन्या सरासरकर नेताजी पालकराना आपली ‘चाल’ पालटता आली नव्हती. गडावरच्या जाणतांनी त्यांना महादरवाज्यातच ओळखले होते. पावसाळी वाच्यासारखी ती बातमी सपकारा टाकीत गडभर नमरली होती. हमचौकातील चौतर्फारच्या इमारतीच्या सदरी माणसांनी हां हां म्हणता दाढून गेल्या. पावसाची तुळ्की सर, पडलेल्या गर्दीनीवरच्या मोगाली किंमोशावर घेत महमद कुलीखान देन असार्थिच्यासमध्ये हमचौकात उभा होता. अंगावर पडणाऱ्या पाणधारानी त्याच्या आतील ठोळ विश्वव्यापारेवजी भडकून उठत होता. कोरल्या दाढीवरून घरगळणाच्या पाणथेवात त्याच्या डोळ्यांवून सुटलेले कडकडीत अशुद्धेव मिसळत होते. फरसबंदीवर पहून कर्मीवती फिरविलेल्या पाटातील गडळ पाण्यात सामिळ होत होते. एवढी माणसे गर्दी कल्लून चौअंगाने दाढली होती. पण ... पण एकाचीही छाती नव्हती, ‘कुलीखान’ जालेल्या नेताजीशी शब्दानं बोलूण्याची.

एकेकाळी राजाडाचा शिरेपेच असलेला नेताजी, कुलीखान म्हणून पायापोसाठारखा विजय बालेकिल्लत्याच्या हमचौकात उभा होता. त्याला बघून जामले एकजात माणूस हळहळत होते.

महमदाच्या दोन्ही हातांशी असलेल्या देखा असार्थीपैकी एकत्राने त्याच्या कानाशी होत काहीतीरी त्याला सांगितले. आणि ते दोधे त्याला एकदा सोहून महाराजांच्या वाड्याच्या रोखाने चालू लागले. ते दोधे वाईचे कुलकर्णी होते. महाराजांच्या ढबरगार पथकातील निष्णात खबरसरी होते. माटी मुद्रव भोडून नेताजीचा काबूल-कंदवाहरपर्यंत त्यांनी शिताफिने पाठलगा केला होता. वेळेवेळी, मुसलमान शालेल्या नेताजीवर ठेहळ ठेबून त्याच्या खबरा महाराजं ना त्यांनी पावत्या केल्या होत्या.

काबूल-कंदवाहरच्या, औराजेबाने नेमून दिलेल्या मोहिमेत असलाना कुलीखान शास्त्रम, छंत, अव्यापान यांनी फेहून उठला होता. त्याने मोगाली तळ सोहून पळून जाण्याचा यात्रन केला, पण त्याला पकडल्यात आले. आणि काळापा घालून लाहोरला खाना व्यवस्थात आले. लाहोरच्या सुभेदराने ‘कमिंने’ म्हणत हवशाकरवी या महमदाच्या पाठीवर भर चौकात कोरडे उतराविले होते!

मुसलमान झालेला हा. मराठ्यांचा सरलकर रोज रात्री डेंच्यात पाठ टेकताना सवधीने की स्वतःला धीर येण्यासाठी पण ‘शिव ५ शिव ५’ म्हणत होता ! त्या ‘शिव शिव’ बरोबर त्याला एक बाकदर नाक, आणि दोन तेजाळ डोळे सोर दिसत होते. एत्र पात्र तो बिघायतीवर तळमळून काढल देता. ह्या सांच्या खबरा या वाईच्या कुलकर्ण्यांनी महाराजांचा दिल्या होता. महाराजांच्या सूचनेप्रमाणे आन्याजवळ हे कुलकर्णी कुलीखानासपैर प्रकट झाले होते. “ महाराज थोर मनाचे. सार पोटी घालतील. जाऊन पाया मिठी घालतील पाहिजे. लावले रोप जवळे पाहिजे. त्यावर हवाचा धरण शहाणपणाचे नाही.” असे कुलीखानाला नाना प्रकारे समजावून, पुढे घालून ते वाईचे कुलकर्णी रायणडी घेऊन आले होते. हे योग्य वेळी घडले होते. काणण औरंगजेबाने कुलीखानालाच ददखनेवर चाल घेण्याचा हुक्म दिला होता. मोठा अकलेला विचार करून महाद खान रायणडी आला होता. पुत्त्या दृश्या वर्णनंतर !

सदरकरी असामी पाठीशी घेतलेले, झपाडप चालणारे संभाजीसाजे हमचौकाच्या बालेला असलेल्या दाढी कठड्यावर आले. भोवतीच्या सांच्या पाडऱ्या मुजऱ्यासाठी दुक्कल्या पण त्यांचे लक्ष कुणाकडेच नव्हते. हमचौकात उभ्या ताहिलेल्या नेताजीना वयताच त्यांचेच पाय सारख्याद्दं पडल्यासारखे खिल्लून गेले.

“ धाकन्त्या मासाहोबांचे हे नातल्य ! काय शाळे हे ! मर्दाच्याची माती ! हे नेताजीकाका ? उंच ५, मरणुसुद्धा यापरीस गोमंट दिसत्यं असत ! ” संभाजीराजांच्या काळज्ञात कालवाकालव माजली.

“ मानूस जिथं उपाजंत ती जाणा साद घालूनी मानसाला.” विचारावरोबर

संभाजीराजांच्या नेत्रकडा दाटल्या. त्यांनी महादेव यमार्जिना आज्ञा केली, “ कारभारी, आसवाबाच्ये एव. तबक मिळू करा.”

आसवाब कुणासाठी असावेत हे महादेव यमार्जिनी हेरले. “ जी ” प्रणत ते माणल्या पावली तबक आणण्यासाठी परतले.

संथ चालीने संभाजीराजांने महमद कुलीखानांच्या सामने आले. गर्दन खाली टाकलेल्या कुलीखानाला फक्त त्यांच्या पायीच्या बाकदारी, भगव्या मोजडळा तेवढळा दिसल्या. साक्षात महाराजच समेत आहेत या गैरसमजाने तो अंगभर थाराल ! त्यांच्या इयीचा मोली विमेश क्षणभर डावा, उजवा डुलला. पाणधेव उडाले.

गदगदता अमळा उगत कोंडत महमद कुलीखान पायमिती घालण्यासाठी पुढे झाला ! इटकन झुक्कन संभाजीराजांनी त्याचे हात वरच्या वर डेलले. त्यांच्या तोंडुन नकळत हलके शब्द सुटले, “ नेताडीजी काडका ! ”

चमकलेल्या कुलीखानाने मान वर घेतली. लवभर त्याची कोरलेली दाढी थाशली. “ हे कोण ? ” अणि फक्तसारखी गोल, पुढे पुढे व तेच पोतासारखे, आगफेकी, तेजाळ डोळे बघून महमदाने ओळखले – “ हे धाकलं ५ राजं ! हे उपाजले त्या वक्ती किल्ले पुंधराचे किल्लेदार हुतो आमी ! धावत्या पायांनी जाऊन तोफखाचाकडळ्या गोलंदाजाना वरी धाया सांगितली हुती आमी – त्या ... त्या मासाब हुत्या ! मासा ५ व ... ? आता त्ये पाय दिसायचं झाईत ! काय झाले हे ? रजपुताच्या गोटात या धाकलेल्या राजांच्या पाठीशी गेले हुतो. केवडी निधीं छाती यांची ! कंया हत्यारानं यांच्या हेत्याकर पहाग देत राज जगाविताना कहेठाराकर मनात काहीबाही यायच. हे मात्र बिनयोर मुख झाल्यालं असायचं हेच्यात.

“ यांच... यांच पायमुद्दा धरायची लायकी न्हाई आमची. करणपायी गड वढून अलो हो विटाळ घालयला ? फरतावं.” गलालेलो महमद वळता व्हायला निघाला. संभाजीराजांनी झटकन् त्याचा हत हातात वेला आणि त्याला तुसीती नजर दिली. धमलेल्या हाताने त्याल लंगती घेऊन ते शांतपणे पायच्या चढून कठडळावर आले. जमलेल्या मावळमणासांच्या बाराबऱ्यांचा ताण ते बघताना सुमर झाला. महादेव यमार्जिनी अणलेल्या तेवळकाकडे हातरोख देत संभाजीराजांने कुलीखानाला प्रणाले, “ अगोद पेराव बदलून घ्या. बिनयो असा.”

कुलीखानाला आपल्या असार्माच्या सुपूर्द करून संभाजीराजे सातमहालाच्या रेखाने चालू. रयांनी त्यांच्या पाठीशी झाला. सातमहालातील समुणाबाईसाहेबाच्या प्रहालसमोर ते आल्याची वर्दी रायांनी आत पोच केली.

“ नेताडीकांका आले. ” ही वार्ता मासाहेबांच्या कानी घालण्यासाठी संभाजीराजे महालात प्रवेशाले. गडवर कसलीतीरी गडबड चाली आहे एकदाच अंदाज लागलेल्या समुणाबाई समोर उच्चा होत्या.

युवराजांनी त्यांना नेहमीची अदब दिली. आणि आता त्यांना काळून चुकले की, घडले ते मासाहेबांच्या कानी घालताना शब्द साथ देत नाहीत.

“ मासाहेब, ते आलेल. ” संभाजीराजांना बांधणी साधेना. आजवर त्यांनी वा सगुणाबाईनी जाणीवपूर्वक कधी नेताडीचा विषय बोलण्यात आणला नव्हता.

“ कोण ? ” समुणाबाईच्या कपाळाचे कुंकृपैव वर चढले. “ महम ... नेताडीकाका ५ ! ” घसरते बोलणे संभाजीराजांनी सावतले.

“ काय म्हणता ! ” प्राजक्षाचे फुलार झाड खुलून दिसावे तरी समुणाबाईची गोल चर्या उजळून उठली. पण क्षणभरच. दुसऱ्याच क्षणी त्या राजशत्रीच्या चर्येवर असंख्य वेदनांचे जाळे दादून आले. ते संभाजीराजांनी बघू नव्ये म्हणून त्या त्यांना पाठमोन्या झालत्या. नेताडीवर समुणाबाईचे मालवे काका हेते.

“ येतो आम्ही. ” संभाजीराजांनाही काय नि करते बोलावे ते सुचले नाही. समुणाबाईच्या प्रहालाबाहेर पडण्याचा संभाजीराजांच्या मगत कवी कुलेशांनी सांगितलेल्या त्या चतुर्थ नायकपैकी ‘ धीरेद्वात ’ नायकाची लक्षणे कारण नमता डोकाबून गेली. “ चंचल स्वभावाच्या, आत्मगोरवी, मायावी पण सामर्थ्याली पुरुषाला धीरेद्वात नायक ” मानते कायव्यशास्त्र ! ”

वाईकर कुलकण्यांनी महमद कुलीखानास छक्पती महाराजांच्यासमोर रुजू घातले. मोरुचा मरी महाराजांनी मराठ्यांच्या वाट उकल्या सरलकराला धर्माच्या गोतावळ्यात धेण्याचा नियंत्रण केला. आपल्या मंत्रिमंडळाची त्याला समती घेली. नासिकला थेलीस्वार धाइन अनंतभाऊना पाचाण करव्यात आलं. त्यांनी व गडावे राजोपाईये प्रभाकर भट यांनी शुद्धीकरणाचा मुहूर्त काढला. आपाह व व्य चतुर्थाचा. धर्मकल्पांना जवळदस्त कलाणणी देण्याहा हा भातवकांतील पहिला विधी होता. जबरीने धर्मांतरित केलेल्या हिंदूप्रथ्यांना अजवर प्रतीच्या वाटा बंदच होत्या. रायाडाच्या सुवर्णी सिंहासनाला साक्ष ठेवून छत्रपती महाराज शास्त्रोक्त फद्रतीने त्या खुल्या करून देणार होते ! साच्या गडधर या विधीचीच चर्चा चालू झाली.

लोहार मेटवरचे लोहार मात्र ‘ शा ५ शू ’ करित धण उत्तर्वून हत्यारांची शेकडे पाती लोहार कारखान्यावर आले. इथे दहा-दहाच्या हारीने आपनेसमाने असे थोड भाते पुरुषुत पेटले होते. निखाचावरची लोलेला पाती मांडशीने उचलून कारागार लोहार, घणकच्याला उसत्या हुकाराने धण कसा अचूक उतारावा याची लग देत होते. घडलेल्या, पाणी द्यायच्या, काळ्सर, निळपत्र हत्याराच्या बनावटीप्रयाणे धोप, फिरंग, बाकी, पठाणी अशा कलमवार राशी घालण्यात आल्या होत्या.

संभवीयज्ञाना बधताच कामात गडलेंदे, घासेष्यु लोहार घण-सांडस थोपचून अदब आयला धडपड लागले. हातपंजा उठवून त्यांना उसत्या इशारीवर काम चालू ठेवायला सुचवीत संभाजीरेजे कलमवार घातलेल्या हत्याराच्या राशीजवळ आले. मुकून प्रत्येक राशीतील एक एक हत्यार उचलून, मुठ भूलून पेलून बघत ते कोऱ्डांजी, खंडोजी, रुपांजी यांच्या हाती देऊ लगाले.

“ या घडल्या हत्याराना आपणाला कोण कमेशी वागवील याची काहीही कल्पना नाही. कुणाची शिरे यांच्या उत्तरत्वा वारंगन थूळदोस्त होतील याचा यांना अंदाज नाही. या थूळदोस्त हेणाच्या शिरमुळंच कुणाच्या शिरी मानाचे पेच चढतील याचा यांना कवायस नाही. जीव लालून यांना घटविणाच्या या लोहांना ही हत्यारे चालविता येत नाहीत ! यांचं काय होणार हे त्यांनाही ठाऊक नाही. केवळचा गुंतवळीचा आहे हा हयातीचा शरांज ? ” हाती घेटलेल्या किंरा-मटाच्या हत्याराकडे, विचारात गेलेले संभाजीराजे नुसेत बधतच राहिले.

“ घाकळं धनी, ह्यों योक पाट पारखून बधावा.” कारखान्याच्या प्रमुखाने दणडोजोने – एक बांकी संभाजीराजांच्या समोर धरली. हातची फिंगर रायांजीकडे देत हसत संभाजीराजांनी ती बांकी बोटाच्या पफडीत घेत निरखली.

“ भात्यावं घातलं तवा हे हत्यार ढोळ्याबाली पडाय पायजे हुंत धनी. पार गंजल्यालं हुंत. हस्ती ताकवानं कुणीतीरी हो गाळ उपसताना भाईं काढलं अन् शिळेखान्यात भरना क्येल. शिकल पार झाडल्याली, नात्याला कुचमूळ हो पार तोबारून येलं हुंत. आता न्हाई वळखाय येत ! ” दणडोजी आपली करमात सांगताना अभिमानानं फुलून आला होता.

संभाजीराजांना मात्र हातातील बांकीने नेताजीरावांची सय करून दिली होती ! त्या बांकीला धरून, दुहातीच्या कैक एणीवरून घण घेताना उसळण्याच्या ठिण्या त्यांचे डोळें पकडून घालून घाला. मनात विचारांच्या ठिण्यांचा शिवरता सडा पसरू लागला. “ आमचे महाराजसाहेब केवढे थोर, कवळबी लोहार ! त्याच्या मानाचा ठाव आम्हास नाही. कुणालाच लागत नाही. लागावचा नाही. हाती साडस नाही, समोर वेटता भाता नाही, दिमिला घणकरी नाही – पण माणसांचा गंज ते तुम्हाचा जवानाने निपद्दून काढतात ! आम्हास बाटले होते ते नेताजीकांकाना उसेते पदी घेतील, पण – पण त्यांनी त्यांच्या शुद्धीकरणाचा निण्य केला. मुलुखभर त्याची आमंत्रण धाडली. हे केवळ माणसांचा गंज काढणे नक्के. हे तोबालेल्या उच्या धर्माचाच गंज निपटणे आहे. ते तेच करू जाणत, हे असले आपांची झाट्या घोरे लोहारकाम ! ” अभिमानाने संभाजीराजांचे डोळे उचब्बले.

“ बाबा, फार देखण आहे हे काम ! ” फृणत संभाजीराजांनी बांकी दाढोजीच्या हाती दिली.

बद्य पक्षातील असला तरी नेताजीना शुद्ध करणारा चतुर्थीचा क्रांतिकारक दिवस उगवून आला. पावसाळा होता तरी आमंत्रण पावलेला खासा लोक गडवाखलं आला होता. होम्बुड मांडलेल्या दरबारी चौकात पूर्वभिमुख बैठकीवर छत्रपती महाराज स्थानापन्न झाले. त्यांची पायात धरून उभालेल्या बैठकीवर डाढ्या हाताशी रामराज्याना घेऊन संभाजीराजे बसले. त्या राजभैठकीना धरून दुर्फ मोरेपंत, हंडीराव, आणंजी, प्रलहापंत, निरजीपंत, दत्तजीपंत अशा अष्ट्रधानांनी शिस्त धरली. सवत्या उठविलेल्या राणीविशात पडथाआड सोयाबाई, येसुबाई, सणुणाबाई, पुतळाबाई, आण्याबाई, येसुबाई,

धारारु, दुर्धाबाई असा जानाना दारबळ झाला. मंत्रधोषाच्या गजरात शुद्धीकरणाला सुरुवात झाली. आधुत्या दिवसभर उपेषण करून नेताजीनी विचशुद्धी केली होती. प्रभावकरभद्रांनी त्याना दबारीचौकात आणले. मांडलत्या पाटावर वसाविले. गडाच्या बैठेद्वार न्हाव्याने त्यांची कोरली दाढी उतरविली. दुईचे मुळण करून शेंडीचा संजांबी घेणे राखला. नेताजीनी स्नान केले. प्रायक्षित घेतले. पंचकुण्ठात भारलेले समन्वयक जल मंत्राच्या उदयोगात अनंतशः आणि प्रधाकरणहून नेताजीच्या मस्तकावर शिपकारु लागले. उम्या अंगावरची कसलीतीरी चिकडून बसलेली अंगाल कात त्या प्रत्येक शिपकारु लागले. भरला दरबळी चौक त्या अपूर्व विषिकडे भारवत्या नजरेने नेताजीच्या मस्तकावर शिपकारु लागली. भरला दरबळी चौक त्या अपूर्व विषिकडे भारवत्या नजरेने बघूलागला. महाराज बैठकीवरून उठले. चौंरावीवर उच्या असलेल्या नेताजीच्या समर आले. हातातील जानव्याचा गोफ त्यांनी नेताजीच्या छातीला उजवा धरून गळ्यात चढविला. त्या जानव्याच्या स्पर्शीत त्याहून अधिक ते चढविताना होणाऱ्या महाराजांच्या बोटांच्या निस्टटत्या स्पर्शनि नेताजीच्या अंगी काटा सर्कून आला. मरात्याचा प्रष्ट सरलबळ त्या काट्याबरोबर पावन झाला.

एक एक करीत महाराजांनी तबकातील पेहवांची घडी नेताजीच्या खांधावर टाकली. ऊरभर गळबळून गेलेल्या नेताजीनी हमसा रोखत, सवदिखत महाराजांच्या पायांना भावभरी मिठी घातली. त्या मिठीनं खुद छत्रपतीच काही क्षण सुन झाले. हळवार शुक्र नेताजीना त्यांनी वर घेतले.

अजून ... अजून नेताजीची गर्दन काही वर उठत नव्हती ! सर्वाना जाहीर झाले की नेताजी शुद्ध झाले. पुरुष हिंदू झाले. पण ... पण खुद नेताजीनाच आपण अद्याप साप्त सुटले. त्या एकाच शब्दाने महाराजांचा काळजातही खोलव खळबळ माजली.

“ बोला. ” महाराजांची नवर नेताजीच्या मुळंनी मस्तकावर फिली.

“ धनी १, एक प्राण हय पायाशी. ” नेताजीना उरातला कठ खोलेलाना कष्ट पडते होते.

“ बोला. मोकळ्या मरी बोला.”
“ आमासी... आमासी... ”

“ काय पाहिजे ? ”

“ धनी १ एकडाव... एकडाव ‘ नेताजी ’ म्हून साद घालवी ! जीव घुटमळ्याय ती साद ऐकाय ! ”

महाराजांची गदन गुईबी दांड्यासारवी ताठ झाली. नेताजीचे खादे पकडीत घट घरन महाराज म्हणाले, “ आता... आता तुम्हास कठून आल, नावाची नामा कोण असते ती ! गदन वर घ्या. नेताजीवर तुम्ही आमचे आहात ! ”

कुळत्यांती संप्रक जलाने नव्हे तर महाराजांच्या ओढांदून सुटणाऱ्या नामेच्यावर आणण साफ ‘ शुद्ध ’ होऊ असे मानणाऱ्या नेताजीची आसुमलेली कानपाळी महाराजांच्या तोंझून आलेली ती साद ऐकतोना’ सरसून आली. अनेक भावानांच्या उमाळ्याने त्यांनी आपले तोंड औंजळीत झाकण्याची घडपड केली. त्यांना ती संधी न देताच महाराजांची कडकडून ऊरभट दिली. स्वतःला हरवून, बसण्या बैठकीवरन बघणाऱ्या संभाजीराजांच्या मरी ती ऊरभेट खोल खोलवर रुजली.

दुपारी या विधीनिष्ठ फात मांडण्यात आली. महाराज आणि संभाजीजीवे यांच्यामध्ये नेताजीरावाना इतमामाने पाटावर बसाविण्यात आले.

कधी नव्हे ते या फातीला वाढण्यासाठी पुलळाबाई व सगुणाबाई दिसत होत्या.

महाराजांनी पांतभर नजरफेर टाकीती “ घ्या भडळी ” म्हणत इशार दिला.

तबकातील वाडो एक एक करून चौंगावर उतरविणाऱ्या महाराजांचे नकळत सोरे अनुकरण करत होते. फक्त बिच्चिरात गेलेल्या नेताजींनी, मोरली गोटातील सरवयीप्रगमणे भातात घेत हत घालून कालवायला सुखावत केली होती !

महाराजांनी खलबताला तोंड फोडले. जमली मंडळी जीवाचे कान करून ऐकूलागली. शिवबोलाचे हयातभर उयात जपून ठेवावे असे मोरी संभाजीराजांच्या कानांच्या किंपल्यावर उतरू लागले — “ समस्त मंडळींस बालवू घाडून भेटीस पाचाण केले ते एक थोर मसलत मनी ठेवून. हे राज्य वाढीस पडले पाहिजे. आजवर इदलशाहीकडून आम्हावर मातवीरांच्या चाली आल्या. फतेखान आल. अफकल आल, जोहर आल. आम्हास होताचे नव्हते होते की काय असे होऊन गेले. आईच्या प्रसादेकरून आही साच्यातून मलमत निश्चिन गेलो.

“ आज इदलशाही सुमार झाली आहे. घरबेळेड्यांन पार पोखरून निघाली आहे. समयास हल्तार घरन तिचा साधेल तेवढा मुळख तोडून चालविणावे शोजिले आहे. गणिमाच्या घटण्याच्या उंबन्यावर नोंग हत्यार धरल्याखेरीज आपले घरटे सुकेम राहवे ते होत नाही. करिता तुंगभद्रेपासून धरून कावेरीपावेतो करून इदलशाही मरण्याचा मनसुवा

धरला आहे. त्यासाठी कुलबशाहीशी दोस्ताना बांधला आहे. मोगालाईशी मुळख साधला आहे.

“ — विजयादशमीचा मुहूर्त घरन, शिलेबदीन आम्ही खासा प्रांत कर्नाटकावर मोहिमशीर होणार आहोत. आजवर दिली तशी मसलतांनी हा मसलतीस इतानानं मगाठजोड दिली पाहिजे. हे राज्य थोर क्लावं ये ‘ श्रीचि ’ मरी फर आहे. तुम्ही-आग्ही सारे तिचे भुते. निमत बायून उचल घेतली तर फजे देणार ती समर्थ आहे.”

महाराज तब्बपत्या डोळ्यांनी बोलत राहिले. मोहिमेचा तपशील त्यांनी खलबताच्या कानी घाला. हंबराव, येसाजी, आनंदराव याना पटाईत, भालाईत, घोडाईत थाना पारखून निवडण्याचे काम जोडून दिले.

आपल्या गैरहोरीत रायाड आणि मागील राज्याचा जाबता सांगण्यासाठी महाराज

मोरोपंतांना म्हणाले, “ प्रधान पेशवे, आम्ही मोहिमेत राहू तो पावेतो रायाड धरून मागील लाहेबऱ्यु युवराज संभाजीराजांच्या देवरेखीखाली राहील. तुम्ही, आणणजी, चांगोजींनी सांचांनी त्याच्या मसलतीने विलायती रक्षन असावे. काही संकटकाळ आल्यास निघावून त्याचा. ”

“ जी. आज्ञा. ” मोरोपंतांनी हुक्कर दिला. पण... पण आणणजीना हा जाबत मनोम पसत पडला नाही ! महाराजांनी आपल्या जबानीच्या वैभवाने खलबत एवढे बांधून आणले होते की, प्रकटपणे आणणजीना कुरुखुरीचा शब्द काढपाची हिंमतही झाली नाही. महाराजांनी आपल्यावर टाकलेली रायाडाची जोखीम कसकरी त्याच्या पक्षात सांभाळून न्यावी या विचारात संभाजीराजे गेले.

सर्वांना निरोपाचे विडे देप्यात आले. खलबत उठले.

“ शंभू, आहू ही एक सांगाचं म्हणतो. बेरे समजुतीनं घ्याल ? ” मुद्दम बोलावून घेतलेल्या संभाजीराजांना महाराजांनी शब्द घातला.

“ जी. आज्ञा झालीवी. ” महाराज कशासंबंधी बोलताहूत त्याचा संभाजीराजांना काही पाण आला नाही.

“ शंभू, तुमच्या अखेत्यारीखाली राहावा हे राणीमाहेबाना मानवत नाही. तुम्ही जाणता त्याचा स्वावाच. आमच्या माधारी त्या नाही तर माहेसी तल्जीडीस जाण्याच्या गोषी करतोहेत. हे दिसावं तर चखोट दिसत नाही. त्यांना आता आणण्यी काही संगाचे त्यास आमचं मनाच घेत नाही. प्रथांनाचे देन दिवस फुकट गेले. समयास घेणे ते तुम्हीच समजाव्यानं घ्यावं. घ्याल ? ” बोलून बोल कसा अंतीच्या व्यावेने पिल्लवटला होता.

“ राणीसाहेब ! ” त्या एका शब्दानेच संभाजीराजांचे मन घुसमद् लगले. संतापाने भरीची दमदार छाती नकळत वरखाली लवलवू लगाली.... “ आमचे सोळा, पण खूद महाराजसाहेबांच्या बोटेवर त्या केवढे फासके पेस्त ठेवतात ! किण साधून केवढा

नेपव्यास बक्तास ! काय बिघडबले आहे आम्ही त्यांचे ! निमित आमचे होते, थाचाव द्योत भगवान बाटोते हे आम्हीन करतो. आम्ही बेदिल आहोत. न आम्हाला त्यांना खुलेपणी जाब विचारात येतो ना आबासाहेबांना त्यांच्याबाबतचा शब्द सांगता येतो. कसले युवराजपद हे ? तोंडी तोबरा, गाठीवर कोरडा असे कुट्टवर मोसावे ? का-सोसावे ? हे युवराजपद आम्हीहून मागिलेले नाही. बटील म्हणून जन्माला आले त्योने हे रिवाजाने चालत आले. मासाहेबांच्या नजरेते खुपते. आणणर्जिना हाताशी धरून त्या पायाच्या आंगठाचाने अशा गाठी घालतात की भल्याभल्यांना त्या हातांनी उकळू नवेत ! यास त्या राजकाऱण, स्मणतात. त्यांच्या जनामी राजकाऱणात आमच्या मनाच्या पायेपस होतो. आबासाहेबांची कोंडणारी फरफट पडते. कशासाठी मुलाहिजा धरतात या राणीसाहेबांचा आबासाहेब ?

“ युमान झालात ? ” संभाजीराजांना गप्पच वधून महाराज थंडणे म्हणाले.

“ जी. आबासाहेब देतील तो कोल आम्हास प्रसाद आहे.” महाराजांना या एन केली कसलीच यातना देऊ न्येसे त्यांना बाटले.

“ आक्षाला विचास होता, तुम्ही हेच बोलालू. दसरा धरून आम्ही गड सोडगार आहोत. तुम्ही आमच्या सापातीच माड छ्या. मुलुखांच्या सदरीपावेतो आम्हाला सोबत द्या. मग शुगाएरी पिलाजीच्याकडे ठाण क्हा. तिकडील प्रभानवल्लीचा आणि पन्हाळातर्फेचा सुगा आम्ही तुमच्या अखव्यासीत देणार आहोत. तो हरभातेन आबादान रस्तुन असा. केशव पंडित, उमाजीपंत तुमच्या दिमतीला राहील. फडांच्या राबत्यासाठी विजवानाथ, खंडोजी बलाळ, परशरामपंत, महादेव यथाजी यांना संगती घ्या. पंडितच्या सोबतीत तुम्हाला लाभलेल्या काव्यशास्त्रीच्या प्रसादाला चाल घ्या.” बोलते महाराज येस्वाई आणि शिक्षांची कुलदेवता भावेश्वरीच्या आठवणीने थांबले.

“ एक अर्जी आहे. आजा होईल तर पायासी रुजू घालू.” संभाजीपांजी निधी बांधला.

“ बोला.” महाराजांचे डोळे त्यांच्या छातीवरच्या माळेवर जोडून पडले.

“ या स्वारीत आम्ही जातीनिशी महाराजासाहेबांच्या पाठिशी राहावे म्हणाते. रायगड आणि मागील जाबता एकस्तरीन मासाहेबांच्या दस्तुरीखाली राहू घावा. आम्हीच आबासाहेबांच्या जोडीन आले तर सोरे सवालाच निकाली जातील.” ते ऐक्काताना महाराज हसले. “ शंभू, हे माणणे तुम्ही घालणार हे केळ्हाच आम्ही ताढू आहोत. हे राजकाऱण आहे. ते मनाच्या उमालीवर नाही चालत. एकदा आम्यात तुम्ही-आम्ही असता पुढा तोव ढो ठेवावा हे रस्त नाही. पूर्ण विचारांती आम्ही तुम्हाला प्रधानवल्लीचा सुभा सांगिला आहे. आमचे ऐका. तो आपला करून चालवा.”

“ जी. आज्ञा. फक्त एक व्हावं. आम्हास सुपूर्द केलेच्या सुम्यात मंत्रिणांनी काढून आवाचा भार आम्ही तुम्हार दिवस दांकला. उत्तेस अग्नी काढ्यावेत लाढून एकले मध्येस काढ्यावेत दिवस नजर-देख घालूनये.”

“ तुमची इच्छा असेल तर तेही होईल. पण त्यांच्या डाढी कोणेविशी आक्षस धरून उन्ने भगणे नाही. आज-उद्या याच लोकांच्या पाठवळांन तुम्हाला हर कवळम टाकावे लगाणार. डावे जाणाच्यास हिकमतीनं बवळते कवळते त्यांत. एक नेताजी पारवेणे झाले तर कोण घोर पडला आम्हास !”

“ आमच्या मनी कुणालवद्दल आक्षस नाही महाराजसाहेब. डावे जाणाच्याना आम्ही पड खाऊन बवळते केलेही असत, पण नको तेव्हा पाची घेवे घालणाच्याना काय करावे ? सुख आलेल्यास जांग करता येते, बतावणी घेणाचांचं काय करावे ? आत थोर मनसुभ्यानं आबासहेब मोहिमशीर होताहेत. मागालि विचार त्यांनी करू नये. साहेबी दिली आजा आमाहास शिरोधार्थ आहे.”

“ युवराज, बडिली दिली दौलत कोण पुरुषार्थाची ? आग्हालाही साहेबी पुण्याच्या वरड जहागिरीक नामजाद केलेले. आम्ही त्यांचे काही मानले नाही. आम्ही मुलुखांपरीस माणसे बांधीत गेले. मोरोपंत, आणणाजी ही माणसे वकळुवाची. तुम्हास त्यांची मर्जी धरता येत नाही. त्यांना तुमची हिपतवाजी लागी पडत नाही. जीव टांगणीला पडतो तो आमचा. दर्यांच्या बस्कणीत जिजिरेक हक्की दबा धरून आहे. आम्ही मुलुखापार बघून तो कोकण फाटवांचा दावा साधेल काय ? आज ना उद्या औरंगाची हवस आमच्या राज्यावर चाल घेशल त्यांचे काय ? केवडील थेर राजकारण कार्यी घालयची आहेत. त्यांसाठी माणूस-माणूस तेवढा एकवडून तुंगण आहे. समर्थनी दिलेला बोध हमेशा आमच्या कानी गुंजी घालतो. “ प्राठा लितुकम मेळवावा, महाराष्ट्र धर्म वाडवावा.” तुम्हीही तो भुलूनये. घ्यानी ठेवाव की राजियानासुद्धा प्रसंगी दोन घेरे मागची चाल ठेवावी लगाते, दौलतीचा शरंज जोखमीनं घेळवावा लगातो.

“ हे राज्य आमचे नाही, तुमचं नाही, राणीसाहेबांचं नाही. हे श्रीचं – आईचं राज्य आहे. इमानाचे कैक जीव आजाव त्यासाठी खर्ची पडले आहेत. भोसला तेवढा या राज्याचा नेक भुत्या आहे. याचं भान सुटलं की तेढ पडते. राणीसाहेबांना तो पोच नाही. तुम्हीतरी तो सोडू नये. त्यांच्या मनी लालस ऐद शाळी आहेत. त्या फकलत करतात, आम्ही त्यांना काय करू बृथतात. आम्ही ते खूब पराखून आहेत. त्या फकलत करतात, आम्ही त्यांना काय मानतो. त्यांची. राणीसाहेब रामाजांच्या मासाहेब यापेक्षा आम्ही त्यांना ‘महाराणी’ मानतो. या राज्याच्या रियाच्या ‘आक’ मानतो. हसावं की राज्य येचाचा त्यांच्या चाली काळजास घेरे धरतात. मुलाहिजा न धरता त्यांना काही सजा कमीवावी तर दरपणत देखून आपल्या मुखास काजवी फासावी तसे होईल !

“ दौलतीसाठी मिहां-रज्यमुताच्या गोटात ओलीस राण्याचा भार आम्ही तुमच्यावर दांकला. उत्तेस अग्नी काढ्यावेत लाढून एकले मध्येस काढ्यावेत दिवस नजर-देख घालूनये.”

टाकेंगी आहेत ! आप्ही हे मुखासुखी नाही करत. भोसल्यांच्या पुरुषांना भार पेलऱ्यासाठीच जावंबेच्या उदरी जम्म निवळो. इतर कुणाफक्काही तुम्ही आणि रामाजे आमचे आहात. ते पोर लहान उमराचे, तुम्ही भरीचे. हे सारं समजून घ्या.

“ आवासाहेल, ही धूळ मस्तकी थरून आम्ही शपथपूर्वक सांगतो, या राज्याचा कवडीइतकाही लोभ तो आमच्या मरी नाही. सर्वहून हे पाय आहास मोलाचे आहेत. आपण सांगाल तसंच होईल.”

“ शंभू ५ ” वर घेतलेल्या बांड्यांच्या भोसल्याला छातीशी विलगून घेताना महाराजांच्या तोंडून एकदृश्य हलकी माद सुटली. रायाडांच्या नागरखाण्यावरचा जरीपटका मावळ वाच्य ला थपडा देत सळळमळत होता. मध्येच त्याची नोकदार टोके कढकनु वळत होती. नक्क उरणार नाही अशा उंचाव्यावरून थेट कळाईकच्या रोखाने मोहरा धरीत होती.

दिविखांजी दसरा उजाडला. नैरात्री घटात बसलेली भवानी उठली. दूधधारांचा तिळा अधिक झाला. समुद्रीची थळी तिळ्या पायाशी दारली. संभाजीराजे, मनिगण, जमलेला निवडीचा सरदार लोक यांनी धेरे टाकलेल्या पालखीतून दिवस पुटीवर महाराज रायाड उत्तरून पाचाडात आले.

महाराजांच्या माघारी पाचाडच्या वाड्यात राहण्याचा निणय केलेल्या पुत्रांची निवडी तज्ज्ञाता वद्याच्या कवड्यात घेतल्या.

सुनाशपत, जनादिनपत हणमंते, हंबीराव, रेसाजी, सर्जेव जेधे, धनाजी जारव, दत्ताजी त्रिमल, सूर्याजी मालुसरा, संताजी धोरपडे, नेताजी षाळकर, नागोजी जेधे, विठोजी चव्हाण, मानाजी मोरे, सोमाजी कंकी, बालाजी आवजी, बाबाजी हुम्डेरे, आण्णाजी, मोरेपत असा निवडीचा मर्दाना पाठीशी घेत महाराज संभाजीराजांसह पाचाडच्या वाड्याबाहेर पडले. वाड्याच्या सदेवर टांगलेली निःसंद घंटा त्याना मूकपणे आशीर्वाद देत होती.

“ हर ५ हर ५ म्हादेव ! ” घाटीपाटीतून विलकान्यांचे लोळ उसळले. त्यात पेटल्या तोफमाङ्गांचे दणदणते वार निसळले. आघाडीला असलेले नाईक बहिर्जीचे ठेहळ पक्षक मार्गी उथळल.

तीस हजारांचा सेनासार भोसले वितापुरांच्या पाठमागाने तुडे सरकू लागला. राशिंगे शहातली. चौपडे ठुड्डू लागले. चालला ! श्रीचा भुत्या नव्या दिशा फोडायला चालला. विपद्युच्या रोखाने. स्वारी कनटिकवर ! मनल दमजलीने विपद्युच हे भागविश्वान टप्प्यात आले. महाराज व संभाजीराजांनी जोडीने तीर्थाचे दर्शन घेतले. अभिषेक शाळा. दाने वाटली.

विपद्युच सोडून सेनासार शंगारपूरच्या वाटेला लागला. गर्व आंबाराईने वेळेलेल्या शंगारपूरच्या वेशीवर निलाजी शिर्के, गणोजीसह पालखी धेऊन महाराजांच्या आगवानीला आले. ऊभेटी शाळा. रक्ताच्या गोतवळ्यासह महाराज व संभाजीराजे शुंगारपुरात प्रवेशले.

सुर्योदाव सुर्वे शुंगारपूरच्या वतनावरून परांदा झाल्यापासून त्याचा राहता वाढा, ‘कारशारी वाढा’ झाला होता. त्याच वाड्यात महाराजांचा मुकाम पडला.

एत्री सावित्रिच्या समयाला महाराजांनी पिलवर्जिन्याकडे संभाजीराजांच्याबाबत विषय काढला. प्रधानवल्लीचा सुधा साभाल्यासाठी युवराज शुंगारपूराला ठाण होणार हे त्यांच्या कात्री घातले. हरभातेने युवराजाना जोड घावी असा शब्द टाकळला. पिलवर्जिनी आनंदाने तो उचलला. आपले जावई गणोजी, कृष्णा राजकुळवराई याचे क्षेमकुशल महाराजांनी विचारले. रात्रीचे थाळे शिर्के-भोसले असे जोडीपंतनी झाले. दुसऱ्या दिवशी पाहट धरून महाराजांनी वाढा सोडला. संभाजीराजांच्यासह ते भावेवरीच्या दरशनाला आले. शिर्क्यांच्या कुलदेवतेचे आशीर्वाद घेऊन पिलवर्जिना खांदाभेट देऊन महाराजांनी शुंगारपूर सोडले. पितापुर आंबायाटाच्या रोखाने चालले. उन्हे चहू लागली. मोरेपत, अण्णाजी रायगडाकडे परतले.

आंबाधाटाची चडण सामने येताच महाराजांनी ‘विजयचे’ कायदे आखडले व पायउत्तर झाले. संभाजीराजांनी मांड मोडली. पिलवर्जिना सेनासार थोपला.

“ राजे, परत आता. आमाच्या निधतो.” महाराजांचा तळ्हात संभाजीराजांच्या खांद्यावर चढला. काही क्षण बेजबान तसेच पुटमवून गेले. निरोपाची बेळ आली होती. “ महाराजसाहेब साभाल्यान असावे. दर मुकामावरून आमहास खबर कळवावी. मारील विंता धरू नये.”

“ शंभू ५, आम्ही विता करणार कोण ? सांचाची विता वाहणारी आई थोर आहे. आम्ही सांगितलं ते कार्यी घाला. सुनवाईसह कंबिल्यानिशी येऊन शुगाएुरी ठाण झ्ला. आम्ही परवू ते पिलवर्जिन्या तेंदून त्यांच्या जावांची तरफदारी ऐकावयास. येतो आम्ही. जय भवानी ! ”

दोन बुल्द ऊर क्षणात एकमेकाना घिडले. सोनचौकडे हिंदौवरूने. टोपांतील मोतीलगी लडलडल्या. शाब्द कोहून गेले. दोलेच बोलेक झाले. मिठी सुटली. ‘शिवंशो’ विलग झाले. महाराजांनी झटकन जानावरावर झेप घेतली.

खंडोजी, रायाजी, अंतोजी अशा आपल्या धाकेवरून आलेला आला. दिविज्यांची सेनासार घाटाच्या चढणीला लागला. संभाजीराजे चढण चढणाच्या ‘विजय’ धोड्याकडे जोडल्या नजेरे बघत राहिले. उत्तरांचा उत्तरेत निरोप देऊन पाठमोरे झालेले कफळीधारी महाराज आठवले ! कानात बोल घुमले – “ सांचाची विता वाहणार आई थोर आहे ! ”

जेवहा ते शुगारपुरत बुक्सले तेव्हा किनाट धरून आले होते. शिक्खाच्या पागेकडचा निवळक घोडा महाराजांच्या दिमतीला रुज झाला होता. शिर्खाच्या पागेचा सेस उलेल्या घोड्यांतील एक पथक घेऊन ते पागेत ठाण करायला मोतदारंसह चालला होता. सेस आणि मोतदार संभाजीराजांना बघून अदबीन कमेत बुक्सले. घोडेपथक थांबले. संभाजीराजांची नजर त्या पथकावरून फिलती.

आधार्डीच्या खुराक पांढऱ्या रांचे चांदवे अनलेले ते उमे पथक 'ऐं' होते. गिरशकुनी होते! ते बधताना संभाजीराजे मनोमान चरकले!

शुगारपुरी दोन दिवस मुकाम करून संभाजीराजांनी पिलाजीमामा, गणोजीराजे यांचा निरेप घेऊला. ते रायाडाकर आले. रायाड आता रुहुजी सोमनाथ यांच्या कराभारखाली होता. पुतळ्याबाई पाचाड्याचा वाड्यात येऊन गडिल्या होत्या. सातमहालालील आपला महाल त्यांनी येस्बाई आणि दुगिबाई यांच्या सेवेव जोहून दिला होता. सिदखेड्या राणूळका अद्याप गडावरच होत्या. त्यांना सोयराबाईची कुठलीच चाल पसंत नक्हती. आपल्या भ्रावला, संभाजीराजांना शक्य ते सगळे पाठबळ देखासाठीच त्या माहीरी राहिल्या होत्या.

सुमे प्रभानवल्लीचा फड शुगारपुरत बसविण्यासाठी संभाजीराजांनी माणसं पारखूस निवळायला सुलवात केली होती. या कामी त्यांना कर्वी कुलेशांची मसलू भिन्न लागली. केशव पडित, उमाजी पंडित, विश्वनाथ ही माणसे बोरव ठेवण्याचा मर्त्य तरफ डाढाचे पान हलू शकत नक्हते. संभाजीराजांनी या सर्वीना शुगारपुरी जाण्याची आज्ञा दिली. सुश्याचा फड हलला. संभाजीराजांचा निरेप घेऊन कर्वी कुलेशांनी, उधो योगदेवसंह रायाड सोडला. कांमदकीय नीतिसार, विष्णुपुण, मल्टस्यपुण, रामायण, महाभारत असे ग्रंथ बांधलेली बासने ब्रेगांच्या डुयावर देऊन केशव पंडितांनी, उमाजीपंतांसह शुगारपुराची वाट धरली. रायाड सोड्याचा दिवस जवळ येऊ लागला. महाराज परतेपर्यंत शुगारपुरला मुक्काम धरावा लगाणार म्हणून संभाजीराजे रामराजांना सतत आपल्याचवळ ठेवण्याचा प्रयत्न करीत होते. सोयराजाईना ते काही मानवत नक्हते. वाटचालीला पहारा देणाऱ्या शिवलिंगे धाळकी संभाजीराजांनी निवळले. शुगारपुराला आपण कविल्यानिसी येत असल्याचा खलिला पुढे पिलाजीमामांना पाठविला. कगदीश्वराच्या शिवपिंडीवर अभिषेक चढविला.

'आमही रायाड सोडणार' हे कानी घालावे म्हणून राणूळकांची भेट घेण्यासाठी ते सातमहालांतील पुतळाबाईच्या महाली आले. या महालात आता येस्बूराई, दुगिबाई, राणूळाका असा मेळजुळीने राहत होत्या. राणूळकांना अदब देऊन संभाजीराजांनी विषय काढला. "आळकासहेब, आमही राणूळकांना अदब देऊन संभाजीराजांनी शुगारपुरी जाणर आहोत."

राणूळकांनी ते शांतपणे ऐकून घेतले. शोऱ्याबेळ्याने त्या निर्धारी राजस आवाजात म्हणाल्या, "आमही ते समजून आहोत. आमही जातीने तुमच्या सांगी याचवं ठविले आहे!"

"आमही नाही सप्तजलो." "गोंधळक्केल्या संभाजीराजांनी चमकून विचाले. "बाळमहाराज, इथं आल्यापासून मिटल्या जबानीन आणि उघड्या डोळ्यांनी आमही सारं बघतो आहोत. दूर असता आमच्या कानी जे जे घडत होते ते एवड्या वाकळ्या वाटेचं असेल असं आम्हास खारं पटत नक्हतं. मासाहेबांच्या डोळ्यास तुम्ही खुपता. जे घडलं आहे ते काहीच नव्हे एव्हे घडणार आहे, आमही बरीक ते ताडलं आहे. साज्यांनी तुम्हास 'पोरंक' मानल आहे. आता ... आता आम्हीच तुमच्या पाठीशी सावलीसारख्या राहणार आहोत. जे कोणी तुमच्या पाणी खोडे घालू, बघतील त्यांना जाव विचारण आहोत. बाळमहाराज, तुमची इच्छा असो नसो आमही शुगारपुरी येणर आहोत!"

भारल्या नजेसं संभाजीराजे अकास्तहेबांच्याकडे बघतच राहिले. म्हानच्या वर्मी जागेवर बोट ठेवणाऱ्या राणूळांकांच्याबद्दल त्यांचा रक्काचा उमाळा दाटून डोळ्यांत आला. काय बोलावं त्यांना सुचेवा.

"गुप्तान ज्ञालात? बोला." "अकास्तहेबांनी विषय सोडला नाही. "जरशी आपली इच्छा अकास्तहेब." "संभाजीराजांनी त्यांना समर्पी दिली. ठारल्या दिवशी सातमहालासमेराच्या चौकात तीन पडवेबदं मेणे तयार झाले. येस्बूराई, दुगिबाई आणि राणूळका यांच्यासाठी! पालं खीं दरवाज्याने ते बाहेर पडले. युवराजांनी यहुजीं सोमनांचांचा निरेप घेतला. सोयराबाईंनी कितीही थोपविण्याच्या प्रयत्न केला तरी हड्ह घरलेले रामराजे आलांनी आणि मेरापंत यांच्या बोरवीने आचार्डी मनोन्यापर्यंत अलेलेच. त्यांच्या कपाळवाक्रांत त्यांची पाठ थोपटीत संभाजीराजे त्यांना म्हणाले, जे से महाराज अंबाधाटाच्या पायथऱ्याशी खुद त्यांनाच म्हणाले होते तसेस, "बाळाजे, परता आता. येतो आमही."

"दादामहाराज ..." काहितीरी बोल्यासाठी रामराजे घोटाळले.

"बोल." "संभाजीराजांनी त्याचा खांदा हस्तवार थोपटला.

"आमही ... आमही येऊ?" रामराजांचे डोके केवळ्यातीली अपेक्षेने भरून आले होते.

त्यांच्या डांडावरचा संभाजीराजाचा हात आपेआप मागे हटला. एकसमीने त्यांनी आण्याजी, मेरोपंत, राहुजी यांच्यावर नजर फिरविली. सर्वच्या माना खाली होत्या. संभाजीराजांना तो प्रसंग आठवला. एजाडावरचा. ते रायुतांच्या गोटात ओलीस जायल निघाले तेक्काचा. तेल्हा निरेप याचवला आलेल्या महाराजांनी ध्यानीमनी नसता एकाएकी आपल्या छातीवरची माळ उडवून दुपी करीत त्यांच्या गळ्यात चढविली होती!

कमलयातरी निधिराने, तल्पत्या डेढ़चांनी संभाजीराजांनी आपल्या छातीबाबूच्या आईच्या कवड्यांच्या माळेला हात घातला. हलकेच ती उतरविली असि तिचा हुंदी फेर रामराजांच्या गव्हात चढवीत ते म्हणाले, “आम्ही नसलो तरी ही आमची निशाणी ठेवा. येतो आम्ही. पाचाड़च्या संदरेवर थोरल्या. आंकडी घाट वाजते. तिला नेमाने मावलमाचीबर जाऊन मान देत चला! कज भवानी!”

कुणाकडेही न वधता संभाजीराजे तडक रायाडुच्या आधाडी मनोन्योना पाठमोरे हुंदी. सहज म्हणून त्यांची नजर गांगासार टावऱवर फिली. त्यावर ओळखलेल्या आंब्याच्या वाळकड्या फंदीवर अंग मुरवून बसलेला एक खंडळा पक्षी त्याना दिसला. नुकंतच काहीतरी मटकावल्यासारखा तो आपली लोंब चोच साफ करीत होता! गडाच्या उत्तराला लागलेल्या राजभेद्यांच्या पाणून मावळी पायतांगांची कुकुर उठवोत, काखोटीचे गाठोडे सावरीत चालुलेल्या घाराकडे पायतांगांच्या कुकुरीशी मेळद पडलेले मन स्वतःलाच विचारीत होते, “असं कशापाची हुंतथा हे समदं?”,

शुगाएकूपत सुव्याप्त वाळाचाकर संभाजीराजांचा प्रभानवली सुध्याचा फड बसला. सुध्याच्या अख्यातीरीले सरदार-दरकवदार संभाजीराजांची शुक्रांचामानिशी युवराजांच्या भेटीसाठी शुगाएपूरत येऊ लागले. हिवाळ्यांच्या दाटल्या इक्षुवात शृंगारपूर्ण गजबूज लूगाले. पुरात संभाजीराजांनी धनविद्येचा सराव व्यायात मुरवात केली. पुण्याच्या चैतपनि गर्द राने दाटलेली होती. त्यात जागोजापी केळाळी झोपड्यांच्या वाड्या कलून राहिलेले घनार रानात ‘वाघरू’ उठल्याची ‘विष्टुस मांडल्याची खबर’ पुरात आण् लगाले.

गणोडी, घंडोडी बललाळ, रायाजी, अंतेजी असे पट्टीचे शिकारखेळे घेऊन संभाजीराजे रान काढू लागले. त्यांनी पाडलेली जनावर बघायला पंचकोशीतल्या वाड्या-मज्ज्यांगतील माणसे पुरात येऊ लागली. तीर-कमान आणि ठेचणीच्या बंडकीची निशणापर यावर संभाजीराजांचा बेजोड हात बसला.

एका शुभमुहूर्ती कुलदेवता भवानीला अभिषेक चढवून तिच्या आशीर्वादाने संभाजीराजांनी ‘बुधमूष्णम्’ या काव्यांशाला हात घातला. या काव्यांशात विष्णुमंत्रित पुण, कामदकीय नीतिसपर, मत्स्यपुण, महाभारत आदी ग्रंथांतल श्लोक निवडून देवदेवतांची सुरी, रजनीती, प्रकीर्णिती या विष्वावर चर्चा करायची होती. संभाजीराजांचा हा तर आवडीचा विषय होता.

वाड्यांच्या बैठकी दाळनात लाकडी अंडेशांबर समोर पुणांगंध मोळून बैठक बेतलेल्या केशव पडित, उमाजी पंडित, कवी कुलेश यांच्याशी संभाजीराजांची काव्यशास्त्राची बैठक बसली. धूपदानातून उठत, पिलक्या घेत दाळनाच्या छातकडे झेपावणांच्या धुराच्या बळ्यांवर अचल नजर जोडलेले संभाजीराजे कशात तरी हरवत्यासारखे विचारात झाले. हलकेच त्यांच्या पाण्यांची कवाढ मिटली गेली. आता

चर्या आगळीच्या शांत-सुंदर दिसू लागली. विच्छलत्या श्रीगजानगांची भाक करणारे बोल त्यांच्या ओठांतून सहज अमरू लागले. उजव्या हाताशी बसलेले फरशामांत ते बोल शहामुग्पिसाच्या टोकाने पकडून कागदावर रचू लागले.

“देवदानवकृतस्तुतिशंग हेल्या विजितदापतनागम्।

भक्तविद्धाहनने धूतरत्नं तं नमामि भववालकरत्नम्॥

— देवदानवांच्या स्तुतीने संतुष्ट शालेल्या, दृष्टंचे गर्वहण करणांच्या, भक्तंची विष्व वाणांच्या, रत्ने धारण करणांच्या, ‘शिवाच्या’ पुत्रा गेशा, तुला माझे नमन असो! “गणेशस्तवन केलेस्या शौमूराजांना आपल्या थोरल्या महाराजसाहेबांचे— शहाजीराजांचे स्मरण झाले. त्याचे हुवेहून वर्णन करणे घडीच, गीर्वाण बोल युवराजांच्या ओठांतून सुहू लागले—

“भूरत बलान्वयस्तिषुधुधाकः प्रथितकीर्ति उदापाराक्रमः ॥

अभवद अर्थकलासु विशारदो जगति शाहवृपः शितिवासवः ॥

— स्तिषुधुधाकरसारखे प्रचंड बलशाली, कोत्तिवान, उदर, पारक्रमी व अर्थकलामध्ये विशारद असे राजे शहाजी होऊन गेले! ” शेवतीचे पंडित कानांचे शिंपले टवकरून गिरिला रेललेल्या, मिटल्या डेढ्यांच्या संभाजीराजांना एकटक निरवृ लागले. पाणवळ्यावरून बाळ्यांची सोफद गोणवं रांग तंरांग जावी तसे काही क्षण शोतपणे तंरांग तेले.

आता मिटल्या डोळ्यांसमोर संभाजीराजांना आपल्या आबासहेबांची अंतेक रूपे, स्वरूपे तलवारीच्या फिरत्या, तल्पत्या पात्यासरखी विसू लागली—

आगळ्याच्या भरल्या दाखारातून तखाला पाठ दावीत तरात बाहुर पडणारे, तोफगोळ्यासारखे आबासहेब, मिहासनासमोर तडक खडे होत बहादुरच्या मोगलाई वकिलाला ‘चालते व्हा’ ची नागराखानाकडे बोताना रोख देत जरब देणारे आबासहेब, ‘नावाची नामा तुम्हास आता कल्ली नेताजीराव’ म्हणत पालकरकांकाना आपर माथेन ऊभेट देणरे महाराजसाहेब, शोल्या आंडक्या छातीवर सोनपाने वाहून बुडे टेकित पायरीला नमधावे कपाळ शिडविणारे आबासहेब, माताच्यांच्या किल्ल्यावर बिल्यातीला लेदून धायाळ झालेले असहाव आबासहेब, ‘वडिली जोडून दिली दौलत कोण पुलार्थांची?’ असे शोतपणे सुनविणारे— ‘जन्माने भोसला तेवढा आर्हाचा नेक भुत्या’ म्हणत आमहम संभाजीराजाला विलगते घेणे आबासहेब—

ती रूपे एकमेकांत मिसळू लागली. डोळ्यांत मावेनशी झाली. महाराजांचे वर्णन करणे नेमके शब्द संभाजीराजाना गवसेनासे झाले. नकाहा चिमटीत धरताना त्यांच्या कपाळी आळवाच आक्ता फुलत्या. त्याना नकळत्व गर्दीला झोल मिळाला. झोलाने त्यांच्या टोपातील गोतीबंद लडी डुलत्या. आणि त्यावरून फडफडत झेपवरून वासरखे वाटावे असे शब्दांचे सोनेरी पक्षी उडाले—

“ यस्य अनेक वसुधरा परिवृत् प्रोतुं चूडामणे ।
पुरवं समुग्रातः ‘शिव’ इति ख्यातः गुणे विभुः ॥
त्या शहाजीराजाना महापूर मुखुवाचे धनी असलेले, लोकाना डोंगरासारबे उंगा
म्होरेके वाटणे, कुणातील कुपक्षेष्ठ शिवासारखे राजे शिवाजी हे पुरेष्ठ झाले । ”

“ कलिकालाच्या भुजंगाला पचविलेल्या, अखिल धर्माची हानावस्था बघून
विक्षङ्क झालेल्या, स्वामी म्हणून जाताचे ताप हण करण्यासाठीच अवतालेल्या
शिवाजीपर्हाचा जावजकार असो । ”

‘ जयत्येषः ’ संभाजीराजे दोन तीनदा स्वतःशीच पुढीपुढे. सफेत ‘ विजय ’
घोड्याचार मांड जापवून आंबा घाटाची चढणे, स्वासर डोळ्यांचाड होणे रे
महाराज त्यांना दिसू लागले. उच्चा आंबा घाटाची दस्तच घुमत गर्जताना त्यांना ऐकू येऊ
लगाली – “ आपाही निंता करणे कोण ? निंता वाहणारी आई थोर आहे ! ” अपल्या
कुलाचा वसा आठवत संभाजीराजांचे मम स्वतःवर येऊन ठाण झाले. महाबलेश्वरच्या
गोमुखातून पाण्याची धार लगावी तसे त्यांच्या तोऱ्हन काढविलोल पाझर क्लाळे । ”

“ तस्यात्मजः शशुरिति प्रसिद्धः समर्तसामादाच तेऽयः खलु सोमयर्थम् ।
यः काव्यसाहित्यपुणातीकोदण्डविद्याविद्यावागामी ॥
विविच्य शाश्वाणि पुरतानामादाच तेऽयः खलु सोमयर्थम् ।
करोति सद्ग्रंथमपुं त्रुपालः स शंशुर्वर्मा लुध्यशृणुच्यम् ॥

– त्या शिवाजीराजाचा – भोक्तीच्या साच्या राजेलोकाना शिरोभृष्ण वाटणारा,
काव्य, साहित्य, पुण, संगीत, धनुविद्या यांचे जान घेतलेला मी पुन – ‘ शंशुराजे ’ या
नावाने प्रसिद्ध आहे. पुणग्रंथांचे विवेचन करून, त्यातील अर्थपूर्ण भाग निवून मी
शंशुर्वर्मा ह्य ‘ लुध्यशृणुम् ’ नावाचा सदृश्य रचीत आहे ! ”
अपला काळग्रंथ ग्रिसिकांनी कसा वाचावा याचा करिण देशाना तर संभाजीराजांची
गोल, पुण, मरीनी चर्या उज्ज्वल निघाली. खानदानी अदबीचा भंडार त्या चरेवर
शालनाम्यासारखा पसला । ”

“ विविच्य मनः कृतिमसदियां गृह्णतु सद असदव्य त्यजन्तु ।
क्षीराविशुक्तं परिहत्य नीरं शीरं भजन्ते खलु राजहसाः ॥

– दुधात मिसळलेले पाणी वाळून ग्रजहंस-कफ दूधच सेवन करतात तसे विद्वान,
सज्जन सत्य तेवेदेच आपलेसे करून असल्य वाळून टक्कतात ! ”
इशीची पाणी डोळीत परशरामपंचांनी शुक्राजांने सांगितलेला, रसिकांना उद्देशून
असलेला ज्ञेयक कागदाचर उतरविलिला. त्याखाली दुर्धी ओढली. मऊ वाळूची चिमट
हलकेच कागदाचक्ष शिवलळी. ग्रंथाचा पहिला सर्व समाप्त झाला होता.

संभाजीराजांनी डोळे उमडले. बैठकीतल्या पडीतील कवी वुल्हा त्यांच्याचार
केव्हाचे डोळे जोहून तुस्ते एकटक बघत होते. ते भारावून ऊठले. कम्फर झुकत त्यांनी
आोदर संभाजीराजांना अदब विली.

“ युवराज, उत्से इस मुल्क आवे पर कोई युवराज ऐसे ढोा की कळव्याचना करता
हे ऐसे न हमने देखा न सुना ! ” कुलेशा भारावून बोलले.

“ शुक्राजार कविराज, तशीरीफ ध्या. आता आमच्या कुलदेवता आई भवानीची
स्तुती बांधणे साधते का ते पाहावे म्हणतो आही. ” हाताच्या इशारतीने संभाजीराजांनी
कुलेशाना बसते केले.

त्या बैठकीदाळूनत पिलाजी येऊन भिंतीकड धरून उमे आहेत याचे कुणालाच भान
नव्हते ! पिल्या डोळ्यांनी संभाजीराजे देवबोलीत काही सांगताहेत हे बघून अभिमानाने
फुलसेले पिलाजी काही न बोलता तो बैठक तसेच बघत राहिले होते.

“ जांदंबः जांदंब ! ” संभाजीराजांनी डोळे घिटो घेतले. उजव्या हाताची बोट
नव्याने धारण केलेल्या छातीच्या माळेवरहून फिरु लागली. पाजव्ये पोत नाचू लागले,
भंडाच्याच्या मुठी उधवू लागल्या. कानभरून संबळ उणुण्णी धमू लगाली, ‘ उद ग अंबे
उंद ! ’ उदेकार थाकू लागले. शाळं उतारलेली, रक्तनेत्री, व्याप्रवाहानी जगदंबा
संभाजीराजाच्या डोळ्यांसमोर खडी ठाकली. भवानीची स्तुती करणे देववाणीतले बोल
त्यांच्या ओंतंतून उधवू लागले. आई बैठक धैर्येला, काळ्याबाळ्या प्रस्त्राचा
मानकरी वाय त्याना शब्दशळीत संगमवरासारखा पाढऱा दिसू लागला. त्यांच्या ओंतंतून
सुटण्या शब्दांना जर्जी सोनकठाच आली –

“ एफटिक्रितपिठे शामलंगी भवानी आहे ॥ ”

सफक्तिकासाळ्या धबल आसनावर विराजमान झालेली ही शामलंगी भवानी आहे. ”

“ विलसत भाललिलका – कपाळी रकटिळा शोऱ्याच्या, पुण्यनुहधबदां –
पुनवेच्या चंद्रासारखा मनोहर पुखडा असलेल्या, सवतुलस्तनदृष्ट्या – कलतसर्तनी,
पद्मनेत्रविद्याजिताम् – कमलनेत्रं, शामुकान्ता तेवरकी कांती लाभलेल्या, निमनाभि –
खोलग नारीच्या, कृशमध्या – चिवळ कंबर असलेल्या, विलसदकवसंना रसकांची
परिवृत्ताम् – रसंगी नेसू व चोळी त्यालेल्या, चंद्रचूडमणीस्तुतिमणां – धरणीष शंभू
रचितामतिप्रकल्पा, त्या चंद्रचूडमणी भवानीची पी राजा शंभू भ्रातिभावे स्तुति गातो ! ”

“ वा ! व्या ! ” कवी कुलेशांनी न राहवून भरघोस दाद दिलो. पिलाजीचे फुलसेले डोळे
तर संभाजीराजांच्या पुखड्याचार जखड्याचार पडले होते.

संभाजीराजांनी डोळे उघडले. बैठकी दाळूनाच्या उडव्याक्तात त्यांना धोलंबलेली
धाराठ दिसली. ती परतण्याच्या भेतली – बोला आऊ, काय आजा आहे ? ”
युवराजांनी तिची दस्तव घेतली – याप्रत धाराठ खिनभर घुटमळली. मा निरधारेने म्हणाली, “ दे
कसे बोलावे या पेचार धाराठ खिनभर घुटमळली. त्या खाली दुर्धी ओढली. मऊ वाळूची चिमट
हेवार्धमार्च क्वाय चाललेल्या त्ये हुंदे ! थाळं लावल्याचा पाढऱा धालावच हुंदे ! ”

हस्त संभाजीराजे बैठकीवरमूँ उठले. उक्ता उठता त्यांच्या मरी विचार आला,
“आम्ही काळ्य ओंधतो ती देवकोली उजवी की या धाराकळी कुणवारु, निखळ
मकर संक्रांत होती. संजामानिशी जाऊन गावदेवता भावेश्वरीची ओटी सवाणा हातांनी
भावाची होती.

तेवणीचे जी आसवार लेवून येसुवाई, दुर्गाबाई आणि राणुअका विद्युत्यांचा अाज
मकर संक्रांत होती. संजामानिशी जाऊन गावदेवता भावेश्वरीची ओटी सवाणा हातांनी
भावाची होती. प्राणिवार येऊन युवराजांनी मल्लखालाचे दसंग, चक्रिवे नागपिल्लासारखे हात
करून घेऊन अंयोळ घेऊन, दुर्गाची गिर्दी रिचवून रात्री देवकान्यात ठेवलेली भवानीची
माळ त्यांनी गळवात धारण केली. रायाजीने समोर धरलेल्या दरपणात बघून सर्षनीे
कपाळी शिवांगाचे पहे रेवून घेऊन त्यांना बिजाऊने बोल आठवले. शिवांगचे
सुखदुःखाचे जोडपेहे तुम्हाच्या कपाळी रेवूले आहेत.”
सदरेवर येऊन युवराजांनी मुख्याच्या रथतेला दरशन दिले. संक्रमणाचा दिवस असल्याने
वडिलथांचे दरमन घ्यावे म्हणून ते राणुअकांच्या भेटीसाठी दरूणीमहालात आले.
आपलच्या स्वारिला येताना बघून येसुवाई पदकाठांतोलीत सावरत्या झाल्या. दुर्गाबाई तर
शरसून अंतःसुकडे जायला निघाल्या.

“बाई, थांबाव.” येसुवाईनी त्यांना रोखते केले.

आत आलेल्या संभाजीराजांनी राणुअकांना हस्त अदब दिली. सहजे नजर जाता
त्यांना एका पातवार चांदीच्या ताटात मांडलेला, गूळ तिळांनी बांधलेला मार दिसला.
देवीसमोर तो आज पुजायचा होता. मुहूर्त धरून त्याला फोइनून तोच तिळगूळ वाटाचवा
होता. पाटाजबळ जात संभाजीराजे तो चिव्याधमक मार निर्खोती राहिले.

“बाळामहाराज, तीकमान, शिकार, ग्रंथपुराण यापून तुम्हाला कविलाकडच्या या
‘तीळ-गुळची’ याद राहते की नाही. आहासाला अदेश होता !” राणुअका खालमाने
उथ्या असलेल्या येसुवाई यांच्याकडे वघत हसून फ्लणाल्या.
मगरावरच्या नजर तशीच ठेवीत ते म्हणाले, “आपनं या मारासारखन्च आहे
अम्भासाहेहब ! मनानं धरली ती बाब सोडवत नाही आम्हाला. आम्ही महाराजासोहेहाना
काळ्य बांधून दाखवणार आहोत.”

“आम्हास त्यातील का ५ ही कळत नाही ! आज आम्ही तुमची बदुकीची
निशाणमार बघावी म्हणतो. दावाल ?” येसुवाई, दुर्गाबाईच्याकडे वघतच आकासाहेहब
हे म्हणाल्या. संभाजीराजे सवागातीने बोलून गेले – “जी आजा. आज संध्याकाळी
भावेश्वरीच्या आवारतत्वा चिपळावर श्रीकळं बांधयात येतात. बार टाळून ती छेदायची
असतात. आम्ही संध्याकाळी निशाणमार दावू. आणण ती बघायला यावं.”
संभाजीराजांनी राणुअकांना नजर दिली. तशीच ती येसुवाई व दुर्गाबाईच्यावर फिरविली.
तिचा अर्थ होता – ‘यानाही आणावं येताना !’ राणुअकांना तो कळला. त्या तुस्ताच

हस्तल्या. मधाणासून त्यांना जे म्हणावयचे होते ते आता कुठे त्यांच्या ‘बाळमहाराजांच्या’
दखलेला आले होते.

“येतो आम्ही !” संभाजीराजे महालाबाहे पडले.

एका कुणविणीने मार ठेवलेल्या चांदीच्या शाळ्यावर सरणेस घालून तो उच्चसूत
चांदावर घेला. हाती कुंकवाचे कंडे घेतलेल्या राणुअका, येसुवाई, दुर्गाबाई परीशी
कुणविणीचा तांडा घेऊन वाड्याबाहे पडल्या.

संध्याकाळी पुराच्या वेशीवर असलेल्या भावेश्वरीच्या आवारात तोडवाच्या बदुकीचे
बार दणदणू लागले. वीर पिवारा घेतेलेले संभाजीराजे बदुकीचा दस्ता उंटव्या खाल्याला
आवळून, डावा डोळा मिटत पिंपळावरच्या श्रीफळांवर बार टाळू लागले.

एकसरीने त्यांनी श्रीफळांचा पंचोत्ता कोडला. फळांच्या कवळ्यांच्या ठिकळ्या
पाराखाली उतरल्या. श्रीफळांतील पाण्याने पिंपळपाने न्हाऊन निघाली. आणि ते
बघताना कैठकीवर बसलेल्या येसुवाई व दुर्गाबाईची मनेही एका आगळ्याच भावेने
न्हाऊन निघाली ! किंवरंतीच्या सण असल्यामुळे आज शिक्काच्या बाड्याबाबर संध्याकाळी
मानाचे बक्के पडणा होते.

पुरातील पिलांजीच्या वाड्यात संभाजीराजांची ‘बुधभृष्णम्’ ची इस्री काळ्यशास्त्र
बैठक बसली. आज ‘राजनीतीची’ बांधणी करायची होती. प्रथाचा हा तर गऱ्या होता.

धूपदानातून गंधांगाल वळी उढू लगली. दाळनभर गरारत फिळ लगली. शांतता
पसरली.

परशरामपंतांनी कापडी अस्तर असलेल्या कोळा कागादावर हस्तलेख लिहिला –
‘ १ द्वितीयो ५ प्लायः ।’

राजनीती:

“पंडित, ‘राजा’ म्हणून जो म्हणतात त्यास कोण कोण लक्षणांची जोड लागेत ?”

उमाजी पंडितांना संभाजीराजांनी सवाल घातला.

“जी” संगोराज्या अडंगीकाळच्या कामंदकीय नीतिसाराची पाने उल्टी टाकीत कर्ही
वेळाने उमाजी म्हणाले, “झोध, लोध, धोध, दोह याचे स्तंभन केळेला, वृद्धांच्या
हितोपदेशांनी संपत्त झालेला, स्वतः संपादन केळेल्या गुणाचा असा राजा असावा.”
हारीने समर माडलेल्या अडंगीवरच्या प्रथ्यंची पाने संभाजीराजे उल्टी घालू लागले.
परशरामपंतांच्या कानातील भिक्काळीकडे बघत संभाजीराजे राज्यकांगाचे

प्राजकरकडे काळ्यवेदीवर उधळू लागले –

मेघाची, मतिमान, दसः, क्षमावान, क्रजु –
बुद्धिमान, साक्ष, क्षमाशील, मृदु अंतःकरणाचा.”

धर्मतिथा अपि न असूयकः –
धर्मशील पण असूया नसलेला

स्मरणत्युपकृतं, वृद्धोपसेवी यः -

केलेले उपकार जाणणारा, वडिलधान्यांचे अनुसरण करणारा.”

शूरो न व्यसनी- शूर असूनही व्यसनी नसलेला ! ”

अविसंवादी, दीर्घदर्शी, जितक्रोधो, जितेन्द्रियः।

विसंवादी बुद्धी नसलेला, दूरदृष्टीचा, क्रोध जिंकलेला आणि इंद्रियावर कब्जा पिळविलेला असा राजा असावा.

“ कविराज, अशा राजाचा राज्यकारभार कोण भातेचा असावा ? हा विष्णुपुराणातील श्लोक केवढा गोमटा आहे ! ” मध्येच थोंबून संभाजीराजांनी कुलेशांना नजर दिली. स्वतःला आवडलेला श्लोक ते वाचू लागले -

“ नातिदण्डो न निर्दण्ड -

अतिकायदेबाज नसलेला व कायदा एकदम ठिलाही न टाकणारा.

व्यवहारे समः प्राप्ते पुत्रेण रिपुणा सह।

गणिम असो व साक्षात् स्वतःचा पुत्र असो, व्यवहारात दोघांशी समतोल असणारा ! ”

त्या श्लोकाबोवर महाराजांच्या आठवणीने संभाजीराजांची मुद्रा अभिमानाने कशी फुलून उठली. भारल्यासारखे ते राजलक्षणे पुढे सांगू लागले -

“ लोकाधारः, दुष्प्रियिः -

- तो ख्यतेला आधार देणारा आणि दुष्टंचे निर्दलन करणारा असावा ! ”

“ वाहवा ! ”

“ छान ! ”

“ उत्तम ! ”

कुलेश, केशव पंडित, उमाजीपंत सांन्यांनीच त्या मर्मी राजलक्षणांना एकदम दाद दिली. मुद्रेवा पुनर्वेचा चंद्रधात्रा झालेले, स्वकुलाच्या अभिमानाने ढोळे तेजाळलेले संभाजीराजे पुढची राजलक्षणे सांगणार तोच त्या दालनात पिलाजीमामा प्रवेशले.

“ युवराज, भाईर सदरेला सुध्याचा कुणबाऊ ख्यतावा दरसनासाठने खोलंबलाय. त्येंची कायतरी फिर्यादी अर्जी हाय.” ही बैठक लवकर उठणार नाही हे हेरून पिलाजीनी हे धाडस केले होते. जमल्या बैठकीची साखळी तुटली.

“ आम्ही सदरेला येतो आहोत. वर्दी द्या त्यांना मामासाहेब.” संभाजीराजे स्वतःशीच हसले. आणि ‘ लोकाधारः ’ कळेल न कळेलसे पुटपुटले.

“ पंडित, आम्ही आलो.” संभाजीराजांनी ऐन रंगाला आलेली काव्यबैठक सोडली व ते सदरेच्या रोखाने चालू लागले. बाहेर उभे असलेले रायाजी, अंतोजी व खंडोजी

बल्लाळ त्यांच्या पाठीशी झाले. सदरेवर आलेल्या युवराजांना, मुंडी पागेटी घातलेल्या, लंगोठ्याधारी धा-वीस कुणब्यांनी मुजेरे दिले. संभाजीराजे सदरी बैठकीवर बसले. खंडोजी, रायाजी व अंतोजी त्यांच्या दुतर्फा अडब धरून उभे राहिले.

जमले कुणबी काही बोलतील म्हणून संभाजीराजांनी त्याच्यावर नजरफेर टाकला.

त्या सगळ्यांच्या माना खाली होत्या. कसळ्यातरी काळ्या, दाट कांबलीखाली ते मातीत खपणारे जीव डालल्यासारखे दिसत होते. संभाजीराजांनी खंडोजी बल्लाळला नजर दिली. तिचा रोख पकडीत खंडोजी पुढे आला. कुणब्यांना महणाला - “ कुणीतरी म्होरकं होऊन बोला. जी असेल ती फिर्यादी रुजू घाला. ”

त्या जमावातील, कानकले चुन्यासारखे सकेत झालेल्या एका म्हातान्याने काळीज बांधून जबान खोलली, “ पर आमासी न्याव मिळंल का कसं ? ”

“ बोला तरी.” खंडोजीने त्यालाच चुचकाराला.

“ सरकार, आमी धरनी मायंची ल्येकर, आपुन आमचं बाप. औंदा माय कोपली. शिवारं धरली न्हाईत. सरकारचा धारा गुदरायचा त्ये निभत न्हाई. गावकामदाराला हातापाया सांगिटल. त्यो कानाला हाताचं टाळ लावून रिक्यामी जाला. गडावं हो पायाशी घालावं म्हून घ्येलो. पंत, सुरनिसांची भेट घ्येतली. त्ये म्हनलं, ‘ ह्यो सरकारी धारा हाय. होतर मूट-सवलत माणा. पर त्यो गुदराय पायजे.’ मायबाप, काय न्हाई आमाकड ! धारा गुदरायचा तर दाव्याच्या गुराढोराचा इक्रा कराय पायजे. ढोरं आमा कुणब्यासी ल्येकरांगत. काय करावं धनी ? ईस कोसाचा पल्ला टाकून आलो. मायबाप, म्हाराजांच्या माधारी आमासी ठाव द्यावा. धारा औंदा माफ करावा.” डोळ्यांच्या कडांना पाणी धरलेला म्हातारा कमरेत झुकला.

“ लोकाधारः ! लोकाधारः !! ” कुणीतरी संभाजीराजांच्या मनात आठी हातांनी भंडाऱ्याच्या मुठी उधळू लागले. त्यांची कविमुद्रा पालटत पालटत निघरी राजमुद्रा झाली. ऐकणाऱ्याला दरारा बसावा असे निश्चयी बोल त्यांच्या ओठांतून सुटले -

“ खंडोजी, या समस्तांस आम्ही कुल धारा नाफ केला असे ! असे जे जे कोणी असत त्यांसही तो माफच असे ! यासाठी रोखे सिद्ध ठेवा. दस्तुरासाठी आम्हास रुजू करा. खासे हारकारे निवडून ते टाकोटाक गावचे गाव जातील तसे करा.”

“ जी. आज्ञा.” खंडोजीने झुकत ती लोकाधारी आज्ञा वरच्यावर झेलली.

“ बाबा, या तुम्ही आता. तुमचा धारा तुम्हास माफ आहे. काही अडले-नडले तर अनमान न करता आम्हास भेटा. आमचे दरवाजे तुम्हासाठी खुले आहेत.”

संभाजीराजे उठले. भरून पावलेले सगळे कुणबी कमरेत झुकले. आता त्यांच्या पाठीवर चितेची काळी कांबली नजरही.

पुन्हा बैठकी दालजाच्या रोखाने चाललेल्य संभाजीराजांच्या डोळ्यांसमोर सुर्नीस

आणगर्जीची चर्या मात्र एकस्तारखी नाहीली. “ हा माणूस आगहास खूप नड लेणार ! ” अंकेना देपावता खंड्या पक्की उडाला. त्यांच्या मानाच्या गांगासागरात डुळला. मासोळी मटकावृन आपली लोंब चोच साफ करीत नियतीच्या आंब्याच्या शाडावर जाऊन बसला.

संभाजीराजे पुढी पैंडिंताच्या मेळ्यात येऊन बसले. हातातील गुलाबकळी त्यांनी निघयतीवर दू ठेवून दिली. डुळ्येलेल्या मानाच्या अवस्थेतच त्यांनी, तिझुल बसलेल्या घरशरमपतंगांमध्ये भरतपुराणातील निवडोचा श्लोक सांगितला –

“ यद्यपि अल्पतं कर्म तदपि एकेन दुष्क्रम् ।
पुरुषेण सहायेन किमु गज्यं महोदयम् ॥

— लहान का अंसेना पण अवद कर्म करणाऱ्या पुरुषांच्या साहाय्याने कोणते राज्य मोठे होणार नाही ? ”

अनेक भाववानांची जाळी चेहऱ्यावर पसरलेल्या संभाजीराजांना, त्यामुळे आणि मोळळून गेलेल्या बैठकीतल्या पैंडिंताना कुणालाच कल्पना नक्हती की या केळी छत्रपती महाराज शहाजाणांच्या घजरात, तोन भांडजाच्या कल्लोळात, सुलबाज, आणि नाना औजावटा चालला निशाणाच्या हळी समोर तेवून, पांडन्याशुश्रूष विजय घोड्यावर मांड जमदून, पश्चिम वेशीदून भागान्नाराव व्रेषेशत होते. त्यांच्या पाठीशी हजारेचा मावळी फौजावटा चालला होता. तानाशहारी कुलबशाही रथ्यत हक्केल्यांच्या सफेल्यात येऊन दाटीवाटीने मणाठांच्या सर्जी राजांचे दर्शन ठोळाभार घेत होती.

शृंगपुरात ‘बुधभूषणमध्या’ द्वितीय अध्याय संपत होता, भागानगरात महाराजांच्या हयातीचा ‘शिवभूषणमध्या’ शेवटचा अध्याय सुरु होत होता !

‘पिश्चकनीति’ हा बुधभूषणमध्या तिसरा अध्याय बांधून झाला. बैठक उटू घातली. सोरे पैंडित संभाजीराजांना अदब देऊन जाळा निघाले, पण केशव पैंडिंताच्या मरी काहीती होत घोळत असल्याने ते खोळक्याले.

“ बोला केशव पैंडित, काय बाब आहे ? ” पैंडिंताना काहीती बोलायचे आहे हे ताइन संभाजीराजांनी विचारले.

“ एक ... एक अर्जी आहे युवराजांच्या चरणी. आज्ञा होईल तर पेश करू. ” केशवपैंडित अडखलत म्हणाले.

“ बोला. ”

“ पुरात कालिमातेचे एक शिक्कोगी भक्त आहेत. युवराजांच्या दरशनाची ते हळ्या करतात. आज्ञा झाली तर ... ”

“ बेशक. पैंडित, घेऊन या त्यांना एकवार.” संभाजीराजांनी संमती दिली.

एक दिवशी पाण पैंडित कालिभक्त शिक्कोगी व त्यांचे शिष्य गणेशभृत जांभेकर थांना घेऊन वाड्यावर आले. शिवयोगांनी अंगी कफळी धारण केळी होती. रुद्राक्षालेने जेत्या केशवपैंडितानी शिवयोगांना संभाजीराजांच्या बैठकी दलनात पेश करताच युवराजांनी पुढे होत कालिभक्ताचे पाण शिवले.

“ यज भद्रकाली॒ ” म्हणत शिवयोगांनी संभाजीराजांच्या टोपावर आशीर्वादाच्या हात तेवला. योगांच्या हाताला थरून संभाजीराजांनी त्यांच्यासाठी खास मांडलेल्या व्याघ्राजिनाच्या बैठकीवर त्यांना आदराने फसते केले.

“ युवराज, एक संकल्प मनी आहे.” मिटल्या डोळ्यांचे योगी आभाळ कळजात घेण्याच्या बोलीत बोलले.

“ जी. आज्ञा व्हावी.” संभाजीराजांनी शिवयोगांसामोर गर्दन झुकती केली.

“ या राजवास्तू माता भद्रकालीची प्रतिष्ठापना व्हावी. तुमच्या वीर हातांनी तिला खोग मिळावा. ”

“ जी. आज्ञा प्रमाण.” संभाजीराजांनी शिवयोगांसामोर गर्दन झुकती केली. मंडुड झालेले शिवयोगी व गणेशभृत निरोप घेऊन वाड्यातून बाहेर पडले. शिवर्यांच्या वाड्यावर कालीच्या प्रतिष्ठापनेची जोरदार तस्यारी सुरु झाली. पिलाजीपामा, गणाजीराजे व खासा संभाजीराजे यांनी देखू देऊन प्रतिष्ठापनेचा साधन संजाम सिद्ध केला. पुरातील खसवी शिलावटाने कृष्णवर्णा कातळ पारखून, अंगावर धावून आल्यासारखी वाटावी अंगी भद्रकालीची पुरुषभर उंचीची पूर्णी खोदली. शिवयोगांनी शोवलेल्या सुमुहूर्तीवर, महाकालीची ती मूर्ती वाजतागाजत वाड्यावर आण्यात आली. तिला रक्तरंगी आसवाक चढविण्यात आले होते.

रणाभूका, येस्वाई, राजकुरबाई यांनी आपल्या भरल्या उडवांच्या हातांनी भ्रद्रेची ओटी भरली.

शिवयोगांनी एका तबकात टेवलेली नंगी तेग उच्चलून ती संभाजीराजांच्या हाती दिली. भ्रद्रेच्या डोळ्यांना डोळे जोडलेले संभाजीराजे भारावल्यासारखे धीम्या कदमी पुढे झाले. मातेसमार गुडघे टेकीत त्यांनी आपले कपाळ क्षणपर फक्सबंदीला घिडविले. पण माथा वर घेत हातीची तेग कापालाल लळवली. हत्यार डाळ्या हाती पेलून ‘जय भद्रकाली’ अशी भावक फोडून त्यांनी उजव्या हाताचा अंगाठा हेत्याच्या पाणीदर शिक्लेवरून सकून ओढला. भोसलाई गमस रक्ताची धार अंगावरून उमळली. आपल्या राजवक्त्याच्या तवाना भोग भ्रद्रेला देण्यासाठी युवराजांनी ठिकक्ता अंगाठा तसाच तिळ्या चरांजवळ नेला. दुधाभ्रद्रेची प्रतिष्ठापना झाली !

रायगढ़ाक्र मात्र बोलेके शिजले गेले होते. महाराणी सोयराबाईच्या खासमहालातून बाहेर पडलेल्या आणाजी दोनोंनी एक क्लीबंद खिलिता विश्वासू खवगिराच्या हवाली केला होता. खिलित्यापेटी मजकूर होता – “महसुलाचे उमुलाचात युसराज कारण नसता घाल्येली करतात. खतेस सरकटीने धारा माफ केलिया सरकारी खजिना आबादन खाला ते कैसे क्वाचे ? ”

या क्षाराची कल्पना नसलेले छत्रपती महाराज तिकडे भागानगरात तानाशहरी म्हाजोने राजकरण बांधून, मुळुखमारीसाठी त्यांच्याकडून हवा तसा सुळूख काढून घेऊन, भागानाराबाहेर पडले होते. आदिल्शाहीवर चालून जाण्यासाठी, दूबर नवर पोचणारी महाभद्रा दुर्गाकाली मात्र आपल्या विस्फरत्या डोळ्यांनी हे सारे शातपणे बघत होती !!

शांगारप्पात संभाजीराजांनी भक्तिभावाने ‘कालीची’ प्रतिष्ठापना केली होती. रायगडाकर मात्र सुनीस आणाजी दत्ते आणि महराणी सोयराबाईसाहेब यांच्या मरी ‘कलीची’ प्रतिष्ठापना चालू होती !!

□ □ □

६८

पावदेवता भोवेश्वरीच्या मंदिरासमोरच्या आवारात अवधे शृंगारपूर लोटले होते. देवीला सामोरा येईल असा संभाजीराजासाठी बिभायती, निर्धा मांडलेला बैठकीचा चौथा सिद्ध केला होता. त्यावर मिदीला रेलू संभाजीराजे बसले होते. त्याचा भाग धरून पाठीशी पिलाजीमाझा, गांगोजीराजे, काहोजीराजे असा शिवयाचा पद्मना बसला होता. डाळ्या बालेला धरून केशव पॅडत, उमाजीपत, कवी कुलेश, उधो योगदेव, महादेव यांजी, परश्यामपत, खडोजी, अंतोजी, रायांजी एकटाकीने खडे होते. उजव्या बालेला मांडलेल्या जनानी बैठकीवर येसूबाईच्या आईसाहेब, येसूबाई, राजकुवाचाई, राणअंकला, दुर्गाबाई असा भोसले-शिक्कीचा जोड-जनाना बसला होता. त्यांच्या पाठीमाझे खांदाकर तबक तोलून धरलेली, आजवर घडलेले ‘मायदाळ’ मनात रोगळत असलेली धाराक उभी होती.

भोवेश्वरीच्यासमोर येईल असा, आंबवर्ती आणि श्रीफल्यांनी सजलेला हेळीचा सावरीचा स्टंप चांदणे आगावर घेत उभा होता. त्याला धरून आवाराच्या मध्यभागी येईल असा लेलकडांचा भाल मोऱ्हा हुडवा त्वचण्यात आला होता. हातशेणी रुदून त्यातील लाकडे पुरती जाळून याकली होती.

“धाकलं धनी॑ सणाच्या दिसाचा पान करावा. होळीला चूळ द्यावा.” होळ्यीसणाचा मानकरी, शृंगारपूरचा गवऱ्युव संभाजीराजांच्यासमोर येऊन आजीवाने म्हणाला. हातातील मशालीचा चूळ त्याने उंच उठवला.

युवराज संभाजीराजे बैठकीवरून उठले. पाचीन्या राजमोजड्या त्यांनी हल्केच उत्तरल्या. गुवाच्या हतातील चूळ आपल्या हाती घेतला.

“जय भ॒ वारी॑” गुण्यस्मरणाची भाक फौडून त्यांनी हुडव्याला पेटा चूळ दिला. हुडवा पेटला. दूर्घांची चांदण्यात ज्वाळांने रिखळे, तोबडे पक्षी उड्या घेऊ लागले. होळी शिळगाली. धाघालेल्या होळीच्या आगीशी इट घेण्यासाठी होळकरी खेळे सिद्ध शाळे. संभाजीराजे हुडव्याला पाठ न रावता हटता कदमानी बैठकीवर बसले. गुवाने पेटल्या हुडव्याला फेर घालीत चारी आंगनी श्रीफले रसरसत्या निखाच्यात फेकली. बेभान शाळेले हुडव्याल केले आगीभोवती विश्वासा घालू लागले. मरणाला कनवटीला लवणारे हात

卷之二

କୁଣ୍ଡଳିରେ ପାଇଲା ତାହା କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା

କାହାର ପାଦରେ ତାହାର ପାଦରେ ତାହାର ପାଦରେ ତାହାର ପାଦରେ
ତାହାର ପାଦରେ ତାହାର ପାଦରେ ତାହାର ପାଦରେ ତାହାର ପାଦରେ
ତାହାର ପାଦରେ ତାହାର ପାଦରେ ତାହାର ପାଦରେ ତାହାର ପାଦରେ

תְּמִימָנָה - תְּמִימָנָה - תְּמִימָנָה - תְּמִימָנָה - תְּמִימָנָה - תְּמִימָנָה -

“**لَا يَأْتِي** بِكُمْ مِنْ أَنْذِرٍ إِلَّا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ”
وَمَا أَنْذِرْتُكُمْ إِلَّا بِمَا كُنْتُمْ تَحْكُمُونَ”

جَلَّ عَزَّلْهُ كَلِيلٌ مُلْكُهُ كَلِيلٌ مُلْكُهُ

“**لَا يَأْتِي عَلَيْكُم مِّنْ أَنْذِرْتُكُمْ إِلَّا مَعَهُ مُّؤْمِنُونَ**”
الصافات: ٢٨٦

תְּמִימָה תְּמִימָה תְּמִימָה תְּמִימָה תְּמִימָה תְּמִימָה תְּמִימָה

କାହାର ପାଇଁ ଏହାର ପାଇଁ କାହାର ପାଇଁ କାହାର ପାଇଁ କାହାର ପାଇଁ କାହାର ପାଇଁ

תְּמִימָנָה בְּעֵבֶד אֲלֹהִים וְבְעֵבֶד אַנְשָׁה. מִתְּמִימָנָה כְּפָרָה בְּעֵבֶד אֲלֹהִים וְבְעֵבֶד אַנְשָׁה. מִתְּמִימָנָה כְּפָרָה בְּעֵבֶד אֲלֹהִים וְבְעֵבֶד אַנְשָׁה.

የኢትዮጵያ የወጪ ተስፋዎች አገልግሎት ተስፋዎች ተስፋዎች እንደሆነ ተስፋዎች

काही बेळ तसाच शांतेते गेला. आपल्या पदवकोटाचा पंखा करून तो हल्केव आपल्या गळव्याखोबती वारीत येसुबाई मुण्डाल्या, “आज वळिवाचा माण दिसतोय !”, त्यांना मुण्डायाचे होते, “आज स्वारीन नाही गेलं तर नाही का चालणार ?”

“वळीव अंगावर घेत, घोडा फेकीत रान काढाऱ्यातच शिकारीचा खार मजा.” तेवढात पिलाजीनि कारभारी सफेलीत आले. सुकृत त्यांनी वर्दी दिली - “कुणी एक हारकरण आहे. खासा युवराजसाहेबांना भेटाऱ्याची अर्जी करतो आहे.” मनात अनेक प्रश्नांचे मोहोळ उठलेले संभाजीराजे काही न बोलता कारभाराच्यांच्या पाठीशी झाले. येसुबाई आणि दुर्गाबाई आपल्या स्वारीच्या पाठुमोऱ्या मूर्तीकडे बघतच राहिल्या. “येतो आम्ही” असे महत्वाखेबीज स्वारी अशी कधीच निघून नाही गेली आजावर, असा विचार नाहीतरी येसुबाईच्या मनी आला.

संभाजीराजांनी घोडाईताला सदेवक फेश कराण्याची आशा कारभाराच्याना दिली.

घोडाईत शिकारीच्या सदेवसमोर आला. त्याने कुकून तसलीम दिली.

“क्या हे ?” संभाजीराजांच्या तोडून जरबी लोल उठले. “गुस्ताखी मुआफ हुक्म. आपको खलबतखानेमें मिळेनेका मुद्दे हुवम हे.” घोडाईत निष्ठापणे म्हणाला.

संभाजीराजांनी डावी उजवी गर्दन फिरविली. सदेवक असलेले कारभारी, परशरामपंत, खंडोजी सान्यांनी तिची इशारत पकडीत सदर सोडली.

“बोलो. वही हमारा खलबतखाना हे.” संभाजीराजे निधिराने संभाराच्या घोडाईताला निष्ठापत म्हणाला.

जरीबुद्दी तहबंद लखलखला. हमशाने त्या तहबंदाआड लफविलेला खलित्याचा फासलंबंद थेला बाहेर खेचला. हलक्या पावलांनी पुढे तेत त्याने कुकून तो संभाजीराजांच्या हाती दिला. तो खलिता औंगजेबाच्या दखलन स्वारीवर नामजाद सलज्जर दिलेखानाचा होता ! अकल्या प्रतातील तल्यावरून धाडलेला. आपल्या गोटात येऊन मिळण्याचे आवाह करणारा !!

त्यातील मजकूर वाचताना संभाजीराजांच्या भस्तकात मुंयाच मुंया धरल्या. हात शरथरला. “साक्षात मोाली गोटात : दिक्षिणेचा मुलूबू माणेयासाठी ? कसे ज्ञावे हे ?” कुवराजांच्या नाकपाळ्या कुकूल्या. शास चढीला पडला.

एका बंद दखलाचाल नजर रोखत संभाजीराजांनी दणदणती टाळी दिली. परशरामपंत आत आले. “पंत, कलमदान आणि खलित्यासाठी वळीच च्या.”

“जी.” परशरामपंतांनी आपल्या निटणीसी बैठकीजवळवे कलमदान उचलले. खलित्यासाठी एक कोरी वळी युवराजांच्या हाती दिली. समोर कलमदान ठेवले.

“या तुम्ही !” परशरामपंताना इशारत मिळाली. ते निघून गेले. आधारासाठी वळीखाली गोल निर्दी घेऊन संभाजीराजांनी पीस कलमदानात एकण व्यापार नाही. स्वारी हमखास बाहेर पडणार ! तेही पोळलेला हात घेऊन !”

डुबविले. क्षणपर ते तसेच राहू दिले. तेवढात मजकूराचा मेळ मराशी बांधून घेतला. कापडी अस्ताराच्या वळीवर खस राबहाताने अखेर उमदू लागली.

“मशहुरल अनाम, दाम दौलतहू, लखरे सालार दिलेखान सुमे दखलन बजानीव

ग. रा. युवराज शंभू उपरी विशेष -

खान मजकूरी दिल्हे खत पावले. ये समयास आमचे महाराजसाहेब मोहिमशीर होवोन मुळुखाबाहेर असत. मागील दौलतीची हलक जिमेदारी त्यांनी आमहावर सुपूर्द केली असे. बरी गत हेळून खलिता धालिला ! पण आम्हास आण -ईयान आमच्या बापजांदांचे. तुम्हाकडे येक हे कैसे मनी धाता ? ते होणे नाही ! जापिजे.”

तल्पत्या, समाधानी डोळांती संभाजीराजांनी खलिता एकदा नजेखाली घातला. वाळूची चिमट त्यावर शिवरली. आलेच्या फासलंबंद खैलीतच त्याची बळी सकवली. बसल्या बैठकीवरूनच ती थेली समोरच्या मोगली घोडाईताच्या रोखाने फेळली. त्या इमानी कुच्याने ती थेलेली. तसलीम देऊन तो सदेबाहेर पडला.

संभाजीराजे बैठकीवरून उठले. सदेवगो भित्रिला रेळून ठेवलेली घुणटी त्यांनी उचलली. मनातील शिकारीचा जोश आता पार ओसरला होता.

दार उघडताच खंडोजीने त्याना मुजर दिला. त्याच्या हाती धुराटी देत युवराज म्हणाले, “खंडोजी, आम्ही शिकारीचा बेत रह केला आहे. हारकाना वर्दी या.” खंडोजी चमकून आपल्या धाकल्या धन्याकडे बघातच राहिला. विळिवाच्या बेलगा धारानी टिपण धरले. शिकारीच्या वाड्यावून मोगली घोडाईत तशा धारांतही बाहेर पडला. दिंडीवाहेर ताण केलेल्या घोड्याचे कायदे त्याने सोडविले. घोडे पावसाला विचकून जागवे हलेला. त्याच्या खुल्यावर मराटाचा तमाचा लगावत स्वाराने त्याला शिवी हसडली - “इसकी मा ५ का !”

मोगली घोडाईत मांड जमवून उगवतीच्या रोखाने दौडू लागला. मागे शुंगापुरात विळिवाच्या पाठेन प्रवाहात घोडाईत तेवून !

त्याच्या पाठेन प्रवाहात शिकारीच्या वाड्यावून एक मावळी घोडाईतही बाहेर पडला. पुढीच्या स्वाराच्या घोड्यावून टापावरहुकूम तोही दौडू लागला. तो होता विश्वनाथ ! महाराजांनी शृगाएसुवार नेमलेला खास विश्वासू चाकर ! वारा, पाऊस, विजा कशाचीही पर्वी न करता ‘विश्वनाथ’ मोगली घोडाईत कुकूल्या गोटावून आल होता याचा माण घेणार होता. परम्पर रायगडी जाऊन त्याची खबर सुरीमस आणांजीच्या कानी घालणा होतात.

दरणीदाळनातील झोरेच्यावून बाहेरच्या निसाचिवे कोपलेले रूप बघणाऱ्या घेसूबाई पाठीशी उथ्या असलेल्या दुर्गाबाईना म्हणात्या - “आम्ही सुच्यून बघितलं स्वारिना आज वळिवाच्या माण दिसतो म्हणून. या पावसात विजाचा भरोसा नसतो. पण इकडू एकण व्यापार नाही. स्वारी हमखास बाहेर पडणार ! तेही पोळलेला हात घेऊन !”

“ દરવાજા લેદુન ધ્યા.” “પહાંચાવરચ્ચા ધારકન્યાંના સંભાડીરાજાંની સમબ દિલી.

“ રાયાંચી, અંતોજી આસ્પસ બલ્લિયાબે છા ઘેર ટાકળાર ! રાયાંચી કાહીલી રી શિજું બાતલે આહે. તુમ્હી દોષે પાલીંચે. યાચ પાવલી ગડકં કૂચ કરા. ખંડોઝી તુમચા દિમતીસ નિવિદીચે ઘોડાઝી દેતીલ તે ધ્યા. સુનીસ આણાંજી અણિ માસાંહેબાંચાવર ધારીંચી નજર ઠેવા ! આમચા બાબતીનિ કાહી કાણી આલં તર ટાકોટાંકીને આસ્પસ માગ દ્યા. ઇથું નિષાના કાપાફોલ્લાસ શેષકામાંચી જોડણી લાવેણ્સ જાતો આહોત અણી હુલ ઠેવા. ધારાઊલા યાંચી સમજ દ્યા. નિયા તુમ્હી.” સંભાડીરાજાંની દેશા ભાવંદંચે ખાંદે થોપટલે. ઉરભેટ દિલી. દેશિંહી ગાડેંધૂ. કાહી ન બેલાતા પણ સારે મનોમન ઊમ્હૂન બાહેર પડલે.

ત્યા દિવશી લુધા ટલ્લાલા લાગલી તસે શિક્ષાંચ્ચા વાડ્યાસુન ચાર ઘોડાઈત બાહેર પડલે. ભાવેશ્શરીચે દેકુલ માગે ટાકુન શુંગાપૂર્ચી કેસ યેઝીપર્ચત તે બાત્રેલુ ચાલુચાસારખે સાદિલુચાર ચાલીને ચાલુલે. કેસ માગે પડતાચ માત્ર ત્યાંચી જ્ઞાબેરે ચૌટાપ ઊછ્લ્લી. રાયાંચા આતા ધારચાચ ડાવ પ્રતિડાવાચર પડલા. નિયાંચ્ચા ઇચ્છેને ! પ્રતાષાઢાંચી એપાડાચા રોખાને !

“ કોણ આહે ? ” એક રાજબાંદી આવાચ દાલનાચા દરવાજાચા રોખાને ઉઠળે. રાયાંચા હંચાવર હંચારી હંચારા આત પેશ આલા.

“ ખંડોઝીના યાદ ફરારિં.” ત્યાલુ આજા મિખાલી. સંભાડીરાજે પુન્હા વિચારાત ફેંચા દેશુક લાગલે. કંદી કુલેણુ કુન્ચકળ્ણાત પડલે.

થોડ્હા બેલાંચ ખંડોઝી બલલાલુ દાલનાત આલા.

“ આજા ત્વામી.” મુણ્ણત ત્યાને પુરજા દિલા.

“ ખંડોઝી, એણાંચી અણિ અંતોજીસ ટાકોટાંકીને આમચા સામેને પેશ કરા. દેન ખાતાંજમેચે ઘોડાઈત પારખુન સિદ્ધ ઠેવા. એક જોખમીંચ કામ કરણ આહે.”

“ જી.” ખંડોઝી આલ તમા નિધૂન ગેલા.

“ કવિયાચ, તુમ્હાસ આઠવતો તો શ્લોક આસ્હી આય્યાન્ ‘ બુધ્યણમ् ’ મય્યે દ્વારબાસ લાબલેલા. મહાભાતાતલા. જેસા મનુષ ઇતરાંશી વાતો તૈસેચ ત્યાલુ અવદે સંચેપણાત. તે ધર્મસ્થ ધર્મનાચ આહે. ફસેવપણાચ ભારક ઠરતો. સંચેપણાલા કવી કુલેણાંની હોકારાંચી માન ડોલ્લબલી અણિ તો શ્લોકચ યુવરાજાંના પેશ કેલા –

“ યસ્મિન્યશા વરતી યો મુષ્યસ્તસ્તમિસ્તશા વર્તિલ્યં સ ધર્મ : ।”

માયાચારો માયા બાધિતય્ય: સાદ્ધુના પ્રલ્યુષેય : ॥

“ ત્વા ૩ । કવિયાચ, આમ્હી તેચ કરાવે મ્ણણતો.” સંભાડીરાજે બોલુ કોલુ તુલેણાંચા સમોર આલે. અપલચા હાતીચે ચંપકસૂલ ત્યાંની કુલેણાંચા હાતી ઠેવલે.

“ યા તુની કવિયાચ.” કસલ્યાતારી મનસુન્ધાને સંભાડીરાજે મ્હણાલે.

“ જો આયા.” કુલેણ બાહેર પડલે.

વિશવનાથ, આણાંજી દતો અણિ માતુશી સોયાબાઈસાહેબ યાંચ્ચા ચર્ચા આલદુન પાલદુન સંભાડીરાજાંચા મનાસમારે ફેર ધરુ લાગલ્યા. “ જેસા મનુષ ઇસાંશી વાતો તૈસેચ ત્યાલા અવદે બાળવિતાત ! ” યુવરાજાંચા મની કાહીલી બાંધુન પર્કે ઝાલે.

“ મુજા ધાકાંલં ધની.” રાયાંચી, અંતોજીચો દુશ્યાંચ્ચા ઇમાનાંચી જોડી સમોર બચાતાચ સંભાડીરાજે ખેચલયસરખે દરવાજાચા રોખાને. આપણનું ગેલે. દોષાંચાહી ખાંદ્યાવર ઝકુન હાતલ્લે ચે ઢાઢુન પ્રથમ ત્યાંની દેશાંના ચિનનભ નિષ્ખલે. ધારાઊની તી

બાંદી પોર ત્યાંના રામરાજાંસારખી ખાતાચીંચ વાલ્લી.

सोहन बैठकमहालत येत होते. पंडित मंडळीच्या सांगीत अष्टदश पुणांवर चर्चा करीत होते. कालीमारी पूजा बांधीत होते.

पुणासाठे आता चाणालेच अंग घरले. एके दिवशी आपल्या डोबे उजवे असे दोया पार भिजलेल्या मावळाऱ्यांना संभाजीराजाच्या महाली रुजू करून खंडोजी बलाळळ बाहेर पडला. ते रायाड्याहून परतलेले अंतोजी व रायाजी होते. पाण्यांच्या कडांवरून घटपते पाण्यांवृच महालच्या उंची रुजायावर निश्चलवीत अंतोजी-रायाजीने युवराजांना अदब दिली. त्यांना बघताच रायाड्याचा करिना ऐकायला अर्धी झालेले संभाजीराजे त्यंच्याजवळ आले. “बोला.” राजाजा सुटली.

“धनी, गडावं सात म्हालंत बोट शिकवाय वाव न्हाई असा बंदेवस्त हाय. सुनिसांच्या दफतरावर हस्तांबंद पहारा जारी ठेवलाय. त्येंची शोरेल्या म्हालाकडं दे-जा वाडलीया.” अंतोजीने हाती लागले होते तेवढे पेश केले.

“गडावंने भल्या फोटेंचं हाकारे खिलंत घिऊन थोरल्या धन्यांच्याकडं कांदडी मुळकात कूच होत्यात.” रायाजीने आपल्या भावाची जोड देत त्यात भर घातली. “वाढावं काय चाललंया माग येत न्हाई पर... पर...” बोलता बोलता अंतोजी थांबला.

“पर काय ? बोल अंता.” संभाजीराजांनी त्याला धीर दिला.

“गडावं चाकरमान्यांत बोलवा उदलीया की ...”

“कसली बोलवा ?” संभाजीराजांनी त्याचा खांदा हाताच्या पकडीत आवळला. “हुमी... धाकलं धनी हूमी हूनं गलिम दिलेल्या गेटात जाणा !” अंतोजीने गर्दन पाडली.

“अंतोजी !” दोयाही गारउलेल्या गाडेंबळूंच्या अंगावर काया उठविणारी जर्बी गरिंजा संभाजीराजांच्या संतद ओठावून फुटली. जखमी वाघासारखे ते महालात असह कोंडीने केंच्या घेऊ लागले. अंतोजी-रायाजीला “या तुम्ही” असे म्हणायचेही भान त्यांना राहिले नाही.

पावसाळा परतला. धुक्याची शिंबंदी घेऊन थंडीने शृंगारपुरावर तळ टाकला. दसरा धूळन, सावलेल्या खळ्यांवर तिवडे उभाळून कुणज्यांनी मळण्या साधाल्या. भार, नंदीबेलवाले ‘गुब ५ गुब ५’ चा होल्साद घुमवीत वाडी-मजळांतून घिरू लागले. मोरिपिसांच्या उच टोय्या घारून थाट्या वाजवीत, वासुदेव भल्या पहाटेचं सुचातील येतेला जागवीत फिरू लागले. शास्त्रद्वे दिवस हूनून दिवाळस्तण मार्गे पडला. दिवस कासराघर वर चडला तीरी दल हातांवर चे विसत नसावे असे धुक्याचे वट करायचा जोर धरला.

पिलाजींच्या वाड्यावरक्नी सांजनैबूत शळून भवतीच्या रानकाळ्या झांदाटात बिली. एका चांदीच्या तव कात हुल्याच्या गरप अप माडुयाचा वाडगा घेऊन घेसुल्लाई आपल्या स्वारिंच्या सुखमहालात आल्या. तेवक चौंगीवर टेवताना त्यांच्या सोनपुलळ हातीचा चुडा किणकिणला. अंगीचा झरीबुंदी, चंद्रकली शाळू महालातील शमादानांच्या उजेडात शमापला. अंगीचवीती शालमामा लेपेटू घेतलेले, केस मानेवर छळणारे संभाजीराजे घेसुवाईच्याजवळ आले. काही न बोलता घेसुवाईनी माडुयाचा वाडगा उचलून स्वारिंच्या हाती दिला.

काळ्यांचंसिराळ्या गोमठ्या दिसणाऱ्या घेसुवाईना संभाजीराजे निखिलीतच गाहिले. खालच्या घानेने घेसुवाई पायथीवर पसरलेला उडेड पायाच्या अंगठ्याने उकरण्याची कोशिस करीत होत्या. भूळून पावलेल्या रानावरचे फळफळते पतंग त्या महालात मुजोरीने पुसून शमादानांच्या झांतीवर घालून घेत होते. ती उबदार शांतता केढीला मा घेसुवाईच्या म्हणाल्या, “हातव माडगा खोळबून राहिल्या !”

“तुस्त माडंगच का ? आम्हीही खोळबून राहिलेय !” मर्दानी पंद हस्त संभाजीराजांनी वाडगा ओठानं लावीत एक भुका घेतला. समायान पावल्यांने घेसुवाईनी त्यांच्याकडे एक कोंनी नजर टाकली. संभाजीराजांच्या मिशित हुल्याचा कण अडकून पडलेला बघून त्यांनी पटकून नजर खाली टाकून पदराचा शेव लाबगीनं अपाले हस्त दाबाप्यासाठी ओठात दिला.

माडगं चाखवू संभाजीराजे महालात केर थळू लागले. कमसल्यातीरी ओढीनं ते घेसुवाईच्या सामोरे आले. हातचा वाडगा घुंदी करीत म्हणाले, “च्या तुम्ही घिलेलं माडंग केवढं जमलंस चाखून बधा !”

संकोचून घेसुवाई तशाच उच्या राहिल्या होत्या.

“च्या आम्या ओठानी याला काही खारपणा नाही आलेला !” संभाजीराजे खळ्याचून हसले. इटका बसावा तसा हात पुढे करीत घेसुवाईनी वाडगा आपल्या हाती घेतला अणि तीर्थाचा घोट घ्यावा तसा एकाच दमात वाडगा रिता कलून, चांदीच्या तबकात तो उंवेला. तेवक उचलून त्या तरात चालून प्राळीलून पाणी लवायच्या आत बाहेरही पडल्या !

स्वतःवरच खेषनिहाल झालेल्या संभाजीराजांनी अंगावरचा शालमामा एकदा शाटकून पुढा लेपेटून घेतला आणि ते बैठकी दाळनात आले. त्यांना बघताच काही तरी लिहीत बसलेले कंवी कुलेश अदबीने उठले. “काय लिहिता कविराज ?”

“संकृत की कुछ समस्यापूर्ति हिंदेस्तानीमें हल करनेका यातन कर हा था स्वामी.” संभाजीराजे बैठकीवर बरमण्यसाठी चाळू लगले. त्या दाळमाच्या दाढ़बंद घिंतीला लागून काही हारे मांडले होते. ते तोडल्यांनी भरलेले हारे कुणज्यांनी वाड्यावर पाठविले होते. मुदाकाकडे पाठविण्यासाठी ते एकसारीने माझून बालेला ठेवले होते. सहज म्हणून

संभाजीराजांनी त्यातील एक टपेरे, पिकू घातलेले तोडले उचलले व ते बैठकीवर जाऊन बसले.

“ कविराज, एक समस्यापूर्ती सांडवाळ ? ” संभाजीराजांनी हसत विचारले.

“ जी. यत्न करेंगे.” कविराज हात नोंधून उभेच होते.

“ या फळास ‘ तोडलं ’ का म्हणतात ? ”

कुलेशांनी ते फळ थोडा वेळ निरखले. त्यावर विचार केला नि. जाव विला, “ हिंदोसतानी मे इस को ‘ बिबफल ’ कहते हैं स्वामी। सूर्य के विक्रमान यह पका हुआ करीतीरी.” हसत हसत संभाजीराजे बैठकीवरून अठले. तोडले मुठीत ठेवूनच थाळा घेण्यासाठी निघून गेले.

थंडीला कवेत घेऊन दाट चांदणे बाज्यावर उतरले. मध्यरात्रीचे प्रहटदोल पहून गेले. शाळ पांघरलेल्या संभाजीराजांचा डोळ्यास डोळा लागला नव्हता. महालात फेण्या घेऊन ते त्रस्त झाले होते. शामादानाखाली कितीरी पतंग फंख जाळून घेऊन, निवात पडले होते.

नेमकी त्यांची पावळे येसूबाईच्या सुखमहालासमोर थांबली. पहाचावरची अर्धिदणीली कुणाबीण त्यांना बषताच धडपडत उठली. पदर सावरू लगाली. “ आत वर्दी दे. आही आलोत.” कसल्यातीरी आकाशी विजेने संभाजीराजांचे डोळे मुऱ्यावर त्याचे लक्ष नव्हते.

नेमकी त्यांची पावळे येसूबाईच्या कुणाबीण त्यांना रोखाने चालू लागली. पहाचावरचे गडी त्यांना देत असलेल्या खेळलेली कुणाबीण त्यांना बषताच धडपडत उठली. पदर सावरू लगाली. “ आत वर्दी दे. आही आलोत.” कसल्यातीरी आकाशी विजेने संभाजीराजांचे डोळे वर्धी देमुन काढले होते.

“ जी.” कुणाबीण पाकोळीगत आत सटकली. क्षणभरातच परत फिरली. म्हणाली, “ जायाच हाईत.”

संभाजीराजे महालात आले. दरवाज्याला आडबद पडला. गज पावळांनी बांडे संभाजीराजे भोसले येसूबाई उच्चा असलेल्या मंचकाजबल आले. थेट मच्याकावर बसले. त्यांच्या छातीवरची कवड्यांची वरखाली काठाळी धरून उच्चा असलेल्या येसूबाईंगा नजर दिली. खाली मान धालून, चंद्रकळी शाळूचा मुख्यर पदर पेलून उच्चा असलेल्या येसूबाई अष्टमीची चंद्रकोर भवानीच्या भडाच्याच्या परदीत इच्छवत काढल्यावर दिसेल तशा दिसत होत्या ! आपली स्वारी करी नव्हे ते मध्यरात्र ठळल्यावर थेट आपल्याच महाली आली आहे हे त्यांना खेळूच पटत नव्हते. त्या पार गोंधवून गेल्या होत्या.

दृढगडती शांतता काही काळ कुचमून गेली. मग घोरट बोलीत संभाजीराजे म्हणले, “ आमचं एक काप कराल ? ”

“ जी.” खानदानी पदर नाचूक हलत्या.

“ काम सादिल्यार नाही.” राजरकाने पेच टाकला.

“ आही सारी कोशिश करू.” जाव आला.

“ हे एवढं ‘ तोडलं ’ आमहास तोडल पेसूबाईच्या समोर घरले.

संभाजीराजांनी मुठीत घरलेले पाडाचे लालावलेले तोडले येसूबाईच्या समोर घरले.

“ हंड ” स्वारी आपली थडा तर करीत नाही ना अशी शंका येसूबाईंगा आली. त्या हसत हसत म्हणाल्या, “ फा ३ र जोखमीनं काम खं. पण आग्ही ते हमवास करू.”

“ बधा. शब्द पताल ! ” संभाजीराजांचे डोळे लखलवुले.

“ तो भावेश्वरीच्या लेकरंतचा दिवाज नाही.” येसूबाईंनी कढवी आण दिली.

“ ठीक आहे. तोडा हे तोडलं. मात्र अट एकच आहे. हातांन वा हस्तरात नाही तोडायचं हे. फर नाजूक आहे ते. उतेकडं ‘ बिंबफल ’ आणि आपल्याकडं ‘ जनना फल ’ म्हणतात याला.” संभाजीराजे हसले.

“ अलबत. या कळास हवे कशाला हात आणि हस्तरात ? ” येसूबाई फळसातीने सहज बोलून गेल्या.

“ आम्हास वाटलच होता. तुम्ही नाही कर्दी माघार घेणा ! अं ? ” म्हणत संभाजीराजांनी हसले.

हातातील तोडले चटकन आपल्या दातोच्या पकडीत घड घरले निहारि ! ” म्हणत संभाजीराजांनी तरीही त्यांचा कावा येसूबाईच्या व्यानी काही आला नाही. भावडेणी त्या पुढे यात्या.

पटकन त्यांचे हात चाळवले. मा चुटपुटतच पुढा चिरवाले. त्या पार गोंधवूनच्या, ‘ तोडले ’ एवढे साधे. कसे तोडावे काहीच उमेसा ! त्यांच्या चर्येवर अनेक भावांचांनी रोपचमी सजली.

दातीचे फळ बाहे घेत संभाजीराजे खळाळून हसले. म्हणले, “ आम्ही नक्कोतो म्हणालो काम सादिल्यार नाही म्हणून ! ”

येसूबाई त्या बोलांनी खोल्यार डिवचत्या गेल्या. शामादानाच्या ज्योतीकडे बघत तोडले कसे तोडावे या विचारात पडल्या. ज्योतीवर थाळून घेण्ये पतंग फडकडताना त्यांना दिसले. त्यांच्या काळजात कसलीती खोल्यार थडपड उठली. अंगामर रोमांचक काटा उठला. केवढा चावटणा करायचा तो.” अशा अर्थाची एक कृतकोपाची नजर त्यांनी संभाजीराजांच्या फरीसाताळ्या खोल, पुष्ट मुद्रेवर टाकली. त्यांचे उमे अंग मोरापिसांचे जाले. डोळे निधरी, तेजवान ज्ञाले. दातांत फळ पुढा थरून संभाजीराजे डोळ्यांनी हसत होते. येसूबाईचा चंद्रवळी, गोल पुखडा हळ्युहळ्यु तोंडल्याकडे साकू लागला. एका आगल्या ज्ञानात जाताना त्या कुरुक्षेचे होले अंगाभूत लज्जाभावाने आवोआप मिटते शाळे. येसूबाईच्या कुंककळी दातांची पकड तोडल्यावर पडली. त्या छळवादी फळाचा आवेशाने येसूबाईच्या कुंककांनी हलचका तोडला.

गुजलाल सरशीत रस चार राजओंवर पाझरला. लाजून चू झालेली रस शुगरपुक्कर चढत चालली!

दिवसांनी एत्रीशी हातजमाई करून थंडीला पिटाळून लावले. पौषाचे दिवस आले. पॅडित संडर्डीच्या संतात काळ्याशब्द, गऱ्याकारण, धारवासुली यावरची चर्चा संपर्कवृत्त संभाजीराजे खबरा घेण्यासाठी सदरेवर आले. त्याना अदब देत परशरामपंत खडे झाले. खंडोजी बललाल, रायाजी, अंतोजी यांनी सदेच्यांचा बागला धारल्या.

“ बोला चिटणीस.” सदरी बैठकीवर आसन घेत संभाजीराजांनी सवाल घालला.
“ एंगणा, विशाळाड, तर्फ कोल्हापूर असा पन्हाळा सुम्बाचा बहुतेक सारा धारा जमांबद झाला आहे युवराज. पावसाच्या माहामूळ झाडीनं मावळतीच्या मुलुखातील काही शिवांत धुमणीला लगालीत. ते कुणाची तेवढे धारामाकीची अर्जी करतोहेत. परशरामपंतानी दस्ती करिना पेश केला.

“ त्या मुलुखाचा देख करून, शहनिशा घेऊन त्यांना धारा माफ करा.”
संभाजीराजांनी निवाडा दिला.

“ कनरंटक देशाहून हे खबरगीर रुजू झाले आहेत. त्यांनी थोरल्या स्वार्माच्या फतेच्या

खबरा आणल्या आहेत.” परशरामपंतानी खबरगिरांकडे नजर दिली.

निविला रेलेले संभाजीराजे पुढे सोहे तुंत्रा भरला.
“ सरकार, थोरल्या धन्यांनी होईदिगोरीच्या गनात कै. स्वार्माच्या समाधीचे दरशन घेतले. दानरथं केला.” एका खबरगिराने पुढे होत मुजरा भरला.
“ भूशत् बलानवय सिंधुसुधाकरः— सिंधुसागरसारखे बलशाली असलेले राजे शहजी.” संभाजीराजांच्या मनी ‘बुधपृष्ठम्’ फेर टाळून गेला. एका दगडी छत्रीसमर पुढे टेकून छत्रीला माथ भिडविलेले आबासाहेब त्यांना दिसू लागले. “ आमही या मोहिमेते आपल्या दिवतीला असतो तर आबासाहेब, आमहारही आमचा माथा त्या छत्रीसमर नमता करण्याब्बे भाय लाभलं असतं.” एक दुख्या निःशस सदरेवर उमदून विलाला.

“ कोलार, अरणी, तोणळ, गद्दा असा मुळूख मारून थोरलं धरी बेलवाडीला घिडलं. वाडीच्या गडीची रावण मरलमा देशाणीनं नेतां करण्याची शिक्कन केली. ईश्वर प्रभुदेशाच्या या विषयवा असरुन एक हृदयांवर आपल्या फैजेसंग मुकाबला दिला. असर्वी सखुजीराव या आपल्या सदावारां गढोवर कबज्जा केला. पर...” इसरा खबरगीर बोलला बोलता अडखळला.

“ पर काय? ” संभाजीराजांची उत्सुकता ताणावर पडली.

“ पर नाहुजी घसारला. त्येन गांडमुळ बाईची बेळज्जत करायची खटपट केली. थोरल्या धन्यांनी सम्मा तव्यामहारं त्येचं तावल्या सांडशीन डोळं जाळ्याची सजा फर्मावली.”

ते ऐकताना साच्या सदेवर शांतता पसळी.

“ बेलवाडी मल्लमालून म्हाराजोच्या म्हारे पेश करण्यात आले. तिच्या काढेत तिचं पुकुरां याक पौर हुंत. बाई धीराची हुती. घेट म्हाराजोच्या बैठकपिपूर पुढे झाली. म्हाराजोच्या मांडीवर काढेतेलं पौर ठिवून पिकान म्हाणाली— ‘गाढी जिंकलासा, हो गढीचा वारस दी सांबाळा आता. आम्हाला काढण्या घारहून टाक केलीत.’ त्ये एकताना म्हाराजांचं डोळं पाझारलं. मंडीवरच्या पोराला थापटीत धनी म्हणालं, ‘बाई, तुम्ही थोर आहात. आम्हास सैनीसारख्या आहात. ही गढी आसानी तुम्हास चोळीखणासाठी बहाल करतो आहेत! ’ म्हाराजोंनी मल्लमाची सुटका केली.” खबरगिराचा आवाज धरल्यासरखा झाला.

“ जादंबू! जादंबू! चिटणील, भावन... भायवान आहे तो बच्चा, ज्याला आबासांहेबाच्या मांडीवर बसण्याचा मान गिळाला. या खबरगिरास पेहावर जेक करा. संभाजीराजांनी खबरगिरांची कदम केली. ते निश्चून गेले. संभाजीराजे बैठक सोडायासाठी उदू लागले, एवढ्यात चिटणीस पडल्या आवाजात म्हणाले, “ कुणी एक थेलीस्वार आला आहे मोरलीरुन. भेट मगातो खांशाची.”

संभाजीराजोच्या कपाळी आळना घरत्या. डोळ्यांत नाराजी उतरली. तरीही ते शांतपणे म्हणाले, “ पेश करा ”,
मोराली पेहावर धारण केलेला हारकाता मदरेस दाखल झाला. तसलीम देत म्हणाला, “ खामो १ श, बाटेल त्या वाकडास खलबतात भेटत नसतो आम्ही. कोण काम आहे ? जबान पेश कर.” संभाजीराजांजे डोळे डिणगूलागेले.

“ हुजूर आपको खलबताखानामें मिळेनेका हुक्म है मुझे.”

“ खामो १ श, बाटेल त्या वाकडास खलबतात भेटत नसतो आम्ही. कोण काम आहे ? जबान पेश कर.” संभाजीराजांनी खलबताखानामें मिळेनेका हुक्म है मुझे.”

“ जी.” लट्टलत्या हारकात्याने तहबंदाआडाचा हिल्या मधमली थेलीचा खलिका पुढे होत संभाजीराजोच्या पायाजवळ ठेवला. थेलीची गाठ उकळून संभाजीराजांनी खलियाची वळी बाहेर घेतली. मजकुरावरून नजर दैडू लागली. तोच मायना— “ मशहूल अनाम, दामदौलतहू जोबहाहू शाहजहादा संभू— ” तोच मजकूर— “ आमहास येऊन सामील व्हांचे ! मराबू होइल ! ” दिलेखानाकडून आलेला. झटका बसावा तसे संभाजीराजे बैठकीवरून उठले. निखारा केकावा तसा तो खलिका त्यांनी हारकात्याचा अंगावर फेकला. विजेचा कोरडा फुटावा तसे राजबोल सदरेवर उठले. “ समर्जतो काय तुझा खान आहास ? माणिल खलित्यास जाब दिला. या खलित्यास हाच जाब. बेहज्जत होण्याआत चालता हो इथून.”

झणझण चालत संभाजीराजांनी सदर सोडली. तसेच आपल्या महालत आले. अस्वस्पणे फेर टाळू लागले. वारच वेळ त्यांना आपल्या महालत झोरक्याला त येसुबाई आहेत हे ध्यानीही आले नाही. जेव्हा आले तेव्हा ते त्याच्या रोखाने पुढे झाले. “ केवळपासूनच्या उच्या आहात ? ” त्यांनी हलकेच विचाले.

“ बराच दखत झाला. पण स्वारी आज नापाज दिसते.”

हितार्गट शाळू तसलीच चोळी, हिंवे चुडे अशा साजात हळदवाणीची नक्कालीची छटा अंगभर चडलेल्या भेसूबाई वेगवळ्याच दिसत होता.

“ कशासाठी केला आहे हा रानशुगार आज ? ” संभाजीराजांनी हसत विचाले.

“ भलंच. हा रानशुगार नाही. ही ‘ चोरचोळी ’ आहे. आमच्या आऊंनी केलेली .”

“ मतल्ब ? ” संभाजीराजांना ‘ चोरचोळीचा ’ मतलब कठवला नाही.

“ कुणाही परक्या खीला न कळविता आई आपल्या लेकिला चोरून लुगांड चोळी एकांतात देते तिला ‘ चोरचोळी ’ म्हणतात. ” येसूबाई हसून वळत्या झाल्या. तसेच वळताना त्यांच्या जडावलेल्या हालचालीने संभाजीराजांच्या ध्यानात सरा प्रकर आला.

सुंगारपूऱ्या नदीकाठावरच्या मठात शिवयोगी व्याघ्रार्थं अंशवलेल्या उच्चासनावर बसले होते. त्यांच्या पायाशी एकत याशीरव संभाजीराजे बसले होते. त्यांच्या दुहाती केशवभट व गणेशभट जांभेकर उभे होते. मठाच्या कोन्यात ठेवलेल्या दाढी धृपदानातून थुपची उग्रांगल वळी उत्तर होती.

“ युवराज, तुम्ही पुतत काळीची प्रतिष्ठापना केलीत. रोज भद्रेची पूजा अर्चाही होते. पण ही रुमर्दिनी. तिची यथायोग्य शांत झाली पाहिजे.” शिवयोगी धीरंगभी आवाजात बोलेले.

“ आजा छावी. स्वामी आदी कालिमातेची सांगल त्या रिवाजानं शांत करू.”

“ युवराज, पुरुष कितीही पारक्रमी असो त्याला इच्छी शतकीचं दाठबळ लागत. तुम्ही भद्रेसभोर ‘ कलशाभिषेक ’ करून भावक घालावी. त्याने तुम्हाला तंत्रमिदी मिळेल. पोटी देणाऱ्या अपल्याचं अभद्र टळेल. ” शिवयोगी जपमाळ ओढित राहिले.

“ जरी आज्ञा स्वामी. पण तंत्रमिदीचा मतलब नाही समजलो आही. ”

“ तोच नीट सपूर्ण घ्या. त्या भावनेनंच अभिषेक करा. तंत्रमिदी म्हणजे कर्ता पुरुष म्हणून परिवाराच्या पालनासाठी साध्य केलेले पुण्य कालिमातेच्या विद्यार्थ्याव्यो यासाठी कलशाभिषेक संगितला आहे. आहाला वाटतं तुम्ही हा सविध कलशाभिषेक करावा.”

“ जी. ” संभाजीराजे विचारात आले. भोड्या वेळाने म्हणाले, “ स्वामीनी कलशाभिषेकाचा तपशील व मुहूर्त केशवभट आणि गणेशभट यांना द्यावा. ”

“ युवराज कलशाभिषेक करणार ” सान्या सुन्यात ही वार्ता पसरली. तसीच ती रायगडी जाऊन पोचली. ती ऐकून सुनीनेस आणजी दतो सोयाबाईच्यासमर रुजू झाले. त्यांनी कलशाभिषेकाबदूल आपला अंदाज महाराणीच्यापुढे भेष केला –

“ आम्हास या अभिषेकात भला हेत दिसत नाही! शुणाऱ्यु जासू धू पाठवून वेळीच

याचा पाण घेण वितांच होईल. ” त्या सल्लच्यातुसार सोयाबाईची चक्रे फिरु लागली. रायगडवे नजवरबाज गोंधळी, कैराय्या चेवे वेष घेऊन संभाजीराजांच्या सुन्यात उतरले.

पौष शुद्ध एकावलशी तोंडावर ठेवून संभाजीराजांनी उपोषण केले. अभिषेकाचा दिवस उजाडला. वाड्यावर चौपडा दुड्डुहू लागला.

शिवयोग्याच्या पौरोहित्याखाली कलशाभिषेकाला सुरुवात झाली. वाजतात आजत भावेश्वरीच्या मंदिरातून कलश वाड्यावर कलशासामने बळीची बकरी पडली. कालिमातेच्या फूटीसमोर तादळाच्या चौकावर कलशाची स्थापना कराव्यात आली. खांदामोरवारी रक्तवर्णी उपरणे पांवरातेले, तपसेल नेटिवर नेटिवर नेटसेले तंभाजीराजे कालीला समोर धरून कलशाजवळ एका पाटावर बसले. चौरांगवर बसलेले शिवयोगी अभिषेकाचे विधी त्यांना सांगू लगाले. कैशवभट आणि गणेशभट यांनी राजकूळाच्या अन्मू धातलेल्या अपल्याचे अष्टुनिवारणाणी मंत्रप्रोष्ठ धरला. प्रसवणे संभाजीराजे आण्याने त्यांना संभाजीराजांसवर सिंचन करू लागले.

“ युवराज, आता शेवटचा अभिषेक करा. ” शिवयोगीनी संभाजीराजांना सागितले. “ कोणता ? ” अशा आशयाने संभाजीराजांनी त्याना नजर दिली.

“ तुमच्या पावन राजकूळे ! ” शिवयोगीनी गणेशभटांकडे पाहिले. गणेशभटांनी नागाची तलवार ठेवलेले एक तबक उचलून संभाजीराजांसमर धरले.

“ म्हणा. जय भद्रका ५ ली. आणि तुमच्या अंगव्याचे राजकूळे कलशाचक सिंचा. ”

शिवयोगीनी टोळे भिटले आणि स्वतःच मंत्रप्रोष्ठ सुरु केला.

“ जय भद्रका ५ ली. ” संभाजीराजांनी हत्याराला उत्तवा आगाठा देऊन ठिककृत्या गर्या राजकूळाचा अभिषेक केला. हात जोडून टोळे भिटले. त्यांच्यासमोर साक्षात भेद्यांची मृत्यी उभी ठाकली. जीव लावून तिळा ते ठोळाभर निरस्तुलागेले.

कलशाभिषेकाचा विधी संपला. चिपळून, सांगेश्वर, करवीर अशा देवस्थानातून आलेल्या ब्राह्मणांना दानरथं करण्यात आला. गोदाने झाली. या विधीने संभाजीराजांच्या पोटी जन्मास येणाऱ्या भोसल्यांच्या अंकुराचे अरिष्ट ठळणा होते... पण याच विधीने सुह युवराज संभाजीराजांतर अंदाज नेतेले अरिष्ट येऊन कोसळणार होते! कारण रायगडीची अखंड उतंड उतरून एक थेली सुलखाकडे निघाला होता. त्यांच्या कम्पशेल्यात खोबलेल्या थेलीत एक गुष खिलता होता. महाराणी सोयाबाईनी दिलेला. त्या खालिल्याचा मजबूर होता –

“ आता विषेष करोन लिहणे ते युवराजाबहूल. शृणारु त्यांनी आपाणास ‘ कलशाभिषेक ’ करवून घेतला. यास्तव की, ‘ आपले पुण्यवान जमदाते शक्य त्या ताकोटाकीने खालीवासी व्यावेशी ! ! मुलुखाचे कुल राज्यपद ते आम्हासच मिळावे’ ! !

मूरा तेंडवर आला तसे शुगारपुरावर चैतन्याची कशी झट्टी उठली. सुचात वार्ता आली होती. “कन्नाटिकमुझा खुनाथंते यांच्या देखोखीखाली सुरुई करून छत्रपती महाराज मुलखाकडे परतीच्या बाटेला लागले. दिविजयी छपती येतहित पावणेदोन वार्षांनंतर. जिंजीपासून गदा-तोरगळपर्यंतचे नवे राज्य उठवून.”

ही वार्ता ऐकतोच केवळजातीरी अमावर उत्साहाने संभाजीराजे वाड्याच्या सदेल अले. कारभारी परशरमपंथ, खंडेजी यांना त्यांनी थांद कर्मावरले. भ्रामर त्यांच्या तोऱ्हु आज्ञा सुरु लागला. “कारभारी, पुराच्या दिक्षिणेला ऑबवतीची वेस उठवा. तिथ चौधडा-नगान्वाची सिद्धत राखा. परशरमपंथ, आबासाहेबांच्या परतीच्या ताळाच्या रोजानं थेलीच्या थाडा. लिहा – आहुसी आगावानीसाठी, पाश्चात्य घेण्यासाठी शुगारपुरी वाटेला. डोळे लाबून आहोत. खंडेजी, निवडीचे घोडाईत हुशुती घेहाव देकून मिरु ठेवा. त्यांना आमच्या पाठीने दौडायचे आहे. तुम्ही आमच्या सोबतच राहा. कुचाराई करू नका. खासे आबासाहेब परतीला लगालेत.”

महाराजांच्या परतीच्या संभाजीराजांनी अंदाजाने धरलेला दिवस फुटला. पुण्यादिक्षिणेला, श्रीफळाचे तोण हिंदूलागी, ऑबवतीची वेस उज्जून निघाली. तिच्या बागलंना चौधडा, नारा सिन्द होता. घटका घरत्यासमोर, खाताऊ कुण्ब्यांनी गुळवा चढविल्या. भ्रामरीच्या कळळावर तिकोनी भागी पताका कळकू लागली. वाड्याचर राण्ड्राक्षा, वेश्वराई, दुर्गाविई यांनी ठेवण्याचे ठाण काढून साज केला. फरा दिवसांनी आज धाराकनेही टोपपदी ल्याड्याची घडी अंगावर मोडली. केसरी टोप मस्तकी शोभणारे, जरीबूचा जामा छातीवर दाटलेले, ठिक्कांचा मांडळोळणा चढविलेले संभाजीराजे राण्ड्राइच्या आईमाहेवाचे दरशन करून बाड्याबाहे पडले. खंडेजीने दौडीची जनावरे व संजामी घोडाईत मिरु ठेवले होते.

“जय भवानी!” असे पुण्युट संभाजीराजांनी घोड्याचर मांड जमविली. त्यांच्या मोगे पिलाजी, गणेजीराजे आणि खंडेजी यांनी जनाबरावर बैठकी घेतल्या. त्यांच्या पिलाडीला उमाजी पंडित, केशवराट, कवी कुलेश असा पंडितमेळा स्वर झाला. सर्वांमध्ये शंभर एक हुजराती घोडाईतनंती शिस्त घरली.

संभाजीराजांनी इशारत देताच सर्व पक्षांच्या आघाडीला असलेली, फुलमाळांनी सजलेली. पालखी भोयांनी उचलली. छत्रपतीना बैठक देण्यासाठी ती नेप्यात येत होती. पक्षक चालले, संभाजीराजे आपल्या दिविजयी पिलाच्या स्वागतासाठी पुराची वेस औलांइन कोसभर पुढे चालले. त्यांच्या छातीबरची माळ घोड्यालीबरोवर हिंदेकूलागली. मन अनेक आठवार्षाचर हिंककू लगाले. पावणे देन वर्षाची उन्हा-पावसातील मोहीम. आबासाहेब थकले असमील. पण तरीही ते हसत म्हणतील, ‘कशाला सामर्य याची तकलीफ घेतलीलीत? तुम्ही का परके आहात? कशा आहेत आपल्या सूनबाई?’ सर्वांसमने आमही कसा जाब देणार? मग ते मामासाहेबांना विचारतील. ‘कशा आहे

आमची कशा?’ हा शब्देशब्दांतील फक्क. आबासाहेब बोलत असले की बोलतेच राहावेत असे वाटते.

वेस मगे पडली. एक कोसाचा पलला आला. पालखी थांबली. पश्चक थांबले. मर्वं पंडळी पाथउतार झाली. घोडाईतांनी घ्यानातील तलवार वाहेर खेबल्या. खंडेजीने कमशेल्यात छत्रपतीच्यावर उपर्युक्त कारणासाठी सोनमोहराची खेली घेतली होती. तिच्यावर हात ठेबून त्यांने स्वारंची हातीने शिस्त लाबून घेतली. आबा शाट-ने शुगारपुरत उत्तराचा वाटेकडे पक्षकातील डोळा डोळा लगला.

प्रहर टक्का. सर्व कासरे. मगे टाकीत अ भावात चहू लगला. पालखीचे आवरण सणाऱ्ह तापले. फुलमाळा सुकल्या. डोळे, डोळे थकले. वर्दी घेण्यासाठी घाटात फेरेल्या खबरिगांपेकी एक दोडत येताना दिसू लगला. आशा पालवत्या. स्वप्न पक्षकाजवळ आला. संभाजीराजांनी लाबगाने त्याला चाचपला – “कुठवर आले?”

“धरी, आपला थेलीस्वरामाणी वाट कमुळे लगाले. आता दुपार टक्कली होती. मने कुचमली होती.

बन्याच वेळाने कदमबाज चालीने घोडा रेण्या थेलीस्वरामाणी नव्येत आला. त्याला बघताच संभाजीराजांनी आपल्या घोड्याचर झेप घेतली. पुढे होत त्याला गाठला. “कुठवर आलेत महाराजसाहेब? ” संभाजीराजांनी उतारीवळ सवाल घातला.

कसाबसा थेलीस्वरामाणी उतारीवळ सवाल घातला. मुजरा देत त्यांने मान डोलवली. कमसेची खेली संभाजीराजांच्या हाती दिली. गडबडीने संभाजीराजांनी खेली खोलसी. तीत खलिला होता!

“मतलब? ” संभाजीराजांच्या कपाळी आठव्याच आठव्याच घरल्या.

“धर्यांची... धर्यांची घेट जाली नवई. त्ये... त्ये सामनगड, कोलालारू, सातारा माणनि... पुण्याच्या वाटला लगाल्यात! ”

“पुण्याच्या वाटेस! ” संभाजीराजांची मुद्रा क्षणात बदलली.

“आजासाहेब अम्हाप सिसले? की रागावले अम्भ्याचर? की रागाडी काही घडले? ” शंकांनी संभाजीराजांचे काळीज थडथडू लगले.

“चला, परतू या.” एक चांदीच्या कडवाचा वृद्ध हात संभाजीराजांच्या खांद्याचर चढला. आजवरची अदब चालूला ठेवून आठव्याच जावताचा व्यथा जाणलेला तो हात पिलार्जीचा होता.

पश्चक परतले, आता आंबवतीच्या वेशीवर सांजेची काळी शाङ्कट उत्तरली होती. त्यामुळे तोण नीट दिसू येत नक्कते. कुण्डांनी चढविल्या गुळा खाली घेतल्या.

कुण्डांनी चक्कीची काही न बोलता संभाजीराजे आपल्या महालत आले. त्यांच्यामागून कधी नव्ये ते आज गणेजीराजे येताहेत हे त्यांच्या ध्यानी आले नाही. महालत शामदाने जब्त होती. संभाजीराजांनी इच्याचा टोप चोरावीच्या तबकात उतरला.

“युवराज...” गणोजीन्च्या आवाजाने संभाजीराजे दचकले. तीरीही स्वतःला साकरीत म्हणाले, “बोला.

“युवराज, खोरखरच तुम्ही नावप्रमाणे शंकशसारेबे सांबःभोढे आहात.”

“मतलव ?” संभाजीराजांचे मानेवर रुळणारे केस डोलले. त्यांनी गणोजीन्च्यावर नजर रोखली.

“आम्ही सांगतो काय झाले आहे ते. छत्रतीनी ही वाट का टाठली ते. तुम्ही कलशाभिषेक केलत तो छत्रपतीने काही बोवाईट ल्हावे म्हणून अशी बोलवा रायगडवार उठली आहे. स्वतःला गज्जपद मिळावं म्हणून युवराजांनी कलशाभिषेक केलाय, असे गडावर बोललेले जाते आहे !”

“एणो इंजी, बस्स करा हे.” दोन्ही कानंवर तळहात ठेवून संभाजीराजे केवढे तरी थरकरते ओरडले.

“संभाजून असा एवढंच सांगतो आम्ही.” गणोजी निघून मेले.

संभाजीराजांचे रत्नबंधवाळ काळीज तडफडू लगाले. आणजांनी दसो आणि मासाहेब सोयराजाई यांच्या मुळा त्यांच्या ठोळ्यांसमोरून हटता हेट्नाला.

“काय झाले ?” येस्याई आत येकून बराच केळ झाला होता.

त्याना काहीच न बोलता संभाजीराजे झोरकशारी आले. बाहेरचा मिठ काळोख निखू लगाले. त्या काळोखातून शुश्र नेसूची आकूती - थेट आकुंसारखी दिसणारी आपल्या रोखाने येते आहे असा त्याना भास झाला. ते पुट्युले, “बरं झालं आज तुम्ही ह्यात नाही ते !”

पाठीशी उच्चा असलेल्या येपलुळूळूच्याकडे वरून संभाजीराजांनी छातीचर्वी कवड्यांची माळ उतरली. ती येसुवाईच्या हातावर ठेवीत ते केवळयाती पडल्या आवाजात म्हणाले, “हा मोलाचा डाग वागावायला आम्ही कविल ठरु की नाही भय वारतां ! तुम्हीच ते अधिक साभावळाल !”

दिवसभर शक्तल्या, सजल्या शुंगापुणाला काळोखी रात कवेत घेऊ लागली ! खिळ संभाजीराजांची पावले दुगांचाईच्या सुखमहालालकडे चालली.

रायगडावर छत्रपतीच्या खासेवाड्याच्या संदरेला खलबत बसले होते. बाहेर आदीच्या धागा कोसळत होता. दक्षिण दिविचय करून रायगडी परतलेले छप्रती साच्या कमरखान्याचा शांतपणे करिना घेत होते.

संदरेत मोरोंपंत फिळे, आणजांनी दसो, रावजी सोमनाथ, प्रलहाद निराजी, बालाजी अवरजी, गंगाधरं पंत हणमंते, हेबीराव मोहिते, अशी शेलकी मंडळी होती.

“महाराज, पंतांनी नासिक, यंबवकचा मुलूब लुटीला घातला.” आणजी दरोनी

मोरोंपंतांची कामगिरी रुख केली. बालाजी अवरजीनी फिरंगी, कुत्तवशाही, टोपीबद्द यांच्या दरबारातून आलेल्या निवडक पांचाचा तपशील फेण केला.

प्रलहाद निराजीनी निकाली काढलेल्या महस्ताच्या कथल्यांचा इतान्त दिला.

राजपाणा, खिलेखिना, शिलेखिना असा चर्चेतून खलबत धारावसुलीवर आले. धारावसुली आणजीन्च्या अख्यारीत होती. त्यांनी या खाल्याचा करिना देवाना युवराज संभाजीराजांच्याबाबत तळकर मौदविली, “महाराज, युवराज हस्तक्षेप करतात. आम्ही त्याची बेळीच स्वामीना करूपना दिली आहे.”

“कोण भातेचा हस्तक्षेप करतात युवराज ?” महाराजांनी शांतपणे आणजांबना विचारले.

“रयेस मनमारी मूर देवात.” आणजी उतरले.

“आपणहून यतेकडू येकून सूट देवात की रात जाते त्यांच्याकडे सूट माणथास ?” छत्रतीनी घेर टाकला.

“स्वतःच जाते त्यांच्याकडे.”

महाराज हसले. आणजांबची ढूक त्याना न दुखविता त्यांच्या पदरी घालप्यासाठी गोमट्या बोलीत म्हणाले,

“आणजी, धारावसुलीने खाते तुमच्याकडे. यतेच्या काही अडीअडचारी असतील तर तिंन मुमच्याकडे याचला पाहिजे ! ती युवराजांकड का जाते ध्यानी नाही येत आपच्या !”

आणजांबी चमकले. गुमान झाले. मा महाराजच त्यांना सावरीत म्हणाले, “आणजी, यत आपली देव तीच आगहास लढते हात पुण्यविते. आपले अंजारखाने धनयाचानी भरते. गिनिमाळ्या धोडधावेत टापांखाली राडली जाते ती तीच, तिची सुखदुळे तुम्ही-आम्हीच जाणली पाहिजेत. प्रसंगी तिला धीर, दिलासा दिला पाहिजे. युवराजांनी तसं केलं असेल तर त्यात गिरवाका अस आम्हास काहीच वाटत नाही. आम्ही जातीनं घेऊ त्याचा मागा.”

“जी एक परिनं ते ठीकच आहे. पण दिलेसारख्या प्रत्यक्ष गनिमाशी जेळवा युवराज खलिल्यांची हातमिळवणी करतात; साझात स्वार्मिळ्या जिवाचं बंकाईट व्हावर म्हणून शाकपशीयांच्या भरीला पडून कलशाभिषेक करतात तेज्ज्वा आगहाला शंका येते. आणजीनी मनाच्या तळवटातले काजळ्याले सफाईच्या भाषेत बाहुंद काढले. ते ऐकताना महाराजही गंभीर झाले. काय बोलावे त्यांना सुवेना. सारे खलबत चाळवळले.

“याची शहानिशा करून घेतलीत तुम्ही आणाजी ?” छत्रतीचे सावधण बोलूले.

“ जी... आमच्चावर स्वामीनी मोणविलेल्या कार्यात आही कुचाई कस्ती करावी ? ”
सदरेवर शांतताच शांतता पसरली. कुणाला काय बोलावे कळेना. अशात मोळवा धीराने हंबीराजांनी आपली मसलत पेश केली, “ आणगाजीनी केल्याली शानिशा गेर न्हई असायची. पर आम्हारनी वाटते एकडाच धन्यानी युवराजास्तीच सामने याद बोलवाव. जेवे असंल नसंल त्याचा साफ जाव विचारावा. ”

खलबतातील किंतीरी जणाना ही मसलत मनोग्रन पटली. तशा मानाही डुल्या. पण छपतीच म्हणाले, “ हंबीराव, तुमच म्हणणे पतं आम्हास. पण — पण तुम्हाला वाटते जर ख्वारवच असं असेल तर युवराज आमच्चासमोर ते मान्य करतील ? ” आणि तसं नसेल तर आम्हीच हे विचारतो अहोत याचा कोण कथाव बांधतील ते ? जवळची माणस आमच्चा शब्दाच्चा ऐप्रतलब लावून कशी विश्रातात हे नेताजीच्या आणि प्रतापाचाच्चा बाबतीत पारखलं आहे आही. दोनदा योळेले हात तिसच्यांदा पोळू घ्यावेत ? तेही युवराजांच्याबाबत ? कैसे व्हावे ? ” छत्रपती अस्वस्य शाळे. कुणीच काही बोलेनात तसे तेच म्हणाले, “ आम्हास कलशाभिषेकाचं कोणतच भय नाही वाटत. तसा मिर्झा राजा रजपूरही आपल्या कुलदेवी चंडीला लक्षा शिषेक करूनच आम्हास नेस्तानाभूत करप्यासाठी आला होता. आमच्चा जिवाचं जे बरवाईट होणं असेल ते कुणाच्चा इच्छेन नाही. ते साक्षात जगदेव्या इच्छेनांच होईल. पण आम्हास धारा वाटते ती या राज्याच्या बोवाइटाची. युवराजांच्या मनी सिंहसनाची हवस उठली असेल आणि ते दिलेसारख्या कडव्या पठणी गनिमाझी हातजोड करीत असतील याची खारतजगा झाली तर आम्हास रक्ताचं नांत पाते सारून त्याचा बंदेबस्त कठोरपणे करावा लोगेल ! त्यापूर्वी त्याना एक संधी देण्याचं आमचे मनी आहे. आजवर आईन कौल दिला तसं करीत आले. तसंच करू. ” छत्रपती थांबले. त्याचा निधार बघून आणगाजीचे ओळे लऱ्यालेले. सदर उठली. मानकरी खासेवाड्याबाबूहेर पडले. आणगाजी दतो मुजंचांत लऱ्य नव्हते. मनोग्रन ते एकाच गोष्ठीचा अंदाज घेत होते. “ महाराज युवराजांना एक संघी देणात ती कोणती असावी ? काय बेत असावा छत्रपतीचा ? ”

सुर्ई उन्हाच्या सोनेरी श्रीफळाने आणि तांडळदाऱ्यांनी श्रावणश्रीची ओटी भरू लागली. वेसुवाई डोहाळजेवण शाळे. या विधिला वेसुवाईना ओटी भ्रष्टाचारी गमणाडहून माजपेहरावाची देन तज्जेवे आली. एक छत्रपतीचे आणि दुसरे पुत्राळालाईसाहेबांचे. पुत्राळाईनी निरप धाडला होता — “ येथाची दूष हीस असता येणे होत नाही. मनी किंवू धरू नये. तज्जेतीम गरखून असावे. ”

धायरुड आता येसुवाईना मोळून हलेनाशी शाळी. तब्बहातावरच्या फोडासारखी जपू लागली. श्रीकृष्णाजन्माष्टी मासे फडली श्रावण वद्य एकादशीचा दिवस उमटला.

“ कम्बारत आलं. भावेसरी पावली. ” सुरुणीने सुवार्ता ऐकवली.

गेसुवाई ‘ पासाहेब ’ शाळ्या ! संभाजीराजे ‘ आबा ’ झाले ! राजबुक्कातील लाभावे पहिले नातपुरु जन्मास आले. वाड्यावर नाराय, चौधावर नाराय, दुड्हरु लागला. उच्चकीचे बार उतले. ‘ आजोबा ’ झालेले पिलाली वाड्याच्या सद्देवक बैठक घेऊन फारीतील सावर रथाच्याला बाटतान हस्त म्हणाले, “ आमी म्हातारं झाले बाबांय ! नातवंड आलं ” संभाजीराजांना ही खबर कलऱ्याच त्यांच्या मनाची गत लागली — “ आज थोरल्या आऊ असल्या तर विली लाबागीन त्या आमच्या कडवे आल्या असल्या ! कशा कशा प्रकारे बोळून त्यांनी आम्हास सामने छुटे राहण कठोण करून सोडलं असते ! आणि आमच्चा मासाहेब... त्यांचा तर चेहाली नीट नाही याद होते. त्या सावळ्या होत्या म्हणे. धाराउ उजळ आहे. तिची सावली बघताना तीच आम्हास भासाहेब वाटली. आमी ‘ आबा ’ शाळो ! केवळ मनाची घालमेळ करणारे सत्य ! सत्य की स्वप्न ? आमचे आबासाहेब ‘ आजोबा ’ झाले. आजोबा ! श्वकले असतील आबासाहेब दख्वनेच्या मोहिनें. ही खबर ऐकून त्यांना कोण खुशी होईल. टाकोटाकीन ते नातमुख बघायास पुरात येतील. आमी ह्यांचे चरण वधू. किती दिवस झाले त्यांचे दशन नाही. जिवाची उल्घाल इथे बुगास बोलावी ? कशी ? ”

“ काय आजा आहे युवराजांची ? ” रुदू झालेले पश्यामपत अदरवीने बोलून. “ पत, फलटण, सिद्धेड, रायंगड असे चौबाटा थैलीसवार धाडा. आम्हास कन्याच्यांचे कळवा. रायांडी आबासाहेबाना लिहा — ‘ आण आजोबा झालात. आपले दर्शन घेण्यास आपली नात वाट बघते आहे. ’ ”

बाराशाचा दिवस उजाडला. पिलालीचा बाड्याला आज कौटुकाचे, उत्साहाचे कसे भरते आले होते. वाड्यातील लहानशेरो माणसू नवे नेमून नटले होते. पिपणी, नगाच्याची शुंज झुंपली होती. बाजतागाजत चारी वाटांनी गोतावळ्यांचे बाळतविडे वाडा चहू लागले. मादी बैठकीवर बसलेले संभाजीराजे घट-हिस्कुक, गोसाची, बैरागी यांना दाने देऊ लागले.

मुलील पाळण्यात धारायाचा मुर्हू जवळ येऊ लागला तसे संभाजीराजे बेचैन झाले. एवढ्यात खंडेजीने धावत बेज्ज वर्दी दिली — “ रायांडा बाळतविडा संभाजीराजांचे डोळेले लखलस्तवले. “ आबासाहेब आले ५ ! सामोरे गेले पाहिजे. ” ते बैठकीवरस्त उठले. आजा सुटली. “ खंडोजी, सामोरे गेले पाहिजे. सिद्धता करा. ” खंडोजीने युवराज कस्तल्या औसमजात आलेल हे ताडले. मान खाली घेत तो म्हणाला, “ थोरेल स्वामी नाहित आले ! ”

“ ठक ५ ठक ५ ठक ” संभाजीराजांच्या कळज्ञाला शंकेचा सुतापक्षी टोचा मारू लागला. चर्या उतली. “ नाही आले ? ” त्यांच्या तोळून न कळणारे शब्द सुटले.

राकाड़चा बालंतविडा वाजतगाजत बाझात धूमला. तो घेऊ खेणाच्या स्वारांनी संभाजीराजंना मुजे दिले. सरपोसांनी आकलेली बाळबाळीतीन्ह्या मानाची दोन तक्के त्या स्वारांनी प्रदेशवर टेवली. यशवाङडचा निरोप हुक्त्या मानेसे रजघुवाला पेश केला, “ धन्यांची तव्येत खराब हाय. हे बाळंतविडे दिल्यात. संगाचा हाय नाव ‘ भवानीवाई’ ठेवावं.”

संभाजीराजे मुन इलंते. ते मदेवरलून उटले. महालाळ्या रेखाने चालू, लगाले.

मुहूर्त साथून धाटिकापात्र धंगाळात इबले. राजधुक्त्यार्बाईंनी आपल्या भाचीला पाठण्यात घालून तिच्या कानात तिचे नाव सांगितले – “ भवानी! भवानी!! भवानी!!! ”

राजधुक्त्यार्बाईंनी पाढ्याला पाठ लावून झोला दिला. त्या झोल्यावर ‘ भवानी ’ चा पाठणा हिंदेलू लगला ! या समांगेता दुग्बाई दिसत नक्त्या. वालंतानी बेजार झाल्याने त्या आपल्या महाली लेदून होत्या.

दसरा भागे पडला. या लेपेला सोनआखाड्यावर हत्यारमार कराऱला संभाजीराजवै दसरामाळावर गेले नाहीत. कुणाशीच काही न बोलूता ते दिवस न दिवस आपल्याच महाली एकलं राह, लगाले. त्याचा आपल्याच मनाशी मनाचा संवाद जुऱ्याला. त्याची उकल त्यांना होइना. गुंतवा झालेल्या मानी राजमनाचा शेव काही केल्या हाताशी येईना. अमध्या, भयाण एकलकोहेपणाने त्यांच्याभवती घेर टाकला. वाड्यावर सासुरवाडीचे शिकंमडळ होते; रक्काचा नात्याच्या गणांका होत्या; खंडोजी, रायाजी, अंगीच्या साक्षीने पाठीशी आलेल्या येसुवाई, दुर्गाबाई या अधिंगी होत्या; खंडोजी शारुषारात पांडित होते; पिलार्जीच्यासारखे जाणते थोरण होते पण -- पण यांपेकी कोणीच त्यांना ‘ आपले ’ आहे याचा भरोसा काही येईना ! उकल्याच जन्महिल्या कल्याचासारखे कोतुकही त्यांच्या लेखी ओमसरले. मन अनावर फफटीला लगाले. शंकांचे पलोते नाचवू लागाले – “ असं का द्वावं ? आमकी खातरजमेन हाती घेतलेल्या मोन्याची मारीच का ढावी ? जर साक्षात अबोसाहेबांच्या मारीच अमाळ्या बाबीन काही अंदेसा आला असेल तर वाकड सारं असून नसल्यसारख ! आमच्याविशी त्यांच्या मरी कसलं कुह काळं आणि कुणी कुणी धातलं आहे ? का ? मासाहेबांच अस आमही काय वाईट चितलं आहे ? कोण जातीची तपपदरा आपली आणणार्जीना दिली. आहे ? ”

“ कर्नाटक स्वारीवर जाताना महाराजसाहेब अम्हाला पुरात ठाण करून जातात. त्यांच्या दिविक्याला गालबोट लागू नये म्हणून मनावर धोड ठेवून आमही ते शिरसावंद्य मानातो. परतीन्ह्या वाटेवर महाराजसाहेबांना आमहास भेटावेस वाटत नाही. आमच्या पोटी जन्मास आलेल्या आपल्या नातवंदांचे मुखदर्शन घेण्यास ते आले नाहीत. काय

चालूलं आहे हे ? कुठल्या कम्मुराची ही आम्हाला शिक्का आहे ? आम्ही थोले म्हणून जन्मास आले हा कसू ? आम्हाला युद्धाजपदाचा अभिषेक झाला हा आमचा कसू ? की नकळत्या वायत आमच्या मासाहेब गेल्या आणि ऐस हव्या होत्या त्या समयाला थोरल्या आऊ गेल्या हा आमचा कसू ?

“ आबासाहेबांचा आमच्याविशी भ्रमेळ पडला आहे खास. आमच्या बतीने रायगाडी तो कोण निपटारा ? कोण साफाई देणार ? आम्हालाच जातीचिशी का बोलवणे होत नाही रायाडाकडून ? की आमही हयातभर शुगापुरी सासन्यांच्या वाड्यातच पावणेर झोडत राहावं असी इच्छा आहे आबासाहेबांची ? पावणे दोन साले इताली आमही इथं आहोत. आता इथं राहणे नको बाटत, पण जावं तरी कुनू ? कासं ? ” त्यांना काही सुधारानसे झाले आले !!

“ युवराज, गडाहून थेलीस्वार दाखल झाला आहे. थेली खाशी म्हणून मदरेला खोलंबून आहे.” महाली आलेल्या परशारामपांतीनी बर्दी दिली.

“ थेलीस्वार ! गडाहून थेलीस्वार दाखल आहे. थेलीच याद फ्रम्बिलं असणार.” क्षणापूर्वीची संभाजीराजांच्या चर्यवरची काळजी नाहीनिपट आली. इपाइप चालत ते मदरेला आले. सदेच्या चाकरमाच्याने झडते मुजोर विले. रायाडाहून आलेला थेलीस्वार अद्विने पुढे झाला. त्याने कमरेची भागी येईली युवराजांच्या हाती दिली. संभाजीराजांनी क्षणीक मस्तकाला मिडवून, लगाबाणी थेलीचा फासंबद उकलला. वर्ळी बाहेर घेतली. खुलूल्या खलिल्यावरचे शब्द दिपू लागाले --

“ श्रीयासह विराजित, अखंड लक्ष्मी अलंकृत, युवराज शंभूराजे प्रति अनेक उद्द आशीर्वाद उपरी विशेष.

बव्रुद्धुमंडित सौ. सूनबाईंस कल्याचरत्न जाहले. वृत ऐकोन परम संतोष जाहला. आता विशेष करोन लिहिणे ते पत्र देखत जरोरीने सज्जनांगडी कूच होणे. समर्थकरणी रुजू होवेन दिवास शांती लभेल तसे करणे. समर्थ देतील तो बोध सावधपणे मनी धाणे. मनी भलेलुरे जे असेल ते समर्थकरणी ठेवणे. विशेष काय लिहिणे. जाणिजे.”

खलिल्यातील शब्दशब्दानिशी संभाजीराजांच्या डाळ्या शिविर्ला कमानबाक चढत गेला. टपोरे डोके आक्रमसले. छातीचा ज्ञामा काखेत दाढून आला. मनात विचारांची, शंकांची धुमाळीच धुपाळी माजली – “ म्हणवे आबासाहेबांच्या मानी आमच्या बाबीन अंदेसा आला खास ! आमही सज्जनांगडी समर्थकरणी जाव ! समर्थ देतील तो बोध एकावा. कशासाठी ? मनी भलेलुरे असेल ते निपटण्यासाठी. असं काय भलंबूं आणलं आम्ही मनी ? इथं ठाण होऊन सुभा सांभाळला होता माफी केली हे ? की अपत्याच्या अरिणिवारणार्थ कलशाशिषेक केला हे ? आबासाहेब, आबासाहेब कसली आज्ञा दिलीत आरहस ही ? आम्हाला बोध असे होते. हवं आहे. त्यांना आपल्या चरणावंद दर्शन. थोरल्या आलेल्या छातीचं दर्शन. का जावं आपली सज्जनगडास ? कशासाठी ? ”

हाती खलिता घेऊनच संभाजीराजांनी सदर सोडली. ते तसेच येसुबाईच्या दालनी आले. हातातील खलित्याची वळी उठवाई म्हणाले, “ ऐकलंत. गडाहून आवासाहेवाचा खलिता आला आहे. आम्हास सज्जनाई रुजू होण्याची आज्ञा आहे. समर्थरणी मनचं भलंबुरं ठेवण्यासाठी. का जावं आम्ही ? ”

येसुबाईची कुशीत घेऊलेल्या देन भवित्यांच्या भवानीचा पदर हल्लेच तोडला. हसता त्या म्हणाल्या, “ एवढं संतापासारख काय आहे त्यात ? सज्जनाड पावन स्थान. आमचं ऐकावं. आजेप्रमाणं सज्जनाई कूच ठेवावं. आम्ही या अशा गुंतून पडले, नाहीत आम्हीही आले असतो समर्थदर्शनास. ”

त्यांच्या शांत उत्तराने संभाजीराजे चिकित झाले. स्वतःशीच विचारात होत पाठीशी हात बोंधून फेर घेऊ लगाले. थोड्या वेळाने दालनाचाहेर पडण्यापूर्वी संघ शांत शब्दांत म्हणाले, “ ठीक आहे: जाऊ आम्ही सज्जनाडास. ”

“ सज्जनगडी जाण्याचा दिवस फुटला. खंडोजीने निवडलेले तीनशे घोडाईत वाडासमेर हत्यारबंदीने सिद्ध झाले. दिरपिन्या आडपडांचा एक मेणा भोयांनी तथार ठेवला. समर्थाचे दर्शन घेण्यासाठी रणजूळका आणि दुर्गाबाई संभाजीराजांबरोबर निघणार होत्या. भरत्या दुर्गाबाई आता समर्थीत दिसत होत्या.

पायाथूळ मस्तकी धरून संभाजीराजांनी पिलालीमामा आणि मारीसाहेबांचा निरोप घेतला. येसुबाईचा निरोप घेण्यासाठी ते त्यांच्या दरकलात आले. लेटल्या येसुबाई त्यांना बघताच उटून मंचकावर बसत्या झाल्या. पालळ्याचा ठोटी ‘ भवानी ’ शांत सुख झाली होती. पालळ्याची काठाळी धरून धाराक खडी होती.

“ येतो आम्ही, संभाजून असा. ” संभाजीराजे येसुबाईची नजर चुकवीत भरून आवाजात म्हणाले. पालळ्याजवळ जात त्यांनी झोपल्या भवानीच्या गालाबर ओठ टेकले. भवानी क्षणभर चाळवली. पुन्हा शांत झोपी गेली. धाराउने पाळण्याला हलेका झोका दिला.

“ स्वारी अजून घुश्यात आहे. पण सज्जनगडाच्या दर्शनाने तो कमी होईल. परतेल तेव्हा त्यारी एखादं काव्यही बांधून परतेल ! ” संभाजीराजांना खुश करण्यासाठी येसुबाई

नेहमीसारखा हमरा प्रतिसाद संभाजीराजांनी त्यांना दिला नाही. दुखच्या काळजातून पडेल बोल आले – “ काळ्य आता आमहाला कायमदं पारखं झालं आहे ! ”

पळभर असह शांतता दालनात टाढून पडली. मग येसुबाई म्हणाल्या, “ स्वरी समर्थकांनास जाते आहे. आमचाही ठंडवत सांगावा समर्थीना. बुवांनी काही कठोर सांगितें तरी त्याचा किंतू मर्ही धरू नये. आम्हाला विश्वास आहे. भावेश्वरीच्या कृपेम सारं काही ठाकेठीक होईल. ”

ते ऐकताना संभाजीराजे स्वतःशीच कम्सुसे हसले. धाराऊला म्हणाले, “ येतो आम्ही आऊ, याना ज्या. ”

“ येताना भवानीबाईसाठी समर्थाच्या हातचा मंतलेला गंडावेगा आणायचा आहे. विसरण होईल नाहीत. ” येसुबाई पालळ्याकडे बघत कौतुकाने म्हणाल्या. बाळंतरणाचे वसबी तेज त्यांच्या चर्चेवरून उसे ओसंडत होते. मंचकाला तळहाताची टेकण देत त्या उठल्या. कोनाङ्काजवळ खेळून उचलली. ती खेळून त्यातील कवड्यांची भराच माळ बाहेर घेतली. संथपणे त्या संभाजीराजांच्या जवळ आल्या. हातची माळ औंजरीने त्यांच्यासमोर घरीत म्हणाल्या, “ हा डाग सांभाळण्याचा आमचा कवळ मोलाचा. त्याखेची ज्वरीची छाती भुंडी दिसते. हा डाग सांभाळण्याचा आमचा कवळ नाही ! घ्याचा. आमच्या धाकल्या बाईना ज्यावं. ”

संभाजीराजे आमल्या सर्वीला निरवत राहिले. त्यांच्या औंजकीतून उचलून त्यांनी ती भवानीमाला छातीवर चढविली. येसुबाई पदरशेव हातात धरून आपल्या कुंकुमबळाला तीन वेळा सौभाग्य-नाम्स्कार केला. त्यांच्या हातीचे हिरवे चुडे खण्डव्याले.

“ येतो आहासी ! ” संभाजीराजे बळो झाले. तसे होताना त्याच्या भुजेचा भवानीच्या पाळण्याला थळा बसला. त्या तेवढऱ्या धक्कनानेही भवानीबाईची झोप उडाली. पाय झाडून त्यांनी सूर लावला ! संभाजीराजे, येसुबाई, धाराऊ एकमेकांकडे बघतच राहिले. धाराउने ‘ तुडे ’ होत पालळ्यातील शंकुकूळ्या उचलली. थोण्टून शांत केली.

मागे न बघता संभाजीराजांनी दालन मोडले. साळव्याचा निरोप घेतेलेल्या राणूअळका व दुर्गाबाई वाडासमोराच्या मेण्यात चढल्या. संभाजीराजांनी एका सपेद घोडवार मांड जपविली. त्याना निरोप देण्यासाठो पिलालो, गणेजी, पंडितेळा, खंडोजी, अंतोजी-एशाजी पुराच्या उत्तर केशीपवेतो चालले. संभाजीराजांनी बोटेत लाणण्याच्या कुळदेवतेचे, भावेश्वरीचे पायउत्तर होऊन दर्शन घेतले. उत्तर वेस अली. पिलालीना खादाभेट देताना संभाजीराजे म्हणाले, “ तुम्ही आहात, मारील चिता नाही. ”

“ बिन्धोक असा. भेट घेऊन परता. आपूनी वाट बघतोय. ” पिलाली यावेने उत्तरले. साळव्यांचा निरोप घेऊन संभाजीराजांनी शुणारपूर सोडले. घोडे पाशक मेण्याभोवती कडे धरून कोयनाघाटीच्या रोखाने संथ चालू लागले.

सांजेवेळ धरून सज्जनगड नव्हाटप्यात आला. गडाच्या पायथ्याशी संभाजीराजांच्या आगवानीनी फिलेद्यार जिजोजी काटकर संजामाने मौजूद होता. त्याने पुढे होत आगवानी केली. जिजोजीला पाठीशी घेत संभाजीराजे राणूअळका, दुर्गाबाईसह समर्थाच्या सज्जनगडाच्या पायन्या चढू लागले. प्रत्येक पायरी मारी टाकताना त्यांच्या म्हाची एक सारं काही ठाकेठीक होईल. ”

ગત લાગણીઃ ફારા દિવસાંપૂર્વી શિવથર ઘઢીત સમર્થચી ભેટ જાણી હોયી. તો દિવસ ત્યાંના આઠબલા. સમર્થચી દાહીધારી સતેજ ચર્ચા ડોક્ટરાંસામને ખડી ઠાકલી. તાસાચ્યા ટેલાંસારથી ત્યાંચી બોલી કાનાત શુદ્ધ લાગી. “આહી કૈરાળી, તુમચા રાજ્યાભિષેકસ દેણયાંગોણી ભેટ અસચ્યાંજવળ નાહી. આમાલા પ્રાણિય અસંલેલા હા કોંદં આસ્ટે તુફલા દેંબો આહેત! ” સમર્થ અબાસાહેબના ત્યાસારથી ભાગલચા બેલીત બોલસે હોયે.

થોરણા આઉ પાચાડાત જ્યા એત્તી આમાસમ સોઝુન ગેલયા, ત્યા એત્તી ત્યાંની શેવટચી ઇચ્છા આબાસાહેબના સંગિતલી – “સમર્થચા બોધ દેખાવા વાટતો.” સમર્થચા ઉનેડાત કેશવ પણ્ડિતાંની જાત્યા થોરલન્યા આંદના બોધ દેખવિલા – “જીવ જિવાત ઘાલવા – આચા આલથાત મિસળાવા – રહ રહો પંતરીવા – ગેલે બહુત બલ્લબત રહે – બહુત કુલબેંબે કુલ્લબત રાજે – સલ્લી શબ્દાંચી ખૃષ્ટપત – આલ પ્રશ્નાચા શેવટ! ” થોરણા મારાહેબ ગેલન્યા. ઉરલન્યા ફર્સ્ટ આઠવણી.

સંભાજીરાજે ગડાવર આલે. તે આલથાંચી ખ્બબ મથુર પસરલી. મઠાંચા પ્રેવશદ્વારાત મેનજન્ડચા ઉત્તરન સંભાજીરાજાંની પાંચાવર પાળી ધેટલે. રાણુભક્તા, દુર્ગાબાઈ યાંચા સોબતને સમર્થશિષ્યાંની ભલેલન્યા મંડળાતુન જાત હનુમાનસૂર્યિ દરશન ધેટલે. જવલચ ઉરણા અસંલેખચા સમર્થશિષ્ય કલયાણસચામેન્ચા પાયાવાર મનસ્ક ટેચીત તે મ્હણાલે, “સ્વાર્થચી કૃપા અસાચી.”

“જ્ય જ્ય થુવીર સમર્થ” મ્હણત કલયાણસચામેની દુકૃતે હોત યુવરાજાંના ખોદ્દ ધરુન ઉઠતે કેલે. રણ્ણુભક્તા આણિ દુર્ગાબાઈ યાંની કલયાણસચામેના ભરણ્યા પદવાંચ્યા ઓંજલીને નમસ્કાર ઘાતાલે.

“યુવરાજ, આસ્ટે તીર્થપ્રસાદ ધેઊન યેતો આહેત. તોવર તુમ્હી પઠઓવારીત વિશ્રામ ચા.” કલયાણસચામી મંમતેને મ્હણાલે.

સંભાજીરાજે “જી.” મ્હણાલે આણિ ઔરીચા રોખાને ચાલુ લગાલે. મેંડપાતીલ સમર્થશિષ્ય ડોલાભરુન યુવરાજાના નિરખ લુગાલે. ઔરીત અંધાલેલા બિલ્લાયારી બૈઠક ધેટલી. રાણ્ણુભક્તા બ દુર્ગાબાઈ સમર્થશિષ્યાંચા સોબત માજધરત ગેલ્યા. થોડજા વેળાને હતી ઓલચા ડાળીંચા પ્રસાદચા દ્રોણ ન તીર્થચી ઝારી ધેઊન કલયાણસચામી ઔરીવર આલે. હમતમુખાને યુવરાજાના મ્હણાલે, “ખ્યા શ્રીચા પ્રસાદ.” ક્ષણભર રેણ્ણાંચ સંભાજીરાબે ત્યાના મ્હણાલે, “પ્રથમ ... પ્રથમ સમર્થદર્શન કરું આણ મા ...”

શાંત હુસત કલયાણસચામી ઉતારે, “ગુરુદેવ ગડાવર નાહીત! પિંકમેસાઠી બાહેર પડલેલ! ચ્યા.” ત્યાંની ઔલચા ડાલીંચા પ્રસાદ સંભાજીરાજાંચા ઓંજલીત ઠેબલા. તો ઓઠાંઆડ કરણાંચ યુવરાજાના ભાનચ રહિલેને નાહી.

“ચ્યા.” કલયાણસચામેની ત્યાંના ભાન દિલે. યુવરાજાંની પ્રસાદ આપલાસ કેલા. તીર્થ ઓઠાંઆડ બેટેલે.

ત્યા રત્ની યુવરાજાંની મઠાંચા થાલ્યા ધેટલા નાહી. જાગ પાલટલયાને અસેલ પણ ત્યાંના દિલેલચા કોઈત મંચકાવર તે એકસારખે કુસ પાલટત તેલ્મક્ખત હોયે.

સંભાજનગડાંચા કાતલબંદીવર હતાતત્ત્વબે ટેકુન રાયાડાંચા રોખાને નજર જડબલેલે સંભાજીરાબે પુતે અસ્વક્ષથ ઝાલે. ઇથે યેઠુન એક હસા લોટલા હોતા. બેચ્ચીને યુવરાજાંની કાતલબંદી સોડલી. ચાર ધારકચાંત પાઠીશી અદિવ ધરુન ખંડે અસલેલા કિલ્લેલા જિજોઝીલા તે ગંભીર બોલાંટ મ્હણાલે, “ગડકરી, રાણાઈ બચિલા ચા. સમર્થ ઇંધ નસલચાંચ લિલા. આહી પુઠીલ આંશેચી વાટ બષતો આહેત તે કલ્લવા.”

“જી.” જિજોઝીને યુવરાજાંચા ઉચલલી. ત્યાલા પાઠીશી ધેટ સંભાજીરાજે ગડાંચા સહેલ્યા રોખાને ચાલુ લગાલે.

હત્યારી પહાંચાને યુવરાજાંના મુજરા દિલા. જિજોઝીને એક ધારકચાંતામાર્કિંટ ચિટપિસાલા બલાબુ દિલે. ચિટપિસાલા સ્ટેરેલા રૂજુ ઝાલા. રાણાઈ ધાડબાચા ખલિલા મોરપિસાને રેખુ લગાલુ.

“ધાકલ ધની, ગોસાચી સદાનંદ બેચ્ચીની અર્જા કાતલાત. પેણ ધાલાવ? ” બેલીવર બસલેલ્યા યુવરાજાંના મુજરા દિલ જિજોઝીને વર્દી દિલ્લી.

સંભાજીરાંચા કપાઢી આઠી ધાર્લી. હાતાઠુલા રેલલેલા પિર્દિવર ક્ષણમા પિરલા. સંથળે તે મ્હણાલે, યેક ચા ત્યાંના.”

સદાનંદ ગોસાચી સહેરેત આલે. નાંદી દેત ત્યાંની યુવરાજાંના નમસ્કાર દિલા. ખાંદ્યાંચી ઝોંકી નેટકી કરીત હાતચી કુબડી ડલવિંતે મ્હણાલે, “યુવરાજ, આમચી એક ફિર્યાદ આહે!

રેલલેલે સંભાજીરાજે ગિર્દી સોઝુન પુંડેસે ઝાલે. કફકનીયારી સદાનંદ ગોસાચ્યાંચ નજરફેક યાકતાના ત્યાના મ્હણાવેસે બાટલે, “બુબા, ફિર્યાદ તર આમચીહી આહે. કુણસામને તી પેણ કરાવી? એક ફિર્યાદી દુસ્સચા ફિર્યાદીસ કસલા નિવાડા દેણા દેણા? ”

તરી સ્વતઃલા સાવરીત ગોસાચ્યાના દિલસા દેત તે મ્હણાલે, “બોલા.”

“આમચા ઇનમ સધ્યા દિવાણાતુન મના કેલા આહે. તો આમાસ સોડભૂન દેણ્યાચી કૃપા નહાવી.” સદાનંદ ગોસાચી નિર્ધિરાને બોલલે.

તે એકતાના સંભાજીરાજાંના સમ્બંધચી આટચણ ઝાલી. ગોસાચ્યાનામુદ્દા નિરિચ્છપે બાંજુલ સારણે સમર્થ! ત્યાંચે હે શિષ્ય સદાનંદ ગોસાચી! ગોસાચ્યાનામુદ્દા ઇનમાંચી આચ લગાતે! શેવટી આભાજીશી ચુંજ ધેત બાંડતાત તી સાગ, એનાચી ઝાડે, કુરણાતીલ ગવત નહે. સમર્થ એકલેન્ચ ‘સમર્થ’

“ कुमा केले इनाम ? ” संभाजीराजांनी फिराईची दाद घेत सवाळ घातला.

“ सुनिसांनी ! ” सदानंद गोसावी उत्तरले.

ते एकतोना संभाजीराजे पा ३५ बळैच झाले. नियतीच्या फसामरीचा भाग घेत विचारगत झाले. तरी स्वतःला तोलू धीमेपणे म्हणाले, “ ती त्यांच्या अखत्यारीची वाब आहे गोसावी. आम्ही कळवू त्याना तुमची फिराद. या तुम्ही ? ”

सदानंद गोसावी नांदी उठवून सदेतून गेले. संभाजीराजांनी चिठ्ठीसाला इशारत केली, “ आणवी एक खलिता गयाई द्या. सुनिसांना. लिहा – ‘ सदानंद, गोसावी यांचा इनाम संप्रत मना केला आहे. चालता केला पाहिजे म्हणतो. हा मामला आम्हास दखल नाही. तुम्हास कळेल ते पारिषद्य केले पाहिजे. ’ ”

दोन्ही खलिते सिद्ध झाले. संभाजीराजांनी त्याकर दस्तुराची मोहर केली. हारकारा खलिते घेऊन सदेबाहेर पडला.

सदर सोडून उठताना संभाजीराजांना फार फार जाणवले की, “ सदानंद गोसावी यांच्या निमित्ताने सुनिस आणगाजीना आम्ही खलिता लिहिला आहे. तो वाचवताना खुद त्यांनाही अंदेश येईल की ही भाषा युवराजांची नाही ! ही दफतरी भाषा आहे. खाशांची नाही. दूर्त आम्ही खासे नाही, उले आहेत केवळ दपतरी ! ”

पैष मासाचा शुक्रलक्ष आला. आकाशीची चंदकोरे कर्तेकलेन बळावू लागली.

भल्या सज्जनगाडाकर युवराज संभाजीराजे देहमानाने एकले पडू लगले. एकच एक विचार त्यांच्या मनी ठाण घरून बसला, “ हा गड सोडो आहे. पण ते कुंठ ? पुन्हा शुंगाएपुरी ?

ठे ! कुंठंडी जावं ! ”

एका संजेला ते देवकदरिन करून आपल्या दालनाकडे परतत होते. पाठीशी जिजोजी आणि मोजके धाकरी होते. समर्थमठासमोर ते आले. सूर्य डुब्याला घातला होता. एकापैकी चालेले संभाजीराजे पायी साखळ्यांदृ पडल्यासारखे शबकले. “ काव ५ काव ५ काव ५ ” मठासमेतच्या दाढी पाटून उठलेल्या हेरेदर पिंपळबुक्षाकर मोजता येणार नाही. असे कावळ्यांचे जवेच्या जधे उतरत होते. क्षणभर युवराजांना भास झाला की आपल्या मनाचा हिलाकच पिंपळबुक्ष झाला आहे ! काळेकुट, कर्कशा ऐकारे खंडोगणी कावले त्या वृक्षाकर पंख आडीत उतराहेत ! ते कल्लेवेळेते कावळे कर्विशतोहेत “ हा गड सोडो आहे ! जावं... जावं कुंठंडी ! लवकुशांनी घोडा रेखला, एकाच बळावर काऱण ते राजअंकुर होते. त्याचा जन्म वनात, आडशाहोच्यांत राहण्याठी नव्हता. जावं कुंठंडी ! ” वेळयासारखे, सुन संभाजीराजे त्या काळज्या पक्षांचा पिंपळबुक्षाकरचा सुलतानहडवा पापणी न पाडता बघतच राहिले. बाहेर पुढे सांजावले तेच्या युवराज आपल्या दालनात आले. चिराखदानांनी दालनाचे अंतरा नक्से उज्ज्वल निघाले होते !

बेवैनीने ते दालनात फेर टाकू लगले. बाहेर पहरा देणारा धारकरी आत आला. अदब देत म्हणाला, “ मठाचं गोसावी आल्याचा. ”

पायपर थांबवून संभाजीराजांनी त्याला फर्माविले, “ पेश येतु या. ”

कल्याणस्वार्मीचा निरोप घेऊन एक मठशिंष्य दालनात आला. नांदी देत त्याने निरोप सांगितला, “ स्वार्मीची युवराजांना संभां आहे. ”

“ बोला. ”

“ दोन दिवसांनी पर्वणीचा योग आहे. क्षेत्र माहलीवर कृज्ञा-वेणुगा संगमात स्नान करून राजहस्तान दानधर्म करण्यापूर्वक आहे. ”

समोरच्या मठशिंष्याचा आवाजाही युवराजांना काळ्या पक्षयासारखा भासला – ‘पर्वणी ५ ! ’ त्यातच त्यांचा स्वतःचा कर्कशा निश्चय विस्तला. “ हा गड सोडो आहे ! कुंठंडी जावं ! ” आत कालवा होता तरी संभाजीराजे बाहेहरू शांतपणे त्या शिथ्याल म्हणाले, “ स्वार्मांना सांगा आम्ही ही ‘ पर्वणी ’ साधू ! या. ”

मठशिंष्य समाधानाने निघून गेला. नकळत जाताना संभाजीराजांच्या मनाच्या मठ ठवळून गेला. पाठीशी हात बांधून ते जखमी ज्ञावरासारखे दालनात पायपेप्र टाकू लगाले. आपलीच असंख्य रूपे सावल्यांचा आकार घेऊन त्यांच्याभोवती केर धरून गोंधळ घारू लगाली. कोंडी, सोसां, आतिकता यांची सबळ, तुणुणी झाहू, लगाली. मनाची पृष्ठ, तेग, विटा, भाला अशी हस्ते बनून एकमेंकांशी तडू लागली. त्या धुंदक्की त्यांचे मानावे ‘ युवराजपण ’ पायदटी विंदू, चिरहू लाले –

“ शोरल्या आऊ गेल्या त्या दिवशीच आमचं ‘ युवराजपण ’ पोरंक शाळ. महराणी जालेल्या मासाहेबांना आमचं युवराजपद रपून. त्यांच्या करणीपुळंच आम्ही भरल्या दरबारी आरोपित म्हणून पेश झाले. एका ब्राह्मणी सुवासिनीच्या आतमहत्येस कारणीभूत झालेत. आम्हीच आबासाहेबांना अभश्य चारलं हा काळीज चिरणार आबासाहेबांनी आमच्या मार्थी मारण्याचा घाट घातला. गरमाजांना आमच्यापासून तोडऱ्याची एकही संधी त्यांनी कधीही दकडली नाही. कर्णाटक स्वारीला कूच होताना आबासाहेबांसमरे आम्हाला रायाडहून शूणारपुरी धाडण्याचा हडू धरला तोही त्यांनीच. आम्ही अडल्या यतेला धारामाफी करतो याचा ग्रिमतलव आणार्जीना होताशी धरून त्यांचीच आबासाहेबांच्या कानी घातला. आम्ही कलशाशिखिक केला तो कुळत्या हेतून, खंडी खंडर कर्नाटकी गेली ती कसल्या बेंगलु रूपान ? काय काय नि कसं कसं घडल आहे हे ? ”

“ रज्जूत मिश्चाच्या गोटात ओलीस म्हणून जाणारे आम्ही, शाहजादा मुअज्जमच्या भेटीस औरंगाबादेस जाणारे आम्ही, घोरंगच्या बोडीनं मध्येत अंगी कफनी चढविणारे आम्ही आज काय भरून पावले आहोत ? ”

“परीन्या वारेवर आबासहेब शुणारुपी आहे नाहीत. आपल्या भाऊच्या कुसीच्या लाडक्या सुनेला दर्शन, आशीविद द्यावेसं त्यांना वाटलं नाही ते आमच्यामुळे ! भवानीबाईच्या मस्तकी आपला हत आजोबा म्हणून ठेवावा असं महाराजसाहेबाना नक्कीच वाटलं असेल पण तेही त्यांनी रोखलं ते आमच्यामुळे. आम्ही एजेण्याची लालसा घासो आहोत असा त्यांचा गैरेल मध्याडावऱ्या जाणल्या महाराणी आणि सुनिसंनी केल्यानंव त्यांनी आमहाला सज्जनगडचा मार्ग दाखवला.

“आम्ही आबासहेबाना समो नकोसे झाले ? त्यांनाही आपल्या बाबीनं हेच वाटते ? मा भारभूत असलेली ही युवराजपदाची वर्ळु अंगी कळासाठी वागवारीत आम्ही ? विली दिवस सोसाबं हे ? का ? ” ठणकत्या काळजाने ते मंदकावर बसले.

‘घण ५ घण ५ घण ५’ पाचाडच्या सदरवरच्या घारेवून उलेले नाद त्यांच्या मस्तकाच्या घुमटीत निनावू लगाले. बोटभर उंचीची एक आळुती मस्तेवर खडी दिसूलगाली. म्हणता म्हणता ती विती हातांनी मोठी होते रायगडाच्या आषाढी मानो-चाएवढी उंदंड उंच झाली. त्या होत्या थोरल्या आऊसहेब ! त्यांच्या ओठावून प्राण त्यांची साद पुमली, “बोळ शधू ५ !” एक केटकी रांचा थरथरता मावळू हात युवराजांच्या रोडाने पाठ थोपटपासाठी पुढे सरळू लागला. युवराजांच्या उम्हा अंगम त्या हाताला निरखलाना. विजाच विजाच सळवून गेल्या. देव क्षणभर थयरुन ताठरला. सारे अंग घासाने कसे निंब डवरुन आले. असहापणे त्यांनी भोवतालच्या पोकळीला ‘शोरल्या आऊ ५’ अशी माद घालीत भयाने थकावून डोळे उपडले. दालनातील मंद-उजळ उजेड आपल्याकडे बघून हसतो आहे असा संभाजीराजांना भास झाला. सैरभैर होठन त्यांनी मंचक सोडला. मनाशी पडलेली मनाची घावरमिठी काही केल्या निखलत नव्हती.

“थोरल्या आऊ, तुम्ही गेल्यानंतर या हयातीत जमेला आल्या फक्त युवराजी चेयू ५ !” त्याचे ओठ पुटपुटले. कुशीत बालजीव घेऊन मंचकी लेटलेल्या येमुवाई त्यांच्या डोळ्यांसमोर उम्हा राहिल्या. मिटरचा डोळ्यांनीच त्या म्हणत होत्या, “भावेश्वरीच्या कृपेसे सारं ठाकेठीक होईल.”

कुठलंतरी एक धारदार राजमन संभाजीराजांच्या तोडून त्यांना जाब देऊन गेले – “होळीसणाला आम्ही पेटत्या हुडव्यात हात चालवून मानाचं श्रीफल बाहेर-बेचल. त्यांच्या केवळ दर्शनांच पोळ्यांचा हाताच्या वेदना आम्ही क्षणात भुसून गेलो. पण ... पण आज आपल्या मानी मनाचं श्रीफल भडकत्या बणच्यात होएपक्क आहे ! कोणी ते बाहेर खेचावं असं आमहालाच वाटेनासं झालं आहे. काण नसता ठोकरा खात वदनाम झालेला आमचा मुखडा आता आमहाला कुणालाच दावू नवेसा वाटतो ! युवराजी, तुम्हालासुदा ५ !”

‘येसुबाईच्या आठवणीबाबोर कथीती त्यांच्याशी बोलताना त्यांनी ऐकविलेला ‘चोताबोळी’ हा बोल युवराजांच्या मनारून उसकून उतला. हिल्या रंगाची ‘चोतोबोळी’ कुणगाही माग न देता केलेली ! हिला पिंपळवूक ! काही तरी चमत्कारिक विचारांची घाणी त्यांच्या मनात फिरून गेली. पेटता बोळा भिन्हिरत येऊन दारुच्या कोठारावर आदलावा तर्फी मनाच्या तळवटातून हिल्या रंगाची फसाबंद थेली त्यांच्या धुमसत्या मनाच्या तोंडाशी आली. वर चांद असलेले हिले निशाण दृश्यमारे फळकडले. वळवळता भुजंगसर्प बाहेर पडावा तशी थेलीतील खलिल्याची बळी बाहेर पडली. शब्दांचे फूलकर टाकू लागली.

“मशहूल अनाम, दाम दौलतहू, जेवेहादर शाहजादा संधू ५ ... इस मुकामपर आगवानी के लिये तुम्हारी राहे ताक रहे हे !!” त्या फूलकरांनी क्षणभर संभाजीराजांच्या पिंडन्यात घड गोठे घलें. घशाला सोक देणारी कोड पडली. डोळांसमोर काजबेच काजबे चमकले. आपाचप चालत त्यांनी चौरांगीवरच्या गडव्यातील पणी घटापट घशाखाली सोडले. कपाळीचा घाम पोसाने निपलता. कन्हेपठावर रजपूत मिळाच्या गोटात एकवार बधितलेला दिलेखवान पठाण त्यांनी आठवून बधितला. आता त्यांची चर्वा पार पाळून गेली होती. मनाच्या धारा बोथू आल्या होत्या.

“सोर दोर तुलेले आहेत ! उरलेले आम्ही तोडणार आहेत ! खुद आपल्या हातांनी !” स्वतलाच समजावीत ते पुटपुटले. “होय ! आम्ही पठाण दिलेख्या गोटात जाणेचा निंय केला आहे !! तिथे आवृत्ती कुणाचे पुंज, पती, बंधू, युवराज असणार नाही ! जे काही असू ते मनाचाचा हिमतीचा अधिकार सांगारे फक्त संभाजीराजे भोसले !”,

गोदीवर ओळखून युवराज संभाजीराजे भोसले खलिल्याच्या बळीवर स्वहाते भोसल मरलकर पठाण दिलेख्यान यास मजकूर लिहू लागले – “मशहूल अनाम, दामदौलतहू, लक्षेसालार दिलेख्यान सुन्ने दखलवन यासी रा. रा. संभाजीराजे भोसले यांची विजापना उपरी विशेस,

“आम्ही श्रीक्षेत्र माहुलीहू कूच करून खान मजकूरचे भेटीस जातीनिशी येत आहेत !!! दरोबस्त आगावानी करून आमचा मरातब करावा. तपशीलाने समझ भेटीगाठीत बोलू. जाणिजे.”

बोहेर सज्जनाडाचे ग्रामेटाचे मेटकरी एकमेकाना सावधपणाच्या हात्या देत होते. “मेटकरी हो १ हुश्या ३ रे !” मठमडपात पथाचावर अंग टाकणारे समर्थिश्वा एकजोडीने म्हणत होते –

“जयाचे तया चुकले प्राप्त नाही ! गुणे गोविले जाहले दुःख देही !

विद्यि निर्मिता लिहितो सर्व भ्रादी।
परि लिहितो कोण त्याचे कपाळी।

पौष शुद्ध दशमीचा दिवस वर उठला. पक्ष शुक्लाचा असला तरी तो मार्गी दौलतीला सर्वांत काळाकुह दिवस घेऊन आला होता. संभाजीराजांनी निवडलेले दोनएकसो धारकरी दानधरमाच्या होनांचे पेटारे घेऊन सज्जगाड उतरले.

नेहमीचा युवराजी पेहराव संभाजीराजांनी उतरून ठेवला. सादिलवार आसवाब अंगी धारण केले. छातीवर कबड्डीची माळ चाढवावी की नको या विचाराने त्यांनी ती हातात चाळवली. “ कुंठांडी असले तरी आम्ही भोसलेच आहोत. आता आईशिवाय पाऊराखण ती कोण कणाऱ्या ? ” असे पुढिटूत त्यांनी भवानीमाला छातीवर घेतली.

“ तुम्ही क्षेत्र माहुळीवर स्थानास जाताहात म्हणे ? ” दाळनात आलेल्या राणुअकांच्या बोलण्याने संभाजीराजांची तंद्री तुटली. त्यांनी शिवांगंध तडीला नेत अक्काना प्रसन्न हस्त राणुअका बोलत्या.

“ आम्ही यांव म्हणतो सापम्सनानाला.” राणुकांनी हस्त इच्छा व्यक्त केली.

“ संभाजीराजांची कपाळपट्टी आकुसली. ते अकांच्याकडे बघतच राहिले. त्यांना काय सांगावे ते शुक्राजाना कळेना. थोड्या अवकाशाने ते बांधील बोलूत म्हणाले, “ जशी आजा. मेण जोडायला सांगतो आम्ही. त्यारी करावी.”

“ आम्ही म्हणजे आम्ही एकलया नाही येणा. दुर्गाबाईंना घेणार आहेत संगती ! ”

प्रसन्न हस्त राणुअका बोलत्या.

“ जशी मर्जी.” संभाजीराजांना बोलायला जागाच उरली नक्हती.

मेणा सिद्ध झाला. संभाजीराजांनी मठत जाऊन हनुमानदर्शन घेतले.

“ स्वामींचा कृपाप्रसाद असावा.”

“ जय जय शुक्रवार समर्थ.” नित्यांनंदी उरव्यात कल्याणस्थामीनी शुक्राजाना वर घेतले. प्रसन्न हस्त त्यांच्या औंजीवर झारीतील तीर्थ सोडले.

संभाजीराजांनी यूजर रायाडच्या रोखाने एकदा कातर नजर दिली. मठासमोरचा पारतचा विष्वक निरखला अणि त्यांनी भोयाना राणूमळा व दुर्गाबाईचा मेणा उठवायला इशारंत दिली. जिजोजी काटकर अणि धारकन्यांचे पश्चक पाठीमागे घेत मेणा आधाडीला ठेवून युवराज संभाजीराजे भोसले सज्जन-समर्थाचा परज्बीग उत्तरलागले ! गडाची एक एक पायरी उत्तरताना संभाजीराजे आपल्या हयतीचीही एक एक पायरी उत्तर लगले. प्रत्येक पायरीनिंदी त्यांच्या मनला वारवार वाढू लगले. “ जावे ? की

प्रतांवे ? कक्षासाठी ? काय उलं आहे पिढाडीला ? ”

“ आम्ही पठाणाच्या गोटात दाखल झाल्याचे कवळासाहेबाना काय वाटेल ? ... छे ५ ! परतांवे आणि उंदू ? ... शुगाएपुरी पिलजीमांचा पावरेप झोडीत बसाव ? ... पंडितांच्या संगतीत काव्याच्या फंकीशी हुजात घालवी ? ... छे ! हे हेणे नाही ! विकाल हेणे नाही ! आम्ही केला आहे तोच निर्णय पक्का आहे.

“ आम्ही गेल्याचे समजताच अवधी पराठी दौलत थरकून उतेल. दोन असार्हीना मात्र दृश्यात खावासा वाटेल. दैलीतीच्या जाणत्या, कदीम महाराणीसाहेबाना अणि अकलहुशार, इमानदार सुनीस आणार्जीना !

“ भ्रम आहे हा की आमच्या पारखे होण्याने मराठी दैलत थरकून उतेल हा ! ख्येतेला राजा लागतो. फक्त राजा ... आबासाहेबांच्या पश्चित तो रामराज्यांच्या रूपानं उभा राहील. आम्ही – आमचं राज्य – राजा शेंभूतं राज्य – मनगाटाच्या बळावर उठवू, तिथं आमहाला कुणी जावसाल करणा नाही. आबासाहेबाना कुंठ होते स्वतंत्रं राज्य ! त्याचे शब्द अचनही आवत्तात. ते म्हणाले होते, ‘ शुभाजन, वडिली दौलत कोण पुरुषार्थी ? ’ त्यांचेच आम्ही फर्जद आहेत. पुलार्थ दावायला अनायसा संधी आली आहे. दोनदा नियमाने बाजूला सातली पण अदृष्टाचा खेळ काही निराक्षा दिसतोय. त्यासाठी या क्षणी दिलेशिवाय दुसरी जोड नाही. आम्ही घरली वाट विकट आहे पण – खुटल्या, खोल्येल्या बाटेपेक्षा ती बरी नाही काय ?

“ आमच्या जाण्यानं शुक्राजाना काय वाटेल ? शरमतील त्या आमच्या नावाचे कुंकुणाई कपाळी घेताना. होय; शरमतील. पण मस्तकी शुक्राजपणाचा नामथारी जिरेटेपाचा भार घेणे त्या कुंकुपट्ट्यापेक्षा शातपटीनं करीण आहे.

“ आज आमहाला रोखण्याचे समर्थ एकाच जिवात होते. श्रोत्या आकुसाहेबांत ! पण त्या असत्या तर ही आफकतच ना घेती आमच्यावर !

“ ... आबास हेब, कधी नक्हे तो सवाल उठतो आहे आमच्या मनी आज. आमच्या जागी आपण असता तर ? महाराणाच्या करणीची बी आमच्या वयात आपणाला मासाहेब म्हणून घेटी तर ? आपण साफ साफ अशा मासाहेबाना तोंडावर बजावल असत की, ‘ आपण महाराणी असलात तरी आम्ही शुक्राज आहेत ! उडाचे राजे आहेत ! अदब राखून बोला ! ’

“ धावत्या नदीला माणे पडणाऱ्या घाट्युहुजांचा शोक करता येत नाही. पुढे येणाचा दरी-दर्दीची धास्त बाळगून चालत नाही. आता आमहाला साथ-जोड आहे ती कमरेच्या हत्याराची. आम्हीही राजाअंकुरच आहेत. वसबीखाली कुच्चपत वाळ्यासाठी आमच्या जन्म नाही.. आबासाहेब आमच्या थारत्या महाराजासाहेबांपासून दू झाले. दू राहनच मोठे झाले. आम्हीही आमच्या आबासाहेबांपासून दू झाण आहे अंस दू जाण ? छे ५ ! आम्ही

कुंठी असलो तरी मनानं त्याना क्षणभरही विस्कूच शकत नाही... पण... या दौलतीत आजा क्षणभरही गऱ्ह शकत नाही. जाणे आहे. जिकडे पुढा हेर्इल तिकडचा मुख्य थोडा करीत जाणे आहे. मधुरेट आबासाहेबांनी आमच्या माग ठेवल. आज आम्ही त्याना मांग ठेवणार आहोत. होय, राजकारण म्हणून आबासाहेबांनी आही उरुत असता 'राजाडाकर आमच्या बाल्हराजांना काळ झाला!' अशी अफवा प्रसविली. ती खरी पटावी म्हणून आम्ही हयत असताही आमच्या नावचे राजाडाकर दिवस घातले! आज आम्हीच आमच्या करणीनं सांगतो आहोत, 'आबासाहेब, तुमच्या लेखी आमच्या काळच झाला आहे असे समजेन खोरेखुरे दिवस घालोवेत! आम्ही आपल्या पोटी उपजलो हे विसरून जावं!' आमचं यात केसलंही राजकारण नाही. आहे ती मनची सच्ची भावना ...

"आज पण मार्गे खेवतात ते फक्त घाराऊ तुझ्या यादीन! आमच्याकर मारेशिवाय आजवर तू दुसं काहीच केलं नाहीस. आज आगूनी खेरे बेझमान होतो आहोत ते फक्त तुल! पण आम्ही ती काय करावं? तुझ्या दुशावर वाढलं ते आमच्या आंच भोसल्याचं रक! आज या भोसल्याच्या रक्कानं गाड्याच्या दुखाला शिकस्त दिली आहे. मानी मायाढू. मनाकर फते घेतली आहे. एकच वाटत आहे. तुझ्या गराजी-अंतेजीसारखे आम्हीही शंभूनी गाढे म्हणून तुझ्या पोटी उपजतो तर! तर एक मावळा म्हणून आबासाहेबांच्या करमेटीस खातीरीन उत्तरल्लो असतो. शक्य झालं तर या शंभूसत्याचं कुचमलेपण यू. आपल्या कुण्बाळ पदरी घे!"

दोडत्या घोड्याच्या टापेला दोरखंडाने जखडेल्या सजेच्या कैद्याची व्हावी. तसी सज्जनगडाचे दर्शन केले. कपाळी दाटलेला घाम शेळ्याने निपटला.

"चला ३" भोयाना आज्ञा मिळाली. पथक चालू लगाले. पैषाचे उन्ह तावू लागले. कृष्ण-वेणु संगमाचे तीर्थस्थान श्रीक्षेत्र मुहुर्ली आले. संगमाचा दाढबंद प्रसरत घाट माणसांनी फुला होता. एका झाडाच्या घेण्याखाली गरब्यात पथक घेण्यात थंबले. युवराज संगमस्नानाला आल्याची वार्ता घाटावर पसरली. घाटाचा उत्तरभाग मणासांनी आणणहून सज्जकुवासाठी मोकळा करून दिला. एका बालेला जिजोजीने झडपा टाकून जनानखान्यासाठी स्नानाची बंदिस्त जागा सिद्ध केली होती.

संभाजीराजांनी अंगीच्या पेहराच व ट्रेप उत्तरला. कमरेला जाग कमरी. आग उघडे पहू नेह म्हणून एक शालनामा लेपेदून घेत ते डेच्याबोहेर पडले आणि घाटाच्या पायऱ्या उत्तर लागले. संगमावर पूर्वीच येऊन पोचलेल्या शिंबदीच्या मावळ्यांचे त्याना मुजेरे झाड लागले. पायऱ्यात भिजलेल्या शेवटच्या पायरीपर्यंत ते आले. अंगीचा शालनामा झटकन

त्यांनी दू छटविला. मागच्या सेवकाच्या हाती दिला. पैषाच्या उत्तर त्यांच्या पिळवार अंगकाठीचा सोनखांब क्षणभर लाखलखला. उभा घाट तो नजारा डोके जोहून बघत होता. क्षणभरातच तो सोनखांब कृष्णावेणेच्या पांढर निळ्या पाण्यात झेपाला. युवराज योहणीला पडले. पायऱ्याचा स्पर्शावरोबर त्यांच्या मनातील विचारांचे वादळ वाहीला लागले. सपासप हात मारत युवराजांनी देन कासन्याचा चौक फिरून घेतला. झडपांआड बंदिस्त हमाच्यात राणूका आणि दुग्धाबाई यांनी तीर्थस्नान घेतले. संभाजीराजे संगमालाहेर आले. निळ्याचा आंगने त्यांनी एकदा सूर्यदर्शन केले. पायरीवरचा शालनामा पुन्हा लेपेदून घेतला. झेणा टाकीत देन देन पायऱ्या पार करीत ते मुक्ता डेण्यात आले. अंग कोरडे करून त्यांनी पेहराव धारण केला. कृष्ण-वेणेची हल्दी-कुंकवाने पूजा करून, खणानाळांनी त्या नद्यांच्या ओळ्या भरून राणूक्याका व दुग्धाबाई डेण्यात आल्या.

जिजोजीने डेच्यासमोर युवराजी बैठक पांडली होती. दानासाठी सोनमोहरा, धान्ये, वस्त्रे याची सर्पोसबंद तबके त्या बैठकीलात सिद्ध ठेवली होती. युवराज डेण्याबाहेर आले. त्यांच्यामातृन आकासाहेब आणि दुग्धाबाई आल्या. युवराजांनी बैठक घेतली. जनाना.आपल्या बैठकीवर बसला. दानसजाळात प्रांभ झाला. शांत, समाधानी जवेने, हमरच्या मुखाने युवराज पवणीची दाने देऊ लागले, भट, घिसुक, गोसाची, बैराणी, पिंगळे, बासुदेव हाती दान पडताच युवराजांना तोडभर आशीर्वदे देऊ लागले, जमल्या त्यांना राजजनान्याने खाजजन्यात दान केले.

"जिजोजी, घाटावर फेर टाका. दानाचे कुणी बाकी राहिले काय पाय घ्या," संभाजीराजांनी गडकच्याना कमविले.

"जी" म्हणत जिजोजी घाटाचा माण घ्यायला गेला. तेवढात संभाजीराजांनी आपल्या निवडत्या धारकच्याच्या म्होख्यानांना समोर घेतले, कुणलाच न कळणारी आज्ञा त्यांना दिली. "प्रथम आपली सारी जनाकं-नवाबून संगमापर घ्या. पेटारे, सारी शिंबंदी पैलतीराळा सोडा. जलदी करा १!"

"जी" म्होख्यांनी सुकून ती आज्ञा उचलली. ते कामला लागले.

"च्यार देन गोसाची बाकी हाईत. पर त्ये मंहत्यात आमी गोसाची. आमासी दान नांग. होत शिधा देवावा." जिजोजीने घाटाचा माण दिला.

"ठीक आहे. त्यांना शिधा घ्या." संभाजीराजांनी बैठक सोडली. ते घाटावर आले. संगम पार करण्याच्या नौका निरखू लागले. जनावेर, शिंबंदी, सामानाचे पेटोरे पैलतीराळ पौचल्याची खात्रजमा त्यांनी करून घेतली. आता चार-पाच नौका खांशांची वाट बघत संगमाच्या ऐस्तीरावर हिदेवळत उऱ्या होत्या.

संभाजीराजे हेत्यात आले. रणजूकांना म्हणाले, “अकासाहेच, जरा संगमावर येता ?”

“चला.” काहीच अंदाज नमलेल्या राणूऱ्याका बोलून गेल्या.

संभाजीराजे राणूऱ्याका, दुर्गाबाई सांच्या संगतीने घाट उत्तर लगां. त्यांच्या मागून ‘शिवंदी पैलतीराला का थेलीय ?’ या घोटाळ्यात अडकलेला जिजोजी अदब धरून चालला. संपत्ती आला. नावाड्यांनी नौकांतूनच शुक्रांवाना मुजे दिले. ते आपले करण्याचे भानही संभाजीराजांना उले नव्हते.

रणजूकांना ध्यानीमधी नसता संभाजीराजांने बाबून त्यांच्या पायांना हताची बोटे निडविली. “आम्ही येतो आहोत ! आणन परतावं सज्जनगडी यांना घेऊन !”

“मतलब ?” चामकत अकांसाहेवांनी विचारले.

“आम्ही – आम्ही, पढाण दिलेल्या गोटाट जाण्याचा निर्णय पक्का केला आहे !” गोळीबंद जाब आला.

“बाळमहा ५ राज !” अंगावर वीज पडल्यात राणूऱ्याका चीकाळत्या. जिजोजीच्या डोळ्यांसमोर दिवसाढवळ्या काढवें अमर्टे. दुर्गाबाईंनी कझी नव्हे ते मान उठवूस. आपल्या स्वारीला नजेनेच जाब विचारला.

वाचाच्या फराट्याने मुखाखोवतीचा पदर उडून गेल्याचे भान राणूऱ्याकांना उले नाही. नजर आपल्या पाठऱ्या बंधुप्राजावर जोडीत त्यांनी विचारले, “काय बोलताहात दे ? आंबाचा काही विचार केलात ?”

“जी. केला आहे. आता आम्ही कुणाचं काही लगत नाही. रायगडी, शृंगारुपी, पठळीवर कुलंच आम्ही जवऱ्यून पडणार नाही. कुणपुढंदी कक्षासाठीही हात पसरणार नाही. आमचा निर्णय पक्का आहे. आणण माधारी प्रतर्णस्य पुखत्यार आहात. जाताना आम्हाला ऐकवून जावं की, ‘तुमच्यासारखा भाऊ पाठीशी असण्यापरीम पाठ सुनी असती तरी बंं होतं !’ ते ऐकण्याचीही आम्ही त्यारी केली आहे.”

ते ऐकताना राणूऱ्याका सुन सुन झाल्या. मान डोलवीत म्हणाल्या, “बाळमहाराज, कसं बोलता हे ? यासाठी आम्ही तुम्हास साथ दिली ? जे तुमच्या बाटे आडवें आले त्यांना आडवे करण्याची घमक दारवद्याएवजी तुम्ही त्यांना पाठ दावता ? तुमच्या जाण्यानं फावेल ते त्यांचे विचार केलाय. कुणाचं काय फावेल, काय होईल याच्याशी आम्हाला तुमच्या माधारी ?” दुर्गाबाईकडे हात करीत राणूऱ्याने विचारले.

“आम्ही विचार केलाय. कुणाचं काय फावेल, काय होईल याच्याशी आम्हाला आता मतलब नाही ! आम्ही येतो. आणन पतावं.”

नावाड्यांना फर्मावले. संगमाच्या लाटांवर डुलत नैका सप्तसूल लगाली. कासराप्र आत घुसली.

“बाळमहा ५ राज. थांबा.” अकांची कातरी साद कृष्णा-वेणेच्या अंगावर काटे. अमर्टन गेली. पळवर नैका जागीच थाळी. संभाजीराजांनी नावाड्याला ती वढती घेण्याची इशारत दिली. नैका किनाच्याला भिडताच संभाजीराजांनी अकांना सवाल घातला, “काय बोला ? आम्हास व्यवहात नाही.”

“आम्ही – आम्ही येतो आहोत तुम्हा सांती !” मायेच्या निंब काळजाचे घोरे बोल घायावरून उठले. कलवळ्या नजेने तीच साद दुर्गाबाईंनी आपल्या कुंकवाला घातली.

“तुम्ही ? देवदर्शनाला नाही जात कुनू आम्ही अक्षसाहेच. कशाला पायी खोडा घातला ?

“बाळमहाराज, एकवार आम्ही स्वतःला पारखे होऊ पण तुम्हाला एकलं सोडणं नाही. जमणार आता आम्हाला. आम्ही निर्णय केला आहे, जिथं तुम्ही असाल तिथं तुमची पाठारखण कण्याचा. आम्हाला सांती व्या. आजावर काही माणण घातलं नाही. पण आज आई भवानीची आण पासून हे माणण करतो आहोत आम्ही. आम्हाला सांती घ्या.”

साळवी जाणच ताढल्यानंतर संभाजीराजे जोडल्या नजेने अकांसाहेबांना व्याप्त राहिले. इथे बोलण्य घुटले होते. शब्दांना व्याधी झाली होती.

“ठीक आहे. जशी आपली मर्जी. चलावं.” नैकेतून उत्तरून संभाजीराजांनी हात जोड देत अकांना नैकेत चढविले. पाठेपाठ दुर्गाबाईंना हातजोड दिली. घाट सुना-रिता कवीत ते एकमेकांशी जन्माने जोडले गेलेले ते तीन जीव नावेत झेपवले.

“ना, धाकलं धनी असं कायबाय. ना करूसा !” छत्रपतीच्या जागत्या इमानाचा किलेदर किजोजी काटकर काळजाच्या देठातून काळवळत म्हणाला.

“किलेदर, घाटावरचा बादताना सज्जनाई पावता करा.”

“धनी ३ ...

“दिल्या आजेची तामिली करा. तुमच्या महाराजाना सागा – आम्ही परपृ ते हा सहायीचा डोंगरदरा जिक्रपतीच !” भक्तल्या क्षणाला संभाजीराजांच्या तोंडून तेजावासारखे जलजक्कीत बोल कृष्णा-वेणेच्या पावन अंगावर टपकले. नैका अजाताचा संगम पार करीत सप्तसूल लगली. अंगावर वीज पडल्यात विळेदार जिजोजी काटकर तिच्या जाण्यामुळे उठणारी पाण्याची वळी गुमान बघतच राहिला. त्याच्या नजेत ती काही पावता मावत नव्हते.

पैलतीर येताच सज्ज शिंबंदीतील तीन जातवान घोड्यावर संभाजीराजांनी राणूअक्का
दुर्गाबाईसह मांड घेतली. युवराज संभाजीराजे भोसल्यांचा तांडा मोणली तलाचा म्होरका
धरत चालला. चालला - भगवा जरीपटका हिरव्या निशाणीच्या छायेत! शिवाचा पुत्र
अशिवाकडे! एकला नव्हे. सोबत छत्रपतींची कन्या आणि' छत्रपतींची गर्भवती सूम
घेऊन.

युवराज संभाजीराजे भोसले छत्रपतींना पारखे झाले!
स्वतःसाठी खन्या अथवि पूर्णपणे पोरके पोरके झाले!!

□ □ □

सुप्याचा मोगली तळ मागे पडला. तीनशे मावळी घोडेस्वारांची जमात उन्हातून निश्छलत चालली होती. पेडगावच्या बहादुरगडावर ठाण झालेल्या दिलेर पठाणाला संभाजीराजांनी हारकरे पाठवून आपण येत असल्याची वर्दी दिली होती.

तीन हजार घोडेस्वारांची दिमत देऊन दिलेरखानाने इखलासखान मियाना व खैरतखान या आपल्या सरदारांना बहादुरगडावरून संभाजीराजांना घेष्यासाठी धाडले होते. इखलास आणि संभाजीराजे यांची सुपे-पेडगाव मार्गावर भेट झाली. मावळी-मोगली जोडफौज पेडगावच्या वाटेला लागली.

पेडगावच्या वेशीवर खासा दिलेरखान संभाजीराजांची राह ताकत उभाच होता. पूर्वी रजपूत मिळाने 'शिवाला' सुलुखाला येणे भाग पाडले होते. तहाच्या अटी पूर्ण होईतो 'संभाला' आपल्या गोटात ओलोस घेतले होते. त्या वेळी कन्हेपठारावर रजपुताने या संभाला एक शाही हत्ती नज्जर केला होता. मजाक म्हणून त्या वेळी फर्जद संभाला केल्या गेलेल्या सवालांचा जाब याच पठाणाने ऐकला होता. सवाल होता, "इतना बडा शाही हाथी कैसे साथ ले जावोगे संभूराजे?" शिवाच्या या कडव्या बच्च्याने मोर्क्या गरुराने त्या वेळी जाब दिला होता - "डुलत झुलत का होईमा तुमचे हे जनावर चालते, ते नेणे सोषे आहे - पण आमच्यां महाराजसाहेबांनी दिलेले गडकोट चालत नाहीत ते नेणे कठीण आहे!"

पठाण आज या आठवणीने स्वतःशीच हसला. त्याच्या मनी विचार आला - "जंगे-दिल शाहजादे, यड, किले नही चलते! उन्हे उठाना मुळिल है, पर - पर आदमी तो चलता है। उसे उठाना आसान है।"

संभाजीराजे इखलाससह पेडगावच्या वेशीवर येताच मोगली तळावर शाजणे, नगरे झडले. खांद्यावरची हिरवी जरीबंदी खिल्लत नेटकी करीत, दीन्ही हात पसरून हसतच 'आझे ३ संभूराजे, आझे.' म्हणत दिलेरखान संभाजीराजांना सामोरा गेला. पठाणी छाताडाला भोसलाई छातवान भिडले. उभा तळ ते अकरीत बघायला वेशीवर लोटला होता. हाताला धरून पठाणाने संभाजीराजांना आपल्या सालारी डेऱ्यात आणले.

मेणे जोडून संभाजीराजांचा जनाना हत्यारबंद पहाऱ्यात बहादुरगडाकडे रवाना केला गेला.

दुम्या दिवशी तब्बावर नजरणा पेश करण्यासाठी दिमाबदार बैठक उठविण्यात आली. शाही बिभाजीं पांयरून ती मजविण्यात आली होती.

आपले इखलासखान, इखलाजन असे सदाव दिलेसे न विसरता हजार टेक्के होते. तांच्या साक्षीने संभाजीराजाना मोळकी दखलमासाला दिलेसे आलमिग्राने दिल्लीहून पाठविलेला सुलबाज हसी, तीन अरबी घोडे, विव्या म्यानाची तलवार, चौथडा आणि शाही. आसवाबांचा नजरणा पेश केला. सात हजार स्वार आणि सात हजार जातांची वर्हाड-खानदेशीची मनसव संभाजीराजाना शाही दरबाराने बहल केल्याचे फर्मान जमल्या सदाव-दाकदाराना घोषित करण्यात आले. दिल्या मन्सवीतील हाताखाली रेणन्या फैजदार, हबलदार नायकांची दिलेसे संभाजीराजाना ओळख करून दिली. जे फर्मान औरंजेबाने मागे संभाजीराजांसाठी 'म्हणून पाठविले होते आणि जे शिवार्जी नवराजांनी धिक्कारून टोककून परत पाठविले होते ते आज संभाजीराजांनी विचित्र मनस्तिहीच्या आहारी जाऊन स्वीकारले होते.

मराठी दौलतीत 'युवराज' 'म्हणून मावळ्याचे' मुजोे आपलेसे करणारे संभाजीराजे आता औरंजेबाना 'शाही मनसवदार शंभूखान', 'म्हणून हशमांचे' कुर्निस आपलेसे करू लगाहेल. उमट्या बांड्या भोसल्यांच्या हयतीतील काढव्याकुहू पर्वाला सुखवात झाली. पणजोबा मालेजीराजे, आजोबा शाहीराजे, आबासाहेब शिवाजीराजे या भोसल्यांच्या कुळदेठातील कुणीही कधी ना कधी तरी हे काळेकुड्ह पर्व तोसल्यांभेगात्याविना सुटलेले नकहते. संभाजीराजाना दिला ज्ञाणा नजरणा आणि मनसवदारी बघून एकच असामी असव्य, बेचैन झाली होती. बजाजीराजे निवाळकरांचे पुन, छत्रपतीचे जावई, संभाजीराजांचे एका नात्याने मायेभाऊ आणि दुसऱ्या नात्याने दाजीसाहेब महादजी निबाळकरून.

नजराण्याच्या बेठकीवरून, संभाजीराजे आपल्या डेच्यात आले. पाठेपाठ त्यांना मस्तकी तिकोनी, जरीबद पाणी असलेले, आगावर खिललत चढविलेले, महादजी डेच्यात आले. वयाने ज्येष्ठ असले तरी मानाची अदब राखत त्यांनी संभाजीराजाना तसलीम दिली.

"आम्ही जातीने भेटीस आले आहोत. युवराजांची काही बोलाव म्हणून." महादजींनी विषयास हात थाला.

"बोला."

"राजे काय करून बसलात हे?" कसे बोलावे ते महादजींना सुपले नाही.

"मतलब?"

"कशला आलात या खातेच्यात?"

संभाजीराजांनी महादजींना निरखत कडवा सवाल केला.

"अंगी शाही खिललत पांयरून दुम्ही आम्हाला हे विचारावं? तुम्ही का इंय हस्यारा राखविलाहात?"

"आमचा सल काय तो कुणाल कळायचा नाही कधी. पहाडासारखे बडिलधोरे पाठीशी असता ही आडवाट दुम्ही मात्र धारायला नको होती राजे."

"बस्स! दाजीसाहेब, राजवाटा खेटल्या की आडवाटेशिवाय काही करता येत नाही. आमचा सलही कुणाला कळीच नाही कळणा. कळला तरी उकलणार नाही."

"अजून शांत विचार करा राजे. बेळ गेली नाही. तुम्ही परतावं असं आम्हाला वाताते. अधिवेक झालेल्या युवराजांनी राहावं अशी ही जागा नाही."

"आम्ही विचार केला आहे. आम्हाला युवराज म्हणूनका." भयाण शांतता डेच्यात कुचमून पडली

"या निराकां पस्तवाल एवढंच संगतो आम्ही. येतो आम्ही." महादजी आले सुंस जायला निघाले. डेच्याबाहेर पडणाऱ्या त्यांच्या कानी बोल पडले,

"आमच्या अकासाहेलांना नमस्करात सांगा. युवराज म्हणून नव्हे. पाठेचे दुम्ही भाऊ म्हणून!" सरखबूऱ्यांच्या आठवणीने संभाजीराजे पिळवटले.

महादजी डेच्याबाहेर पडले. या मेहुण्यांच्या भेटापाठीची खबर दिलेला लागली होती. महादजी आपल्या गोटातील डेच्यात जातात तोच पाठणी हत्यारबंद हशामंचा त्या डेच्यापोवती घेर पडला. महादजी नजरबंद झाले!

दिलेलखानाचे ग्रह आता बळाला लगाले. विजापूर दखारात वजीर मिही मस्तू आणि सेनापती संजीखान यांची तेह पडली. एकेकाढी मिळारी राजा, दिलेखान, शिवाजीराजे, नेताजी पालकर या चाप ताळेदार सेनापतींच्या स्वारीत विजापूचे रक्षण करण्या संजीखान विजापू पारखा होऊन थेत विलेला येऊन मिळाला! दुखेच्या एक शाहजादा आणि एक मलझकर मिळताच दिलेचे पारडे जड झाले.

औंगाबादला अमान्हून अनहून आपांच्या ग्रहांमध्ये शहाआलम या दखळनमुऱ्या औरंगापुराला संभाजीराजांसह दिलेसे बहादूर्ग सोडला आणि अकल्जुला ताळ दिला. हे ठाणे आदिलशाही व मराठशाहीवर चाल घेण्यासाठी मोक्याचे होते. दिलेख विजापूवर चालून येणारा या भयाने वजीर मस्तूखानें छत्रपती शिवाजीराजांशी बोलाली लावली. राजांनी मस्तूला मदतीचा हात देण्याचे अभ्य लिहू पाठविले. यात दोन हेतू होते. विजापू दिलेलखान मोळली घशात जाऊ देणे हिताचे नव्हते आणि दुसरे हणजे साधेल त्या प्रवत्तने संभाजीराजाना दिलेल्या गोटापूर उचलायचे होते.

छातोत सुपाएहे काळीज घेऊन बुरुजाबुरुजावरचे मोर्चे बांधून शुंजीला सिद्ध शाळा.
नरसाळा राजाचा कदीम आणि इमानवा माणूस होता. बाल सभाजीराजांना त्याने
अंगांवांद्यावर खेळविले होते. आज तेच अंगावर चाळून येत होते.
रात्रभर फिरंगोजीना ठोळ्यास ठोळा लागला नाही. तटावर येऊन गडपायथ्याला
भिडलेल्या छावणीवर नजर टाकताना नरसाळ्याचे काळीज तुटत होते.

“ बाळगांज, काय क्योतंसा हे ? ” हा त्याच्या मनी उडण्या सल पायथ्याच्या
पृष्ठसाऱ्यांवर बळकट किल्ला. कमाविला राजिदीना दिलेस भूपाळजाडासमोर मात्र दमगी
चाला. दुपर धरून वैशाली उन्ह सणकू लागले. तसे दिलेस गोलंदाजाना बत्ती
रोखवाच्याची आजा दिली. मांजन्याचे पठार शांत झाले.
कपाळावाचा घाम निपटत दिलेर आपल्या ढेण्यात आला. खानसाथ्याने समोर
ठेवलेल्या थाळ्यातील रोे-सापुत्रीच्या कटोन्यात डुबवीत त्याने आज्ञा केली,
“ संभूजाको बुलाव. गड जाळूर पडेगा. आजही ! ”
दिलेर त्याना म्हणाला, “ राजासाब, आप सहालोगे घेरकी आचारी ? ”
“ ही. जाळूर.” संभाजीराजांनी होकार दिला.

“ देखिवे गड ताकदवर है. कच्चदिल मत होणा ! ”

संभाजीराजे त्याला दाद म्हणून उस्ते हसले.
दुपर टक्कीला लागताच दिलेस आपला ठेवाची, हातवा डाव काढला. आपला
हत्ती त्याने संभाजीराजाना दिला. त्या हत्तीच्या पाठीवरचा होदा हृतिष्यात आला होता.
संभाजीराजांसाठी त्यावर गिरविची मांडणी-बैठक बसविली होती.
आपल्या फोजेसह संभाजीराजे आघाडीला झाले. गडावरच्या इमानी तिंदाजांनी
तीरकमधेर रोखून फौज टाकणाचा फिरंगोजीला हृतीवरचे संभाजीराजे दिसले
शिरस्त घेतली. तट बुरुजावर फेर टाकणाचा फिरंगोजीला हृतीवरचे “ गडचंगे, घात जाला. पठाणन
मात्र त्याने आपल्या माणसाना ओरझून इतरात दिली – “ गडचंगे, घात जाला. पठाणन
डाव साधला. बाळ धरी म्हरं काढलं ! हात आवण ! ”
माया करत्याला आडवी आली. लढतीचे रूप पालटले. संभाजीराजांची फौज धेट
गडाच्या तटाला भिडले. फिरंगोजीने तटाला दोर लावून गडावर पांढरे निशाण घरले. एक

दोरबाज तटावरून खाली उत्तरला. त्याने फिरंगोजीचा संगावा संभाजीराजांसमोर
ठेवला – मुक्तावर हृतिवार धरण आमचं काम नाही ! आलासा तसं निघून जावै.”
संभाजीराजे त्या दोरबाजावर गर्वले, “ किल्लेदमास सांग, नसाळा, आमी गड
घेतल्याखेतीज हटाण नाही ! एक आमी ठरी पहु नाहीतर गड तरी पढेल ! ”
देवबाजचा निरेष ऐकून फिरंगोजी पेचात पडला. लढत शावी तर संभाजीराजांच्यावर
हत्यार धरावे लगणार. न शावी तर गड मोडावा लगणार !

फिरंगोजीने गडावर सबनीस विठ्ठल भालेरांशी मसलत केली, “ काय करावं ? ”
संभाजीराजांकडून सान्यांना अभ्य घेऊन गड खाली करून घावा, अशी मसलत
पडली. तटावरचे पांढरे निशाण डावे उजवे डुळू लागले. ते बघावाच मोगाली तकावर
शाजेणे, नगरे झाडले. फेरेच्या तोफा फुटल्या. अभ्य घेतलेल्या फिरंगोजीने, विठ्ठल
भालेचांसह येऊन गडाचा दवाजा खोलून मान खाली टाकली. त्याला संभाजीराजांकडे
बघावेसे वाटत नव्हते.

आपली मावळी शिळदी घेऊन फिरंगोजीने खालमानेसे विठ्ठलांबंसह भूपाळ्याड
सोडला. गडावर चांदाताच्याचे हिरवे निशाण चालले. संभाजीराजे गडाच्या
बालेकिल्लावर गेले. दिलेऱ पायथ्याला पठारावरच्या तटावर राहिला.
रात उतरली. मांजन्याच्या पठारावरच्या पोणीली तटावरचे हिरवे शिळाले. आगच्या
पेटल्या. दिलेऱच्या डेवांसमोर दोरांबंदांनी वाचणीला जनावरासारखी जखडलेली मातसे
मराठी रयत माणसे खालमुंदीने खडी होती. त्यांच्याखेवती हत्यारंबंद पहरा जारीने उभा
होता. भेदेलून भूपाळ्याडच्या आसन्याला आलेली ती कुणबाळू माणसे गड पडताच
वाचावर उघडी पडली होती. पठाण ठरवील ते त्याचे भवितव्य होते.
इस्महानी. मधावर रस्सा-रोटी चिचवलेला दिलेर डेवाचाहेर आला. केदखान्याच्या
दिलेसे त्याचा तांडवावर नजरपेर टार्कित एक उदार हुक्म फार्माविला. “ काफरोंका
एक एक हाथ कलम कर दो !! ”

मांजन्याच्या पठारावर जलांदाचा जेता होती वीतभर रुदीचा धारदार समाता घेऊन
लाकडी खोडावर दाबून धरलेले काफरांचे हात कलम करताना खवतपणे विचारित
होता – “ कौनसे हाथसे पत्थर गिराये ? कमीने.” दमलेला जलाल दापता दुसन्याच्या
हाताव नेताना तिरकाराने म्हणत होता – “ कितनी पेदाइश है करबड्होंकी ! तटपसे
फेक देते तो हमें इतनी तकलीफ तो नही होती ! ”
पठारवर किंकाळ्यांमधून किंकाळ्या उतर होत्या. भूपाळ्याडच्या बालेकिल्लांबंसह
त्या किंकाळ्यांना कुणी वाली नव्हता. कसा असावा ?
भूपाळ्याडच्या कुपकेसाठी महाराजांनी सोळ्या हजारांची सेना पाठविली. पण ती
समयास पावली नाही. गडावरचे बदललेले निशाण वधून मावळी सेना फरतली.
दिलेऱानाने गडाच्या मान्याच्या मोकाच्या जागा बेचिवारख कलन टाकल्या.

मेत होती. शुण्ठापूर्वका पिलार्जिंच्या वाड्यातील जनानीदाळमात कवी कुलेश, केशव पंडित, उमाजिंपित, परशराम, रायाजी, अंतोजी सोरे गर्दना पाइन तुवराजीसार छडे होते. “स्वारी आमहाला पारखी झाली. जाऊ नये त्या गोटात गेली. जाताना आमच्या दिवाणसाहेब अणि धाकलया बाईना घेऊन घेऊन गेली. आमच्या मुलुखावर चालून आली. भूपळाड घेतला. आता आणखी कशाची बाट बघणार आहेत सारे? आता तर धाकलया बाईना मुलगा झाला आहे. त्याना कुठार फरफटील सोडणार आहेत आणण? खारपेक्षा त्या दोधर्ची काळजी तोडते आहे. कुलबतांच्या घरचा जनाना जळव्या पदवानं मोाली गोटात दिक्षा काढतो आहे. कुणाला नसली तरी याची खंत आमहाला होरोज घास उचलताना छक्कते आहे.”

येसुबाईने शब्द ठिंग्या होकून सांच्याचा कानांक कोसळले. एवढे थोर तत्त्व पण सोरे आदून गिल्वहून नियाले.

“आमी निवाची आण लावू पर धन्याच्यांनी घेतल्याब्यार न्हई परतणार इथ.” अंतोजीने येसुबाईना धीर दिला.

“कसं साधणार ते अंतोजी?”

“काय वाईल त्ये हुंदा. आमी खानाच्या गोटात धुसनार.” रायाजीने निर्धार सांगितला.

“आणि तुम्हीही आमहाला पारखे होणार!” येसुबाई उमासत्या.

“तुवराजी, महाराजांनी हपुकात्वे यत्न केलेले तुवराजांचा सप्तन पाडण्यासाठी. यश येत नाही. आमी खलिला सिद्ध करतो आहेत. आपण स्वदम्तुराची मोहर त्यावर करावी. झाला पालट तर भावेश्वरीची कृपा.” परशरामपंतांनी मसलत दिली.

“नाही झाला तर आमहाल पालटावू लगेल. जनावरावर मांड घेऊन स्वारिला शोधण्यासाठी आमहाला निधाव लागेल! साफ लिहा हे.” मनच्या कढाने हात उठवीत येसुबाई म्हणाल्या आणि त्यांनी सांच्याना निरोप दिला.

एक एक पाऊल हल्ले. दालन रिकामे झाले. कणार येसुबाईना आपण पुरत्या निरधार, रित्या झाले आहेत पोरव्या आहेत असेच वाटले.

रायाहालवर आपाई दोनोंच्या वाड्यात असलेल्या दाण्डबद खालबताखान्यात छअपतीची मसलतही अशीच कुचमली होती. चिंताक्रांत चर्येवे महाराज गिर्दीला रेळून वैठकीवर बसले होते. भोवती हंबीराव, मोरोपंत, आणणजी, आनंदराव, प्रलहादपंत अशी मंडळी होती. छअपतीचा चेडरा ओढल्यात सुमार दिसत होता. कानशिलवरच्या कलेल्या जुलफकात पांढऱ्या केसांच्या तुकारा तरा डोकावत होत्या.

“दिलेस विजापूरच्या रोखाने कूच झालाय हंबीराव. विजापूर तेवढं गिळून माराव असं त्यांच्या मनी फार जुन आहे. त्यास खालणे आहे.” महाराज थाबले. त्यांना

वाटले की— “पूर्वी त्याला आमचा घात करायचा होता. ते साधारण नाही. आमच्या तुवराजाना दास्तानी लावून मात्र त्यांने तो साथला आहे.” पण हे बोलेस त्यांनी निकराने मनातच मुविले.

“जी. तेचा येंदू एकडाव फुटाय पायजेवे. धाकलयासी पंखाखाली घेऊनच त्यो दौडतोय.” हंबीरावांनी आडवाटे संपाळीराजांची चिंता प्रकट केली.

“त्यात त्याची काय चूक आहे मस्लबद? आम्ही त्याच्या जागी असतो तर हेच केलं असत. खोललं कवाड बघून कुडाप्यात धूसला नाही तर तो राजकारणी कम्पला?”

“पर हे कवाड कुंतरी वहून घ्याय पायजे.” हंबीरावांनी चिकाटी सोडली नाही.

“त्याची का ५ ही तड लगणार नाही हंबीराव. आम्ही हलकेशिस राबविली आहे तुवराजासाठी. येश येत नाही. आमच्या समजावणीनं तुवराजांचे होळे उपडणर नाहीत. उघडले तर ते खानाकडून खाललेल्या तोकीनंच उघडलील. आमहाला तुवराजांचं भव वाटत नाही. वाटते आहे ती चिंता निराकीच!”

“आम्ही त्याई समाजलो.”

“हंबीराव, तुवराज दिलेल्या पंजाखाली आहेत तोपर्यंत ते सुखरूप आहेत. कुठल्याही मिणानं औरंगजेबानं त्यांना बोलावलं तर मात्र त्यांची खेर नाही! आमच्या नेतार्जींच काय ज्ञालं? खुद आमचं काय होणार होतं?” छअपती पुते अस्वस्थ आले.

गणबूई आणि दुर्गाबाई त्यांच्या आठवणीने नाकगड्या चिमटीत पकटीत त्यांनी डोडे मिते घेतले. त्या मिटस्या डोळ्यांसमोर क्षणातच वृद्ध जिजाऊ उच्चा ठाकल्या. त्यांच्या श्रशस्या ओठांतून बोल उमटले, “इतेसल्यांच्या कवित्याला पदरी निखारे घेऊनच मळवट भरावा लागतो!”

एक सावले पान फडकपड आले. त्याची फडकपड उठली—

“एकला जीव पदरी घातला. आता स्वारीच यांचे आबा आऊ!” मान उल्लीत छापती होळे उघडले. मनची बालभेल बालेला सारित ते निश्चाने बोलले, “मोरपंत, तुम्ही फोजबंदीने विजापूरच्या रोखांन कूच व्हा. बाहा हजार स्वार दिपतीला ध्या. तुम्ही वंददायाटाची मोगलाई टापूखाली जरवेत ठेवा. प्रलहादपंत शिरी मस्दुला लिहा— इदलशाही राखणे ते आमचं कलंत्यव्यच आहे.” समोरच्या तबकातील विडे छापतीनी साच्या मानक-त्यांना दिले. खालबत उठले. हंबीरावांनी पुढे होत तलख्याच्या पुठीचा ठोका आदून दारावरच्या धोंडेला दिला. धोंड हल्ली. मानकरी बाहेर पडले. न राहवून मागे रेगाळ्येले हंबीराव पंहाराजांना कळवळून म्हणाले, “महाराज, एक बोलावे वाटते.”

“धन्याची तब्बेत सुमार दिसतेय. गडवर आराम करावा. आम्ही हाव दिलेचा दृष्टी.”

मोडाय.”

“आराम हंडीराब, आता आमहाला आराम एकदम मिळ्णार ! अखेच्या ”

शिसाच्या रसासारखे बोल हंबीरावांच्या कानी पडले.

खलवतासू बाहेर पडलेल्या आणगर्जीची पावले सातमहालकडे बळली. महाराणी सोमोराबांध्या समोर पेश होत त्यांनी तपशील दिला, “स्वामी युवराजांच्यासाठी जातीने काय देणे?”

तथा बोलनी थुह आणजीच चमकले. विश्वाला अंत पडवे म्हणून त्यांनी प्राप्तिकर्त्त्वासारख करायला कमी क्षायच नाही!

गांगात बुधप्रसाद झाला. आह. मदनकांह नाव ठबल आहि.
गणपदराळा झटका देत गडाच्या थोरिदिल महाराणी स्वतःला साजेल असाऱ्या उमसका
दिला - “नीट ऐकल नसेल नाव आणणाऱ्या तुही, ‘मदनखान’ असेल नाव !”
देत आणाऱ्यासौं अटकवा आपापांची आपापांची आपापांची

संभाजीराजांचा तळ दिलेसह थूळखेडहून हलला. आदिल्शाहीचे मांडळवेठे मारून विजापूकवेठे मारकू लगला. हलमंगी या गावी घेऊन ठाण झाला. याच वेळी मारपत्रांच्या निसर्गतीने बारा हजार मावळा आदिल्शाहीत उतरला. विजापूर्वी 'कुमक' करण्यासाठी माराठांनी कफळी धरली. पाटोपाठ खुद शिवाजीराजे हंबीराव आणि आंदराव यांना साथीला घेऊन सोळा हजारांच्या दिमतीने आदिल्शाहीत उतरले. धासू खाऊन सिद्धी मधून दिलेशी लावलेली बोलणी फिसकटली. विजापूर्वी गिळधारासाठी हड्ड्याला भेटलेले दिलेशी आणि सर्जाखान हलमंगीहून निघून बहमनहळ्याली ठाण झाले. यांने राहिलेल्या संभाजीराजावर दिलेसे रसद पोचविण्याची जोगडी माकली

मजबलांगी घोड़े पेक्खीत छत्रपती महाराज थेरे विजापुराजवळ शिवायपूर या गावी पोचले होते. आपले वकील मस्तकडै थाडून, 'सैन्यासह आपणाला विजापुरच्या किल्ल्यांता सावधावे' असा निरोप छत्रपतींनी मस्तकला दिला. मधुसूच्या सललागांनी त्याला सावधावे केले - "पठाण बाजू रहेगा। मरहेट्ही किला काळज कर बैठेंगे!" मस्तकने शिवाजीराजानंन्ही होती.

महाराजाना ही अट परबद्धयासारखी नव्हती. खो तर दिलेला टांगता ठेबुला
महाराजानाच विजापूर दाबवयचे होते; पण मसूद साकध थाळा होता. महाराजानी त्याले
घारच्या मदतीचा मुख्यकाटा केळून दिला ! मोरापंतोन महाराजानी कर्मावले,
“आदिलशाही लुटीला थाळा. साईद्धन तिपुका मुळवृद्ध दास्तानी लावा.”

मराठी फौजेच्या दोन फलक्या महाराजांनी केलत्या. हंडीराव, आनंदराव आणल्यासोबत मराठन ते खासे धरणाव, जालना असा म्होरा टेवीत मोपलाईत उतलले. मोरेपांची सेना गांगाडिल्याई लटीत. ज्ञालु निघाली

धान्याचे बोद, वैरणीचे बैलाडे अशी सोंद घेतली ती दिलेस्तु पावती करण्यासाठी आपल्या फौजेसह संभाजीराजे किल्ला घेऊन हलसंगीहून निघाले. इंदी, तोराळ मार्गवर अचानक त्याची सबाली घाटणे या आदिल्याही सदाशाशी गाठ पडली. दिलेस्ती रसद तोडण्यासाठी साबाजी संभाजीराजांक चालून आला. आमनेसामने हत्यारथाई झुंगली. कागळकर साबाजी घाटणे आणि संभाजीराजे दोघेही मराठा सरदार! पण एक आदिल्याहीकडून आणि दुसरे मोगलाईकडून एकमेकांतर हत्या चालवू लागले! या चक्रमवित साबाजी जायबंदी झाला. काढल्या भायाने शिंबंदीसह आला तसा निष्ठून गेला. रसदीचे ताडे घेऊन संभाजीराजे बहुमानहळ्याच्या पोचले.

पावसाची बुलुळ हटाऱ्याची दिलेऱ वाट बघत होता. चौवाटांनी त्याच्या फैजा एकवट होत होत्या. विजापूला सर्जाभान, संभाजीराजी यांच्या महतीने मुलठानी तडाडा देण्याची तो स्वप्ने बघत होता. मराठांच्या आणि यांच्या स्वरारंभ्या आगाजापी चर्कमधी उडत होत्या. एवढऱ्यात दिलेऱला धमसका देणारी पहिली खबर मोगलाइनु आली – “धरणगाव क्षय गऱ्या !”

पापसाळा हटला. थंडीने तळ धरला. बहुमहव्यक्तीचा ठाप्यावर संभाजीजो जेनानी हेच्यात एका खाटत्यावर शालनामा पांचरुन बसले होते. चिराडवानावर त्यांची नजर जाखदून पडली होती. सप्त तक्क रात्रिच्या दुखीत शात झाला होता. रत्नगहान्यावे पद्धण दूरवर देत असलेली गस्त चुकारणे मध्येच कानी येत हे ती. राणुळकांचा ढेगा लातव होता. त्यात मदनसिंहाला शेळारी घेऊन आकासाहेब सुख झाल्या होत्या. संभाजीराजांच्या मनात येसुकाईची असठवण फिरपू लगाली. त्यांची अनेक रुपे चिराडवानाज्या ज्येतीत संभाजीराजांना भास देऊ लागली. स्वतःला विसरून ते एकटक ज्योती निरख्यात द्या

थंडीने दाटलेले धुके फोडीत दिलेच्या पठाणी फैजा विजापुरवर निघाल्या.

आधिकाला दृश्य, सभाजारीअ, सखाखान फळाचारकरण हादत बस्तु होता.
राणूमळका आणि दुर्गाबाई पठणी जनान्याच्या तळजगतील मेणांतून चालत्या होत्या.
त्या तंडळाला हल्यारबद पठणांचा कडेकोट पहारा होता.

मोगली कौजा विजापुरस्त पाच कोसांच्या पलंग्यावर येऊन ठाण झाल्या. मराठे शडपा घाटून त्यांचे लवके तोडण्याचा प्रयत्न करीत होते. विजापुरत हलकेतलोळ माजलग. आदिलशाही आता डुणार! पठाण विजापूर मरणाला धालणार! थंडध्या पिजाजाने दिलेल विजापुर कसे घेवावे याचा बेत आखु लागला. औरंगाबादेल्हन

शहाआलमचे त्याला एकटाकीने खलिते थेत होते—“सेवा मोगलाईत धुसला आहे.

सैन्यबंदीन टाकेटाक हाला परवून विळायत राखाची.

दिलेस आला खलिता मांडीखाली दाबत होता. त्याला हातातोंडारी आलेला विजापूरचा घास सोडायचा नक्हता.

अंखेचा म्हणून दिलेसे विजापूरचा बजीपाला—मसुदला खालिता धाडला. त्याच्या उत्तराची वाट बघत मोगली कौजा केळाही विजापूरवर तुट्ण पडल्याला खडक्या ठाकल्या. दिलेस खुशीत होता. विजापूर गाइन तो औरंगजेबाला सिद्ध करून देणार होता की दखून सुमेदारी हा फक्त माझा एकलवळ्या हक्क आहे. शाहजाहाला परत उत्तरेत नामजाद करावे.

याच त्याच्या या सुखसत्त्वानवर शिवाजीजांनी मावळी पाणी ओवले! औरंगजाबादेला पाच मजला इतक्या लगत असलेले जालना हे मोगलांचे अब्बल मातज्बर ठाणे याजानी दिवसाळवळ्या लुटले. जालना जळलाला! शाहआलमने दिली दखारला खालिता धाइन याचे खापर दिलेच्या माथ्यावर फोडले.

दिलीहून निघालेले, दिलेसी खरड करणारे कर्मान तळज्बर आले! मजकूर होता “काफको रोको. फिढे होटो.”

हातातील फर्मानाचा चुराळा करीत नाराज दिलेस चरकडला—“सब सत्यानाश कर दिया इस शहाजादेने और सेवाने!”

बंदिस्तीने तळ दिलेच्या फैजेला दिलेसे हुक्म सुटले—“उखाड दो ऐरे-शासियाने. पिरज का मोर्चा लगावो. आदिलशाही मुक्क तबाह कर दो!”

चिडलेल्या पठाणाच्या फळ्या भिजेचा रेख धरून जाळपोळ, लुटाळू करीत निघाल्या. हातवलीला हेते इखलस, ईज आणि खैरत.

दिलेस, संभाजीराजे, सजाखिन यांच्या चौकुर उच्छवात धोडांच्या टापांखाली गावेच्या गावे बेचिराख होऊ लागली. माखानापूर, जालगिरी, हेनवाड, तेलग लुटले गेले. प्रत्येक गावात दिलेसे आणि सजाखिन वाली नसलेल्या हिंदू प्रजेचे तांडे दोरवडांच्या दाखणीला बांधून त्यांची पिंड काढू लागले. विजेबना करू लागले. ती समोर वधताना संभाजीराजे आतल्या आत शुसमृद्द लागले. साठळ्या बाटाच रोखल्यामुळे स्वतः वरच चिद्द-चरपू लगले. मापूस पठाणाच्या जनाना तांडवातून येणाच्या अक्षराहेब हे सारे बघून संतापाने उमस्ता होरपळत होत्या. भोवती ‘आपले म्हणाव’ असे कुणीच नसल्याने उगातली आग उगातच थोपवीत होत्या.

तिकोटा हे गाव आले. दिलेच्या बेपान हशमांनी घटायाघटांत घुसून लूटमार केली. उभा गाव दिवसाळवळ्या धडाइन पेटला. आजवर ओलांडली नवही ती हद सजाखिनाच्या हशमांनी ओलांडली. बेपान, बेआसरा झालेल्या हिंदू यातेच्या बायाचापड्याच्या अब्बवर घाला घातला. “लौटी, रंडी.” म्हणत बायकांना अंगाखाली

घेण्यासाठी पठाण, मोगल हशम त्यांच्यामातृन वखवखवल्या जनावरांसारखे गावातून सैरगढ धावू लगले. जिवाच्या आकांताने “वाचवा ५ वाचवा ५!” असा हंबरडा कोडलत तीनएक्सो बायांनी विहिरी-आडांत आपले. असहाय बेवारी देह झोकून दिले. आभाळाला तडा गेला. अशृंखे, रक्काचे रुन घेऊन सैरेस पाइकूल लागला!

सूटीची, अत्याचाराची, दौडीची भस्ती बदलेले विलेस, सर्जा तिकोट्याहून तडक अथणीला निषून गेले. आपली फौज पाठीशी घेत अथणीचा रोख घरत दौडणाच्या संभाजीराजांचे मस्तक संतापाने थड्यडत होते. घणावर घण बसत होते. मांडेखालचे घोडे त्याच्या बसणाच्या जबरदस्त टायेने कलवळून टिकिकावळत चौटाप उघळत होते. मांगोर अथणीची आली. फेटली! हातपंजा उठवून संभाजीराजांनी पाठीची सेना थोपेपी केली. पेट्या अथणीची आग त्यांच्या डोळ्यांयांत उत्सर्व लगाली. देहांमनात, मस्तकात पाइकूल लगाली. धमनांचे भोसलाई रक्त पेटवू लगाली. मांगो न वळताच एकेकाचे नाव घेत आपल्या फैजेचे साखार त्यांनी पुढे केश घेले. सर्वावर जळजळीत नजरेर टाकीत जबानीचा करडा कोरडा ओढल्या—

“खबदार विसने गावमें कदम राखा तो! कलम कर दिवा जायेगा। सेना याही रोख दो।”

दिलेसे पंचवीस एक धारकी निवडून बाजूला भेट संभाजीराजे गर्जिले, “हमारे पीछे आव,” आणि कायदे झाडीत, घोडा फेरीत अथणीत घुसले. पेट्या अथणीच्या पेंडाहून पेटता भोसल्य तीरसारखा चालला. हे रूप, हा आवेश बोळा होता.

सारा गाव बोचिराख करून एका झाडांच्या धेराखाली दिलेस, सर्जा, इखलास घोड्यावर मांड घेऊन उधे होते. त्यांच्यासपैर लुटीची प्रतवारी लाबण्यात काही पठाण गढले होते. कलवळूत होते. उघळते संभाजीराजे थेट दिलेसामने आले. गोंधळलेले, धपापारांत जनावर कायाच्यांनी थोपवीत पावडतार झाले.

“आईसे राजे ५” पठाणी हसत पायवउतार झाला.

“जा ५ न, ये क्या चला हे?” संभाजीराजांचा पाललेला जरब भरणा. आवाज सांच्यानाच जाणवला. सर्जा, इखलासही पायवउतार झाले.

“पतलुब ?” भुवया चढवीत दिलेर गुरुरला.

“अपाच्या डेळ्यादेखत आपच्या सतेची ही कुते भैत? औरतीची बेइज्जत ?”

“विसने रखयत? तुम्हारी ?” गर्दन मांगे टाकीत पठाण खेदखदून हसला.

“पठा ५ ण ! आम्ही जाब विचारतो आहेत.” संभाजीराजांच्या फटक्याने दिलेचे बेगुमान हसणे घिजले.

“जाब ? हमें आदत है जाब पूछेनकी, सुनेनकी नर्ही! हैसियत सम्हालो.” पठाणाची गर्दन नाशकथागत ताठ झाली.

“कसली हैसियत ? तुमच्या पठाणी जनान्याची अशी बेइज्जत केली तर...”

“ राइजे, उबार सम्हलो. ये कापरेंगो काहीतरी कहन बसता तुम्ही. मा ते निष्ठण नाही साधत ... अक्कास ५ हेब ...”
“ तुम्हार हत्यार धरणे आमचं काम कळाई ! ” या मावेच्या बोलांना दिलेला बेगुमान सालोरे दख्खन है ! तुम्हार कविला हमारे जनानेमें है. होष रड्डो ! ”

“ खा ५ मोरो ! ” कमरेच्या हत्याराची मूढ उपसत, संतपाने थाशर कापाणे संभाजीराजे थेट दिलेकर थावले. कापसद्या फासद्यन दिलेसे त्याच्या काळजालाच हत थालला होता.

“ होष रड्डो ! संवारो ! ” म्हणत सर्जीखानाने बलाखीने पुढे होत संभाजीराजांचे मन्याप पकडले. एक्हाना इबलास, खेत, इंज यांची पठाणी हत्यारे म्यानाबाही. सरकली होती. हाताच्या इशारतीवर दिलेसे ती खाली पडली.

थंड, दमदार बोलीत दिलेसे संभाजीराजांना म्हणाला, “ सुना था तुम्हारे आबाजानने अपामें शोहेन्शाहको तेजपिंजाजका तरीका दिवाया था. भे शाही दर्बारमें. वाकई तुम उमके मही फर्जद लाते हो ! ”

प्रत्यक्ष दिलेच्या तोडून आबासहेलांचे वर्णन एकत्राना अंगावर वीज पडवी तसे संभाजीराजे शाहारले ! मानाचे बांध फुटत चालले. अपमान, संताप, स्वतःचीच चीड, खंत, आणि अगांतिकला भोसल्याच्या डोळ्यांत साकळून आली. पठाणांसमोर उमेर राहणे मुळ्यकल झाले. फिरका थेत संभाजीराजे वळले.

चिना उडावा तशी झेप टाकीत जानावावर स्वार झाले. घुर झाईत जनावर उथळले. त्याचा पाठलाग घ्यावा म्हणून इखलास, खेत, ईरु यांनी पठापट घोड्यांवर उड्या वेतलच्या, त्याना रोखत दिलेर ठंडेपणाने म्हणाला, “ जर्बी है, मर्द है, जब गवाता है। ठंडा हो जायेगा ! ”

साजं धरून दिलेर सर्जीच्या फौजा ऐनापुरकडे कूच शाळ्या. अशणीलगातच्या डोंगापायथ्याला संभाजीराजांचा तळ पडला. खिदमतगांनी उठविलेस्या डेच्यात संभाजीराजे वेचैन फेच्या घेत होते. राख झालेली अशणी अंधेरात डुबत होती. विचारच विचार माणसांचे रूप घेऊन हातच्या कोरड्यांनी संभाजीराजांना निर्दयणे पफकारून काढू लागले—

“ तुम एक मामुली मनसबदार हो ! किसकी रस्यत ? ये कापरोका जनाना नर्ही है ... ! ” दिलेर—दिलेर—कोण, कुठला, कुठल्या मुलायाचा ? ... मांजन्याच्या ताळवार कलम झालेले, वळवळणारे शेकडो हात ! ... तिकोट्याच्या विहिरी-आङंत कुणून तंरणारी शेकडो अश्राप जनानी प्रेत ! ... जब्तून राख होणारी घरटी-झोपडी ! ... कळवळून हेवरडा फोडणाऱ्या, ‘ मेलो, वाचवा ! ’ म्हणून ऊर पिण्याच्या दशादिशा ! ... तुवराज—तुवराज, कशाला आलत या खातेच्यात ? मायेन विचारणारी तिकोणी फाडी ... पस्तवाल एके दिवशी ! ... तुम एक मामुली मनसबदार हो ! ... होष रळ्डो—तुम्हार कविला हमारे जनानेमें है ! गड जिंकून आलात. तुमची आरती कशी उतरावी उमबत

नाही आग्हास ! ... भावनेपेटी काहीतरी कहन बसता तुम्ही. मा ते निष्ठण नाही साधत ... अक्कास ५ हेब ...”

“ तुम्हार हत्यार धरणे आमचं काम कळाई ! ” या मावेच्या बोलांना दिलेला बेगुमान

जाव ... नसाळा, ... गड घेतल्याखेबीज हत्यार नाही आम्ही ! ”

“ ... नको — नको ही मनसब ! ही जब्तून टाकणारी खिलत ! निचावं. येथून आणि कुंठ जाव ? कुंठात — आमच्या — तिथं कुणी तुम्ही ‘ मामुली ’ आग्हात म्हणणार नाही. जाव—पण कुठल्या तोडान ? या अपेशी हातांमी यिशाडीचे सारे दोर तर आग्हीच तोडून टाकले ... त्या थोर फुलशाळा निरोप दिला ... ” परतू ते तुमचा सह्याद्री जिंकासाठी ! ”

“ ... सह्याद्री लिंकू म्हणणाच्याला कधीच मिळत नसतो. शरण आलेल्याला कधीच

फरता सारीत नसतो. त्याला तीरी कुठल्या तोडाने शण जाव ? आज हथातीची पुरती पुरती शिकस्त घेतली आम्ही. काय — काय करून बसलो हे आम्ही ? ” सुन, बधिर झालेले,

ठणकले मस्तक तब्हातांनी गच्छ आवळीत संभाजीराजे खाटल्यावर बसले. चारी पायात दातेरी गोमवाप करकरून बसलेला हस्ती जागीच कोंडून पडावा, यातनांनी तळमळत राहावा तसें त्यांचे वाट चुकलेले राजमन कोंडून कोंडून पडले.

“ युवराज ... ” डेचाच्या दारादून कातर साद आली. मान उडवून संभाजीराजांनी बधितले. मेहुणे महादर्जी निंबाळकर दारात उमेर होते.

“ या वेळी तुम्ही इशून जा. आमच्या जाखमार पीठ फासून कका.” संभाजीराजे तिकिकेने बोलले.

महादर्जी दबवक्या आवाजात म्हणाले, “ आता तुम्हाला आम्ही एकले सोहळव शकत नाही. मीठ फासण्यासाठी नाही, तुम्हाला यिठाची आण देण्यासाठी आलो आहेत आम्ही.”

“ मतलब ? ” होता तोही आबाज दबका-योगार करीत महादर्जी जबळ आले. “ युवराज, तुमचा घात झाला आहे ! पठणाला दिलीली दबवारचा हुक्म आला आहे. तुम्हाला जेरवेद करून दिलीला पाठविल्यात येणार आहे !! तुमच्या झाळडाचं निमित करून केलही पठाण तुमच्या दंडात काढण्या घालायला कमी करण नाही. दिमाग शांत ठेवा. जे कायचं ते सावधाननीन आणि तातडीनं करा. रातोरात हा तळ्ड सोडा. कुटंही जा. सावध असा. निषेदो आम्ही.”

“ दाजीसाहेब ! ” कळवळून संभाजीराजांनी त्याना दबकी साद घातली. “ आम्ही ”

“ ते मनात ठेवू नका. सक्रव असा.” महादर्जी बाहेरच्या अंदरात गडप झाले.

आता आम्च्यातील कोळडीतल्या आबासहेलांचे सावध शहाणपण समर्त विचारंचे दुसरेच चक्र संभाजीराजांच्या मनात फिरु लागले. एकसारखे डेचाच्या दारात बेळन ते

मासूर येणान्या अकासाहेब आणि दुर्गाबाईच्या मेण्याचा माग घेऊ लगाले. खानसामयाने डेव्हनत आणू टेक्केला थाळ्या रेसाच चौरंगीवर पडला हेता. काहीतरी सुचल्याने संभाजीराजांनी बाहेच्या पठाणी पहारेकळ्याला याद फर्मावले, “नायक, तुम्हारे हशमोऱ्यांको आराम दो. दुसरा पेहा हम कमवियो.”

“जी.” नायकाने डेव्हनाभोवतीचे घंडीत पहार देणारे पठाण आरामाला सोडले. सज्जनगडवर्लन तोक्ताआलेच्या मावळ्यातील माणसे निवडून संभाजीराजांनी त्याना आपल्या डेव्हनावर पहार जोडून दिला. थंडीने बेजार झालेले पठाण जागाजागी आगड्या पेटदून घोळक्यांनी त्यावर हात शेंकीत बसले.

रात्रीचा पहिला प्रहर परतला. धापावल्या भोयांनी अकासाहेब आणि दुर्गाबाईचे मेणे संभाजीराजांच्या डेव्हनासमरो आणू थेंवे देत थांबविले. अकासाहेब आणि सहा महिन्यांच्या मदनसिंह छातीशी घेठेलेच्या दुर्गाबाई घेणाउतार इत्याचा.

मावळी पहारा देत असलेल्या मुजळ्यांची दाद न घेता तथात चालत अकासाहेब डेव्हनात धुसल्या.

शालनामा पांधरलेले, केस विस्टकटेले संभाजीराजे खाटल्यावर जागत बसले होते. विजेचा कोरडा फुटावा तसे डेव्हनात अरबी बोल उमटले, “बाळ म ३ हाराज, शरम वाटेते तुमच्या कणिणी आम्हास !”

“अकासाहेब – तुम्ही ?”

“होय आम्हीच. तुम्हाला निकटीचं बजावण्यासाठी आले आहेत आम्ही उपुरुषी. तुमच्या फैजेच्या तिकोव्यावरचा पारक्रम डोळ्यांनी बघून आलोत. आम्हाला नाही जगणार तुमच्या असल्या पारक्रमाची साध करण !” थंडी होती तरी संतापाने अकासाहेब तुमच्या थरथरत होत्या.

चेहरा ओंडलेले संभाजीराजे त्यांच्याजवळ आले. पडल्या गर्दनी म्हणाले, “तो पराक्रम सज्जाखानाचा आहे अका ५, आम्ही पुरते फसले आहेत ! घात झाला आहे आमचा. ही एकच राज आमच्या हाताशी आहे.”

क्षणात अकासाहेबांचा संताप चितेत पालटला.

“प्रतलब ? आम्ही नाही. समजलो तुम्ही काय म्हणता ते.”

“कुठल्याही क्षणी दिलेर आम्हाला जेबंद कलून दिललील धाढू शाकती. त्याला वादशाहाचा तसा लेखी हुक्म आला आहे.”

“बाळमहा ५ र.ज.” भयाने अकासाहेबांना नीट चीत्करताही आलें नाही.

“शात रहा. आम्हाला आमच्या करणीचं बक्षीस पाबळ तर त्याचं काहीच वाटणार नाही. चिंता आहे ती तुमची. तुम्ही सुखरुप या तळ्डाबाहेर निश्च आहे. दिवस फुटायच्या आत.” अकासाहेब चुन शाळ्या. पाठीशी उम्या असलेल्या लेकुवावल्या दुर्गाबाईकडे वपत कळवळ्याने म्हणाला, “काय करून बसला आहात हे तुम्ही बाळ्याहराज ?”

“तुम्ही वाटचाल केलीय, आराम घ्या. आराम घ्या. आम्ही आहेत.” संभाजीराजे कसल्यातारी धीराने घणाले. नाळेच्या त्या तिंयांना घेहन टाकणारी, काळ्यांना जाणवणी भ्रातृण सातात पस्तली.

अकासाहेब, दुर्गाबाई खाटल्यावर टेक्कल्या. दुर्गाबाईनी झोणल्या मदनाला लेटता केला. तिथेही विचाराच्या डेहात बुडत चालले. काय करावे सुचत नक्कहेत. रात्र काळ्यावलांनी पुढे पुढे सरकत होती. हताश होले एकमेकांना निरखत होते. पुन्हा कुठेतरी जाऊन स्थिरावत होते. मध्यरात्रीचा समय झाला. बाहेर पहार देणारा एक धाकरी डेव्हनात आला. वर्दी देत म्हणाला, “धरी, मुलखाचा हसकरा हाय. पाठवू ?”

“पाठव.”

अर्जेंजी यादवाच्या गोटातील एक जासू संभाजीराजाच्यासमेर पेश आला. तिवार पुजा देत त्याने काही न बोलता देम खलिते पेश केले. एक होता छप्रती शिवाजीमहाराजांचा – आणि दुसरा होता त्यांच्या सूनबाई येसुलाईहेबांचा ! छप्रतीनी लिहिले होते – “मोगलाईत, इदलशाहीत वा कुल्बशाहीत तुमच्या मनाजोगते ते कधीच घडणार नाही. देखत पत्र स्वार होऊन दैलतीत निघेन यावे. आम्ही तुमचा साजेल तैसाच मरातब करू ! कसलाही शकाअदेशा मनी ठेवो नये.”

येसुलाईनी लिहिले होते – “जे ऐकतो आहेत ते सोसाध्यापलीकडे जहाले ! इक्कडे मानाजोगते ते कधीच घडणार नाही. देखत पत्र स्वार होऊन दैलतीत निघेन यावे. आम्ही आपल नाही तो नाही, संगती असलेल्या जनान्याचा खयाल बरा धाराचा.” यावे. ते घडले नाही. तर आम्हासच चढे घोळ्यानिशी स्वारीच्या दर्शनास यावे लागेल. आपल नाही तो नाही, संगती असलेल्या अकासाहेबांनी दबके किचाले.

“कुणाचे ?” जवळ आलेल्या अकासाहेबांनी दबके किचाले. “शाळनाम्याने पाणीकडा ठिप्प घर्लितेच संभाजीराजांनी त्यांच्या हाती दिले.

“मुलखाचे. आवासाहेबांचा आणि युकर्मांचा. परत यावे म्हणून. पांधरलेले युवराज बघून जासुदाची आशा पालवली. धाडसाने त्याने जबान खोलली, दिवसफुटीला कवित्यानिशी अभ्याची वाट बघा म्हणावें. सावधानगीने निघ.”

“धरी, आमी चाकर मासं. पर जीव न्हात न्हाई. म्हाराजांचा अंत बाहू नापास. गावेशीवर आपला जमाव ठाण हाय. निगायचं म्हटलसा त...”

“तेच करणार आहेत आम्ही. याच पावली जमावात जा. सांगावा दे. आमचा. रात चढू लागली. बाहेरच्या पहान्याला संभाजीराजांनी सूजना दिली. “मावळा तेवढा एक जाग तस्यार ठेवा. आम्ही निघा म्हणताच दैडायचे आहे.” अंगावरचा शाळनामा संभाजीराजांनी उत्कून ठेवला. मन्सबीची वस्त्रे काढून डेव्हनाच्या कोनाङ्कावत फेकून दिली. सादिलवार कपडे अंगी चढविले. डेव्हनाच्या अंतःपुराकडे बोट दावीत ते अकासाहेबांना म्हणाले –, “आतल्या

पेटान्यतला मर्दना ऐहाव अंगी छ्या अक्कासाहेब. या वेशात तळाबाहेर निषणे नही साथाणार.
अक्कासाहेब, दुआधाई अंतःपुरात भेल्या. अंगचा जनानी साज उतरून त्यांनी मर्दना पेहाव चढविला.

एकबार हेऊन येत संभाजीराजांनी अंदाज घेतला. तीन-एकशे मावळ हळुदुळु एकजाग होऊन हेच्याभोवती जमला होता. त्यातेले दहा-बरा हुक्रबाज पटाईत पुढे घेण्यात आले. त्यांना इशात मिळाली. “आम्ही निघाताच आमची पिळाडी धरून या. बारकड सारे इथेच थाबा. वर्दी मिळाताच तलू सोडापुराच्या तयारीन.”

उतरात्र सुरु झाली. बोचा पहाटवारा सुटला. जागाजारी राहुद्यात पठाण शांत सुख झाले.

“छातीवराच्या भवनीपाळेला हातसर्प देऊन संभाजीराजे पुटपुटले – जागंदब !”

“चला.” हेच्यातून तीन मदनि बाहेर पडले. त्यातील एकाच्या छातीशी दुपेटे होते. निवडल्या धारकच्यांनी तळाचा मेणा उचलला. झपझप चालणाऱ्या संभाजीराजांचे पापठसे वेचित देण मदनि तळाबाहेर पडले. गावचेशीवरचे देऊळ आले. यादवाच्या जगावाचा घोरक्या लगावने सामोरा आला. मुजरा देत म्हणाला, “निघायच ? ”

“मबू.” संभाजीराजांनी मेणवालांना पुढे घेतले.

“अक्कासाहेब, बसा आत.” मेण्याचा आडपडदा हटला.

मर्दनी केशांतल्या अक्कासाहेब अणि दुगिबाई पुढे आल्या. संभाजीराजांनी बाकून राणूक्रक्काच्या पायांना हाताची बोटे घिडविली. “बाढ महाराज !” आवेगाने राणूक्रक्कांनी ल्यांना उठवून छातीशी बिलगाते घेतले. “सांभाळून या.” अक्काच्या आवाज घरला होता. झोपल्या भदनच्या गालावर ओढे टक्के संभाजीराजे दुर्गाबाईना म्हणाले, “जपून असा.”

मर्दना केशांतल्या दोन्ही राजाळिया मेण्यात वसल्या. धारकच्यांनी मेणा उठविला. हत्यारबंदांनी त्याभोवती चटकन घेर धरला. मेणा मन्हाळ्याच्या रोखाने धावू लगला.

पहाटूच्या अंधुक प्रकाशात अस्पष्ट होत जाणारा तो मेणा संभाजीराजे कितीतीरी वेळ उडाले. पाठीशी तीन-एकशे मावळा घेऊन पहाटेचा गारा फोडत संभाजीराजे घेट विजापूराचा रोखाने निघाले. होय विजापूराच !

सिद्धी मसूदची मध्यस्थी घेऊन माच ते दौलतीत परतणार होते ! त्यासाठी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या समोर उमे राहयला त्यांना तोड नव्हते. त्यासाठी

सिद्धी मसूद शिवाजीराजांनी तुकाताच लुटला होता, प्रत्यक्ष संभाजीराजे, दिलेर,

सर्वांनी राडला होता, तो सिद्धी मसूद दूरद्या अक्कलहुण्याते मसलत घालत होता. संभाजीराजांना ठेवून घेऊन तो दिलेर आणि शिवाजीराजे या दोघा मातज्जराना

थाळ्याच्या घरट्यांनी दुहाती शिस्त धरलेले विजापूर समोर येताच्या संभाजीराजांनी वेशीवरच आपल्या पाठीची घोडाईत शिवंदी थोपती केली. दोन दिवस अविश्रात उदल्या दुराची ही दोड सतत चालली होती.

जगावातील विश्वसाचा एक जासूद पुढे घेऊन, त्याच्या हातावर आपल्या बेटातील निशाणी अंगठी उतरून ठेवित युक्राज त्याला म्हणाले, “ही परवळ किल्याच्या पहाच्याला दाखव. बजूर मसूदखानासामने फेणा होऊन आमचा सागावा साग – आम्ही जातीनिशी आलेत. खास निमिताने भेटीची इच्छा करतो आहोत.”

“जी.” जासूद भूत भरून घोडा फेकीत विजापूरात मुसला.

समोर दिसणारे विजापूर निरखताना संभाजीराजांना आपल्या थोड्या पहाच्याजसाहेबांची शहाजीराजांची आठवण झाली. त्यांची सरती वर्षी याच शाहीत मेली होती. कधीच त्यांचे रूप डोळ्यांत भरून घेता आले नव्हते. पुरात भेलेला जासूद मसूदखानाची भेट घेऊन परतीची निसेप घेऊन आला. बजीराने दहा-वीस हत्यारबंद हशम त्याच्या संगती देऊन निसेप धाडला होता – “जलदी आणा.”

आपल्या शिवंदीसह संभाजीराजे विजापूराच्या किल्लावरकडे निघाले. घडीव दगाडाच्या भक्षम तटवंदीने किल्ला बदिस्त होता. तटाच्या भुऱ्याखुऱ्यावर हाती नंया तेरी घडकवीरी घबरी घारकी पहारा देत मिरत होते.

सिद्धी मसूदला वर्दी गेली. आपल्या मसलत्यापासह युवराजांना तो समोरा आला. काळीशार दाढी हुनुवटीभवती फिलेल्या फरीसायडा भराच्या, सतेज चर्येच्या संभाजीराजांचे रूप निरखतच मसूदने शिवाजीराजे कसे असतील याचा अंदाज बाधला !

“अद्यै शाहजादे.” म्हणात मसूदने संभाजीराजांना खांदाभेट दिली. हाताग धरून बैठकीमहालात आणून त्याने युवराजांना इतमामाने बैठकीवर बसविले. आहे.” संभाजीराजांनी विषयाला हात धातला.

“जलर.” संभाजीराजांनी मसूदचा चेहरा, अंदाज घेत निरखला. “जलसे जल आप अपने आज्ञाजानके पात लैलीये ! हमें खबर है, खीं दिलेखावाका हेजिब अब्दुल इक्खाक फैजबंद होकर विजापूर आ रहा है, आपको कब्जेम लेनेके लिए. यहां रहना आपको खतरेका है। आपको यहां रखना हमारे तखतकी धोखा है, सोचिये.”

“सुना है राजे, यही बजह है तुम्हें बल्दी किलेंगे लाचा है. एक मसलत हम पेश करते हैं, सुनो आप ? ”

“जलर.” संभाजीराजांनी मसूदचा चेहरा, अंदाज घेत निरखला.

“जलसे जल आप अपने आज्ञाजानके पात लैलीये ! हमें खबर है, खीं दिलेखावाका हेजिब अब्दुल इक्खाक फैजबंद होकर विजापूर आ रहा है, आपको कब्जेम लेनेके लिए. यहां रहना आपको खतरेका है। आपको यहां रखना हमारे तखतकी धोखा है, सोचिये.”

विजापूर हल्ला कर्न द्वायची संधी व कारण द्वायलु तथा नक्हता, तसेच हाताशी आलेल्या संभाजीराजांना धाताने ओरबंद करून त्या दोघांचा संताप अदिलशाहीवर ओडवू नक्हता, मम्र बसलेले संभाजीगाजे त्याल 'संमेरी कक्कडवी' तो राजी नक्हता, मम्र धारदर तरीही आशी न लावता येणोर ! सारखेच वाटले असावे ! देखणे, धारदर तरीही आशी न लावता येणोर !

मसूदची मसलत ऐकून संभाजीराजे विचारगत थाले। समय गमावला तर अब्दुल-इस्माईलशी चक्रमक थावी लगणार, सगळ्यां वाटा कोडल्या होत्या. सिद्धी मसूदन्ह्या मार्फतिने महाराजांशी बोलली लावण्याइतकाही बेळ हाताशी उला नव्हता. काय करावे नसुचूचत नव्हते. कमलातीरी निधरि बांधत संभाजीराजे कैठकीवर्ळन उठत म्हणाले, “ठिक आहे वज्रीर, आमास विडे या.”

समाधानाची एक नकळी लेकर मसूदच्या दाढीवर तरखून गेली. पुढे होत मंगजीराजांच्या हात हातात घेत तो म्हणाला, “ये शाही मेहल है शाहजादे। आपके इतमाममें यहाँ कम्पूर नर्ही होगा।” मसूदने आपल्या कारभास्याला टाक्की दिली. पेश आलेल्या कारभास्याच्या कानमत काही अस्यट कुनबूज केली. ‘जी’ म्हणत

थोड़ी बेकाम भालत सपोसबंद तबके घेटलेले खिदमतार आले. त्याच्याकडे दयत मसूद म्हणाला, “ चे नजराना है, राजा. सिवाजीके फर्जदेके खिदमतमें। हमारे हुमारी सच हेंगे आपके । ”

पोशाक, बिडायती, संरजामाच्या त्या आदित्यशाही-तबकांचा स्वीकार केल्याबद्दल त्यांना हातमर्शी देताना संभाजीराजांची जबानव खिळली – कारण फरतीचा महणून वजीराला द्यायला त्याच्याचावळ कसलाही नजराणाच नव्हता ! कारण आता तर ते सप्तहजारी मोगाली प्रसवदारही नव्हते ! सिद्धी मसूदचा निरोप घेऊन संभाजीराजे किल्याबाहेर पडले. पहाळ्याचा रोख ठेवून हजार-दीडहजारांच्या शिवंदीनिशी दैदृ

मांडाखाली दौड़णाऱ्या जनाकारांच्या खुरांच्या खडकवडीत युकराज संभाजीराजे भोसले यांचे राजमन जागाजागी अडखळू लगाले. मारात्यांच्या दौलतीतून फुटून निघणे सोपे नव्हते. पण त्याहून कठीण होते ते दौलतीत परतणे. दौडत्या संभाजीराजाना विचाराचे कायदे थडाशड फटकारून फोडून काढू लागले –

“ कोणती सजा कर्मीतील आवासाहेब आता आहांस ? असी जनवारांच्या खुरांना जारखून फरफूट करण्याची, साखळदंड जडवून हयातभर कैदखान्यात डाबण्याची, हातपाय कलम करण्याची, टकमक टोकावरून दीरीदरडीत लोटून देण्याची, की तोकेच्या तोडी देऊन आमच्या विचाराएवढेन देखाने तुकडे उडविण्याची ? की राजगजांच्या पायी

चित्रुडा करायाची ?
“ कोणतीही सज्जा सापेही येको आम्ही बांधल्या मनानं ती प्रसाद म्हणन कपल्ली

लावू, मोगली खिलखत छढ़वून बिटाव्हलेला हा देह ज्ञालाच तर त्या सजेनंच पावन होईल. इच्छा एकच आहे. कमसलीही सजा फार्मांवण्यासाठी का होईला महाराजसाहेब एवढा सामग्रे यावेत. तीन साळ पारखे झालेले त्याचे चरण एकवार आम्हाला मनसोरक डोळव्यात भरून घ्यायचे आवेत.

“हातून झाल्या गेवाका बर्तावाची कमलीही सफाई आमहाला घायची नाहो. आसवल्या कोणांनी महाराजसाहेबांच्या तोळून उपटलेली ‘शंखाळ’ ही साद फक्त प्रकरार ऐकायासाठी जिवाची तामा होते आहे.

... या एकाच हेसुन आम्ही पहळाळा जबर्दल करत आहात. बाकी सांचा उमद्दी खिजल्या आहेत. ‘शंभू’ या नवातील शिवणाला अपेक्षा वाहतीनी आम्ही काठिमा फासला आहे. या बेगुण पावलेनी आमची बांडी हशत वाहतील लावली अहे. जे नेतार्जुनी, प्रतपरावंनी दिलं नाही ते काळजाचा देठ सुखडणरे निवट दुःख, पुरु असून, आम्ही महाराजसहेबाना दिले आहे. अभय मागण्याचा कुठलाही अधिकर आम्हाजबर्दल नाही. बाकी तो विचारही मानला शिवत नाही.

“पण... पण या अशा महाराजसाहेब भेटीलू? आमचे करंट तोड बघतील? की-की इथंही आमचे कमनशीब सवयीप्रमाण बाजी मारणार?

“ नाही ! आम्ही कुणाचे मस्तकदार नाही, युवराज नाही. आहोत एक मणासू. एक भोसला. मिटल्या ओरी, पडल्या गदनीनं का होइना आमच्या जन्मदात्याचं एकवेळ दरम्यां घेण्याचा आमचा अधिकार आहे. प्राणबाबीनं आम्ही तो कमळू. महाराजसाहेब नाही भेटलेत तर आम्ही आतल्या आत युसमदून संपून आऊ !”

पेटल्या वणव्यात शर्वीनी, धू लोटानी जीव कोडलेला शार्दूल गरारा निरत भांगा शोधण्यासाठी धडपडावा तसें ते राजमन धडपडू लगले. सुच, बधिर झालेल्या संभाबीजांच्या ताकदवर खोटा खाऊन मांडाखालचे जनावर फेसाटले.

गर्द जाडीने घेर टाकलेल्या किल्ले पुढाळळ्याचा पायथा आला. शिवंदी थोपवून संभारीराजांनी एका धारकच्यामार्फत किल्ल्यावर वर्दी दिली. उभा पुढाळांड थराहन उटला. “युवराज परताले !” ही वार्ता बाच्यावर स्वार होऊन गडभर पसमली. माणसांच्या दुंडीच्या हुंडीच्या चौ-दखाळांच्या रोखाने धावू.

किंतु देवर विठ्ठल त्रिवेक्ष महाडकर संगती हवालदार बहिर्भी शान्ते, हिरोजी फर्जद,
कृष्णजी व सोमाजी बंकी अशी मंडळी घेऊन चौ-दरवाज्यांकडे निघाले.
विठ्ठलंतानी पायथ्याला निरोप धाडला – “अनमान करो नये. वर फैजेवुद्दा निघोन
शावे”.

संभावित आपल्या शिबंदीसह पन्हाळ्याची चढण चढू लागले. चार दाढबदकम्पर्ती बैकिन्द असा पट्टाळ्याचा त्रौं-दसवाजा आला.

रायगढ़ी जेव्हा नेताजी पालकर परतले तेच्चा गडाची माणसे गोंधळ्यांनी नसवील तेवढी पन्हाळाडाची माणसे संभाजीराजांकडे गोंधळ्यून वधत होती.

विठ्ठलपंत पुढे झाले. क्षम्भर मुजरा घावा की कसे या विचाराने गोंधळ्ये. पुढा निर्धारने मन बांधून त्यांनी “युवराजांचे स्वात आहे.” म्हणत तिबार मुजरा घातला. तो बघितल्यानंतर जम्भ्या जम्भावाला भान आले. एक एक हात मुजरा झडू लगाला. समर उग्म असलेला हिरोजी फर्जद मात्र गुमन होता. किलेदारांच्या पाठीशी होत संभाजीराजे बालेकिल्याकडे चालले. एक्ही खाशांच्या आगमनाबरोबर झडण्यारी नीवत आज पन्हाळ्यावर झडली नक्की.

बालेकिल्याचा बैठकी महाल आला. मोजड्या उत्तरान संभाजीराजे महालात आले. संश बोलित विठ्ठलपंताना म्हणाले, “किलेदार, रायगढी खलिता या. लिहा – आम्ही कविल्यासह पन्हाळ्यांनी पावले आहेत.”

ते ऐकताम आतपर्यंत वर असलेली विठ्ठलपंतांची गर्दन पडली. त्यांनी कसलाच प्रतिसद दिल नाही. ते जाणवलेले संभाजीराजे आवाज तोलीत पुढा म्हणाले, “आम्ही सांगितल ते ऐकलात ? खलिता टाकोटाक जाऊ चा.”

“जी. पण ...” विठ्ठलपंतांचा आवाज पार पडला होता.

“पण काय ?”

“कसं बोलावं ? जबान उचलत नाही युवराज, आम्ही उक्रपर्यंतचे चाकर. राजकुमारी खबर खाशांच्या कानी घालताना आतड्यांची तोड होते.”

“मतलव ? साफ बोला पंत.”

“युवराज आपला – आपला कविला – दिलेल्या पठाणांना मांग हस्ताते झाला ! अकासाहेब आणि धाकल्या युवराजी दस्त यात्या ! घड नये ते वाईट घडलं आहे.”

“पंत !” सापाच्या आक्रमसारखे संभाजीराजांच्या पिंडळ्यात गोळे भाले. डोळ्यांसामोर कानवेच ल्युलखले. बालेकिल्यासह उभा पन्हाळ्याड, नदीच्या पात्रातील गरगरत्या पणतीसारखा त्यांच्यामोवती फिल लगाला. त्या गरारीतुनच लाचालाटा उमडू लगल्या, “बाळमहाराज, काय करून बसलात हे ?”

“आम्हाला एकले सोडा.” म्हणत संभाजीराजांनी विठ्ठलपंतांकडे पाठ केली.

पंत बाहेर पडताच उमे राहणे मुक्किल झालेले संभाजीराजे महालांच्या मंचकावर केंद्राले. त्यांच्या मिटल्या डोळ्यांसामोरून पठाण दिलेश्वरान हलेना. हाती कोरडा देऊन, गर्दन मांगे टाकीत तो खदखदा हसत संभाजीराजे भोसले या मोराली मसबदारावर निदय कोरडे ओढीत गरित होता – “होष रख्यो, तुम्हारा कविला हमारे जननेमं हे !”

“अकासाहेब ... अकासाहेब.” भोसलाई आतडे आतल्या आत तुड लगाले.

“थोरल्या बाईची आठवण झाली की जीव टांगफिला पडतो.” म्हणणाऱ्या, मदनसिंहाला छातीशी कबटाळेल्या, दुर्बाई हाती माडयाचा वाडा घेऊन विचार

लगल्या – “हे असं पठाणांच्या सांगीती कुठवर फिसावं ? कशासाठी ?”

गरुबद्दून गेलेल्या संभाजीराजांचे ओंठ दाताच्या पकडीत जाताना असहाय पुढपुढले – “आवासाहेब, आमच्या करूणीची मजाही तुमच्या आगोदर पठाणांनच आम्हास घावी !”

रायगडांच्या देवमहालात छत्रपती शिवाजीमहाराजांनी बिल्वदलाची ऑंजल स्फटिक शिवलिंगाला भावभक्तीनं बाहिली. भंडार्याची चिमट भवानीमूर्तीच्या चरणावर सोइून, हात जोडून ‘जगदंब’ म्हणत डेढे मिटें घेतले. संभाजीराजे पन्हाळ्याडवर पावते झाल्याला पधरवडा लेटला होता. आज छत्रपती त्यांच्या भेटीसाठी रायगड उत्तरार होते. महाराजांची चर्या ओहल्यागत, चिंताग्रस्त दिसत होती.

युवराजांची अनेक रुपे त्यांच्या मिटल्या डोळ्यांसामोरे सरकून गेली. ‘महाराजासाहेब, तुम्ही काढालू हुड्यातील फळ बाहेर ?’ असं विचारणारा, अंगी डौर, चोढणा चढवून आईचा पाजळता पोत बेभानपणे नाचविणाया, ल्यापुत्राच्या गोटात ओलीस राहणारा, म्हरुते एकला पिंडाडीला गहताना ‘तुम्हाला साजेल असंच आम्ही वाग्’ म्हणणारा, आरोपित म्हणून भरल्या दरबारी पेश होताना – ‘आम्ही बाईला कैदेत टाकलं आहे, संभाजीराजे भोसले म्हणून !’ असं निधं बोलणारा, भेल्या आंकड्या देहावर, उरीफुटी स्फुरूत आसवांचा वर्षावं करणारा. केवडा पालटला ! का ? कशासाठी ?

“याची कोंडी झाली ? कुणामुळे ? अमच्यामुळे ? राणीसाहेबांमुळे ? राणीसाहेब – आमच्या आकासाहेबांना मणणसे प्रडविताना हाताला अपयश कर्थीच आलं नाही. पण – पण या राणीसाहेबांबाबत त्यांचंही काही नाही चालले ! दर्याभर फिरून कोरड्याच राहिलेल्या मासोठीगत हा ! मायेन माया वाढो; तेहीं तेही हे कधी शिकल्याच नाहीत . . .”

“युवराज तरी विती तेजस्तक ! आपले कोंडी झाली असं ते मानतात. आस्हाला तर कोंडीचामुद्दा विचार करायला थांबाच्या एकडी उमंत कर्थी मिळाली नाही. आपल्या माणसावर राग कराय्यासाठी कधी बखत गवसला नाही. आम्हाला नकळतच आसी हयातीच्या उताराला लगाले. कुणाला संपांव हे ? कसं ?”

अस्वस्थ झालेले छत्रपती देवमहालाबाहे पडले. आपल्या खासेवाड्यांच्या बैठकी दाळनात आले. एक कुणबीण पेश आली. “राणीसरकार येत्यात,” अशी वर्दी देऊन निधून गेली. छत्रपतीच्या कपाळी, ती वर्दी ऐकताना आव्हा धरल्या. गड उत्तराचा समय झाला होता.

“स्वारी पन्हाळ्यास कूच होतेय असं ऐकलं. राहवलं नाही म्हणून आलेत आही.” दाळनात आलेल्या सोयाबाबाई लळके पण देखणे हसत म्हणल्या.

“हे ...”

“ पहाड़ावार जरा सबुरीन् ध्यावं हे सांगावला आलोत आम्ही ! ” सोयराबाई उरवून घांबल्या.

महाराजांनी चामकून त्यांना निखलेले.

पण त्यांना अधिक कोड्यात न ठेवता सोयाबाईंनी नक्षी फिरवली.

“ स्वरांचा स्वभाव करडा. काय म्हणता काहीती होईल ही धास्त वाटते. रोजेकर पाठलान बदअंमल केला म्हणून त्याचे हातपाय कलम करण्याचा स्वारीनं हुक्म फर्मावला ! खंडोंबी खोपड्यान चुाल केली तर त्याचेही हातपाय कलम करविण झालं ! भूगळाड सोडून आल्याडलून फिरंगोजीना तोकिंच्चा तोंडी देणार होती स्वारी ! हा कसूर तर केवढा ! साक्षात गरिमाला सामिनु होण्याचा. तेही अभिषिक्त शुवराज असून ! या कसुराला स्वारी माफ करण न नाही. भलतीच सजा फर्मावून बसेल याचं भय वाटत आम्हास ! जरा सबुरीन् ध्यावं असं सांगितल्याबेळी राहवत नाही आम्हाला ! ”

सोयाबाईंचा प्रत्येक शब्द तिरका होता. ‘ साध्या गुह्यांना करडी सजा फर्मावारो छपती या करड्या गुह्याला आता काय सजा देणार आहेत ते आम्ही बघणाच अहोत ! ’ असा खोचक सवालच त्या बोलण्याआड लपला होता. महाराजांच्या लक्षात ती खोच तात्काळ आली. नजर सोयाबाईवर रोखून टाकीत छत्रपती शांतपणे म्हणाले, “ शुवराजांच्या जागी शामरंजे असते तर आज काही तुम्ही आमाला गाड उतरू दिला नसतात ! राणीसाहेब, कायभारी मामत्यात आम्ही जनान्याचा सलला कधी घेत नसतो. आम्हाला योग्य वाटल तीच सजा आम्ही शुवराजांना देऊ. याचं तुम्ही. ” महाराजांनी सोयाबाईंगा जवळ हाकलूनच लावले.

हबीराच, सूर्यांजी मालुमे, जोत्याजी केसरकर असी शेलकी मंडळी पाठीशी घेत छत्रपती रायगड उतरले. पायथ्याशी अमलेल्या जिजांकुंच्या छत्रीचे दर्शन करून ते पाचाड्याला वाड्यात आले. वाड्यासमोर सजवली पालखी सिद्ध ठेवून पन्हाळ्याला वंदयाटाने जणेरे धारकी तयार होते. सातारा, बतीस शिराळ्या, मलकापूर अशा मार्गे छत्रपती पन्हाळा जवळ करणार होते. जिजांक गेल्यापासून पुतळाबाईसावे पाचाड्या वाड्यातच राहत होत्या. त्यांची भेट घेण्यासाठी महाराज दरूणीमहालत आले.

“ आम्ही पन्हाळ्याला निघतो आहेत. ” महाराज संथपणे पुतळाबाईना म्हणाले.

“ जी. त्यासाठीच स्वारीचा पायांची डोळे लावून आम्ही वाट बघतो आहेत. ” पुतळाबाईच्या झालेली काततता महाराजांना जाणवली. त्यांच्या घाणामीनी मसता पुतळाई एकदम पुढं झाल्या. महाराजांच्या पायांवर आपल्या रोही तळहातांच पालण घालीत भरल्या कठाने. म्हणाल्या, “ आजवर या पायांशी कमले माणं नाही घातलं. आज घालतो आहेत. चुकनं तरी लेकर आपलं आहे. पदरी घ्यावं, स्वारीन शुवराजांना अभ्यं द्यावं. समजूत पाडावी. ”

महाराजांना क्षणभर वाटले सईबाईव जिते रूप घेऊन पायांशी-साकडे घाढून बसल्या आहेत. त्यांचा कंठ त्या सावळ्या आठवणने दाढून आला.

“ उठा. ” त्यांनी पुतळाबाईना भान दिले.

“ आम्ही ज्याचं त्याला सार देत आले आहेत ... देणारही आहेत. फक्त, फक्त तुम्हाला देण्यासारखं आम्हाकबल नाही. ” पुतळाबाईचा विनापत्त्व बतसलेल्या छत्रपतीना जिवहरी चाढून गेला होता. त्यांचा निरोप घेऊन ते बाड्याबाहेर पडले. सदेवर मासाहेबांची वर्दी देणारी, तुर्लिला टांगलेली निसू घाट एकवर त्यांनी नजेत सामावून घेतला आणि ते पालखीत बसले. पालखी पन्हाळ्याच्या वाटेला लगाली. पन्हाळ्याच्या चौ-दरवाज्यावर आगावानीची नीवत ठड्डुडली. शिंगांच्या लक्षकांच्या उठल्या, ठाण झाल्या पालखीतून पायउतार झालेल्या छत्रपतीच्या स्वारीला विवलेदार विवुलंत सामोरे आले. महाराजांनी जमल्या असार्मीवर नजरेके क टाकीत शुवराजांच्या माग घेतला. ते कुंठ दिसत नव्हते.

“ पंत, शुवराज - ? ”

“ सज्जाकोठीत आहेत. ” किलेलेदारांनी तपशील दिला.

“ चाला. ” समाधानाचा सुकरा टाकीत महाराज हंबीराच, हिरोजी फर्जद, सोमाखी बंकी, जोत्याजी केसरकर यांच्या मेळाने बालेकिल्ल्याकडे चालते.

तलावाकाठाच्या सोमेश्वरावै दर्शन घेऊन गडाच्या खासेकिल्ल्यात प्रवेश केला. दिवस चांगला वर आला होता तीनी धुक्याचा भुक्त थर गडभर फसरला होता ... वाड्याच्या सदरी बैठकीवर बसलेल्या छत्रपतींनी किलेलारकडून गडाच्या करिना घेतला. कोलापूर प्रांताचे अधिकारी जनादिनपंत आणि कोकणपुरां रावजी पंडित यांना पन्हाळ्याला बोलावून घेण्याच्या सूचना त्यांना दिल्या. सादिदल्वारीचे सारे आयोताच महाराजांनी मतलबाच्या विषयाला हात घातला, होते की शरमिंदे संभाजीराजे आपणहून कधीच समोर बेणर नाहीत. ” महाराजांनी हेरले

“ पंत, शुवराजांना वर्दी द्या. आम्ही सज्जाकोठीवर जाणार आहेत. ” शुवराजांनी सदेवरत्या मंडळीवर नजर घिरवित विचारले.

“ सलळकर सज्जाकोठीवर गेले. ” पंतांनी तपशील दिला.

त्या तशा स्थितीतही महाराजांच्या मानात विचार चाढून गेला – “ हंबीराच महाराणीचे सख्त बंधू. त्या शुवराजांना बघता येईल तेव्हे पाण्यात बघतात. हंबीराच मात्र शुवराजांना सावरू बघतात. ”

“ चल्ला । ” म्हणत छपतीनी मदरी बैठक सोडली. पाचीच ते सज्जाकोठिकडे चालले. गडान्ही तटबंदी धरून असलेली उंचावरची सज्जाकोठी आली. महाराजांना स्पोर पाहून, लाबाणीने सज्जाकोठीबाहेर पडलेले हंबीराव युजन्यासाठी कमेत हुकले. हंबीराव, तुम्ही रुळू घातलेली मसलत आज पडते आहे. आम्ही युवराजांना भेटतो आहोत.

“ जी. धन्यासाहें आमचा वकुव न्हाई, पर हाताशी आलेलं युवराजांचं नमी हत्ता हिकमतीनं वक्तव्यांव अस वाटतयें आम्हास. ते पस्तावल्यात. स्वामीच्या हातात हाय लेंवी लिंदगी. ”

महाराज फेले हसले. त्यांना हंबीरावांना म्हणावेसे वाटले – “ जिंव आमचीच मिंदिनी आमच्या हातात नाही, तिंव त्यांची आमच्या हाती राखणार आम्ही कोण ? ” पण ते काही बोलले नाहीत. हाताच्या झाजातीवर विठ्ठलपंताना कोठीच्या पायथ्याला थेणवून छपतीनी सज्जाकोठीत एकल्यानेव शिरले.

कोठीच्या निस्कु दाढी लिंदगीते वर चढावाना महाराजांना वाटले – “ हा जिना कधी संपूर्व नये. शासाला खळ पडे पावेतो असेच चालवे. एकले ! ”

वरच्या मजल्याकवचे खुले, बैठकी दाळून आले. त्या दाळनाच्या झोक्यातून दूवर दिसणाऱ्या पठारी मुख्यात नजर गमावलेले संभाजीराजे आत उभे होते. ते नजेस पडताव महाराजांचे पाय जागीच खिलले. जाय्याआड काळजात खाल्याच्या भाजली. पुचा तीन सालांनंतर ही निंतपुत्रांची भेट होती! एन उभारीच्या सागावन वृक्ष चवरीच्या काटेची वेळीने आगदून टाकावा तसें संभाजीराजे दिसत होते.

आज पहिल्यानेव छपतीनी शिवाजीमहाराजाना फर फर जाणवले की, आपण मस्तकी छत्र घाण कणारे राजे नसून अंतरीचे गडकोट गमावलेले एक बाप आहेत ! मिर्झा राजासमेर निःशब्द उभे राहून मान खाली टाकताना वाटली नव्हती एवढी पिळवटणरी खंड त्यांना समोरवे खाली मान घातलेले संभाजीराजे बघताना वाटली. दारात उभे असलेले महाराजासाहेब बघताच त्यांच्या काळजात मासळी फडफडली. “ क्षणातच गलबद्दून गेलेले त्यांचे आजासाहेब ! आहेत ? केवढे - केवढे थकलेले ! ” क्षणातच पाणाबून ठोळ्यात एकवटले. इटकन पुढे होत त्यांनी महाराजासाहेबांच्या काळीज पाणाबून माथा ठेवला.

त्या स्पशानि क्षणर महाराजांनी डोळे मिटले. ठळू बघणारे मन तोलीत, ते नेहमीसारवें संभाजीराजांना वर न घेता निःशब्द कोरडे बोलले, “ उठा. ” महाराज दाळून आलीत आले. होत पाठीशी बांधून काही वेळ सुन मनाने उसताच पायपेर पडले. पण आमच्या सान्या उमेरीना जाळ लाहून जी शरणात तुम्ही आसाला पक्कायाला लावली आहे, तिच्यातून आम्ही कधीच बाहेर पडणार नाही. बेर तर बे.

छपतीना आज काय नि कसे बोलवे तेच कळेना. मनात एवढऱ्या विचार-आठवणीची खुदल तुम्ही होती की, दाळनात संभाजीराजे आहेत होती ते क्षणर विसरले ! दाढ बिंतीलात शरमिंदे संभाजीराजे पडल्या गर्दीने उमे होते. आबासाहेबांची तळमळती घालमेल त्यांना असह्य होऊ ल्याली.

छपतीनी फिरती पावेले स्थिरावली. तासाच्या टोलांसारखे बोल दाळून तुम्हेले – “ लिंकलात सहाद्री ? उठविलेत तुमचे आपले राज्य ? झाले तुमच्या मनाजोगे मोगलाईत ? ”

“ या दौलतीचे युवराज असून, उद्याचे छपती असून पठाणाच्या गोटात दाखल झालात ! जे हात पुजन्यांसाठी आमच्यासमोर दुकले ते मांकन्याच्या पठारावर कलम आलेले कोडोपणां बधितलेत ! पठाणांच्या नि तुमच्या धावस्तीन तिकोट्याच्या विहिरी-आडात तीनशे अश्राप बायाबापड्यांनी आपल्या कुळचा झोळून दिल्या. खुद तुमच्या कोविला पठाणांन दस्त केल्या. शरम - शरम वाटते तुमची आगहास ! एवढीशी पापणीमुदा वरकड कम्पट डोळ्यांत धेत नाही. तुम्ही तर युवराज असून, कमरेला हल्यार वागविणारे पुरुष असून कसली शिकस्त घेतलीत ही एन अमेसीत ! केवढे मनसुवे बाधून होतो आम्ही तुमच्या बाबीनं ! फर फर गळकला केलीत तुम्ही. हे राज्य आमचे एकल्याचे मानण्यात. हे राज्य देवा-धर्माचि, गोराराब रथेचे राज्य आहे. ती भोसल्यांची खाजगी मिरास नाही. तुम्ही आमचे पुत्र आहात ते नंतर, प्रथम आहात ते येतेवे युवराज. तुमचा अमच्या वारसा आहे तो छातीवरच्या आईच्या माळेचा. रायाहीन्या सिंहासनाचा नव्हे. तुम्ही-आम्ही पहिले सेनापती आणि शेवटचे धारकी आहेत. केवळ राजे नव्हे.

“ मराठांचे युवराज असून मोगली गोटात दाखल होताना, फैजंबदीन तैलतीच्या भूपाळगडावर चालून येताना, पित्यासमान फिंगरेंजीना बेपुत्रान टाळून बोलताना तुमच्या मनाला एवढीसुद्धा शरम शिवली नाही ! बेर ध्यानी टेवा – “ अगोदर मरतात ती मन आणि मा मरतात ती माणसं ! ” संताणाने युवराजांची खरड घेताना छत्रपतीना डसका लगला. छातीक तळ्हात फिरवून तो सुपर करणाऱ्या आबासाहेबांना बघताना संभाजीराजांचे काळीज देवासह घिळवटले. शब्द म्हणता शब्दसुद्धा त्यांच्या तोळून फुटेना. आबासाहेबांचा ब्रुसमटविणारा तडळाट समोर गुप्तान बघवेना.

“ सबते राज्य कमवाचला गेलात आणि कविला गमावून आलात ! ज्या राजाला आपल्या घरच्या कुलधन असलेल्या आमच्या राणवूडाइना हवून आलात ! ज्या राजाला सांभाळ्यार, असा कुलधनीचं रक्षण करता येत नाही तो नगधारी छत्रपती प्रजा काय सांभाळ्यार, सबाल उद्या कुणी केलाच तर कुठल्या तोडांन आम्ही त्याला आता काय जाव देणार ? रज्यपुताने मुळवूड जाळून आम्हाला शरणागत पलंगयाचल लावली. त्यांनुही आम्ही बाहेर पडले. पण आमच्या सान्या उमेरीना जाळ लाहून जी शरणात तुम्ही आसाला पक्कायाला लावली आहे, तिच्यातून आम्ही कधीच बाहेर पडणार नाही. बेर तर बे.

दिलेन्या तावडीत सापङ्गन तुमची खाणारी दिललीला झाली नाही ! नाहीतर नेतार्जीसारखी तुमचीही गत झालेली बघताना अभशक्य सेवनावाचून दुसरं काय उरते आमच्यासाठी ? जबान खुटल्यात गुमान का झालात ? जाब द्या. आमही तुम्हाला विचारतो आहेत. ” महाराज शेत्र संभाजीराजांच्या पुढीच देऊन उमे ठाकले. खाली मान टाकलेल्या संभाजीराजांच्या आत्माचा कढ आत्माचा रुपाने दाढीवर्ळन घरगळत रुजायावर टप्पटप कोसळला.

“ जंजिन्यावर मांड ठेवून, कोकणपट्टी मारायल टप्पेल्या मिदीला जाब देता येत नाही याची जरा खंत ठेवा. समुद्रगडीला टोपीकर आमचा खांदीवेबावरचा जालदुर्ग उठवू देत नाही याची चिंता करा. आज उद्या प्रत्यक्ष औरंगजेब फौजेसुद्धा दलवरेत उत्तराण याचा अंदाज ठेवा. आदिलशाही, कुतूशाही अणि हे श्रीचे राज्य धूळदेस्त करण्यासाठी सर्व ताकदीनिशी तो जंग जंग पछाडणार याचा विचार करा. त्यासाठी पाहिल्यान मावळा व्हा – माणूस व्हा ! आम्हाला तडकाफडीकी पारखू हेण सोप आहे. काळ आणील त्या कसोटीला सामोर होण सोंप नाही.

“ ज्याना आमही दुसऱ्या आकुसाहेबांच्या रुपात बघते त्या सुनबाईनी – येसबाईनी तुमच्या कमळा अधिमान बाळागावा ? पोटी आलेल्या तुमच्या वारसानी कसल्ला वसा ताठ गर्दीनं उद्या संगावा ? काय बधून आमच्या मावळ-धारकनांनी तुमच्यासाठी-राज्यासाठी जिवांची कुरंबेंडी करावी ?

“ मानापामानाचा फार युलाहिजा थरता, पण विसरता की देवादिकांनाही अवमान सोसाचे लगावे भोगावे लगाले. तुम्हाला दिसतं सिंहासन – पण त्यावर विखुलेले काटे नाही दिसत. इतरातील एव तुम्ही नेमका हेत्ता पण स्वतःठायी असलेला ऐव तुम्हाला कधी उमात नाही. राजाला भावेनेला सायवळ असून भागत नाही हे भुला तुम्ही.” छत्रपतीचा आवाज थरथर लगाला. तापल्या शिसाच्या रसात डुष्टून उठलेले जळवळीत बोल सभाजीराजांच्या मनातले माजलेले तण मुळाकाट जाळून काढ लागले.

“ प्रधानमंडळातील आणांजीसारख्या असार्थीरा तुमचं पटत नाही. महाराणीशी तुमचं जपत नाही. आणांजी राजांचे कटीम चाकर आहेत. त्याना वळते कलून घेण तुम्हाला साधत नाही. आमही तर मुरवाची, बाजीप्रसाराखी हलचार उठवून चालून आलेली शवू गोटातील माणस वळवून कार्यी लावली. तुम्ही ते कंस साधणार ? ” “ अफजलमेटीचा, आग्राकोठीतील केलेचा आमच्यासारखा प्रसंग तुमच्यावर गुदला तर कंस निघावणार आहात तुम्ही ? ”

“ आमची नाही ती नाही, ज्या थोर खीनं तुम्हाला लहानाचं मोठं केळं त्या गेल्या आकुसाहेबांची तरी आण राखा. बं आहे आज त्या हस्यात नाहीत ते ! नाहीत त्याच्या कुशीत सुख होणारे तुम्ही, आमच्या कुशीत कल्यार चालून पठणाला मिळालात ही खबर ऐकूनच त्या शांत ... ”

“ नक्ते ! आवासाहेब नक्ते ” मनाचा चोळायेठा झालेले संभाजीराजेके क्षणातच आवासाहेबांच्या पायांना मिठी भरू हमसा-हमशी स्वंदू लगाले. त्यांच्या दाटल्या कंठावून शब्दांचे पश्चातपदव्य मोती टप्पटपले.

“ आमही – आमही चुकलो. आम्हाल युवाजपद नक्ते. जोड आहे ती शा पायांची. आग्नी दृश्यात खाऊन या पायांची राहू. शांतिदे आहेत आमही. मन चाहेल ती सजा आम्हास फर्मावाची पण – पण शब्दाचा एकही वार आ-हाला आता सोसवणार नाही. आबा ५ – आबा ५ ! ”

नाकांडु चिमटीत धरलेल्या, डोळे पाच विटलेल्या छत्रपतीच्या मर्याद्या अपटीत “ नाकांडु चिमटीत धरलेल्या, डोळे पाच विटलेल्या छत्रपतीच्या मर्याद्या अपटीत आला स्वारीच कसलीतीरी आजात नैबूत झडऱ्यडली – “ एकला जीव पदरी घावला. आला स्वारीच याच्या आऊ आणि आबा ! ” सईबाईच्या सावळ्या स्फुटीने छत्रपतीनी लोंबता दीर्घ निःश्वास टाकला.

“ तुकुलं ती लेकलू आपलंच आहे. पदरी घ्यावं. अभय घ्यावं.” पुत्राचाईच्या बोलंमधी महाराजांना घेर घाला.

“ हाताशी आलेलं युवराजांच नामी हस्यार वळते कलून घ्यावं. पस्तावल्यात ते ? ” सरलेकर हंबीराजांची मावळबोली मुजरा कलून गेली.

“ आवासाहेब, तुम्ही काढाल दुड्यातील फळ बाहेहे ? ” एक अजाण पोरे हस्त उठवू विचारीत होता.

आज तो स्वतःच तुकुल्या वाटांच्या, पश्चातोपाच्या वाणव्यात हेरपडत होता. शिवाजीराजांचे मानी छत्रपतीण विरचन्हाले. राजसंतापाची जाणा आता अपार अपार अशा करणेने घेतली. निमुळ्या नेत्रकडा पाणावून आल्या. लक्षक तुकुल छत्रपतीनी आपल्या पोटच्या गोळ्याचे खांदे तळ्यातांच्या घड पकडीत घेत संभाजीराजांना उठते केले. आपली पाणथर नजर आपल्या फर्जदावाच्या पाझरत्या डोळ्यात खोलवर करवून क्षैतीक डोळ्यांनीच त्याल उंदंड काही सांगितले. दुसऱ्याच क्षणी चिब, घोरट बोल त्या सज्जा राजाच्या ओंठावून अडवळत बोहेर पडले – “ लेकर ५, कुरंगेला होतास ? असा कक्षा रुकुलास ? ”

राजभर पारखा झालेला सूर्योल, दिवसफुलीला उगवतीने हात पसरून आवेगाने कुशीत घ्यावा, तसे छत्रपती शिवाजीमहाराजांनी शंभूराजांना आवेगाने छातवानाला घड विलाते घेतले. पिळाची दोन भोसलाई छाताडे एकमेकांना खूप काही सांगून गेली. अभिषेक घेतलेल्या छत्रपतीच्या नेंतोलं पावत तीर्थं संभाजीराजांच्या टोपवर उतरले. पन्हाळा त्या पावन मनोभीलाने कृतार्थ झाला !

१० छ

पहाड़वाच्चा बालेकिलत्यातील खाशा सदरेत महाराज बैठकीवर बसले होते. त्यांची पायगत मांडलेच्चा विळयतीवर संभाजीराजांनी बैठक घेतली होती. किलेद्वार विठ्ठलपत, हंबीराज, हिंजी फर्जद, सोनाजी व कृष्णाजी बंकी, बहिर्भी झाले, बाबाजी ठमले, सुविजी विवारे अशी मंडळी अदब धब्लन सदेत उभी होती. कोलहासूहन आलेले जनादंपत सुनत आणि कोकणसुव्याचे सुमेदार रावजी पडित; आपाला छत्रपतीनी का पाचाण केले असावे या विचारात एका बालेला खडे होते. त्यांच्या ईजारी उमाजी पंडित होते.

“ जनादंपत, असे पुढे या.” महाराजांनी जनादंपताना फर्माविले.

“ जी.” म्हणत हात बोडून पंत बैठकीसामने आले.

“ युवराज, हे कोलहापूर तंकेचे अधिकारी. आजपासून प्रांत पहाड़ा राखून तुम्ही शेष राहायचे आहे. हे कोकणसुवा रावजी पंडितही तुमच्या दिमतीत गहतील.”

छत्रपतीनी रावजीच्याकडे हात उठविला.

“ आजा स्वामी.” म्हणत रावजीनी बैठकीला नमस्कार दिला.

“ स्वामी, एक पेच आहे. आज्ञा होईल तर...” रावजीनी आपल्या सुचाचा मुदा पेश केला.

“ बोला, काय आहे?”

“ एजापूर बंदरात टेपीकरांची काही गलबत नांगर टाकून आहेत. त्याकून कुणिच बंदरात उतरत नाही. गलबतंही हाकारीत नाहीत. काय करावे? येणाटाबी?”

“ बोला युवराज, तुमच्या अखत्यारितल्या या मामल्याला तुम्हीच तोड सांगा कोकणसुव्याचाना!” महाराजांनी हसत संभाजीराजांना पुढे घातले.

संभाजीराजे क्षणभर विचारात झाले. रावजीना निखत त्यांनी सवाल घातल, “ गलबतं कुणाची आहेत? फिरंगांची, गोचांची, डचांची की फ्रेंचांची? काही अदाज ?”

“ जी. फ्रेंचांची आहेत.” रावजीनी तपशील दिला.

“ मग त्यांच्या गलबतावर आपले खलाशी पावळून ते व्यापारासाठी आले असतील तर दोस्ताना राखावा. ते आम्हाला हल्यारे पुरिवितात,”

“ शंधू, ही गळूणी पिंड आहे. आम्हाला सांगत अलेली की, माणसाच्या

“ बिलवुल ठीक.” महाराज समाधानाने हसले.

“ युवराज, तुम्ही कोकणपट्टीच्या असमावावर या रावजीच्या मदतीने देख ठेवा.”

“ हे सोनाजी बंकी, बाबाजी, तुमचे कवी गुरु उमाजी पंडित पहाड़वाडीच तुमच्चा छत्रपतीची चर्चा प्रस्त॑न होतो.

सदरेतील प्रत्येक असामी ध्यान ठेवून महाराजांचा प्रत्येक बोल ऐकत होती. सर्वांनाच भागाचा केवळही मोहरा धरतील त्याचा अंदाज ठेवा.”

ताणवत होते की, छत्रपतीच्या आवाज नेहमीसारखा तडफेचा नाही. त्यांची चर्या सुमार आहे. गालापासून नाकाचा फेर वर उचलत्यागत दिसतो आहे.

“ विठ्ठलपत, मंडळीना विडे द्या. युवराज, चला निवालिंगाचे दर्शन करून येऊ.”

महाराज बैठकीकरून उतले.

संभाजीराजाना बोलव घेत महाराज बालेकिलत्याबाहेर पडले. माझून येणाऱ्या विठ्ठलपत, हंबीराज, रावजी यांना त्यांनी हातडशाच्याने दवावल्यात थोपते केले.

संभाजीवत आल्याने गडांच्या जोभूळ, वड, पिपळ, आंबा, चाफाचांच्या गदीब्यात कलकलणारे पक्षांचे थवे उतरत होते. नाराखाच्याकूरून उतेली सांजनौबतीची ढडुड पन्हाच्याच्या रानावर उतरून थिरावत होती. पाठीशी कोणीच घेतले नाही त्यांचर्या आवासाहेब काही मनचे बोलण्यार आहेत याचा संभाजीराजांना केवळाच सासुद आला. पण ते काय बोलणार आहेत याचा थांग मात्र काही त्यांना येईना.

चिवालयाची शुभमी अली. पुजार्याने स्वाच्याना नमस्कार केला. शुभटीपर्यंत येईतो तिथे पुजारी असणार याचा विचार छत्रपतीना स्पर्शिला नव्हता. क्षणात त्याला कसा हटवावा हे त्यांनी बांधूनही टाकाले.

“ पुजारी, सोमेश्वर टाक्याचावरच्या पिंडीच्या दर्शनास आमही येणार आहेत. किलेदासांना याची बर्दी द्या. तुम्ही टाक्याचावरच्या देववात आमची बाट बघा.”

“ जी.” म्हणत पुजारी बालेकिलत्याच्या रोखाने लगाबाबीने निघू गेला. पितापुंजी पायीच्या मोजड्या उतरल्या.

पावळतीला चाललेच्या तापदेवाला छातीशी हात नेऊन महाराजांनी वंदन केले.

“ आत या.” असे संभाजीराजांना मृणत प्रवेशले. त्यांच्या माझून संभाजीराजे शुभमीत आले. बेलुलुणी आच्छादलेली गळूणी पिंडी टाक्याचावरच्या मंद प्रकाशात अभियेकप्रातील एकला थेबावळ अंगावर घेत होती. पितापुंजी गुड्ये टेक्कून तिच्यासपेक्षे माथे नमाविले. वर होत हात जोडून नमस्कार घातले.

“ शंधू, ही गळूणी पिंड आहे. आम्हाला सांगत अलेली की, माणसाच्या

“हथातीलाही कैक रंग असाता. सुखदुःखांचे.” पिंडीवर नजर जोडीत महाराज क्षणभर थांबले.

“हिला साक्ष ठेदून आम्ही काय सांगतो आहोत ते साक्ष चिरानं ऐका. ही पिंड खालच्या शाळुंकेव एकजीव झाली आहे म्हणूनच माझून दिसते. तुम्ही आणि रामजाने आम्हाला असेच वाटता. तुम्हा दोयांना आम्ही बोलावू कधीच बघितलं नाही. दोन ठोऱ्यांपासारखे आहात तुम्ही उमयता आम्हाला आणि आमच्या येतेलाही. ते अजाण आहेत, तुम्ही भरीचे आहात.

“आता अधिक काल आमचा भरोसा नाही. म्हणूनच जे स्वानीसुद्धा आम्ही कधी मनी आणलं नसतं ते करणार आहोत. तुमच्या आणि राणीसाहेबांच्या मनाच्या भेड कधी पडणार नाही. जे त्यांच्या राणापेटी तुम्ही केलत ते आमच्या माघारी उद्या केलत तर समझून घेणार कुणीच असणार नाही. यासाठी ... यासाठी या श्रीन्दुच्या राज्याची आम्ही काणपार आहोत !”

“आबासाहे ५ व, आम्ही आणभाकेन वचन देतो, आम्हाला काही-काही नको. हवे आहात कफ तुम्ही. हे असं निवानिकीचं का बोलताहात ? आम्ही आपला शब्द आता कधीच पडू देणार नाही. कुंठांही असली तरी सावलीसारखे रामराज्याचा पाठीशीच असू. आपली तब्येत बघितल्याप्पसून मात्र आमचं मन उडवलं आहे. काही सुन्नत नाही.”

“ते जाऊ. तब्येतीकडं बघियाएवढा” वर्खत आम्हाजवळ नाही. तुम्ही नको म्हटल्यानं दीलकीची निमंदेदारी टळत नाही. युवराजपदाचा अभिषेक झाल आहे देणा नाहीत. जे करून बसला आहात त्यानं मुमच्या इतवर प्रथानमंडळाला येणार नाही. यासाठी कर्णाटक फाटवाचं दुग्धदेपासून कावेरीणावेतो जिंजीचं राज्य आम्ही तुमच्या अखुत्यारीखाली देणार आहोत. गोदावरीपासून दुग्धदेपावेतो उत्तेकडील रायाडाचे राज रामराज्याना सुपूर्द करणार आहोत. ते जाणते होईपर्यंत प्रधानमङ्गळ या राज्याचा देवील. या निर्णयानं तुम्ही आणि माहाराणीची मतभेदाची कराण निकाली पडतील. हृषीआड सूर्यी भली असते. बोला, यावर काय इशादा आहे तुमचा ?”

“आबासाहेब, आपचे बोल मेल हरवून क्वसलेत. आम्ही सचेपणी आपल्या चणांच्या शपेवर कळवळून सांगतो आहेत. दौलतीचा काढीइतकाही विचार तो आमच्या मनी नाही. आम्ही रामराज्याना परके मानीत नाही. आम्हाला आपणास दिल्या यातांची खत हयातभर पुरुशी आहे. आपण खततला जपावू. एकडा आम्हालच नाही तर असल्याना आपण पित्याच्या ठारी आहात. आमचं एकच माण आहे...”

“सांगा.”

“आपण ठरवून कुंठरी निवांत स्थानी आरम च्यावा. रायाडी आपणाला तो मिळणार नाही.”

“राजे, आता आम्हाला रायाडाशिवाय कोण आरम देणार ? आमच्या आउसाहेबांची छावी तिथं गडपायथ्याला आहे. आता अधिक काळ तुम्हाला आमची चिंता नाही करावी लगाणार ! आम्हाला पन्हाळा सोडताना चिंता वाटते आहे ती तुमची – एक ऐकाल ?”

“आज्ञा त्वाही.” संभाजीराजांनी महाराजांवर डोळे जोडले. एक्की महाराज बोलत असले की बोलतेच राहावे. असे त्यांना वाटायचे पण का कुणास ठाऊक आज आबासाहेबांनी अधिक बोलून नवे असे त्यांना वाटत होते. त्यांच्या बोलण्याला गहिन्या दुःखाची, मनाची कातर करणारी गृह छता होती म्हणून.

“शंभूता ५ ळ, आपचं हे सांगण कधी झोपेतसुद्धा विसरू नका. एका मातव्यर गनिनाच्या – औरांच्या तडाळ्यातून तुम्ही दोनवार सहीसलामते सुटला आहात, पुढा चुक्कनसुद्धा त्यांच्या तावर्हीत फस्याची गफकलू कधी करू नका: आता आम्ही सांगेतो पन्हाळा प्रांत सोडू नका. आई जगदेव तुमचं भलं करणार थोर आहे. चला.”

संभाजीराजे घुमटीहारे पडल्यासाठी पुढे झाले. त्यांना हात आडवा टाकून रोखत महाराज शांतपणे म्हणाले, “शिवापिंडीची अर्धप्रदक्षिणा विसरूलात ! घ्या ती.” अर्धप्रदक्षिणा घालून होताच शिवाजी महाराजांनी ओणवे होत संरूपी शिवीशील एक बिल्बदल हलकेच उचलले आणि ते संभाजीराजांच्या तल्हाताकर ठेवित ते म्हणाले –

“तुम्ही उपजलात तेव्हा तुमची कुंडली मांडणाच्या ज्योतिष्यानं भाकित केलं होते – तुम्ही साक्षात रुद्रावे अवतार आहात. उच गडकोटावर राहाल. प्रलय माजवाल – पण ... पण ...”

“पण काय महारजसाहेब ?”

“पण रुद जसा आसणांकडून फसला, तसाच योग तुमच्या कुंडलीत आहे !” “तुम्ही दोन वर्षांचे असताना एकदा आसणांकडून फसलात. तुमच्या मासाहेबांकडून ! युवराज झालात आणि फसलात तुमच्या थोरल्या आऊंकडून ! कुणी सांगावे आम्हीही तुम्हाला फसवू ! कधी सर्जा फर्मावू ! आम्हाला विश्वास आहे तुम्ही रुद आहात, ती धीरानं पचवाल !”

आबासाहेब केववेदे गृह बोलते ते संभाजीराजांना किती कळले कोण जाणे ! ते पितापुन शिवाल्याबाहे पडले. तेव्हा उभा पन्हाळाड धुक्क्याच्या पटलाने पार वेढू टाकला गेला होता !

मडउतरासाठी भोयांनी चौ-दखाज्यात पालबी सिद्द केली. महाराज आज पन्हाळाड उत्तरुन कोयनाघाटीने, सातारापांगी सज्जनगाडी जाणा होते. संतसर्व ग्रामदासांच्या भेटीसाठी. संभाजीराजे, छत्रपतीनी बालेजिल्ला सोडला. गंगली पिंड, सोमेश्वर तलाव, कोकण दखाजा, सादेबाबे तळे, अशा आपल्या लाडक्या पन्हाळगडावरील स्थानाचे दर्शन घेत प्रशस्त चौ-दखाज्यात आले. पुढे होत संभाजीराजांनी आबासाहेबांच्या भ्रात्या राजमोजड्यांना, पायथृळ घेण्यासाठी हात खिडविला.

त्याना वर घेत महाराजांनी गाढ ऊरभट दिले. काही न बोलता त्याची पाठ हल्केच थोपली. “येतो आम्ही शंभूराजे. अपूर असा. जय भवानी !” श्रीमंत योगी शांतपणे बोलला.

“ आबासाहेब, तज्जीकडं ध्यान असावे. जय भवानी ! ” न राखून संभाजीराजे बोलले.

त्यांचे बोलणे तसेच मोहून निरोपासाठी आलेच्या आसामिकडे वधत छत्रपतीनी कर्ती नव्हे ते सर्वांना हात जोडले— “ येतो आम्ही ! जय भवानी ! ”

छत्रपती सर्वांना पाठ्योरे होत पालवीत बसायला निघाले. त्याच्या पाठमोळा मूळिला मुजे देण्यासाठी जमली छातवाने आदराने सुकली. इमानी हात हेलविले.

पन्हाळगडाच्या बेलगा ढाशा वाचाचा एक ताकदवर झपककरा अवक्षित आला. पालवीत बसण्या छत्रपतीच्या अंगाचा जामा त्यांन हेवत फरफला. डुईच्या राजटेपात मढविलेला गरुडपिण्याच्या पदकातील एक पीस त्या झपककरा उखीइन काढले. हेवत भेळुकांडत ते शुभशळकुनी पीस गडाच्या दरडीकडे जाताना बघून संभाजीराजे चारकले, छातीवरच्या माळेला बोटे खिडवून ठोके मिटत कातर पुट्युले, “ आदंब जांदंब ! ”

भोयांनी श्रीमंत योग्याची पालबी उठवली. दुष्टीआडची सूष्टी भली कीत संभाजीराजाचे थोर, जणते आबासाहेब, समर्थाचे निश्चयाचे महामेसूर, बहुत जासी असधारू, श्रीमंत-शिवयोगी पन्हाळाड उत्तरु लगाले. मार्यी तीपिण्या तोडावर आल्यामुळे वाडी रत्नातीच्या यांत्रेला चाललेले भर्तपांडिल वाटेत भेटले. हातच्या उंच शासनकाठ्या तोलत त्यांनी उठविलेला. ‘ जोतिबाच्या नावानं चांगभलू ! ’ हा जयकार ऐकून राजे हात जोडून पालखीतूनच पुण्युटले— ‘ समस्तांचं चांगभलू कर खेंडेया ! ’ पालखीला घेर घरत घोडांवर मांड जमविलेले हेवीराव, हिरोजी फर्जद कदमबाज दैडीवर चालले. चौ-दखाज्यातील जमली मंडळी परतली तरीमुद्दा पालबी डोळ्यांआड होईतो संभाजीराजे जखडल्या पायाने उभेच होते. त्याना वधताच त्यांच्यात घणाले, “ पांडित चाला. तुमच्यांनी काही बोलायच आहे ? ”

संभाजीराजे घणाले, “ पांडित चाला. तुमच्यांनी काही बोलायच आहे ? ”

उमाजीपांतसह संभाजीराजे सज्जाकोठीवर आले. पांडिताना बैठकीवर बसण्याची इशारत करून त्यांनी विचारले, “ तुम्ही शंगरपूरची काही खबरवात दिली नाही आमहला पांडित. ”

पांडित गप्पच राहिले.

“ आमच्या भवानीवाई कशा आहेत ? ”

“ सुखरूप आहेत — ”

“ आणि युवराजी ? ”

पांडित पुन्हा गुमान झाले. काय बोलावे त्याना काळेना. “ बोला. ”

“ तुमुराजांचा धाकाका कविला पठाणोना दस्त शाळ्याचं ऐकून त्यांनी हाय खालेले. कुणालाच त्यांचं दर्शन घडत नाही.

“ आणणहून बंदिवासच्य पत्करलाय त्यांनी. ” उमाजीपांतची मान वर उठाव नक्की. कोठीच्या झोरेक्यादून दिसणाऱ्या, ठाव न लाणणाऱ्या पठारी प्रदेशभर संभाजीराजांचे डोळे खिरपित याहिले !

रायगडाच्या डासे महाली भालेली सदर आता संपली होती. मोरोपंत, अणणाजी, हंबीराव, बाळाजी, येसाजी यांना महाराजांनी निरोपादे विडे देवविले होते. मात्र बाळाजीना बजाकर्ते होते, “ बाळाजी, तुम्ही जग आम्हाला मेहाली भेटा. ” सरकरी बाहेर पडले तरी रोगाळेले हंबीराव महाराजांजवळ आले.

“ काय आहे सललक्कर ? ”

“ आम्ही बोलून लागी पडत न्हाई. पर बोलून्याबाबार राहवत न्हाई. धन्यानी औरंगबादशाची काढीची फिकिर धरू येते. असलं घा बादशा चालून येऊ शात. पुश्य पिळाचा हाय. पर आम्हाला चिंता हाय ती खाशाच्या तव्येतीची. हे राखाय पायजे धनी. ”

महाराज निर्विकार नजेने हंबीराजांकडे बघत गाहिले. त्यांच्या काढलजाचा केद, तो प्रेमा पाहून कुटू बघत होता. तरी स्वतःला आतल्या आत सावरीत महाराज हसत थडपणे म्हणाले, “ हंबीराव, तुम्ही सरलब्करच आहात काय अशी शंका आणू नका. आमच्या मनी आईच्या कृपेने आम्ही ठीक आहोत. करताहोत तर चिंता दुम्सी करा. ” पहाराजांनी कसमाबोने हंबीराजांना आपल्यावरुन दुम्सीकडे बळविले.

“ कसली ? ” रांडे सरलब्कर सवागती विचारात पडले.

“ तुमचा ओढा त्याच्याकडे आहे. बाब्या प्रसंगी आमच्यापेक्षा तुम्हीच त्यांना विनतोडीचं संगाल. त्यांच्याकर स्तव लक्ष असू या तुमचं.”

“ जी. धन्यांनी त्यांच्याबाबत विनयांचे असावं. या पाणंची आण.” का कुणास ठाऊक हबीराजांना पुढे होऊन महाराजांची पायथूळ घ्यावीसे घाटले. सारे होत त्यांनी लक्षपतीच्या पाणंना हात शिफिविला. त्यांना काहीज न बोलता महाराजांनी डोळे गिरवत तो सर्व अनुभवला. हंवीराज बोहर पडले.

छत्रपती सदर सोडून आपल्या महाली आले. आता एकांतात मात्र त्यांना आंगची कक्षस रुन्हा जाणवू लागली. दासावतच्या पहरेकून्याने आत येत वर्दी दिली, “ खिटणीस आलचात.”

“ येऊ दे त्यांना.” महाराज केर घेऊ लगले. बाळाजी आवजो महालात रुजू झाले. “ बाळाजी, पन्हाळाई शुक्रांजनांना खालिला या. लिहा. रामराजांच्या शुभकर्त्यासु मुळाला पाचाऱण केलं नाही. त्यांचं काही मरी धरू नका. भेटीत त्या बाबींनं तपशिलात बोरु. संप्रत खबर आहे की, अलमगीर दख्खेनेत उत्तणार. त्याचा थोपा करण्यासाठी तुमची शिंबंदी कसल्या किनानं सिद्ध असू या. वेळीच आम्ही तुम्हाला याद फरमवू आगमच्या संगती ठेवू.”

“ जी.” बाळाजींनी मजबूर ध्यानपूर्वक ऐकून मान डोलवतली. “ खलिता तयार करून दसुरासाठी आगमन्याकडे धाडा. आच्या आज तो पन्हाळगाई जाईल तसे करा.” छत्रपतीनी हलत उठवून बाबाजीकडे पाठ केली. कसल्यातारी खोल विचाराने ते महालाचे छत विरुद्धत संघ पायाकर घेऊ लगले.

सज्जाकोठीच्या डैठकी दाळनात बसलेले संभाजीराजे बैठक सोडून ताडकन उठले होते. त्यांच्या मस्तकात डिणकिणिया मुळांचे बालळ फुटले होते. सामोर पाचाडहून आलेले हुऱ्हुपागेचे दोन हारकारे खालच्या मरेने खडे होते. त्यांतील एकाने पाचाडहून आणलेला ‘फुल्लाजाईचा’ गेटाचा छासा संगाचा ‘संभाजीराजांच्या कानी’ घातले होता – “ रायाडावे सर्व दरवाजे, कुणाच्या ध्यानीमरी नसता एकाएकी बंदिस्त झाले आहेत ! गडाचा राबता थांबला आहे. डाव उडला काढल्यान आम्ही पाचाडी आहेत. स्वारी अंशलगाला खिळल्याच करी आहे. गडाचर कसली तरी बालमेल पडली आहे. काय करावं सुचेना झालं आहे.”

समजत्यांचा संगाळ्याने काय करावे ते संभाजीराजांना सुचेना. याच पाबली कोठी उतरावी, मांड जमवून जावकर रायाडाच्या रोखाने केकावेच या विचाराने त्यांच्या मरी अनावर उचल खालली. पण तिला महाराजांच्या शब्दंशीच पायथेचिन्द घातली – “ आता आम्ही संगेतो प्रत पन्हाळा सोडू नका.”

“ एका शब्दानं वा हालचालीनही आवासाहेजाना आता दुखविर्ण होणार नाही.”

द्विधा मराने संभाजीराजे येऊलाला लगले. पन्हाळा सोडेताना कर्णी आलेली महाराजांची मुद्रा त्यांच्या डोळव्यांसमेर ठाकली.

“ रायाडी-अंतोजी, तुम्ही दौडल्या टापांनी रायगड जवळ वरा. जे काही कानी पडेल ते टाकोटाकीने आम्हाला पावते करा.” निरोपाचा हातशारा देत संभाजीराजे एकत्र झाले.

सुतेपासून जिंजी पेडापेलमध्यंत दौड घेणारे महाराज बंदिस्त गडामुळे रवेतेपासून, मावळच्यांपासून तुळले होते. गडाचरचा महाल, महाराणीची आपल्या देखेरखीखाली घेऊन गडाचरच्या माणसांनीही आपल्या धन्यांना भेटणे मुश्किल केले होते. साजवेळ असल्याने ‘दिव्याचा मुजरा’ देण्यासाठी सोयाबाई रामराजांना घेऊन छत्रपतीच्या महालात आल्या. महालावर आता खंडोजी नाईक, कान्होजी भांडवलकर, गणोजी कावळ्या अशा खास सोयाबाईच्यांचा माणसांचा हत्याकंद पहारा बसला होता. खुद पहारा देण्याचा दरखदरांनाही कल्पना नव्हती की महाराणीच्या मरी काही काळेबेर आवले आहे !

सोयाबाईंनी झोरेव्याचे कवाड मिटले. हलक्या पाबलंनी त्या भंचकाजवळ आल्या.

“ राणीसाहेब, आमचं एक काय कराल ? ” राजे महाले.

“ हे काय विचारण ? सांगावं, जस्त करू.” सोयाबाईंनी काय सांगणे होणार ते ऐकायला कानांत महाराणीपण एकवट केले. “ उद्याच हारकरे गडावाली धाडा. पन्हाळ्याहून तुवराजांना बोलावू ध्या. पाचाडहून धाकडव्या राणीसाहेजाना गडाचर घेऊन या. बाळाजीना सांगा – आमच्या शरीरी व्यथा आल्याची खबर हेबीराव, मोरोपंत, आणणांजी यांना खलिले देऊन कल्याचा. आम्हाला सांग्यांशी बोलावयं आहे.” एवढ्या बोल्यानेही छत्रपतीना शकल्यात वाटले.

“ एवढंच ना. आम्ही जस्त करू ते. स्वारीनं निवातपणा ध्यावा. बाळाजीना इकडे पेशा पाबवून देतो आमर्ही.”

सोयाबाई रामराजांना घेऊन महालाबाहेर पडल्या. छत्रपती चिराखदांनाचा ज्येतीवर ठोळे लाळवून विचारात झाले.

“ विडुलंपत, रायाडचा काही खलिता ...” चित्राखद्या संभाजीराजांनी पन्हाळाडाचा देव घेण्यासाठी फेर टाकताना किलेलेदरांना विचारले.

“ काही नाही तुवाचीच वाट बघतो आहेत.” विडुलंपतांनी पाण्डी डुलवीत जाव दिला. समार कोकण दरवाजा आला होत. त्याच्या दाडबंद पायच्या चढव्यापूर्वी

संभाजीराजे थांबले. “पंडित, काय वाटर्ट युम्हाला ? आबासाहेब आम्हाला रायगडी का याद परमवीत नाहीत ? की बंदिस्त झाल्या गडावरून खालीही कुणी उतात नाही ?” संभाजीराजांनी पाठीशी असलेल्या उमाजीपंतोना विचारले.

बंधिर्जी इंगढे आणि कृष्णाजी बंकी यांच्याशी काहीतरी बोलत असलेले उमाजीपंत जी.” म्हणत पुढे झाले. अदीवीने म्हणाले, “आम्हालु नाही तसं वाटत युवाराज. गडावर बाळाजी चिटणीस आहेत. ते डाक देण्यात कुचाई नाही करायचे. कदाचित स्वामीना आरामडी पडला असेल एहाना. माणस चिंतावू होतात म्हणून छत्रपतीनीच खालिसे दिले नस्तीली.”

“तसं असेल तर साखर पडे तुमच्या तोंडात. पण मानसारखा खेळ्या जगात दुसरा नाही. नको त्या शंकाचा खेळ खेळतो तो. आगहाला रायगडाशिवाय दुसरं काही सुचल नाही. त्यांची खुशाली कर्णी पडेतो आम्हाला चैन नाही.” जडावरता पाचारी संघाजीराजे कोकणदखाऱ्याची एक एक पाचरी चढत माळवदावर आले.

“विठ्ठलपत, शंगापुराहून आमच्या चिटणीस परशरामपंतोना बोलावून घ्या.” काहीतरी मनी योजून संभाजीराजांनी आज्ञा केली.

“तसं लिखाणाचं काही कापकाज असल्यास गडाचे चिटणीस आहेत. तेक्का ...”

म्होमन चमकल्या विठ्ठलपंतोनी घोळ धाला.

“आम्ही सांगतो तेवळंच करा. दोन दिवसांत परशरामपंत गडावर आमच्यासमोर रुज्जाले पाहिजेत.” करडी नजर विठ्ठलपंतावर रोखली गेली. तिला नजर देणे विठ्ठलपंतोना खेलले नाही. “जी.” म्हणत त्यांनी सुटका करून धेवली.

“पंडित, आमचे रायजी-अंतोजी पतेवर्षत आम्ही असेच टांगते राहणार.”

माळवदावरा द्याईं तटावर तळहात टेकीत संभाजीराजांनी न दिसणाऱ्या रायगडाच्या रोखाने नजर जोडली.

“युवाराजांनी धीर धरवा. भावेश्वरीच्या प्रसादावून सर्व ठीक होईल.” उमाजी पंडिताच्या तोऱ्यून भावेश्वरीचे नव निपताच संभाजीराजांना शुणापूरचा वाडाच समोरच्या वितिजकडेत दिसू लागला. एका विलक्षण विचाराची चिपती कळत त्यांच्या काळजात सरकली— “शंगापुरात आपणहून, बंदिवास पलकरलेल्या आमच्या युवाराजी, बंदिसत रायगडावर आजारी पडलेले आबासाहेब, नाराच्या निल्यात कोंडून पडलेल्या आमच्या अकासाहेब अणि दुगाबाई... आणि इथं कुणासाठीही काहीच न करता येणी, आबासाहेबांच्या शब्दांनी जखडलेले, सान्यांच्या चिंतेन कोऱ्यूलेले... बंदिवान झालेले आम्ही... काय स्थिती ही ! तोडावा—या क्षणी आबासाहेबाचा शब्द तोडावा. पन्हाचा सोऱ्यून थेट रायगड गाठावा. ते बोलतील ते एकण्यासाठी का होईना त्यांचं दर्शन घ्यावू. नाही ५ नक्तो. आमच्या दर्शनानं आबासाहेबांना आराम पडण्याएवजी वेदनाच होतील. काहींच्या कपाळी आम्हाला बघताना आठाचा बढतील. बघवणार नाहीत. त्या आम्हाला.

तिकडे रायगडावर छत्रपतीनी जडावर घेतलेल्या बाळाजी आवजीनाही आपल्या स्वार्मांच्या कपाळी धरलेल्या आठाचा बघवेनात. ज्वर चढलेले, डोळे लालावलेले महाराज त्याना विचारत होते— “ही चिटणीसी केलीत ह्यातभर ? आम्ही तुम्हाला युवराजांना, मोरोपंताना, स्वल्लभांना खालिले देण्यास बजावले होते. अंगी ज्वर असता मायने-माळकूर संगितले होते. एकाही खलिल्याचा जाव घेत नाही याचा भालवल काय ? ही माणसे मुजोर झाली की तुम्ही तुकार झालात ?”

गोधवलेल्या, भायकातर बाळाजीनी आपल्या कुळवैदेवताची शपथ घेत जाब दिला, “स्वामीनी विश्वास धारवा. आम्ही खुद आमच्या हातांन खालिसे सिद्ध करून स्वारंसा सुर्दू केले आहेत. सर्व त्या सूचना जातीनं दिल्या आहेत.”

“मा जाब का घेत नाही कुणाचा ? कुणी भेटेला का घेत नाही आमच्या ?” गोधवलेल्या चिटणीसांना या प्रश्नाचे उत्तर देता येणारच नक्कहते.

सोयाबाईंनी आपली माणसे गडाचा चित्रदखाजा, पालवृत्ती दखावाजा, नाणे दखावाचा सर्व दखाज्यांवर परून ठेवली होती. बैलीस्वारांकडवे खालिसे त्यांनी मध्येच दर्ता केले होते. फक्त स्वर गडाखाली उतारले होते. आपापल्या गावाकडे निघून गेले होते. काण ते सोरे तळबीड भागातील महाराणीच्या माहेचे होते.

बाळाजी आवजीनी सिद्ध केलेले खालिसे श्वेत्यांनिशी तसेच सातमहालात महाराणीच्या महाली टाळेबंद झाले होते !

बाळाजीना बागलेला टाळकाशासाठी पुढे येत मानभावीपणे सोयाबाई म्हणाल्या, “यात लिखाच्या चिटणीसांचा करून तो काय ? स्वारी कशी उमेद धरतेय की पन्हाळ्याहून जाव देवेल वा युवाज जातीनं येतील इथं ? एवढी कदर असती तर सान्याना पारखं होऊन ते पानिमाच्या गेटात जातेच कशाला ? पेशाव्याना-सरलव्यांना तर स्वारीनंच मोहीमशी थाडलूल्य. त्याचा तळ कुळं पडलाच कसं सांगार ? येतील ते. धीर धरावा. आपले बाबुराजेही विचारातोहेत ‘आमचे ददामहाराज कुळं आहेत म्हणून. काय संगायचं याना ?’ सोयाबाईंनी रामजांना जवळ घेत कुरपतीच्या पुढे केलेत.

आडव्या आलेल्या महाराणीना तिकड्याकर घेण्यासाठी महाराजांनी प्रश्न केला, “पाचाड्या राणीसाहेब तर कुळं मोहिमेकर नाही गेल्या ? का त्याही गणिमाच्या गोतात दाखल झाल्या ? तुम्हाला त्याना बोलावून घ्यायला सांगितलं होते आम्ही.”

“आम्ही माणसं पाठविली होती पाचाडात. स्वारी अंथस्त्रावर आहे याची धाकत्या बाईंनी एवढी हाय घेतल्येय की त्यांनीच अंथरुण धरालं आहे !” सोयाबाई शब्दही न पाडता चक्क खोललत्या. नाकाङ्गु चिमटीच्या पकडीत घेत, हताश छलपती ‘जांदब, जांदब’ असे पुटपुट मंचकावर लेटले.

रायगडावर एक भयानक कप्रस्थान शिंजू लागले. त्याच्या सूत्रधार झाल्या महाराणीपदाच्या आखत्यारीत गड ताब्यात घेतलेल्या प्रथमक महाराणी सोयाबाईहाले !

— ແກ້ວມະນີ ດັບຕົກລາງ ດັບຕົກລາງ ດັບຕົກລາງ ດັບຕົກລາງ ດັບຕົກລາງ ດັບຕົກລາງ ດັບຕົກລາງ

”لَمْ يَرَهُ إِلَّا مَنْ أَتَاهُمْ مِنْ أَنْوَارٍ“
”لَمْ يَرَهُ إِلَّا مَنْ أَتَاهُمْ مِنْ أَنْوَارٍ“

“**କାନ୍ତିର ପାଦ ପୁରୀ**”
“**କାନ୍ତିର ପାଦ ପୁରୀ**”

عَلَيْكُمْ فَرَحْبَانٌ

“**କାନ୍ତିର ପଦମାଲା**” ଏହାର ଅଧିକାରୀ ହେଉଥିଲା ଶ୍ରୀ କଣ୍ଠଚନ୍ଦ୍ର ମହାପାତ୍ର ।

„**ମୁହଁରା କିମ୍ବା ମୁହଁରା କିମ୍ବା ମୁହଁରା କିମ୍ବା ମୁହଁରା**“

۱۰۰۰ میلادی پس از آنکه امیر تبریز را کنار گذاشت، امیر شاهزاده ایلخانی از این ایل خود را برداشت و ایل خانی را در تبریز بنیان نهاد.

□ □ □

۱۰۷

“**କାନ୍ତିମାଳା**”

११६

आज पहाट धरूनच फळाळाडावर, खबर कोसळली होती. रायगडाने दाक्तु ठेवण्याचा कडेकोट कट बांधला होता तरी पाचाडकून पुलळावाईमार्फित आणि कळहु ग्रंतील तळवीडच्या तळावरलू हंबीरावांमार्फित ती पन्हाळाडावर पोचली होती.

पुलळावाईनी खासा हारकरा धाइन कळविले होते. “आज ऐसे माझ्यानंदी आवस जाली. आमचे कुंकुमलू थवलेत. तुम्हा-आमहाला उघडे टाकून स्वारी मुख जाली. गडवर गैरमेळ पडला आहे. अंतकाली स्वारिना मंत्राशी तोही पावला नाही. दुध फिल्याने भडगीवर सांगता शाळी आहे! प्रसांग लाका आहे. थीर रसून असणे. जे करणे ते साचव विती विचाराने करणे. माणसे पुरी पारखून जबल धरणे. आम्ही तुमच्या वाटेला डोके जोडून आहोत. आई जगांवेच्या इच्छेवर अन्व जोर नाही. उंड बोलणे आहे ते भेटीत.”

हंबीरावाईनी कळविले होते, “धनी दौलतीला पारखे जाले. आम्ही रायगडी कूच करतो आहोत. काळीज टाकू नगा. आम्ही पाठीशी आहोत.”

जिवळाळ्यांच्या माणसांनी ‘धीर टाकू नको’ म्हटले तरी धीर खचावा असाच प्रसंग आला होता. चालते-बोलते, हसन्या पुखाचे आवासाहेब आता या जात नाहीत हे सर्व मानवाला संभाजीराजांचे मनच घेईना. किंतुही हापसले तरी दशकाठव्या वाळूतील खडवाचे पाणी हडता हडत नाही, तसा न हणाऱ्या आठवणीच अठवणी त्यांच्या मगात दाढून येऊ लगाल्या. एखाद्या प्रसंगी, सर्व जाजवांनी आयुष्याचे केवळ फोलण्याच माणसाला जाणवते. तसेच ते संभाजीराजांना जागवू, लागेले. नियतीचा सर्वांत जवर तडवाखा खाललेले संभाजीराजांचे बाबाढ मन चौवांनी सैराट धावू, लगाले. शोक, खंत, विरह, असताच्यता, संताप, उपेक्षा, अवमान, उद्देश या विचित्र भावांचे अनावर कळद उक्कवू, लागेले.

“गेले ५ – आवासाहेब गेले ५ ! न भेटा-बोलता, आमचीच हाय खाली त्यांनी. पहाडासरखा पुरुष आमच्याच करणीन काळीजवेऊत खचलगा. आम्हाला सर्वांत कढी सज्जा कर्माचून रोला ... आवासाहेब, आपण असून फसदून मेलात! का! कसे?”

“शरम – शरम वाटे तुमची आमहाला” अनं कठबंव सुनावण्यासाठी तरी एकवार दर्शन द्यायचं होतं आम्हास!

“गडाचे दरवाजे बंद करण्याचा शहाण्यासुरत्यांनो, गडावर पालण घालाण तेवंच

कसं रे विसरलात? जौहरचा केढा फोडणारे, आणा कोठिरुन निस्तलेले आवासाहेब वरच्यावर हूल देतील हे ध्यानी कसं आलं नाही तुमच्या? कसली पुण्याई गाठीशी बांधलीत ही?

“आता कुणाऱ्या तोंडून शंभूजे – लेकरा” असी चिंब मायाभरली साद आम्ही एकवी? साक्षात अष्टभुजा भवन्हीच समोर उभी कणारा ‘जांदव’ हा आईचा बोल आता कुणाऱ्या तोंडून आमच्या कानी पडावा? कुणाची पायधूळ आम्ही मस्तकी धारवी? त्या मावळमार्जीवर कुणासोबत उंभे रहून पाचाडच्या मंदेवं दर्शन घ्यावं?

कंशासाठी आता आम्ही रायगडाचं तोंड बधावं? सिंहासनासाठी? त्या दगडांधोऱ्याच्या दौलतीसाठी? लें ५ होण नाही!

“कसली माणस वावताहेत रायगडावर? ज्या आवासाहेबांनी मावळचांना ‘हा हा पहाडेव’ हा मणाऱ्या महामंत्र दिला त्यांना अंती मंत्राशीही दिला नाहीत! अरे, तुम्ही दिलेला भडाशी इथं आमच्या उपत भडकतो आहे! आले तर त्यासाठीच येणार आहेत आम्ही रायगडी – हिसाब-पावता करायला.

“मारुंदी दौलतीचे छवपती म्हणजे पोरखेळ वाटला की काय तुम्हाला? त्यांना खुशाल प्याच्या-फक्जांनी कोंडून टाकावं? तो इमानदार रायगड डसदक्षल असेल तुमच्या सांचा करण्या बघून!

“आम्ही दौलतीचे छवपती धरला होता तो साफ सफ होता. उघड होता सूर्यप्रकाशांवढा. पडल्या क्षणांनी आमहाला वाहतीला लावलं तरी थोर दिलानं त्या जाणल्या पुरुषांन आमहाला छातीशी लावलं. त्यांना दिल्या यातनांच्या पक्षातापातू आम्ही बाहेर पडतो न पडतो तोच आमचं, आमचं समजून घेणार एकलं घान असलेले आवासाहेबच आमच्यापासून छिनवलेले! शोकाच्या दरीत केकलंत आमहाला? कसं फेडाल हे? त्याचाही एक नमुना दावला पाहिजे काबळ्य असतील त्यांना! कशासाठी आले आम्ही युवराज म्हणून जन्माला? दावल्या तोंडी बुवळांचे तडायेद्ये खाण्यासाठी? हे असे जन्मदात्याला शेवटच्या क्षणी पारखे होण्यासाठी?

“शोरल्या आऊ, तुम्ही असक्तात तर, आपचं पोरं तेंद तरी आम्ही तुमच्या कुशीत ठेवलं असतं. पण – पण त्या असत्या तर त्यांनाच या प्रसंगी थोपून शांत करण्याचा प्रसंग येता आमच्यावर! नाही ५! आपच्या थोरल्या आउसाहेब गेलेल्या नाहीत! दांडी काळजाचा मृत्यूही त्यांना नेक शकल नाही! अम्ही स्पृह ऐकतो आहेत त्यांचे बोल – ‘शंभू ५ व्ह, युवराज, शांत क्षृ ! धीर ठेवा.’ त्यांचे आकाशी हात आमच्या पाठीवरून फिरताहेत. प्रत्यक्षः आवासाहेबच आपल्या हातांनी आपली लाडकी भवानी तलवार आमच्या कमरेत आवळताहेत! थोरल्या आऊ हसल्या मुखी सशीनं आमच्या कमाली शिकांधे रेखताहेत! तळहाती द्यावाच्या कवळया ठेवताहेत! नाही ५ आम्ही शोक करणार नाही. पोरंक माणणार नाही स्वतःला. त्या असंलंयांची कुरंडी करून उठविलेल्या

‘‘ श्री ’’ च्या राज्याला उघडं पडू देणार नाही. ही दोकलत कोल्या, कारस्यानी हातांबाळी कदमपिही जाऊ देणार नाही. पाचाडऱ्या मासाहेब, आम्ही सावध झाले आहोत. आबासाहेबांच्या भगवा जरीपटका आम्ही घेतला आहे खांडाकर ! आता आण आहे ती त्यांची आणि भवानीची.

“ जी काळीज तोडणरी जीवयेणी खंत आम्ही आबासाहेबांना दिली तिची भरसक भरपाई करणार आहोत आम्ही. प्रसंगी कुट्टी टेक्याची सजा पतकलूनही ! कसला सिद्धी, कुठला टोपीकर आणि काय जातीचा औरा आहे, ते बचणारच आहोत आम्ही ! ”

छातीवरच्या कवळकडीची माळ संभाजीराजांच्या मुठीत एकदम घट अवृक्षी गेली. खंबीर मानाने, शांत हाताने त्यांनी सुखदालनाचा आडबंद परवून दरवाजा खोलला. नवा रानवारा इफकान्याने आत आला. बाहिरची हवालदिल माणसे युवराजांच्या सुचवट काळाच्या डोळयाकडे बघतच राहिली. आता त्या डोळ्यांच्या माण तसा सहजासहजी शुणालाच थेणा नक्हता. रायाडाकर लुम झालेले शिवण त्या डोळ्यांच्या खोलवटीत अल्लाद पावलंनी उतरले होते !

“ चिठ्यासि, चंद्रास खंडं धरत ते केवळ महापुरुषालाच आपत्तिकारक नसत. ते त्यांच्या स्वनालाही घेव पडणार याचं सुचक असते ! ” समोरच्या पश्चात्यापताना संभाजीराजे विचारात टाकीत म्हणाले.

“ रायाजी-अंतेजी, आज गडाची सांजनीवर ऐकलीत तुम्ही ? ”

“ नाही. ” गोंधळल जाव आला.

“ मतलव किलेदार विठ्ठलंयाना महाराजांची खबर पावली आहे ! तरीही ते संभाजीराजांकडे सोरे बघतच गहिले. बालेकिल्यात या वेळी विठ्ठलपंत रायाडाहून आलेल्या हिरोजी फर्जद आणि सोमाजी बंकी यांच्याशी कातगणाई करण्यात गडले होते ! सोयराबाईनी रायाडाचा बंदेबस्त कान्होजी भांडवलकर आणि शाहाजी भोसला सरोनेबत यांच्या हाती दिल होता. जामदारखाने, दस्तरखान्याना आपल्या मोहरा ठोकल्या होत्या. हिरोजी फर्जद आणि सोमाजी बंकी यांना पुढील व्यवस्थेसाठी विठ्ठलंयाना पोचवाचा कानमंत्र देल्या दिंडीदरवाज्याने रायाडाहून पन्हाळ्याकडे पिटाळले होते. शरातंज खेळीला पडला – पन्हाळ्याकडून संभाजीराजांचा आणि रायाडाहून सर्व मुरे आपल्या हाती घेतलेल्या महाराणी सोयराबाई आणि त्यांचे हस्तक याचा !

महाराजांवे रक्षासंवर्धन झाल्याच्या दुसऱ्याच दिवशी कोकणपृथिवैन आलेले आणणाजी दतो रायाड बदून आले. सात्यनासाठी महाराणीची भेट घायला ते सातमहाली त्यांच्यासमोर झाले. रिवाजाची बोलणी होताच सोयराबाईनी मतलबाला हात धातला – “ स्वारे गेली. पुढील किंवित काय याची धास्त पडली आहे आम्हास. ”

“ त्यासाठीच आम्ही एकदंयावेन राणीसरकारांच्या सेवेत तातडीने रुबू झाले आहोत. आपण सांगाले त्याचाच पाठ्यपुस्तका करू आम्ही. घीर ठेवावा. ” आणणाजी मान लवक्षीत म्हणाले.

“ तुमचा इत्यावर आहे आम्हाला. पण इतरांच काय ? आता पन्हाळा केल्हाही उचल खाईल. मोरोपंत, प्रलहाद निराजी, राहुजी आणि महत्त्वाचे ते सरलळकर त्यांचे काय ? ”

“ सरलळकर सरकारांचे बंधूचू आहेत. ते रायाजांच्या पाठीशी मायासाहेब म्हणून उमे राहील असा आम्हाला विश्वास वाटो. इतरांची आम्ही समझून पाडू. युवराज रायाडी स्वामी म्हणून येथ्यात घोका आहे. जे करण असेल ते तातडीने आणि गुप्तां करावं लगेल. बायाजांना मंचकारोहण करून कारभारी स्वेच्छे महाराणीनी आपल्या हाती घेतल्याखेली राज्याची बरी निरात लागार नाही. या वेळी आपण खंबीरपण धीर बाधून असावं. ”

“ तुम्ही खंबीरच आहोत. तुम्ही अवघ्यांसंह बायाजांच्या पाठीशी असा म्हणणे काळे. ”

“ कुलदेवताच्या आणभारेकं आम्ही ते करू. निधीस्त असावं. ”

सोयराबाईच्या रायाजांला आणणाजी हा हिकमतीचा व प्रधानमंडळातील सर्वांत मुळमुळता मासा लागला. हा मासा जाळ्यात फसणारा नक्हता. आपल्या अजव अक्कलहुशारीने जाळे विणणारा होता ! छंपती शिवाजी महाराजांचे ज्येष्ठ पुत्र असला, युवराज असला संभाजीराजांना बालेला याकून रायाजांची गादीवर र्घ्यापना करायाचा घाट आणणाजीनी का घालवा ? त्याला अनेक कारणे होती. एकत्र आपल्या घरची गोदाबाई ही खी संभाजीराजांच्यामुळेच नाहवली हा ठाम सल त्यांच्या मनारुन हलत नक्हता. तसाच धारावसुलीच्या आपल्या तर्फक्का अधिकारात युवराजांनी वेळोवेळी हत्यक्षेप केल्याचा त्यांना राग होता. आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे संभाजीराजांच्या हाताखाली सुरक्षिती चालू राहील की नाही. चालू राहिली तरी पुत्रा अधिकराने रावविता येईल की नाही, ती कायम हाती टिकेल की नाही याची त्याना शाश्वती नक्हती. एप्रावे स्वामी होण्यात मात्र तेच महाराणीचे प्रमुख सल्लागार राहणार असण्याची शर्करता होती.

सोयराबाई तर संभाजीराजांच्या मागे महाराजांच्या राज्याभिषेकापासूनच हात धुक्क लागल्या होत्या. शत्रुचा शत्रू तो मित्र या त्यायाने सोयराबाई आणि सुनीस आणणाजी दतो यांची हातिमिळकणी ओणोनेच झाली. संथाकाळी नासिक-चंबक भागातून आलेले पेशवे मोरोपंत रायाडावर आले, तेही महाराणीच्या भेटीसाठी सातमहालत झाले. महाराजांच्याना ईग-ईग बाढण्या बालेकिल्ला बघून त्यांच्या भानत कालवाकालव दाटली होती. सातवनाचे चार शब्दही त्याना महाराणीना सांगवेनात. तोंडावर उपरे घेते लहान मुलासारखे कोंदवते गद्यादले.

त्यांचा उमासा सुमार हेताच सोयराबाई त्यांना महणाल्या, “ तुम्हीच असा धीर टाकलात तर आम्ही कुणाकड दधावं घेत ? या बाळराजाना कोण देशां पाठबळ ? आम्ही तर उगाडच झालो. काय खरावं समजेना झालं आहे ! ” सोयराबाईच्या शब्दाशब्दानेव मोरेपंतांच्या पोटात रायगड चढतानाच पडलेला खड्ग तुवाकृत चालला. डोळे टिपून मान लवकीत ते बांधील बोलले, “ खाणांनी काळीज टाकू नये. आम्ही पाठीशी आहोत. ”

“ तोच आधार आहे. तुमच्याकडून हीच उमेद राखून आहोत आम्ही. आणणार्जी भेट घ्या. जे करणं ते त्यांच्या तुमच्या एक विचारे करा. आम्ही काय सांगणार ? ” जे सांगावं होते ते सांगूनी सोयराबाई नमानिराळ्या झाल्या !

‘एकविचार’ पूर्वीच झाला होता. सोयराबाई आणि आणणार्जीचा ! प्रथानंतरी असलेल्या मोरोपंतानां त्यात कसवानेत सामील करून घेताचाशिवाय एकही पाऊल घेते.

उदास-उदास रायगडावर खिन्न काळी रात्र उतरली. ती उजलायला असमर्थ असलेले टेंबे शिळाले. मंत्रिवाडीतील आणणार्जीच्या वाढायत मोरेपंत आणि आणणार्जीचा मध्यरात्रीपर्यंत खल चालला. दुम्ह शालेले मोरेपंत पक्का निणियाला येत नक्हते. आणणार्जी आपल्या बुद्धीने सोरे कसव पणाला लावून रायगडाजांचा पक्ष त्यांच्या गटी उतरवीत होते. मोरेपंतानी जी ताम निणिय अद्याप दिला नक्हता तरी त्यांचाही कल अमळ रायगडांच्यांकडे झुकला होता.

वद्य पंचमीच्या दिवसपुढील रात्रभर पाचाडात सुखाम केलेले हंबीराव रायगड चढलागले. ते पुतलाबाईची भेट व्यायला विसरले नक्हते. महाराज आजरी पडल्यापासून काय काय नि करून घडत गेले याचा तोडवला त्या भेटीत हंबीरावांना उमाला होता. महाराज नेत्याचे जेवढे दुःख त्यांना वाटले होते तेवढेच महाराणार्जीची बुद्धी पाललंत्याचे. त्यांच्या माणाने इमानाची माणसे परत असल्याचे त्यांना वाटले.

गडावर येताच हंबीराव महाराणाच्या भेटीसाठी सातमहालाचा दरूणीदाळात दाखल झाले. त्यांना बघावं श्वेतवस्त्रधारी सोयराबाई पुढ्यकूदून रुदल्या. महारांजाच्या आठवणीनं हंबीरावांचे डोळेली पाथळू लागले. एवढा पहाडीदिल नेटाक गडी पण धन्याच्या आठवाने लहान बच्चागत हुंदकला. रायगडाजांना जबल घेत सोयराबाई घोरे म्हणाल्या, “ आमनं एक राहू द्या. तुमच्या या भाऊंचांना कुणी धीर द्यावा ? नं शालं तुम्ही गडावर आलात ते. आमचा घोर थोडा तरी मिटेल आता, नाहीतर एवढळा दौलतीची जोरवीम तुणाच्या बळावर पत्तराबी यांनी ? ” सोयराबाईंचा हंबीरावांना कसाबानं चाचपून बघितले.

छपतीचे श्राद्धकर्म होण्यामोदरच महाराणी दौलतीचा विषय काढतील असे काही हंबीरावांना वाटले. त्यांनाही गडावरच्या माणसंना खूप विचारयाचे होते. “ गडाचे दरवाजे बंद का होते ? धनी पद्धन असताना आगळाला साधी खबर ती का नाही

मिळाली ? हंबीरावांना अगिदाव भडावीनं कसा काय दिला सर्वांनी ? ” पण हे विचाराच्याची ही वेळ नक्हती है हंबीरावांना ज्ञाल्या ह्यातीने शिकविले होते.

रायगडाजांना जबल धूत त्यांचे खादे थोपटीत हंबीराव सोयराबाईंना सम-क्वाचे भान देण्यासाठी म्हणाले, “ हे आणि युक्ताज मंडे धन्यांच्या देन डोळ्यांगत हाईत. त्येती बलवून धेऊ पन्हाळ्यावरनं. काय करायचं ते युक्ताज, फेणे, सुनीस, न्यायाधीश, येसांजी काका, तुम्ही आम्ही मिळून करू. धनी घेण्याचं कानू चौतकाचा गिळम आता उचल खानार. धन्यांचं शाळ-धम्यांचं हुण्या सम्बंद. ”

सोयराबाईंना रायगडावर बसून चार पावसाळे काढले असले तरी हंबीरावांनी माण पाठीशी टाकून दौलतीसाठी वणवण मुलूख्यभर दौडत चार उत्ताळे सोमले होते ! ते इमानाचे आणि बिनतोडीचे बोलूले होते.

त्यांच्या मनसुख्याची दिशा ध्यानी येताच सोयराबाई हैं साकरत सावध झाल्या. आपल्या बेतात हंबीराव सामील होणार नाहीत हे त्यांनी ताडले. टेलं हंबीराव, हाताशी लगणारी आणणारी, मोरोपंत होणारी आणणारी आणणारी या शेंकेनेच त्यांच्या मनी फण उठाविला. हंबीरावांना रायगडवरुन टाकोटक दूर कसे उचलवै हा विचार घोळत असताना सोयराबाई वरकर म्हणाल्या, “ आम्ही तुमच्या सलत्याबाहेर नाही. जे काणे असेल ते तुमच्या मसलतीनेच करू. बाळाजें, प्रापाताहेवांचे पाय शिकता ? ” सोयराबाईंनी हंबीरावांच्या भानातील रुक्नाचे नाते, शेवटचा यात्रन म्हणून तपासून बघितले. पाय शिवण्यासाठी वारू वणवणाचा रायगडाजांना वरच थोपवीत हंबीराव म्हणाले, “ नंगे, हे काय करता भलतेच ! तुमी बाळ्यांने म्हून धरायांपेटी उपाजला तवाच चाकर जाले आमी तुमचं खासातीचं नात त्वाच मरलं. आमचा मुजण घायाचा तुमी ! ” आणि महाराणी-रायगडाजांना मुजरा देऊन हंबीराव बाहेर जायला निघाले. त्यांच्या धिपाह पाठीवर सोयराबाईंनी जलजक्कीत नजर पलित्यासारखी फिरली. तिने त्यांच्या नात्याचे अंकुर जाळून टाकले. बांधाच्या बेतातून सोयराबाईंनी हंबीरावांचे नाव स्वहस्ते फुली मारून पुसून टाकले.

दक्ती पाठवून त्यांनी प्रथम आणणार्जीना बोलावून घेले आणि आपल्या हंबीरावांची राजबोलीत त्यांना कानपंच दिला, “ सललळकर पाठीशी उभे राहील ; ते होणार नाही. त्यांना आम्ही श्राद्धकर्म झालं की कन्हाडप्रती कूल होण्याचा हुक्म देणार आहोत. त्यांच्यापासून बंर सावध असाण. ”

दक्ती पाठवून त्यांनी प्रथम आणणार्जीना बोलावून घेले पाठीशी सेनाबळ असलेल्या हंबीरावांची सललळकर हस्तकद ते जाणून होते. तीत त्यांना विश्वास वाटला की एकदा रामराजांचा मंचवकरोहण पार पडला की हंबीराव आडवे जाणार नाहीत. त्या जोरावरच ते सोयराबाईंना म्हणाले, “ आम्ही हक्केशिस करू त्यांना वळते करण्यासाठी. महाराणीनी निघित असावं. विद्या होताच ते कहाडप्रती गुत्ते राहील असं भाज कराव ! ”

आणांजीनी मस्लतीतल्या असार्माना गाढून हंबीरवाच्या कल सामील होण्याकडे नाही हे कानी घातले. मोरेपंत, प्रलहाव निराजी, राहुंजी सारे हंबीरवाचंशी भेटीगाठी जेवळ्यास तेवढे आणि बपू बोलू लागले.

कैत्र वच्च द्वादशील महाराजांचे शाढकर्म सुरु झाले. साबाजी व परसोजी भोसले यांच्या मस्लतीने रामराजांच्या हान्ते छत्रपतीना पिंडदान लेण्यासाठी राजोपाध्ये काळव्या हौदावर लिहुले होते. भवतीच्या करंज्यांच्या झाडांवर काळे पक्षी दाटदाढून कलकलात करीत होते; पण चिंडसर्फ घेण्यासाठी एकही उतरत नव्हता!

श्राद्धविधीच्या दुसऱ्याच दिवशी पिंडिल्या प्रहराला हंबीरवाना सातमहालाची वर्दी आली. ते महाराणीसामोर दाखल झाले तेव्हा तिथे येसाजी कंक, आनंदराव, मोरेपंत, आणांजी, प्रलहावपंत होते. हंबीरवाच्या मुजरा घेत सोयारबाई नेहमीच्या सदरी भाषेत मृणालया, “या सललळर, सारे तुमचीच वाट बघताहेहे.”

“जी.”

“काही मनसुभ्याने याद केले तुम्हाला. तुम्ही म्हणाला त्या विचाराने आपही केलेन आहेत. आता गनिम चौतर्फैन उचल खायची भीती बाढली आहे. तुम्ही जेवढे कटीम जवळ करा. येसाजी, तुम्ही दहा हंबीराची फैज पाचाडात एकजागा ठेवा. सरलकर, तुम्ही टाकीन कहाडप्राताकर उत्तरान आपला जमाव सिद्ध ठेवा. पंत, आणांजी, तुम्ही आपापले पुरुष जवळ करा.” महाराणीचे हुक्म खेळली “जी” म्हणत पाणडुया सारास शुकल्या.

कर होत हंबीरवाच मान खोलायासाठी म्हणाले, “... पर इथली निर्गत कशानं कशी कायची हाय? बारादाना मोडा. समंद फुंद घ्यान देऊन खाय पायज्जे.”

“ते तुम्हा सान्यांच्या मस्लतीन निवात करू. या क्षणी प्रज आहे ती मुख्य राजाच्याची. आबाच निघाव सान्यानी.”

“जी.” हंबीरवाचपह सोरे हुकारले. सोयारबाईनी बैठक सोडली. सरवाना विठ्ठेदेष्यात आले. ही सदर हंबीरवाच, आनंदराव याना एयाडावरून दाहिर काढण्यासाठीच होती. आणांजी आणि मोरेपंत मारेच राहणार होते.

रायगड उतालेले हंबीरवाच कहाडन्या आणि आनंदराव साताराच्या रेखाने एकमेळाने निघाले. हंबीरवाच्या बरोबर ‘एकविचाराची जाणतो मस्लताही’ रायगडापासून दू दू निघाली. माझे उरली कट-कारस्थाने!

पहाडळाडावर आबाच श्राद्धकर्म घातलेल्या संधाजीराजांनी सोमेश्वर तलावाकाठी मांडलेल्या पिंडासमोर हात जोडून महाल, ‘आबा, चुकलुमाकरं आमचं आहे. तुमच आणी काही राहू देणार नाही.’ मनोभन हे महाल जाताच सभेवारच्या झाडांच्या घेरावरून कावळेच कावळेच झेपावले. पिंड सर्फ होतो न होतो. तोच तो फक्तही झाला.

अंत्यकर्म संपताच काय होऊ घातले आहे याची स्पष्ट कल्पना असलेले संभाजीराजे भराभ मूरे हलबू लागले. मजाकोठीत समोर बसलेल्या प्रश्नरामपंताना त्यांनी कोकणासुभा रावजी पंडित यांना द्यायच्या खलिल्याच्या मजकूर सांगितला. “ग. ग. रावजी पंडित, कोकणासुभा तर्फ राजांपूर यांसी अनेक दंडवत उपरी विशेस तर्फ राजापूरकडील दिवाणी अमली स्पद, दणागोटा टाकोटाकिने इकडे पन्हाळ्याद्वारा पावता होईल ते करवावे. केखत प्रत जातीनिशी जमेतीसह पन्हाळ्यास हुजूर भेटीस यावे.” प्रश्नरामपंतानी वाढू शिवरून ओली शाई टिप्पत खलिला बाजूस ठेवला. दुसरी वर्दी मेजावर उलघडती धरली.

कोटीच्या पायथ्याशी जापल्या पावळ्यांचा अस्पष्ट कल्पनाट कर ऐकू येत होता. त्याच्याशी मेळ घालीत पायेपर धरून संधाजीराजे मजकूर सांग लागले.

“राजश्री विराजित, सेनापुंथर, सकल गुणांकुल मासासाहेब मोहिते यांचे चरणांसी – युवराज शंभूजे यांचे अनेक दंडवत उपरी विशेस –

“रायगडी तीर्थरूप आबासाहेबांचा काळ होवेन पधारा दिवस लोटले. इकडे पन्हाळ्यास त्यांचे धर्मशास्त्राचे काणे ते आपही कायी लाबले आहे. काणी आल्या खबरावरून यायादी माणसांचा बनाव घडले आहे. प्रथमांमडक अवधे एकमसलत्न जहाले आहे. महाराणी मासाहेब त्यास हातास धरून खलबतात आहेत. रामराजे यास मंचकरोण करून म्हणतात. आमहाला दर्के-एकले पाहू बघतात. जिवास धोका होईल असा अंदेसा पैदा जडाला आहे. तुम्हीही पाठीगांधा अन्य नाही. तुम्ही पूर्वी, आबासाहेबांप्रासोन इमानाचे. आम्ही जेह असता, दोलीस गनिमांचा घेर असता आहास बगलेस टाकणे हा कोण मासला? बुलैदैवताच्या आणभाकेने इपान बेरे रक्कुन असणे. आम्हास जोडे देणे. जे साहेबी केले असते तैसेच करून चालविणे. तुम्ही आम्हास त्यांच्या ठायीच आहात. बहुत काय लिहिणे? जाणिले.”

शुंगारपूऱ्या पिलाजीमानाही – “समय बाका आहे. सुधे प्रभानवलतीची जमाव शिंवंदी एकज्ञाग करून बेरे तिद असणे.” असा खलिला त्यार झाला.

मस्हाराज गेल्याची वार्ता एकून कोल्हापूर, राजासू, पलकापूर, राणा, वारांखरे, सामानगड, विशाळगड अशा भागातून रोज मावळ्याचे तांडे युवराजाना मुजरा देण्यासाठी पहाळ्याड चढत होते.

त्यांच्या ओघ बहून सावध झालेला विरोजी फक्कद कोकणपृष्ठीत निस्तला होता. जमल्या पावळ्यांतील निवडक माणसे उचलून संधाजीराजांनी किल्लेदार विठ्लपंत, बहिर्भी झाल्या, सोमांजी व कृष्णांजी बंकी यांच्यावर हत्यारंबंद चौकीपहरे चढळून पहाळ्या पटात घेतला होता.

अक्षय तुतीव्याच्या आदली रात्र ‘उद्या काय घडूणार?’ याची चिंता करीत उतरली.

पन्हाळ्याच्यावर काय घडले आहे याचा काहीच मागमूस नसलेले करवात्यांचे खलत्यात

दरणीदालनात बसले. दालनाच्या बंद दरवाज्यावर कान्होजी भांडवलकरांच्या हल्याकेंद्र धारकांच्या कडेकोट पहरा फिरु लागला. आत महाराणी सोयारबाई बसलेल्या. वैदुकीमसमार आणार्जी दसो, मोरेपंत, प्रल्हाद निराजी, गहुजी सोमनाथ हे मंत्रिगण, हल्यालद्यर कान्होजी भांडवलकर, जासुदांचा नाईक खंडोजी, गणेजी कावळा, शहाजी भोसला असे कटवाळे फेरने उभे होते.

“ उदैक अख्य तृतीया आहे. विवस मुहूर्ताचा आहे. बाळराजांच्या मंचकारोहणास योग्य आहे.” आणार्जीनी सलामीची आघाडी खोलली.

ज्यांच्यासाठी हे तालेवारांचे खल्कवत बसले होते ते रापराजे आपल्या सुखदालनात शांत झोपी गेले होते.

“ पण आणार्जी, या मस्लतीत सललक्षक असते तर बंग होते.” मोरेपंतानी चिंता घरक केली.

“ आता नसले तरी राज्याभिकास ते येतील असे पाचारण करू.” दूसरी स्वप्ने बघणाऱ्या सोयाराबाई खल्कवत कुरु द्यावला तशार नव्हत्या.

“ युवराज न्येहु आहेत. उया त्यांच्या व्येष्याचार्व काण उंद कल्न कुणी अदवत घेतेली तर काय करणार आपण ? खुद हंगीरावकर त्या विचाराचे दिसतात.” मोरेपंत पुढे चे जे आडवे येणार असे वाटत होते ते ते, बोलू लगाले.

“ युवराज न्येहु असतील पण प्रत्यक्ष स्वामी ह्यांत असता ते दिसेल्या सामील होतात मग त्यांच्या पक्षात पस्तकी छव आल्यावर ते काच करतील याचा भरवसा कुणी घावा ? स्वभाव तेज, लहरी आहे त्याचा ! कारभारी मापला आणि माणसं याचा मेळ पाणी नही साधणार त्यांना.” आणार्जी जाळे विण लगाले.

“ पण बाळराजे अजण आहेत. दौलतीचा व्याप पोठा आहे.” प्रल्हाद निराजी नायाङुदीने बोलले.

शिवाय गनिमांचा चरी तरफाना घेर आहे. गहुजीनी त्यांचा सूर उचलून धरला.

“ बाळराजे अजण आहेत हे तर साफच आहे. त्यांच्या नवे सिक्कमोरेतब करतील त्या महाराणीसाहेब तर जाणत्या आहेत. कैलसवासी स्वार्मी हे राज्य अजण व्यापार असे केले तेही जाणता आऊसाहेबांच्या बळावर !” आणार्जीनी सोयाराबाईचा पाट जिजाऊळच्या पंक्तीला मांडला !

“ पण कैलसवासी स्वार्मीची अंतिम इच्छा काय होती ते सष्ठ ज्ञाल्याशिवाय आपण करतो आहोत त्याला यांतेची माझता कशी लाशावी ? ” मोरेपंतानी मुळाला हात घातला.

“ आपन्या बाळराजांच्या लऱ्याकाराला स्वारीनं पन्हाळगडी आवतन धाडल नाही यातच त्यांची इच्छा दिसत नाही काय ? ” सोयाराबाईनी सुरेख पलकी-मारली.

“ खलिते धाइनही युवराज गडगडी पडल्या छत्रपतीना भेटायला येत नाहीत यात त्यांचाही इरादा स्पष्ट होत नाही काय ? ” आणार्जीनी त्या पलटीला जोड दिली.

“ पण युवराजांच्या इथं बोलावून घेतलं आणि त्यांच्यासमोर हे मांडलं तर – कुणी सांगवं ते समजुतीन घेतीलही ! ” मोरेपंत हे बोलताना चाचरले पण बोलले.

“ काय बोलता तुम्ही पेशवे ? त्यांना इथं इतमामान आणण हे आपल्या हाती निखारे ओडून घेण आहे आगावर ! तसं घडणाऱ्या असेल तर ... तर आम्ही सुरनिसीची वस्त्र उताळन या भेवेतून मुक्त होऊ ! ” आणार्जीनी हातचा बाहेर काढला.

“ आणी आम्हीही आमचं महाराणीपद रायाडीच ठेवून घेट तक्कीडीची वाट धरू.” सोटराबाईनी त्या हातच्यात आपला बिनतोड एक मिसळला.

“ सष्ठ सांगतो आम्ही, युवराज गारीबवर येण्यास पात्र नाहीत. ते स्वामी होप्यात दौलतील थोका आहे. आम्ही स्वामीचं अज्ञ भक्षण केलं आहे. त्योन्हा दौलतील गोता देष्याचं पाप आपाही करणार नाही. रापराजे स्वामी होप्यातच राज्याचं घित आहे.”

आणार्जीनी, डम्भकीत मोरेपंताना, विणल्या जाळ्यात फुर्ते गुंडाळले. तरीही मोरेपंतानी मोलानी शंका बोलून दाखविली, “ हे पहतं आम्हास; पण पहाळ्याडी राहन युवराज हे स्वस्यपण बरीतील, याला मान तुकवतील अस कसं धरून चालतो तुम्ही आणांजी ? ”

“ वास्तविक फिटव्यानं गनिमाला सामोल होण्यांचा स्वारीनं माफ कसं फर्माविलं यांचं बोडं वालं आम्हाल ! ” युवराज वास्त तर नाहीतच पण ते ‘शिक्षापात्र गुहेपर’ आहेत हे सोयाराबाई आडवळणाने सुचविले.

“ पंत, जे पायेपेटी स्वामी करू शकले नाहीत तर जे स्वामीनी सर्वप्रथम करण्याची आज्ञा लगाणार आहे. तुमची आमची भट होती तर जे स्वामीनी शुद्धक घालण्यापूर्वी गवा रेडा पायावूरुनी माती उकरते तसे आणार्जीनी शब्द उकरून काढले.

“ म्हणजे ? आम्ही नाही. समजलू तुम्ही काय म्हणता ते सुनीस ? ” मोरेपंत गोंधळून म्हणाले.

“ रामराजांना मंवकारोहण करताच फैंजंबंदीनं पहाळा घेरून युवराजांना जेवंद करून महाराणीसमोर आणां लगेल ! त्याच करतील त्यांचा काय तो आखरी निवाडा.” आणार्जीच्या मनात साठून साठून घड झालेले गळ बाहेर पडले.

“ सुनी ५ स - ” मोरेपंत आम्भर थरात चीत्काळले.

“ होय. आम्ही पुढा तेच म्हणतो. युवराजांना जेवंद करूनच आणां लोगल. पंत, एका स्थानात दोन हल्यां राहेत नसतात. रामराजांना गादीवर बसवून युवराजांना खुले सोडू म्हणल तर ते तुम्हां-आम्हाला काय बुद्ध रामराजांनी सुखाजी झोप कलू देणार नाहीत ! सर्वात अधिक धोका त्यांना आणि महाराणीना पोचेल. आम्ही चांगलं जाणतो युवराजांना.” आणार्जीच्या बोलण्याने मोरेपंतसह सोऱ झाले. खलबताच्या एकाच टप्याचा विचार सर्वांनी केला होता. आणार्जीच्या तेहून त्याचा दुसरा-टप्या खुला होताच सारे चमकले. गंभीर झाले.

“ स्वार्थीच्या दौलतीच्या बन्ना निर्गतसाठी रामराजांना मंचकारोहण करणे जस्त महत्वाचं आहे तसेही अटल म्हणून करावं लागार आहे. धमक नसेल तर या फकदात न पडता दौलतीचं भवितव्य देवावर सोपवून आपआपल्या बतनावर जावं सर्वांनी.”

आणार्जींकोशगळयाने सर्वांना करिब्याची जाण दिली.

मोरोपंताना आता कबून चुकले की आपण दलदलीच्या पाणीदीचा निम्यावर फासला काटला आहे. इथून परतेणे शवच नव्हते. कारण जे ‘युवराजांना बंदिस्त करू’ म्हणतात ते पेशावऱ्याना प्रसंगी अंधाकोठडीच दाखवायला कमी कसे करतील? हे सोइन युवराजांना कडै जावे तर ते बदनाम! एकच मार्ग उरल, वरेल उरलून मुक्त होणे. या किंवक्त प्रसंगी के. स्वार्थीचे राज्य टाकून मुक्त होणे हे कसले इमान ठेरू? मोरोपंत पार गोंधळले. दलदलीची पाणी चालण्यावाचून मार्गीच मढता. खूप विचार करून ते बोलले, “ ठीक आहे आणांजी ! आम्ही सहपत आहेत या मसलीला.” ते ऐकताना सोयराबाहीचा चेहा झळझळून उजळला.

मोरोपंताच्या संमतीमुळेच बुऱ्यामापून कांद्या उत्तराव्यात तसे प्रलहाद निराजी, राहुजी, कान्होजी सारे या धाडशी कटाला हातजोड घायला तशार झाले. जमल्या असार्थांचा इतिवार घेण्यासाठी महाराणीच्या वरीने भवारीनीच्या पवित्र पंडांचाची परडी फिरली! मळवट भरले गेले. कटाचे खलबत उलाले. बोहेर पडणाच्या कान्होजी भांडवलकरला महाराणी म्हणाल्या, “ कान्होजी, बाळाजीना आम्ही तातीडीने वाद केल्याचं सांगा.

“ जी.” घोड्या वेळावातच चिटणीस बाळाजी महाराणीच्या समोर कलमी सेवेस रुज्य झाले.

“ चिटणीस, आम्ही सांगतो त्या भारेने खालिते मिढ वरून उद्या दिवसफुटीला पन्हळगड अणि कोल्हपूर तरफला आमचे विश्वासू जासू खंडोजी नाईक आणि गणोजी कावळ्यांच्या मार्फतीनंच टाकोटाक रवाना करा.”

“ जी.” महाराणी काय मजकुराचे खालिते सांगणार याचा बाळाजीना ठाव आला नव्हता.

पहाळ्याला किल्केदार विठ्ठलंपत, हवालदर बहिर्जी झाला, हिरोजी फर्जद आणि सोमाजी बंकी याना लिहा—

“ येथील मसलत एक प्रकारची आहे. युवराजांस कैद करून बहुत सावधपणे असणे!

स्वारी गेल्याचं वर्तमान कुटो देवो नये !”

“ कोलहपूरी जनार्दनपंत सुमंत आणि पराजीपंत पेडगावकर यांस लिहा—

“ पन्हळ्याच्या मसलूलीम विठ्ठलपंताना कुम्हक करून बंदोवस्ताने असणे.”

“ एक खालिता दौलतीच्या युवराजांनाही या.”

“ युवराजांच्या खालितात मजकुर घाला—” स्वारीच्या तज्जेतीम वाखा आहे.

लवकरच आरोग्य होईल ! भल्याबुचा अफवा उठताहेत त्यावर विसंबू नये ! चिता करो

नये !” सोयराबाहीचे हे आगाडे दिल्य रूप बाळाजी आवजी विस्फारत्या डोळ्यांनी बघताव राहिले ! त्यांच्या तोंडून शब्द कुटेना.

“ चिटणीस, आम्ही तुम्हाला सांगतो आहोत, खालिते तशार करून तुमच्या शिक्षकसुरीने ते आमच्याकडे आणू या.” सोयराबाहीचा आवाज जावी शाला.

बाळाजीनी मान खाली घाली. कसलताती. निर्धाराने ते म्हणाले, “ आम्ही राज्याचे दाखदार. युवाज ज्येष्ठ खांबिंद असता असे खालिते या हाते आस्ती कसे लिहावे ? क्षमा असावी. आमच्यांने होणार नाही.”

“ काय म्हणालात ? तुमच्या दस्तगारिचिवाय खालिते मानले जात नाहीत म्हणून तुमचा मुलाहिजा. विसरात आम्ही महाराणी आहोत.”

“ गैसमज्ज नसवाबा. घरी पुर आवजी आहेत त्यांना शिक्षकांनीशी पाठवून देतो. जी घेणे असेहल ती सेवा त्यांच्याकडून सरकारांनी घ्यावी. आस्ताला यात गुंबदू, नव्ये एकविच प्रार्थना.”

सोयराबाही चडफडल्या पण त्यांना चिटणीशी शिक्षे हवे होते. कुणाच्याही धोऱ्यांने का होईना आंबा पडायला पाहिजे होता.

“ घा त्यांना पाठवून तातडीन. या तुम्ही !” त्यांनी बाळाजीना आवजा केली. बाळाजी निष्ठू गेले, आणि त्याचे पुत्र हळू झाले.

महाराणींनी सागित्याबुहुक्षम आवजीने खालिते तशार करून, धैलीबंद करून ते त्यांच्या हवाली मुर्हूदे केले. आवजी काम संपवून निष्ठू जाताच वर्दी देऊन सोयराबाईंनी खंडोजी नाईक आणि गणोजी कावळा या आपल्या विश्वासू चाकरांना बोलावून घेतले. त्यांच्या हाती ते खालिते देऊन सावधपणाच्या सर्व तपशिल्यार सूचना त्यांना दिल्या.

खंडोजी-गणोजी बनावट खालिते घेऊन सातमहलालबाबूर पडले. आता रायगड कोकण दरवाजा, चौदरवाजा, राजदिंडी, चारी बाटांनी स्वदीवे गोण लादलेले या अंधाकोठड्यात रचायात गडले होते. तट धरून कुण्बी गवताच्या गंभा यांग-यांगुना लोहामेतावरच्या भाल्यांसमेर कुल्लया निखाच्यावर लोखंडी कांबी लाल होत होत्या. हुरूपणोला तर्वीच जगावराना झाडपाल्याच्या रसाचे उपचार देत होते. नंदीस्त होत चालेलेच पन्हळ्याचा फटका टाकून सभाजीराजे रायगड अंतोजीसह माळवदावर आले. दूरव दिसणाच्या नागीवडेला नजर दिली. कालव्या अशक्य तुतीयेची लळकाची उरकून स्वावी बैलाड्या परत होत्या. जोतिबाच्या डोंगराच्या रोखान होत जोडत स्फाजीराजे पुटपुले, “ मल्हारीचं चांगभाल !” मावळीतीला कलेक्टन्या सूर्यनि डोंगरी कडळ्यांच्या सावल्या पठारी मुलुखावर उतरविल्या होत्या.

एकाएकी संभाजीराजी मालवदाच्चा कठड़ाकडे पुढे सरकले. दोळे आक्रमत सौ-दरवाज्यात शिरणाच्चा वक्कणादर बाटेकडे एकटक निरवृन बघू लगाले. त्याची उजवी खिवड कमानी बाक धेत कर चढली. दोन घोडेक्यार चौ-दरवाज्याकडे सरकत होते. लिंगारुनच संभाजीराजांनी ताडले की घोडी पाचाडच्चा हुशुणगेची आहेत!

सरकत. वळते होत कोठीचा जिना जवळ करण्यासाठी देपावत ते म्हणाले, “ रायाजी-अंतोजी, आपच्या माणाने या.” दोन दोन पायच्या मागे टाकीत ते कोठी उतालेही. मोतदराल हत इशान्याने त्यांनी जनावर पांगावहर घ्यायला सांगितले. तो जनावर घेऊन येताच लाग्याने त्याच्या हाताचे कायदे आपल्या हाती घेत एका झेपेतच युवराजांनी मांड घेऊन घोड्याला टाच भरली. आषाढीच्या टापा उच्चरून घोडे खिकाकले आणि बाणासरखे चौ-दरवाज्याच्या रोखाने मुटले. गोथळ्येले रायाजी-अंतोजी त्याच्या जांगब पाटोपाठ दौड लागले.

चौ-दरवाजा येताच कायदे फेकून संभाजीराजांनी जगावर सोडले. दरवान देत असलेल्या मुजव्याकडे त्यांचे ध्यान नव्हते. समोराच्या बाटेला दोळे घिडले होते. बळण तेहून घोडेस्वर चौ-दरवाज्यात आले. समोर प्रत्यक्ष संभाजीराजेच छेड असलेले बधायाना त्याच्या काळजाचे पाणी पाणी झाले. पोतात खड्याच पडला त्याच्या. कायदे घाले हत ताठले. पायउतार होण्याचेही भान त्यांना राहिले नाही. ते सोयावाईचे, रायाडाहून नियालेले विश्वासून जासू खंडोजी नाईक आणि गणोजी कावळा हे होते! दोयेही लटलट कापू लगाले.

“ कुदून आलात ? ” चौ-दरवाज्यापूर्व कोरडा फुटला. कसेती पायउतार होत मुजरा भरताना खंडोजी म्हणाला, “ जी. कोलहपुरासं.” “ मतलब ? ” घोड्याची जिने नीट निरव्हीत संभाजीराजे गव्हेले. “ जी. त्वाही. रायाडासं कोलहपुरासं इं.” प्रसंग ओळखून गणोजीने खंडोजीचे बोलणे दुरुस्त केले.

संभाजीराजांनी टोप घाटला होता तरी त्यांचे मुंडण झाले मस्तक ओळखू येत होते. ते दृश्य पडलाच खंडोजी-गणोजी चरकले. “ रायाडाची कोण खवर आणली आहे ? ” संभाजीराजांच्या सवालाला जाव न देता खंडोजी-गणोजी एकमेकांकेंदे टकमक बघू लगाले. थरथर कापू लगाले. “ असे बघताच काय ? बोला शिताव.” भेदलच्या जासुदांची जबान खुलेला. काय करावे ते त्यांना सुनेवा. “ राया ५ जी, या हारमजादांची फटक्याखाली चामडी लोळवा. आता खुलेल यांची जबान.”

त्या शब्दांनीच खंडोजी-गणोजीच्या उच्चा अंगापर काटा धरला. “ नंग. नां धनी, आपासनी अव्य द्यावं.” स्फृत खंडोजीनं संभाजीराजांच्या पायावर मरळ लोळण घातली. त्यांच्या मागेमाण गणोजीही आडवा शाळा.

“ उठा ५, तुमच्या केसासही धक्का लागणार नाही. पण काय घडलं आहे ते बंतपशिलानं आम्हास सांगा.”

खंडोजीनं बासांबदीआड लातीशी लपविलेली किल्लेदर, हवालदारांना धायची खेली धश्यार संभाजीराजांच्या पायाशी ठेवली! गणोजीने आपल्याजवळी सुवराजांसाठी असलेली दुसरी खेली तिच्या रेजारी ठेवली. दोन्ही जासू औंजलीत मुडेडे खुपसून ल्हासू लगाले. खंडोजीने ठेवलेली खेली उच्चरून खलित्याची बळी बाहेर घेऊन संभाजीराजे वाचू लगाले. शब्दशब्दाणिष्ठ त्याच्या नाकामुड्या फुलत चालल्या. लातीचा भाता करखाली होऊ लागला. डेळ्यांतून संतापाच्या तिश्याच ठिणया उच्चू लगल्या.

“ युवराजांस कैद करून बहुत सावधाणे असांगे ! ” हा मजवूत वाचताच खलित्याची गपकन. मूळ भारत ते रायाजी-अंतोजीही भेदरुन जोवेत असे गव्हेले, “ कुणाची माय व्याली आहे आम्हास कैद करण्यास ? ही मज्जा ५ लं... ”

दुसरच्या खलित्यातील - “ लवकरच आरोग्य होईल.” हा मजवूत वाचताना तर महाराजांच्या आठवणीने त्यांचे ओट अथरवेले. डोळे डबडबले. ते पुण्यपुरुष जाऊन पंधरवडा लोटला तरी ही निसंग माणसे स्वर्यर्षांसाठी त्याला ‘ आरोग्य होईल ’ म्हणताहोते ! “ आबासाहेब, काय वाटणीला यापांच बाबी राहिलेय तुमच्या ? ” संताप, उबग, कीव, शोक, शोक अशा भावाचांच्या लाटाच लाटा संभाजीराजांच्या मनात उसक्कु चिंगाणा घालू लगल्या. आपण युवराज आहेत, चौ-दरवाज्यात उमे आहेत हे न विसरून आवंदा गिरून संभाजीराजांनी आज्ञा फर्मावली, “ अंतोजी, त्या विल्लेदार, हवालदार सोमाजीला घेकन या इं. रायाजी, आमच्या परशमांपांताना ज्या बोलवून ध्यान घार्यावाचा म्हणते आनंदी.” द्यावा. जयदराना ज्या सूर्य द्यावाचा म्हणते आनंदी.

“ कोलहापुरी का गेल लोता तुम्ही ? ” युवराजांसी प्रत्येक बाबू तपासून घेष्यासाठी सोमारच्या अंडोजी-गणोजीला विचारले. “ असलंच खलित जनार्दनपंत आनु पेडगावकराच्या पुढा फिरून गेल्या. खंडोजीनं सत्य ते रुजू घालेले. ते ऐकताना संभाजीराजांच्या समेर सुमंत जनार्दनपंत आणि पाराजीपंत खलित्यांच्या अंडोजी-गणोजीला विचारले.

बालेलिकलित्याच्या रोजाने धाककन्यांच्या घेतापासून अतोजी - विठ्ठलंबंत महाडकर्क, बहिर्जी इंत्या, सोमोजी बळी, त्याचा मुलगा बापूजी, सूर्योजी कडले यांना घेऊन आला. सज्जाकोठीच्या माणने रायाजी - परशमारपंत आणि उमाजीपंतसह आला. सर्वांचा चर्चेवर आक्षये स्पष्ट दिसून देत होते.

“ या विल्लेदार, हवालदार, तुमच्या इमानदारीचा मात्रब कराऱ्यासाठी खोलंबलेत आम्सी इं.” संभाजीराजे खोलंबलेते. आपल्या हातच्या धेत्या चिटणीसांच्या हाती देत महाणाले, “ पंत, हे रायाडाहून महाराजांच्या भारितीन चिटणीसी शिकवावे आलेले खलिते, या आमच्या दिसांचीच्या चाकराना ज्या वाचून दाखवा ! ”

હવાલદ્વાર, કિલ્લેવારના આલેન ખલિતા ખલિતા ખાકળું પરશમરાંપણની મોખાને માયદાસહ વાચવલા.

અગોડારચ ગર્દિની ખાલી પડ્લેલી, કરટાચી હસ્તક મણસે તો એકતાના સુવ્ન થાલી. વિઠુલંપણાંચાસમારે દેઊન દોન્હી મણાગદે વર ઉઠબુન ઘરત સંભાજિરાજે કડવટ, તિકે મ્ઝણાને, “કરતા કેદ આસ્સ ? ચઢવતા કાઢ્યા આમચા હાર્તી ?”

અપાર શરમેને માન ઇલ્લવિણાન્યા વિઠુલંપણાંચા ડોઢ્યાંએનું આસવે ટપકલી. વિચેચા કડકડાટ સાકત જાવા તથે મનસ્વી સંતાપને સંભાજારાજે ધારકચાંના આજા દેતાના ગર્જેને, “યા નમકહામ દાલલચાંના દેઊન જા આપચા સમોહસુન ! કાઢવા થોડુન કોઈત ફેક્સુન દ્યા યા સર્વાના !” ધારકરી દેઊન ચાલલેલી, તોખુતાસરખી દ્યેણણરી તી પાઠમોરી મણસે બધાના રાગાચા ઝેંદ્યુ ફુટાવા તસે સંભાજારાજે થથક લાગેલે. કુણાચી જોન ધેણું એકટે સજ્જાકોઠેઠું ચાલલે.

થોડુન અવકાશશાત્ર દીદ હજાર ઘોડેસ્વારાંચી તુંકડી દોડત પનહળ્યાંચા ચૌ-દાલાંચાનું બાહ્ય પડલી. તી કોલહાએપુલા ચાલલી હોતી. સુંમત આપિ પેડગાબરાંચાની સાંબેલ અસ મારતબ કરણાસાઠી ! તિકદે રાગાડાવર રામાંચા મંચકારોહેણ અસય તુતીયેચા પુરૂરિવરચ સખિધ પાર ફડલા હોતા. ત્યાંના ‘છાપતી’ મ્ઝણ ઘોષિત કેલેલી આણાંજી, મોરેપંત, પ્રલહદ નિઃાંજી આણ મહારાણી હી મંડલી પનહળ્યાંચાડાવરસુન ‘સંભાજારાજે કૈદ ઝાલાંચી’ ખર કેચ્છ યેતે યાંજી આદુતેને વાટ બંધત હોતી !!

પનહળ્યાચાર જે પડલે ત્યાચા બૃતાન્ન કળ્ખતાચ રાગાડ હાડરલા. ફાસે પરતત હોતે. આતા ક્ષણહી વાચા દવડાયલા તથા નસલેલે આણાંજી, મોરેપંત, પ્રલહદ નિઃાંજી યાંચાસહ મહારાણાંચા પ્રેટિસ આલે. કટાવાચા સર્વાત વિરુષ ટપ્પા તું આલા.

“પનહળ્યાંચા હુતચા સુટલા. યુવરાજાના કંબન ઝાલા. તિથલ માણસબદ્ધ દિવસાણિક વાડત આહે. તી થઢી ફુટચાંદેલ આપણ નિભાવાગ નાહી. આતા આસ્હીચ પનહળ્યાંચા રોખાને કૃચ ઝાલાંચિનાય તડ લાગણર નાહી !” અદ્યાપ ચિંબત “તેચ મ્ઝણનો આસ્હી. તુંહી, મોરેપંત, પ્રલહદ નિઃાંજી પાચાડચા જગમાવ ઉચ્ચસુલગોલા પનહળ્યાસ ઘે ટાકા. એવઢાહી વિલેબ આપણ કસ્યુ ઝાલા તર સમસ્તાસ ઘાલક આહે.” સોપચારાંચા વિશ્વાસાંચી જાત તર રાજેશાહી હોતી.

“આસ્હી કંહાડતમેંન નિઃાં મ્ઝણતો. હર હિકમતીને સરલબકરાંના ગાઠરી વાંથલાંચિચાય પહુંચા દત્ત હોણાર નાહો.” કર્સે ઝાલે તરી આણાંજીની રાજકારણાંચા દેહાત ચાર હુત મારલેલે હોતે. “સકારસવારિને સરલબકરાંસાઠે ખલિતા દ્યાવા આપચા સોબત. તો કારણી ફેલે.” મોરેપંતની સુચવિલે.

“તુંહી આપણ આણાંજી ત્યાંચી મોઠી ક્રેમ ધાતા. આસ્હી ખલિતા દેલો, પણ તો કરણી લાગેલ અંબ નાહી ચાટ આસ્સહસ ! સરલબકર યા વેલ્ફી-ગપ બસલે તરી આપચા ભાન્ચાવચર મોઠી મેહ કેલી ત્યાંની, અસંચ આસ્હી પણ ! આપચા વિશ્વાસ આહે તો તુંહી ઉથયાંચા હિકમતીચા. સોચાવાઇના હંબીરાંચાચા વાણ ચાંગળ માહીત હોતા. કર્સી અમલી તરી ત્યા આણિ હંબીરાંચ એકાચ મુશીચી ચિંત માત્રી હોતી !

“યેતો આસ્હી.” આણાંજી, મોરેપંત, પ્રલહદ નિઃાંજી, રાહુંની મહારાણના સુજા દેતે લવલે.

“યા. તુંહાસ યેશ દેણાર આઈ જાંદબ થોર આહે !” હાત ઉઠબુન, ખિજાંકચા થાતાસ સોચારાંચી આશીચિંત દિલા !

દુંહીરાંચા થાયચા ખલિતા દેઊન કટવાલે રાગાડ ઉત્તુન પાચાડાહેર પડલે. હંબારંચે હંબારબદ, તાહે થોડુંદણ સાથીલા દેત પાચાડાહેર પડલે. નિઃાંજીને ! છાયાર્દિના કેલાસવાસાલા એક મહિના હોણાપૂર્વીચ ત્યાંની ઉઠવિશેલ્યા રાજ્યાંચે અપાર સ્વામીભરક સુનીમસ, પેશવે, ન્યાયધીશ એકમેલાને ફૌજબંદીને નિઃાંજે. આપલચા સાંખીને યુવાજપણાચા અધિષેક કેલેલાંચા સંપત્તીરાજાંના જેરંદરસે દત્ત કરુન આણયાસાઠી ! મરાઠી દૈલૂટીચા ડાચા હતાને હલાર ઉચ્ચલુલે, આપલચા ઉચ્ચચા હાત કલમ કણલાંચા ! પનહળ્યાંચદે નિઃાંલેલાંચા ધોડવિલાંચા ટાંચાંલાંચા ઉસલાગાંચી ઘૂલ ઉતરલી – પાચાડાહેર આંકચા છાન્નિક આણ મહારાંચા લાંડકચા રાગાડાહેર ! મજલા મારીત આણાંજી મોરેપંતાંચી ફૌજ કંહાડક આલી. ગાવઠણાચા માલ ઘરુન ફૌજેચા તલ પડલા. આણાંજી, મોરેપંતાંસાઠી ડેર ઉઠલે.

બૈશાખી ઉઠ પ્રાંત કંહાડકર રણણ લગાલે. યા તલ્લાંચા બેલારીચ દહા કોસાંચા પદ્યલયાંચ સાલજુખ હેલીરાંચાંચે ગચ હોતે. તલ્લાંચા મણીસેન્ચા હોલાર્લીના પદ્યા હજાર બાંધા માવલ્યાંચાંની હેલીરાંચ તાણ દેઊન હોતે. રાગાડાહુન આણાંજી-મોરેપંત પનહળ્યાંચા પેખોને નિઃાંલેલ યાચી કુણુણ લાગલેલાંચા હંબીરાંચાની, સાતારાફંકચા આંદરાબ નિબાલ્કર, રૂપાંજી શેરસે. મહાદાંજી માપોલબ યાના ત્યાંચા જમાવાસહ તલ્લાંચિસ બોલાબુન દેઊન બલ્લકટી કેલી હોતી. યાચા કાંહીચ માગ નસલેલાંચા આણાંજીની એક વિશ્વાસે. હારકાય ઉચ્ચસ તલ્લાંચા બેલારીચ દહા હેલીરાંચાંચે ગચ હોતે. અણાંજીને ! મહારાણાંચા ખલિતા હેલીરાંચાંચે તલ્લાંચિસ થાડલા. આણ હંબીરાંચ ભેટીલ બેતીલ યા વેચા આશેવત તે હારકાયાંચી બાટ બધુ લગાલે. છલિતા હાતી પડલાંચ હંબીરાંચાંચ આપલા રાહુંચા વાડાંચા ખલબતીખણત આપલા સલલારાંચી બૈન્ક બસવિલી. અંથલાંચ બોંચાંચાંચ આનંદરાબ, રૂપાંજી, સહદદાંજી ગુજર, હંબીરાંચાંચે બંધુ શંકરાંજી આણ હોફકાર ખેણાને હંબીરાંચાંચેવારી બસલે. છાયાર્દિનાંચ ચિંતિંસને છાલિતાંચ બૈન્કલ વાચુન દાખલિલા – “પેશવે, સુનીમસ દેતીલ ત્યા મસલુલોસ જોડ ધાલોને અસણે. ફોનેસુદ્ધા ત્યાંચા પાઠીરી ફેલે.” મોરેપંતની સુચવિલે.

राहेन आम्हास, बाढ़ाजांस रक्षन चालविणे. तुम्ही घरचेच आहात. पुढे तुमचे वेर उर्जित होईल. जाणिजे.”

मजकूर एकून कुणीच काही बोलेना तसेहंबीरराव म्हणाले, “ चला ... आता तरी याद जाली म्हणावी रानीसाथास्ती आमची! बाळगाजं मंचकावर चडलं त्यात अडगळ नांग म्हून गडावरन काढलं त्येनी आमास्ती. तबा म्हणाल्या, ‘ तुमच्या मसलतीनं सारं निवात करू! ’ आता हुक्म होय पंत-कुनिमांच्या मसलतीला जावा! काय करायचं, बोला वगृ? ” हंबीरावांनी माणसं चाचपली.

“ काढात काय मसलत निगती बाया काय हकात हाय? ” आनंदावांनी सुचविले.

ते एकून गिशेच्या कंगोलंखाली पालथी मूळ देत हंबीराव आणखी कुणी काही बोलेतेथ काय याचा सासूद धेत राहिले.

“ आता कंसं बी जालं तरी रामाजं गादीयर चडल्यात. रानीसाथांचा हुक्म ल्यो त्येचाच मानाय पायाजे की. नाही म्हटले तरी शंकरजी मोहित्यांनी आपल्या बहिणीची महादांजी आडमागानि उचललीच.

“ बाकी शोरलचास्ती पार बगलला टाकलं सम्यानी हे काय बं क्येलं नहई. महादांजी मायोलकर बोलला.

ही भाबडी, घैदानावरची माणस; अशीच बुजल्या खोंडगात कुल्ने नको तिकडे जाणार हे हंबीरावांनी ताडले. खाकरून भरड्या बोलीत ते म्हणाले, “ आर बाबंनु, ही कैज निगलाचात - युवराजास्ती काडण्या चडलून ओवंद कराय! हाईसा कुटं? ” ते एकताना किलेकांचे टाळे वासले, गर्दना ताठ झाल्या. असे विपरीत ऐकायची सवय नव्हती कुणाला. बैक पार खेळवडून गेली. कुणीती म्हणाले, “ छाया ५, हे म्हंजी लहीच जालं. ”

हंबीराराव त्याला तोडल म्हणाले, “ जालं नहाई. पर हुयाचं हाय! आपून व्हायचं का यात सामील? ध्याई पडली तरी धन्याचं भलं चिनतारी जात आपली. हुयाचं का खालच्या मिठाला बेमान? कंसं बी असलं तरी युवराज थोरलं हाईत. धमरां गादीचं वारस हाईत! रामराजं आमच्या गताचं असलं - तरी घाकलं हाईत. त्येचा नहाई लगात हक्क गादीला. कंसं जाव मसलतीला आमी? ”

“ नगाच त्ये. ” दोन चार आवाज एकदम उठले.

“ निसं नंग म्हून ही मिटत नहई. आमी सोता तर न्हाईच पर कुनाला बी काडचा चबू. देनार नहाई आमच्या युवराजांच्या हातात. ही इस्कोट आवराय पायाजे आपून कुंठतरी. ”

“ कसा आवातार त्यो? ” रूपाजीला काही सुवेनासे झाले.

“ अन्नाजी-मोरुपतंस्ती बलवू या हाकडं. च्यार गोरी सांगशा समजुतीच्या. ” जाणिद

हंबीराव तोड काढीत म्हणाले. सर्वांनी त्या मसलतीला संमती दिली.

हंबीरावांच्या चिटणिसांनी आणार्जीच्या हारकन्यामार्फितच परतीचा निरोप दिला - “ अपण उमयता भेटीस येणे. बैठकीत हिताची ती मसलत तपशिलाने करू. ” तो निरोप एकून मोरोगत आणार्जीना म्हणाले, “ आमी हेच म्हणत हेतो पूर्वापासून जाऊ या आपण सरलखकांच्या भेटीस. ”

आणार्जी ते खोइन काढीत म्हणाले, “ चुकताहात पंत. आणणाला जोड ध्याची तर मसलकर जमावानिशी येते आपल्या तळावर. तल्विडिलात जाण्याचा धोका या क्षणी पतकरून शहाणपाणाचे द्रवण नाही. आम्हाला विश्वास होता, ते महाराणीचं नाते मानतील याचा. राजाकेला मान देतील याचा. आता त्याच्यावर विसंबून चालणार नाही. आपली पावरं आपणच उचलली पाहिजेत. ”

मोरोपंत गंभीर झाले. आपण कसलत्या दृष्ट चक्रात रीतम् गुरुफटत चालले आहेत याची कल्पना येताच त्यांवे मान खिन्न झाले.

“ या वेळी आपण युवराजांशी तहाची बोल्यां कारवी असं वाटतं आमहाला. ” पहिल्यापासूच अनिच्छेदे आणार्जीरी हातमिभवणी केंद्रेले प्रलहादपंत म्हणाले, “ तह? आणि तो या क्षणी? युवराज तो मानतील असं वाटतं काय तुम्हास? ” आणार्जीनी त्यांनाही खोइन काढले.

ते एकून “ आमीही येतो जगा. ” म्हणत प्रलहादपंत आणार्जीच्या हेच्यादून बाहेर पडले आणि आपल्या डेच्यात आले. खरेखरूच त्यांनी तहाचे पत्र सिद्ध केले आणि आपल्या दिमतीच्या माणसांमार्फित पहाळ्याला पाठवूनही निले.

संध्याकाळ उत्तरायण झाली. आणार्जी-मोरोपंतांनी वाट बघून हंबीराव तल्विडिल कंटाळले. आपली एकूनही मुर्दित हरयडी खांद्याला लावून असणा-या सुरनीस-पेशवांनी ठेवू नवे याची त्यांना मनस्ती चीड आली. म्होमन काहितीरी पक्के ठरवून त्यांनी आनंदसार, रुपाजी, महादांजी आणि आपले बंधू शंकरजी व हरिफजी यांना एककाग करून हुक्म प्रमिलाला, “ चालक्या बनवाकावर मांडा घ्या - आनु कन्हाडच्या फौजेत युसा. मिळवूल तेवटी मानसं फोइन तल्विडिलच्या वाटेला लावा! निगा. ”

पत्र धरून हंबीरावाची माणसे आणार्जी-मोरोपंतांच्या फौजेत युस्ती. लोगेवारे लावू एक एक गोट फोइन तल्विडिलकडे घाई लागली.

ती खबर लगातार आणार्जी बिश्वले. मोरोपंतातह रात्रीचे घाड्यावरून तत्त्वाचा फक्त याकीत माणसे थोरपिण्यासाठी फिरू लागले. हंबीराव यांनसे फोडतोहेत याचा अर्थ काय तो आणार्जी अदृक उगाले. फौज दबळी करून मसलकर चालून येणार ती

अधिक दुख्ली होत्याची वाट न वरपाता त्यांच्यावाच शादून जाणे भाग आहे.

प्रक्षम आणजी-मोरेपंतांनी विचार करून निय घेतला — हंबीरावांचर चालू जाणयाचा ! आता कट बहकंत चालला. दिवसमुटीबोरावर आणजी-मोरेपंतांनी हाती असतेस्या फौजेनिशी तळविडिवार हल्ला चढविलाही !

हंबीराव त्याच दोहे. त्यांचे सेनाबळही भक्षण होते. हो ३ हो ५ म्हणता पंधरा हजार ओळखून फॉनांनी हातातील हत्त्वा टाकले. ते बघून आणजीचाही हात लटका झाला. शेवळ्या माणसांच्या भेळासह हंबीरावाच खासे येऊन थेट आणजी-मोरेपंतांना खिडले. मांड न खोडता घोळाचावल्याच शुद्धून हाताचा झोला तिवार कपाळाकडे नेत कडवेणाने म्हणाले, “फंत-पुरीनास, मुजरा ... मुजरा हाय तुमच्या इमानदारीला अन् श्यानपणाला ! आर, ज्ञा हातानं शेळ-पाणी घ्यावीत, त्या हातात काढऱ्या चडवाय निगाला ! छव धरावं त्या डुईवर हल्यार धराय निगाला ! धन्यासीनी जाऊन म्हण्यांनी झाला नाही — तर त्येच्या पोटच्या गोळ्याला घेरायला निगाला ! ते असतं तर — तर जाती असती काय ही छाती तुमची ?” हंबीरावांच्या डोळ्यांतून ठिण्याच ठिण्या उघळल्या. त्या खाली माना घातलेल्या पंत-सुनिसांच्या फाळांचावर उत्तरल्या.

“आनंदराव, रुपांजी, काढऱ्या वसल्या म्हळी मानसाला कसं वेळयात शरीरमध वाढतं हो कळू, घा होस्सी ! दोरखंडांनी दस्त करा होस्सी ! कसलां र दिस दावला होनी !” स्वतःवस्तुद्दा खड्डा झालेल्या हंबीरावांनी ज्ञानवाला तिडिकी टाच भाली, ते तळवीडच्या रोखाने उधळले. पाठोपाठ चाळीस-पक्कास टापा उठळल्या. आणजी-मोरेपंतांह, प्रलहाद निराजी आणि युहुजी सोमनाथ कैद झाले ! त्या हाताने मुजरा केला होता त्याच हाताने मोरेपंतांना काढण्या चढविताना एक धाकरी गळवळून म्हणाला, “असं कसं फसलिसा या फंदवत ?” आणि ते ऐकताना मोरेपंतांच्या नेत्रकडा थरथरणारी आसवे टप-टप टपकली आणि कळताडच्या झुक्त मिसळली.

युवराज पळाळगडावर होते, रामराजे राणाडावर होते आणि मराठी दौलतीच्या कैलासवापी स्वामी र नेहमी म्हणतच आले होते— “श्रीनंदी इच्छा !” तेच खोरु दुसरे काय ?

पळाळयाच्या चौ-दरवाज्यात हंबीरावांच्या आणवानीसाठी सामोरे आलेले संभाजीराजे उभे होते. त्यांच्या पाठीशी कापणीहून आलेले म्हळोजी घोणाहे, त्यांचे पुन संताजी, बहिर्जी, कोकणसुभा रावजी पळित, उमाजी पळित, परशरामांत, गुणजी-अंतोजी असामी होत्या.

येणोरे, घेमुद्रेवे, तांडे हंबीराव दृष्टीम पडताच संभाजीराजांच्या काढवात खळवळ माजली. अशी खळवळ फक्त आबासाहेबांच्या दर्शनाच्या वेळीच आजकस उठत आली होती. खेळत्यासारखे संभाजीराजे दहा-बरा कदम संपादर पुढे झाले. त्यांना बघताच हंबीरावांनी होड्याची चाल तेज केली. जबळ घेताच घेपेनेच गांड मोळून ते पायउतार झाले.

मुजरा देण्यासाठी ते शुद्ध बघताहेत हे पाहताच संभाजीराजे गळवळले. इटकला त्याचिह तह आपल्या हातात तोलून, त्यांना रोखून वर घेता, नज्बरेला नजर देऊन थरथरल्या ओटी संभाजीराजे घोरस्ट बोलले, “मामासाहूऽ ब !” — आणि दुसऱ्याच शक्ती भोसल्याच्ये छाताड मोहित्यांच्या भालवानाला बिलाले. हंबीरावांच्या इमानदारीने भलू गेलेल्या संभाजीराजांचे डोळे दाटले. हलवळ्या हाताने हंबीरावांनी त्यांचा खादा शोपलला. चार महिन्यांपूर्वी आबासाहेबांनी असेच थोपले होते हे जाऊवाच फाया दिवसांनी आब्र प्रथमच संभाजीराजांना वाटले — ‘आमसी एकले नाही !’

माणूसमेळ चौ-दरवाज्यात शिरताच कितीतीरी दिवसांनी प्रथमच पळुवळावर आज नैवत दुड्डुडली. हंबीरावांची प्रचंड सेना करवाल्या फैदांना घेऊन फळाव्यात घिरली. सात वर्षांपूर्वी हाच पन्हाळा कोंडाजी फर्जदाच्या मृत्युने लिंकून, गुढी पाडव्याच्या पुढीवर लिंकला गड बघाय्यासाठी येणाऱ्या थोल्याचा छत्रपतीचर, याच चौ-दरवाज्यात आणजीराजी ऑंजलीने सोऱ्युक्ते उथळली होती ! याच दरवाज्याएून हस्ती काढण्या घेऊन आणजी ऑंजलीने घुडी फिरली की दिवस परतात हेच खेर ! रंगलपी पिंडीचे दर्शन घेऊन हंबीरावासह संभाजीराजे बालेविल्यात आले. मोहितेसमाना आवराने सदरी देठकीचर बसवित म्हणाले, “मामासाहेब, पुढील निर्मित करणी कवरायची ? तुमच्या सल्लिंशिवाय आहाही काही क्रशार नाही.” कैदांचे तोड बघणे संभाजीराजे टाळताहेत हे ताडलेले हंबीराव म्हणाले, “ते म्होर ठरवाच हायच की ! पर दस्त केल्याली ती जोखी लेवडी घ्या बगू ताळ्यात !”

संभाजीराजे असवाच झाले. नको तो विषय सामोरा येत होता.

“आमहास त्यांचे तोड बघणेही नको बाटून तुमच्या दर्शनानंतर !” संभाजीराजे कडवर बोलले.

“असं म्हळून कसं चालेल ? करनाच्यास्ती होही तर बोलणाचास्ती शरम्स कसं भागल ? रुपांजी, येच धाल त्या इमानदारास्ती. हंबीरावांनी रुपांजीला फळाव्यातले. चार चार धाकन्यांनी धोर घातलेले, काढणीबंद आणाजी, मोरोपंत, प्रह्लदपंत, राहुजी संभाजीराजांच्यासमर पेश आणाऱ्यात आले. सर्वच्या गटदी खाली होत्या. आधारीला असलेले आणजी दृष्टीस पडताच संभाजीराजे ताडकन उठते झाले. त्यांच्या अंगर लाहाच लाहा फुल्या. काननिशें संतापत लालेलाल झाली.

दोल्यांच्चा कडंत रक्त उत्तर लगाले. कपाळावरची भीर थड्हुड्हुट तटु फुलून उत्तरी. विस्मयरत्न्या नक्कुळांखालवे ओठ प्रथरले. मनात असूनही अनावर संतापने त्याना घड बोलवेना. आणांजी समोर आलेलेही त्याना सोसवेले नाही. मर्किन् वढून त्याना पातमोरे होत ते गर्जले, “जा ५, पुन्हा यांना आमच्या सामोंही आणै. नका कधी. आमच्या सांच्या उमेदीवर यंगेच निखोरे ठेवले आहेत. सिवाब उकल्यांयांना इथून आणि या फेकून कोतडीत ! ” संतापने अंगभर थरथर काणणाना संभाजीराजांकडे हंबीराराव बघतच राहिले. कधी काही वाक्ये समोर आले की संतापणे थोरले धनीही बघितले होते त्यानी. पण हा माटच केवाळा बाटला हंबीरावांना !

धारकरी कैद्यांना घेऊन जायला निघाले. त्यात मोरेपंत आहेत याचे भान होताव संभाजीराजे म्हणाले, “ थोबा ! ”

कैद्यांसकूट सर्वांच्चा अंगावर ते एकलाना काटा सरकला.

संथ चालीने मोरेपंतांच्चासमोर येऊन संभाजीराजे फेळ बोलले, “ तुम्ही... तुम्हीसुद्धा आमहाला दस्त कराऱ्यासाठी यावं पत ! काय पाख केलील आमची ? संगावा धाडला अस्ता तर आही आणणहून आले असतो बाधल्या हातानी तुमच्या भेटीसाठी ! सावलीसारखे आबासाहेबांच्चा पाठीशी राहून कसली प्रधानकी निघवलीला ही त्यांच्चा माथाशी ? खुद आपली दस्त झाले असतो तरी बाटलं कसत एवढं दुःख दैलीचे पेढवे जेरबंद झालेले समोर बघताना वाटतं आहे आम्हास ! ” संतापापेक्षा खंतक संभाजीराजांच्चा मनी दाटली.

शारमेने, अपर प्रक्षाताने मोरेपंतांची धेदार पाडी डुलली. दडात काढाऱ्या चढल्या तेल्हाच मनाने संपलेला तो यानी पुरुष काही बोलेना. गैवाका करणीचा प्रक्षाताप वाराव्यासाठी लगणारे जातिवंत मन त्यांच्याकडे अद्याप शाबूत होते ! मन पिळवटण्या भावावा त्यांच्चा फोळ्यांदून अशुल्लापने टपटपू लूगलन्या.

“ त्यानीं पाचाच्चा आंच्चांन मारलेली गाठ भल्या भल्याना हातानंही कधी उकलायची नाही त्या या सुरिनिसांच्चा नादी कसे लागलात पत ? ”

संभाजीराजे आणार्जांच्चा समोर आले. त्यांच्चा थूल देहयाची नजरेरचा पलिला पिळवीत कडडले, “ गर्दन का उठत नाही वर सुलील आणांजी दस्तो तुमची ? की खालमानेन प्रायालातच्चा, उच्चा राहिलेल्या शुरुविसर्कडी करावे बेतव रचावाहत ? वोला. घुण झुणे बरे मनी धरता तुम्ही ! काय करणार हेतात आम्हास जेवंदीन गणाडी नेऊन ! देणार हेतात टक्ककीवक्कल लेदून की तोफेच्या तोंडी ? जाब द्या. ” राजबोलाचा कोडला कडकडला.

आता मरणाशिवाय दुस्रे काहीच सामोरे येणार नाही याची खूणगाठ बांधलेले आणांजी अंतिम धेवति ट्हणाले, “ तो आमचा अधिकार नाही. आम्ही स्वार्मांच्चाच वारसांना मत्कारोहण केलं आहे. दौलतीच्या हिताच्या ट्रटीने ते योग्यच आहे असं या

क्षणीही आमचं मत आहे. दस्त झाले तरी जे केलं त्याचा आम्हाला प्रक्षाताप वाटत नाही ! प्रत्यक्ष स्वार्मी असते तर त्यांनीही हेच केलं असतं ”

“ खामो ५ ष, प्रक्षाताप वाटयलाही शरपणां मन लगात ! तो तुमचा भाग नाही. आम्ही बाळराजांना का मंवकारोहण केलं ते विचारले नाही. आबासाहेबांनी काय केलं असते ते तुमच्या तोंडन एक्यांची बिलकुल इच्छा नाही आमचो. अम्ही ते बंग उमातो ! त्यांनी काही लहानास, दस्त केल्या थोरल्याचा नजराण एक केला नसता तुमच्यासरखा ! शरम कशी येत नाही तुम्हाला केल्या बेसुवतीची ? ”

टोकद्यार शब्द आणार्जांच्चा काळजाला घिडले. घर्न उठवून ते कडवटपणे म्हणले, “ का वाटावी शरम आम्हाला ? आम्ही काही चोरी-बदल्जोरी केली नाही की दैलतीशी पितवा करण्यासाठी गणिमाच्या गोटात गेलो नाही ! ”

“ अज्ञ ५ जी ! ” बैठकीवर बसलेले हंबीराव उड्या सुरुगासारखे उसळले. आणार्जांच्चा समेर थरथरत तडकले, “ जबान संबाल्येय का उत्तरान देक हातात ? ” फिसकारात्या कंगोली मिश्यांने भयावह हंबीराव बधून आणांजीनी मान टाकली. मुळासकट नाळच उपदून काढल्यागत बाटलेल्या संभाजीराजांच्चा नित्या डोळांच्चा कडा ओलावून आत्या होत्या. उमे राहणे असद्य शाळाने ते तरतत सदर सोडून अंतःपुरकडे गेलेही.

“ चिठ्ठन जा यानी – अन टाका कोझीत. ” अज्ञनी शरथरणे हंबीराव गर्जले आणि त्यांनीही सदर सोडली. धारकरी कैद्यांना कोठिकडे घेऊन गेले. प्रत्यावारचे वैशाखी उन्ह लावतच चालले !

पत्ताळ्याच्या दस्तरखान्यालून मावळ्यांने ताडे घुर्निने आपआपच्या गोटांकडे परदे, लागले. प्रत्येकाला दोन दोन महिन्यांचा फार आगड. आदा करण्याची आज्ञा संभाजीराजांनी दिली होती.

चिठ्ठिणी बैठकीवर बसलेल्या परशरामपंताना युवराजांनी शुगाएुरी पिलाजीमासाना द्यायच्या प्राचाचा मजळूर सांगितला – “ मिळेल तो मावळा जमा कळून रायगडतेच्या खबद्यारीस निघो. वारेट पूर्वी चौक्या उठवून सर्व किल्यांवर आपल्या चौक्या बसविण. ” हंबीराव, रावकरी, महलोजीबाबा सारे साक्षपणे ते ऐक्त होते. आता पन्हाळा संभाजीराजांचे भक्कम बंदिस्त ठाणे झाले होते. आपसामधे सुभेदर, हवालदर पन्हाळ्या चढून ‘ राजा, म्हणून संभाजीराजाना रोज पेश होऊन मुजरा देत होते ’ स्वार्मी, टोपीकर आपल्या बदिसाची निकड लवून आहेत. काय करावं ? ”

राजापूर्हून आलेल्या राज्जी पंडितांनी बखारवाल्या इच्छांची कुरकूर संभाजीराजांच्चा कानी घालली. पूर्वी प्रहराजांनी राजापूर्च्या वजारी हुटल्या होत्या त्याची तुकसानी ‘ बदिसाच्या रूपात ’ सुरेला ठाणे झालेल्या इच्जाना दिली जात होती.

“ रावजी, त्याना कळवा, तरु आमहस पुस्सत नाही. सबडीन पूर्वील हिसाब पाईन निकाल देतु.

“ जी ”

“ तुर्ही कार मोलाची कामगिरी केली आहे रावजी. राजापृष्ठासूर कागारपावेतेची दिवाणी रसद तुम्ही तातडीन पहाळ्याला पाठविली. तिचा मोठा आधार आहे आहाला.”

“ गोव्याच्या विजईचा के. स्वामीन्याबाबत मालवनप्र खलिला आला आहे.” परशरामपंतांनी खलिला बाचून दाखिविला.

“ पंत, त्याना परतीच्या जाबात लिहा – दैवि करून आमच्या आबासाहेबाचा केलासबास झाला आहे. आम्ही कुल एखत्यार आहेत, तुमचे पूर्वीप्रमाणे चालून् तो खलिला रामजी नाईक ठाकूर याच्या मार्फतीने फिरारी दबाराला पाठवून घ्या.”

“ जी ” चिटणीस गोव्याच्या विजई अलेनिओ पायस-द-सदे याला खलिला रेख लागले.

“ मामासाहेब, रायगडीची खबर आली आहे.” संभाजीराजे शेजारी बसलेल्या हंबीरावाचा म्हणाले.

“ कसलीं बं ? ”

“ गदावर येसांजी कंकानी नायकवडीच्या पदतीनं काही आसामी परम्पर दस्त केल्या आहेत. त्यात कान्होजी भाऊवलकर, शहाजी भोसला आणि मोरेंगंतंचे चिंगंजीब निळोपंत आहेत.”

“ घेस क्येहें कंकानी ” हंबीराव समाधानाने म्हणाले.

“ आता रायगडी कूच हेण्यार्ही एक मनसुबा पुणा करावा म्हणतो आम्ही.” संभाजीराजांनी हसत हंबीरांना गोघळात टाकले.

“ हुक्म ल्यावा. जी असलं ती जोडीम पत्कल आन्ही.” हंबीराव विचारागत आले.

“ बधा तर खं ? ” म्हणत संभाजीराजांनी कारभान्याना नजर-झारा दिला.

हाती सरपोसंबंद तबके घेतलेले खिदमतगार एक असे येऊन बैठकीलाला तबके टेकून निघून गेले. त्यातील पुढे ठेबलेल्या सर्वांत मोरुचा तबकावरचा सरपेस संभाजीराजांनी हटविला. त्या तबकाला हतसर्ष देत ते कारभान्याना म्हणाले, “ द्या त्याना.” त्या तबकाले जरीफाई, शेला, तलवार असा साज होता.

“ काय करतासा हो ? ” म्हणत हंबीराव लागवारीने उठले.

“ छ्या. मामासाहेब, शक्य असत तर चौ-दरवाज्यापासून पायथ्यापर्यंत लाल फरासी अंथरत्या असल्या आम्ही तुमच्या वाटवर ! ” संभाजीराजांनी त्याना बोलूच दिले नाही. कारभान्यांनी समार घरलेल्या तबकाला हंबीराव हात लावत म्हणाले, “ हो मनसुबा हुता व्यय ? ”

संभाजीराजांनी हातस्पर्श दिलेले दुसरे तबक कारभान्यांनी म्हळेबी घोरपडांसमोर धाले. “ म्हळेजीबाबा, आजपासून पहाळ्याची सरनीकरी तुमच्या अछवलाई देत आहेत आम्ही. विश्वास आहे तुम्ही ती संताजी, बाहिरीच्या मरदीनं संभाजाल.”

“ जी.” म्हळेजी आणि त्यांचे पुत्र संताजी-बिहिरी मुज्जा देत ल्यबले.

हत्यारे, पेहराव, कडी, तोडे देऊन संभाजीराजांनी रावजी यांडीत, आनंदराव, रुपाजी, जोत्याजी-अंतोजी सर्वांचा इतमामी माताजी केला. पन्हाळ्यावर नवे किल्लेदार हवालादार नामजाद केले. ते बघताना सर्वांना वाटलेले की आपण रायगडावरच आहोत !

“ चला. फैजेची दरपती नजोखाली यालू ” सर्वांना बोर घेत संभाजीराजांनी सदर सोडली. सांव्या-प-हाळ्याड आता मावळ्यांनी कुलून उठला होता.

एका गोटाची दरपती बाकाच्यांन नजोखाली खालीत खाशा मेळवाने संभाजीराजे चालले. त्याना हात खाली ख्याला वाव मिळू नवे असे अदबुजेरे झालू लागले. मावळतीच्या तपाने चालत ते सर्वांसह कोकणदरवाज्यावर आले. दूरवर विसाऱ्या मसाईद्वि पठार काढवून आले होते. शार्डे कुर्वली पडली होती. बावटक्याने उठविलेले झुळूचे खांव गणरातना दिसू लागले. “ हो ५ हां म्हणता काळ्या ढांची छपी कोकण दरवाज्यावर चालून आली. पावसाचे टपटपीत शिंतोडे उतरू लागले. डोळे आव्रम्भू आपाळ निरखत हंबीराव म्हणाले, “ वजीव घरलाय. निगाव. ”

“ मामासाहेब, मुगापूर्वी पन्हाळा सोडला पाहिजे. आता फैजांबंदी मानजोगी झाली आहे.”

“ त्येच म्हन्तो आमी. एकदा आबाळ धरलं की जागचं हालू देणार न्हाई.” संभाजीराजांमागून पायच-न्या उतण्णा-न्या हंबीराजांनी सल्ला दिला. आभाजाची कैद तोडून वालिवाची झड तडतडत कोकणदरवाज्यावर कोसळू लागली.

“ म्हळेजीबाबा, गड राखून सावधानगीं असा. आम्ही निरोप देताच कोठीचे कैदी घरायी पहाचात बंदेबस्तीने रायगडी पाठवा. येतो आम्ही.” संभाजीराजांनी न्हलोर्जाना खांदापेट दिली.

पन्हाळ्याच्या चौदावाज्यावर नगो चौधडांची झड उठली. शिंगाच्या ललकाच्या पुढल्या. हात छताशी नेत राजांनी पन्हाळ्याला मान दिला आणि एका झेपेतच रिक्क भरून ‘ चंद्रावत ’ नावाच्या जानवारक मांड जमविली. चंद्रावत नावासरखाच्या होता. – चंद्रंरंगी – सफेद. वीस हजार जानवूर्बन, बांडा मावळा पाठीशी घेत राजे हंबीरावासह चौदावाज्याबाहेर पडले. करदक्यावर चलीवर गड उतरू लागले. रायगडाचा रोख मनी ठेडून आज पुऱ्या साडेतीन सालांनंतर ते रायगडाकडे निघाले होते! काय काय घडले होते आणि नक्केत या साडेतीन वर्षात ?

गेल्या आबासाहेबांचे कालीजेवेथी बोल राजांच्या मनी तरारून उठले –

“ नंजिन्यावर हबशी मांड ठेवून, खेदेचिर टोपिकर जलदुर्ग उठवू देत नाही, आज ना तुऱ्या औरंगजेबाची हक्स दखलेनेत उत्तरणर याची जरा चिंता ठेवा. त्यासाठी मावळाला लहा ! ”

“ हे असं लांबळच्या पल्ल्यांचे बोलणं आम्ही दोनच मुखांतून ऐकलं. एक अबासाहेबांच्या आणि दुसरं थोरल्या आऱंच्या.”

“ कुठं आहेत ते ? गेले ? नाही . . . ! ”

कानशिलाशी घिणणाऱ्या गडवाच्यादृश्य त्यांना शब्द ऐकू येताहेतमेव वारले

“ तुम्हास येणा देणार आई थार आहे ! ”

“ जी. आम्ही मावळाच झालो आहेत आता.” एका अनामिक बळाने संभाजीराजांचा ऊर ठासून भरला. हातपंजा उठवून त्यांनी भर दमाची टाच दिली. चंद्रबत खिंकाळत चौटापांक उथळला. वारणा नवी पार करून, बतीसिंशिराळ्यांमधी संभाजीराजांची फोड कळाड प्रोतावर आली. पोहिला तळ पडला. द्ये, शामियाने उडले. मुद्यापाकासाठी खानसायांनी दाढी चुलवाणे उठवून आगच्या शिळगावत्या. त्यावर बढलेली भुणी एटदू लागली.

तळाचा देख टाकून परणाऱ्या संभाजीराजांना हंबीररात्र कुणबाऊ पायेणे म्हणाले, “ युवराज, एक अर्जी हाय. न्हटलीसा तर घालू पायशी.”

“ मायासोहेब, असं दसरी का बोलता ? सांगा की कोण अर्जी आहे.”

“ आमी चाकर. मानसं. पायशी सोडून भागात न्हाई. क्यनं एका मजलंवर आमचं गवठान हाय. मर्जी कळील तर कुलेवीचं – वागेशीरीचं दर्शन करावं. गिरजापरी हात वर्णन करावंत.”

हंबीररावांचा गवरन प्रेमा बघून संभाजीराजे गहिवरून आले. त्यांच्यासमोर येत म्हणाले, “ माफ करा मामासाहेब, आम्हीच आमच्या सरलळकराच्या कुलेवतेचं दर्शन कराण्याची इच्छा करायला पाहिजे होती. तसं मनीही आलं होते – पण ... तळबीड हे महाराणी मातोशीरीचं पासेर असल्यानं संकोच केला पण ... आम्ही जरुर येक आल्या घरी हात ओलेल करण्यास.”

हंबीररावांची चर्या उजळली. ते तयारीसाठी युद्ध निषून गेले.

संध्याकाळ धरून पर्यास एक घोडा तळबीडच्या वाटेला लगाल. संभाजीराजांनी हंबीररावांच्या वडिलांच्या – धारोजीच्या छातीसमोर माथा टेकून मासच मोहित्यांच्या वाडल्यात प्रवेश केला. देवघरातील कुलदेवी – वाघेशीरीचे दर्शन घेतले. देवीला चोळीखणाचा साज दिला. एत्री हंबीररावांचा माजधरी खणात संभाजीराजांना घर धरलेलेच्या हंबीरराव, अनंदवारव, रुपाजी, शंकराजी यांची पांगत बसली.

पहाट धरून सोरे तळबिडाहून निषून तळावर आले. दहा-बारा निवडीचे मावळे उचलून संभाजीराजे स्नानासाठी कुण्णा-कोयनेच्यासाठी जम्म घेत असतात. त्याचा वसा

योतद्याराच्या हाती फेकले. डेच्यात जारु बघणाऱ्या संभाजीराजांना नमस्कार करीत एक कफनीधरी गोसावी सामोरा येत म्हणाला, “ युवराजाच्या बेटीसाठी आम्ही गोसावी मल्हारबाबांच्या मठातून कोरटीहून आलोत.”

“ बोला. मल्हारबाबावते ऐकून आहोत आम्ही. कसे आहेत ते ? ”

“ मुखरुल आहेत. बाबांचा युवराजांना खासा संशावा आहे.”

“ कसला ? ”

“ बाबांच्या मठाच्या मारालू तर्फच्या नाडेली गाव अग्राह असता दिवाणात अनामत झाला आहे. त्यामुळे मठाची आबद्दा होत आहे. तेहु... ”

“ का अनामत झाला आहे अग्राही गाव ? ” संभाजीराजांनी तपशील जाणव्यासाठी सवाल केला.

“ कै. स्वामीचे, ही रीत कराभारात नाही यास्तव गाव अग्राहत केला आहे” असे आजाप्रच आले होते बाबांना.

“ काय म्हणता तुम्ही ? आबासाहेब तर घर्मिस्यांच्ये सारे बेरे चालवून होते. गोसावी, यात काही घालमेळ आहे. तुम्ही शांबा थोडे, आम्ही जातीनंच येऊ बुवांच्या दर्शनास ! मठाची व्यावस्था लावून देऊ. निधिस्त असा.” संभाजीराजांनी हात उठवून मठशिव्याला निरोप दिला.

दुपारचे थाळे होताच तळ उठला. फौज पुढच्या मुकामाला कूच होऊ लागली. हत्तरारी शिंबंदी थेऊन हंबीररावांसह संभाजीराजे कोरटीच्या वाटेला लागले. पुढच्या पुकामावर फौजेला मिळणा असे सांगून वरनाई वेळेलेन मौजे कोरटी हे गवठाण आले. ओड्याचा काठ धरून बसलेला मल्हारबुवांचा घड नबोर्स पडताच हात छातीशी नेत संभाजीराजांनी मांड मोडली. पायी वाट चालू लागले.

चिवाळ्यांच्या बंदिस्त कुडायाने घेप टाकलेला मठाच्या कवाडात दाढी - जटाधारी शोत प्रसव मुद्देचे मलताडुवा शिखणांसह उमे होते. त्यांच्या नितल पायावर, आपला माथा ठेवीत संभाजीराजे म्हणाले, “ बुवांचा प्रसाद असावा.”

“ उठा युवरा ५ ज... ” छवरपतीच्या आठवणी तो कैरागीही भरून आलला होता. त्यांने आपला थरथात हात युवराजांच्या टोपावर तेवला. बाबांच्या पाठीशी होत संभाजीराजे मठात गेले. बैरागीबुवांच्या वरणांशी बरमले.

“ युवराज, छत्रपती गेले. आम्ही बैरागी. जम्मणाच्याला एक ना एक दिवस जाण पडत हे मत्त्य असूनही छवरपतीच्या जाण्यान कष्टी होते. तुम्ही तर त्यांचे पुत्रच आहात. तुमचं दुःख आम्ही जाणू शकतो. पण विचार धा – जित्या लिवाना कर्तव्याची जाण देण्यातारीच सूर्यीन मृत्युची योजना अननादी कालप्रसून मांडली आहे. छत्रपतीच्यासारखे जीव तर ही जाण पिळवान् पिळवाना देण्यासाठीच जम्म घेत असतात. त्याचा वसा

सांभाळा. मुख्य राखा. माणसं जपा. छन्नतीच्छाहून मोठ कार्य उठविण्याचांच्या वाणीतून मनबंधणी करा.” जसा मठाशेजाहून वाहणरा ओढाच गोसावीवाहांच्या वाणीतून घळखळत होता.

घुप दिवसांतर कानी पडणे ते बैरगी बोल ऐकून संभाजीराजे मनशांतीने भरून आले. म्हणाले, “ बुवा, आम्ही आपची असेल ती कुवत पणास लाव. मुख्य प्रजापत्यासाठी, माणसं जपण्यासाठी. पण – पण आजासाहेबांनी केळ आहे तिकं आमच्या हातून होणार नाही. आम्ही त्यंचे पुर आहोत. आमचा वडबू आम्हास माहित आहे. आपले आशीर्वद आमच्या पाटीशी असलेवेत.”

मलहाऱ्युवांशी जिव्हाळ्याची चर्चा करून संभाजीराजांनी कोरटीचा मठ सोडला. त्यांचे मन समाधान पावते होते. दुडक्या चालीने दौड घेत असताना ते हंबीरावांना म्हणाले, “ मामासोहेब, कन्हाडकैच्या देशाधिकारी भानांनी गोपाळांना पत्र देण्यास संगा विटणिसांना –

“आम्ही गोसावीविहांचे दर्शन घेतलं. संभाण प्रसंग झाला आहे. बुवा सदाकृती, प्रामाणिक ईश्वरभक्त आहेत. मैंने नाडोली गाव त्यांचे पठास अग्रहर करून चालविणे. उजू व हरकवत न घेणे.”

“ जी. ” हंबीरावांनाही तो नियंथे ऐकून तमाधान वाटले होते. ‘ चंद्रावत ’ फैज गाठण्यासाठी आडक्या वाटेने बाईच्या रोखाने दोडत होता ! संभाजीराजांचा मेळ पडताच फैजेचा तळ एक मुक्काम करून वाईहून हल्ला. महाबळेश्वरांने, इडोंडीच्या घाटाने प्रतापाडच्या खोरीवर आला.

बुलेदेवता भावानीचे स्थान असलेल्या प्रतापाडचे शिखर दिसताच मान लवती करून संभाजीराजांनी त्याला वंदन दिले. वरकड फैज याटामाथ्यावरच ठेवन हंबीराव, रुपांजी, महादर्जी, रायाजी-अंतोजी अशा शेळक्या मर्दान्यासह, पाचशे धारकी वेळन ते खोरीत उत्तरले. भावानीची पायथूळ घेण्यासाठी प्रतापाडच्या बाटेला लागले.

प्रतापाडच्या पायथ्याशी असलेली, जीनीच्या टेळ्यावरची अफळकूची उसळीत कबर दिसताच संभाजीराजांच्या हातवे कायदे आखडले गेले. चुंरंगी कबरीवर नवर खिळलेले दुवाराज हंबीरावांना म्हणाले, “ मानासाहेब, आबासाहेबांच्या हातून मण लाभेला छाननी भाववानच ! आपल्या दरबारपाची चाकरी करीत तो इतर कुठेही कामी येता तर त्याची एक्ही भरीव नामोळिणी मारे ना उरती ! ”

“ जी युवराज, आपी एवढं लात दिमतीला हुतो शोलचा धन्यांच्या पर – पर आगामीनंदी कळी माग शावला नाई त्याचा. मान्यं काय, पावसाठी अकळवानात येतात आगान जात्यात. पर धनी त्ये धनीच ! ” महराजांच्या आठवणीने हंबीरावांचा आवाज घरत्यासरखा झाला.

आगामीनासाठी आलेल्या प्रतापाडाच्या किल्लेश्वरासमवेत त्याचे पायव्या चढत संभाजीराजे गडपाढ्यावर आले. केलदरेश्वराचे दर्शन घेऊन बालेकिल्लत्याकडे जाताना

किल्लेश्वराला म्हणाले, “ आईच्या पूजेची सिद्धता करा. आम्ही थोडा समय आहेत इथं. पुढं निवांतपणी येणार आहेत.”

“ जी ” म्हणत किल्लेद्वार भवानीच्या पुजान्याला गाठण्यासाठी निष्ठून गेला.

दुपारचा प्रहर टप्पला होता. हात-पाय क्षाळ्याले संभाजीराजे बालेकिल्लत्याहून बाहेर आले. तटबंदीच्या लात होत एकेचं उत्सेच्या रायगडाच्या रोखाने बघत उभे राहिले.

“ देवळाकडं बलायचं न्हवं ? तुपी जालेय सम्दी पूजंची ! ” हंबीरावांनी संमितले.

“ चाला ! ”

सललखांसह युवराज भवानीच्या मंदिरात आले. स्वहस्ते देवीची पूजा बांधून तीर्थ-प्रसाद घेतला. गडावर एक फेर टाकून भरूच्या मळवटाने ते सर्वांसह प्रतापांड उत्तरले. आला मनाला ओढ होती फक्त रायगडाची.

पायथाटातील फैजेला मिळून संभाजीराजे महाडावर उत्तरले आणि मुक्काच्या पावसाने घसकपसी झड धरली. वीस हजारांचा माणसमेळ पार धाराबाली झोडपून निष्ठूलगला. फैज खिळून पडली.

“ युवराज आले ५ ! ” खबर कडकडळ्या विजांनी रायगडावर पावती केली !

गडगांडांची चौकिबंदी करून आलेले पिलाजीमामा यांच्यासह संभाजीराजांच्या सेव्याला मिळाले. मुक्काने भोगा देवाच हंबीराव, पिलाजीमामा यांच्यासह संभाजीराजांच्या कौजेने घाड्यावरचे पाणशिंतोडे इटकले. हल्लावरद पावल्यांचा पाणलेट रायगडाकडे निघाला. पाचाडक्या वेस येताच रायशिंग, नगरी, चौधे यांची दिंबड उसळली. आला तर करवाळांच्या हस्तकांशी इथ्या मुक्काबल्याचा प्रसंग येणार होता.

कमरेची व्यानंबद तेवा उपसूत आधाडीला असलेल्या संभाजीराजांनी तो हात तसाच उंच उठविताच पाठ्याचा मावळी लोटातून, मुक्काने भरले आधाळकी थरकून जावे असा एवढोष उसळला – “ ह ह ह ५ म्हायेव ! ”

प्रचंड वृक्ष डाळालत, चौकितात येणांचा हत्तीसमोर, कुन्या उठवीत कोलखांचा तांडा याचा तसा मालसांबत हा सदरार पाचाडाच्या वेशीवर आपल्या मेळासह संभाजीराजांना आडवा आला. दोल्यांत पक्षल उत्तरलेले संभाजीराजे घोडा फेकीत खास पुढे झाले. खुद मालसांबतालाच त्यांनी अंगावर घेतला.

तलवारीच्या चार चौकाताच संभाजीराजांनी त्याला घोड्याबळन खालच्या चिखलात उतरविला. आडवा निखलला. बांधे फुटताच पायथात्या मुसंदा उछालावा तसी युवराज सलखांची फैज पाचाडात घुसली.

“ मामासोहेब, तुम्ही असेच गड चाढून येसाजीकाकांना गिळा. पुण्या गडाची चौकिबंदी करा.” चढव्या घोड्याबळांचे तेक रायगडाकडे रोखून संभाजीराजांना पिलाजीमामाना आज्ञा दिली. आपला जमाव घेऊन पिलाजी रायगड चढूलगले.

हंवीराच, आनंदराव यांच्या सोबतीने संभाजीराजे थोळत्या आंकेच्या छत्रीचवळ आले. मांड मोहून त्यांनी मोजडऱ्या उतरल्या. अंगावरची वस्त्रे खिजलेले युवराज, मृगधारांनी भिजलेल्या छ्रीमासमोर आले. आपला माशा त्या छत्रीच्या पायशीवर ठेवलेल्या अंगासाहेबांनी तो कर उचलवासा वाढेना. “भुजवा पाणसीचिच हात कळून थोळत्या युवराजांचा उमदा देह थरथरला. मोजवा निकारने त्या चिंब पायशीवरचा माशा त्यांनी वर घेण्यातला. तसे पायीच संभाजीराजे खारेसेवाड्याकडे नियाले. मासाहेब पुतळाबाईचे दर्शन घेण्यासाठी!

वाडाची सदर येताच तुळईला टांगल्या घाटेखाली येऊन ते सुन मनाने उभे गहिरे. एखादा पुतळाच चालतो आहे असे वाटावे तसे जड पावली आतल्या दहरणीदलानाकडे निघाले. दालनाचा दगडी उंवरठा ओलांडलाना त्यांनी मन कांधून घेऊले. आत पुढळाबाई, एका झारेक्षाशी पाठमोऱ्या उम्या होत्या. पांढऱ्या वर्णामुळे त्या जिजांकच्यासारख्या विस्त होत्या.

“मासाहे ५ ब, आम्ही आलोत ...” दालन शहारले.

जशा होत्या तशाच पुतळाबाई पुखावर औंजळ चढवीत उम्या अंगी पदगदूलागल्या. नवाप्रमाणेच उबळ असलेला तो जीव अनिवार शोकाने घसा काळजात भरून आला. “आपलं उजाड कपाळ एवढऱ्या वर्षांनंतर भेणाऱ्या युवराजांना कसं दाखवावं? ” या एकाच कोंडीने पुतळाबाई पुसमटल्या होत्या! तशाच उम्या होत्या.

पावलगणिक टपकण्या आसवांचे भान नमलेले संभाजीराजे पुढे होत पुतळाबाईच्या जवळ जाऊन कळवळून म्हणाले, “आम्ही - आलेत मासाहे ५ ब.”

पदराने लेळे निपटी पुतळाबाई वळल्या. त्याचा केतकळी फटकटीत मळवट वरघाताना कुपीतीरी तोपीचे धारदार टोकच आपल्या छातीवरून आडवे ओढल्यासारखे संभाजीराजांना बाटले. क्षणापूर्वी बांधलेले मन त्यांच्या कळवून निसरले. “आबासाहेब आपल्याबरोबर केवढे मोलांच काहीतरी घेऊन मेळत! ” या विचारानेतर ते उजाडपणाच्या भावनेने शहारलेच!

मस्तक चणांवर ठेण्यासाठी वाळू बघणाऱ्या संभाजीराजांना थोपवून मिठीत घेत पुतळाबाई उमसल्या, “असं कसं आलं हे युवराज! स्वारी तुम्हा-आम्हाला न भेटा गेली! हचात वागा झाली! आता जीव थकला! ” त्या ममतेच्या मिठीत संभाजीराजांना वाटले, “आम्ही - आम्ही तुमच्या पोटीच उपजतो तर ...”

कक्षल्यांतरी विचारने शोकावेगा आवरल्या पुतळाबाईनी धरत्या खांवांनी संभाजीराजांना तसेच समोर घेतले. गद्दन खाली घातलेल्या युवराजांना त्या बांधील बोलल्या, “मान वर-स्त्या;”

संभाजीराजांनी मासाहेबांच्या नजेरेला नजर विली. क्षणापूर्वी वरच्या आभासारखी दादून आलेली मासाहेबांची नजर आता पार निवळली होती. त्यांच्या डोळ्यांत जसे देन सर्वच उतरले होते.

“आहास ‘मासाहेब’ म्हणता. एक माणण ऐकता आमचं? ” त्या आवाजाला थेट महाराजांची झाक आली होती.

“जी, माणण का, आज्ञा झाली. ” तसली पोच नसलेले संभाजीराजे अदर्शीने बोलून गेले.

“तर मा ही आमची पहिली आणि शेवटची आज्ञाच माना. आईच्या माळेवर हात ठेवून सांगा ती पाळू घूऱून.”

“जी, पाळू.”

“शैळवा इंठ, स्वारी गेली आता - आता जिण संपवाव म्हणतो आम्ही! आम्ही स्वारीच्या मोजडऱ्यांची दोलूत असारी घेऊन अग्री भक्षण करणार! सती जाणार! सिद्धता करा.” दालनाच्या पोकळीत नजर रोवलेल्या प्रतीकाबाई मृतीसारख्या दिसू लागल्या. प्रतापाडांच्या मंदिरातील! निश्चल, निधिरी.

उत्तराच्या निशाणासारखे डम्पळेले संभाजीराजे त्यांच्या पायामेवती मिठी घालत हवाशा सुंदरताना घुणाले. “काय बोललात हे मासाहेब! कसली आज्ञा केलीत ही आहाला! ” त्यांच्या खांद्यावर हात ठेवलेल्या वरच्या मूर्तिला यातला एकही शब्द काही ऐकू जात नक्हता.

“गडाचा बंदेबस्त झाला आहे. टाकीनं निष्ठू यांवं.” येसाजी कंक आणि पिलाजीमाया यांचा निरोप मिळताच पाचाड सोंडून संभाजीराजे हंबीराचासंह रायाड चढूलागेले. त्यांच्या माणूट पाच हवार मावळा गडचीली लागला. चितू दरवाज्यासमोर येताच संभाजीराजे शब्दकरते. “जेव्हा इशून नियालो तेळा दोबर महाराजसाहेब होते अणि आज ...” थरथरत्या हाताने त्यांनी दरवाज्याच्या उंवरक्काला स्पर्श करून आत पाय ठेवला.

हंबीराचांनी इशूरात केलेले भोई पावसाच्या सरी तरु लगाताच रिकामी पालखी घेऊन युवराजांना गाठीत होते. हातपंजा डेलवून ती नाकप्रत संभाजीराजे दरहीच्या झाडखाली आसारा घेत होते. सरी सुपार होताच युन्हा डगचीला लागत होते. पाठ्या मावळा घोणाड्याच्या खोली पांथरून पावसाला दाद न देता गड चढत होता. लहाना दरवाजा मागे पडला. रयाडाचे आधारी मंदीर दिसू लागले.

काउपरल्या गंगासागरवर नजर टाकून संभाजीराजे मनोच्यात आले. तिथे गडाच्या अठगा कारखांचांतील माणसेच माणसे दाटिने उमी होती. त्यातून पांढऱ्या गलमिसांचे येसाजी कंक पुढे आले. ते मुख्यासाठी कुकळार एवढाचात झेपने पुढे होत संभाजीराजे

त्यांचे पाय शिवता शिवता म्हणाले, “येसाजीकाका, तुम्ही आशीर्वाद थारवा आमहाला !” त्याना वर घेत कंकानी छातीशी लावले. गहिवरला म्हातमा पायावर ठेवावा “किती योळ लावलीसा हो ! पात्र रथा येली गडाची. बंत वर आलसा ! ज्येवढ कोलांठ्या मारनार हुत लेसी अडकवृत्त टाकलंया. हो गड अदुर ताळ्यात च्या अम नेवारु जुपील लावा खू.”

“लावा बघू नाही येसाजीकाका, लावदू म्हणा. आमही एकटे काय करणार ? ”

आबाजी सोनदेव, येसाजी कंक, हंबीराव, पिलाजीममा, आनंदराव, रूपाजी, मदारी, चांगोजी काटका, जोत्याजी केसरकर अशा हिमतीच्या माणसांनी मेळ धरलेले संभाजीराजे गडदेव जादीश्वराच्या दर्शनाला चालले.

“युवराज गडावर आलेण !” ही खबर मिळालेली माणसे झुंडीने येऊन इतर्फा उभी राहिली होती. वरुन पावसाच्या सरी आणि भोवतीने माणसांचे झाडते मुजेरे आपलेसे करीत संभाजीराजे जागदीश्वराच्या मंदिद्वारात आले. शिवपिंडीचे दर्शन करून होळीमाळाने ते महादावाज्ञात येताच पुण्या तीन महिन्यांनंतर आज रायाडुचा नागरखाणा पाहिल्याने दुडदुडला !

समोर सिंहासन होते— श्रीचे, फिकामे होते, धन्याशिवाय पोरंके दिसत होते.

एक एक पारकल टाकलत, कुणाजातीरी मापू चालत्यासाठेसे संभाजीराजे सिंहासन चौकात आले. याच दरबारी ते हात बांधून ‘आरोपित’ म्हणून पेश आले होते. त्याच जागी ते क्षणभर दिल्लद्यासारखे झाले. “आबाजाहेब, आज – आजही आमही बांधत्या हातानी इथे राहू ! आरोपित म्हणून. तेव्हा घेटली नाही ती सजा आज घेऊ, तां गर्दीनीं. ‘पण – पण – तुमची सफई खडी होत नाही !’ असं या सिंहासनावरून एकवार तीरी ऐकवाल आहास ? ” सेरंभे झालेला संभाजीराजांची नजर चौकक्षर भिरभरली.

क्षिराक्षिरीत आडपडे, कनाती फक्त वाच्यावर सळसळत होत्या.

तसेच चालत ते सिंहासनाला मिळणाऱ्या सोनपायच्या चढू लागले. हंबीराव, आनंदराव, येसाजी, मदारी सारी माणसे दम रोखून त्यांच्याकडे बघतच राहिली. आजवर दरबारी माणनि त्या पायच्या अशा कळीच कुणीही खडले नकहो.

जिये युवराज म्हणून संभाजीराजे बैठक घेत होते ती पायची येताच ते थांबले. आपलेच बसते रूप त्यांना दिसून गेले.

पुढे होत ते थेट सिंहासनासमोरच अमे राहिले. दरबारी चौकातील माणसे अमच्या झाली. एकमेंकाकडे भांबावृत टकमक बघू, लागली. त्याना वाटले युवराज असेच गैरिकाजी सिंहासनावर बसणर की काय ! त्यांनी शास रोखले. सोनेरी असल्यामुळेच समोरचे धुऱ्ये सिंह निष्णण भासत होते. वरचे छत्र डळमळते वाटत होते.

या क्षाणी संभाजीराजांना भोलवर जाणवले, “ ऊरोखरच आता या अगत आबासाहेब नाहीत ! ”

संभाजीराजांनी कमरेच्या हस्ताचा रेशमबंद उक्कला. म्हान कपाळावर लावून आपली तस्त्वावर त्या चरणसनावर ठेवली. गुडधे टेकून महाएजांच्या पायावर ठेवावा “ किती योळ लावलीसा हो ! पात्र रथा येली गडाची. बंत वर आल स्थावा. मिट्याचा डोळ्याने मूकपणे ते म्हणत होते. “ महाराजासाहेब, आता तुमच्या हाताच नाही पण पायचुलीचं बळ आहाला द्या. आमही एकटे आहेत ! ”

माणसांनी भरल दरबारी चौक ते हृदय हेलावणे दृश्य बघत होता. त्यातील कैकंकांनी आपल्या माणसांचा समोरच्या सिंहासनावर संभाजीराजांना बसवूनही याकले. हेच संभाजीराजे कधी काळी दिलेच्या गोटात गेले होते हे कढू सत्य त्या माणसांनी माणाच्या तळ्यात पर गाढून टाकले आणि युवराजाना पदरी घेणाऱ्या शिवछपतीच्या आपण यत - चाकर आहेत हे सिद्ध करायचे ठवून टाकले. त्याना त्या उंचावरच्या भव्य सिंहासनावर बसणारा समर्थ राजा होता. संभाजीराजांच्यांसरखा भर उमेदीचा, ताडा, लडाऊ, कदददार आणि सर्वीत अधिक म्हणजे गेल्या छवगतीच्या प्रेमाखातर, शान-शान गरखण्यासाठी प्रसंगी जिवाचा सुंगा उडवायला रिद्द असणारा. त्या सिंहासनाचा डोल राखणारा. मानातील शिवछपती त्याच्या रूपात बघता येतील असा – त्यांच्याच तकाचा. संभाजीराजांनी माणाच्या उमाळीने, आपला अनेक प्रसंगाशी टक्कल आलेला माण सराजासनावर टेकला होता. तो आपल्या मनशांतीसाठी. त्याने जमल्या माणसांनी म्हणे अनु मने मात्र कवळ झाली. तीन महिने सुना असलेल्या त्या चौकात आज शास भरत होता. चौकाला जाग येत होती. सापवळलोकाना आजारी महाराजांचे मनभरे दर्शन घडले नव्हते. मंचकरारेहण केलेल्या रामाराज्यांचे मुख विसले नव्हते, पण आज त्यांच्याच येळावून आलेला राजमुरुष त्याना सिंहासनावरूळ हववा तसा बघायला मिळत होता.

सोयाचाही आपली त्यांच्या हस्तकर्तना अव्यातर सारे समजले होते, फक्त महाच्याचे एकच उमजले नव्हते, राजा हा प्रजेसाठी असतो. भाराभार खलवते करीत बसण्यासाठी नसतो. शेवडो भावभेरे डोळे आपल्यावरच खिळले आहेत याचे काहीच भान नसलेले संभाजीराजे सिंहासन चौथ्यन्यामारून महाराजांच्या खासेवाड्याकडे जाणाऱ्या माणवी चालत निघाले.

महाराज बसत ती खासेवाड्याची सदर आली. कैउकीवरचा छवपतीचा जामा, टेप, चोळणा, हस्तो हा तवकात मांडलेला साब ते बघतच राहिले. त्याना वाटले क्षणात त्या साजातून चालत्योलते आबासाहेबच खडे होतील. हात ढांदाभेटेसाठी पसरते करताना म्हणतील – “ लेकरा, कुंठ गेला होतास ? ”

त्या बैठकीला अदब देऊन जा आंतर ठेवून संभाजीराजे सदरेत बसले. दरबारी चौकातील माणसे एक एक करीत पालवून दरवाज्याने सदेला रुजू झाली. त्यांतील चांगोजी काटकराला युवराजांनी फर्मिले, “ चांगोजी, नवराण्याचं एक साजात्वक सिद्ध करा. ”

“ जी । ” चांगोजी निष्ठून गेला,
“ कोण कोण आसारी दस्त केलीत केलीत तुम्ही ? ” येसाजीकाकांकडे आणि
मामासाहेवांकडे बघत युवराजांनी विचारले.
“ बापूजी माळी, सूर्योजी निमक, भाडवलकर आन् घाटो. ” पिलाजीमार्हानी
तपशील दिला.

“ घरांवर नवीकरा चढवून बाळाजी चिटणीस, त्वेचा मुलगा आवजी आनु फर्जदिचा
हिंगेजी बी बंद केलाय. ” येसाजी स्थगाले.

“ ठिक आहे. कंककाकाका, तुम्ही चलाईची जहाली केलीत. नाहीतर ... ”

“ लई कडवलाव आमी हेच्या तिक्क्या चालीला. गडाचं दरवाजे बंद काय
करत्यात. धन्यभवती पापा काय चढविल्यात. एवढा मानसू हाय आमच्या दिमतीला पर
सवूद इच्छाराला न्हाई कुनी आमारनी कशानं कसं क्खावं म्हून. ”

“ तुम्ही अडचणीचे होता त्याना काका. नेकीची अडगळ वाटली त्याना. ”

जामदारी दालनाकडून चांगोजी तबक घेतलेल्या खिदमताराप्रसह आलेला बघताच
संभाजीराजे हवेचारावांता स्थगाले, “ चाला. मामासाहेब, आमच्या संगती या.”
सदर सोडून ते बोहे पडले. सातमहालच्या रेखाने चालू लागले. मासू हंविरवत,
चांगोजी आणि तबकधारी चालले.

युवराज येताहेत हे बपून सातमहालच्या कुणिणिंत कालवा उठला.
महाराणी सेव्याराबाईच्या महालाचा दरवाजा तर करकरत बंदव झाला ! त्या बंद
दरवाजायासपरे आलेल्या संभाजीराजांनी हंविराचांकडे बघितले. त्या नजेचा मतलब
पकडत हंविराच पुढे आले.

“ दरवाजा खोला ५ ! ” हंविराचांचा थापेबरोबर दरवाजावर आदलेलेल्या त्याच्या
पगटीच्या चंद्री कडवाचा ‘ खट ’ असा आवाज उठला. म्या थापमारू थापा
दरवाजावर पडल्या.

आत कसली तरी कुञ्जबूज चालली होती. दरवाज्यावरहे निस्तरेश शब्द येत होते –

“ ... आमची आण आहे. जाऊ नका ५ ! ”

“ सोडा ५ सोडा आमहाला ५ ! ”

बच्याच वेळाने दरवाजा खोलला गेला. समोर राम्याजे उमे होते ! त्याची चर्या
ठडवेली, तांबूस दिसत होती. जशी आजबवर घातली होती तशीच त्यानी साद घातली,

“ दादामहा ५ राज ! ”

झापा येत संभाजीराजे त्याच्याजवळ गेले. पाय शिवायासाठी वाकणाच्या रामराज्याना
“ बाबाजे ५ ! ” म्हणत आवेगाने त्यानी जवळ घेतले. त्याना थोपवून ते म्हणाले,
“ धावरू नका. मान वर व्या ! ”

डवडबलच्या डोळ्यांनी आपलच्या घिपाड दादामहाराजांकडे बघत दबलच्या कोंडेलच्या
रामराज्यांच्या तोंडून कुचमले बोल होलपटन बाहेर आले, “ तुम्ही – तुम्ही आमच्या
मासाहेवाना ... माणार ? ”

ते ऐकून आगार काटा सकलेल्या संभाजीराजांनी पापकोटीच्या दुःखाकेने
रामराजांचे मस्तक एकदम पोटाशी पडू धाले. नको ते ऐकल्याने त्याचा उपा देह तोठला
होता. रामराजांच्या पाठीवर फिणणा त्याचा हात सांगत होता, “ कशाही असल्या तरी
त्या मासाहेब आहेत आमच्या. तुम्ही आमच्याहून थोळे असता तर – तर आज त्यांच्या
समाधानासाठी आमाहेच जेवंदीने पेश झाले – असतो त्याना ! ”

रामराजे हसत होते. त्याना थोपवून शांत करीत संभाजीराजे म्हणाले, “ सम्भू व्या.
शांत व्या. आपलच्या दादामहाराजांचा तो नजरणा स्वीकारा. ”
रामाजांनी तबकाला हात दिला. दोळे पिण्णाच्या हंबीरामांचे पाय शिवले.
रामराजाना बरोबर घेऊन संभाजीराजे सकवारबाईच्या महालाच्या रोखाने चालू
लगाले. आपलच्या महाली-अंत: पुरात देव्हनाचातील बुल्देवता वाढेश्वरीसमोर. मस्तक
टेकलेल्या सोयराबाई आंगर गदादत होत्या. त्याना वाढेश्वरी कलळी नव्हती आणि
संभाजीराजे चांगोजीची बाट बघत होते !

“ उण ५ ठण ३ण ” पहाटवाच्याबरोबर कानी येणारे नाद संभाजीराजे ध्यानपूर्वक ऐकू
लगाले. मधूनच त्या नांदत पक्षाचा कालवा मिसळत होता. जादीक्षण्या मंदिरात
काफक अरती फिरत होती. छातीशी हात नेत तिला युक्ताजांनी मान दिला.
हातातब्याचे लक्षण घेऊन शाळनामा हटवून त्यानी मचक सोडला.
खासेवाङ्गाच्या सुखदालात ते रात्री ब्राच वेळ तळमळले होते. उत्तराशीला
केवळतरी त्याचा डोळा लगला असावा. हे आठवताच त्यांनी पहाचाला साद घातली,
“ कोण आहे ? ”

एक धारकरी पेश आला. हात-तोड आवळण्यास ठी हमाराकडे जाताना त्याला
आज्ञा गिळाली, “ जरा चांगोजीना पेश पाठव. ”
थोड्या वेळात पोसाने हात-तोड पुसणा-चा युक्ताजांसमोर चांगोजी पेश झाला.
“ एवढेचा फाटंचं का याद करावं ? ” या विचाराने तो बावचळला होता.
“ चांगोजी, पाचाडच्या सदरेवर मासाहेबांच्या रिवाजाची घाट वाजते की नाही ? ”
चांगोजीची उलीमुली झोप पर उडली !
“ जी. ” तो चाचरला.

“ गोंधळलात का ? ”
“ थोरलं धानी आच्यारी पडलं आन् तो सिवाज कवा बंद पडला ध्यानी आलं नहई
कुनाच्या ! ” चांगोजीने खोरे ते पेश केले.

“ व्या ! म्हणजे इथवर मजल गेली होती म्हणायची ! काटवर, कुलचारांचे रिवाज असे सुखासुखी बंद पडत नसलात. ती वाजतो असली की थोल्या मासाहेबच या पंचक्रोशीत वावताहेत असं वाटत, आजच पाचाडात उतण आणि तो रिवाज चालता होईल ते करा.”

“ जी.” चांगोजी लकून जायला निघाला.

“ आणि जाताना हत्यारी पहाचांचा एक मेणा घेऊन या.”

“ जी.” चांगोजी निघून गेला. संभाजीराजे झरोवयातून पाचाडाच्या रेखाने बघत राहिले. पाचासाच्या सरी कोसळत होत्या. लांबचे का ५ ही दिसत नव्हते. तबकातून वापराणे काही तीरी घेऊन एक कुणबीण आत आली. तबक चौरंगीवर ठेसून म्हणाऱ्यी, “ भाई निकेमाना हार्दित.”

“ पाठवून दे त्यांना.” संभाजीराजांनी तबकातील कटोरा उचलला. ते हुलम्याचं माडंग होतं ! दागत पिलाजीमाया उभे होते. हातचा कटोरा तसाच खाली ठेवून संभाजीराजे “ या.” म्हणत पुढे झाले. मागाचे पाय शिवताना त्यांचे मन येसुवाईच्या आठवणीने भरले होते.

“ युवराज, तुमच्या कविल्याचं कसं करायचं ? पोर पा १२ हड्डबदल्येय तब्बेतीकडलन. सज्जा वरीस जाले तुमचं दशान नव्हाई तिला.” पिलाजीचा आवाज धोगरला.

“ मागासाहेब, आमच्या कपाळेरेषेबोर आमचे पाय फिराहेत. सोडेतीन वर्षांनी आज ते रायगडाला लागताहेत हे बघाताच तुम्ही. शुगारपुरी माणसं पाठवून बोलावून य्या युवराजीना. केशवर्पंडित, उधो योगदेव आणि कर्वी कुलेशानाही येण्याचे निरोप या.”

“ जी ” पिलाजीच्या चर्यवर फार दिवसांनी हसे तरळले.

“ त्ये का ठेवलासा ? य्या की.” तबकातील कटोन्याकडे हात दारखेत पिलाजीमामा मायेने म्हणाले.

“ जी... ते ” संभाजीराजांना कसे आणि काय बोलावे सुचले नाही.

“ येतो आगाही. आजच फुराकड मान्यं धाडतो.” पिलाजी निघून गेले.

कटोन्यातून उठणाऱ्या वाफाकडे संभाजीराजे बघत राहिले. एक कोवळा चेहरा त्यांना दिसूल्याला. भवानीबाईचा. “ केवळक्या झाल्या असतील त्या ? आणि युवराजी ? मामा खण्णाले तब्बेतीच त्याच्या. हेय येसू, खां आहे तुम्ही म्हणता ते की, ‘ आम्ही आमच्ये वाईंग रानवाच्याशी बांधल आहे. तुम्ही एकल्यानच नाही. तुमच्या धाकल्या बाईनीही ! तुम्ही निदान आपल्या धरी तीरी आहात, त्या ... ? ’ ” नगरच्या किलस्यात कैदेत असलेल्या दुग्धावाईच्या आणि मदनसिंहाच्या आठवणीने संभाजीराजांची घालमेल झाली. हात पाठीशी गुंफीत ते भयाण एकटेपणाच्या जाणिवेने अस्वस्य फेर घेऊ लागले. तबकातील माडांग तसेच निवत चालले.

स्मान घेऊन, देवमहालातील भवानीचे दर्शन करून संभाजीराजे वाड्याच्या सदरेला आले. जमले सदरकी त्यांना अदब देत कमरेत लवले. युवराजांनी बैठक घेतली.

“ भोगलाईतून औरंगाबाबेकडील खबर आहे. आज्ञा होईल तर - ” राघो स्वानंद दफतरदार बोलले.

संभाजीराजांनी मंजुरीचा हात उठविला. खबर सदरकी ध्यान देऊन ऐकू लागले.

“ दिल्ली दरबारं दलखनसुभा शहाआलम यास परत बोलावून घेऊन त्यांच्या जारी खान जेहान बहादूर कोकलताश याला नामवाड केले आहे. औरंगाबाबेत उतरलेला खान पौजबंदी करीत आहे.”

कायाळी अठी धरलेले संभाजीराजे चिंताकांत आले. महाराजांच्या निधनाचा समय धरून हा अर्धव्याप्त बदल होत होता. शहाआलमांने सुमेहर असताना कर्वी औरंगाबाद सोडले नव्हते.

“ दफतरप, मोगलाईच्या तोंडावरच्या किलेदरानंा या बदलाची पैरे य्या. ताणी कडेकोट गांधून साक्षात्कारानी राहण्यास लिहा.”

“ जी.” सधो स्वानंद लवले.

“ मापासाहेब, पन्हाळ्याला जापूढ पाठक्यू महोर्जीना कैदी खाना कराखाच्या निरोप धाडा.” संभाजीराजांनी हंवीरावांना संगितले.

“ जी. जामदारखाना, दफतरखाना, जवाहिरखाना समद्यास्ती मोहरा हार्दित. त्या दुट्याशिवाय गड राजता होत न्हाई.” हंवीरारावांनी करारभाई लेकांची कुवंबणा माडली. गडाची ही सुद्धा नोकेबंदी झालेली एकताना संभाजीराजे कणाऱ कर्वी झाले. मा निधिशृंखल म्हणाले, “ सरलखन, तुम्हीच कारखान्याच्या प्रमुखांच्या साक्षीने मोहरा तोडून ठाका. साच्या बारदारांच्याची तपशीलवार यादी सिद्ध करायला सांगा प्रमुखांना, आणि आबांजी, तुम्ही सुरनिसी दफतर हाती य्या.”

“ एक तक्रारी अर्ज आहे स्वाक्षी.” राघो स्वानंदनी दुसरा मामला पूढे धातला.

“ कुणाचा ? ”

“ बैलहोगल तर्फेच्या मुरोडचे देसाई माणकू रुद्राप्या यांचा.”

“ काय म्हणतात माणकोरी ? आम्ही त्यांना पन्हाळ्याहून लिहिले होते की,

खंडणीचा तह महाराजाहोबांनी केला आहे: तसाच चालूवू म्हणून.”

“ त्याबदल नाही त्यांची तक्का. माणकोरी खंडणी बसूल करून बेळगावतेहेच्या कटोराईच्या इमारतीच्या देखरेखीसाठी व तनख्यासाठी देतात. सच्या आपले अधिकारी विठ्ठल ही त्या भागातून खंडणी म्हणून मध्येच कैसा बसूल करताहेत. त्यामुळे कटोराईच्या भरण्यात तू पडत आहे.” राघोपतंनी तपशील दिला.

“ दफतरदार, त्या विठ्ठल हीला करून चालूवू म्हणून घेणाऱ्या वाराता करण्यास

उम्हास काही एक संघर्ष नाही ! पुढी मुरोड तर्फेच्या भरणा तुम्हास मुलाहिजा नाही.”

“ तसेच माणकोरींग लिहा - कटोराईच्या भरणा तुम्हास पूर्वीप्रमाणे करणे. तूट - तसदी न देणे.”

“ जी.”

सदरेकरची माणे संभाजीराजांचे सावध, तोतडीचे आणि अचूक निणवे ऐकून मनोमन समाधानी होत होती.

“ पाचाडऱ्याचा मासायबांचा मेणा मनो-न्यायाची आलाय.” चांगोजीने पाठविलेक्या धारकन्याने पेश येत वर्दी दिली. संभाजीराजे बेटक सोहून उटले. माणूसेळ्याने आचार्डी मनो-न्यायाकडे चालले.

त्यांना बघताच ठाण झालेला मेण्यादून पुतळाबाई बाहेर आल्या. संभाजीराजांनी त्यांची पायशृळ घेतली. हंडीराव, रायोपंत, येसाजी, आनंदराव सान्यांनी मुजोरे भरले ! “ चलावं मासाहेब.” संभाजीराजांनी सातमहालकडे जाणाचा पालडी दरवाढ्याकडे हातरोब दिला. बिंदगीचे सारे सोरे मंगसागरात अणण केल्यासाठ्या पुतळाबाई चालत होत्या. सकवाचाईच्या महाली येताच त्या म्हणाल्या, “ युक्ताज, जरा रोजोपाच्याना बोलावून घ्या. स्वरिंचे धर्माख्यापणे करायचे जे जे राहून गेले आहे ते त्यांच्या सल्लचाने आस्ही करणार आहेत.” त्यांचा आवाज आभाकातून उत्तल्यासाठ्या वाटा होता.

संभाजीराजांनी बाळभट राजाणारायांना वर्दी दिली.

“ शास्त्रीबुवा, ” सकवाचाईच्या महाली ते रुज्जु शालचावर पुतळाबाईनी त्यांना प्रश्न केला. “ स्वार्मीने कोण कोण विधी राहून गेले ? ”

“ स्वार्मीने अंत्यसंकार ‘ भडाग्रांने ’ झाले आहेत. त्यांची शास्त्रशुद्ध मुंज झाली होती. संस्कार शास्त्रशुद्ध ‘ मंत्राग्रांने ’ व्यायला पाहिजे होते.”

“ तुम्ही असतानाही ते झाले नाहीत. काय समजावं आस्ही ? ” पुतळाबाईच्या डोळ्यांत सात्त्विक संतापाची शाक चमकली.

चरकलेले राजोपाच्ये घारीने म्हणाले, “ आस्ही असाणाचा प्रश्न नव्हता मासाहेब. त्यांमध्या संस्काराना लेण्यु म्हणून पंत्रामासाठी युवराजांनी आवश्यकता हेती.”

“ मग आता काय करता येईल ? शास्त्रार्थ काय सांगतो ? ” चुटपूट लागलेल्या संभाजीराजांनी विचारले.

“ अजूनही शास्त्रसंगत विधी करता येतील त्यार्थीचे.”

“ कसे ? ” कुठेतरी खोलवर सामाधान लाभलेल्या संभाजीराजांनी विचारले.

“ स्वार्मीची काष्ठप्रतिमा सिद्ध करून, युवराजांच्या हस्ते तिला मंत्रामी देऊन पिंडदान करावं लागेल.” संभाजीराजे आणि पुतळाबाई एकमेकांकडे बघताच राहिले.

“ ठीक आहे शास्त्रिबुवा, तुम्ही शास्त्रशुद्धणे सिद्धता करा.” पुतळाबाई निघराने झणाल्या.

“ जी.” राजोपाच्ये जायला निघाले.

“ आणि हे बधा, आमच्यासाठी एक मुहूर्त शोधा. आस्ही ... अप्रिभक्षण करणार आहोत ! ”

“ मासाहे ५ ब ... ” संभाजीराजे कळवळून काही बोलणार तोच हात उठवून तो डोळव्याप्त पुतळाबाई म्हणाल्या, “ हं- युवराज, तुम्ही कवन दिलेय आमहाला, आता पायशोळ्यांच काही बोलू नक.” शोतपणे पुतळाबाई अंतःपुराकडे निघूनही गेल्या. कोळेल्या घाशाने, त्यांची पाठमोरी मूर्ती बघणाच्या शंभूराजेंना कळून उकले, आवाजाहेब, तुमच्या जवानीचीही बळ आमच्या तारी नाही ! अशाच जायला निघालेल्या थोरल्या आंकुना तुम्ही रोखून धरलंत. आस्ही ! ”

संभाजीराजे सुन्नपणे आपल्या महाली फेर घेत होते.

“ धनी ३ ” आत आलेल्या शायाजी बोलता बोलता रुकला.

“ काय ? ”

“ पुस्तं आल्याली सकारस्वारी गड चहलेय ! ”

संभाजीराजे खिळल्यासाठवे झाले. आउवर्णिचा गंगासागर खब्बबळला. येस्वाईची रुपेच रुपे क्षणभरात डोळ्यांदुरून सकळून गेली.

“ चरू. ” त्याच वावली संभाजीराजे आधाई मनो-न्यायाकडे निघाले. मनो-न्याया दुसऱ्या मजल्यावरून नागेदवाल्यातून येणाऱ्या वाटेला त्यांवे डोळे खिळून पडले. केसाव पंडित, उथो योगदेव, चांगोजी, कट्टी कुलेश, पिलाजी यांनी धरल्या मेळातून एक पडदावंद मेण मनो-न्याया पायथ्याशी ठाण झाला. त्यातून दीड वर्षांच्या भवानीबाईंना छातीरी विलांत घेतलेली धाराक प्रथम उतरली. भवानीबाई उंचनिच मनो-न्यायाकडे डुक्कुडुक बघत होत्या.

मनो-न्याया दाडबंद उंबळ्याला हात लावून तो मळवटाशी नेत येस्वाई बालेकिल्यात आल्या. संभाजीराजांनी मनोरा सोडला. येस्वाई सातमहालाकडे गेल्या. मासहेब पुतळाबाई, सकवाचाई आणि होय - सोयराबाईच्यीही पायथ्यू मळवटी घेण्यासाठी !

भवानीबाईंना घेतलेली धाराक संभाजीराजांच्या प्रहाली आली. तिच्या काखेवून भवानीबाईंना आपल्या भुजेवर घेत संभाजीराजांनी म्हातारीच्या पावलाला हात लावताच ती फुटली. ओर्हीना राजाना जवळ घेत, त्यांच्या चर्वेवरून आपली धरथाती बोटे फिरवून ती कानाशिलाशी मोडत म्हणाली, “ किती सोकलास र ३ माझ्या ल्येका ! कशानं क्या क्या घडलं म्हानावं हो ! ” भवानीबाईच्या गालावर ओढ टेकणाऱ्या संभाजीराजाना बघून तर तिचे डोळे पाचवू लगाले.

“ ददमहराज ! ” ददमहराज्या रोखाने प्रेमभरी साद आली. रामराजांच्या खांद्यावर हात उवेलेल्या येस्वाई येत होत्या. उगवतीचा सर्व सांती घेऊन येणाऱ्या वासंतिक पहोटेसारख्या ! शात, निःशब्द, धीरांभर. त्याच्या चालीत थेट जिजाऊंकडे वक्षण आले

होते, डोळ्यांत पुतळाबाईचा निशाची. आपल्या स्वीरीकरणा बळं घेताच फदर औंजवील भरून त्यांनी वाकून त्रिवार नमस्कार केलता.

“ येसु०५... हा एकच, अनंत भावानंच्या भाराखाली वाकलेला, घोगट शब्द संशोधिराजांच्या तोंडून कसाती बाहेर पढू शकलता.

तो ऐकात्ता पदर ओढाशी नेत, तोंड डाव्या देंडाला भिडवलेल्या येसु०५ निशाणकाठीसारख्या उत्त्याउत्याच्या देहम थरथरू लागल्या. केवढे, केवढे वोलायचे असून एक – एकही शब्द दोघाच्याही तोंडून बाहेर फुटत नकळता. संभाजीराजांचा हात भवानीबाईच्या पाठीवरून तुसीता च फिरत राहिला – मन कुंठतीच !

धारत्या आभावाडाइन आशाही एकादशीचा दिवस कुत्रमत वर चढला. पंचकोशीतील माणसं जथ्यांनी राशगड चहू लगाली. एवढे माणूस गड चढत होते पण कुणिकी कुणिकी काही शब्दाने बोलत नवहते.

भल्या पहाटेच स्नान घेऊन जादीधुराचे, देवमहालोच्या भवानीचे दर्शन करून आलेल्या पुतळाबाई सातमहालोच्या सदरी ओळ्यावर मांडलेल्या बैठकीवर बसल्या होत्या. त्यांच्या अंगी हित्याकंच शाळूचा सौभायनेसु, गळ्यात काळव्या मणांचा पोत आणि कपाळी मेणामळत्या दाट कुकवाच्या मळवटाच्यी आडवी बोटे स्पष्ट होती. त्यांच्या पाठीरीशी येसु०५, धाराऊ असा जनाना उभा होता. समोर खालच्या मानेन संभाजीराजे, रामाजे, पिलाजीमाझा, हंवीराव, येसु०५, अनंदराव, केशव पंडित अशी पंडली खडी होती. शेवारच्या धांगाकात सोडलेल्या तांब्याच्या घटिकापत्रावर मधूनच नजर टाकित बाळभट राजोपाई मंत्रयोष करीत होते. नासिक-शंबवकून आलेल्या ब्रह्मवृद्धाच्या घोषात तो मिसळत होता. हरीने मांडलेल्या सुपे, दुड्या, तबके यांतील एक एक वाण उच्चरूस येसु०५ पुतळाबाईच्या हाती देत होत्या. भरत्या चुड्याने पुतळाबाई ‘सतीची वाण’ वाटत होत्या. वाण घेणारी सुवासीन आपल्या भरत्या मळवटाचा माथा यासाहेब पुतळाबाईच्या विमल चरणावर ठेवीत होती. तिला राजपुत्राडून आशीर्वाद मिळत होता – “ औंकारं च्छा ! सौभायकं च्छा ! ” सुवासीनी माथे टेकल्याने पुतळाबाईचे पाच कुकूमय झाले होते. नजर ठरणा नाही असे अपर अपर तेज त्यांच्या चर्यवरून फाकले होते.

राजोपाईच्यांनी एक सुवर्णलिंग त्यांच्यासमोर ठेवले. त्यात छत्रपती महाराजांच्या पांयंची सेवा करून अंगभर पावन झालेल्या, जरीनकूस असलेल्या, भगव्या मोजड्या होत्या. पुतळाबाईनी समोर स्वारीच उभी असावी तसे त्या मोजड्यावर गंध, हळदकुकूर, अशता वाहिल्या. राजोपाईच्यांनी विलेली दृश्यांची फुलाची औंकार अर्पण केली, हातूत्या तबकातील तेवत्या पंचमिनारंगांनी आणि ठोऱ्यांत तेवत्या देणन भावितांजनांनी समोरच्या अमेल दौलतीला ओवाढताना त्यांना वाटले या. मोजड्यांचार धडाघड

स्वारीच उभी राहील ! हस्तमुडाने म्हणेल, “ पुत्राच, किंकी बाहुत करता ? इचं चंद्रसुराईची, तारकामकंतांची एवढी निराजन तेदून आहेत – पण – पण तुमच्यावेईज ती पूर्ण नाहीत. लक्षकर या ! ”

“ मासाहेब, हात जोडावेत. जलसिंचन होत आहे.” बाळभट राजोपाईचे घंग थाबून घोगट म्हणाले.

पुतळाबाईनी हात जोडून डोळे मिटले. मंत्रयोषात पवित्र नदांचे शीतल जलसिंचन त्यांच्या प्रस्तकावर होऊ लागले. घटिकापत्र अर्द्धअधिक डुबेलेटे बघूस राजोपाईचे म्हणाले, “ चलावै... चलावै... ” चौधा मावळ्यांनी घटिकापत्राचे घांगळ उचलले. पुतळाबाई उठल्या. त्यांच्या पायांना मिठी भरत येसु०५ मुसमुसत म्हणाल्या – “ मासाहेड्ब ! ”

त्यांच्या डुर्मिळ्या पदरावर हातपंजा ठेवीत निर्विकार पुतळाबाईनी आशीर्वाद दिला, “ सौभायकं च्छा ! आपल्या युवराजांना – बाळराजांना सांभाळा. स्वारिचा गडमाणूस सांभाळा.”

सातमहालच्या सरत्या जोत्यावर असलेला दगडी खांब आला – ‘सतीचा खांब !’ रजनुती रिवाजाप्रमाणे सातमहालबरोबरच कारणिगांनी तो उठविला होता. अब विहिल्याने त्याची पूजा होणार होती. पुतळाबाईनी खांबाला गंध-फुले वाहिली. या खांबाला फारेने चालूत आलेला एक रिवाज होता. सती जाणाच्या राज्यांनी निधारपूर्वक आपल्या पळवटीनीचे कुंकुमलेलो एकदा का त्याला स्वहस्ते मढविले की तिची वाट फक्त चितेची. मांगांगे फिरणे नाही.

तो उमा खांब पुतळाबाईनी एकदा डोळाभर बघून घेतला. आपल्या माझ्याच्या मळवट त्यांच्या माझ्यावर देयासाठी उत्तेला त्यांचा उडेसंपत्र हात. क्षणभर लकला. संभाजीराजांच्यात गुंतवा झालेले त्यांचे मन आकोशेशून उटू बथत होते. मोळ्या निकाराने त्याला थोपवून पुन्हा स्थिरचिन झालेल्या पुतळाबाईनी मेणात मन घिसलेला आपला पावन पळवट वर्षन वर्ष वाट बघणाऱ्या त्या मानकरी खांबाला दिला ! जलालिंगेवाने ओलेल्या झालेल्या पुतळाबाईनी आपल्या कपूर्षीरूप हातांची ऑंजल चिन्द केली. राजोपाईच्यांनी त्या ऑंजलीत त्यांच्या भगव्या मोजड्या ठेवल्या. आपलीकी वृत्तप्राप्ती चालली ! तेजावी अमर सोबत करूणासाठी जातिवंत तेज चालले ! गलबलूम गेलेल्या संभाजीराजांच्या हातून रामराजाचा हात केल्या गळून पळल ते त्यांचे त्यांनाव कळले नाही. चालणे अशक्य झालेली त्यांची सुंद पावले परतून घासेवाड्यांकडे वळली. चक्र मावापी !

“ आकुसाहेब, मासाब ! ” न्हणत माणसेच माणसे पुतळाबाईच्या पायांनार धडाघड

लोटांगे घेऊ लागली. कशाचेही भान नसलेल्या उतळाबाई, आभाळ तुडवीत जाणाचा विजेसारख्या काळज्या हैदावर आल्या. उमा हैंदबोक माणसांनी कुदून गेला होता. काखोटांत पुंडरी, पाडो घेतलेली माणसे सतीला मान देखासाठी दाटली होती.

हैदाच्या मध्यभागी रचलेल्या उच्च चंदो वितेकवळ पुतळाबाई थांबल्या. चढण्यासाठी त्या वितेला चहवाजूनी शिक्क्या भिडविल्या होत्या. घटिकाप्राप्र काठापर्यंत डुबलेले पाहून राजोपाध्यानी ब्रह्मवृद्धना मंत्रघोष सुपार करण्याची इशारत दिली. सतीकवळ येते हात जोडून घणाले, “मासाहेच, मुहूर्धितिका भरत आली. कृत कुणा हस्ते घेणार ?”

“युकाजांच्या.” वितेकवळी नजर न ढकविला निर्धरी बोल आले.

मान डोलवीत राजोपाध्ये दाटल्या कंठाने म्हगाले, “क्षमा असावी. युकाज आले नाहीत इथ !”

“मतलव ? त्याना वर्दी द्या. सांगा – तुम्ही युकाज असलात तरी आम्ही राणीसहित आहोत ! आमची आज्ञा आहे. येऊन कृत द्या आमहास !” त्यांच्या डोलव्यांत जगदेवेपाचवळलेले पोत जणू उतले होते.

“जी.” राजोपाध्यानी आज्ञा पावती करायला माणूस पिटावला. त्याने पेश घेऊन संभाजीराजांनी आज्ञा शब्दावरहुक्षम सांगितली.

डोक्ये निमदून, बांधील मानाने आजाधारक संभाजीराजे काळज्या हैदावर रुजू झाले. पुतळाबाईच्या पावावर आपले मस्तक ठेवीत म्हणाले, “आम्ही आलोले मासाहेब !”

“औक्षवंत क्वा ! विजयवंत क्वा !” पुतळाबाईनी शेवटचा आशीर्वाद दिला.

“आमहास कृत द्या.”

“जी.”

“येतो आम्ही ! बालगांना-मूनबाईना संभाळा ! कधी प्रसंग आलाच तर आमचे हे रुप ध्यानी ठेवा ! पूर्व आहत तुम्ही आमचे. जादंब !” ओलेत्या, भरत्या पळवत्या पुतळबाई शांतपणे शिडीच्या पायच्या चहून चितेवर गेल्या. पूर्वीभिऱ्यु होत त्यांनी सतीवेठक घेली. महाराजांच्या मोजड्या क्षणभर मस्तकी भिडवून त्यांनी समोर ठेवल्या. कुलदेवीचं स्मरण करीत डोक्ये घिटले. पुन्हा कधीच न उपडण्याच्या निर्धारितं !

चहूबाईनी चढल्या माणसांनी सतीचा देव हंदवकांगांनी गळ्यापर्यंत रवला. मणामणाचे पायाण छातीवर तोलीत संभाजीराजे शिंदीची एक एक पायारी चहून गेले. रचल्या काण्डांतून स्थिर औंजळ फक्त दिसत होती.

उमाळा फुटून नये झणून ओढ दातांखाली दाजत माणून अलेल्या गोजोपाण्यांनी उचलू घरलेल्या तबकातील कर्पूरवडांची मूळ संभाजीराजांनी भरली. पाझात्या डोळ्यांनी ती पृथू सतीच्या औंजळीत सोडली. तिला तेवते नीरांन भिडविले. मुठीमापून मुठी त्या

ओंजळीत पृथू लागल्या. सतीला रक्काच्या हातून कृत गिळाला !! पेटसा चंदनकांगांनुन अनिष्टी आभाळाकडे झेपावू लगाले.

शेवटची भरली मृत तसीच घेऊन सुन संभाजीराजे शिंदी उताले. कुणाकडेही न वयथा थेट बालेकिल्याकडे खालमानेने चालू, लगाले. सतीला मानाची सलामी देणाऱ्या तोफाच्या बांगनी रायाडाच्या कानठल्या वसू लगाल्या. पहाराज गेले त्या दिवशीच रायगाडाने डोक्ये मिरून घेतले होते – आज त्याचे कानही जायबद्दी होत होते.

सातमहालाच्या जोत्यांशी आलेल्या शंख्यांनी अपार वेदनेने सुन झालेला अपला पाथा सतीच्या खंबाला असहायपणे टक्कविला. त्यावरच्या ओलचा कुकवाचा शिवांगांचा स्पर्श होतोच मात्र त्यांच्या अंगावर संक्षेप काटाच फिरला. भरत्या उमाळा उमदून आला. मुक्काणाच्या, कृत लागलेले मन आकंदले – “मासाहेत्य, मासाहेत्य !” बराच वेळ ते त्या खांबाला माथा टेक्कवून तसेच किंतीती वेळ सुन उमे राहिले.

“स्वरीनंच असं काळीज टाकलं तर इतरानी काय करावं ?” त्यांच्या पाठीशी येशूई केळ्हा येऊन उमा राहिल्या होत्या तेही त्यांना कळले नव्हते. खांबावरच्या माथा उम्बुन पायावडीच्या कापूरवड्या बधवताना संभाजीराजांच्या तोंडून बोल आले, “नाही त येतू, तुम्ही आमच्या पाणी असलात तरी आमचा सल तुम्हाला उमायाचा नाही. ज्या हातांन रपाड सोडताना आजक आही दहान्या कवळ्या घेत आले होतो त्याच हातावर कापरच्या बळ्या सोंडून आले आज आम्ही !” मंठे अभारी निरखीत ते आपल्या महालाकडे चालू लगाले.

जाताजाता त्यांची नजर सेशावाईच्या महालावर पडली. त्याचे झांसेके, दरवाजे बंद बघून एक खोल्याकडे त्यांच्या काळज्यात फिरली. “आवासहेबांच्या पायापासून दूर राहिलेल्या मासाहेब त्यांच्या मोजळ्या घेऊन चितेवर चढातात आणि त्यांच्या शेजारी बसून महाराणीपदाच्या अभिषेक घेण्याचा या मात्र महाली बसतात ! सतीला अखेचा मान द्यायलही त्या काळज्या हैदावर घेत नाहित ! काय आहे हा जगदेवा खेळ !” त्यांच्या या सधावालचे उत्तर जागदेवेकडे होते.

उपोषणचे ब्रत गोहून आषाढी एकादशीचा दिवस पुतळाबाईचा यास घेऊन मावळत होता.

अजाण रामराजांना कुणाही हताशी धरून काही उल्घाल करू नवे म्हणून संभाजीराजांनी थोरल्या महालावर चीकीपहारे बसविले. नेमवशा याच बाबीने सोयरावाई खोल्याकडे त्यावरच्या मेल्या. कुणी भेटीस आले की म्हणूलागल्या, “आम्ही महाराणी

नाही. कैदी आहोत.

याची कुणळुण कराणी आलेल्या संभाजीराजांनी येसाजी दाखाडळाना बोलावून घेतले. येसाजी रापराजांच्या खासग्राही तेनातीचे महाराणीचे विश्वासू. सवदर होते. त्याना समजावून देण्यासाठी युवराज म्हणाले, “येसाजी, थोरल्या महाली चौकी पहरा बसविला आहे तो सुखासुखी नाही. तो निर्णय घेताना आम्हाला काय वाटले. ते आमचं आम्ही जाणते. बाळ्याजे पोर उमरीचे आहेत. तुम्हास पूर्वांशमणे त्याच्या तैतीतच आम्ही लेवत आहोत. त्यांच्या भल्यावर नजर ठेवून असा.”

“जी. आम्ही त्याना कुणा बुन्याच्या हाती लागू देणार नाही.” येसाजी निष्ठून गेले. थोड्याच वेळीत हंबीराव, कवी कुलेश, केशव पडित, उधो योगदेव आणि खंडोजी बलाळ महाली वेश झाले. मुजरा देणाऱ्या खंडोजांना बघवाच शशांजांच्या कामकळी आठी धाली. तिचा मतलव ध्यानी आलेले खंडोजी मान लवती करून तातडीने म्हणाले. “स्वार्थीचा रसमज नसावा. आम्ही आमच्या चिठणीम बंधून्या वा बिडिलांच्या रद्दबदलीसाठी नाही आलो! प्रसंग बाका आहे. चाकर सेवेस चरणी तत्पर आहे हे संगण्यासाठी आलेत आम्ही.” बाळाजी खंडोजीचे बडील होते.

ते निधी बोल ऐकून संभाजीराजांचे डोळे उजलेले. खंडोजीसमरे येऊन आपला हात त्यांच्या खांद्यावर चढवीत ते म्हणाले, “हीच उमेद होती आम्ही तुमच्याकडून खंडोजी! तुम्ही आम्ही सांचांनीच खुप शिकण्यासारखं आहे या मामासाहेबांच्याकडून. नातीगोती दौलतीच्या सेवेआड येता कामा नयेत.” संभाजीराजांनी हंबीरावाचा गैरवर्ण उल्लेख केला.

ते बोलणे तसेच उचलत हंबीरावांनी आपल्या आणि गडावरच्या लोकांच्या मनसुभ्याकडे प्रिविले, “निस्ती नातीगोतीच का, काय बी सामने आले तरी थोरल्या धन्याच्या हा दौलतीची आवदा हुता कामा नाही. तुमीच आता निवाडा कराय पश्यजे काय त्यो?”

“कसला म्हणता सरलकर? ” शंपूराजांना त्यांचा अंदाज लागला नाही.

“धन्याविना मुल्यक असा कितौ दिस ठ्यायाचा? कारवारी शिका हाती ठ्याया पायजे तुमास्ती.” हंबीरावांची असंख्यांची इच्छा आणि कारभाराची अडचण पेश घालती.

“सेमापत ठीक सलाह देतो है. जबतक युवाज मध्यकागोरेहण नर्ह करते करोबर कैसे चलेग? ” कवी कुलेशांनी तिला जोड दिली. अर्थातच हा प्रश्न सर्वीत महत्वाचा होता. अजाण रापराजांच्या हाती कारभाराची सुने देणे शक्य नव्हते. त्याना हाताशी धरून सोयाराही काय करतील याचा नेप नव्हता. तसेच महाराजांच्या आसनासमेर नतमस्तक होणे सोपे होते पण त्यावर आरुढ होणे सोपे नाही हे संभाजीराजे जाणून होते. गंभीर होते ते म्हणाले, “आंग्हाला विचार करू द्या यावर. उधो योगदेव, सध्या प्रधानकीचे दफतर खोलेल्यू आहे. तुम्ही ते हाती घेऊन राबते करा.”

“जी.” उधो योगदेव हात जोडत लवले.

“प्रामासाहेब, आता पन्हाळ्याहून कैद असामी येतील. त्यांच्या निवाळाची मसलत काय? ” संभाजीराजे आपल्या मनच्या विचारवर आले.

“तपास घेऊन युवराजांनी आपल्या मर्जीनुसार निवाडा करावा लेंवा.”

“आम्ही तपास घेतला आहे. या घालेवलीत प्रलहाद निराजी आणि राहुजी हक्काक गोबले गेलेत. याची खात्रज्ञा झाली आहे आमची. त्या उभवांना मुक करावै म्हणते आम्ही.”

“जेसी पर्जी.” हंबीरावाना कुठेती हायसे बाटले. “चला कटीजी, जादीश्वाचे दर्शन घेऊन घेऊन घेऊ.”

कवी कुलेश आणि केशव पांडित यांना बरोबर घेऊन राजे बालेकिल्याबाहेर पडले. साचा गडभर श्रावणी उत्ताची उबदार, पिवळी किणुणे. उतली होती. त्यात पावसाने निश्चलंहि हिरवाई चमकत होती.

“प्राचे शिवयोगी आणि लांवाचा मठ कसा आहे? ” संभाजीराजांनी विचारले.

“जी. ठीक आहे स्पाळ. गणेशभूज जागेकर मठाचे बेरे चालवून आहेत.” केशव पंडितांनी शंगापूरळ्या शिवयोगांचे कुशल दिले.

जादीश्वाचे मंदिर आले. मोजळ्या उत्तरान कवीजी आणि पंडितांना पाठीशी घेत संभाजीराजे मंदिरचोकात आले. मान क. करून त्यांनी घंटानांद विला आणि पुढे जाण्यासाठी पाठकल उचलले. ते फरसबद्दीच्या दाढी काससवावर पडणार होते ते सावरून बाजूला ठेवीत त्याच्याकडे एकजोड बघताना राजे एकदम विचारात झाले.

“पंडित, कवीजी, आम्ही या हमचौकतील दाढी काससवासरखे आहेत! आमचे गाथासाहेब त्या समोरच्या गाथान्यातील देवमूर्तीसाठे आहेत! हे काससव कथीच गाथान्यात जाऊ शकत नाही. मंदिरात दर्शनासाठी येणाऱ्या भक्तांचे नमस्कार रुजू होतात ते गाथान्यातील मूर्तीच्या चरणांशी – तेच योग्य. आणि – आणि जाणते-अज्ञाणतेपणी का असेना पाय पडलात ते या काससवाचा पाठीचर! ”

ते घेऊन केशव पांडित आणि कवीजी पुढे असवस्थ झाले. अर्थ न लावता येणारी गहरी वेदानाच वेदाना राजांच्या डोळ्यांत दाढून आलेली त्यांना स्फृत लागली.

त्या काससवाला डोळ्यांत भरू घेत राजे कातर म्हणाले, “आग्हाला खेत पाठीवर पडणाऱ्या पायांची कथीच वाटली नाही! नमस्कार घायाचा तर आमचा वक्खू नाही! उधो योगदेव, सध्या प्रधानकीचे दफतर खोलेल्यू आहे. तुम्ही ते हाती घेऊन राबते करा.”

खंत एकाच बाबीची वाटे, या कासवाची नजर गाभान्नातील त्या मृत्तिच्या चणारी अहोरात्र खिलून पडलेली असते हे जाणणारा या उमा दोलीत एकही जाणकार नसावा ! आपटी आबासाहेबांना काय मानतो हे पारखवाचाची एकाचीही कुवत नसावी ! ” एक लोंबता, दीर्घ निःशास हमचौकात विला.

“ चात्र, ” म्हणत संभाजीराजे गाभान्नापापरी गेले. पिंडीवर बेळुळूने वाहून तीर्थ देऊन मंदिराबाहेर पडले. युवराज खासेबाड्यात येताच सदेवरच्या गिरजोजी आणि अजोंजी या यादव बधूनी त्यांना मुजरा दिला.

“ केळवा आलात गिरजोजी ? ”

“ हा असाच गड चढतोय आमी. नगरची खबर उचलली त्ये निगलोच. ”

“ कोण खबर आहे ? बोला. ”

गिरजोजी जग धूटमडला. मण उटक-उटक टप्प्याने त्याने खबर पेश घातली—

“ नगरच्या कोठीत ... धाकल्या युवराजीनी

अंगभर शहारलेले संभाजीराजे ताडकन उठत म्हणाले, “ काय झालं त्यांचे ? ”

“ जी. तसा फटका-दगा नाही. मुलगा आलय ! ”

कवीजी आणि पंडित यांच्याकडे संभाजीराजे बघतच राहिले. त्यांची नजरच जणू विचारित होती— “ सांगा. आम्ही त्या दाढी कासवासारखेच नाही काय ? किती पाय पडावेत या पाठीवर ? आम्ही इकडे मंचकारोहणाची चर्चा करतो आहोत आणि आमचा अंबुर – आबासाहेबांचा नातू— तिकडे मोगली केढेत नारच्या कोठीत जन्म घेतो आहे. ”

शास्त्री-पंडितांनी मुक्त केलेला, लिलितापंचमीचा मंचकारोहण दिवस उताऱ्याला. विचारपूर्वक शंभूराजांनी मंचकारोहण करण्याचा निर्णय घेतला होता. सविध मांलस्तान घेतलेले संभाजीराजे अब्दगिरे, गुरुवारदर, शास्त्रीपंडित यांच्या मेळाव्याहून खाशा मारानि सिंहासनचैथन्यावर येताच मानकन्यांनी दाटला दरबार, वाञ्याकर लवत्या उरुणासारखा मुक्तचासाठी हुक्कला.

आज प्रथमंडळाच्या मानकी सोनसभाजवळ कुणीही उमे नव्हते, काण हा राजन्याभिषेक नव्हता. मंचकारूढ होऊन गज्यसूत्रे आपल्या हाती स्वीकारत्याचा तो केवळ एक रिवाजी विधी होता. मुहूर्तिवळी प्रत्योषांच्या गजरात, सिंहासनाला नम्रभावे वंदन करून, त्याला उक्कनही पदपर्शी होणार नाही याची दक्षता देत संभाजीराजे राजआसंदीवर आरुढ झाले.

क्षणसमत्र त्यांचे त्यांनाच कळेना की आपल्या छातवानांकडे ठेंके चढीला का पडावेत ? उत्त न कळणारी, पूर्वी कधी न अनुभवलेली प्रचंड खळबळ का माजवी ? कानविले सणसणून का यावीत ? पाठीच्या काशातून भवानीचा पाजळक्कुला पोत सप्तसंक्रिते आहे असे का वाटावे ? गट्टन नागफळासाठी ताठ का व्यावी ?

नेहमी आगेपासे चावणारी, स्पोरच्या दरबारी चौकातील तीच हंबीराव, आनंदराव, येसाजीकाका, केशव पंडित, कवीजी, रायोपंत, खंडोजी ही माणसे त्यांना त्या पाय न्याहाळावेत त्येच ते दरबारातील मानकरी न्याहाळू लागले. बडीलयासे असले तीरी हंबीराव, येसाजी केक ही माणसे त्यांना आता भवानीबाईसारखी अपत्यवत वारू लगली ! या आसनावरून म्हणूनच त्यांना कवळून आले की, हंबीराव बोलताना वारंवार ओंठांबूच्या मिश्याखाली पालशी मूळ देतात ! येसाजी कंकांचे पांढेशुभ्र कानकाळे, मनचे बोलण्याची पौढी थारथातोत ! कवी कुलेश बोलताना मध्येच आपल्या हातांची सुडक बेटे न्याहाळवात ! खंडोजीची बाबाबंदी छातीवर तुटल एवढळा तपाचावत असते ! केशव रायाजी-अंतोजी बोलताना कृष्ण वर्षी घडांबाब दुमडत जाते !

सिंहासनाच्या साधावळ हाताला असलेला समतोल सोनतराजू दृश्यस पडताच शंभूराजाना आपलेलव स्पोरच्या दरबारात पेश झालेले आणेपित रूप शणम दिसले ! आज या क्षणी त्यांना पुते कवळू तुक्कले की, “ केवळ आवासाहेब या आसनाव हेतू म्हणू आमही सलाम सुटले त्या वेळी ! ”

साळेव विचार त्या तारजूच्या पारऱ्यांत समतोल सोहळून संभाजीराजांनी आपल्या दक्षिण हाताच्या पंजा शांतपणे उठविला. समोर आलेल्या शिके करंडाच्या आणि कळ्यारीच्या तवकाळाल ‘ राजा ’ म्हणून स्वीकृतीचा हातपर्शी दिला. राजंदाचा मंत्र होईपर्यंत सोनेरी मत्यमोर्चेल हाती घरला.

दरबारी मानकन्याच्या माराती बद्धावळकाना ते हातपर्शी देऊ लागले. रायगडच्या सलामी तोकांची कडकडती कर्ती भोवतीच्या टोपीकर, सिदी, फिरंगी, मोणल, कुतुब आणि इदल शाहांगाना जणू गर्जून सांगू लागली, “ मारठी दौलतीचा नजर टाकून परतणारे राजे हंबीरावांना म्हणाले. ”

“ सरलज्जर, दख्खनसुभा कोकलखाणानांन आपले दात दावायला सुखात केळी. अहिंतांडावर अन्यानक हमला घातला त्यांन. आजच गडाच्या शामजी केशव दप्तरदारांचा माणूस यानदेशातून आला. ” शिलेखाना, अंबाखाना, दाळ कोठारे यांवर नजर टाकून परतणारे राजे हंबीरावांना म्हणाले.

“ गडाच काही ... ” सेनापती चित्रक्रांत झाले.

“ नाही. काही नाही झालं. गड पायरोव्यान आहे. आपल्या किल्लेदारांनी निकानं खान परतविला. शामजीना पत्र देऊन किल्लेदाराना मानवस्त्र पाठवायला पाहिजेत प्रामासाहेब. ”

“ जी. दर्याकडीची खेळीबेटावरून एक कंगाळ खबर आलेय धनी. ”

“सिद्धाच्या प्रयूषीची असणा.”

“जी. आपला लई मोलका सांग मेला. मायनाक भंडान्याचा ल्योक. तीनसो असामी घेऊन खेल्या पंखवड्यापूर्वी शिद्याच्या उंदीली बेटावरत्या जलकोटावर गरीवा तेने छापा घातला. काळोखु गुह्य, जागा नव्यांची या गुण छाप कफला त्येचा. ज्ञार विसा माझूस अन् मायनाकाचा ल्योक हैंची शिंग काढून माजेह मिळी मुंबदला घेऊन गेला.” ती घडावेगळी शिरेच समोर उभी राहिल्याने हंडीरावांची घाठी दाटली.

ती वार्ता ऐकून शंभूजे सुन झाले. हाती आलचा तपशिलाकरून त्यांना खंदीरी बेटावरत्या जलकोटाचे महत्व कळून चुकले होते. खंदीरी अणि उदीरी ही मुंबईच्या चेतातील जवळ जवळ असलेली मोक्याची केते होती. मोक्या परिश्रमाने खंदीरी बेट कळज कळून महाराजांनी त्यावर जलकोटाचे बांधकाम सुरु केले होते. जे महत्व दरिण कोकणात मालवणाचा सिंधुदुर्गाला होते तेच खंदीरीला उत्तर किनारपट्टीत होते. या जलकोटामुळे मुंबई या मोक्याच्या दर्थिताणकावर जरब ठेवता येणा होती. हे खंदीरी तीन दर्थिताणत्या डोळ्यांत खुपत होते. जंजिन्याचा सिद्धी कासम, सुरेत्या मोगाल मुंबेदर आणि मुंबईचे टोपीकर. उंदीली धशत घालण्याचा या तीनही सरांनी प्रयत्न केला होता. त्यात सिद्धी कासम कापयाव झाला होता. त्याने सुरेत्या मोगाली मुंबेदराशी संधान साधून, “मी इथं आहे म्हणजे मुंबईच आहात.” या दांगासे घावले टाकली होती. त्या सुमेदराच्या मरीतेन्ह चिदी मुंबईच्या टोपीकरानाही हक्क तसा वाकवीत होता. दरवर्क चाचेगीरी करून, मराठी विनारपट्टीचा मुळूड जाळून लुद्दन पाहिजे तेळा मुंबईचा आस्पा घेत होता. टोपीकरानाही पाळवण्याच्या काठीने साप मारण्याचा होता! जसा टोपीकर, मोगाल, सिद्धी यांना खंदीरीचा जलरुग्म मलत होता तरी माठी दौलतीलाही उंदीरीवरची सिद्याची वस्तकण संधी साधेल तेळा बुडवायची होती. हे दर्दा पटात घेण्यासाठी ऊपलेले खाट भाण्डाण होते! चिवट सिद्धी, खवचत झेऊ याचे तिखर घाळाकाशी ऊपलेले!

“सरलळकर, मायनाकाना एक सांतवनाचं प्र घ्या. त्यांना लिहा, “तुमचे पूल गेले ते दैरवीच्या शिवंपिंडिकचे पूल गेले. आम्ही तुमचं बोर चालू.” सिद्याच्या विचाराने राजे घुमन झाले.

“त्यो हवशी मंजे दौलतीच्या पददाळा बुक्तडनारा उंदीरच हाय. मिळेल ये चाबालत्येय अन् जंजिन्याच्या बिळात लपत्रेय. एकडाव नक्षा उत्तराय पायजे त्येचा. हंडीराव चिडीने बोलले. “होय. मामासाहेब, आबासाहेबांना खूप तापदरा दिल्यात त्यांन हे आम्ही जाणून आहेत. एकदा मायनाक, दौलतजान, काहनेंजी, गोविंदजी काटे या सारांना वोलासून घेणार आहात आम्ही. सिद्याची बसकण उखडलयाबरीज दर्शकसही कौल देता होणार नाही.” बोलत वोलत महादरवाऱ्यात आलेल्या राजाना मुजरा देत चांगोजीने वर्दी पेश केली. “पन्हाळ्याचं केदी आल्यात गडावर.”

हंडीरावांकडे बघत राजे विचारात झाले. काहीतील प्रलहाद निरजी अणि राहिर्जीना मोकळे करून आमच्या भेटीला पाठवा.”

“जी...” पुढे काही ऐकायला मिळेल या आशेने चांगोजी रेणाळली. “निषा!” राजांनी मामल तिथेच तोडला. आवून त्याचे मन मोरेपांतसाठी व्याकुळले, पण राजाओठांनी ती व्याकुळला परतवून लावली. खासेवाळ्याच्या मदरेवर आलेल्या राजांना राधो सामोरे आले. त्यांच्या हातात बन्याच कागदी वळ्या होत्या.

“सर्व कारखान्याच्या मतेची केरिसंत सिद्ध आहेत स्वामी. फक्त रत्नशाळेची मोहर जोखांजीची अखल्यानं खांशांच्या साक्षीनं तुरावी असं सर्वांचं मत आहे.” रायोपत वळ्या चाळवीत म्हणाले. “ठीक आहे. दफतरदार, आम्ही जातीन सणाळ्या कारखान्याचा हिसाब-तपास घेऊ. सर्वांन सप्तज द्या तरी.”

रायोपत थोडे घुप्पल्याले, पण जाण्यापूर्वी कानी घालावं घणून तुटक म्हणाले, “राजापूर्हून टोपीकरांचे हेजिब आलेत आपल्या बक्षिसाची माणणी घालण्यासाठी.” संभांजीराजांची चर्या पालटली. आवाज करडा झाला. रायोपताना समज मिळाली, “त्यांना स्पष्ट सोंगा. तो पदराखाली घालतेला सिदी अगोदर हाकला मुंबईहून आणि मा या बक्षिसी मागवला! आमच्या सामनेसुद्धा आणू नका त्यांना.”

“जी.” वळ्या साकवत रोयोपत हल्लेत. त्यांच्या कानी जाता जाता इधरा पडला, “निरोपाचे विहे देऊन त्याना गडावरून काढावा. अधिक थांबूवू नका.” राजे हंडीरावांना काही बोलणार घडल्यात पहाचाची वर्दी आली, “पलादपंत आल्यात.”

“येऊ घा आत.” हातपंजा उठवून मंजुरी देताना यांचाची चर्या अनेक आठवणीनी वेहून गेली. आत आलेले प्रलहादपंत आणि राहिर्जी तिचार मुक्का घालावृद्धनी उंभे गहिले. विचित्र शांतता दादून आली. बैठक मोहून प्रलहादपंताच्या समोर शांतपणे येत शंभूजे म्हणाले, “घाबरू नका घेण्याधीश. आम्ही पहाळ्याची नुस्खा हातल्यालीचा त्यांच्या हातल्यालीचा वर तपस घेतला आहे आम्ही. तुमचं खूप उशिरा आलेलं तहाचं पत्रही पावलं आमहाला पेलवण्यावर. तुम्ही न्यायाधीश आहात. आमच्या मनचं न्यायाधीशांचे रूप तुम्हाले ठेबण्यासाठी पेश घेतलेल्य आम्ही तुम्हास. काही सुनवण्यासाठी नाही.” राजजासंदीवर बसत्यावेळी उतरले होते तसेच तेज सभांजीराजांच्या डोळ्यांत थरून आले. प्रलहादपंताना ढवकून काढणारे गजबोल त्यांच्या ओठांतून बाहेर पडले-

“राजमुद्रा धारण करणे आवासहेब गेले असता कट करून आम्हाल दस्तू करूणासाठी सुरुनीस-पेशवे चालून आले, त्या केळी आकृता खारा आधार दायला होता सेता तो तुम्ही ! तुम्ही न्यायाधीश होता. न्यायाल कौल देणे, अन्यायाल जाव विचाऱणे. उमंच करून या सरलकर मोहितेमांनी बजावलं ! आसला त्यापिळाला तो त्याच्या हस्ते – मैदानावर !

“मुलबाट जसे डॉगरकडे तसे राज्यात न्यायाधीश असे आवृद्धी मानतो. आल्या लागले तर आधार मुठल्यांन आभाळ कोसळेल याची धास्त वाटते पंत !

किमानपक्षी नकळतमुदा त्याच्या हस्ते अन्यायाची जोड करी होता कामा नये.”

प्रलहादपंत, राहुजी, हंबीराव सर्वीनाच बाटले प्रत्यक्ष महाराजाच तर समोर उंचे राहून बोलत नाहीत ना ?

आपल्याच विचारात, पाठीशी हात बांधून फेर घेणाऱ्या संभाजीराजांनी आगलं मन मोकळे केले – “पंत, ध्यानी ठेवा. प्रत्येक आशामिलां तीन मासाहेब असतात. एक जन्म देणारी नाळेढी. दुसरी पोण करून शेवटी ठाव देणारी पायतळीची घरती आणि तिसारी त्याच्या जात्या हयातीकर निरुत्या ठोळ्यांनी जाती नजर ठेवणारी न्यायमाउली.

“पहिलीचे डोके मपतेन भालेले असतात, तिला ऐव-दोष दिसत नाही. दुसरीला डोकेच नसतात. तिसरीला असलेले डोके बंद करून घ्यावे लागतात. का ? तर हाती धास्तेच न्यायाराजूच्या पाण्यांत माप घालताना भावेनेपेटी काही गफलत होऊ नये म्हणून. पंत, तुम्ही न्यायाधीश असून डोळ्यांवरची पटी खोलेलीत ! उम्हीची नजर जाया जाली. हातचा तराजू, सोडून तुम्ही सिये त्याच्या एका पारखात जाऊन बसलात ! बसलेले सारे तराजू खालून आही तुम्हाला इतमामां त्या पारखाबोलू घेत आहोत. तुम्हा असी गफलत आपलास मानवकाणा नाही. पुढू असा प्रसंग आमाराज्ञा नक्का आणू,

प्रलहादपंताच नेत्रकडा ओलावून आल्या होत्या. हात जोडून, पांडी डोलवीत ते भरलच्या मनी म्हणाले, “स्वामी, क्षमा असावी. आम्हास पश्चिमाप वाटतो झाल्या गैर बराबाचा ...” त्याना पुढे बोलवेना.

प्रलहादपंत, तुम्ही न्यायाधीश आहात याचीच ती निशाणी आहे. उद्यापासून तुमच्या अछवाचीची सुरु ताब्यात देऊन राबती करा !”

“राहुजी, तुम्ही गडावे सकारकामावरचे मुभेदर आहात. एजे कोण आहेत याची दखल घेण्यापरिस राजधानी गोपटी कझी गहील याची दखल घेत चला ! तुम्हीही तुमच्या दुभेदारी कामावर रुजू व्हाला.”

“जी” राहुजी आणि प्रलहादपंत मुजा देऊन जायला निघाले. कैलासवासी

स्वामीच्या काळ्यात असा प्रसंग कझी प्रलहादपंताच आला नव्हता ! तो आला असता तर... गलवलून गेलेले प्रलहादपंत तसेच फरतेले आणि तरतरा चालत संभाजीराजांचे पाय शिवायासाठी रुचू लगाले.

इतकन माणे हस्त एजानी त्याना थेपविले. वर घेत त्यांना खांदामेट देताना ते म्हणाले, “पंत, खूप जोडीग आहे तुम्हा-आस्ताव. आमच्या पाठीशी असा.”

समाधानाने प्रलहाद निरजी निष्ठू मेले. भालूचा हंबीरावांनीही निरेप घेतला.

विचारात राजे अंतपुरतील दरूणीमाहलात आले. तिथे येसूबाईंनी दुहाती तोलू धारेल्या भवानीबाईंच्या डुपीकर धाराळ सोनमुळे मढविलेली कुंची चढवीत होती.

“आ १ बा, आ १ बा” करून झेपवणाऱ्या भवानीबाईंना राजांच्या हाती देताना येसूबाई म्हणाल्या, “स्वार्णिना कठलं असेल धाकताचा बांडना मुळगा झाला आहे.”

दुगाबाईच्या आठवणीने ते दोन्ही जीव व्याकुळ झाले.

फेरित्यार खास कारखान्यांच्या मालमतेच्या हिसाब जातीने घेण्यासाठी एजे खासेवड्याबाहेर पडले. त्याच्या सोबत प्रलहाद निरजी, हंबीराव, येसांजी, शुनाथ नारायण, कवी कुलेशा, गहुजी, आवाजी सोनेदेव, चांगेबी अशी मंडळी निघाली. पावसाने भिजवल्या दाढी इमरतीवरलून श्रावणी उर्हं उत्तरल्याने पांडलर वाफा तंरू घेत होत्या. दूकर पाचाडात झडणाऱ्या घाटोंचे नाद कानी पडलाच छातीशी हात नेत राजांशी घाटेला मान दिला. त्यांच्या हाती एक नक्कसदार लाकडी संदर्भ होती. रत्नशाळा आली. राजांच्या साक्षाने मोहर तोडण्यात आली. फेरिस्त वाचले जाऊ लगाले. कारकून बादायनाचे माप करू लगाले –

पाचवो राती हिर, दोनशे राती माणकेके, एक हजार तोळे मोर्चे. एक एक कलम पडताळून आलयारीत बांदिस होऊ लगाले, फेरिस्त पूर्ण झाले.

फेरिस्तेरो देण्यासाठी रत्नशाळाप्रमुख बहिर्जी घाटो आल्याचा बंद करू लगाले. “यांवा बहिर्जी, हा सर्वांत मेलाचा डाग आत ठेणू या. त्याशिवाय रत्नशाळा पूर्ण नाही होते.” हातातील संदर्भ खोलून आबासहेब नेहमी छातीवर वाचवीत ती भवानीची कवळीमाला शंभूराजांनी बाहेर घेत कपाळाला भिडवून तुम्हा आत ठेवली. हिरे, माणके, मेलाचांना शोभा आण्यासाठी संदर्भ आलमरित चढल्ल.

एजे गडायच्या एजवाच जामदारखान्यात आले. कारकून नऊ कोट रुपये किमतीची चाली नाणी बजनावर मापू लगाले. त्यात पाच लक्ष रुपयांचे केवळ सोन्याचे होनवाहे. अनघट सोने नक्क खेडी, चांदी उडीच खंडी. सर्व कलमांचे बजन आले. होनांच्या सोनेमी दिगाकडे नजर टाकीत राजांनी रायेपांतना आज्ञा केली, “दफतरदार, सालीना दहा हजार होन प्रतापगडी आणि वीस हजार होन तुळजापुरे आई भवानीच्या सेवेस रुजू होतील असे कराण !”

ज्यान्या बळकावर दौलत उभी राहते त्या शिलेखान्यात राजे सर्वांसह आले. बाकाच्या तोडगांनी पाच्यात बांधलेल्या कलमाचे मोजमाप होऊ लागले – “ तीस हजार एकधारी तेणी, पत्रास हजार दुपारी; चाळीस हजार भाले, साठ हजार ढाली, चाळीस हजार धनुष्ये आणि आठा लक्ष बाण ”, असे हल्द्यार सातवणाला होते.

पाणंदर इल्हजलण्या त्या शिलेखान्याकडे बघताना राजे गंभीर झाले. त्या गशी आजासाहेबांची दूरदृष्टी सांग होत्या. साठवणाला हत्यारे होती. ती वागविणारे हात उभे करतायचे होते. उद्यान्याचा काळाला सामोरे जाण्यासाठी छप्रतीनी केलेली ती सिद्धता होती.

“ मलव्हकर, कककाकां, पावसाळा उलगाताच तवान्या सेन्याची सिंचनी करून ही हत्यारे राबती करायची आहेत. सर्व तफ्फळ्या सुमेदर-हवालव्यांना याची समज घ्या.” हेवोलताना राजांचे डोळेही धारी बनले होते.

ज्या कारखान्याच्या जोगावर सेवे दौडतात तो अंबारखाना-आला. इथे दाडबळे कोरुवांत धान्याच्या गोण्याच्या थप्या रचल्या होत्या. उंदीर-पुश्तीच्या बंदेवस्तासाठी जागेजागी चाप टाकले होते.

थप्या रचलेल्या कोठवांगून फिरताना अंबारखान्याचा प्रमुख तपशील देऊ लगाला. “ ही भातकोटी. सतत हजार खंडी दासतान आहे. जिरे दोन हजार खंडी आहे.”

डाळी, कडधान्ये, साबव, तंबाखू, यांची कोठारे बघत जाणाच्या राजाना आवासाहेबांचे शब्द आठवले, “ तुम्ही-आम्ही पहिले सेनापती आणि शेवटचे धारकरी आहेत. मावळा क्वा ! ”

आसपासवारखान्याचे दालन आले. कलमवार विभाग दाखविलाना प्रमुख सांग लाला – “ यात आलना-अहमदवाबादी एकलक्ष तागे कापड आहे. यात चार हजार पांढरी व एक हजार बन्हाणपुरी ठाणे, यात तीन हजार तागे सादिलवार आणि चार हजार तागे पेणी कापड आहे.”

ती सारी संपत्ती नजरेखाली घालून, पंजीखान्यात साखळदंडांनी जखडलेले हुलते हसी दासतानी केली ती का ? आपल्यांची ? नाही. ते जाणून होते की, सर्वात मोलाची संपत्ती आहे माणूस ! इथल माणूस ताठ गर्दीनं जागवा. आपले कुलाचार त्याला निर्वेध करता यावेत. यासाठीच त्यांनी आपल्या हयतीचा खंडाया उथळला.

आपल्याच विचारतदीत चालणाऱ्या राजाना युनाथ नारायण अद्वीने म्हणाले, “ कुडाळच्या देशाधिकारी गणेरामाचे पत्र आले आहे स्वामी.”

“ काय म्हणून ? ”

“ तेथील योगी नामदेवभू बाबरे यांचा काळ झाला. मागे वारस मुलगा आहे. त्याचे चालविले पाहिजे म्हणतात गणोराम.”

दसुराने कुडाळी पाठवून घ्या. अबाजी, तुम्ही ते दानपत्र नजरेखाली घालून त्यावर मोरव करा.

“ जी. ” युनाथपतंगा ते खेळताना समाधान वाटले.

काहीहीती आठव्याल्याने राजांनी दुसरीही एक सूचना रुपाशपतंगाने केली – “ पुण्याहून सुभेदर दामांजी युनाथांचा माणूस येऊन गेला आहे पंत. देहूच्या तुकाराप्रधुवांचे चिंतीच महादेवांचा आणि त्याचा भेष्यप्रसंग झाला आहे. महादेवांनाही एक खंडी ज्वारी आणि एक पातशाही होनाचे वर्षमास जोडून घ्या.”

“ आजा स्वामी. ” राजे धर्मस्थळे आणि संत, योग्यावर बारकाच्याने लक्ष देताहेत हे बघून सर्व मंडळी समाधान पावळी होती.

संध्याकाळी राजसमदेवर आलेल्या संभाजीराजाना दामोळबे सुभेदर वेकाजी निमदेव यांचे करभारी मुजरा देत फेणे आले. त्यांच्या पाठीशी एक तबक्कथाई होता.

“ आम्ही दामोळहून आलोत धनी. सुभ्यावर झालच्या मोत्याच्या वृष्टीचा नमुना, अजेप्रमाण साहेबव्यारांना दाखविल्यासाठी आणला आहे. ” कारभारी म्हणाले. कारभान्यांनी तबक्कथाच्याच्या हातातील तबक्कावरचा सरपेस हटविला. राजांनी ओंजवळभर मोल्ये तबक्कातून उचलली. ती निरखीत ते कवी कुलेशांना म्हणाले, “ केवडा चमत्कार आहे कवीजी, आभाळावृन्दुदा कथी कथी असे देखणे काळ्य उत्तरे धरतीवर ! ”

“ जी. मानो अगकाशमुंद्रीका मोतीकठा उत आया हे ! ” कवीजी ते दृथ्यवणी सौंदर्य निरुद्धीत म्हणाले.

“ कविराज, धरतीसाठी विरहव्याकुळ आकाशपुण्याच्या डोळ्यांतून सुटलेले हे अश्व आहेत. असं म्हटलं तर ? ” संभाजीराजाना ऑंजलीतल्या मोत्यांत दुर्गाबाईची मुद्रा तरळत्यागत वाटले.

“ स्वामी, बाकाच्यांचे दानपत्र मिढ झाले आहे. संमतीचे शिकायेतील यावे. युनाथपतंगांनी दानपत्र सामोरे घलत्याने संभाजीराजांनी ऑंजलीतील मोती तेबकात सोडले. लेण्ठी हाती घेऊन दानपत्र वाचले आणि त्याच्या अप्रभापी स्वहस्ते अखरमेती उमटविले –

“ मतं मे श्रीशिवराजपुत्रस्य श्रींशुभुजाज्ञ ॥
छपते: यद्योपारिलिखितं ॥ ल. श्री ॥ ”

“ खान जहानबहादूर जाफळंग कोकलताश दख्खनसुगा प्रति राजे शंभु उपरी विशेस – ” प्रलहादपतंगांनी मायना रेडला. अहिंवांडावरकून शिकस्त खालचानंतर बागलणांतील किल्ले सालेल्या फीच घालून बसलेल्या खानाला जाणन्या जरबी खलिल्याचा मजकूर राजे संतम मुद्रेने संगू लगाले –

“ संप्रत तुम्ही बागलणप्रांती घातला फैजी हेथोस इकडे पावला आहे ! एवढा पाऊसकाळच काय तो उल्लासाची आमाही वाट बघतो आहोत. खुल्या मैदानी तुमच्या हवातरचे पाणी जोखाक्षस खासा आमाहीच बागलणात उतरणा आहोत. बरे समजोन असणे ! ”

“ प्रलहादप्रांती, रेखल्या मजबुतावर वाढू शिवरून खरितावळी थेलीत सकवली. बांधु राजांनी जोखाक्षस खासा आमाहीच बागलणात उतरणा आहोत. बरे समजोन असणे ! ”

“ फिराणादून विजरहिचा खलिता आहे त्वापी. आपले डिचोलीचे सुभेदर मोरो दावाजीनी केला तह मोडलचाची तक्रा आहे विजरहिची.” प्रलहादप्रांती राजांच्या कानी घातले.

“ काय केले मोरो दावाजीनी ? ”

“ बांधु प्रांती सिओलिम भगात छाप घालून काही असामी दस्त केल्या आहेत सुभेदरांनी. डिचोलीदून जडजवाहीर घेऊन जाणरा एक किंवरी व्यापारीही कैद केला आहे त्वांनी.”

विचारात राजे फेरु लागले. के. महाराजांनी किंवरांशी तह केला होता. त्यात एकमेकांच्या मुलुखावर हमला करू नये असी एक अट होती. तसेच परस्परांच्या प्रदेशात निवेश व्यापार चालाका असा सुखव होता.

“ पत, मोरो दावाजीना दस्त असामी ताठडूने सोडल्यास लिहा. फिरुन आपल्या तंत्रांन तहाचा भंग होईल अशी हककत न करण्याची समज द्या त्यांना.”

“ जी.” एकाच बेळी कोकलुखानाला जब देणारे आणि आपल्या तुकळ्या अधिकांच्याला समज देणारे राजे बधून प्रलहादप्रांतीची मान डुलीले.

“ कुडाळांचं सुभेदर आल्यात.” पहाचाने वर्दी आणली. हातप्रजा उठवून राजांनी तिला मंजुरी दिली.

कुडाळचे देशाधिकारी गणोराम पेश आले.

“ केळ्हा आलेत गणेत्राम ? ” राजांनी त्यांचे कुशल घेतले.

“ आताच गड चाढले स्वामी. एक खास बाब कानी घालण्यासाठी आलेते.”

“ बोला.” राजांनी त्यांच्या पाणीभर नजर फिरविली.

“ पाटपांवी मौनीदुवा राहतात आपल्या सुख्यात. थोर ईशुपुरुष आहेत. थोरला स्वामींनी कनाटिकस्वारीच्या समझी त्यांचे दर्शन घेतले होते. स्वामी त्यांच्या बाबीने काही करणार....”

“ सुभेदर, ऐकून आहेत आमही मौनीबुवालहूल. जरूर त्यांचे ऊजित चालू.” राजांनी गणेत्रामांना विश्वास दिला. संतुष्ट होऊन ते मुजग देऊन बाहेर पडले.

“ पत, मौनीबुवांच्या मठाला वाजंती व भोई थासाठी सालीना निशाणी होन एकशे पंचवीस मुक्त्र केल्याचे कागदपत्र तेयार करा. बुवाना दिवाणी वजावाटा माफ केला आहे

असे त्यात लिहा. ही देणारी मठशिव्य तुरुतिरी आहेत त्यांच्याच हवाली पावती होईल असे बया.” राजांनी प्रलहादप्रांताना लागलीच निर्णय दिला.

“ राजे शिर्के आन् महालिक गड चढल्याहाइत.” आत आल्या अंतोजीने कव्यी दिली. मनाच्यी दफरी कामे तशीच सोडून राजे प्रलहाद निरार्जिना स्थानाते. “ चला, सामोर जाळू.” प्रलहाद निराजी, अंतोजी आणि काही धारकी यांसह शंगाराजे बालेकिल्यादून आघाडी मनोच्यात आले.

केमरेच्या हत्यांतरवर युटी ट्रेवलेले गणोजीराजे, हरजीराजे व अमलोजीराजे मलाडिक शिंबंदीच्या मेळाने येताना बधून शंगाराजे पुढे झाले. सर्वाना खांदाभेट देऊन त्यांचे कुशल घेतले. हरजीराजे संभाजीराजांचे मेहुणे होते. राजांच्या थोल्या भागीनी अंबिकाबांल त्यांना दिल्या होत्या. देवकी बांजूना गणोजीराजे व हजारीजे असे दोन मेहुणे घेत संभाजीराजे सातमहालाकडे बळले.

मेहुणमंडळ देसूबाईच्या महाली आले. त्याना भेदून, सकवारबाहीचे दरमं करून साज्ञा आसामी राजांच्या खांसेवाड्याचीलून बैठकी दाळुनात आल्या.

पाहुणे आल्याची खबर लागलेले हंबीराव, येसाजी कंक, आनंदराव, रुपाची, जोत्याजी केसरकर, तुकोजी पालकर, श्रवंक बाजी यांच्यासह त्यांच्या भेटीला आले.

सादिल्लवारीचे क्षेमकुशल शाल्याचर हरजीराजांनी मुद्याचा प्रश्न उमा केळा. “ राजांच्या मंवकारोहणावरच पुढील काशभार चालणा आहे की काय मालबळक ? ”

“ आमी त्येच महतोय. पाच मध्यन जाल गादी रिकामी हाय.” हंबीराजांनी त्याना दुजोगा दिला.

“ राजे, तुम्ही अभिषेक करून घेणार आहात की नाही ? ” हरजीराजांनी रोकडा सवाल केला.

“ त्याशिवाय काही महत्त्वाच्या बाबी निकाली लागत नाहीत.” गणोजीराजे काय अथवाने बोलले ते कुणालाही कळले नाही.

“ आगदी तुम्हा सर्वांच्या भावना जाणो. अभिषेकही घेणार आहेत आमही. त्यासाठी लागणारी सिद्धता मात्र पावसाळा पतल्याशिवाय होणार नाही. हा आपल्या अभिषेक नाही. महाराजासाहेबांच्या गारीबीच्या अडव्याची नजर लावून आहेत. त्याच इतमध्यानं तो करावा लागेल. भोवतीचे दबार त्याचर नजर लावून आहेत. घाविचे हे कार्य नव्हे.” संभाजीराजांनी शांतपणे सर्वाना उत्तर दिले. सर्वांना ते पुरेसे झाले.

थाळ्याची कवटी आल्याने सर्वांसह राजे उत्तरे. दाळुकाहारे येताच त्यांची वाट बधत उमा असलेला नांदकामाचा अखत्यारी प्रमुख हिरोजी इंदुलकर लकून झणाला. “ आपास्ती बंग यांचे लकून घालतानी.”

त्याला बधाताच राजांची चर्चा पालता कर्फी झाली. आपला हाततव्यासमने निकोप जाणा निवडून सती गेल्या पडेल म्हणाले. “ हिरोजी, महादवाज्यासामने निकोप जाणा निवडून सती गेल्या

मासाहोबांचं वृद्धवन उठवा. त्या नाहीत, त्यांचं वृद्धवन तरी येता जाता नजेरेस पडेल आपाच्या.” पुतळाबाईच्या आठवणीने सवाचिच वेले स्फून झाले.

संख्याकाळी हरजीराजे, अमळोजी, गणोजी, यांच्यासह गडाचा घेर टाकून जगदीश्वराच्या मंदिरात प्रवेशवाना संभाजीराजे हरजीना म्हणाले, “एक मोठी जिमेदारी टाकण आहोत आमही तुमच्यावर राजे. विश्वास आहे तुम्ही ती पार पाडाल.”

“ जी. आमही घरचेच आहोत. पडेल ती जोखीम आपली मानू.” हरजीनी त्याना विश्वास दिला.

पिंडीवरचे एक बिल्बदल उचलून राजीनी ते हरजीच्या हाती दिले. महाडिकांनी आण त्यहौन ते ‘जिमेदारी काय’ ते कळले नसताही आपले केले. ते बोलणे ऐकून उत्सुक झालेल्या गणोजीची मात्र निराशा झाली.

गडावर राज उत्तराली. सुखदालनात मंचकावर लेटलेल्या राजांच्या पांयांशी बसून त्यांचे पाठ चुणाऱ्या येस्बाई मध्येच थांबल्या. पदर नेटका कराताना त्यांच्या हातीचा तुडा किंविकिणला. बांधील बोलात त्या म्हणाल्या, “एक एकांग होईल का ?”

“ सांग.”

“ आजवर कधी काही बोललो नाही. पण एक माणां आहे पायांशी.” येस्बाईचा आजवार बघता बघता जडावला.

कगळाकावर घेतलेली भुज हटकून संभाजीएजे बसते होत म्हणाले, “असं काय बोलता येतू ? मनी असेल ते सफ सांगा. तुम्ही साधी मारणी घातली होती – भवानीच्यासाठी गंडादेरा आणण्याची. तो आमही आणलाच नाही. आणले ते गडातर.” राजांचा आजवार दुखरा झाला.

“ असं बोलून नय. आंलं होते त्यातून निभावल्य भावेश्वरीच्या कूनांन. पुढचा विचार कराता काही पायांशी ठेवाव घणतो आमही.”

“ बिनधोक सांगा येसू. कितीही अवघड असलं तरी तुम्ही इच्छा पूर्ण करू.” ते ऐकताना येस्बाईची चर्या उबळली. आपोआपच त्यांचे हात राजांचे पाय चुरूलागले. कसे बोलावे या विचारात त्या थोड्या घोटाळ्याचा. मग अंधाच्या रात्रीला आधार देण्यासाठी लाख लाख चांदण्या लुक्कुकाच्या तसें त्यांच्या तोहन बोल उपटले,

“ आता रस्त केल्या असार्थीकर चौकीपहारे उठवावे स्वार्थाने ! आबासाहेबांच्या हाता-पाठीशी ह्यातपर लांबरलेली ती माणसं आहेत. तुकळी ती आपलीच आहेत. सर्वांनी त्याना अभय द्यावं. पदरी त्यावं.”

“ येसू ! ” नको तो विषय, जिवळ्याच्या ओठातून आलेल्य ऐकून राजे संभ्रित झाले.

“ आबासाहेब असते तर त्यांचे पाय धरूनही आमही हेच माणण घातलं असत. असी हुक्काची माणसं घडवितो म्हटल्यांन घडविता येत नाहीत. पुरात उफवळली आणि तुकसान

करून गेली म्हणून वेशीवरून काही नदी उठवून लावता येत नाही. आपली माणस चुकळी तर सांगायचं कुणालू ? दाद माणाच्यी कुणाकडं ? ही माणसं बडीलघारी आहेत, मोठ्या अनुभवाची आहेत. मोठ्यांच्या तुकळीही मोठ्यांच असतात म्हणूनच त्यांना क्षमा करायलाही. मन मोठं करावं लागते. स्वरीनं ते दाढवावं. खुद स्वार्थाच्या बाबतीनं आबासाहेबांनी असं दाखवलं आहे.” महाराजांच्या आठवणीने येस्बाईचा गळा दाढून आला.

आपल्यासपर प्रत्यक्ष थोरल्या आऊ म्हणजे पाचाडच्या मासाहेब बसल्या आहेत . असा प्रग राजांना चाढून गेला. आपल्या त्रिय पत्नीचा हात मायेने आपल्या हाती घेत तो हल्के थोपदून गजे म्हणाले, “आमही निर्णयासाठी चाचपडत होतो येसू. तुम्ही आफला शलं बळ दिलत. तुमच्या इच्छेप्राप्त होईल.”

“ ते तातडीन ल्हावं. घेवे ... घेवे उच्चाच्या व्याधीनं कोठीत अंथरुणाला खिळेल.” येस्बाईचा आवाज कातरला.

“ काय म्हणता तुम्ही ? ” स्वतःलाच विचारला वाटावा असा प्रश्न राजांच्या तोडून सुटला. येस्बाईच्याकडे ही त्याचे उत्तर नव्हते.

“ जांदब, जांदब ! ” म्हणत असवस्थ राजे लेटले. येस्बाई त्याचे पाय चुरूलगल्या. चिराखदाने कुचमत तेवू लगली.

हरजीरे आणि गणोजीराजे यांनीही आग्रह थरला, “ साहेब सिंहासनाधीश होणार राजांनी चांगोजीला याद फारवून हुक्म दिला, “ दस्त असार्थीकर चौकीपहारे काढून घ्या. आणि – आणि घेशवळाच्या वाड्यावर राजवैचाना पहिले पाठवून घ्या.”

आजेप्रमाणे आणणाची, पत, हिरोजी, बाळाजी यांच्याकर चौकीपहारे उडले. कोलहापूर, पन्हाळगडची कैद माणसेही मुक करायाचे हुक्म देण्यात आले.

औषधांची पडशी घेतलेले राजवैच्य मर्विवाडीतील मोरोपंताच्या बाळ्यात आले. ज्वराने सांसाळेल्या मोरोपंतांनी त्यांना बघावत हात ढोलवून, काही न बोलताच उपचार घेण्यास साफ नकार दिला. दोन दिवस झाले. दौलतीचे करीम चाकर पेशवे आपल्या धन्यासारखेच झेंडु कुटल्या रुद्धारने संभ्रमात गेले.

त्याच्या मंचकाभोवती त्यांचे पुर निळोपंत, आणगांी, प्रलहादपत, राहुजी, राधो स्वानंद आणि हंबीराव ही हवलादिल माणसे दाटली. आता पंतांचा भरोसा नव्हता. सर्वांनाच वाटत होते की या अतकाळी राजे घेश्वळाना भेटावे. पण तसे राजांपुढे ठेवण्याची कुणाचीही हिंमत नव्हते.

एकाएकी पंतांभोवती दाटल्या असार्थीत खरपस माजली. पंताना आवरण्यासाठी निळोपंत आणि त्यांचे खासगी कराभारी तेवेह मंचकाजवळ राहिले. बाकी सारे मारे हटले. दालनात कुजबुज उठली, “ युवराजी केताहेत ! ”

समलक्ष्म, नाईक बहिर्जी, विश्वास पुसेखोरोकर, कर्मचारी, महादेव जासूदखात्याचा

निवडक तेवढा सरा असामी गटी पेश घ्या.

“ संताजी, संताजी, यासारावळ हंबीरवांची कढी खुलली. ते मनोमन काय ते समजत्याने

ती आशा ऐकताच जासुद हुनी चातील धनयांच्या घ्योर.”

“ केशवपंडित, तुम्ही चिदणिसांच्या मदतीनं उत्तरेत काशीला गांगाभांडकडे दूर धाढून त्यांना, तुमच्या हस्ते आम्ही अधिक घेण्याची इच्छा करतो. माझे आजासाहेजांचे केलं तसे हे कार्य सप्तन करावे. असे कळवा. नासिकच्या अनंतभूत असेच आवतन घ्या.

सदेला राजांच्या मनसुऱ्यांची चाल उकलते चालली.

“ संताजी, यामाजी, बारामावळ, तळकोवळणात उत्तरान तुम्ही साथेले तेवढी सैन्यसिंचणी कार्य लावा. राघोपत, चिमणगावकर, याजापूऱ्या देवाजी विठ्ठल, दाभोऱ्याचा वेकाजी निमदेव, डिचोलीच्या मोरो दादाजी आणि चेऊलच्या तिमाजी व्याकंटेश या सपुदपटीच्या सुभेदराना हारकारे धाइन गजापूऱ्य, नागोठाणे, दाशोळ, थळ ही ठाणी जमांबदं करण्याची सूचना घ्या.” भर घेण्याचे जाळे पसते केकच्युपूर्वी पाणयाचा अंदाज घेताना कमसबी कोळ्याच्या चर्येवर उठावेत तसे भाव याजांच्या चर्येवर पसरले. आपल्याच विचारात डुबलेले राजे बैठक सोडून समोरच्या एक एका माणसासामने उभे राहत चालले. प्रत्येकाला ती एक प्रूक समजच होती, “ आम्ही काय सांगतो ते शब्दावरहुय मार पाडा.”

“ प्रलहादपंत, कातिकमास धर्लून सारंग दोलतखान, मायनाक, कान्हेजी अंगे यांना आमच्या भेटीम येण्यास कळवा.”

आबाजी सोनदेवाना समार बघाताच राजाना, भेदून गेलेल्या समर्थीशिष्य दिवकर गोमाऱ्यांची आठवण झाली. त्यांच्या आबाजीत एकदम सर्वाना जाणवेल असे मारव उराले. “ आबाजी, समर्थीशिष्य दिवाकर गोसावी भेदून गेलेल आमहाला. या धाळूनकीत समर्थनच्या मठाना सनदा तवान्या करून देण ते गाहिलं आहे.”

“ जी.”

“ तुम्ही जावळीच्या काशी रंगनथ, सातारातकेच्या कोनेर सानाथ, वाईच्या वेसार्वी मर्त्यार या सुभेदराना चाफळ, शिणगावाडी, सज्जनाड आणि महाबळशराच्या मठांच्या, महाराजसाहेबांची दिल्या सनदा तशाच पुढे चालूत्या करण्यास लिहा.”

“ जी.”

युनाथंपत हणमते समोर येताच मात्र नेहमी त्यांच्या दरशनाने प्रसन्न होणाच्या राजांच्या कपाळी आठी धरून आली. आपला काहीच माग न देता ते त्यांना हणाले, “ युनाथंपत, तुम्ही कनाटक प्रांती तातडीने कूचव व्हा.”

“ जी ? ” हणमते चमकले. पण आबाज सुमार ठेवून हसत राजांनी त्यांना न बोरूला.

देवाच बाल विली, “ तुमच्यासरख्या मुरळी, जाणत्या असामीशिवाय दूरवत्या एवढा मोठा सुआ कोण राखणार पंत ? ”

“ जशी आज्ञा.” युनाथंपतांनी कुणलाही न कळेल असा हलका निःशस सोडला. त्यांना वातले तरी राजांनी तो टिपला होता. झाल्या कटात खुनाथंपत हणमंत्यांनीही हातमिळवणी केलेली होती ! अता उरिरा त्याचे धोरे राजांच्या हाताशी आले होते. युनाथंपत कनाटिकात पोचात्याच त्यांच्या हाती काढण्या चाहणार होत्या !

राजांनी सर्वांना निरोपाचे विडे दिले. मर्वीबोरव बाहेर जाणाच्या कटी कुरेशांना ते काही हेताने म्हणाले, “ तुम्ही थेंदे थांबा कविराज.”

संभाजीराजांची ही सुवता आगदी साविलवार होती पण ती ऐकताना विलेक्यांच्या मानात, “ कानामागून आल आणि हा कानोजा भलताच तिष्यंट शाळा.” अशी कुलेशावहूल मळभम्भल उठली असेल हे काही राजांच्या धातानी आले नाही ! कुलेशापासह राजे दरूनीमाहालत येसुबाईच्या भेटीला अंले. ‘ गडावर नवर ठेबायाची ’ सुवता त्यांनी मदरेवर कुणलाल केली नव्हती ती युवराजीना केली !

आपला बेत त्यांना खुला करीत राजे म्हणाले, “ आम्ही या कविराजांना बरोवर घेऊन केळशीला अवलिया याकुतबाबांच्या दरशनाला जाणार आहेत. आबासाहेबांनी बाबाना केळशीला आवलिया याकुतबाबांच्या दरशनाला जाणार आहाला बरे समाधान मिळेल. काही दिवस राहावं म्हणतो तिथं आम्ही.”

“ जी. निरास्त जावे.” घेरे तर येसुबाईही उकलच्या पुरकडे गेलेल्या आपल्या दादासाहेबांशी – गणोर्जांशी झालेली चर्चा राजांच्या कानी घालयची होती; पण बरोवर कवीजी असल्याने त्यांनी ती तशीच ओटांआड ठेवली. संभायाकाळी निवडीचे पत्रास एक धाकरी सोबत येऊन संभाजीराजे कुरेशांसह गड उताले. पोटीला आलेली भातखाचे न्याहाळत केळशीला वाटेला लगाले.

केळशीला पाच दिवस मुक्काम करून याकुतबाबांच्या दरशनाने आणि त्यांच्या हिंदोपदेशाने प्रसव झालेले संभाजीराजे रायाडी पातले. इदुलकराने उतिविलेत्या सतीच्या बंदावनाचे आणि महाराजांच्या छर्चीचे दरशन त्यांनी घेतले. आता पावसाळा उलाला होता. शिवारात भातांना लोळ्या पडल्या होत्या. पिवळ्या आशीनी उन्हावर पोपटी राने तल्पू लागली. झाडांच्या निश्चल्या, निळपत डेंयात कवडे, कुकुडकोंबे धुमू लागले. भोडजांचे भररते थवे रानावर उतरू लागले. पावसाळाभर गाठलेले मुठीएवढे काळे खेकडे बिळोंच्या तोंडाशी येऊन मनसोक उन्ह पिल लगाले.

नवावर आले. पडल्या खांडकाचे रक्क प्यालेली थारी हस्तो मर्द हातांनी कल्पाना “ युनाथंपत, तुम्ही कनाटक प्रांती तातडीने कूचव व्हा.” आवलली. दसरा सज्जनून चौवाटांनी मावटी फोजा पाचाडात एकवटल्या. पाऊण लाख लडाऊ भावला तळाला जमला.

मानाजी मोरे, उकोजी पालकन्त, संताजी-बहिर्जी थोपडे, थेसाजी कंक व त्यांचा बांडा मुळगा कुण्ठाजी, धनाजी जाधव, केसो त्रिमल, नागोजी बल्लाळ, सर्जेकाव जेदे, विठोजी चवळण, संताजी जाताप, दावाजी व भिमाजी काकडे, नारो त्रांबवक, येसाजी मलहार, नरोजी भोसला, नेमाजी गायकवाड, दादाजी नसप्रभु, असा बाका मदना रायगड चहून आला.

मोगालई, बागलण, जन्हपट्टी, बन्हाड अशा भागात राजानी केकलेले बहिर्जी, विश्वास, कर्मजी हे चलाख छवरार मरलळकांच्या इशारतीसपरशी रायगडवर परतले होते.

सिंहासन सदेला बड्या मसलतीची बैठक भरली. हंडीराव, प्रह्लादपंत, आनंदराव, रुप्याजी, निळोपंत, कवी उलेश यांच्या मेळाने संभाजीराजे सदेला थेताव जमल्या बावळांनी अदबी रिवाज दिला. रिवाजी भंडारा-पडी फिरली.

राजानी आस्थेने जमल्या सुप्रेदर, जुफ्लेदर, मरनेबतांचे प्रथम बुशल घेतले. सदी आतासारिक नजरफेक टाकताना त्याचा ऊर भक्षण विश्वासाने भरून आला. बावीकसारिक तपशिलांचा मानाशी मेळ धालताना त्यांचा हात छातीकत्या माळेवरून फिला. पोहिमेचा तडफदा मनमुळा खुला करीत ते तोलाच्या वजनदार बोलीत म्हणाले, “तुम्ही अवघे मैदानी कापाने बाके तितके जपाकामुदा आलत. संतोष झाला. श्रींज्ञा इच्छेन हे राज्य आजासाहेबांनी उभविले. त्याच बालावर ते वाढीम घालणे आहे. आजासाहेब गेले असे मनी आण् नका. ते तुम्हा आम्हातच आहेत. आम्ही आहेत ती त्यांची पायथूळ ! अवघे बीरी हिंमत बांधन हल्यार धरता तर चौतोडावरचा गनीम ले र होतोच आहे. तुम्हा साचाच्या ओरवळावर तीन आधारळांची भक्षम मोहीम खोल्याचा बडा मनमुखा धरून आहेत आम्ही. येश देणार आई जाळवा थोर आहे.” याजे मोहिमेचा तपशील देण्यापूर्वी क्षणभर थांबले. सदरकांचाना थांबेले एव्हामीच स्पसले.

“रुपाजी, तुम्ही मानाजी, संताजी-च्या मेळाने साठ हजारांची दिमत घेऊन नासिक भागात उतरा. सातहेचे हंसाजी आणि त्रिकाडाजी, सोनगाडाजी ताणी तुमच्या कुमकेला गहतील. तुमची फौज गाठीशी आहे. तिला केळालही उगवतीला बन्हाड-छावनेशनच्या आणि मावळतीला जवळर-किनारपट्टीला जोड देखासाठी दुरफा दैडाव लगेल या बेतात असा. हूळ मात्र सुरतेवर चालू येणार अशी बेमालू ठेवा.”

“जी.” रुपाजी भोसल्यानी बोखीम उचलली. मल्हवट भरला.

“निळोपंत, तुम्ही जन्हार, मनोर, गणेशाव ठा काटा धरून रूपाजीची बाल राखा. दादाजी प्रभु, उकोजी, सुधाडपासून कल्याण पावेतो लक्ष ठेवून किनारपट्टीचा सिद्धी उच्चल खाऊ म्हणेल त्यास दावून तुम्ही जरबेत ठेवा. महोजी, तुम्ही कन्हाडचे वेंकोजी रुद, साताच्याचे अंबाजी मोरदेव याची जोड ठेवून मिरजेच्या आविलशाही ताण्यावर लक्ष ठेवा.”

“जी.” आजा शुल्या हातांनी बरव्यावर तोल्या गेल्या. साच्यांनी भंडराबोट कपाळी घेतली.

“सल्लक, तुम्ही आनंदराव, केसो त्रिमल, नागोजी बल्लाळ, धनाजी अशा तुमच्या निवडीच्या असामीनिशी तीस हजार जात स्वर पाठीशी घेऊन बन्हाड-खानदेश चाटव्या छायांनी टापाखाली य्या. औरंगाबाबेक चालून जाण्याची संतत हूळ ठेवा. बन्हाड राखाय्यासाठी मोगाली फौजा बन्हाणपूर सोडतील तेच मारून चाल्यावचे आहे ! आम्ही जातीनं बागलणात उतरू. तुमच्या जोडीनं थेत बन्हाणपूर टापेत घेऊ !”

सर्व सदरकांचांना मानवक्ले आणि निरोपाचे विडे देण्यात आले, पुढा परडी फिरली. बन्हाणपूर ! मोगाली स्तोने ‘दुख्खन दतवाजा’ मानलेले मातब्बर ठाणे ! छत्रतर्मी सुतेकी ‘वेसुत’ केलीच होती. आता त्यांने पुढ बन्हाणपूरे ‘विराणपूर’ कराऱ्यासाठी पक्के घेवे ठाकरेले !

बहिर्जी, कर्मजी जासूदपेणीसाठी बन्हाडाकडे कूच झाले. विश्वास बागलणात उतरला.

जनाबाबांची नालंबंदी भरून, सद घेतलेल्या माराठी फौजा बयाजीनं सिद्द झाल्या. रायगड उतरून राजे पाचाडात आले. मोहिमशीर सरदारांना ऊरेट देऊन तांनी निरेप दिले. हंडीरावांना ऊरी भ्रेताना ते म्हणाले, “बन्हाड अरबेत घेताच आम्हाला हारकारा धाडा. आम्ही तुमच्या खबोला होके लावून आहेत.”

“जी.” लाल मुळाचे वाळकूळ फुटावे तशा माराठी फौजा पाचाडाबाहेर पडल्या. फुटल्या. दोलतीचे खंबीर सेनापती हंबीर बन्हाड-खानदेशवर चालून निघाले. आता गडावर अभियेकाची त्यारी सुरु झाली. दलवारी चौक, गडमंदिर रोटीसाठी रांगाच्यांनी हाती घेतली. अंबारखाच्याच्या धान्यगोणो वाळवण, पाडड-निवड यासाठी बांधेहर पडल्या. नासिकच्या बहुवृद्धांना घेऊन अभियेक-जले आण्यासाठी बांधमहू राजोपाये गड उतरले. शिव्यांच्या तांडवासह उतरदेशाकडे खाना झाले.

आठ दिवस उलटले आणि कर्णाटक प्रांतातून खबर आली. “जिजीला रुनाशपते आहेत.”

ती एकून बैठकीतल्या दुर्जीना राजे म्हणाले, “हे हणपते आपले बधू कोलहापूरुषा बनार्दनपंत याच्या मदतीने आम्हाला पन्हाळव्यावर दस्त करू बघत होते राजे. आम्ही तुम्हावर सोपवाची म्हणतो ती जोखीम हीच आहे कर्णाटकमुळ्याची. तुमच्यासारखा घरचा माणस नायजाद करावा म्हणतो आम्ही कर्णाटकवर. हणपते काढणीबदं होणर आहेत.”

हजूनी “जी” म्हणाले. पण कस्तल्याती विचारात गेले. आपला खुला मस्ला देत म्हणाले, “आम्ही सोपवाल ती कामगिरी आपली मानू. पण रुनाशपत मुडुमधर ते दपत सोलावे. ते असे अखाय्यारिचिना ठेवून कसे भागावे ?”

प्रांतांनी हसून निळोपंताकडे बघत त्यांना नजेनेव काहीसे कर्माविले. ते उचलत

निळोपंत बाहेर गेले. राजे हरजीना म्हणाले, “मुजमळ्या दफतराची आगडी व्यवस्था केली आहे. तुम्हालाही ती पसंद पडावी.”

हरजीना त्यांचा अंदाज देणा.

योङ्याच बेळात निळोपंत, आणगाजी दसो व बाळाजी आवजी यांच्यासह राजांसमर्पण आले.

“आणगाजी,” या निळेने पार घेऊन टाकले होते. “गर्दन वर घ्या आणगाजी. आमच्या होईनु?”

“आणगाजी,” राजे त्यांच्यासमोर येत थांबले. “गर्दन वर घ्या आणगाजी. आमच्या दैलीच्या मुजमळांची मान नेहमी ताठ असावीसं वाटते आसाला !”

आपण स्वप्नात आहेत की भ्रमत असेहे शणभर आणगाजीना बाटले. बोलावे महलेले तरी त्यांना काही बोलवेना.

“तुमचा स्वभाव हिसेची आणगाजी. तुम्ही मुजमूला येण्या आहात. इये कुणलाऊ रायतेला धारामणिचा संबंध नाही. आस्ती हस्तक्षेप करण्याचा सबाल नाही. तुमचा वकूव जाणून मुजमूची अखत्यारी आही तुम्हाला इतमामोने बहाल करतो आहेत. तुम्हावर आपणचा कलसलाही रोष-आकस्म नाही. तुम्ही आबासाहेबांच्या सुनीसाना शोभेल असेच बोललात.” डोक्यात दुखेपण दाटलेले एजे क्षणभर श्वावले.

“आम्हाला भली जाण विलीत आम्ही केलता आहेत वर्तनाची. पठणीगोटात गेल्याची. ती ढूक निस्तरयला आम्ही आणभोकेन वांदेले आहेत. तुम्ही आबासाहेबांच्या हाताखाली धारावंदी नमुन्याची बांधलीत. आता त्यांच्या मुजमळाचिं दफ्तर मेळात घ्या. आपणचा विश्वास आहे तुम्ही निषें सांग कराल.”

“जी.” मरणाची तयारी केलेल्या आणगाजीना मात्रब देणाऱ्या राजांसमोर काय बोलावे तेच करलेना.

“एक मात्र ध्यानी टेवा आणगाजी. मुजमूला संबंध संपत्तीच्या हिसेबाशी आहे. आमच्या आणगाजीना नातेसंबंधाचा हिसेब तो नाही कथी होऊ शकत! तेवढे संमाळून असा.”

राजे तसेच बाळाजीच्या समोर आले. काण नसता त्यांचे मन खेंडोजी आणि निळोपंत नासिक्कहून आलेले अनंतभृऱ, केशव पंडित, उमाजीपंत, कवीजी यांच्यासह राजांची जोड ताहून गेले. “चिटणीस, तुमची देखणी लिखावट पारचून तुक्कस आबासाहेबानी हाताशी घेलत. तुम्हीही माझुरां दौलतीची कलमी सेवा केलीत. तुम्ही जुने, बडिलधारे. आमच्या बाबीन पन्हाळ्यास जाणरा गुप्तखलिता रेखाण्यास नकार दिलात तुम्ही. पण चिंजीच आवर्जीना चिटणीसी शिक्के-मुद्रा देऊन त्याच कामासाठी मासाहेबांकड धाडलं तुम्ही. तीन तांहेच्या गफलती झाल्या यात तुमच्या चिटणीस. तुम्ही शिक्के-मुद्रा दुसऱ्या हाती दिल्या ही एक. जे स्वतःला पटल नाही ते चिंजीचांना पटाव ही उमेद घरलीत ही आणि ना नकार ना होकार अशी तोड काढल्याच्या समाधानी भ्रमात राहिलात ही.”

“चिटणीस, राज्याला दोन बाबी मोलांच्या : कलम आणि कल्यार. यांची परस्परांस जोड असेल तरच दोलत नावती राहते. बाढी-चढी होते. जाणोना हल्यार दुसऱ्या हाती देऊन मैदान पारता येत नाही. चिटणीसाना कलम दुसऱ्या हाती देऊन दपतरी करारभार कधी राखता येत नाही! तुमच्या हाती कलम आहे ते एक जबरी हल्यार. स्वतःला ते करीगर होणार नाही यांची दक्षता खेळता काही दुक्कला सम्पर्कुक सुरुद करतो आहेत! ती त्याच जोखमीन साभाळा.”

“जी. आशा.” बाळाजीना केल्या सेवेत हे असे काही कथी थोरत्या स्वामीकडून ऐकायचा प्रसंग आल नव्हता.

हातीची मुद्रा समाधानाच्या तुम्हीन उजळून निघाली. चिटणीस, मुजमळार निश्चू मेले. दादून आलेल्या शांततेचा भय करित निळोपंत म्हणाले, “कन्हेपठाराच्या मोरेवर गोसाळ्यांची फिरादी तक्रार आली आहे स्वामी.”

“कमली ?”

“फोजेच्या असामी आपल्या माणसान्न आणि शेतीबांडीला तजवीज देतात असं म्हणण आहे गोसाळीबुऱ्यांच.”

राजांची चर्या किंवित कडीची-कठोर झाली. त्यांनी त्यास धेण्यासाठी विचारले, “पठाराला नामजाद हवालदारी कुणाची पंत ?”

“विवाजी नारायणांची.”

“त्या जिवार्जीना करडी समज द्या. गोसाळीबुऱ्यांच्या माणसांस, सेवापोतास, गुराडेसास कांडीचीही तजवीज न देणे. फिस्त बोधाटा आला तर एकवटी ती गय घरली जाण नाही !”

सोलापूर्ख्या किलळ्यावरून हलविल्या जाणाऱ्या पचवीस तोफा त्या भगातील मावळ्यांनी हस्तात केळाळ्याचा बातमीची राजाना आठवण झाली. ते म्हणाले, “निळोपंत, सलळकरांचा हारकारा येईल त्यावर ध्यान ठेवा. आम्ही सोलापूर-सांगोला भगात उत्तरणार आहेत.”

निळोपंत नासिक्कहून आलेले अनंतभृऱ, केशव पंडित, उमाजीपंत, कवीजी यांच्यासह राजांच्या भेटीला आले. हातातील पसरत्या पंचागावर एकदा अखेवेची नजर टाळून अनंतभृऱ म्हणाले, “येत्या माय शुद्ध सप्तमीचा दिवस सर्व दुर्दिनी अभिषेकास सुशदारी आहे स्वामी. पंचमीपासून विर्धिना प्रारंभ करता येईल.”

“तीक आहे. निळोपंत, या मुहूर्ताची आवतन सिद्ध करा.”

“जी. फोडा प्रांतातून भीमगडाच्या हवालदार नागेजी इंग्ल्याकडून एक शिफारस आली आहे स्वामी.” निळोपंतांनी दपतरी काम पेश घातले.

“कशाबदल आहे पंत ?”

“भीमागड़चा तरफेला नांगोंबी नाईक सदेसाई राहतात. त्यांनी तांबांच्या हमलाचातून गडवाऱ्याची मदीनगणि राखण केली आहे, त्यासाठी अंतर्ज्ञ भागातील हेमागडवारसे, घंटवाढी गावठाणाची सदेसपुढी त्यांना मेहर व्हावी अशी शिफारस आहे भीमागड़च्या हवालदारांची.”

“यंत्र, त्या हमलाचा सारा करिना हसतात करा. फोडवाचे प्रुदधारी धर्मांची नांगानाथ यांच्या महलच्याने जासुंदारवी खातरज्ञा घेऊन माच दस्तेके करून दासदेसायांना.”

“आज्ञा स्वामी.” निळोपत मुख्य देक्कन सर्वांसह निघून घेते. मोकळ्या बैठकीमहालत राजे पायभेर घेऊ लागले. पावलगणिक आठवणीची काटेफणी मनाचे ओरखाडे काढू लागली : लिंगाण्याचारून दरडीत कुडी झोकून दिलेली गोदावरी, चितेवर चढलेल्या निर्याई मासाहेब, नगरच्या कोठीत कोंइन पडलेल्या दुर्गा... स्त्रीचवन! केवळच्या कठोर परीक्षेला उंपलेले !”

राजांचे मन ठिबकू लगाले. पीछ पडत जाणाऱ्या वेदनेला कडव्या संतापाचे रुप येत चालले. एकच एक थाप मानावर घडवाडत आददू लागली – “नार – कार !”

इतरकात “दिवाकर गोसावी आल्यात.” ही पहाऱ्याने वर्दी आणली. राजाचा पायभेर थांबला. मंजुरीसाठी हत आणोआप कर शाळा.

दासाध्यक्ष मोरेश्वर पाडितराव, कफनीथारी दिवाकर गोसाव्यासह आत आले. राजांनी गोसाव्याचे कुशल घेतले आणि समर्थीवडल विचारले, “समर्थाचा मुक्काम कोठे आहे गोसावी? कसे आहेत ते ?”

“सद्गुरु सज्जनांडी आहेत. थोरले छत्रपती गेल्यापासून वृत्ती उदस आहे.” दिवाकर गोसाव्यांनी उतर दिले.

“गोसावी, तुम्ही जातोहात. तुमच्या सांगती आमचे राष्ट्रो अन्त येतील समर्थाचा दर्शनासाठी. तुवांना आमचा दंडवत संगं. आमही माय शुद्ध सासमीला अधिषेक घेतो आहेत. समर्थाचा कृपाहस्त आपाहाला लाभावा. आशीर्वद देऊन आमंत्रं धन्य करावे. आता त्यांचालेंवीच आशीर्वाद घ्यावा असे कुणी नाही आहाहाला.” राजांची चर्या कठी झाली. दिवाकरांनाही ती जाणवली. त्यासाठीच ते आग्रहाने म्हणाले, “राजे, तुम्ही जीतांन आलात सज्जनांडी तर...”

“तेच योजून होतो आमही. पण आता आम्हाला केवळही गड सोडून वहाडात उत्तरावं लागेल. समर्थीन हे संगा. रघो अनंतांना जाताना बरोबर घेऊन जा. पंडितराव, राधोपतंबरोबर समर्थीना आमंत्रण देण्याची घ्यावस्था करा. बुवांना मानवले व लेवास पोपाच, जवाहिर पाठवा.”

नमस्कार करून बांहूर पडणाऱ्या कफनीघारी पाठमोळ्या दिवाकरांना बघताना एका दिविच, किचकट विचाराने राजांना घेर टाकला – “बोहलं सोडून समर्थ लम्भंडातून निविच, किचकट विचाराने राजांना घेर टाकला –

निस्टले: तपःसाधना करून त्यांनी अमेवक मठ उडविले. शिष्याण तयार केला. दासबोध ग्रंथ सिद्ध केला. संसारी जगाबाबत निरिच्छ शालेल्या त्या शेर संताना कथी पाणे पडल्या आपल्या ठरल्या पलवीची आठवण झाली असेल काय ?”

त्या विचाराने पुढा दुर्घावीची मुदा तांबांच्यासमेव उभी ठाकली! या पर्मद्विचा जर्बेला नारावर चालून आण्याशिवाय दुस्री तोडव नव्हती.

दोन दिवस उल्लेले. वहाडातून हंबीरावांचा हारकारा चांगली खबर घेऊन आला – “वहाड माडाखाली धबला आहे. साहेबवारीनं निघोन यावं.”

येसूखाईचा निरोप घेऊन संभाजीराजे, खंडोजी बालशाळ, कृष्णांजी कंक, जानराव, हिंमतराव अशा निवडक सपदारानिशी गड उत्तरून पाचडात आले. पांगोचा दहा हजार जीनबंद घोडा बाहेर पडला. उयळ्याचा टापांवें गजित भिरे निघाले.

भोर, पुणे, चाकण, खेड, नारायणगाव, संगमनेर, आहिंवंगड अशा मजला टाकीत, भीमा, घोड, प्रवरा, गोदावरी अशा नद्यांचे पाणी घोड्यांना दावीत राजे बागलाणात उत्तरावै. इथे रुपांजी भोसलयांच्या जासुंदारी कहूणापूजी उचललेली उत्तर मिळाली – “केवळ पाचशेच्या आसपास हस्यारी बहागपूज्या कोटाला आहे. वरकड लहाऊ वन्हाडात उतला आहे.”

राजांनी आपल्या फौजेला तवानगासाठी तवाची आज्ञा दिली. आणि हंबीरावांना निरोप पाठविला, “आता बन्हाड सोडा. धरणगाव-चोपडा असा खानदेश जवळ करा.”

हंबीराव हुक्माची तामिली करीत, हूल देत वहाडाबाहेर पडले. बहादूरखानाला धुमाकूळ घालणारे मराठे यकाशक कुठे गायब झाले त्याचा माग आला नाही. त्याने औरंगाजाद बळकट करून उत्केचा सुस्कारा सोडला.

जाळाळा, देकळ्याव, फर्दीपूर, एंडोल अशा ताप्याना जरब देत हंबीराव फौजबंदीने धरणगाव-चोपडा भागात उतले. बागलाणातून निघालेल्या संभाजीराजांनी त्यांचा बेळ घेतला. बन्हाडात मारे पेलेली दहा हजारांची फौज वागळाही आता मारी फोज तीस हजारांच्या दमात झाली. तो सेनालोळ थेट बहूणपुरावर चालून निघाला. बन्हाणपूर म्हणजे पंचपकांत्रांचा, मेहमानांची वाट बघत असलेला, वाहून ठेवलेला शाही थाळाच्च होता! मध्ये तटबंदी असा भातमुदीसारखा बालेकिलला, त्याभवती उघड्यावरचे संपत्त व्यापारीपेठांचे सत्ता पुरे ! गोडधोडांच्या पद्यार्थासारखे.

या दलखन दरवाळ्याचा मोगाली सुभेदर होता खानजमान. रिवाजाप्रमाणे खानसाहेब या समयी ठाप्याला मैबूद नव्हते ! त्याचा नायब काकडखानात हजर होता. जिलिया बम्बूल कराप्याचे फक्कड काम हा काकड करात असे. आजवर केला बम्बूल सव्याज फेरभरण करायाची नैबत काकडवर आली खेती. मराठी फौजेने वन्हाणपूरला येगाठा टाकला. थंडीने आगोदाच काकडलेला काकडखान त्या थरकविणाऱ्या करलेलोकाने प्रता

काकडून गेला. त्याने सोईचा मार्ग काढला. येतील तेवढी पाणसं बालेकित्यात घेऊन तताचे दरवाजे बंद करून टाकले ! बाहेरचे मालवान व्यापारी पुरे चक्र मरणावर सोडले. हंबीराव, नांगोजी, केसो त्रिमत यांनी ते ताळात घेले.

नवाबपुरा, खर्मपुरा, शहरांगब, शहरांगब, शहरांगबनपुरा, हमवरुपा सर्व पुन्याचे मारपी आणि व्यापारी कडे लुटीला पडले. सोने, चांदी, पोत्ये, नाणी यांची कलमवार रस राजांच्या सामने बाजारचौकात ओताऱ्यात येऊ लागली. मोजदाद करून जागाच्या जागी ती गोणिकिंद करून त्यावर मोहर बळविल्या जाऊ लागल्या.

काही मावळे बालेकित्याच्या तटाला शिळ्या जोडून वर चढण्याची खटपट करीत होते. भक्तम, उंच तटापुळे ते साधत नव्हते. विजलीसारखे जनावर केकीत हंबीराव शहराभोवती फेर घेत बाकानांना चेतना देत होते.

वरचा माळ हस्तगत करण्यात पहिला दिवस गेला. पुढचे दोन दिवस खण्या लागून 'भूमिगत' घन बाहेर खेचवण्यात आले. तीन दिवस बन्हणेखवती व्यापारी पुरे फेत तीन दिवस संभाजीराजे आणि हंबीराव त्या हमल्यावर जाणती नजर ठेवून भिरित होते. लक्षावधी गोणीबंद लूट मावळयांनी दखलन दरवाज्यालाहेर काढली होती.

तीन दिवस संभाजीराजे आणि हंबीराव त्या एवढाकडून खबर आली. "औंगाबादेचा बडाइखान बळकट फौजेनिशी बाहेर पडला आहे. ब-हाणपूर्ची कुमक करण्यासाठी येतो आहे."

ज्ञा राजांच्या झाडपेने मावळे आले होते त्याच चलाखीने प्रचंड लुटीसह त्यांनी जळके बन्हण्यारूप बहादुरसाठी सोडले. विक्री कापड, काचसामान अशा अनेक वस्त्र वाहानाची सोय नसल्याने तशाच मागे सोडण्यात आल्या. फौजेच्या दोन फळव्या करण्यात आल्या. लुटीचे डाग घेतलेली फौज पाठीशी घेत संभाजीराजे चैणडा-धरणगाव मारे पुरुष बागलाणाकडे बळले. हंबीराव, नांगोजी व केसो त्रिमल पुरुष पलटी मारून वहाडात घुसले.

बागलाणातील सालहेरीवर एक मुक्काम करून संभाजीराजांनी तिथल्या सरहदीवर वगाजियापूर हे ठाणेही मारले. आणित संपत्ती घेऊन अहिंताड, रामसेज, पुडणड असे मुक्काम टाकीत राजे रायगडाकडे निघाले.

बन्हण्याच्या या धामधुमीत गुंतलेल्या राजांना मारे रायगडावर घडलेल्या एका छेठ्या घटनेची दखल असायचे काण नव्हते. राजांनी मुझमदारी सुरुंह केलेल्या आणणार्ंना सोयराजांनी 'समाचारसाठी' आपल्या महाली येता घेतले होते. त्यांना निरोप देताना सोयराजाई आदी सहजपणे म्हणाल्या होत्या. "आणांनी, मुझमदरीत भरून पावलेले दिसता तुम्ही !" असे सुखासुखी आणि महारणी अमूर, प्रत्यक्ष रायगडावर चौकीबंद जीवन पचवायला सोयराजाई काही दुग्धाबाई नव्हता !

राजे रायगडी पातले आणि दोन नाराज करणारे वृत्तात त्यांना ऐकायला घिभाले. केसव पंडितांनी त्यांच्या कानी घातले, "काशीचे गागाभृ अभिभेक सोहळ्यास येक शकत नव्हीत. आपण सिद्ध केलेल्या विर्धिसुरार अभिरेक समारंथ संपत्त करून घ्यावा. पाठवून दिलेल्या धर्मग्रंथांचा स्वीकार करावा, असे गागाभृंनी कळविले आहे."

गांगांनी 'समनयन' नावाचा धर्मसास्थावरील एक ग्रंथ राजांना पाठवून दिला होता. दुसरा वृत्तात होता सजनगांडी समर्थना भेटून आलेल्या यांचो अर्नांतरी आणलेला. समर्थनी निरोप दिला होता, "येणे होत नाही. आर्ही छत्रपतीना दिला कोरंड धरण करून सिंहासनाऱ्यावर बळवै."

निरिच्छ समर्थ महाराजांच्या अभिषेक समारंभालाही आले नव्हते. पांडित गागा तर दूस्थच होते. आपांणे गेली होती. गडवार दुसऱ्या महाशिवेकाची त्यारी जारीला लागली. बाग महाल, आठारा कारराखांच्यांची सजावट-सोटी सुरु झाली.

रामजी दोतो या काशीगिराने घडविलेल्य सुवर्ण मानकुलाच्या पालखीसह सभाजीराजे कवी कुळेश, खंडोजी, उपांजी, पांडित यांना घेऊन रायगड उतरले. कुळदेवता भवनीला ते छज अर्घून, तिची महापूजा बांधण्यासाठी प्रतापांडी आले.

घोडशोपचारात भवानीची पूजा बांधून, तिला मानकुल अर्घण करून राजांनी मिट्ठ्या दोजी, जोडल्या हातांनी पाठाऱ्या जागवेला आशीर्वाद माणितला, "मिंहासन थोर आहे. आर्ही लहान आहोत. तुमच्या आशीर्वादानंच ही जिमेवारी निभणा आहे. आबासहेबांना होते तसे आपल्या पाठीशी कुणी नाही. आहात त्या तुम्ही एकल्या. आन्हास परडीत घ्यावे. हाती येश भारवे. भुतेपण रक्तन चालवावै."

राजी प्रतापगडावर आईच्या मानाचा गोंधळ मांडून, थोरल्या स्वार्मीच्या रोजपूजेच्या स्फटिक शिवलिंगावर सविध अभिषेक करवून, एक मुक्काम करून राजे रायगडी परतले. आता गडाला माणसांची अखंड रीष लगाली. वासुदेव, गिंग्ले, बैरागी, गोतार्वी, फक्कड बिद्धीच्या आशेने गड बळून आले. चंबक, नासिक, कहाड, करवीर, आढळी अशा तोरंक्त्रांचे ब्राह्मण रायगडावर आले.

देई, शामियाने, कलानी, राहुला यांनी गडमाथा मुळून गेला. सिंदखेड, फल्लण, शुगारपू, लिंजी, तलबीड-अशा राजकुलाच्या रक्तसंबंधाच्या स्थव्याहून आलेलचा पाहृष्यानी रायगडाच्या इमारती गवळजून गेल्या.

वन्हाड-खानदेशा, नांगोजी व केसो त्रिमलांच्या हाती सोपवून हंबीराव, आनंदराव निबाळकरांसह आले, बागलणातून रूपांजी भोसले, संताजी गायकवाड, मानांजी मोरे आले. कोलहापूरसुंगा डबीर जनादिनपत हणपते, म्हळोजी घोराडे, संताजी-बहिर्नी घोराडे, संदार विचारे आले. कोकणपट्टीपून दावांजी रुनुथ, मोरे दावांजी, सारण दीलत्यांन, कान्होजी गोंविंदजी काटे, मायनाक आले. मावळापून गेपाळ रायाची, मालोजी इतवाराराव, कंक, बांदल, सिलिमकर, सर्जराव जेथे आले. हंबीराजे,

चित्तारली. दिवत्यांच्या रोषणाइने व्यापारपेठ, बालेकिल्ला, जगदीश्वर, शिकाईचे मंदिर असा सारा गडमाथा लघुलघून निघाला. पहाट धरकनव अभिषेकविधीना प्राप्त झाला. नगरखाण्याच्यावळन उणारी नैबत, नगरा-चौधुरांची पंद दुडुडुड पहाटवाच्याच्या गारव्यात मुळ लागली. उपोषणाच्या ब्रतात असलेले संभाजीराजे व येसुबाई हे रजजेड्ये संजामी मेळवूने बालेकिल्लयाच्या खासेवाड्याच्यावर पडले. मंत्रित धार्मांनी फेर धाळून सिद्ध केलेला सुवर्णकलळांचा अभिषेकचौक आला.

त्या आखीव अभिषेकचौकाच्या पूर्वदिशेला सुवर्णी पृथकलळा घेऊन मुळप्रधान निळोपंत फिंगले, पश्चिमेला दहाचा ताप्रकल्लश तोळून अमात्य आणाऱ्यांनी दत्तो, उत्तरेला फाधाचा सुवर्णकल्ला घेऊन दानाच्याकृत्य मोरश तडितराव, दक्षिणेला दुधाचा रीत्यकल्शा घेतलेले सेनापती हंबीराव, ईशान्येला प्रतीकरूप सोनेती न्यायतराव, तोलून धरलेले न्यायाधीश प्रलहाद निराजी, आपेहीला मोतीलागाचे छत्र उंचावून धरलेले सचिव आवाजी सोनरेख, नैकत्येला सुवर्णमुठीचा पंखा घेतलेले सुमंत जनादिनपंत हणमंते आणि वायवेला सोनमोर्चेल हाती धारण केलेले मंत्री रामचंद्र दत्ताजी चिन्हल असे अष्टदिशपालंसारखे अष्टप्रयान हातीने उपे राहिले. त्याच्या सोबत ढाळाजी आखीजी, कवी कुलेश, केशवभट्ट, उमाजीपंत, येसाजी कंक अशा असामी उच्चा राहिल्या.

चौकात माडत्या दक्षिण सोनचौरावर स्थानजीराजे व वाम सोनचौरावर येसुबाई पूर्वभिन्नमुख बसत्या. ब्राह्मण अभिषेकमंत्राचा अखंड उद्योग करू लागले. मुहूर्त धरून राजजोड्याला प्रथम पचासूनाचे सानान घालाभ्यात आले. दूध, तृप, दही, मध अशा समुद्दिश-संसाचे स्नानानंतर मंत्रभासित असे सप्तनांयांचे पवित्र शुद्धोदक सभाजीराजे आणि येसुबाईच्या मस्तकावर मंत्रघोषांच्या उद्यायनात सिंचले जाऊ लागले.

अभिषेक होताच काश्याच्या परातीतील कठीव तूपसात राज्युदंंनी आपले मुखदर्शन घेतले.

तिकडे सिंहासनचौक पाणसांनी उसता गजबजून गेला होता. राजदर्शनासाठी आतुरली प्रजा दाबरीचौकात दाऱीचाटने उभी होती.

संभाजीराजे खासेवाड्याचात आले. येसुबाई आपल्या महाली निघून गेल्या. राजे सिंहासनावर आरूढ होताना परिधान कराऱ्याचा खासा पेहराव चढवून सिद्ध झाले. नमस्कार करून त्यांनी कुपमालानी मऱित कोंदेड खांधावर चढविला. बाणयुक्त भाता त्यांच्या पाठीशी येईल असा बांध्यावत आला. कमरेला भवानी चढली.

जोत्याजी केसाकराने समोर धारल्या दर्पणात निरखतोना त्यांना आपलेच रुप आगावे वाढ लागले. मस्तकी गाई केशी टोप, अंगी चुणीबांधाचा, जरी कोयच्यांचा, शेतवणी, तलम जामा, त्यावरून पिण्ठलेले जगीकिनारी, पीतांवासारखे उपणे, कंठात रत्नजित हार व मोतीकंठे, त्यांना घेर टाकलेली भवानीमाला, कानी चौकडे, कपाळी शिवांध, कमरेला आवळलेला तलम-गाई निका शेला, ठिकांचा चुणीदार मांडचोळा,

खांधावर कोंदेड, कमरेला भवानी तलवार, दाट दाढीमिस्यांची, कमानी शुक्रांची, पुरुतेजी डोळ्यांची, फरीमाटाची, उट मुद्रा दर्पणात त्यांनाच शांतपणे म्हात होती - “संभाजीराजे भोसले, आहास नीट पारवून ठेवा ! आम्ही माराठी दौलतीचे अभिषित छपती आहोत. शक्कक्तर्त्याचे वारस आहोत, युमच्या अमच्या नाशाची कथी चुहूनसुदी गफलत होऊ देऊ का !” आजवर कथित न उमटलेला आगळ्यांचे भाव संभाजीराजांच्या पुंद्रवर तरारून आला.

गाई जांभळा, सोनबुद्ध्यांच्या शाळू, त्यालेल्या, सुवर्णा कमरबंद कसलेल्या, मोतीबंद नश नाकी शोभणाच्या, आडवे कुंकुमावृत कामाटी धारण केलेल्या खासेवाड्याचात येत होत्या. त्यासुद्धा संभाजीराजांना नेहमीच्या श्रीमांडी येसुबाई वाटेचनात !! आधाईला आब्दगिरे, गुईबारादार, चवरीचाले, अलकाबे उंचुन, अष्टप्रधान, ब्रह्मवृद्ध यांच्यासह संभाजीराजे आणि येसुबाई खासेवाड्याचून सिंहासनचौथ्याला मिळणाऱ्या राजमणीनि चालले.

अष्टप्रधानांनी सिंहासनावे आपापले मानकरी सोनवूंचं घेतले. येसुबाई आडपड्यांच्या राणीविशात गेल्या. सिंहासनरोहणाचा सुमुहूर्त होताच राजोपाष्ये व अनंतभट यांनी ‘राजआसन आपले करावे’ अशा अथवी राजाना हात केला. कोंदंदधारी संभाजीराजे दक्षिण पाऊल पुढे धेत, राजआसदिला पदस्मर्श होणार नाही. अशा दक्षेतेने त्या पूर्वभिन्नमुख, सुवर्णी सिंहासनावर आरूढ झाले. मंत्रधोषांनी सिंहासनचौथ्यारा राहाऊन नियू लगला. पेशवे निळेपंत ओंचित तोनमोहरा घेऊन राजदंडधारी स्वार्माणा सुवर्णप्रसान धाळू लगाले. अनंतभटांनी मोतीला छात्राला हातस्पर्श दिला. संभाजीराजांनी छक्कपिपदाचा स्वीकार केल्याची खाली देण्यासाठी हातपंजा उठविताच मानकरांनी दाटला दरबार रिवाजासाठी लवला. युईबारादारांनी हातीचे सुवर्ण, युईबी दंड उच्चून तिबार आपटत खड्या आवाजीत अलकाबी ललकांचा दिल्या.

“राजश्रियाचिराजित, सकल राजलक्ष्मीजलंकृत, गोळाहुणप्रतिपालक, हिदुपदाशहा, श्रीमन्महाजन संभाजीराजे - निगा ३३ ह - निगा ह अद्व !”, तोफांची भांडी, बंदुका, उखळ्या कडकडत ‘निगा ह घेवत, अद्व राखत’ मारठी दौलतीच्या दुसऱ्या छपर्तीना मानमुजरा देऊ लगल्या. दरबारचैकात देशोदेशीच्या चारण, भार, शाहीर, कर्वीं ‘शासुद्धुतीच्या’ कववांवे एकामगृन एक फड धरले. पैंडित जीवनतत्त्वावर वादविवाद लडवू लगाले, नरिका दरबारीपुढीचे नृत्याविष्कार करू लगाल्या. सारा सिंहासनचौक कसा समिश्र कोलाहलासे भरून गेला.

त्यायाधीश प्रलहादपंतांनी राजमुद्रेचे सुवर्णतवक महाराजांच्यासमोर घाले. त्या मुद्रेवर कोरिच शब्दलेल्या होता. हात लावून ती मुद्रा आपली केली. त्या मुद्रेवर कोरिच शब्दलेल्या होता -

“ श्री शंभोः शिवजातस्य मुद्रा द्योरित जायते ।
यदंक सेविनो लेखा वरति कर्त्य नोपरी ॥ ”

महाराजांनी अष्टप्रधानाना मानवांची भस्माच तबके बहाल केली. कवी कुलेशांना गरजाआसनसमेर पाचारून त्यांच्या खांडावर मानवावे ठेवीत महाराजांनी त्याना किताबत मेहर केली – “ छंदोगमात्य ”.

महाराजांनी त्यांच्या उपर्युक्त राणीवशातील महाराणी येस्वाइन्याकडे सेवेला रुजू होण्यासाठी चालले. त्या तबकात येस्वाइन्याची महाराणी म्हणून, पत्नी म्हणून, नीचवासोबतीण म्हणून कदर करणारी अखलाचारी मुद्रा होती. त्या मुद्रेवर कोरीव शब्दलेख होता, “ श्री मुद्रो रागि जयति ॥ ”

महाराजांनी जमत्या कलावंताना कदर म्हणून कवे, हेन, अलंकार बहाल केले. जमत्या खतेला प्रदेविनी तीन होन देण्यात आले. कुतुबशाही, आदिक्षाही, घिरांगी, टोपीकर, बलंदेज, डीगामार दरबारातुन आलेल्या वकिळांनी महाराजांना नकराणे पेश केले. त्याना फेर नकराणे देण्यात आले. छजपती संभाजीमहाराज रायाडव्या सुकर्णी रिंहासतावरकून उगवतीला डोंगकडांवर उदून दिसणारे सुर्य निरवू लगाले. त्या विबात जशी मुद्रेची अझेर सोनवण्ठी फेर धारत होती –

“ श्री शंभोः शिवजातस्य – शिवपुत्र शंभुराजांची ही मुद्रा, द्यैरिव जायते – तेजस्वी राजमुद्रा शोभून दिसते आहे. यांदक सेविनो लेखा – राजांनेकित अशा या मुद्रेची अधिकारसत्ता, वरति कर्त्य नोपरी ? कोणावर चालत नाही ? ”

राजाइतमापात हा दुसरा महाअभिषेक रायाडावर संपन्न होत होता; पण या अभिषेकावर मृक बहिक्कर ठेवलेल्या सोयावाई रायाजांसह आपल्या महाली होत्या. सिंहासनी बसल्या संभाजीराजांसमोर मूर्यकृपामे टळ्डकीत सवाल खडा होता. “ जलभिषेक घेतलेला, आपला माथा आशीर्वादासाठी ठेवावा तो कुण्णाच्या वडीलथांच्या चरणावर ? ”

आठ दिवस उलटले. उलटेतून आलच्या दोन वृत्तांचा विचार महाराज आपल्या मानाशी एकदेंच पडतारुन बघत होते. राजस्थानात सुभद्रा असलेल्या औरंगजेबाच्या चौथ्या पुत्राने – अकब्बाराने बगावत करून स्वतःला ‘ स्वतंत्र बादशहा ’ म्हणून घोषित केले होते. त्याला या कामी मदत केल्याचा आरोप ठेवून औरंगने आपली बुवार मुलाली थेणुनिस दिला सलिमपाडाच्या कोठीत कैद करून टाकले होते. महाराजांसमोर याकाराणे समस्ती. दुधी शोधावी !

महाराजांचे कविजी बोलत असलेल्या विषयाकडे ध्यान नव्हते. जोल्याजी केसरकर वरदी घेऊन कविजीच्या जोडीने प्रल्हाद निराजी केशवभृष्ट खडे होते. जोल्याजी केसरकर वरदी घेऊन येणे करिते कीति धावे। दिंगंतरी ॥

बैठकी महालात आला. “ समर्थशिव दिवाकर गोमवी आल्यात. बुवांचा काही खलिला हाय त्यांच्यासंग. ”

“ घेऊन या त्याना. ” महाराजांच्या हातचे गुलाबपुण घिरावले.

जोल्याजी दिवाकर गोमव्यांना घेऊन आत आला. गोमव्यांची नांदी देत झोळीतील थेली बाहेर काढली व ती महाराजांच्या हाती दिली. ती आदराने कपाळी लावून प्रल्हाद निराजीच्या रोखाने धरत महाराज म्हणाले, “ न्यायाधीश, वाचा. समर्थाचा आशीर्वाद काय आहे ऐकू या आहाला. ”

प्रल्हादांतीनी युदे होत थेली स्वीकारली. आतील खलिलावळी बाहेर घेऊन कपाळी लावत्यानंतर न्यायाधीश स्पष्टेन्यारात समर्थाचे गोमवीबोल वाचू लगाले –

“ अखंड सावधान असावे । एकांत स्थळी ॥
तजवीजा करीत बैसावे । एकांत स्थळी ॥

काहीं उग्रस्थितीं सांडावी । काहीं सौन्यता धरावी ।
चिंता लागावी पाराची । अंतर्यामी ॥

मारील अपराध क्षमावे । कारभारी हांती धरावे ।
सुर्खी करूनि थाडावे । कामावरी ॥ ”

बाजवे प्रल्हादपत्र क्षणभर थांबले. ओरंगरुन जीभ फिरवीत त्यांनी एकदा भाराचा दम प्रथम घेला. सावधापणे ते एक एक शब्द पुढा वाचू लगाले. गिरीं सोडून पुढे झालेले महाराज मिट्ट्या डोऱ्यांनी ते संन्यस्त शब्द एकचिनाने ऐकू लगाले.

“ पांतील तुंब निधेना । तरी मा पाणीच चालेना ।
तैसे जनांच्या मना । कळलें पाहिजे ॥

जनांच्या प्रवाहो चालिला । म्हणिके कायेप्रापा आटेपला ।
जन ठाई ठाई तुंबला । म्हणिजे खोटे ॥

श्रेष्ठीं लें जे मेळविले. त्यासाठी भांडत बैसले ।
तरी मा जाणावे फावले । गनीमासी ॥

ऐसे महसा करू नवे । दोषा भांडं तिसऱ्या जय ।
धीर धरूनि महत्कारी । समजोन करावें ॥

राजी राखतो का । मा कार्याची लगावग ।
ऐसे जाणेति सांग । समाधारें करावी ॥

आंगभीच पडिली थासी । म्हणिजे कायेमग होय नास्ती ।
याकाराणे समस्ती । दुधी शोधावी ॥

सकळ लोक एक करावे । गनिमा लाटून काढावे ।
येणे करिते कीति धावे । दिंगंतरी ॥

आर्थी गाजबावे तडाखे । तरी मारा भुंडबां धाके ।
ऐसें न होता धाके । राज्यासी होती ॥
समय प्रसंग ओळखावा । राग निपद्न सांडवा ।
आला तरी कळो नेवावा । जनंगव्ये ॥

राज्यामध्ये सकळ लोक । सलमी देउनी करावे एक ।
लोकाच्या मनामध्ये धाक । उपजो चि नये ।
बहुत लोक मेवळवावे । एक विचारे भरावे ।
कष्ट करून घसरावे । मळेलावरी ॥

ओहे तितुके जतन करावे । पुढे आणीक मेळवावे ।
पर्हाइराज्य ति करावे । तिकडे तिकडे ॥
लोकी हि हीमती धरावी । शर्तीची तलवार करावी ।
चढती वाढती पदवी । पावाल येणे ॥

प्रलहादपंतानी उपरायाने सुदेवरचा घाम निपद्न घेतला. त्यांचे भावांगभी झालेले डोळे ते अर्थमय शब्दमोती टिपू लगाले. समर्थाच्या चिंव भावानेने, श्रीरामाच्या तीर्थात डुबून आलेले बोल महालाच्या दाढबंद भिंतीनाही पाणवू लगाले ॥

“ शिवराजासी आठवावे । जीवित्व तुपरमान करावे ।
वेहलोक फरलोकी तरावे । कीतिरुल्ये ॥
शिवराजावे आठवावा प्रताप । भूमंडळी ॥
शिवराजावे कैल्से बोलणे । शिवराजावे कैसे चालणे ।
शिवराजाची सली देणे । कैसी असे ॥
सकळ सुखाचा त्याग । करूनि साधिदें तो योग ।
राज्य साधावाया लाळावगा । तैसी करावी ॥

त्याहून करावे विशेष । तीच्य नहावे प्रृष्ठ ।
या उपरी आता विशेष । काट त्याहावे ॥

महाराजांच्या नेत्रकडा पाणवून आल्या होत्या. भोवतीच्या कुणालाही त्या दिसू. शकळन नक्कलत्या. हात उठवून महाराजांसी तो प्रबोध पंताना पुन्हा वाचावला लावला.
त्या शब्दशब्दाने आपल्या आयुष्यातील एका चुकलत्या दैवयोगाची सर्वांत खोलवर कळ कळ महराजांना छेदून गेली. तडफडते मन मुक्कणे म्हणून मेले, “ समर्थ, सज्जनगडी तुमची आमची भेट होती तर ह्यातीलील सर्वांत मोठा काळिमा तुकळा असता आमचा ॥ ”

“ काही उग्रस्थिती सांडवी – काही सौम्यता धरावी ” खेळवे आम्ही उग्र आहेत ? की सर्वांना तसे वाटतो ? समर्थानाही ? त्यांची तरी काय चूक ? जे कानी पडले त्याला

धरूनच त्यांनी स्पष्ट बोध दिला. आम्ही कश्याच्या असामी दस्त केल्या हे सत्य आहे. समर्थानाच्य का रामराज्यानाही नाही का वाटले की, आम्ही महराणी मासाहेबांवर हत्यार धरू म्हणून ? रायगडाहून पर्हाळ्याला काय मजकुरावे खलिते गेले होते हे समर्थानी कसे कळवावे ? आम्ही दस्त झाले असतो तर ... तर हा खलिता लिहिण्याचा योगाच समर्थाना नसता आला !

“ मागील अपराध क्षमावे, कायभारी हाती धरावे ” समर्थ, आम्ही हे केलेच आहे. हाती धरले कायभारी आमचे हात बळकट कळतात की लुळे पाडतात हे सिद्ध खावचे आहे. त्याचीही बाट बघू आम्ही.

“ पाटांतील तुंब ” उखडून काढण्यासाठी आम्ही हात घातलेच आहेत. आमचे दोन हात त्यासाठी नाही पुरे पडणार हे आम्ही जाणतो. ते हात ह्यातभर पाण्यातील तुब काढण्यासाठी, पाणी खेळते गायण्यासाठी आम्हाला राबवावे लगाले तरी त्यासाठी मनाची बांधणी करून सिद्ध आहेत आम्ही. संत-महंत, लडक्ये, कलमबाज सर्वांना राजी राज्यासाठी रक्कोशिस करतो आहेत. भोवती टप्याचा गणिनांच्या बाबतीत सावधच आहेत आम्ही. एक खेरे आहे, वाचो काही सोसवत नाही आमच्या बूतीला. आला राग सर्वांसमझ साफ बोलू, दाखवतो आम्ही.

“ हे महाराष्ट्र राज्य जिकडे तिकडे करण्यासाठी आयुष्याचा पट मांडून आम्ही खडे आहेत. आम्ही स्वतःला छावपती मानीत नाही. या राज्याचे सेवकच मानतो.

“ आबासाहेबांचे रूप, बोलणे, चालणे, राज्यकारारांची लाङबगा तर अहोरात्र आमच्या धमन्यांतून रस्तमार्ग पिण्येत आहे. असा एक दिवस उमटत नाही ज्या दिवशी आमच्या मनश्वरंगा त्यांचे, थोलत्या आंजल्ये, सर्ती गेल्या मासाहेबावेच दर्शन होत नाही. आम्ही शक्य ते ते करू. पण केवढेही केले तरी आबासाहेबाहून ‘ विशेष ’ ते होणे नाही. आम्हालाच ’ काय कुणासही ते शक्य नाही. आम्ही आबासाहेब नाही. केवळ त्यांच्या रक्काची एक साकली आकृती करावी ? आबासाहेबांनी बरड जेहांगिरीतून हे राज्य उठविले. ते यश त्यांच्या नावाला साजेसे. आम्ही हे राज्य पडले तर मालुसेरकाका, बाजी पुराराव, गुजराकाका यांच्यासारखे कृतार्थ होऊ.

“ समर्थ, आपल्यासारखे ‘ दुसरे समर्थ ’ आणण मिन्ह केल्या अकरा मासर्तीना, आपल्या शिष्याणांतून बधायला मिळतील काय ? हे तरी कुणी व कसे सांगावे ? सृष्टीला आपल्यासारखी, आबासाहेबांसारखी गोमटी स्वने रोजाना नाही पडत. तुमच्या पिढीने शास्त्र दिल्या पायवाटेन आखी शासापावेतो चालपाचं भायवही काही कमी मोलच नाही. आपले आशीर्वाद आम्हाला शिरसावेद्य आहेत.”

विचारच विचार दाढून आल्याने महराज बैठक सोडून उडले. “ प्रलहादंत, गोपालीबुवांची व्यावस्था निसर्वतीनं बवा.” न्यायाधीशांना सांगून त्यांनी त्याच्याकडून

समर्थाचा मौल्यवान आशीर्वादी खडिता आपल्याकडे घेतला. काही न बोलता ते अंतःपुराकडे चालले. आते पिलाजीभामा, गणोजी-कान्होजीराजे व येसुबाई होत्या.

महाराजाना बधून पिलाजीभामा म्हणाले, “आता निगांव महरो आमी पुराकड.”

“का ? कंटाळलात गडाला ?” महाराज त्याना हसत म्हणाले.

“तसं नहीं, आता अविषेक जाला. संगती कविल्याची जोखीम ... त्वाचा.”

“आपच्या बालीचा तेवढा निवाडा द्यावा महाराजांनी म्हणजे काणदपत्रं घेऊनच निधू अंमही.” गणोजीराजांनी रेसुबाईसी चालत्या चर्वेचा मुदा पटाक घेतला.

“कसला निवाडा म्हणता राजे ?” महाराजांची कशाळ्यपूर्णी रव चढली.

“थोरल्या स्वार्मीनी शिरकणाचं वतन आमच्या नावे मोईन करून देण्याचं वचन दिले होतं तुमच्या-अमच्या साळ्यालोळ्याच्या लळकार्यात !” गणोजीनी मतल्ब सार्गितला.

“काय सांगता तुर्ही राजे ? आबासाहेब तर नवे वतन देण्याचिन्द कठेकोर होते.” महाराजांची मुदा गंभीर झाली.

“तुमच्या सुसुबाईना मुलगा झाला की पुण्ये वतन तुमच्या नावे करून म्हणाले होते थोरे घरी. आपल्या कन्दाचावासला चोळीडुणासाठी ही मोईन करून धावी आसा इरादा होता स्वार्पणाचा. आता गणोजीना मुलगा झालाय तवा ...” पिलाजीनी तुना करिना संगीतला.

“मापसाहेब, गणोजी आहेत तसेच महाराजी, हक्कीराजेही जावई आहेत आबासाहेबांचे. स्वार्मी असाच वतनासाठी शब्द घातला तर ? तुम्ही घरवे आहात. हे समजून घ्या. गणोजी-कान्होजीना आमीही दैलेलीच्या सेवेत त्याना साजेशी जागा देऊ. नव्या वतनाचा आय्रह नव्या थरू. त्यानं आणखी कठकटी उम्या राहणगर.”

“महाराजांची काय मल्ला आहे ?” येसुबाई रकाच्या नात्याने कौल देतील या भ्रमाने गणोजीराजांनी त्याना बोलते करण्यासाठी सवाल केला.

“स्वार्मीना निवाडा रास्त वाटले आमहस ! नव्या वतनाचा आप्रव आणि तोही घरून्यांनी या बख्ती धरणे निवाजी नाही. आबासाहेब आज असते तर त्यानीही आज हाच निवाडा दिला असता.” येसुबाईच्या उत्तराने गणोजीराजे चरफडले. कठडवटपणे बोलून रेले, “म्हाजे भोसल्यांनी दिला शब्द तोडला असंच मानायाचं काय आम्ही ?”

“शिकेक ५ !” संगजीराजांच्या डोल्यांतील भाव पालले. हातच्या समर्थविलिंगतील शब्द, मनात फिले, “एगा निपटून सोडावा ! आला तरी कठेचे न दावा ! जनंगर्थ !” योज्या निकराने त्यांनी स्वतःला सावरले.

“आमीही समजलो काय ते ! निघतो आम्ही. आबा, चवला. आता इंय पणीसुदा द्यावाला शोजायाचं नाही आम्हाला.”

गणोजीराजे तडक बोहेही पडले. मागेपणा पिलाजीभामा आणि कान्होजी मुकाट बाहेर पडले. येसुबाई आणि महाराजांच्या मनात घोळत असतानाच निळोपतानी वृतात दिला.

“समर्थ, पाटाचा तुंबा कसा नियाचा ? पाणी कैसे खेळते राहावे ? वाशांनाच घर परेके वाटले तर ते तरी कैसे नांदावे ?” सुन्नपणे संघाजीराजे हातच्या खलिल्याकडे बपत राहिले. त्याना काही सुकेना !

“एक अर्जी आहे. आजा होईल तर ...” पेहराचिस्ड महाराजांच्या हाती प्यानबद कठार देताना येसुबाई म्हणाल्या.

“बोला, काय आजा आहे ?” महाराजांनी हसत येसुबाईचाच शब्द फिरविला.

“सारं निर्वय पार पडलं. आता पाचाई एक राजमंदिर उठावं वाटते. वाडीला मंदिर नाही.”

येसुबाईना दिल्या राजमुद्रेचा लेख महाराजांच्या मनी फिरला - “श्री सर्वी राज्ञी जयतीत.”

दरवानाला याद कर्मविनू त्यांनी हिरोजी इलूक्याला बोलावून घेतले. त्याला आजा देण्यात आली, “हिरोजी, पाचाई चखोट जाणा पारखून राजमंदिराचा पाया घ्या.”

“जी.” हिरोजी मनेमन मंदिराचा आराखडा रेखतच बाहेर पडला.

बांधकाम निवडीच्या घडीव दगडांचे घ्या.”

“जी.” हिरोजी मनेमन मंदिराचा आराखडा अंतोजी-रायाजी यांच्या भेळाने महाराज बाहेर उप्या असलेल्या जोत्याजी, अंतोजी, हंडीराजे, शामजी नाईक अशी मडळी होती. महाराजांनी स्वर्वि कुशल घेतले, हंडीराज आणि आनंदराव वहूऱ-खानदेशत चौथाई बसुली आणि पुढुखरितला निषून गेले होते.

“हिचीलीच्या मोरे दादार्जीच्या मणूस आला आहे. फिरंयांनी आपल्याशी सर्वे प्रकारचे संबंध तोडले आहेत असा निरोप आहे त्याचा.” निळोपतानी महत्त्वाची बाब महाराजांच्या काही धातली.

“मोरे दादार्जीनी त्यांची माणसे व तो व्यापारी खुला केला की नाही पत ?”

महाराजांनी किंगयांशी प्रतभेद येणाऱ्या प्रश्नाचे पूछ घरले.

“जी. नाही. त्यामुळच विजाई नाराज झाला आहे.”

“मतल्यव ? आमही सुमेदंगना ती माणसं मोकळी करण्यास संगितलं होतं. मोरे दादार्जी सुम्याचे पूर्ण अखेत्यर मानतात की काय, स्वतःला ? त्याना लिश, आम्ही जातीनं डिचेलीला येणार आहोत !”

“जी. किंगी दरबरत एक महत्त्वाचा बदल झाला आहे स्वामी. पूर्वचा विजाई अंतोनिओ बदलून त्याच्या जागी कोदि द आलच्योरची नेमणूक झाली आहे. अद्याप नवा विजाई गोळ्यात आला नाही.”

“अपांले रायाजी पूहित आहेत गोळ्यात. त्यांना नवा विजाई येताच खबर द्यायला कळला.” आज ना उद्या फिरंयांशी, हबंशयांशी, लगाडा द्यावाच लगाण. त्यासाठी कुडाळ, डिचोली भागत आतावधीचे कारबोने उमे केल्याशिवाय तड लगाण. नाही हा निविचार महाराजांच्या मनात घोळत असतानाच निळोपतानी वृतात दिला.

“बादशहान मुरेत आनल्या मुसलमानी खेतेकरही कर बसविला आहे.

बन्हणपुरावर इजडाजानाची सुभेदर म्हारू नामजारी केली आहे महाराज.

त्या ब्रुताने महाराज गंभीर झाले. बन्हणपुरहून राजक्षसानात असलेल्या औरंगजेबाला शक्ता लुटीचे खलिते गेले होते. तुमा रोजाची नमाजमुझा बंद पडते की काय अशी तटबांधणीचे हुक्म औरंगजेबाने जारी केले होते. आपल्या बंडखोर मुलाचा – अकबराचा काटा काढण्यासाठी औरंगजेब राजस्थानात गुंदून पडला असला तरी तो स्वरथ बसण र नव्हता.

“यंत, मोगलाईच्या तोंडावक्क्या किलेदरांमा ठाणी रसदबंद करून सावधानानि राहण्यास कठबाबा. सगळ्या तरफाच्या सुभेदरांमा फोजेची नीसचणी जारी करायला लिहा. बन्हाड-खानदेश मिळेल तेवढा लुटीत घेणाची सरलक्कराना सूचना द्या. आकासहिनाचे श्राद्धकर्म होताच आम्ही फहाळा, राजाएकडे येत असल्याचं लिहा.” चारी तोडवरच्या गिरिमी फळ्यांचा विचार महाराजांच्या मनात फेर घर लगाला.

“चेऊलच्या सुभेदर तिमाजी खंकटेशांचा मनात फेर घर लगाला,

“काय म्हणतात तिमाजी?” महाराजांचे शिवाय आठी घेत आक्रमणे.

“आपली मुंबईकडे जाणी देन गलबते आणि त्यावरची चार माणसे सिद्दानंद दयविवर दस्त केली होती. तियाजीनी मुंबईच्या टोपीकराना ‘ही बाब आप्ही रायाडी कळवू. स्वामी गय करणा नहीत.’ अशी जरब देताच टोपीकरानी ती गलबते व माणसे सिद्दानंदहून हस्तपात करून आबाजीच्या मध्यस्थीने आपल्या हवाली केली आहेत.” ते ऐकताना महाराजांची मुग्दा संमिश्र भावनानी भरून आली. सिद्दान्या माजोरीचा संताप, टोपीकरांचे बदलते लागी धोरण, तिमाजींची तपतरता, आवजी पीडितांची यशस्वी होत असलेली हेजिबी आशा अनेक छड्या त्यात होता.

“पेशवे, चिपार्जीना संतोषाचे पत्र द्या. आवजीना मुंबईतील हवशयाच्या हालचालीवर बारीक घ्यान ठेवण्यास लिहा.” महाराजांच्या डोळ्यांसमर ढोरुला, मालवणपासून मुंबईपर्यंतचा दर्याकिनारा उभा ठाकला. त्यावरची टोपीकर, हवशी, किंरंगी टपून बसलेली, तीन चालींची तिन पाणामावजे मनात घर करू लगाली. या तीन दर्यासिंहांचा भेळ पहू देणे राज्याता हिताचे नक्हते. त्यासाठी जबाबी तोड म्हणून किनान्यावर जल्कोट उठविणे, अरबांशी मैर्झ ठेवणे, किनारपट्टी धरून आताशीचे कारखाने बांधणे हेच उपय होते. हवशयाच्या चावेगिरिला तोड देण्यासाठी अरबी चाचे राज्यातून ठेवणे भाग होते. त्यासाठी महाराजांनी आखणी सांगिली, “पत्र, राजापुरापासून छद्देपावेतो असलेली दर्याताणी माणूसमेळानं बळक्रत ठेवण्याचा सारंगांना निरोप द्या. जमेल तेवढा दोस्ताना अब दयविवराशी राखून चालवण्यास सांगा.”

महाराजांनी बैठक सोडली. हरजीराजांसह ते सदरेबोहेर पडले. बालूर काही कुणबाऊ माणसे खोल्याबून होती. त्यांच्याकडे हात करीत चांगोजीने त्यांना घुंदे थाले, “हे प्रचडाडाच योज्या कोळी, मेटकरी हाईट. भेटीसहन आल्यात धन्याच्या.” कांवळी काचोळ्या आणि लंगोळ्या घातलेली ती माणसे काकाळीने मुजा देत बाकली. महाराजांची शोधक नवर त्या माणसांभवती फिरली.

“बोला बाबा, का गड चहून आलात?”

बावरून त्या कोळव्या-मेटकन्यांनी तुम्हे एकमेकांकडे बघितले.

“बिनधास्त बोला. का आलात?”, छत्रपतीनी त्यांना उवदार धीर दिला.

धाडस धरून त्यांच्यापैकी एक म्हणाला, “आपापैकी काही गडांच्या चाकरीला हाईट. आमा गरिबांवर गाईची बणी ज्यारी क्योलिया, घरपटी बसलिया. गुरांबेगवार हाय काय आमांकडे धर्मी? त्येवढी बणी उटवाची धर्मी, आमाच्याली.” पुढे होत त्याने छत्रपतीचे एकदम पायच धरले.

“उठा.” महाराजांनी त्याच्या खांदाला आधार देत अगोदर त्याला उठाने केले.

कसलातीरी निधार त्यांच्या चर्येवर दादून आला.

“चांगोजी, जग दप्तरदार चिमणावकरकराना घेऊन आला. महाराजांनी त्याना जागीच दप्तरात जाऊन चांगोजी चिमणावकरकराना घेऊन आला. महाराजांनी त्यांना जागीच निवाडा फर्मावला, “दप्तरदार, प्रचडाडाच्या मुद्राधारी घेऊनी अहिरावांना तातडीने हुक्म द्या. या कोळी-मेटकन्यांवरची गाईची वणी माफ केल्याचं लिहा. गडाला जे हवलदार, नाईकवडी, त्यपूर आहेत तेवढांना दोन म्हशांची वणीही माफ. असल्याचे कळवा. वरकड म्हशांची वणी घेत जाणे. या लोकांना घरपटी बार आहे याचीही म्हणज द्या त्यांना.”

“जी.” दप्तरदारांनी राजाजा ध्यानपूर्वक एकली.

“बाबांनो, आज गडाला मुक्काम करा. चांगोजी, यांची थाळ्याची व्यवस्था बघा.” महाराजांच्या पाठमोर्चा आकृतीला ती मुंबु शाळेली गरीब माणसे कुणबाऊ कृतज्ञतेने मुज्रा देत होती. महाराजांच्या मरी समर्थविलित्याचे वचन घोळत होते – “गरी राखुत जग। मग कार्यभागाची लगवण । ...सकळ लोक एक करावे ! गनिमा निपटून सांडावे.”

चैत्री पुनव आली. रायगड उत्तरून आलेले महाराज कमरेच्या केवळ पितांकानीशी उघडचा पाठीने काळ नदीच्या पात्रात उघे राहिले. एक सालापूर्वी काळ झालेल्या आबासहेबांच्या आत्याल वर्षांदाराचे तांपण ते भरत्या ऑजळीने देऊ लागेते. नदीकाठावर बाळंधृ, कविजी, उधो योगदेव, केशव उमाजी पांडित उघे होते. महाराजांच्या मनाच्या पात्रात आठवणीची एक एक ऑवळ उत्क लगाली – “एक साल मागे पडले. आबासाहेब गेले असे अजून मन घेत नाही. पण ते सत्य आहे. जाताना

ते जमल्या असार्मान महणाले, ‘ये तो मृत्युलेक कितेक आले तितुके गेले.’ तो तर त्रिवाजनच आहे. पण हा मृत्युलेक पावन होतो तो आबासाहेबांपासऱ्याच्या बेळ्याने. खोला होतो तो त्यांच्या जाण्याने. आपल्या शब्दाखातर माणसे जिवांचे तपण करून धन्यवद्दाहोत हे बधायाचे भाष्य किंतु लोकांना मिळते? आबासाहेबांगा ते मिळाले. ते शिवंवरीवर उपजले आणि त्यांनी रथगडी देह टेवला. पक्कास वर्षाची हवात; पण केवडा मोहा पालदूस टाकला त्या सायकवळ हातांनी माणसांमुळुखाचा! किंती शोध घ्यावा, आबासाहेब कोण होते उमात नाही. ही खरी जिंदगी, जिला खेर त सदगतीसाठी तर्फाचीही गरज नाही.

“ आबासाहेब, आपल्या भटकल्या क्षणांनी आम्ही पठाणी गोटाच्या गोत्यात गेलो. त्यांने ज्ञा यातना तुम्हाला झाल्या त्याची भरपाई अभी हयात आम्ही असे तपण करीत उमेच राहिले तरी होणार नाही. किंती उपटला तरी हा सुल काही मनातून हलता हलत नाही. आपलाला अस्त्र देण्याची खेरे तर आमची योग्यता नाही. जे पाचाड्याचा मासाहेबांगी केले, पेशवे मोरोपतंगी केले ते खेरे समर्पण! तुम्ही उठविलेल्या या दौलतीत आमची हवाच नाही. आम्ही हाती रथमुद्रा घेतली अहे ती लागल्या कलंकाला साफ थुवून काढल्यासाठी. अंगी खेळणारे तुमचे रक्तबीज शाबीत करण्यासाठी! आपल्या पायात हिंमत आणि हातात येश भरा, थोर मरी आमहास आशीविद द्या. जे उकलेमाकाले आहे ते पदरी च्या.”

शाढीविधी करून महाराज रथगड चढले. निळोपंतांना वर्दी देऊन त्यांनी सिंहासनसदर भराविण्याची आज्ञा केली. या सदरेला हरजीगेजे, शामजी नाईक पुढे, दादाजी व शिंगारी काकडे, जैताजी काटकर यांना मानविडे देऊन पाचाण करण्यात आले. भरल्या सदरेला साक्ष ठेवून महाराजांनी हरजीराजांना म्यानबंद तलवार, अलंकार, वर्षे व शिरेचो वेत बहाल केले. त्यांच्या खांद्यावर हात ठेवून नजर त्यांच्या नजेत विश्वासाने रोवीत महाराज म्हणाले, “ राजे, आम्ही प्रांत कर्नाटकाची कारभारी एखात्यारी तुम्हा हाती सुरुद करतो आहेत. प्राताला वेळालू, जिंजी, होसकोट, कोलार, वेळू, दोडबाळारू, विकावाळापूर असा मुख्य आहे. भोवती मुद्दा, फ्लॅर, हुक्केरी, रामानड अशा नायकांचा प्रदेश आहे. तंजावी एकोजी काका आहेत. त्यांची जोड घेऊन प्रांत वार्डीला लागेल यासाठी कोरेशिश करा. प्रांत कर्नाटक ही दौलतीची गाठीची फळी आहे. भोवतीच्या नायक राज्यांवर आद-जरब ठेवून ती बळकट राखा. तुमच्या दिमतीला शामजी, जैताजी आणि काकडेबधू देत आहोत. तुम्ही आहात म्हणजे आम्हीच कर्नाटकात आहोत असे आम्ही मानतो. प्रसांगी आम्हाला हातकारा द्या. आम्ही जातीने तुमची कुम्हक करू. आजच गड उतरा. आई जगदंब तुम्हास येश देणार भली आहे.” महाराजांनी प्रेमभराने हरजीना ऊरेट दिली. हरजींनी छत्रपतींना विश्वास दिला, “ आम्ही

शामजी, जैताजी, दादाजी व भीमाजी यांचाही मानवाले देऊन मारातब करण्यात आला. हरजीराजांसह महाराज रथगड उत्कून पाचाडात आले. पंथरा हजारांची दिमत व निवडीची माणसे धेऊन हरजींनी पाचाड सोडले. माराठी राज्याचे ‘कारभारी एखात्यार’ म्हणून हजारांजे महाडीक कर्नाटकाच्या रेखाने चालले.

पाचाड्याचे वेशीबाहेर पडणाऱ्या हरजींच्या फैजेकडे बघणाऱ्या महाराजांच्या मनात मुद्रा तरक्कु मेली ती मेहुणे गोणेजीराजांची! एक मेहुणे जोखीम घेऊन दूरवच्या प्रांतात चालले होते. दुसरे वतनासाठी नाराज होऊन न घेटा-बोलूला पाठ फिरवून थुंगापुरी निघून गेले होते.

गडवर परतल्या महाराजांना वाकळीस रामचंद्र दत्ताजी आणि कारभारी शिवाजी मुरो पेश आले. रामचंद्रपंतांनी वाईच्या एका दत्तकिधानातील सकारी शेणीच्या भरण्याची बाब महाराजांच्या कानी घातली. “ बाईला केशवजी नाईक म्हारू आहेत महाराज. वारस नाही म्हणून त्यांच्या स्नीने – पिलाई त्यांच्या भावाचा – गांगार्जीचा मुला दत्तक घेतला आहे. थोरल्या स्वार्माण्या संमतीनेच हे दत्तकविधान झालेले आहे. या विधानासाठी केशवजींनी सरकारी शेणी म्हणून पाच हजार होणाऱ्या भरणा दृसरी करावा असा कौल थोरल्या स्वामीनी दिला होता. पैकी दोन हजार होन केशवजींनी भरणा केले आहेत. बाकी नियाणाचा तीन हजारांसाठी ते होसे जोडून मात्रातोहेत.”

“ केशवजी अमासाई कसा ? ” महाराजांनी अंदाज घेत विचाळले.

“ माणसू शब्दाला जागणारा आहे. होसे दिले तर होन होन पावता करील.” शिवाजी सुरेंनी इतिवार दिला.

“ मा त्यास होसे बांधून द्या.” महाराजांनी लगालीच निवाडा दिला. रामचंद्रपंत आणि शिवाजी मुरो समाधानाने मुजरा देत निघून गेले.

“ मुझमदर आलयात भाई.” खिदमतीच्या जोत्याजीने वर्दी दिली.

“ येऊ द्या त्यांना.” महाराजांना आणजी का यावेत याचा माण आला नाही. आत आलेले आणजी मुजरा देऊन कसल्या तीरी विचाराने तसेच उमे राहिले.

“ बोला आणजी, काय आहे ? ”

एवढे मडेतोड बोलिचे आणजी तीरी घुटमळलेलव. ते बोलायला भांग शोधताहेत हे ताहून महाराजांनी त्यांना दिलासा दिला,

“ आणजी, काही खास बाब असली तीरी निःसंकोच सांगा.”

“ जी संगेश्वराचे देशकुलकर्ण वारसाविना पूढू आहे. स्वार्माणी आपाची करद करण्याचं मरी घेतलं तर . . .” आणजींना मनोमन महाराजांची धास्त वाट होती हा प्रस्ताव ठेवताना.

छत्रपतीच्या मनात समर्थाचा बोध फिरून गेला –

“ कारभारी हाती धपावे. सुखी करून सोडावे. कामाकडे ! ”

““ तुम्ही खातर जभा करून घेतलीत कुलकर्ण वारसाविना आहे याची आणणी ? ” “ तै ”

三

“मा आही तुम्हाला संप्रेषणाचे देशाभुक्तकर्ण दिले मुझमदार ! तुमच्यासरखा कावऱ्यारी लघतो आहे त्या कुलकर्णीला हे संप्रेषणाचं भाय ओहे आणणजी ! ”

भक्त श्रद्धालुहें आपामी कालागिवि क्षान्ते लियें थेक्स बाहें पड़ते

“ जासुदाचे नाईक बहिर्भी आल्यात. ” पहाऱ्याने खास कर्दी आणली. ती ऐकताना महाराजांच्या मनातले विचारक्रम क्षणभर थांबले. त्यांनी संपती दिली. शोङ्कधाच वेळात बहिर्भी आत आला. अंगाच्या मोगली पेहरावाने आणि हुन्हवीचर चाढविलेल्या नकली, कोरीव दाढीने तो घटकल ओळखू येत नक्हता. त्या वेगातच त्याने जोहरा दिला.

त्याला घेऊन महाराज एका बोंदिस्त कोठीत गेले. आगा, बऱ्हणपूर, बागाळण असा कफकटका टाक्कून, सप्तशताच्या डोळ्यांमी आणि चित्तशताच्या कानांनी खबर उचलूलेला वादशाहाने दरवके प्रणाले, “ धर्मी रघुनांच्या फक्ताची खाशी खुवर हाय. वादशाहाने आपलच्या पोराला हातेहात चकवा दिला. अजोमेच्या राघवाची खाशी खुवर हाय. शाहजादा अकबर अरब्जपुत्रांचा म्योळ घिझून द्यापावर चालून घेला. परं निभला न्हाई. वादशाहाने त्येच्याच विविदपत्र क्षेलील. ‘तू रघुपतास्नी घेस टाक्कून मोळ्या समर्पने आनंदास. भर्ती हुती. वादशाने ती रघुपूत सप्तशताच्या नेमकी हातात जातील अशी खबरदरी घेतली. तसेच शाळं ती दस्त पांव चाचून खेपूत विथारले. गोत्रपत अकबराचा तळ टाक्कून पांपांगं ज्ञालं. साठ हजार हुंत त्या जागेला ईस हजारबी हशम दिक्किला न्हाई ऐन वरुदतला. हाय खाल्लथाला अकबर रानोमाळ पळत्योय. बोलवा हाय त्यो आपल्या मुलकात सरकारा.”

बहिर्जीवा शब्दन् शब्दं ध्यान देउन ऐकलेले महाराज विचारात गेले. त्यानी प्रहस्याचा प्रश्न बहिर्जीवा घावला “**द्वादशशतांची चाल काय असूऱ्या नाईक पांडे?**”

“तिकडं मोगलाई त हवा हाय त्यो
तेंगरी रामी रामी रामी रामी”

महाराजांची चिंतनांकित नव्या बहिजाग्निका कोरिव दर्जीभा घेऊली.

“‘टीक आहे. नाईक, तुम्ही चार दिवस विसावा घेऊन निया, निवडीचा तेवढा खबरगर बन्हाणपूर, औरंगाबादेत पेसा. जे मिळेलु ते टाकोटाक आमळास पावते करीत चला.’’ बाप, भावनंतर आता मुलाच्या पाठीशी लागलेल्या अंगजेबाचा विचार करीतच महाराज कोठीबाहेर पडले.

चांगोजीला बोलावृन त्यांनी एक आळा केली. तिचा हेतु होता आता गड सर्व बाबींनी निर्मित नंदता राहावा. “चांगोजी, मासाहेबांच्या शारत्यांच्या ध्यानीमनीही नव्हते की या आरेषून केवढे काढून घ्या. महाल खुला ठेवा.” महाराजांच्या रामायण पुढे उभे राहणार आहे!

मर्मदिनच्या उत्तेस महेश्वाळा आलेल्या औरंगापुत्र अंकबरारां बधारजाणा लालहल्ल्या. फारसी प्राचा पारठी तर्जुमा प्रत्हाद निर्जीवी कर्वी कुलेशाच्या मढतीने सिद्ध केला. “ शहजायांकडून आल्या प्राचा तर्जुम तयार झाला आहे महाराज.” प्रत्हादपांती हातवी तर्जुमावटी पुढेशी केली. “ महाराजांनी त्यांना कार्यावले. अंकबरारां अंकबराराचा मनसुका.”

वाचा प्रत्यहादप, शहेजादा।
प्रत्यहाद निराजी तर्जुमा वाचू लगाले।
“ महाराजांने अग्रणी शंभुराजे यासी – माझ्या अमर्याद कृपेची आशा उडवून जाणावे की, सर्व हिंदूचा नायनाट करणे हाच प्रारंभपासून हेत होता व आहेही. त्याचा हा हेत महाराजा जसवंतसिंगाच्या मृत्यूनंतर सर्विस उघडण्यो कठवून चुकला आहे. याच उद्दिष्टासाठी अल्पागारे उद्घृत्या राणा राजसिंगावरही हमला केला.
“ ज्या अर्था सर्व माणसे खुदातालाची लेकर अमृत तोच सर्वचा रक्षणकर्ता आहे, त्याअर्थी ज्याची हिंदू हिंच मायधूमी आहे. असा इथल्या जमीनदारांचा, यतेचा हिंदूस्थनाचा पात्राशहाने नाश करणे सर्विस्ती अवोद्य आहे. अल्पागर ही साधी म्हणिवा सोडून वागत आहे.

“ हिंदूचा लोकांचा असाच नेश होऊ दिला तर माझ्या खानदानाला एक दिवस फारुक्याण असा घटावू असेहोले. फी माझे खाजीचे चाकर घेऊन अल्पागरावर

हिंदुस्थानच्या पादशाहीलाच मुक्तीव एल्लाड, असेही विकास करण्यात आले आहे. जपूत सरवार दुर्गादीस गटोड खण्या होऊन, शाहजहानबाबाद, लाहोर, आहे. जपूत सरवार दुर्गादीस गटोड भैसवाडुजवळ नम्रदा "ओलाहून आलों दिल्लीने तछत माझ्या हाती येईल तेक्का मी माझ्याबोरोबरच आहेत. देवाच्या कृपयेन जेक्का दिल्लीने होईल. तुमच्या व माझ्याबाबत नामधारी बादशाहा असेन, सर्व राज्य तुमचेच होईल. तुमच्या व माझ्याबाबत अलमगीराच्या मानत असलेल्या शत्रुत्वाचा घटून करू या.

गाठण्यासाठी लुटीने यल कराण्याचा निश्चय करू या. कमावलेले नाव आणि सत्कार्य मात्र " जा कर्धीच एकाच पांतिक्तित राहत नाही. कमावले ती उमेद असते. तुमचे शौर्य व जवळ विकाल टिकते. योद्युष्यापासून एवढीन काय ती उमेद असते. तुमचे शौर्य व जवळ प्रवेश कराण्याचे उरविले आहे. अधिक धडाई यांचा विचार करून मी तुमच्या राज्यात पुरेशा असतो. लिंगावें असे गारी लाजापात्रात फक्त इथाराही पुरेशा असतो.

” कविजी बिक्काळ्याच्या

“ एक पुकामेई यज संपत्र किया जाय तो ... ”

प्रत्यक्ष पुत्राने रेखलेले ते आणल्या बापाचे – बादशाहाचे चिन्ह मोठे बोलुके होते. ते ऐकून महाराज विचासमा झाले. एकोबद्दी ते स्वतः विजापूर दरबारच्या मस्दखानाला ‘सोनेरी कटव्यारीसारखे’ बाटले होते. अज त्यांना आपल्या राज्यात येणारा शहजादा अकबर तसाच वाढू लगाला. तो औरंगाजुर होता. साथा देवडीबालासुद्धा चिलमीवर ठेवायचा झाळक हाताला चटके बसणा नाहीत असा घोळवीत उचलतो. हा तर शाही निखारा होता ! त्याला उपेक्षून चालणार नव्हते. तसेच त्याला अवाजवीनी महत्व देऊन घेत उपयोगी नव्हते. अकबर आपली मार खालेली किस्मत आणि पळती पावले घेऊन घेत होता.

“ कविजी, उमचा काय सल्ला आहे या शहजादाबाबत ? ”

“ बादशाहाका पुत्र है अकबर। जितना हो, उसका लाभ ठेठाना चाहिये स्वामी ! ”

“ तुकालाहात कविजी, काट्यात यतिभगासाठी येणाऱ्या अडार मात्रेसारखा आहे हा शहजादा ! आम्ही त्याला अधिक महत्व देणा नाही. तो जेवढा फायद्याचा ठरण्याची शक्यता आहे तेवढाच तुकसानीत घालणारा ठरु शकतो. त्याचा पुणा अंदाज पडण्यात येणाऱ्या या पत्राला दाद देऊ नका. प्रलहादपांत. त्याच्या बाटेवर चलाव जासूद देणा. महाराजांनी निर्णय घेतला.

मुंईच्या दोपीकर दबारातून आलेल्या आवर्जीसह निकोंपत महाराजांच्या भेटीसाठी आले. आवर्जींगो-च्या दरबाराने महाराजाना दिलेला दोडशे रुपये किमतीचा नजराणा पेश केला. त्याला हात देऊन महाराजांनी आवर्जीकडून हेजिबीचा तपशील घेत विचारले, “ टोपीकर हबशाला राखून आहेत की त्याला फटकारातत ? ”

“ आम्ही गेलच्यापासून एक महिन्यातच साहेबाने आपले गोरी व थारवीन हे वकील जंजिचावर. हबशांची बोलूणी करायला पाठविले. नागोडणे, आपटे, पेण भागात चालणारी हबशांची लूटमार थांबली पाहिजे. नाहीत मुझई बंदर त्याना मना होईल अशी जाव गो-च्यांनी सिद्धायाला भल्ली आहे. टोपीकर हबशायशी काटेकोर वागत आहेत. आम्ही महाराजांचा निरोप गो-चा साहेबाच्या कानी घातला. त्यामुळे इंजंजोंगी हबशानांना धोरेवर धालून आहे.”

“ आता हबशी कुठं आहे ? ” समाधानी चर्येन महाराजांनी विचारले.

“ गलबती तंडळासह तो मुरत बंदराकडे गेला आहे.” आवर्जींनी मुर्बईत राहून सिद्धायाच्या हालुचालीवर बारीक लक्ष ठेवले होते.

“ ठीक आहे.” म्हणत महाराज बैठकीवरून उटू लागले. बरेच दिवस प्रानत घोळत असलेला एक विषय तुलेशांची चालता केला. “ महाराज का अधिकेक समारोह हुआ लेलिन कुवराज्याभिषेक पुत्र के काशण ह गया, इसलिये ... ”

“ काय मनी आहे तुमच्या ठेवेगामात्य ? ” महाराजांन-त्याना काय सुचवावचे आहे ते कळलें नाही.

विषयाला तोडून घेतले.

महाराजांनी हसत त्याला दाद दिली. “ तुम्ही खोरेच ठेवेगामात्य शोभता करिवाच. जीवन हेही अनेक छंदांनी आकार घेणारे एक काट्याच आहे. यज ता त्याची तथाची करा.” तर तो ती का बाजूला ठेवावा ? कारभाज्याचा मदतीने तुम्ही त्याची करा.”

छंदपर्यांनी बैठक सोडली.

“ कविराज, चला जरा मावळप्रभाचीबरून गासाहेबांच्या सदरेचं दर्शन घेऊन येऊ.” जाता जाता त्यांनी तुलेशांना कर्मावले.

कविजी, जोत्यांजी यांच्यासह महाराज मावळक्षमाचीकडे चालले. महाराजांनी पाठीमार्गून येणा-च्या कवी कुलेशांचे एका बाबीकडे ध्यान वेधले. “ ठेवेगामात्य, आम्ही तुम्हाला कविजी म्हणतो तसेच आपल्या मावळमाणसांना जमत नाही. ते तुम्हाला कविजी” म्हणतात. तुलेश म्हणायला अवघड पडतं म्हणून कलुशा म्हणतात. तुम्ही कुलेश म्हणतात. तुलेश म्हणायला अवघड पडतं म्हणून घेतले. आपला उलेश बोगल, आदिल, नाराज तर... नाही यावर ? ” हे सांगताना छंपतीना आपला उलेश बोगल, आठवक्ते.

कुलेशाही व टोपीकर, फिरंगी दरबारात “ कंभा ” असा केला जातो हेही आठवक्ते.

“ हम नाराज नर्ही स्वामी ! ” कवी कुलेश हसत उतरले. माचीबरून पाचाडुच्या मादेवे दर्शन धेणून्या महाराजांच्या प्रगत एकच शब्द घंटानदासखा घुमत होता – “ प्रुकमेषी यज.”

“ दोन पुत्र केदेत असलाना हा यज करायचा ! आम्ही या कर्तीना म्हणाले, जीवन व बहिर्जी भोसले यांच्यावर सोपवली. आणि डिचोली वर्गींना घेतले. पोलादपूर्वे अंतर्गातीन अप्रिखाया कुणाच्याही दृष्टिस पडणार नाहीत याची खवदरी घेतच ते वाचावं – अनुभवाचं लागत ! ”

एकांडावर विषयक पुत्रकमेसी यज पार पडला. आता शंखकला पोचलेल्या अकबराला पालीच्या सुधाराडाकू नेण्याची जोखीम राजांनी विठ्ठली भागात उत्तरायासाठी यायाड व बहिर्जी भोसले यांच्यावर सोपवली. आणि डिचोली कर्तीना घेतले. पोलादपूर्वे सोडला. समवेत खडोली बललाळ, येसांनी गोपीराव, काशी रानाथ, मलकापूर्वे महाडमार्गे कोयनाघाट, चढून, जावलीचे देशाधिकारी काशी रानाथ, देशाधिकारी बापूजी त्रिबक यांत्री जोड घेत महाराज पन्हाळ्याच्यावर येत होते.

माळवद उलून सदरेला आल्या छंपतीना मुजरा देत खंडोर्जींनी कानी घातले, “ दमण भागात आपल्या शिबदींन फिरंगांची काही घरं जाळली आपली एक गाव कलम केल्या आहेत महाराज. बांदीरा भागात फिरंगांनी पधरवड्यापूर्ती आपला एक गाव वेटवून गावचौकीत लकडं रचून दिवसाड्याच्या आपली माणसं जाळली होती त्याचा जाब दिला गेला दमणभागात.”

छत्रपती काही बोलणा तो पन्हाळ्याचे सरनैवत म्हळोजीबाबा आत आले. लकून म्हणाऱ्ये, “ वर्लंदेजी सायब आलाय. भेटावं म्हन्तोय धन्तस्ती.”

म्हाराजांनी म्हळोजीना संमतिदर्शक हात दिला. घोळदार किरमिजी अंगराखा घनतेल्या, दोन्ही बगळांना दुपुळ्यासारखी झाल असलेली पायधोळ विजार चउडविलेला, उंचापुरा, गोरापान डच वकील लेवेकेर दुभाऊसह आत आला. म्हाराजांसमोर रुजाम्यावर गुडवे टेकून त्याने मान लवविताना डोकीवरची पांढेशुश्र पीस खोचलेली घेठदार टोंपी उतरली. ती उठाळ्या बाजूल हवेत डोलवून अभिनदन केले. तो पैंडिचरीहून आला होता. त्याळ्या दुग्धाच्याने डच दरबारची अर्जी छपतीना पेश केली.

“ म्हाराज, डच दरबारची विनंती आहे. त्याना पांढरी भागात व्यापारासाठी सवलती अणि तांब्याची नाणी पाडण्यास परवानाचे देण्याची मेहर व्यावधी.” अबासाहेबांच्या वेळेपासून डचांचे मंबद्ध दोलतीशी निवाळ्याचे होते. म्हाराजांनी दुधाळाला अभ्य देतानाच एक अट घातली, “ आहासी ही अर्जी मंजूर करू; पण एका शर्तविर. डचांनी आम्हास बंदुका व तोफा देण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.”

दुधाळाने लेवेकेला छपतीनी अट संगितली. ती ऐकून त्याने अद्वीने होकारार्थी मान डोलावली. म्हाराजांनी ती बाब कविजीच्यावर सोपवून डच वकिललाला सम्मानपूर्वक निरोपाचे विठे दिले.

दुपरचा थाळा घेऊन छत्रपतीनी गाडाळ्या चिठणीसाना बोलावून पुढे गाळपू, कुडाळ, डिचोली भागात द्यावयाच्या खलिल्यांचे मजकूर सांगितले. पन्हाळ्यावर आण दुखरूप पोवल्याचे रायगडी येसबाईना कळविण्याचीही सूचना त्यांनी चिटणीसाना केली. चिटणीस निषून गेले. महालात म्हाराज एकेटेच फेर घेऊ लागले. आत येऊन उथा विचाराने चुळबुकडे आणि आत्या पावली बाहेर जावे की कसे या हालचालीने म्हाराजांचे लक्ष त्यांच्याकडे गेले. त्याना थोपविण्यासाठी छत्रपतीनी विचारले, “ काय आहे म्हळोजीबाबा ? निघालात ते ? ”

“ तसं खासं काय न्हाई – पर.” म्हळोजी चाचवले.

“ काय आहे ? बोला. संकोचू, नका.”

“ योक धनगर आलाय. घाकूर, म्हन्त्यात त्याला. किती सांगितल तरी मनावर ध्याय तयार न्हाई. खाशांची भैट पायजेच म्हणतेय.”

“ कशासाठी ? ”

“ काय तरी देणगी द्यावयाची हाय तेलस धचासामी म्हनं ! ”

“ आम्हाला ? नीट तपास च्या त्याचा त्याला देणगी पाहिजे असेल म्हळोजीबाबा.”

“ धा येळा इच्चारां. त्यो द्याची हाय म्हून धोसरा घेऊन बसलाय.”

“ घेऊन या त्याला.” म्हाराजांचे कुरुक्ल चाळवले. खांद्यावर कांबळे टाकलेल्या, अंगात द्यांच्या बदंगी कांबोळे आवळलेल्या. दुयीला लांगी धनगरी मुंडासे गुंडाळकेलेल्या, कंबेच्या लाकडी खोबणी धारदार विळा खोकलेल्या, लंगोटीबाज धाकूलू, धनगरासह म्हळोजी आत आले. म्हळोजीनी म्हाराजांना मुजरा देण्यासाठी पोरपरिने त्याला खुणवले. फाकळ्या धाकलेल्या मुडवात ते काही केल्या शिळे नाही ! म्हाराजांनी त्या रांगड्या धनगराला विचारले, “ कोण बाबा तुम्ही ? बुद्धन आलात ? कोण काम ? ”

खांद्यावरचे घोंगडे कडेघारी हाताने नेटाक करीत त्याने उतर दिले. फक्काळ्याच्या धनगरी बोलीत – “ घाकूर जी च्या धनगर – धनगर. म्हसाईच्या दरडीचा. नाज्या कोहोन ? ” निर्भय धाकूलूने म्हाराजांनाच विचारले, “ राजा कोण ? ” छत्रपतीना समेतचा धनगर अरबी घोळासारखा ऐद्वार वाटला. त्याला धीर याचा म्हणून ते म्हणाले, “ आम्हीच न्हाजे ! ” धनगराते त्या नांदीनेच आपल्या रिवाजाप्रमाणे मुजरा दिला. थेट दृवत घारू.

“ ही भैट हाय त्याजा, धनगराची.” वर उठताच धाकूलूने लंगोटीच्या शेवटाची गाठ उक्केलून चुनरबडीसारखा एक पांढाराघोट तुकडा काढला आणि तो म्हाराजांच्या पायाशी ठेवला. ओणावून तो उच्चलून निरखल म्हाराजांनी विचारले, “ काय आहे हे धाकलोबा ? ” “ खवूल हाय त्या. जिच्या खवल्यामध्ये पाटीवयन टोकनुन कहाडलाय ! ” “ आम्हाला कशाला दिलात हा ? ” “ लई गुणकारी खवूल त्यो. तसा निश्चल न्हाई. खवल्या मांजर जिता यावला तर त्येच्या पाटीला त्युना थापून रातभर त्येला डालाया लागतो. सकाळाला त्येचा योक्त्व खवूल असा भेळाळाच्या लक्षीवत पाडराशिफु झूतो का ? त्योच टोकनुन कहाडलायचा. रानवी दवलत हाय ती ज्ञाजा. गाडीपर सोन दिल का न्हाई मिळायची.” “ पण उपयोग काय याचा ? ” म्हाराजांने कुरुहून आता शिंगेला पडले.

“ इखबांधला लई पलटला असतो त्यो खवूल ! त्येची अंगी वैठ अमुल बोटाला. आसपास इखार आल की आंठी रांग पालदून शिफुर हाय ती हिवीनीही पडती. तुम्हा थाळ्याचा राखनदारच म्हन की त्यो खवूल.” रानचा राजा असत्यासारखा धनगर छत्रपतीशी एकेच बोलत होता.

हातातला खवूल डोळाभर निरखताना म्हाराजांची चर्या कशी उजबून निघाली. तसेच पुढे येत धाकलून्या खांद्यावर हात चढवून तो हलकेच थोपदून महाराज म्हणाले. “ धाकलोबा, फार फार मोलाची देणगी दिलीत तुम्ही आम्हाला. बोला. काय बक्किसी देऊ आही तुम्हाला ? मागाल ते पिळल. अमीन, जनावर, धाच्य, हत्यार, वस्त्र, सोन.”

रानवर्षा खलखल्कुन जावा तसे धाकलुने डोळे कसत्यातरी अपार निर्मित तेजाने झालखल्ले. मुंडासे होलवीती तो मृणाला, “नहाजा, तू बिन्हुबा आमचा ! खंयाला हात टेवलास का घ्याई पावली मार्जी. काय नग देवा. चासापलं.” उभा धनमार पुर्हा सक्क आडवा झाला आणि त्याने आपले मुंडासे छत्रपतीच्या पावावर ठेवले. द्वळवत घातला. त्याला उल्हून ऊरभेट देणाचा महाराजांचा उर भर्लून आला.

रानवर्षालक्ष्मिसरखवा आला तसा धाकलून महालावाहेर पडला आणि मसाहिच्या दरडीच्या वारेला लगला.

हातातील ख्यवल निखणाऱ्या छत्रपती संभार्जी महाराजांना थोडीसुद्धा कल्पना नव्हती की, रायगार्डी सोयाराबाहीच्या महालादून कानमंत्र घेऊन बाहेर पडलेल्या आणणार्जीनी मंत्रीवाडीतील आपल्या वाड्यात एका गुप कारस्थानाची खलबती बैठक बसविली होती. रायो वासुदेव, बापू मार्जी, सूर्य निकम, हिरोजी कर्जद, आणणार्जीचे बधू सोमाजी दत्तो, शंखकहून पातलेले चिरणीस बालाजी आवजी अशी मंडळी दबक्का आवाजात आणणार्जीशी बालचीत करीत होती. एक काळेकुह कारस्थान एकांती ट्वरते जात होते.

सुधागडहून सुभेदर निवाजी हर्षीचा माणूस निरोप घेऊन आला, “शहजावा अकबर पालीजेवळ घोडशथाला पोचला आहे. महाराजांच्या भेटीचा आग्रह धर्सन आहे. त्याच्याजेवळ चाशेच्या आसपास घोडा, दोनएकसो उंट आणि मालुली हशमांची शिवदी आहे. तो सखदीची मारणी घालत आहे. काय कराव इकूम व्हावा.”

महाराजांनी निळोपताना पत्र पाठवून रायगाहून हिरोजी फर्जेद यास पन्हाळ्याला गोलादून घेतले. हिरोजी आग्रा दरबार बघूस आलेला जाणता असायी म्हणून अकबराकडे शाढण्यासाठी महाराजांनी त्याची निवड केली होती.

हिरोजी मनवा मागमूस न देता कान याइन महाराजांना पेश झाला. त्याला आजा देष्यात आली, “फर्जद, तुम्ही बकुलाचे म्हणून आमही तुम्हाला शहजावाच्या भेटीचाठी पालीला पाठवीत आहोत. जाताना एक हजार रुपये, रत्न-हिरजाडित मोतीकंठा आणि हिसे मढविलेला तुरा शहजावाला नजरणा म्हणून घेऊन जा. जिवाजीना शहजावाला सद देशास सांगा. एक खलिला आम्ही सिद्ध केला आहे तो कविजिञ्च्याकडून य्या. आपला आव ठेवून शाहजाहांची भेट य्या.”

“जी.” हिरोजीच्या मनात काळे शिवार पोटीला आले होते तरीही अदब्युजरा देत तो कमेत लवला.

शहजावाला द्यायच्या नजरणा-तबकाला हात लावणाऱ्या छत्रपतीच्या उजव्या हाताच्या तजरीनीत ख्यवली-अंगठी चढली आहे हे हिरोजीच्या ध्यानी यायचे कारण नव्हते ! हिरोजी मुजा देऊन बाहेर पडला, महाराजांच्या भेटीसाठी बनीस शिराळ्याचे कुण्याजी भास्तकर आले. त्यांनी विनंत घातली, “शिवात भागत सैन्यसंचणी जारी आहे. साहेबस्वापिने एकदा त्यावर नजर टाकावी.”

मंथाकाळ धर्सन महाराज कुण्याजी भास्तक, बापूजी त्रिबक, खडेजी, कविजी यांच्यासह पहाळी उत्कून शिराळ्योपद्याच्या वाटेला कूच झाले. वारण ओलाहून त्यानी शिराळा गाठला. भुइकोटासमोरेच्या मेदानात संचणी होणाऱ्या मावळजवानांची भेट घेतली. एक विवर शिराळ्यात मुक्कास करून छत्रपती मर्वीसह मलकापूला आले. बापूजी त्रिबकांच्या वाड्यात सदेरेला मांडलेल्या बैठकीवर महाराज बसले होते. त्यांना बापूजीनी, ‘उलाजी देसाई निकम भेटीला आल्याची’ वर्दी दिली.

तुलार्जीचा वेहरा श्रासिक, निताक्रांत दिसत होता. महाराजांना मुजरा धाळून तो निवडीने बोलला, “धनी, आमी आपल्या सावलीला हाव का मोगलाईत ?”

“काय आहे देसाई ? नी सांगा.” महाराजांनी त्याला सुमार केला.

“आमाकडं बिळाशी तर्फेच्या बारा गावाच्या देशपुर्वीचा भोगवटा हाय. तो शिराळा पेत्याला जोडून असता बळेच वाणाखोच्याला जोडून आमारनी गोत्यात घातल्या स्वामी.”

“कुणी ?” छत्रपतीची चर्या ताठर झाली.

“बाराणखोच्याचं देशपुर्व सोमाजी बांदलांनी.”

“काय म्हणातात हे देसाई ? एका तर्फेचा बारा गाव तोडून दुसऱ्या पेत्याला घेतला आहे बांदलांनी ?” महाराजांनी बापूजी व कुण्याजी, यांच्याकडे वर्कून विचारले.

“जी. निकमांचा गाव शिराळा फेत्याचा हे खंर आहे.” कुण्याजी भास्तकरांनी इतबार दिला.

“आहाही बांदलांना हे अत्यायाचं आहे, करू नका म्हणून सांगून थकलो. ते जुमानत नाहीत महाराज.” बापूजी बोलले.

महाराजांची चर्या लालादून आली. त्यांनी कडक शब्दांत तुलाजीच्या खट्टल्याचा निवडा दिला. ज्यात बांदला ‘शिशा नको कुर्ज आवरा’ म्हणण्याचीच पाळी याची. छत्रपती बापूजी त्रिबक आणि कुण्याजी भास्तकरांना म्हणाले, “आम्ही तुमच्या नावे आजापत्रे देऊ. या देसायाचे बारा गाव शिराळा पेत्यालाच जोडून चालवा. दुसऱ्याच्या स्थावराला मनवाहा हात घालणाऱ्या सोमाजी बांदलांना कठूद्या की, तसे झाले की कशी कोंडडार होते. कविजी, बांदलाची वाणखोरीची देशपुर्वी सकारी दिवाणात अमानत साल्याचा इकूम द्या !”

तुलाजी देसाईच्या चेहऱ्यावर समाधान पसरले. बापूजी, कुण्याजी, कविजी साल्याचाच सम्बूद्ध उकले की, महाराज केवळ न्यायालाच कौल देण्यात तत्पर नाहीत, तर अत्यायाला खेडा घालायाही तथर आहेत !

मलकापूलून पन्हाळ्याला येऊन महाराजांनी दोन दिवस मुक्काम केला. म्हळेजीचा निरोप घेऊन, जावळी, मलकापूलूचा सुभेदराना मुख्यावर परत पाठवून, महाराजांनी कोंकण दरवाजा उत्तर, पन्हाळा सोडला. राजापूर, कुडाळ जवळ करण्यासाठी ते

खडोजी, येसाजी गंभीर, कविजी यांच्यासह दैहू लागले. हिरोजी मात्र कुणाकुणाच्या एकांती भेटी-गर्ही घेत चार दिवस पन्हाळ्याचावरच रेगळला. राजापूला सुभेद्रा देवाजी विठ्ठलांचा मध्यस्थीने शऱ्यांचा बऱ्यारीचे आताधीचे जाणकार उच्छृंग महाराज कुडाळमार्ग दिचोलीला आले.

फिरंगी दरबारचा वकील नारायण शेणवी महाराजांच्या भटीस आला. त्याने नजाणा पेश करून डिचोलीच्या पोरो दादाजींबदल तक्रार महाराजांच्या कानी घातली, “सुभेद्र फिरंगी दरबारशी जम्बून घेत नाहीत.”

महाराजांनी मोरो दादाजीना कडक समज दिली, “सुभ्याला आताधीचे कारखाने उल्खायचे आहेत. फिरंगांशी सुरुच्या राखल्याशिवाय ते चालते कसे होणार? कारखान्यास लगणारा सोरा, गंधक कारवारातून दर्यामार्ग येणा. तो फिरंगी मुलाखातून चेतला पाहिजे. तुम्ही त्यांच्याशी चांगले संबंध राखले तर ठीकच आहे, ना तर तुमची सुभेद्रारी सुत्रेच आम्हाला काहून घ्यावी लागतील”.

नारायण शेणव्याने आणखी एक महत्वाची बाब महाराजांना पेश केली, “छुत्रपतीच्या पत्राप्रमाणे पन्हाळ्याहून आलेला वकील रामजी ठाकूर कैद केला आहि. नव्या वकिलाची नामजादी न्हवी.” रामजी पहिल्या कटाचा हस्तक असल्याने त्याला केंद्र करण्याबद्दल महाराजांनी फिरंगाना लिहिले होते.

छुत्रपती क्षणीक विचारात पडले. काही ठारुस त्यांनी शेणव्याला निश्चय दिला, “येसाजी गंभीर येतील तुमच्याक्षेत्र आमचे दरजावर आहि तर त्याची वकील म्हणून.” महाराजांनी विजरईला द्यायचा नजराणा आणि कारवारभागातून येणारा गंधक, सोरा दर्यामार्गे सोडण्याची विनंती करण्या खलिता देऊन येसाजी गंभीराना गोव्याकडे पाठविले. कारखान्यासाठी सोयीच्या जागंची पाणी केली. कुडाळचे धर्मजी नागनाथ आणि योरो दादाजींचा निरोप घेऊन महाराजांनी डिचोली सोडली. पुन्हा पन्हाळ्याचा रोख ठेवून दौडणाऱ्या छत्रवर्तीना एक गोष खोलवर जाणवली होती, कुडाळचे खेमसांवत आणि फोडव्याचे दळवी हे दोये काही भेटीला आले नव्हते.

पन्हाळ्याच्या पुलाटी-बरुजावरून मावळतीला दूधक दिसणाऱ्या कोकणपट्टीत छत्रपतीची नजर गुरु पडली होती. मुगाचे नक्षत्र कोरडे गेल्याने अजून आभाळ स्वच्छ होते. तुक्रताच नागोठाळ्याला हापकारा धाइलून महाराजांनी आरभाराच्या खाशा सारंगांना आणि दर्यावर्तीना नागोठाळ्यात एकजगा येणाचा इकूम दिला होता. पश्चिमेच्या आभाळकडेर उधरठेली केशरी, नारिगी, गुलबी, स्पेरी ढांगाची रांगचमो निरखणाऱ्या महाराजांच्या मनात एकच शब्द थडथड लागला. ‘जंजिरा-जंजिरा! ’ संजावून आले. कासारी नदीचा पट्ट दिसेनासा होताच महाराजांनी बुज योडला.

तर्जनीतील आंगठीशी बोटे चाळवीत चालणाऱ्या महाराजांना बरोबर असलेल्या फिलोजी, खटोजी, काविजी यांचे कुणाचेच भान नव्हते. चौबाटांनी उड्या घेत आलेले पाणलोट एकाच कुंडात कोसळवेत तसेव विचारच विचार त्यांच्या मनात एकवटून आले. “ बापावर हत्यार चालवायला निघालेला, फूसगत होऊन दखलेन्त उदरलेला अकबर. त्यांच्या माणांन येऊ घालेला औरंग. कथीतरी निसटता बधितलेला औरंग आणि कधीही न बधितलेला गोव्याचा विजाई, जंजिन्याचा हबशी, भागानमरचा तुरबशहा, विजापुरचा बालशरजा शिंगदर, पुंजईचा टोपीकर. हा सर्वांचा खासगतीचा खेळ आहे ! ” की अजवात शक्तीने माडलेला हा भव्य असा शांतजी पट आहे ? का खेळतो आहेत आम्ही तो ? दिला असता आमचा हा डाव रामराजे, मासाहेब, आणणांच्या हाती आणि या पन्हाळ्याक मुगा मोहून खाल निवांत बरसले असतो तर काय बिघडते ? का वाटते हा खेळ खेळावा ? कुठली शक्ती आमाहाला रेहू या ऐदानवार उतरविते आहे ? की आमचा जन्मच यासाठी आहे ?

“ तो धनर आम्हाला ‘ लिरोबा ’ म्हणाला, बन्हणपूऱ्यी बातमी एकलेला बादशाहा ‘ सैतान ’ म्हणाला असेल ! सती गेलेल्या मासाहेब आम्हाला ‘ पुन आहात ’ म्हणाल्या. रायगडच्या मासाहेब आम्हाला शहू. मानतात ! अकबराला आम्ही धडाडीचे वाटले, समर्थना आ ! ”

“ लिंगायावरून कुडी केळकेलेल्या गोदावरीला काय वाटले असेल आमच्याबदल ? भ्रमात गेलेल्या पोरापतांना काय वाटले असेल ? अंती भेटीसाठी तब्बलक्केलेल्या आबासाहेबाना काय वाटले असेल ? आणि – आणि नगरच्या कोठीत दिवस मोजणाऱ्या आमच्या झीला काय वाटले असेल ? ” सुन्न मनाने महाराज पहाळ्याच्या बालेकिरिल्यात परतले. दुम्हाळा दिवशीच नागोठाळ्याहून फेरजाब आला, “ निवडीच्या सारंग, दर्यावर्तीचा जमाव आला आहे. ”

पंहाळ्याला सोडून महाराज अणुसुरुग घाटाने कोकणपट्टीत उतरलून नागोठाळ्याला आले. सुभेदरावाड्यात द्यायकिनारीची ‘ पणाची मसलत ’ भरली. या मसलीला दादाजी प्रश्न, पायनाक, दीलतरखान, गोविंदजी आणि, कोंडाजी व जांजी फर्जद, संताजी पवळा, महमद कावजी, नागोजी बांधमारे, सुंदरजी बाजी आमा मदना दर्यावर्दी जमला होता. सर्वांवर नजेरेचा लहा फिरवीत महाराजांनी पण सांगितला, “ हबशाचा जंजिरा, उंदी म्हणजे दर्यादैलीच्या पायीचा साखळदंड ! तुम्ही सोर ते दर्याचे बच्चे. एवढे हिमतीचे सारे असता हा साखळदंड निखलत नाही हा कोण मामला ? जोवर जंजिरा पडत नाही तोवर तुम्ही-आम्ही आबासाहेबांच्या आत्म्याला शांती देत नाही. तुम्हा सर्वांच्या साक्षीन आम्ही दर्याचा पण मांडतो आहेत. यो कुणी बाका जंजिरा, उंदी पटात वेळून त्यास देण शेर सोने, शिरपेच आणि पालखीचा मान देऊन आम्ही त्याचा मात्रब करून चालू. ”

છત્રપર્તીની અંગર સર્વાચિર ફિરલી. પ્રચેકાળ મારનિવિડા દેખાત આલા. તીન હજાર આરમણી ચાકરાના સહા મહિન્યાંચા પાઠ આગાઉ આદા કરુણ્યાત આલા. નાગોઠણે, પેણ, આપણે ભાગાત એક ફટકા રાકૂન મહારાજ પન્હાળ્યાલા પાતાલે. દેન વિદ્વસ જાલે. નિશ્ચાપ્રમણે સોમેશ્વરાચે, રાસુણી પિંડીચે દર્શન ઘેટેલેલે છત્રપતી બલેનિકિલથાત આલે. બાળલાણ, ગોવા, મુંબઈ, ખાનદેશાત જાણાંચા ખાલિલ્યાંચે મજબૂર વિઠળિસંના સાગિતલે.

માધ્યાન્હકાળ ઝાલ. થાળ્યાંચા વર્દી અસલ્યાને મહારાજ સદર સોઝૂન ઉઠલે. બાહેર આદ્યાંચા ઢાંબની આભાલ્યાલા દાટ છાપી ધરણી હોતી.

તસ્તાવર ધાલેલ્યા છત્રપતીન્યા હતાવર તસ્તાને પાણધાર ધરલી. પોસાને હત ટિપત માજદાલનાત માંડલેલ્યા ચૌરાંગાવર મહારાજ બસલે. બાહેર હૃત્યારી પહાર ફિરત હોતા. ખંડોબી આપિ મહેલેલીબાબા જંકિન્યાંચા પણાંચી બાબતી કરીત ખંડે હોતે.

એક ખિદમતાગ પોસબંદ તબક ઘેઠૂન માજદાલનાત આલા. ભોજનાચે તબક છત્રપતીન્યા માંડલેલ્યા જીરંગિક ટેલૂન પોસ હદ્વિતાના ત્યાચા હત નાકલેલ્યા અથરલા. ભાતમુદીલા ઘેર ધાલેલ્યા વાડગાંધારુન ગરમ વાફા ઉઠલ્યા. મહારાજાંની એક એકા વાડગાવર બોટ ટેલૂન પદથારીની નાવે વિચારલી. ખિદમતાગાને અદબીને પદથારીની અસાંગિતલે. નકો અસાંગે વાડો મહારાજાંની તબકાતુન ઉચ્ચલુન બાળેલા ઠેબલે. તરફી તબકાત રાહિલેલ્યા ચાર વાડાંગાવર ખિદમતાગારીંચી બારિક નજર ખિબૂન હોતી.

તબક મનોનો બધૂન મહારાજાંની ખિદમતાગાલા નિરેણાચા હત ઉઠબિલા. પ્રસ્યેક પદથારીલ અંશભાગ ઘેઠુન તો તબકાબાહેર ટેલૂન મહારાજાંની ગડવ્યાતીલ પણધાર તબકાખેચી ફિરબૂન ચિંતાહૃતી દિલી. પરબ્રહુ અંગરાલા ઢોળે મિદુન નિત્યાચા નામકાર કરુન ત્યાંની બાહી માંગે ઘેત તબકાત હત ધારાલુ.

મૂડ ફોઇઝ તીવ્ર કાલુંણાચા વાડગા રિતા કરુન છત્રપતી ભાત કાલુંલુંલા. મનાત અસંખ્ય વિચાર ફિરત હોતે ત્યાંચા.

શાસ ઘેણપૂર્વી સહજ ત્યાંચી નજર તબકાતીલ હાતાવર ગેલી. બાવટકીને, દાટલે હા સાસર પિટાલે. જાવેત તસે ત્યાંચા મની થોળ્યારે રાજકાળાચે વિચાર કુઠુંચા કુઠું પસર જાલે. આક્રમણાંચા ડોળાંચા મહારાજાંની તર્જનીબાર્ચે રા પાલ્ટુસ હિવટ-નિની પડલેલી મૂળની પાઢીની શુશ્રા ખંડલી-અંગઠી નિરખલી! ત્યાંચી ઉજીબી ભુવહી કમાની બાક ઘેત વા ચંડલી. ડોલે વિસ્કારલે ગેલે. નાકપુડ્યા ફુલલ્યા. અંગર સરસરત ફિરણાચા રસાબોવર કાનપાણી લાલેલાલ જ્ઞાની. કપાલ્યાવરચી ઉભી શાર ટપ્પુસ થડથિલાલી. હત એકદા તબકાબાહેર ઘેઠુન ત્યાંની ખાતરજમા કેલી. તબકાપાસુન દૂર હોતાચ આંગઠી પાઢાટ હોતી. હત આત જાતાચ પુના હિવટ-નિની પડત હોતી.

ત્યા સાબદલ્યા અંઠીબોવરચ છત્રપતીન્યા ડોલ્યાંતેલે રાહી સરસર પાલ્દુ

લગાલે! કેંદ્ર ફુટલ્યા ગરસંતાપને ત્યાંચે ઉમે અંગ થરથુસ લગાલે. કપાલ્યાવર થામથેબ તસાલુન ઉઠલે. હત ઇઠકૂન, તબક તેસેવ પુંધે લોદુન ઉઠતા નહેલા, બાહેરચ્યા માણસાંચે થ્રકૂન પણી ક્ષાવે અસે છત્રપતી કડાડલે, “મહુલે ૩ જી, ત્યા નમકહરમાસ ચારા હા થાલા! ઘેઠુન યા ત્યાલા આમચ્યા સામને!”

મેદલેલે મહુલોજી, ખંડોબી, કારથારી ત્રિબકારી, પહોંચી આત ધારલે. યેડબડેલેલ્યાના કાથ જાણે તેથે કલેન્ના. ફળ ઉભાલેલ્યા જહાલ, વિષારી નાગસર્પાકંડે બધાવે તસે થાળ્યાંચા મહારાજાંચે ઓઠ થરથુસ લગાલે. સંતાપાને ત્યાંચા તોંદુન શબ્દ ફુટેના. નજર થાળ્યાંચારુન હટના.

મહુલોજી, ખંડોબી, કાવિજી થાલ્યાંચા કંડું આપણિ મહારાજાંચા ગોંધબુન આલુદુન-પાલુદુન બધતાચ રાહિલે.

“જ્યાંન થાલા લાલાલા ત્યા હયાપોરોસ આણા અમોર આમચ્યાસમેર. દાગલ્બાજ ...” તોફેચે ભાડે તલુડાવે તશી એજાના સુટ્લી.

પહાંયાંચા થાળ્યાંચાની મુદ્યાકાત જાંન ભાલ્યાંચી ટોકે પાઠીલા લાલુન ત્યા વિદમતાગાલા છત્રપતીન્યા સમેર પેશ થાતલા. બોંધન તો ગડ સોડાયચા તથારિના ત્યાંચા તોંદુન હોતા.

“તાતાલે ચાર ધાસ બાહેર નેજુન કુણ્યાસમોર ટેવા.” થાલ્યાંચા બોટ રોષુન મહારાજાંની પહાંયાંચા હેવાલ્યાંચારાલા સુનાબલે. હવાલ્યાંને ‘જી’ મુણત ચૌરાંગચ્યા તબકાતેલે શ્રોદે અનુ વાડથાત ઘેઠુન તે બાહેર નેજુન ચુચકાત એકા કુણ્યાસમોર થાતલે. વિદમતાગ તુસ્તા લલ્લટ કાપત હોતા. છત્રપતી લાલુન તાત આપત હોતા. તુઝાત દિસતે! ચલ આપણ. તે ઘેઠુન ટાક સર્વસામને! મહારાજાંની તબકાતું બોટ રોખલે. ત્યાંચા ડોલ્યાંતું કશા તુસ્તા ટિણથાં હિણથા ઉડત હોલ્યા.

“ના ધની ૩ નાં.” સ્વાંચા અંગાવક કાટા સરકાવા અસે કલ્યાંચુન ઓરડત ખિદમતાગ મહારાજાંચા પાંચાંચા પાંચાંચા સંદૂદ કોસલ્લા.

“ખાંમે ૩ શા! ” છત્રપતીને રોખલે બોટ કાહી સસ્યા હલુને નાહી. ચિદમતાગ ગદાદત મહારાજાંચા પાંચાંચા બિલાલા. ત્યાલા ઠોકસુન મહારાજાંની ધારકનાંના આજા દિલ્લી – “ઘાલ તે અસૃત યાંચા જડાયાત.

પાઠીન્યા ભાલ્યાંચા પાતી બાળુની કચાકાચ રૂપતાચ ખિદમતાગ મુકાટ ઉઠલા. ડોલ્યાંતુન ટપટપણાંચા આસવાંત મધુસંચ ત્યાને છત્રપતીના પેશ ફેલેલ્યા થાલ્યાંચા અંગ ગુમાન ગિલ્લાને! દાલનગતાંલ સર્વાંચે હોતે તે તાણલ્યા ડોલ્યાંચાની બધાખેરીન કુણ્યાંચા હોતી કાહી નહર્તે.

ખિદમતાગ કાંઠાંચા કોણાંચા પાંચાંચા હોતે એક ગરલ ઉલ્લે ફિલ્સ લગાલે. તોડાલા કેસાંચી તર આલી. અંગ કાલેનિને પદ લગાલે. બસલા હોતા તો કલંદુન થેટ આડવા

होऊन आचेके देऊ लागला. ते बाहेर प्रणालीक यातनेने केकाण्ठाच्या कुक्खाच्या विकल्पप्रयत्न मिसळू लागले.

एक यातनभरला निःशास टाकून दाळून सोडताना महाराजांनी हवालदाराला आजा केली, “बाहेरवे कुरै फेणून देऊ नकळ, खोलीचा खड्डा घेऊन ते गडा. विखरी आहे ते. या इमानी चाकाला अंथरबाबेवर डाग या.”

एकामाग्नून एक असे पहिल्या कटातील असार्थीचे चेहरे महाराजासमारे फिरून गेले.

एक यातनभरला निःशास टाकून दाळून सोडताना महाराजांनी हवालदाराला आजा केली, “बाहेरवे कुरै फेणून देऊ नकळ, खोलीचा खड्डा घेऊन ते गडा. विखरी आहे हलता हलत नव्हती. कानात समर्थाच्या खलित्याचे वचन शुमत होते – “अखंड सांवधान असावे !”

विषयग्रोगाच्या कटाची पाळेमुळे शोधूण्यासाठी छप्रतीनी पन्हाळ्यावर जा जग कसून तपास घेतला. काहीच हताशी आहे नाही. उरुच्छानिसी कुणावरही अदावत घेता गढळ पणलेट होत पन्हाळ्याच्या चारी कड्डांवरकून कोसळत होते.

विषयग्रोगाच्या दुसऱ्यांमध्ये शोधूण्यासाठी छप्रतीनी पन्हाळ्यावर जा जग कसून तपास घेतला. काहीच हताशी आहे नाही. उरुच्छानिसी कुणावरही अदावत घेता गढळ पणलेट होत पन्हाळ्याच्या चारी कड्डांवरकून कोसळत होते.

बालेकिलत्याच्या दुसऱ्या मजल्यावर एका दूळात, बाहेर कोसळणाच्या आदरिक्या धारा बघत महाराज झरीकचाशी उभे होते. ‘संशव’ हा मनाचा सर्वांत छुळवाढी देणीकरी असतो. तो सशाच्या पावलानी मनात शिरतो आणि हतीच्या पावलानी थेणान धाळू लागतो. मन शंकेखोर झाले की माणसाला स्वतःची सावलीसुद्धा मारेकी वारू लागते. वारवार साकळून येण्या संशय महाराज निवाजने परतविश्याचा प्रयत्न करीत होते. फार कठीण जात होते ते. संशयाला येण्याची वाट माहीत असते, जाण्याची दारबाबी लागते. एकातर त्याला प्रण जावे लागते, नाहीतर मुळावर त्याला निपटूनच काढावे लागते. तडजोड, सुखूब नाही कृता येत त्याच्यारी. त्याला शरण जाण्यात मणूसपणच हरवून बसण्याचा धोका असतो; आणि त्याला निपटून काढण्यास लागतो बळकंट पुण्या. शंकाकुंसंकांनी महाराज पुरते वेदेन, हैणा झाले. बाहेर कोसळणाच्या आदिग्रात्यांच्या मनाला धुकून नेऊ लागल्या. काही मार्ग गवेसना.

“धरी, धोड्यसं शाजाईची दोन मान्ये आल्यात. मुशीनमान साईत. खासगीने भ्येटायची इव्यापली धरलीया त्येनी.” घ्यलेजीनी छक्पतीची विचारधारा तोडली.

महाराजांची चर्या त्रासिक झाली. अकबराची माणसे म्हणजे कसली तरी माणसे असणा. त्याना बाटले नकारच द्यावा म्हलेजीन; पण पाडल्या पावसातून माणसे आलीत या एकाच विचाराने महाराज म्हणाले, “घेऊन या त्यांना.”

शहजादाच्या खास मर्जीचा सादार मिर्झा याहीन शुजाई आणि वकील अब्दुल हमीद याना घेऊन घ्यलेजी आले. त्यांना आत पेश घालून म्हलोजी बाहेच उभे राहिले.

“अस्सलामै सलाम.” मिर्झा शुजाई आणि अब्दुल महाराजांना तसलीम देत लवले. हात उठवून त्यांना दाद देत महाराज म्हणाले, “बोलो, यशा हे ?” दोघांनीही दाळभर नजर पिस्तून कुणी नाही याची खात्री करून घेतली.

“राजाजी की खैर हो. हम शहेनशाहके खिदमतमें आये हैं।” अकबराचा उल्लेख ‘शहेनशाह’ असाव शुजाईने केला.

“ठीक.” महाराजांनी त्याला अधिक प्रहत्य दिले नाही.

“आला हजरत की तरफसे राजाजीको घलिता है खलबत का।” शुजाई अब्दुलकडे बघितले. अब्दुलने खिलतीआडची हिल्याचार थेली बाहेर घेतली. पुढे होत ती महाराजांच्या हतोरी दिली. कासबंद उक्कून महाराजांनी आतल्या तीन बळ्या बाहेर घेतल्या. वेगळ्या माटपुळे अकबराच्या मोणी याची वटी ओळखू येत होती. महाराजांनी ती खोलली. आत मोडी लिखावटीचा प्रजकूर होता.

“महाराजांचे आण्या संभाजीरजे यासी – मी आपल्या भेटीशीठी उत्सुक आहे. सोबत आपल्या राजाधानीहून आलेली काही अस्सल परे आहेत. ती शांतपणे वाचून त्याचा निवाडा करावा. आपल्याबद्दल इतबार धरावा.” कोड्यातो पडलेल्या छत्रपतीनी दुसरी वटी खोलली. रायशाहीच्या दक्षकरी शिक्कामोरीबाबूचे ते प्रव विटणीस बाबाजीनी गोपत्या हस्तलेखात रेखले होते. शहजादा अकबराला ! सोयाबाईच्या नावे !

त्याचा मजकूर वाचताना महाराजांच्या मस्तकास मुळावर मुळा धरल्या. दोन्ही पंज त्यांनी सरासर वाचून काढली. हाती तावले निखोरच असावेत तसेते त्या प्रांकडे बघतच रहिले. ती पंज नव्हतीच – माटी दौलतीला बेपान झाल्या कोल्या. कासरगोडी माटी मनाचा तो फिरू जाहीरनामाच होता !

महाराज रायशाहीवर नाहीत हा भांगा साधून सोयाबाई, आण्याजी, बाळाजी, हिसेजी, सोमाजी आदी मळव्यांनी, कुणालाही त्यांची कीव वाटावी असे कंपटी करस्थान शिजविले होते. कसले ? तर – “संभाजीराजांना जिवे मारून अकबराच्या पक्षाला मिळायाचे ! प्रसंगी त्यासाठी अकबराला माटी मुळखपडा तोहून देण्याचे !” त्या पत्रात कटप्रमुखांचा नावानिशी स्थाए उल्लेख होता. तो लिहून आजवर केल्या कलमी सेवक त्यांच्या मनाला धुकून नेऊ लागल्या. काही मार्ग गवेसना.

बालाजीनी स्वरहसे पाणी फिरविले होते। आम्यात थोरल्या महाराजांच्या बदली कोठीत देष पालदून थोरलेल्या हिरोजी फर्जदानेच ती प्रे पोचविण्याचे थेर स्वामीकार्य केले होते। लक्ष्मीपतीनी एकवार, सलमत सोडलेल्या थेर, जाणत्या, विडिलधान्या असमीनी आण उपर्युक्तीचे वारस आहेत हे शाबित केले होते! माणसे माणसेच उरली नहूनी. त्यांचे पाय पिढ्ये हा उत्तराधि पहिला काळाकुऱ्ह आणि दुसरा त्याचीच थेट सावली!

“ कोण आहे? ” छत्रपतीनी दडवून पहारा घाद घेवता.

“ कलझी संसजासह त्रिकजीना पाठव.” आजा सुटली.

खासगी कारभारी त्रिकजीनी महाराजांसमेर रुजूऱ्हाले. जखमी संतस मनाने महाराजांनी त्याना हुक्म केले, “ चिण्ठीस, आज कुडाळ-डिचोलीच्या धर्माजी, मेरे दादाजीना आज्ञा या. दिसले तिथे त्या मुख्यमंदार आणाजीला जेरबंद करून आमच्यासमेर फेश घाला! मुषागडला जिवाजी हीरिना पत्र द्या. रायाडी निकोपतंना काळज्ञा, बालाजी आवजी, सामाजी दत्तो योना दस्त करून थोरल्या महालावर चीक्या जारी करा. ”

सांगीकडे हुक्म मुटले. अकबराज रायाडाकडे चालले. संतोषाचा खलिता पाठवून ‘आम्ही भेटीस येऊ’ असा त्याला निरोप देऊन दोन दोन दिवसांनी छत्रपतीनी पहाळ्या सोडला. कोसळल्या पावसाचा गुमान न धरता, आडव्या येणाऱ्या नद्या, होड्यांनी ओलांडधाचा निघर केलेले महाराज रायाडाकडे चालले.

रायाडी आलेल्या महाराजाना कक्षु चुकले की, आज्ञा नसता आणणाजी डिचोली प्रतात का गेले आहेत. करापासून नामानिगरले दाखवण्याचा धूते डाव होता ते आणाजीचा. अकबराला च्यंबकहून पालीला आणण्यासाठी महाराजांनी धाडलेले बाळजी तर त्याच्याशी संथन बांधनून परतले होते. रायाडावर दहा-बीस असमी होताशी धरून सोयराबाई, आणणाजी, पालीत अकबराशी संथन बांधणारे बाळाजी, सोमाजी दत्तो व बाळाजीचे पुत्र अवजी आणि फिरता हिरोजी अशी ही बानावाची मंडळीनी कर्नाटकापर्यंत नेऊन भिडविले होते!

या वेळी छत्रपतीना सवाति मोठी गरज भासली ती हंबरारावांची. ते गडावर नक्हते. कट खेदून काढल्याशिवाय महाराजाना स्वस्थता-लाभण्णर नक्हते.

बालाजीनी स्वरहसे पाणी फिरविले होते. आम्यात थोरल्या महाराजांच्या बदली कोठीत देष पालदून थोरलेल्या हिरोजी फर्जदानेच ती प्रे पोचविण्याचे थेर स्वामीकार्य केले होते. लक्ष्मीपतीनी एकवार, सलमत सोडलेल्या थेर, जाणत्या, विडिलधान्या असमीनी आण उपर्युक्तीचे वारस आहेत हे शाबित केले होते! माणसे माणसेच उरली नहूनी. त्यांचे पाय पिढ्ये हा उत्तराधि पहिला काळाकुऱ्ह आणि दुसरा त्याचीच थेट सावली!

सागर बालेकिलला आपल्याभोवती फिरतो आहे असेच त्यांना बाटले. कटाची दिसा बघून तर त्यांच्या अंगाची लाही फुलली होती. विषप्रयोग हा पूर्वार्थ होता. अकबराला पिढ्ये हा उत्तराधि पहिला काळाकुऱ्ह आणि दुसरा त्याचीच थेट सावली!

“ कोण आहे? ” छत्रपतीनी दडवून पहारा घाद घेवता.

“ कलझी संसजासह त्रिकजीना पाठव.” आजा सुटली.

खासगी कारभारी त्रिकजीनी महाराजांसमेर रुजूऱ्हाले. जखमी संतस मनाने महाराजांनी त्याना हुक्म केले, “ चिण्ठीस, आज कुडाळ-डिचोलीच्या धर्माजी, मेरे दादाजीना आज्ञा या. दिसले तिथे त्या मुख्यमंदार आणाजीला जेरबंद करून आमच्यासमेर फेश घाला! मुषागडला जिवाजी हीरिना पत्र द्या. रायाडी निकोपतंना काळज्ञा, बालाजी आवजी, सामाजी दत्तो योना दस्त करून थोरल्या महालावर चीक्या जारी करा. ”

सांगीकडे हुक्म मुटले. अकबराज रायाडारे बर संतोषाचा खलिता पाठवून ‘आम्ही भेटीस येऊ’ असा त्याला निरोप देऊन दोन दोन दिवसांनी छत्रपतीनी पहाळ्या सोडला. कोसळल्या पावसाचा गुमान न धरता, आडव्या येणाऱ्या नद्या, होड्यांनी ओलांडधाचा निघर केलेले महाराज रायाडाकडे चालले.

रायाडी आलेल्या महाराजाना कक्षु चुकले की, आज्ञा नसता आणणाजी डिचोली प्रतात का गेले आहेत. करापासून नामानिगरले दाखवण्याचा धूते डाव होता ते आणाजीचा. अकबराला च्यंबकहून पालीला आणण्यासाठी महाराजांनी धाडलेले बाळजी तर त्याच्याशी संथन बांधनून परतले होते. रायाडावर दहा-बीस असमी होताशी धरून सोयराबाई, आणणाजी, पालीत अकबराशी संथन बांधणारे बाळाजी, सोमाजी दत्तो व बाळाजीचे पुत्र अवजी आणि फिरता हिरोजी अशी ही बानावाची साखडी होती. तिचे धागे, ‘कर्नाटकुभु’ शासकी नाईकाला देण्याची लालूऱ्ह दाखवून, मंडळीनी कर्नाटकापर्यंत नेऊन भिडविले होते!

या वेळी छत्रपतीना सवाति मोठी गरज भासली ती हंबरारावांची. ते गडावर नक्हते. कट खेदून काढल्याशिवाय महाराजाना स्वस्थता-लाभण्णर नक्हते.

“ ठीक आहे. बांडोजी, जग रामराजांचे कारभारी येसाजी दाभाड्यांना याद करा आगच्याकडे. ”

निळोपत, प्रलहाद निराजीना बाटले रामराजेच यात सर्वांत परिहिले घेतले जाणार!

सर्वांना निरोप दिलेले महाराज पाठीशी हातांची गुफण चालवीत फेर घेऊ लागले.

पावलाणिक विचारांची जाळी पुरुषदून येऊ लगाली – “ भय वाटो आम्हाला मरणाचे? नाही. मग ही काळजांचा देठ चिंबून टाकणारी कसली वेदना? ही वेदना

ते ऐकतोना महाराजांची चर्या व्यक्तित झाली. काही चांगली खबर कानी पडावी असा काळज्ञ न वढता. महाराज आवर्जीचा जबक आले. आवर्जीना तपासून घेष्यासाठी त्याच्या खाद्याकर होत ठेवी ठूणाले, “ एक सल्ला याल आवजी? ”

“ जी.” आवर्जीना छत्रपतीचा रोख कळला नाही.

“ आम्हावर अभ्यासचा प्रणयाती प्रयोग करून अकबराशी संधान बांधण्याचा बनाव झाला आहे. तो पुण्यानिशी शाब्दीत झाला तर संबंधिताना काय शासन कराव आवजी? ” आवर्जी अंगभर थररले.

“ देहदड! ” बांडोजीनी संतापून मध्येच रोकडा सल्ला दिला. त्यांना कल्पना नक्हते की आपले बडील त्यापैकीच एक असतील!

काही न बोलता महाराजांनी बांडोजीचा खांदा हल्लेच थोपटला आणि बर्मचा सचाल केला, “ अमच्या राणीपाहेच, सरलज्जर हंबराराव असले त्यात तर? ”

“ ते – ते कसं शब्द आहे महाराज? ” बांडोजी पा ३८ गोंधस्थून म्हणाले.

“ सर्व शब्द आहे बांडोजी! सूर्यास बाळजी डसण्याचे दिवस आलेत! तुमचा सल्ला विचार करून सांगा आगम्हसू. ”

“ कुणीही असो – प्रत्यक्ष आम्ही असले ते ती अशा गुन्ह्याला शिक्षा देहदडच! ”

बांडोजी महाराजांच्या कसोटीला पूर्ण उतरले होते.

“ तुमचा काय सल्ला आहे नसेल! ते बांधीच म्हणाले, प्रलहादपताना जाणीवपूर्वक ‘न्यायाधीश’ म्हटले.

“ बांडोजी म्हणतात ते गस्त आहे.” पेशवे, न्यायाधीश, बांडोजी सर्वांनाच कल्पना तुकले की ज्याचे हात या प्रकरणात गोवले आहेत त्यांची आता मुळीच गव व्हायची नाही.

“ ठीक आहे. बांडोजी, जग रामराजांचे कारभारी येसाजी दाभाड्यांना याद करा आगच्याकडे. ”

मूल्यवाचा भयाची नाही. मरणपेक्षाही भयानक असते ते नेकीचे मरण ! निशा, नेकी मेली की उरेते काय ? ही केदना त्याची आहे.

“ याजा एकला असतो. त्याच्या मस्तकीचे छत्र तोलणारे हात अनेक असतात. तेच किले तर ? ... मण जाणाविं फावले ! गणिमासी ! स्मर्थ, परके गणिम हस्तार भिडवून थेट भुईला पिळविता येतात. पण अस्तनीतले गणिम मनःशांतीची माती कळून टाकलात. ” येसांजी दाखाडे आले. त्यांची चर्या भेदलेली दिसत होती. त्याना बधताच महाराज महणले, “ देसांजी, बरा आमच्याबोरेव या. ”

गोंधळल्या येसांजीना कळेना कुठे जावचे आहे. तरीही ‘ जी ’ म्हणत ते महाराजांच्या मापन चालू लगाले.

दुंडे बदी न देताच छत्रपती संभाजीमहाराज थोरल्या महालाकडे चालले ! जे आजवर निकारने टाळले होते त्याचा एकदाचा सोक्षमेश लाकण्यासाठी. सोयाबाईच्या महालंगांच्या दरवाज्यावर बसलेलेच चौकीच्या पहाचाचे थारकी देत असलेलेच्या मुजव्यावर घ्यान नसलेले महाराज थोरल्या महालात प्रवेशले. त्याना बघून कुणिबिणी काणकण झाल्या. महाराज एकचालीत तसेच आतल्या दालनात गेले. त्याना बधताच रामराजे पुढे येताना गोंधळून म्हणाले, “ महाराजसाहेब ! ”

त्याना जबल घेत त्यांचे खांदे थोरपटाना महाराजांनी त्याना हलेकच दुरुस्त केले, “ ददावमहाराज म्हण आम्हाला ! ” विचित्र शांतता दाळून आली. “ छत्रपतीना बघून सुखदातमाकडे जापला निघालेल्या सोयाबाईचे पाय शाबा ! ” या एकाच जाली शब्दाबोरव थवकले. त्या शब्दांत हुक्मत होती. दराग होता. आज सोयाबाईना मानमुक्ता मिळाला नाही.

“ खूप सोसले आम्ही. आता आपण स्वस्य बसाल तर बडी महर होईल आमच्यावर. एवढेच सांगण्यासाठी आलोत. ” छत्रपतीनी मासोहेबांना कोपरपासून स्थृ हात जोडले.

“ आम्ही बदनाम होत नाही, दस्त होत नाही, विषवाधा आम्हाला लगू पडत नाही हे शाबीत झालं आहे आता ! ” असद्य कठाने अस्वकथ झालेले महाराज थांबले.

“ आमच्या – आमच्या मरणातच आपलं समाधान असेल, दौलतीचं हित असेल तर – तर या आम्हालु जहाराचा याला या बाळ्यांच्या साक्षीन, आम्ही तो पुकाट गिळू ! ”

आयुष्यात असे काही कधीच न ऐकलेले समोरचे झी-खानदान खळबळून गेले. निधीरी, फेळून देणोरे जनानी बोल ताडकन् उठले, “ देसांजी, माठवांचे छत्रपती, पुराव्याशिकाय यांदांनाही अदावतीत घेत नाहीत. जनाना असमीला तर नाहीच नाही हे जरा समजुतीन संगा. ”

“ खासो इश ! मासाहेब म्हणून पडीन बोलले याचा अर्थ भलताच धऱ्य नक्ता. तुमच्या हातानं पावन झालेसी पंच शहजाद्यांनच दिलीत आम्हाला पाठवून. इच्छा असेल

तर दाखवू तो दर्पण !

“ या रामराजांच्या मातोशी, आबासाहेबांच्या नावचे कुळू काशळी भेदलेल्या म्हणूनच तुफाला अखेची समज द्यायला आलेत आम्ही. भडकलेली आहे हवस तुमची. आवरा ती. ” संतापाने महाराजांना धू बोलताही येईना.

शेपटीव पाय पडल्या नागिणीपरांखी समोरची कडबी रेजबी खबरदून उठली. फणा फुल्कारला, “ देसांजी, आम्हास उण-बाबां बोलावशा समंध नाही. समज शा तुमच्या छत्रपतीना. आम्ही आरोपित आहोत याची खातजाच असेल तर मनचाही सजा देव्यास ते मुख्यत्वार आहेत ! ”

ते ऐकताना महाराज सुन झाले. भेदलेले रामराजे त्याना बिळाले होते. त्यांचे हात हलेकच उक्कलून छत्रपती दाळून सोडताना कडवे बोलले, “ देसांजी, मासाहेबाना सजा फर्माविण्याएवढे नावन छत्रपती मारायांच्या गारीवर कधीच येणार नाहीत हे संगा एकेकाकळच्या महाराणीना. भोसल्यांच्या कुळीचा राणीवासा सजासुद्धा मागत नाही – घेत असतो ! काही अक्षम्य गैवतवं झाला आहे असं बाटतच असेल तर महाराणी मुख्यार आहेत आपली सजा आपण घ्यायला ! ” मानाची पा १२ घालमेल झालेले महाराज तरतर बाहेरही पडले.

गडावर श्रावणी रात्र उतरली. थाळा झालेले महाराज सुखदालानात उधे होते. जरीबुंदीचा पिवळजर्द शाळू, नेसलेल्या येसुबाई आत आल्या. त्याना बघताच कटवालांच्या विचार मधी घोळणांच्या महाराजांना वाटले, “ यांच्या शब्दातच मापणे घालावं यांच्याकडे की या बनावाच्या निवाड्यात ... तुम्ही तेवढा आता आणला शब्द नका खर्ची घाळू... यांनी शब्द घातला तर तोडण कठीण होईल ... आणि आता तर या मुद्राधारी महाराणी आहेत. ”

“ एक देण होईल ? ” येसुबाई शांतता फोडली.

“ त्याआधी आहीच काही मागाव म्हणतो. ” महाराज सावध झाले.

“ ऐकण ल्हावत. फळबळ्यांच्या बनावाची सारी हक्कीकत आलीय आपल्या कानी. आमचं त्याबाबत एकच म्हणण आहे ... ”

“ राणीसाहेब ... ”

“ की प्रती शहानिशा होताच गुह्यांपास स्वारिन योग वाटल ती सजाच फर्माविची ! कुणाबाबतही हात गावू, नयेत आता. पुरत उफाळणीरी नदी समजू शकते; पण मोहा वळवून गावत घुसणारी विनाशकारी नाही! तिला बांध घाळून वेळीच तोडावं लागत. ” त्या बोलण्यात खेरे तर महाराज दिपले होते. पण वरवर तसे न दाखिवित त्यांनी ‘श्रीसर्वीचा’ सू तसाच पुढे धरला. “ आणि राजे गणोजी असले यात तर ? ” महाराज अंदाज घेताहेत हे पुढे ओळखलेल्या येसुबाईनी तडेकी आण दिली, “ ते निवाडा स्वारीं अस्तवारच सोपकून धधावा ! ”

प्रसन्न ज्ञालेखन्या महराजांनी डुँड्हा टोप उतरून ते ऐमुलाईच्या हाती दिला. तो तबकात तेवळासाठी महराणी चौंगीकडे जाऊ लगाल्या. आठवली. येसुवाई टोप ठेवण्यासाठी ओणावल्या. त्यांच्या शालूवरच्या बुंद्या चिरावडांनी उजेडात द्याळइकून लखलखल्या. महराजांना वाटले— “अवधीभवती ताराकंची भद्दिप घेटेलेली वीजवेलव औलेलव आहे की काय ?” टोप ठेवून वर होणाऱ्या त्या वीजवेलीला छापरीच्या बळक बाहुंची आकाशी कव केळा पडली तेव कवळले नाही ! ‘श्रीसखी’ क्षणभर उम्या देही भ्रारली. मग श्रावणी उद्धारी उबदार तिरप रायाडाच्या उंच, भक्तम मनोचांच्या बाहुत शिरून विसावाची तरी त्या मर्दनी कवेत मिटल्या डोळी दिसावली !

गोव्याहून येसाजी गंभीराचा मणूस आला. येसाजीनी कळविले होते, “डिचोलीच्या मोरे दादाजीवर फिरंगी दबार सक नाराज आहे. त्यांनी फिरंग्यांची दोन शिवाई डिचोलील भेहिसाबी अडकवून ठेवली आहेत.” गोव्याहून येसाजीना याद घेऊन निर्णय दिला, “पंत, आता मोरे दादाजीना बडतर्फीचा हुक्म द्या. त्यांच्या जागी विनायक उमाजीची नामजादी करा.” “जी. सुधागडाच्या जिवाजी हीच्या निरोपाचं काय करायचं महाराज ? शहजाय अकबर आपल्या अखत्यारिखाली सैन्यसंचणी करतो आहे.” निळोजीपंतानी “पंत, त्यासाठी तर या नेताजीकाकंना बोलावून घेतले आहे आज.” काहीतरी मीनी बांधून महराजांनी सूचना केली.

नेताजी बोरेच दिवस उरेत पाहिले होते याचा विचार धरून महाराज त्यांना म्हणाले. “काका, तुम्ही वीस हजार होनाचा खजिना घेऊन निवडक धाराकळ्यांच्या शिंबंदीनं पालीला-जा. शहजायांची भेट घेऊन त्याला स्पष्ट समज द्या. मुलखात राहणे असेल तर मैन्यसंचणी करता येणार नाही. जसे तुम्ही आपल्या मुलखाचे शहेनशाह मानता तसे या राज्याचे आम्ही आहेत. तुम्ही रिवाज सोहू, नये, आम्ही पाहुणचार सोडणार नाही. लालयास त्याला होनाचं पाठबळ द्या. माणसांचं नाही.”

“जी. आम्ही शहजायाकर बारीक नजर ठेवू.” नेताजीनी जोखीम उचलली. महराजांनी त्याना निरोप दिला. केळे, “संगं निळोपंत, अडखळू नका.”

पंतानी क्षणीक ओठावरून जीभ प्रित्तिली अडखळतच त्यांनी दृतान्त दिला, “जिवाजी हरीचा दुसराही एक निरोप आहे खासी.”

“कसला ?”

“पुत्रमदार आणणाडीपंत, चिटणीस वाळाजीपंत, चिंतजीव आवजी, सोमाजी दोन अशा आसार्माना जेरबंद करून पालीजवलच्या फलीच्या ताणात आणलं आहे !” खाडकन उठले होत महाराज म्हणाले, “या – याच खवरीची वाट बघत होतो अही. पेशवे, कशाला उलेले केळात त्याचा मुझमदार आणि चिटणीस म्हणून ! कशासाठी जोडलेले ‘पंत’ हे आदतवचन त्यांच्या नावामाण ? त्या जोखीच्या पदावा त्यांनी आपल्याच करणीन काळा करून टाकला आहे. जिवाजी हर्षाना कळवा आही जातीन येतो आहोत फलीचा !”

“जी.” निळोपंत ल्याङ्गाने लवले. त्यांना काळून उकले आता फलीची खेर नाही. सेमाजी कंक आणि चांगोजी याना सोबत घेऊन महाराज बालेलिल्याचाहेर पडले. त्यांची पावले कैदखात्याच्या कोटीकडे वरखली. कोउडीट बापू माझी, सूर्या निकम, राष्ट्र वासुदेव अशी कटाची वीस हस्तक माणसे काढणीबंद होती. त्यापैकी एकाचीही मान छपतीच्यासमार वर झाली नाही.

त्या सर्वांक नजर फिकवीत महाराज धारी बोलले, “बघून या एकदा आमहस डोळे फाइन. पिशाच्या नाही हे आपचे. खुद आम्ही आहोत ! तुमच्या स्वामिकायाचा मारतव करण्यासाठी जगांदेवने जिवे राखले आहे आम्हाला. येसाजोकाका, आम्ही हुक्म देऊ तसाच विलाक्षण मारतव करा यांचा.” महराजांनी पाठ फिरवली.

अखेत्यारी येपुलाई आणि निळोपंताच्या हाती सोपकून देन विकासांनी महराजांनी रायाड सोडला. त्यांच्याबोरोज जोलाजी, रायाजी-अंतोजी आणि निवडीचा फक्त पाचवा मावळा होता. दिवस श्रावणाचे होते. परळीकडे चालत्या महराजांच्या जागी, तर उन्हप्रवाचसी आल्टीपल्टी धरली, “या वेळी आबासाहेब असते आमच्या जागी, तर त्यांनी काय केलं असतं ? बदअंमल केळा म्हणून रांझकर पाटलाचे हात कलम करणिगार, तुगल केळी म्हणून ऊलीकर खंडोजी खोपळ्याचा हातपाप उतरविणारी, वाजी घोरपडे, चंद्राचव मोरे याना नेस्तनवूत कराणे, मोहितपामांच्या दंडात काढण्याचे चढविणारे, युजरकाळांना, ‘खान गेस्स मिळवाका नातर तोड दावू नमै’ असा हुक्म देणारे, नेताजीना बडतर्फ करणारे, चिंचवडच्या मोरयाबाबांना, ‘तुमची विसरदे आम्हास द्या, आमची तुम्ही य्या’ असे स्पष्ट बजावणारे, एकोजीकरनास, ‘धाकटे ते धाकटे, बुदीही धाकुटी दाखविली’ असा ठपका ठेवणारे आणि – आणि प्रत्यक्ष आम्हाला आरोपित म्हणून दवारी पेश घेणारे आबासाहेब कसे वागले असते त्या क्षणी ?” आजवार कधीच न अनुभवलेले आण्डेच राजबळ त्यांच्या मनी थळी करून आले. परळी आली. सामरे आलेल्या आणि विश्रांती होताच तिसऱ्या प्रहराला जिवाजीना छत्रपतीची आसा झाली, “दस्त असामी पेश आणा.”

फलीच्या सरकारवाङ्याच्या सदरेला काढणीबंद आणणाऱ्यी, बाळाजी, आवर्णी तिरोजी, सोमाजी असे खासे महाराजांसमर्प. आणण्यात आले. सर्वांच्या नर्या काळ्याठिकर पडल्या होत्या. त्यांना वरप्रताच अपार खंत आणि अनिवार संतापने मन भरून आलेले महाराज बैठकीवरून उठले. आणणाऱ्यीकडे तर त्यांना बधावेसेही वाटने.

“ केवळया उल्ल्या काळजाचा आणि आतल्या गाठीचा हा माणूस ! मुजुमदर म्हणून ज्या हातांनी मुजा करीत होता त्याच हातांनी पाठीत खंजीर खुपसण्याचा कट रचात अकवराला पांच देणारे ! आणि हा हिरोजी. आवासाहेबांच्या खाटल्यावर झोणून त्यांना आगच्याच्या कोठीबाहेर काढणारा आणि आमहाला मात्र सरण्यावर झोपवयला निश्चलेला ! ही तीच माणसे आहेत की त्यांची विवरूप भुते ? ”

पिळवटल्या छत्रपतीच्या तोंडून विणारे करडे बोल उठले, “ इमानदार चाकांगो, नीट बधा. आम्ही निवंत आहेत ! आणि आहोत तेही मराठांचे छत्रपती – शहजादा अकवर नव्हे ! एकवार माफ करून, विश्वासाच्या जगा पुढी तुमच्या हाती दिल्या त्याचे बोरे पांग फेडलेले ! शाम वाटो तुम्हाला ‘चाकर’ म्हणण्याचीमुद्दा ! ” छत्रपतीचे ओठ धराफले.

“ बोला. कुठली सजा घ्यायला सिद्ध आहात सारे केलन्या कठुवाची ? ” कोरडा एकुवा तसा महाराजांनी रोकडा सवाल केला.

खालमुंदीने सारेच चिडीचाप झाले. ती कोडूचा शांततेची कोंडी महाराजांना असहा शाळी.

आणणाऱ्याचाजवळ जाऊन त्यांना गदगदा हलवीत छत्रपती कडाडले, “ जबान झडली काय ? बोल. आणणी बोलं देशकुलकर्ण बहाल करावं तुला या बहादुरीबदूल ? ”

आणणाऱ्यी हवकून निघाले तरी मान टाळून गुमान बसले. “ प्रसंग सधून बरी धरते दातकुडी ? बोल – कुठली सजा धावी ? ” महाराजाचे दोके आणणाऱ्यावर निखोर पाबद्दू लागले.

निर्धार वार्धलेले आणणाऱ्यी मान वर घेत थंडपणे म्हणाले, “ जी महाराणीना दिली जाईल ती ! त्यांची आजा पाळण्याचाच काय तो युन्हा झाला आहे आमच्याकडून . ”

“ खामो ५ श ... ”

छत्रपती संतापने तुम्हे थरथर कापू लगाले. त्यांच्या अधिकाराचा टवकाच उडविला होता आणणाऱ्यी. त्यांना नीट समजावूनच द्यायला पाहिजे होते की, “ जगाला महाराणी असलेल्या त्या आमहाला ‘मासाहेब’ आहेत ! छत्रपती तुम्हे राजमुद्रा धारण करत नसतात तर कुलवसा म्हणून खवानीची माळ्याही छातीवर वागवितात ! ”

“ जिवाजी, जरा वेत घ्या. ” राजबोलाच्या ठिणया त्या सदेवर उथळल्या.

“ रु औळवून “ जी ” म्हणत जिवाजी आत मेले. बाबभर लंबीची आंगचाइतकी जाईजी वेताची छडी महाराजांच्या हाती देत खिजल्या मनाने बालेला ते भयभीत उभे राहिले. भोवतीचा पहरा गांवलून पुतळ्यात झाला.

भयानक शातता सदरेला पळभर कुचमूळ पडली. उमे आंग संतापने मरसलेले महाराज गर्जले, “ हा वेत उमा धरला की दंड म्हटला जातो, आडवा केला की लटी होतो. जसा बघावा तसा दिसतो. तशाच रायगडावर आहेत त्या तुल महाराणी, आहास मासाहेब. आम्ही त्यांना सजा करू शकत नाही. तुल सोडू शकत नाही. हायमध्ये ३ र ! ” स्सप करीत वेत आणणाऱ्यावर उतला !! आणि मा “ नादान. ही हायमजाद्यारी ? दगाबाज, मुजोर. ” असे प्रत्येक वेताबरोबर कडाडत सात-आठ वेत आणणाऱ्यावर सपापत उतले. त्या प्रत्येक माराबोरोबर आणणाऱ्यी विकल्पत वेडेवाकडे झाले.

कणाळ घामाने डबडबलेल्या महाराजांनी थरथरत्या हातचा वेत फेकलताना कठोर कठोर आजा केली, “ जिवाजी, या साच्यांना घोड्यांवर लाढून याचाडास पाठवा. निळोपंताना इक्षम या – यांची यांच्या हस्तकांसह दावण बांधून गडावर घिरू काढा. दंवळी पिढून या बांशांना सर्वांसामने हत्तीच्या पाशी देण्यास सांगा ! यांच्या हस्तकांना टकमक टोक दाखवा. घेऊन जा यांना. ” फारफरता पोतच जसा छपर्याच्या रूपाने सदेवरून अदृश्यी झाला.

आठ दिवस किंवारपट्टीत देख टाळून, फलाळ्यावर जाऊन सोलापूर, पेडगाव, औरांगाबाद भागात पेरवाचाच्या सैन्याची फलोजीच्या पदवतीने बांधणी करून महाराज रायगडी परतले. त्यांनी दिल्या आजेप्रमाणे खेडेताव पानसंबळ आणि खंडोजीच्यासह निळोपंत पेश आले.

करत्याल्यांना सजा देऊन घंथावरण गडावर पसरले होते. महाराजांसह कुणाच्याच हाती काही नसावे असे विचित्र वातावरण गडावर पसरले होते.

शिजल्या मनाच्या खालुच्या मानेने समोर उम्या असलेल्या खंडोजीच्याजवळ छत्रपती आले. शांत धीरंगभर बोल खंडोजीच्या कानी पडले, “ कधी कधी वाटतं हा अंगचा राजेपेहाव उतरून ठेवावा. यांच्या भाराखाली मन, आत्मा कोंदून जातो. उतरून तो घातवा तरी कुण हाती या दबीने आम्ही सुंद होतो. आबासहेबांकडून आलेला हा पेहाव आम्हाला उतरविता येत नाही. चिटणिसी रुक्कं अंगी नादवीत असलेल्या तुम्हीही हातचे कलम बगळेला ठेवता कामा नाही. तुम्हा-आम्हाला नाती नाहित. आहे ते नाते एकच. सिंहासनाच्या सेवेचं. आम्ही-तुम्हाला चिटणीसी अखव्यार देणार आहोत. तुमचा इदादा ? ”

असे काही ऐकायला गिठेल, समोर वैरुंग थाचे भान नसलेल्या खंडोजीचे डोळे डबडबले. ही त्यांची सर्वांत मोठी कसेटी होती. नियतीने समोर ठेवलेली. इमान

દેણાચી. ખંડોર્જની ક્ષણાચાહી વિલંબ કેળા નાહી. વાકુન મહારાજાંચ્યા પાયંના હત પિઠવીત તે ઘોગે મ્લણાલે, “આહી સ્વામીન્ચા પાયાચે, સિહસ્પાન્ચા પાયરીચે સેવક આહોટ. કણસ્મી સેવા ઇતનોરે કરું.”

ત્યાના કર ઘેઠાના સમાધાનને ભર્લેલ્યા મહારાજાંચ્યાહી નેત્રકડા ઓલાવલ્યા. તે ખંડોરાવાંના મ્લણાલે, “પાનસંબલ, ઉદ્દી ગોમાર્ગચે વારસ. ત્યાની થોરલ્યા આંકંચી સેવા કેલી મ્લણાબે સ્વામીચી સેવા કેળી. મુજુમદારીચી જિમેદારી આહી તુહાવર સોપવીત આહોટ.” ખંડોર્જી આપિ હંડેરાવાંના માનવકે દેઊન, ભરલ્યા દવારી ત્યાંગ શિકે-મુશ્રા બહાલ કરાણાચા નિણય મહારાજાંની ઘેલા. ત્યાને સમાધાન પાલેલ્યા નિળેપંતના માત્ર જાગીચ આજા એકાચી લાગણી, “ંત, કિંચિલી હર્જીના તાતડીચા હુકુમ દ્યા. ત્યા શામબી નાઈક પુંડ્યાલા દસ્ત કરણ્યાચા.”

નિળેપંત માન લુંબુન સર્વાસહ નિષૃત ગેલે. બાહેર દાટલ્યા આશીંની આભાલાસરખે મહારાજાંચે મન વેદ્ધુન આલે, “કેવઠ કઠોર હે રાજ્યત્ર ! જ્યાંચ પાલન કરતાના બુલ્યા ઓઠી કુણાલાહી મન તલ્ઢાચી છલ્લબંધ સંગતા યેક નાયે ! કમસ્યા વાતના જ્ઞાનચા અસતીલ આણાજી-બાળાજીના હતી પાચી ચિંતાચુર્ણા હોણાના ! બચ્છવલ્યા અમસત્યા ત્યા ઉધ્ઘંચા ડેઢ્યી સમેર ? ખંચ કા ફર્માવું શકણે નાહી કુઠદીહી સજા આન્હી માસાહેબોના ? આમાંહી કઠોર ? દુલે ? કિર્કાચ ? કી સર્વાસસુન અલિસ ? કિંતી માન ચ્યાબા યા અલિસપણાચો, ઠાવ લગત નાહી. કુણાલાહી તો બોલ્યુન દાખવિતા યેત નાહી. આમચ્યાતાલે છન્નપત્તી ત્યા અલિસપણાચ અહોરાત્ર વાસ કરતાત. અમસ્યા સાન્યા શર્તી રાંબુન ઘેલતા. ત્યાંચ્યામાણું ફરફટત જાતે તે આમચ્યાતાલે માણસાચે મન. આન્હી – આન્હી અસતો બાળાચી-આણાર્જન્ચા જાગી તર !” માણસાને છ્રિપતિના સવાલ કેલા. સંભાજીરાજાતાલા માણ્સ આપિ છુટપત્તી યાંચે દેંદ્ર કાહી કાઢ તસેચન ચાલ્ય રહિલે. ત્યા માણસાલા આપલાચ રાજેમેહાવધારી દેહ હસીન્ચા પ્રચંડ પાયાખાલી ચુરાડા હેતો આહે. અસે ભાયાનક કલપનાંચિત્ર દિસ્સુ. લાગલે. છાપતંત્રના ત્યા રસ્તચિંહકાંડ્યાએવજી દિસ્સુ. લગાલાચા આંગ્ર ભિસ્તલ્યા વિશ્વાચ્યા ચિઠ્ઠકાંડ્યા ! ત્યા દેહાતીલ માણ્સ -- આક્રોશ્ય બયત હોવા. ત્યાચ દેહાતીલ ઊર્ધ્વપતિની લાંદે તેંત હાતાને દાચુન બંદ કર્લન ટાકલેલે દિસ્ત હોટે.

દોર્ઘ નિઃશ્વાસ ટાકુન મહારાજાંની તે ચિક્કિચ મનાદુન ઝાટકુન ટાકલે.

નવાજાંચે દિવસ આલે. પાચાડાત હોમ, કુલ્યાર્થ કર્લન દરસા પાર પડતાચ મહારાજાંની રાયાંગડ સોડલા. નિવઢક અસામાનિની તે પન્હાલ્યાકડે ગેલે. ત્યાંચ્યા મની એકા ભક્તમ મોહિમેચી આખુણી હોત હોતી. પાવસાળા હૃતાચ તિલા હુત થાલાચા હેતો. પન્હાલ્યાંગડ ચડતાના ત્યાના વાટલે – “યા ગડાઝી આપલ કર્મસંલ તરી એં નાત આહે. આબાસાહેબાંચી અહેરચી ખેટ થિંચ જાણી. રચલેલે દોહી કટ કોસલ્લે તે આન્હી યા ગડાવરચ અસતાનાચ. પાખરાચ્યા કોટરાત જિવાભાવચા હા ગડ વાટાં.

ધૂંકાને ઘેર ટાકાલ્યા પન્હાલ્યાવર આઠકડા લોટલા આણિ બાહેરચે ધુંકે મના સાકલ્યા યાવે અશી ખબર મહારાજાંચ્યા કાનાંવર પડલ્લી. મોલાઈટ ચકરા ટાકણાંચ્યા વિશ્વાસને તી ઉચલ્લી હોતી. સર્વતી ભયાનક ખબર. કર્મસંલ ? એક પ્રચંડ હિવા ઢા ચાલ્યુન કેતો આહે – “ ઔરાંજેબ અજમેહુન દલ્ખણસ્વારોક કુચ જાલા આહે !! તીન લશ પાવલોક, તેવઢે ઘોડાઈન આપિ પ્રચંડ તોફખાના ઘેઊન. તેરા કોર્ટિચા ખ્બજિના દાસ્તાની ઠેંબુન. ત્યાચા સંગતી આહેત શહજાદા મુઅજ્જામ, કામબદ્ધ, નાતુ. બેદરબદ્ધ વ મુહુર્દીન. બદ્ધી રહુલ્લાખાન, અસદખાન, એતિકાદખાન, શહબુદીખાન, મહસ્મ અમીન, હસ્તઅલીખાન, લુંધુલ્લાખાન, માતબરખાન, બહારુ, સુરાદખાન, તબિયતખાન, રાબ દલશત દુલેલા અસા નિવડીચ્યા સર્વદારાંચા તફા ત્યાંચાબારોક ચાલ્યુન યેતો આહે. બચ્છણાસુ, ઔરાંગાદેચી ટાળી આગવાનીસાઠી ગડબજન ગેલી આહેત.”

તો ક્ષણ એન તોડકબર આલા જ્યાચી અટકલ્લ કૈલાસવાસી સ્વામીની કેચ્છાચ બોલ્યલી હોતી. આતા સર્વાસ્મોર એકચ હોતે. અદીતટીચા ઝંગ-ઝાડા. પંચવીસ વર્ષાંનંતર દલ્ખણેનેકઢે વલ્લેલ્યા એકા પાતાળચંદ્રી, પાશવી શાબુલ્લેબર. જબર મહલ્યાકંદ્ધા આપણા તસવીહચ્યા માલેત ગુણ અલમગિરાને દસ્કિણેચા મોહરા ઠેખલા હોતા. કાન્ચાખુસારીપસુન કોચુલ્યાર્થીત સલ્તનતનીચે જાલે ફેકદાચી મહલ્યાકાંદ્ધા! જિંચા હાતાત હોતે શાલ, માંદેખાલી ઘોડે, ઉંત, હતી આણિ પનાત નિવડીચે કપટ, ક્રૌષ્ણ! જિંચી ઢાલ હોતી ધર્મ, માગે હોતી સાર્વભીમત્વાચી હવસ. જિંચા પ્યારા રં હોતા હિવા. નિશાળી હોતી ચાંદ-તાર આપિ નાના હોતા, ‘દીન, દીન.’

યા મેચા સંકટાલા તોડ દેશયાસાઠી દસ્કિણિયાંચી ફંડી બાંધણ્યાચે આબાહન કરણારે ખલ્લિને વિશામૂ. હાર્કાન્યામાંફિન કુશુબિશાહી આપિ આદિલશાહી દાખારાલા ધાડણથાત આલે. પન્હાલ્યાસ બાંધાંબાંધ કર્લન ગડ સોડાચા યા વિચારત અસલેલચા મહારાજાંચ્યા કાનાંવર આશીન વચ્ચ દ્વારશીલા મન ખિજવુન ટાકણારી દુસ્ર વાર્તા કેઝન આદલ્લી. યેસુખાઈની પાઠવિલેલ્યા જોન્યાંજિને પન્હાલ્યાડ ચહુન ખાલ્યા માનેસે મહારાજાંના વચ્ચાન્ત દિલા, “થોરલા મ્હાલચા માસાબ ગેલ્યા ! ઇવ ઘોટુન લેંબી સોતાચા ઘાત કર્લન ઘેલા !”

આચિન કથ પ્રતિપદેચ્યા દિવશી સયાગડાચ્યા થોરલા મહાલચા દલ્ખણાંચ્યા દરવાજા, દિવસ કાસચાને વર ચઢાલા રી ખુલ્લાચ નન્હાત. ભેદરુન ગેલ્યા કુળાંબિની દરવાજાચર થાપ દેકુન શેવટી મહારાણીચ્યા ખાંજારી કારભાન્યાના બોલાબુન ઘેતલે. ત્યાંની રામરાજોસહ યેકુન હાકા-થાપ દિલ્યા. દાખાનાહી દાદ મિલાતી નાહી. નાલુલાંને દરવાજા ઉખુદુન કાઢણ્યાચા હુશ્મ શેવટી ત્યાંના થાગા લાગલા. આતલે દુસ્ર વિશ્વાર્થી ત્યાંના થાગા લાગલા. આતલે દુસ્ર ય જમલા. માણસાંચ્યા અંગાવર કાટા સર્કવિણો હોટે. એક દેખણી,

□ □ □

... אָמַרְתִּי לְפָנֶיךָ, יְהוָה, בְּרוּךְ תִּהְיוֹן, מֵעוֹלָתְךָ כִּי
עַל-כָּל-דָּבָר, כִּי-כָל-מָתָרֶךָ עַל-כָּל-דָּבָר, כִּי-כָל-מָתָרֶךָ עַל-
לְבָדָקֶךָ וְכָל-מָתָרֶךָ עַל-כָּל-מָתָרֶךָ, כִּי-כָל-מָתָרֶךָ עַל-

מָתָרֶךָ;

בְּרוּךְ תִּהְיוֹן, יְהוָה, בְּרוּךְ תִּהְיוֹן, יְהוָה, בְּרוּךְ תִּהְיוֹן,
כִּי-כָל-מָתָרֶךָ עַל-כָּל-מָתָרֶךָ, כִּי-כָל-מָתָרֶךָ עַל-
לְבָדָקֶךָ וְכָל-מָתָרֶךָ עַל-כָּל-מָתָרֶךָ, כִּי-כָל-מָתָרֶךָ עַל-
לְבָדָקֶךָ וְכָל-מָתָרֶךָ עַל-כָּל-מָתָרֶךָ, כִּי-כָל-מָתָרֶךָ עַל-
לְבָדָקֶךָ וְכָל-מָתָרֶךָ עַל-כָּל-מָתָרֶךָ, כִּי-כָל-מָתָרֶךָ עַל-

क्रपती खिल उदासपणे आपल्या महाली पायफेर घेत होते. गड सोयराबाईच्या
सुतकात होता. आल्यापासून महाराजांची येसुबाईशी भेट झाली नव्हती. खेरे तर त्यांना
कुणाळाच भेटावेसे वाटत नव्हते. रायगडावर येताच ते भेटले होते फक्त एकदम्या
रामराजाना. त्या भेटीची आठवण त्यांचा एकसारखा पाठुरुतवा करीत होती. नकळतच
पण केवळ जिज्ञासित बोलले होते अजाण रामराजे आपल्या दावमहाराजाना !

छपती दृष्टीस पडताच बाळ रामांचे त्यांना भेदलेली मिठी कडकडून भरत म्हणाले
होते, “ आम्हाला हतीच्या पायी देऊ नका महाराज ! आमची सजा आम्ही घेऊ –
आमच्या मासाहोबांसारखी ! ”

ते ऐकताना काळजाच्या ठिक्क्या उडालेले छपती गवाढून आले होते. आपल्या
बंधुना थोपटून शात करतानाच त्यांनी निर्णय घेतला होता – “ वयाला न घेणारे
काहीमुद्दा यांच्या कानी पडता कामा नये. त्यासाठी येसांची दाभाड्यांच्या जोडीला
अधिक विश्वासाची माणसे जोडली पाहिजेत. यांना जपले पाहिजे. ”

त्याच विचारणे निवडीची माणसे महाराजांनी थोरल्या महालला जोडून दिली होती.
गैरवकुबाची, वारकड असा कुणीच असामी रामराजांभवती असणार नाही याची दक्षता
घेतली होती.

आळंबी उठावीत तशी या निर्णयाची प्रतिक्रिया मात्र गडावर विचित्रत्व उमटली
होती – “ रामराजे नजरबंद करण्यात आले आहेत ! ” महाराजाना याची कल्पनाही
नव्हती. औरंगाच्या चालीचा अंदाज बोधीत ते पायफेर घेत होते. मध्येच शबकृत होते.

“ रनीसाब येत्यात. ” बाहेरच्या पहाऱ्याने आत येत त्यांची साखळी तोडली.
येसुबाई आत आल्या. महाराज त्यांच्या रोखाने जरा पुढे झाले. डोळ्यांना भिडल्या
डोळ्यातून एकच वेदना सकून गेली – सोयराबाईची.

“ आम्ही ऐकतो आहेत ते सही आहे ? ” श्रीसर्वांचा तडक सवाल उठला.
“ कसलं म्हणता ? ” छपती तो नू बघूनच गोंधलेले.

“ रामराजाना त्यांने नजरबंद केलं आहे ? तेही मासाहोबांचे मुलक किटायच्या
आत ? ” जसे भावेश्वरीनेच छपतीच्यावर ठोळे रोखले होते.

“ क्ता ५ य म्हणालात ? ” एक अस्फुट बोल घाराळा. डाग दिल्यासारखी

महाराजांची मुर्दा व्याकुळ झाली. येस्कुराईना पाठमोरे होत त्यांच्या एवढाच देऊचा प्रश्न छत्रपतीनी केला, “आणि तुकू—तुम्ही त्यावर विश्वास टेक्वलत ?”

आतापर्यंत निर्धारिने वर असलेली थेमूलाईही मान खाली गेली. शब्द उमटले, “ चुक्रलं आपचं.” अंगावर येतेशी वाणिंगी शांतता त्या दोन राजमानंत कोदलली.

“आहासू थोरल्या महाराजाला खास विश्वासाची माणसं जोडली आहेत हे खार आहे. रामपांजे नव्हरंद नाहीत—विश्वासंबंद आहेत. वन्हाडाकून हंबीराव वेणाची वाट बघातो आहोत आही. बाळराजांची सोयरीक त्यांच्या मुलीशी जोहून देण्याच्या इशाव्यान ! जे बालरणी आपही भोगलं ते त्याना झेण्यार नाही हे जाणतो आमही.” महाराज तसेच चालत थेट आतल्या दालानात गेलेही. त्यांच्या बाताचा पावलंकडे बघण्याचा येस्कुराईना काढाराज कवळले—“किंतुही मर्नी आणलं तरी राजवाच्याचा माग काही घेता येत ! त्यांच्या सांती दोण एवढंच काष ते उतं हाती ! ”

गडावे सुरक्त उठले. फार दिवस मनात रुणारा एक सल उखडून काढण्यासमाठी छत्रपतीनी येसाजी कंकांसम रायगड सोडला. ते पाचाडात आले. पाचाडात पंधरा हजार घोडालोक जिनबंदीने खडा ठाकला होता. कंकांचा दहा हजार पावलोक तोफखाच्यासह आधीच आगेसूच झाला होता.

गिरोजी यादव, विनायक उमाजी, खंडेराव पणसंबळ, बाबीराव जेध, येसाजी कंक अशा शेलव्या मंडळीबोराव महराजानी जमल्या फौजेवर एकदा देख टाकून घेतला. सर्वासह जिजांकुच्या छत्रपतीचे दरीन केळुन आयाडेला असलेल्या ‘चाडावत’ जनावरवर मांड जमविली. कूचाचे ढके-नगरे झडले. निशाणी काढ्या वर उल्ल्या.

छत्रपतीनी हात उठवून इशारत देताच पाठवा घोडालोक टापावर पडला. खास महाराज चालून नियाले. स्वारी नागवरा ! कैदेत कोंडून पडल्या दुर्गाबाई-एण्यांकोंचो मुक्तता करण्याच्या धारडी मनसुभुन्याने. उकडी नदी पार करून घोडेलोकांचा मेळ युगे, कोरेगाव असे तल टाकित, उकडी नदी पार करून घोडेलोकांचा मेळ घेतला. पारनेरला जाव देऊन पंचवीस हजारांच्या माणूसबळाने संतम छत्रपती अहमदगरच्या शिवेत घुमले.

भुइकोटाचा मोगली किल्लेदार असलेल्या मुकीमखानाने चलावीने कोटाचा महादरवाजा बंद करून घेतला. के टापवरी किल्लेले अर्धाकामास रुदीचे आणि तीन पुलु उंचीचे खंडक तर पाण्याने तुऱ्यु भालेले होते. मुकीमखान अललाद झाला. खंडकामुळे मावळ्यांना तटाला भिडता येईना. सारे बळ ओसून महादरवाजा फोड्यारखीज मार्ग उरला नाही. तीन दिवस मारुळांची नारव्या कोटाला पान लावण्यासाठी जंग केले. रोजाना धोवर पडणांच्या माणसांची संख्या वाढत चालली. कोट अलादच राहिला. पार खटा झालेल्या छत्रपतीनो तिसऱ्या दिवशी संच्याकाळी

फौजेला फुरीचा इशारा दिला. अपार खंत घेऊन नगरेवेशीबाहेर पाण्याच्या महाराजांची मर्दन झाली गेली. चर्या म्लान झाली. गजाआडव्या दुर्गाबाई-एण्यांकोंचा मूर्ती डोळ्यासमेरून हटता हटेनात. मनात आजासाहेबांचे बोल थडथड लागले, “ सहाद्री जिंकायला नियालात आणि कविला गमावून आलात. शरम - शरम वाटते तुमची आगाहाला. ”

शिक्करत खाललेले मानी शंभुपन स्वतःलाच धोवर धरत म्हणत होते, “ आजासाहेब, तुम्हाला वाटलीच असेल. पण आज आमची आमची आमालाच शरम वाटते आहे. स्वतःबाबत ! ”

कोटीतल्या दुर्गाबाई, राणुआक्का यांची खबर उचलण्यासाठी गिरजोजी यादवाला नामजाह करून, आणि येसाजी कंकांना नगरभगात रहिण्याची आज्ञा देऊन विश्वण पहराज रायगडी पातले. थप्पट खाल्यासारखे. नगरची मोहीम पार फसली.

कार्तिकी थंडीवर राने दहिकल लाली. शहजादा आकबर मराठी मुलवात येऊन सहा महिने लोले होते. त्याची भट घेण्याचा निर्णय घेतलेल्या छत्रपतीनी कवी कुलेशाना बोलावून घेऊन मनसुवा दिला, “ कविजी, सुधारडला जिवाजी हंसना काळवा, आमही शहजादाच्या भेटीस येतो आहेत. एकांत भेटीचा इंजनाम आवडून ठेणे. ”

“ जी. ” ही लोबणीला पडलेली भट होणार याचे कुलेशाना साधारण वाटले. आता अकबराला भेटो भाग होते. चालून येण्याचा औरंगला शत्रू मानवांनी मिळेल ती लहान-थेर ताकद एकवट करायची होती. खरोखरच अकबर लापाविरुद्ध बंड करून उठला आहे काय हे पारखून ध्यायचे होते.

कार्तिकाचा शुद्ध पक्ष धरून कविजी, प्रलहाद निराजी यांच्यासह निवडक शिंबंदी घेऊन छत्रपती रायगड उतरले. निजामपूर, रोहा अशा मजला टेवत पालीच्या शिवेवर आले. शिवेवर आणगल्या माणसांनिशी जिवाजी हीरी रुक्कू होते. दुयीला केशरी सफल बांधलेला, मध्यम वयाचा, उसठशीत अंगलीचा एक ताडा रक्षूत मर्दानाही आगावानीसाठी खडा असलेला महाराजांना दिसला. तो ढोके जोडून मारुळांच्या छत्रपतीना निरवत होता.

पायाउतार झालेले महाराज जिवाजीची अदब धेत पुढे झाले. त्या रक्षूत सुरम्यावर नजर खिललेले महाराज त्याच्यासमोर येताच त्याने नगभावे गुड्ये टेकून, गर्दन हुक्कू रजपुती रिवाज दिला. जिवाजीनी तत्परतेने त्याची ओळख पटती केली, “ हे दुर्दादास सरोड ! शहजादांचा देस्ताना राखण्यासाठी दक्षिणेत आलेत. ”

“ अय. एकलिंगजी, पादव्याहा सलामत मुल्क पक्षाट के चिवदमतें तसलीम. ” दुर्गादास पुर्णा मानेत लवला. छत्रपतीनी दुर्गून आदागेने राठेडला वर घेत ऊपेट दिली. सर्वासह राजस्वारी सुधारडच्या खासेवाड्यात आली.

थांडे आणि विश्वाम होताच कल्याणा दुपरीला कविजी, नेताजी पालकर, प्रत्यहदपंत अमा असार्पीनीशी महाराज बैठकीच्या दाळनात आले. जिवाजीनी दाळनाचा संज्ञाम उंची लोड, गिर्धा, रुग्यामे टाळून देखणा केला होता. छत्रपतीनी बैठक घेतली.

“शहजादा अकबर पाली भागातील कसऱ्या धोड्याच्याला एका साध्या कौलाल घारात तळ देऊन होता. त्याची माणसे उघड्या माळाचार राहुणा टाळून होती. जिवाजी अकबराच्या आणाऱ्यासाठी त्याच्या तळाच्यावर गेले होते.

“कविजी, आज तिथी कोणती ?” महाराजांनी पांढीशी उच्चा असलेल्या कुलेशांना विचाराते.

“जी. कर्तिक शुद्ध त्रयोदशी.” कविनी पूर्णता केली. महाराजांनी बैठकीवरच्या तवकातील एक गुलाबी गेंद उचलला. त्याला चिमटीत पिरका देत कसल्याती विचाराने ते गिरिला रेलले.

तीन साळांपूर्वीचे असेच थंडीचे दिवस त्यांना आठवले. “तो माहुलीचा समग्राट ... सप्सत चाललेल्या नौका ... पठाणी तळ ... ताडा, बेगळान दिलेऱ ! भटकल्या क्षणांवर वाया मेलेल आणि कधीच न पुस्ता ऐणाका काळिमा घेऊन आलेले पुरं एक साळ ! ”

“आता भेटीस येणारा अकबर आणि त्या वेळचे आर्ही यात तपाकवत काय ? अकबर आपल्या जन्मदत्याविरुद्ध बंड करून आल आहे. आमचं होते आबासाहेबाबाविरुद्ध बंड ? अकबराला दिल्लीच्या तखताची आस जडली आहे. आम्हाला होती रायष्टाच्या सिंहासनाची ? नाही – नाही. मा कोणाविरुद्ध होते आमचं बंड ? तो तर आपनकंच आपच्याविरुद्ध पुकारला उठाव होता. गाफीली, अदिवारी.

“तो समजून घेण्याची कुवत होती आबासाहेबांच्यात म्हणूनच तर आगळी पातलो. नाहीतर ? हा अकबर परतेल आपल्या जन्मदात्याकड कधी मानत आलं ती ? घेईल औंसं त्याला आपलंया छातीशी पित्याच्या मायेन ? अणि हा तरी काय कीरील आपल्या बापाचं जर याच्या मानासारखे कासे पहून दिल्लीतकृत याच्या हाताशी आलं तर ? आपल्या त्यानात तरी कधी आबासाहेबांबद्दल वेढवाकड. आलं होते ? ही – हीच ती तपाकवत आहे. मोगाली राजकुळ रकापेशा तखत मोलाचं मानत आणि पार्ठी राजकुळ रकाचं तखतच मोलाचं मानते ! ”

जिवाजी लाळाबाईने दाळनात आले. तिवार मुजाबा भरत दरबाऱ्याकडे हातरोगव देऊन छणाले, “शहजादा अकबर येताहेत.”

छत्रपती बैठकीवरलून उठले. जरीकोयच्याचा सफेद, तलम जामा अंगी घेऊनला, पाचपुढकाचा हिंवांकंच मोगाली, बासका किंविश मस्तकी चढविलेला, दुप्रदाय तलम तुमान पेहनलेला तरणाबांड शहजादा अकबर आत प्रवेशला. त्याच्या छातीवर छत्रपतीनीच नजर केलेला मोतीकंठत होता.. कोरल्या दाढीची चर्या काटफळ्याच्या बोऱ्यागत लालखुद होती.

“नकब्बत क्षणाप्र दरबाऱ्यातच बिढून पडल्या अकबराने नजर एकबदून समोरवे मर्दिपण निरवले – वर्हणपूर दफा कणारे ! एकच विचार त्याच्या मनात सरकून गेला – “ये इतने तो इनके आब्बाजान कैसे ... ? ”

शाही हास्य खुलवित, हात पसरते घेऊन शहजादा अकबर तरातर पुढे आला. छत्रपतीनी त्याला खांदभेट दिली. त्याचा हात हाती घेते इतमामाने त्याला बैठकीवर आणु बसविले. मिर्जा यहुदिन शुजाई, बकील अब्दुल हमीद, दुर्दास राठोड ही परस्परांनी एकमेकाना नजरापांचा रिवाज केला. छपती आपल्या हातचा गुलाबेंद अकबराच्या हाती देत म्हणाले, “हा तुमच्या देशीचा गेंद. आपचा पहिला वेहमान. आस्तास आवडलो ! ”

राजे काच्य बांधतात हे ऐकून असलेल्या शहजादा दिल्लीबुलास हस्त उत्तराला, “बहुत खूब शायरी मिसाल है ये आपका राजासाब ! हम भी अच्छे लोगे आपको ! ” दिला गेंद त्याने चालकन नाकाशी नेला.

एकांत घेण्यासाठी आपल्या मणसंना महाराजांनी हात उठवून इशारत दिली. ठरल्याप्रमाणे कवीं कुलेशांवेळीज सर्व बाहेर पडले. अकबरानेही दुगांदास राठोडखेबीज आपल्या मणसंना निरोप दिला. छत्रपतीनी सावधक्ये भेटीच्या विषयाला हात धातला, “आपलच्या देशीचे हे दखल्यांनी हवामान मानवेल तुम्हास शहजादे ? ”

“शाही हवासे ये जोरदरेकी हवा कम खतरनाक है राजासाब ! ” रोज ओळखून आपल्या बापाबदूलची सूचक नापसंती अकबराने नोंदवली. एकमेकांचा अंदाज घेत मने खुली होऊ लागली.

“आपल्याविरुद्ध बांधल्या द्वनावाचे कागदपत्र थेट ! आसाला धाइन थोर काम केले आहे तुम्ही शहजादे ! ” महाराज अकबराचे ते कृत्य विसरूच शकात नव्हते. “वो इनकी करामत है ! ” अकबराने दुर्दासाकडे हात केला. तगडा राठोड नगणे लवला.

“आहारी नाही समजलो ! ” महाराज दुर्दासकडे बघत बोलले. “वो इनकी नेक सलाह थी राजासाब – बडे इमानदार है दुर्दासी. इनकी मसलत थी खतिले आपको पेश करेनकी ! ” महाराज अकबराचे ते कृत्य विसरूच शकात नव्हते. ज्ञानाले होते ते वाढले. आपल्या सेवकाबदूल गौरवाचे बोल काढणाऱ्या अकबराबदूली होत चालले.

“पुढच्या मनसुना काय तुमचा शहजादे ? ” छत्रपतीनी मूळ झाले. असंख्य चालवा आठवर्णनी अकबराची लालगौर चर्या वेहून आली. जम्हदात्याविषयीचे तिखट, कडवे बोल त्याच्या जबानितून सुले, “आलमारी हिंदेस्तांको दफा कर देगा राजासाब ! ये कोई तरीका है सलतनका कि रिचाया हेतान हो ?

निजिचा, बुरुशिकीनी, उत्तम और कल्ल ! कैसे रहेगा हिंदोस्तानीका भ्रोसा शाही खानदानपर ? अलमगीर अपने आपको और शाही खानदानको खोरोंड डाल रहा है। ये रोकना है, जानकी कीमतपर ! ” तो बोलता ते सत्य होते पण किलीरी अवधुड ! आपल्या बापाचे दोष अकबराला अचूक कठले होते पण त्याचा अफाट ताकदीचा अंदाज शहजादा समजण्यास अपाव होता.

“ मही आहे तुमचं शहजादे, पण अलमगीराच्या फौजीबळाचा खयाल ठेवला पाहिजे. ज्याच्यापुढे तुमचे दादांजी बाबूदशहा शाहजहान, चाचा दारा, मुराद शिकस्त झाले त्याच्यारी हा जंग आहे. त्यासाठी काही मसलूत ? ” शांतपण महाराजांनी अकबराला, अकबर दाराचा जावई होता आणि त्याच्या विचारावर बरीचरशी दाराच्यीच छाप होती. औरंगजेबासरख्या पाताळयंत्री व शूर प्रतिस्पर्ध्याचिबाबत तर ती कथीच नसते. छत्रपती ते जाणून होते. आगच्याची कोटी ते काही विसरू शक्त नक्करते.

अकबराने छातीवरचा मोतीकंठा क्षणभर चाळवला. औरंगजेबाला शिकस्त देण्याची मनची मसलूत त्याने खोलली. “ विल्कुल दुसरस है आपका खयाल राजासाब ! अब अलमगीर दखनपर चल आ रहा है। हम उस में राजस्तान लैटेना सोचते हैं। हिंदोस्तानमें अलमगीरी होडे लेनेकी ताकद दोही मुल्कामें है – रजपूत और माहौंके ! जयपूका राजा, मिर्झा राजे जयसिंहका कुँवर रामसिंग अलमगीरपर छापा है। जो दाया अलमगीरने मिर्झा जयसिंहको देकर जहर खिलवाकर उसे कल्ल किया उसका बदला रामसिंग चाहता है। हमें उमर्दि है दुर्गाजी और रामसिंहकी मददसे हम रजपूतोंको इकट्ठा बांधेंगे। परिशाके शाहको भी हाथ देकेके लिखा है हमे ... ”

“ राजासाब, इस कर्त आप जोड़ देंते होगे तो अलमगीरिका नामेनिशी मिटा दो हम ! ” अकबर उजबळाचा डोळ्यांनी मुद्द्यावर आला.

“ आम्ही जोड करावी ती कसली ? ” महाराज शांतच बोलले.

“ तुना पचीस हजार मरहडा हशम साथ देनेकी ! यही वर्क है हमारा जंग अजमानेका ! ” अकबराचे कान महाराजांचा होकार ऐकायला आसावले. मोठ्या आशेने तो राजांच्या डोळ्यांत बम्प लगला.

छत्रपतींची नजर दुर्गादास राठोडेकडे बढली. अकबरापेक्षाही कानी आल्या माहितीवरून महाराजांच्या दुर्गादासावर अधिक भ्र होता. हा राठोड संतीला होता महणून तर अकबर अजनू जिंवत होता !

“ दुर्गाजी, तुमचा विचार ? ” छत्रपतीना गाठेडाच्या नेकिचा विश्वास होता महणून त्यांनी सवाल केला.

“ जी. अलमगीर पहला हिंदूपर भ्रेगा राजासाब ! आदिलशाही और बुलवशाही सलतनतके मांडलिक हैं। मरहटे नहीं ! अब दक्षवृत्त लडाना आपके खेदेप है।

चालू अलमगीरिकी और जबाब आपका ऐसाही लंगा रखना चाहिये। पहले अलमगीरिके कौजेके साथ दक्षवृत्त झुलाला होगा। वही मौका होगा उत्तरमें रजपूतोंके छलांगका | सोचवार आप फैसला रखना राजासाब ! ” मुर्जबी दुर्गादास महाराजांच्या मनातलेच बोलला.

“ विल्कुल दुसर दुर्गाजी. शहजादे, दुर्गाजीची मसलूल आम्हास पटते. औरंगजेब दिक्षिण गुंतला तरच तुमच्या उठावाला आम्ही माणसवळ पुरवू शकू. मातबार गनिम ऐन तोंडावर असता. गाठीची फैज आम्ही कुठेच दू गुंतवू खवल नाही.” छत्रपतीनी अकबराल निधि दिला.

खड्या झालेच्या अकबराच्या हातच्या तुरल्या गेंदाच्या पाकल्या बैठकीवर केवळ उत्तरल्या हे त्याच्या लक्षात आले नव्हते तरी महाराजांनी ते टिपले होते.

“ शहजादे, तुमचा सल आम्ही जाणतो. पण मनाच्या जहालीने राजकाणे चालूत नाहित. तुम्ही आमच्या राज्यात मुखरूप आहात. विश्वास ठेवाचा. मैका येताच तुमचे मनमुबे कार्य लगातील, धीर ठेवा. जयपूक्या राजा रामसिंहाना आम्ही लिहू. तुम्हीही लिहू. तुमच्या भेटीचा निवाडा सम्मच देईल.”

“ ठीक है राजासाब ! हम रक्ते हैं, लेकिन खयाल रखना ! जबतक हम आपके मुल्कमें हैं तैनकी नोंद नहीं देया अलमगीर आपको ! ”

ते एकत्राना महाराजांना महणावेसे वाटले – “ आजवर ती कथीच लास्तेनी नाही आम्हास.” वरकरणी हसत ते महणाले मात्र, “ प्रत्यक्ष आपलचा कर्जदारी नोंद हायम कराणाच्याचा आमच्याबाबतचा तेवढा अधिकार मानतो आम्ही शहजादे ! ”

निरेपवे विहे आले, ते घेऊन बैठकीवरून उठणाऱ्या शाहजाहाच्या हाती समोरच्या तबकातील एक तवाना गुलाबोंद पुन्हा देत महाराज नुसते हसले.

न राहवून अकबराने भावभन्या डोळ्यांनी छलांगांना ‘खादे खिडविलें’ आपल्या माणसासह तो आपल्या तळाकडे नियाळा. पाच पावलांची विवाजी सोबत त्याला करून महाराज थांबले. पाठमोऱ्या अकबराची जाती पावले बघताना त्याच्या मनात विचार एकबदून आले – “ किती वनवास आला आहे या पावलांच्या बाळाला. औंग ! कसल्या मुशीचा हा असामी ? हा कसला नातेसंबंध ? ” गुंत चाललेल्या प्राणाला तोडून समोरच्या कुलेशाना ते महणाले, “ कविजी, तुम्ही शाहजाहाच्या सोबतीत इंत्य राहा. त्याच्याबर नजर ठेवा. राजकारण म्हणून नाही तरी भाबावून तो भलूतीच उचल खाण्याची शक्यता आहे. यास सावरले पाहिजे.”

“ जी.” कुलेशांनी राजाजा झेलली.

महाराज विचारावर फेर वेऊ लागले. त्याच्या आणि धोडशाला चाललेल्या अकबराच्या मनात टिपरी झडत होती ती एकच – अलमगीर !

आणि नेपक्षया याच दिवशी, शाही सवारीच्या साजल्या हसीवर अंबारीत बघून फडती शाजणे, नैवटी डंक्यांच्या उमळत्या गजरात, प्रचंड फोज पाठीशी घेऊन औरंगजेबव बऱ्हाणपूरच्या नेशीत प्रवेश तोहोता ! त्याची घारी नजर हैद्याडातुन बऱ्हाणपूरभोवतीची तटदंबी नीट उडली आहे की नाही याचा तलाश घेत होती ! खेरात मिळतलेले फक्कीर, मौला, मौलवी त्याला हात उठवून तोंडभर दुवा देत होते !

पालीहून रायाडी आलेले महाराज, गडाच्या दक्षिण बाजूला असलेल्या दाळ कोठारासमर मांडलेली तोकांची भांडी निश्चित निलोपताना म्हणाले, “फांसिसांच्या वकिलांन दिला शब्द पाळला फेणवे ? ”

“ जी. आतार्षीचा बारादानही त्यांनी पावता केला आहे.” निळोपतांनी अधिकाचा तपशील दिला. पर्हाळ्यावर भेटलेल्या फ्रेंच वकील लेंकेबोते अपल्या दरबारी शिफारस कस्तून तोफा व दारूगोळा रायाडी पाठविण्याची व्यवस्था केली होती.

“ मुर्हूत बघून या भांडवाचं पूजन करून व्या पंत.” कस्तूराती विचारात गढलेल्या महाराजांनी, घोड्याचे थोपटावे तसें गाड्यावरच्या एका तोफेबो वाटवान थोपटले. दाळ कोठाराची बंदिस्ती नजरेखाली घारून ते निळोपत, जोत्याजी केसरकर, येसाजी कंक यांन्यासह बालेकिलत्याकडे निघाले. निळोपतांनी एक महात्याचा निरोप त्यांच्या कानी घातला, “ कर्नाटिकातून हरजीराजांचा हारकारा आला आहे. प्रांताच्या कारभारासाठी हरजीना पावलोपावली शुणाथपत हणमंत्याना मल्ला विचारण्याचा प्रसंग येतो, हणमेते कोटीबंद असल्यांन... ” निळोपत अर्थावत थांबले.

छत्रपती रुक्कले. त्यांनी विचाराले, “ काय उपाय आहे यावर हरजीचा पंत ? ”

लगाबगीने पेशाव्यांनी हरजीचा बेत छत्रपतीच्या समोर ठेवला, “ ते म्हणतात – हणमंत्यांकडील दपतरी कागदपत ते सर्व जसीन हसरात कण्याचा हुक्म झावा.”

महाराज विचारात पडले. शुनाथपतांचा कर्णाटिकाचा कास्थार चोख होता. फक्क कागदाच्या घालमेलीच्या वेळी त्यांनी काही धरमोडी दाखविली होती. तसे केल्याने नतीजा काव पावतो एवढे कल्याणावढी शिक्षा त्योना जालीही होती. निधव देत महाराज म्हणाले, “ पंत, हरजीराजांना कल्याण, शुनाथपतास मुक्त करून कर्णाटिकाच्या मुख्यमंडी अख्याची त्यांसच पुढा सुर्दृ करावी ! कागदपत्र बोलतात ते त्यांच्या कलमबाज धर्याच्या इशारतीवर ! ते तमेच बोलते करून चालवावे. माणसे चुकतात पण दुस्सत करून घेणाऱ्यानं चुकून नाही चालता.”

अपेक्षा नसलेला निणये ऐकून निळोपतांनी नेटके असलेले उपरोक्त नीट करीत रुक्कर भरला, “ जी. ”

“ कंककाका, हंबीराव केळवसे फिरतात बऱ्हाडातुन माचारी ? आल्ही वाट वधोवत त्यांची.” रामाजांच्या लग्नाच्या विचाराने छत्रपतीनी येसाजीचा प्राप घेतला.

“ जी. पतीच्या वाटवर हाईत मल्लकर. चार आट दिवसात गड चडावत ल्ये.”

झडते मुजो व्यक्तिरीत महाराज खासेबाड्याच्या सदेला आले. तिथे खंडोरी, प्रल्हादपंत, खंडेराव पानसंवत्त आणि बांदल मावळातुन आलेला, दिपाई बांदल या बाईच्या नातू. शंकराजी असामी होत्या.

शंकराजी खास वजेने छत्रपतीना भेटापतीना आला होता. तो कमेत लक्ष्य बैठकीवर बसलेल्या साहेबस्वर्गिना म्हणाला, “ सम्भार, आमच्या आज्जीला थोरल्या धन्यानी दिल्याली मौजे पक्केची देणारी काही लाभत नाही. चोळीलुड्याची देन हाय ती. पानी सोडावं का आमी त्यावां ? ” शासल्या चवेने त्याने हातातील कागदपत्रांची शेळी, पुढे होत महाराजांच्या पायाजवळ ठेवली. मान खाली घाटली.

शंकराजी दिपाई बांदलवाचा नातू होता. त्याच्या बापाने – रायाजीने, थोरल्या स्वार्थानी जावळीच्या चंद्रावर मोळाचावरच्या दोन वेळा केलेल्या चालीत मोळाची कामगारी केली होती. त्यासाठी मेहर होऊन मौजे पक्केचे इनम दिपाईला चोळी-लुडे म्हणून छुह

आबासाहेबांनी बहाल केले होते.

शंकराजीने पांशीशी ठेवेलेल्या थेलीवर टाक्कलेली नजर तशीच उचलून महाराजांनी खंडोरीना दिली. तत्परेसे पुढे होत त्यांनी थेली उचलली. आतील कागदपत्र बाहेर घेऊन ते पडताळू लागले.

“ बांदल, सुमार असा. आबासाहेबांनी दिल शब्द पाळू आमी.” महाराजांनी शंकराजीला धीरे दिला. अदाजासाठी चिठ्णीस खंडोरीच्याकडे बघितले.

“ या असपल सनदा आहेत स्वार्थी, थोरल्या स्वार्थाचा शिक्के दस्तुराच्या.”

“ कसली तकलीफ आहे तुम्हास बांदल ? ”

“ जी. मावळ्याचं कारभारी गोपाळ रायाजी ही कागद मानाय त्यार न्हाईत ! नवं आन मंस्यात.” शंकराजीने अडवण संगीतली.

“ का त य ? ” महाराजांची भिरव्ह चडली. खंडोरीना ताळकाळ आज्ञा मिळाली, “ चिठ्णीस, गोपाळ रायाजीना कलमी समव चा. बांदल आम्हास जातीन भेटले. कागदांची झिजवात दिली आहे. कै. स्वार्थानी मौजे पक्के दिपाईस चोळीलुडे म्हणून इनम दिल्ले आहे. ते अवकाळ अफलाद तसेच चालिले. ताज्या सनदेची उच्च न करीत जाणे. फिरल काडीचा बोभा बेळत तो जमेस नाही ! ”

मान डोलेल्यु खंडोरीनी रुक्का भला. शंकराजीची चर्या, मिळशाल्या न्यायाने उजळू आली. “ धम्नाची म्हेबानी ” म्हणून तो मुज्रा देऊन निघून गेला.

“ महाराज, बऱ्हापूरला ठाण झाल्या गनिनां नांगा पसरायला सुखात केली आहे.” महात्याची बाब शुद्धे तेत प्रल्हादपंत क्षणभर थांबले. कानी पडेल ते एकागला सिद्ध-असलेल्या महाराजांनी त्याच्याकर नजर जोडली.

“ चौदा हजार स्वामीनं विमरीनं बहुणपुराहन् कूच ज्ञालेल्ल हमनअलीखान
तळकोणचा रेख धरून मजकंनी येतो आहे. संगती त्याचा फजला हुसेन आहे.”
सांगितल्या चालीकर प्रहराजंचे एकप्राणाठी प्रहरादपंत थांबले. विचारात गडलेले
स्वामी बघून दुसरी वार्ता बोलावी की नको या विचारात ते पडले.

“ बोला प्रहरादपंत, आमही सारे समजून आहोत. सासिकपटव्यात शाबदीखान
मुलेला पोचला आहे. मुलेहरच्या किललेदार देवीसिंहाचा जोर घेऊन तो आमच्या
मालहीला घिडला आहे. आमचे रुपांजी त्याला हुलकावध्या देत हरेज त्याच्यावर तोंये
चालतहेत.” बोलता बोलता महाराज बैठकीवरून उठले. शृनुत यांनी रोवल्यागत
दिसणारी त्यांची नजर जसे समोरेचे सालहे-मुलेहरच वधत असल्यासारखी दिसू लगाली.
मुद्रेकडे बघतच राहिले. क्षणाधरूत त्या मुद्रेवरच्या शोधक डोळ्यांतहे भाव पालटले. मान
डुलवीत स्वतःशीर बोलत्यासारखे प्रहराज बोलले, “ औरंग याहून पसल्या नांस्यांनी
वेणार हे हेळून आहेत आमही पंत, चिटणीप. आमी हुस्ता चाल घेऊ, या रास्त दिशेबाबन
त्यानं मारंबं ठाणं शहजादा आज्जम, मुक्त्र आणि किलिचिखान यांची कुमक देऊन भक्तम
केलं आहे. औरंग येतो आहे तो राजोस. वाजत-गाजत, हमला उकुरून पण ...”
डोळ्यांत चीड उठलेले छत्रपती अस्वस्थपणे थांबले. कसलातीरी पंच उकलण्यासाठी
स्वतःत गुंतल्यागत झाले. भोवतीच्या आसामी समोर नसल्यासाठे एकलेच पायफेर घेऊ
लागले.

ते बघून न राहवलेले खेळताव अदबीने म्हणाले, “ काही अडचण, जोखीम असेल
तर हुक्म त्याचा धन्यांचा.”
षेप खोलवर मन टोकत गेलेले महाराज, ते ऐकून भान घेत म्हणाले, “ खंडेराव,
कोंडाजी कर्जे तुंड आहेत स्वायास ? ”

“ कल्याण-भिकंडी भागात ते तुकाजी पालकरांच्या दिमतीत आहेत
स्वामी.” प्रहरादपानी तवरपरें पूर्ती केली.

“ प्रहरादपानी तातडीन रायाडी पेश घ्या. आपल्या भेटीम पाठवा.”
छत्रपतीनी एकोत घेण्यासाठी हात उठविला. या वेळी ‘कोंडाजीचीच याद का व्हावी ? ’
हा विचार मनाशी घोळवीत प्रत्येक आसामी बाहेर पडली.

गडाच्या आषाढी मनोन्यालात असलेल्या शिळाबंद खलबतखान्याच्या
कोनाङ्कातील टेंगे ढण्डण्ठत होते. त्यांच्या तांबूस, पिवळ्या उंडेडत तीन मुद्रा उजळूत
निघाल्या होत्या. बाहेर थंडीने गारठेली रात्र गड धरून पसरली.होती.

“ सललकर, हबरी हाताबाहेर गेला आहे ” कैठकीवर बसले महाराज हंडीरावांना
दिलेने म्हणाले. त्यांच्यासमोर वीरांडा घेऊन, वन्हाडातून आलेले हंडीराव आणि

कल्याण प्रांतादून आलेलें कोंडाजी कर्जे बसले होते. कानांत प्राण आणू ते आपल्या
धन्याचा सल ऐकत होते.

“ उमा ‘आपाट’ गाव जाळून गेला हबरी. नागोटाण्यात आपल्या कैद रायतेची
नांक छाटाण्यातवढा माज भरला आहे त्यास. जंजिरा दर्यादेस्त झाल्याखेरीज आम्हास
चैन नाही ... ” कोनाङ्कातील पेटो टेंगे च जसे प्रहराजांच्या डोळ्यांत उतले.
ते ऐकताना मिशयाचे कंगोल तातवरलेले हंडीराव चटक्या विडीने म्हणाले, “ आजा
करावी धानी. याच पावली भिडताव आमही जंजिच्याला ... वन्हाडाची क्येळी ती गत
जंजिच्याची केल्याकिगार त्वांड दावाय येतच रहाई आमी.”

“ नाही मापासाहेब, या दर्याच्या पाणसावजासाठी आमही तुम्हाला मोगालाईच्या
तोंडावरून नाही काहू शकत या ऐसे समवी. त्यासाठीच कौंडाजीना याद घेतल्या
आमही.” छत्रपतीची नजर कोंडाजीवर खिल्ली.
डोळ्यांसमोर जंजिरा तरळत असलेले कोंडाजी ‘जी’ म्हणत बसल्या जागीच
सरसावले.

“ कोंडाजी, तुम्ही खास हुक्माचे. आबासाहेबांच्या सेवेत कुल साठ असामीनीशी
अजब चाल ठेवून पढहाल्या पाडललत तुम्ही. हे काम त्याहन बोखमीच. एहाला डोंगरी
किल्ला. हा जलकोट. दर्याच्या लाटा हबराजांच्या बसकणीत बोट शिक्कू दृत नाहीत.”
महाराज थांबले. त्याचे ठोक्टे कोंडाजीच्या कंणाणी पाणीभर फिल्ले.
पेटक्या टेंग्यातली कृती टिणणी उसक्कु उठावी तसे कोंडाजी एकाएकी पांड मोडीत
उतले. तिबारीचा मुजरा भरत दवक्या, खरखरीत बोलीत ठाशीने म्हणाले, “ घेटला हो॒
पानकोटाचा इडा आमी, खेडुबांच्या आनभाजीनं धनी. ह्या कोंडाजींचं पाय हबराजांच्या
बसकटीवर पडले म्हणून खातर धरावी. दरावंच्या कोटपाबाबर जंजिच्याचा भंडार दर्शावर
उदवूनच पाणधूळ घ्याया येवू आमी.” तळवर्ता डोळ्यांसमोर कौंडाजीनी झटक्कन लवून
महाराजांच्या पाणाना हात भिडवला.

“ शाळ्यास, भले फर्जद. आमची हीच उमेद होती तुमच्याकडून.”
कोंडाजीना मानवावै बहाल करण्यात आली. खलबतातून उठताना हंडीराव,
कोंडाजीना आणता सल्ला देत म्हणाले, “ जो काय मानूस चालीत व्यावरचा त्यो
इमान-इस्वासाचा उचला. दर्याच्या पाणावर हात मारतील असं ताट पवारीचं गडी
निवडा.”

कोंडाजी त्या पायेला दाद देत गर्देन हुलकून तुमते हसले. खलबत उतले.
हृतक्या शिळेदून बाहेर पडताच थंडीच्या झापकांच्याने महाराज खलबताचा दारातच
थांबले. त्यांच्या मतवै हबराजाचे विचार क्षणम तुल्यासरखें झाले. त्यांची जाण शासुरी
नात्याने घेली. शिळेदूने असेलच्या हंडीरावांना ते लूगावाच्या बोलीत म्हणाले
“ मागासाहेब, तुमच्यासमोर वीरांडा घेऊन, वन्हाडातून आलेले हंडीराव आणि
जंजिरा कडे आमची कामगिरी ज्ञान वेळी.”

“ बोलावं की— ” दद भरताना हंबीराजांच्या पिशांखालून, वाकार सुटला.

कोऱडाबी त्याना अवसर देष्यासाठी निघून गेले.

“ मासाहेब, मासाहेब गेल्या. नको त्या बाटेन. आमचे गमारेचे उडूडे पडले. त्यांचे हात पिवळे करवेत हे योकून त्यासाठीच तुमची वात बघत होतो आमही ! ”

सोशयाबाईच्या आठवणीने हंबीराजांचे मनही धरत्यासापव्हे शाळे. ते काहीच बोलले नाहीत तसेच छपती थांबत म्हणाले, “ बोलला नाहित तुम्ही ... ”

“ काय बोलावं धनी ? असं का क्योलं त्येनी नाही उमात. बाळराजांसनी घेटलाव आमी तर बिलानून म्हनलं त्ये ... ” हंबीराज ते चिन्तच डोल्यांसमार उकल्याने पुढे बोलून शकले नाहीत.

“ काय ... काय म्हणाले ते ? ” महराजांचा आवाज चिंबला होता.

“ हेच की आमास्नी नजरकैदेत टाकू नका म्हून मांगा दादाहराजास्नी ! ” बन्धुणपूर, बन्धाड मारणाच्या निघडाया हंबीरावाच्या गळ्याची घाटी दाढून आली, थंडिने गोठल्यासारखी. न उलाडणारी विचित्र कोंडी त्या दोन वीर मानवर पसली. समोर सात-आठ पावलांवर उच्चा असलेल्या मशालजर्णव्या रोखाने तरातर चालत छपतीनी त्याच्या हातची मशाल आपल्याकडे घेतली. तसेच हंबीरावांसमरे देत फरसती मशाल. आपल्या मुंद्रेवळ नेत दुधन्या कळवलीने ते म्हणाले, “ बघा, मासाहेब, आमची नजर बंदूना जरवेत ठेवणी दिसते की मायेत ठेवणी ? ” हंबीराज गडबून गेले. आपल्या धन्याचा तडक स्वभाव त्यांना माहीत होता. मनात असते तर रामाजांना त्यांनी थेट कैदेतच टाकले असते. आणि त्या बोधाने कुणाचीही रदबदली ऐकूनसुद्धा घेतली नसती.

मशालीच्या फरकरीत मिसळत छपतीना घोरा साद हंबीरावाच्या कानी आला, “ असते तर आबासाहेबांनी जे केलं असतं तेच आमही करणा आहोत आमच्या रामाजांसाठी. त्यासाठीच तुमच्याकड एक माणण घालतो आहोत आमही मामासहेब. ” ‘माणण’, हा शब्द ऐकताव हंबीराज चपाले. आता समोर काय येणार याताठी ते माण घेऊ लागले.

“ मासाहेबांच्या वाण्यानं जेव्हा काय करावं हा प्रशंग आला आमच्यासपर, तेला तुम्हीच पाठाडणीला धीरानं उमे राहिलात. छपती म्हणून नव्हे तर, रामाजांचे दादामहराज म्हणून आमही माणण घालतो आहोत. मासा ३, तुमची मुली भोसल्यांच्या कविल्यात आणवी म्हणतो आमही. बाळराजांसाठी ! ”

हे असे काही समोर देव्हिल शाळे भान नमलेले हंबीराव समोरच्या धन्याकडे बपतच राहिले. कधीकाळी सलज्जरीची मानवाले खांद्यावर ठेवणारे थोरले तर समोर उभे नाहीत ? असाच त्याना भास झाला.

त्यांना घुमानच बघून महराजांनी झटकन भाणा पालत्त आवाहन घेतले, “ शब्द द्या

आम्हास सलज्जर ! ”

“ जी. दिली आमची घरसोबा बाळराजांचं कुऱ्ह लेवाय. आन वाजाईची.” कुऱ्हेदेवतेची साक्ष ठेवत शब्द देकून हंबीरावं महराजांचे पाय शिवायासाठी लूळलागले. त्यांना तसेच थोपकून खांद्याशी लावीत महराज म्हणाले, “ तुम्ही रामाजांचे साम्राज्य तरी आमच्यासाठी माया आहात तसेच असा. ”

सजल्या रायगाडावर रामराजांचे ल्यऱ्याकार्य थाटात संपत्त झाले. वाजतपांजल हंबीरावांची कन्या ताराक भरल्या शिंगंचे माप लव्हदून भोसल्यांच्या धारत आली. नव्या वदूचे नाव जीरी ‘सीताबाई’ ठेवण्यात आले तरी सर्वजण तिला माहेच्या नावाने ‘ताराक’ च कृष्ण लागले.

या शुभकार्याची सांगता आली नाही तोच महराज वाट बघत होते ती खबर रायगाडावर पोचली. जंजिरा भागात टेहळ घेत पिण्यारा विश्वस मुंदेखोरे कर छपतीना रुजू. होत जोहार देकून म्हणाला, “ कोंडाजी फरजन हवसाच्या जलकोटात पुसल म्हराज ! सांत पत्रास एक डुया हाहीत. लई कसबाच्या चालीनं राजोस खिडल्याव कोंडाजीची मान्सं जंजिन्याला. घेट चाकीच धरलीया लेणी हवस्याची ! कुमी पाचकूट म्हून, कुमी नव्डकी इस्तन क्षमानार मुतार म्हून, कुमी तुम्हाच्या धानाचा फिरवनार धानार म्हून जंजिन्यावर पाऊल ठिवलंय. ”

ते ऐकलाना चर्चीवर समाधान पसरलेले छपती पुटुले, “ आमच्या ताराकंचा गोमटा पायणुग आहे हा. ”

जोहार देत विश्वस रामेशी निघून गेला. जंजिन्याबाबत निर्धस्त झालेल्या छपतीनी काही बेलाने घेवे निळोपांतोना याद घेतले.

“ पांत, आमच्या कविल्याची गडउतारीची व्यक्तिया तुम्ही जातीनिशी बघा. गांगोलीला जायचं क्षणतत त्या. ” समोर पेश झाल्या पेशव्यांना महराज म्हणाले. बाळंपणासाठी गांगोलीच्या निवात वाळूचावर जाण्याचे येमुळाईच्या मानाने घेतले होते. खेरेर निवातपणोपेक्षा त्यांना माहेच्या शुगापूर्वी भावेश्वरी जवळपास येणार हा दिलासा यात होता. कराण खुद शुगापूर्वी जाणे त्यांना शब्दव्यवहार नव्हते !

“ जी. ” म्हणत निळोपांती छपतीना आवेला दुजोरा दिला. काही बोलण्यासाठी निळोपत खोळबलेल हे ताडलेले महराज त्यांना चाल देण्यासाठी म्हणाले, “ बोला. काय आहे ? ”

“ महराज, नमस्तून शहजादा आजमनं हसनखानास सैन्यबंदीनं धाडला आहे. आपण घाटबदी केल्याचे हेरून, कोकणवार येण्याचा बेत पालदून हसनखान सासवडखोरीकड सरकला आहे. आपल्या पुंरदत्तफैल्या मन्सबदार शेख इत्राहिमशी वोलणी लालून त्याला फिरत्यानं कोऱ्याच्या प्रथत चालला आहे खानाचा ! ”

महाराज, अस्त्रकथ झाले. तरीही शांतपणे म्हणाले, “पंत, इगामधोवती आपले विश्वासाचे खबरारी पारा.

“जी. पुण्याजवळचा पेठ शिवापूर्का कसवाही बहादुरखानानं लुटला आहे स्वामी.” निळोपंतानी उमरी कढू बाबाही महाराजांच्या कानी घातली.

“ठीक आहे. पेशवे, पुण्याच्या मरसुभा दामाजी रुनाथाना तातडीन हारकारा घा. गरीम जोगवारीनं दामाजाली घेणर आहे प्रांत पुणे. त्वास अडोरात्र फिरते राहण्यास लिला. दोम मेंगाली कुमकोंचा मेळ पडणार नाही याची खबरदारी घेण्याची समज घ्या.”

“जी.” निळोपंताना आपल्या स्वामीचे थेंडे, शांत निर्णय घोटाळ्यात टाकीत होते. “स्वामी, तियांनी विजरई ताङ्हेनां कोळवळ्यावर कोट बांधून पुरा केला. थोरत्या स्वामांची या कोळवळ्यावर फर नजर होती.

महाराज विचासात गेले. फिरंग्यांचा नवा विजरई आपली कर्तव्यातील लिस्टकाला महाराज बऱ्यांचा दावालाला हऱ्या करण्यासाठी उचलू घेणार हे सफ झाले होते.

“पंत, आपल्या कारवारतकेच्या मुभेदारास असेल त्या कुमकेनशी अंजदीव बेटावर चाल घेण्यास हक्कम घ्या. अंजदीव दस्त झाले पाहिजे. फिरंगी त्याघाही डोळा ठेवून आहे हे कळळा त्यास.

पंताच्या घ्यानीमनी नसरलेला कोळदांडा छत्रपतीनी फिरंग्याविष्वद्ध खेलला. त्याने समाधान पावलेल्या निळोपंतानी टोपीकारांची एक बाब पुढे घेसली, “मुंबईचे टोपीकर एका बजेन नाराज झालेलं स्वामी.”

“कोण बजेन ?”

“नगोठायात गैरुअमल कराणाच्या हवशयाना मदत करता आसा आरोप ठेवून आपल्या मुंदरजी बाजीनी गोऱ्याची दोन गलवते नगोठायाच्या बंदरत अडकवून ठेवली आहेत. त्यासाठी टोपीकर घागकृत करतोहेत.”

“निळोपंत, एका समयास तौबाजूचा गतिम पेटता ठेवणे लागीचे नाही. सुंदरजीना कळवा, बरब देऊन टोपीकरांची गलवते खुली करणे.”

“जी. कुतुबशाही दरबारकडून एक नजराण आला आहे स्वामी. चार लाख पोल्हांच्या तबकाचा.”

महाराज हसून निळोपंताना म्हणाले, “तो नजराण नाही पंत, ती मदत आहे. आम्ही अलमगिराविष्वद्ध खडे ठाकावे यासाठी आलेली ! आमच्या अभिषेकसमयीही एवढी एकम नव्हती आली कुतुबशाहीकडून. पाहुयाच्या काठीनं साप माणे हे तर राजकारणच आहे ! शहाला पोच देऊन कळवा. दिला दोस्ताना पावला. समयास आमाहाला माणसूबळ लागेल. दख्खन पैशांन नव्हे तर माणसूबळानं राखण आहे.”

तारा. दिवस उल्टले, मुहूर्ताच्या अल्पांत इवरी, भरत्या पहाटे कुण्डिणीच्या तांड्यात संज्ञाने जाऊन येस्वरींग लेदेवी शिकर्फिनी ओटी भरून आल्या.

“गोलीला जाणोरे पडलाबंद, पेणे सातमहालसमोरच्या हमचौकात हत्यारबंद घास्कचांच्या घेरात सिद्ध झाले होते.

सक्कवारबांईची पायथूल घेऊन येस्वबाई रामाजे व तारात यांच्यासह आपल्या स्वारीच्या दर्दनपासाठी बैठकी दालनात आल्या. त्यांच्या संगती आता पार शक्कलेली, उघीवरची केसाचालून साफ उंमेंगी झालेली, भोसलेलुक्लीची सावली म्हणूनच जिंदगी जालेली घाराऊ होती. रुपा नावाची एक खास कुण्डिणी होती. येसूबाईच्या बघताच महाराज पाच पावली पुढे झाले. हाती नेसूचा पदशेव भरून, सुवर्णकंकणांच्या विणकिणाट उडवीत महाराजनी आपल्या कुंकुबलाला तिवार नमस्कार केला. मुजरा करू बघणाच्या रामाजाना जबाब घेत, स्वारच्या खालादिनी रेसूबाईशी कझे बोलावै याचा छात्रपती मानाशी मेळ घारू लागेल. त्यांना एवढेव म्हणायचे होते, “ तब्बेतीस पाचावून असा.”

“जी,” कर्धी नव्हे तो अद्वितीयांनी बोल महाराजाच्या लोहून घुटला. आणि ते बोलून गेले, “आम्ही येतो आहेत मर्दीच्यापाकेतो पायासोबतीला.” दिवाराच्या घालमेलीत राहिलेला नमस्कार धाराऊला द्यावा म्हणून तिच्या पायाला हात लावण्यासाठी महाराज झुकले. त्यांना ठेवीत म्हातारी म्हणाली, “असू दें माझ्या लेकरा ! तुन्या पोटाला थोरलच घेनार हार्हित !”

ते ऐकताना काणाशिले सरसरलेल्या येस्वबाई पाठमोरे होत बाहेरही पडल्या. शिळंदरिने बेळहेले मेण पालबी दरवाज्याने आघाडी मानोचाजवळ आले. क्षणभर थोबले आणि गड उत्तरायासाठी चालू लागेल. छत्रपतीच्या मानात विचार उठला. “आता एकलच्या जाताहात. याल तेळ्हा ?”

“धनी ५...” रायगाडाच्या खासेशाडाच्या सरदेला छत्रपतीच्या समोर रुख यांतेल्या, घामाने डबडबेलेल्या नाईक बहिर्जीच्या तोंडून शब्द फुटता फुटत नव्हता. क्षिंतिच्या दिसणारी बहिर्जीनी विचित्र मुद्रा बघूनच महाराजाच्या सेवेत असमेली निवोपंत, प्रलहावपंत, आवजी, मोरेश्वर व केशव पांडित अशी खाशी मंडळीही हट्या पावली मुजरा देत सदरेबाहेर पडली. सदर एकांती झाली.

रामेशी पुंडासे डुलबीत बहिर्जीची पाणवाली नजर खिनभर घिलली. देठ “नाईक...” घरकल्या पांयावर घरगळली. डोळ्यासमोर काहीतरी काळजाची तोड करणारे प्रत्यक्ष बघताच असल्यासारबी

“नाईक...” घरकल्या मानी समोरून राजबोल उठले.

बहिर्जीची गर्दन पुर्णा डुलकी. डोक्यांवाटे दोनचार थेंब टपटपले. खांद्यावर्स्त ओधक्ते कांबळे, त्याला धनी समोर असताही साचावेसे वाटले नाही.

“ नई ५ क काय झाल ? ” बेठकीवर्स्त तडक उठत छत्रपतींची विचारले.

“ बोहिजीचे ओढ थरथले. सदर विचार इमानी रामेश्वरीबोलु कुचमतच बाहेर पडले.

“ बात झाला धनी – आणलं कोंडाजी म्हेळ, धर्मी ! ” उग्रवत्ता कढले रामोशी नहवाची घारी शुभमरली.

अंगभर थरकलेले छत्रपती कळवळले. “ नाहीक – हे असं कसं ? काय झाल नाहिक ? ”

मनच्या कडाला थोपा देत दैलरीचा नेक खवरारी बोलू लगला, “ महाराज, टेहळ घेत कोंडाजी हवशाच्या कोटवार साचाधानीनं वावरत हुंत. पर आपल्याच मान्सानं गळा कापला सम्भाचा. सरकार फिकवा झाला.

“ कुणी केला ? ” शोकाच्या जागी छत्रपतीच्या मनी संताप उसळला.

“ हासमजाद्या कुमाजी देसायांन ! ” बिहिजीचा आवाज आता सुटा झाला. ते ऐक्याना छत्रपती अस्वस्थ-हैरण झाले.

“ बेमान देसाई हवशाच्या कामाला लगला. कोंडाजी स्वांग घिकून आल्यात. दांवच्या कोटाशाला, सधी साष्टून बर्नी धाय टपल्यात. याचा प्राण कुमाजीनंच हवशाच्याला दिला. रातोपात सम्भाच मान्सासकट कोंडाजीन्ही त्यंत दस्त करेल. रातभर कोरड्याचा त्यंत मारा देऊन बोलतं करायची कोशिस कोंडी. कांदडीतच बोलत कोंडाजी काही बधल नाही. एक असामी काही डरला वा फुटला. नहाई त्यंचा.

त्याही स्थितीत एक खोलवर समाधानाची छटा महाराजाच्या मनभर पसरली. शास घेत न इकाने कोंडाजीचा धीरोदात शेवट आपल्या धन्याच्या कानी घातला.

“ कोंडाजी लघत न्हाई हे ऐकून चिडलच्याला खुद शिद्दी द्येरात फाटचं त्यास्ती बधाय अला. कोंडाजीही येत त्येचा तोंडावं शुक्रत म्हनला – कुत्रे, तेसा सर काटके खेंबेप लटकायेहो. बता दे कांसं अपेने मालिकके – जंकिरे पर बदनजर रखेनवालेका ये हाल हेता हे ! ”

“ हवशयाने सम्भाच्या झुया माणेयाचा हुक्म आपल्या जल्लादंस्ती दिला.”

शोक, संताप, खत यांनी छत्रपतीचे मन कोंदून आले. झावळले डोळे सुन एकक झाले.

“ धर्मी, मदवाचीं कोंडाजी मौतीला सामोर येल. उगवतीवर्से बर कोंडाजीची गर्दन पहिल्यान लाकडी खोलवार, चार हवशयांनी दाढून शुक्रावरली. जल्लादां धोरचा सपाता उचलला. अन्... अन्... या वकळाला मात्र जिवाच्या नेटानं उसली घेत कोंडाजी ताढ खड झाल. जिज्ञावर पाऊल ठिवल्यापासं पहिल्यानं च बोलती ताशीं गराजलं – “आर, व्हय आमी राजाची मानं हाव. मरनाला चाळ करून बांदल्यात र आमी

पायांनी ! हो लाकडी खोडा तेवढा बळत करून रायाडाकडं पुढा करून ठेवा रं ! ” बहिर्जीला कोंडाजीची ती मुझच जण दिसत असल्याने पुढे बोलवेना. गलबर्स्त गेलेस्ता छत्रपतीच्या नेत्रकड दाढून आल्या. हात उतीवरच्या संस्थासी भवानीमालेवर चढला. एकात्की बहिजीची खाली पडलेली नजर झाटका घेत वर उटली. छत्रपतीच्या डोळ्यांना थेत भिडली. थवथवते बोल त्याच्या तेहून समरेच्या राजावलवर पडले. “ धर्मी ५, कोंडाजीची मावळी काही हवशयांनी कळळना. तसं हात झटकून कोंडाजींनी आपल्या हातानीच खोडा होवा तसा फिकून रायाडाकडं पुढा करून घेतला ! मान खोड्यावर ठिवल्याच्या अटुर गडाल – धन्यास्ती मुजरा देत कोंडाजी महनल, ‘आमच्या याताचा भंडारा उथाळला झासाज लळकेटावं ! कमुराची माफी असावी. चावराची सच ठेवावी ... तै भवानी ...

“ सकार, उगवतीवर्से बोंडाजीसकट पत्रास असार्मीच्या पुऱ्या दर्यात उडविलेल्या खांबांवे हवशयांनी लटकावल्या. दर्याच्या वात्यावर हिकाळत त्या मिटल्या डोळ्यांनी हो गडच बधत हुत्या शेवटच्या वरताला ! ”

छत्रपतीनी डोळे मिटले होते. त्याच्या छातीवरच्या माळेवर त्यांच्या राजभात्याचा कढ टपकत होता. पफले कांबळे उडवलू बधिर बहिजी सदरेबाहेर गेला.

बाहेर पसरत्या दाट थंडीच्या अगीही काया अमावास असे रायाडाच्या सिंहासनसदरेला घेलन टेंमे पेहळे उठले होते. पुन्या सिंहासनचीकाला जागला हल्यारी पहान्याचे कडे पडले होते. जादीश्वरच्या चाकरीत, कुणा-किताब उचलून आणभाकेर आलेले सिद्धी संबळू व सिद्धी मिळी तर बैठकीत आधारीला होते. सर्वांच्याच मनात एक खाट सल आल्याने कुणीच काही बोलू नक्कते.

सर्वां मसलतीत रिवाजाची ‘भंडारा-पाई’ फिली. दैलीच्या मिळी सांरांनीसुद्धा तिची बोटे गळपहिंवर घेतली.

उगवतीला पुढा धरून असलेल्या हुजूर बैठकीवर छत्रपती बसले होते. त्यांच्या चर्येवरकून त्यांच्या ‘मनात धुसव्हणणी दर्या’ मात्र कुणालाही पारखता आला नसता. इतकी ती शांत होती. छत्रपतीच्या दुहाती निळोपत, दत्ताजी त्रिमल, खेंद्राव, पालीहून आलेले कवी कुलेश, प्रलहादपंत, येसाजी कंक अशी खास माणसे उभी होती.

निळोपतानी मसलतीचे तोड फोडले, “ कोण वजेन माहेवरातीन सवास याद घेतल

हे सोरे जाणता. औरंगाबाद, नगरपांत धरून दिलीश्वर उतरला आहे. समुद्रमार्ग त्याचा हस्तक याकुलखान दंडाराजपुरीवर आला आहे. एकीकून जंजिच्याचा हबरी व याकुल अणि दुसरीकून स्वतः आपण अशी कैची टाकून दौलतीची गढवेची करण्याचा मनसुभी डाव गानिम बाष्पून आहे. त्याच बढवावर जंजिरा उचल खाले आहे. हबरी खेळत बेहद उत्सुकावर गेला आहे. त्यास ठिकावर आणण ही मसलत आहे.” निवोपंत कौटुक थांबले.

आपल्या जवान पोराचे शिर काढून नेलेल्या खैरतचा काटा मनात फात असलेला, ‘पालखी’ नावाचे गलबत बहाल करून थोरल्या छत्रपतीनी नावाजलेला मायनाक भंडारी एल्लाराचे बोलला, “ हे लई झाल. असं टांगात किती दिस न्हायचं? आमी, दवलतखान, संबलखान. आंगं दिल्लू आरमारी फाळ्याच्या एकठवटीने जंजिच्याला धडका घावा म्हणताव.”

“ नांदाच, मुर्ल, मोडला अशी पायदळाची कढी करून होडळांबाटे जंजिच्याच्या खांडीकून चाल घ्यायची आमही शिकत करू.” मायनाकला दादाजी रुग्मांचांनी उच्चलून घेऱले. सर्वर्नी त्या दोन्ही जाणत्याना डुगा डुल्वून, हात उठवून जोड दिली. छत्रपती काही बोलत नव्हते! त्यांच्या डोल्यांसमोर उधी होती पन्हाळ्याची सज्जा-कोठी! शेवटच्या भेटीत आबासाहेबोनी काढलेले शब्द त्यांच्या काळजाला तोडत होते – “ जंजिच्यावर मिही पाय देऊन आहे याची चिंता बाळगा. मावळा क्वा! ”

महाराज काहीच बोलता नाहीत हे ध्यानी आल्याने गोंधलेले मसलतकरी चिंडीच्या झाले. मसलत कुचमली. छत्रपतीचे पौन सोसवेनासे आलेला महातरा मायनाक पोटिडकीच्या धाडसाने म्हणाला, “ घरी, कशायुण विता एवढी? आमी हाव की. इड या आमासनी. हो सुलतनदबाब वडीवावर दर्यावर.”

त्या मायेने, मानाच्या एका टोकावर जाऊन थडकून आलेल्या छत्रपतीनी एकल भंडार्याकडे नजर दिली. बैठक सोडत ते खेडे झाले. म्हणाले, “ भंडारिकाका, आमही... खुद आमही भिण्णार आहोत जंजिच्याच्या हबश्याला! ” चटका बसावा तेगा समोरच्या कैक पाणडग्या वर उठल्या. सिद्धी संबूद्ध-मिश्रीच्या तोऱ्हून शब्द सुटला – “ इन्शाल्ला! ” खांद्यावरचे कांबळे हातपेकरात कवटाळून बगाळेला उच्चा असलेल्या नाईक बहिरविचे रामोस मुंडासे अधिमानाने डुलले.

डोळ्यात रुद्द उतरलेल्या छत्रपतीच्या, स्वतःशीच बोलत्यासारख्या आज्ञा सुरुलागल्या – “ प्रत्वादपंत, अरबी आमाराचा दोस्ताना घेण्यासाठी नेकिचे हारकारे याकिन गड उतरल किनारा गाठतील ते का. अलांना त्याच्यासाठी साजेसे नजराणे घाला. निवोपंत, तुमच्या दिमतीची कौज धेऊन तुम्ही कलयाण प्रांतानं कफ्ऱी धरण आहे. येसजीकाका, गड, पाचाड महाडउर्फेच्या तोक्या मोल्यांजामुद्दा एकजाग करून तुम्ही जातीनं त्या दर्याच्या वाटेला लावा.

“ आमचा हाएक नेक सारा आज पाहुणवार घेऊन उद्याच गड उतरेल. आपल्या दिमतीचा आपार लोक घेऊन, शिड्या, दोगाज, बंडुकबादार यांच्या बंदिस्तीन आमच्या हुक्माची वाट वात दर्यावर मिळ राहील.

“ दावजीप्र॒, तुम्ही विसाजी, अंत्याजीनं सोबतीने महाडात भवतीची फौजाशिंबंदी साधून आमची वाट ल्याल. निवोपंत, मानांना विड-वैले घा.” महाराजांनी हात उठवून बैठून घेतली. मान घेऊन मसलतकरी बोहे पडले. छत्रपतीनी थोपवून घेतलेले मायनाक भंडारी, कूवी कुलेश, बहिर्जी एवढाच आपासी आता उरल्या. “ नाईक, रायाड, जंजिरा, कलयाण या भागात तुमचे शेळके खबरीरी दोडते ठेवा.” बहिर्जीला आज्ञा मिळाली.

“ कविजी, तुम्ही शहजादा अकबाराला थोड्याला खालिला धाडून या मोहिमेत त्यास आमच्या सोबत येण्यास किला. यानिप्रित्याने त्याचे खोरेखोटेपण शावित होईल. भेदानी कसमल पारखता येईल.” छत्रपतीनी कुलेशानाही निगेप दिला.

आता सोबतीत मागे याहिलेल्या एकल्या महाराज हस्त म्हणाले, “ चला भंडारिकाका, आपण आज संतीने थाळा घेऊ! ” मायनाकाला महाराज हस्त म्हणाले, मायनाकाच्या सोबतीने महाराज मुदीच्या दालनात आले. छत्रपतीच्या चौरंगीमोर माडल्या पाटावर बसागला म्हातरा भंडारी संकोचला. त्याला घोरावा देत महाराज म्हणाले, “ सारंग संकोचू नका. तुम्ही परवे. पाट घ्या.” मायनाक अदबीते आपल्या साकारासमोर बसला. थाळे अले. चिनाहुती देलुन छत्रपतीनी घास घेतला. मायनाक मात्र पार गोंधलूल होता. एकल्या आपणालाच आज धन्यांनी का बालेला काढावे याचा घेच काही उकलत नक्हता त्याला.

मायनाकाच्या सोबतीने महाराज मुदीच्या दालनात आले. छत्रपतीच्या चौरंगीमोर पडले, “ भंडारिकाका, तुम्ही दर्याच्या नावेत्रे. त्याच्या ह्य लाटेची लगा तुम्हास पारवीची. हबश्याच्या बसकटीची इबल जागा कोण? जालकेटाला पान मारील त्या खाडीचा बाण, तपसील काय? ”

महातर्या भंडार्याच्या पांढरमिसा थरकल्या. आता त्याच्या डुधीत दिवा लागला! पाटावरच सावरून बसत तो म्हणाला, “ जी, कोट लई बंदीचा हाय. भवत्यान भरीचा तट फिरलाय. खाडीची वाट हीच हबश्याची दुबल जागा हाय. खाडी असेल तीप-चालीस वाव लांब आन् चोकरान आठ एकशे वाव स्वर. खाडी ही दुबल जागा हाय होे हेलुन हबश्यानी आपली तोफांची भाडी खाडीचा म्हारा लाळूनच माझदूनचा. प्रत्येक घासावरेवर महाराज भंडार्याचा काही विचारीत होते. मायनाक जंकिच्या भवताली जानकारी खडन खडा समार ठेवीत होता.

रायाडावर दाटत चालती रात्र एकच पाणस्वन वापत होती. जंजिरा! जंजिरा!!

खबवळत्था पक्षिम दर्शनाच्या लाटाच्या लाटाच लाटा पाठोपाठीने सरकत जंजिन्याच्या खाडीच्या किनाराच्या तापावर आदक्कुन, फेसाळ्या फुट्टत होत्या. खाडीचा किनारा धरून वीस हजार मावळी लडावळ लोकांच्या लाटाच्या लाटा तळ अंधाण्यात गडल्या होत्या !

राणगडाहून निघालेले छत्रपती महाडला दादाजी व विसाजी नरसप्रभूंची जोड घेऊन मुहारांच्या अकबर व दुर्गादास यांचा मेळ जमवून वीस हजारांच्या मातवर कौंजीनिशी येऊन जंजिन्याला अटीतीने घिडले होते.

बांधल्या जाणांच्या तळाची उठावणी नजरेखाली घालून, येसार्जीनी रोखल्या तोफाविने गोवंचे पारवून छत्रपती खाडीच्या तोडावर आले. त्यांच्या संगती शहजादा अकबर, दुर्गादास, दादोजी व विसाजी, कवी कुल्लेश, येसार्जी अशा असामी होत्या. उद्या पेटणांच्या जलशुद्धाचा माग घेत सांजेचा सूर्य दूक्य मावळकोटावर लैवळकळत होता. क्षमाभर त्याला निरवेळेली छत्रपतीची रुद्रनजर पाणधेत दूक्यर दिसणांच्या जंजिन्यावर खिवळून पडली.

“ हा हच तो मुजोर अडा आहे. मायनाकांच्या मुलाचे, आमच्या कोंडार्जीचे आणि कैकांचे शिर उपदून नेणारा. आमची किनारापट्टीची गोरगरीब रवत होडक्यात याच्यून पसार करणारा. दूदेशी हक्कसाणात त्यांचा गुलम म्हणून विक्रा मांडणारा. आवासाहेबांची झोप हारम करणार खारट मल इथेच दवा धरून आहे.” केवडेली त्यांच्या मरी शडयडत सरळू लागले. छत्रपतीची शोधक नजर खाडीभर मस्र मिरळी. काही एक मरी बांधून पेके झाले. खबवळत्या दर्शनाला आणि डुबत्या सर्थिला, मान देऊन ते तळाकडे परतले. त्याच वेळी जंजिन्याचा तापावर येऊन सिद्धी खेत व सिद्धी कासम किनाराच्यावर रोगळणांच्या मावळी फोजेवे जाळे विस्काळत्या खुल्लानी बघत होते. त्यांचे ओषधळेले जाड ओठ उठता वर उठत नव्हते ! मनोमन पुती हाय खालेले हवशी कर उसन्या धेवणी आपल्या माणसांना काही हुक्म फर्मावित होते.

जंजिरा आणि ‘ उद्या काय ’ असा सवाल घालीतच हिवाळी अंधाराने म्हाठी तळ, सांजावले आणि पक्षिम दर्शी आपल्या पोटात घेतला.

कुट्ट्या पहाटेला सादर्वीत मराठी नगार, चौपडे, शहजाणे, शिंगे यांची कल्लोळती झड उसळली. झडते मुजो आपलेसे करीत दादाजी प्रभू, येसाजी कंक, कुलेश, शहजादा व दुर्गादास अशा शेलक्यांच्या मेळादून महाराज जंजिराखाडीच्या तोडावर आले. जलकोटाचा मोहरा धरून मांडल्या तोफांच्या गोलंदाजांनी छपर्तीच्या साक्षीने भांडांयांना मानाचे कोंबढे दिले.

उगवत्या सूर्यांची सोनेरी कोर कुट्टली तसे पक्क खंबीर, निहारी राजबोट जंजिन्यावर निश्चलसारखे रोखले गेले ! तळवपत्या डोक्यावालांचे थरथरते, संतस ओठ आजा देत कडाडले – “ सरलज्जर ५, द्या भांडाचास बसी ! लोटा विस्क्यादर्यच्या शाठीवर ! ”

“ हर हर म्हाईव ! अय भवानी ! ” चा राणगजर तडाडला आणि किनारा दणाणू राकीत तोफांची पाच भाडी झटका देत कुट्टी. स्वाशेसी बजनाचे तोफोकोके जंजिन्याच्या तटावर दणाणत आदवळले. वीस वीस होडक्यांचे तांडे ‘ विस्क्यांनी ’ एका मारोमारा एक असे दर्याच्या लाटांवर हिदकळत पुढे सरसावले. ते पट्टीचे पोहणे दोरेवाज, शिडीबाज, बंदूकवारदार यांनी भरले होते. हुक्कमप्रमाणे समुद्रवर कडे किन आलेली मायनाक, दैलसाखान, आंगरे यांची लळाक गळवते जवळ करण्यासाठी झेपावली. दिमतीला आवांची आमारी फळीही बगळा धरून सुटली.

पेटले ! एक कुचमलेले पाणगंगाडा विकराने ऐसेवेळे. सावध सिद्धयांने याकुत्तखानाच्या मोगाली गलबताचा समुद्रावर थोपा केला. खाडीतून हवशी खलाशी भरलेली होडकी केकली. जंजिन्यावरच्या तोफांतून सुटलेले गोळे किनाराच्यावळ येऊन आदवळू लगले. दिस चाहू लगाल तसा मराठी तोफा चवताळ्यून आगच आण पाखडू लगालच्या. छुपती जातीने गोलंदाजांना चेतावनी देत होते. थकले गोलंदाज हडवून तवाने भांडुंगाना भिडवीत होते. रानचित्यासारखे खाडीच्या तोडावर भिरभिर होडक्यांचे तांडे दवळवर लेटीत होते. जंजिन्यावरच्या तेऱुन आदवळणाच्या गोळ्यांनी फेकलेल्या पाण्याच्या शपकाच्यात महाराज, शहजादा भिजून चिब झाले. मध्याह्न चालीही तसा तोफा थांबवल्या. तळाल थाळ्याचा हुक्म मिळला.

मोरवा उत्सुकेते छत्रपती खाडीला डोळे लळवून उमे होते. पाण्याच्या तळपत्या लाटावरून काही काळे टिपके त्यांना हिदेळत येताना दिसले. ती उलटी झाली होडकी होती. रिकामी ! काही मराठी - काही हवशी. पाटेपाट काही धायाळ झाले. धारकी पाण्यावर हत मारित किनाराच्याला कसेवसे येऊन थडकले. त्यांच्या अंगावरचा जखमा खाण्या पाण्याने चरचरत होत्या. तळावरचा लळाक लोक त्यांना खांधावरून वाहून उपचारासाठी रुहुतांत नेत होता. थाळ्याचे भान मासलेले छत्रपती जातीने जखमीची विचारपूस वरीत राहुत्यातून फिरून आले. सिद्धी कडव्या शुंजीला तयार झाला आहे हे त्यांना कळून तुकळे.

दिवसभर आतापैचे गाडे, तोफा टेचून टेचून खिक्के झाले. पाण्यावर लोतलेली होडकी, काही मध्येच खाडीच्या उदात गडप झाली. काही या किनाराच्याला, काही जंजिन्याच्या तटाला, पालशी होत मिडली. तोफानी जंजिन्याच्या तटावरे टव्हेक उडवून सिद्याला जाव बसविली. दोन्ही बांजेवै विस्तेक धारकी पाण्यात गडप झाले. दिवस मावळला. पुणा मारठी तळ जाग होता. जंजिन्याचावर हत्तारी हवशी हशम ठोळ्यांत तेल घालून, नंग्या तेगी पेळून तटभर फिरत होते. मध्ये असंख्य जीवांचा बळी घेतलेली खाडी ल्यावर गर्जत, शुमत होती.

दुसरा, तिसरा, चौथा असे बाग दिवस सतत मारठी तोफांची दणदणती गोळामार जंजिन्याचावर गरात आदवळत राहिली. भेदरलेले समुद्रपक्षी खाडीचा परिसर सोडू रुकडाडले – “ सरलज्जर ५, द्या भांडाचास बसी ! लोटा विस्क्यादर्यच्या शाठीवर ! ”

गेले. जविच्याचा तट आता पार उद्दृक्तरत झाला होता. किनारपट्टीच्या त्या टोपीकर, फिरंगी वयारीनी तर मुंबई, सुस्त, गोवा अशा आपल्या दरबारांना खालिसे धाडले— “मिही घेरतची आता खेर नाही. राजा संपू जाणिरा दर्यात इबविल्याद्वेरीज माशारी परत नाही !”

आगीनडांगा दिला जात होता. जेंजिया आता एकाच जबर धडकेन्हा धरी होता. समुद्रावर, माराठी हव्यारी गलवते चवताळून एकमेकांना आण ओकाट झोवत होती. घोका दिसताच दर इस्ता होती. पुण्हा पिडत होती.

“दादाजी, दर्शनी ओहट केवल पासून घरते ?” छपर्तीनी सबाल टाकला. सबाल
त्या सर्वांवर छपर्तीची लिमेदार नजर एकदा फिळी.

विद्युत टाकणी होती।

कल्पसन्दूच आहिटाले सुखवात झाला महाराज. दादाजी उमरेल.

१८४

भीतृत्वात् सरदोलारं, ज्येष्ठाचाशा दुर्ज माडला ती प्रत्यक्ष हवशाः, कश्चाच्च भान् नस्तथापत महाराज आता फक्त छाईलाच निरखू लगाले. दोरखडानी आवर्णन धरली होडकांची विसकी लाटांवर डुचमळत होती. एक धारादर नजर छाईच्या पाळामुळाचा माग घेत स्थिरावली होती. त्या मागाचे सेनापती मन विचारात घेले होते.

महाराज, 'डॉ साहू यच्छ हुक्म बोला। यस जा कक्ष अद्विन म्हणता।
 “नाही ! कंककाका, ही होडकंगाची विसकी पाण्यावर्लन दू हटवा. भुईला घ्या
 ती.” क्रांतलाही न कळणगरा हुक्म छपतीच्या तोंडून सुटला.

“‘जी ८! ’, ऐसाजी चमंकले.

“जल्दी करा डोड्ली हिटवा !” हकम दबारे ने पक्का आला:

अंसंख्य हात होड़ाना भिड़ने, त्या किसान्यावर घेण्यात आल्या. खाडी खुली जाली. लाटाळत गर्बूलाली. क्षाळी खाडीच पिझन टाकाचला निशाळ्यासारखे छे उत्रपत्तीचे होळे आता लखलखीत दिसू लगाले ! अपलच्याच विचारात त्यांनी खाडीचा पुरा काठ धरून एक सरसरता केर टाकला. फ़रफ़टलच्यासारखे ददांजी-विसाजी येसांजी आपलच्या

एकांकी सर्वानाच चक्रबून टाकतील असे पहाडी, हिंमतवान, डुकमी शंभुबोल साक्षात दर्शन्याही पोटात गोळा उठवीत बाहेर पडले – “ ही खाई भांगा देते तर जंजिरा आता पडतोच आहे ! सरलकर, दादाजी-विसाजी, ताळाचा हरेक धारकरी मेहनतीस झुंगा. दाडोट, लाकुडगाठी, कापडोणी जे गिळेल त्याने भरतीपूर्वी ही खाईच रिचवून टाका !! जंजिरा पाणेच आहे. आबासहेबास त्याविना शांती नाही, आढास चैन नाही.”

देवेही एकमेकाना हाड़बैच्यासारखे निरखीत होते. खाडी काताबरच्या खारत रातभराला आपि काताबरचा पुली दर्दी समोरच्या खवाळ्यांना खाडीला ! ते ताशीच स्वामींबोल तापल्या शिससासारखे कानांत उतरल्याने भिन्न झालेले शेकडे ढोके घेत चुमली. मारे पसरल्या खाडीच्या लाटा लाटा पिंचू लागले. छत्रपतीची पुण, ताठर गर्दन एकदम झाटका अज्ञा देत उथल्ये, “ बुजबून टाका ही खाडी !! ”

पुरणात कढी काळी प्रभू रामचंद्रांचे नव घेऊन ताड्या सेनापती जाबुकंवालाने अशीच
आजा दिली होती. आपल्या हजारो वासरसेनेला. आज आपल्या आबासाहेबांचे नव
ओठांआड ठेवून अशीच आजा दर्शकांवाला पेटून उठली होती. शंगुओठंठून ! हजारो
मावळ्यांच्या लाटाच लाटा तो चित्तथारक हुक्कम ऐकून ल्यापला. कुणीती केशानीने
सर्वीनि पाठकणे शहारून उठलील अशी एण्यांपेक्षी फोडली, “ हा ५ हर ५ म्हायेच ! ”
हजारो नाडांच्या घाळांनी लक्खकृत ती वरच्यावर उचलली. मांडळोळ्ये
पिंड-नापिंड-नाव तटरदून आले. बाराबंधा छाताडावर कचलत्या.
हां हां म्हणता मावळी कोजेने रांगा धरल्या. या देशीच्या मातीच्या पाठीवर. आजवर
शेवढोे यश झडले-घडले होते. हा एकमात्र आगळा होता. साक्षात पाणपऱ्य !
धोरल्यांनी दयनिच्या छाताडावर जलकूट उठविला होता – सिंधुरु; धाकल्यांनी दर्या
हटविष्याचा पण मांडला ! या यज्ञात आहुत्या पडल्याच होत्या – असंख्यात
मावळ्यांच्या देहांच्या. सीमिया वाहस्थासाठी हजारो हत आता सिद्ध झाले – दगड,
विटा, लाकूड, फाटी मिळेल ते खाडीच्या वासत्या जबळ्यात लेण्यासाठी मावळी
तुकड्यांनी शिस्त धरली.

‘हे अस काहीं बधा-ऐक्यप्रयत्नाही न मिळालेलं फक्त दोनच जीव’ तज्ज्वल करीत, भुवण चढऱ्यून ती प्रबंद हालचाल तुस्ते बघतच राहिले – एक शहजादा अकबर आणि त्याचा नेक सललगार दुर्गादास ! पंथाचा दिवस मावळका.

आता मात्र लांधीर मावळा खाडीला इसरीने घिडला. सतत दहा दिवस शेकडो माण वेजनांची चीजवस्तू प्राप्यत अखंड कोसळक्यां होती. खाडीचे पणी आता किनाऱ्याच्या बांध फोडून हताहातांनी चौवाटा प्रसरू कराऱ्यात.

एवढे दिवस एकाएकी बंद झालेल्या तोफा बघून मरहद्यायांची बाल काश याचव

अंदराज पकड़प्पसाठी सिर्फी खैरात व कासम जंजिचाच्या तटावर येऊन किनारा निरुलागले. लांता काहीच उमोना.

“ या खुदा ५, तो ५ वा ! ” हांगळी इस्तल्यात तो चित्कारला. कासमच्या निवर कानाशी पाण्यात जाढ पडेल ओट मिळवीत काहीतरी हवशीत कुण्डुकला.

त्या रात्री जंजिया आपल्या हवशीती ल्हामांच्या भोरावर सोइन, हाय खालेल्या सिद्धी खेण्ट-कासमभी एका होडीतून चक्क जंजिया सोडला ! दयति दूवर असलेल्या एका खडकाळ टेकडीवर जाऊन ते ठाण झाले.

दिवस नसाविसावा उमटला. याण मावळी ताळाला याचा काहीच माण नव्हता. उफोड सखियासावा दिवस कुटला; याण मावळी ताळाला याचा काहीच माण नव्हता. उफोड करीत हजारो हातांनी; पायांत पकडलेला खाडीचा भुंजा उच्चलून फेकण्यासाठी शिकत नेणी. पाणी आता शाण येत चालले. खाडी बालांनी पसरु लागली ! फेते आणि फेतेच ‘ तोंडावर दिसूलूलागली .

दिवस नसाविसावा उमटला. आज तर छत्रपती पुरे निघाई, हड्डीच दिसत होते. अंगावरचा भळका जामा फेकावा तसे आज ते खाडीला पुरे हटविणाऱ्यच होते. माण कोंडल मदाना, हत्थारे पेलत जंजिच्यावर थेट सुलानांडवाच बडविणार होता ! हा ‘ सल ’ निखळणार होता – कायचाचा ! हजारो हात दाडगोटे, लाकुडाणी, गोणी तोलून लव्हीत दयति फेकू लागले. खाडी भांगा देत फक्कत चालली. समुद्रवाळूवर आपली भक्षम पावलं रोवून महाराज उभे होते. डावे उजवे अकवर, दुर्दादास, येसांजी खडे होते.

दुपर झाली. छत्रपतीनी हात उम्बून गबत्या माणसांना थाळ्याची इशारत दिली. दयाली, थकली माणसे मुजेरे भरीत थाळ्यासाठी थांबली. क्षणप्र छत्रपतीनाही वाटले, “ आज शहजांदासंगती मानभरा घास घ्यावा, जंजिया आता पडतेच आहे.”

ते शासियान्यात आले. खांसांची मुटीची तबके चौरांगीवर मांडली होती. इच्छा टोप समाधानाने उतरून छत्रपतीनी तो दस्तानी तबकात ठेवला. तस्तात हात क्षाळून ते अकवरासह मांडल्या चौरांगीवर येऊन बसले. म्हणाले, “ शहजादे, तुम्ही आमचे खासे मेहमान ! त्वारीशिकारीत असल्याने तुम्हास साजेसा खाना या समर्थी आही देऊ शकत नाही. नाराज तर नाहीत ना तुम्ही ! ” जे समोर चालले होते ते मावळ्याचे ‘ दर्याभांडण ’ बघून पार दडपून गेलेला औरंगुन अकवर पहिल्याने क्रमसुमे हमला. शेजारी बसलेल्या दुर्गादास राठोडाकडे हैतपूण बघत राणाला, “ राजासाब, आप खाते हैं क्या बिलकुल नाचिज है ! करते जो हैं वो खास दखलनी मरहद्दी ! ” छत्रपती ल्यावर मनापासून हसले. एकदा समोर दिसणाऱ्या खाडीला आपली

अभियानी नंजर देऊन त्यांनी थाळ्याला चिनाहुती दिली. समाधानाने ओठांआउ घेण्यासाठी ते अन्नवस्त काळूबू लागले – इतक्यात खुद येसांजी कंककव लांगांने शासियान्यात शिले. त्यांची चर्या पार पडेल – मार खालेली दिसत होती. नरडुचाची याठी आवंडा घोटल्यात हलवीत ते अदब देत घोगले, “ धरी ५५, गडावयनं रामचंद्रपंत आल्यात – लई – ”

छत्रपतीच्या हातातील घास तबकातच घोटाळला.

“ को ५ ण ? पंत ? ”

“ जी. ”

“ आत घ्या. ” पहराजांनी तबक तसेच पुढे साले. रामचंद्रपंत आत आले. नमस्करासाठी त्यांनी जोडलेले हात थरथरले. शणतच पंतांनी इच्यीवरची पाणी उतरून घेतली ! चक्कलेले छत्रपती शिक्कका बसावा तसे उठले. जिंबले, थरथरले शंखबोल शामियाना शहरून टाकत कलवळ्याले – “ पं ५ त ! काय झालं ? ”

खालार्दनीत उच्या असलेल्या पांतांच्या डोब्यांतून हाताच्या फांडीवर थेब टापापले. तुटक, धरले, छत्रपतीचे काळ्यांचिवर घोरे बोल शामियान्यात घुसमटले, “ स्वा ३ मी ! माष वध नवमीस ... समर्थनी ... समर्थनी सज्जनगडी पूणीवितार केला !! ” ते ऐकताना शामुनेव गणकन मिटले. समर्थांची सतेज, सातिचिक ह्येच ह्येच त्यांच्यासमेर गणराली. कानात, दर्याच्या घारशीत मिसळून आल्यात नादीचे गमताची बोल धुमूलागले –

“ जय ज्य रुदी ५५ र समर्थ !

अखड सावधान असावे ... प्राणाता तिहुका मेळवावा – महाराष्ट्र धर्म वाढवावा ... पाटांतील तुंब निधेना – तरी माण पाणीच चालेना ५५ पस्कळ लोक येक करावे – गनिमा निपदून काढवे ! आहे तितुके जतन करावे – पुढे आणीक मेळवावे ! शिवराजावे आठावावे रूप – साकेप-प्रताप ! जीवित तुमरमान मानावे – कीतिरूपी तरावे ! त्याहून करावे विशेष – तरीच म्हणवावे ‘ पुरुष ’ ! शाउपरि आता विशेष – काय ल्याहावे ? ”

दर्याच्या लाटांच्या तडाळ्यांनी मशार मातीचा किनारा सुन व्हावा तसे ल्हपताचे मन सुन झाले. त्यातच छत्रपतीच्या कानांवर गमनिंद्रपंताचे चिंतातुर बोल पडले – “ स्वामी ५, आनंदी हुक्म घेण्यास आले आहोत. कल्याण-भिंवडीचा मुख्य हसनअली खानांव मातवर फोजेनिसी घेला आहे. संगती लोधीबान आहे. आप्ही कोण चालीन जावे ? ”

समर्थाच्या जाणवाच्या दुःखाला डोळव्यांआड ठेवित छत्रपतीना समर्थ निर्णय घ्यावा लगाला. त्याच दिवशी जंजिरा मोहीम दादाजी व विसाजी इच्छाप्रभूत्वा खांदावर सोपवृत्त तळ सोडताना महाराज त्यांना म्हणाले, “आम्ही नाही असे पानू नका. समयास पडेल ते मोल देऊन जंजिरा कब्ळ केल्याची खबर द्यायला या.” छत्रपतीनी दोयाही प्रधंतू खांदाभेट दिली. रामचंद्रपंताना समर्थकी साजेशी समाई सिद्ध कराण्यास सज्जनगांडी पाठवून – वेसाजी कंकांसांगी छत्रपती गांगेलीचा रोख धरून निशाले. शहजादा अकबर दुर्दासाला घेऊन शहानपुराकडे कूच झाला. पाठमोऱ्या छत्रपतीना बघताना जंजिरा अणि खाडी या दोघांनीही निःशास टाकला !!

गंगोलीवै गावठाण टप्प्यात आले. आगे वर्दी नसाता छवटी अचानक येतोहेत हे ऐकलेला येसूबांईचा राहता वाढा खडकइन उठला. गंगोलीवै नामजाद सरसुपे महाराजाच्या आगवानीसाठी गाववेशीकर आले. येसाजीकांकांसह धारकन्याच्या मेळाने महाराज गंगोलीत प्रवेशाले.

मुंजेर घेत गंगोलीच्या वाढवात पाऊल टाकताच छत्रपतीना ‘आ ५ बा ५’ म्हणात छेठी भवनीबाई जिलगली. तिला भुजेवर घेतलेले महाराज सर्वांशी उसते सादिलखार बोलून होते. त्याचे मन कशात तरी गुंतले आहे हे सहजी उमात होते. हातापायोवर पाणी घेऊन, वर्दी देऊन महाराज जानानमहालात आले. आत बेसूबाई, धाराग आणि रुपा होती. महाराजांना बघताच रूपा महालाबाहेर झाली. आता कंबेत वाळकेली धाराक, आधारासाठी कंबेतला हाताची टेकण देत पुढे आली. महाराजांनी तिची पायधूल कंबेत घेता घिजारले, “कस्ती तब्येत आऊ ? ”

“किंती रोजान मुदोटा दिसला लेवकरा ! रेज द्यायिकडी गोष्ट कानांवं पडायची. काळजाचा ठाव उडायचा.” झातांपीने आपली खुशाली न सांगाताच खुशीने राजांची चिंता बोलून दाखविली. तिच्या थकल्या खांद्यावर हाताळक्कवा ठेवून छत्रपतीनी काही न बोलताच तो हळुवार थोपटला. समर उच्या असलेल्या येसूबांईकडे नजर देत महाराज म्हणाले, “खबर कळली का ? ”

“जी. हस्तनखान तळकोकणाला ठाण झालाय. पुंदरकफिला शहजादा आज्जम खिडला आहे. पण ख्यारी अशी अमचासक ...”

“येसू... येसू... सज्जनगांडी समर्थकी ह्यातीचा रामदासबोध ग्रंथ पुस केला ! काळज्या माघ वद्य नवमीस ...”

“कां ५ य ! ” क्षणभर येसूबांईची मान. चमकून वर उठली. समोरची दुखी चर्या बमताच अपार केदेने पुन्हा खाली गेली. ते ऐकताना ‘देवा र खेडुना’ म्हणत म्हातान्या धाराउने कंपाळाला बोटे लावली आणि ती तशीच बाहेर फडली. पाठीशी हात गुरुन संथ फेर टाकणारे छत्रपती आणि सुर उच्या असलेल्या येसूबांई

असेच काही क्षण कुचमले. म्हा निर्धारित्वक छत्रपती म्हणाले, “आमचं एक माणण आहे तुम्हाकडं. तुमच्याक्केरीज ते कुणीच मुरं कणार नाही.”

“जी माणण काय म्हणावं ? असेल ते सांगावं. करू आही.”

“ थोलत्या मासाहेब गेल्यापासून समर्थीचा बोध पाचाडच्या देवमहालात उसलाच पूजला जातो आहे. गंग-फुल वाहून, बासनात बांधून देवधारात ठेवला जातो. आहे. येसू तुमी तो आता मुहूर्त पाहून, यूजनासह बाहेर घ्या. जशा थोरल्या आऊसाहेब करीत तस्त्याचं रोजाना गरणाई पुण करून घ्या. कराल एवढं ? ”

“जी. जेव्हा येणापुरातून पाचाडी आलो तेव्हा थोरल्या आऊंच्या बैठकीचा करून त्यात ही दरवर्न घेतानाच हे आमाहाल वाटलं होते. वाटलं होते पदवाची शोळी करून त्यात ही त्यांची आठवण जपून घ्यावी आणि माच गड घाडावा. पण आम्ही मन रोखलं ... आजवर.”

“का ? ” चकित झालेले छत्रपती बोलून गेले.

“तेव्हा आऊंच्या देवमहालातून आम्ही बोध बाहेर घेतल्या असता वर ... तर आपला भाव न प्रारब्धता गडावर आवई उठायला बेळ लागला नसता की – ‘नातसून आपला हक्क आहून शाब्दीत करते आहे ! ’ ”

त्या एवढऱ्या खोलीच्या बोलाने भालेले छत्रपती येसूबांईच्या जबड्यां आले. त्यांच्या हुनुवटीखाली तर्कीनीची आवडी घरून ती उठवीत म्हणाले, “आबासाहेबांनी तुम्हाला शिक्केकल्यार दिली. श्री सर्वी अशी मुद्रा आही तुम्हास भरल्या दरबारी अभिषेकसमर्थी दिली. थोरल्या आऊ तुम्हास हा बोध देऊन गेल्या आहेत. हे सारं सांशाळ्याचं बळ जालेबेन तुम्हाला घावं.

येसूबांईची पापणी ते ऐकताना उठला वर उठल नव्हती. देन दिवस गांगेलिला मुक्काप ठेवून येसूबांईची सर्व व्यवस्था जातीनिशी नक्केखाली घालून महाराजांनी कविलियाचा निरोप घेतला. याच केळी हंबीरात्र पन्हाळा भागात पंधरा हजार घोडा व पाच हजारांच्या पावलोकांच्या बळावर शहजादा अज्जमच्या तेलावर चालून गेले. किंरोजाखान, किल्लेचखान, हस्तनअली, अनुपसिंग व अनिसुद्ध हाड यांच्याशी त्यांची तुंबल तुंबल पडली. चिलीचखान बंदुकीच्या बाराने जाया झाला.

रायगडाच्या खासेवाड्याच्या सदरीबैठकीत छत्रपती कारभारी-तपशील देत होते. “कळज केलत्या अंजदीव बेटावर कोट बांधप्याकामी पुढील हुक्म व्हावा स्वामी ! ”

पेशवे निळोपंतांनी तातडीचे काम पुढे घेतले.

“पेशवे, अर्जेती यादवांना म्हणावं, बेटावरच्या कोटाचा बांधकाम तपशील सिद्ध करून आम्हास दाखवा. कोटघडाईला लागणारा चुना, विदा, शिसे यांच्या वारदाना हहच्यते पैदा करून पावता कराऱ्यास कारवारच्या सुभेदरायास लिहा. दर्यावर देख ठेवारे

जलकोट केवळा भक्तीचे पाहिजेत याचा मासला आबासाहेबांनी सिधुर्दृ उठवून आहे.

“ ठेवलेल्ल आहे. आणि ... ”

“ हुक्म काचा महाराज. ” पेशवे लवले.

“ आणि बीजिन्याचा वर उक्केच आम्ही पारखले आहे, बलकेट दर्याला कडी पालण घालतो. त्यासाठीच एलंकटा बेटावरचा कोट पुढे चढविण्यासाठी अरब संसांगी ज्येल तेवढा दोस्ताना ठेवणे आहे. हे लक्षात घ्या. ”

“ रामनगर प्रांताचा एक खोडा पिंगरी दरबारांन उभा केला आहे स्वामी. आपण प्रात कळव केल्या पण तिथ्या नायक राण्याला देत होता तशी चौथाई, आपल्या दौलतील घायला फिरंगी राजी नाही.” छंडोजींनी दफत्री अडवणा पेश केली.

“ मतलव ? ”

“ स्वामी फिरंगी दरबाराचा खलिता आहे की, रामनगर तर्फचे तुम्ही पुरते मालक व्हा.

मात्र माणणी घाला चौथाईची ! ”

ते एकत्राना महाराज कैउकीवरून उठलेच. त्यांच्या तोंडून जळजळीत बोल पुढले, “ या फिरयास एकदा दावावेच लाणार चिणीस की, मुश्ख आम्हा आहे. त्याची चौथाई तर नकोच पण त्याची बसकणीही नको या मुलुखात ! चौल भागात तो शिद्याचाल पाठीशी घालतो, त्यास कोट बांधयास मुआ देतो. खुद आड गाहून तुना गनीम थेट अमच्या उरावर आणतो. चौलच्या सुभेदार बहिरो त्रिमलाकडे माणसं पाठवून हवस्याच्या उठत्या कोटावर बरीक नज्ब ठेवण्याची समज घा. ”

“ मुबईच्या टोपीकरांनी आपल्या माणणीवर हत्यारे आणि दारूगोळा पावता केला आहे महाराज.” त्या दरबाराच्या वकील प्रलहाद निराजीनी आपला करिना ठेवला.

“ ठीक. प्रलहादपंत, टोपीकर काय, हवसी-फिरंगी काय, नाक दावल्याविना तोंड घोलणारे नक्कल. आतल्या अंगाने ते एकमेकांस हातजोड देवात. आम्ही भिडले की नाक मुठीत धरून, आम्ही तुमचेच, म्हणून वायले होतात ! ” महाराजांच्या मनात काय चालले असेल याचा माझ जमल्या मंत्रिण्यांना येऊन चुकला.

“ लोधीजानसह हसनअली तळकोकणारून नाशिककडे साकला स्वामी. तुकोजी पालकर आणि रूपांजी भोसले यांच्या शिंबंदांनी चांदवडच्या खिंडीत त्यांच्या गाफिल फैजेवर छाने घातले. खांसा हसनरावान जखमी झाला. बुंदेला रजपूत, महासिंह जाधवाच असे खानाच्या दिमतीने बाकेही जाया झाले. लोधीजानाचा मुलगा मोहम्मद कामी आला.” निवोंपतांनी उमेदीची खबर दिली.

“ पत, तुकोजी, रूपांजीना असतील तेथे मानाची कबो योन करा. निरोप द्या – याहून प्रदर्शनाची उमेद आम्ही तुम्हा उभयांकहून धारली आहे.” महाराजांनी समाधानाने बैठक घेतली.

“ कृत्ताडहून वक्ताडात गेल्या हंबीरावांनी अकोला, कांरजा पटात घेतले आहे

सकार. मलकारू भागात खंडणी बसुलींची सुपी पिकली आहे. त्याने चिडल्या हृत्तलाखानाशी त्याच्या हृत्त्यावारी चकमकी इडताहेत. नोंदव भागात इरजांची आणि अब्दुलबेग यांत्याशी सरलबळांची हाताचाई झाली. हूल देत सलळकर वक्ताडहून धुमावूळ घालताहेत. ” निवोंपतांनी हंबीरावांची रणांजी महाराजांच्या कानी घातली. एकत्राना छक्तपतीच्या मनात अमेद उभरून आली. वक्ताडलगत वक्ताडण्याला तक्त ठेवून बसल्या औरंगची मानात दाढून आलेली चिंता तोडत महाराज पेशाव्याना म्हणाले, “ पत, दोन दिवसांत आम्ही गड उत्तरांग आहोत, गोणोलीकडं कूच होण्यासाठी. तिकडील देशाधिकाऱ्याला तोकांची भांडी सिद्ध ठेवण्यास लिहा. आमचा जाख्याचा इत्तळाम ठेवा. या.” हात उठवून महाराजांनी बैठक तोडली.

बरोबर आणल्या येसांजी कंकांना जंकिन्याच्या मोहिमेला कुमक कण्ण्यासाठी तिकडे जाण्याचा निरोप देतल्यान दीन दिवसांनी त्यांनी रायगड सोडला. महाराज गांगोलीकडे पुरुष काचालेलत कुणलाळव ककळले नाही.

याच वेळी बक्त्याणपुरातील आपल्या शाही वाड्यात बोलवून घेतलेल्या, वक्ताडवर नामजाव नमदार इजाखानाला पाटावर घेत, हातची तसवीहची माळ नगराजीनं उडवीत औरंगजेब त्याची शाही खड फरताना म्हणत होता – “ मुगलाईमं मरहडे दिनदहावे पेशकश उम्हूल लेते हैं. तुम खिललूते फेहनकर खाली मार खाते हो ! कैसा करते हो बंदेबस्त ? लईम कही के ! ”

“ धडाई धूम ३३ ! ” गणेलीच्या वेशीबाहेरच्या माझ्यानवर, पाचवंचार माण वजनाचे गोळे फेकताना, गड्यावर अखडलेल्या चार तोफ्यांचाका घेत मारे हटू बघत होत्या. जखडलेले भक्तम साखुलबद त्यांना गेवून घरत होते. गांगोलीत आलेल्या छात्रपतींची कुडाळ आणि डिचोलीच्या कारखान्यांतून आताशी दारूचे नमुने मावून घेतले होते. ते कसे काय देवात याचा सपातास महाराज जातीने बघत होते. नमुने मावून घेतले जालेले वधून संतुष्ट झालेले महाराज गांगोलीच्या सपुत्रांना म्हणाले, “ कैल जांदेवेचा. सरसुभे, समाधान आहे आम्हास की, मुलज्ञात आताशी बनविण्याचे आबासाहेबांचे स्वप्न आम्ही पुरे करू शकलो. आता या तोका गांगोलीतच तेवा – कविला आहे आमचा इंयं. ”

“ जी. ” सरसुभासह महाराज गांगोलीच्या वाड्यात आले. चिणीसांकली त्यांनी कुडाळ, डिचोलीला, “ आम्ही कारखाने नजरेखाली घालाऱ्यास येत आहेत.” असी पत्रे पाठविली. सदरी काम उक्कुन दुसऱ्याच दिवशी त्यांनी घेत्याई धाराऊन निरोप धेऊन कुडाळचा मोहरा घरला.

पणाचारी आताशी दारू बनविणारे कारखाने वधू, तिथ्या दब्ल्यां, सांबंत, सुभेदर अशा कासर्वी करागिरांची नावकवर वाचपूस करून, छिपती कुडाळ-डिचोलीहून कोयना

याटीने सातान्यावर उताले. संगती पाच हजार घोडा-लोक होता. तो सातान्यावर ठेवून जोत्याजी केसरकन, रायाजी अंतोजी आणि कुडाळ्हून मिकालेले कवी कुलेश असा निवडक असामीहून महाराज सज्जनाडाच्या पावऱा चढू लागेल.

पाचपिंयारीला त्याच्या मनात आठपांचे पाच परू लागले. “ ‘ समाधार्थी समर्थाच्या सेवेत दाखल न्हा.’ ” असे जिहिगारे महाराजसाठी. शेवटच्या घटकेला, समर्थाच्या बोध एकाकावा वाटतो म्हणणाऱ्या थोरल्या आऊ, ‘ याहून विशेष ते करावे ’ असे आमहास तळ्यादून लिहिणे समर्थ! धर्मकाणदून राजकाण सांधू बघणे समर्थ. राजक रणादून धर्मकाण घडवू बघणे आवासाहेब, दोन्ही काणांतून उच्चा मराठी नैलूतीचं, सुखदुःखाला बाधकले एकच घाकुल नोंदत कणाच्या थोरल्या आऊ! प्रणावर मांड जमतिणी केवळचा कुवतीची ही माणसं! ”

समर्थाची समाधी बांधून त्यावर चंदनी ओऱ्यात समर्थ-पाढुका जडाविषयाचे काम केलेले रामचंद्रपंत समारे आले. कल्याणरच्या समर्थ समाधीचे दर्शन घेतले. समाधीच्या पाढुकुना सोबतीने महाराजांनी गडावरच्या समर्थ समाधीचे दर्शन घेतले. कल्याणस्वामीनी दिला तीर्थप्रसाद माथा भिडवला. मठाच्या अडी-नडी ऐकून घेतल्या. कल्याणस्वामीनी दिला तीर्थप्रसाद ओऱ्याड करून महाराज सज्जनाड उताले. कवी कुलेशाना कोकणात जाप्यासाठी निरोप देऊन संयागाडाच्या वारेला लागले.

गडावर येताच मोरेश्वर पंडिताचांना याद घेऊन त्यांनी आज्ञा केली, “ पंडिताच, सज्जनांडी समर्थाच्या रावळाची व्यवस्था दरोबरत होईल ते करा. चाफळ मठाच्या समनवभीच्या यात्रेस वड्य, धान्य, गल्ला यांची सालिनाची मोर्झिन करून द्या.”

“ स्वा २ मी ५ ” आत आल्या निवोपांती खासांची तंदा मोडली.

“ बोला पेशवे.”

“ अलाहवादहून उतेरेकडीची कुणी असामी आली आहे. पाचप्रमाण रुपून. खासांची घेट मात्रे आहे.”

महाराज काही बोलणार एकदृश्यात पहाच्याने वर्दी आणली, “ जासुदांचं नाईक आल्यात.” महाराजांनी मानेनेच तिला होकार दिला. मोगाली ह्यमाचा केश पेहनलेला बहिर्भी चुहार देत आत आला.

“ बादशा औराबांदच्या ठाप्यावर उतारला धनी! काळुल्या नवमीला. कुबु अनू इदल्लाहीचे मातवर सरदार त्येला भेदून येल. विजापूरच्या बाळ बावशाला त्येन नक्कलाखाचा गल्ला पाठविलाय – फौजांची गाठ बांधाय. विज्यापूरचा शेनापती सर्जीखान दिकून औराबांदला येऊन घेला.”

बसल्या महाराजांचा पाठकणा ताठ शाळा. बैठकीवरून उत्तर हात पाठीशी बांधून ते फेर देऊ लागले. खबर देऊन आला बहिर्भी बाहेर पडला.

कानी पडल्या वातेसि चिंतावृक्षालेने निवोपांत ‘ येतो खामी ’ म्हणत लवून जायला.

निघाले.

“ निवोपांत, कोण असामी भेटीस आली म्हटलंत? पेश व्या.”

गंगारामने नेजराणा म्हणून आणलेली मरपोसबंद, सुवर्ण होनांची तबके प्रथम आली.

नेत्र भेटीला आलेल्या हिदेशानी सरदार गंगारामला पांती आत आणले. गंगाराम क्षणीक भाल्यात समोरचे राजविंडे सुरुपण बवत राहिला. लागलीच स्वतःला सावरीत दोन्ही हात जोडून फ्हणला, “ जय सियाराम की महा नेशा.”

“ बोलो.” महाराजांनी मूळ थारले.

“ कुछ मनसुवा लिल्ये आया हूं प्रहाराज. पहले उतरमे बहादूरखानके फैजवँम था। तंग आ गया हूं. कैसा अनाचार, मंदिर, ग्रामेंका विघ्यंस! औरतोंका कुर्तेहालु! ”

“ मनसुवा बोलो.” महाराज सावध झाले. “ बादशाहा दलखणमें उतरा है. निश्चय है उतरमें बांगल-विहारके मुक्कमें बगावत करने का। जान की कीमतपर। ”

महाराज विचारात गेले. कुणी सांगावे उत्तरे रुपूत, जाट आणि गंगारामसारख्या अनेक असंतुष्टांनी उठाव केला तर उत्तरी राखाच्यासाठी दक्षिणेतून औरंग उठेलही.

“ कुलदेवता कौम तुम्हरा? ” महाराजांच्या तेजवंत, रोखल्या डोळ्यांतले भाव करने का। जान की कीमतपर। ”

गंगारामला उमगलेल्या नाहीत. त्या डोळ्यांत तो खेचल्यासारखा झाला.

“ जी. वाराणसीके काशीविशेष शिवजी! ”

“ पंत, स्फटिक व्या.” व्यानीगमी मासलेली आज्ञा एकदम निळेलंताना मिळाली. ते देवमहालाकडे निघून गेले आणि थोड्याच वेळात एक सुवर्ण तबक घेऊन फूत आत आले. पुढे होत महाराजांनी ते तबक आपल्या हाती घेतले. गंगारामसमोर येत ते तबक उठून, डोळे गंगारामच्या डोळ्यांत सेवूनच टाकीत शहराज खण्डनीत भोसलाई बोलीत मृणाले, “ इसपर हाथ रखके करतम उठाव ईमानकी! ”

गंगारामने एकदा तबकाकडे बघितले. इकट्ठकन आपला उजव्या हात तबकात ठेवून एक खिल्वदल उच्चलून कपाळाला घिडवीत तो इतवार देत बोलला – “ जान के साथ हाथ हेणा – ईमान नहीं! ”

महाराजांची नजर, उत्तरी वेष धारण केल्या गंगारामच्या त्याङ्या देहभर सरसर फिली. मानोमन कमसलातीमी माग घेऊन गेली. “ हासारे बडे महाराजाका दैवत है ये। ” हातत्ये तबक किंचित वर घेताना बोधून ताकणरे बोल त्यांच्या तोऱ्यु शांतपणे नियाले.

“ परम भाष्य! ” आता तर गंगाराम तबकातल्या झाळाळ शिवलिंगाकडे च बथू. लागला. ते थोरल्या महाराजांचे नित्य पूजेचे स्फटिक शिवलिंग होते!

हातत्ये तबक निळोपांतकडे देत महाराज गंगारामला मृणाले, “ ठीक है। हम फैसला करावा. ” त्यांनी निसेपच्या हात उठविला.

गंगाराम-निवोपांत रिवाज देऊन जायला निघाले.

“ फेंके, याना देन दिवस गडावर टेकून थ्या. सारी व्यवस्था नीट टेका थांची ‘जातीनं’; महाराजांनी ‘जातीनं’ या शब्दावर दिलेला और निळोपतंगानी हेला ! ”

प्रलादपंतंशी खल केलेले निळोपतंग निधिंगाने महाराजांच्या भेटीस आले. मानेवर केसावाळ रुली पडलेल्या, छातीशी भुजा बांधलेल्या, पाठमोन्या छत्रपतीनी हेला ! मुजरा भरला.

“ कर्नाटकातून हरजीराजांचा सांडणीस्वार आला आहे खलिला घेऊन खामी.” निळोपतंग महणाले.

“ मोळव्या शंशीचं गजकारण केलं हरजीराजांनी कर्नाटिकात. मैसूरुच्या सरलज्जुकर उमारव्यानं मदुरेचा नायक चोक्कानायक याच्या राजधानीवर – निवेनापललीवर जोरावारीचा हमला केला. तिथल्या कोटाला धेर टाकल्या. भेदरुन चोक्कानाथानं हरजीराजांची अणि जिंजीच्या काकासाहेबांची मदत मार्गितली. हरजीनी जहाली करून जैवजी काटवर आणि दादाजी काळखें यांच्या भेळानं त्रिचेनपलली गठली. मैसूरुच्या कुमारव्याला तर दस्त केलाच पण मढुवेचाही माराय येईल तेवढा मुख्य भाला.”

महाराज अंथं वळवले. जागरणाने, अंखं विचाराने त्यांची चर्या ओढलेली स्पष्ट दिसू येत हेती. शीर्षी पावले टाकित ते निळोपतंगवळ आले. “ पत, राजाना संतोषाचा उडविला थ्या. तुम्ही आपच्या संगती वाला.” म्हणत त्यांनी पहाचाला नजर दिली. तिचा मातलव पकडत पहोरकरी आत आला. आतल्या दालनात जाऊन त्याने टोपाचे तवक आणून, हुक्कते होत महाराजांसमर धरले. पायच्या उत्तरान आधारी मनोन्याच्या रोखाने चालू यासेवाळ्याच्या मदरेवर ते आले. पायच्या उत्तरान आधारी फौजफळांच्या बन्हाडतील हलचाली लागले. पाठी निळोपतंग होते. पाठी फौजफळांच्या बन्हाडतील हलचाली महाराजांच्या कानी घालत ते म्हणाले, “ नागोजी बललाळांनी बारा हजारांच्या दिमतीनं वेदलल धेरा घातला तिथं मुकर्मखानाशी त्याची हताशाई झाली. त्याला हूल देऊन नागोजी मेहेकर, सोलापूर्वी ठाणी मारून त्या भागात फिरते आहेत.”

“ हवंपाचांची कोण छबर आहे ? ” महाराजांनी विचारले.

“ जी. विल्लने कासमअवळव त्यांची आणि इजखानाची चक्रमक झडली. इतरखानाच्या कुंकेला मुकर्मखानान आला तसं बाल देत सरलज्जर थेट अकोल्यापावेतो खिडलेला बन्हाडत.”

“ जांदंब ! ” महाराज मनोन्याच्या पावळतीवरुन पाचाडात दितणाचा थोल्या आंकड्या चाड्याकडे एकटक बघत होते. तिथली रिवाजांची धंटा ठाणुठाणु होती. संध्याकाळी उल्लाप्रामणे निळोपतंग, गांगराम हिंदोस्थानीला घेऊन महाराजांसमर शिंहसप्तसदेला रुजू झाले. दुहाती मुजुमदार खेडेबाब यानंसंबळ आणि सुरुनीस रामचंद्र नीलकळ उमे होते. विटणिसी बैठकीकर खंडोजी बाळाजी बसले होते.

गांगराम विस्फारल्या डोळयांनी शिंहसप्त बघत आत आला. त्याने विकाज दिला. महाराज सदरी बैठकीवरुन उद्धून उमे गाहिले – “ मुजुमदार, हिंदोस्थानीस परातबाची वर्षे थ्या.” त्यांनी खंडेरातांवंकडे बघितले. खंडेरातांवंकडे उभा असलेला तबकधारी पुढे झाला. महाराजांनी तबकाला हात लावला. गांगरामने त्या तबकाला हात लावून ते स्वीकारते केले. दबाव नसल्यामुळे सिंहसप्तन रिकामे होते. गर्दन उद्धून एकदा ते निरखीत महाराज गांगरामला बोलले, “ तुना दस ज्ञार हस्यम दे रहे हैं हम तुम्हरे दिमतमें हिंदेस्थानी ! मुल्क पराया है. हरणांकी हिफाजत रखना । जगांदंब, फजे रहेगी ! ” हात उठवून महाराजांनी बैठक घेतली.

“ जे, सियाराम की, क्रीपा महाराज.” चमकत्या डोळयांचा गांगराम करमेच्या तेगीच्या मुठीवर हात भरत करमेत इकलाला. तसाच उत्त्या कदमांनी मारे गेला. महाराजांनी उत्तेत उत्ताव करायला त्याला सेन्यवळ ध्यायचा निर्णय घेतला होता. “ खंडोजी, उत्तेत मधुरेच्या त्रिमलाना, अंबला राजा रामसिंगाना गांगरामची जोड कराऱ्याची पूर्व सिद्ध करून पाऊचा.” “ दादाजी आलेत.” गांगरामला निरेदेऊन आत्या निळोपतंगानी दादाजीचा नाजूक मुदा समोर ठेवला.

“ पेश घ्या.” आज्ञा मिळाली.

ताडक्या छातीवे, धिप्पाड दादाजी रुग्याश मुजरा देत आत आले.

“ बोला दादाजी, बंजिन्याच्या घेराचा करिना का कुचमला आहे ? ”

“ जी. आम्हाकडून काही कुचाई झाली नाही – होणार नाही.” दादाजी निरधी दिसत होते.

“ पण का पडल नाही जलकोट ? चार महिने झाले घेर पडून.” बसले महाराज जर्बी होत खडेच झाले.

“ जी. सकारातून म्हणावी तशी जोड देत नाहीत आम्हास.”

“ मतलव ? ”

“ कळी कुलेशांनी, मोहीम फते झालीत स्वार्मीना शिफारस करून आम्हास सुरक्षिती बस करण्याच वक्तव दिल होते. माहित फते झाली तर याहून मारतव करतील स्वार्मी याचा भरोसा आहे आम्हास. पण ही मोहीम त्यासाठी नाही लावली जोगला आगाही पहराज.” दादाजी शांत होते.

“ तुम्ही गरहिशेबी राजापूर्वाडीवर का गेलात चालून ? खजिच्याची हक्कनाक उथळण कोण मासुंध्यानं केलीत ? ” उत्तरपतीची जबान करडी झाली.

“ महारा ५ ज ... ” दादाजी अडवळले.

“ जाणाला याचा नितिजा ? सरकारकुंतोचे रोजाना खालिते येताहोत तुमच्या उथळणीचे. बोला, काय सफाई आहे तुम्हाकड ? ”

“ महाराज ... कर्म बोलावं - पण आम्ही चार चाकर म्हणे आपली सावली. सफर्ह म्हणून नक्हे सल म्हणून पेश ठेवू, पण फक्त आपल्यासमेर कायदे आखबडीत रुकले. महाराजांभोवती उच्चा अस्त्रया मातव्यांकवर नजर फिरविली. त्याची चर्चा काळवडली. हात उठवून छत्रपतीं खंडोजी, खडेगाव, रामचंद्रपंत, निळेपंत यांना इशारत दिली. सिंहासनसदर एकांती झाली. “ बोला ” म्हणून महाराज विचारपण झाले.

“ काय बोलावं त्याची ? हवस्यांनी आमच्यावर डूक थरून आमचा आपटा गाव दिवसा-ढवळ्या उटला. शास वाटते ... आम्ही मोहिमेत गुंतलेले हेडून हरामधोरांनी काळजाचा लचकाच तोडलाय आमच्या.” दादार्जीनी आपला भरीचा युखडा एकाएकी औंगबळीत लघपा घेतला तसे महाराज चकले.

“ दादा ५ जी, सुमार क्ला. साफ सोगा - काय झालं ? ”

“ स्वा ५ मी, आमच्याच घर्वी असूसी उच्छृं नेली हमार्जाणांनी ! ! त्या चिंहीपणीच घालून घेतलं आम्ही वाडीवर. एक डाव नक्हे - अनेकवार. कधी ती गाठ पडेल त्याची, हिशोब पावता करता येईल म्हणून. आगाळ झालीय खरी स्वामी. या सिंहासनचौकातच गर्दन मारवी अमची. आपल्याच हातान ! !” संताप, शोक, अमहायता अशा विचित्र भावावांनी दादार्जीचा उथा देह थरथर लगला.

चापलकारिक नजरे ने महाराज दादार्जीकडे तुमते बघतच गाहिले. त्यांना दादार्जी दिसेनासंवेद झाले. त्याच्या जाणी दिसू, लगाले खुद स्वतः श्रीममहाराज संभाजीरजे ! भवतीचा उथा सिंहासनचौक पोटतिडिकीने आकेयू लगाला - “ दुर्ग ५, दुर्ग ५ ! ”

बाळभृ, अनंतभृ, मोरेश्वर पंडिताव यांच्या देखोखीविखाली रायाडावर कै.

आबासाहेबांचे दुसरे वर्षशिराद विधिपूर्वक पार पाडले. त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी महाराज रायाडावर उत्तरुन पाचाडात आले. पाचाडागोचा दहा हजार घोडा शिस्त धरून मैदानावर उगा होता. निवडीचे घोडाईत त्यांचे कायदे पेळून खडे होते. संताजी जाताप, जानाव जानोजी, हिंमतराव अशा बोलावून नेतृत्वा बावशा सामारांच्या मेळाने छत्रपतींनी कुमावत घोडावार मांड घेतली. इशारीचा हात उठविला. शहजाणांच्या, एंहालम्हांच्या कडकडाटात घोडदळाचे भिरे दापावर पडले.

वरंद घाट पार करून पुण्याला पहिला मुक्का पडला. पुण्याचे समुद्रे दामाजी रुनाथ छत्रपतींच्या भेटीस आले. त्याच्याकडून उंधर-सासवडीची छवर उच्चरून कोराव, श्रीगोंदे, अष्टी, पाथडी मार्ग महाराज तीन दिवसांतच जालन्याच्या वेशीवर ठाकरे ! जालना-ओंगराबादेच्या ऐन मोगली ठाण्यापासून पांडा कोसांवरचे गावताण. इथे नासिक-बागलाण्यातून उतरलेले रूपांजी भेसले आणि नागोजी गोरे मराठी फोजेला गिळाले. जालन्याला दौडल्या टाण्याचा घेर पडला. भेदरलेले जालनेकर निवाच्यासाठी खान जान महमद या दरवेश्याच्या मरिशीदीत घुसले. महमदाने मशिद बंद करून घेतली. जालना छुटीवर पडला.

घोडा फेकत आलेले रूपांजी, वेशीवरच्या महाराजांसमेर कायदे आखबडीत रुकले. कफव्याजा खोलीत रूई. धनी, काय करावं ? ”

“ त्यास समज द्या. धर्माच्या स्थानास धका लावाची इच्छा नाही आमची. पाटीशी धावली माणसं यासन बाहेर बुली करावी त्यांन. ” लृषार्जींनी तमाच घोडा फेकत खान महमद दरवेश्याला आरडून ओरहून समज दिली. आतुर काहीच प्रतिसाद येत नक्हता. ते कानावर पडताच महाराज संतापून कडाडले - “ फकीर असून राजकारण खेळतो ! त्यास धडा दावा. दर उघडून बाहेर खेचा गानिम ! फकिरस-स्थानास इजा-धका बसता कामा नये. ”

मावळी फक्कंयांनी खान-महमदाच्या बगलेत घुसलेली जालनेकर मंडळी अलाद बाहेर काढली, काढणीबंद करून वेशीवरच्या साहेबवारीसमोर जथ्याने नेण्याच्या कामाला मावळी धावकी लगाले. इतक्यात ... शिंगाड्यांची धोक्याची चाल देणीरी इशारत झाई लागली. एकदा शाही हजारत झालेला इजळान - जालन्याची कुम्हक करायला येत असल्याची खबर आली होती. दस्त असामी तशाच टाळून माठे आले तसे म्हणता-म्हणता उडाले !

अंगराबादेतलच्या शाही बाड्यातील दरबारात याच वेळी आलफार नासिकहून बोलावून घेतल्या हसनअलीडानाच्या खाद्यावर हिंवीकंच खिल्लत टाकत त्याला म्हणाला, “ ऊप्रीस हजार इथम दिये हैं अब तुम्हारी शीमतमें. देखवा है तुम्हरा करिशमा ! ”

स्पांजी मानाजी बागलाणकडे सलकले. महाराज रायाडावर परतले. जालन्याच्या चपेटीने औंगरेज पार घववळून उठला होता. आपले हात सर्वीत प्रथम माठी पुलखात पसरायचे हे तर त्याने दक्षिणत उत्तरातानाच मनोमन ठाणून टाकले होते. औंगराबादेचा जाबता नीट बसताच त्याच्या जाल कारवाईला तोड फुटले. औंगराबादेत भागल्या दरबारात अलमगिराचा वज्रीर असदखानाने, आलमगिराचा इच्छा दरबारला जाहीर केली - “ आका अली खान शहाबुद्दीनको खास मोहीमपर नामजाद करते हैं. खान, हाहिमत तरकीबासे जमादीस्त करना है मरहदोंका किले रामसेज्जा ! ”

“ खे ५५ आलमपन्हा. ” म्हणून कमते सुकून बादशाहाला तसलीम देत शाबदीखाने नामजादी पत्तकली. वीस हजाराची फेज, निवडीचा पाठण-तुर्क हथम, तोफखान्याचे गाडे पाटीशी ठेवून, औंगराबादेच्या परिदीत तीन वेळा नमाज पदून दलपत बुंदेल्याला बरोबर घेऊन खान निघाला - किले रामसेज्जवर !

ज्याची अटकल केवळ महाराजांनीच नव्हे तर त्यांच्या लहान-थोर सरदार जालना उटीवर पडला. साथीदारांनी केवळ बांधली होती ते कडबे भांडण उंपले.

रायगडाच्चा या वेळी नको त्या दोन वार्ता थेऊन थडकल्या होत्या. अंजदीव बेटावर जल्कोट उठविण्यासाठी उतरलेल्या मारुकुंचवर खिंखांचा केटन पेरा अचानक चालून आला होता. तोकंचा भडिमा करून त्याने मारुकुंचाला बेटावरून हुमकून लावते होते, आणि एक मंदिर घूळवेस्त करून त्यावर उंच उंच तोकेनी कळत्याचे चर्च उंधे केले होते. तसाच गांजांचा खेडचा जामीनदार चिमणांजी, मातलबी हेदून मुलांना मिळाला होता आणि हणमंतगडाचा दस्त केला. मुाली किल्लेदार सेद निजावत मारुकुंच्या केलेदून पळाल होता.

रायगडाच्चा चिटणिसी दफ्तरातील बैठकीवर चिटणीस खंडोजी कलमी सेवेवर बसाले होते. विचारांच्या लशीवर दोन्ही तळहात एकमेकांशी घुसलीत, केंद्र्या घेत घेत महाराज त्याना खालित्याचा मजकूर सांगत होते:

“ रजपूत कुलवंतंसं, सर्वंभिंशी अंबर नाशिधप्राजे रामसिंघ प्रति हिंदुप्रादशाहा, क्षत्रिय कुलवंतंसं राजा शंभु यांची विजापना उपरी विशेषस – मायना रेखून वारू शिवरून खंडोजीनी कान टवकारले. धीरोदात राजबोल त्यांच्या कानंवर पडू लागले. तसेकाढावर उमदू लागले. ‘ संप्रत उत्तराधिष्य-आलमगीर खडी फोज, छजानासुक्ता मुलाखात भिडला. त्याजवर गैरमज्ब होऊन देसी आंत्या शहजादा-अकाक्षरास आसा दिल्हा आहे. त्याशी भेट-खल जहाला. यासमयी हुव्ही उतरेत जोर धरता तर दिल्हीस शहजादास तकनशीन करण्याचा मनसुका आहे. रायगड्या शहस्रांने जोड देण्याचे कलमी कळविले आहे. शहजादा दिल्ही तखास येतो तर दण्डापरिस वीट मठकच आहे. जरोरिने तुमचा मनसुका पावता होईल तसे करावे ... ” खंडोजीनी सिद्ध केल्या प्रावर राजानी दस्तु दिला.

दफ्तरखान्यादून बाहेर पडल्या छपरीना अदब देत जोत्याजी केसरकर बोलला – “ नाशिक फाल्याला गेशगावच्या खिंडीत रूपाजी-मानार्जीनी शाजदीखानाला येणाटल. जोएवारीची चक्रमाक झडली. खान रामसेजच्या रोखानं कूच झाला. ”

“ अम्ही जादीशाच्या दर्शनास जोतो आहोत. तिकडेच पाठवून दे पेशव्यास लोगलानि. ” महाराज चालाच बोलले. उजवे झाले. जादीशाच्या रावळात आले. त्याना सामोरे येत पुजाच्याने तबकातील बिल्बदले आणि सफेद कुलंची ओंकळ भूसली ती छत्रपतीच्या हाती ठेवली. गाभाच्यात जाऊन ती औंकळ शिवगिंडीवर वाहून महाराजांमी गुडधे टेकून आपले मस्तक शाढुंकेवर ठेवले. बाहेरच्या चौकात कुणीतरी दिलेला शाटेचा टोल कानी पडताच त्यांच्या मनात शिवबोल शुमून उठले – “ आज ना उद्या औरंग दक्खनेत उत्तरण याची जाण ठेवा – मायवा क्वा त्यासाठी! ”

मस्तक उठवून त्यांनी फिंडीवरचे एक बिल्बदल अलगद उचलले. ते कपाळी भिडवून कमरेच्या शेलच्याल ठेवून दिले. गाभाच्याबाहेर येताच त्याना निवोपतं समोरे आले. महाराज म्हणाले, “ आत जाऊन दर्शन घेऊन या. बोलणे आहे. ”

निलोपंत रस्त थेऊन आले. विचारात महाराज त्यांना शिवाल्याच्या चौकातच म्हणाले, “ नाशिक तपेला किल्लेले मुल्हेवर मोगाली किल्लेदार कोण आहे पंत? ”

“ जी, तजपूत राजा देवीसिंह. ”

“ ठीक. आपल्या सालहेहीच्या किल्लेद्वार परसोजीस पायारोवीनं हुशार राहण्याचा निरोप या. रामसेजला घेस पडलो वारू तो सालहेहीइन रामसेजला कुमाक केलून बघेल. हातच्या सालहेहीच गोत्यात येईल. ”

“ जी. आजच हारकारा गड उत्तेल. ” निलोपंत पुढे काही बोलू बघणार एकब्यात एकाग्रकी पडावी. नोवत दुड्हुदू लागली. महाराजांचे कपाळ अळकसले.

“ हरजी आले की काय पत? ” नैवतीच्या रोखाने बघत महाराज बोलून मेले. क्षणातच राववासमोरच्या कल्याणाच्या रोखाने धावत्या पायांची धपथप उठली. छातवान वर खाली इमापणारा, उजवल्या नजरेचा रायाजी राववासमोर आला. पायीची पायताणे तिथंच फिकट तो चटक्याने चौकातच त्रुसला. लळाबाणी बोलला, “ खंडूबाच चांग घाल धनी! ! गडाला बाळ किम्न आलं ! रानीसाबास्ती गांगुलीत बाढावर ज्ञाल. ”

बवून शिविंडीला सरसे होत भरल्या मनाने पापण्या मिदून, जोडल्या हातांची बुडी कपाळीच्या शिवांगावर टेकिविताना राजओठांठून कुलवंत बोल उमले – “ जांदङ्व! ”

गोंगोलीच्या छासेवाडा आंबवतीच्या आराशीने सजला हेता. सदरवातेस्त्र पिपाणीच्या सुवाकीत मुलेला चौपडा दुमदुमत होता. आधाडी दवावाज्यावर दुहाती सर्ववंत पानांच्या सघड केळवीच उंचेपुरे खूट उभे होते. कमानी चौकटीला सुवर्णपत्रा मढविलेल्या श्रीफलाचे तोण लटकले होते. शिंदखेड, फलण, कागल, कनाटिक अशा चौंकेने आल्या आसेण-पाहुण्यांनी बाडा गजबजला होता.

बाढाशाचा वद्य ख्रोदशीचा दिवस उमलला. आज शंकराचा शिवकर वार होता – सोमवार. कधी नवहोते एवढे माणसू गंगोलीला दाटले होते. खासेवाडाच्या मदरी मांडलेल्या मिर्द्या, रुग्णांच्या बैठकीकर ठेवणीचा पेहराव अंगी घेतलेले महाराज वसले होते. सरख्या हाताला रापार्वे होते. रायगडाचा सेवेकरी मंत्रिणा दुहाती अदबीने खडा होता. वाड्यात प्रेशत्या हर पाहुण्या-आमेश्वरी, सरदार-दरक्खवाराची नाववार वर्दी महाराजांसमर येत होती. तालेवारीची असामी येताच महाराज बैठक सोडत होते. सामोरे जाऊन खांदाभेट देत होते. गावेशीवर मांडल्या तोकांनी भांडी ठारीक अंतराने दडदडत फुरत होती. आत देवमहालात सुवासिनीं ‘दाडी-गोपा’ पाळण्याखालून वरून फिलून घेतला. सजल्या तारांनी हात देऊन बाळ पाळव्यात घातले. आपल्या पाठीची टेकण देत पाळण्याला तिवार झोका दिला. बाळांच्या कानाशी आपले ओठ फिल्वीत त्याना नाव संगीतांल ... शिवाजीराजे ! ”

रणहस्तया, शहाजणे, नगरा यांची फडकडव उसळवली. तोफांची भांडी कडकडली. सावरपुढी वाटल्या जाऊ लगत्या. उभी गंगेती उंदवली. सदेवरने राजहात वर्षे, धान्य, धन यांची दाने वाटण्यात फटू लगाले. दिवस मावळला तरी वाड्याची वर्दळ आवरेना. शेवटी आतली धाराऊऱ्यांच करेवर हात ठेवून बाहेर आली. राजांकडे बघत मळणाली. “आंत आमच्या नातवाचा पुखेटा बागवाईसा का कसं ?”

“ते गाहूनच गेलं !” म्हणत हसून राजे उठले. त्यांच्या मनवेच धाराऊ कवडेणाने बोलली होती. सदर सोहळन आंत बाळविणीच्या दाळनाकडे चालताना त्यांनी राचाजीला हेताची नजर दिली. रायाडावरून आपल्या बाळबाळिंगीच्या मानकरी राजसाजाचे सरपेसंबंद तबक घेऊन रायाजी त्यांच्या गाठेशी झाला.

महाराज येसुबाईच्या दाळनात प्रवेशले. येसुबाई मंचकावरून उठल्या झाल्या. बाळ्यांने मुख झाले होते तरीही त्यांना अलगाद उचवून त्यांनी महाराजांच्या हाती दिले. शंमुेत्र ‘शिवमुख’ निखळूलगाले. स्वतळा हलवून गेले. त्या दोषांना तसे बघताना भरून पावलेल्या येसुबाईच्या मनी आवासाहेबांची आणि थोरल्या आंकुंची सव दाढून आली. त्यांची काजळभरली पाणी फडकडली. ओलावली. निकाने ते आठवणीचे कातरपन परवून त्या म्हणाल्या, “नाच आबासाहेबांचंच ठेवलेल्या यांना.”

“हेप ऐकलं आम्ही ते. आपल्या ह्यातीत आबासाहेबांनी अभावीच्या तारका खेचून आणव्यात तशा शेकडवांनी करे घेतल्या, यांना जन्माचं नक्षत्र लाभांत य, शाततरका. आबांच्यासारखंच यांनी देश घ्यावं.” हातच्या बाळराजांना येसुबाईच्या हाती देत महाराज म्हणाले. त्यांनी रायाजीला नजर दिली. मानकरी साज तव्हक घेऊन तो येसुबाईच्यासमोर आला. येसुबाईची बाळ्यांजे मंचकावर ठेवले. तबकाला रिवाजी हातस्वर्ण घेऊन रायाजी बाहेर जायला निघाला.

“थांब रायाजी.” महाराजांनी पुढे होत त्यांच्या हातातील तबकावर ठेवलेला नाजूक नक्षीचा करंड उचलला. रायाजी निघून गेला. हातचा करंड येसुबाईच्या हाती ठेवीत राजे म्हणाले, “तुमच्यासाठी खास मोलची भेट आहे ही.”

तो ‘लाकडी’ करंड बधून, नाही हस्तले तरी येसुबाईना हसू. फूटलेला. “हसलातशा ?” महाराज त्या गिरसजात गेल्या झुकील ते ताडून म्हणाले.

“काही नाही – अवडला आमहास !” मन दडवीत ली-जबान बोलली. “ते ‘लाकडी’ आहे ते वरचं दास्तान. तुमच्यासाठी कुळवाचा करंड आत आहे !”

महाराजांनी खोचक सफाई केली. येसुबाईच्या हातात खोललें. आत झाळझाळव्या सोऱ्यांची एक मोठी आंठी होती! मासोळीच्या वाणाची तिची घडाई होती. मासोळीच्या दोहनी डोऱ्यांच्या जाणी दोन माणिकदडे जडविले होते. ती अंगठी पाहून येसुबाई पुळा हस्त “म्हणल्या, “ही सोनाराची गफलत म्हणावी की चेतूक ! करंडाची आंठी झाली आहे !”

महाराजांनी काही न बोलता दासतानातून ती अंगठी उचलली. शामादानाच्या उजेडात तिचे माणिकदडे लखवरखले. तिला बगलेकडून चिमटीत पकडून महाराजांनी चिमट पतली. मासोळीच्या पसरट पाठवानाचे टवळे खुले झाले. पोटातील मेणापळव्या कुळवाचा रंग माणिकखडव्यागत झाळाळला ! येसुबाईनी ते पाहून झटकला पायीच्या जोडव्यावर नजर दाकली !

“पसंत करंड श्रीसाहिंना ?” येसुबाईच्या जाबाची वाटही न बघता, त्यांचा डावा हात आपल्या हाती घेऊन राजांनी त्यांच्या कंगळीत ती अंगठी भरूनही टवळली. येसुबाईची तिच्या खुल्या टवळ्याला बोट भिडवून कणभर कुळू कपाळी लेवते घेते मुख्यानेच कांडाला पसंती दिली !

दुसऱ्या दिवशीच इपालु धाराऊ काठ चिमटीने घेटीम आली. डुवीचरव्या टोपपळव्या काठ चिमटीने मारे सारीत म्हणाली, “याक मगाने हाय पुता, एकशती ?” तिची पायधूळ घेऊन तिला हातजोडे देत बैठकी दाळनाच्या पायधृशांनी आणताना महाराज म्हणाले, “आऊ, एकहे पके झाले आम्ही ? माणायाची का, हक्काची कोली नाही ?”,

“हाय तर. म्हूनच जीव घुटपळतोय. आता या म्हातरीचं ऐक.”

“तुम्ही बोला. ते ते होइल.” महाराजांना काहीच अंदाज नव्हता.

“आता उताराला लागली. जीव गावाकडं वड घेतोय. जाऊ दे मला कापूळव्याळाकड !” कमरेत बाकलेली म्हातरी कसल्यातीरी नेटाने तात खडी झाली. तिची काजळभरली पाणी फडकडली. ओलावली. निकाने ते आठवणीचे कातरपन

“आ १ क ...” म्हणत महाराजांनी तोड फिरविले.

“सपनात न्हवते एवढं बार-भोगून झाले की माऱ्या राजा. कापूळव्याळाच्या गाङ्ड्यांच्या कोऱ्याचा साळुता म्हा. तुमा लोकांच्या पायाच्या भुळीची दिकून सर नव्हती या ध्याईची. लई मध्या काळीसा घातारीव.”

काळीज खळवळून टाकणरे ते निकोप कुणावाक बोल राजाना झेपेनासे झाले. वक्कू धाराऊकवळ झळकन येत तिच्या सुरुकुताच्या ओंतावर आपला हातातचा ठेवून महाराज म्हणाले, “आण आहे आऊ खेडोबाची. एक शब्द बोलू नको असा.” आज पहिल्याने राजे धाराऊला एकी बोलले.

“याकच आस चायलीती ल्येकरा, सूनबाईच्या पदराखाली नातवाला निता बायाची. खंडवान फेडली ती.” म्हातरीने मायेने राजांचा हात हातात घेतला.

“एवड्या कंटाळलात आम्हाला आऊ ? तुम्ही दिसलात की थोरल्या आंठंची वाण आम्ही सेसू. शक्त आलो. तुम्ही नक्का आसाला अशा पारख्या होउन जाऊ !”

“लहान हाईस ! कसं कळावं तुला काय वातं म्हाताच्या जीवाला ते. ज्या जागली जिदी गुदरली, पोरंबांठ झाली त्या जागला चांगला सरथीक न्हई दुसं

जल्याचं. एवढी आस पुरव. जाऊ दे मला क्वाळाकडं.” पावसाळी सांच दिसावी तशी महारारी दिसत होती. तिचे बोलणे सोसवेना झालेले महाराज काही न बोलता तसेच बाहेर पडले. आता तिला रेखता येणे कुणालच शब्द नव्हते.

कापूरहोळाकडे जाणारा धाराकुचा मेण तवार झाला. त्याच्या दुहाती हत्याचाच्या भेळने राखाची-अंतोली उभे होते. साज पेहाव, सोनेची होन यांनी महाराजांची म्हातारीचा भारतब केला. येस्तुलाईनी धाराकुचा पाशाचर ढोके ठेकून उठताच तिला गलबदली मिठीच भरली. थकला हात त्यांच्या पाठीवर मारेने किरवीत धाराऊने त्यांचा आवेग ओमरु दिल. शिवांगिंदीवर दुधाची धार उतरावी तसे तिचे काळीजिमिठीचे बोल येस्तुलाईन्या काणावर पडले, “उंग माझ्या बये. लई गुरुसील आतं. हुल्या मुल्कातने दीगावारी अलं बाळंदहडं पर शिणणाऱ्युसां रुई योक आला ! ” ते ऐकाच लवल्या गेल्या येस्तुलाईनी गदयदून तोड औंजळीत घेतले. त्यांना गपकन उपरी घेत पाचाडवाडाची वाजती घाट यावी असे धाराक बोली— “ दुकं पाणदू. नको ल्येकी, वाईच्या जातीला आवाळाची इच्छ अन् भुईचं कांट धोडं आपलं म्हणंदेव चालव लागतं. सासांची सय ठीव. ” स्फुतप्रिणे पाळव्याकडे जात आतल्या बावराजांना उचलून बिलाते घेतले. त्यांचे पटापट मुके घेतले. पुन्हा त्यांना आत ठेवले. छवपतीनी कापूरहोळाच्या धाराऊ गाडे— छे भोसले झालेल्या म्हातारीच्या पायावर शिवांगीची कपाळ ठेवले !

मेण निघाला. नजरेअड जाईतो त्या मेणाकडे बघणाऱ्या हिडुपदवशाहा छ्रपती संभाजीराजांच्या मतात एकच एक विचार भिरमत राहिला— “ तुम्ही पाजलं ते दृश्य आणि दिली ती माया अंगनच्या स्काचा थेब थेब चतुर्विला तुमच्या पायावर तसी नाही फेड ल्यायची त्याची ! ”

गांगोलीहून रायगडी आलेले महाराज एकाच विचारात होते— किल्ले रामसेजच्या. सफटिकाची, भ्रावानीची पूजा बांधून महाराज वाड्याच्या सदरी बैठकीवर आले. जगल्यानी ताजीम दिली. फिरांगी दरबारच्या बकिलाबरोबर आलेले येसांनी पुढे होते पेश झाले. “ फिरांगी दरबारच्या नजराणा आणि खिलिता आहे महाराज. बाक्कराजांच्या जन्माची खबर ऐकून धाडलाय. ” बकिलाकडे हातोरोख देत येसांनी बोलले. फिरांगी वीकिलाने आणला नजराणा पेश केला. महाराजांनी त्याला हात दिला.

“ खलिला काय मज़कुराचा ? ” त्यांनी येसांजीना विचारले.

“ जी. आताशीच्या आपल्या कारवाचानास्ती बाबदाना आणायची परवानी दिलेय. हवशासांपर्यंग फलकून राहणा इतबार दिलाय. ”

महाराज सहेलुक हसले. फिरांगी वीकिलाला फेरनजराणा देऊन त्याची बोलकण करण्यात आली.

“ बादशाहांचं चाल दिलेला लहुलाखान नाराच्या रोखानं कूच झाला स्वामी. ” निळोपतांच्या तेंदून पहिली बटी उष्ण राजांच्या कर्ती आली.

दौलतीला पडल्या शारूच्या चौपेर घेणावे चित्र महाराजांना दिसू लगाले. एकाएकी त्यांना आत्माच्या कोठीत फसातासे अडकलेल्या आबासाहेबांची आणि स्वतःची याद झाली. माराठी विलायतीना नव्ह लावण्यासाठी औरंजेब भुई आमान एक करणार याचे भान असल्यानेच त्यांनी बालेला स्वाल निळोपताना घातला.

“ टोपीकरांची लडाक गलबंत आताशा आपल्या दर्शत घुसताहेत. त्यांना मुंबईत कोडण्यासाठी आपले सिद्धी संबूल, मिळी काय करताहेत पंत ? ”

“ त्यांच्याकर छावापाणू छापे घालूस संबूल-पिस्तोनी त्यांना मुंबईत हटविल आहे. ”

“ पंत, औरंग तुस्ता भुईबरून नाही, दर्शाच्या मारांन हबशी, टोपीकर, फिरांगाना हातास धरून चाल घेणार. तीन फक्कांयांनी आपणास दर्या सुंजता ठेबन, भुईबरू मिळेल त्या कुबल जागेल गाठून औरंग ठेचायचा आहे. ”

“ दर्शाच्या तीन फक्क्या ! ” प्रत्याहंपंतांच्या तोऱ्हून बोल आले.

“ चौल-गोव्याचा फिरांगी जाबेत दाबेल ती दाबेल, कुडाळ, डिबोलीची आंगर, काटे, दर्यासारा यांची एक फल्ली. बजिन्यात कोंडला हबशी पटात ठेवली ती नांगोठाणे, अपटे, दंडारजुपुरीची पायानाक, दादाजी प्रधू, पावला-पडवल, कोटे शंची दुसरी फल्ली आणि मुंबईच्या टोपीकाशाला, जाब देत दर्शत फिरांगी जिवाजी विनायक, सुंदरी बाजी, संबूल-पिस्तो शंची तिसरी फल्ली. ” महाराजांच्या डोळ्यासमोर औरंग चोरावाटेने शिरू बघणाऱ्या दर्शाची आधारी तरवत राहिली. समोरवे सर्वचज्ञ डोळ्यांत जीव आणि कानात मन आणन छरपतीची चाल ऐका होते.

“ पंत, आता येसांजीकांकाना दंडारजुपुरीचा पावलोक काढला घेण्यास कळवा. माळेत पिस्तोली फिरू लगाली.

“ जी. कुबुशाहीच्या दरबारात बादशाने मुहम्मद शिकोदी याला बकील म्हणून नजरायासह पाठविल्याची वार्ता आहे महाराज. गोवळकोंडेकरांनी त्याची आगचारी कल्न अडीच लाखांची फेशकशीही त्याला नजर केली आहे. ” निळोपत औरंगच्या एक एक चालीचा माग देऊ लगाले.

“ सफ आहे पंत, जे दरबार औरावाची आगचारीसाठी तो औरांगाबदेला पोचवाच खास सरदार पाठविलात ती कुबुशाही काय किंवा आदिलशाही काय भ्रात आहेत. धर्माच्या गुणांने, चालून आल्या शारूच्या मनातली माणसकी जागेल अशा बेळ्या आशेवर आहेत दोन्ही दरबर ! ”

“ आजा होईल तर बोलावं काय स्वामी ? ” हात जोडून प्रलहादपंत म्हणाले. “ वेशक. ” महाराजांनी त्यांना डोळेजोड दिली.

“ दक्षिणेच्या लहान-थेर ताकर्दीचा मेळ घालूस विदली दाबजोर फल्ली उठवावी असं राजकाण होते कै. स्वार्थांच. त्यासाठी ... ”

“ लक्ष्मीत प्रलहादपंत ? तुम्हास काय वाटं ? कोण राजकरण खेळते जर असते तर महाराजसाहेल आज ? करते रजपूत मिर्झाई केल्ला तसा सख्त औराशी ? आण मनता तो औरंग ? वाच्तव्यी उडवीत आल्या डशा वा-चासामे जाण नाही दक्खेनेचा एकही दद्दार हाती दिवली घेऊन पंत ! आदिल-कुटुबशाही आमच्याशी वरचा दोस्ताना दावीत त्याच्यासमोर नंगीच टाकणर. मिळेल तिंथं त्यास जोड देऊ टोपीकर, हबरी, निरंगी आपल्या दर्धाच्या बसकणी जतणार. ही – ही हातधाई आहे कफ आमहास झाडावी लगाणारी. मिळालीच तर जोड मिळणार केवळ अरबी आरमाशाची.” सर्वांना महाराज किंतीती केंद्रे, निरंगी दिसत होते.

पाचाडगाला निवडीचा घोडा जयवत करण्याची आज्ञा सेंगाना देऊन दफरी आलेल्या छत्रपतीना पंडिताच भोरेश्वर सामोरे आले. हातची कागदी वाढी उडवीत म्हगाले, “ समर्थमठात संज्ञनाडी शिष्यगणांत शिंगेची घालमेल पडली आहे स्वामी.”

“ मठात ? ” तेकातानासुदा महाराजांना कसेतीच वाटले.

“ जी. समर्थांनी आपल्या पश्चात सर्व भाऊची देखेख दिवाकर गोसाच्यांनी बघावी अशी इच्छा केली होती. सज्जनाडाच्या स्वामी समुदायाची व्यवस्था मात्र भानजी आणि रामाजी गोसाच्यांनी बघावी अशी आज्ञा केली होती. दिवाकर त्याप्रमाणे वागत होते. पण पञ्चेच उद्दव गोसाच्यांनी कटकटी खडका केल्यात. सज्जनाडाच्या आपल्या किल्लेद्वार जिजोजी काटकरांनी त्याच्या बालेलं जाऊन करू नये ते केलंस महाराज.”

“ जिजोजीनी ? काय कणीचं ? ” महाराज तो घोड नीट ऐकू लगाले.

“ जिजोजीनी भानजी आणि रामर्जीची इच्य-पात्रे व मठवेले आपल्या अधिकारात उद्दव गोसाच्यांना दिलीत स्वामी ! ”

“ काये मजालीनं ? ” महाराजांच्या डोळ्यांत संतापाची तिडीक उतरली. “ यांडिताव, काटकरास आजापत या – अवतार पूर्ण करण्याअगोदर स्वामीनी केली तीवच आजा ! दव्यलेभास्तव उद्दव गोसाची कटकट करतात. त्यास भानजी-रामर्जीची मठवेले छिंगावन देण्याचं तुम्हास प्रयोजन करूय ? दव्य, वस्त्र, जसेच्या तसे मागते भानजी रामर्जीच स्वाधीन करणे ! दिवाकर गोसाची समक्षात बोलतील ते करून चालू. समर्थशिष्यांच्या या घालमेलीत पडावायास तुम्हास प्रयोजन नाही ! ” मोरश्वर आज्ञापन सिद्ध करायला निघून गेले. महाराजांच्या मनात मात्र विचार फिरून गेला, “ समर्थांची ‘जय जय रुवीर’ ही गोसाची नंदी पुरी विली नाही तोच ही तन्ना ! पेते हात कितीही पुष्कवान असले तरी विचारेच गाण लागावे त्यास काय ? ”

जंजिरा वेळातून आले येसाजी कंक, हिमताव, नारु त्रिवक यांच्या मेळाने महाराज रायाड उतरले. दिवस उन्हासाठी होते. मूळ तौडावर धरून महाराजांनी योद्दवासह पाचाड सोडले. खेड, वाकण, आशा मजला टाकल ते नासिकपट्यात जंजिरा वेळातून आले येसाजी कंक, हिमताव, नारु त्रिवक यांच्या मेळाने महाराज रायाड उतरले. दिवस उन्हासाठी होते. चिटणीस खंडोजी, दफ्तरदर चिमणावकरांच्या मदतीने त्यासाठी तपशिलाची पत्रे सिद करून पहासजांच्या

पडगाडाबकवळ उतरले. इंथं रामसेजला कुमक द्याचला मुजफ्फरखान, रामसत्तखान, पुहरीमसिंह याचा भरीचा तळ पसरल होता. त्याकृ मराठी घोडदवळाने एल्लार धरला. महाराज औंडां-पडगाडाच्या भागत आल्याची खबर लगालेले रुपाजी-भानजी निवड्या घोडाहितांसह एका सकाळी महाराजांच्या तळवर हजर झाले. भेटीस आल्या रुपाजीना आवेगी ऊभेट देताना महाराज घ्याले, “ नावास सांवेशी रुपवान मदर्दग्नी केलीत-करताहात. रुपाजी आस्ती संतुष्ट आहेत. ”

“ हास्ती ‘रुपा मोजसा’ म्हणे ‘सैतानाचा त्योकव’ म्हनत्यत उच्या गणीना तळावर ! ” मानजी हस्त ल्याजीकडे बघून घ्याले.

“ सही आहे मानजी, सैतानांच्या चालीला सावाचा जाव देऊन नाही भागत ! ” महाराजांनीही हस्तून रुपाजीनी सफाई आपाच दिली. रुपाजी-मानजीचा मरातव करून त्यांच्या मोबतीनेच त्रिबकाड, बगालाण असा टापू महाराजांनी स्वतःच्या नजरेखाली घातला. रामसेजला राखण करणे फिरते तळ पारवून घेतले. नवी कुमक, हत्यारे, आलापी, रसद यांची जोड देण्याचा धीरदिलासा रुपाजीना देऊन महाराज रायगडाकडे परलेले. जो अंदाज महाराजांनी केला होता तीच चाल खेळत औरंगजेबाने या मुगापूर्वी चार दिंशाना चार नस्त्या पसरल्या !

मीर मुहम्मद मोमिन या सरदाराच्या पिलाडीला सहा हजारांचा तुळक हस्त देऊन त्याला मुरत बंददाराच्या रोखाने पिटाळला. मोब्याला फिंगरी विजडिकडे खासा हेजिब पाठविला. त्याच्या बरोबर असलेल्या शाही खलिल्याचा मजकूर होता – “ काफर संभाल मदत तर करू नयेच पण त्याच्या खिलाफ लागेल ती मदत फिरंगी दखराने मागावी. उंत पोच होईल ! ” सर्वांहून विषरी नव्ह होते शहुलाखानाला नगरल्या तलाकडे पाठविलेल्या पत्रात.

शुल्ललाखानाला आलमगिराचा नेक हुक्म होता – “ मिळेल ते मार्टी देशमुख, हवालदार, चुम्लेदार, किलेदार, मन्सब, खिलत बक्ष करून शाही चाकरीत दुंत रुळू करावा ! ” औरंगाबादेच्या भरत्या शाही दरबारात तर अनिरोधसिंह आणि किशोरसिंह अशा कडव्या रजुंतांची दिमत देऊन संभाजीराजांवर खासा नामजाद केल्या आपल्या बच्याला – अजमशहाला. शाही दुका देण्यासाठी तख्त सोहून औरंग फऱशीवत्व उतरला. अजमच्या तलम जायाचे टोक उच्चलू ते तुंबत सर्वांना साफ ऐकू जाईलसं पुष्टुला – ‘ अलहदुलिल्लाह ! ’

आल्या काळाला निधराने तोड देण्यासाठी पावसाळ्याचे पाठबळ घेऊन प्रतेषंती तवानी सैन्यसंचणी करणे आवश्यक होते. चिटणीस खंडोजी, दफ्तरदर चिमणावकरांच्या मदतीने त्यासाठी तपशिलाची पत्रे सिद करून पहासजांच्या

दस्तुरासाठी आणीत होते. दाभोळवे गंगाजी दादाजी, पुण्याचे दामाजी, रुपनाथ, सातान्याचे अंबाजी मोरेदेव, कन्हाडे, वेकोजी रुद्र, फोडवाचे धर्मजी नानाथ अशा चौतरपंचे सासुमे पञ्चन्या, वाईत जातीने जाऊन पत्राबरहुकूम बांडे गडी एकवट करीत होते.

उत्तरे औंस नाही म्हणून बंड करून उठलेल्या सुलतान ताराला चाचपूर्ण बघण्यासाठीही एक खलिता, खंडोर्जिना एकांती घेऊन महाराजांनी झिढ करावयास सागितला.

पावसाळ्या तोडी आल्याने बहुतांडासून हबीराच, कोकणातून कवी कुलेश, सोलापुरासून आनंदराच गस्याडी परतेले होते. दर्याबर भांडण मांडून मार्टी आमाराने इंग्रजी गलबते दुर्ली होती. पेण भागात सिद्धी कासमवर नजर ठेवीत ऐश्वर्यक गलबते मायवरक आणि सिद्धी संबूद्ध्या विद्यातीत फेसाळत्या दर्यात ठाण धरून होती. दादाजी रुपनाथांचा चंडिन्याचा घेर बळकटीने अद्याप उभाच होता. शत्रुघ्नात जलकोट खंदिचे रुक्षण करीत याच हजारांचे आमार डोळ्यांत तेल घालून होते.

पूगाने शिंगेची झड धरली. रामसेजव्या पायथ्याला शाबदीखानाला उम्मक करायला वादशहाने धाडलेल्या खानबहादुर कोकलताश, कासमधान, दलपत, करणसिंह यांच्या फैजाजा नाशिकात तल्यांद झाल्या.

दफतरखान्याच्या झरोक्यातून दिसण्याचा पावसांच्या रेषा निरवीत महाराज खंडोर्जिना आदिलशाही आणि दुरुबशाही दरबाराला जायच्या पांचे मजकूर सांत होते. त्याची साबद्धी तोडत पहान्याची वर्दी आली—“ बहिर्जी आन्यात.” महाराज दरबाऱ्याकडे बघत रुक्ले. पावसात पुरा भिजला, घोंडी लेपेटेल्या बहिर्जी बुहार भरताना गडधंडीने काकडला. नेटाने दाताची थड थोपवीत म्हणाला, “ अवरांबाबांचा खबरी माण खुटला धरी. लई कम्बाचं धा जासूद मानिमाच्या तावडीत फसलं. कोतवाली चबुत्याचर औरंगाबाबांदत मांग्यांच्या दुया मारल्या हरायांनी ! ”

दहा खड्डरी म्हणजे चालते-बोलते दहा कोटच ! हेलावून गेल्या महाराजांना जासुदांच्या नावकाला धीरा सांत्वनाचे काय बोलावे तेच कळेना. तसेच चालत ते बहिर्जितमध्ये आले. त्याच्या खांद्याचर चढलेल्या राजहातापाठोपाठ त्याच्या कानी कफ तुटक गजबोल पडले, “ पेहरव बदलून धुनीनी धा ध्या पहिल्याचं बहिर्जी... ” गडांच्या लोहामेटाचर आता हृष्याराच्या घडाईच्या ठिण्या रातत्याकू उमळत होत्या. फिरत्या चक्रावर शिकलगार त्याना पाणी देत होते. बहिर्जी गड चढून दोन दिवस जाले नाहीत तोच रामसेजव्यातून संभाजी जातापांनी पाठविलेला हारकारा रायाडाचर आला. त्याने बहिर्जीहून काळीजोडीची खबर खालच्या मानेने महाराजांसमोरे ठेवली—“ टज्पूल फरसिंगाच्या तल्याचर धातल्या छायात रुपांजी भोसलं जाया झाल्यात ! जाखमा बांधून विबकांडाच्या ताळ्यात पडून हारित ! ” ते एकत्राना महाराजांना आपल्यां उजवा हात आया झाल्यासारखे वाटले.

कर्णाटकादून हजारीराजांनी पाठविलेला बैतूंजी काटकर रायाड चढून आला. मुजुमध्यार खंडेवर पानसंबळ त्याला धेरून महाराजांना पेश झाले. कर्णाटकांती या दरम्यान खूप उल्थापलझी झाल्या होत्या. हरजीराजे हिकमतीने कर्णाटकते राज्य बाढीस लावीत होते.

“ कब्जी येत्यात, ” कुलेशांचा कारभारी आत घेऊन वर्दी ठेवून गेला. कनोजी माटाची गुलाबी पाणी धाण केलेले कुलेश नमस्कार करीत दाळूनत आले.

“ शहराजाधारी काही हालचाल किविरी कोकणात ? ” ते येताच राजांनी त्यांना मुद्दाबर घेतले.

“ जी. उत्तरमें राजा रामसिंग को लिखा हैं शहजादाने ! ”

“ आमलाही लिहिले आहे. जाबाजी वाट बघतो आहोत. पण कविजी, जो बळुव पिंझारिजात होता तो नाही दिसत आम्बद्यास त्याच्या कुवरतत. ”

“ जी. मिर्जा आदमी मैदान का, रामसिंग कोटीका ! ”

किंतीरी वेळ महाराज कविजोशी राजकाणांवर बोलत गाहिले. जायला निघताना कुलेशांनी चौलफेंची एक बाब महाराजांच्या कानांवर घातली—“ चौलमें जिवाजी विनायकने फिरंगोका एक जहाज दस्त किला है. खंबायतके बेपरी रामचंद्रदास का माल है उसमें. जहाज उसका नहीं ! फिरंगी जहाज धांगते हैं ! ”

“ ठीक आहे. पण त्या माणीत आमचा असलांशी असलेला दर्यादीस्ताना आपणास पसंत नाही हे लिहिणे फिरंगी कोण ? ” महाराजांचा रु बघून काही न बोलताच कर्वांनी निरप धेतला !

तो मामला तोडून टाकण्यासाठी याद घेतल्या पेशवे निवोपंतोना मात्र महाराजांनी आजा केली, “ चौलात दस्त केले गलबत निघंयास सुर्खें करण्याचा जिवार्जाना हुक्म द्या. आणि निवोपंती माणसं तुकडीनं चौलाच्या कोटभोवती पेरा ! ”

पहिला कळला पण दुक्ष्याची अटकळ निवोपंत नवहता. दिसावा पण हात घालता येक नवे असा जंजिरा खोलणीत बसला होता. रामसेज तर ध्यात पडला होता.

“ रामसेजांची काय खबर पंत ? ” महाराज अपल्याच दिचारत होते.

“ शाबदी-कासमखानांनी पावसाळ्या असलाही कोटाल पान लावण्यासाठी तीन वेळा जबर उचल खाली. आपल्या किलेदारानं तिन्ही हमले केळून दिले स्वामी. ”

“ पंत, गड-उराळा करण्यासाठी एक हजाराची घोडेपथकं आजाच रामसेजच्या वारेला लावा. ”

“ जी. दोनशे मण आताशीच्या गोणी घेऊन सलाबतद्वान रामसेजच्या कुमकेला गेल्यानंच शबू उचल खालोय. ”

“ कुडाळच्या गणेरामाना, डिचालीच्या मेरो दादाजींना जमेल वितकी अतोषी

साठ रामसेजन्या कुमकेतसाठी त्रिबकाडाला केसो निमलांकडं पावता करण्यास तातडीने कळवा.

कुलबीने हातचा कुक्कुरांड न सोडण्यासाठी झंग झंग पडाडावे तसे रामसेजसाठी महाराज जिहीला भेटले होते. रामसेजचा किल्लेदार तर हमल्याचा सासूद लगाताच. गडावरून बडशील दगड-धोडे, ओल्या लाकूड गाठी उतरंडी धरून लोटत होता. अभाळातून पाऊस, गडावरून ही मारपीरी याने शाबदीखान युता हैरण झाल होती. गडत धरून त्याने लावलेले सुरु उथळून त्याखाली त्याचीच माणसे गडली गेली होती.

‘रामसेज’ उडणातल्या रामभक्त ‘हुमंताच्या’ पवित्रात ताठ खडाच होता!

□ □ □

क॑ १३ क॒

“हबशी, हबशी, हबशी!” संतम, वेचैन छपती आवढेल्या मुठीने स्वतःशीच झाडत होते. कवी कुलेश, प्रलहादपंत, निळोपंत, खेडेव अशी भोवतीची मंडळीही, दादार्जीनी दंडराजपुरीहून पाठविल्या हारकान्याची जनान ऐकताना सुन झाली होती. सिद्धी खेतने दिवसाढवळ्या नागोठांने बंदरात घुसखोरी करून यताब्याची भर चौकात नाके छाटली होती!

“जेंजिरा घेरातन येणाऱ्यी कंकांचा पावलेलक काढता घेतल्यांनंच हबशी असा मोकाट सुटाय.” प्रलहादपंत जीर्जिप-वेठा बळकट करण्याच्या सल्लाच्याने घणाले.

महाराज विचारात पडले. घेरामुळेच खजिंचावरचा ताण बाढत होता. “निळोपंत, दादार्जीना कलमी हुक्म द्या – जलकोटच्या फौजा काढत्या घेऊन महाडात ठाण व्हा म्हणावं. दौलतखान, माथानाक, बिवार्जीना आणआपले दर्यातल, गळवत, माणसुद्धा हमेशा जागते ठेवण्यास कळवा.” महाराजांनी निवाडा दिला.

ज्या जोरावर हबशी खोड्याने वागत होता तो तिडाच मरळ करावा कूणून निळोपंताना शेवटची सूचना मिळाली, “त्या पावलांनी तुम्ही चालता ती आम्ही बरी पारखून आहेत याची सख्त ताकीद द्या चौल गोळ्याच्या फिंगर्यास आणि मुंहिच्या टोपीकरास.” “जेललपुरासं हंडीरावांचा निरेप हाय. मिर्ज ठाणावर आदिलशाहीच्या साकर शाजिखान वीस हजारांच्या बळांन उत्तराय. त्याचा बेत कळत नाई.” खंडेगव पानसंबळ चिंतेने बोलले.

“पेशवे, मासाना कळवा, या बाब्या समरी आदिलशाहीही दोमताना एसू चालविणं आहे. तुम्ही पाऊस उल्लोते पन्हाळा, कोल्हापूर, कळवाडचा मुलूख हुशार ठेवून असण. अजमशाहस दबीत ठेवणं.”

“बालकुडाच्या घाटानं गमसेजवर कासमखानानं हमला केला. किल्लेदारानं दाड बरसवून तो फिविला आहे. बातमी मिळतेय बादशाहांन कासीमखानाला उत्तरेकडून आणि राणोजीला दक्षिणेकडून तळ्योकणात उत्तरायचा हुक्म दिलाय.” निळोपंतानी शाही कडवी चाल समोर ठेवली.

“पंत, जेवला उत्तरातो तेवढा औरंगचा हशम आहाहास तळ्योकणातच पाहिजे. जी, हसमखानाची केली तीच गत करतील आमचे तुकोजी-रूपाजी-मानाजी त्याची.”

औरंगाची हर चाल बारकाच्याने ऐकूनही महाराजांच्या मनाच्या टवकासुदा करवत, कात्रत नव्हता. कमळेती न उकलते बळ त्या मनात जसे दिवसागणिक ठासले जात होते.

“आपल्या कैदेतला कंकडकिलत्याचा ठाणेदार शहा अलिलखान पळून बहुतरूखानाच्या तब्बावर नाशकात गेल्याची खबर आहे.” खडोर्बी म्हणाले.

महाराजांची नाकपाळी ते ऐकेताना किंचित संदावली. नाकाहा आक्रमला. “चिणीस, दस्त कैदी पळून जातात ते कसबानं तुमी देऊन नव्हे. तोबा देऊन! हर किलत्यारास कलम घ्या. असा बोमाट येतो तर मध्य-मुलाहिजा नाही.”

“शिर्क-निवारकांसाऱ्ये आस राजेस पळून जाताहेत त्यांचं करणार काय छापती असून आम्ही?” तो काळोखव्य दूर सारत फक्त कुलेशांना थांबण्यास सांगून महाराजांनी सत्वर्वास निरोप दिला.

“कविराज, शहजादा अकबरास आगे वर्दी घ्या. आम्ही त्याशी खल-बात कराऱ्यास खास येत आहेत.” शाब्दित्या कुलेशांना राजाज्ञा मिळाली.

“जी.” कुलेशांनी रुक्कार भरला. त्यांच्या मनी काही बोलायचे होते. काण त्यांना एकत्यांताच एकांती घेतल्याचे पाहून बाहेर गेल्या अनेकाच्या चेहऱ्यावर अटलेली नाराजी त्यांना स्पष्ट जाणवली होती. पण विचारात महाराज बघून ते मन माळून राहिले. मंदीबाढीतील एकही मंत्री त्यांच्या घरी, आमंत्रण देऊनसुदा भोजनास येत नव्हता. त्यांचे महाराजांच्या आसपास दावणे अनेकांना पसंत नव्हते.

दोन दिवसांतच श्रावणसरीना न तुमानता महाराजांनी कर्वी कुलेशांसह रायाड सोडला. महाडधाटीने महाबळेश्वरीची चढण उत्तरून ते चिपळूण, संगमेश्वर, खेळणा अशा मजबला टाकत राजापूला अकबराच्या तब्बावर आले. संगती मोजका घोडाईत होता. डेढ्याच्या तोंडावर आल्या दुर्गादिवास राठोडसह अकबराने महाराजांची अगावानी करून त्यांना इतमामाने आत. नेऊन बैठकीवर बसविले. ही अकबराशी दुसरी भेट होती. महाराजांसाठी आल्या रिवाजी नजराऱ्याला हात देऊन त्यांनी तो स्वीकारला. बैठकेला तोंड मुळे –

“राजासाब, तंग आयो. शेर होकर यास खाना बडी तोहमत की मजा.” अकबर पिळवून बोलला.

“तेच म्हणतो आम्ही. शेरास खाना रान पालूं यालून धुळावा लागते. इं कोंडून माही तड लागणार तुमची.” महाराजं घणाले.

“एय क्या आपकी राजासाब?” कोंकणात राहून दिलीतखताचे स्वन्न अद्याप अकबराच्या डोळ्यांत तरळत होते. महाराजांना अकबर कफक वापायचा होता.

“तुमचा स्तला दुर्गाजी?” महाराजांनी राठोडला मध्ये घेतला.

“जी. अब औरंग दखलमें फसा है। नहीं हिलेगा। राजासाब, हम शहजादाके साथ राजस्थान लैटेंगे। राजूत इकठ्ठा बांधेंगे।”

“गस्त. आम्ही काय करावं या मसलीती?” महाराजांनी घिरशाकलत्यांचा राठोड नीट निखला. त्यांना वाटले तो मैत्याच्या कुमोकेची गढ घालणा.

“सिर्फ हमारे जानेका इतजागा!” महाराज सैन्यबळ देऊनच शक्त नाहीत हे ताढूनच राठोड शाहणणाने बोलला.

“मतल्ब? ऐवडा जाग जाग शक्त्या तळ पडला असता तुम्ही जाणार शहजाधांना घेऊन उतरेत? जाणता? दिसेल तिंयं शहजाधांना दस्त करून दाखल कण्याची फमनि सुटलीत औरांगाबाबेहून!”

“वो क्या खालक करेगा दस्त हमको? हम उसके ही बच्चे हैं। दरयासे उड जाऊंगे हम। दोंग हाथ आप हमको?” चिडीने अकबर निरी बोलला.

महाराजांनी सहेतुक कुलेशांकडे बघितले. निर्णय दिला. “ठीक आहे. आम्ही करू बंदेवस्त हत्यारी पहारा आणि तुम्हास तैन्य देष्याचा. दुर्गाजी, जगदंब तुम्हास फते देईल.”

महाराज उठले. अकबराचा निरोप घेऊन त्यांनी राजापूर सोडले.

रायाडाच्या खासेदल्लात महाराज कर्वी कुलेशांसंगती शहजादा अकबराला काय चाल घावी यावर बातचीत करत होते. दालनावर खास सेवक पुरुष व जोत्यांजी केसकर पहारा देत होते. शंडी गडभर उत्तरत्याने छपरतीनी खांधाभोवती शाळमाया लोटरा घेतला होता. “कविराज, शहजाधाचा माग तलास घेतलात तुम्ही? राजो आहे तो हिंदोस्थानात गुजराथेला जायला? कुकत आहेत त्याची रजपुतांच्या मदतीनं हिंदेस्थान बांधण्याची?” ओरंगजेबाला काटशाह देष्याच्या विचारात “गुलेल्या महाराजांच्या तोंडून सबलाच्या पाठलगात सबाल सुले. त्यांचा बेत मोठा होता. अमंदीच्या दुग्दास राठोडाना त्यांनी त्यासाठीच बोलावणे घाडले होते. त्याला दहा हजार फैजेवे पाठबळ घावेव व अकबरासह गुजराथेत पाठवावे. त्यांने अबराचा लखपृत राजा राष्ट्रसंग याची जोड घेऊन थेट दस्तच करावे. उत्तरेस परतणाच्या औरंगला आणि दगडापरीस वीट सुमार या न्यायाने अकबराला दिलीला तकनीशन करावे.

“हमने बातचीत की है शहजादासे। वाहे जो करने तैवार है शहजादा। शाही असामी है अकबर। उसका लाभ उठाना चाहिये।” कुलेल्या म्हणाले.

“त्याला हत्यारी हशमांचं बळ देऊन मुलाखाबाहेर काढणे हेच लागीच. आपल्या फौजेवर बारीक घ्यान ठेवील अशी हुक्माती आसामी बघते आहेत त्यासाठी आम्ही.”

आता कुलेशही अकबराच्या बाबीने विचारात झाले. कनोंजी पद्धतीचा, कमेत वाकून महाराजांना नमस्कर करून बाहेर पडले. एकले महाराज पायफेर घेऊ लागले. त्यांना ताची लायी आणि जिकडे तिकडे औरामुदा दिसू लागल्या.

“ पेशवं आल्यात् । ” पुरुष नावाच्या खिदमतगारने महाराजांना भान दिले.

“ स्वामी, देन खास असामी गड चढून आल्या आहेत. मिरज-अकोळ्यातमैने सरलकरांनी पाठविलेले घनाजी जाधव आणि शहजाऊकडून आलेले दुर्गादास. ” केणे आत येताच मुण्ठाले.

“ ठीक. त्याना जोडीनेंवे पेश घ्या सकाळी. खूब हेताची बात करणे आहे त्याच्याशी.

उन्ही जातीनं उत्तरा कल्याण प्रांत दुर्गाकेनिशी. ”

“ जी. महाराज... ” बोलते निळपेत कसे बोलावे या विचाराने अडखलले.

“ रुक्णात पेशवे – बोला – ”

“ सिद्धी कासमां दस्त करून मुंबईला नेलेल्या आपल्या सांगणिकी – जे-जे थर्मातराला गर्जी नक्के त्याची कहल केली. आणि... ”

“ काय... काय झाले बोला फेशवे ! ”

“ आपले बाया झालेले सारंग – सिद्धी मिळी मुंबईत गेल्याची खबर आहे ! ”

कलमी सेवेकर बसल्या खंडोजीना, छक्रतीनी, राजा रामसिंगला जाणाच्या खालिल्याच्या, मजळूर संगितला – “ दख्खनेत आला शहजादा, दुर्गावाससंती कैजबंदीन शुजराय प्रांती अहमदाबादमार्ग घडलो आहेत. आपचा तोडीचा सलार त्यांची जोड करील. तुम्ही जाणते आहात. अबवे एकवट्टुन हिदेस्थानात बादसहास काटशह घालाचा. बडिलधारांनी मुगालांच्या केल्या मागिल सेवेचे का चीज झाले हे घ्यानी धरून पोळत विचार ठेवून चालवावे... फिरलाच औरंग पतीने उत्तरत तर त्यास दस्त करण्याची उमद गावाची... ” या मतलबाचा तो खलित होता.

खंडोजीनी रेखल्या खालिल्यावर वाळूची चिमट शिकवली.

“ चिरणीस, खलिता थाळसाच्या, नेक जासुदाहारी घ्या. खूप दृ जाणार तो. ”

खलितावळीकड बघत राजे मुण्ठाले.

आबाजी सोनदेव वारल्यामुळे दरबार भरवून एमचंद्र निळकंठ भाद्रेषकरांना, महाराजांनी सुरनिशी मानवसे व जिक्के दिले. कुडाळापासून तुंगभद्रा नदीपर्यंतचा प्रात त्यांच्या ताज्यात दिला. आबासाहेबांच्या ह्यातोते ही जोखमीची जागा आणणजी दसो यांच्याकडे होती. ज्यांच्यामुळे महाराजांना न विसरता येणारी तापदाच झाली होती. महाराजांना आता फार जाणवू लगालं की खंडोजी बलाल ऐदानी वकुवावे असूनही कलमात अडकून पडलेत. त्यानाही साजेशी मैदानी कामगिरी दिलीच पाहिजे. कलम सांभारत त्यांनी हत्याही चालविले पाहिजे.

खंडोजी, किलेद्वार, चांगोजी, कुलेश, रायाजी, अंतोजी यांच्या मेळवाने गड उत्तरां खोलवरचा मतलब जाणल्या दोषानाही. रुग्णाथपंताना छपरतीनी घेट ऊरेंद दिली. पंतानी कितीतरी मायेने त्यांचे पाठवान थोपले. पोळता, जाणत्या बुद्धेणाला उभार-उमद रोजेण भिडले. महाराजांनी हाताला धरून युग्म होता. राजांनी त्यांना विचाजी चीम हजारांचा घोडा व. पावलोक हारिने शिस्त लावून उघा होता. राजांनी त्यांना विचाजी निरोप दिला आणि ते पाचाडमदेवक आले.

चैतफनी आलेले खबरगारी पेश झाले. माणसांनी पाचाडमसदर भातली होती. राजे अंथरल्या सदरबैठकीवरच्या गिर्दला रेलले. आबट, गोड-तिखट, खार पदार्थांनी भरला थाळा समोर याचा ताशा सरमिस्तळीच्या खबरा राजांच्या कानांवर पडू लगाल्या.

“ पुंदरच्या पायथ्याला बादशाहाचा नावू. मुंजुदीनसंग झालेल्या झोंजाझोंबीत माणकोजी बलालाळ कामी आले धर्नी ! ” खबरगारी अडखलत म्हणाला. ते ऐकूताच खंडोजी बलालाळाची गर्दन तर झटका घेते वरून आली. पुंद्रा अदबीने ती खाली घेताना पाणीकडा दिव्यवरत्त्या त्यांच्या. माणकोजी त्यांचे बंधू होते. महाराजांनी सुव झाले. खंडोजीच्या जबळ येत त्यांच्या खांदाकर तळहात थोपटताना घोगर आवाजात म्हणाले – “ आमच्या टोपातलं माणिक. आणि तुमच्या तर हातातलं कलमच गळलं. खंडोजी, तुम्हाला काय सांगावं आणझी – धीरंन सुमार व्हा म्हणून ? ”

गडाच्या पायथ्याला बिरवाडीच्या नदीकाठाल धरून, अंजोरी यादव, आणणजी मलकरे, हिरोजी इंदुलकर यांनी दिग्याखदार शामियाना उत्तिविला. हा शामियाना होता कनाटिक प्रातावून राजांच्या भेटीमाती येणाऱ्या रुग्णाथपंत हणमंत्रांसाठी. कनाटिक आणि पराठी पुलूख यांची ही भेट होती. रुग्णाथपंत निवडक असामीनिशी एका मजबलेवर ठाण झाले होते.

भेटीचा दिवस उजाडला. महाराज येताच बिरवाडीचा पुरा तेढ सळसळून उडला. भोवतालची माणसं दोळव्यात प्राण आणून काव घडणार म्हणून बधू लगाली. सर्वाना पाहीत होतं की, कनाटिकात रुग्णाथपंताना काढणीबद करण्याचा हुक्म राजांनी हर्जाना दिला होता. गडभर आवड एकसाठी होती की रुग्णाथपंतांनी लांबीचा खलिता पाठवून, ‘ खाशा भेटीसाठी येत आहोत ’ असे कळविले होते. त्यामुळे उलमुलट अफळाच अफळा व्यापर सपरल्या होत्या.

महाराज तळाकर येताच शाहजाणांची, तुलांच्यांची कातरी ल्या घुमली. रुग्णाथपंत जिंजीहून आल्या माणसंदृष्ट एकलेचु पुहेस झाले. ते नजेस पडताच महाराजांच्या मनातले आठवतालची वारूल फुटले. तरात चालत ते रुग्णाथपंतांच्या सामने आले. आलेले रुग्णाथपंत रिवाजासाठी क्रमेत हुक्मनुसार त्याचाला तळहात कपाळी खिडवू लगाले. झटकन पुढे होत महाराजांनी तो आपल्या ओळक्यात धरून वर घेतला. खुद तेच वारून रुग्णाथपंताच्या पायाना भिडविशसाठी आपला हात पुढे घेऊ लगाले ! आशीर्वाद याचा असेही आता कुणी नव्हते. रुग्णाथपंत माझे हटले. उठवून राजांना त्यांनी कर घेतले. दोघांच्याही डोळ्यांच्या बाहुल्या विनभर एकमेहिना शिडल्या. खूप खोलवरचा मतलब जाणल्या दोषानाही. रुग्णाथपंताना छपरतीनी घेट ऊरेंद दिली. पंतानी कितीतरी मायेने त्यांचे पाठवान थोपले. पोळता, जाणत्या बुद्धेणाला उभार-उमद रोजेण भिडले. महाराजांनी हाताला धरून युग्म होता. राजांच्या भेटीच्या शामियान्याचा घेतले. आत मजालसीच्या बैठकी अंथरल्या होत्या. राजांसाठी आणि पंतासाठी निर्दीची खास

बैठक मध्येष्य येईल असी मांडली होई. त्यावर राजे, पंत बसले. तिला अद्व ठेवून सोरे खासे आपआपल्या बैठकीवर बसले.

“सुनाथपंतानी कर्णिकातून आणलेली चाळीस लाख होनांची तबके छत्रपतीना पेश केली. महाराजांनी त्याना स्वर्ण दिला. निळोपंताना नजर दिली. फेणवे निळोपंतानी सुनाथपंतानी आणलेली मानवक्षे, ढाळ-तळवार यांची तबके पुढे केली. पंतानी ती आपलीशी केली. जगद्वेद्वी भंडार-पटी मजालभर पिल्ली. तिची बोटे कपाळावर चढली. राजांनी सुनाथपंताना विचारले, “पंत, कर्णिकात्ता हालहवाल ?”

“सुरेष, हरजीराजे नेटा-बळांन प्रत झेऊन आहेत. कसल्याही भातेन विता नसावी. बमल्यास खांशोनिच टाकावा एकदा फेर कर्निकात.”

“हरजीराजे तुमच्याशी कसे ?” पडल्या – न टाळता आलेल्या प्रसंगांनी राजमन वेदून आले.

“जी. घोरोळ्यांन आहेत राजे अमच्याशी. बडिलंठाऱ्या मानतात आमहास. त्यासठर्च आलेत आम्ही – काही मनच्या हेतान. हयात गेली हत्यार ऐलून, जिवाभावाने इजाजत होईल तर – तर काही बोलावं झण्ठो.” खूप पाहिलं, सोसलेली, आपली निडर वृद्ध नजर पंतानी राजेनवार जाम रुपवली. भरली मजालस ती वधताना चुळबळ्डली.

“पंत, मनमोकळं बोला. निःसंकोच बोला. आता कुणाला मसलकीचं – मनाचं विचारावं असं बडिल्यांग कुणी नाही. आबासाहेब, थोरलया आठ, समर्थ सोरे जांदेला यां झालेत.” सगळी मजालस महाराजांच्या कोंडीने, आपल्या भंडार भंडल्या जोखगीच्या जागिवेने गंभीर झाली.

बोल्यापूर्वी पंत क्षणीक थांबले. मनाची बांधणी तर त्यांनी आपल्या तळावरच केली होती – शब्दांची चुळणी कणे अवघड जात होते. कुरुक्षाही उणा-अधिक शब्द तोऱ्हून जाओ नवे यासाठी कोशिस होती. भंडारचाची बोटे फिरलेल्या छप्रतीच्या मुद्रेकडे बघत, पंत बोलू लागले – मनातले, रांगडे, सप्ट-साफ, निडर –

“थोरले महाराज जाऊन काही बहुत दिवस झाले नाहीत. तो मुलुख उजाड का होत चालेत ? पुंड-पाळेगार, फितवाखोर बळावात चालले हे कोण मजालीन ?” महाराजांच्या मनातील नेहमी सातावणारा सवालच पंत करीत होते. अंतर्यामी घुसळून निशालेले राजे वरवर शांत होते. मन पार तळवटापैरंत अतालू त्यांचे.

“दिमतीचे सद्दग, मंत्री बेदिल, अन्यायी झाले. त्यास मारणे गसतच होते तर रायाडी घेऊन एकांती मारायचे. ते सोइन सवार्हासमने का मारिले ?” पंतानी विचारले. आता मजालस पुणी बेदेन झाली. कैकांगा वातले पहाराज आता तडक बैठकीवरून उठील. कुणी सांगावे, या क्षणी पंताना दस्त करव्याची आजाही देतील ! मजालसीत हंबीराव होते. तेही सुनाथपंतच्या वाक्कुना-अधिकाराचे होते. त्यांना गळवले नाही. ते म्हणाले, “पंत, येणे ते काय चालीन याची शानिशा झालीच सादी.”

कै. थोरल्या महाराजांनी बेलवडीवर भाल्या तळासामने सधुजी गायकवाडांच डोळं का काढलंते ? राजांच्या जिवावर उठल्या चाकरांचा काय मरातव कराय पायजे हुता सुमहसरा ?”

“आता सलळकर-पंत बांधीची बोलाचाली बाढतेय का काव अशा शंकेने मजालस थरकली. छत्रपतीनी मध्येच हत उठवून हंबीरावांना रेसेवून घेतले. आणि म्हटलं, “सलळकर, सुमार असा. पंताना बोलू धा. त्यांचा अधिकार आहे तो. त्या बोलानी पुते निरंभय झालेले, पंत न्हणाले, “आम्ही काय फिकलं पान. आज आहेत – उद्या नाही. एवढा मातव्य गनिन तोडावर येऊन ठेपलाच त्याचा काही विचार केला आहे काय सलळकर ?”

त्यांच्या या रोकळ्या स्वालोने मात्र महाराज बोलतेच झाले, “पंत, काळजाचा सवाल केलत. त्यासाठी आम्ही काय करते आहोत ते आमचं आम्हास ठाऊक. मुलुख उजाड होते आहे तो औंसंगच्या भारगिरीन. तीस हजारावर तवानी सैन्यसंचक्षी बांधलील्या. जागजारी मोगाली कोंबेशी चक्रमकी झडताहेत. खडिजिना त्या भराखाली चाकलाच. एका बाजून औंसंगच्या फोजा चौतपक्षां दौलतीत घुसलगत. ती संधी साधून दर्या धरून फिरंगी, हवशी उचल खालेहेत. इदल, कुतुबशाही अगा मुरवून गुणन आहेत. काय करते, असते तरी आबासहेब अशा समयास ? पंत, तुम्ही बोल्याचा राग-रेष नाही. हरजीना प्रत ठाकेठीक राखून चालविणेस कळवा ...”

“आणि आता तुम्ही – तुम्ही नक्क जाऊ कर्नाटकात. महाराज काही विचाराने थांबले. तडक उठलेच. मजालसही उक्ली. प्रत्येकजण विचार करीतच बाहेर पडला.

“तुम्ही सुनाथपंतानी दिलेला खना घेऊन महाराज गडाच्या बाटेला लागले. विचारच विचारात बघून म्हणाल्या, “तब्बेतीत काही सुमार त्यारीच्या ?” महाराजांनी देस्पूवाईना निरखले. त्यांना आठवले ते आबासाहेबांनी येस्पूवाईना दिलेली शिक्षेकठार. ‘श्री सखी गजी जयति’ या पुढेची आपणच दिलेली जोखीम. त्यांना जघताना सुनाथपंतांशी झालेली सारी मुद्याची चर्चा मनात फिरली. येस्पूवाईच्या कानी भेटीचा सर्व करिना घालून राजांनी त्यानाच विचारल, “सलल काय तुमचा पंताचा बालतीत ?”

“येस्पूवाई विचारात झाल्या. म्हा निर्धारित म्हणाल्या – “आमहाला चाटलं ... काय ?”

“पंतावरच मुजमूची जोखीम सोपवाची !”

“... आणि खेडराव आहेत मुजमूदर त्यांचं काय ?”

“एकांती घेऊन समझूत काढावी त्याची.”

येसुबाईच्या माप्रमाणेच झाले. रुग्नाथपंताना मरातबाने मुशुमदरीची वर्णे देण्यात आली. कर्णटिकाची मुशुमदरी त्यांचे चिंतजीव तिमाजी रुग्नाश यांना देण्यात आली. खंडेवांची समझूत नीट पटवून हे झाले.

महाराज सिंहासनदरवर केर घेत होते. भोजकी अदबीने उमे असलेले निळोपंत, प्रत्यादपंत, खंडुराव, रुग्नाथपंत खालुमानेने चिताक्रांत उमे होते. फेर थांबवून राजांनी प्रत्यादपंताना विचाराले, “पंत, तुम्ही टोपीकांच्या दरबारातून आलात. काय चाल आहे गोऱ्यांची ?”

“जी. ते राजी आलेले हबशयांना थारा न घायला. मुगळंची गलवतंही दर्श ओलांडणार नाहीत याची हमी दिलेय त्यांनी.” शेवारी उच्या हेती स्मित्य या गोऱ्या वकिलाकडे हातरोख देत त्यांनी त्याची ओळख छरपतीना करून देत मुहुरले, “हे त्याचे हेजिव, हेती म्हणून.” हेती गुडच्यादर बसत लवज. इधीची उंच माटाची, पीसधारी टोपी त्याने उतरून हलविली.

त्याच्याकडे नजराणा नाही या जाणिवेने प्रत्यादपंत लावगीने म्हणाले, “स्वामी, गोऱ्यांच्या दरबारान दिला होता नजराणा याच्या संताती. पण ...”

“आंहाला तो पेश न करता यांनी मध्येच ठेवून घेतला – असंच म्हणायचं आहे तुम्हाला पंत !”

“क्षमा असावी. तसं नाही – पण हे आणि आणी निघाले मुंबईहून करंजामार्गाने इकडं येण्यासाठी. पण चार हबवशी गल्भतांनी रोगखला आमच्या दर्यामार्ग. याना अग्नि आमाहाला गल्भतात दहून राहावं लगाल. शरम वाटते पण यांच्याकडचा नजराणा अग्नि अमरांच सामान लुहून नेलं लवश्यांनी उंदेरिकड.”

महाराज ते ऐकून संतास होतील अशा भयाने प्रत्यादपंतानी गर्दून टाकली. राजांना ती जाणवरलं. त्यांच्याजवळ देत ते म्हणाले, “न्यायाधीश, नजराणा गेला याची एवढीमुद्दा खंत करू. नका. तुम्ही – तुम्ही सुक्षेम परत आलात हाच आगहाला नजराणा.” गोऱ्या वर्किलावकडे हात करून महाराज म्हणाले, “याची, साजेशी देखभाल करा.” असे म्हणून राजांनी हेतीला-नजराणा देवविला.

हेती पुन्हा लवला. उदून जायला निघाला. त्याला बोलण्यातहे काहीच कळले नव्हते. पटली होती ती राजाची मदरीनी सौंदर्याची पूर्ती ! पंत व हेती मिमून गेले.

कवी कुलेश अकबराजा वकील अनुलू इमीद य च्यासह भेटीला आले. खान रुहुलाने आकर सब रास्ते रोक दिये। बडी मुखिलसे वापस लैटे शहजादे.” औरंगने आपल्या ब्रेटाची केलेली अचूक नाकेबद्दी कुलेशांनी सागित्रली. महाराजांच्या कपाळी जाळे रुकवले. चटकनु त्यावर त्यांनी सबाल घातला – “धनाजी कुठं ?”

“जी. धनाजी गये गुजराच्यांने। भदोचक्को तसमस किया है। दुर्दिनास हैं उनके साथ।”

“तुम्ही शहजादाच्या पीडिहाटीचं संगितलंत कुलेशा. आणण्डी काही ?” धनाजीच्या आगेकुचीने महाराजांना दुःख शोधावे लगाले. तेही आपल्यापाशीच ठेवत कुलेशांना त्यांनी विचारले.

“हम समझे नही ...” खुह कुलेशाच गोऱ्यांच्ये घोऱ्यांच्ये त्या सवालाने.

कविराज, याद असेल, आमही मरातबानं नेताजीच्या बोरेबर नजराणा पाठविला होता शहजादांना. त्यात मानाचा म्हणून मोत्याचा कंठाही दिला होता दिलेलीचे ‘शहेनशाह’ बायाला नियालेलेय शहजादांना ! काय कीरिना त्या कंठाचा ? आलाय कानी ?” कुलेशांनी चमकून अकबराज्या हेजिबाकडे बधितले. ही मामुली बाब महाराजांपर्यंत कसी पोचली एवढ्या धामधुमीत असा त्या नजरेचा भ्रतल्ब होता.

“आका अलीने बो कंठा बळ दिया एक लंबडी को हुक्कू !” अनुलू हमीद बेफिकिनी अकबरापुढे बोलावा तसा महाराजासमोर बोलून गेला.

“खापो ५ श !” छरपती संतास होत कडाडले. नाकपाठी लालाकरत रुद्यवती त्याची. शास चढीला पडल्याने भरदार छातवान वर खाली ल्यापले. अकबराने मारतवी कंठा ‘मामुली’ मानला याची चीड होती त्यात. त्याहून शिंगेचा संताप होता – त्याच्या मामुली हेजिबाने या देशीच्या खीली ‘लंबडी’ म्हटले याचा.

“कुलेशा, बाब विचारा याचा शहजादाला !” आपल्याच विचारात महाराज तसार निघूनही गेले. अनुलूने शरमेने गर्दून खाली टाकली.

दास्तकोठाराक्यावर, शिलेखाच्यावर देख टाकून सिंहासनदरवर आल्या राजांना खंडोजी बालाळू उत्तरेतून फृतल्या गंगाराम हिंदेश्यानी सोबत फेणा शाळें.

“बोला हिंदेश्यानी ?” जय सियराम म्हणत नमस्कार करण्याचा गंगारामला राजांनी हिंदेश्याने या देशीच्या उत्तरेतल्या कर्तृत्वाचा हवाल एकायला ते उत्सुक होते.

“बिहारमें बोधीर कबूल किया हमने नेश ! आप के कौंजी आदमी बडे तेज हैं राजासाब.” गंगाराम गोवावाने म्हणाला.

“हिंदेश्यानी पाटाच्यावरही मेले होते चालून उत्तरेत ... पण ...” छरपतीना गंगारामच्या सागळ्या बाबीची मिळाली या हेताने मध्येच खंडोजी बोलें.

“रुक्लात चिणीस ?”

“दावजोर फौजीबळाच्या जोगावर तिथल्या मुगल सुभेदाराने पिछेलाट घ्यायला लावलेय हिंदेश्यानी. केर मदतीची उमेद राखून आलेले ते दक्षिणत.”

“खंडोजी यांना नजराणा द्या. पाचाड्यापोचा, उतरेची हवा सोसेल असा तापाडा पावलोक द्या.” आणि हिंदेश्यानिकडे बघत महाराज म्हणाले, “दोन दिवस शाबा हिंदेश्यानी. फार टप्प्यान आलात, विश्रांती द्या.”

“जय सियराम की !” नमस्कार घालून गंगाराम निघून गेला.

कल्याण खिंडी भागादून लामस्तखान आणि बहादुरखान यांच्या धुमाकुळीच्या खबरा येऊन पोहोचल्या होत्या. त्यासाठी खास बोलवून घेतलेले हंबीराव, मानजी, केसोपत, रुपाजी आणि तुकोजी पालकर यांच्या सोबतीने खुद महाराज कल्याणवर उतले. कल्याणला ओटेखानी कोट होता. तो राख्यासाठी महाराज दिवसभ पफकीफकीर घोडा फेकत होते. एक दिवशी संध्याकाळी, दिवसभ अकले, श्रमेण महाराज तकळावर परतले. या आधारीचे रुपाजी, केसोपत, निळोपत त्यांना सामने आले. त्यात नव्हेत जाया झालेले हंबीराव आणि तुकोजी. मनच्या काही विचाराने घाराज म्हणाले, “ तुकोजीना बोलवून याहा. हा पडला घर तसा नाही निपायचा.”

“ काय झालं घेणवे ? ” चाकलेल्या महाराजांनी विचाराले.

“ जी, तुकोजी गेले खामी ! ” छत्रपतीसकट सर्वांनी उसासा टाकला.

चौल, गोवा, बन्हाड भागादून खबरा येतव होत्या. कल्याणात गुंतून पडले शक्याच नव्हते. तुकोजीना अगीनडाग देऊन, मोहीम निळोपत व हंबीरावांवर सोपवून महाराज रायगडाच्या बाटेला लागले.

गडावर आल्या छत्रपतीना खानदेश भागात बेळरला मावळ्यांनी केल्या यशस्वी हमलयाची आणि खिजिना भरणाऱ्या भरपेट लुटीची, बिदला केल्या चौथ बुसुलीची दिलशाची खबर मिळली. नव्हुतार्फकूला राजांचा सदार बिकुलाल याची कासिमखानाबोरज पाठ पडली होती. खानाचा मीर अदिद दिवाण मारला गेला होता. गोळवाहून आलेले येसाजी गंभीर महाराजांना खासांनी घेश झाले. घिरंगांनी गोळात घातला धुमाकुळ खाशांसमोर ठेवलाना म्हणाले, “ काही या राहिली नाही किंरणाची धर्मी. पणजी सोइून किंरंगी लागतच्या अंडूच, सालेश भागात चालून येयात, भल्या फहाटेच. कानडी माणूसेच आणि नव्या माटाच्या बंडुका आहेत त्याच्याकड. अशीच गत राहिली तर ... ” कसे सांगावं झणून येसाजी रुकले. छातीवरून उतरलेले उपर्ये मनच्या पिळाने मुठीत चुसाळले गेले त्यांच्या.

“ तर काय होईल, बोला, येसाजी. ” महाराजांची गर्दन झटकन वर झाली. “ फिरंगी गांव लुटत नाहीत तुसीं ट्यामी ! किंरिस्तव क्षाला राजी नसलेल्या उम्हा गावची माणस चूड पेवचून जाळतात भर चौकात ! घरचा कर्ता माणूस मेला तर डोंबाच्या दृतीनं सकाराजांना करतात त्याची सारी मालमता. आडा-विहिरीत पावाचे उटे तुकडे टाकून, ते पाणी पिताच धर्म बुडला अशी भूमका उठवात. तस्थाताठचा पोरी बाटवून खिल्पुणी झणून नेतात आपल्या देवळात. पांढरे झांगे चढवून धर्मांच्या प्रसारासाठी भीम घारलात त्यांना दिवसभर आणि रात्री ... ” येसाजीनी मानच खाली टाकली. त्यांच्या पापण्या दहिवरल्या. उपरण्याची मूळ चाळवता-चाळवता गपकन थांबली.

कानी पडणोरे ते शब्द ऐकून छपती सेपैर झाले. जखमी वायात नुस्ते फेलच केर घेऊ लागले. पिंखांच्या करणीचा संताप, चौहोतकांनी औरंगान फेलेल्या दौलतीवरच्या, ठिकठिकाणाच्या कौंजांचा ताण, हबशी, गोरे यांची संधियात्पू, चाल, त्यांच्या भोसलाई मनात अनेक विचारांनी थेणन घातले.

“ - हीच गत राहिली तर पुसा फिरंगाण किरिस्ताव होईल महाराज. जमेल तरी माणसं पिरंगाण सोइून कावाच, बेळाच, वायाटात परांदा होताहेत. तापू आहेत ती जीव मुठीत धरून हड्डवडलीत. ” डोळ्यांतल्या पाण्याचे थेंब खळकन ओघलेले येसाजीच्या उपरण्याचव.

परंपरीभर पसरता भंडारा, जांदेलेच्या मानकरी भुत्याने एकवदून घ्यावा तसे, काही एक विचाराने छपतीनी आपले मन एकवदून घेतले.

अकबराचा करिना महाराजांच्या कानांवर घालण्यासाठी कळी बुलेला भेटीस आले. राजांनी विचारलेल्या कंठव्याच्या बाबीला अकबराने बेमुर्खतेहोर जाव दिला होता - “ हम शहेन्शाह है. जी वाहे करो ! ” ते उत्तर ऐकून, त्याच्या दिमतीला दिला घोडा आणि पावलेले क्षेत्रपतीनी तकळाळ काढून घेतला होता. त्याला दिली जाणारी पेशाचीची रकमही बंद केली होती. त्यामुळे खफा झाला अकबर आपल्या डेन्याना बाळ लावून तळ उठवीत गोळ्याच्या रोखाने जाण्यासाठी बांबा येण्ये पोहेनवला होता.

राजांनी कुम्क आणि पेशाची काढून घेतल्याने पुरत्या नाराज झाल्या अब्दबराचा पुढच्या मनसुभा सांगताना कुलेश म्हणाले, “ मुनते हैं, शहजादा किंरण गया है ! ” राजे विचारात झाले. त्याना मिळेल तेवढा शहजादा वायाच्या होता. हातचा जाऊ घायचा नव्हता.

“ बुलेला, बच्या बाळाळ्यान घ्यान ठेवा शहजादाच्या हालचालीवर. तो फिरंग्यास सापील होता कामा नये. प्रसंग त्यासच वापरा फिरंग्याच्या बाबीनं. ” राजांचा बेत मर्नी रुजवीत बुलेश गेले. कानी पडलेल्या फिरंगाणाच्या काळीजोवेपी खबेने बैचैन शाळेले छपती रायजी-अंताचीसह आधारी. मर्नोन्याच्या रोखाने निघाले. दस्तर, सिंहासन-सदर, खासे महाल इथे खांशाना शोधून शेवटी बुद्ध खंडोजीच मनोरा चवहून आले. त्याना बघताच महाराजांनी मनचा हेत बोलता केला.

“ चिटणीस, चेऊलतफैल्या मुंदेदारास लिहा. फिरंग्याचा कोटास घेर याका. ” “ जी. ” कानी आल्या बाबी राजांसमोर ठेवण्याची खंडोजी घोटाळले.

“ बोला. ” राजांनी त्यांची अडचन हेली.

“ स्वामी, दयावार भूमच्या ठारायाला बाबीस गलवते आणि शोभावर गुबे उतरलेला. ”

ते ऐकून महाराज निर्णय देत म्हणाले, “आपली शंभरावर गळवतं त्या तर्फक्का सद, नाखुन्यासह तथार टेकावला सांगा दर्शनारंगांना. पुण्याला दापांजी खुनधनं राजाड, पुंशर, शिवापूला चढाईची नवी संचणी जम्यत करायला हारकरा घा, खंडोजी !”

“जी. औरंगाबादेहून औरंगाचा हेजिब शेषव महंमद पणजीला फिरंगी विजईला लूळू शाळा आहे. त्यानं आपल्या दौलतीच्या खिलाफ फिरंगांनी उमे राहावे अशी गळघावारी. आणणाला दिला जाणारा आताशी कारखांचांचा वस्त्रभाव घेऊन येणारी जहाजे दर्यातून सोइ नयेत असा खोडा टाकला. आहे” खंडोजीनी औरंगाचा तिकाचा चालीचा माळा दिला.

“खंडोजी, माळबेहे भागात इलशाहीचा मियाखान, सम्यदखान, हसनखान असा तालेखारीचा लढाऊ सदाव उसता ठाण होऊन आहे. त्याना या वकाला जोड देष्यास लिहा. केवळ मराठीच. नाही, दख्खनेतल्या अवघ्या शाहा आज ना उघा औरंग पटव धणार हे जाणून असावे, असे साफ कळवा त्यांना. आणि ...” खंडोजीना कुडीभर निवृत क्षेत्रांन राजे झणाले, “मोरुका मोहिमेचा बेत आमच्या मनी आहे. तुम्हास घ्यावे म्हणतो संगती आम्ही. तयारीने असा.” खंडोजी, आणि महाराज.मनोरा उत्तर लगाले. दोयंगाच्या मनी दोन टोकांनं विचार होते.

याच वेळी पणजीच्या किल्ल्यात फिरंगी विजईला शहजादा अकांबर भेटला होता. ताला मदत देणावेही फिरंगांनी कळवू केले होते. ही मदत होती मळेकला जाण्यासाठी लगाणी लंब चालीच्या जहाजांची ! पण —

औरंगाचा शेष महमद भेटताच विजाईने तीही चाल पालटली. मदत रोखली ! अकांबर अडकून फडला. बांधाला ठाण झाला.

आता कडाक्याच्या थंडीने जोर धमला. पुणा रायगड धुक्याच्या दाट गोधडीखाली उत्तरात्रीपासूनच झाकाळून जाऊ लगाला. अशाच एका थंडीच्या दिवशी ग्रजांचा निरेप देऊन रायगडाहून निघालेले येसांजी गंभीर पणजीला फिरंगाच्या दरबारात प्रवेशले. फिरंगी विजाई कोंद - दि - आलवोर हा पेतुंजी वाणाचा गरम कोट घालून, उट, लाकडी बैठकीवर बसला होता. त्वाचे फिरंगी दरबारही छोट्या लाकडी बैठकीवर बसले होते. येसांजीनी दुग्धाचा शेणवीच्या मध्यस्थीने विजईला गोखठोक सवाल केला, “फिरंगी मोगालंशी संगमत करून चालवतात हे कसे ?”

वर फिरंगाणात चौल, तारापू भागात देन भुईकोट ग्रजांनी कळज केल्याचे पाठल्य देत येसांजीनी विचारले, “औरंगजेबाचा मोगाली हेजिच शेषव महमद याच्याशी फिरंगी दरबारची बोलणी चालली ती कमली ? मोगाली जहाजे दर्यामार्गे ये - जा करतात त्यास हा दरबार परवानगी देतो कसा ?”

दुम्भाव्याने येसांजीचे प्रश्न कानी घालवताच विजाई विघडला ! त्याने आपल्या दरबाराची चाल न संगता उलटाच सवाल .केला की येसांजी गंभीरांच्याकडे ग्रजांची ओळखप्रे आहेत काय ?

ती ‘नाहीत’ हे एकताच, त्याने येसांजी गंभीरांना चक्र बोहेचा रस्ता दाखवला. येसांजीनी त्या अपमानासद बाबीचा हालकारा रायाई धाडला.

येसांजी गंभीरांची झाली मानहानी ऐकून, “फिरंगांची जहाजे दिसतील तेचे घर टाकून कळज करा,” असा हुक्म आपल्या व अरबांच्या जोड आरमारला ग्रजांनी दिला. कवी कुलेश्याही आता टिट्वाळ्याच्या कुमकेला चार हजार धरककळाच्या पाठळाने उतरले होते. त्यांची आणि इज्जतखान व रजपूत पचासिंह यांच्या जोड सैन्याशी चक्रमक उडाली होती. काही झाले तरी कल्याण-भिंवंडीचा भाग औरंगाच्या धशात पडू द्यायचा नाही याचा हंबीराव, निळोपंतांनी विडाच उचलला होता. रामसेजचा औरंगाचा विवट घेर तर चाललाच होता.

या वेळी महाराजांच्या मानात फिरत होता फिरंगी ! कुले विमट टेकून नाक दाबावे फिरंगी तोड खोलेल याचाच विचार करत ते खासेवाङ्कात फेर घेत होते. त्यांच्या भेटीला सुनीस रामचंद्रपत होती खलिता घेऊन आले. तो फिरंगी दरबारचा पणजीहून आलेला खलिता होता.

दिवाज, तपशील देऊन रामचंद्रपत विजाईचा खलिता वाचू लागेले -

“तुमच्या दरबारने केळेली आपाची जहाजे अद्याप सोडली नाहीत. ‘आपाच्या’ फिराणात तुमच्या कोजांनी जातल्या गावांची तुकसानभायाई दिली नाही. तुमच्या विकलांकडे दरबारावे ओळखण्या नाही. अशा परिस्थितीत तुमच्याशी मैत्री राखणे अशक्यच आहे ! सुखुदाखाचा काय असेल तो निर्णय तातडीने घेऊन कळवावा. नाहीत मोगल बादशाहाशी मैत्रीचा मुळूख करणेचा निर्णय या दरबाराला घ्यावा लागेल !”

तो दरबारी रिवाजाचा खलिता नक्हताच. ती फिरंगी विजाईची माझी दरबाराला दिलेला शुपी तराटणीच होती !

“नाहीत” ह्या शब्दापासूनच महाराजांच्या कपाळीचे दुबोटी शिवांगंध थडथड्ह लागेल. “पंत, जाबुद्दा देऊ काका या खलित्याचा ! जो असेल तो सा ३ फू दूबूच फिरायास.” महाराजांनीही निवाढाच संगितला.

“- पण एवढा औरंग तोडावर पसरला असलाना या केली ?” रामचंद्रपताना बोलून्याशिवाय राहवले नाही.

“केलाय त्याचाही विचार आम्ही पंत. हा मैत्रीच्या सुखुदाखाचा खलिता नाहीच. फिरंगी औरंगाचीच जोड देणार. त्यास मिळ्यापूर्वीच त्याला तोडला पाहिजे. नाहीत

अजब फिरणात हैस पालणा पिंडी उद्या भवतीचा मुलूख आणि पुरा तळकोकण
कुरतहून खाईल. आम्ही गृह मैत्रीचा सुलुजान गाफकील.

“ जी ” एवंचंद्रंतंचीही मती गुण क्वाबी असाच तिळेबाज होता तो खलिता.

“ पंत, चांगोर्जीना सांगा आही आजच गड उतरणार आहेत, गांगोली जवळ
करण्यासाठी. ”

“ गंगोली ? ” विचारावेसे वाटले पंताना पण लांगी आवधले.

चांगोर्जीना राजांच्या जास्त्याची सिद्धता केली. गड उतरून, पाचाड्या पावलोक
दिमतीला घेऊन राजे पादशाहपूर्ण्या पिलिल्या मुक्कामाचर आले. वेढ रात्रीची होती.

प्रलहादपंतांबरोबर आलेला देणीकरांचा मुंईच्या वकील पंतीच्या मार्गावर होता.
त्याचा ‘मुक्कामही पादशाहपूर्ण्याच होता. तो इंजन वकील हेरी स्थिर रात्रीचाच
महाराजांच्या भेटीस आला. त्याबरोबर दुमाचा राम शेणवीही होती.

शेणवीची म्हणाला, “ टोपीकर दरबारास प्रलहादपंताच्या मुंई भेटीत झाल्या कराराची
एकतर मजलेच्या मुक्कामाच, भलत्या अवेळी आणि टोपीकरांना आल्या
विकलांगेवर उत्तम शोणवीत म्हणून भेटणाऱ्या शेणवीच्या राजाना संतापन्च आला.

ते म्हणाले, “ शेण ५ वी, करापत्रे काय उडून जोणार आहेत आम्हासोबत ? टोपीकर
दरबार तर तिवाजात जाणता म्हणून भेटणाऱ्या कसा आला हा बळील भलत्या जागी, अशा
अवेळी तुम्हास घेऊन ? ”

शेणवीचे पाथच लटलू लागले. चावरत क्षेत्री तो सफाईचे म्हणून बोलला,
“ आम्हीच आणला त्यास. कसरू मफ असाचा. तो जाईल. आम्ही गृह मारे, महाराज
म्हणतील तेहा भेद. ”

“ काही जरुरी नाही तुम्हीसुद्धा राहण्याची मार्ग ! मिळें ते मिळतील करापत्राचे
कागद पायाडी-दस्तगारून प्रलहादपंताच्या हस्ते. या तुम्ही. ” महाराजांनी शेणव्याचे
शेषूच तोडले.

संपांती आलेच्या प्रलहादपंतांशी राजांची पुढच्या हालूचालीची, बाड्याच्या सदेवर
आले. तांच्याबरोबर दोन हजार घोडालोक आणि दोनशे पावलोक होता. त्यांच्या
राहुल्या गांगोलीत पडलचा. उक्कासी झाली त्या देक्की राजे येणवाईना भेटण्यासाठी मारे
आले होते गांगोलीत.

पादशाहपूर्हून रात्रीच कूच करून कल्याणजवळच्या मडागडीमार्गे राजे गांगोलीला
आले. तांच्याबरोबर दोन हजार घोडालोक आणि दोनशे पावलोक खबरगिर
फिरंग्यांच्या चौल-तारपूर भागात फेण्यास लिहा. मिळेल ती खबर उचलून टाकोटाक
आम्हास पावती करावला कळवा. ”

“ जी. एक संतोषाची खबर आली आहे. बीड भागात आपल्या फौजेनं
आदिलशाहीचा किल्ले धारूर कळवे केला आहे. ” प्रलहादपंत म्हणाले.

किल्ले थारूर ! याच किल्लावर मिर्जारेवेने नेताजी पालकरकांकास कैद करून
ठेवले होते, आम्ही आबासाहेबासह आन्यातून सहीसलामत सुटले त्याने संतापून
गेलेच्या औरंगेने कैदी कांगांमा निल्यावाहेर काहून, जखवडबंद करून, उटाऱ्या पाठीवर
लादून पाठवावे असा मिर्जा राजास हुक्म केला आणि चांदणीचौकात पोचताच त्यांची
भरचौकात सुक्रत केली. नेताजी पालकरांच्या आठवणीने राजे कात्र झाले. सामाधान
एवढेव की तो किल्ले धारूर आता स्वराज्यात आला.

जसा पन्हाळा तसेच गांगोली गाव राजांच्या आठवणीच्या गाठीचे होते. इथन्या
नदीला एक घेराचा लोह होता. त्यात, आलेच कधी तर खाशे, होडकी टाकून पाणपेक्ष
घेता याचा असी सोय गांगोलीच्या मुभेदराने केली होती.

दोन दिवस शाले आणि मनत औरंग, पिंगां, सिद्धी, टोपीकर यांच्या आधाड्याच
आयाड्या पिलत असलेले राजे प्रलहादपंताना म्हणाले, “ चला न्यायाधीश, पाणपेक्ष टाकू
मिळूनच. ”

गांगोलीच्या मुभेदराने खांशोसाठी, दोरखंडाने खुंडांना आवळलेली होडकी खुली
करून पिल केली. महाराज अणि न्यायाधीश होड्यांत बसले. सोबतीला दहा बागा
धारकरीही बसले. राजकाणांच्या नाना बाबीवर चर्चा सुक झाली. होडकी ठोहात संच
फेर घेऊ लागली. मधूनच वल्हांचा ‘चुक्क - चुक्क’ असा आवाज उठत होता. यात
हाका मिशळवत ठोळकाठावरकरून शुद्ध महाराजांना कुणीतीरी सादवीत होते !

“ सा ५ हेब, सरका ५५, महारा ५ ज ” कोणीतीरी पोटतिडिकेने, हात उचावून साद
घालीत होते. महाराजांसह सर्व अश्वयानि घोटाक्यात पडले होते. महाराजांचा हातहशाया
पकडत होडका ससरात काठाकडे आल्या. महाराज झुऱ्यातर झाले. काठाकरनी, भगवी
कफनीधयारी असामी थेट महाराजांसमोर लोटांण घालून ऐकणाऱ्यांचे काळीज पिळवदून
टाकेल असे गलबदून टाकणारे, घोपट बोलीरी –

“ साहेब थोर, सर्वज शाळार्थाचा अर्थ स्वतः जाणतात. पंडितांचा निशा होय ऐसा
निवाडा करतात. माझा इळाचा बाबीचे पारिषद्य का होत नाही ? ” तो होता चिपळूचा
कुण्ठाजीपंत ! रायाड्यावर उपेषण घरलेला !

“ सुगा झावाचा. एकांती आहोत आम्ही इं. बोला – साफ साफ बोला काय सल
आहे तुमचा ? पारिषद्य करु आम्ही त्याचे. ”

कुण्ठाजीपंताने आपले चिपळूचे देशभुलकर्ण, खांशोच्या मसलती बैतकीचे
असल्याचा फायदा घेऊन राहुजी सोमानाशनी कसे गिळकृत केले याची कलमक्था
सांगितली. ती शांतपणे ऐकून घेतल्यावर महाराजांनी न्यायाधीशांना नजर दिली.

“ महाराज, कुण्ठाजी म्हणतो ते सही आहे. थोरल्या महाराजांनी सुद्धा एकाचा

वतनछेद कर्तृत दुसऱ्यास कथी दिला नहीं। राहुर्जीच्या गैरमेळाने, आपला अपमज्ज करून दिल्यान हे झाले आहे.” न्यायाधीश तपशील देत म्हणाले.

“ न्यायाधीश, तुम्ही, रामचंद्रपंत, कुलेश असे बसून मजालस भावा. कृष्णाजीपंताचे देशकुलकर्णी त्यांचे त्यास मिळेल असं राजपत्र सिद्ध करा. आणि ... आणि राहुर्जीना कळवा – तुम्ही आवासाहेबापासून सेवत असता असा मनाचा हलका भाव कैसा दाखविला ? विनबोधाट वतन कृष्णाजीपंतास सुरुद्द करा !”

महाराजांनी डोहाकठीच दिल्या निवाडऱ्याने मन भरून पावले कृष्णाजीचे.

औरंगाबादेच्या आपल्या शाही महालात औरंगजेब बेवैन फेळ्या घेत होता. गमरेच, कल्याण-भिंडी, कोलहासू-पहाड्या फार्डी मुळखात त्याने फेलकलेल्या चैफेस फळ्यांवरून त्याच्या मनाजोगी एकही खबर येत नव्हती ! त्याचा स्वभाव आता विडचिडा आणि संशयखेवर शाल होता. त्याचे रणमस्त, बाहदू, माझू, शाबदी, ईज्ज, ईज्जत असे पसरिसावर मातव्यर खान जागाजागी प्रवंड तळ टावून बसले होते. आजम, कामबक्ष असे शहजादे, मुईजुद्दीनसाठेवे नातु त्याने या पहाडी मुख्यभर पेले होते. एकही ताबकार त्याला तसली देईल अशी कामकाढीची खबर काही पाठवत नव्हता. प्रत्येकजण नव्या कुमकेंद्री, तोफांची, घोडे-उंटांची, यसदेवी तुसती पाणी करीत होता ! नाही म्हणायला त्याच्या रुहुलाडानाने सुरुद्द केलेली जोखीम, त्याच्या इच्छेभाहेर फेते केली होती. फितवेखोरीची ! गाजांची उड्ड समोर बांधून, घाण्याचे बैल लाकडी लोटेभोवती फिरते टेवाकेवत तसे रुहुलाने जागजागचे प्रारंभी सरदर स्वराज्यापासून तोइन सलतनतीभवती फिरते केले होते.

फेळ्या घेण्या औरंगजेबाच्या कदमा-कदमाबरोबर, खाटकाचा पाळीव बोका पायात घोटाळत, घोटाळत पिरावा तसा वजी. असदखान – “ जी – आका अली, जो हुवम हजारपन्हा, बिलकूल दुरुस्त हवतत ” म्हणत फित होता. कमनिच कमनि घेतलेले उडुड्यार, सांडणीस्वार, आसूट औरंगजेबात्या केशीतून बाहेर पडत होते.

महारुद्यांनी आता कहार माडला होता. ते जालना, नार, पेडगाव, बन्हाड, खानदेश, सोलापूर या वादशाहाच्या खास फोजेबद ठाण्यांपर्यंत थेट घडका देत होते. इकडे तारपूरवर तर कोटबद्द फिरंयांची पाचावर धारणा बसली. खास गरेच एक हजार घोडा आणि दोनशे पावलेकानिशी गांगोलीहून तारपूरवर उतरले ! संतारी प्रलहादपंत होते. फिरंयांना धडक भरविणारा “ हर हर म्हा ५ द्येव ” चा रणघोष उठला. दमण, वर्सई भागात पूर्वीच पेरलेल्या कुमकी शिंबंदा राजांना मिळाल्या. पुं तारपूर दिवसाडवऱ्या लुटीवर आणि जाळवावर पडके. फिरंयांकडचे कानांडी आणि फिरंगी सैनिक जीव बचावण्यामाटी रानोपाळ पढू लागले. बन्हणासू, औरंगजेबेकडे मोगांची शाली तीव गत तारापूरच्या फिरंयांची शाली.

राजांच्या विजवी फौजेतील तुकड्या दमण वरसीतर्फेच्या असेहीम, डहाणू सैवाना, अशा गाबांवर उतरल्या. ती गावेही लुटली - जाळली गेली.

तारापूरच्या माळावर पडल्या हेच्यात राजे आणि प्रलहादपंत फिरंयांच्या, औरंगजेबाच्या मूळ गिर्दून बसल्या आदिल व कुरुक्षाही दबावरच्या चालींची चर्चा करीत होते. ती तोडत वर्दीदर डेच्यात आला आणि म्हणाला, “ दमणचे ही शिवदेव भेटीला आल्यात. संगती एक काढण्या घातलेला, पांडुचा ढाळाच्याचा कैदी हाय.” राजांनी इचाजांती हात उठविला. हरी शिवदेव काढणीबद्द कैद्याला पाठीरी घेऊन डेच्यात आले. तो एक फिरंगी पांडी होता.

रिवाज देत ही शिवदेव म्हणाले, “ लुटीची वस्त असती तर गोणीत भसून धाडली असती गडाच्या जामावरीत, पण या कुमकामी डाळेवालाचांच काय करावे ? आजा व्हावी महाराज.” पांढाला अंगभर न्याहाळत महाराज लसल्या बैठकीवरून उतरले. कैदी पांढासमर आले, तो राणे लालबुंद आणि किरमिजी लाढीच पांडी कुठल्या तरी चमत्कारिक बोलीत काहीतीरी बोलला. आकाशाकडे होळे नेत उजवा तल्हात त्याने कपाळ व डावा, उजवा खांदा यांना भिटवला. त्याचे होळे भयकातर झाल्याचे साफ दिसून शेत होते. अंगचा सफेद डाला. ललटत होता. त्याच्या समोर उमे गहून त्याच्या निळ्या-याच्या डोळ्यांत आपली नजर खुपसलेल्या महाराजांच्या मनात येताजी गंभीरांनी कानी घातलेल्या तब्बिंगराणाच्या हलाईनीचे बोल तर शुभत होतेच. पण तो पार्दी बघतोना, कक्षी कोण जाणे राजांना समर्थांची याद शाळी.

“ कासभारी - कार्यी लावावे –

मारील अपराध क्षमावे.

चढली वाढती कीर्ति - पावाल येणे ॥

सकळ लोक एक करावे.

गनिमा निपदून काढावे ॥”

राजे पांढाकडे बघतच गहिले. तो थरथर कापतच होता. राजांबद्द बोच काहीबाही ऐकून होता तो. त्याला वाटले आपली गर्दन उडवून कल्लच होणार आता !

पांढापासून वळते होत पुळा. बैठक घेत ते शेजारीच उऱ्या असलेल्या प्रलहादपंताना म्हणाले, “ काय करावे या किरिस्ताव पांढाचं याचार्याच ? ”

“ जी, सोहून थावं त्यास. तो काही लडाक असामी नाही.” प्रलहादपंतानी निवाडा देत आपला अंदाज सांगताना पुढे म्हटले – “ शिवाय आपले येसाजी गंभीर फिरंयांच्या दबावारी हेजिवी करताहेत. यास काही बरवाईट केलं तर त्याचा तोशीम दिल्याशिवाय राहायचा नाही तो सबार.”

महाराज विचारगत थाले। “अगोदर मातात ती मनं आणि मा मरतात ती मणसं। असलें हस्तक मातात ती आपच्या मावळभृणसांची मनव. यास सोडवं ? कदापि नाही ! मारावं ते सज्जकरणास लागी नाही.”

हीरी शिवदंबकडे बघत महाराजांनी निवाडा दिला. “यास असाच रायगडी धाडा, हरिजी. कोठीचंद ठेवण्यास कल्हवा. याची ही गत ऐकून फिरंगी दबाव काय करतो ते दिसेल. ते भैरीचा सुलूख करा म्हणतो ते होंगी की मनवं तेही उघड होईल !”

रायगडी आलेले महाराज देन गेझी बाबीचा विचार करीत होते. शिवेखाना, अंवरखाना, दप्तर, सिहासनसदर कोठेही ते असले तरी त्या बाबी सावलीगत त्यांचा पाठलगा करीत. एक बाब होती, वेळवण मुकामी खुनाथपंत हणमंते यांचा काळ आळाच्याची. मोरुया उमेदीने कर्नाटकातूस आल्या पतांना मुजमूरी जोवीस महाराजांनी दिली होती. खुनाथपंत ! शिवाडी मुकामी त्यांच्याशी झाल्या भेटीच्या आठवणी राजमनात सरख्या फिरत होत्या. केवढी निडर असामी खुनाथपंत !

शेवटी अपालयाच मनाचा कौल घेऊन राजांनी मुजमूरीच्या सेवेची जोखीम खुनाथपंताचे विरुद्धीव नारायण खुनाथ यांच्या सुपूर्दे केली.

दुसरी गंधी बाब होती येसाजी गंधीर यांना पणजीत पिण्यांनी कैद केल्याची. ती कानी पडताच राजे समजून गेले की खिरंगी दबावरची चाल काय आहे. तो दबाव आता औरंगच्या गळ्यात पडणार हे शाबीत थाले होते.

अद्याप राजक्षणतील शिक्काचा मुरुगा, अंवरचा राजा. रामसिंग म्हणावी तशी साथ काही राजाना देत नक्हता. खंडोजना बोलावून घेऊन राजांनी रामसिंगला दुसरा दीर्घ मार्गिक खुलित लिहायचा मजकूर सांगितला.

“फिरंगी ! फिरंगी !” या मनच्या भिंगिवरच राजे जामदारखाना, आताशी कोठार, पाचाडणा या ठिकाणाना सारख्या भेटी देत होते. येसूबाई, बाळ्यांजे, भवानीबाई यांच्याशी निवांत बोलायलाही उसंत मिळत नक्हती त्यांना.

असेच पाचाडपोगची जानावोरे नजेवरखाली घालत ते पेशवे, खंडोजी, रायाजी-अंताजी जानावर अंवरचा भोवरा उठवून, कान पळकावून साथ देत होते.

“खंडोजी, अंवरचा रामसिंग नाही साथ देत, आपली म्हणावी ती माणसं नाही पण जानावर किती लोलोगा साथ देतात.” महाराज काही कडाने म्हणाले.

“जी, जानावरची नजर समोर असते... माणसाची चोकेर कितरे ! कुणिकडे स्थिरवेळ सांगता येत नाही !” खंडोजी रांगडे लोलते.

राजांचे आपल्याकडे ध्यान जावे म्हणून एक खबरगिरी लगावानीने पागेच्या दरवाज्यात मुसला. राजाना तुहार देत न रहवून तिशूनच, अदबीने म्हणला— “चांगभळ धनी ५, ५

कल्याण-भिंबिंडीचा गनिमतळ उठला ! औरंगाबादेच्या बांद्रला लाग्यात राणमस्त, बहादूर, रहुल्या ढीग समदं खान ! आपले रुपजी, सरलक्कर, मानाजी धाटा-पांदीत भिळळ तिंथं छापं मारत्याहेत त्येच्याव.

राजंभवतीच्या साळव्या माणसाचे चेहेरे उजळ थाले. “जादबू !” म्हणत राजांनी छातीवरच्या माळेला हात भिडकून थाणेक होइले. मिटले, रुचा हेताने ते तारापू-दमण भागत गेले होते तो आता हाती थेणा बेणा होता. पण चाल काय असावी औरंगाची फौजकळी म्हणे घेयात ? राजे विचारगत झाले.

ज्या मुरादीने औरंगासे कल्याण-भिंबिंडी पटात घेण्यासाठी जांज्या पाळाडले हेते ती पुरी शाळी नक्हती. सगळी कोकणपटी मुंबईचा टोपीकर, पणजीचा फिरणी आणि जीजिच्याचा हवशी यांच्याशी जोड घेत घशात घालायची. राजांचा दर्यापांचित ताब्यात घ्यायचा. मा दर्या आणि माती यांची विमट फौजीबळाने आवळायची. काफर, दगाबांजे, सेवाच्या पाहाडी मुळुखाचं धूपदान करून ल्याच्या पाक सुवासात नमाज

काळ्याण भिंबिंडीहून नामेश शेत परतणाऱ्या राणमस्त, बहादूर यांची आता तो खाल काढणार होता. एकट्या बक्की रुल्लाखानाला मात्र जडावाचा खंजीर आणि घोडा बखून सर्फराज करणार होता. काण कामगिरीच केली होती व्याने तशी मोलाजी. भवानीच्या माळेली एक एक कवडी उच्चलून औरंगच्या तसबीहच्या माळेल गुळशाची, फिलेवेवर फोडण्याची !

कल्याण भिंबिंडीहून नामेश शेत परतणाऱ्या राणमस्त, बहादूर यांची आता तो खाल काढणार होता. एकट्या बक्की रुल्लाखानाला मात्र जडावाचा खंजीर आणि घोडा बखून चिकाटीने घेर झुळवीतच हेता. तब्बकोकणवरच्या औरंगाचा फौजितांग कमी झाला याच संधीचा फायदा घ्यायचा ठरविले राजे एडल्या पावसात येसूबाईचा निरोप आणि थोरल्या आळेच्या व आबासाहेबाच्या समाझीचे दर्शन घेऊन महाव्याधीने राजपूरक उतरले. आठ हजारोचे घोडदळ होते त्यांच्यासंगती.

चैकल उर्फ ऐवडङ्याचे रायो विश्वनाथ, दमणचे हरी शिवदेव, दाशोळचे वेंकाजी निमदेव यांना तातडीचे हाळारे रायाडाहूनच घेले होते.

धर्मसप्तात्या पावसात तब्बकोकणच्या मदर्त्यांची खाशा डेचात खलबती बैठक बसली. मानकन्यांना मनसुन्ना खुला करीत राजे म्हणाले, “गनिन कल्याण भिंबिंडीवरून उठला. आता त्यांच पाठलळ घेत उचल खाणा-न्या पिसऱ्यास धडा देण आहे ! खुद आम्ही जाणार अहेल चालून रेडल्याच्याव, तुम्ही बुलुखाचे ते आपआपल्या ठाण्याकर सावध राहून रसद-शिवंदीची प्रसंगी कुमक कण्यास सिद्ध असाव. रायो विश्वनाथ, तुम्ही रेवदडा प्रांतीचे. मुलुखाचा काही तपशील ?” राजांनी बेत खुला करीत रायेना विचारले.

“ जी. मिंस्ट्रिंग्स्चा कोटपस दोम कर्फॉसिस म्हणून सालार आहे. दिसतीला तोफखाना आहे त्याचा पडवाचा लागी पडवाचा नाही त्याच्या तो. बळ धरून वेळेसच घेर टाकला पाहिजे.” राजाच्या मनसुभ्याला राघो विश्वानाथांनी दुंजेरा दिला.

‘स्वारी रेवंडक्यावर’ खल होकून सर्वांना निरोपाचे विडे देखवात आले. पावसाची मावळी फोजा वरप्रशंगात पुसल्या. रेवंडक्यावर थोड्यांचा तोड फोडले, रेवंडक्याचे मेरी चर्च, किल्ला आणि फिरंगी घटायाघारद्यात आराम घेत गाहिले. भल्या पहाटेच, पडल्या पावसाने कातवलेले फिरंगी पहारे बरलत असताना, संभाजीराजोंनी तलवारीचे टोक रोखून मावळ्यांना रेवंडक्यावर्थी पोचवत होते.

राजभर आधाठ काटल्यात पाऊस कोसळत राहिला. रेवंडक्याचे थकले-भागाले फिरंगी घटायाघारद्यात आराम घेत गाहिले. भल्या पहाटेच, पडल्या पावसाने कातवलेले फिरंगी पहारे बरलत असताना, संभाजीराजोंनी तलवारीचे टोक रोखून मावळ्यांना रेवंडक्यावर्थी पोचवत होते. “हर ह ५ र महादेव !” श्रावणी पहाट थरकून गेली. मावळी फोज तुदून पडली.

तीन आधाड्यांनी एकाच पहाटेला तोड फोडले, रेवंडक्याचे मेरी चर्च, किल्ला आणि पावसाळी ठागावला दिवस चढत होता. तिन्ही मारगिरिच्या जागावर मावळेचे शिंडा पावसाळी ठागावला दिवस चढत होता. तिन्ही फोम्पो गोम्स याने तर कानडी होफर्जन्नाना कावत, तोफोले ईरुत, दापडबाणाचा मारा वेळत, इसरीने लढत होते. तिन्ही फिरंगी ठाण्यांनी मावळ्यांची हाय खालरली. पावसापुळे, तोफबाणांच्या मांच्याने मावळ्यांनाही म्हणवे. तसे यश नव्हते. हा किल्ला पडला तर बेंगुली, दाखोळ, नागोळणे, रेवंडा अशी दरयसाखळी बाध्यून मुंबईकर गोऱ्यांशी प्रवलंहपतांनी केल्या मैत्रीच्या तहाची जोड घेत राजांना माराठी आगमर बळकट करायचे होते. अखांच्या मदतीने चालेल्या फिरंगीमोगळांचा कायादेस्ताना तोडायचा होता.

रेवंडा पाड्यासाठी देवबाज धारकक्यांनी किल्ल्यांच्या तटाला, पाऊसमारा अगावर घेत शिड्या भिडविल्या. फिरंगी दोम परंसीसने तटावरून दाढ, बाण बरसवायला सुरवात केली. खुद दोम हाती बंदूक घेऊन दोरबाजांवर बार टाकू लागला. पूर्वी जसा पन्हाळ्याला आखासाहेबांना घेतात कोडत सिद्धी जौहराने घेप आवळला होता तसाच आता दोम फरंसीसला कोडत राजांनी घेप आवळला. त्या खवरीने जगा झालेला ठाणजीचा विजर्ह कोंद-दि-आलच्योर मग ऐचात पडला. त्याने याकुतखानाला व हबशी खेतरला मदतीचा खलिता दर्यामार्ग सुरतला धाडला.

राजे रोज घेरावर घोडाफर टाकलत होते. शिड्यांवरून कोसळलेल्या दाढ, बाणांनी जाया झालेल्या धारकक्यांना धीर देत होते. फिजत, पावसाळी सांजा पाठीवर घेत फलत होते. अशाच एका संजेला सुभेदर राघो विश्वानाथ त्यांच्या भेटीला डेण्यात आले. निजल्या आवाजात म्हणाले, “कोलहापू - पन्हाळा प्रात नेटां अबादान राखून तासणरे डरी जनाईनं पत हणमंते गेल्याची खबर आहे स्वामी !”

राघो विश्वानाथ अपल्या स्वार्मीच्या चर्यवरची घालेले बघूत पुढवे कसे बोलावे याच विचारात पडले. मन बांधून शेवटी म्हणालेच, “ शोलत्या स्वार्मीपूरू मुशीच्या चाकरीत असलेला काझी हैदर औराचावादेत गियाला मिळालय. बादशाहनं त्याला दहा हजारांची बक्षिसी आणि देन हजार स्वारंगी मनवी दिलेय ! ”

काही संगावे झाले तर ते कोणस ? गांगेजी, कान्होजी पारवे झाले त्या समर्थी श्रीमर्द्दीना वाटले तसेच राजांना वाटले. स्वतःच स्वतःशी बराच विचार करून त्यांनी राघोना सांगितले, “ आजच यगाडी खलिताखार पाठवा, डोरी जनाईनपताचे पुन वासुदेवपंतम सुपूर्द करण्यास कळवा. ”

रेवंडक्यावर्था वेळाला तोड महिन्स झाला. दोम फरासीस चिवट सुज देत होता. राजे हटायला तथार नव्हते. कल्याण-भिंवडी, मलकापू, पहाळ्या, सोलापूर, रामसेन, कळाड, खानदेश, पर्याड चारी बांडेंनी खबरा यात होत्या. हंबीराव, केसो त्रिपल, नारुजी, संताजी जगताप, कुलेश, जागजगाचे लढाक म्होरके पावसातही आपआपली

सरत्या पावसाळ्यात तिही पट्यांचा शांतंज खेळीला पडला. औरागाबाद, पणजी सरत्या मुलामुद्दा राजकारणी मतलबासाठी कलमी सेवेवर घेतले होते ! खेळे होते मोगल, फिरंगी आणि मारठे.

ऐवंदङ्काहन् राजांना रायगडी प्रतिवेच लागले होते, कारण पणजीचा विजाई बाहेर तब्दिप्रशंसात चालून येण्यासाठी हत्यारे, सैन्यसंचनी यांची जय्यत तयारी करतो आहे अशी पक्की खबर होती. त्याला लढाऊ सामान पुरविणारी दोन गलवते पोर्टुगालहून, सात - दर्यापार होऊन पणजीला उतरली होती.

औरंगजेबाची कल्याण-भिकडीवरची पीछेहाट ही राजांनी केल्या अंदाजप्रमाणे हल होती.

बाहेर तुरळक पासरी कोसळत होत्या. खासेमहालात बोलावून घेतल्या निळोपंताना राजे म्हणाले, “पेशवे, विचोलीत राण झाल्या अकबरास कठवा की उम्ही आणि दुग्धादास मिळून कारवारात डंचांची भेट घ्या. डंचांची पडेल ती मदत शहजाहान्या बोटाच्या आकडीनं खेचली पाहिजे. त्यासाठी मराठाबाचा नजरणा पाठवा विचोलीस ... मात्र... मारू करूनक्याचिना पावसात आहे. तेब्बा – ” निळोपंतानी मोलाची बाबू पुढे घेतली.

“नाइलाजानं उमेदीन घातला घेर सोडून आलोत आम्ही फेवेवे. वरपिंगणावरच्या आमच्या घेर सुटवा म्हणून फिरंगी ताळकोकणावर दाव टाकणा आहे. प्रसंगी बेळगावाबरमारी रामचाटानं औरंगजेब त्याला कुमक करणार अशी खात्रीची खबर आहे. औरंगजेबाला – ‘दिल्लीतड्हाचा शहेनशहा’ म्हणवून घेणाऱ्या – अकबराला दस्त करायचं आहे. आणि त्याच मापानि आपल्या मुल्याजातही मुसायचं आहे.”

“फिरंगी - मोगांची जोड पडली तर पुरा तल आणि वर्कोकण गिळंकूत केल्याशिवाय औरंग राहणार नाही महाराज.” निळोपंत आपल्या स्वार्थांच्या मनातलेच बोलले.

“त्यासाठी आम्ही वरपिंगणात रेवंडऱ्याचा वेढा तुमच्या देवरेखाबाली देणार आहोत.”

“जशी आजा. आम्ही आऊ कुमकबंद होऊन रेवंडऱ्याकर.”

पेशवांशी ठरल्या मनसुव्याप्रमाणे महाराज त्यांना संगती घेऊन रायगड उतरले. आणि पडल्या पावसात आठ हजारंची फौज दिमतीला देऊन महाराजांनी निळोपंताना पाचाडपागेसमर निरोप दिला.

महाराजांनी अटकळ बांधली तसाच या वेळी औरंगाबादेतून आपल्या आबाजानांचा जागा, गुढ्ये टेकून चुकूत औरंगजेबाचा लाडका शहजाहादा शहाअलमही वाजतागाज्जत देशविहार पडला. त्याच्या दिमतीला तुक्रा, पठाण, मोराल, फिरू, मिळून पचेचालीस हजारांचे सेव्य होते ! त्यात तोफखानाचा दरोगा आतषखान होता. लुक्मुला, इखलास, जान निसर, सादत असे खान होते.

आणि पहाडी, डोंगरदऱ्याच्या मुलखाची शहाआलमला अचूक आणि इमानेइतबरे

माहिती पुरविण्यासाठी नागोजी माने नावाचा साताराफेक्चा, रहिमतपूर्वा, एक ‘माहिताग’ मराठा सरदारी होता. सुरतहून दर्यापारी पणजीला धान्य, शस्त्रे आणून ती त्याला पुणिली जाणार होती.

भेटीस आलेल्या शहजाहाला औरंगाने कानमंत्र दिला होता. “बांदा, विचोली, पणजी भागात फिरण्याच्या बागी अकबराला दिसेल तिथं कललच करावा !” भावाचा भावानेच काटा काढावा हे दोघांचाही ‘बाप’ शांत - खंडणे सांगत होता. तिही पद्धतांच्या शतरंज सुरु होता.

पाऊस उलाला. बेत साफ करणाऱ्या फिरण्याच्या हालचाली सुरु शाल्या. ते पणजीची माडवी खडी ओलांडून लगातची गावे रात्रीबाबी बेचिवारी करू लाले. केद माणसे सक्तीने बाटू लगाले. माणसे हवालादिल झाल्याच्या खबरा रोजाना रायगड चढू लगल्या. चौल भागात घेर टाकून बसल्या निळेपंतांच्या कानी त्या पडलाच फुण खेदंदा, दमण, कसई पडा त्यानी पदत्याली धाला. त्याने भेदलेले चार हजारांवर फिरंगी मुंबईच्या पंखांचाली आसन्याला गेले.

पणजीची धुसखेवे चाल पारखूनच बोलावून घेतलेले येसाजी कंक आणि फोंडाचे सुपेदार धमाजी नागानाथ महाराजांच्या भेटासाठी आले. येसार्जीच्या बांगवर त्याचा ऐन बांडा मुळा कृष्णांजी बघताच महाराजांना धमाजी जाधवांचीच आठवण झाली. कृष्णांजी मल्लखांबासारखा घोटीच आणि ताठ अंगकाठीचा सावळा गडी होता.

“कंककाका, फिरंगी आज ना उद्या फोंडाच्या कोटाकडे मुंबई माणण. तुम्ही, धमाजी आता फोंडाकडी नेटाक ठेवावी.” महाराज येसाजीना म्हणाले.

“बांदी कापदारी सोपवलिसा धमी. आम्हाकर हाय नव्य फोडा, काळजीच करू ना त्येची. हा पोराला तेवळ्यासाठनच आणलाय संगट.” उतार झाले तीरी खड्या बोलीचे येसाजी कृष्णांजीकडे हातरेख देत म्हणाले.

धमाजी नागानाथांना राजांनी समद, कुमक, फिरण्यांच्या लडाईचं तंत्र यांची तपशीलवार माहिती दिली. धमाजी, येसाजी, कृष्णांजी गळावर एक मुकाम टाकून फोंड्याकडे उतले. आपल्याच विचारात राजे हिरकणी मावीवरून दिसणारा, फरशीच्या आकाराचा सूर्योस्त बथपात हवले होते. डावे-उजवे मुधोजी, चांगोजी, खंडोजी उमे होते. कृष्णांजी काही बोलत नव्हते. एवढ्यात जोत्याजी केसमकर लालाला मावीवरूच आला. राजाना स्वतःत इबलेले पाहून सांगावे की नको या विचाराने घटमळला. काही तरी विचाराने महाराजच बळले. जोत्याजी आला भात्र सापेरा झाला.

“धमी, दिलेरखानाची खबर हाय ... ” तो चाचराता.

“जोत्याजी, नव नका काहू. आहासमार त्याचं.” महाराजांच्या मनात क्षणभरातच दिलेल्यांच्या गोटातले सालु सकले.

“ जी तो पालीच यायची न्हाई आता कुणावर ! दिलेनं आपल्या गोटार डिक्कणी खाऊन जीव दिला धनी !! ”

“ का ८ य जोत्याजी, काय म्हणलात ? ” आज पहिल्यानेच करा दिवसांनी राजांच्या उप्या देही काटा सरकला.

“ खरं हाय धनी – बादशान तेची समधा घ्सो लई खरड कोळी. म्हणला, ‘ तुम तेरा सालप है नमकहाप, फो यू नहीं की मुळुखमें ? ’ अन् बेझतीने बिघाडला खान तसाच आपल्या डेचात फातल आन [...] दिलेर ! रामराजांच्या मासाहेब ! गोदावरी ! मावळतीला जाणाच्या बिबाच्या तिकेनी फक्षणीत जबळजळीत विचारच विचार शंभुमगत फिरु लागले आणि मग बराच वेळ अनेक रुपांतला पठण दिलेर तेवढाच महाराजांच्या मनात रंगावत राहिला.

राजापुरात एकीकडून राजांनी फर्मन दिलेल्या शिंबंदा येऊन फिळत होत्या, दुसरीकडून फोडऱ्याचा घेरे फिरंगी बळकट करताहेत अशा खबारावर खबरा येत होत्या. आता राजापूर मार्टी फोजेचा जंगी तळच झाले होते. तोस हजारावर मावळा तिथे देवदाखल झाला होता. धर्मांजीना नागानाथ, हंवीराव, खडोली त्या तुम्हा तेकाची देवघिर बघत होते. धर्मांजीना बोलावृत्त घेते राजांनी कमवले, “ सुभेदर तुम्ही केंच्याच्या बखारीत जाऊन त्याच्या विजरहीनी भेट घ्या. त्याना साफ समज द्या. इथून फिंगंयास कोणाया वजेची कुमळक करण्याची आगांठीक त्यांनी करू नये. इथला आमचा तळभार वाढला आहे. तातडीच्या खर्चीसाठी दीड हजार पांगोडेही कर्ज म्हणून देण्याची माणी घाला त्यास. ” “ जी, कोंडा आता अधिक नहीं ता धाराच्या. आठ दिवस झाले. येसांनी कुमकेची वाट वधत नेटनं घेर द्युजविताहेत. ” धर्मांजी फोडऱ्याचे सुभेदर असल्याने त्यांनी चिंतेची बाब पुढे घेतली.

धर्मांजीना राजे काही बोलणार तोच डेच्याचाहे ‘ ठोऽ ५ ठोऽ ५ ’ अशी कुणी तीरी सरळ बोंब ठेकाल्याचा मोठा आवाज आला !

राजांनी धर्मांजीकडे चमकून बघितले. काही क्षणातच एका इसमाला दंडला धरून खडोजीच आत आले. त्याला पुढे घालत म्हणले, “ नायकवडी आहे हा कोंडा कोटाचा. काही फिर्याद आहे म्हणतो. मिन्या केल्या सांगत नाही. म्हणून शेवटी खाशासामनेच आणावा लागला. ” खडोजी वैतागलेले दिसत होते.

धर्मांजीनी आपल्या प्रतीक्या नायकवडीला ओळखले. त्याच्याजवळ जात त्याचा दंड खंडोजीच्या हातून सोडवून घेत म्हणाले, “ बोंब मारून फिर्याद करायचा हाच रिवाज आहे तळकोकणात चिणीस ! काही वेदव केली नाही त्यानं. ” महाराज नायकवडीच्या समेर आले. राजांच्या पायावर डोके डेवऱ्यासाठी तो आडवाच झाला. त्याला राजे म्हणाले, “ ऊठ. बोला. निडरपणे फिर्याद बोला तुमची. ”

“ माजी एकल्याची न्हाई ! ” धीर चेपलेला नायकवडी फिर्याद ठेवत म्हणाला, “ म्हलवाची हाय. कशापांनी धनी अडवून पडल्यात हते ? आपल्या फोंडा तर जाणारच पर भवीतीचा मुळुखवी जागण फिरायाच्या घशात. जे असंल त्ये आजव कराय पायजे. ”

“ आणि काही फिर्यादी ? ”

“ आज लई जोराची हालचाल शाललिया फिंगंयांची फोंड्याभवत्यान. आज रातीलाच घालील त्यो वर्माचा हमला कोटाचव. ”

“ खंडोजी, हंवीरामासाना बोलावृत्त ध्या. धर्मांजी, पाच हजारंचा निवडीचा घोडालोक तशार ठेवा. जमेल तेव्हे, पायवळ आताच कूच करा फोडामार्गान. आमही – खुद आमहीच जाऊ येसांजीच्या कुमकेला ! ” राजे निझीरी बोलले. आला नायकवडी समाधानाने डेच्याचाहेर पडला. आत आले खिद्यतार राजांच्या अंगी बख्तार, ढाल, हत्यार चढवू लागले.

याद फर्माविलेले हंवीराव आले. “ आमही फोंड्यांची कुमक करायला राजांमूर सोडतो आहेत सरलक्षक. तुम्ही आमची वर्दी मिळताच पुन्या जमावाने येऊन मिळा. फोंडाच नाही, शिंगणाच्च धारायचा आहे घेतल ! ” राजे त्यांना म्हणाले. “ आमही संगीच आले तर ... ” राजाना एकले पुढे सोडणे हंवीरावाच्या लिववर आले.

“ पुरा तळ हलायल वेळ लगेल. त्यासाठी तुम्ही पागे असा. ”

लहाऊ साज अंगावर धतलेले राजे बाहेर पडले. धर्मांजी, खंडोजी, हंवीराव यांना गाठीच्या फैजेवर ठेवून, त्यांनी सिद्ध आल्या ‘ चंद्रावताचर ’ मांड घेतली. जय भवा ५ नी ! त्यांनी हंवीरावासह सर्वांचा निरोप घेत टाच भरली. उधळत्या चंद्रावताच्या आयाडी खुलातेले चंद्री कडे उहात झमझूलाले !

विजर्ई आलवार आपल्या साथीदांगसह, भगवाड पडल्या फोंड्यात, निकाचा आवारी हमला करून शिंगणासाठी फोंडेची शिस्त मांडून त्याचाव होता. त्याचे वाजंवी फिरंगी पडधम घुमवीत फैजेला चेतना देव होते. चित्रविचित्र विलक्कान्या उठवित होते. तेटावरुन्न हवालदिल येसांजी - कुण्डांजी कंकक त्यांच्याकडे घरत आणल्या धारकच्याना धीर देत मगर फित होते. आता फोंडा होता खिवा-मरणाच्या ऐन योकावर. थोडा अवधी शाळा तर ...

एवड्यात उठल्या ! “ हा हा म्हा ५ देव ” या गानस्वरी मर्दान्या किलकान्या उठल्या. सरसरत येत्या धूलोतापूर फडफडत येणारा भावाव जीपटका येसांजी-कुण्डांजीना तटावरनं दिसला. पुणा फोंडा कोट तो बथताना चैतत्याने कसा सक्करून उला. एलतीरला त्याने साद हिली ‘ हर हर म्हा ५ देव ’ फोंडाही पैलतीरवरुन कडाडला.

मध्ये सापडलेले फिरंगी गोथकून माझे बळत्ताना कुजबूऱ्हू लागले— “ ता पळय. राजा इलो ! ” हा, हा म्हणता विजाईने अंग मोहून मांडल्या सैन्याची शिस्त पा ३ विस्कटली. सर्से तपावरचे मावळे तर आनंदी जललोषाने आरोळ्याच आरोळ्या ठेकू लागले. कफऱ्याच्या फिरंग्याला खिडले. क्योचा आता राजा घोडकळासह संभाजीवजे थेट कोट खिडले ! पायदळ मध्ये घेऊन पायव्याजार घोडकळासह हात घालायची हिमत काही झाली बळलेला उम्या एकाही फिरंग्याची हत्याताला हात घालायची हिमत काही झाली नाही. राजांचा तो जसा उपाळ्याचा हल्ला नव्हताच. होता कोंडा गडवडीचा हमेशाचा प्रवास ! फोडवाचर आता चक्र नीवारी ठुडउडू लगल्या !

येसाजींची आज आठ दिवसांतर फोडवाचा दरवाजा उघडला. सामने थोरल्याचे अंकुर, तडफळ, बांडे राजे बघताच ठोक्ले अनेक आठवणींची डुडकडून आले महातारज्ज्वारे. सिवाज द्यायलू ते कमेत वाकताहेत हे बघून राजे चटकनु पुढे झाले. ऐ मावळे राजे आणि उतावरचे येसाजी यांची कफऱ्यालू ऊरेट पडली. गोव्यातल्या किल्लेले फोडवाचर !

“ कंकळकाळा, तातारील धारकी बाहेर काढा टाकोटाकीन. फिरंगी माघार घेणार काढल्या पायानी. त्याचा आताच पाठलगा केला पाहिजे ! ”

“ बी. ” येसाजी-कृष्णाजी यायपाती, लवलवत्या पांसासारखे हल्ल लागले.

राजांनी अंदाज बोधला तसेच झाले होते. विजाईने माघारीचा हुक्म देताच, त्याचीच वाट बघारे त्याचे सेनिक आल्या वाटेने पतीसाठी सेवेप घडू लागले.

दुर्भाग्यवळ मावळी योडाइतांनी माघार घेऊन दैडत येणाचा फिरंग्याना गाठले. मोर्व धरलेल्या फिरंगी बंडुका कडकडल्या. मावळी घोडी विचकून पुस्काटे फिरवू लागली. ते पाहून येसाजीपुढी कृष्णाजीच विशरला ! त्याने आभाळाकडे गर्दिन उठवून सर्व घोडांताचे पाठकणे सुरुकून फुलवीत केवटली मोठी किलकारी दिली. “ हा - हा - हि म्हा ३३ घेव. ” ती लढाई होती दैडत येणाचा मावळी भालाइतांची आणि बंदिस्त मोर्व धरत माघार घेणाचा फिरंगी बंदुकधाराची. फिरंगी मोर्व पार विस्कळीत झाले. पुस्तेलेल्या काही मावळे भालाइताचा मान्यासून खुद विजाई दोन तेचा नशिवाने सलामत निस्टला होता. किल्येक फिरंगी नदीतून पोहत होते. कैक गळाभर पायात जीव पुर्टीत धरून उमे होते. भेदरलेल्या विजाईने त्या लोकांची दुर्दशा दोळ्यांनी पाहिली.

— आणि — अंगार रक्ताने नहलेला, मोर्चामागून मोर्वे फोडत चाललेला, अंगी गोळ्याच गोळ्या देलून पुलल्या पल्सवृक्षासारवा रसांबवळ दिसणारा, घामेजला कृष्णाजी छाताडाकर वर्मा गोळी लागाताच गलानी येऊन घोडवाचरवळन कोसळला !! ज्या डिकांची जाया आलेले येसाजी, कांबवळाचर आणू ठेवले होते त्या जाई, दोम रोद्गिंगो घोडा फेकत विजाईच्या मदतीला आला म्हणून जिवे वाचला तो ! तरीही तलवारीचा एक निस्टता वार बालेला बसून घायाच शालाच तो.

आता दोहऱ्याकडचा मार सुमार झाला होता. किल्येक फिरंगी आणि मावळे कामी आले होते. सांजावत आल्याने हल्यारे थांबली होती.

महराज घोडवाचर द्योपवित्या येसाजीवजळ आले.

त्यांना बघून क्षीण आवाजात स्वातरबना येसाजी म्हणाले, “ सुक्षेम हाईसा नवं ? ” काय बोलावे तेच राजांना सुवेना. ते कृष्णाजीच्या घोडाईजवळ आले. ती घोडाईच रक्काने चिंब झाली होती. कृष्णाजीने लक्कीने भरलेले होले किल्येकले केले. उजव्या पायवंजावर बसत राजे त्याच्या जखमी देवभूम, आईच्या माथेने हात फिरवीत म्हणाले, “ ऐसा कैसा ऐ फूटेन गेला ते कृष्णा ! ” त्यांनी भवतीच्याना आजा केली, “ या वापलेकांस आताच कहाड प्रांती ढोलीतुल त्याच्या गावी पोचवा. ”

नेसीच्या प्रतापराव गुंजांची, पुंदरच्या मुरारबाजी आणि घोडविंडीच्या बाजी देशगंडांची, मरणाच्या लाकडी. खोडा वळता करून घेणाच्या जीजिंच्याच्या कोडांजी फर्बदंची याद क्वाबी असाव हाही प्रसंग होता — गोव्याच्या कृष्णाजी कंकाचा. सालसेत, बाबदेशवार हेबीराव उताले. दुर्भाई-आगारी मार्गी धर्मांजी नुगानाश घुसले. जुने बेट मरात्यांनी ताव्यात येताच विजर्ज हव्यकला. आता त्या बेटावरून एक खाडी जुने बेट मरात्यांनी ताव्यात येताच विजर्ज घटुकेत कळून केले.

जुने बेट मरात्यांनी ताव्यात येताच विजर्ज हव्यकला. पार कातर शाळ्या फिरंगी पायांनी, विजाईच्या ताताईच्या आजेने सेट झेवियरच्या चर्चमधील घंटा घोका म्हणून राजीच्याच अपवेड बदडायला सुखात केली !

जिचोलीहून आलेला अकवरही या हल्लयात राजांबरोबर होता. एकदा त्याने पार केली की जुन्या गोव्यातच प्रेवा होणार होता ! भयकातर शाळ्या फिरंगी पायांनी, विजाईच्या ताताईच्या आजेने सेट झेवियरच्या चर्चमधील घंटा घोका म्हणून राजीच्याच अपवेड बदडायला सुखात केली !

जुने घेतल्याच्या दुसऱ्याच दिवशी विजर्ज चारशे सैनिकांसह भल्या पहाटेच, ते परत घेण्यासाठी खाडी पार करून निकरात चालून आला. टेकडी चढू देयासाठी प्रथम गुमन राहिले. तो माच्याचा जंजिंच्याचर खाडीच भरून काढू बघणेर राजे प्रत्यक्ष समर पाहिले होते. आता गोव्याची खै नाही हे तो मोगमन जाणू होता.

जुने घेतल्याच्या दुसऱ्याच दिवशी विजर्ज चारशे सैनिकांसह भल्या पहाटेच, ते परत घेण्यासाठी खाडी पार करून निकरात चालून आला. टेकडी चढू देयासाठी प्रथम गुमन राहिले. तो माच्याचा टेकडीवरचे राजे, त्याला टेकडी चढू देयासाठी प्रथम गुमन राहिले. तो माच्याचा टेकडीवरचे राजे सैन्यासह टेकडी उतरू लागले, “ पळा ५ पळा ५ ! ” चालून आलेले फिरंगी मांडांची घोडी, नीट टेकडी उतरेनात घैरून ती टाकूनच पटू लागले. त्याना कलेन मावळ्यांचे घर केवळ होआ?

यातच बागलेले आलेली तीनशे स्वारंची मार्वळी बुम्क राजाच्या सेमेला मिळाली.

जुने बेटाच्या लेशताचा टेकडीवरून गोव्यातले घिरंगी विचित्र नजारा बघू लागले. उतरंदीवरून तेगे पेलत धावून येणारे मावळे आणि विजर्जही जीव घेऊन पल्लारे फिरंगी ! चार मावळ्यांनी विजर्ज घोडा घेलेला बघताच काळजे चरकली फिरंग्यांची. दोम रोद्गिंगो घोडा फेकत विजर्जच्या मदतीला आला म्हणून जिवे वाचला तो ! तरीही

रोद्रिगो केवळ्याने तरी ओरडला - “ खाडी पकडा. पक्का.”
भेदलेला, रक्कंबाळ विजरई खाडोव्या रोखाने जीव तोडून ज्ञावर फेकू लागला.
ज्ञावरच्यावरच नवर विड्यवृत्त समोरच्या फिरंगी धाकन्यांशी लडणाऱ्या यांची आपला
‘चंद्रावत’ कौशल्याने बाहेर काढला. विजरईच्याच पाठलागावर फेकला.
टेकडीवरच्या बच्यांना कधी नन्हे असा नजारा बघणे भाग पडत होते.
एहु घायाळ, जीव बचावथासाठी दौडाऱ्या आपला पार भेदलेला विजरई
कोंकण-द-अलच्छर आणि त्याला गाठध्यताठी तलवार पेलून धावणारा मीतान ‘सबा !’
राजे एकलेच विजरईच्या मागे धावताहेत हे पाहून चलाख खेंडोजीनीही आपला घोडा
ज्ञावरच्या मागे दौडिता काढला.

न-जल्दी, कसालून, भरताच्या भाड्या बाढ्या वाढाला. तुम्ही मंदरलवत्ता विजर्द प्राणभयाने सपास पण खारट पाणी तोडत मध्ये उभी असलेली चंद्रावतासाठी जिवाचे रसन करू लागला. होटीही त्याच्या रोखाने सरकू लागली. तुम्ही होडी गाठाण्यासाठी दोणारे गव्बे तुम्हुपुट ओरडले - “सोहू, नको त्यास ! उभी गावे जाळतो - बाटवतो - ”

आणि पाठलगावरच्या बेशन, संतास राजांनी मांडाखालचा चंद्रावतच, अनाकर चुचुपुटीने दमदार टाच भरत थेट खाडीतच घुसविला !! खाट पाण्याचे चौपेस फक्करोच महापफक्कव्वो उडाले. दहा हात आत घुसलेला चंद्रावत खाडीच्या, भातीच्या ओढीला हां-हा महणता वाहतीला लागला.

विजरनि होही गाठलेली बधून आणि त्याळा मारायला धावून बेणा रा 'संबाच' घोड्यावास्थ वाहतीला लगालेला बधून टेकिंबरचे बधे जललेणारे टाळ्या पिंड लागले. गर्जे चंद्रावताच्या रिकिन्डलेले पाच आता सोडवू बघत होते. ते मुटके. एका हाताने वाहतीचा चंद्रावत आवरत दुसऱ्या हाताच्या बळाने तंगते राजे चंद्रावतासह वाहतीला लगाले. टेकिंबर आता तर टाळ्या-आरोल्यांचा पाऊसच पाऊस पहु लागला. एकज क्षण - पण उमं आयुष्य सकरून गेला तो राजांच्या डोळ्यांसमोर. मरठी

द्वालत्तन्त्र खास्ट पाण्यावर बाहिताली लगली.

— आणि टेकडीवत्त्या बत्यांची दाराडीब्बत्त्व बसली. त्यांना घोड्यावरूनच एक माणस लिवाच्या आकांताने खाडीच्या पाण्यात फेपवताना दिसला. सपासप हात मारत त्याने 'संबाला', पाते लवाच्या आत गाठलेही. आपल्या हातांची जोड देत देत तो वाहणाऱ्या संबाल खाडीकाठाकडे आण् लगला. कायदे गजांच्या हातून सुटाच चंद्रावतही अंगाच्या बळावर पोहत काठाळून निघाला.

घोड्यावरून पाण्यात झेप घेण्या तो पाणीदार वीर हेता खंडोनी बललाळ !
पुढे अंगाभर भिजले राजे-चिटणीस मुखरूप खाडीकाठाला आले. राजांनी खंडोनीकडे डोकाभर बघत त्यांना भाविजली निठिच भरली.

आता राजे हंगराबांधी जोड करायला मालसेत, बासेश प्रांतावर उतरारें. हा तोच प्रांत होता जिथे फिरांयनी धार्मिक जुलमाचा हैदोस घातला होता. ज्या प्रांतावर गरीब कोळ्यांच्या दरण्यातक्या पोरी जबरीने बाटवून दिवसा त्याचा धर्मप्रसारासाठी आणि रात्री त्याचा शरीरांचा उपभोगासाठी फिरंगी वापर करीत होते अशा भिक्षुणीचे तीन मठ मावळी सेनिकानी कोडले. सर्वात मोठा मठ होता रावोलीचा. तो पुढाराच, दावी तोडलेस्त्या सोफेट गाई चौधुर उपक्रम्यात तशा पांढे झोवाऱ्या कोळी-भिक्षुणी मानेवरचे जोखड उत्तराच मुकुपणे वाट फुटेल तिकडे पछू लगल्या. त्यांना मनमोकळे पळताना बघून घोड्यावर स्वार झालेले राजे सामाधारी, भरत्या नजेने समलज्जराकडे बघत म्हणाले, “माझा, हे बघायला आमच्या थोरल्या आऊच पाहिजे होत्या आज.”

त्यांच्या म्हात मात्र एका कठोर सत्याची दिटवी केकाटत गेली, “आपच्या राणुक्का आणि दुग्ध अशा मुक्त करण्याच्या भाष्य लाभात या हातास तर ! ” वारदेशच्या आभासाने कथीच घिपले नव्हते असे एक दृश्य सामरे असे राजाच्या सोलापू-पंढरपूर भागात पाच-तास बैल एकाच दावणीला जखडून पावऱीची समाईक इरिक्क प्राळूतात तदृष्ट सात फिरां पाढी एकाच दावणीला जखडून टाकलेली एक मावऱी तुकडी पेश आली. “ काय करावें हेचं धनी ? द्यावं का मासळीमारीच्या जाळवावानी फेकून दर्यात ? ” तुकडीचा म्होरवया म्हणाला.

साम्बळा पांडियांच्या गईनी, देट मोडलशात छातीवर पडल्या होत्या. राजे बारकाव्याने त्याना निरधूलागले. “समर्थ रहू घाच – दिवाकर गोसाब्यांसारखाही का नाही दिसत यांपैकी एकही जण ? समर्थांच्या पायथंगांवर धर्म वाट शोधीत चालोते असं वाटावाचं !” यांच्या ? हे धर्माचिन्त पायथाट करून ती तुडवितात. दुसऱ्यांचे हक पायदळी कुचलूतो तो कमळा धर्म ? एव्हे कळज झालेत तरी का नाही मनाला वाटत याना बाटावाचं ? बाटावण म्हणजे तरी काय ? बाटातत ती शरीर – मनं कुणाला आणि कशी येणार बाटवाचा ?”

“ हुम कहवा धरी । ” अनावर उताविलीने म्होरकया म्हणाला.
“ बैलच आहेत हे धर्माच्या पायापस उंपलेले. बुलमाचे तेल गाळणारे. यांच्याही पाठीवर कोरहे ओढा आणि घिंड काढा यांची ! ” संतास राजे कडाडले.
तिकडे पण जीत बु-च्या देवळात, भेदलेले किंरंगी एकज्ञा झाले होते. शवपेटीचे खांध्या-कपाळाशी हात नेत आकाशीच्या बापाची ‘ करुणा ’ भाकळत होते. शवातील शाकण खोलून आज पहिल्याने विराई कोंद-दि-अलख्यार झेवियताच्या शवाताच्या सुवर्णी धर्मदंड अपल्या हातात घेऊन वारंवार तो आभाळ्योखाने उडवीत पुट्युट होता – “ राज, मोळ्याची लाज राज. हा ‘ संबा ’ कसाही जाऊ दे. पण पत जाऊ दे. पाहिजे नाहेहे ऐ मेहां आताचे तीन गड्ये ! ”

पिंगी बहारे पोर्टुगलला कूच व्हयच्या सिद्धेने गाठीचा सोन्या-नाण्याचा खजिमा भरन एण्जीच्या दर्यात सञ्ज झाली होती. त्यात फिंगरी बायका-पोरे चढलीही होती. विचरिई ही झेविश्यच्या शवाला अखरी करूणा होती. मा तो देऊळ सोडतानाच ती शवपेटीही घेऊ जाणार होता. देवकाच्या मोठाल्या घंटा ठणण्ठात होत्या.

दुर्भाग, तुरंव, अनुज, वारेस्टेन्या पावळी फैजा एकजाग होऊ लगल्या. राजे त्या पणजीत वृसविंगर होते. त्यासाठी राजे, हंबीराव, खंडोजी, धर्मजी दर्यात एकवट होणारी होडकी तळपत्ता नव्हेने बघू लगाले. पण—

आणि ‘ण’ ची मारी शिकलीच! कवी कुलेशानी धाडलेला रामोशी खबरारी राजाना शोधत धाणा टाकत आला. खबर ठेवत म्हणाला, “शाआलम लाखाच्या बळान समधाट उत्तरलोय! रांगच्या रांग लागलीया घाटात.”

“का ५ य?” विस्फारत्ना डोळानी राजे किंचाळलेलच.

पुन्हा तोच प्रसंग आला— योजावे पण साधावे असे घडूच नवे! शहाआलम आणि विजाई यांची कासी आवळली जायापूर्वी गोव्यात इमविल्या सेनेसह फिरंगाणाबाबूर साधाट उत्तरलोय! रांगच्या रांग लागलीया घाटात.

तहाला तयार झाल्या फिरंग्यांची तह कराप्याची जोखीम कुलेश आणि अकबर यांच्याबर सोणवून एगाडी आलेल्या राजांच्या मरी दोनच बाबी घोळत होत्या. कोकणात उत्तरलेला शहाआलम आणि मुंबईचा टोपीकर! फिरंग्यांनी मारी केसाजी गधीर यांच्याकडे ओळखप्रंते नाहीत अशी तक्रार केली होती. म्हणून गोवा सोडताना फिरंग्यांशी करायच्या मुळुजासाठी राजांनी कुलेशाना ‘कुलप्रकृतयार’ केलं. त्या मुळुखाची सरी बाबच त्यांच्याबर सेपविली. राजकरणाच्या सेयीसाठी कुलेशांची ही नामज्ञादी होती. तीच वित्येकाना खटकली. छंदोगामात्य-कुलप्रकृतयार— कनोजा भारी होत चाललाय अशी खुसफूस उढू लाली.

आजेप्रमाण कुलेश-अकबर फौडा, भीमाड येथे फिरंग्याच्या वकिलाच्या भेटीगाठी देऊळ तहाजी बोलणी करू लागले.

फिरंग्यांशी चालल्या तहाबाबत अकबर एकदा रायाडावर राजांना भेदूनही गेला.

टोपीकराची मुंबईची बसकण आता स्वराम्याला घातक ठणार हे पारखलेल्या राजांनी त्यांच्याबरच लक्ष एकवट केले. टोपीकराची कसजा, एलफटा ही बेटे आणि माहीम, दतेरा, साराव, कोळवा ही ठाणी मावळ्यांनी कब्ज केली.

मुंबईवर चालून जाणवासाठी जावळी, कक्हाड, पुणे, पन्हाळा भगात नवी सेन्यांच्यांनी सुरु झाली.

अकबर राजांजवळ वापाविरुद्द कुमक मागून थकला हेता. म्हणत होता, “मला इशणला जाऊ था.” राजे त्याला उचकाळून फिरंग्यांची चालल्या तहाची मध्यस्थी

करण्याचे सुचवीत होते. मात्र मनात आता याला जवळ ठेवून घ्यावा की नाही? याचा विचार करीत होते.

शहाअलमला दक्षिण कोकणात पेसून औंगा आपण स्वतंत्र आदिलशाहीच्या विजापुरवर चालून जाणार अशी खबर होती. लाख फौजेनिशी कुडाळ, बांदा, हिंचोली भगात फिरणाच्या शहाअलमची पाचावर धारण बसली होती. कारण दयामार्ग मिळवणी त्याची रसद मध्येच माराढ्यांनी छुटली होती. पाणोठे विखारी केल्याने त्यांच्या घोळांना पाणीमुदा मिळेन्नासे झाले होते.

आबासाहेबानी राखलं तशी आदिलशाही राखणे भाग होते. राजांनी त्याच बेताने पेशवे निळोपंत आणि हंबीरावांना बोलावून घेतले.

“फेशवे, आदिलशाहीवर चालून जाण्याचा बेत दिसतोय औरंगचा. पाठबळ देऊन राखली तर ती शाही घृप दिवस दुंजेल.” राजे स्वतःशीच बोलूनसारखेच बोलले.

“जी. आहोव जाऊ होतर आदिलशाहीच्या कुमकेला.” हंबीरावांना राजांचा विचार पटला.

“तुम्हासच पाठबळू मासामाहेब, पण आता नाही. योष्य समवास. निळोपंत, तुम्ही नव्या संचिन्याचा आठारा हजार लडाऊ विजापूरमार्ग कूच होईल ते करा.” राजे औरंगच्या चालैच्या माणाचा विचार करू लागले.

एवढ्यात दक्षिण कोकणापूर घोडा फेकत आलेला खबरगार विश्वासच राजांच्या भेटील आला. त्याने आणलेली खबर राजांचा तणाव सैल करणारी होती.

“शाअलम गार खात खात, हैरण होऊन परतीच्या बाटेवर घाटात पोचलाय धर्मी. लाखाच्या सेनेतां अवधं चाळीस, फव्याळीस हजार उत्त्यात त्येच्याकडं, त्येच्यातीच बळ ठाई हल्यार पेलवऱ्यांच. बापाला त्यांन नारकड सांडिणीस्वर घाडलाय— पुझकू घोडे और खेचर भेज देव. नहीं तो मर जाऊना मय वर्ही पहाडमें!”

ते शांतपणे ऐकून घेत राजे हंबीरावांना म्हणाले, “आता तुम्ही आसी संगतोच उत्तर मुंबईजवळच्या पालतद्यावर सलाळकर.”

राजांचे बोलणे उटकच्च राहावे अशी बातमी निळोपंतांनी राजांच्या कानी घातली. “कृत्ताड प्रतात पातलेले येसाजी कंक तब्बेतीने सुधारतोहेत ... पण कृष्णाजी जखमा कुटून गेले स्वामी !”

कृष्णाजी ! राजांचे मन खिड झाले. काही क्षण विचारातच मेले. कृष्णाजीला बायके आणि तीन वर्षाचा मुला आहे या जाणिवेने राजे पेशव्यांना म्हणाले, “कृष्णाजीस सालिना हजार आणि येसाजीना हजार होन मिळतील अशी व्यवस्था करा पेशवे. अणि खंडेजीना हजार होन, आणि पालखीचा मातव्य.

‘संबाला’ कसलीही मदत न करायाबदल औरंगने आदिलशाहाहला लिहिले. मारी - मोगल - फिरंगी यांच्या फौजी धावणीपुढे दर्दिंग कोकणात तर दुकाळ पडला.

मुंबईच्या केजविनने आपल्या हलाखीचे पत्र लंडनचा राजा चार्ल्स याला लिहिले. त्यात तो म्हणतो – “ आपल्या लात असलेल्या ‘शाखुजी’ या ताकदवान राजने पोर्टुगीजांचा चाळीस मैलांचा पट्ठ बोचिगेव केला आहे. तोम हजारांवर त्याच्या सेना मुंबईचा गेव धरून भोवती प्रसरत्या आहेत. आपल्याजवळ फक्त दोड-दोनशे आपले आणि दोनशे काळे सेनिक आहेत. शंखजीने आपल्याकडे साठ तोफ, चापशे यिंवा आताशीसामन, कथील, लहान-मोठी जहाजे-कापाड यांची माणणी केली आहे. माझाचा पुऱ्या झालेला नाहीत तर मुंबईवर हल्ला करण्याची घमकी दिली आहे. काय करावे ? तेपीकर आणि किंवरी यांच्याशी एकाच केली दुली चालून जाण्याच्या इच्छात असलेले राजे रायगडी परतले.

सिंहासनदेवक त्यांना राजीन्वी वर्दी आली – “ पणजीहून आलेले किंवरी हेजीब घेऊन कुलएख्यार बुलेश भेटीस येतोहेत.”

पाटागवला पौनीबाजांच्या दरशनासाठी गेलेले कुलेश तिथे भेटलेल्या किंवरी वर्किल मंडळ्यासह तसेच रायगडी आले होते. त्याच्यासांती प्रायर, कॉन्सिको, थेमुडो, पाद्री औंगस्टीन, अल्बुकेर्की अशी मंडळी होती. वर्किलमंडळाने राजाना नजरणा दिला ! मोळया धास्ती अदबीने ते पेश आले होते. अल्बुकेर्की, कुलेश व अकबर यांच्याशी झाल्या बोलाण्याचा तपशील दुभाष्या राम नाईक यांच्या मध्यस्थीने राजांना देत होतो.

म्हारून राजाना किंवरांशी तहाच करायचा नक्हता, काही ना काही कारण पुढे करीत राजांनी किंवरी वर्किलमंडळाला तीन राजी रखडविले.

तिसऱ्या राजी देतापालेल्या अल्बुकेर्कीने तहाचाबतचा निधार व्यक्त केला. “ आमचा दरबार अंजवीर बेट, सोडणार नाही ! राजे माणतात ती बक्षिसी मिळणार नाही ! ”

“ मतलब ? ” राजे ते ऐकताना बैठकी आसनावरून उटलेलच. त्यांची चर्याच काटफळदगात लालबुद झाली. “ कुले ५ श, या फिरंग्यास सांगा – आम्ही सांगतो त्या तहाच्या अटी मान्य नसतील तर वरपिंग्यासाठेन आम्बवे पेशवे हटणार नाहीत. भीमाडाच्या कैद्यांना सोडले जाणा नाही. बारेशकात कब्ज केल्या तोफा परत केल्या जाणा नाहीत ! जरुर तर आम्ही युरु चालून येऊ ! ”

अल्बुकेर्की ते रुप पाहूनच चाळाचाता कापापला लगाला. वर्किलमंडळातील एकच्या क्रायरच्या मानत मात राजांचे ते स्वरूप विष्णु गाहिले.

राजे विवाहीला आले. इथे उतराऱ्यासाठी आवासहेबांनीच खासेचाडा बांधला होता. त्याच्या सदेवर प्रलहादपंत, इंग्रज वर्किल मारी यासह भेटीस आले.

मुंबईच्या गव्हर्नर केजविनने लिहिलेल्या पत्राला लंडन दबावारवे पत्र आले होते. म्हणून तर केजविनन आपला वर्किल टाकोटाक धाडला होता.

“ टोपीकर कनाटिकात व्यारांच्या सवलूती मागताहेत. किंवरांचे समरून आम्बवे पकडलेले ‘प्रेसिडेंट’ नाबाबे जहाज परत करावे म्हणतात. ” मरिला तुडे घालीत प्रलहादपंत म्हणाले.

राजांनी शंखजी वर्किलाला अंगार निरवला. “ हे टोपीकर फिरंगी, डूच, फ्रांसिस कोण कोठच्या देशीचे. दर्यापिटक्या धरून मिळेल त्या दबावारवे पाय चाटत जाणाऱ्यांची वाखारी घालतोता. आज वाखारी घालतात – उद्या हातपाय फसरतील. औरंग खासाच उतारला नसता फौजबदीनं दखडनेत तर आम्हीच घेतला असता याचा समावाच. पण या विकट समयास चौपेर गणिय ठेबावा तो किती ? ” राजमनात विचार आले. शांतपणे राजांनी प्रलहादपंतांमार्फत गोरीशी बोलणी केली. थोमस विलिंग्स आणि दुमाशी राम शेणवी गोरीच्या भद्रतीला असल्याने चांगली तीन दिवस ही बोलणी विवाहाईत चालली. तहाच्या अटीच्या मुस्तो प्रलहादपंताना निरुद क्षायला सांगून राजे रायगडकडे गेले. पण प्रलहादपंत टोपीकराना मुसुदा देऊन नेहमीप्रमणे गड चढले नाहित. त्यांची आणि मानांनी मोरी, गंगाधरपंत, राहुजी सोमानाथ, वासुदेवपंत यांची कल्पलीती एकांती बैठक ठरली होती तिकडे ते निष्ठू गेले.

या वेळी शहाअलम आणि औरंगेब या बेटाबापाची अहमदनगरामध्ये भेट होत होती. बापाने पाठविलेल्या घोड्यांच्या मदतीने शहाअलम कसातीरी घाट चढून आला होता. एक लाखांपेकी आता फक्त चाळीस हजार सेनिक शिरलक होते त्यांच्या सांती !

गर्दन याकून नगराच्या किलेच्यात पेश झालेल्या शहजाहाला औरंगेजेब केवडलगाती नफरतीने म्हणाला, “ वो वारी अव्याकृत कम अकेला गया. तुम ह्याम लेकर गेये और उन्हे गर्वाकर आये. जूरू कैसी हुई काला पुऱ्य लेकर आने की ? तुम भी क्यों नही गेये उसके साथ ? ” जारी स्वाखो साथ !

संभाच्या जगान्यातल्या बायका खुलदाबादेत कोठीत आहेत याचा फायदा धेऊन मातवळे जालच्यापर्यंत ठारे घालतात याने चडकडणाचा औरंगेजेब ने वजीर असदखानाला बोलावून फर्माविले, “ संबोके जनानेकी औरतें भेज दो बहादुरगड ! पहेग जारी स्वाखो साथ ! ”

बादशाहाच्या हुक्माने दुगाबाई आणि राणुझाका बहादुरगडात हलविण्यात आल्या. पेड्याच्याच्या किलेदाराने त्याबदूल लेल्यी पोचपावती बादशाहाला पाठविली.

जमिनीवर टेकत छत्रपतीच्या पायांवर ठेवली. शाचांची तेगा ल्याच्या हाती रेवताना राजांच्या मधीं विचार किलून गेला — “आही अकावराचा तपशीला आबाहे बरी होते. यास कोण ?”

राजांनी मिळवाताला पदी ठेवून घेतले.

कोकणातून आलेला अकबुराचा खिलिता घेऊन फेंवे भेटीला आले. राजांच्या हाती कोकणातून फेंवे वाफारत्या इलायच्या माडऱ्याच्या कटोरा होता.

श्रीसर्वी तुकऱ्याच देऊन फेंवे वाफारत्या इलायच्या कटोरा होता. “शाहजादे, म्हणतात - फिरायांना तहाची कागऱ्याचे लवकर पाठवावी.” पेशवाऱ्यांनी

अकबुराचा तपशील समोर ठेवला.

“आणिक काही ?”

“जी. ते म्हणतात - म्हणतात - ” निळोपंत चाचरले.

“बोला ३”, राजाना शंका आली की आणखी काही माणणी आहे की काय

शाहजांगांची ?

“जी. शहजादे म्हणतात - कुलेश सज्जे इमानदार चाकर आहेत राजांचे. अलांने करावं आणि कुण्या पायाची बदनजर ना पडावी त्यांच्यावर.” खेरे तर निळोपंताने

अकबुराकृत कुलेशांची ही तारीफ मनोमन आवडली नक्की. “एवढंच ?” राजांनी छातीवरची कवड्यांची माळ वारखाली होईल असा दीर्घ उसासा टाकल्या. ज्यांच्याबदूल वोलांने चालले होते ते कुलेशाचा आले. त्यांना बघून रिवाज देत निळोपंत निघून गेले.

“इस कठिन समय को साथ देनेके लिए लिल्या है हमने सब जमीनदारोंको स्वामी !” कुलेशांनी आणण लिहिलेल्या सर्व पांत्राचा मजबूत घेश केला.

राजांनी कुलेशांना सांगितले, “उमची चिंता काटे शाहजादास कुलेशा.”

“हम लिल्यों उसको - खुद की करनी चाहिए उम्हे !” हसत कुलेशा म्हणाले.

“तहाचे कापद यात्रा असा तात्पर्य धरतो आहे शहजादा कुलेशा.”

“जी. मुलुख हुआ है तो भेजने चाहिए करारपत्र.”

“तूरास फिरायांशी चालली तळ व वर कोकणाची लहाई तहकूल करावी म्हणतो अम्ही.”

“अच्छा होगा वह !” कुलेशांनी दुजोरा दिला.

“चला सदरी जाऊ कविजी.” राजांनी कुलेशांसह सिंहसनसदर जवळ केली.

पहाराज, परततानमुद्दा औरांन माणूसफोडीचा तडाका दिलाया.” खेडोजी चितेने

म्हणाले.

“कोण - कोण चितणीस ?”

“नायव शाहकुली, खड्डी, रंगा शंकरराजी अशा कितल्या माणसांना मनसवी दिल्या आहेत नगरकोटात बादशहान.”

ते ऐकवताना संचित झालेले राजे सदरेच्या झरोक्याशी झाले. आभाळातून कोसळवाला पांढऱ्याधोर असलेल्या पाणसी शुईला मिळवाच गद्द केर वाहून जाताना त्यांना दिल्यात्या.

“मोगाली सेना प्रत आहेत या संधीचा कायदा घेत फिरायांनी कारंजा बेटाचा तात्वा घेतलाय स्वामी.” खेडोजींनी पाणधारा निरखणाऱ्या राजांची तंदा तोडली.

“कुलेश, खंडोजी, का आणि कशी आली आपल्या बोलीचालीत काळत नही पण केवही मार्गिक म्हण आहे एक - कुत्ताईचा दांडा गोतास काळ !”

“समजलो नाही आस्ती.” सरळ्योप स्वभावाचे खंडोजी बुचकळ्यात पडले. कुलेशांना तर ती मन्हारबोली म्हण कवळीच नाही.

“खास नाही काही खंडोजी. दिलेच्या भाऊ भेटल्यापासून घोळतंय हे आपन्या मनी.” जे बोलायचे होते ते मनाओड टाकत तिसरेच काही तरी बोलायचे म्हणून खोलेले राजे. वाहेर श्रावणसंसारीचा खेळ मुळ होता. त्याने सिंहसन सदरेसारेचा हमचौक क्षणात उढवत, क्षणात पाऊसधारांत न्हाऊन निघत होता.

नवरात्राचे देव घटात बसले. रायाडाच्या देवमहाली अंबेच्या देव्हात्यासार पंचधार्याचे कोंब प्रवित्याच्या वापसातून वर डोकावू लागले. राजकरणाचे नवे कोंब भवित्याच्या वापसातून डोकावू लागले.

थोड्याच दिवसांत, रायाड ज्याचा अंदाज बांधून होता ती खबर येऊन थडकली - “बादशाहानं आदिल्याही विसर्द मोहीम खोलली. बुलुबशाही, आदिलशाही याचा मेळ पडू नवे म्हणून हसन अलीं तानशाहां याला गोवळकळ्यात घेसून टाकला. औरांने आपला बेटा आजम यास फैजबदीन जेळ्हा विजापूरचा बालशाजा शिकेदर याच्या रोखांने फेळक्ळा तेळ्हा दोही शाहा खडबडून जाया झाल्या! इस्लामी असल्या तरी त्या ‘दखखनी’ आहेत हे साफ शाळं होतं. जशी त्या शाहांनी नांग्या टाळून, गुप्तान गुखत मराठी दौलतीची गंभत पाहिली होती - तसंच आता आपण चागायचं का ?” मोरावर्माचा होता हा सबाल महाराजांपुढे.

दसऱ्याच्या निमित्ताने जमलेले खास, बोलावून घेतलेले हरजीराजे सुझा होते. राजांनी सिंहसनसद बोलावली. या बैठकीवेत खुला केला - “नगरकोटाच्या खबरा आहेत. पणिम आदिलशाहीचा गोव धरून फैजा घेतो आहे. आपल्या मुलबाहु त्यांन नामेश घेत जवळ जवळ सगाळे तळ उठविले आहेत ...”

बैठक शातपणे, कात व मन लावून फेशव्याचे बोलणे ऐकत होती. बैठकींनी कौलिकातून खास पाचारण केलेले हरजीराजे सुझा होते.

पेशवाऱ्यांनी बैठकीवेत खुला केला - “नगरकोटाच्या खबरा आहेत. पणिम आदिलशाहीचा गोव धरून फैजा घेतो आहे. आपल्या मुलबाहु त्यांन नामेश घेत असेपके निळोपंत, प्रत्यादपत, तामचेद्रपत व खुलेश आणि कर्नाटकातून खास पाचारण केलेले हरजीराजे सुझा होते.

“अच्छा होगा वह !” कुलेशांनी दुजोरा दिला. “चला सदरी जाऊ कविजी.” राजांनी कुलेशांसह सिंहसनसदर जवळ केली. “पहाराज, परततानमुद्दा औरांन माणूसफोडीचा तडाका दिलाया.” खेडोजी चितेने म्हणाले. सिंहसनवरा आसनावर बसलेले राजे मस्लिमभर नजर फिरवीत होते. आवासहेब गेल्यापासून, पन्हाळा सोडल्यांतरची माले चिंगारीसारखी मनी फिरकी घेऊ लागली.

“ कै. स्वर्णनी आदिलशाही डुबे ते तर डुर्दा असे काही मनी आणले नव्हते. तोच प्रसंग आज आहे. त्यासाठी मसलीस पाचवण केले आहे साच्चास. ” फेश्वर्णने निवेदन चालूच होते. उडळी चाल करी ठेवावी? असा सवाल उठवून ते बोलण्याचे थांबले. खेर तर हा केवढाठी निःशासना समय होता. औरंगने मोहरा फिरविला होता. तोच बेत सुचवीत कुलेश म्हणाले, “ आदिलशाही की फिरक इस दर्वरिको क्यो? वे चू बेटे थेहम पर गुरुरी तो! ”

“ छदेगामात्य म्हणतात ते रस्त आहे. कनाटिकात होते आम्ही तरी हरोज इकडळच्या खवरीसाठी जीव टांगणीला पडायचा आमचा. त्यासाठीच एनापंतना धाडळं होते आही. ” राजांशेजारी बसलेले हरजीराजे त्याना दुजोरा देत म्हणाले.

“ आमहाला वाटंत आता फिरवेदोरांची कस्तून शाहानिशा झाली. उडील काळात तरी घोका राहयचा नाही त्यामुळे. ” एखाडा बेळी गप्प असलेले प्रलहादपत्र बोलले. “ थोरूना स्वार्थीची पाचवात धरा ते आदिलशाहीला जमेल तेवढी कुमक करावी. उमी आहे ती शाही. चिकट शुजेल बादशाहाशी. शिवाय सजांखानासारखे मातवार आहेत त्या दब्बारात. आपल्या सरलकरांनी बाहेहून जोड घेते ते सुजते उठवील औंग. ” निळोपत वर्षांचे बोलले.

मसलतकनांचे मनोगत महाराज शांतपणे एकत होते. राजमनाच्या कसावर ते पारवून देत होते. त्यांच्या मनात उलटसुलट विचारांची पाठशिवावण पडली होती. अबाबामाहेबांनी या श्रीच्या राज्याची मुहूर्तेह आदिलशाही तोडूनच केली होती. मिर्झाराजेसाठी तर त्याना नालाजाने विजापुराक चालून जावे लागले होते. एवढे असले तरी सुरेपाकेतो दोडणाचा त्यांनी कधी विजापुराक. आणगहून चाल घेतली नव्हती! पहाळ्यावरच्या अखेळ्या भेटीत तर ते आम्हास वारंवार म्हणाले, “ आज ना उद्या औंग दौलशीवर उतरणा. त्याची फिकीर करा. ”

आता मसलीच्या सान्या नजरा राजांच्यावर एकवटल्या.

“ आक्हास फेश्वर्णनी चालूला पटते. या समर्थी आदिलशाही बाचावर सोडून नाही हाताशार. तिला पाठवळ देत सुंजवल पाहिले औंगासी. आम्ही त्यासाठीच सलकळाना धाडळ आहे. शिंकदस्ताहान आगवानीही केली आहे त्यांची. औंग केळ्हा पिलेल दौलतीचर याचा नेम नाही. तो गुरुन पडणेच लागी आहे. ” महाराज समर्त दिसाऱी पूर्वीक्षितजड नजेत पकडूत निधीं बोलले.

“ हजी, तुम्ही कनाटिक रोखून आहात. तिकडूसुद्दा चुस्तील मोगली फैजा. ” हरजीच्याकडे बक्कून राजे केवलेली टोकावे बोलले. “ जी. मोगली असूनही उया शाहीवर औरंगन आज हस्तार धराल तो उया कुत्खशाही, कनाटिक, पुणी दलखनच धोरल पटावाली हे आम्ही जाणते. त्यासाठीच कनाटिक कसा नेटाबळाने ठेवलाय आप्ही हे नजोरखाली घालायला यावे एकदा महाराजांनी कनाटिकात. ” हरजी धीराचे बोलले.

औरंग पराला म्हणून संकट टब्बलं असं न मानता नवी सचणी करून जागोजागच्या बाक्यांनी गडकोठ जप्यत तैरार ठेवून सावध असावे असा निणव करून मसलत उठली.

पेशवे निळोपत विंताक्रांत चवीने खासांच्या भेटीस आले. बराच बेळ ते काही बोलेनामा.

“ जे असेल ते बोला निळोपत. काहीसुद्दा ऐकायाची सवय झाली आहे आहास. आणवी कोण कोण फिरले? सांगा. ” खासेसवाड्याच्या हेठकी – दाळनभर शांत फिरत राहिले महाराज. जागाजागी उच्चा पहोलेकचांनीही नवे ऐकायासाठी नकळत कराटवकाराले.

“ फितव्याच्या बाबी ऐकायाची आम्हालाही सवय झाली आहे स्वामी – पण – पण आम्ही बोलणार आहोत ती बाबत फितव्याची नाही...! ” पंतांनी हाती धरले उपणे भावावेगाने चुणाळाले.

“ मतलब? ” राजांच्या पायफेर गपकळू थांबला. ते पेशांच्या समोर येत त्यांच्या डोळ्यांना खोल्वर लघते राहिले.

“ गंभीर आहे ही बाबत महाराज. कटावाची!! ” पेशव्यांनी आपलीच गर्वन खाली टाकली.

पाठीवर पाल पडल्यासाठारखेच बाटले ते ऐकताना महागजाना. ताणल्या डेढ्यांनी, सुन्न होत ते समोरचे न उकलणारे शून्यच बक्त राहिले. मग एकदम कडाडलेलच.

“ काय – बोलता काय फेशवे? औंग, फिरांगी, हवशी, टोपीकर कुण कुणास कर्मी वाटले? कशासाठी आणि कुणी कुणी केला कटवाव? ”

“ महाराज, शरम वाटते पण नको ती माणसं आहेत या कटावात. आपले – आपले मानाजी मोरे! गुरुजी सोमनाथ, गंगाधरपत, वासुदेवपत... ”

“ बरस – बरस फेशवे. ऐकवत नाही. ” उमे महाराज आधारासाठी म्हणून बैठकीवर जाऊन बसले.

“ महाराज फिरंगाच्या मोहिमेत गुंतल्याचं पाहून मार्ग राहिलेला या इमानदारानी नको तशी डोकी चालवली. ” पेशावेच सांगताना व्याकुल झाले.

“ कशासाठी? काय मनसुव्यां? ” महाराज आता सुमार शांतपणे ऐकू लगाले. हा विसरा कटाव होता!

“ रामजांना गादीवर बसवून आनल्या हाती कारभार घ्यावा, असा बेत आहे या मंडळीच्या पुरी शहानिशा केलीच आहासी. यामोगे कोणीतीरी बडी असामी असावी अशी पक्की खाली आहे आमची. पण ती कोण याचा तलाश नाही लगात अद्याप. ”

“ निळोपत, तुम्ही जा आणि असतील तसे घेऊन या रामराजासं आपच्या सापने. ” आपल्याशीच बोलवे तसे बोलले महाराज.

“ जी आजा. ” म्हणत निळोपत गेले.

“ मानाजी मोरे ! रामसेज, बागलाण भगात दैलक्षण्याठी तळहाती शिर घेऊन घोडा फेकणोरे ! कसे पडले या नको त्या समयास था भरीला ? राहुजी ? केवढे बयक्क ? आजी त्यांनी गिळळूत केलेले चिपळ्याचे कुलकर्णी ज्याचे त्यास दिले याचा तर सल नसेल त्यांना ? ” रामान स्वतःशीच जणू बोलूत होते.

निवोपंत येणाऱ्या दधाळक्यासह रामराजाना घेऊन आले. ऐ भोडव्या तोंडावर आलेले रामराजे गोरेण पण नाजूक दिसत होते. उक्तीच ओठावर लव फिरली होती. त्यांच्या पुढे होत, मुजरा करू बाधणाऱ्या रामराजाना हाताला घरून महाराजांनी स्वतः बोवर चालवीत अपल्या शेंगी बसदून घेतले.

तरांकुंची चौकक्षी करून राजांना रामराजाना, कुणालाही जाणवावी अशा हल्लक आवाजात विचाले, “ रामराजे, आजी एक विचारु ? शांतपणे बोलाल आमच्याशी ? ”

“ जी. दादामहाराजाना असं का बाटवं आज ? आमही जाणतो, दौलत चौकटन संकटात आहे. जशी हरजीराजाना दिली तशी काही कामगिरी आवी आम्हास. लहान नाही आम्ही आता ! ” रामराजांच्या बोलाण्यात बीचारशी शाक त्यांच्या मातोशीची उतरली होती. वेहा आणि बोलणे मात्र निरागस होते.

“ देऊ. समय येताच तुम्हसही साजेशी कामगिरी देऊ आमही. आमही नाही दिली तर जगांब देईल ! ” रामराजाना कटावाची सुराम कल्पना नाही याची खात्र झाली होती. काही क्षण स्वतःशीच झाडले महाराज.

“ येसाजी, आपन्या रामराजाना घेऊन जा. तुम्हावर फार जोखीम आहे याची.

आपची काही माणस तुमच्या जोडीला राहील आता.” येसाजी दाभाङ्याना राजाजा मिळाली. ते रामराजासह निघू जाताच निळोकंपनांना आजा झाली, “ पेशवे, मानाजी, राहुजी सारे कटववारेल दिसतील तेचे दत्त काणवाची आकापत्र द्या. कराचाची सुन्धार बडी ” असामी कोण याचा सावधणे शोध घ्या.” राजाचे मन गळवलेले.

कडाक्याच्या थडीचा हांगम सुरु झाला. फेंडा, भीमाड, मर्दिंगड या भागात बैठका घेऊन अकबर व कुलेश यांची पिंगळांशी सुरुख पक्का केला.

तहात अनेक अटी होता. किंम्यांनी मोगली जहाजाना आपल्या बंदरगुप्त जाण्याची पवानगी देऊ नये. दोहरी होती दरबारानी आपल्या कोठीतील कैदी मुक्त करावे. परस्पराच्या मुलळवात व्यापारास मोकळीक असावी. फिरांगी पुलखाच्या तोंडावर याजांनी गडकोट बायू नवेत ! अशा मुळ्य अटी होत्या. मर्दिंगडावर तहानी आखरी बोलणी झाली. राजानी तहांच्या कागदावावर शिक्के-मोतीब कराण्यासाठी अकबर, राय किस्तसिंह, महादणी नाईक याना पणजीला पाठविले. तह दक्का झाला.

शहजादा अकबरसंगी पिंगी विजारई राजांना नगराईचा खलिता धाडला. त्यात लिहिले होते – “ राजांनी सुलुखाची कलमे पाळावीत. आजी ती काटेकोरणे पाढू.

दोहरी दरबारात खुला व्यापार व मुळ्य म्हणजे ‘ शांतता ’ राहावी. ” कोंडावर अचानक चालून येणारा विजरईच हे लिहीत होता. तह पालावा म्हणून वसईतील आपल्या फौजा राजांनी काढून घेतल्या. वसईतीलचा मावळ्यांचा संसेमिग उठला – पण रोगाईचा सुरु झाला. वसईत द्येणाची लगण पसरली.

टोपीकर दत्तवारचे काम बघणाऱ्या प्रलादपंताना राजांनी बोलावून घेतले. पंत चलविचल झाले होते – पण चर्या शांत ठेवून ते राजांच्या सामने आले.

“ न्यायाधीश, टोपीकरांच्या सुलुखाचं... ”

“ जी. पुणा करून दिलाय तो आमही त्यांच्या हेजिबांकड. ” प्रलादपंतांनी प्रथम सुस्करा सोडला. मा ते तहाचा कलम्बार तपशील सापू लगाले, “ तह देन बाबांचा मोर्तीव केला आहे. कर्नाटक प्रांती ते वरबारी धालायला परवानगी मागाव्याही ती आणि दौलतीशी त्याचे संबंध कसे राहावेत ही. ”

त्यायाधीशांनी सांगितलेली सर्व तहकलमे राजांनी शांतपणे ऐकून घेतली. ख्वतःशीच विचार करीत त्यांनी विचारले, “ टोपीकर पाढेल हा सुरुख पंत ? तुम्हास काय वाटत ? मोठी वस्कण झालेय मुंबईत हवशी, मोगल, फिरंगी याची त्याच्या आम्सून्यां. ”

“ जी. कलमातच मान्य केलंय टोपीकर विजारईन की तह बरकलम पाढू अस. शिवाय बोलवा आहे विजारई केजविन मायदेशी आपल्या राजाला ही तहाची प्रत समझ दाखवायलाच निघाल्याची. कुणी ग्रांथम साहेब सुतेहून त्याच्या जाणी आल्याच्याची कळकळत. ”

राजे टोपीकरांच्या विचारात तसेच प्रलादपंतांसमोर आले. पंतांच्या छातीभर सरकलेले उपरणे नाककलेलसे थरकलेले.

“ तब्बेत सुमार दिसत्येय न्यायाधीश तुमची. ख्वप तापदरा झाली तुमची गोन्या हेजिबांशी बोलणी करायात. ” बराच वेळ बोलताना चलविचल झालेल्या पांताना राजांनी घोरोळ्याने विचारले.

“ जी. तसी खास नाही – पण पुंवरीहून प्रतताना हक्कांनी केलेल्या दर्याखात्यापासून थंडी सोसवत नाही आताशा. ”

“ राजकाण रोजंचं आहे पंत. तुम्ही न्यायाधीश. तुम्हास थंडी सोसर्लं नाही तर तुम्ही दिलेला न्याय येतेस सोसायचा नाही. मोगली फौजा प्रतलया आहेत आता. थोडा विश्राम घ्या तुम्ही. ”

“ जी. ” म्हणत प्रलादपंत निघू गेले. जाताना ते कसलयाती विचारात खोलवू बुद्धन गेले होते. □ □ □

“पंत, तुम्ही बोरे वाटेंते आराम व्या. उमच्या पेशवाई दप्पराचे काम बघतील तोवर गंगाधरपंत.” राजांनी पेशव्यांच्या मनावरचे दडपण सुमार केले.

मंत्रीबाईतून आलेल्या राजांना चांगोजी काटकर एका असामीसह सामोरा झाला. ती असामी होती कागवरची. संताजी पावला नवाची.

“महाराजांच्या फैजेवं पाठबळ घेत कागवारात एम दळव्याची बंडाळी मोइन काढली आम्ही धरी.” रिवाज देत संताजी म्हणाला. महाराजांच्या चर्चेक, ते ऐकाना समाधानाची लेकेर पसली.

मंत्रीबाईतील निळोपंतांच्या वाड्याकावया खाजगी कागवारी भेटीला. आल्याची राजांना वर्दी आली. कागवारी याचा असे महास कधी घडत नव्हते. काय झाले असावे या शकेनेच राजांनी पेशव्यांच्या कागवारातला फेण घेतले. तो भीत भीत म्हणाला, “धनांनी आपली भेट मागितलेल्या. ते येऊ शकत नाहीत इथर महाराज.”

“का? काय झालं केशव्यांस?”

“योटशुक्कान तळमळताहेत ते एकसाठें अंशसाठर.” कागवारी उल्लाला.

“का? त य?” महाराजांच्या कागानात जसा शब्द-बाणाच धुमला होता.

राया, अंता, खंडोजी, मुखा, जोत्याजी असा माणसूपेळ घेत ते निळोपंताची तब्बेत बगावला मंत्रीबाईकडे निथाले. महाराज बेहोत या वारेन बाढी खडबळून उठली. इथे एका हारीत सुरीस, डंबीर, न्यायाधीश, अमात्य यांचे एकाळात एक वाढे होते.

प्रतेकाकर हस्तरी पहोकरी होते.

हा तोच चाडा होता जिथे मोरेपंतांनी आपला देह ठेवला होता. अवेळ्या क्षणी त्यांनी निथाला चिरंजीवांच्या - निळोपंतांच्या हांती फेशवाईच्या मुदा अगण एक शिकवाळीचा कंठांड ठेवला होता. मोरेपंत! सावलीसारखे आबासाहेबांच्या पाठीशी असणारे, कर्से निथाले आम्हास कैद करायला फैजांद हीकून पळाळ्याकडे? बिरवाईला खुनांचं प्रकाशन कौलले तेळा मोरेपंत हवे होते. तेच देऊ शकले असते हणमंत्याना पेटलसा जाल. त्यांच्या या बाड्यावर - त्यांच्यावर हल्यारी पहोरे बसवावे लागले आगहास. त्यांचे पद आम्ही त्यांच्यामागे निळोपंताना दिले. त्यांच्या तोंडी कधी खंत नाही आली आपल्या वाड्यांबद्दल. कसले कर्णनुवंथ हे?

समोर आलेल्या निळोपंतांच्या बंधूसमवेत - गंगाधर मोरेश्वरांच्या बोरेवर एजे पेशव्यांच्या बाड्यात प्रवेशले. तलमळत्या स्थितीही निळोपंत रिवाजासाठी पलंगावरून उट लगाले. पुढे होत राजांनी त्यांना लेटते केले. शेवारी बसून तब्बेतीची वाजपूस करू लागले. असहा वेदनांनी फेशवे, डोळे घट मिनू घेत तलमळत्या धूणत होते - “ही उवराची व्याचा नको त्या समयास आली स्वामी.”

ऐन उहतापीचे दिवस मुळ झाले. अशा उन्हाळ्यातच औरंगाने विजापूला चहवाजंडी घेर टाकला. विजापू कोटाला भक्तम खंडक होता. त्याचा आधार घेत आदिलशाही कौज कोट निकराते लढव लगाली. कुतुबशाहाने विजापून्या मदतीला तीस हजारांची सेना पाठविली. आता दिल्लीच्या तिन्ही शाही आणि दिल्लीची मोगलाई याचे लक्ष एकवटले ते विजापुरावर. याच विजापुत शहाजीराजांना काढण्या घालून फिकवण्यात आले होते. इथेच बड्यां बोगेच्या दजवारात ‘सेवा को जिदा या मुर्दी फेण करूणा’ असी कर्तम खात अफजलने असर फालात विडा उचलला होता. अणि तीच आदिलशाही गाखाला हंवीराव घोडलासह विजापुराभोवती घिरव्या घालून होते. बेलगिरी पडित मध्यस्थी करीत होते.

हास्तूलन्या गंगाधर नागानाथ नावाच्या दाढी कोलेल्या एका असामीला घेऊन कुलेश खासेवाड्याच्या सदरेला राजांना पेश आले. सोबत आणल्या असामीची ओळख करून देत कुलेश ध्वनाले, “नेताजीराव को बंडे स्थापने पावन कर दिया है. इस बेचोको भी दिया जाय.”

गंगाधर नागानाथ हस्तूलन्या - मुळ मोगली चाकर - ब्राह्मण - त्याला जबरीने कुलेशन करण्यात आले होते. आपले शुद्धीकरण करून धर्मात घ्यावे म्हणून तो एकद्वा लांबवर गड चहून आला होता.

“महाराज, दया करा. माणसत ध्या मला.” म्हणूस सुन्दर तो राजांच्या समोर धाडकन कोसळलाच. राजांनी पुढे येत, वाकून त्याला उठते केले. थोपदून त्याला शांतवत कुलेशांना विचाले, “काय करता येईल यांच्या शुद्धीकरणासाठी छंदोगामात्य?”

“जी. इसको प्रयोगिक लेना पडेगा. प्रश्न विधिनुसार धर्मिकेश करना पडेगा.”

“प्रागश्चित कोण प्रकाराने केले पाहिजे यास समजावृन सांगा. बाब धर्मिखात्याच्यो असल्याने मोरेश्वर पांडितांच्या देखोरखीखाली यास शुद्ध करून घ्या.” राजांनी गांधारचे पडेऊ खांदे दिलासा देत थेंपटले. त्याचा मानोमन कमलातरी विचार चालला होता.

का? आमच्या येवेकच शुद्ध करवून घेणाऱ्याची नैबृत का याची? नेताजी तर सरनोबत होते. हा मायुली इथवर आला म्हणून लागेल तडीस. जे येणार नाहीत, येऊ शकत-धजत नाहीत त्यांचे काय? आम्हाला का वाटत नाहीत हाती कजब झालेले

मोगल, फिरंगी, पादी, टोपीकर, हबशी यांना बाटवावे असे ? बराच वेळ महाराज त्या विचारात गुह्यत राहिले. कुलेश आणि माणाधर गेल्याचेही त्यांच्या ध्यानी आहे नाही. उदाजी ठडकल आणि सुन्ननं नव्या नापजाईची प्रांत पाठवा फेरवे. खंडेश्वर कोटाक्व भिन्बऱ्यांनी गुजर ही वकुवाची पाणस नागजाव करा. त्यांना तातडीने नेमल्या जागा जवळ करायची समज घ्या.

हबशांच्या पुरा बंदीवरस राहवाचा या विचाराने ते गंगाधर मोरेश्वराना म्हणाले, “ जेजिरा कोटाच्या तर्फीन नव्या नापजाईची प्रांत पाठवा फेरवे. खंडेश्वर माणकोंबी, सागराडाचर उदाजी पडकल आणि सुन्ननं नव्या नापजाईची खारडे, कुलाबा कोटाक्व भिन्बऱ्यांनी गुजर ही वकुवाची पाणस नागजाव करा. त्यांना तातडीने नेमल्या जागा जवळ करायची समज घ्या.”

महाराज संगत होते ते ध्यानपूर्वक ऐकणाच्या माणाधर मोरेश्वराना काही तरी महत्त्वाचे बोलावाचे आहे हे राजांनी ताडले. मध्येच थंबत त्यांनी विचारले, “ आमच्या निव्वेपांताची त्यावेत बरी की कशी ? ”

“ जी. काळपासून ठीक आहेत ते. थोडी विश्रांती घ्यावी लागेल. आम्हाला म्हणायचं होतं ... ” माणाधर बाब वर्षाची असल्याने अडखळले.

“ बोला. काय आहे ? ” राजांना ते कशावाहल सांगार याचा काही अंदाज आला नाही.

“ कनाटककडची-तेजावरची खबर आहे की - ”

“ काय ? बोला. ” राजांच्या कपाळीचे शिवांग आक्रमसले.

“ एकोंबी महाराजांचे चिरंजीव अंजुरजी तेजावर सोइन मोगलस मिळाले ! ”

‘ ऊगदब्ब ’ म्हणत, इफळी डम्पल्यात राजे बैठकीवरून उठले. मन बधिर झाले त्यांचे विजापूर नजेरेच्या टप्प्यात गाहावे यासाठी आता औराजेवाने आपला प्रचंड तळ नागहून सोलापूला हलविला. कुलुक्षांजाचा, दिलजमाईच्या आलेच्या उलिच्यात त्याने दोन वर्षी अंदी यातल्या. त्यातली एक होती, पूर्वी पेशकश म्हणून वीस लाड्या पोडे देणाच्या कुलुक्षाहने आता एक कोट वीस लांबांची पेशाकश घ्यावी! दुसरी अट हेती आकणणा आणि मादणा या हिंदू अधिकांश्याना दरबारातून ताबडीव बडतफ करावे! या अटी नव्यत्याच. उद्या आपल्या फैजा गोवळकोङ्कावर उत्तणार याची ती दिलेली सपळ स्पृज होती.

औरांच्या मारठी मुलुखातून फैज यांने घेण्याच्या एकाच खेळीवर आता शतरंजचा पालटला. राजा बाल उमरीचा आणि सदरांत बेदिली याचा फायदा घेण्यासाठी औरंगने कमळुक्त आदिलशाहीच पटाखाली धाली. तिला राखण्यासाठी कुरुव आणि मारठाशाही धडपडू लागली.

कोणतीली वत्तनदरांची बंडाळी मोडण्यात सचिव रामचंद्रपंताची ताकद खर्ची पडत होती. त्यांना एकाई यायलाही फाकत नव्हते. त्यासाठीच शंकराची नायण यांना याद फर्मावून राजांनी सचिवपदाची जोखीम त्यांच्यावर सोपविली.

जशी शुद्धीकरणाची बाब व काटव्यासारखी राजांच्या मर्नी सलत होती तशीच आणवी एक बाब होती. मुलुखातून बगालण्यपसून कारवारपर्यंतच्या बस्यातरील भिस्त, कोठी, धनार अशा अश्राप, असहाय लोकांना गुलाम म्हणून खोदी करून त्यांचे तांडेच्या तोडे मिही व टोपीकर बोटीवर लादूस दूरदेशी पाठवीत होते. माणसांना ज्वेस काही वालीच नव्हते कुणी. याला पायाबंद घालणे आवश्यक होते. नव्याने नामजाद शंकराची नारायण यांना त्यासाठी राजांनी याद घेतले.

“ शंकराची, वरथाटाची यथ गुलाम म्हणून हबशी व टोपीकर खोदी करून त्यांचा दूरदेशी विका मांडतात. कशी जातात ही माणसं, काही माण ? ” शंकराचीच्या घ्यानीमी नसलेली बाब पुढे आली.

“ जी. जाकात भरातात त्याची दरडोई तीन पांडे खजिज्यात. गरीब, अबाला मोताद माणसं खल्कावरही गुलाम म्हणून जायला त्यार होतात ! ”

“ तीन पांगोडवास एक माणपूस ! शंकराची, अशी रानाबनाली जी माणसं आहेत त्यांचं मन वळवून संचणी करायला कल्हवा घाटाधाटातील मुभेदाराना. यादूनही शिपाईपीपरिस गुलामागिरिच चखोट मासूर जे दूरदेशी जायला राजीच असतील त्यांच्यासाठी खेळीदारावर दरडोई बाबा पांगोडे जकात जारी करा ! ” राजे कढुव्या निकालाने बोलले. हुक्माची तातडीने तामिली करण्यासाठी शंकराची निष्पुन गेले.

“ गुलामी ! केवळा कलंक हा माणुसकीवरचा ! जनावर, लाकूडफाट्यासारखा माणसाचा भाव. घाप्याच्या कैलासारखे लादलेले बिणे, कुदून आले हे हबरी, टोपीकर ? बेधुक इथली माणसे खोदी करतात. कुणाकडे जावे त्या गुलामांनी आसच्याला ? आबासोहांनी जहाजावर चढविलेल्या बालाजींना त्यांच्या मातेसह, दिले ऐसे भ्रम उत्तरून घेतले. गुलामीतून मोकळे केले. रेहे असते जाळाजी कुरुच्या तरी देसी गुलाम म्हणून तर ? काय जाली असती त्याची गत ? बालाजींना आबासोहांनी जहाजावरून उत्तरून घेतले. आम्हाला त्यांना कटावाच्या आरोपापेटी हत्तीच्या पाशी घावे लगाले ! माडवीच्या खाडीत वाहतीला लालालेला आमचा घोडा त्यांच्या खेळोंबींनी बचावला ! कसला तिहा हा हयातीचा ? का उकलत नाही ?

आपल्याच विचारात हववलेले, सैरभेर महाराज महाली पेत घेत असलाना जोत्याची केसपसकर बाळ्याजोत्यासह आला. त्याच्या भ्रजेवरून उत्तरातच बाब्याजे दुडक्या बालीने बेऊन राजांच्या पायांना मिठी भरत विलगले. त्यांना मायेने वर घेत त्याची पाठ थोपटीत राजे म्हणाले, “ तुम्ही नाही कुणाचे गुलाम हे ठीक आहे. ” वाळ्यांनी सहज विचारले.

“ बोलत नाही ते जोत्याजी ? ” बराच वेळ जोत्याजी गुप्तन राहिला हे घ्यानी येऊन “ बोलत नाही ते जोत्याजी ? ” बराच वेळ जोत्याजी जोखीम राहिला हे घ्यानी येऊन

“ हेरी काय नाय पर कानाकर भल्या फोटेन्चंच आलंय याक.

“ काय ? ” बाळग्रजांच्या पाठीवरचा फिता हात थांबवत राजांनी विचारले.

“ ... म्हळ्यात भगानगरात औरंगजेबांच्या निशावणीनं बहुकलेल्या कुतुबशाही सरदरांनी आकण्ण आनं भादण्णा याचा खुन केला. भरचौकात भोकसल लेस्सी ! ”

अंगावर वीज कोसलांकी तसेच वाटले राजांना तेएकताना.

याच आकण्ण आणि मादण्णा यांच्या मध्यस्थीने आवासाहेबोगासुन दैलीने गोबळकोड्याशी सलोड्याचे संबंध राखले होते. भागानगरच्या भेटीत तर आकण्णांच्या घरी जाऊन आवासाहेबांनी ‘विश्वामूर्त्ति’ म्हणून भोजनही घेतले होते. आमची माणसे फोडून जसे आम्हाला औरंग हैण करतो आहे तसेच हे खून करवून कुतुबशाही विडविळीच केली आहे त्याने ... “ औरंग ! काय हवस आहे या माणसाची ? ” महाराज स्वतःशीच पृष्ठपुढे.

मुगाचे दिवस आले. आता पणधार केळवा धेरेल याचा नेम नकहता. आदिलशाहीवरचा औरंगांच्या फैजांचा ताण वाढत होता. मेलिरी पडित, सर्जिखान आणि शिंकंदरशहाला भेदून विजापूर्हन प्रतले होते. त्यांनी सजर्जिखानचा तातडीच्या मदतीच्या निरोप आणला होता.

आता गाठीच्या आणि राजकारणात तरवेज कुलेशाना आदिलशाही आधारीवर पाठविण्याशिवाय मार्ग नकहता. समोर याद घेतल्या कुलेशाना राजे म्हणाले, “ प्राणसं पुरविल्याशिवाय आदिलशाही तपत नाही छेदेगामात्य.”

“ सोचते हैं हमही जाऱीं आदिलशाही कुमक के लिये ! ” कुलेशानी, राजांनी विचाराण्यापूर्वीच जोखीपै घेल्याची तपारी दाखविली.

“ मनवे देवललात आमच्या कुलेशा. आजच गाड उतरा आणि पन्हाळगडाच्या रोखानं कूच क्वा. तिथलीही शिंवंदी पाठीशी घेत आदिलशाहीत उतरा. शहजादा आजमच्या फौजा येतील अडव्या तुम्हाला मिरज प्रांतात.”

“ जी. हम आजही गड छोडेंगे ! ” कुलेश आजगा घेऊन निघून गेले.

भिरज, सोलापूर, अकलूज, इदापूर अशी उमी पट्टी धरून राजांनी आता हंबीरव, कुलेश यांच्या फैजफळच्या आदिलशाहीच्या पाठीशी उथा केल्या. बाहेर गडमध्यावर पाऊस कोसळत होता. राजमनात विचारधारा थडथडत होत्या. याच वेळी नंदन दरबारचा खलिता घेऊन एक जाहज सुरत बंदराला लागले होते. त्या खलित्यात लंडनकरांनी म्याश शब्दांत लिहिले होते - “ राजा शंभूजी याच्या गोटात दाखल होऊन तुम्ही त्या युद्धस्मृत्य राजाशी दाट प्रीती संपादन करा. मग तुम्हाला मोगल किंवा पोर्टुगीज यांना खिणाचे कारण नाही. मुंबईवरच सिद्धी किंवा मोगल यांना फिरुदेज नक्का. त्या राजाशी झालेल्या तहांच्या पूतिसाठी सोबत बंदुका आणि दारूगोळा पठविला आहि. अधिक लागल्यास मदासच्या जलकोटातून घ्या.”

राजांच्या ताकदीचे जे मोल सात दर्यापार, टेंगीच्या दरबारला कळले होते ते या देशाचे अमृत, आपेह असून कैकांना कळले नव्हते ! लंडन दरबारने राजांगा ‘युद्धस्मृत वीर’ म्हटले होते.

निकोपत आणि प्रलहादपंत राजांच्या भेटीस आले.

पोटशुल्याची व्याथा सुमार होताच निराजीच्यासह वानापूर येथे इंग्रज वकील रिचर्ड स्टेंचेल याच्याशी बोलणे करून आले होते. स्टेंचेली झाल्या बोलायाचा तपशील राजांना देत निळोपंत म्हणाले, “ आपले सुभेदर टोपीकर व्यापाचांकदून कर घेतात अशी तक्रार हा इंग्रज वकील करतोय महाराज.”

“ उकातीणीचे आहेत ते कर पेशावे. नेहमीचीच आहे ही त्यांची तक्रार.”

“ जी. आमही गो-च्या वकिलास त्याची समझ दिलेय. या भीतीनं ते जावा बखारी घालायला तयार नाहीत आणि खुल्या व्यापारावरचे कर द्यायला कुरुक्षतात. पण वरून काहीतरी कानपिचकी आलेली दिसते. भाषा नसार्माईची वाटली वकिलाची.”

“ काय शेवट झाला तुमच्या बोलायाचा पेशावे ? ”

“ टोपीकरांनी आपला वकील मुंबईला ठेवून घेण्यास मान्यता दिली आहे. त्यांचाही एक वकील आणलाकडे राहिल. ” पंतांनी प्रलहाद निराजीच्याकडे बधत जाव दिला.

“ आता न्यायाधीशांना टोपीकर दरबारात गुलबून नाही भाग्याचं. कुणी दुसरी असामी पाठवा घेबे मुंबईला. काय प्रलहादपंत ? ” राजांनी न्यायाधीशांचा सल्ला विचारला.

“ जशी आजा. नवी मार्गसं तयार झाली पाहिजेत हेजिबीत. ” प्रलहादपंताना आपले वकील म्हणून झालेले मागिल वेळेचे हातल राजांना पसंत पडले नसावेत की काय असी शंका आली.

“ आमही गो-च्यांच्या वकिलाकडे दोन बंदुकांची माणणी घातली. त्यांन ती मात्य केली आहे स्वारी. ” फेशवे उजळ घरेवी म्हणाले.

“ बंदुका देतीलव ते निळोपंत. सिदी, मोगलाना ते पाठीशी घालतात त्याचे काय ? ” राजांनी मूळ धाले.

“ हवशयांना टोपीकरांनी हाकलांच आहे. हवशी आता आपल्या म्हणून्ही तेवेती फिरतो ते उंदेरीतून, असं इंग्रज वकिलांच म्हणणं आहे. मोगली आरमारालाही त्यांनी सख्त ताकीद अलीकडे दिली आहे.”

बराच वेळ प्रलहादपंत काही बोलत नाहील हे ध्यानी आल्याने राजांनी त्यांना विचारले, “ न्यायाधीश, बोलत नाही ते ? तब्बेत ? ”

“ जी. तसं काही नाही. बो आहेत आन्ही. ” त्यांच्या घशाला हे बोलताना कोड पडली. त्यांच्या डोल्यांच्या बाहुल्या फडफडल्या. दोघेही मुज्रे देत निघू गेले.

विविकाङ्गाचा हवालदार संताजी निवाळकर याचा आलेला खलिता घेऊन खंडोजी बदलाळ गांजाभरीस आले. मामला कारीच्या सर्जेव जेव्यांचा होता. कारीच्या वेधणाने दौलतीची, कान्होजी जेव्यांगसूत सेवा केलेली होती.

औरंग दिशिणेत उत्तरला आणि जेव्यांच्या झुंदीने पलट खालली! भाऊबंदकीने मने पोखली. सर्जेव जेव्यांचा भाऊ शिवाजी जेव्ये फोगलांना मिळाला. त्याने सर्जेवांची गुंगऱ्यो बळवृत्त नेली. त्याचा मुलुख तस्नस केला.

हा कथला वास्तविक स्वाराज्यातला पण सर्जेवांनीही मोगलांचीच पाठ धरली. शिवाळकच्या मोगली अधिकार्याकडे विचिकाङ्गाचा हवालदार संताजी निबाळकर याला मध्यस्थ घालून आपली भाऊबंदकीची बाब झोडवृत्त ज्यायाची खूप कोशिस केली. गांजांच्या कानी जेव्यांचा हा साळा करिना आल होता.

संताजी निबाळकरांचा सर्जेवांची सफाई देण्यार खंडोजी वाचू लागले -
“...आम्ही राजमान्य स्वार्मांच्या पाची एकनिष्ठ आहेत. स्वामी कृपाळू होऊन आमचे देशमुखी वतन, अभ्यपत्र देऊन स्वाधीन करतील तर निश्चेन सेवा करू.”

शब्दगणिक जेव्यांच्या दुष्प्रियपणा ऐकून महाराजांच्या कपाळीची शीर थडथढू लागली. स्वासर पायेवर घेत ते म्हणाले, “चिटणीस, कलमदासतान घ्या. आम्ही सांगू तो मजबूर शब्दवर रेखून तातडीन पाठवा.”

खंडोजी कलमी सेवेव बसले. स्वासर सर्जेव जेव्येच असल्यागत महाराज भजकूर सारू. त्याने आपली गुंगऱ्यो वळून नेली. पुढे आनणास ले पाण्यार नाही. याबदल अणु पांगोन पाठदिला की, आपला भाऊ शिवाजी केशा याने हायाखोरी करून शिवाजास गेला. त्याने आपली गुंगऱ्यो वळून नेली. त्याचे सार्थक केलेत की उठीन मिशवळास आले आहे. ऐसियसी आण रा. स्वार्मांच्या पायाजवळी एकनिष्ठ आहे... त्यावरून हे आपापत्र तुम्हास लिहिले आहे.

“ती आधी तुम्हीच मासरी हायाखोरी केली की वातनदार होऊन इमाने इतवारे तवावित ते गोड न करिता स्वार्मांचि अन्न बहुत दिवस भिक्केले. त्याचे सार्थक केलेत की स्वार्मांच्या पायाशी दुर्बुद्धी घस्त दोन दिवसांचे मोगल त्याकडे ज्ञाऊन राहिलेत. तुमचा भाऊ गणिमाकडे केला; हो बों पाहिना ऐसे होते ती तुम्ही हुक्कू यावे होते!! म्हणजे तुमचा एतबाब व एकनिष्ठता कळोयेती. ते केले नाही. तरी बरीच गोऱ्यां जाहली. या उपरेही गणिमाकडे रहणेच असेल ती मुखेच गहणे. तुमचा हिसाब तो काय? या क्षणी स्वामी आज्ञा करितात तरी गनिमादेवील तुम्हास कापूस काढवीच आहेत हे बोर समजणे!

“एकनिष्ठेने स्वार्मांचे पायाजवळी वतविं असे असेल तरी जो राखता करणे तो हुक्कू लेहून पाठवावा. हुजाराती खोरीज दुसरियाकडे एकन्दर राबता न करणे.

“तुमचेजवळ एकनिष्ठाच आहे. ऐसे स्वार्मांस कठलियावरो जे आज्ञा करणे ते करतील. तेणप्रमाणे वर्तणूक करणे.”

खंडोजींमी खलिकाबर बाबूची चिमट शिवरून तो खेलीबंद केला.
“पेशव्यांनी खानेदेशात बरगावच्या वर्खारी लुटल्याची पाठी म्हणून मुर्किच्या टोपीकरांनी आपलं धोण बदललं आहे स्वामी.” खंडोजींनी दुसरी बाब पुढे घेवली.

“बदलाचं धोरण काय आहे खंडोजी? ” राजे ऋत झाले.
“आपला समुद्रपट्टीच्या मुलुख मारण्याचा ते याल बरताहेत. पण आपले शांग डोळ्यांत तेल घालून आगते आहेत.”

राजांनी समाधानाचा सुरक्षा सोडला.
चेंडुलक्ष्या खबरा आहेत. हबश्यांनी चेंडुल जागाजाणी जे केलं आहे. थोरलचा स्वार्मांच्या निवणाची व्यथा द्वावा देऊन वरी करणाऱ्याचा पिलाऊ नाहियाचा मुल्ला बजाजी यांनं हबश्यांच्या उंदीवा बेटावर जोरावारीचा हमला केला. त्यापुढे विदून हबश्यांची चालात मेळानं घुसले आहेत. किंव्येक चौलकरांची कापाकापी केली त्यांनी.”

खबर सांगताना खंडोजी आणि ती ऐकताना महाराज पिलवदून निघाले. गांजांच्या मावासाहेबांचे अखेरचे बोल थडथडत फिरले - “जंजिरा-उंदीवार हबश्यां पैस तेल घालून आहे.”

गलवतात लादून हबश्यांनी पसार केलेल्या, मुंबईत कामी आलेल्या सांग रिहा निश्ची नेक मुद्रा त्याच्या डोळ्यांसमोर तरचू लागली. जंजिराखाडीच काढायासाठी स्वतः केलेल्या चिंडी यत्नांची सवा मनात फडकदून गेली. हबश्यां दौलतीच्या पदरास कुरतडणगण उंदीर!

समर्थांच्या चाफळमठाच्या यात्रेसाठी येणाऱ्या व्यापार्यांच्या तक्रारी येत हेलचा. त्यांच्याकडून भरमसाठ कर पेतले जात होते. याला उंदेतरी पायंबंद बसणे अवश्यक होते. त्यासाठी राजांनी धर्मवाच्याच्या मोरेश्वर पंडितांना, त्यांच्या चिटणीसाठी, याद घेतले. “पंडित, चाफळमठाची कोण तक्रार? ” यांजांनी मोरेश्वराना जाव चिचाराळा.

“जी. प्रठाच्या निगणीची बाब काही मार्फी लागत नाही. उंदेत्र गोसाबी घनयापन कारभार करतात. त्यांच्या चिथावळीनं दिवाणी लोक व्यापार-उद्दिमासाठी येणाऱ्या लेलोकांकडून भरेपेट कर घेतात.” मोरेश्वरांनी चापळची हालहावल सांगितली. ती संगताना समर्थांमध्ये मठाच्या हेणाऱ्या आवादांनी त्याचेही मन व्याकुळले. राजे चित्तात झाले. चिटणीसांकडे बघत म्हणाले, “कलम व्या. काळजीचे देशाधिकारी रांगे विश्वनाथ आणि सातांच्याते अंबाजी मोरेश्वर यांना ताकीदपत्र द्या.” राजे धर्मवाच्यांचा चिटणीसांना ताकीदपत्राचा मजकूर सांग लागले -

“चाफळ श्रीरुद्रुनाथ यात्रेचे नंददीप, लिहिणार व अपराद यांचे वेतनाची मोर्झून सार आहे. त्याप्रमाणे तुम्ही ऐवज पावत नाही. सिंगवाडी येथे सारे ऐवजाची व्यावहारिक सुरु पावाची. हुजाराती खोरीज दुसरियाकडे एकन्दर राबता न करणे.

पाहते. ऐसे सहजा न करणे. दिवाकर गोसाबी हस्ते पूर्वलप्रमणे महोत्सव चालवावा. उद्दव गोसाक्षिण्यास मधेच कथले करवाचास संबंध नाही. शहापूर येथे हुन्मतावे देवालय आहे. ते उत्पव वाहगावचा कुण्ठाजी पाठील व पुजारी भक्ताते. तीरी बरजोट ताफीद करणे आणि पाटलाने खाले ते इनम बेरीज त्यापासून घेऊन दिवाकर गोसाक्षिण्यास पावते करणे.” मठाच्या बारीकसारीक बाबीचा निवाडा राजांनी सांगितला. त्यांचे मन मात्र समर्थाच्या आठवणीत गुरुन गेले.

मेली तीन चार वर्षे झालेच्या फौजांच्या थावणीनी जागजागाची शिवारे उजाड झाली होती. त्यात्तच नुकोतेच दुळकाळी साल घाटून गेले होते. गावोगावचे कुण्ठी हवालदिल झाले होते. त्यांगा धीर, दिलासा देऊन रेणे तवानी करणे भाग होते. फौजा घोड्याच्या खुंगानी आणि शिवाराच्या पोटाने धावतात हे जाणलेल्या राजांनी सुनीनास शंकराजीना सदरेकर घेऊन भुलुखभरत्या सुमेदाराना आजापत्र देण्यास संगीतले—“आगाजागाच्या वतनी देशमुखानी मशात व लागवडीसाठी कुण्ठाचांना पाठबळ द्यावे—”

विजापूरांची चौटाप दौडण्या नंवरारवांचे स्वरामासून स्वर येत होते—कुमक धाडावी. नमोजी बलाळांना त्यासाठी याद घेऊन राजांनी फौजांबदीने विजापूरचे रोखे त्यांना पाठवू दिले.

बिहिनी नाईक रामघाटात झालेल्या हातधाईची खबर देऊन गेल्यापासून महाराज संवत्सर झाले होते. कुडाळाचे खेम सावंत फिरऱ्यांना मिळाले होते. त्यांच्या मदतीने गोळवाळाताचा प्रदेश लुऱत होते. त्यांना सोंद्याच्या राम दळवी, पंथा हजारोच्या राहुत्या जागजागी पडल्या होत्या. शाही शामियाच्या बाहेर नगारा, झेडा, पोहऱ्याचे तबक हे सामान हारिने मांडले होते. हत्यारी हऱ्याएका हत्यारोकारत कढे धरून पहादे त होते. साखऱ्यांदंड वाजवीत चौकाकारत तो हली इलूत होता.

शामियाच्यात मुहम्मद आजम, मुहुश्यांन, बेदरबेख्ता, रणपत्राखान अशा खाशा असामी कदम्यावर नजर लावून खड्या होत्या. उंटी आसनावर औराजेब बसला होता. त्याच्या डाव्या हातशी मौलवीने पथक बसले होते.

चाळीस पक्षास घोडेस्वापांच्या उडक्या पक्षकापूर दोन अरबी, उमद्या घोडांवर मांड घेतलेले खासे स्वार शामियाच्याकबळ आले. पहोकेन्यांनी त्याना तसलीम दिली. दोधेही आत शिरले. दोंगांनी बादशाहाला तिवार कुर्निसात केला. त्यांतील तण्यांबांड, उंच असामिला बुढा औराजेब बाराकाईने निखत होता. दुसरा बृद्ध वयस्क इसम पुढे झाल. त्याने आपल्या ‘जिल्हे सुवहानीच्या’ उजव्या हाताशी असलेले तबक उच्चलू बादशहसमो धरले. बादशाहाने आपला माझावारी हात तबकाला लावला. तबकधारी होता वजीर असदखान. त्याने तबकातील हितीशर खिल्लत उच्चलू, आपल्या बरोबर आलेल्या तण्यांबांड सदाराच्या खांद्यावर पांथरली. तिच्याक्षर्या जीरीबदू चांदतारा झागमगला. बांड्याने औराजेबाला कमरेत इकूल पुळा कुनिसात केला. त्याला फंचहजारी आणि बाहेर मांडलेल्या चीजवस्तू हत्तीसह बक्क केल्याचे जाहीर करण्यात आले. हत्तीने

“न्यायाधीश, चौलास देशाधिकारी कोण ?” राजांनी पंतांकडे तपास घेतला.

“जी. येसांजी अनंत.”

“त्यांना तातडीन आजापत्र द्या. या बाबांच्याकडून बळजोरीने करवून घेतलेले खतपत्र रद्दवालू ठरवावे. ज्यांच्या काळात हे खतपत्र झाले ते पूर्वी देशाधिकारी कोण ?”

“ही शिवदेव महाराज.” प्रलहादपंतांना राजे एवढळा मुळापर्यंत जातील याचा अंदाजाच नव्हता.

“त्यास एक सख्त सपाज द्या न्यायाधीश— विठोंजी बापूजी व गोविंद नारायण हुरू आले आहेत. खतपत्राचा मायला तुळूम कानी आला. तुम्ही सुभेदर ! तमशा पाहता. वरतून सूर्योजीची कोशिस करिता. यावरून तुमची काळुनी कळो आली. जोरवारीने एकाचे काळून दुसऱ्याचे घशात घालावे ही केण दिवाणी चाकरी ? ” संतम राजांनी ही शिवदेववाना काय यसमज झावी हे प्रलहादपंताना सांगितले.

इक्के आलंद्या अशीप यतेला बाब्डी न्याय मिळावा यासाठी राजे विळकिल तुट होते. त्या वेळी सोलापूरच्या औराजेबाच्या प्रचंद तब्यावर घडण्यारा प्रसंग तुळजापूर्वी भवानी तिकडे पाझरत्या डोळ्यांनी बघत होती. आणि उस्तीच बघत होती. रेशमी तणवांनी पेलेल्ला औरंगजेबाच्या आलिशन शामियान हिवाळी बांचाकर लहरत होता. चांदताचांचे हिवे निशाण त्यावर फडकता होते. साठं हजार फौजीलाळाच्या राहुत्या जागजागी पडल्या होत्या. शाही शामियाच्या बाहेर नगारा, झेडा, पोहऱ्याचे तबक हे सामान हारिने मांडले होते. हत्यारी हऱ्याएका हत्यारोकारत तो हली इलूत होता. असामी कदम्यावर नजर लावून खड्या होत्या. उंटी आसनावर औराजेब बसला होता. त्याच्या डाव्या हातशी मौलवीने पथक बसले होते.

बिहिनी नाईक रामघाटात झालेल्या हातधाईची खबर देऊन गेल्यापासून महाराज संवत्सर झाले होते. कुडाळाचे खेम सावंत फिरऱ्यांना मिळाले होते. त्यांच्या मदतीने गोळवाळाताचा तप्रेश लुऱत होते. त्यांना सोंद्याच्या राम दळवी, पंथा हजारोच्या राहुत्या लावीत होता. कायवार जाळत-लुऱत होता.

या बंदखंडांना खीळ यालाकी म्हणून रामचंद्रपंत आणि धरमजी नारायण आटापिटा करीत होते. पण—पण एवढी आदिलशाहीला राजे कुमक करीत. होते तरी त्याचाच सालारा सज्जाखिन याने रामघाटात सहा हजार हशमांचा तळ टाळून रामचंद्रपंत आणि धरमजी याना रोखून थरले होते. हरी, घोडे टाळून त्यांना पिलाट घ्याश्याला लावले होते. या घटनांचे साफ काण होते. आतिल्लाहाहीला राजांची कुमक घायची होती, देसाई-दल्लवांच्या मार्फतीने मिळेल तेवढा कोकणपटीचा मुळूख मारून विजापूरचा खजिना भरायचा होता ! कसेही करून औरंगज्या रेळ्यापुढे तंगाचे होते.

कोकणातील देसाई-दल्लवांचा उपांद्रव कसा वारावा या विचारात असतानाच प्रलहाद निराजी राजांच्या भेटीला आले. त्यांच्याबोरोबर विठोंजी बापूजी व गोविंद नारायण या चेतलळ्या दोन असामी होत्या. त्यांनी राजांना रिकाज दिला.

“या उम्यातंब योठा अन्याय झाल आहे स्वामी. सूर्योजी विसांजी प्रभू, याने या गरिबांकडून नोंदवाराने खाली घेतले आहे. यांचा जमीनतमुला तुळमाने खाला आहे.” प्रलहादपंतांनी सगळा कथला संगितला.

“मारवाड, नाईक गोविंद हात जोडून वारून एकमारखे गायावया करू लागले—

“मारवाड, नाईक गोविंद हात जोडून वारून एकमारखे गायावया करू लागले—

बड़ा माणूस साखबद्धबंद करकून टाकला. तो होता अचलेजी महाडिक ! आवासाहेवाच्या जीवयाचा भाऊ !

अचलेजीच्या कानी आल्या बातमीने घायाळ क्यायलाही राजाना उसंत मिरू येणे म्हणून की काय अशी जंजी-च्या हबशी कासमने पुढी उचलू लालली. चौल, राजापुरात आपले हबशी तोडे घुमवृत्त त्याने निरुद्य करतली कर्पिल्या. जिजिरा सौझ दर्यामार्गे तो स्वतःच कल्याणकर चालून आला. दाखोळ बंदगत तर त्याच्या आणि गोविंदजी कानहो यांच्या आतमारी दर्यांभाइणात गोविंदजी मारले गेले.

आदिलशाहीचे एक एक मातब्बर ठाणे कोसळत होते. एवढा भक्तम मिरजेचा भुइकोट पण तोही किल्लेदार आसदखानाने रायस्त आणि रुहुलखान यांच्या सुपूर्द केला. मिरज ताच्यात येताच कोलहारू-पन्हाळ्या भागात मोलांच्या हालचाली वाढल्या. एकदे हंवीरराव मावळतीची पन्हाळ्यापासून हुक्केरीपर्यंतीची आदिलशाही तुडवीत ती राखुण्यासाठी जिवाचे रेन करत तोते.

इत्यापात्र देण्यासाठी राजाने देसायाने मोगलांचिरुद्द चिवट कुंज दिली होती. त्याला अनेकवार देण्यासाठी राजानी पेशाव्याना पाचारण केले.

आपणाला कशासाठी याद केले आहे याची काहीच कल्पना नसलेले निवोंपंत युग्याहून दामांजीनी कलविलेली बाब पुढे ठेबीत म्हणाले, “ रुहुल आणि रायस्तखान गिरजेहून पुण्यावर उतरले आहेत महाराज. तिथ्या देशमुख, देशपांडयाना मसलूत घेऊन फिरवायाचे यात चालेलत त्याचे. ”

असले ऐकून काही वाटावे असे दिवसच राहिले नव्हते. आज राजाना कार जाणवले की कुठूनतरी समर्थमुखाली गोसाची नोंदी कानी पाडवी. भवतीच्या यातनानी मनाची तलखली होत असलेले राजे अंतःपुरी दाळनात आले. व्याच वेळ ते काही दोलन न नहीत हे जाणवल्याने येसुवूर्द म्हणाल्या, “ पाटगावहू मठाचा माणूस आलाय. मैनीबाबांची तज्ज्वेत सुमार असल्याचं कळलंतय. ” राजानी चमकून येसुवाईच्याकडे बघितले. ते काहीच बोलले नाहीत. या धावपळीच्या काळ्यात मैनीबाबा, मोरया गोसाची, मल्हारबाबा या कुणाचेच दर्शन घेणेही जमले नव्हते. मन चुलुपूले त्याचे त्या जागिविने. दुहाती बाब्कांजांचे हात घेऊन राया-अंता आले. बाल्याजे ‘ मासाहेब ’ म्हणत येसुवाईना बिलमले. मायलेक्कांचे रूप बघताना राजाना आपल्या थोरल्या आंकुची सय झाली.

सदरेकर आलेल्या राजाना पन्हळा भागादून आलेला मूळोजीबाबा घोरपळांचा तरण मुलगा संताजी सामोरा आला. त्याला हंबीरावांनी धाडला होता. तुकीची पन्हाळ्याच्या हंबीराव-मूळोजी यांची रणमस्त व रुहुलखान यांच्याशी जोरावारीची हातधाई झाली होती. तिचा बृतात्त राजाना देऊन संताजी म्हणाला, “ पर पिठळ्यात दोन्ही खानं वेळगावच्या बाजूला सरलकरानी. बेळगावचा किल्लेदार मुरादखान यास कोट नेटान सुंजवावा असा थेलीक्वादा दिलाय. ”

संताजीच्या उत्साही मुळेकडे बघताना आणि त्याने सांगितलेले एकताना घारराजाना समाधान वाटले. संताजीच्या जवळ येऊन त्याचा खांदा थोपित राजांनी बिचारले, “ कसे आहेत आमचे मूळोजीबाबा आणि किल्ले पन्हाळा ? ” “ जी. आबा गेल्यात कापशीला – गावाकडं. किल्ला म्हणशिला तर तुलाला आम्हाकडच हाय की. ”

या पाऊसमान्यातच कुडाळच्या निळकंठ नाराणांनी पाठविलेला खैरिस्कार, कांबळी खोळ पांचरून यांगड चहून आला. त्याने आणलेल्या थेलीत मजबूर होता – “ मोगली सारंग याकुलखानाचा खेमसावंतास खलिता आहे की – पादशाहास बेज्ञ मिळावे. जसी अंजुनजी अचलेजी यांची केली तरी हजात तुमचीही सफ्टाजी करतील. ” निळकंठ नाराण्य कुडाळच्या देशाधिकारी होता. मोठा इक्काने त्याने खेमसावंतास धुमसावा असलेल्या संधानाची बिंतबांधी कठविली होती. शेकोटीतला लाकडी ओङका धुमसावा तसे राजांचे मन भरून आले होते. एवढा तापवंत सूर्यनारायण पण त्यालाही बाळवी डसावी असे दिवस घरले होते.

अनेकविध विचारांनी राजांचे मन भरून आले होते. कमसलेली आकळते असुभ भवती पिरभिरतेय असे वाटत होते. ते कुणारीच मनमोकळे बोलत नव्हते. असर्व गच्छा रेळगांवी एकमेसेकाना मार्शी थडकावीत, तुब्बल टक्रार माजाकी तरी त्याच्या भोसलाई मनात विचारांची प्रचंड खबलकड माजली होती.

“ कुणासंच कस वाटेन हे राज्य श्रीनंव म्हणून ? का नांगी टाकताहेत मारे औरंगाहु ? औरंगाजेब ! आम्हास आम्हास एकदा विचारणा – खेलोगे होया हमारे पोहळवानसे ? कसा दिसत असेल तो या उत्तरवाचात ? त्याला होत असेल का आपल्या दू पडल्या दिलीची याद ? दिसत असतील कथी आबासहेबांच्या-आमच्या मुद्रा त्याच्या मिटल्या डोळ्यांस ? येत असेल त्याला आपल्या बापाची-भावाची, विष घारल्या मिर्जाराजाची, हिकणी खालेल्या दिलेंची, कैदेत टाकलेल्या आपल्या मुलंची याद ? ”

रायगडची राजसभा भरली होती. उकताच श्रावण संपला होता. सिंहसनचैकातील आडपडदे हिकाळी वाच्यावर थरथरत होते. प्रबूभिसुख राजसिंहासनावर महाराज बसले होते. त्यांची चर्या गंभीर होती. प्रधानमंडळातील आठी खांबाबदल अष्टप्रधान उभे होते. सिंहसनपात्रविवराच्या आसनावर बाळ शिवाजीराजे बसले होते. त्यांच्या शेजारी छंदोगामात्य कुलेश खडे होते. दाबारी चौकात अंथरलेल्या रुजायांवर रुपाजी, कृष्णजी नरस प्रभू, येसाजी, मूळोजीबाबा, संताजी-धनाजी, जानराव, बारदमल असे किंतुतीरी मानवकी आपआपल्या जागी खडे होते. एवढे माणूस एकवटले होते पण आडपडांची सळसळली ऐकू यावी अशी भयाण शांतता दरबारभर पसरली होती.

कारण ? कारण साफ होते. शिवलातील एक दल उठले होते. अदिलशाहीचे विजापूर पडले होते ! बाल शिंकंदर औरंगजेबाच्या हवाली झाला होता. तेलपत्या नंसा तेसी पेललेल्या हथमांच्या धेरात मजलत्या थाई हीच्या हौदात बसून औरंगजेबाने विजापुरात फतेचा फेरफक्का ठाकळा होता. शहरम दवंडी पिटली होती ... “ विजापूर की विजापूर अब दिलहितखाके सलतनतकी रिखाया है. किसपर भी जुल्मजोरी नहीं होगी ! सब शाही सलतनतसे झांदारी रखें ! ”

दक्षिणेत उत्तरलेल्या औरंगजेबाला आता चार वर्षांनंतर पहिली काटे मिळाली ! पठाणी बोटीनं बज्जवलेली आदिलशाही कोसळली. ती खबर लागाताच चौवाचा जासूद फेकून हा दरबार गांजी भरविला होता. गंधर मसलतीचा दरबार. साळळ्यांची कल्याना होती नेहमीसारखे निळेपंत दरबारी बोलणे खोलतील. तसे पडले नाही. सिंहसामाच्या दुहातीच्या कोरल्या सिंहमुखावर आपले हातपंजे घट रुपवीत महाराज्ञ बोलले - “ सारे जाणता ... इदलशाही पडली. ” भरून अले आतवान तित करीत महाराजांनी लालीचा सोडला. शांतताच शांतता पसरली. आता दौलतीवरच सावट बाढलं आहे. खबरा आहेत मोगाली फैजा आता गोवळकोऱ्याचा गोख धरतील. ती हूळही असेल. सान्या बाबाचांना त्यासाठीचा पाचारण केलं आहे. ज्यास जे वाटले ते मोकळ्या मरी मसलीचं बोलाव. हे राज्य उभाण्यासाठी आबासाहेबापासून गावोगावचे धारकरी कामी आलेल हे सरे जाणता. हे राज्य आमचं एकलयाचं नाही. हे आई जांतेवैच, जिवाचा आटापिटा केळेल्या थोरत्या आकळचं-आवासाहेबाचं, यानावनांत राणांचा खानदेश-दवळाडपासून जिंजीपावेतो लढणांचा धारकचंच हे राज्य आहे. प्रणबाजी लावून ते राखून चालविण ही जोखीम तुम्हा-आमंव वर आहे ” काय नि किती बोलवेसे शालेले महाराज तिसासवरुन उठले. सारा दरबार कानाचे शिंगले करून ते शंभवोल ऐकत होते.

“ समव बाका आहे. मोका साधून याच प्रसी कोकणपट्टीचे वतनदर बंडाळी करताहेत. आपले म्हणावे ते पारखे होऊन, गणिमात्र गाढून मनसवीसाठी औरंगजेबारस कुनिमितात कर्तुत आहेत. हवशी दर्यापट्टीची रेत हैरण करते आहे. खांडास खांदा लावून एकदिलाने सर्वांनी शर्श करण भाग आहे. आमचा भरोसा आहे. सारे खुला मनसुक्का दरबासमरे. टेक्कील. कोणी कवचिदिल होऊन आतबाहेर करणार नाहीत. ” आपण नकळत उमे उकळेत हे जाणवलेले राजे बसते झाले.

राजांना ज्ञाताना मिर्जा राजाशी तह करून त्याचा तळावर भेटीला जायला निघालेल्या थोल्या धन्यांची मुद्रा हंबीरावांना आठवली. त्यांचा खडा आवाज दरबारी चौकात, खडक फोडण्या पहारेसारखा स्थृ खांडवणला, “ एखं चिंताती क्वाय नां महाराजांनी. आदिलशाही पडल्याली नाही. पठाणांच्या बेदिलीचा कांव्याने फायदा उठवून बादानं पाडल्याली हाय. आम्ही हाय तवर त्याचा व्याधालिदिकून थारा देत उठवून बादानं पाडल्याली हाय. आम्ही हाय तवर त्याचा व्याधालिदिकून थारा देत

नाही मुख्यात. ही जी खिलता पांवराय बुमी, बुजाचावणी पठ्यात त्यासी आज नाही, उद्या कळेल पायात कसल्या कळकीचा काटा हतलाय त्ये. महाराजांनी बिनधोरी असाव. आम्ही पाठीरी हाव. ” हंबीरावांच्या रूपाने जसा मावळकडाच संगडा बोलीत, कुन्यपत्त्या दबावला धीर देत सुनावून गेला.

“ कोकणपट्टीत्वाचा पुंडपाटेगार वतनदारांच्या बाबीत आम्ही डोळव्यांत तेल घालू जागते आहेत. प्रण गेला तरी त्याचा व मोगालाचा भेड नाही पहू देत आस्ही. ” रामचंद्रपंतांनी सालकंकरांना जोड दिली. घर्याची नानाथांनी त्यांच्या बोलीला मान डुल्यात साथ भरली. शिजल्या, सुकाट दखावाल अंग धरू लागले. “ आजवर केली त्याहून प्रसंगी दौलतीची साथ्य करू आम्ही. त्यासाठी पडेल ते मोल देऊ. ” खडोजी बल्लाळांनी आज पहिल्याने दखारातली चिटणीसी बैठक सोइून खडे होते आपली दाद नेहविली.

“ याहजोदा अकबरकी पददसे फिर्यांके चूप विठाना, जमीनदारोंको मिलाकर राजासाबके साथ रखना हमारी जोखीम है। पन्हाला, खेलना, मलुकपूर प्रात की राजासाब पिक्र न करै। ” कुलेशांनी कनोजी हिंदूस्थानीत आपली साथ प्रकट केली. खांबालगातचे न्यायाधीश प्रलवदपंत अणी काही मंसी ते ऐकताना तुलजबुद्धले.

आता मात्र हंबीरावच मडेटोडच बोलले, “ राजकाणातलं काही कळत नाही आम्हरम्ही. महाराजांनी बोलताव म्हणून मार्फी करावी. ” हंबीराव युट्मबुद्धले.

“ बोला. मलुक्कर तुझी कदिम, घरते. आदी निःसंकोच बोला. ”

“ माफी असाची महाराज. त्या शांजाचाचा काही उपेग नाही. उलट त्याचेच निपित करून बादशा पुन्हा दौलतीत घुसायच य्या हाय. छंदुगामात्यांनी नाद सोडावा आता त्येचा अन्... ”

आता दखारचे ध्यान एकल्या हंबीरावांवर खिलले. अनेकांत्या मनातला मलु बोलायचे – तेही भ्रदरत्यारात हे फक्त हंबीरावच करू धजत होते. त्याचा अधिकार, वय व त्याग होताच तेवढा.

“ काय आहे मानी ? साफ बोला मासासाहेब. ” राजांनी त्यांना मुश दिली. आज हंबीराव दखारात असूनही गैरिकाबी असे प्रथमच खाकरले. आपली निडर नवर भेदवतीच्या साती प्रधानी खांबावर आणि छंदोगामात्यांवर त्यांनी एकदा फिरबिली. डोळे जसे टेहळणीचे भेदक भोगी झाले त्यांचे. सप्तप्रधान, कुलेश, दखारी मानकरी, खुद महाराज सोरच हंबीरावांकडे बघू लागले.

“ बाल आमच्या अखलयांची नाही महाराज. पर कुनीतरी, कवातरी हो बोलाय पायेजेच. आम्ही गात सांडल्य थोरत्यांच्या ह्या गादीपायी म्हूनच बोलताव – कानांवर येतय आमच्या की, मंत्रिमंडळातल्या असामी, दफ्तरी अधिकारी आणि छंदुगामात्य कबर्जी यांचा बेळनव हाय ! ”

प्रधानी खांबालगतच्चा बड़ा असामी एकमेकांकडे बघुच लागतच्चा. कुलेशांचा चेहा होकरन उतरला. काळीज पिल्हन काढणारी एक वेदना त्यांच्या मुद्रवर पसरली. त्यांनी पर्दनच खाली घाली.

“ कसला बेबनाव सलखर ? ” महाराजांच्या कपाळी आठाचा धरल्या.

“ आम्हासनी कबळयं मंत्रिबाईटील कुणी असामी छुंगामात्यासनी ‘ कुनुज ’ म्हून पांगीला घेणे ठार्ह ! कबजी दिकून कुनाकड जात ठार्हत. त्याच महाराजांच्या आसपास असण कैकाना पसंद ठार्ह. या बाबाच्या वकाला ऐकेसुर या बाबीचा कंडका पडाय पायजे. ” हस्तरपाहिंले हंबीराव फरडले पण हे जबानमार करणेर नको असेहे वंशिंगडळातील असार्हीना होकरन गेले.

निर्धारिने प्रलहादपत्र म्हणाले, “ सलळकर म्हणतात ते रस्त आहे. छंदेगामात्यच कुणाकडे पंतीस जात नहीत. अष्टप्रथानांहून ते स्वतःस कोळे मानतात. महाराजांच्या खास गोटातले मानतात. सर्वीस आपल्या वाड्याकडे पंतीस पाचारण करतात. कुणी जात नाही त्यांच्याकडे. ”

ते ऐकताना थाथर कापणेरे छंदेगामात्य संतापने म्हणाले, “ सरकार, झूट बोलेहे त्याचार्धीश ! हमने कोनबर्मे जनम लिया ये कैसा कसूर हमारा ? राजासाब के चणोंमें निषा रखते हैं और आखीरी दमतक रखेंगे। मंत्रिगाणसे बचा बास्ता हमारा ? ” कुलेशांना क्रोधभासाने धड बोलवेना.

चित्रविचित्र विचाराची, क्षणभ्रातरच राजांच्या मनात तुंबळ घाई माजून गेली. आपण कसला विचार करते आहेत आणि भोवती केवडा भैरेळ पर करून वसला आहे या विचाराने तर मन अपार खंतावले त्यांचे. ”

“ सलळकरांचा अभिमान चाटतो आम्हास. ” राजांची नजर हंबीरावांवरुन दरबारर सरकाली. “ हा कसला समय आणि ही कोण मानपानाची बाबत मोक्षाच्या म्हणणाऱ्या तुम्हा आपल्या माणसांच्या मनी ? कुलेशांना आम्ही ‘ छंदेगामात्य ’ केलं, फिरांच्या सुलुखासाठी ‘ कुलएख्यार ’ केलं ते त्याचा वकूल बघून, त्यांना हिंदेस्थानी बोलभाषा चांगली अवगत म्हणून ! कवी भूषण राहते आमच्या दरबारी तर त्यांसही ‘ छंदेगामात्य ’ करून गौरविले असते आम्ही. ”

प्रधानी-खांबालगतच्चा मंडिशांगनी गर्दीनी खाली धातलेल्या बघून राजांचे काळीज पिल्हवटले. विळ्वासारखी आपली धारी नजर कुलेशांवर रोखत ते म्हणाले, “ कुलेश, मंत्रिगणार्शी आपमचा काय संबंध असं म्हणताना तुकाताहत तुम्ही ! सलळकर म्हणतात ते मही आहे. मानपानाच्या या गफलतीचा वेळीच कंडका पाडला. माहिजे. रामजी पांगीचांच्या कोरजाई गावठाणात केळवली छापखाली बसूर रामजीच्या झोखमीची म्हणून तर कांदपाकर प्रेमानं ओंठउआइ करणारे आमचे आबासाहेब आम्ही तर नहीच, पण कुणीच विसरता कामा नये... पुरुषा असा ओभाट कली येतो तर लहन-थोग,

आपला-परका कुणाचीच गय धरणार नाही आम्ही ! ” नाकझेंडा लालावलेले महाराज भावावेणे आपसूक्ष्म खडे झाले. पुरा दरबार त्याच्याकडे बघू लगाला. वेगळाच भाव शंसुपुद्देवर पसरला. तलवारीच्या पात्याच्या धोरसारखा शब्द नू शब्द फुट लागला.

“ आदिलशाही पडली याची धास, काळजी करायलही समय नाही आम्हास. ज्यात्या बाक्याना आम्ही निश्चन-निर्वाणीचं सांगतो. प्राणबाबरी लावून आबासाहेबांचे हे राज्य राखण्याची आम्ही हभातेन कोशिस करणार आहेत. सान्यानीच पोल्ल विचारान आपच्या पाठीशी राखवं. आपसांतील लहन-थोर मानपानाचे बालेस्स ठेवून प्रसापस सान्यांनी कसं सामोरे जावं, फक्त त्या मसलतीचं बोलावं. ”

कोळी फोडत हंबीरावच म्हणाले, “ आता जमेल त्या ताकदीनिशी गोवळकोडा राखवण पायजे. उगवतीच्या तोंडावयली आपली राणी राष्ट्राड जाणी ठेवाय पायजेत. जमेल तेवढा घोडा गोवळकोडाभवती फिरता ठेवाय पायजे. ”

“ आता निस्त्या मोगाली कौजाच न्हाईत, आदिलशाहीचा मेळ घेऊन पुढची चाल ठेवील अवगंजेब. ” म्हलोजीबाबा पूर्वी आदिलशाहीत होते. तिथक्या मसदारांचा अंदाज बांधात ते म्हणाले.

“ विळापूरचा राजा बाळ. गोवळकोडाभाचा हस्तनशहा अमेदीचा आहे. तुकुशाही नाही नमायची औरंगसमोर. ” निकोंपंत आपला मतला तेवत म्हणाले.

“ पेशवे, मोगल कुतुबशाहीकड वळतील हा अंदाज आहे. तसं घडेलच असं नाही. शक्यता आहे तो शहदजाईचं निमित ठेवून आपल्या दैलीचाच मोहरा घेरेल. ” प्रलहादपतांनी अकबराशी चाललेली बोलणी आपाला पसंत नाहीत हे हंबीरावांचे मतच घुेह घेवले. आता खचा मसलतीला तोड फुटले !

बाच वेळ दरबारत एकमेकान उलट-सुलट खल झाला. एक गोष्ट त्यातून स्थ॒ झाली. आदिलशाही पडणे हा दिक्षिणफळीला केवडा जबर धक्का आहे हे सर्वांगच जाणवून गेले. प्रधानमंडळ आणि कुलेश यांची मने परम्परांदूल साफ नाहीत हेती सिद्ध झाले. हंबीरावांसह अनेकाना मराठी मुलुखातला शहजाव अकबर ही गोत्यात घालणारी अडाळ वाटते हे उघड होऊनच उकले.

पंतांकडील सुरनिशी दप्तर शंकराजी नारायण यांच्याकडे सोपवून राजांनी पंतांनी कोकणद्वीपासी मोकळे ठेवले होते. त्यामुळे सामर्द्धपंत नाराज तर नाहीत, या शंकेने त्यांनी विचारले, “ तुमच्या ठारी शंकराजीना सुरनिशी दफतराकड नामजाद केलं आपली पंत, त्यासाठी तुम्ही नाराज तर नाही ? ”

“ जी. तसं मनीयुद्धा नाही आमच्या. कोकणपंडीची बंडाळी जोखमीची म्हणून तर आम्हावर ती बाब सोपाविली आहे त्यार्ही हे जाणतो आम्ही. ती पार पाडताना यातना होतात काळजास. जीभ धजत नाही घडलं सत्य सांगावधास. ”

“मतल्ब ? रामचंद्रपंत खोलून बोला जे बोलणं ते.” महाराजांची नवर रामचंद्रपंतवर जब्दुन पडली.

“जी. माफी. असावी. पण – पण कुडाळच्या खेमसावंतास जाणारा खालिता स्वापसुद्धा कळव केलय आपल्या जासुदानी.”

“कुणाचा खालिता ?”

“जी ... जी ...” रामचंद्रपंतानी दुखेल्यातून खालितावळीच काढली. पण जवानीतून नव काढणे काही जमले नाही त्यांना.

राजांनी पंताच्या हातातील वळी ओढूनच घेतली. आतील खलितावर जसजशी त्यांची नवर सरमरत फिरू लगाली तसली फरीसारवी दिसणारी त्यांची मुद्रा लाल होत घामाने डकडून आली.

आदिलशाही पडल्याचे काण पुढे करीत कुडाळच्या खेमसावंताना, आवासाहावंचे जावहू, राजांचे मेहुणे, फलटणकर महादर्शी नाईक-निबाळकर लिहीत होते –

“मतीच्या डेक्कळमात दिल्लीधीशवरमधेर इलशाही डडली. संभाजींचीही बाबत राहणार नाही ! भागानगरीची मोहीम जालियावरी दिल्लीश्वर याचाही पारमर्श घेतील. दहा हाजार घोडा आमहीच तुमचे कुमकेस घेऊन येते. रायरीपावेतो कडेकोट ठाणेबंदी केली जाईल.”

राजांच्या हातातला खलिता थारथळ लगाला. संतापाने नाकपुळ्या फाकल्या. वळी, खलिता तसाच पतंच्या हातात खुप्सुन ते पुट्पुट्ले, “हरामबोर. दोमकावळे.” रामचंद्रपंतानी मान खाली थालत कर्तव्य म्हणून सांगितले – “अशाच मजकुरचा छलिका शेष वहमद वक्षी या मोगाली मरदाराचा आहे ... त्यांने सांवतास ...”

राजांना तळहात दोन्ही कानवर ठेकून घायोविसे वाटले. काही न बोलता ते महादरवाज्यातून दसराचौकाकडे चालले. रामचंद्रपंत, चांगोजी काटकर, खंडोजी, गण्या-अंता त्यांच्या पाठीशी झाले. गडाळ्या महादरवाज्याच्या रोखाने मौसूर धंडिताव आणि निलोपंत इपाईच चालत येताना पाहून ते जारीच थांबले.

मोरिशांनी नुकीतीच गड चढून आलेली एक भावी छाटीधारी असामी राजांना दाखवून महालं, “पाटावहून आलेत हे. म्हणतात ...” पेशाव्याकडे बघत पंडितराव धुटमळले. आपल्या सुकल्या ओठावलन त्यांनी जीभ फिरविली.

“मठशिव्य आहेत हे पाटाववेचे.” निळोपंतही रुकले.

“फेशवे, याना इथवर यायचा त्रास कशाला दिलात ? आधीच गड चढलेत. आम्ही भेटलो असतो सदरवर. काय वाबा, आमच्या मैतीबाबांची तब्बेत कशी ? नाराज नाहीत न ते आम्हावर, बोरच दिवस दर्शनासाठी नाही आलो म्हणून ?” राजांनी शिवाला विचाले.

महाराजांच्या शब्दाशब्दांबरोवर मठशिव्याच्या भरल्या डोळ्यांतून आसवांचे थेव

छाटीवर टप्पले. त्याच्या तोंडून रखडते बोल बाहेर पडले – “ जावांनी – मैतीबाबांनी देहकार्य-संपर्किल महारा ५ झ ! निर्वाण केलें त्यांनी भुदगडतर्फला पाट्यावी.”

“जगदं” म्हणत महाराजांनी हातवेटे छातीशी नेत गपकन डोळेच घिरले. त्या मिल्या डोळ्यांमधोर सर्वसंगतस्याग केलेल्या मैतीबाबांच्या शांत, सात्त्विक मुद्राच्या मुद्रा तरवू लगाल्या.

विजापूर पडताच मोगाली कौजा लम्बात्या पंडरपूर, सांगोला, मंगळवेदा भागात पांगल्या. सालार सज्जाखानासह झाइन सोरे दिजापुरी सदावर औरंगजेबाला मिळाले. आपले खान विजापूरभोवती पांगते ठेवून, विजापुरावर हल्यारी बंदेवस्त बसवून औरंगजेबाने विजापूर सोडले. तो सोलापुरकडे निघाला.

कर्नाटकातून हजारीगाजांचे. सारखे हातकरे येत होते. राजांनी अंदाज केल्याप्रमाणे मिळतील ते कर्नाटकातील सरदार गळाला लावून, आमले फौजबंद खान सीमेवर पेरायला औरंगजेबाने सुख्यात केली.

हजारीची कुमक क्रायाल्य पाठवियासाठी राजांनी केसो त्रिमळ व संताजी घोरपड्याच्या याद घेतले. समेर लिंजीकोट फिरत असलेले राजे त्यांना म्हणाले, “ केसोपंत, तुम्ही आता संतार्जीसह कर्नाटकात हर्जीचा कुमकेला आपल्या जागावानिशी उतरा. रुम्नाशपंत गेल्यापासून हजारी एकले एवढा प्रांत सोभाळताहेत. जैतजी काटकर, काकडे आहेत त्यांना दिमतीला. तुम्ही त्यांना युनाशपंताच्या ठारी आहात. त्यांच्या-तुम्न्या एक विचोर कर्नाटकर गर्खून असा.” राजांनी केसो त्रिमळ व संताजीना मानवक्षे दिली. हजारीगाजांची जोड करण्यासाठी निरोप दिला.

“निळोपंत, पुढा त्रासिक दिसत्येय. तुमची तब्बेत ?” महाराज बोलत दफतरी दालनातील पेशांच्या समोरच आले. निळोपंतांनी चमकून वर पाहिले. त्यांचे डोले पाणथळ आले. उपराण्याचा शेव त्यांनी नेवकडाना लावला.

“पेशवे ५, झालं काय ?” राजांचाच आवाज विचारताना चिरकला. भोवतीचे हल्यारी पहोकीही चमकून बघू लागले.

“काय सांगायचं स्वामी ! आहाही पेशवे – कुणास आता कसं तोड दावणार ? आमचाच ... एक जवळचा नातेवाईक कैद करून गुलाम म्हणून घेऊन गेला पाजोर हबशी. डोळ्यास डोळा नाही लागत ते एकल्यापासून.”

“पंडिताव, चेऊलच्या सुभेदर गायाजी सदर प्रश्नून स्वार द्या.” धर्मखालाचे प्रमुख घेश्वर राजांचे सांगणे ध्यानपूर्वक ऐकत होते.

“कोण वजेचा गायाजीना स्वार द्यायचा स्वामी ?” मौरीशांनी विचारले.

“चेऊलच्या एका नियुक्तिक बाईची अवेरची इच्छा होती की, आपला जमीनजुमला मोरयाबाबांच्या विचवडमठास आपल्या माघोर द्यावा. बाई आता गेल्या. जाण्यापूर्व

तांनी आम्हास आपली इच्छा निरोक्तकहून कळविली आहे.” त्या बाईचे नाच, जिनिचा तपशील मोरझ पंडितरांना सांगता-सांगता मळवाऱ्या थांबले. केवळज्ञातरी चांदीचीचा ताई डुखीत त्याने वर्दी दिली, “गोव्याचं सुंदरजी बाजी आल्यात.”

महाराजांनी स्फुरणाचा हात उठविला. चांगोजी सुंदरजीना घेऊन आला. जिंक्यानी गोव्याल्यातचा युश्यु लुटला, गावे बाटविली, बतनदर त्याना घिलाले, असलेले काही असुण आता ऐकायला मिळणार शासाठी राजांनी मनाची तयारीही केली. चर्या मात्र शांत ठेवून एवढळा दूजक आल्या सुंदरजीना त्यानी अपुलक्षीने हालवाल विचारली. ती देऊन प्रसन्न चवीने सुंदरजी म्हणाले, “एक खास बाब स्वार्मांच्या कानी घालण्यासाठी जातीन आले आम्ही एवढळा पल्ल्यावर.”

“हे कुतुबशाहीचे रोजदृष्ट भेटीस आले आहेत महाराज.” सिंहासनसदरेला वकिलाबरोबर चार-पाच सरपोसंबंद तबके घेतलेले विदमतगार होते.

“त्या तबकाकडे आणि वकिलाकडे आळीपाळीने विदमतगार होते. वकिलाने कुनिसात करून आपल्या हळत ताम्हशाहांचा निरेप राजाना सांगितला, “हमारे हळतने ये एक लाख वेशकश राजासाबके खिदमत में पेश भेजी हे.” वकिलाने आपल्या विदमतगारंवर नजर टाकली. त्यांनी शुक्रन पुढे होत, हातमर्श शावा म्हणून तबके राजासमर्ग धरली. त्या तबकाकडे आणि वकिलाकडे आळीपाळीने विदमतगार निवोंपत्ते. वकिलाच्यांनी नस्लेला धक्का त्याला दिला—“ही खास कुतुबशाही रोत दिसते निवोंपत्ते. आमच्या आणि भागानगराच्या दरबाराशी सलोख्याचे संबंध राहावे म्हणून शडपडणाच्या मादण्णा आणि आकण्णा यांचे कुतुबशाहीत भरसत्यात घेऊन कविले गावात. का? तर दिल्ली सलतनतीच्या औरंगजी तांच्यावर ‘काफर’ म्हणून ताराजी होती यासाठी? तोच औरंग गोवळकोंड्यावर चाळून येतो आहे हे साफ झाल्यावर आहाहाला ही लाखाची घेसकश पाठविली जाते. का? तर या बाक्या समर्थी आम्ही कुतुबशाहीच्या पाठी राहावं!”

नितर झालेला कुतुबशाही वकिल निळोपंतानीच आता काही बोलावे. यासाठी त्यांच्याकडे बघतच राहिला. निळोपंतानी अउभ्यांनी बोल पुढे ठेवले.

“एस आहे स्वामी म्हणतात ते. मादण्ण आणि आकण्णा काय बळुकाच्या असामी होत्या हे लवकरच कळून येईल कुतुबशाही दरबारास. पण त्याच्या आडमुळा घेरणाची चाल धरून नाही भागायचं या दरबारास असं वाटत आम्हाला.”

“यासाठीच पूर्वीपून पाठीशी आहेत आम्ही गोवळकोंड्याच्या. जे आबासाहेबांनी राखल तेच धोरण कुतुबशाहीशी राखून चालविलं आम्ही—पुढेही चालविणार आहेत.” देशकशीची तबके निखत महाराजांनी त्याना हातमर्श दिला.

वकिलाने सुटेकचा निःशास टाकला.

तानाशाहासाठी त्याला फेर्नंजरणा देताना महाराज म्हणाले, “तुमच्या हजारातास सांगा, आम्ही पाठीशी आहेत कुतुबशाहीच्या. आपल्या संकटाला भरदमान तोड देशाची तयारी ठेवून आसा. या.” वकिलाची रितम बोल्यावर करव्यात आली.

महाराज गोवळकोंड्याच्या कुम्हेकला कुणाला पाठवावे या विचारात गडले असतानाच विलेदार चांगोजी काटकर त्याच्या सामने आली. गवळ्यातील गोवळ व चांदीचीचा ताई डुखीत त्याने वर्दी दिली, “गोव्याचं सुंदरजी बाजी आल्यात.” महाराजांनी स्फुरणाचा हात उठविला. चांगोजी सुंदरजीना घेऊन आला. जिंक्यानी गोव्याल्यातचा युश्यु लुटला, गावे बाटविली, बतनदर त्याना घिलाले, असलेले काही असुण आता ऐकायला मिळणार शासाठी राजांनी अपुलक्षीने हालवाल विचारली. ती देऊन प्रसन्न चवीने सुंदरजी म्हणाले, “एक खास बाब स्वार्मांच्या कानी घालण्यासाठी जातीन आले आम्ही एवढळा पल्ल्यावर.”

“बोला.” महाराजाना ते कशाबदल बोलणार याचा काहीच अंदाज आला नाही. “आता पाणजीच्या बंदरातून खाशा सवाचा घेतलेली गलवते नियालीही असतील.”

“कसल्या सवाच्या ?”

“विजाई कोंद-दि-आल्ज्होर आणि त्याच्या कवित्याच्या !”

“मातलब ?” महाराज विचारातच पडले.

“पोर्टुगालच्या बड्या दरबाराला स्वार्मांनी गोव्याची केलेली दैना शब्दवार पावली आहे. दरबारान त्यासाठी खरमरीत खलिला लिहून विजरईची चांगलीच खरड केली आहे. मराठी मुलाखावर गेलाणून जाण्याचा त्यास जाब विचारला आहे.”

सुंदरजी हुलपाने सांगत होते. राजाच्या पाणीदर डोल्यासमोर ताळत होता, धोंगडीकी.

“विजरईला बड्या दरबारान पोर्तुगालता परत बोलावून घेतलंय स्वामी त्याच्या जागी दोम रुद्धिंदो द कोस्त म्हणून कुण्या विजरईची नामजादी झालेय गोव्यावर.”

ताळपत्या शंगुनेत्रांसमोर मांडवीची निळी पांढाट खाडी ताळू लागली. ते सुंदरजीना म्हणाले, “आमच्या कानी कुणी मनास संतोष देईल असं काही धालतच नक्तते.

सुंदरजी, चला जाणीशांचं दर्शन घेऊ. तुम्ही बरी खबर आणली आहे.”

महाराज, सुंदरजी, चांगोजीसह जाणीशाही त्यानीही कल्पना असलेली कैलरातील सालहैर-मुल्हेर किलत्यापैकी सालहैरीचा किलला नेकनामधानाने या वेळी किलुरीचा फास टाकून ओढलत औरंगजेबाच्या घाशत आणून घातला होता!

दिवाळी आली नि गेली. पुणे, सातारा, मिरज, सांगली, बेळगाव, हुबली या देश व कर्नाटकप्रांतात या दिवाळीच्या दिवत्या काही पाजलत्या नाहीत. गेला पवसाळा कोरडाच फारल्याने त्या भागात भयण दुष्काळ पसरला. त्याच्या काळीजवेधी वार्ता

रोजाना राजांच्या कानी पहऱे लगाल्या. लढते सैन्य आणि राबता कुणबाबा या बिकट काढी राखणे महत्वाचे होते. खुद राजे रायगडाच्या अंबारखान्यातील धान्यगोणी घेऊन देशावर पाठीविळ्या राजांच्या काबाईंच्या बैलांच्या तांक्यावर जातीने देख देत होते. पन्हाळ्याहून कुलेश व म्हलेजीबाबा गंगा-जमुना या अंबारकोळ्याचे धान्य बेळावळ्या वाटेला लावून होते.

तीन-चार साल लहून दमारी झालेला प्रत्येक गडकोट, उकरीच आदिलशाही पडलेली, वरतनदारांची जागजाणी माजलेली बंडाळी, त्यातच पडलेला हा दुकाळ. गेल्या चार सालांतील घटना कशा चिंतासारख्या फिरत होत्या राजांच्या डोळ्यांसपर.

ही औरंगाची दरिखेत उत्तराचर्ची दुसरी वेळ होती. पहिल्याने तो आला होता दख्खनसुमा म्हणून. परतला होता बंडखोर शहजादा म्हणून. आता दुसर्या वेळी आला होता दिल्लीतजाळाचा शहेनशहा म्हणून पुरी दख्खन गिळायला. त्याच्या दावजोरे रेचासमोर आदिलशाही कोसळली होती.

आता त्यांने दुर्दोडी हलचाली सुरु केल्या. एकीकून गोवळकोऱ्या पाडायचा, दुसरीकून घारी दौलतीचा कर्नाटकतील मिळेल तेवढा प्रदेशा कुरतडायचा. तिला खिळखिळी करण्यासाठी त्यांचे खास अख 'फोडाफोडी' आणण्याची चालूव होते.

कर्नाटकात घुसलेल्या औरंगाच्या फैजांच्या पाठलगावर हसर्जीचे गोपळ दावाजी व विकुल पिलाजी हे तोडीजोडीचे सरदार कोसळून पडत होते.

जे कानी येत होते त्याचाच मेळ मानाशी घालून राजे खासेबाड्याच्या दफतरी सदरेत खंडेजीना जागजाणी धाडायच्या खिलांचे मजबूर सांगून लागें. कसल्यातील खोलीच्या विकाचारात गढवल्याने त्याचा मजबूर सलग येत नव्हता. एवढ्यात गिळजोजीने दफत्री घेऊन वर्दी आणली, “पेशवं येत्यात.”

थोड्या वेळातच आपल्या कारभान्यासह निळोपत रुजू झाले. “ महाराज, सिद्धी कासम त्याच्या खुदाची खेर म्हणून थोडक्यात बचावून निस्तला जैतापुरच्या लढाईत.” पेशवे उत्साहाने म्हणाले.

“ तपशील काय पेशवे ? ” महाराजांच्या डोळ्यांसमोर जैतापूरची खाडी तरळू लगली. पेशव्यांनी तपशील दिला. थोडा वेळ शांतता पसरली.

“ जेदे फिरुन चाकरीत यायचा मनसुला धरून आहेत. पुंछयच्या बाजी घोलपांगरित निरोप आला आहे तसा त्याचा.” पेशव्यांनी सर्जराव जेयाची बाब चर्चला घेतली.

“ कशासाठी खोळबलेत ते पेशवे ? ” राजमुद्रा त्रासिक झाली.

“ अभ्यपत्राची माणणी आहे जेयाची महाराज.”

“ अभ्यपत्र ? ” महाराज विषादाने हसले.

“ पंत, गेले होते जेदे औरंगाच्या पांयांशी त्याचं अभ्यपत्र घेऊन ? हे कान्होर्जिंची वारास जेव्हच ही माणणी घालूत असू मानाव काय ? ”

पेशव्यांना काय बोलावे ते सुनेना.

“ पेशवे, त्यांनी नको त्या वकास घसमोड केली तरी आप्यास नाही करता येत. चुकले, फुले तरी जेव्हे दौलताचे कठिद्य चाकर होते. त्या त्यांना अभ्यपत्र पाठून. प्रतात लिहा - तुम्ही गनिमाकडे जाऊन सैवा करिता. कोण्या भारास भरून गेलेत ? बेरे जेव्हाले ते पिसोन न ये. पांतु गनिमाची स्वाक्षरी करता तुम्हास कह होतात. संप्रत सेवेसी येऊन कार्यभाग करावा. कटाची मुजरा होईल. तुम्ही कठिद्य लोक. स्वामीचे बहुत अन्त भक्षिले. तुमचा भारवसा असे. किंवा मानी धरून यावयाचे केले तरी बहुत उत्तम केले. कदिचित गनिमाकडे गेले होतेस. त्या गोष्टी करिता यावयाचा अनमान कराल तर सर्वजीवी न करणे. देशक येणे. तुमची सफिराजी करून बेरे चालवू. अंतर न घडे.”

अभ्यपत्रात लिहायचाचा मजबूर पेशव्यांना सागताना छुपतीच्या मनी समर्थन्चे निवाणीचे बोल घुमत होते, “ सकट लोक एक करावे ! कारभारी कार्यी लावावे ! गनिमा निपद्धू निवाणीचे बोल घुमत होते, “ सकट लोक एक करावे ! कारभारी कार्यी लावावे ! ”

अभ्यपत्राचा मजबूर मनी घोळत असलेले निळोपत जायला निघाले. तेकडा त्यांना शोपवृन् बाचव वेळ मनात घोळत असलेला मनसुला गरजांनी त्यांच्या कानी घातला. “ पंत, हंबीरावांसुदा जेवढे खासे तेवढ्यास खलबतासाठी आवतनाचे हासकारे या.”

महाराजांच्या मनी काय. असावे त्याचा विचार करीतच पेशवे निष्पत गेले. मुंबईहून आल्या वारेंचा राजे विचार करती होते. तेथील दौलतीचा हेजिब वारल्याची खबर होती. त्या जागी कुणाला नामजाद करावे यासाठी राजांनी प्रलहादपतंगाना याद केले. “ न्यायाधीश, टोणीकरांच्या दखाराये विकिळांची हक्कीत कानी आलीच असेल. तुम्ही त्या दखाराशी संबंधाचे. नव्यानं कुणाला नामजाद करावं त्या जागी ? ”

प्रलहादपतंगानी आपणाल्याच्या इकूम झाला नाही यासाठी हलका निःशस टाकला.

“ अप्रलहाद वाटतं निवक गोपळ नीट संधाळतील तो दाबार. तिथल्या दुभाव्याचा व त्यांचा दाट परिचय आहे. शिवाय आपण्याबोरे एक-दोनदा टोपिकाराच्या दखारात ते जाऊनही आलेत.”

राजे व न्यायाधीश यांची त्रिविकांजीबद्दल वारकाळ्याची चर्चा झाली. “ पंत, हेजिब म्हणून त्रिविकांजीना आपले ओळखपत्र या.” राजांनी निवाडा दिला. “ अभ्यपत्र ? ” महाराज विषादाने हसले.

प्रलहादपतंगात आसवार खाली आले. खिलेखान्यात आले. खिलेखान्यात यांच्या मस्तकी राजटोप ठेवला, दर्पणात बदताना आजूला. एका खिलेखान्यात त्यांच्या मस्तकी राजटोप ठेवला, दर्पणात बदताना आजूला. त्यांना फार प्रकर्षनि जाणवलें की - आपला टोप आबासहेबांच्या उभट टोपगत नाही ! तो खसका - मोण्ली माटाचा आहे !

“आवासाहेबांचा टेप घ्या दासतानाबाहेर. दर्शन घेऊ या एकदया त्याचं.”

आसवाबरवानाच्या प्रमुखाकडे बघत राजे म्हणाले.

“जी.” त्यांन थोरलयांच्या राजटोपांचं तबक हळुवार दोस्तानाबाहेर घेतले. राजांच्या समोर धारले. क्षणमच शाखुमाला वाटले या टोपाखाली हुबेहू आवासाहेबरच उभे राहीली. राजांनी त्या तस्विकातील टोपाला बोट मिळवून ती कपाळी लावली.

हलवलेल्या छत्रपतीचे “स्वा ५ मी, स्वा ५ मी” या सादवत्त्या बोलाकडे ध्यानच नव्हते.

“अं ५” एकदम बळून त्यांनी पाहिले. समोर कवी कुलेश आणि राजापूर्वे सुभेदर देवांजी विडुल रिखाजासाठी सुकृताना त्यांना दिसले.

“तुम्ही? ” बुवेशांकडे आश्चर्यनि पाहत त्यांनी विचारले. आपण स्वामींना भेटायला गैरिचाजाने थेट आसवाबरखान्यात आले आहोत हे जाणून कुलेश अदवीने म्हणाले, “क्षमा स्वामी. मागलाही हे ऐसा जो याही आना पडा।”

“कसला? ” सुभेदर देवांजी विडूल यांना निश्चित राजांनी विचारले.

“जी. जे पाहिलं ते तातडीनं सरकारांच्या कानी घालायाजोगं आहे. नाही तर कसुरीचा गुरुना बसेल माझी म्हणून राजापुराहून टाकोटाक आलेत आमही.”

“बोला, देवांजी.” कर्धी सहसा न पडणारी तिकोनी आठी राजकपाळी उमटली.

देवांजीकी क्षणीक बुलेशांकडे बघितले. बुलेशांनी त्यांना नजरेनेच दिलासा दिला.

“राजापुराच्या खाडीत गळवतात बसून शहजादव अकबर... अकबर इराणला निघू गेला महाराज! ” ज्यासाठी ते आले होते तो बाब देवांजी नी सोंगितलो.

“झियाउदीन महमद शुजाई और पचास आदमी हे उसके साथ! ” कुलेशांनी अधिकाची माहिती दिली.

अकबराच्या पहिल्या भेटापासूनच्या कैक आठवणी राजमनात फिरल्या. आमही दिलेला मानाचा मोतीकंठा कलवंतिणीला देणा, आमच्यासाठी फिरंगी दखारात मध्यस्थी करण्यारा, बापाविसद्द बंड करून उठलेला अकबर - न भरता - न बोलता इराणला निघू गेला! अकबर! काय क्रणुवंध त्याचा? काय उपयोग इताला त्याचा आमहास? कसासाठी दिला त्यास आसरा आमही? त्याच्या मागानि काही राजकाण चाळते होईल म्हणून! पण औराजेबाला एक निमित झाले आमच्या मुलुखात फोजा युसवायला. आमही अकबराला आसरा न देता हातकला असता दौलतीपार तर? टळता औंगाचा सरेसिमा आवासाहेबांच्या या शींच्या राज्यामाणाचा? कधीच नाही. तरीही तो चालून आलाच असता. विचारच विचार उकाळून गेले त्याच्याबरोबर? ”

देवांजीना विचारले, “सुभेदर, दुर्गादिसही गेले त्याच्याबरोबर? ”

“जी नाही. दुर्गादिस आपल्या आसामी घेऊन तिळमकडे निघू गेले.” राजांनी ते

ऐकून सुंकेकचा वाटावा असा सुस्कारा सोडला. तुर्गादिसबद्द त्याचे मत चांगले होते.

तेही भरीला पडून गेले असते अकबराबरोबर इरणात तर?

“‘तुम्हास काय वाटां कविजी, करील इरणाचा शाहू आबळास शहजादाची मदत? येतील देषे चालून दिलीकर? ’” राजांनी कुलेशांना विचारले.

“नामुमकीन स्वामी! शहजादे की कवंर अब इणांमे होणी! उस कवंर कोे कलमा पढने के लिए शाही खूनका भी कोई नाही मिळेगा वाही! ”

जाही होते तीरी ते मत्य होते. ते ऐकून राजे क्षणमात्र विचारात झाले. याच दारच्यान जिंजीच्या उत्तर वेशीत बाहा हजार सैन्य पाठीशी घेत प्रवेशणाच्या केसो निमल आणि संतांजी घोण्ऱडे यांच्या आगावानीसाठी हजीराजांनी पाठविलेले जैतरी काटकर आणि गोपळ दादांजी त्यांना खांवाखेट देत होते. नैवर्ती, नगार दुडुडत होते. आता कन्नाटक हरजीराजे आणि केसो त्रिमल याच्या जोडवालाने औराजेबासी तुम्हार होता.

रायगडाच्या खलबतखान्यात अंथरलया लोड-गिर्डिंच्या खाशा कैठकीवर राजे बसले होते. जैतरीकीत कुलेश, रूपांजी, खंडोजी बललाळ, निळोंगत, प्रल्हादपंत, कर्नाटकाबून पाचारण केलेले गोण्ड पंडित, धनांजी जाधव अशी खास मंडळी बसली होती. निळोंगतांनी खलबताचा हेत खोलला - “इलशाही तर पडली - तिचेच सरदर गाठीशी घेत गतिमान दुतोंडी हमला पुकारला आहे. एकीकडून गोवळकोड्याचा मुलुख आणि दुसरीकडून आपला कनाटक पटात व्यापाचा इतदा आहे त्याचा - ”

“त्यासाठी युद्ध आमहीच फैजी बळांन कनाटक प्रांतात उत्तरो आहेत.” यांनी खलबत आपलच्या हाती घेत नजर सर्वांकर फिरवली.

“म्हैसूनचा याचपणा नायक यास दरा धारा देणे आहे. विजापूरच्या घेत औरांगाला मदत करून तो दबा थरून आहे. हरजीच्या कुमकेसाठी आमही केसो त्रिमल व संतांजीना धाडलंव आहे. आता आमहीच उत्तर त्याच्यांचा साथीला. धनांजी, रूपांजी, खंडोजी, तुम्ही बरोबर असा आमच्या. पेशवे राणीसाहेबांच्या शिक्का-मोतीबाने इकडील कारभार हुशारीनं बघतील.”

खलबतातील प्रत्येकजण कान लाळून राजाजा एकत होता.

“पेशवे, आमही येत असल्याचा थेलीस्वार धाडा जिंजीला हरजीच्याकडे. जे इंध अवधे राहणार आहोत ते आपआपल्या जागी बेरे नेटाक असा. औरंगाच्या फैजा मुलुखात घुरू म्हणतील त्यांना कुबल आगी गाढून शिकत देयाची शार्थ करावी.”

कुलेशांनाही घेतील. पण कुलेशांवर त्यांनी तिसरीच जोडीग सोपविली.

“कुलेश, तुम्ही शहजादा गेल्याचं पाहून किंगी सुखुख मोहून उचल खाऊ बघतील त्यावर बरं ध्यान टेवा.”

बाराच बेळ खलबत चालले. आगदी बारीकसाठीक सूचना मागे राहणाऱ्या स्वाना हराजांनी दिल्या. पुढी भंडारपटी किरली. खलबत उठले. पहा-चाच्या एका धारक-चानं खलबताच्या पिटल्या शिक्केला आरू. हत्यारमुठीचा संवेकितक ठेका विला. शिक्का खोलली गेली. उज्जेड व वाया अंगावर घेते राजे शिळेबाहेर पडले. त्यांच्या मसात कर्णटिकाचे विचार घोरु लगले. त्यांना कल्पनाही असायचे कारण नव्हते की, जिंजीला हरुजीरांच्या खासेवाड्यात केसो त्रिमळ आणि हरजीराजे यांची, ऐक्यांच्याचा थरकाप उडावा अशी जंभी तोडातोंडी कुंपली होती ! कारण काय होते त्याचे ? संट ऊर्ब खेली टोपीकरांच्या वाखारीवर देखोख ठेवण्यासाठी हरजीनी नेमलेल्या

दावार्जीच्या जागी केंसोपतंत्रांनी आपल्या अरखत्यारीत चिमार्जी पंडितला मेले घेणेवढून दावार्जीच्या जागी केंसोपतंत्रांनी आपल्या अरखत्यारीत चिमार्जी पंडितला मेले होते. गोपाळ दावार्जी कडक शिस्ताचे असल्याने टोपीकरांना मानवणे नव्हते. त्यांची बदली कराऱ्याची झणून सेट जोरजवळ्या वाखावालचांगी केसो चिपलांता बक्षीम देख्याचे ठरविले होते. हा सारा घालमेलीचा करीना हरजीच्या कानी पडला होता. केसो चिपलांची त्यासाठी खरड कोळत्याने त्यांचे व चिपलांचे संबंध म्यामोन बिघडले होते!! कर्मटिकव्यारीची पूर्वतयारी म्हणून मोरस, कोळगा, मलेय व तिणुड येथील नाशकांना मदतीसाठी प्रवे धाडण्यात आली. या त्वारीत हहरीना पावलेपावली नडणा-न्या मैम्पुरत्या चिक्केदवायाला खिळते करून हहरीचा भार हलका करायचा होता. औरंगजेबांच्या धास्तीने विजापूर आणि गोवळकोडा दरबारांनी राजांना खंडणी आणि नजाणे पाठविल्याची बाब चिक्केदवायाला मुळीच पसंत नव्हती. अदिलशाही पडल्याचा फायदा घेऊन आणण बादशाहाचेच आहोत असे वरकरणी भासवत विक्रिदितप्रायाला कर्मटिकव्यारीची मिळेल तेवढा अदिलशाही मुळीच मारवाच्या होता.

रायाडक्र कनाटिकस्वारीची जय्यत तथारी आली. हरजीराजोना अगेवरदीचे खबरारी धाडण्यात आले. स्वारीत पांजांच्या सोबतीला जाणारा खंडोरी, रुपाजी, धनाजी, गोपाळ पैडित असा भेड मिहमसनसदेला एकवटला.

श्रीमर्थ्यन्नचा निरेप घेयसाठी राजे देवमहाली आले. घोटीव शिसवी देव्हन्याचात शिवलिंगाला पुढाहेल्या कुळदेवता जागदेवेला आणि आबासाहेबांच्या नित्यपूजेच्या शिवलिंगाला त्यांनी नमस्कर केला. देव्हन्याविजयारी बाळाराजांसह उथ्या असलेल्या वेश्वराईनी त्याव्याही बाळाराजांनी हातताळव्यावर तीर्थजल दिले. ते ओठाऊड करीत राजनी पसरल्या हातांनी बाळाराजांनी जवळ घेत विचारले, “येता आमच्या सांगती तिंबीला ?” आणि मग हमर त्यांची पाठ

“प्रवासात् स्वारीनं तक्षेतीला जपून असावं. पलला लोंबंचा आहे.” येसुबाबां बाळाजाना पुढ्या आपल्याचवळ घेत म्हणाल्या. “आबासाहेव असेच स्वरिला म्हणून बाळिकात गेले. जागोजावंच बदलते पाणी त्यांना बाधिक झालं. तशातच गडावर येताच्या कनंटिकात दिली. कुशाकरील्या टावसात गळाभर पाण्यात उंभे राहून त्यांनी दान सूर्योग्रहणाच्या दिवशी कुशाकरील्या टावसात बिड्यायीला खिळून पडले ते...” वाटली. आणि – विषम जवानं बिड्यायीला खिळून पडले ते...

“स्वारी शिकारीची सव्हाच शाळी आहे आपल्स. आमची नका काळजी करू. शिवाय घालवा खाडीत घोडा म्हटलं तरी कराटिकात दयाही नाही. तुम्ही काळजी राखा ती झेट्या कारभाराची. तुमच्या शिवेमेंतवावर अडीनदीचं सर्व चालवावं, अंत संगन ठेवलं आहे आपली पेशव्यांना. येऊ आपली? ” राजे जायला वळले.

“ थांबाबं थोडं स्वारीनी.” पुढे होत येसूबाई गाजंच्या तिकार पाया पडल्या.
“ एक माणण आहे. आठवणीन पुं करावे स्वारीन.” येसूबाई म्हणाल्या.

बरेच दिवस मनी घोड़ागां एक राहुन गेलंय. आमही नाही निदान स्थारीनं तरी ते पुंछ बालव श्रासखोनी.

“ बोला. अशी कोणती बाब आम्ही असताना मरी रांगडी ठेवावी लागली? ”
“ श्रोत्या आवासलेवाची छर्री कर्णटक प्रांत होदिगिरीस आहे असं उसां ऐकून

आहोले आम्ही ! कर्धी जाण घडलं तर स्वारीसह जोडीन पाईप्सा करावी त्या छोटीची असं कैकवेळा देऊन जात मनी ! स्वारी जातेच आहे. आठवणांन पाईप्सा करावी.” राजे येथेल्याकडे बघतच गिहिले. त्यांनी तर मनोमन हे केळाच ठवून टाकले होते. शहाजीराजांच्या न आठवणाच्या पुढेला डोळ्यांसमोर आणायाचा त्यांनी खुप यत्न केला. जमले नाही. “तुमचं माणां नव्हे ‘आशा’ आम्ही बरी ध्यानी नेवू. खं तर तुम्हासच सांती नेवू असतं आम्ही. पण ...” पुढे काहीच न बोलता राजे देवमहालाबाहे गडवू.

रामराज्यान्वया वाड्यात त्वांची वाक्यपूस करून, येसांजी दाखाड्यांना आवश्यक त्वा
मुचवणा करून सिंहासनमध्येला आले.

महाडधाटने तीस हजारंची घोडा व पावलोकांची फैज पहिल्या मुकामाला किल्ले पन्हळ्याकर आली. इथे म्हळोजीबाबा आणि हंवीराव राजांच्या आवानीसाठी पाच दरबाऱ्यात उभे होते. फार दिवसांनी राजांची ही पफाळळयेट होती. पाच दरबाऱ्यातच द्रावतावरची मांड मोडून पायउतार होताच ते म्हळोजीना व हंवीरावाना म्हणाले,

“चला.. प्रथम गंरुपी शिवांडीचं दरशन घेऊ सलक्का..”
“चलावं..” हंबीराव, म्हळोजी, धनाजी राजांच्या पाठीशी झाले.
“मापासत्तेह, आता औरंगने गोवळकोडा आणि अपला कृष्णाटक चालीखाली
इलक्का असावी व्यासातीचा त्रिजीव्या ड्रवते आहेत.”

सरलज्जकरना मनवी चिंता बोलून दाखविली.
 “ कळलंय आहास्ती ते. पन्हाळा आन केळगाव मारायची लई झायली क्येली ”
 तेच्या एमप्स-कुल्लानी. पर आम्ही हाव, म्हळेनी हाईत. पार पिटाळंय तेवटी.
 “ तुम्ही आहात म्हणूनच पन्हाळा-कोलतापूर भागाची धास्त वाटत नाही आक्षास.
 बोलता बोलता पडवी वालेकिलत्याच्या प्रवेशद्वारापाशी असलेल्या गोरुप
 चिंतापिंडीच्या घुमटीनाठी दर्शनासाठी घुमटी तेली.

म्हळेजी, हंबीरवाना पहाळा प्रताच्या सर्व सूमना देऊन, एक मुक्कास पहाळ्याकार टाळून राजे सेत्यासह सूलकडीच्या बारीन बेळ्याकाल जायला वेशीकर आले. निरोधायाला आलेल्या हंबीरवाना त्यांनी खांदगेट दिली. न राहवून हंबीरवानी विचारले, “ रायझाच्या काय हालहवाल धरी ? ”

तो सचाल अपल्या तराऊसाठी हंबीरवानी विचारला आहे हे ताइनव राजे म्हणाले, “ सारं सुक्षम आहे, आमच्या ताराक खेळत आहेत. ”

राजांनी सर्वचा निरोप घेऊन पन्हाळ्या सोडला. मजल दसमजल करत फोड बेळ्याकाव, धारावड, गदा, विकनहळ्यांनी, विकवाळापूर असे मुक्काम करत नंदीदुगाबिवळ आली. नंदीदुगाचा कोट नजरपट्यात येताच राजांच्या आठवारांचि टाके डुल्लुले. याच नंदीदुगाला घेर टाकायला ते एकदा आहे होते. कुणाक्षेवर ? दिलेसंगती ! त्या आठवणी गेल्या, तो दिलेस गेला.

दोड्याळाऱ्य, तिस्रमलईमर्मे यांची फैज जिंजीच्या वेशीत आली. वेशीत हरजीराजे आवानीसाठी उभे होते. त्याच्या डावे-उजवे केसो त्रिमल, संताजी जेतजी काटवळ, दादाजी काकडे, तिमाजी हुणार्ते अशा आपासी उम्या होत्या.

चंद्रावतावरून याजे पायउतार होताच त्याच्या स्वागतासाठी कनाटकाच्या तोफांनी भांडी पुढली. नैवेती झाडल्या. पुढे होते राजांनी हरजीना खांदाभेट दिली. कनाटक प्रांताच्या आणि बोवर आणलेल्या माणसेमधासह ते जिंजीच्या कोटाकडे पालखीतून निघाले. त्यांच्या मनी आवासाहेबांच्या आठवणी दाढून आल्या. केवळा पल्ल्याची त्यांची दृष्टी ! कुठे गयाड, कुठे जिजो ? हे सारे त्यांनी उभे गेले. आन्याच्या कोठीतून सलमात सुट्यावर. ते गाड्यासाठी आम्हास पडेल ते मोल घावे लगाण.

सारे जिंजीकर गच्ची, माळवद धरून शिवपुराचे दरशन घेत होते. औरांजेबाला, पिढाट घायला लावण्या राजा डोळे भरून पाहत होते. सर्वाना त्या उम्या, जवान रूपाचा अभिमान वाटत होता. राजे जिंजीच्या कोटात आले.

बालेकिल्ल्यातील हंबीरच्या खासेवाक्यातील हमचीकात राजांना त्यांच्या भर्गीनी अंबिकाबाई एक तेवक्या निरंजनाचे तबक घेऊन सामोळा आल्या. सोनमोहरांनी राजांचा सतका उतरून त्यांनी आपल्या बंधूना ओवाळले. दोघा बहाणगांधारांच्या ठोळ्यांत, निरंजनांच्या उजेडात एकाच सत्याची राजेवेदना वितकून पाझरताना दोघांनाही जणवली – “ मोणाली कोटडीत खुलदाबादेला बंदिस्त पडलेल्या राणआळा आणि दुर्गाबाई यांची ”

ती परती सात राजे पुढे होत शुक्ले. आपल्या आकासाहेबांच्या पायांना ओटे निडवितानाच त्यांनी घोगार विचारले, “ बन्ना आहात ? ”

“ जी. गोपल्या आहोत. आमच्या वेसाई, बाळकांजे कसे ? ” अंबिकाबाईंनी तबक दरसीच्या हाती देत राजांना खांदे धरून उठते घेताना विचारले. किंती वर्षांनंतरची भेट

होती ही दोघा बहाणगांधारांची ! दोघांनाही शेवटच्या समयीच्या आवासाहेबांचो भेट घडली नव्हती ! विचारावला सचाल कैक होते दोन्ही मानांत.

दुपारचे थाळे होताच राजे व हरजी खासेवाक्याच्या सदरेच्या बैठकीवर बसले. कनाटक व दौलतीच्या खाशा असामी बालेने दुहाती उम्या राहिल्या होत्या. मंदोदर कनाटकी उंची रुग्मे पसरले होते. कासवाच्या माटाची पानदाने माडली होती. दिक्षिणी तलम दाणाचे आडपडदे चौहातीच्या दरवाज्यावर सल्लसळत होते.

हरजीनी छ्रपर्तीना प्रवासाचा हालहवाल विचारला. हरजीनी उकताच गोवळकौंडाच्या कनाटकातील अकेशा, सौदीपती, कोतवारा असा मुळशु कवळ केला होता त्याची माहिती दिली. संताजी घोरण्डांगना हातरोख देत हरजी म्हणाले,

“ बाकी संताजी ही असामी कार मोलाकुबुचाची धाडली तुम्ही राजे. ”

“ आणि आमचे केसोपत ? ” राजांनी निमलकडे बपत विचारले.

हरजी क्षणभर घोटाळले. तांबुलाच्या निमिताने सापोरचे पानदान पुढे घेत त्यांनी सचालाला कसवाने बाल देत तिसराच सद्यावल. आपणहून खडा केला.

“ एवढी आदिल्याही जोरवारीची पण नाही टिकली ती औरंगजेबापुंड. आता गोवळकौंडाच्या मोहर्याधरलाय त्यांन. तुम्हास काय वाटां पुढंच राजे ? ”

हरजीनी सचालाला बाल दिले हे राजांनी जाणले. पण त्यांनी उभा केलेला पेहची महत्वाचा होता म्हणू. गंभीरणे ते हरजीना म्हणाले, “ तुम्ही जेमल तेवढा इदल आणि कुतुबशाहीचा मुळशु आताच करून घ्या. उधा त्याजेच निमित करून मोगली फैजा प्रतावर उतरतील. फार काळ नाही तो धारायचा आता गोवळकोड. ”

ते ऐकताना सारी सदर तणावर पडली. तो सुमर करण्यासाठी हरजी म्हणाले, “ कांजीवरमजवळ याचपाचा नायकाशी ज्ञाली आमची हातधाई वांदीवाशच्या ऐवानात. हे संताजी होते संताजी. पार पिटाळला आमची याचपाला म्हेसुराकडे. तिथ्याला विकदेव ओडियार कुमक मागतो आहे आपची. बोंगशु भागत मोगलाच्या कासमध्यान किरतेय. त्याला शिकस्त द्यायचा शादा आहे चिक्केदेवाचा. ”

“ चिक्केदेव असामी कसी ? ” राजांनी हरजीना विचारले.

“ जी. सुलुखाचे संबंध गाड्याजोगी नाही. राजांच्या भेटीसाठी खासा येणर चिक्केदेवाच. पण त्यांचा कोंधार्टक प्रांतावर बोल्णी झाली. ”

“ इशून बोंगशु किंती मजलांवर राजे ? ” छत्रपतीनी हरजीना विचारले.

“ जी. असेल की साताठ मजलांवर. ” त्या सचालाचा नीट अंदाज न लागल्याने हरजी गोंधळले. “ हेत काय राजांचा ? ” त्यांनी विचारले.

“ चला, जिंजीचा कोट तसी नजेखाली घालू. ” बोलणे थांबकून सदर सोडत राजे उल्लेश भर्याही त्यांनी किलद्यावरचा बुल्ल अरु डुर्लज पाहिला. किलला भक्तम तंदंद होता. बुरुजाखुल्यावर मारगिरीची तोफभांडी नीट माडली होती. चौक्या, पहारे पुरेसे ठेवून

हर्जीनी विकल बंदिस्त राखला होता. त्याच्यासह किलखाकरचा शिळेखाना, अंबरकोठार, खजिना, दाळकोठार नजरेखाली थाळून समाधानी झालेले राजे हर्जीना मणाले, “ हा कोट गाठीचा आहे असे आजासोहे आहाला पहाळ्याच्या अखेरीच्या भेटीत मणाले होते. तुम्ही ही गाठ चावसारखी खूब बंदिस्त आवळली आहे राजे. आपलास संतोष आहे.”

देन दिवस झाले. इकेचीचा राणी चवामाचा, राजांना भेट्यासाठी दूर आला. गणीचा नवरा वेडसर असल्याने तीच इकेचीचा राण्यकारभार बघत होती. तिला खैसूच्या विकेदेवाय ताप देत होता. तसा विकेदेव तुग धोरणी होता. थोरलचा महाराजांनी कर्तोटिकावर खारी करून बराचसा पुळख करून केला ही बाबक त्याला खटकत होती. तो आपल्या भोवतीच्या इकेरी, रामनाड, मदुरा येथील नायकाचे प्रत कुठाडत होता. एकोजीकाकांची गणधारी बोगळूरुहून तंजावरला हलखापासून तर विकेदेवाच बोगळूरुच ढोळा होता. विकेदेवाचिरुद्द हर्जीना मदत करण्याची आजा व्हाडी असा निरोप घेऊन राणीचा दूर आला होता. त्याने राजांना नजरणा देऊन राणीचा निरेप सांगितला.

बाईपण्यून असून धाडसाने काऱ्यभार हाकणाऱ्या चवामारणीला मदतीचा शब्द देऊन राजांनी तिला आदरपूर्वक फेरनजराणा पाठवून दिला. हर्जीच्याकडून त्यांनी जिंजीभिजवती असमेलेल्या मदुरा, म्हेसू, रामनाड ही नायकांनी काय काय चाल आहे याची माहिती घेतली.

मोरस, तिगुड, कोडग, मलेय येथील दूही येऊन राजांना भेदून गेले. त्यांना मरातब देऊन करून लंबवरच आपण एक मोठी मोहिम खोलणार त्यात मदत करावी असा त्या दूसांकरवी सर्व नायकाना राजांनी शब्द टाकवला. दिवस उकाळ्याचे होते. रात्रीच्या भोजनानंतर राजे हर्जीच्यासह दिवाणीमहालात चोपाळ्याकर बसले होते. हर्जीना गजाचा उडूचा बेत काय असावा याचा साधारण अंदाज आला होता. पण मध्येच राजांनी बोगळूरुहून एकदा विचालेले असल्याने तो अंदाज पक्का झाला नव्हता. अद्वलेजीच्या फितव्याने संतापून ते बोगळूरुकर उत्तरतात की काय अशी एक शंका हर्जीना होती.

चोपाळ्याच्या लोखंडी सळळ्या कुळकुत होता. जागोजांग टेंम्याखाली हत्यारी पहारे उमे होते. राजांच्या मनचा हेरू, जाहीर व्हावा म्हणून हर्जीनी विचारले, “ बोगळूरु किती मजलंबर आहे अस विचारलं होते राजांनी. अचलेजी पोरवयाचे. काकासाहेबाच्याकडू दधयता आमंहास वातां... ”

फिरता चोपाळ्या पायाने रोखत हर्जीचा बोलत तोडत राजांनी विचारले, “ आता श्रीरांगपट्टण किंती मजलंबर ते सांगा. ” हर्जीनी बाधला होता तोच अदाज राजांच्या तोडून बाहेर आला. म्हेसूच्या विकेदेवाचाचे मातब्बर ठाणे असलेल्या श्रीरांगपट्टणी आता गय नाही हे हर्जीनी हर्जीवीत होता. पण त्यानेही आशा सोडली होती.

ताडले.

“ जी. तेही असेल सातआठ मजलंबच.”

“ आहारी खासाच व्यावं म्हणतो विकेदेवाच श्रीरांगपट्टण घेरात. तुमच्या दिमतीची निवडक लढाऊ असाऱी फौजसुड्हा द्या आमच्यासंगती. मोस, तिगुड, कोडग व मलेयच्या नायकांना आहारी पैर टाकताच श्रीरांगपट्टणवर चाळून वेष्यास हक्करे द्या. बोगळूरुकर डोळ्या टेवणाऱ्या विकेदेवाचे त्याशिवाय नाही उघडायचे डोळे.”

“ हे बंग शाळ. इतरांन नडतो तसा हा चिकिदेव आम्हालाही जागोजांग नडतोच आहे. आम्हीही येऊ तुमच्या सांती त्याच्या समाचारास.” हज्जी हुलगाने म्हणले. “ गरज नाही त्याची राजे. तुम्ही जिंबी राखून असा. कासम-रणमस्तोन्या फैजा दौडतोहर प्रतात. मोहिमेच्या सिद्धोत्तेला उद्याच लागा. प्रांताचे जाणकार खबरागी मात्र द्या तुमच्या फैजपट्टीबोरब.” बराच वेळ गेले श्रीरांगपट्टणच्या घेराचा आराखडा मानशी बांधत गाहिले. हरजी मोहिमेच्या त्यारीची आखणी करत गाहिले.

श्रीरांगपट्टणभोवती ‘हहर महादेवाच्या’ किलखान्यांचा लोळ उठला. संताजी घोरपडे, त्रिबकजी भोमले, दावजी काळडे, केसो त्रिपल, धनाजी, खंडोजी अशा मर्दांच्या संगती राजे श्रीरांगपट्टणला भिडले. विकेदेवाचायला या हमल्याची अगोदरच कुणकुण लगाल्याने तो आवतीच्या प्रदेशाकडे निसला. तेशील यातेकडून बाळजोरीने खंडणी बसूल घेयाचा त्याने सपाटा लावला. या जुलमाने हैण झालेल्या त्याच्याच रथतेने आणि काही मंत्रिणांनी त्याच्याकिंदू बंड उकारले. यातेने एकजागा होत आपल्यातीलच एक वैष्वक आणि एक शैव असे सेनाप्रमुख नामजाद करून दोन फळ्यांचे सैन्य उमे केले. त्यातील एक सत्यमालमवर चाळून गेली. दुसरीने खुद म्हेसूलच घेर टाळून प्रत्यक्ष विकेदेवाचायलाच त्यात कोंडेले.

राजांच्या फौजेतील कर्ताकची पळी श्रीरांगपट्टणच्या कोटाला घेर टाळून बसली. राजांच्या फौजेतील कर्ताकची पळी श्रीरांगपट्टणच्या कोटाला घेर टाळून बसली. प्राठी मुलधारातून आलेली फळी म्हेसू ताच्यातील प्रेदेश लुटत चालली. म्हेसूच्या कोटात अडकालेल्या विकेदेवाचायला लाय करावे मुचेना. आता त्याला शेजार मुचला ! त्याने रामनाडच्या नायकाकाली मदत करायासाठी खिलिला थाडला.

राजांनी हमल्याकर जातानाच विकेदेवाची प्रतीक घेर टेवून होते. राजांची प्रांत गोवे, जंजिरा, बराणपूर येथील कीरत ऐकून असलेला चिकेदेव पूता सटपला होता. श्रीरांगपट्टण हातवे जाणार याची कोटात अडकालेल्या विकेदेवाचायला लाय करावे मुचेना. आता त्याला शेजार मुचला ! तर त्याने खुणांगात बाधली होती. या घेाच्या खबरा ऐकून भोवतीचे नायकही हवकले होते. संताजी, धनाजी, खंडोजी यांच्या चपळ तुकड्या न्हैसूर गाच्यात चोफेर प्रसरल्या. श्रीरांगपट्टणच्या किंतलेदार निकराने कोट झुंजवीत होता. पण त्यानेही आशा सोडली होती.

कोटाबाहेरन्च्या मैदानावर राजांसाठी खास डेरा उडवण्यात आला होता. मैसूरभर शैडणाऱ्या भावाळी तुकड्या त्या हेच्यासमोर हिरोज उटीचा ऐवज अणून त्याची रप्प लावीत होत्या. घेरातील दोजाज कोटाला लोखंडी गळवाचे दोर टाकून तटे पार करून बघत होते. आपल्या चंद्रावतावर मांड घेऊन राजे रोजे तटाभोवती फेर टाकूत होते. पण – हा पणच नडत आला होता त्यांना ह्याथर. एके दिवशी त्यांच्या डेच्यात शिरलेण्या खबरगिराने येऊन त्यांच्या कानी घातली ती कर्नाटकची नक्ती, माटी मुळखाची खवर होती – “ औरंगजेब थेट किल्ले पहाळ्याला वेढा देण्याच्या बेतात आहे ! ”

पहाळ्या ! पाखराच्या कोटारागत वाणिरा गड ! आबासाहेबांची अखेची भेट झाली ते टिकाण ! हळीराव – म्हळोजीबाबा – राजांच्या डोळ्यांसमोर उकाठक चित्रे फिली. त्यांनी संताजी, केसो त्रिमल यांना घेरातील फौज एकवट काण्याची आज्ञा दिली. आता कर्नाटकात आलेल्या राजांना तातडीने परतेण्व भाग होते. तरीही त्यांनी हजांच्या सोबत जिंजीभवतीचा वांदीवाश, बुद्याचलम, तिळवनमलई हा प्रेदेश नवेंवाली घावला. परतीच्या प्रवासाला दोन दिवस असताना हर्जीच्या खासेवाड्यात दिवाणी दालनात ते हर्जीना प्रांतराखणीच्या महाल्याच्या सूचना देत होते. दालनात फक्त केसो त्रिमल अणि संताजी याच वरकड असामी होत्या.

द्यायरन्या त्या सर्व सूचना देऊन होताच राजांनी पनी रोळणाऱ्या मुळधाच्या बाबिलो तोऱ्ड फोडले. “ तुमचा केसोपंताचा काही गैरेळ कानी येतेय राजे. ” ते एकताच हजारी व केसो त्रिमलांनी गर्दी टाकल्या.

“ काण कोण याचं संताजी ? ” राजांनी घोरळ्याना मध्येच घेतले. संताजीनी दोयांच्या बिन्मण्याचे काण ब्याजीने संगितले. ते ऐकून राजे बेचैन झाले. प्रांताचे अखत्यारी म्हणून हर्जीना तमजावणी देत म्हणाले, “ मनाच्या त्रिमेळानं काय काय सोसाच लागते ते भोगालंय आम्ही राजे. माणसांची मन तुली की आपुल्याचा देतच खुंटो. कार्य लावाची ती मोठी कामे बगलेलाच पडतात, नको तिथे माणसांच बळ खर्ची पडत. तुम्ही जाणे काय जाणाचे ते त्यातून. ” राजे क्षेत्रक तुमच्या कानी फक्त घाळून ठेवतो. तुम्ही जाणा काय जाणाचे ते त्यातून. ” राजे क्षेत्रक ओवले. समर्थांच्या त्रुसत्या आठवणीनेही कातर झाले त्यांचे मन. ते हर्जीच्याकडे बघत, स्वतःला हखल्यागत बोलले, “ मारील अपराध क्षमावे. कायभारी हाती धरावे. तुम्ही कवळनि सोडावे. कामाकडे ! ”

ते ऐकून हर्जी विचारात झाले. बैठकीवरून उटत केसोपंताजवळ आत राजांनी त्यांना हलेक्या शब्दांत समज दिली. “ केसोपंत, आज्ञासाहेबांनी पहिले पेशवे शामराज शाना कोण धडा दिला ते कानी असेल तुमच्या. खुद आमहास काय काय निवाढे च्यावळाने ते याद करताना मनची घालेल होते आमच्या. जगदंब करो तसा प्रसंग न येवो तुमच्या अगां हर्जीच्या मध्ये. बोर हुशरात, राजांच्या एकविचार असा. ”

केसोपंत, हर्जी, संताजी भावरून राजांच्याकडे बघत राहिले. क्षणमात्र त्यांना थोरले महाराज तर समोर न नवीत ना असा भास झाला.

“ शाळ गेल जनावराच्या टापेगत यांग टाकून तुम्ही दोयांनी एकमेकांस पवक्षा दिलेज्याईची आमच्या सामने खांदाभेट द्या. ” राजांनी हर्जी व केसोपंतावर आपली पुखरनजर फिरविली. क्षणभर त्या दोयांनी एकमेकांकडे पाहिले आणि पसरत्या हातांनी एकमेकांस त्यांमीसमोर खांदाभेट दिली. ती बघताना राजांच्या मुखावर समाधानाची लक्ष्य तरळून गेली. संताजी भरून पावले.

दोन दिवस हर्जी-अंबाकांच्या पाहुण्यावर घेऊन राजांनी जिंजी सोडली. त्यांना सोबत करायला हर्जी, संताजी-केसोपंतासह संगती चालले. फौजा बोगळूच्या मारीला लावण्याची राजांची आज्ञा झाली. ती ऐकताच गोंधलेल्या हर्जीचा गैरसमज दूर करत राजे त्यांना म्हणाले, “ आम्ही जाणते तुम्ही कसल्या विचारात पडलात ते. अर्जुनीवर कसला यांग नाही आमचा. बोगळूचावर नाही चालून जात आम्ही. आम्ही चालले आहेत होदिरोरेला ! आमच्या थोरत्या महाराजसाहेबाच्या छत्रीचं दरर्जन ध्यायला. पाइऱ्याचा करायला. त्यांचे आशीर्वाद माणायला. ”

हर्जीनी ते ऐकून सुकरागा सोडला. मजला टाकत राजांची पतीची फौज बोगळूच्यावळ देविरोगिन्या गरात आली. हर्जी, खंडेजी, संताजी अशा निवडक असताचा संगती घेऊन राजांचे घोडेपश्चक शहजीराजांच्या छत्रीकडे चालले.

शहजीराजांच्या छत्रीचे टिकण आले. एकोजीकांकांनी इथे नित्यपूजेच्या पुजाच्यांची व्यवस्था केली होती. पाथउत्तर होऊन राजे खासमेळ्यासह छत्रीसमोर आले. कैक विचारांनी मन भरून आले त्यांचे. पायीच्या मोजज्बा उतरला, पुजाच्याने दिलेली फुलांजील आपल्या आजोबांची यादादीर झालेल्या पातुकांवर राजांनी बाहिली. शिवांगी कपाळ त्या पातुकांना भिडविताना नाना विचार त्याच्या मनात दाढून आले.

“ आमच्या मासाहेबांचा नाही तसाच तुमचा घेहराही नाही आठवत ! कधीची बालण्यांनी दिसतील तेवढेच तुमचे ओझरते पाय. निजामाहिसासून आदिलक्षाहीपर्यंत फिरली तुमची पावले. आमच्या आबासाहेबांनी हे केवळ नव्हत्याचं होते केलं ! बागलाणपासून जिंजीपर्यंतच्या आबासाहेबांच्या या राजपातुका राखण्याची आम्ही शर्थ कठतो. आहोत. आशीर्वाद द्या आम्हास. ” राजांमध्यन सर्वांनी छत्रीचे दरशन घेतले. हर्जीचा निरोप घेण्यासाठी त्याची खांदामेट घेताना एजे त्यांना न राहवून म्हणाले, “ हा कर्नाटक प्रांत ही गाठीची सबल जागा, बरी बाप्युन राखून असा ती. येतो आम्ही. ”

मराठी मुळुवात पहाळ्यावर येताच्या राजांना म्हळोजीच्याकडून ककळे की, पन्हाळ्यावर चालून येण्याची औराजेबाची हूल होती ! त्याच्या मिरज, कन्हाड, बेळ्याव भागात फिरत्या फौजांना रोखासाठी हंडीराव तिकडे गेले होते. पन्हाळ्यावर एक मुक्काप टाकून राजांनी म्हळोजीचा निरोप घेतला. ते महाडधाराने

रायगढ चहून आले. गडाला जाणजाणी गवती फड़ा लावल्या होत्या. मुा तोडाशी आत्याने बाल्कणाची धारें गोणी भरून अंबरखान्यात थण्यांनी रचली जात होती.

गड चहून आलेल्या राजाना निळोपांती मागील हालचालीचा तपशील दिला. कुलेश खेळण्यावर, रामचंद्रपंत कोकणात, हंवीराव देशावर अशी नेपल्या जागी मासेस जागेपौरीतील वाढूस पावसाळ्यातही जागलक होते.

अंतःपुरात येस्बाईन्ह्या भेटीस आलेल्या राजांनी कर्नाटक स्वरीतले प्रसंग त्यांच्या कांगी घालें. येस्बाईन्हा एकायची होती ती छांती-दशनाची बाब. ती सर्वांत शेवटी राजांनी त्यांना सांगितली.

पेश, हुंभादा, कृष्ण अशा भरल्या नद्या पार करूनही हरजीन्ह्या प्रांत कर्नाटकाच्या खबरा येत होत्या.

सर्वांत महाल्याचे म्हणते कासमधानाने एकोजीकाकांचे बैंगळू मरून ते तीन लाख रुपयांना विकले होते! कुणाला? मैसूरुच्या विक्रेत्याचाला! हातचे बैंगळू हे मातब्दर ठाणे गेले या धसवशाने एकोजीकाकांचा तंजावरला काळ झाला होता.

श्रावणाचे दिवस मुख आले. मनी बोळण्याच्या देवन बाबी मार्गी लावण्यासाठी. राजांनी मोरेश फॅडितरावांना खासेवाड्यात याद घेतले. विचवडहून मोरेशावाबंचा एक शिव्य बांबांची तक्रां घेऊन तुक्रात राजांना भेटू गेला होता. पुणे प्रांतातील लळकरी धामधुमीन्ह्या काळात फैजेन्ह्या अधिकांचांनी लाबांच्या मठस्थानाला बेस्वरूत उपद्रव दिला होता. फेर घेणाऱ्या राजांनी विचारले,

“ पंडिताव, प्रांत पुण्याला सुधा कोण संव्यास? ”

“ जी. विनायक यांजी आहेत. ” मोरेश विचारात पडत उत्तरले.

विनायकचंद्रे नाव ऐकताच राजांना त्यांचे वडील उमार्जीची आठवण झाली. उमार्जीनी राजांना बालूणी पुणांशुंगांची बारीक अर्थवर शिकवण दिली होती.

“ पंडिताव, विनायकांना फौजेच्या भुमलेदार, हवालदार, बारगार, हशम, बाजेलळकर हुलारात सर्वांस समज देवयासाठी आशापत्र तातडीनं धाडा. कलमात लिहा... तुम्ही अवघे धामाच्या रहदरीस नाहक दरपती करता... उपद्रव देऊन धामधुमही करता. विचवडहूना मठ मोरेशावाबांचा. कै. आबासाहेबापापसून बाबा चणधूली धेण्याच्या अधिकारांचे. तुम्ही पठात फेंच्या रवतेकहून ऐसनदी मानास शेण्हू ते मानात होता प्लूनू आले. तीरी हे ढांग आन्हास कैसे मानो पाहतात? या उपरीही बदाहा वर्णारु केलिशा तुमचा एकदर तो मुलाहिजा होणार नाही. जो धामधूम करील त्यास जिवेच मारले जाईल. बरे जणून मैजे जमजुरास तसदी न देणे. ताकीद असे. ”

मोरेश फॅडितरावांनी मजवूर ध्यानपूर्वक ऐकला. आशापत्र कुणा स्वारामार्फत जोखमीने पाठवावे याचा ते मनाशी मेळ माई लगाले. आपल्याच विचारात फिरण्याचा राजांनी दुसऱ्या एका आशापत्राचा विषयाला तोड फोडले.

“ जसे हे पाठवाल तसेच वाई प्रांतातील कसबे निबन्ध्या समानंद गोसांच्या मठावाबाबांही आजापत्र धा. मठास ऐवज देवयास हयाय करीत आहे. त्याना कलम धा... पहिलेपासून मठाचे अन्नचुव चालिले असता मधेच ऐवजाबाबे कुसूर करावया परज काये? वाडपारी ऐवज पाववाबवया बाबे एवढी ती सुस्ती न काय. पहिलेपासून मोईन असेल तेस पाववीत जाऊन अठात चालो देणे. घर्मकारास खेलेल न करणे. उजून न करणे. जापिजे. ”

त्रिवाज भरून पंडिताव निघून गेले. राजांच्या मनात मात्र समर्थ आणि योरयाबाबां यांची जोड ताइनु बाण्यारी, न आकळणी रांगांनी रोटीला धेतली. गणेशचतुर्थीन्ह्या सणाचे दिवस आले. मध्यावरची राउळे रांगांनी रोटीला धेतली.

नुकताच पावसाळा उल्लास्याने अंधूनपूर्व उन्हाची किरणे गडमाळ्याकर उत्तर लागली. गडवाटा मात्र अजूनही शेवाळलेल्याच होत्या. त्यावरून पुणे पाच धमरत असताही बरोबर दुधाया शेणवीला घेणवीला घेऊन मुंबईहून आलेले टोपीकरांच्या दरबाराचे देन वकील गड चहून आले. त्याची नवे होती जोर्ज वेल्डन व रॉबर्ट ग्रेहम. राजांनी नव्याने नामजाद केलेले दोरुतीचे वकील श्वंबक गोपाळी त्यांच्याबरोबर होते.

सुत लृष्णाच्या शिवाजीराजांची कीरत ऐकून असलेले गोरे वकील, गोव्यात पिंगांयाची देना करणारे त्यांचे पुऱ - राजे कसे दिसत असलील, आपल्याशी कसे बोलतील याचाच विचार करीत होते. त्या चौधांना घेऊन प्रलहादपंत राजांच्या भेटीसाठी सिंहासनसदेशला आले. गोन्या वकिलाने आणले नजाणे पेश केले. स्थिर्द बेजविनला लंडनला परत जायला लावण्याचा उमडा राजांना, दोघेही वकील टेकलया गुडच्याने दिला.

“ पुणेकवळच्या कोलेस या बेटाच्या सुलुखाबासाठी झालेत हे गोरे हेजिब मुंबईहून. ”

प्रलहादपंतांनी राजांना त्यांचा येण्याचा हेतू सांगितला.

“ काय तपशिली कलम आहे त्यांचे सुलुखाबाबत? ” राजांनी दोन्ही गोन्यांना बाराकाई निरखत विचारले.

“ पुणेकवळच्या कोलेस या बेटाच्या सुलुखाबासाठी राजी आहेत टोपीकर. त्यासाठी ते आपली फौज बेटावर टेकण्यासही तयार आहेत. पण त्यासाठी त्यांचे एक म्हागण आहे आपल्या दरबारकहून. ” श्वंबकपंतांनी रांगांच्या कानी घातले.

“ कोण बजेचं मागण? ” राजांचे कपाळ आल्यावू झाले.

“ ते म्हणतात, “ यासाठी आपल्या दरबारांत त्याना दोन हजार मुदे भात व रुपये पत्रास तेचार, रोख घायेत! ”

“ बस? ” राजे आसनाला पाठ टेकते हसून म्हणाले. त्यांच्या मर्नी, गोली दोन वर्षे भाताच्या कणासाठी दुक्काकामुळे तक्कमळणारी मुल्युबराची प्रजा फिरून गेली.

औरंगजेबाच्या कैबा प्रतवृत्त लावण्यासाठी खर्ची पडलेला खजिना तस्कून गेला. तरी पण त्यांनी विचारले, “ तुमचं काय मत प्रवर्त्तवरत ? ”

“ घाटलया त्या दरबारनं अटी म्हणजे त्या मान्य केल्या असं होत नाही. थोडं ओहून धरलं तर भाताची आणि रोख करमेची माणी घटवतील टोपीकर.” प्रल्हादपंतानी आपला सल्ला दिला.

“ तुम्हास काय वाटां श्वंबकंपत या अटीवावत ? ”

स्वामीच कौल देतील या आईने बघाणरे श्वंबकंपत गोंधळले. म्हणाले, “ जी. मोणली फैजांचा ताण देलीकर आहे. निभत असेल ही बेटाची बाब परस्पर तर सुखूब मान्य करावा. ”

“ नवीन असलालत तरी बकुबाचे आहात श्वंबकंपत ! ” राजांनी म्हणैच श्वंबकंपताना कौलच वाटावा असे हसत म्हटले, “ न्यायाधीश, करावाचाच तर ओहूनताणून सुखूब कशासाठी ? यांना सांगा, ‘ आम्हस मात्य आहेत त्यांच्या अटी ! त्यांनी तातडीन बेटाच्या राखणदारीसाठी आपल्या कौजा पाठवू द्याच्या. ’ ” श्वंबकंपत आणि न्यायाधीश एवढ्या तडकाफडीकी ही झाल्याचे आश्वर्य बाहुन राजांकडे बघावतच राहिले. ग्रेहम आणि वेळडन नजाऱणे मिठाताच खूष झाले. आपला तह लवकर फते झाला हे आपल्या नव्या विजरईला सांगायला ते मोकळे होते.

ज्या भगानपात आवासाहेबाच्या अखेरच्या कर्नाटकस्वारीच्या वेळी गोवळकोङडाच्या अबुल हसन तानाशाहने आगावानी करून, त्यांना नजराणे देऊन ऐत्रीची उरभेट दिली होती त्याच भागनारात तानाशाहाच्या दंडात औरंगजेबाच्या ‘शाही’ काढाऱ्या पडल्या ! आता विजापूर, गोवळकोङडाच्या कौजाच दिमतीला घेऊन औरंग केळव्हाही माठी पुलखावर उतरणार हे साफ होते. कुणीही काही बोलण्याच्या स्थितीत नव्हते. सारेच शांचे राज्य राखून कसे चालवावे याच विचाराने घेले होते.

“ आता कुणी घेऊ म्हणीली तर शास इच्यायलाही कुणास फुरसत नाही. दक्षिणेत्रला लूलतच्या दोन्ही शाही पडल्या. गन्निमाचा डोळा तर पहिल्यापूरुन आम्हांबरच. बगालण, खानदेश, कोकण, देश दौलतीच्या बहूनांच्या सुमेदर, हवालदराना सान्यांवर केवढी जोरीपी पडते आहे याचं कलम द्या. मिळेल तेवढी तवानी संचाणी तातडीने करण्यास लिहा. आम्ही जीलच्या नाडल्या रथेलो सवलती देण्यासाठी खासा चौलात उतरतो आहेत. कळवा तसं सुमेदर गायांनी सदक प्रभूना. ” कितीरी विचार एकवा वेळी राजमनात भरून आलेले छवपती फेस्वे यांना एकामार्गून एक आजा देत होते. आवासाहेबाच्या आठवणीने मानाचे टाके ओसंझू लागले. कधी त्यांच्या प्रणावर, तर कधी त्यांच्या दौलतीच्या प्रणावर केवढे बाके प्रसंग गुदरून गेले. आज नेमके काय केले असते त्यांनी ? चारी कवांडावर शंभुन थडका घेऊ लागले.

निखोपंत, येसांजी, रामचंद्रपंत सर्वांनी धीरा-इमानाचे वचन वाटावे असे बोल देत राजाना रोकडा पाटिंवा बोलून दाखविला.

आपल्याच विचारात गडलेल्या राजांनी सावधानीचे पाऊल म्हणून निवोपंताना संगितले, “ पंत, कर्नाटकात हरजीना कौजा तारारीनं सीमेवर फेण्याचा खेलिसा आ. औरंग आहे तो ! नम नाही देता येत कुंठ वळल याचा. ”

ते ऐकताना फेशवे विचारात पडले. आज सर्वांना बाहून गेले की, ‘मुलुख थोडा विकडे पुढा’ म्हणत एञ्य उठविणे एक वेळ केवढे सोपे, पण उठविले ते राखणे केवढे यातायशीचे !

“ तुम्ही सारे कटिम, जाणते आहात. मदर्माचे आहात. प्रसंगी प्राणांची कुंबंडी कराबी लागेल, बागलाणपासून जिंजीपर्यंत पसरलेला हा मुलुखपृष्ठा राखायला. हे एकल्या आबासाहेबांच नव्हते, आमचं नाही, ते सान्यांचं जिवामोलांचं रुच्य आहे. कुणीच कचदिल होऊ नका. एकदा आबासाहेबांसंगती आम्ही याच औरंगच्या मानांच्या कोठीत अडकून पडलो होतो. बन्या जाणतेपणी अवधे समजून व्या, आज ही उभी दौलतच त्याच्या कोठीत बंदिस्त पडण्यांचं भय समोर आहे. बला आमच्यासह. मेळानं जागीवाच लव्हीत सिंहासनदर सोडून राजे महादतवाच्याकडे चालवेही. सारे त्यांच्या पाठीशी चालवेते. फक्त एकले त्यायाधीश प्रवहादपंत रामराज्याचा वाडयाकडे, कुणाला न कळेलमे वळले. कसला न्यायिनिवाडा घ्यायचा हेता त्यांना तिथे, हे त्यांचे त्यांनाच ठांक !

स्नान करून कपाळी शिवांगंध घेताना राजांची डावी पापणी फडकडली होती. सकाळपासून प्राणाला नाकळेल्या उटपूट लागून राहिली होती. दुपारचा थाळा घेताना श्रीसर्वीना ते म्हणलेली होते, “ कळत नाही पण जिवाची उल्याल होते आहे आज. औरंगच्या कौजा हरजीच्या ग्रांतीत धुमल्या की काय असा शक येतो आहे. ” दिवस कलतीला लागला तसे राजे याचा-अंता, पुरुष यांच्यासह आधारी मनोन्यावर आले. इशून पायतळी गंगासागराचा तलाव दिसत होता. त्यावर ओलंबेल्या आंब्याच्या फादीवर मान आखडीती घेऊन बसलेला एक खंड्यापक्षी राजांना दिसला. निश्चल खड्याचा उचलेली त्या पायखराला, राजे एकटक निरळु लागले. त्यांना काय होत आहे ते कळते नाही. डोक्यांचे पाते लव्हायच्या आत खंड्यात उडाला. त्यांना घेट पायखर मुझेप घेतली. गेला तसाच पाते लव्हायच्या आत तो पायखराहेर पडला. त्यांच्या लांबट, काळसर चोचीत त्यांने पायखराहेर उचलेली, तडकडी मासोळी दिसली आणि किणांच्या तिरिपत चांद्या उडवून क्षणात चोचीआड झाली. याच तलावाकाठी, असाच खंड्यापक्षी कधीकाळी पाहिल्याचे त्यांना आठवत होते. पण कधी ? काही गवसत नव्हते. खंड्याच्या सूरेपेने ग्यावतावर पाणलही उल्या तसा राजमनात विचारलही उट लागल्या. मानांच्या काठाळीत विरु लागल्या.

કાદીશરાચા પંદિરકડે સાંજદરણનાસઠી ચાલુલેણ્ણા રાજાના ચેસાંજી કંક આળિ ખંડેઝેની વાટેચ સામેરે આહે. ત્યાંના કાહીની બોલાયચે હોતે.

ખંડેઝી મૃગાલે, “રામસેજ-એવટી સાલ નિકરનાં કુણણાર આપલા રામસેજ ...”

“પડળા ... હેવ ના ચિણીસ ? ” રાજાનીચ ત્યાંના વિચારલે.

“જી. લહુન નાહી. કપટી ચાલીન. ફિટવા કરુન પાડળા. એવળા તાકદીચા પસસેબ, ધની.” ક્ષણમ ખંડેઝેની ગર્દન ખાલી ઘાતલી. લાગલીચ તી ઉઠ્યુન રાજાના દિલસા વાટાવા મૃણુન તે મૃણાલે, “પણ હર્ઝીચી ખબર આહે સ્વામી પડ્યા ગોવલ્લાંહંચા શક્ય તેવઢા મુલ્યખ કબ્જ ધરુન ઘેતલા આહે ત્યાંની કનાટિકાત.”

ખંડેઝેનિ શેલ્ડ રાજાંચા કાની પડત હોતે. મનાલા ન ડુચમલ્લા સાંજવાન્યાત મુત હોતે. સાંચાંસહ તે બાદીશરાચા લમ્બોચાકાત આલે. ત્યાંનાચ કફ્લલી નાહી, પણ આજ ત્યાંચી નજર કરી કુણાસ ઠાડુક સમોચા ગાભાંચાતલા શિવપિંડીચરચા અનિષેકપણાવચ ખિંબુન પડલી. વાચાને પાત્ર મદ ડુલત હોતે. ત્યાંબાર અનિષેકચાહાણી ડુલત હોતી.

દેસન કરુન સારેજણ બાલેકિલલયાત ફરતલે. સૂર્ય આતા ડુબલા. ગડાચા લહાના દરવાંચાત, મહાદ્વારાત. સાંજનોબંની ડુડુડલ્લા. પુતે સાંજાવુન આલે. નેમાઝમાળે દેવડીબાલે દવાબે બંદ કરુન ઘેઊ લગાલે. તે દરવાબે પાર કરીત આલેલા તલ્બબીડચા એક સ્વાર પાચરસહ સોબંસહ મહાદવાજા પાર કરુન બાલેકિલલયાત આલા. ત્યાંચા અંગાવચે કફ્દે ઘામાને પુતે ડબડબલે હોતે, ચેહા પાર કલ્યાન ગેલા હોતા. દેવડીબાલયાના હાતાનેચ થોપવત કાહી ન સંગતા તો કસેરી દવાબે માગે દાકત બાલેકિલલયાવર આલા.

મહાએન કુકેતેચ પરતલે હોતે. ડુંચા ટોપ ત્યાંની ઉત્થન તબકત ઠેબલા હોતા. મુલ્યખ પડલેણ્ણા દુંબકાલ્લા સરદીચા પુરબઠા કસ્કકસા કરાવા યાચી કલ્પના તે મુજબદાર હણાંસંયાના દેસ હોતે. ચેસાંજી-ખંડેઝી તે ધ્યાન લાઘુન એકત હોતે. “મ્હા ઽ રાજ ૫, જાત જાલ.” રાજાસહ સર્વાચે કાલીજ થરકુન ઉઠાવે અસે પિલ્બટરે બોલ વાળચાચે સર્વાદાલું ચિપત ગેલે. ગડ ચદુન આલેલા સ્વાર રાજાના બધાચ પુછે હોત સરઢ ત્યાંચા પાયાવં દેવ ટાકત ગદાદૂ લગાલા. તે હોતે તલ્બબીડચે શંકારાજી મોહિતે.

પણાંપસુન કેમાવલીયત થરકેલેલે રાજે ઝપકન વાકલે. સંકરાંચા ખાંદ્યાવર થોનટત ત્યાંની શંકારાજીના વિચાલે, “કા ૫ ય શાલ શંકારાજી ? ” રાજાંચા હાતમસ્થણિ ગદાદૂન ગેલ્ણા શંકારાજીના કાહી ક્ષણ બોલવેના. તુટક તુટક બોલ કેસેતરી ત્યાંચા તોંદુન બાહેર પડલે, “આહી - આહી જીલાંચાં પર હુબી દૌલત પોરકી જાલી. ધની ૫ તુમચ ... તુમચે મામાસાહેબ - સમદ્યાંચે સરલભકર - આમચ

ભાવ ...” અસહી અસહી કઢાને શંકારાજીની ઘડ મિટલા ડોબ્લ્યાની લામગાતી ગર્દન ઇકડે તિકડે ઝટકલી. ત્યાંચા ડુંબી ફાર્ડી ઉદ્દૂન રુણાચાવર ઉતલી. “સરલભકર બેલ ધની ૫ ! ”

વાઈ પ્રાંત થુમલેણ્ણા મોંગલી ફૌજેલા ઇસકુન લાવાચાસઠી કાલેલેણ્ણા હાતયાંચા લાઠાંત સરલભકર હંબીરાબાંચા ભરદવા છાતાડાવર તાપળા જડશરીઠ, લોંખંડી તોફાળોણ યેઝુન અચાનક આદલ્લા હોતા. ત્યા ગોબ્બાને હંબીરાબાંચી નંબે તર થોરણા સ્વાર્મણ્ચા શ્રીંચા રાજાંચી છાતીચ ફેંઝુન ટાકલી હેતી. ભુર્ભાવ કોસલ્લાના હંબીરાબ જિવાચા પિકાને ઓડલે હોતે, “આમગુણ્ણ તારાકલા સાંબાળ ધની ૫. જે કાગાડી ૫” આપિ વાઈચા માભ્રાનાબરુનચ ત્યાંની અખેવા મુખા રાયાડાકડે તોડ કરુન રાંબાચા પાયાણી રૂજુ કેલા હોતા.

ફરશીચા રુણાચાવર પડલ્યા શંકારાજીચે ‘મેલે ! ’ હે બોલ એકતાવ રાજાંની આપલે દોસ્સી હાતચ કાનાંવર ઘેતલે.

‘દિલી આપચી ધરસોબા-તારાક રામરાજાસની’ મૃણણારે, આહી આરોપિત મૃણણ આવાસાહેબાંચા સમીર દરબારી ઉંમે રાહણાંચા કૈંચિત સાપહડો તેણું ‘બાઈલાંચ દરબારાત સાંક્ષેપાંચા બોલવાચે’ મૃણણ આમગુણ્ણ પાઠીશી ઉંમે રાહણો, આરૂધાસ કૈંદુ કાયલા નિપાલેણ્ણા સુનીસ-પેશાચાંનાચ કૈદ કરુન અમગુણ્ણ ભેટીસાઠી પનહાલ્યાબર આલેલે, વર્હાડ-બંધણપૂર, ભડોચ તુંડિદિણાર, ચાકરિને સરલભકર અમલેલે પણ ક્રણનુંદિનેને આન્ધાસ આબાસાહેબાંચા ઠાચીચ વાણોરે મામાસાહેબ હંબીરાબ મોહિતે ! ત્યાંચી હુંપે લ્યે રાજાંચા ડોલ્યાસમેર નાચુ લગાલી. શંકરાજીના ઉઠે કરાણચે ભાનહી ત્યાંના રાહિલે નાહી. તે આપોઆપચ ઉઠે ક્લાવેટ, યેસાંજી-ખંડોળી, રાશા-અંતા, પુરુણ, પહોર સારેવ ચક્રાચુન જાવેત અસે, આપલે તોડ ઔંજકીત બેત રાજે કુંડીભર હસ્ત મુસુર, લગાલે. એવદે ઘનદાર પ્રસંગ કોસલ્લાને, છજપતી કધીચ નકહે ડોલ્યાચાંદે ફુટલે. આજ માત્ર ફુટલે.

“કુંઠ આહેત મામાસાહેબ ? કા ગેલે અસે ન બોલસા, ન ભેટતા ? કુણાકણે પાહવે આનહી ? ” ભરુન આલ્યા ડોલ્યાંની રાજે કસેતેરીચ પુટપુટે. એલ્હાના બાલમી ગડભર પસલ્લા હોતી. માણસે ખાસેવાઙ્ઘાંચાક લોટત હોતી. પોરબાંચા તારાઊના બેઝુન બેસ્થુાઈ આલેણ્ણા બથતાન બેચ્ચાંચાસારંબે રાજે, તારાઊંચા બવન મેલે. કાહી ન બોલાન્ચ ત્યાંની તારાંબંચ ખાંદ્યે થોપત શ્રીમસર્વાંચાકણે બવિતલે. મોઠાચા નિકરાને ડોલ્યાંટલે પણથેબ રોખત રાજે શંકરાજીના મ્હણાલે, “ચલા, સંગતી યાંદ્યાંચાંદે હોલ્યાંચાંદે ફુટલે.

માશાલધાન્યાની બેદેલ્યા પાલખીત બન્સુ યેસાંજી, નિલોપણ, ખંડોળી યાચ્યાસહ રાજે મહાડધાટકણે ચાલલે. આણલાચા જાણાંચા સરલભકર હંબીરાબ મોહિતાંચા આખરી દર્શનાસઠી.

हंडीरावांच्या देहाला आणिनडगा देण्यात आला. हंडीरामा मेळे आणि एका भयाण पोकळीने राजमन घेले. ते कुणारीच खुत्या मनी बोलेनाही. रोजनेमाचे त्यांचे स्नान, सफटिकपूजा, दप्तर, गडदेख, थाऊ हे चुकाह होऊ लागेले. त्याचे कशातच लक्ष लागेना. स्नानाला हमामखान्यात बसले तर इथीवर पडणाऱ्या पाणधोबोरोबर मनवर विचारधारा कोसळू लागल्या. सररोने कपाळी शिवांग रेखून घेताना छवरीना ती सशीच रक्षाखल्या फरशीसाठी दिसू, लगाली. दफ्तरात ढंडोजी, चिपणावकर यांना खालित्याचा मजबूत सांगताना ते मध्येच म्हणू लागले. “राहू या. चिटणीस, कुणसच नका धाढू खालिता. बेतले असतील ते रु. करा.” थाळा घेताना तबकातले त्याचे पदवर्ष तसेच चिवडलेले राहू लागले. मनव उडाले जसे काही त्याचे साळ्यावरून.

विचार – विचार! मुस्त्या विचारानी मेंदूची निशाकाठी थरश्रु लगाली त्याच्या. ‘श्रीचं राज्य’ म्हणजे नेमेके काय? कोण होते आबासाहेब? थोरल्या आठू, सरी गेल्या मासाहेब, समर्थ हे सोरे कोण? कोंडाजी, कुणाजी, हंडीरामामा अणिं ज्यांना आम्ही कथीच पाहिलंसुदा नाही ते लढायांत देह टेकून मेळेले असंख्यात धाकरी, औंगला तरसलीम करून खिल्लत पांघरणारे शिर्के, निबाळकर, अचलोजी, अर्जुनजी, बंडली करणारे कोकणपट्टीचे वतनदार. कसला शरंज चालला आहे हा? का खेळतो आहेत आम्ही तो? कोण खेळेल आपाच्या माधारी तो? रामाजे? आमचे बाबुळाजे? केवडा पाताळवंगी, निर्द्य औंगर! तख्यासाठी मळूच्या भावांचे काटे काढणारा, वापाला विषमालिश करून आईच्या कबरीलात दफ्तर करण्यारा. तोल आबांची-आमची ही नववर गादी त्याच्यासामने? की? जशी इदलशाही, उतुबशाही पडली तसे हे राज्य...? न ५ ही. ना ५ ही. जिवाचे चाळ करून बांधलेल त्यासाठी आम्ही पांगत. एकल्या आम्हालाच नी आच लागून काय कामाचे?

रांगिंदिवस चमक्कारिक एकलेपणाऱ्या शिरिशिरी राज्यमन भ्राण्यांगू लगाले. माणसे येत होती, नित्याप्रमणे काही संगृ बचत होती. हात उत्कून त्याची थोपते करीत राजे तुक बोलत होते – “बस्स. थोडक्यात बोला. अमवतामवक्षास भेटा.” असे तुक बोल त्यांच्या तोऱ्यू एक आले की माणूस चक्रावत होते. चालूल्या हसीच्या पाण्यात गनवेळीचा चिवट गुंवा अडकावा तसे शाळे होते. भवती वावराष्याचा कित्येकाना ते खटकू लागले. एकाचीही मात्र ते बोलण्याची छाती होईना.

एक दिवस दुपारचा थाळा चिवडून उठणाऱ्या राजांना न राहवून येश्वाईनी अखेर विचारलेच, “स्वारीच कशातच लक्ष नाही. हे कोण थाळा चिवडण? किती दिस?” येमुलाईना निरखत उशवल्या हाताचा रोख थाळ्याला देत ते म्हणाले, “आपासच कळत नाही – अस का? तुम्ही एकदा म्हाणला होता – तुलंय आपाच शुगाएर आजमासून. त्या वेळी तुम्हाला वाटलं असेल तंसच वाटतय आमहास – आमचंही शुगारपूरच उटल्यागत!”, बसल्या चौरांगरुनच झोरक्यातून दिसणारे रायडाच्या भवतीचे, दूरवरचे गडशिखाराचे टोक न्याहळत राजे पुटपुले.

एवढळा बोलुक्याचा –साफ, तडक येमुलाई त्याही गुपान शाळ्या ते ऐकताना. काय बोलणार होत्या त्या ती? आबासाहेबांचे बागलणासून जिजीपर्याचे ‘शुगारपूर’ मसलव्यरुनच्या जाण्याने ओस ज्ञाले आहे हे त्यांनाही कार जागवले. मुदीच्या दालनापून बाहेर आलेल्या राजांनी रामचंद्रपंताना याद घेतले. त्रृत, कातावून गेलेली दिसत होती त्याची चाचा.

रामचंद्रपंत शक्करार्बाच्यासह भेटीस आले. शंकराजी थोडे कवरतच आपल्याकडील एक मापला पुढे घेत म्हणाले, “देवरुखुचा पिलाजी देसाई गडावर आला आहे खासी. त्याची! त्याची बतानाबाबत ...”

“बस्स शंकराजी, त्याचं म्हणणे ऐकून या तुम्ही. उम्हास बाटेल तो निवाडा करा! आमच्या ... सामर्मेसुदा आणू नका कुणाल –” राजे तुक बोलले. प्रत्येकाला कुंचबून ठेवणारी शांतता पसरली.

“कोकणात केक्या उतारण रामचंद्रपंत तुम्ही?” राजांनी विचारले. “जी. आजाच.” “गमचंद्रपंताना प्रश्नाचा अंदाज आला नाही.

“जाताना थोडी वाकडी बाट करून खेळण्याला जा. तिथं कुलेश आहेत. आम्ही टाकोटाकीनं याद केल्याचं समझ भेटून कळवा त्यांना!”

“जी. आम्ही खासच जाऊ.” सदेबाहेर पडणाऱ्या रामचंद्रपंताना राजांच्या भनी कोणते राज्यकाण खेळत असावे याचा अंदाज आला नाही. त्यांना, शंकराजीना खासा राजांना कल्पना नव्हती की मारात्यांचा ‘सालार’ गेल्याची खबर औंगजेबाला लागली होती. “सुवहान अल्ला! ” अस पुटपुट त्यांन ही खुशाखबर रसीकारली होती. गेवळकांडवाच्या जिक्रेलेच्या बंदिस्त कोटात बादशाहने मरातबाचा दखार भविला होता. कुतुबशाही पाडणाऱ्या आणिं विजापुरी फैजेतील सदरांगना बादशाहनं मन्सवी फळ केल्या, खिल्ली पांधरल्या. सर्वांत शेवटी आपला शहजादा मुहम्मद आझम याल खिल्लत पांधरून तो भरल्या दखारात त्याला म्हणाला, “शहजादे, लईम संधा को नेस्तनाखूत करने हम बडे उमीदिसे तुमको नमजाद करते हैं. फक्त के खबर की राह ताक्ते हैं! ”

असपल्या आब्बाजांच्या तलम जापाचे गुढधे टेकून चुंबन घेत आझमने अदबीने त्याला दिलासा दिला – “बेकिंक रहिये मेरे आब्बाजान. जिदा या मुर्दा पेश ही कोणी लईमको कदम्ये के सामने! ”

आता औंगाच्या फौजा मराठी मुलखाकडे मरकू लगल्या!! बेळाब, सोलापूर, पिंजर, अकलूज अंगरी पुत्री उगवती धरून त्याच्या घावण्या पसरल्या. मातबद्धाजानने तर मोठिच उचल खालून किल्ले पडगड कब्ज केला. बादशाहाचे रुहुल्ला, शाबदी, शालिपकार, रणमस्त, नेकनाम असे वीस-एक खान जागोजाण पांगले. खिल्लत,

मनसबीचे तुकडे हाती नाचवत ते गोपेगावच्या सरदारांना चुचकाऱ्या लगले. त्यांच्या पडेल खड्या येऊन रोज गडावर थडकू लोणल्या.

हुक्माप्रमणे कवी कुलेश रायांडी आले, ते स्वतःच ‘का यादं फर्मावलं असावं ?’ याचा विचार करून थकले होते. दुपारच्या निवांत वेळी ते राजांना घेण झाले.

“ सालार की बात मुनी. हुक्म होते ही सेवामें घेण आये स्वामी.” हंबीरावांच्या अठवणीने कुलेशही गंभीर झाले.

“ त्यासाठीच याद घेतलंय आन्ही उम्हाला कविजी. आम्हास बाटत... बाटत...” अपत्याच विचारपूर्वित शिरलेले राजे दोन्ही तळ्हात एकमेकांवर घासत बराच वेळ तुसीते फेटच घेत राहिले.

“ कुले ५ शा— ” बन्याच वेळाने राजे बोलले. आम्हाला बाटत— बाटत कुठंतरी बद्ध कमी पडतव आमचं. “ फैजांच नाही. अशीर्वादाचं...”

ते एकताना कुलेशही विचारात पडले. म्हणाले, “ हुक्म क्या है स्वामीका ? ”

“ पाठीशी दैवीशी कुलेश. काळ वाका आहे. आम्ही आचात होते तसा.”

“ धर्मस्थल का तो अच्या चलते हैं स्वामी ! फिर भी हमें लाता है— कुछ कठोर उपासना की बरसत है ! ”

“ कठोर ? कसली ? कोणतीही कठोर उपासना करावयास त्यार आहोत आहाही ? ”

कुलेश विचारात पडले. रुकले.

“ बोला. कसली कठोर उपासना ? ”

“ जी. देवी की उपासना ! शास्त्र पंथ की धारणा... लेकिन... ” कुलेश चाचपडले.

“ बोला काय अडवण ? ” राजे त्यांची कनोजी पाडी निरखत बोलले.

“ स्वामी का अभिषेक हुआ है. यह गड अभिषेकस्थल है. छोडना पडेगा.”

राजे विचारात पडले. मग म्हणाले, “ ठीक आहे. सोहू रावाड. गांगोली आहे, संगमेश्वर आहे. तिकडे जाऊ. पण कठोरे म्हणालात ती उपासना कसली ? ”

“ स्वामी इस उपासनासे राणवंडी को प्रसन्न किया जाता है। उसके लिये बली देना, उपेषण, पूजा आदि विधि होते हैं— और— ”

“ आणि काय ? बोला कुलेश. आम्ही काहीही करण्यास राजी आहोत.”

“ जो इतर देवदेवता का लेते हैं वैसा जल का नहीं सोमरस का तीर्थ लेना पडता है इस उपासनामें। राजासाब यह करोते तो गहनब होगा। इसलिये... ”

“ कुलेश, तुम्ही म्हणता ती उपासना आम्ही करू ! तुम्हाला माहेत नाही. पण

दिलेरच्या गोटात मेल्यापसून— आमचा— आमचा कविला पाये अडकून पडल्यापासून मनी आलं आहे तर करून याका उपासनेच.”

कुलेश उहाचा तयारीसाठी निष्ठू मेले. राजांच्या उपड्या पुरव डैक्यांसमोरे हाती शब्द पेलेली राणवंडीची मूर्ती फिरत गाहिली.

हरजीतजे कठोरिकात युक्तलेल्या मोगाली फौजांचा चांगला समाचार घेत होते. त्यांच्या आजेने संताली वीस हजार फौजबद्दलाने कांजीवरामला उत्तरले. मद्रासकबद्दल आलेल्या मोगाली फौजांची हरजीन्ही सदावराशी बागोजगा गढ पडत होती. वांदीवाशला तर मोठी लढाई चुपली होती दुसऱ्यांदा दोही सेवांची.

भागान्मध्यून निवालेल्या आझामने बेळगावचा भुईकोट विजापूरकरक्कून कब्ज केला. जंग ज्ञा केले होते तो राष्ट्राखासाठी हंबीरावांनी.

औंगणीची चाल साफ प्रकट झाली. स्वतः विजापूर गोवळकौंड्यात फिरत राहून आपल्या मातब्दर फौजा त्याने कर्नाटिकात उत्तरविन्यां. माराठी पुलखात आझाम घेण्याम फोडफोडीसाठी विचार खान फेकले.

गांगोलीला जायला कुलेशासह राजे गड उत्तरले. राया-अंतोला वाटले होते नेहमीसारखे आपणाला बोलावर घेतले जाईल. पण त्यांना मारोच राहण्याची आजाच करून खाजांगी सेवेसाठी खिदपत्याप युक्त घेण्यात आला. त्याच्यावरोबर कुलेशांच्या वाढायाकडचे निवडक वीसपक्क सेवकही होते. पाचाड सोडण्यापूर्वी थोल्या आंकुच्या छत्रीचे दर्शन घेतलेले महाराज पाचाडवाड्याच्या संदरबर आले. तिथल्या रिवाजी घेटला नेहमीसारखा आतील टोल न दिसत्यामुळे त्यांनी वाळ्याड्याच्या निराणीच्या हिरोजी इंदुलकांगांना विचारले, “ हिरोजी, घाट किंवारी ठेवलेय ती ? ”

हिरोजी घाटेकडे बघत जावाचे म्हणाले, “ जी... तडा गेलय घोटेच्या घेराला आंग धरून ! दिसत राही त्यो बघवरनं दहून ठारलून ठिवलाय ! ”

राजे आणि कुलेश ती लोंबकळती रिकामी घाट बघयतच राहिले. गांगोलीचा निरोप घेउन थोरल्या आंकुच्या कैक. आठावणी धणपण्टून गेल्या. पाचाडच्या मंडळर्यांचा निरोप घेउन ते कुलेशांसह वेशीबाहेर गडले. गडावर निळोपंत, थेसांजी, मोरश, खंडोजी सर्वांना त्यांच्या त्यांच्या खात्यांच्या सर्व सूचना दिल्या होत्या. आपण कुठे जाते आहोत हे मात्र ते कुणालाच बोलते नाहीत. येस्काईनासुद्धा. चांगोली काटकरपारफत गांगोलीच्या सुभेदारांना आपण घेत असल्याचा स्वार त्यांनी पाठवला होता. कुलेशांनीही तसाच स्वार शुणारपूरला शिवयोग्यांना पाठवून कळविले होते की, निरोप घिलताच शिव्याणांसह गांगोली जवळ घरावी. स्वारावरोबर दिलेल्या पत्रात ‘ कठोर उपासनेचा ’ संकल्प कठविला होता. गांगोली नवराप्प्यात आले. बाळ शिवाजीराजांच्या जमाचे, येस्काईचे प्यावे उपासनेच्या उद्याच गड उत्तरला गांगोलीला जाऊ.

जी. इस उपासना के उपचार शुणारपूरक शिवयोगी जानते हैं। ”

छत्रपतीना सामरे आले. त्यांनी वाढाच्या माजधरी दाळमात रणचंडीची मूर्ती आणू पूर्वभिंगुख टेवली होती. तिच्यासमोर यशकुळ सिद्ध केले होते. जागजागी व्याङ्क्यमें अंथरलेणी होती.

कारभारी, शिवयोगी, शिष्य, कुलेश यांच्यासह एजे वाढात प्रवेशले. सदरेवर अंथरलेण्या खास बैठकीवर विसावले. शिवयोग्यांनी त्यांना चिपळूण, राजापूर, संगमेश्वर, देवरसूख अशा भागातून खास बोलावून घेतलेल्या पंथाच्या निवडक तांत्रिकांचा परिचय करून दिला. सर्व मेघांनी घेवला.

“ हां-हूं म्हणत राजे कुलेशांना, शिवयोग्यांना दाद देत होते. पण त्यांच्या मरी कित होता औरा. मध्येच त्यात येस्वाई-धारांकंच्या बाबताचे विचार मिसळत होते. धाराकंचे बोल तर काळ ऐकल्यासारखे जसेनवत्से कानात थमू. लागले. “ त्यान हाईस. जाऊ हे मल्य होल्याकडं. ज्या जागेल दूस उजावली त्या जागेल थाई ठेवण्यासारं सार्थिक नही जल्याचं.”

वाढाच्या कारभारांनी शिवयोग्यांच्या सूचनेप्रमाणे उपासनेवै सापडी त्यारी करून देवली होती. पुण्या वाढाला नंया तेगीच्या निवडक धारकनंचांचे कडे त्याने टाकले होते. शिवयोगी मुहूर्त काढतील त्या ‘शुभयोगावर’ चक्तेर उपासनेला सुरुवात होणार होती.

मध्येच मलकापूर्ण कुलेशांचा कारभारी त्यांना भेटायला गंगोलीला आला. त्याने मलकापूर्ण तुळाळी देसाईविरुद्ध दिवाणी बाकीबद्दल तक्रार आणली होती. देसायला चायचे ताकीदपत्र सिद्ध करून कुलेशांनी कारभाराला वाटेस लावले.

‘कमी पडलंय ते आशीर्वादाचं बळ’ कसतम्या रूपात ‘रणचंडी’ राजांना देणार

रुणून दूर टाप्यावरून तुळजापूरची जांदंबा गंगोलीकडे ठोळे लाचून बसली होती!

□ □ □

१६ कृ

कडक उनतापीचे दिवस सुरू झाले. गांगोलीच्या भालावर उष्णाच्या लहलहत्या इल्ला उसळू लागल्या. आंबा, वडाच्या येंगाखाली तानेली गुरुदोरे लहपत साकळी अबल करू लागली.

शिवयोग्यांनी काढलेल्या मुहूर्तावर वाढायातल्या देवीसमोर पथाचे ‘शतीला’ आवाहन कराणे. अनुष्णन बसले. ही उपासना कठोर तर होतीच, पण ती एकान्ती असल्याने वाढा बंदिस्त झाला होता. प्रलयंकृत शिवाला शतीला रुपात या अनुष्णनाने पाच्याण करायचे होते. पंथाच्या तंत्राप्रमाणे शतीला बळी धायचे होते. पंतोच्चारात यजातील अग्रील हवी अणि समिधा अणण करायच्या होत्या.

राजांना आणण ‘राजे’ आहेत हे परते टेबून शतीलीचा ‘उपासक’ मणून तिला निकोप मनाने सादवायचे होते. ही उपासना धनदैलत, स्थावर, गडकोट, कळजात आहे ते राजावे का वाढावावे यासाठी नक्हती. होती निर्णयिकी युद्धतील अंतिम विजायाच्या प्राप्तीसाठी – फोरेसाठी. जे जे नागासपरिसारखे सळसळते आहे ते ते तिविष्वकं देवीला अणण करायचे होते!

या उपासनेसाठी राजांनी अंगाचा राजेयेहाव उत्तरून तबकात टेवला. अंगी भावी वैदेधाण केली. डुईचा टीप उत्तरून केसावबळ मुक्त मोडली. दर्पणत आपले ते रुप बघतासा त्यांना चिमलांसोबत मध्येहून निघाताना अशीच भावी छाटी घातलेले आपलेच बालरूप याद झाले. ‘केवढा काळ मागे हटला ! त्या वेळी औरंगाच्या आन्याच्या कोठीतून सलामत मुलाखात पोचायासाठी अशी भावी छाटीच पांसारबी लागली होती आहास. आता तोच औरंग, तीच भावी वळे ! ! ’

राजे अनुष्णनाला बसले. शिवयोग्यांच्या सांप्रथाप्रमाणे त्यांनी सर्व विधी संपत्र केले. होय ! तीर्थ मणून दिले ते मध्याही घेतले. रोज वेगवेगळे विधी वाढावार मंत्रोच्चारात पाडले जात होते. उपासनेचा काळ संपताच संध्याकाळी बुलेशा, शिवयोग्यांसह राजे होडक्यात बसून शिवजवल्यांचा डोहात पाणफेर घेत होते.

या कडक उपासनेमुळे राजे रोजानाच्या असामाप्यासून तुल्यसारखे झाले होते. स्वतः कुलेश त्यांना वाढावार कुणालाही भेदूदेत नक्हते. त्यात त्यांचा कोणताही हेव. नसताना भोवतीच्या कैकंजना वाटले. राजे कुलेशाच्या आहारी गेले. त्यातच शिवयोग्यांचावर

आलेले शिष्य शुगारपुरत परतल्यावर राजांच्या उपासनेबद्दल इथे तिथे बोलता होते.

धावतचा वाच्यावर स्वर होऊन ते गणेली शिक्षाच्या कानाकर येत होते.

‘‘ दुर्विच्या मुल्यांसंपरक्ष्याच भुमकाच भुमका जिकडे तिकडे तिकडे पसरल्या – “ कबी कवल्हानं राजा मुठीत घेवतला ! ... राजं लहै पेत्यात ! कुणाची गाठयेट पहू देत नहाई त्येची वाग्मन ! ”

विळिवाच्या वावटटळी उदून गेल्या. विळिवाचे एक दोन पाऊस पडले. अशाच एका पावसानंतर मातीचा मत दरवळता गध पसरला. गांगोलीच्या वाढवात, सदेल्लात बांधलेल्या चोपाळ्यावर बसलेल्या राजांना तो जाणवला. रेजारीच सुरुदार खाबाजवळ उथ्या असलेल्या कुलेशाना त्यांनी विचारले, “ कविराज, किंती बळीच पदून मेले असतील या धरतीवर, तिच्या जन्मपासून ! माती का तावते ? बळीच का कोसळतो तिच्यावर ? जीव उपलून टाकणारा गंध कसा सुटतो तिच्यातून ? हे आभाळ आणि धरती याशिवाय कुणाला कसे संगंगा येईल ? ज्या शक्तीची आणण उपासना करतो आहोत ती पावेल ? सुटल कधी जीवनाच्या मातीला सुंगय ? ”

कवी होते तरी कुलेश ते शजबोल ऐकतच याहिले. काही जाव न सुवल्याने विषय पारलूत म्हणाले, “ हम युनते हैं स्वामी, हमारे और आपके बोरें कुछ शक सा पैदा हुआ हैं लोगोंमें। रिआया कहती है, आपको ... हमने युटीमें कब्ज किया है ! ”

चोपाळ्याचा घेतला शोल राजांनी गपकन थांबवला. डोळे गोवते गेले त्यांचे कुलेशांवर. उटकसे राजांनी झटकन कुलेशाना विचारले, “ खुद तुम्हास काय वाटांत ? आहे कुणाची मृत एकडी समर्थ ? ”

“ क्या बोलते हैं आप स्वामी ? ”

“ दुर्जा-आम्हाबदल असे म्हणणाच्यांची कीव वाटटे. एवढळा थोर मुठीचे आबासाहेच एण – मनाच्या उपाळीसरसे तीही कोइून गेले आही एका काळ्या क्षणी. एवढळा पुष्ट युठीत पकडण्याए दिलेर ! पण त्याला ही नाही ठवता आहे मुठीत आम्हाला ! यांचा बकूब तुमच्यात आहे असे म्हणणाच्याना हासांवं की रडावं ? कुलेश, समुद्रमन्थनदून आलेले विष ओटाओड करणारा शंकर जगाला नीलकंठ म्हणून कधी दिसलाच नाही. त्याच्याही जिंदगीत एक ‘पार्वती’ असते हे पटत नाही चटकन लोकांस. ”

वेस्वाइच्या आठवणीने महाराज चोपाळ्याचा थांबलेला शोल पुन्हा घेऊ लागले.

मुगाने शर धरली. एकी कुरेही अमर्ले ती पाऊसकाळ तोंडाकर आला की राजे रायगड जवळ करीत असत. या वर्षी ते अजून घडले नाही. साहजिकच रायगडावर ऐसूवार, निकोपंपे, येसांजी कंक, खंडोजी चिंतेने राजांची वाट बघू लगाले.

गांगोलीत सदेवर याद घेतल्या कुलेशानी जोखीम आणि कर्तव्य म्हणून राजांच्या कानी धातले, ‘ बारिश शुरु हुई है ! रायगड लोटना चाहिये . स्वामी, सब लोग राह देवते होंगे ! ’

“ कविराज, माणसं नमली ती हा पाऊसकाळ पाठीशी उमा राहील आपच्या दिलेलून ठेवील तो औरंगच्या फैजा जाणाच्या जागी. तुम्ही उपासनेसाठी याहून सबल दुसरे विकाण शोया.” छोरे सांगाचे तर राजांना रायगडी परवावेसेच वाटत नव्हते. घडी घडी वाटत होते त्यांना की असेल तो फैजफटा एकजागा करून थेत औरंगच्या छाळणीवर चालून जावै.

राजांचा विचार ऐकून कुलेशच चक्रवरले. कुलून आपण कठोर उपासनेवै व्रत बोलून गेले असे त्यांना झाले. पण कशालाच काही इलाज नव्हता. राजांची इच्छा म्हणजे ती राजांचा होती. कुलेशानी आपलचा दिसतीची निवडक माणसे संगमेश्वराला पाठवली. त्यांनी संगमेश्वराच्या देसायांचा वाडा योग्य असल्याची खबर आणली.

राजांनें कुलेश आणि शिवयोगी यांनी संगमेश्वराला जाऊन तिथेही कंपाच्या आणली एका ठिकाणाची स्थापना केली. आता राजांचे मुक्काम भर पावसात गांगोली अणि संगमेश्वर असे पहु लागले. शुगारपू व शिक्कण भागात शिवर्यांनी तर आवृद्ध उठवली की, “ कल्शा औरंगजेबाचा हस्तक आहे ! राजांच्या जवळ राहून तो बादशाहाच्या बतीनं फिरुसी करतो आहे ! ”

स्वतः कुलेश आता पेचेत सापडल्यागत झाले होते. राजे आपणच एकाळे होत चालले होते. पंथाचे सर्व विधी ते काटेकोर करत होते. तीर्थ म्हणून मध्य घेत होते. त्या मुत्त कणांच्या काळात त्यांना पाहिजे ते एकलेशण गवसत होते. अनेक क्षणांचित्रे त्यांच्या मिटल्या ठोळ्यांसमोरून सरकत जात होती. कुणालाच काय पण कुलेशानाही ते आपाच्यासमोर फार वेळ थांबू देत नव्हते. बाहेर पावसाने जागोजागाच्या नद्या तुंब भरून वाहत होत्या. आडवडणी असलेल्या गांगोली-संगमेश्वराचा रायगडाशी जसा संबंधन तुटला होता. गडाकर महाराणी व पेशवे यांच्या आजेवर, कौलजवर दफतराचे, निवाजाचे काप चालले होते.

दोन महिने झाले. गडाकरची माणसे हवालदिल झाली. आषाढाचे दिवस आले. राजांच्या फक्त खुशालीचे स्वार गडाकर येत होते. गांगोली संगमेश्वर पंथाची उपासना चालूच होती. शिवयोगी कुलेश राजांना “ गडी चाल – फतु य ” म्हणून विनवून थकले होते. राजे कुणाचे काही ऐकत नव्हते. कुणाशीच बोलूत नव्हते.

रांगुंदेहूत राहून त्यांचा प्रलयकर शिवाला ‘ शक्तीच्या रूपात ’ साद घालणारा भोसलाई आत्मा, खुद त्यानामुद्दा जीवनाचे टोक हाताशी गवसू. नवे अशा संवादात गुंतला होता. कृसला संवाद ?

“ पुण्य ! लिंय आमर्ही जिंदगीचा पहिला शास धेतला. समसवडच्या कवहा नदीच्या काठी असलेल्या सोपानदेवकांच्या समाधील्यातचा. केवढी फिरली ही पावलं पुण्यधरवर आवार घेतल्यापासून ! आपच्या जम्बलात्या मासाहेब आमहस नीट याद येत नाहीत. त्यांची जगा घेतली थोळत्या आऊंनी, धाराकून. काय योग हे ! शेवटच्या क्षणी आमर्ही

“गडकोट, जागरारखाने, खजिने यांची, राशगडच्या सिंहसनावरची हवस वाटली आम्हास ? उगाच माल्या बिहिणीला पाठमोर होऊन आमच्या पाठीशी उभे राहिले हंबीराव ? उगाच दिली त्यांनी आपली लाडकी ताराऊ आमच्या एका शब्दाखातर रापराजांना ? का मणून आले शहजाद अफकर आणि दिलेचा भाऊ प्रिवतवाच आहाकडं ? समर्थ म्हणाले, ‘आबासाहेबांहून विशेष ते करावे.’ आम्ही ते मानलं का ? नाही. का ? आबासाहेब आवृती – आम्ही केवळ सावली हे बंर समजून आहोत आम्ही. शण ते ? कथीच नाही. दुर्गाबिंच्या खालत्या अजावे असे पांग केडताना ? त्यांच्याशी खेळ ही आमच्याशी गाठ आहे हे समजून असा छंदेगामात्य !” असहा संतापने, कोळीने येस्बाईना नीट बोलेलाही येझाना !

“हा औरंगच्या आणि आबासाहेबांचा-आमचा खाजांचा जंग आहे ? नाही. दोन वृहीचा जंग आहे, अस एकलचा आपलांचा दोतायत या दोलीमी पाऱ्हे ? की त्यांनाही बोलवावीत तस मी मी म्हणारो का होतायत या दोलीमी पाऱ्हे ? पायात ढेकळं विषयावीत भोसत्यांची दोलत आहे मणून ? नववात जांदेवेच गोंधळी तिला आळवताना एकल आम्ही – ‘कुठल्या पाहू वाट – माझ्या नेत्र भरल ताट ...’

“कशाच्या पाठबळावर जगत असतो, घडपडत असतो माणूस ? का ? आज तेच बळं कमी पडलं असं का वाटत आहे ? पामासाहेब हंबीराव गेले म्हणून ? लगतच्या दोर्नी शाहा पडलचा मणून ? सांच्यांनी एकल्जुटीनं कंबर कसली तरी निभाव लागू नवे अशा औरंगसामेर आमचीच माणस आम्हाला पाऱ्ही शाळी म्हणून ?”

सचालाचे शेपूट धरलून सवाल खडे ठाकत होते. त्यांची उकल क्वावी असा जाव मात्र गवसत नव्हता. बोहे आषाढी पावसाखाली मावळ्याती करी झोडपून निघत होती.

“तुम्ही उंदेगामात्य असाल, कुलगळ्यार असाल पण आम्ही महाराणी आहोत. गडकर फेकवे आहेत. पाऊसमाचातून गनिमफेजा मुलखात दौडताहेत. मोक्याच्या गडकंदांना घेर पडताहेत. आणि तुम्ही...! तुम्ही स्वार्मिना डडाहेत. काढून ऐसापात ! कोण मजाल ही ?” राशगडच्या दरूणीमहालात अनावर संतापने लालेलाल झालेल्या वेस्बूर्ड उम्हा देही श्रश कपटत होत्या. त्यांचे ते रुप बघून दिसतीच्या कुणिबिणी, वारकून गेल्या. त्यांनी राणीसाहेबाना ‘असं’ कथीच नव्हत बघितले.

समोर उभे कर्वी कुलेश ते राजबोल ऐकूनच लटलू कापू लगाले. काय जाव धाका हे न सुचल्यामुळे त्यांची गर्दन खाली गेली होती. खांद्यावरचे गुलबकाठी उपरोगे भासर कापत होते. खस खबरगीर पाठवून येस्बाईनी त्याना सांगेद्याहून तातडीने बोलवून घेतले होते. पेश येताच जबानीवर घेतले होते.

“कंतु रानीसाब – हमारी सुनिये – हम.” कुलेश बोलू बघत होते. महाराणी त्याचा एक शब्दही ऐकून घेप्याच्या मनःस्थितीत नव्हत्या. स्वतःशी बोलव्या तशा त्या कुलेशाना सुनावीत होत्या. बेलग फडाफड बोलत होत्या.

“पावली चंडी ? जाला तिचा कृपाशीर्वाद ? कथीच का केली नाही. अशी उगासना आमच्या आबासाहेबांनी ? केवळ होते गुदरलं त्यांच्यावर ? तुम्ही कवी झणवता – कसला कली तुमच्यात ?”

येस्बाईच्या कानीही उत्तेलत्या आवया पडल्या होत्या. अंगाचा तिळपापड झाला होता त्यांच्या त्या ऐकून. पध्येच थांबवून त्या कर्वीना कुडीभर न्याहालत होत्या. मंशयाने.

“कुलेशा बादशाहाचा हस्तक आहे !” ही कर्वी पडलेली जहारी बातमी तर त्यांच्या पनी टिळवीसारखी कर्कश केकाटत होती. काय बोलावे त्याना समजेना.

“आमच्या कानी आलंय उमरच करुक. बादशाहाच्या वतीनं फितवा करून स्वारीला भलत्याच वाटेस लावणारी तुम्ही हवस जाणून आहेत आम्ही. शरम कशी बाटली नाही. तुम्हास स्वार्मीच्या खालत्या अजावे असे पांग केडताना ? त्यांच्याशी खेळ ही आमच्याशी गाठ आहे हे समजून असा छंदेगामात्य !” असहा संतापने, कोळीने येस्बाईना नीट बोलेलाही येझाना.

आंगभर चारकलेल्या कुलेशांचे डोळे डबडबून आले. डुर्वच्या पाणीधोर त्यांनी डुलवितीसाठी ? मध्येरहून राजांना बालपणी सुखरूप पाठविष्यात त्यांनी थोरलयाना निषेन, थोका पत्कलन मदत केली होती. राजांच्या वतीने शहजादा अकब्बासह फिरी दरबारात विकली जमकून तह साधला होता. जीव गलवून उठला त्याचा. झटकन पुढे हेत त्यांनी गणीसाहेबांचे पाचव घरले. त्यांनाही धड बोलवेना.

“रानीसा ५ व, चाहे तो गर्दन उडा देणा हमारी। हम ... कुलेशवताकी शपथ लेते हौं चारणमें ... हम – हम बेमान नाही। कुळ भी कीजिये ... हमारे राजासाब कों, बंडे स्वामींके इस दौलत को बचाइये.” लहान मुलासारखे छंदेगामात्य संसुद लागाले.

येस्बूर्ड सुन याल्या ते ऐकताना. आल्या प्रकागत कुलेशांचा दोष नक्हता. असहा तर ते राणीसाहेबांच्या भेटीलाच आले नसते. ते आलेच नसते तर माणचा पुढचा क्रसलाही विचार न करता निळोपंत, बंडोर्जीना फैजबदीने धाइन त्याना जोबदव केले असते येस्बाईनी.

मग दोष होता तरी कुणाचा ? राजांचा ? एवढे बहाणपूर ते पणीजी घोडे केकणारे,

प्रत्यक्ष और गलाच पिलाट छायाला लावणे राजे. त्यांच्याबद्दल असे मुहायची शामत तरी होती कुणाची? दोष उमलाच तर होता सभोवार पसलेल्या असंख्यात कोत्या मनाचा. लालवालेल्या कैक जिवाचा. हाती पेटी मशाल थांबी आणि कर धरायला कोणीच छत न देता एवढ पावसात उमे कर्कून ती तेवती ठेवा असे सांगावे तशी गत झाली होती राजांची. कुणी केले होते हे! जांदेवेच. नाहीत 'आशीर्वादच बळ कर्मी पडतय' असे तरी का यावे त्यांच्या मरी?

येसुबाई काहीच बोलत्या नाहीत. मनोमन काहीएक पक्का निणव वेऊन त्या दालनारून निघून जाताना कुलेशाना एवढेच मुहायला, “आता आपच्या जागी तुम्ही आहात. सावलीसारवे स्वामीच्या पाठीशी असा. आजच गड सोडा.”

कुलेश संगमेश्वला येऊन पोचले. लागालीच त्यांना राजांची आज्ञा झाली. “तुम्ही टाकोटक खेळ्यापास दाबल व्हा. शिर्काणांत काही गडबड दिसते. त्यावर घ्यान ठेवा. मापला घरच्या आहे. प्रसंगी आमहाला लिहा. आम्हीच सोडविला पाहिजे तो.” राजांच्या कानीही शिर्काणी उठविलेल्या आवश्या व त्यांच्या सप्तसाप्त हालचाली आल्या होत्या. बेळगावचा कोट विंकून कोल्हापुरकडे सकलेल्या शहजाद आझमला गणोजी, कानहेजी भेटत होते. घटकाघटक त्यांच्याशी कमलातरी गुफ्ऱा करीत होते.

आज्ञा मिळाली तरीही कुलेश महाराणीच्या सूचेप्रमाणे राजांच्या जवळच परिले. संगमेश्वर गांगोलीच्या बाड्यात समय शय शतकीची पूजा चालूच होती. ती कधी थांबणार की नाही असे भय निर्णय झाले. संगमेश्वरचे देसाई, गांगोलीचे कारभारी, खिदमतार पुरुष, एवढेव कर घावे अधिकारी प्रत्यक्ष शिवयोगी कुणीच राजांसमोर काही बेळू धजत नव्हते. कुलेशांची तर अडकिल्यात सापडलेला युपारित अवक्ष झाली होती.

राजे कुलेशीच काही बोलत नव्हते. अवतीभवती सेवा करणे एकदोन खिदमतार सोडेले तर दुसऱ्या कुणाला थांबू. फिकू देत नव्हते. त्यांच्या एकाच बाबीवर खतःशी खल चालला होता, “हे राज्य आम्हा एकल्याचं आहे का? तसें नसताही तंस का वाटां आहे?” सवाल उठत होता, साद काही मिळव नव्हती.

ऐसे समोरची चंडी त्यांना नानारूपत दिसताना भासू लगाली. कधी ती जांदेवे रुप घेत होती. कधी थोरल्या मासाहेब, धारांचे रुप धारण करीत होती, कधी तिच्या डोक्यातूनच समर्थ आणि आजासाहेब रायगडाच्या महाद्वारातून बाहेर पडल्यात दिसत होते. कधी तोफगळा आदकून तिच्या आतीच्या ठिक्का होऊन आसमानात उडताना दिसत होत्या – हंवीरावांसारख्या!!

वाहन-घडून गेलेले सारे प्रचंड गरीने त्यांच्या डोक्यांसमोर घावत होते. एकही कुणाचेही काळीज चरकून जावे असा तो पट होता. पण शेतकच्याने शिवाराकडे, बांधाकाढी राहून बघावे तसेच राजे आपल्या उम्हा हयातीकडे तिन्हाईतणाने बघत होते.

येताना बघून चरकले नाहीत ते एकले बहिर्जी.

न कवरता, मनाचा टवका उहून देता. पुनःपुर्हा त्यांच्या डोक्यासमोर वेऊन शिरावत होती ती फक्त एकच एक मुळा – आजासाहेबांची! पन्हात्यावर अखेची ऊभेट घेताना, हात पसरते कर्कून कंबेत घेऊ बघताना म्हणारी, “लेकरा, कुंगं गेला होतास?”, आमदपराखांच्या, अंबरखांच्या तमास घ्यावा तसें त्यांचे मन आपल्या उम्हा हयातीचा तपास घेत आहे आम्ही दिलेल्या गोटात जाऊन आजासाहेबांस घारखें झालें त्यांन – त्यांच्या खचले ते. आजासाहेब, केवढा थोर कलंक घेतला आहे आम्ही एवढळगा बाबीन आमच्या हयातीवर. निघेल कधी काळी तो धुकून? मिळेल ती संधी? ” राजमानात कसली भिंगी फिते आहे याची ना कुलेशाना, ना शिवयोगाना, एवढेच कायथ प्रत्यक्ष चंडीलही कल्पना नव्हती!

आता सरत्या पावसाळ्यावर श्रावणसर्वाचा खेळ सुरु झाला. पुरी कोकणापटी विवळ्या, हिल्या कुरुणाच्या लाटांनी क्षणत उजळून निष्पूलाली, क्षणत झाकावून जाऊ लगाली. या वेळी दिजापुत महामारीची साथ पसरली होती. भागानगरात देखणा, बांडा तानाशाहा आपल्या नेक सरदारांसह दोरखंडांनी जखडबंद होऊन औंगंजेबाच्या कोठडीत अस्वास्थ फेर घेत होता.

रायगडाहून उधळेला खबरिगिरांचा म्हेरवक्या नाईक बहिर्जी शाब्दकृती अंगावर घेत धापावत संपेश्वरला देसायांच्या बाड्यात शिरला होता. जिवाची बाबी लावून त्याला दौलतीचा ताईत पुन्हा नेऊन रायगडाच्या दडात बाधावता होता. महाराणाचा अतिमोलाचा कठोर, कडक तसाच एकदम खाजगतीचा खलिला त्यांनी संगती आणला होता. कुणाची पर्वा न करता चिंताक्रांत बहिर्जी खांद्यावरची कांबळी खोल मुठीत घड पकडून घेट देसायांच्या बाड्यात चंडीच्या दालनात घुसला.

याजळुंडाजवळ भाबी वर्ले नेसून बसलेल्या राजनां बघून चरकून क्षणैक थोबला. केवढी पालून गेली होती राजांची मुळा! शास्त्राचे विर्धी पार पाडवायासाठी उसा राहिलेल्या आसेंगंसरख्या दिशणाच्या कुलेश, शिवयोगी आणि शिव्याण यांच्याकडे दुंकूनही न बघता न राहवून म्हणाला, “घनी ५, गडानं आलुया पाऊसपानाचाच. उर फुटेतो: वाळी दिलेल्या ही रानीसायांना. म्हार घालून घेऊन घेऊन यायला सांगितलंय धन्यास्सी.” बहिर्जी रिवाजाचा जोहार घाचालाही विस्कला होता.

राजे बैठकीच्या व्याप्रचारमवरून उल्ले. याजळुंडाजवळ बहिर्जीकडे चालले. नायकाची खेर नाही असेंच सर्वांना वाटले. थोरल्यांपासून बहिर्जीने केलेली नेक चाकी सारे जाणून होते. सुरतेपासून मदासपूर्वे तो भुईच चक्रता पायांबाली घेतला होता बहिर्जीनी दौलतीच्या सेवेसाठी. येत्नुवर्हिच्यासाठी तर गणोजी पारखे झाल्यापासून त्यांचीच जाग घेतली होती बहिर्जीन. सहल्या भावाची. येसांकी कंकासारबी दुई, ओंगावरची केसावल पांढरी झाली होती बहिर्जी नाईकंची भोसलयांच्या सेवेत. राजाना येताना बघून चरकले नाहीत ते एकले बहिर्जी.

आता राजे काही बोल्शवार तेच सय झाल्या बहिर्भूमि इटकन बाकून पायच धारले न्यांवे. डुईवरते रामेश्वरी पागाटे हालवून गद्यादत म्हणाला तो, “आस हाय बिळबाची. लऱ्य झाली ही ताकडीची पूजा. धरीच असं एकलं हुतो म्हणालं तर मुळवाच्या ओयाचावापड्यांनी बघावं कुणकडे? बास झाली ही चंडी, तकडं जगदंबा इद्यु धरनं वाट बगतीया. चला बधू आगासेंगे. नायतर टाका या म्हातांच्याला हा कुण्डात.”

गजांच्या हातातली समिथांची छोटी तुडी गळ्यून फरशीवर पडली. चंडी, कुड, बिर्जी असे ते टकमक बधू लागले. ते कमेत वाकले. सर्वांना बाटले पडली मोळी उच्चलायला ते झुकलेत. पण त्यांनी आपल्या दोन्ही पायावर ढोके भिडवून ते डावे ऊजे डोळवीत सुन्दराचा बाटुच आदिलशाहीकडे जाताना ज्या माहुलीचा विलत्यावर थोरले बोल बहिर्भूमि कानी पडले, “नाईक, कुणाचा संजाम ठेवा. वुक्का संगतीच निघ आम्ही गडी.” खोदे धरून त्यांनी बिहिजला उठे केले. त्याने विलेली खलिता वर्की स्वतःच खोलून त्यावर नजर फिरविली. डोळांसमेर लिडावट फिली त्यांच्या. शींच्या रान्यासाठी श्रीसर्हिंगी रेखलेली –

“ – झाली तितुकी चंडीची भक्ती भूजा पुरे झाली. एक चंडी स्वरीम पाकून शक्ती देते तर काय? अवधा पुढुवू शक्तिप्राप्त झाल्यापात झाला आहे. देवतपत्र, स्वरा होऊन नायकसमेत निघान यावे. ना तर – ना तर आम्हीच निघोन येढ. आवासाहेवांनी दिघली शिक्केकट्यार आणि श्रीमळी ही मुद्रा यजकुंडात टाकून आम्ही पंथाचे भक्त होण्यासाठी गड मोहून तिकडेच येत! ”

छत्रपतींनी हातचा खलिता मुठीतच आवलला. त्यांच्या आजेप्रमाणे खासातल हालविषयाच्या तयारीला साळे लाले. कुलेशांनी सुकेवा निःशास टाकला. आपल्या दिमतीसह खेळ्याची वाट घरली.

या वेळी विजापूच्या शाही पशिदीत नमाज पढून आलेला औरंगजेब आपल्या वर्जीर असदखानाला संगत होता – “ हमने कसम ली हे आज नमाज पढते समय कुरुने शरीफकी। सेवके बचेका दे तज्ज्वलिनियद उडाड दें जैसा याहीं, गोवलकोंडमें लाया वैसा लगा दें चांदतारोंका निशान रायाढारे। शहजादे आझमको लिखो संभार जासूद फेको. उसका पिला जारी रखो। ”

बालेकिल्याच्या तटबंदीबाहेर मात्र महामारीने मेलेत्या गरिब आदिलशाही रवेती प्रेते चुपचाप कबरस्तानाकडे नेली जात होती. गांगेली-संगमेश्वर दोन्ही ठिकाणच्या पंथशासनातील मूर्ती सांगता करून राजाने हलविष्पात आलत्या. व्याप्रचमांच्या वळ्या काखोरीना मारून शिवाणगामसह आले तसे शिवयोगी निघून गेले. पंथाचे एक प्रचंड. वाढल स्फुजीवनात घोषावत डोकावून सरकून डेवून गेले. शाशुमनात शक्तिशाली शिवाचा भासितभूमिक जागा झाला होता तो तसाच ऐक्याता ठेवून गेले.

गणगडी आलेले राजे निवोंपतांनी कानी घातलेल्या तपशिलाने बेवैन झाले होते. पेशव्यांनी खालपाने गजांच्या कानी घातले होते की, “ होनाड हसनअलीखानाने आणि खंबकराड मातज्ज्वरखानाने पाडला आहे.” मतलव साफ होता. मोगलांनी नाशकापर्यंत धडक दिली होती.

जिकडे शिक्काच्या बंदोबस्तासाठी कुलेश निघून गेले होते त्या खेळणा व प्रचिताड भागात नागोजी माने व मुलताफितखान याचे जोडताड पडत होते. प्रचिताडावरच्या नेक किल्लेद्वाराने त्यांच्याशी हातचाई करून प्रचिताड राखला होता. निजामशाही पोडताच आदिलशाहीकडे जाताना ज्या माहुलीचा विलत्यावर थोरले महाराज शहजाहीते यांनी आसमा घेतला होता त्या माहुलीचा किल्लेद्वार स्वाज्ञाला हूल देत होता. विजापूच्या भवती पफ्कका टाकण्याचा अडुल कादर या मोगली मरदराशी तो संधान बांधू बर्थत होता. भरपेट इनम दिले तर किल्ले माहुली त्याच्या घासात सोडावला तयार झाला होता.

कानी पडुण्याचा एका एका वातीने राजमन कुरतडले जात होते. त्यातच कुडाळवे देशाविकारी निळकंठ नायायण राजाच्या भेटीस आले. त्यांनी तर चक्क तह केला होता. कमसला? तर आपचे कुडाळवे वतन ‘बावशाही’ राखून चालवावे. आम्ही कोकणपट्टीचा वरकड मुश्यु खिंकून बावशाहास यावयाम तयार आहेत’ असा.

गडी आल्यापूर्ण महाराजांची येसुबाईशी भेट झाली नव्हती. कशी व्हावी? पंथाचा मल दोर्नी राजमानांत खुपत होता. हट्टा पावसाळा धक्कन मोगलांच्या हालवाली बाढल्या होत्या. विजापूर्हून औरंगजेबचे शहजादा आझमला कोलहापू-मिळ भागात खलित्यावर खलिले जात होते. हंबीराव पडताच राजांनी सालज्जर म्हणून नामजाद केलेले म्हळोजी घोपडे पह्नाळ्याच्या आसन्याने शहजाहाच्या चाली शोपवीत होते. खंडोजी, फेवे, खवरारी यांनी कानी घातलेले बारकावे छक्रपती मनाशी घोडवीत होते. वर्दी येजन आलेल्या चांगोजी काटकराने त्यांची तंडा तोडली. तो म्हणाला, “ कलच्या प्रांतावे सूर्योजी आन. बोणी भ्रो आल्यात भेटाय.” चांगोजीला इजाजत देऊन राजांनी प्रभुंबंधना भेटीस बोलावून घेतले. प्रभुंती पराणे साक्षे, पंचमहाल, पेण येथील आपल्या जमिनांच्या कथलांची बाबत राजाना सांगितली. शांतपणे प्रभुंबंधने बोलणे ऐकून राजांनी न्यायाधीश प्रलादपंताना निवाडुचासाठी बोलावून घ्यायला सांगितले. पंत आले. बारकाव्याने पाहिले असते तच त्यांची मुद्रा कावरीबाबरी आहे हे कुणालाही कवून येते.

“ या प्रभुंबंधुवी काय चलविचल आहे बया न्यायाधीश? ” राजे कसल्यातीरी विचारात असल्याने सादिलपणे म्हणाले. प्रभुंता निखत न्यायाधीशांनी निश्चास याकला. “ या. आचा सोबत दफ्तरात ” असे प्रभुंता म्हणून प्रलहादपंत जायला वडले.

“ वादल्लक्ष्यातही शाडेपेढे इल्ली तर चालतात पण मुळखातले कडे थरकून नाही भागत असे बोलले होतो आही तुम्हाला एकदा न्यायाधीश. ते व्यानी ठेवून यांचा निवाडा करा.” राजे त्याना सूचना म्हणून म्हणाले. ते ऐकून, “ जी ” म्हणताना पाठमोऱ्या प्रलहादपतंज्या पापण्या फडफडल्या, डोळ्यांच्या बाहुल्या क्षणेक गरारल्या. औरंगजेबाचा, त्याने ऐकलेल्या खानांचा, किलेलेल्या जागराणाच्या किलेलेल्या, कोऱ्ड, कुडाळ, कारवार बेशील देसाई, सावत, दडबी यांचा विचार करत महाली केर घेणाऱ्या राजांकडे कुणबीण रुपा पेश होऊन म्हणाली, “ रानीमाब येल्यात. ”

राजमन छवकून गेले. किंती विषय होते बोलायला! भाषा कोणी? किंती आरोपसकाचा होत्या! कुणीती डकलन्यासारखे राजे आपसुक्य झोरेक्याशी झाले. “ येसुबाई ” अल्या. त्यांनी महालभर नजर फिरविली. महालातले पहोरही महालब पकडत वाहर निघून गेले. विचित्र शांतता देन राजमनांत शुचमून पडली. गळ्यांच्या घाटाघापर्यंत आलेले शब्द थडकून पतत मात्राच घडू लागले. “ एक सांगण्यासाठी आलेत आम्ही. ” येसुबाई योगलत्या. राजांनी वर्कून उत्ते श्रीसर्वांच्याकडे बदितले.

मान डोलवीत येसुबाई म्हणाल्या, “ ऐकाच आमचं. शरांकिंद्या आहोत आम्ही. ज्या वजेनं शुगारपुराने माहेसाकडून स्वार्मीच्याबाबत आवया उठवित्या त्या कानी आल्या आहेत आम्ही. ” येसु...” आभाळ्यात बळीच भरून यावा तसे शंभुनेत डवरले. पुन्हा शांततेन पंख फाकले. काय बोलवी दोघानाही साधेना. डोळ्यांसमोर गोणी, आणि पिलांजी यांच्याच मुद्रा उच्या गाहिल्या दोंगांच्याही.

“ आमच्या गुण खूप तापदरा झाली आहे तुम्हांस. बोलली शुगारपूरी माणसं काही तरी वातन नाही त्याचं एवढं तुम्हाकडे बघाताना. ” झोरेक्यातून दूरवर दिसण्या आपलांच्या निळाईत नजर रोवत राजे संथ, धोगरट म्हणाले.

“ तसं काही उण्डुणे बोलायचा अधिकार नाही आमचा दादा, आबाना स्वारिबाबत. शिवायातला पेपा मां टाकतो कुणी, तसं झालं यांना टाकावं स्वारीं. आबासाहेब आणि स्वारी जोडीन अडकून पडली आम्चात ल्याहुरही बाका प्रसंग आहे संप्रत. गनिमांनी चौपेक पाय पेरेलेत, आणि आपल्यांनी मात्र ते फिरविलेलत! ” बोलल्या येसुबाई मनाच्या कढाने भरून आल्या. आवज धरल्याने क्षणभर लक्लया.

“ याद आहे तुम्हाला? रानवाच्याशी बांशिंग बांधल्य आम्ही असं म्हणाला होता एकदा तुम्ही. ” राजे पाठमोरच म्हणाले. पसरले पाख शांततेने अधिकच फुलविले.

“ जातात कधी आमचे बाब्याजै रामराजांच्या बाड्यात? बोलतात ते त्यांच्याशी घरच्यासारख? ” तो विषयच तोडाच म्हणून राजांनी विचारले. “ जी. ” रामाजे, ताराक, आणि बाब्याजै यांच्या बिलवदलासारख्या तीन मूर्ती डोळ्यांसमोर तरब्दल्याने येसुबाईनी हुल्याने दाव दिली.

बाराव वेळ राजे आणि येसुबाईचे बोलणे चालले. महालत आलेले रोषणनाईक कोनाङड्या-कोनाङड्यांतील पलोते हातच्या दिवतल्यांनी शिलाबून गेले. असेच कुडाळच्या भुईकोटातील कैठक्यालातील पलोते भ्रकम्भकल होते. त्यांच्या उजेडात लोड-पिण्यांच्या बैठकीवर बसलेले खेमसावंत, जललखान आणि दुलज्ञा नाईक यांच्याशी खलबतात गेले होते. कसल्या? तर दोलीतल्या चंदगड तरफेच्या किलेले पाणगडावर चालून जाण्याच्या!

आता थंडीने अंग धरायला सुखाव केली. खंडोजी, निळोपंत, चिमणगावकर यांचा याद घेऊन राजे एवढ्या पडझडीच्या काळातही गावोरावच्या बतनदारांना खलिले पाठवीत होते. जे खाशा बळुवाचे होते त्यांना शंकराजी, निळोपंत, खडोजी कुणी ना कुणी सोबत घेऊन जातीने भेटत होते. सांच्याना पिछवटून सांगत होते, “ देन दिवसांचा गनीप, त्यासी साथ देते होऊ नका. जसा आपणचा रामसंज शुंजला तसे हणगावकूस निकरानं लहले ठेवा. ”

येसांजी कंक, रुणांजी भेसले, बादरमल, संतांजी जगताप, जानराव, धनांजी यांच्या अटीटिने चौफेर पांगलेल्या तल्डाना राजे भेट देत होते. विचारला तर हर्जीना कनाटकात अचूक सैन्यचालीचा सल्ला स्वारामार्पक्त तालीने घाडत होते. औरंगच्या टोळ्याडीसमोर त्यांना ना माटी पुलूळ, ना कनाटिक डळमळू याचाचा होता. परत आलेले सर्जीरव जेथे नेकीने चाकरीला लगाले होते. पळहाळा, खेळणा, राजापूर असा पट्टा धरून घलेजी, कुलेश, गंगांजी दादाजी सावधानगत होते. पुंथय, पुणे, बाई, सातारा भागात बाजी घोलूप, विनायक उमाजी, येसांजी फलहर, कोमंरे रानाथ असे मदनि हस्तार पफजून ठाकेठीक होते.

अशाच एका थंडीच्या दिवशी येसुबाई आपल्या स्वरीच्या आवडीचे बाफाते, गर्य हुल्याचे माडो कटोन्यात घेऊन रांगाच्या भेटीस आल्या. यांनी करटारा चौंगीवर ठेवला. त्यातून उफाळत्या बाफांकडे बघत ताजांनी त्यांना विचारले, “ किती दिवस झाले नाही माड्याला? ” झटकन कटेया उडसुस्त स्वारीच्या हातात देत येप्लवाई म्हणाव्या, “ स्वरीचं ध्यान नसं खाण्याकड आताशा. बघावं चारबून जमलंय का. ” राजांनी माडो चाबले. हसून ते म्हणाले, “ डान जमलंय. ” आणि म्हण हातच्या वाड्याकडे ते बघतच राहिले.

“ हे काय? ” येसुबाईनी नाराज होत विचारले.

“ नाही. आम्ही विचार करतो आहोत, कितीती मोहिंगचे बेत आखवले असतील अबासाहेबानी असं पाडां चार्खत असताना. तुम्ही आस्ताला दिलं तसंच देत असतील माडंग आमच्या मासाहेब आपासाहेबाना. बोलताना बोलले असतील दोघेही केवडंडरी जिवाभावाचं! ”

ते ऐकताना आपल्या स्वार्थिच्या प्राप्तीने कशा दिसत असतील याचा अंदाज ताडऱ्यासाठी बेसबाई राजांच्या मुंद्रेकडे निखून बघू लगाल्या. मोठे गमतीदर होते ते चिन. हाताच्या कटो-नात आपले अबासाहेब आणि मासहेब यांचे रुप मनामन बधाणार छवपती आणि त्याना लेसे बघणाऱ्या महाराणी. येबळ्यात राया-अंताच्या हातांना ध्यालेले बाळ्याजे आपल्या देशा काकोना काही तरी विचारित महालात प्रेक्षेशले.

आल्या आल्या त्यांनी तक्राच गुदरली. “त्या काका महाराजांच्या बाड्यात आम्ही जाऊ तेक्का नेमके न्यायाधीश आणि देन असामी असतात. आम्ही गेले की बोल्याचं च थांबतात. का? आमचं येण आवडत नाही त्यांना? ”

ती बाल-तक्रार ऐकताना महाराज गंभीर झाले. “न्यायाधीश रामराजांच्या बाड्यात का जात असावेत? छे? कानी पुणाच्या फिक्टिव्यांच्या छबरानी आपले मनच कातर झालं आहे.” मनी आला शक त्यांनी इटक्यात उडवूनही लावला.

राया-अंताकडून बाल्याजोना आपल्या जवळ घेत त्याना थोपदून म्हणाले, “तुम्ही आपले आपल्या काकिसाहेबांनाच जाऊन भेट चला. तिंथ असणारा नवीत कुणी अशी मोठी मळकी.” तारांच्या उल्लेखाबोरीबर राजांच्या माझी हंबीरारांची मुद्रा खडी उकली. वाईच्या लढाईत ते गेलेत असे अजून मन घेतच नव्हते. पेटल्या टेच्याच्या तेव्हया ज्योतीभोवती निळस प्रकाश-कड थरथरताना दिसावी तरी सरलकर हंबीरावांची मुद्रा च जेनक्रासमोर खडी ठाकली. तीच तिन्ही टांक उचलेली लाल मिळाल्याची डुड्याची घेदार कंणाणी पाढी, ओठावकून फिरून गालावरच्या कानकल्यात मिसळून गेलेले भद्रदर मिळावैचे कंगोल, कापवीचा गंधिट्या, कानातले चमकते सरलकरपदाचे मानकरी डौलदर मोनाचौकडे, मूळची लालबुद पण पल्ल्याच्या दैर्दिनी गापलेली गातांब्यात विसणारी करडी पण भावडी मुद्रा. राजे हंबीरावांच्या आठवणीतच डुऱ्यून गेले.

बाल्याजे त्याना वितीती वेळ सांगत याहिले, “महाराजसाहेब - महाराजसाहेब, तुम्ही आल्याल गडावाली. आम्हाला स्वप्न फडवळ होते - ”

बळबळचा बाल्याजोना मुहा राया-अंताच्या हवाली करताना राजांनी विचारल, “आमच्या धाराकुंची छत्री कापूहोळात उभी झाल्याचं कैकदा बोललात. पण दर्शन घावाव ते जमलं नाही. एकदा जावं म्हणतो होळ्यांकड. कोणकोणे आहे तिकडं? ”

“ जी. समदी हाईत. आहा दोणाचं कविलं, म्हातारा, पोंतोंर.” धाराकुंचा दुधाळ आठवणीने सोरेच विचारणत झाले.

कुतुबशाहीचे भागान्मार पडून एक साल उल्लटे. बागलण, खानदेश, कर्काड, उणे, सातारा, पहळ्या दौलतीची उगवती धरून जागजाग. औरंगजेब फौजबंद, सदार पांगले होते. आता त्याला आदिलशाहीचा सर्जीखान, फिराजजंग आणि असेच दोन्ही शाहांचे ओवाळले. त्याच्या कपाळी कुंकुमटिला भरला.

काही सदार मिळले होते. तरीही फिरुरीने काही गडकोट घशात घालल्याशिवाच्या त्याच्या पदरात फासे काही पडले नव्हते.

राजांच्या आम्हारी फळीने टोपीकर, फिरंगी-हवशी आपल्या जवेत टेव्हेले होते. औरंगजेब फ्लोणन ताहून होता की जेसा विसापू, गोवळकोंडाचावर दिला तमा तुसला फैजी रेता देऊन ‘शिवा संभा’ चा हा मुळव दस्त होणार नाही. दोन मालंवर्षी त्याने याचा अनुभव घेतला होता. त्यासाठी शहजादा आझमला घोवर घस्त ते बजावीत होता. “ गिला करो, चाहे जितने दिनार खर्ब करो लेकिन मरहठोका सुबेदार दस्त करो।” दिंत या मुद्रा रेष करो। ईू.उसका मुल्क पिर जायेणा! ”

राजांनीही हे मनोमन ताडले होते की, औरंगजेब ताकद माणसे फोडप्पात आहे. त्यासाठी ते एवड्याशा कामगिरीसाठीसुद्धा संबंधितांचा मारातब करत होते. चहूबाबूने गाव अनु गाव अटीटीने मोगल फौजांशी सुब्रत होते. नेहमीची छबरागिरांची टप्प्यानी बुळवत येणारी साखळी तुट्यात झाली होती. तरीही खंडोजी, निळोसंतवे स्वार रावे तुडवीत ठाष्याठाप्पाचावर आपात्र पाठवीत होते.

राजांनी आजा केल्याप्रमाणे सुनीस शंकराजी, कोकणपट्टीचे अधिकारी गमचंदनंत, पुळुमदार नारायण एनाथ अशा शेलक्यांनी गड जवळ केला.

पुळुमदार नारायण एनाथ प्रमाणे हुऱ्युतीची सिनंदी घेऊन राजे यागाड उताले. संगती राया-अंताला सांगितल्याप्रमाणे हुऱ्युतीची सिनंदी घेऊन राजे यागाड उताले. संगती खंडोजी, नारायण एनाथ आणि राया-अंता होते. वरंदा घायाने सर्वासह राजे कापूरहोळ्याकडे चालले. राया-अंताने खासे धनी येताहेत अशी आवेदी होळ्याकडे धाडली होती.

चंद्रावतावर मांड घेतलेले राजे जनवर घिम्या चालीवार असतानाच खंडोजीना म्हणाले, “फिरंगाणच्या स्वारिवर्लन पतल्याचावर आगृही तुळाला पालखीचा मान दिला खंडोजी. तुळी कधी पालखीत मात्र बसलेले दिसला नाहीत ते? ”

“ जी. स्वार्मानी पालखी दिली पण - पण ” दौडते खंडोजी बोलताना स्वरूपते.

“ पण काय? ”

“ पण आपात्या पायाला भिंगी बांधली आहे त्याचे काय? ” खंडोजी हसत उताले. पुरंधरचा शिखाटाक दिसू. लागला. गाड्याचे कापूहोळ आले. राजे येणार म्हणून पुरंधरहून आलेले बाजी घोल्य होळ्याच्या शिवेवर सामेरे आले. याच बाजीनी सर्वेत जेव्याना फिरून दौलतीत आणण्याच्या कासी मदत केली होती.

सर्वासह गर्जे राया-अंताच्या वाड्याकडे चालले. राजांच्या मनात धाराकुंच्या कैकद तेव्हयाले आठवणीचे पल्सपान फळफळले. राया-अंताच्या बाड्याकडे चालत असलेल्या राजांच्या चंद्रावताच्या खुरंगवर त्या त्यांनी ओतत्या. राजे पायवतार झाले. धाराकुंच्या सुनानी त्याना नियांजनानी ओवाळले. त्याच्या कपाळी कुंकुमटिला भरला.

आज राया-अंता भर्णन पावले होते. पाणश्रवल्या डोब्यांनी आपल्या धन्यांना बघू लगाले. कैक दिवसांची आस हेती त्या भावडूया, कुणावारू, गाडेबंधुंची. आज ती पूर्ण होत होती. दोपाही भावंना वाटत होते, “ महातीरी असाय पापवडे हुमी आज.” समर्थांच्या शुभमीलील रेखेल्या चिनातील रामलक्षणांना दोघेही गाडेबंधु माणसेकात उंभे होते. थोरल्या रायाला, राजांनी आपली हुवटी छातीशी नेत मानेने बोलावले. रायाला प्रथम ते उमालेच नाही.

“ राया ५ ” हलकी राजसद आली. “ जी ” म्हणत राया पुढे झाला.

“ डॅत उत्तर रायांजी, पाठीची.” शंभुवोल एकताच राया-अंतसह नगरायण खुनाख सोइन वाकीचे सर्वज्ञ चाकले. शंका आली सान्यांना की, “ काय आली आगळीक गायाची की त्याला शिंपाईगिन्ह्या चाकरीपून बडतर्फ केले राजांनी ? ” शरकलेला राया तर न राहवून पुरपुरला, “ घनी ३, फ... ” त्याच्या हातातीली ढाळ थारली.

राजांनी तिके हेतू फक्त नगरायण युतांकडे पाहिले. ते एका स्वारासह पुढेसे झाले. स्वाराच्या हातात सरपेसंबंद तेबक होते. रायगडाहूनच आणले होते ते. राजांनी चिमटीने सरपेस ओढून घेतला. तेबकातील सोनमाया उन्हाच्या तिरेत कसी इकाहून उठली. पुरे तेबक सोनेती होतांनी भरले होते. त्या तेबकातच राजनेनांना थेकल्या उपरीची धाराक दिसूलागली. ती जशी म्हणत होती, “ ...माज्या दुदाच्या लेक्करा. ” राजांनी हातातले तेबकच रायाने पसरलेल्या ढालीत ठेवले. ते घोगरले, “ राया, आंकड्या छातीवर एक घाट बरवून घ्या ! रेज दुवार तिचे टोल होवात कानी पडू घात. चाला तिकडे. ”

राया-अंता ढालीतल्या तेबकाकडे बघतच राहिले. पुढे हेतू अंताने रायाला ठेसरले. राया त्याचा अचूल माग ठाडत लाबाबीने म्हणाला, “ कशापायी हे धनी आमहासनी ? नां हो. ” शिवेबून वाहत असलेल्या होवासारख्या मनाच्या रायाने परते करच्यासाठी ढालीमस हत्यक पुढे केले.

हातापशमि ते पुढा मागे लेटाताना राजांच्या तर्जीताला पुढकुडा किरणांत तक्षम उठला. ओठांतून त्याहून तल्पदार बोल सुट्टे, “ राया-अंता, अंगची कातडी उतरवून तिच्या मोडऱ्या करून पायी घातातच्या असल्या आऊच्या तरी नसती आली भणाई तिनं ओठाऊड सोडलेल्या दृष्टिधांजी. राहू शा हे. ”

सर्वासह राजांनी धाराकुड्या छातीचे दर्शन घेतले. तिच्यावरच्या पाडुकांना मार्शा घिडविताना उगाच त्याना वाटले, “ पुंधरापेशा. लगातच्या हा कापूहेज्यात उपजतो आम्ही तर विती ब्येस होते ! ”

गाडऱ्यांच्या वाड्यावर एक मुक्काम ठाकून राजे रायाही परतले.

“ बादशाहा फौजेसह विजापूरहून हलला स्वामी. शहजादा आझांची कुमाक करायला लगाले. कैक दिवसांची आस हेती त्या भावडूया, कुणावारू, गाडेबंधुंची. आज ती पूर्ण होत होती. दोपाही भावंना वाटत होते, “ महातीरी असाय पापवडे हुमी आज.”

समर्थांच्या शुभमीलील रेखेल्या चिनातील रामलक्षणांना दोघेही गाडेबंधु माणसेकात उंभे होते. थोरल्या रायाला, राजांनी आपली हुवटी छातीशी नेत मानेने बोलावले. रायाला प्रथम ते उमालेच नाही.

“ राया ५ ” हलकी राजसद आली. “ जी ” म्हणत राया पुढे झाला.

“ डॅत उत्तर रायांजी, पाठीची.” शंभुवोल एकताच राया-अंतसह नगरायण खुनाख सोइन वाकीचे सर्वज्ञ चाकले. शंका आली सान्यांना की, “ काय आली आगळीक गायाची की त्याला शिंपाईगिन्ह्या चाकरीपून बडतर्फ केले राजांनी ? ”

शरकलेला राया तर न राहवून पुरपुरला, “ घनी ३, फ... ” त्याच्या हातातीली ढाळ थारली. राजांनी तिके हेतू फक्त नगरायण युतांकडे पाहिले. ते एका स्वारासह पुढेसे झाले. स्वाराच्या हातात सरपेसंबंद तेबक होते. रायगडाहूनच आणले होते ते. राजांनी चिमटीने सरपेस ओढून घेतला. तेबकातील सोनमाया उन्हाच्या तिरेत कसी इकाहून उठली. पुरे तेबक सोनेती होतांनी भरले होते. त्या तेबकातच राजनेनांना थेकल्या उपरीची धाराक दिसूलागली. ती जशी म्हणत होती, “ ...माज्या दुदाच्या लेक्करा. ” राजांनी हातातले तेबकच रायाने पसरलेल्या ढालीत ठेवले. ते घोगरले, “ राया, आंकड्या छातीवर एक घाट बरवून घ्या ! रेज दुवार तिचे टोल होवात कानी पडू घात. चाला तिकडे. ”

राया-अंता ढालीतल्या तेबकाकडे बघतच राहिले. पुढे हेतू अंताने रायाला ठेसरले. राया त्याचा अचूल माग ठाडत लाबाबीने म्हणाला, “ कशापायी हे धनी आमहासनी ? नां हो. ” शिवेबून वाहत असलेल्या होवासारख्या मनाच्या रायाने परते करच्यासाठी ढालीमस हत्यक पुढे केले.

हातापशमि ते पुढा मागे लेटाताना राजांच्या तर्जीताला पुढकुडा किरणांत तक्षम उठला. ओठांतून त्याहून तल्पदार बोल सुट्टे, “ राया-अंता, अंगची कातडी उतरवून तिच्या मोडऱ्या करून पायी घातातच्या असल्या आऊच्या तरी नसती आली भणाई तिनं ओठाऊड सोडलेल्या दृष्टिधांजी. राहू शा हे. ”

सर्वासह राजांनी धाराकुड्या छातीचे दर्शन घेतले. तिच्यावरच्या पाडुकांना मार्शा घिडविताना उगाच त्याना वाटले, “ पुंधरापेशा. लगातच्या हा कापूहेज्यात उपजतो आम्ही तर विती ब्येस होते ! ”

गाडऱ्यांच्या वाड्यावर एक मुक्काम ठाकून राजे रायाही परतले.

“ बादशाहा फौजेसह विजापूरहून हलला स्वामी. शहजादा आझांची कुमाक करायला लगाले. कैक दिवसांची आस हेती त्या भावडूया, कुणावारू, गाडेबंधुंची हालचाल दिली. आपल्या जमावाची तात्परी त्यावर विचार करू लागले. तो आझमच्या मदतीने फिर कोलहापूर पांगे पन्हाळ्यावर उत्तरायणाच्या विचारात असेल का ? क्या विचाराने ते खंडोरींगा राहिले, “ चिटणीस, पन्हाळ्याला म्हलेजीबाबांना स्वार द्या – औरंग पन्हाळ्या पातात घेण्याच्या बेतात विस्तो. तुम्ही-संताजी बोरे द्युगांनिं असा. ”

“ खंत, तुम्ही सोलापूर, अकलूज प्रांतात चलाविजे नवरबाज पेशा. औरंगची प्रत्येक हालचाल समय जाया न करता बिलाक्षभूर आम्हास पावली पाहिज. ” पेशवे खंडोरी कांजी पडणाऱ्या आज्ञा घ्याणपूर्वक एकत होते. कल्याण खिरवंडी भागापूर आलेले येसांची कंक राजांचा भेटीस आले. क्या झाले होते आता येसांजीचे. ते राजांना म्हणाले, “ आमहासी आता नवीं जोर्डीम आवांची पाहिजी ! ”

येसांजीना खिरवून आवाजात हलक भरत राजे म्हणाले, “ कंककाका खेरे तर विश्रामाची उपर तुम्ही. तुम्ही आता रायकाड सोइन जाऊ नका कुळंच. केवळही गड अतरावा लगातो आम्हास. तुम्हाच्या बोरे जाणत, वकुवाचं कोण आहे दुसरं ? ” म्हातोरे कंक आपल्या छलपतीना “ जी ” म्हणून न्याहाळ्य राहिले. त्याना थोरल्यांची सय आली. त्यांचा कुशांगी तर गोव्याच्या स्वारात दौलतीच्या कामी आलाच होता. पेशवा आउवणीला लिंगण घालून येसांजीनी ती बुजवूनही टाकली होती. म्हातोरी शब्द देत ते म्हणाले, “ थोरल्यांच्या गडांची चिंता नसावी महाराज. लगाली गरज तर बोराव तर्फेला सातारा प्रांतात असलेल्या जाधवाच्या धनाजीसी घेऊ बोलवून. खाशासनी शिंपरागत चौमुळु तुडवाय लगातो हे जाणताव आम्ही. ”

“ काका, हल्लीराव गेले तेहवापसून, का कुणास ठाकूक खूप एकलं वाटतं आमहास. केवळ डॅंगरावडहा आधार होता मासमाहेबांचा आगहास ! ” हंवीरावांच्या आठवणीने राजे-येसांजी दोघेही ढक्कून नियाले.

“ खंडोरी इच्छा तेला काय करनार ? किंती बघितलं या म्हातोत्या ध्यायीन. अजून काय काय बधा एकायची नैवेत हाय कळत नही. ” येसांजी स्वतःशीच बोलल्यात बोलले.

“ काका, पेशवांच्या संगती दफ्तरात जा. कृष्णाजीच्यासाठी इनामपांची कागद सिद्ध झाले. आहेत. ते घेऊन आ. आमची याद म्हणून ही कृष्णाजीच्या छत्रीवर ठेवा. राजांनी हातातील तर्जीनीची अंगती येसांजीच्या समोर धरली. रांगाडे येसांजी गडबडून गेले. न राहवून म्हणाले, “ हे आमहासी नांग. धालायची कुनी ही बोटावर ? आनु असतं कुनी तर हिमत बो झाली नसली त्येची. ”

राजानी आंगढ़ी कुर्हा स्वतःच्चा बोटात बसती केली. येसांजी, निळोंपंत, खंडोंजी निष्टुन गेले.

विचारात झालेले राजे दरमणीदालनात आले. शिसवी मंचकावर बसून कुणाशी तरी बोलत असलेल्या येसुबाई वर्दी पिल्लताच चाललेले बोलणे तोझून सावरुन खडक्या झाल्या होत्या. त्या बोलत होत्या कुलेशांच्या कवित्याशी. राजे त्यांना बघून पत जायला निघाले. येसुबाई ते तोझून महणाल्या, “तसं खास नाही, सादिलच बोलतो आहेत आम्ही. स्वारीन यावं.” तरीही राजे क्षणेके घोटाळले. येसुबाई तपशिलाने महणाल्या, “छंदेगामात्यांची वाजपूस करीत होतो आम्ही यांच्याकडे. ते पहऱ्या-खेडणा फिरते गहू बरी नजर ठेवून आहित शिकाणावा.”

महाराणी आणि राजे यांची बोलूण्यात अडचण होऊ नये महणून कुलेशांचा कविला येसुबाईना, “चलते हैं हम.” म्हणत झटकन दालनाबाहेर निघून गेला.

थोडा वेळ शांतता पसरली. दोन्ही राजमानांत शिर्के, औंगाजेब, कोकणाईचे बंडबोर चवतनदर, हंडीराव यांचेच विचार फिरु लागले.

“काय खबर आहे कुलेशांची शिकाणाबाबत ?” राजांनी समोरच्या झोक्यातून दूसर दिसणाऱ्या डोंगाकडेला निरखत शांतता कोडली.

“छंदेगामात्यांचे आणि शिकाईचे काहीतीरी जिनसलेलं दिसतय असं म्हणत होत्या वाई.” आज येसुबाई आपल्या गाहेरचा उल्लेख ‘शिर्के’ असा केला. राजांना तो जायवला.

“कोण वजेन बिनसलंय ?” राजांनी तपशील समजाय्यासाठी विचारले.

“ते नाही समजलं.” येसुबाई त्याच्या करणणाचा अंदाज करीत महणाल्या. त्यांची चालली आहे तो राजाना कसलीतीरी याद होकडून ते म्हणाले, “कारभारी कुठं तुमचे ? त्यांना सांग ऐसांजी दाभाङ्कवाना वर्दं द्या म्हणावे, आम्ही रामराज्याच्या भेटीस येतो आहोत.” रामराज्यांच्या नावाबरोबर दोन्ही राजमे डहुळली.

“का चाललीय स्वारी रामराजांकडे ? कावळ नाही आहमस,” येसुबाईनी विचारले. राजांच्या मात्र एक विचित्र विचार फिरु गेला — “पन्हाळन्यावर आम्ही दस्त होते तर ? बसते रामाजे गादीवर तर ?” डोंगाकडे निरखणारी आपली नजर तोडत राजांनी येसुबाईच्यावर जोडली. त्यांना जाव लेपणेवजी उलटच विचारले, “काय वाटतं तुम्हास रामराजांबदल ?

“समजले नाही आम्ही.” येसुबाई गोंधल्याचे. “समजले नाही आम्ही.” येसुबाई गोंधल्या.

“आमच्या जारी रामाजे बसते तर ? बसले असतो तुम्ही आम्ही पहऱ्याचावर सुभेदारी तुकडा मोडत तर ?”

“मनी नसलेला सवाल राजांच्या तोझून येसुबाई चक्रावल्या. ध्यानी-मनी ध्यानी-मनी नसलेला सवाल राजांच्या तोझून येसुबाई चक्रावल्या. महणाल्या, “भल्या केली हा कसला सवाल स्वारीच्या मनी ?”

येसुबाईचे खासगीचे कारभारी आले. त्यांच्याकडे रामराज्यांसाठी महाराणीची वर्दी दिली. आणि चालता विचार तोझूनसाठी त्या कोठीच बाज ठेवू घेत म्हणाल्या.

“पिंजेळ रण झाला शहाजादा स्वारीच्या पुकामाचा माग काढण्यासाठी पहऱ्या भगात दानामारू खान घेतो आहे अशी खबर आहे. कुरुत्याही मुकामात स्वारीनं हून देण्याची खबर व्याख्याला विसरू नये.”

ते एकताना राजे हसले म्हणाले, “किंती काळजी करता आमची ? एवढी तुमचे दादासाहेब दौलतीचे करते, कफलणकर त्यांना साथ देते, अर्जुनजी-अचलजी औरंगाबादेरेखांजी गडाची बाट धारते तर – जाऊ या. आम्ही भेदून घेते रामराज्यांना.” बाहेर पडणाऱ्या राजांना रूपा कुण्डबीण व भवानीबाई यांच्यासह घेताना बाळ्याजे दिसले. त्यांना जवळ घेऊन थोपटताना राजे म्हणाले, “येणार काकीसाहेबांच्याकडे ? बाळ्याजांनी होकराची मान डुलविताच विवाजी पहाच्यात रामराज्याच्या बाळ्याकडे जायला निशाले. जसे मनात फिरून जाऊ लागले त्याच्या तसा त्यांचा हात सोबतच्या बाळ्याजांच्या खांद्यावर भिरु लगाला. मन अनेक सवाल उठले, एकमेकावर थाडकू लागले. “कसे वारातील पुढे जाऊन हे आपल्या ह्यातीत काका-काक्षी ? का वाट नाही आपलास फ्रक्ट यांच्यात व रामराज्यांच्यात ?”

रामराज्यांचा वाडा आला. येसांजी दामडे राजांना सामरे आले. त्यांच्यासह गंधे वाड्याच्या कैटकी दालनात प्रवेशले. एका मंचकावर बामलेले रामाजे उठते झाले. तुडे येतेन त्यांनी आपल्या दादामहाराजांची पायथळू मस्तकी घेत बाळ्याजाना राजांपासून आपल्याजवळ घेतले. लालसर गैरी वणाचिं रामाजे विचारात त्यांच्या मासाळेवारी आठडण झाली. “काय क्रणातुवध होता त्याचा आमचा ? केवळ घड नये ते गेल घडून त्यांच्यामुळे ? या रामराज्यांच्या बाबत मात्र-काहीच का आलं नाही उण-वावां मनात ? ज्या डोळ्यांनी आपाचे हंडीराव बघत आले यांच्याकडे तसेच आहाही नाही का बघितलं ?”

“तरांना या बोलावून.” बाळ्याजांचे खांदे योपटणाऱ्या रामराजांना छपती म्हणाले. एन बांजांचा रामराजांचे गाल लालावले. त्यांनी येसांजाना नजर दिली. येसांजी अंतःपुरी दालनात जाऊन तारांकच्यासह आले. तारांकनीही राजांची पायथळू घेतली. हंडीरावांच्या आठवणीने हत्याचा पदशेव तोंडात घेऊन तापाल हमसू लगाल्या. दालनभार कोंदवा कणारी शांतता पसरली.

“सुमार क्ला. आक्षीहून आलोत भेटीला ते खास बाबीं. कोणी काही - कोणी काही संगतील तर उभेता तिकंद व्यान देऊ नका. प्रसंग पडला तर याहून अधिक पणास लावाव लागेल तुम्हा आहाला. काही वाकं घडलं-खटकलं तर आमच्या श्रीसर्वांना हमेशा बिनांसकोच विचारात चला. आम्हाला केवळहाही गाड उतरावा लागतो. गणिमकैजा चौकर पांगल्या आहेत.” राजांचा शब्दन् शब्द अंगी हंडीरावांचे एकत होत्या. असलेल्या तारांक तापाल हमसू लगाल्या.

रामराज्याच्या बाड्याबाबूर पडतना राजांनी येण्याची आपल्या संगती येण्याची आले. त्यांनी आपला खालीचा कारभारी चार-पाच स्वारासह गणोर्जीच्या भेटीसाठी इसरात केली. बाळ्यांसंस होणाऱ्या पुढीमोऱ्या, राजांकडे रामराजे आणि तारात किती तीव्र वेळ बघत राहिले.

किलेले खेळण्यावरून शिरकाणात उतरलेले कुलेश शिरंदीसह शुगाएरूच्या वेशीवर आले. त्यांनी आपला खालीचा कारभारी चार-पाच स्वारासह गणोर्जीच्या भेटीसाठी गावात पाठविला. कुलेश राजांच्या वतीने शिर्कांशी दबवली करायला आले होते. कसेही झाले तरी शिर्क मठद्युमी येसुखाईच्या माहेरची माणसे होती. अपल्या कारभाराची वाट पाहत कुलेश वेशीवरच थांबले. त्यांना माहीत होते, शिर्के औरंगजेबाचे मनसबदार झालेले. तरीही त्यांना भरोसा वारट होता – वडिलयांचे पिलांजी आपल्या गणोर्जी, कान्होर्जीची समज पाडील. अटीतीच्या या बाक्या समर्पी अजूही विचार करतील. राजांच्या पाठीशी राहीली.

कुलेशांचे कारभारी शिर्कांशीच्या वाड्याच्या सदरेकर आले. ही तीच सदर होती. निश्चली सुव्याच्या गादी आबासाहेबांनी सिद्धी जोहराच्या वेढ्याच्या वेढ्याच्या बेळी सुव्याची जोहरला मदत केली. म्हणून, ‘वाडे-हुडे बाधतात. बसकणी तयार करून गणिमास सामीत होतात’ म्हणत संतापाने लाखेच्या ठेकरीने उधकून लोबली होती. याच सदरेका सुव्याच्या वतीने नेकीने लड्डाच्या पिलांजी शिर्कांना त्यांनी आपल्या पदरी घेतले होते. याच वाड्याचून शिर्कांच्या येसुखाई भोसल्यांची सून म्हणून बाहेर पडल्या होत्या. शिर्कांच्या कारभाराच्याने आत जाऊन बदी हिली. आता उतारिला लागलेले पिलांजी सदरेकर आले. त्यांना कुलेशांच्या कारभाराच्याने आपण कोण, कंशासाठी आलेत याच तपशील दिला.

पिलांजीच्या मरी केवळेतीरी रामायण फिरून गेले. येसुखाईच्या आठवणीने त्यांचे मन हेलवले. थोरल्या महाराजांची आठवण त्यांच्या मरी जाणी जाली. ‘कसले वतन? ही कोण इसानदारी की दोन दिसांचा मुल त्याच्या पाठीशी व्याचं? एवढ्या बिकट समयाला पोरीचं कुळबळ एकलं टाकावं? कोण हुताव आही? कुन गुण एवढं तालेवारीचं झालाव?’, ते निराशाने म्हणालेही, “वेशीवरच का थांबले कळजी? हो वाडा काय परका नाई. मेळजोळाचं काय असले तो बोलू की बहून निवात.”

कुलेशांच्या कारभाराच्यांच्या मरी आशा पालवल्या. ते म्हणाले, “आ-ही परत जाऊन त्यांना घेऊनच येतो.” ते जायला बळलेही. एवढ्यात मध्यम वयाचे, भरदवार छाताडांचे गणोर्जी मुजे. देव सदरेकर आले. त्यांच्या अंगी ईदलशाही माटाचा हिंवा कंच जामा होता. त्यांची मुजा येसुखाईशी बरीचशी मिळती जुळती होती. फक्क एकच होता, येसुखाई देवमहालातील देव्याच्या तेवल्या निरंजनासरख्या दिसत तर गणोर्जी मावळमाचीवर भक्तमक्त पेट्या पलोत्या सपारखासरख्ये! ते येताच सदरेकर जरूर पसली.

“काय आबा, कुनासी आनतो म्हत्यात हे?” गणोर्जी भुवई बाकडी करून कुलेशांच्या कारभाराच्या निरुत पिलांजीना विचारले. त्यांच्या चौकशीला शिर्कांच्या कारभारांनी साठी पाठी दिली. “का उय? त्यो कळजी प्रात? कंशापायी बलवता त्येल बाड्याचर आबा? का घेतलं त्यांन तुमासीची मुठीत?” गणोर्जी संतागाने कुलेशांच्या कारभाराच्याकडे बघूलागले. म्हणाले, “सांगा तुमच्या धन्याला, हे शिरकान हाय स्फूनाचं, सांगेसुरु नवं.”

“कुदेगामात्य राजांकडून आलेत. काही खास निरोप आहे राजांचा. ऐकून त्याचा तो.” कुलेशांचे कारभारी नम्हणे म्हणाले. ते एकताच गणोर्जी केवळांने तरी त्यांच्याकर कडाडले. “कोन राजे? हे शिरकांन हाय, इथले राजे शिर्के. खाई बालू दुम्स्न्या कुलाचं राजेपन हित. सांग त्या कळजील, बच्या बोलानं आला तशी जनावं भागं पिटाळा म्हणावं. होठे विस्फारलेलेच्या गणोर्जीना संतापाने धाड बोलवेना.

सदरेकरचे त्यांचेच चाकर करक्कले. कुलेशांचे कायथारीही काय बोलावे या विचारात पडले. कसे ती म्हणाले, “अस भलंतच मानून कसं चालेल? ”

“भलंतच? इदरु कुलेशांची पाडण्याच्या बादशांनिच केलेल्य नामजाद आस्तासी! काय पाड लागतो भोसल्यांचा त्येच्या म्होर दिसलंच लैकर. तुमचा कळजीच हाय आतल्या अंगान बादशाहाकडं! आमहाली वरवतनं चाचपून बाधायलाच आलाय!” कुलेशांचे कारभारी ते एकताना हालदलेच. “निषतो आम्ही.” म्हणत मान खाली घालून बाहेर पडले. पिलांजी त्यांना थांबविष्णुसाठी म्हणाले, “थांबा कारभारी थोड.” “आबा, रायझाडाचर झालेली शोभा विसरला वाटतं? काय दिला होता आब भोसल्यांनी शिरकानबाबाबत हे तुम्ही इसराला असमलात तसी आही न्हाई इसरले.” गणोर्जी त्यांचाच रेखत म्हणाले.

आता मात्र बंडिलकीच्या अधिकाराने पिलवटेले पिलांजी म्हणाले, “भोसले काय म्हणाले ते न्हाई मोलाचं. पोर दिलीया घराला त्या. कसं इसरायचं ते?”

“त्या ‘पोर’ नाहीत तुम्हीं.” गणोर्जीबाबू “हाईत दौलतीच्या! तुम्ही मानता पर त्या न्हाईत मानत तुम्हासी.” गणोर्जीनी पिलांजीचे बोलणेच सुटेते केले. आत्या कारभाराच्याला बरब देत ते म्हणाले, “शिरकानात आत्या माणसाला दस्त करायची रीत न्हाई विकर्याची. सांगा तुमच्या कळजीला.” कुलेशांच्या कारभाराच्या पाठीकरणोर्जी चारकडी करावे.

मुत्र कारभारी मान डुक्कीत कुलेशांच्याकडे जाग्याला निघाले. हताश पिलांजी येसुखाईंगा आठवत ‘बागजाईची इच्छा’ म्हणत सदर सोडून आत गेले. गणोर्जी सदेवरच संतास पायफेर धेऊ लागले. वाहेर शिरवारवर देव टाकून आलेले कास्होजी बाड्यात शिरले. त्यांना आल्या प्रकाराची काहीचा कल्पना नव्हती. त्यांना बघताच त्येल या शंकेने कारभाराच्याकडून धाडलेच्या पिलांजीनापाने कदाचित कुलेश पुरावर बालून येतील या

गणोजी त्यांना पुढा बाहेर पिटाळत म्हणाले, “ जो असंल त्यो घोडा य्या पावेचा. कळजी शिवेचर थांबलाय पुणाच्या तेला पिटाळा.” आणि स्वतःच गणोजी पुणाच्या पावलोकांची शिवदी घेऊन त्यांना कुम्रक कराऱ्यासाठी निघाले.

दोपा शिर्क वंशुमी शिवेचर थांबलाय कुलेश्वांच्या फैजेच्या पाठलाग करून त्यांना शिरकाणवाहेर हुम्सकासू लावले. खेळाच्यावर प्रत येताच अपल्या चिठणीसाला कळमी सेवेचर घेत झाल्या प्रकराची वारी राजांना केळविण्यासाठी संतप्त, अन्वस्थ, हेरण झालेले कुलेश कनोजी बोलीत मजकूर सांगृलागले –

“ राजीशिंग विराजित स्वामी के चणेंगे – आजगापालक छंदेगामात्य दंडवत विशेष – रायगडावर या वेळी देवमहालातील सांजारी झालेल्या कुलेश्वरेला – वाघजईला तेळव्हाती पदवरोब घेऊन नमस्कार करताना ‘दौलतीच्या पणीसाब’ मनोमन नेहमीसारखे न्हणत होत्या – “ पुराची सारी माणसं सुकेम ठेव ! वय झालंय आवांच. एकदा पडव भेट त्यांची ! ”

आणि कोल्हापुराच्या आझमाशहाच्या तळावरुन या वेळी ‘ महाईका राजा, मोजदा संभा पनालेपर है, अशी खबर लगाल्याने झेंख निजाम दखखनी आणि त्याचा मुळा इखलास किल्ले पहाळ्यावर चालून जात होते !

□ □ □

कुलेशांचा खेलिला खंडोजी बाबू लागले –
“ शिरकाणात झाल्या बोलाचालीत गणोजी शिवर्यांशी भांडण झाले. कुम्रबदीने ते आपाच्या तळावर चालून आले. माघार घेत आम्ही खेळश्यावर ठाण झाले आहेत. तवान्या कुम्रकेनिशी खासे आल्याशिवाय शिरकांची बाब उकलत नाही. मनव बोलणा ते होत नाही. वाट बघो आहेत.”

इदल, कुलेशाही डुबवून, त्यांच्याच फैजा दिमतीला घेऊन चौबांटनी औरंगच्या फैजा मुलवाई उत्तरल्या होत्या. “ काय करावे ? रायगड या बाक्या समवास सोंडावा ? कुलेश लिहितोहेत तेही वाकवी आहे. तेच काय पण दुसरे कोणीही गेले तरी हिंमत होणारी – नाही त्यांची शिरकाणी होतरल्या होत्या. हा अस्तीतिला सर्ल निपटावला आम्ही – आम्हीच उत्तरायला पाहिजे शिरकाणात.” गोळ्याच्या स्वारीत खाडीत वाहतीला लगलेल्या जनावरपासह आपणला प्राणबाजी लालून वाचवणाच्या खंडोजीना छक्पतीनी निरखत विचार केला. “ धाडावं खंडोजीना शिरकाणात ? छ ५ – ” मदर सोहून ते अंतःपुणकडे चालले. हारीने उथ्या सात महालांची कड धरून अमा असलेला सरीचा खांब आला. तो बघाताच मासाहेब - पुतळाबाईच्या आठवणीने त्यांच्या मनात चिवेकरच्या पुतळाबाईचे बोल किल्ल गेले. “ कधी प्रसांग आलाच तर आमचे हे रूप घ्यानी ठेवा. पुन आहात तुम्ही आपचे.”

अंतःपु येताच राशा-अंतो बाबेहिच लक्षते. आत येताच भवानीबाईचा घोडा करून त्यांच्या पाठीवर बसलेले बाबू शिवाजीराजे नजेस पडले. महाराज तो नजारा बघतच राहिले. स्वारीना बधून लाबानीने पुढे होत येसुलाईनी बाळ्याजांना उत्तरून घेलेले. ते बधून महाराज म्हणाले, “ का उत्तरेल त्यांना ? किती साबरे दिसत होते ते चवळा आसानावर ? ” बाळ्याजांना जबळ घेत शिवर्यांची बाब येसुलाईच्या कानी कशी घालवी म्हणून छक्पती घेदाळले. ते अचूक हेलून येसुलाईच म्हणाल्या, “ खेळण्यावरुन खिल्ता आलाय आलंय कानी आमच्या ! काय निवाडा आहे त्यांची ? ”

“ खंडोजीना पाठवावं ठृणतो आम्ही तिकडे.” महाराजांनी निपय दिला.

“ आहास वाटत ... खुद स्वारीनंच उत्तराचं शिरकाणात. ही घरची बाब. खंडोजी कवतील तिं, आम्हाकड पहून ! ” येसुलाई खेर तर महाराजांच्या मनाच्याच निवाडा दिला.

“ श्रीमर्थी राजी जयति ” या दिन्या मुद्रेचा अर्थ सार्थ करणाऱ्या येसूबाईकडे महाराज विचार गहिले.

दिवसपुस्तीवर महाराज रायगड सोहऱ्य शिकाणात उत्तराध्यासाठी सज्ज झाले. पेशवे निळोपत, रामचंद्रपत, खंडोजी, चांगोजी, चांगोजी, राया-अंता अशा मेळासह शिक्षणी हत्याराझोंबी वेळ पडली तर घ्यायची म्हणून ते सिंहासनचीकातील सिंहासनसमर आले. हेच ते सिंहासन होते, ज्यान्यावर बसणे सोरे होते, पण त्याची जोखीम पेळणे फार फार अवघड होते. याच सिंहासनाच्या प्रतिष्ठेसाठी खुद आवासावेहांनी आम्हास आरोपित म्हणून पेश घेतलं होतं. पेलेल ही जोखीम आम्हास ? ” विचारच विचार मनी भरून आलेल्या महाराजांनी सिंहासनासमोरच्या चरणासनाला हात भिडवून तो कपाळी नेला. निरोपासाठी ते येसूबाईच्याकडे चालले. एकलेच. सोबतचा माणूसमेळ सिंहासनचीकातच थांबला. कही भलेबुरु घडून नवे म्हणून जागदेला मोणम साकडे घारून केवळहातलाहून वाढाऱ्याचे व भवानीजाई यांच्यासह तुकळाच. खासेमहालात आल्या होत्या. स्वारी समोर येताच त्याना म्हणाली, “ गडावर जातीन देखु ठेवा. आम्ही नाही इथं. ”

घरच्या झागड्याने केवढे गमायण घडते, कर्ते पुलुष कसे घायाळ होतात हे जिजाऊन्या तेंदून कैकवार ऐकलेल्या येसूबाई “ सांभाळून असावं. ” म्हणते तळहाती पदरशेव घेऊन तिवारीचा नमस्कार आपल्या कुळबळाला कंरू लागल्या. महाराजाही त्याचे गोल ऐकलाच गंभेर झाले, काही न बोलूलाच समारच्या श्रीमांडिला डोळास्म निखताना त्याना सषट दिसून गेले की त्याच्या हातात बाळहारांच्या जन्मवेळी गोलीकृत दिलेली पुखरखड्याची अंसा. शिक्षणी कमी अधिकाचं नाही वागणर आम्ही. पण ... पण अंगठी दिसत नाही हाती तुमंच्या आम्ही दिलेली ? ”

“ जी. टब्ब्याचं नेंजे उचकटलंय तिच्या. घडाईला टाकलेय ती सोनारशाळेत. ” “ येसू, विघडले तर अलंकार टाकता येतात नव्या घडाईला. माणसाचं काय ? जाऊ दा. तुम्ही खुप हुशारीन असा गडावर. औरंगाच्या कोजा फिलाहेत चौफेन, येतो आम्ही. ” महाराजांनी बाळहारांचे पाठवान थोपले. येसूबाईनी दिले भवानीचे तीर्थ ओठांआड करताना आपल्या भवानीबाई लाजल्या. येसूबाईनी बालेचित्तल्यात कुलेश महाराजांना शिक्षणी तपशील देऊ लागले. सिंहासनचीकातील माणूसमेळ सांती घेऊन महाराज रायगड उतरले. खेळण्याच्या बालेचित्तल्यात कुलेश महाराजांना शिक्षणी तपशील देऊ लागले. ” शिक्षेनही मानते आपको स्वामी ! ”

विचार काय आहे त्याचा कविजी ? महाराजांनी कुलेशांना विचारले.

“ जी. शिके खुदको औंग के नापजाव, शिकाणके ‘ राजा ’ मानते हैं, सुना है,

रामराजाको हाथ लेकर बगावत वडनेका इताव है उनका ! ”

“ काय ... ? ” आठ सालांपूर्वी झ्या बाबीने घडू नवे ते घडल्याचे लधायला गिळालेल्या महाराजांना तीच बाब आता पुन्हा ऐकायला गिळत होती.

“ कौनसे भी ताकतपर तुले हैं शिकि ! बातचीतमें हमसे झाडा हुआ ! – हथिचार लेकर हमपर दूर पडे ! खेलना लैटना पडा ! ”

“ कविजी, खुद आम्हीच चालून जाऊ शिकाणावर ! त्यासाठीच सोडला आहे आही रायाड. तुम्ही आमच्या फैजेची जातीने देखभाल बघा. ” राजे निर्धरी बोलले. दोन दिवस महाराज खेळण्यावर विचारात होते. त्याच्या येण्याची चाहूल शिक्षणाही लगाली होती. मणोजी, काळनेजी, सारे शिकेंद्रधू शिक्षण बांधून तयारच होते. महाराजांच्या मनात पिलार्जीच्या अनेक अठवणी फिरत होत्या.

ज्या शुणाएपुरात जामात म्हणून इतपामाने जावे, तिंच तिसऱ्या दिवशी सैन्यबंदीने चालून जावे लगाले राजांना. औरंगाला भिक्कालेले शिर्के तयारच होते. खूप अटीटटीची लढाई झाली शिकाणात. शिक्षणीची शिक्षत शाळी, गणेजी, काळनेजी तर कौज टाळून कोलहाणून्या रोखाने पक्कूनच गेले. पिलाजी कुठे गायच झाले तेहो कवळले नाही. आबासाहेबांनी याच पिलार्जीना ते सुचांकडे असताना त्याची नेक मर्दनीची बघून जवळक केले होते. शुणारपूरफेळा जोळून दिले होते. खुद महाराजाही आबासाहेबांनंतर पन्हाळ्याहून रायगड पाठात घेण्याचे पाठवल दिले होते पिलाजीनी. या संवाहून ते श्रीमांडिनी-येसूबाईचे वडील आहेत या जाणिवेने मानाचे पान कातरले राजांच्या शिकाणाच्या बंदेबस्तासाठी शिंबंदी मारे टेकून ते खेळाळ्याकडे नियाले. खेळण्यावर येताच झुलेशांसह गडेफेर टाकताना शिकाणावर नजर ठेवणा खेळणा डागडुजीला आलय हे फार जागवले त्याना.

“ डागडुजी करून घ्या पुळ्या गडाची, बुलेश. ” राजाजा म्हणून ते बोरू गेले. पण ... “ प्रसारी गडाची करता येते डागडुजी. पण गोणीसारख्या आसेंची कशी करावी ? ” हे मनात आलेले ते बोलणार होते तरी कुणाल ?

“ इथे गहूनच शिकाणावर चोख नजर ठेवा कविजी. आम्ही निघतो पन्हाळा, बरीस शिक्षां, सातापा वाईमार्ग महाड घाटानं रायगडाला. ” असे कुलेशांना सांगून एक मुकाम करून महाराज खेळण्यावरून पन्हाळ्याला आले. तो हाच पन्हाळा होता ज्याच्याशी राज्यांच्या कैक आठवणी जबडल्या होत्या. या शिवांपिंडीचे दर्शन करून बाले किल्याच्या सदरेवर आल्या छप्रतीच्या आठवणीबरोबर पासेफर चालू होता. तुकळाच्या झालेल्या शिक्षणीच्या लडाईचा आठव फिरत होता. येसूबाईना कधी आणले नाही या कोटासारख्या गडावर याची बोच लगाली त्याना.

“ कृष्णांजी कोन्हेरे आल्यात भेटीसाठने.” गडातर्फेचे सरनोबत म्हळोजीबाबा म्हणाले. राजांनी त्यांच्याकडे अम्बुद्ध बघितले. त्यांच्या शेवरी त्यांचे ऐन भरातले संताजी व बहिरोजी हे घोरपडे बंधू उभे होते. आझमशहाच्या बंदोबस्तासाठी राजांसाठी राजांनीच पन्हाळ्याला पाठविलेले न्यायाधीश प्रल्हादपंत होते. ते म्हणाले, “ महाजनकीची काही तक्रार आहे कृष्णांजीची.”

राजांनी रुकाराचा हात उठविला. कृष्णांजी कोन्हेच्यांची तक्रार वितपशिल ऐकून घेतली. “ योथ बाटेल तो निवाडा करा कृष्णांजीचा. त्यासाठी प्रांतमजुकुराचे – देसक, नायकवडी, देशकुलकर्णी यांची आगोदर मजालस भरवा न्यायाधीश.” प्रल्हादपंतांवर कान्होन्यांच्या महाजनकीची बाब त्यांनी सोपवली.

“ प्रल्हादपंत, चला सज्जाकोठीवर जाऊ.” काही बेताने त्यांनी न्यायाधीशांना बरोबर घेतले. सदर सोडून ते सर्वांसह सज्जाकोठीवर आले.

“ पंत – शिक्यांच्या बाबीनं बैचेन झालोत आम्ही. तुम्ही बेरेच दिवस आहात या प्रांती. काय बेत आहे त्यांचा ? ”

पंत चमकले. प्रश्न ऐकताच ... कोरडच पडली त्यांच्या तोंडाला. “ बाब घरची आहे स्वामी – काय बोलावं आम्ही ? ” त्यांनी जाब दिला कसातरी. ते खेरेच होते. कुणीच काही बोलू - करू शकत नव्हते.

उंच कोठीच्या गच्चीवर जाण्यासाठी सरे गच्चीचे जिना चढू लागले. पांढरट गलमिश्यांचे म्हळोजी तरशांच्या पाठोपाठव तरातर जिने चढले.

सज्जाकोठीच्या गच्चीवरून दिसणारा कोल्हापूर, जोतिबाचा परिसर बघताना राजांनी विचारले, “ कोल्हापुरात कोण मुगळ ठाण देऊन ? ”

“ शेख – निजाम कुतुबशाही म्हनतेला ! गोवळकोऱ्याचा ‘ मुकर्बखान ’ किताबत देऊन नामजाद केलंय बादशानं त्येला विजापूर पडल्यावर. पन्नाळ्यावर लई डोळा ठिऊन हाय.” म्हळोजींच्या गलमिश्या गडवांच्यावर फरफरत होत्या.

“ भिडतो का गडाला ? ”

“ जी. अधनं मधनं टाकतो झेंप. पन आम्ही हाय नवं डोळ्यांत तेल घालून.” म्हळोजींनी गलमिश्यांवर हात फिरवला.

शुणारपुराहून पळालेले गणोजी आणि कान्होजी याच मुकर्बखानाच्या तळावर येऊन त्याला भेटून गेले असतील याची कल्पना राजांना किंवा म्हळोजींना अर्थातच नव्हती. सायंकाळचा गर मावळवारा चढीला पडला. त्यावर राजांच्या अंगाचा जामा फरफरू लागला. टेपातील मोतीलग हिंदकळू लागली. गडाची सांज नौबत दुडुडली. तिला छातीशी हात नेत मान देताना त्यांना पाचाडसदेवर घणघणणारी थोरल्या आऊंची घाट याद आली. पन्हाळगडाचे पाच-दरवाजा, तीन-दरवाजा सर्व दरवाजे बंद होत होते. कोठीखाली गडपायथ्याच्या बाढीत घरठ्याघरठ्यात दिवल्या पेटत होत्या. शांत, निसूर

अशी ती पन्हाळी सांज उरात भरून घेत महाराज सज्जाकोठीचा कठडा सोडून ज्यायला म्हणून वळले. एवढ्यात कोठीचे जिने झापा टाकतच चढलेला, घापा टाकणारा पन्हाळ्याचा किल्लेदार लग्बग्नीने म्हणाला, “ ... रायेगडाला ... गडाला ... गलिम ... गलिम ... एतिकादखानाचा घेर पडला .. राबत्या बाजूने धनी ! ” त्याला घट बोलवतही नव्हते. रिवाज द्यायला तर तो विसरलाच होता. शिवारावर गोफण फिरावी तसे विचारं फिरल्या त्यांच्या उघड्या, विसफारल्या डोळ्यांसमोर. रायगडाला राबत्या बाजूचा घेर !

वर्षी तीर बसलेले, शिकारीतले जनावर, आडव्या येणान्या झाड झाडोन्याची पर्वी न करता झेप्रावत सुटते तसे ते कुणाकडेही न बघता झपाझप कोठी उतरू लागले.

अद्यां घंट्यात धावणीची फौज सिद्ध झाली. तिला रायगडाच्या रोखाने दौडते सोडून निवडक असार्मानिशी पन्हाळा सोडताना ते म्हळोजींना म्हणाले, “ काळीज टाकू नका म्हळोजी. धीरानं असा. लागली गरज तुमची तर हारकारा देऊ. चढ्या रिकिबीनं पाठोपाठ या.”

म्हळोजी, संताजी, प्रल्हादपंत यांनी दिलेले मुजरे आपले करत – पाठीवर पन्हाळी साज आणि मनी रायगड घेऊन चंद्रावताला टाच दिली गेली. पन्हाळा मागे पडला. बत्तीस शिराळा, वाई-महाड मार्गावर, औरंगच्या फौजी राहुट्या पडल्या होत्या. खेळणा, संगमेश्वर मार्गांशिवाय दुसरा रस्ताच नव्हता रायगड जवळ करायला. राजांचे सैन्य त्या मागाने दौडू लागले.

खेळ्याच्या बालेकिल्ल्यात अस्वस्थ बैचैन फेर घालणे रे छत्रपती कुलेशांना म्हणाले, “ आम्ही तातडीनं कूच करणार आहोत. रायगडाकडे कविजी. तुमच्या प्रांतीचा जमेल तितका धारकरी संगती घेणार आहोत. आता क्षणाचाही उसंत नाही कम्सलाही विचार करायला.” किल्ल्याच्या संदर्भ दालनात त्यांच्यापेवती उभे राहिलेले कुलेश, किल्लेदार, राया-अंता सरेच चिंतकांत होते. औरंगचा रायगडाला घेर – याचा मतलब पुरते जाणून होते सारे.

“ कौनसी भी जोखीम हो, हमको हुक्म देना स्वामी ! ” कुलेश निर्धाराने म्हणाले. पण त्यांच्या मनीही राजांच्या कानी घालावी अशी कुठली तरी बाब घोटाळत होती.

“ संगमेश्वराला हरकारा द्या कुलेश. आम्ही येतो आहोत.”

“ जी.” सवयीने कुलेशांनी रुकार दिला. पण त्यांचे मन कशात तरी गुंतले होते.

भागच होते म्हणून त्या दिवशीचा मुक्काम खेळ्याच्यावर टाकून राजे पहाट घरूनच निवडीच्या धारकज्यांची शिंबंदी पाठीशी घेत संगमेश्वराकडे निघाले. पूर्वकड घरून नव्या दिवसाचा सूर्य डोकावत उगवत होता. दौडत्या घोड्याच्या राजांच्या मनात विचारंच्या टापा थडथडत होत्या. त्यांना बगल घरून दौडणाऱ्या कुलेशांना, पाठीशी दौडणाऱ्या एकाही स्वाराला कल्पनाच नव्हती की, रात्रभर कोल्हापूरच्या तळावर मुकर्बखानाला,

छऱ्हपती कुठे आहेत, दिगंबरा माणसे किंती आहेत या सान्यांची खडा न खडा माहिती पुढून तळवाहेर पडलेले गणोजी, कान्होजी शिके आणि नगोजी माने शिकावर तोंडावर अल्याने कोल्हपूराच्या अंबाबाईचे पहाटदरशन करून पतत होते! संगम काठाला संगमेश्वराची वेस आली. हे देव नव्यांच्या संगमाचे ठिकाण होते. संगम काठाला शिवलिंगाच्या राळकऱ्हाने गावाच्या नवाळा साजेसा अर्थ दिला होता. कधी मनाचा भार असह झाला की याच संगमावराच्या शिवालयात गर्जे दर्शनासाठी येत होते. आज ते संगमेश्वर दैडीच्या वाटेवराच होते. गावठाणादून संगमावर घोड्यांना पाणी दावून मोतदारांची एक उकडी पांगेकडे परताताना वेशीत धूमलया महाराजांच्या सामने आली. मोतदार खांशोना रिवाज देण्यासाठी पटापट उत्तर लागले. तिकडे ध्यानही नमलेले महाराज त्या प्रकारील एक जनावर, उजाडाताच सामने आलेले बघून चंद्रदरवताचे काढदे खेळून आगीच थावले. जनावर ‘ऐरी’ होते ते! त्या फुन्या काळज्यावर जनावराच्या महाराजांच्या खुरांना पांडेरे फटफटीत चांदवे होते.

आगाडावर काही बंधवाईट तर...”
राजांनी संगमावर जाऊन शिवदर्शन घेतले. समोराच्या शिवरिंडीला हात जोडून ते मनेमन मण्णाले, “आम्हाहून आबासहेंसं प्यार असलेल्या रायाडास ढका लागून्ये. त्यासाठी ह्यातीचं बेल्यान करून वाहू तुमच्या या पावन पिंडीवर.”
शिंदीसह राजे संगमेश्वराच्या सरदेसाई आणि कन्हाडहून आलेले अजोंजी शिंजोंजी यादव वाड्यात जमले होते. सज्जनगडाहून आलेले राजाध्यांचांपी गोपावरी महाराज सामेश्वरात आले आहेत याची खबर मिळाल्याने दुपारच्या थाळ्यानंतर भेटीसाठी संदेशांच्या वाड्यावर आले. भेटीसाठी आलेल्या गोपालांची ‘जय जय खुरी समर्थ’ असी नंदी उठवताच बैठकीवरून उठून महाराजांनी त्यांच्या चरणांवर आपला माशा टेकला. राजाध्यांचांपी त्यांच्या राजटोपावर तब्बलहत ठेवून आशीर्वाद देताना त्यांच्या तोडून समर्थबोलू निस्तले.

“ ऊरी पाण्यांतील तुव निधेना –
तरी मां पाणीच चालेना
तैसे जनाच्या माना
कळले पाहिजे ! ”

“ आम्ही निघो राजे... वाशापुरिला जायचं आहे.” नांदी उठवून खडावांची चटपट करीत राजाध्यांचांपी बालूरे पडले.
राजांच्या मनात समर्थांनी लिहिलेल्या पत्रांतील बोध फिरला... “ अवघे लोक एक करावे. गनिमा निष्पद्धन काढावे. चवडी वाडती कीर्ती! पावाल येणे ! ”
“ अवघे लोक करावे. कसे ? ” समर्थ हे कैसे ज्ञावे? हवस पेटल्याने नेवी

भुलीत माणसे ! फंदकिफुस्ते धारकांचांची बुजावाणी झालीत. सामने येणाऱ्या असामीच्या नेकीचा पाणपूसही लागू नवे एवढी आतवाहेर दुट्ठणी झालीत. मणसे. औंजकीत मिळेल तेवढाच शिशा शिजवून खाणारे, वणवण करीत मुळवूभर मावळवाच्यासारखे पायीच भटकणेरे तुम्हासोरे संत कुने ! ‘कोतिरुपे उरवे’ मण्णालात. ते तरी अमरे का माणसाच्या हाती? आबासहेव उरवे... कीतिरुपे उरवे. ते – उम्ही ‘माणसे’ कशी म्हणावी? ‘देवामणसे’ उम्ही. जगदीश्वराच्या मंदिरातील हमचौकातील दाढी कापसवाचे तरी भाष्य मिळेल आम्हास? की पडतील उसतेच कदम पाठीवर येणाऱ्या प्रत्येक दर्शनमकाचे? नाही झाला हा मुळवू एक दिलाचा, एक जिवाचा तर? फिरविली का अकाऱ्या दिशाना तोडे तुम्ही स्थापन केलेल्या अकाऱ्या हुन्प्रताच्या मूर्तीनी आपली ता?

– मा जाणावे फावले गनिमासी ! ’ समर्थाच्या बोलानी छपतर्तीच्या समोर जिकडे तिकडे मुळ फौजा तोडताना दिसू लागल्या. खूप कोशिस केली त्यांनी पण औरंगजी चर्या काही केल्या नजरेसामने येईना त्यांच्या. समर्थ ‘गनिम’ म्हणून गर्जून सांगातोहेत तो ‘गनिमच’ दिसेना त्यांना. त्यांनी मनोमने खोबतीच्या, खंडोजी, रायाजी, रामचंद्रपंत, कुलेश सर्वांशी ते औरंगसारखे दिसतात का याचा पडताळ्या पाहिला. नाही ! ‘औरा’ काही सप्त होईना त्यांच्या नजरेसामोर. मनातले विचारच त्यांनी राजाध्यांच्या पाडुकांच्या रुक्मावर उमटलेल्या उत्तांकर ठेवले. मन शांत, स्थिर करून घेतले.

सदरेवोहे शिकाणातील मौजे मसूदा हरवा देसर्व येऊन खांशांच्या भेटीसाठी केळ्याचा खोळबळा होता. त्याची विटोजी शिक्कांची भावक्यांची हिच्या खिलफ मौजे कोठबळुक आणि मसूदा या गावच्या मोकाशाबदल तकरीर होती. हा गाव ‘बांधेतीने’ म्हणजे पुर्वीचा वारसा-हक्क इशातल तोऊन हरवाकडे आला होता. राजांनीच त्याचे मोकासे, शिक्के हरवडी लक्खरी कापाचे म्हणून शिवर्चना दिले होते. त्यानेच शिक्के माजोर आले होते. शिक्कांचे धारा कमूल कणारे ‘दणेकरी’ भरल्या खल्यावरून बलात्कारे दणे उच्चदून नेत होते. त्याने कातावून दसायांच्या माणसांनी शिक्कांची पाणाच मुळे मोहून काढली होती. हरवाला मौजे मसूदे सरकारी शिक्के-गोरंतबाचे मोकासे पाहिजे होते म्हणून कुलेशांनी हरवाला फेण घेतला होता.

“ धरी, मौजे मसूदं मोकांतं धावं आता आमासनी. लई कट्टाळ्यावर. सरकारास्नी मानत नहीत, तर आमासनी काम यानील शिक्के ! भरल्या खल्यावरयन दबवजोरीन दाणा काय नेतात ! कातावून पाणाच मोहून काढली आमी त्यांची. कायुद करून दिला की आमी चाकरीला हावंच धायाच्या.” रिवाज देताना हरवा देसाई नरडुलाला चिमट लावून झणाला.

महाराजांच्या डोळ्यांसमोर नित होता – एतिकादबाजाने घे टाकलेला रायगड !

आणि समोर आला होता एक-मैजाच्या मोकाशाचा कश्चला ! हवाला कुडीभर, न्याहाळत छपतील म्हणाले, “ पागेच्या रखवालद्वार धर्मा कवेटकराची काय बाब ? ”, तो वर्षाचा सवाल ऐकून हवाला चरकला. शिक्याच्या पागेचा रखवालद्वार धर्मा याला देसाच्याच्या माणसांनी जीवे मारून पेढ्यात घालून डाग दिला होता ! धर्म महर होता.

“ जी. लई इयायली केली त्यें पागेवर.” हवाला चाचरात कसाती म्हणाला.

त्याला माहित होते, राजांच्या दिपतीला जासूद-चाक्रीला बहिर्भी, विश्वास असे पट्टीचे गोमेशी खबरगिर होते.

“ खांगेश ५ ! जबान कर्शी उठते झानदर चाक्राच्या जिवास नव लवून मोकास मागावयास ? ” शंगेश कडाडले, “ कुलेश, अमानत करून टाका गैजे मसू कोलाळुक, तुवटे तर्कचा सारा गाव सरकारात ! ”

हवाला देसाईला केळून देणारी आज्ञा सुटली. थपड खालचात हवाला गुप्तान वारह पडला. खांगाचा राजसंताप सुमार होईर्ही कुलेश काही क्षण कसे बोलावे म्हणू आवले. त्यानाही रायगडाची चिता लागली होती. क्यैनि ते म्हणाले, “ रायगड जानेके पहले... ”

“ बोला कविजी.” महाराज आपल्याच विचारात होते.

“ शिवजीका एक अनुष्ठान संपत्र किया तो मध्यका अरिष्टका कुळ तो निवाण होगा।

“ किंविती आयी है इसलिये... ” शिवभक्त असल्याने कुलेश म्हणाले.

“ केवळका धावपटीची ही ह्यात किंविती ! शिवात तोडावर आली आहे हेही भूलू गेलो आम्ही ! आवासाहेबांनी ही किळल्यात सही हाताला शिवपटीची शुमट उठवली. का ? तर नव चढताच पिंडीचे दर्शन देता यावे म्हणून ! आज त्याचाच रायगड संकटात पडला आहे. आमच्या हातांनी त्याचा म्हणून लावा शिवास कौलू. पाचाड-पाणा आम्ही जाईतो नाही. शायकी दाद लांगांना.” प्रत्यक्ष रायगडाचा उपराळा करण्यासाठी जाण्याचा हा पहिलाच प्रसंग होता. मन कशाचे तरी पाठवल मात्र होते त्याचे, रायगडाचा घेर तर उठविणेच भाग होते. तिथीली पिछाट तर काळीजच कुराडणी होती.

खेळणा, पन्हाळा, विशाळाड-पाणाना वरकड पावलोक रायगडाच्या वारेस लावापला खलिले द्या. तुम्ही जातीं अनुष्ठानाची जोडणी लावा. सकाळ, दुपार, संध्याकाळ औरांग न उकला नमाज पढतो हे ऐकून आहोत आम्ही.” वरवर शात दिसणारे राजे अंतर्गमी, कुणालाच उकल न होणाऱ्या खोलवटात शिरले होते.

संगमाच्या एकमेकीत मिसळलेल्या नद्या शांत वाहत होत्या. भवतीचे उच डोगरकडे तार खडे होते. त्यांना घेलून कोकणचा हिवाकंच झाडिशाडोरा माजला होता.

मलकापू, खेळणा, संगमेश्वर भागाचे व्युत्थन ब्राह्मण कुलेशांनी संगमेश्वरात पाचारण केले. सदेसाचांच्या वाड्यातील हमचीकात शिवाच्या अनुष्ठानसाठी यशकुंड मिळ झाले. देसाच्यांच्या देवपरातील शिवपिंडीवर अभिषेकपत्र संततधार वरसवू. लगाले. थेंबरेव जसा पुटुपुट होता, “ रायगड - रायगड.” कुळात पडल्या समिधांच्या धूराने वाडा कोंदून जात होता. धारामिक विषी होताच राजे सदेवर येत होते. अनुष्ठानाचे देव दिवस झालचावर आल्या छपतीला कुलेश म्हणाले, “ अब रायगड कूळ करना है। मलकापू, पन्हाळा, संगमेश्वर की चिमेवदरी है हमपर ! इसलिये... ” खेळणापासून मनात अमलेली वाब महाराजांच्या कानी घालयला बेचैन झालेले कुलेश अडब्बलेले.

“ तुम्हास तर आम्ही सांतोच घेणा आहोत. आता हा प्रत नाही, तो ठेवा डोळ्यांसामोर. रायगडाचा, इथली जोखीम तर हमेशाचीच.” महाराज म्हणाले.

“ रायगडके लिये ये बोलाहाही पडेग की... न्यायदेवता पलट गयी है ! खुद न्यायाधीश - न्यायाधीशने - ” खुलेश पुढ्या चाचरले.

“ पतलब ? ” महाराजांच्या कणाळीचे गंध आक्रमसले.

“ खुद न्यायाधीशने षडयंत्र की चालू रखी है स्वामी के खिलाफ ! ” “ क ५ विजी ५ ! ” बसले महाराज अंगावर उकडलेले कंरजेल तेल पडावे तसे ताडकन् उठले. उपे आंग शहररले त्यांचे, संताप, एकलेपण, कोऱी, चमत्कारिक भावनेने ते जागीच थारथरले. “ कुणालाच अदावत घेऊ नका छेदोमात्य ! भूल असेल तुमची, कुलपूर्खताचीच्या अधिकाराने केलेली ! न्यायाधीश... ” आणि बद्यवत ? आहे तुमचा कडेलेट केल्याची बात ऐकवतमुदा नाही. आपल्यास. पुरावा काय यास ? ” मुलाचा कडेलेट केल्याची बात ऐकवतमुदा नाही. आदावतीपूर इतमापाने मुक केल्याचे न्यायाधीश प्रलापांतोना पहिल्या कटावाच्या अदावतीपूर इतमापाने मुक केल्याचे छपतीला आठवले. “ पुढ्या असली गफलत करू नका. नाही सोक्षणर ते आग्नहास. ” अशी त्या वेळी दिलेली समजही याद आली. रायगडाच्या महाद्वारात ठीकलेल्या खिळ्यात त्यांनी आपली नवर कुलेशांच्या डोळ्यांत रोवली. एवढे कुलेश ! पण तेही हवकले ती बघताना.

“ बोला, कुलपूर्खत्यार, पुढावा बोला. ”

“ जी.” अंगभार थाकलेल्या कुलेशांनी कमेल्या कनोजी शेलच्या कनोजी मुळवारीसाठी मोगल मनसवद्वार गणोजी शिक्क्याला लिहिलेला खलिला लटलट्या हातांनी महाराजांसमोर धरला. तो खोलून महाराज बाबू लगाले. शब्दवाशब्दांतून जसा डोळ्यांवाटे उतरत शिसतासासारांवा थेंब ठिकू लगाला त्यांच्या काढवजावर. स्वरीमेश्वरीमाती मुळवार दीडणेर, गो-चांच्या दरबारात दौलतीची हेजिबी करणे प्रत्यक्ष न्यायाधीश आरोपिताच्या पिजवात आकुन बसताना गणोजीला म्हणत होते, “ यमाजांने एकले आहेत. त्यांनाच हातास धरून गादीवर बसविले तर कुलपूर्खत्यारी तुम्हसव निळेल. कोण कुठाच कनोजा ! कानामागून येकून सान्यांस तिखत

झाला आहे. राजे तर त्याच्या सांगिशिकाय कुण्ठांच्या हातून दक्षिण घेऊन, राजाना अभीष्ट विसू गवेदेव निवाडा होता. हातचा खलिता वाचून होताच छप्रतीनी गफकन् डोळे मिटले. त्यांच्या निफ्ल्या, व्याख्युत डोळ्यांसमर प्रलहदपतंज्या मुश्वाच मुद्रा फेर धरून गेल्या. डोळे गिरून्च संतापने थरथर कापत, कुळेशांना पण स्वतःच याची तसी त्यांनी आजा दिली, “ खलिताच या धाहून हा पन्हाळ्यावर. म्हलोर्जिना संगा न्यायाधीशांसच वाचू दे हे आरोपत्र. त्यांच्याच लिंगावटीचं – त्यांच्याच खिलाफ. इस्त करात त्याना असतील तिथं, मिळतील तेव्हा ! आणि ... आणि बंद करून टाका तुमचं अनुष्ठान – राजाडासाठी शिवाला कौल धालणार ! ” मान खाली घातलेल्या कुळेशांच्या अंगावर खलिताचवळी केकून महाराज आपल्या दालनाकडे तरातर निघून गेले. सवार्षनि एकांती. पुते एकले होण्यासाठी.

मोळ्या भिनवारीने बांधवारी अनुष्ठानाची सांगता तरी करून निघावे यासाठी महाराजांना कुळेशांनी तयार केले. सांगतेचा दिवस संगमेश्वरवर उजाडला. आज तर पुते संगमेश्वर सदेसायांच्या वाड्यावर घेऊन यज्ञकुंडात समिधा वाहून गेले. साळे गाव सांगतेच्या भोजनाने हात ओले करून तुम झाले.

ठळत्या दुपारला कळहाड्हून आलेले अर्जोंजी यादव महाराजांच्या सामने आले. संगमेश्वरात आल्यापरून मनात घोळणारी एक बाब त्यांनी महाराजांना पेश घातली. अर्जोंजी बांधकाम कारखान्याचे नामज्ञाद प्रमुख होते. त्याचे भाऊ गिरोजी यांनी तर पणीसाहेब दुर्गाबाई याचा माग काढून बहूणारू, खुलद्याबाद पावेतो पाचपीट केली होती. यादवांची दौलतीच्या पायी खुल चाकरी लूऱ झाली होती. शोरलचा गहाराजांनी यादवांना कळ्हाड व औंघचे बतन नेऊ असी जबान दिली होती. पण त्या समयाला त्यांचाच काळ झाला होता. यादवांची बाब आठ वर्ष तशीच पडली होती.

“ आमच्या कळहाड-अधिकाच्या सकारी कागदांच आजा मनावर घ्यावं धरी. मिज भगाला शहाजाड्याचा फौजा जोराचा तळ धरून हाईत. आम्ही परतावं तिकडे हळनताव. ” अर्जोंजीनी आपली बाब धर्मांच्या समोर ठेवली. राशगडाच्या पायथ्याला गच्छात गेम्बाइच्या शब्दासाठी एजमंदिर उठविणाच्या अर्जोंजीना महाराजांनी अंगभ नेरख्येले.

“ अर्जोंजी, केवढला घरोब्याचे तुम्ही आवासाहेबापासून. पण तुम्हाकडेही ध्यान देण आनन्दस फावलं नाही. नाराज झाला असाल तुम्ही. ”

सदेसायांच्या चिटणिसास काही विचाराने बोलावून घेऊन, कळहाड-औंघचे गदवांच्या नावे कागदपत्र चिठ्ठ करव्याची आजा महाराजांनी त्याना दिली. सिद्ध जाल्या गतनपत्रावर दस्तुर करून ते चिटणिसाना म्हणाले, “ शिकामोर्तवं करून धा हे हत्यांना. आणि अर्जोंजी, तुम्ही मोर्तवी कागदपत्र मिळताच कळहाड फाट्यास तुमच्या मावानं कूच डाला. ”

सांगतेसाठी आलेले ब्राह्मण कुलेशांच्या हातून दक्षिण घेऊन, राजाना अभीष्ट विसू गवेदेव भरू लागले. आजा ही शेवटचाच मुकाम हेता संगमेश्वरात. सदेसायांच्या वाड्यावर पोत भोड्यांना खरां चंदी करू लागले. संगमेश्वराचा बायावापड्या त्रीषी खर्चसाठी लागारे पणी कळज्यांनी आपलच्या घरल्याकडे नेऊ लागल्या. परवेरे केटायकडे परत हेती.

याच वेळेला गणोंजी मुकर्किखाणांच्या कानाशी तोऱ्ह नेऊन दबवत्या आवाजात म्हणाला, “ पाचशे घोडा आहे सांगेश्वराला. भवत्यांन खड्डा चढणीचं कडं हाईत. कुमुक करायला मातव्याची ठाण नव्हाई आसपास. पन्हाळ्याचा धोरपड्याच ज्या दबवत तेवाय पायजे. माजोर दस्त कराया नामी मोका हाय. फर्ते झाली की मात्र आपल्या शिकाणाचं बादशाहान्नी संगमाचा विसरू नक्का खानसाब. ”

कोलहापूर्ला महालक्ष्मीच्या गवळत सांज आती चालू होती. घाटेच्या आवाजात गणोंजीचे इमानदार शब्द विरून जात होते. ल्योला दीड हजार कडव्या हशमांची फैज बांधून मुकर्किखान निघाला. कोलहापूर्ला हांबांचा घाटनांगी संगमेश्वराकडे. दीड हजार हस्तावंद हशमांचे घोडाप्रक खड्डखडता टापांनी कोलहापूर्ला निघाले. आधारील हेते मुकर्किखान, त्याचा मुलांगा इखलासखान आणि त्याना दौडीचा, पन्हाळा बागेला टाक्कन जवळ आणि बिन्धयेती माग दावायल उजवे मणोजी आणि कान्होजी डावे नागोजी माने. घोडी आबाधाटाच्या रोबाने खाडखाड दौडत असतानाच शक आलेल्या इखलासने मोरुनाने ओरहून आपल्या बापाला विचारले – “ हाथ नही आया काफर और जानवे निती जागें तो आव्हाजाम ? ”

“ डरपोक, शहिद हो जाणे आका जानके नामपर. फोरेह हई तो मालेमाल कर केंद्र हजरत गैरसे ! ” मुकर्किखान जिवाच्या करागाने दौडत होता. गणोंजी, कान्होजी, नागोजी त्याला, ‘ डावरीकडं – मही हाताला ’ म्हणत हत उटवून माग देत होते. ओहे, वहाळ, पांदी स्थासप मागे पडत होत्या. पुते सांजावले तसे खिंवनभर फैज रुक्कली. पलेते पेटबळे मेले. मशालजी घोडाहशमांची ते एका हाती तोलत आचाडी घेतली. काही फैजकीत पांगले. एक फेटा जिहादी लोळ पुढे सरकावा तशी विही फौज टापाकर पडली. पन्हाळताना बालेकिलत्याकडे धावत हेप टाकली. सरनोवत म्हलेजी घोरपड्यांना तो धायपत्र घ्याणला – “ धात जाल घोरपडेबाबा. कोलहापूर्ला तळ संगमेश्वरच्या रोखान दौडतोय. घोडा वित्तसा हाय माग न्हाई रातीचा घावला. ”

पन्हाळ्यावर पाठोपाठीने संदास्त हुक्म सुटले. म्हलेजी आपले चिंजीव संताजी, बाहिर्जी यांच्या ओडीने पागेसमार आले. पाचशे घोडा हो हां म्हणाता जीनवंद झाला. त्याला पाठोशी घेत म्हलेजी कोकणदरवाज्याने पन्हाळा उतरले. विशाळगडाच्या रोखाने. आडवाट धरून संगमेश्वराकडे दौडू लागले. ‘ घोर ’ पडलेल्या म्हाठी दौलतील प्राणवाजीने वाचवायल, झाल्या उमरीचे घोरपडे दोन बांड्या मुलांसह दौडू लागले.

“आवा, गाढ़ आम्ही संगमेश्वर येलेवर ? ” थोरलच्या संतीजीने शकाने विचारले.

“आर, निस्त पाचून काय कमाव? येळ पडली तर सिर काढून ठिवाय लगेल शिवाजीहाजाचा अंद्रुं जपाय! ” म्हळोजीच्या पांढरधोट गलमिशा बोन्याकर फरफर्हन गेलेल्या.

एकीकडून म्हळोंबी आणि दुसऱ्या घारेने मुकर्बवधान आणि त्याचे साथीदा संगमेश्वर जवळ करण्यासाठी ऊफेही दौडू लागेले. कोलहपुरात महालक्ष्मीच्या व जोतिभावर नित्याच्या घाटा घणपत् गेल्या. काळ्यात्र प्लापळाने चढू लागली. या वेळी संगमेश्वर गाढू सुख झाले हेते, सर्देसयांच्या बाड्याकर हत्यारी, गस्ती पहारे फिरित होते. बाड्याच्या सुखदाळनात पंचकाकर लेटलेले छत्रपती मधेय कूस पालटत होते. झोप साधय नवकृती. आदिलशाही, कुतुबशाही धशात थारून अकल्याला ठाण ज्ञाला औरंग, गोवोगावचे फितवेखें, दरिया निव्यायला बसलेले फिरंगी, हबशी— चैत्रांगापूर चिवे त्यांच्या मनी-गस्त घालीत होती. येहूर्वाई, आजासाहेब, थोरलया आऊ, यापरारु, समर्थ, सती गेलेल्या आडमाहेब, कुंकेत्री खुल्लबादेत कोठीत पडलेल्या युविंबाई, एण्ऊआका अशा पुढा त्यात मिसळत होत्या. बाड्याच्या पांगोली घोडी मधेच

मध्यरात्र टक्की तसा खांशाचा डोळ्या लगला. पढे पावलयावलेनी पुढे सरकू
गणाली. रात्रीची कूस फोडून उगवण्यातील नवा दिवस धडपडू लगला. उत्तरात्र धरून
उडाऱ्याची शांतता भेदत देण घोडाईत हमचैकात उतरले. तीरसासवै बाढ्यात घुसले.
बेबदमताराळा ल्यांनी कुलेशांना खिप्पिकिंगी उठवायला सांगितले. महाराजांच्या
खेडवालांशेजाऱ्या कोटीत झोपलेल्या कुलेशांना खिदमतागाने आत जाऊन उठवले.

“क्या है ? ” मुरारा करता न्या थोड़ा इंतजारा द्याती शब्दों के बिचारे तुरंत ! मनमतकन तसव्वु बाहर आले.

“राना-पंडितनं, आडवाटेंग गनीम संगमेश्वर जबल करतेय. महाराजाना उठवा दृश्यिरि. कानी धारू धा लेंच्या हो.” खबळ्या घोडाइतांपैकी एक इकडे तिकडे बघत एकापून स्थगाला. खांधावस्तु लोंबते उपणे दोन्ही हातांच्या पुढीत गपकान पकडून लेलेश सुखदालगाकडे धावले. आत जाऊन मंचकाशेजारी उधे हेत तत्परतेने म्हणाले, स्वामी, क्यामी रुद्यो! ”

“ कोण ? ” मृणत महाराज पंचकावलन उठते थाले। बोहर संगमेश्वराच्या

“ वकत नहाई योला केकड़ कि दैव प्राप्ति होता:

न चिन्मरवी न थांबता याच वडलाला संगमेश्वर सोडवं.”
“इथल्या पांगपास दौडीत लय घोडा हाय. तड त्वाई लागायची.” दोनही खबरे डडर्हि एका पठेपाठ एक महाले.

हत पाठीशी बांधून सुखदालनात इकडे तिकडे धरणाच्या केर धरणाच्या छपतीकडे ते घोडाईत उत्सुक डोळ्यांनी बघू लगाले. कोनाड्यात पेटल्या टेंच्याकडे बघत एकदम थांबन राजे कुलेशाना म्हणाले, “शिवराची – शिवराची माणसं आहेत ती. कोलाहलपूरशिवाय तल नाही गरनामाचा जवळपास. बिशाद नाही त्यांची एवढ्या गच्छात धाटा-पादीतुन राजीच संगमेश्वरावर चालू येण्याची ! कुलेशा यांची व्यवस्था करा !” खबन्याच्याकडे हत करत महाराजांनी कुलेशाना आज्ञा केली. विचार कराऱ्य कुलेशा आणि मुजा करत, चुप्पुत खबरे बाहेर पडले. महाराज पुन्हा फेर घेऊ लागले. थोड्या वेळांने येऊन मंचकावर लेले. काही केल्या झोप येईना त्यांना. मरी शिक्काची शिंगरी घमत-फिरु लगाली.

हुमकून लावण पड़लं शिरकाणातून? काय हा शिरकाणाचा आपल्या क्रणातुंबद्ध? काय मिळवालं श्रीसर्वोना आपल्या नोवे मळवटी बांशिंग बांधून? ” गांधीज्या मने विचार आले.

तबकात ठेवलेल्या राजटोपाकडे ते बघू लगाले. टेस्याच्या मंद उबेडात त्याची कलनाबूत झापापात होती. त्यांना जाणवले आबासाहेबांचा राजटोप उम्या माटाचा होता. आपलो बसवक्षा माटाचा – गोपली किंमाशणातच ! आपल्या आजोंबांचाही तसाच ! त्यांनी निदन निजामशाही, आदिलशाही सतत जाखेत. ठेवल्या. आपही ? राखू ही प्रातःगाढी ?

इन्हें संगमेरुआच्या वेशीत घुसलेले महालोजीबाबा आपले घोडालोक संगमेरुभवती पांगाते केळून, त्याला कडं टाकून सामग्रीयाचायलू छडे ठाकरे. आडवाटेने जिवाची पर्वी न करता घेऊ फेकल्याने ते वेळेकर पोचले होते. द्यांच्या पांगाल्या शिवांदीने नस्ताच्या

घाटा फोडून उगवत्या पहाटेला थारकवून टारकणाऱ्या विळुक्कान्या उठविल्या, “ हर हर म्हावे ५ वॅ.”, त्या विरयच्या आत बेळान, बेळग, दीडल्या हसमांची जिहादी फैजली घेतून घुसले. पाठीशी घेत मुक्तिर्भ, इखलास धुराळ्याचा लोळ उठवीत संगमेशराच्या वेशीत घुसले. उगवता दिवस त्या धुराळ्याचा लोळाने पुलां झाकाळून गेला. “ धी ५ न... धी ५ न ” च्या आरोळ्यांनी संगमेश्वर दणणले. काळवाच काळवा झाला. देसायांच्या वाढवात तो आरोळ्यांच्या वाढवात तो

कानाकर पडताच्या ताडकन उठलेले महाराज दखाऊयाकडे झेपावले. बोहरुन भयकातास झालेले धावत येणारे कुळेश त्यांना थडकायचेच थांबले. गणा-अंता तर कुणांचीही आज साळा रिवाज बाजूला टेवत राखा तर थेद ऐकायच्या मनःस्थिरीत नक्कते. आज साळा रिवाज बाजूला टेवत राखा तर थेद छपरीच्या दंडाला धरून गदागदा हलवत म्हणाला, “इळभर थांबू नगासा. घात द्यावताय हल्याप इया तिं भार्यी पडा - निया निया”

जागेवै हस्तार घेऊन “चला, भाईर रुहा. गाव येगाठंचं. गनिस आला.” म्हणत बाहेर पहुळा गेले. कालवाच कालवा उडाल वाडाचा अंता, कुलेश, अर्जोंजी यांच्यासह महाराज दखाऊबाहेर पडले. वाडाचाच्या पापोटुन बाहेर काढलेली घोडी धरकून पोतदार डोक्यांत जीव अणून टकमक दखाऊकडेच बघत होते. म्हलेंजीची फलंगी कोइलून वाडाचापर्यंत घुसतेले दहावीस हसम हस्याने फेकले की जवळची घोडी ते महाराजांच्या मांडाडाली देणा होते. क्षणक्षण ठोंगणत छाताडाकर असलू झाल्याने मोतदार आपल्या जिवापेशाही घोडी मोलाची मानून दखाऊतल्या झोंबाजोंबीकडे सकलें. एवढ्यात शेपाच्याशे हशमांचे “धीन ५ धी ५ न” गर्जणे, जंग अंगभ्र सरसरलेले, वेभान भिरे घेऊन इखलासखान आपल्या हातची तेंग नाचवत दखाऊतच येऊन मिडला. सगळा जीव महाराजांच्यात अडखत्याने मुकर्बाखानाच्या पथकाचे वार हटवत हटवत म्हलेंजीही, संतांजी-बहिर्जीहि त्याला आडवे होत मोठ्या निकराने दखाऊपाशीच आले. दखाऊसमरोच आता कुसेन पेटले, मोतदारांनी आणलेली जनावरे राजे, कुलेश, अर्जोंजी, राया-अंता यांनी अटीतटेने मांडाडाली घेतली होती. म्हलेंजीनी आपला घोडा धन्याच्या जवळ काढला होता. भिंगरिसरख्या तो त्याच्या योडाखोबतो फिरवत म्हलेंजी झाले वार झेलताना, वार कहतानाच ओडत होते, “भंगा काडा घनी. नावडी जवळ करा. व्हडक्यात बसून इथं निघा. जिवाची बाजी लावू आपी.” म्हलेंजीच्या रूपाने मराठी दौलतच आक्रोशत होती. जागाजागी पावळे-हशमांची जंगी हस्यारी-मारामारी तुंपली होती. खणदणट, आरोळ्या, टापा, वार बसताच उठण्या घोडांच्या झिंकात्या यांच्या कोलाहल माजला होता.

केली. फळीपासु म्हळेजी उहन एकले झाले. तरीही हातचे हत्यार लाजून जावे असे खरस पडल्या तोडाने ‘बुळाचा बोलीत’ कडकडतच राहिले, “नावडी – कडकी – धनी.” मिठाडावरचे शेलाप्राप्ता जसे त्यांच्या लघाने हात पिकवित होते. मामा फर्ते घेते टिक्कते होते. पण म्हळेजी? अंगार जागा नव्हती त्यांच्या जाघम झेलायला. आणि आणि झालाच वार हशारी, जाड पात्याचा तेपीचा त्यांचा छाताडवार. !! कोसळले – म्हळेजी जागावरदून खाली कोसळले! दौलतीचे दुसरे मर्दीना मालाखार कोसळले.

एवहाना नवडीन्या नदीकठापथं पोहेचलेल्या लडत्या राजांच्या कानावर चाळाळासरखी खबर पडले “म्हळेजीबाबा पडले.” ती ऐकताच सुन झालेल्या शिवपुराण्या हतातली तेग पळभर आगिच रुक्कली. तोच मोका साधून भोवताली भिडल्या हशमातून आला वार हुकवण्यसाठी इटकल मान कलंती फिरवताना राजांच्या दुर्दृश्या टेप अनामिक उडाला. नावडीन्या भुईवर आला. त्याने चरकलेल्या राजांनी कमलयाती घुपली की वळाने पायीन्या मोजडऱ्यांची टाच इतव्या जोराने चंद्रवताळ्या पोटात छुपली की कढीसरशी ते जानावर नदीकठाठ्या रोडोने बेपास उडवले.

पण – पण पात्रात उतारेते पुणा नदीकाठ नंत्या लेणी आगालेल्या हशमांनी केळाच रोखून टाकला होता. घोडा फिरवलेल्या छप्रतीना संताई-बिऱ्ही सावलीसारखे मार्गे आलेले दिसले. त्यांना बघाताच महाराज ओरडले, “ थांबू, नका इंध. रायगड गाठा. मिळेल त्या आसामीनिशी गड राखा – मिचा.” भोवतीन्या हशमांचे वार दोषीही परतवत रुक्कल तेंदु आणि धोरपडे बंधू. काळंज चमुदा हलावृत्त मेलेल संताई पिळवटून ओरडले, होते – राजे आणि धोरपडे बंधू. काळंज चमुदा हलावृत्त कमं दकावं धव्याणी मांग एकलू ?”

वार बसताच उठणाऱ्या घोड्याच्या खिकाळ्या याच्या कोलाहल माजला होता.
 भवनीच्या पोतागत अंगम समसरून पेटलेले छपती संभारीराजे गोकरण फिरवादी
 तसे हाताचे हत्यार सपासप फिरवत थांग मिळेले तिथे मांडाखालचा चंद्रवत धुमरू
 लगाले. म्हळेऊी, कुलेश, संतारी, बहिर्जी, अजोंजी असे कुर्बन पटाईत वाढवत धुमरू
 दिवली जरून न्यावी तसे त्यांना नावडीच्या रोखाने थांग देखासाठी, कडे टावून पणाला
 पेटले. जसा महाराजांचा पांढरा चंद्रवत सकत होता तसा इखलासही मध्यलया लढत्या
 मावळ्यांना बालेला टाकत सरकू लगाला. आता महाराज वाड्यापासून नावडीच्या बरेच
 जवळ आले होते. पहाट सरती असूनही लडणाऱ्या मावळ्यांच्या अणि हस्मांच्या
 अंगावृत धामाच्या धारा वाहू लगल्या. आपल्या लोकांना चेतना देताना म्हळेऊी,
 कुलेश – मुकर्जी, इखलास कोड पडावी अशा किलकान्या देऊ लागले. गर्दीतून बाहेर
 पडलेल्या काही मावळ्यांनी नदीच्या पात्रात हस्तारबंदीने सिद्ध केलेली होडकी डचमक्त
 होती. काठावरच्या माळ्यानावर चालतेस्तर्या झोऱ्यांवरीकडे दोऱ्यांत प्रण आणून बघत
 होती.

खास काफरांच्या राजाला अंगलीने शिडणाऱ्या आड म्हळोजीच येतात हे हेरेला इखलास म्हळोजीच्याकडे बोट रोखत ओरडला - “धेरे डाळो बुहेको.” राजांची आधारी धरून लढण्याच्या म्हळोजीच्या भोवती चवताळत्या हशमानी दरीच दाटी

ते ऐकून अंगावर पड़ते थार सपासप फेकून देत छत्रपती ट्यांच्याबवल आले. पाते लडाई थांबली होती. जिंवतं पावळे मंडळी काढणीबद झाली होती. महाराज आणि छिंदेगामत्य कर्वी कुलेश संगमेश्वराच्या शिवासमोर दस्त झाले!!

“ उठा छिंदेगामत्य. दिल धरा. लढता लढता मरू. पुरे करू लिंदीचे काळ्य. साजेसे. ” कुलेशांनी तीर केल्हाच काढून फेकला होता. जाग्याचा उजवा हातोपा रुक्नचिंब झाला होता ट्यांचा. तरीही मुटीतेहे हल्यार नव्हते सोडले त्यांनी. रजांच्या डरोबरच पायउत्तर झालेले राया-अंता, अर्जेजी असे किंतीरी घाकरी महाराज आणि कुलेश यांच्याबर हुदून पडणाऱ्या हशमांच्या लाटा थोपवून धरण्यासाठी निकर कफत होते. आता भुईवरची हातघाईवी मारामारी पेटली. कुणालाच कुणाला जोड मिळवे शक्य नव्हते. इखलास, मुकर्बंही पायउत्तर झाले होते. हशमांची इतकी दाटी झाली होती की, ट्यातल्याच किंतयेकांना हल्यार फिरविणी अशक्य आले. कुणालाच हल्यार फिरवता येणार नाही इतक मणसूच मणसू राजांभोवती दाटलं. ट्यांच्या जखानी अंगाभोवती ची बाजवांनी कैकू. भाल्याची टोके आणि तलवारची पाती खिडली. हातची उचललेली, आबासाहेबांची भवानी तशीच रुक्की. नैवेद्याचा गुळधडा घट्टवाङ्मी काळ्याशार डोळ्यांनी घेला. हीच नात, कुरुक्ष, रायाजी-अंताजी यांची झाली. दाटलेस्या हशमांची कोडत पुकर्बंहा तणाबांड मुलुगा इखलास, श्रीच्या राज्याचे वारस असलेल्या, बद्धाणरू, औरंगाबाद तस्मनस करणाऱ्या, गोव्यातील फिरंयांची दोष उडाविणाऱ्या, जोंजीनाली हल्यांच्याना हाय घ्यायला लोवणाऱ्या, आकां-हजारला मराठी मुलखालून शिकस्तीनं फोजा माध्यर ठेवल्यात तेग्याचा धोरेसारख्या तेल्पत्या नजेसे राजे हातच्या भवानी तलवारीकडे बघत होते. कुणातच नसल्यायत.

“ रुख दो हथियार ” इखलास कडाडला. भक्कम खडकावरून दर्याची लाट जावी तसेच ते शब्द राजांच्या कानावरून मंडले. तपशमर्ही हालुचाल झाली नाही त्याची.

“ काफार सुनते हो ? फेक दो हथियार ! ” घुश्यांने फेलेला इखलास, अभिषेकसमयी पवित्र नद्यांचे जल, तीर्थ म्हणून प्रस्तकी घेतलेल्या राजांची केसावरके मुठीत पकडून ती गदगदा हलवीत गरजला. त्या बेगुमानीने राजांनी आपली जलजलीत नजर खानावर टाकली. ती बघून राजांच्या हातचे हल्यार क्षणात गर्दीवर उतेन म्हणून खान चाकला. एवढ्यात गर्दी फोडत लालसर दाट दाढी-मिशयाचा खासा मुकर्बंहायाच्या त्या जाणी आला. ट्याला कुर्निसात करून इखलास म्हणाला, “ हशियार नही छोडता काफार ! प्राळूर है ! ”

“ सकूर बेटे ! सुमा आदमी शोकासे हशियार नहीं छोडते ! ” आपल्या बेट्याला सुमार करूत मुकर्बंह राजांच्या सापाने आला. लोंग्याकडे बघत भोवतीच्या आमल्या हशमांना म्हणाला, “ दस्त करो इसको पहले. रसे डाल दो हाथोमें। बादमें खीच लो हधियार। लेले जाव ! ”

लडाई थांबली होती. जिंवतं पावळे मंडळी काढणीबद झाली होती. महाराज आणि छिंदेगामत्य कर्वी कुलेश संगमेश्वराच्या शिवासमोर दस्त झाले !!

नवा दिवस कुटीला पडला होता. या बेळी अकल्यज्याचा साठ हजार फौजी तळवर आपल्या डेव्यात इराणी सतरंजीवर गुडबे टेकून सबू की नमाज पडताना मुहिंदिन मुहंमद आलमगीर गाडी औरंगजेब पुटपुत होता, “ अलहुम्दुल्लाल्लाह — ला इलालित्तिल्लाह — मुहम्मद उर्सुलिल्लल्लाह — ”

“ मुकर्बंहांकी क्या खबर कोल्हापूरसे ? पीछा कर रहा है नाचीब संभाका ? या पाठ है ऐशोआरामसे लौटियोके साथ कोल्हापूरमे ? ”

— आणि पुकर्बंहायानाला परतीचीही वाट दावून संगमेश्वराच्या रानातच आपली घोडी थांबवून लडतीची थकावत दूर करण्यासाठी न्याहारीचा कांदा फोडताना गोणोजी आणि नागोजी म्हणत होते, “ कांदा फोडला की पानी धरते डोळ्याला. पर विलाज न्हाई. ‘भारती’ तर जाय पायजेडे ! ”

मुकर्बंहायानाला थांबायला वेळच नव्हता. तो जाणून होता, थांबले तर दस्त केल्या आपल्या केंद्री राजाला सोडवण्यासाठी, मिळेल त्या जागेला मावळ्यांच्या तुकड्या जिवे तुहून पडणार होत्या. आपले पडले हशम दफन करण्यासाठी हत्यारबंद हस्यांचे पथक मागे ठेवून त्याने इखलासला हुक्म दिला, “ जो तैयार है इस्लाम बनने उनको रिहा कर दो ! ” पकडलेल्या मावळ्यांत राया-अंता होते, ते धर्म डुकविणे मान्य करणे शक्याच नव्हते. नतिजा सफ होता. अर्जेजी कसेतीरी निस्टले होते. पण एकल्याने काही करणे शास्य नाही म्हणून कन्हाडकडे कूच झाले होते. सलामत बचावलेले संताजी-बहिर्जी हुक्मप्रमाणे रायाडाकडे दोडत होते. संताजीकडे राजांच्या चंद्रवताच्या पाठीतवरचे जीन होते. महाराणे येसुबाईना ते खण म्हणून तेवेहच दाववणे शक्य असल्याने त्याने गर्दीहून उचललेले.

राजे पायउत्तर होताच मुकर्बंहाच्या चिडळ्या हशमानी वार उतल्याने घायाळ झाला ‘चंद्रावत’ चौखुर ताणून भुईवर पडला होता. त्याचे छातवान मंडणे बरखाली होते. उघड्या तोक्यातून बेदानांनी पाणधार लगाली होती. एका बालेला आपल्या कामी आलेल्या घोरडांच्या जपावात निश्चाण पडलेल्या म्हळोजीच्या हातची मरणमृत हत्यारवर करकरून आवळली होती. डुर्जी कंगणी, लाल घिलाची पाणी हत्याराकबळ भुईवर पडली होती.

चारी बाजूंनी भालाइताची येके पिडवून कुलेश आणि राजाना इखलास मुकर्बंही एकत्र आणले होते. खांचावरच्या हिरव्या खिल्लीला इटके देत मुकर्बंह कसा गाया फिरत आपल्या फेजेला हुक्मामारून हुक्म देत होता. “ जलती करो. वर्ख नहीं है ! ”

मधेच लाल्सर दाढीवर हात फिरविताना त्याचा चेहरा ओसंडल्या उत्साहाने भरल्यावह लगला.

दस्त मावळे काढण्या खेचून करालीसाठी नेले जाऊ लगले. हशम खेचव्या काढण्याची ओढ दंडावर बळाने रोखत राचा-अंता भरल्या डोळ्यांनी, पिळवदून ओगडले, “ इनी ५५ ”

“ ह्यातभर न्हयलाव सावलीगत पाठीशी. पर आता करमली ही ताटारु ? आमासनी दीच सांग धनी.” थोरल्या रायाच्या डोळ्यांपैन कुणकी इमानाचे पाणी सळकळन बागांवंदीवर उतारले.

“ दुराचं झालाव तसं राताचं भाव करा आमास्नी. संगं न्या धनी ५ ” जखडल्याच हातानी मुजन्यासाठी थाकल्या अंताने मान लववली.

थोरल्या आऊ गेल्या तेक्का, आबासाहेब गेल्याची खवर कानी पडली तेक्का, समर्थनी हायातीचा प्रेष पुण केला तेक्का तेक्का वितेवर चढल्या पुतळा आऊसाहेब लोल्यात तेक्का भरलन आले तसेच राजांच्या डोळ्यांविं टाके सरसरत डबडबून आले. काहीच दिसेनासे झाले. जांदंबेनेच राजांशी जोड घातलेले राया-अंता मागे फिरण्यासाठी उमळत असतानाच हशमांनी खेचले.

आता मुकर्बखानाची फौज पतीसाठी तयार झाली होती. साळीकडे देख टाकून साळिं मनाजोगे झाले आहे याची पक्की खासी करून घेत पुकरिव कडाडला, “ डाल दो काफरांको घोडोंपर ! जखड दो रसेसे कसके, हे चलो ये शाही तोहफा हजारतको ! ”

भालइतांनी भाल्याची टोच राजांच्या पाठीला लावली. तसं काढणीचाल्या हशमांनी काढण्या खेचायला सुखात केली. बळ एकवदून आपल्याच मुठिने काढण्या पकडून त्या रोखत पाय भुईल जाप सतवून एकटक मुकर्बवकडे बघत राजे निर्धारी म्हणाले, “ खान, जंग आहे हा. दर्शन घेण आहेत आपाही आमच्या सलवक्करांचे. ”

गोंधळलेला मुकर्ब भोवतीच्या हशमांकडे बघत म्हणाला, “ क्या बोलता है ? मतलब ? ”

त्याच्यावरची नजर तशीच ठेवून बुद राजेच बळकन हिदुसानीत म्हणाले, “ जंग है। राजा है हम ! देखवा चाहेते है हम कुनॅन हुआ हाया सालार. ”

“ शौकसे, शौकसे ” गर्दन मागे टाकून मुकर्ब एवढा हसला की त्याच्या डोळ्यांत पाणी आले. काढणीचाले भालाईत पाटून खेचलेलच जावेत एवढ्या ओढीने राजे म्हळेजी पडलेल्या जागेकडे झेपवले. राजांनी गतप्रण म्हळेजीच्या छातीला हात भिडवून तो कपाळाच्या शिवांगधाला लावून भोवतीच्या कुणालाही कडणार. नाही असा मुजरा धातला. फक्त एकाच विचाराने, आले असते पावनखिंडीत पडले. बाजीप्रभु आबासाहेबांच्या सामने प्रेत म्हणून तर त्यानी काय केले असते ? सिहाडावर पडल्या

मालुसोरे काकांना बघून काय केले असेल त्यानी ? म्हळेजीनी मरणाच्या मोलाने मिळवला होता तो मुजा. बुद म्हाठी दौस्तीच्या गजाकडून !

हशमांनी काढण्या खेचव्या. भालाइतांनी टोच जाऊ केली. तयार केल्या घोड्यावर राजाना अणि बुलेशांना लादायथात आले. दोयंचेही हात दोरखंडांनी ककडून आवळण्यात आले. राजांनी दोयांची शरीरे घोड्यांना जाम जखडून टाकण्यात आली. राजांच्या घोड्यांचे कायदे इखालासमे मुठीत आवळले. दोर्ही घोड्यांना ते दौडत खावेत म्हणून खुल्यावर भाल्याची टोच द्यायल्य देण दोन घोडाईत स्वार तथार आले. छवपती, छंदेगामात्यांना गेणीसारखे घोड्यावर आवळून होताच, हातातली तेग उंच उठवून मुकर्बखान केवळयात रोक्याने ओरडला, “ धी ज्ञ धी उन, चलो ५ ”

मराठी दौलत काढणीबंद करून फते झाली. मुकर्ब - इखलासची फैज फिरेच्या रोखाने दौड लागली. प्रात संगमेश्वर, खेळ्यां, पर्हाळ्या, मलकार्पुर कुळल्याच ठाब्याला संप्रेषवारात पडल्या गमध्यांची काहीही कल्पना नक्की. उनतापीचे दिक्ष आल्याने माणसे शिवारांकडे मशाणतीला चालली होती. दहापाच घोडाईत बरोबर घेऊन, जीव संप्रेषवारात अडकलेले संतांजी-बहिंजी गण्याडाच्या रोखे दौडत होते, “ महाराजासनी सोडवायाच पायजेपे कसं ? कुनॅ नेल आमंल हायगडायांनी ? घाईत पडल्या आबासनी डाग द्याया दी जमल न्हाई. काय करावं ? कसं करावं ? ” दौडल्या जनावरांच्या टापांपुढी त्याची सैरपैर म्हे धावत होते.

सरदेसायांच्या वाड्याची वाताहात झाली होती. लालाऊ मदनि होते ते कामास आले होते. दस्त आलेले करतलीसाठी एकज्ञान केले जात होते. मुकर्बखालाला नेता येणे शावच्या नस्त्यामुळे, स्वाराविना इस्तरात: मोकाट सुटलेली जनावरे शेपक्या चाळवीत नावडीच्या माळावर गवत चाबलत कितात होती. वाड्याच्या चोकातील सागातेच्या यशकुंडातील समिधांजी राख फरकरत इकडे तिकडे उद्यक्त होती. देव्हान्यातल्या शिवपिंडीच्ये अभियेकपत्र पाणी संपूर कोरडे झाल्याने ‘आ’ वासून ‘शिवपिंडीकडे’ बघत होते. अशिव, औस दिसत होते.

विजयी मुकर्बची फौज किळले पहाळाळा बालेला टाकून भेडमागव बत्तीसिंशाला पांगे मिळेचे, बंदिस्त भुऱ्हिकेट मोगली ठाणे जवळ करायला निधाली.

उंच पहाळ्याच्या मेटावर गत्त घालणाच्या मेटक्यांना दूखरून ती दिमुळी हेली. पण तिच्यातून साळ्यांस्त्र्याच जिवाचा दिवा फडफडत चाललाय याचा कुणालही थांग नक्की. संगमेश्वराहून कसेती निसटलेले काही मावळे घोडीहत, मुकर्ब राजाना कोलहपूला आपल्या ठाण्यावर नेर्हल हा अंदाजाने विशाळाड जागावून, पहाळ्या तसाच बागलेला ठेवून आडवाटेने कोलहपूला जवळ कसत होते.

मलकपूर तक्षिने मुकर्बच्या फौजेने वाणा नदी ओलाडली. पूर्वीच इदलशाहीत असलेले, आता औरंगचे झालेले बरीम शिरद्यांचे भुऱ्हिकोट ठाणे मुकर्बच्या फौजेने

जबल केले, बारेण्वा हा काठ धरून चारीकडे मोगली ठाणी होती. खान असल्लाद झाला. बिनधोर झाला. गेले दोन दिवस त्याने रात्रीची दौड, संगमेश्वराची लडाई, परतीची ऊरफाई दोड आपल्या फोजेचे कैक हशम गमवूनही शिताफिने साधली होती. संगमेश्वराहून त्याने हरकारे धारून कोल्हापूरच्या ठाणाहून मागऱ्युन घेवलेली कुमकडी पोहोचली होती. मुंगीलाही शिकाव करता येणार नाही असा हशम आता मुकर्कच्या प्रवंड फोजेला एकवटला होता. पहोकरी पिटाळून लावत असल्याने त्यांतल्याच कैकांना इच्छा असूनही कापर कैदी बघायला मिळत नव्हते!

आपल्या शाही डेव्हचात, बाराबार कुर्मिसात घालून ही जळती खुष खबर कानी घालणाऱ्या वडीर असदखानाला, तसवीहची माळ गरग फिखत, फुट बघणारा काळजातला आनंद मोळ्या पुरिकलीने रेखत शहेनशह आलमगीर शांत, धीमा हुवम देते होता, “फोज उठाव अकल्जकी! बहारसूण चलेनेका इतजाम करो। भेज दो शाही खिल्ला और मरातब मुकर्कबको। पेश याद फर्माऊ उमळो! ”

उठाना बत्तीस शिरळा सोडून मिळ भुईकोट उप्यात आल्या मुकर्कबची, पदरवे किमती कैदी जिंवत ठेवण्याची हर कोशिश चालली होती. त्याला भरवसा होता जान बचावण्यासाठी दोन्ही कैदी शक्कत इस्लाम कुबुल करतील. कुणी सांगावे, सूर्या राजे विलत पायरून दुर्भून सुमेदरीची नामजादी पत्करतील! विजापूरच्या सिंकंदर आदिलशाहाचा, गोवळकोऱ्याच्या तानशाहाचा पाड लगाला नाही तिथे या मासुली संबाची काय बात! म्हणूनच तो त्यांच्या अवतीभोवती जिवाचे बोवाईट कराऱ्यासाठी कोणतेही हल्यार त्यांच्या हाती येणार नाही याची, त्यांनी काहीतीरी खाना घ्यावा याची हर कोशिश करत होता. एवढी दौड झाली होती. पण सांगतेचे भोजन संमेश्वरात घेवलयासून राजांनी आणि कुलेशांगी अंत्राचा कणही घेतला नव्हता.

आपली तैनाती फोज घेऊन औरंगजेब अकाळूनहून पेडावाच्या बहादूराडाकडे आगेकूच झाला. त्याचा निम्माअधिक तळ्ही हालला. दस्त कैदी बादशहासमोर पेश करायल उतावीच झालेला मुकर्कब मिळेहून अकलूजल पोहोचला. कैदांना बघायला त्या तलावरचे मांगे राहिले हशम आरोळ्या ठेकत इुंडीने दाटीचारी कळ लगाले. थंडी भूंक्याने हलावा तसा रायगड गड्यातून हलला होता. संताजी-बहिर्जी गडावर

पोहोचले होते. पाचाड्याच्या राबत्या बाजूने पडलेला एतिकादखानाचा धेर चुकवून चोरदखाज्याने ते गड चहून आले होते. खासेखाड्यात महाराणी येसुबाईच्या समोर उझा राहवाना संताजी हातच्या जिनाने तोड झारून घेत कुडीभर गद्यादत म्हणाला, “ कांदांना कोपली मासाब, त्वांड नव्ही सांगाय. धनी सांगेसुत फसलं ! कोल्हापूरच्या खानाच्या घेत... घेत दस्त झालं ! ” जिनाने झाकत्या वेहन्योनेच येसुबाईच्या पायावत पडत एवढ्या उभारीच्या संताजी – पण तोही गावाहू लगाला. कानांवर गपकन हात घेतलेल्या येसुबाई, अंगावर वीज पडल्यागत जागीच बघिर झाल्या. आपण श्रीसंसर्वी आहेत, रायगडावर आहेत, महाराणी आहेत, कशाचेव भान उले नाही त्यांना. “ अर्ह ३ वा ३ घजाई ” असा आगांडोब उभी कुडी हालवून टाकत गरग फिरला त्यांच्या आतल्या आत, विस्फारल्या भोसलाला डोळ्यांसमोर रायगडासकट ब्राह्मंड फिरले. देवमहालाकडे धावत जांदेच्या देवहाच्यासमोर त्या एकल्याच अंगाभर हरू – हमसू, लगालचा. त्यांना कुशीत थोपृतं घ्याव्या अशा जिजाऊ नव्हत्या, धाराक नव्हती, आता होती फक्त आणि फक्त जांदबाच्य !

केवढे फिरले त्यांच्या मनी! स्वारीला सोडविष्ण्यासाठी जिवाचे रान केले पाहिजे. पण कसे? गड तर खानाच्या धेराने आवलून टाकलेला. त्यांना फार सय झाली ती सालज्जर हंडीरामांची. भडभडून भडभडून आलं. रुणजी, मानजी श्रंबक-रामसेजाकडे जखडून पडले होते. निळोपत कल्याण-पिंवडीत गुंदून पडले होते. जेवढे जेवढे कुवतीचे खासे होते ते ते मुलूखर अटीतीने आपआपल्या प्राताला निमित्सारखी अटीतीची घोडी फेकत होते.

पुरल्या एकाकी झाल्या येसुबाई. बादलातली मोगरबेल थरथरावी तशा थरथरक लालत्या. उभी ह्यातच फिरली क्षणप्राप्तच त्यांच्या पाणभरल्या डोळ्यांसमोर. ‘जन्म देणार आणि वतनाच्या लालसेन पारखं झालेलं शुगारपू! ’ सूरजाई! आहेत असं कमीच भासू, नसे असे प्रेम देणारे आजाहेब. थोरल्या आळ, सती गेल्या मासाहेब यांनी मुलीसारखा दिलेला घोराचा. सिंहसनाच्या हवसेपेटी रांवंदिन स्वरांना-आगहास पणाशत बघणाऱ्या रामराज्याच्या मासाहेब. त्यांचे पाठीचे बंधू, असून आम्हाला वडिलीचा शातआधार देणारे हंडीरामा. साफ मानाची, वावाची बाब सोमर आली तर तडकन बोलून दफलणकळ. पडली ही दैलत तर काय कील अमचे औंगा? त्याचा जानाना – छी ३ छी ५’ मान डावी-उजवी तडफडती झटकताना एकाकी, असहाय लहान मुलीगत त्या हमसू लगालचा. उसासा बाहेरही पूऱ्ये एवढळा जीवधंपया कोंडीने त्यांचा ऊर वरखली डगमधू लगाला.

“ राणीस ५ हेब ! धीरां मन बाधावं. गडावत नव्हे तर मुलूखात जांदेच्या रुपांन आता आहात त्या आपण एकल्याच. अशीच आली होती नीवत थारले महाराज आणि

पोर व्याचे महाराज आमचा याच औरंगाच्या कोठडीत फसले होते त्यासमयास थोरलवा आकुसहेबांच्यावर ! हवशी जोहरव्या घेरात थोरले स्वामी अडकून पडले पहुळ्याच्यावर तेहा वेळाच्या उपराळ्या काण्यासाठी कमेला हत्या बांधून जायला नियाल्याही हेत्या त्या पन्हाळ्याकडं. हे सारं मीनी घारावं. उठावं. पाठीवर जसे मांसेणा धीराचा हातच फिरवून गेले. राजा हा उपभोगशून्य स्वामी असतो हे जेवढे खेर तेवढेच विक्कहुणा त्याहून अधिक, अशा राजाची राणी उपभोगशून्य तर असतेच पण स्वामिनी असलीच तर खांधावर पडणाऱ्या फक्त जोखमीची; कारण ती असते केवळ सावली ! एकल्या राजाची नव्हे तर त्याच्यासाठी तळ्हाती जीव येऊन प्रसंगी आपल्या जिवांची कुरंबडी करणाऱ्या शेकडे रघेतची.

पदवेशवाने आपल्या नेवकडा टिपू येस्वाई उठल्याच. एकदा देव्हांच्यातील जांदंबूऱ्या डोळ्यांत भरल घेत नियरी म्हणाल्या – “ खंडोजी, रूपाजी-मानजीना पापसेज सोऱ्यून मिळेल तेवढांया कुमेकेन रायगडाचा उपाळा करायला लिहा. रामाजांना आता आमच्याच महाली राहण्याची व्यवस्था करायला सांगा ! येसाजी दाखाड्यांना अर्जोजी, गिर्जोजीना असाल तसे रायाड जावल करायला हातकरे या. तुम्ही कुठल्याही काणासाठी गड सोऱ्यूनका. भोसा आहे अमचा – स्वारी प्रसंगी मोडेल पण रायगडाच्या बाबीनं कलसलाही सुखुख नाही मानणार ! जशी स्वारी तसेच रामाजे भानून पेशवणे चालविले पाहिजे साज्जानी !! ”

त्या येस्वाई नव्हे – साक्षात शृंतिरूप जगदंबाच मानवी रूपाने बोलतोहेत असा खंडोजीना भास झाला.

मिरवेच्या भुईकोट ठाण्यातून बाहेर पडलेले मुकरब-इखलास जोखमीचे केंदी घेऊन अकलूऱ्या तळावर विशंती आणि रसद घेऊन बहादूर गाडकडे निघाले. पिलाडीला राहिलेला अकलूऱ्या शाही तळही त्यांना सामील झाला. पुते नवी कुणाची तशी आता मुकरबची फौज दिसूलगली. पाढ्यावरची कूऱ्या प्रदर्शनीची इल उक्कवाची म्हणून फैजेच्या हासांनी टापश्या बांधून गर्दी खाली घातल्या होत्या. राजांना आणि कुलेशांना तर लादलेल्या जनावरांच्या गर्दीशीच दोरखंडने जखडून टाकले होते. तळपत्या उन्हाळाली हजारो घोड्यांचा काफला, रेखरखीत, उजाड प्रेशात संश जालीने चालला हेता. साळव्या फैजेतल्य तीनच मनांत विचांची खाई रखरखत होती. दक्षिणेत आल्यापासून शहेनशाहाला असा जिंदा तोहफा नजर कराण्याची किसमत लाभलेल्या मुकरबखानाच्या प्रवात एकाच विचाराची की, “ जी चाहे सो कैसला लेनेवाले हजरत सबाको ही दख्खन सुभा करं तो क्या ? कल उसको भी कुर्निस करना पडेगा ! ” आणि जनावरांच्या गर्दीशी आणली गर्दन जखडलेल्या राजांच्या मनात – एकाच विचाराची की “ पडलाच रायगड

तर काय गुजेरल श्रीसर्वांच्यावर ? ” आणि त्यांच्याच माणून खेचल्या जाणाऱ्या कवी कुलेशांच्या मनात एकाच विचाराची – की “ हमारे साथ नहीं कैंते भोजनमें कभी रायाडके कोई मीत्रिण ! और इस आखरी भोजनमें स्वामी भी नहीं मिळे साथ तो ? ” मजला माणून मजला पागे पडत होत्या. उन्हांने घायाळ झाल्या राजे कुलेशांना जवळ येऊन घोड्यावरसनच इखलास खोकवण्या जाव करत होता. “ घ्यास लर्डी है मरहांडेके शहेनशाह और बड़ीर ? ” आणि कैदांनी मान यिजवात्या काढवेतल्या बांधूल्या पवालीन्हे पिञ्जान खालखदा हसताना म्हणत होता, “ क्या गार्फ है ? कितना ठंडा है पानी ! ” उहांची मार असहु झाली की आपली जनावरे आणि फौज बाटेतल्या आमाराईच्या गई सावलीधाली उभी करून राजे, कुलेशांची घोडी मात्र मुद्रमच उहात खडी केली जात होती. विक्स आता कलायला झाला असां फौज बहादूरगडापासून दोन कोसांवर येऊन रुक्ली. मुकरब-इखलास कुणाची तरी जाट बघत होते. एकसारखे घोडे फौजेला आयाडीला काढून तळ्हाताची झड ढोक्यावर नेत बहादूरगडचा माण घेत होते. बच्चाच वेळजे एक घोडेप्रक समोरून येताना दिसूलगाले. त्याच्याबरोबर दोन उंटही होते. पण त्यांच्या पाठीवर स्वार नव्हते. ते माना वारखाली इच्छमळ करत तसेच दौडत पथकाबरोबर येत होते. तेही विचारे उन्हांने कासावीस झाले होते.

बहादूरगडाहून खुद औरंगाजेबानेच कर्ते घेऊन येणाऱ्या मुकरबखानाच्या इविडुहीनव्यान ! त्याचाबरोबर मुकरबसाठी मासात्काच्या नव्या खिल्लती देखात आल्या होत्या. एका खिदमतागायाच्या घोड्यावर दोन ‘ तळ्हा - कुलाह ’ म्हणाके इतरी पद्धतीचे लाकडी खोडे होते. सरदार आणि हमिदुदीनला बघताच मुकरब आणि इखलास पायउतार झाले. पुढे होत त्यांनी त्यांना काढकडून खांदामेट दिली. हमिदुदीन मुकरबला म्हणाला, “ मुबारक हो खान – अलमण्हाका हुक्म है, दोने कैदिओंको ‘ तळ्हा - कुलाह ’, आलेली डाग कुणी आणि ओरबाडले. त्यांच्या अंगावरचे जामे ओरबाडुन काढण्यात आले. आलेले त्याएवजी विद्युतासारखे ढगाळ कुर्ते दोषांच्याही अंगी जबरीन चढवण्यात आले. आलेला घटांच्या माळा आणि काटेरो वेलीची कडी आवल्यात आली. डोकीवर उच्च डाळी. जकड दो उनको उंटके पोठपर और ले चलो बाजे बजाते, दिंड निकाळत, कुर्ते ! जकड दो उनको उंटके पोठपर और ले चलो बाजे बजाते, दिंड निकाळत, बहादूराड ! ”

मुकरबखानाच्या हक्कमांनी पटापट हालचाली करून घोड्यावर जावडल्या राजे आणि कुलेशांना घाली घेतले. त्यांच्या गळ्यातील भोतीकंठे, कानांतील सोनचौकडे असे राहिलेला अकलूऱ्या तळावर, विशंती, उजाड प्रेशात संश जालीने चालला हेता. साळव्या फैजेतल्य तीनच मनांत विचांची खाई रखरखत होती. दक्षिणेत आल्यापासून शहेनशाहाला असा जिंदा तोहफा नजर कराण्याची किसमत लाभलेल्या मुकरबखानाच्या प्रवात एकाच विचाराची की, “ जी चाहे सो कैसला लेनेवाले हजरत सबाको ही दख्खन सुभा करं तो क्या ? कल उसको भी कुर्निस करना पडेगा ! ” आणि जनावरांच्या गर्दीशी आणली गर्दन जखडलेल्या राजांच्या मनात – एकाच विचाराची की “ पडलाच रायगड

आवल्यात अ.ल.

दोघाही कैदांनी स्वदरखान, हमिदुद्दीन आणि मुकरबखान यांनी दिलेले हुक्म पाळणाऱ्या खिदमदारांना कसलाही विरोध केला नाही. कंसे दिसत होते राजे आता ! कुल्याही फौजी मावळ्याने त्यांना दुर्कृत तसे बघितले असते तर गणिनाच्या बहुरूपी छवरारी म्हणून दस्तच्च करून टाकले असते !

ते 'राजे' नव्हतेच. विद्युकी पोशाखात बादशहसमोर पेश केले जाणारे 'बळी' होते. राजचिन्हाची एकच खूण 'नाचिच' म्हणून कुणीही उचकदून न टाकल्याने त्यांच्या अंगावर तशीच होती आणि तीही आबासाहेबांनी विसरात छातीवर वागविलेली, चौमष्ट कवड्यांची फक्त भवानीपाळ ! सांतोषीवरीला एकच माणूस होते – कुठल्या कुठे कनोज देशात अजलेला एकमेव कंवी – ढंदेगामाच्य – कुल्याहीच्यापाठ्य – कुल्याहीच्यापाठ्य ! सातरखान, हमिदुद्दीन, इखलास-मुकरब यांनी कैदांना चौफेर कडेकोट घेर टाकणारी फौजेची हस्तरांबद शिस्त लाळून घेतली. हात रश्याने जबडलेल्या दंडात काढण्या आवळलेल्या कैदांच्या भोवती हजारे हस्य तळप्रत्या नंम्या तेऱी नाववत हरिने उभे ठाकवले.

शाही शहाजणे, तुताच्या, नारो, चौघडे यांची एकमेकांत मिसळती घोष गर्दी उसळलो. बेहोष हशमांनी नडवाच्या घाव्या फोडत किलकाच्या उठविल्या – “धीन १५ न धी ३३ न.”

निघाली ! काफूर कैदांना कडेकोट बदोबस्तात घेणारे जंडवडून चिंड निघाली. औरंगजेबाच्या तुन्या हायतीत त्याने सप्ता भावांपासून कैक गणिमांची बोहम कलत केली होती. पण आज त्याच्या हुक्माने निघणारी ही अशी पहिलीच फिंड होती. का घेतला होता त्याने हा असा निर्णय ? एकाच होताने. ही अशा चिंडेची खबर म्हाठा मुळिखात गावेगाव पांगल – वाच्यासारखी. ती ऐक्षुन हाय खालेले जिदे मरहे. आपसूक शक्तत येतील तनलीम करत मन्सवीची खिल्लत मायाला. पडला माठी मुश्ख एकदाचा, की करून टाकता येईल कोंजीवरमपासून तहत काढूल पर्यंतचा पट्टा इस्तमापवा बदा !! आणि त्या अफाट मलतनतीची राजधानी. करता वर्ईल – देहली ! मोतदांरांनी हाती घरलेले कैदांचने काढणीबंद खेळते. राजे-कुलेश तिपाडत त्या झटक्याबरंबर ओढलेले गेले. भवतीच्या जमावारून शेळक्या शिक्या करत्यांबूल लागल्या – “नाबका १८ लई १८, मोज १८दा – चिंचो कसके शैतांनोको !”

गेल्या नक वर्षात याच संबरुमी संभाने त्यांची बन्हणपूर, औरंगाबाद अशी कैक ठाणी तसमस केली होती. कैक मुराद्या लढवळ्याना मौतीचे कंठमान घालतले होते. फकीर फकिराच्याला जिमा रोजचा नमाजमुदा नामुकिन केला होता. त्यांचा तुस्ता हा पुस्ताच नव्हता - शक्य असते तर सपासप हस्यारे चालवून त्यांनी दोन्ही कैदांचे एकाच गोळ्यात केळवाच गाठांड केले. असते.

देऊ मोडल्या खालमानेने मराठी दोलतीचे मानकरी छक्रपती आणि ढंदेगामाच्य कुलेश हस्यारी धारकरी ढेचकील तसे भेळकांडत चालू लागले. तशाही स्थितीत त्यांना एकदा तीरी बघण्यासाठी कैकजण गर्दी करून पुढे घुसत होते. जे पाय फ्राजामांच्या पायघडवळ्यांबूल आतमदिव्यावासाने रूपत, चालूत आजवर आले होते तेच छज्बडंबद देह चिंडीचा भोग भोगूलगाला.

राजांनी भोवतीचं काहीच नजेस पहू नये म्हणून डोबें मिटेच घेतले होते. कुलेशांचे डोळे उचडेच होते – पण त्यांना दिसले तीरी काही भासत नव्हते. त्यांच्या उजव्या ढंडापून, संगेशवरात रुपत्या बाणाने ओघच्यून अोघच्यून अकलेले रक्त आता साकळले होते. काढपृष्ठले होते. भवतीच्या हजारो मुगल हशमांचा आनंदी जलेशाचा तुस्ता कलकाला चालूला होता. कुणाचेच कुणालाही काहीही ऐक बेत नव्हते. लोक ओढत होते – “चिंचो – जोसे – कसके ठिंचो !” मरहाना – मुकर्ब-इवलास – आपरीन.” काढणी खेळण्याचाने कैतापून एवढा जोरदार हिसडा हातातल्या काढणीला हासडला की जागदेव्या कंपाळी चढविलेले कौलाचे फूल घंगाळत कोसळावै तसे राजे छाताडावर थेट भुईवर आडवै शाळे ! तशी भवतीच्या गदीत खुणीच्या ऊर्मीली लोटच लाट उमडवली. कमोला नेट देऊन उठणाच्या यांजाना एकाकी भवनीवाई नि बाळतांजाची आठवण झाली. ते बचपणी कमरेलाच घालू फेते विळखा ! थोडे मोठे झाले अणि सुटला त्याचा विळखा ! आता घालायचे मुजरे ! मुजरे मुजरे ! आहेत याद किती हातांनी घालते या कुडीला मुजरे ? कशासाठी घालते त्यांनी ते ? लाचार होते म्हणून ? माणसे मान शुकवतात – कशापुढे ? सतेपुढे ? सा १ क गलतला ! माणसे शुकवाता प्राणपत्याड काळन भवतीच्या कैकांवै माणसपण जपणांयांसाठी. आबासाहेब तसेच. ते गेलेत तरी का नाही वाटत मेत्यासारखे ? कसे वागते असते तर ते आता ?

आणलेले, गर्दीपूढे डुंगलेले उंट सांडीमत्यारांनी उच्चकास्तून कसे तरी एकदाचे बसते केले. त्यावर लालदरायासाठी राजांना आणि कुलेशांना काढण्या घालेले हस्यांवैला. ते त्यांना साधेना. पाय भुईत जाम हतवलेले कैदी तस्यारही हलायला तयार नव्हते. काढणीचारी हशमांची आणि कैदांची खेचाखेच बथत असलेला इखलस भोवतीच्या हशमांना बघून कडवडला, “देवते क्या हो बेवकूब, गद्दर ! उठव दोरोंको, डाल दी उंटोपे !” भोवतीच्या हशमांतले पाच दहा पिपाड हस्यांहातल्या तेगी म्यानवंद करत पुढे झाले. लुटीची बोचकी उच्चलावी. तसे राजांना आणि कुलेशांना बलज्योरीने उच्चरूप त्यांनी उटावर लादले. दोरखंडानी दोघांनाही उटाशी करकचून आवळले. खू वेळेवाकडे करत केळवाचाकड्या अंगाचाचीचे उंट, भोवतीच्या जपणातून “धी.१८ न धी १८ न” चा कुलापेठ उंट असतानाच भेदस्तून वर उठले. सांडणीस्वरांनी त्यांच्या शेपळ्या करकचून

पिरगावळत्या, त्या कळीसमके माना मागेपुढे करत ती मुकी जनावरे दुचमवृत्त चालू लागली. पुरे आणि कुलेशांचे पाय त्या उंटांच्या पोटाभोवती बखहून बांधले होते. दोसांच्याही हातातल्या काळांच्या धरून आयाईला मुकर्लेल, इखलास खासे घोड्याचा बसले होते. वांदांचा, आरोव्यांचा कालवा कानठळ्या बसवत असतानाच कळी निशाली नक्हती अशी जललेषी घिंड निशाली.

वाटकर येण्या मैजे-बुद्कातली औरंगाची रिआया मुर्किंब व इखलासवर खोले आणि खारकांचे तुकडे केळत हणी नाचत होती. दिवस ईदसारखा साजरा होत होता. एव्हर 'शेब्बारात' सारखी सजली जाणार होती. गाटेवर पसरलेल्या लांबवलचक तळावर असरी एकही आसामी नक्हती की तिळा दोजांबी कैदी बघून डोळ्यांचे पाणे केडायची जरती छ्वाईश्य नक्हती. फौजेचे हल्यारी लोकन्व "सबू, पीडे होरे," म्हणत आपल्याच वाया, मर्दना, बज्जंबाना मागे हटवीत होते. लांबीची नजर तुकरून बच्चे-मोगल आणि औरती उंटावरच्या कैदांना हाती मिळतील ते पायतळीचे दगडी गुंडे मारत होते. "कुते, ईतान, काफर" असे पोटिडकीने म्हणत, नफरतीने मनातला थुस्मा थुंकित एकवट करून पायाची पचापच शुक्त होते.

आता डोळे सताड उपडे केळेल्या क्षत्रियकुलवतंस शिवपुत्र सभाजीराजे यांच्या नजोत अपार, असरण तेज उतरले होते. देहात नसल्यासारखेच दिसत होते ते! मांडाखालच्या उंच जनावरापेक्षा, डोयाचावरच्या उंच लाकडी टोपीपेक्षा, एवढेच काय रायगाडाच्या उंच आधाई फ्लोन्यापेक्षा नजर झाण नाही अशा उंचवटावर जाऊन बसल्यात दिसत होते त्यांचे डोळे. एवढळा जोग कल्लोळाही कुलेशांच्याकडे बघत त्यांनी त्यांना विचारलेही, नेहमीच्याच राजबोलीत - "कवचरलात छंदोगामात्य?"

झटकन आपली गर्दन रांजांच्याकडे करून ती किंचित लवती करत कुलेश उतरले, "जी नही. नही होती ये आंबे तो ऐसा नहीं देखना पडता स्वामीको!"

प्रेतेच मागे वरून इखलास खेकसमला, "क्या बकते हो आपसमें? नाम लो खुदाका."

एव्ही जो फासला काही पवात काठला गेला असता तोच साळ्या तळाचे डोळे निववीत चागला दोनीन घेटे काठला जात होता. हिंदोस्थानच्या शहेनशहा आलम्पिगारचीच शाही मुद्र होती ती. तसा हुक्मही होता. घिंड बज्जाराडाच्या आधाई दरदांचात आली. दरदांचातच बहादूरखान, राष्ट्रसत्याखान, शान्दिखान, हसनअलीखान, गऱ्यगऱ्यखान असे मुळुखार तळ टाळून फुलेले खासे सरदार खडे होते. काही ना काही निमित काढून त्यांनी आज बहादूरगड जवळ केला होता. खिल्ली केळून उमा मावळमुळूख फितव्याने फोडणारा वक्षी रुहुल्लाखान तर सान्या सरदारांत गरांग फिरत होता. त्यालाही बघायचा होता आख्यामवृत्त एकदा, दखडनेत आल्यासपून हैरण हैरण करणारा ईतान संबंधी! या खुणीच्या क्षणाची नैवनत म्हणून गडावर तोफांची भांडी दणादण कडकडत फुली.

अंगावरचे विदुषकी, डाळ कपडेसुद्दा जागजागी फाटलेले, उन्हने घामेजलेले, अंगावर पडलेल्या दण्डुंडुंडांची जागजागी जाया झालेले कैदी - राजे आणि कुलेश उंटावरच खाली उत्तरविधात आले. गडांच्या लोहारमेतावरून निवडून पाठवलेल्या लोहरानी झटाझट दोन्ही कैदांच्या खांदा-छातीवरून आवळून त्याच्या पायांत लोखंडा बेळ्या सांडशी, हातोड्याने पक्क्या करून टाकलल्या. संशयी आणि ईव्हाजबी सावध तुड औरंगेच प्रथम कैदांना बेळ्या आवळून त्याच्या करून टाकलल्या. सख्त हुक्म दिला होता! त्याने सर्व सावधानी घेतली होती. शक्त असते तर त्याने रांजांच्या भोसलाई राजस मनालाहीं बेळ्यात जबडांच्या हुक्म दिला असता!!

बहादूरगडात दिवाण-इ-आमचा दरबार खचाखच भरला होता. त्यात साळीकाहून आलेले मोगली सदराप, सर्जांखासारखे इदलशाही, कुलुशाही मरदार, सर्वांची आधारीला शहजादे कर्मवरहुक्म संजर बांधून दबावारी रिवाजाप्रमाणे खडे होते. अल्काबाळ्या ललकाच्या उठातच गुर्जिकादारांनी हातचे गुर्जिंबी दंड रिवाजी हेशियारीसाठी तिबार फसंबंदीवर आपटले. या कक्षित माशी फिरली तीरी ते एक यावे असा सत्राटाच सत्राटा पसला होता दरबारभर. सिंहासन बैठकीच्या पाठच्या दरवाज्यातून प्रथम वळीर असदद्वान बाहेर आला आणि पाठोपाठ हिंदेश्वानचा शोहेनशाह मुहिउद्दीन मुहम्मद आलमगीर. गाझी औरंगजेब आला. त्याची कोरली दांड: आता पुरी सफेद झाली होती. शेळाटी आकाठी मात्र उमर झाली असताही ताठ होती. डोळे शोधक, तीक्ष्ण होते. तो येताच उमा दरबार तस्तीम देशासाठी बाढकळला.

"ऐश करो दरबारके सामने नापाक काफर कैदियोंको! " असदद्वानने आपल्या अली हजरातांचा कोठीतून तुरी देऊन सलमत सुटेला सेवाचा बच्चा संभा, त्याच्या दरहापाच हत्यारी हमांगांनी घेर टाकलेले, दलखडनेत आल्यासून औरंगला घोर लावलेले दोन्ही कैदी दरबारच्या मधोमध फेश घालूपात आले. कैदी ताठ होते.

आगांच्या कोठीतून तुरी देऊन सलमत सुटेला सेवाचा बच्चा संभा, त्याच्या बम्मन एखत्यारासह तज्जा-कुलहात तामने बघाताच, आपले सोग भाई दारा-शुकोह, पुराद, शुजा आणि अज्जाजान शाहजहान यांच्या भौतीची खबर एकतानाही फुल्या नव्हत्या एवढळ्या अंदांदाच्या उक्क्या बुद्ध्या औरंगाच्या काळज्यात उमडून उठव्या. कधी भुरून वा चुक्कनही तो दरबारच्या रुद्रांग मोडत आला नक्हता. पण आज नक्हतच तो त्याच्याकडून मोळला गेला! बस्त्या असनावरून तो ताडकन उठला. कैदी संभाजीराजे आणि कुलेश यांच्या गर्दनी एवढळ्या घेरावातसुद्दा ताठ खड्याच्या होत्या. ज्ञाली! आज या क्षणाता आगांच्यात्या दरबारानंतर प्रथमच मारठी दोलातीचे छ्रापती संभाजीराजे आणि दिल्ली तखांच्या शहेनशाह मुहम्मद औरंगजेब यांची इतरी वर्षे कुचमलेली 'नजरमें' झाली! जसे अंगावूत येठेल्या ज्योतीला वादळ बघत होते! चिवट जीवनशक्तीला

सर्वग्रासी मौत बघत होती ! माणसातल्या मईपणाला राजकरणातले गाळीव कट्ट न्याहाप्त होते ! कफारी लिंदादिलीला तखनशीन बेरहम, शाही मासरी पारखत होती ! घोरू, नाचीज मामल्याचा विचार एवढी कवी औरंगच्चा मात येणे शब्द नव्हते, पण या क्षणी मात्र एक चमत्कारिक खयाल त्याच्या मानाला धडक देऊ लागला.

“ कैसे पैदा करते हैं पारवदिगार ऐसे बेडर सुरमा शख्स काफरों के खोकमें ? नहीं तो हमारा कमअस्सल बाबावतखोर वज्ञा ! क्षण नाम भी रुखा हमने उसका शाही शोहरतसे – बडे आब्बाजाना की याद जाणे – अकब्बर ! ”

रानवनांत वेच दिवस राहिलेल्या बच्याला राजवाड्यातील गर्भी लेण्ठणे बच्याच दिवसांनी मिळवेते तसाच आनंद बुहा असूनही शहेनशाहला झाला. वत्वर तो धीमा, शात दिसत होता, पण आदून खुशीची अनावर कारंजी उमळ्या घेत होती त्याच्या काळज्ञात. त्यातला एक लक्खाठी कुणाल ही बोलवा अशा हैसियतीने कोरीही दिसत नव्हते त्याला दरबारात ! झाली खुशी कुठेतरी बाहेर ओटून टाकाऱ्यासाठी बैचेन झालेला शेहळशाह हिंदेश्वरान सिंहासनातमोरच्या रुग्मेदा पावऱ्या शांतपणे उत्तरन आज पहिल्याने दरबारी मसनदीच्या चक्क गालिच्याच्व आला ! क्षणभर त्याने दरबारम नजर फिरवली आणि म्हेकडे तोड करून, असमानाकडे वयत त्याने पारीच्या गलिच्यावरच खुशीच्या नमाजासाठी पुढीं टेकले !!! कुणे शरीफक्या आदेशाप्रमाणे तो रोजचे पाच वेळाचे नमाज स्वारीशिकारीतही न चुकता पडत आला होता. तो नमाज पढत असताना कुणाचीच कथ वडीर असदखानाचीही शामत होत नव्हती आत जाण्याची ! आणि – आणि आज मात्र खचाखव भरल्या दरबारात नेक इस्लामचा मनःपुर्वक नमाज पढताना त्याचे डोढे आनंदाच्या अशूनी भरून आले ! हातच्या तसबीहहच्या माळेवर ते थवकले, त्याचे दरबार ते ताज्जुनीने बघू लागला. त्यातल्या कैकंकी तर माणू ‘गुस्ताबीची’ आफत नको म्हणून आपोआप गुड्ये टेकले !

दरबारवरोबर छपती संभाजीरेही तो नजीरा बघत होते. एवढ्या जीवधेश्या दिंबंबेनेतही त्यांच्यातला, कवी भूषणाची कदर करणाऱ्या आबासाहेबाचा वाणसा संगणसा, ‘बुधपूर्णम’ चा रचनाकार काव्याश्रेणी, मराठमोळा, जातिवंत राजा उकाळून आला. छंदेशामात्य कवी कुलेशांच्याकडे रोखून बघत भरला दरबार शकून जाईल अशा संघ पण ठणुणीत राजबोलीत ते म्हणाले, “एवढीं चर्चा केलीत आमच्याशी काव्याची हयतामर छंदेशामात्य ! करून दावा या औंगला बघताना आता काय वातंत त्याच काळ्य ! या क्षणी ! हाती कल्प नाही असं न म्हणता !” निघाल्या विंडीने पुते धायाळ झालेले कवी कुलेश त्या तुसत्या शब्दांनीच ठवळून निघाले. शूरकरून गरून वर घेत राजांच्या कपाळीच्या फिसकरटल्या शिवांधाकडे बघतच राहिले. प्रत्यक्ष औरंगच्चा सेवेला खिदमतगार रुजू होणार नाहीत अशा तत्पतेन शारदेवे मानकरी कनोजी शब्द त्यांच्यासमर हात जोडत सूजू झाले. आणोआप त्यांच्या ओढांपूर ते त्येषाने बाहेर प्रकटले – जो आग्या – सुनिर –

“ राजन हो तुम माँचे खूब लडे तुम जंग !

तुव तप तेज निहारके तथात त्यात औरंग !! ”

त्या दोघांच्यापासून दू असल्याने औंगला ते ऐक येणे शब्द नव्हते. दरबार मात्र ते ऐकून चढवळला. जागाजोगून कुनबुज उठली, “ इन्शाल्ला सच तो है ! क्षण बकता है कुता, काट दो जबान हायमजादेकी ... असली शायर है ... क्षण मिसल है शायरी ! ... मरु – आस्ते ... जबान काट जायेगा ... इसी दरबार में ! ” दरबारी कुनबुजीची दबवली है घेता नमाज पूर्ण उठत बादशाहा मुकरबिला म्हणाला, “ ले जाव इनको कोठिमे ! हायब समनेसे ! ” औरंगच्चा एकाच वावसावर दरबारी खसखेस खाटकन् थांबली ! उतला तसा औरंग संथाणे मुहू पायच्या चहून दरबारातून निघूसही गेला. दरबार उलगला. साखळेबद कैदी कोठिकडे नेले जाऊ लागले.

त्या खतरनाक आणि आजवर हैरण केलेल्या कैदांगा बहादूरांडासारख्या शाही ठाण्याच्या कोठित टेवणेही औरंगजेबाला काही मानवले नाही. त्याच्या हुकमानेच दुसऱ्याच दिवशी, दरबारी पेश करण्याची निघाली होती तशाच घिंडीने, तशाच वेशात दोनही कैदी कोरेगाव जवळच्या तुळ्यापूर बुद्धकात बंदोबस्ताने आण्यात आले. अकल्याहून हलेलेला औरंगच्चा साठ हजार कैबीतील बहादूरांड धरून, कोरेगाव, तुळ्यापूर, वहू भागत राहुच्या टाकून दादून पडला होता. इश्वच होता संतशेष जानोबा आणि तुकोबा यांच्या तोंडून पुलिकित झालेल्या इद्यायांनी आणि भीमा यांच्या पावन संगम ! या संगम काठाळून सुरुलेले सत –बोल ऐकून पुलिकित झालेल्या दोन भक्म खांब रोवण्यात आले होते. हशमांच्या कडचापून आणलेले दोनहीही कैदी उंटावरून खेचूनच पावउतर करण्यात आले. तल्ला – कुल्लाह आणि साखळदंडात आगोदरच जाखडलेल्या त्यांना मुकर्ब – इखलासच्या देव्यरेखीखाली, त्या खांबाना मनागासारख्या दोरखंडांनी पुऱ्हा जाप जवळण्यात आले ! कंठातल्या तख्ता-कुलाहांने त्यांचे हात पंखांसारखे पसरतेच होते. संगेश्वारातून निघाल्यापासून कुललाही अंत्राचा कण दोघांच्याही घासांआड मेला नव्हता. चेहेरे ओढले होते त्याने त्यारे, पण डेळे मात्र शरीराच्या वेदनांचे कडे कोहून अपार शांत आणि तेजबंत दिसत होते. त्यांची मनेच जस्ती उतरली होती त्यांच्या फक्त डेळ्यात !

आवश्यकता नव्हती तरीही जाड पातल्याच्या नंग्या तेगी हातात घेऊन मुकर्ब आणि इखलास, सरदार आणि हमिदुदीन कैदांगेवती पहारक-न्यावर देखेब करीत इकडे टिकाडे फिरत होते. एकाच भ्रयाने, कुणी सांगावे, भुतासारखे अचानक उपटणारे परहडे आलेच आणि घहू नंये ते घडलेच तर याच खांबाना खुद आपालाच जवळण्याचा हुक्म होईल हजारांचा यांची खातजमा होती म्हणून ! एकसारखे बहादूरांडाच्या रोद्याने बघत ते कुणाची तरी वाट बघत होते. आणि कैदांगेवती हजारे हत्यारबद्द हशमांत खुल्याव

माजली : “आ गये ! आ गये !” बहादूरगांड़च्चा रेखाने धुळीचा लोक उवंतीत, शेपाच्यो पठणाचे एक पथक आले. हाताच्या इशारातीनेच पाठेच्या दौड़त्या पक्काला रोखत बसी रुहुलाखान पायउतर झाला. त्याचा मालक आल्यागिरी गाईवेच त्याला खलबतात घेऊन, कानांव देऊन पिटाळला होता. भवीच्या कुणाकडेही ढुकूनसुद्धा न आवलत तरात चालत थेणे आणि बुलेश यांच्या समोराव तो आला.

त्याला बंधून लाचार अद्वीने पुढे होत मुकरब म्हणाला, “क्या हुक्म हे आल्यपन्हका काफर कैदियोके फैसलेमें ?”

“चृ०प” मुकरबच्या पायापायून डोक्यापर्यंत बेफिकिरीच्या नफरतीने बघत रुहुला त्याच्यावर उखडला. बितीही झाले तरी मुकरब ‘दखबरी’ होता. रुहुला औरंगजा नेक, उत्तर हिंदुस्थानी ‘शिशा’ सरदार होता. खास कामावर नामजादी केळत्यानेच तो हिंदुस्थांकच खिललीत आला होता. खांदाला जबडल्या छप्रपर्तीच्या समोर उमा ठाकर, कमोरवर हात ठेवून डोले राजांच्या डोल्यांत मगररीं घुसवीत त्याने जाब केला, “खेर चाहते हो सुबेदार, तो ठीक सोचके जवाब दो ! आल्यपन्हाचा चाहते हैं तुम्हारा बयान, मौका है खुदांके खेरका आखरी – किस किलेसे राखा है तुमने अपना शाही खजाना ?” त्याने ‘सुबेदार’ असा केलेला उल्लेख राजांना आज पहिल्या प्रथमच ऐकायला खिळत होता. “हंड०” मानेवडा रानरील झटकावा तसा रुहुलाचा सवालच राजांनी मानेवोर झटकला.

“हम पूछते हैं कहां है तुम्हारा खजाना ?” राजांची डोक्यावरची उंच मांताची, लोकडी विदूककी टेपी खानाने गद्यादा हालवर्णी. जबडल्या नजरेन खानाकडे बघताना राजांच्या नाकपुड्या संतपाने कशा फुलून उठल्या. जबडलेले छातवान अनावर संतपाने वारखाली झापापले. आतल्या आत खूप विचाराती त्यानी साजेसा निवाडा आपल्याशीच घेतला होता. काही – काहीही न बोलायचा !

“बोलो, कौन कौन थे फिरू तुम्हे शाही फैजसे ? कौन कौन भेजते थे खतवाले ह्याम हुम्हे ?” हड्डाला पेटलेला रुहुला राजांचा मुखडा डावा उजवा गद्यादा हालमूर टाकत, भोवतीचे ह्याम अंगाभ चरकावेत असा कडाडला.

आपल्या स्वामीशी चाललेली ती बेमुवरी बघून कुलेश खोड्यातच तळमळते हल्ले. खोडा फोडण्यासाठी निष्कळ धडपडले.

“बोलो, शुगे हो गये क्या काफर ? मामुली चीज है ! बताओ और जान बचाओ अपनी नादान !”

राजे खानाकडे तुसते रोखून बघत होते. कुठल्याही धमकीने वा गोडीगुलाबीने आणि सोबतच्या कविकुलेंसांखेसिज कुणीही कासी विचारल्याची दखल बेण्याच्या पात पलीकडे गेले होते ते. ते बोलते व्हावे म्हणून, “खजाना कहां है ? फिरू कौन थे ?” हेच सवाल

आलदून पालदून विचारून, कैक प्रकारानीं जंग जंग पाणाहून रुहुलाखान शेवटी थकला. त्याच्या कपाळावर उहाच्या तिरिपोने आणि एकसारख्या कंठतशेष औरडण्याने घामाचे शारोऱ्ये साचले. ते तर्जवीने निपून टाकत शिवीच हसडावी तसे तो वैतागून म्हणाला, “नहीं जानता - मानता - आल्यपन्हाके गुनाहका नविजा कुते ! भोग ले अपने गुंपनकी अब सजा - मौत !”

जंग जंग पछाडले रुहुलाने राजांना बोलते कण्णासाठी, पण ‘ब’ देवील नाही बाहेर पडला त्यांच्या ओंठाहून. त्याच ठंगाने कुलेशाना चाचपून बघताना तर खानाने आपला हमेशाचा ‘तुकडा - फेकीचा’, मन्सवीरीचा दाणगोटा बाहेर काढत उक्काळून छंदेगामात्यांना विचारले, “ये मरनेवालाही है अपनी पौतसे - होशियार शस्त्र हो तुम ! बता दो काही है इसका, मरतनेतके बऱ्हानपू - औरंगाबादके ल्हुका डिपाया खजाना ? कौन कौन थे शामिल इसको, शाही फैजेके गद्दर कुते ? मरावतसे मालेमाल कर केंग शहेनशाह तुमको मन्सव बक्ष करके ! बतावो ! डोरे नहीं अब इसको ! बताओ !”

गळ्यातला तळ्हा - कुलाह, डुयीची लाकडी टेपी डावी उजवी झटकती हल्वू खानाला त्यांनी चाकारिचा जसा खण्डणीत सबकच दिला - “खा उन, मौका मिळता तो हमही पूछते यांनी सबाल तुमको ! सारे हिंदोस्तांका खजाना हजम किया है तुम्हारे शहेनशाहाने ! मस्तके ढुकडे फैक कर खरीद नहीं जाता कभी करीका इमान ! कुते हो तुम; बंदेकी खिललत पहेनकर नाजसे ह्यारे स्वामीकी गद्दन हिलानेवाले बेमुवर्त !”

“खामो ५ श, लईम काफर !” अंगावर सापाचे बेटोडे पडवे तसा खान आकोशून उडला. इपकन ढुंदे होत त्याने मारी दौलतीच्या कुर्ल एखव्यार, छंदेगामात्यांच्या गालफडावर सणकावती थप्पड दिलो. ल्याच्या भिवया वाकड्या तिकड्या झाल्या होत्या. दाढीचे केस रोधता न येणाऱ्या पुरुषानें दाखणासारखे ताठरले होते. आतल्या लाकडी खोड्यातूनच ते बघताना राजे कुठीभर उफाळले. त्यांना जख्खून फोडला ! आता मात्र राजकुलाच्या बालपणपसूनच्या संस्कारांनी कटाक्षान मानोमान काहकचून बोधून टाकलेला मैनचा बंधुरा राजांनी फोडला. शब्दांचा अनिवार आतप्रधाना त्याच्या तेंहून रुहुला, मुक्केबू, इखलास पांच्यासह हएक हशमाच्या काढजांची, पुहरिमची खाई पेटवाली तसा खाई पेटवीत बेलगा तडडू लागला - “सांग तुझ्या मालिक ‘सुभेदरास’ खा ५ न ! मरणाचे चाळ करून बांधलेत आमही पांयात ! जनमदात्या बापास केद करून, त्यांनच बायपूल्या लालतकिल्यात त्यास डांबून - तविबाकऱ्यान जहाचं मालीश त्याच्या बुळूनच्या अंगाला फासणार नाही भोसल्याच खानदान ! भावांच्या पाठीत, तख्ताच्या हवसेने खंजीर खुपसणारी नाही आमर्ची भावकी !”

“ खायो ५ शा । पाबन्द रखद्दो जबान ! ” थरथर कापणणा रहुल्ला ओरडला. “ काट दो इसकी गर्दन ५ ! इसको फेंके नीचे दो हाथीके ! खाने डाले कुतोंको इसका मास्कर गोश्त ! ” चारी बाजूने जलजलीत आरोळ्याचा एकमेकात मिसळता कालवा उसळला.

“ अे, खालून्च आमचे गोश्त कुर्यानी तर त्याची औलादही निपबेल इमानदार ! सांग तुझ्या मालिकला खान – जी भावांची केलीस, जन्म दिल्या बापाची केलीस, दुस्री हालत तु आमची ? तैयार आहोत आम्ही मन बांधून त्यासाठी या क्षणाला !! ध्यानी ठेब म्हणावं त्याला – आम्ही गेलो तरी सुखासुखी नाही पडणार हा मुळूख त्याच्या घग्यात इदल – कुट्याहीपासाचा ! इचला उंबरा अनु उंबरा करील ऐदा लहानधोर सेवा – संबा !!! ”

गेजे आपल्या आका अलीची नालस्ती काही रोकत नाहीत हे बघून रहुल्ला झटक्यात तिरीमिने पुढेर झाला. त्याचे तोंडवं बंद करावे म्हणून आपल्या फजाने त्याने राजांने दोन्ही ओठ एकाजाणी पडू करण्यासाठीच सांडसीपकडच धालयाचा प्रयत्न केला. गर्दन झटक्यून ती उडवून लावत राजे शेवटचे एण वर्मा असे सर्वाना ऐक्य जाईलसे ओरडले – “ आगहस मारून कधीच मुटणार नाही तुझा पापी हजरत सलामत ! ज्या दिलीच्या तज्ज्ञासाठी तो रवतो आहे एवढे पांचे डोंगर – त्याच्या आसपासही मिळणार नाही कंबरीसाठीसुझा वावभर जागा त्यास !! शिराचं नाव ‘ भंडार ’ टेबून, तोच तळहातावर घेतलेले आमचे जानकुबीन मावले – निघालाच परायला तो उत्तीकडं, तर खोदील त्याचीच कबर याच मावळमातीत ! बाबाव उसको – ठोकरसे फेंक दिये हैं हमने उसके सब सबाव ! जा ५ व ! ” तरीही राजे उच्या कुडीभर राजसंसापने अगावर थारथर लागले. उच्या आभाळाने ताकद एकवटून ढाळण्यासाठी जबाब तडाऱ्या दिला तरी न चळता मृश्याचा ताफोल लिवभर थारोलच थारोल तसेच गेजे दिसले !! भवतीच्या बव्याना क्षणाव चाढून गेलं की, धूश्यात असले तरी आलमपन्हा आका अली ‘ असे ’ कधीच दिसले नाहीत !

असले काहीच आणि कधीच एकायची आदत नसलेल्या अंगाचा कसा निकापांड झाला उपता ! “ च३५ प मनहूस कुते ५ ” अरडताना नड्याच्या धमन्या तटतदूस मुळूयाच खानाच्या. येपावत त्याने ज्या कानशिलावर धाराऊ आणि थोल्या आउंची बोट ‘ आलबला ’, घेत फिली होती त्याच कानशिलावर जबरदस्त थपडेचा खडखडता आवाज काढला ! खान पुरुषाने बेभान शाळा होता. अशा काही जळजळीत नजेरे राजांनी खानाच्या हताकडे बघितले की त्या तुमत्या नव्येनेच त्याने आपला झाणझणता हात पिराळा बसावा असा मांग घेतला. पेटल्या आगीवून काढावा तसा ! भवतीचे हशम तर थरकून उठले होते. खोळ्यात तब्बमळ्या कुलेशांनी असहु संतापाने तब्बमळून – तडफून गर्दन खाली टाकली.

भुईवर पचक्कन थंकत नेपल्या कामगिरीत कुता नाकामयाच झालेला खान स्वतःशीच पुट्पुला, “ मर जायेंगे दोनों भी नाबकर काफर लोंडे कुतोंकी प्रौत ! मुराद, दारा की नहीं वो हालत करेंगे पांक इस्लामके असली बंदे आका अली हरामजादेंकी ! बूमित जायेकी काफरोंकी दुनियासे ! ”

दणदण पाय आपटत, ज्यावरावर ईप टाकून आपल्या पथकासह खान रहुल्ला वावशाहाला कैद्यांची बदतपीजी सांगायला निघूनही गेला. राजांनी उच्चारले शब्द जसेच्या तसे आपल्या हसरतच्या कानी घालयाची त्याची शामतच नव्हती. दौडतानाच तो विचार करू लागला, ते शब्द सुगर करून द्वरीरी रिवाजात कसे काय येणा घासेवेत !

सांजावत आल्याने आता मावळकडेर तापेवाचा स्वस्त्रीत गोळा दिवसभारपेण्या मोठा दिसू लगाल. त्याच्या अवतीभवती लाल, गुलाबी, केसरी यजकुंडच बसे पेट्ठे होते. मनात आणले तरी कधीही तो तेजोगाल खुद आभाळालही दस्त करता येणार नाही, हा एकाच विचाराने जब्बखंडबंद राजे स्वतःला हावून एकटक त्याच्याकडेर बधू लागले. त्याना याद आली. एकाडाच्या हिकणी मावळवून दिसणारा हाच तो सूर्योगल एकदा तर श्रीसर्वार्थाच्याबरोबर माचीवर उभे असताना त्यांनी विचाले होते, “ काय वारंटे समेरच्या सुर्यनपारायण बघाताना तुझस ? ”

क्षणभरच थोऱ्यन त्या पटकन म्हणाल्या होत्या, “ प्राचीच्या या उंचवटावरून तो घारचाच वाटो – आबासाहेबांगात ! ”

आबासाहेब ! केवडा भायवंदत, यशवंदत आत्मा ! रायांडी काळ होताना भवतीच्याता ते म्हणाले होते, “ ये तो मृशुलेक – येथे जितुके आले तितुके गेले. ” – कशासाठी येतात माणसे – आणि जातात काय उभवून ? का घेतो तुमच्या आणि सामर्थ्यांचा आउवणीने जिवाचा पोत उजळून ? का वाट नाही तुम्ही गेल्यात ? उजळीला चाललय भानच नव्हते त्यांना. डाच्या हातच्या कुलेशाना म्हणून ते म्हणाले, “ उजळीला चाललय आभाळाचा स्वामी. रिवाज द्या त्यास छेदोगामात्य ! ” आतीशी नेश्यासाठी त्यांनी आपला हात खेचला. त्यता - कुलाहल्या लाकडी कडवाला तो खटकन कचला. सणकारती कळच हाताकडून उभदून मस्तकात घिनली त्याच्या. त्या वेदनेची वाटली नाही एवढी एकाच बाबीची खंत त्या भोसलाई कुलंबतांच्या मनाला फिळवून गेली, “ आमहाला मुजाहिद्याचा रिवाज देण्यासाठी किती अदवळारी हात आजवर लवत हालूने. पण आज खुद आमचा हात मात्र आमचाच राहिला नाही. साक्षात सुविनाशणास बंदन करण्यास ! ” शरीरापेण्या मगाच्या या कोंडीने डोळे घिटतेच घेतले त्यांनी. तीही हालता हालेना त्यांच्या डोळ्यांसमोरून लालीलाल झालेले ते आकाशस्वरमी तेजोबिंब.

आता तळभृत्या सांखनैबृती दुडुडु लगल्या. खानसांयंनी तोळ्याची कलहईदर, थोराड भूणी सोइताठी तुलणावर चढवली. कसाचांनी काटलेले 'कैल-बोकड जागजाणी त्यावर टटदू लागले. त्याचा एक तिखट, अग्र वास तळभर पसरला. आता सारा तळ राजीचा नमाज पहुंच, भरवेच्या मोठमोठ्या पातोसारख्या थाळ्यावरून, पाचपाच दहादहांच्या मेळाने धाना रिचवणार होता. उपाशी आतड्यांनी अणि जागत्या डोळ्यांनी त्या साठ हजारांच्या तळावर कुरु देवता जादवा अणि चंडीची प्रार्थना करण्या असूनही त्यात नसल्यागत आपल्या कुरुदेवता जादवा अणि चंडीची प्रार्थना करण्या होते... छत्रपती अणि छंदोग्यमात्य !

जागजाणी शिळगलेल्या पलोत्यांच्या आगापेटी वाच्यावर वेळजावाकड्या फरफल लगल्या. उतरतो साज थार्थरु लगली !

आता बहादूरगड मोडून खुद औरंगजेबच कोरेगावच्या तळावर येऊन शाही शामियान्यात ठाण झाला. दिल्ली सोडतानाच त्याची पहिली मुग्द होती ती 'सेवाची' मराठशाही इस्तमाची बंदी कराऱ्याची. त्यासाठीच सलामीच पहिला फैजी रेता देऊन बधितला होता त्याने या पहाडी मुलुखाला. नाकामयांनी होत चोळत चार सालांपूर्वीच त्याला फैजी 'पिछाट' घ्यावी लगली होती सेवाच्या बच्चासमोर. आज तोच 'संभा' कैदी म्हणून दस्त झाला होता त्यांच्या पंजात. हाळहाळ करून त्याचा काटा काढताच त्याच्या या पहाडी मुलुखातले दुक्केपतले, अर्धेको हशम हातच्या माळेत सहज गुंडाळून टाकणार होता तो. आपल्या शामियान्यात मात्र आता तो विचित्र ख्यालात गुफकला होता. त्याला आपला बच्चा अकवर आणि दिलेल्या मिळवातखान यांचा संभालच शामिल होण्याचा मतलब कल्यत नक्हता.

संगमाने दिल्या बेमुवर्तगोर जाबांची नोंद त्याने घेतलीच होती. फिकवेखोरीने तिकितिकाणचे म्हाठे सरदार त्याने केळाच मुठीत टाकले होते. गहन गहन त्याला एकच विचार छक्कत होता : "देहली छोडके आये बडे मुरादसे ! उडापा आशा नजदीक. होणी हमरी खालिस पुरो ? कांजीवरासे काबूल इस्तमाका बंदा करनेकी ? "

वहूच्या तळावरून मुकर्बखानाकडून रोज त्याला हकान्यांकडून ख्याल घेत होत्या - "कैदी कुरु बोलते नहीं - कुरु खाते नहीं."

बादशाहावरोक्त त्याचा सेवेसाठी आलेली त्याची मुलगी झीनवुजिसा रेज अळजाजानवरावर खान्याचे कलंदीर, त्याच्यासमोरच त्यातील पदार्थ चाखून, त्यात काही 'जहरी ऐव' नाही याची खातरजमा त्याला करून देत होती ! मगच खान्याचे थाळे मांडीत होती. अशाच एक खान्याच्या बेळी मुकर्बिकडून ख्याल आला -

"जिदी कापरोने अबतक कुरु नहीं खाया."

रेज मसालेदार मोगली पदार्थाचे शाही थाळे राजासमोर आणि सिल्कुप्रयादि गोडे थाळे कर्वी कुलेशासमारे नेऊन त्यांची भूक चाळवण्याच्या प्रयत्नात मुकर्ब-इखलास पुरते नाकामयाब झाले होते. कैदी दस्त करताना जो जोग मुकर्बखानात होता त्याचीच जाग आता भयशेकने घेतली होती - "ऐतेही प्रगया काफ तो ? "

कैदी काही खात नाहीत ही मुकर्बिची खबर ऐकून बेचैन औरंगजेब आपल्या थाळ्यापासून उटून फेर घेऊ लागला. मांडल्या अत्रावर माझ्या बसून नवेत म्हणून त्यावर पितळी झाकणे झीनवुजिसा तत्परतेने टेकू लागली. ते बघून जागीच थबकला. चमकारिक असा स्वतःशीच हसला. आपल्या पदार्थ चाखण्यात काही गफलत झाली काय ? अब्जाजानाना काही शब्द आला काय ? याने भांबवालेली झीनत मोठ्या घाडसाने म्हणाली, "हेस पढे अब्जाजान ? शक है कोई ? "

खबरबदून हसत औरंगजेब तिला म्हणाला, "मविच्यांची बैठती हैं थालेप्र इसलिये तेू डाल दिये डक्कन उत्तरा। बेटी, कर्मी कर्मी इसलानके दिलपर भी बैठती है मविच्यां ! या लाओगी उसके लिये डक्कन ? एक भाई है तुम्हारा अकबर, जो घूमत है गौवांच तज्ज्ञ के लिये, अनाज के लिये ! और एक है ये सेवाका बच्चा संबा जो हाथ तक नहीं लगता थालेको ! " त्यामध्ये मुलीकडे बघतानाच त्याने हुवम दिला, "ले जाव ये खाना ! हम नहीं चाहते ! "

बजीर असदखानाला याद फर्मावून बादशाहाने हुवम दिला, "हम - खुद हम देखना चाहते हैं कैदी संबाको ! जाव इतजाम करो ! " औरंगज्ञा हथातीतली ही पहिलीच वेळ होती की तोहून एका कैद्याला बघायला राजी झाला होता !

कैदी खांबांना जबहून आता तीन दिवस झाले होते. एकाही शाही सवालाचा दोषानीही बादशाहाच्या मनाजोगा जाव काही दिला नक्हता. दोषेही उपासी होते. कोणीतीरी अलांचा रस्मदिल बंदा मित्रत कर करून त्यांना फक्त पाणी यायला लावत होता. जाताना आपलेज डोळे टिप्पत केंद्रांना ऐकू जाईलसे पण मनोमन वाटण्णे म्हणूच स्वतःशीच पुण्युपत होता - "कैसी जिद पेदा की है अलातालाने इनमें ! हत्यार होते हाश में तो खुदही काट देते ये अपनी गर्दन ! या तकदीर है एक एककी ! पावरदियार, इहे अच्छे ख्याल दो ! "

रुहुलाकडून कैद्यांच्या गुंपणाची हकीगत ऐकलेल्या बादशाहाने आपल्या मुलामोलवीची तातडीची मजालस भरवली. आपल्या मनचा फैसला मा तो कुणाच्याही बाबत असो तो नेहमीच मुलामोलवीच्या तोंडून वक्खन घेत असे. असे तो नेहमीच करीत आला होता. म्हणजे आपल्या फैसल्यावर तो इस्तमाली घर्माचे शिक्कामोर्तव नेहमी करवून घेई. या कैद्यांचालात त्याने तेव केले. "शाही शहर लुट्ने जलांवाले, मुसलमानों की वेरहम करतल करनेवाले, मस्तिद तसनस करनेवाले, बागवतखोर को कुराने शारीफसे सजा

कोनसी ? तो सजाये पीत ! ” असा दस्तुर केलेला लेंबी केसला भौलर्वच्या मजल्साने बादशाहाच्या हातात टेक्कला.

आला ! आपल्या शाही शामियान्याकून बाहेर पडलेला हिंदौस्थानचा शहेशश औरंगजेब आणी शामियान्याकून बाहेर पडलेला रुहुल्लाखान पुढे होऊन अपली भुर्जल्लसुदा शोधारी नजर भोवतीच्या माणसाची संवादात बसून, सोनेरी छताखालची आला. पाठ्या हर्तीक बादशाहाचे शहेश आणि नातू अशा संवादाचा होत्या. एका हर्तीक तर झीनतसह शाही जनानाही बसलू होता. आपादरबारात बगावतखोर ‘संवाद’ बघायाचे नव्हते एवढे कुरुक्षुल अज त्याचा बच्चा कैद ‘संबा’ बघायला सान्यांच्या मनात दाटले होते. आस्ते कदम चालणाऱ्या कैक खानातील अनेकांच्या मनात – अलमगिराच्या या केंद्री बघायाच्या निवाडळाचं ‘ताचुब’ फिरत होते. बादशाहा औरंगजेबाची सवारी बुद्धक बहुच्या ठाण्याकर आली ! माहुतानी अंकुशाटेच देऊन हसते केले. तलावर आगावानी भातख कानठक्या बसाविणाचा तोंग पुट्या. बादशाहा शाहबादे, नातवंसह भुर्जतर झाला.

ही चमत्कारिक भेट होती. दिल्ली तखाचा अधिकारी असलेल्या, डामडोलात अलेल्या औरंगजेबाची आणि रायगडाच्या सिंहसनाचे अधिकारी असलेल्या, गेली अट वर्ष चारी आपाड्या संभाळण्यासाठी जिवाचे राण करणाऱ्या कैद संधाजीरांची ! तुळपूच्या वढू बुद्धकच्या इंद्रधणी-भीमाच्या संगमी माळव्यानाकर ! पुणा तळ गदिनी दाटला असून तरीही चिंडीचाप असलाना.

शहेशशाह जखडबद कैदांच्या रोखाने निघाला.

चांगले दहा हाताचे शुरुवित अंतर लेवून, हत्यारबंद पहान्यातला औरंगजेब, वर्जी असदखान, रुहुल्लाखान, मुकऱ्याखान, इखलासखान यांच्या घेतात, खांवाला जखडबद, ताट गर्देला, दहा ताट खाली त्याची शाही नजर राजांच्या डोळ्यांच्या न्याहालक्त, काळजात प्रचंड खळबळ माजलेली त्याची शाही नजर राजांच्या डोळ्यांच्या येऊन खिळ्ली. घालमेल झालेली तुमती त्याची. काळजाचा देठच हल्ला गेल्याचे आज पाहिल्यानेच त्याला जाणवून गेले, “ इत्ने हुए वचे पैदा होगे. तैपूका वे छानदान ! एक भी नावकर की आँखें क्यों नहीं देखी हमने एसी ! आफताबसे रिश्ता बतावेवाली ! ”

एकदा रुहुला आणि असदकडे बघत खुद औरंगेनेच राजांना जाव केला, “ बताओ, कहां है तुरुहा लृष्टमार्का खजाना ? कौन कौन थे गदार, बगावतखोर फिरू तुम्हें हमारा नमक खा कर ? ” पायीच्या मोजडांकडे बघावे एवढळा नफरतीने आणि फक्त नफरतीने आपले सूर्येप डोळे औरंगजेबाच्या डोळ्यात रोखून रांबे एकटक नुसतेव त्याच्याकडे तिरकारानं बघत गहिले. ती नजर नव्हतीच ! बघायाच्याचे काळीजच

पोखरुन टाकील अशी, कुणालाही जाणवांची अशी ढोगटेकावर बासलेल्या गरु फक्षाची तीक्ष्ण चोचच होती ती ! ती नजर आणि पापण्यांचा काठ फोडून टाकत उपै जाणारी नफरतच, एवढा काळीकरणे औरंगजेब पण त्यालही स्पष्ट जाणवली. गर्दन वर कहून बघायाच्या माणसाची त्याला कधीच सवय नव्हती. सर्वच त्याच्यासमेर येत, ते ‘ कदवबर ’ नजर ठेवूनच ! आणि अशा फेरून दणाऱ्या नफरतीच्या नजरेची तर नव्हतीच नव्हती.

त्या अटीतटीच्या कुचमलेल्या क्षणांनी मनोमन थकलेला रुहुल्लाखान पुढे होऊन कमेत लवत, हातचा राखीच उपाय आपल्या आलमपहाना मुचवीत दबक्या आवाजात म्हणाला, “ रहम कर दो आका अली ! अशी बन जायेणा ये मारूर इखलासका बंदा ! कौडीमेल – बादमें बादमें बतायेणा सब अपने आप ! ” मराठी मुळखात आपण केलेल्या फितवेखेरीच्या इमानदार चाकरीचे पाठबळ मानून हजरत हा सल्ला मानवील असा पाल भोसा होता त्याला.

“ चूऽप ! बिलकूल बेवकूफ हो तुम बळी ! ” नाचवाची तशी नाचणाऱ्या कठपुत्रीची बाहुल्यकडे टाकावी तशी कीव करणारी एक जळजळीत नजर बादशाहाने वस्ती रुहुल्लाखानावर टाकली. राजावर रोखली नजर जाही न चाळवता तो म्हणाला, “ ज्ञा गोसे देवो एक दफा उसकी अंदें ! अरे, अपने बापके साथ येणा आया था आग्रादरबारमें, तो किंतुनी मासूम थी ये औंचें ! ये अपनायेणा इखलास ? बरेण बंदा ? पेडगा कभी नमाजव ? शूल है तुमहारी ! देखो तो कैसे घुरुके दखता है नफरतसे ! औंचें नहीं ये – जलती मशालें हैं मशालें ! इसको बंदा बनाना अस्तनीये अंगर रखना है ! ”

“ द३ खंबनी ५, निकाल दो ... निकाल दो ये बेमर्वत औंचें ! जलती सलाख घुमाओ इसकी औंचेंमें ! दे दो इस मारूर काफरको न-यी नजर ! ” रुहुल्लाखानें डुंकुरसुदा न बघता, दखनवानी इखलासला शेहेस्थाहवा क्षणात आखवरी हुक्मही सुल्ला. हयोशभर हिंदौस्थानात बणवण भाटकलेले मोगली, शाही बुलेण अंगभर थाराले. लाकडी खोड्यातले मावळी तरुणपण ते एकत्र आपले उमे शरीर भुईवर फेरून देत डोळ्यांतच एकवटले. तोफेचे भांडे फुटावे तशी राजांची भोसलाई जबान तडताडली. “ ओं ! तुला दिसतात, खुपता तसे दोनच नवीत आमचे डोके. आमचे शेकडो, हजारो मावळे आमचे डोकेच झालेण ! हिंदौस्थानचा शहेशशाह असलास तरी काढू शकतोस ते सांडसी वापरून ? का ५ ढे – पळ्याचाही बखत न गमावता आमचे हे डोकेच पाहिल्याने काहून टाक. तुली शवलसुदा बघायची इच्छा नहीं आपाहास ! गेलीच तर आमची एकल्यांतील जान कुर्बान कुर्बान मावळ्यांता ! ”

त्या ‘ बकवासीकडे ’ लक्षही द्यायची गरज न वाटलेला औंगंजेब शणभरच कैदी कुलेंशांच्या बाजूने दोन कदम सकला. त्यानाही निरखले त्याने खालवर, एवढ्या

घालमेस्तीही निसटी चुप्पुट त्याला चाढून गेलीच, “इसी तख्ता-कुलाहमें जखडंबद होता बाबी शहजादा अकबर तो? क्या खेर होती अल्लाहकी! ”

कुलंगी कुन्यात माझे चालण्या इखलासला हुक्म त्याने क्षणात दिल, “कर दो हर सजाका अमल पहले इस बम्पन शायर! सुनी हप, कैसे देखती है काफ़र सेवाकी खुदको ‘शरदिल’ मानेवाली औलाद अपने शायरकी तिलमिलाहट! ”

“जी हुश,” दोन्ही कैद्यांच्या सजा ऐकून हबकलेले मुकरब-इखलास एकदमच कमेत लवत म्हणाले.

सपेद, कोरिब दाढी पिरलेली गर्दन बादशाहने झटकली. कुलेमोल काप्र कैद्यांसाठी आपण जादा बळा खाब केला है जाणवत्याने तो जायलाही बळला. त्याच्या किंवांशातले हिवेकंव पाचूपदक आणि मोठीला उत्तरात कशी झाल्यात तळपून उठली. आता तो पुढा कधी – कथीच नवेसमुद्दा पाडणार नाही मळणून राजे कसे अंगभ उकळून गेले. तडफळाट, तडफळाट झालेच्या राजांच्या तोडून बळीच्या बोकळीही झाली नसेल असी राजा असूनही झालेच्या आपल्या विट्केनेचा बदला घेणारी, त्याच्याच संजामासमोर त्याला टोकळून लावणारी एक सणसणीत शिवीच तोडून सुटली, “मुळ ५ रक्की अलाद ५! थेके बच्चे शेर जेसे जीते हैं, मरते हैं तो भी शेर जेसे! ”

अमला कुटलाच नापाक शब्द कधीही ऐक्याची कधीच सवय नमस्तेला औरंगजेब, उम्या देही संतापने कसा थायर कपूर लगाला. एका मायुली कैद्याने हिदेस्थानच्या शहेनशाहाला चक तोडावर ‘मुळ्य’, ‘म्हणावे! तेही शहजादे, बजर, मरदार, व्यादे यांच्या सामने! ! आत मुडपलेले त्याचे पाताळांची पातळ ओठ शाही पुर्याने थाश्र कापू लाले, तटदून कुलेली मस्तकावरची शीर थळथळू लागली. देहबोरोबरच त्याच्या ऐदार शाही रोबावरची नक्सदारा, झागापाती कलाबृही लटक कापू लागली. हाताची तसबीहीची माळ गोळा होलुन गपकन मिळ्या मुठीत कोंडून पडली. आगर तैपुरी रक्कमे घडका देत उकळले. टोकळार नाकरेहा आणि मंसरुन कानपळ्या सरसरत लालेलाल झालचा. कुललही कठोर हुक्म देताना ह्यायतभ त्याच्या संथ, धिया जवानीने त्याला कधीच द्या दिला नवहता. आज मात्र दिला – ऐकताना त्याचाच वजीर असदबाही लटलट कापाचाच असा, आजवर कुणालाच न दिलेला हुक्म देत तो कडाडला –

“इखलास दखल्नी ५, आँखे निकालेसे पहले ये – ये बेगुमान, मासूर जबान कटा दो जडसे! फेंक दो कुर्तोके सामने!!! ”

“हं ५, बेबळब औरंग, मरत नाहीत जबान कादून कुणाचेही बोल कधीच! ” आपल्या सुकल्या राजओतावरून जीभ फिरवत, आदी शात निधी बोल राजाचा तोडून सुले.

कुणाचीही दखल न घेता औरंग तरातर चालत हतीवरच्या हैदात जाऊनही बसला. इदुक्क वहून्या माझ्यावरचा, माध्यावरचा सर्व जखला किणांनी ठिक्कु लगला. बळीची कळीशीर भई त्याने तावून-सुलावून निघू लगाली!

हजरतांची मुरादच होती, डोळे जाळ्यापूर्वी जबान छाटली जावी. त्यासाठी इखलासने जल्लादी पश्चकातून न कावरापारे नेटाक जल्लाद, त्याच्या उघड्यांब केढक लाडाडावर युठीचे भक्त तुमके माझून निवडले. बाजूला घेऊन, ते डुर-कवच न घेत नव्हन त्याना प्रथम तांब्या-तांब्याप्र हबसणी कडक शराब पाजळायात आली.

इखलासने तळावरच्या लोहामेटाचे फैजी लोहेर, पेट्या शेगड्या आणि सोंडशीसह बोलादून घेतले. हातभर लंबीच्या दोन दोन लोखंडी सळ्या लोही भालयावर पेट्लेल्या, शेगडीसारख्या लोखंडी उळकांत लोहारांनी तावणीला टाकल्या. धरणाऱ्यांचे हात येवू नवेत मळून त्या कापडी बासमांच्या दृष्टीत गुळाळ्या होत्या. काही जल्लादांनी केढांच्या जिभा जबड्यादून बाहेर खेचण्यासाठी हातात संडही घेतल्या. काहीही त्याच्या जिभा छाटप्पासाठी खंडांना टेकून धारदार नस्या तेपी घेलत्या. हुक्माची वाट बघत ते सारे शिस्त धरून एका बगलेला खेडे झाले. आँखेविसे पहले जबान काट दो। हर सजाका आलपत्तांचा हुक्म होता – “आँखे निकालेसे पहले जबान काट दो। हर सजाका अमल पहले शायरपर करो। बादमें सबवापर! ”

प्रत्येक सजेचा अमल पहिल्याने कटी कुलेशंबावर करण्याचा हुक्म देयायत काय भातलव होता औराजेबाचा? तर आपल्या त्यांच्या सजा भोगताना होणारे हालहाल बघून राजांचा दिल कचावा, मनाईर्य ढळावे त्यांचे. फादूच जावे त्यांचे काळीज. हत्या होत हात पसरून कोणत्याही अटीवर भीकव माझी त्यांनी जान बचावणाची. ते नाहीच झाले, तर किमान चाकासाचे हात बघताना त्याना दिलतोड यातना तरी न्हव्यात. कमेरला कफ्ट तुमानी आवळदेश्या उघड्यांब आणि धामात निघळणाऱ्या, हातात सांडशी आणि नंया तेपी पेलेलेल्या, पाचवहा काळ्याकमित्र उल्या जाड ओंताचा हुक्मी जल्लादांचा मेल घेऊन इखलास कुलेशंबाचा समोर आला!

आतापैर्यत सजेची बातमी पुऱ्या तळ्यार सकली होती. जखडंब कैद्यांची सजा बघून डोळे निवावेत म्हणून कैजी ची-पुरुष सोरेच खचाखच दाटले. याचा वर कलून एकमेकांच्या खांधावरून कधी बायितले नव्हते असा सजेचा नजारा ते बघूलगले. एवढा तळ एकवटला होता खांजाभवतीने, पण डुर्वहून उडणाऱ्या रानभोरड्यांची भरभरसुळा साक ऐकू यावी, एवढी शांतताच शांतता पसली होती.

“मूऱ खोले शायरके बच्चे!” कुलेशंबाचा मुखडा हातपकडीत भळून इखलासने तो दावा उजवा हासडला. त्याची बळक ऐकून न आल्यासरखे कुलेश शांतच होते.

हा हुक्म फर्माविणारा इखलास किती मूर्द्धे होता ! आपली जीभ छाटप्पासाठी आपला जबडा कोण आणि कसा काय देणा खोलून !

एकटक रोखून बघणाऱ्या कुलेशांच्या शातपणा बघून तर इखलास पिसाळूनच गेला. पुढे होत त्याचा जबडा फाकाण्यासाठी तोकद लावून दोन्ही हातांनी झटू लगाला. कुलेश काही नुस्ते शायर नव्हते. स्वारी शिकारित तावून सुलाखून निघालेले मूरमे लळवयेहे होते ते. खूप खेपट करूनही एकत्या इखलासला काही त्याचा जबडा फाकविणे माधेन. 'दातळुडी', लसलयागत जाम आवळूनच धरला होता त्यांनी आपला जबडा ! त्या गाळाकर संतापी थप्पड देत ओडला, "पकड बैली का पू को तेरे मुख्यर ? "

आपल्या जल्लांदांकडे बघत हात उठवून तो चरफडत कडाडला, "सब मिळके खोले ये जबडा. खींची चाह इसकी जबान !" चार-पाच हवशी जल्लाद चटकन पुढे झाले. त्यांनी मराठी दौलतीचे छंदेशागामात्य कवी कुलेश यांचा मुखडा आपल्या बळकर पंजानी, चारी बाजूनी जागीच दाखून धरला.

आता – आता जाणार आपली जबान म्हणून साळा जीव जिभेतच एकवटून आणलेले कुलेश आरोळी फोडत मोळाने ओडले, "प्रणा ३ म स्वामी ५ मायली कानोंजी शायरका, भाष्यकान है हम कि आज – आज आपके साथ पंक्तिमे बैठेनेका पौका तो मिळ – मोतकी पंक्तिये !! जे भवानी ५ जे चंडी १ !" जल्लांदानी कुलेशांची बडबडणारी जीभ तोडात सांडुस खुपसून तिने जाम पकडली. एका झटक्यात, ताकदीने खमकत जबड्यानाहेर खेळली. त्या कलीने ती कविर्जीभ संदर्भीतच लकवलव हलली. हाती तब्बपती तेंग धेऊन उंचा असलेलेच्या एका जल्लादाकडे मुकरंबने इशारती नवर टक्काताच जल्लादाने कुलेशांच्या जिभेकर एवढा जबर वार उत्तरला की जिभेचा कंडका पाहून, देन-तीन दात तोडीत, खालचा ओढ झाणी हुवटी चिरत तो उत्तरला. एक चीकटकी हवरडा कुल्ला. भवतीच्या बेहोष जल्लेशांत तो मुळनही गेला. अंगावरचा तख्ता-कुल्लाह चिंब भिजवून टाकणारा रक्किल्लकांडीचा फक्काराच फक्कारा उडला कोणीजी पद्धतीचा गंधिटिळा त्या फक्काराच्याने दिसनासाही शाला. अंगाचा विदृषकी पेहाव औषधल्ला रुक्काने चिंब भिजला.

आपल्या खोड्यातून रांगांनी, रक्तचारात न्हाऊन निघालेल्या कुलेशांच्या चेहऱ्याकडे बीघितले. आपल्या बाळकांजांच घालावी तशी केवडीतरी हक्कवार साद त्यांनी कुलेशांना धाराली – "कविराज !"

मुटल्या जीभगड्यातून असह वेदनांचा आगांडेब उसळला असलाही आपले होले उघडून छेंद्रोगामात्य कुलेशांनी आपल्या स्वामीकडे शांतपणे डोळाभर बधितले.

शाला होता. कुलेशांच्या जबड्याचा अमुभव घेतल्याने आपणहून त्याने शहाणपणाने राजांच्या जबड्याला काही हातही लावला नाही ! सजेचा अमल करण्याचा जल्लांदावर मात्र तो खेकसला, "इ गेरे कमजोर, डरपोक ? खोल दो ये भी जबडा ! काट डाले कापत्रकी हजरतको गाली देनेवाली मनहूस जबान ! "

हुक्मांचे तोवेदार पाचसात जल्लाद पुढे समसावले. उपली ! जखडंब राजांचा जबडा खोलयासाठी खुल्या पाच-पाच त्याची जल्लांदावी राजाशी झोवाझोबी झुगली. काही केल्या त्याच्या फंजात आपला जबडाच देत नव्हते राजे.

"वो था शायर, उसने कितना सताया ! ये तो हे शेर, कझी नहीं मासेगा, सब मिळके पूरी ताकदसे चिपको इसको !" मुक्कर्ब-इखलास औरओरहून आपल्या जल्लांदाना चेतना देऊ लगाले. व्यापारातेच चार-पाच आपणहून जल्लांदाच्या मदतीला धावले. टेवला ! राजांचा मुखडा काळ्याकामित केसाळ दहावीस हातानी, तपश्यरही हलकता येणार नाही असा जापीच दाखूस टेवला. काळ्याशार नांगीदार विचारांनी शिवापिंड पुरती शाकाळली ! राजांचा जबडा कानाशिलाजबवल दोहीं बाजूनी एवढका जोरात दाबवल की विश्वल्या. जोडहांडांच्या अनावर कळीसमिके, रायगाडांच्या महाद्वाराचे दोनही दरवाजे खुलावेत तसा भोसलाई राजजबडा आपोआप खुलला.

ज्या ओठांआड जादीश्याचे तीर्थ अग्नि जिजाऊ, धाराऊ, येसूर्हई, पुत्रव्याजाई यांच्या हातून पफलेल्या दहुल्या कवड्या गेल्या होत्या, त्याच ओठांआड जल्लाद हुलावेत तसा भोसलाई राजजबडा आपोआप खुलली.

आनंदांच्या आणि दुःखांच्या दोन्ही क्षणी, कुलदेवतेचे स्मरण कणारी "जादब जादब" अशी नांदी उठविणारी, क्षत्रियकुलावतंस, श्रीमन्महाराज, हिंदुपदमादशाहा, गोपालग्रन्थपतिपालक संभारीजे यांची जीभ संडूषित घड धरण्यात आली. "ला ५ इला ५ ह" अशी बध्या हाशमांच्या पाठकथात सुसुरी उठवणारी गर्जना कोहून, विस्मराता येतील तेवढे हवशी ठोळे विस्फाळन हत्यारी जल्लादाने हातच्या तेपीचा ताकदवर वार, सांडीती पकडलेल्या, बाहेर खेळल्या राजांच्या ओंजिरी जिभवर उत्तरवला. रक्तांजी फवाराती कींगंजीच उडली.

"धी ५५ न धी ५५ न" कानठब्या बसविणारा, बस्यांच्या कललोळी, काळ्यांच्या आरोळ्यांचा पाऊसच पाऊस पडला. सांडशीत पकडलेल्या 'लेपुमन मगर' जिभेचा बळवळता उकडा जल्लादाने त्याकर पचकन थुकून "खाने दो कुलोंको" म्हणत सांडशीसह वडू बुडुकांच्या तापल्या धुक्कीत फेहून दिला !

ज्या देहावर अभिषेकसमयी देशभरच्या पवित्र नद्यांच्या जलांचा वर्षाच घंगधोशात शाला होता, त्याच देहावर त्यांच्याच रक्तांच्या चिळकांड्या उत्तरल्या. वेदनांचा एवढा आगांडेब उकडा त्यांच्या जीभगड्यातून पण बेभान होत एक साधा हुक्मसुद्धा पुल्ला नाही त्यांच्या ओठांबाहेर ! ओढ दाताखली घड दाढून, गच्छ मिट्ट्या डोळ्यांनी आवरता

येत नव्हते म्हणूनच त्यांनी जीभगड्यातले ओपळते रक्त ओघळू दिले ! काही बेळने शांतपणे डोळे अपडले. समोरच्या धुळीत आपलीच पडलेली बळवळत जीभ बघताना मात्र काढीज गळबळसू उठले त्यांचे – फक्त एकाच विचाराने –
आजवर कंधीच नाही पडला भुईच, याच विभेटून बाहेर पडलेला आमचा सादिल शब्दसुरा ! पण – पण आज ती जीभच पडली आहे भुईच ! शात होयपूर्वी बळवळन ती आमहसच म्हणते आहे – “ धरी ५, द्या एखादा सांजेसा हुक्म – या क्षणीही पाकीन तो ! ” त्या विचाराने तर राजे देहातीत होऊन आपल्याच विभेकडे एकटक बघताना पुरते हेलावले. खळबळ-खळबळ माजली त्यांच्या काळ्याच्या खोलवळत –
पणे आणि कुलेश रक्तमाखवळ्या तोंडांनी एकमेकांकडे बघत होते. आता ते ‘दोन’ जीव नव्हतेच. मावळबोलीतलच्या एकाच ‘राजकाळ्याचे’ दोन विस्मिले तरी एकाच मतलबाचे अर्थपूर्ण सर्ग झाले होते ! छळपती आणि छळेगमात्य ही दोन वाटणी त्यांची रूपे, त्यांच्या जीभगड्यातून अंगभर ओपळून एकमेकांत मिळू मिसळू गेलेल्या रक्तओंधांनी त्यांच्या पायतळी एकरूप केली होती. अंगत्या वाहिल्या रक्माने लेलेलाल – मगोमन एकरूप ! असताच आवासाहेबाचा प्यारा ‘कवी भूषण’ हे बघायला आता तर रुचूनही टाकला असता त्याने ‘शिवराजभूषण’ सारखा काळ्यांग्रथ – ‘कवी-राज-भूषण !’ असा.

सजेचा शहिला हमा सपला होता. तुटल्या विभाच्या गड्डकांतून दोन्हीही कैद्यांना प्रणाप याताना होत होत्या. त्या यातनांची नवकी एकदी खंत दोयांनाही एकाच गोर्धीची वाटत असावी. बगळणापूर्वून तंजावरपर्यंत पसरलेल्या मराठी दोलतीच्या बाबीने, याउढे औरंग कुठल्यांचालीने जाईल ? पण या तक्कनि मनात उणारे विचार त्यांना एकमेकांशी बोलण्याचे साधनच आता उरले नव्हते. कुलेशांना राजांना मनसुव्याचे म्हणून म्हणावये होते, “ इससे जादा जलकोत उठाने चाहिये, फिरंगी-मुश्लिमलेसे पहले – हो सकला है, स्वामीप हथियार उठानेवाले शिके. औरंगाकीही मदद लेलक खुद महारानीको भी नहीं दिई ‘चैनकी नंद !’ ” पण – पण काहीच न बोलता आल्याने नडऱ्याची तुसीती घाटीच हलत राहिली त्यांच्या. व्याकुळ-व्याकुळ झाले होते त्यांचे डोळे, फक्त त्याच कुर्बांगेने ! राजांचे मन तर पिंपळ्यात कोडलेल्या गरुडपक्षसारखे नडऱ्याच्या घाटीला धडकाच धडका देव लागले. त्यांही कुलेशांना सांगायचे होते – “ हंवीराव, म्हळेजीवाबा तर जिवावे सोने करून गेलेच ! कंककाका तर वयाने झालेत. आमच्या चौतर्फा दैडणाच्या फौजफळांना जाणता निवाडा देणारे. आता मालळकर कोण ? आमचे हृपाजी, मानाजी, वितोजी की संताजी-धनाजी ? कंवडी गफ्फलत होईल आमच्या श्रीसर्वांनी आमच्या ठाडी बाळवरांनाच मानून चालविले तर ? औरंगच्या रेड्याला जाब देईल असे निघील घडाडीवे आमचे रामाजे ? आणि होईल काय आमच्या मांग खुद आमच्या श्रीसर्वांचे ?? ”

येत नव्हते म्हणूनच त्यांनी जीभगड्यातले ओपळते रक्त ओघळू दिले ! काही बेळने शांतपणे डोळे अपडले. समोरच्या धुळीकडे शुकला होता. कणकणाने मोठा होत होता.

आता सर्ये कल्पीकडे शुकला होता. कणकणाने घोमेपूम झालेले जलाली पथक इखलासेने – “ जा ३ व कैद्यांची जवान काठण्यात घोमेपूम झालेले जलाली पथक, दुसरा सजेच्या आराम फर्माऊ ५ ” म्हणत हटवले. दुसरे त्वाने जलाली पथक, दुसर्या सजेच्या अपलळसाठी पुढे घेतले. हातचाईच्या जंगात मैदानावर हालत नव्हता एखळ्या ताडेपेने आज इखलास हालत होता. खालर होती त्याला, पुरी केली तर एखळी बिकट खिदमत वाया जाणार नव्हती. त्याचे मालिक हजरत नोंद थेणाऱ्या होते त्याची.

बद्यांना तर वारी कैद्यांचे डोळे काळ्याची सजा बाघून आपले डोळे शांत करून घेण्याची एवढी उतारीक झाली होती की, हुकमांची संधी मिळती तर त्याचीच पुढे होत मनची पुढाद इखलास तपीही करून घेतली असती ! पुढे घेतलच्या त्वान्या पथकातील देन ताढे हवशी निवडून इखलासने बाजूला घेतले. आपणच वाकून लोहारी तुल्हातल्या, एकहाना तापून लालेलाल शाळेल्या लोखंडी सलाखा, त्यांच्या कातडी मुर्दीना धात इखलासने चुल्हाबाहेर खेचल्या. निवडूल्या हवशी जलालांच्याच डोळ्यांत त्या खुफसल्यासारख्या नेकन खुद तेच कवादिल नाहीत याची अजब पारख करून घेतली त्याने ! निवडैलेले हवशी हात, पाय, डोळे होते म्हणूनच पाणूस म्हणायचे नाहीतर – मंजल्या लोखंडी पुलळ्यासारखेच रिसत होते ते ! तसेभरी हालले नाहीत ते. त्यातल्या एकाच्या हातात आपल्या हातातील तापल्या सलाखा खुशीने देत, कुलेशांच्याकडे बघत इखलास त्याला म्हणाला, “ शुसेड दो ये जलाखी सलाखें इस बामन शायरकी ऑर्खोमे ! ” देखाणा इसका मालिक कैसी दाकती हे शायरी खुन के बजाय अपने शायरकी ऑर्खोमे ! देखाणा इसका मालिक कैसी दाकती हे धोण्यावते समुद्रवदळ, भक्त खडकाळ बेटाकडे साजावे तसे “ जी हुजू ” म्हणत जाहीत होता. तो, उंचापुरा पायाड, आपला कंबिल आणि सर्वाहून अधिक कौनेज सोडून एखळ्या दूर ऊऱ्याच्यासाठी आले. त्या स्वार्माना पुन्हा बघण्यासाठी डोळेच उरणा नाहीत या जाणिकेने रकाळ्यात तोडाळ्या राजांना त्यांनी अगोदर डोळाभर बघून घेतले. जलालाद जसज्जशा सप्तशीत तापल्या, लालेलाल सलाखा डोळ्याबाहेर लागले. जलालाद तसातशी कुलेश आपली गर्दन इकडे तिकडे गरारा फिजवू लागले. निकराने मुसुदलेल्या हातच्या सलाखा कैद्याच्या गालावर, कानावर चारवर खिड्यांना तो जलालाद चिह्न न ओरडला – “ देखते क्या हो खेकूब ! जकड दो इसकी गर्दनका हिलता पता ! ” तसे धक्का बसलेले हवशी शाळे आणि त्यांनी कुलेशांचा मुखडा जागीच

पकड़न टेबला. त्यांना धक्का अशासाठी बसला होता की, तब्बाकुलाहातल्या जखडंबंद केद्याचे डोळे काढणाऱ्या त्या सारांशी सार्थीदाराला आजवर अशी कुणाळ्याच मदतीची गळ कधीही पडली नस्ती.

“ चर्ट ५ चर्ट ५ ” सुताराने शिसवी काकांना भोके पाडायकसाठी हातवे किकरे फिरवावे तशा, आपलेच डोळे विस्फालेलेल्या जललादाने हातच्या लालेलाल लोखडी, तस मलाखा कवी कुलेशांच्या डोळ्यांत खुपसून चाचाचर फिरविल्या. जब्तल्या बुऱ्यांच्या मांसांचा उग्र वास चारीकडे पसला. कुलेश कुडीभर थडपडले. “ आ : ५ आ : ५ ”, जीभ गमवल्या त्यांच्या कंठातून कसनुसाच आवाज फुटला.

नाकात घुसल्या उग्र जब्लकट मांसांच्या वासाने अणि कानात शिरल्या त्यांच्या तळमळतोहेत. अनाचार झाल्याने खुह त्यांच्याच कंठातून तसेच कसनुसे शब्द सुन्नें “ ऑ : ५ ऑ : ५ ! ” त्यांना कुलेशांना निर्धारावे म्हणायचे होते – “ दैलीचे छंदोगामात्य असे केळापासून लगाले पराणाला घ्यायला ? ”

खो तर कुलेशांना म्हणायचे होते – “ राजन हो तुम सांचे खूब लडे तुम जंग ! ” जरी एकजीव झाले होते ते अंतरावे तरी असा रैमेळ पडला होता त्यांच्या विचारांचा – गमवल्या जबानीमुळे.

आता तर भवतीचे वये खुशीने पिसाळळ्यात टाळ्याच टाळ्या पिटत औरदू लाले. “ बहोत खुऱ्य ५ ब ! असला मेहबान ! जल्दी करो भाऊ ५ ! निकालो इसकी भी औखकी कौडिया ५ ! ”

सजेचा अमल करण्या जल्लाद आता हातच्या जब्लकट राताने काळपटलेल्या, तरीही तस मलाखांहून अंगभर पेटून उदला होता. वापर्लन नाकाम झाल्याशा वाटल्याने “ बेकार हो गयी मलाखें ये ” म्हणत तिस्कराने त्याने हातच्या सलखा थेट जीभ-डोळें काढलेल्या कुलेशांच्या अनवाणी पायांवर मुझाम केकल्या.

मागे वर्लून दुसऱ्या कुलेशातल्या तावणी खात पडलेल्या नव्या सलाखांची लालेलाल जोडी त्याने खसकन उचलली. लाल डोळे तिच्याकर गरार किंवित बघ्यांना तिची लाली दिसावी म्हणून हात उंचावून ती ‘ ला ५ इलाह ’ म्हणत नाचवली. त्याने ओरडण्यापूर्वीच त्यांच्या चार पाच मददगारांमी रायणाडाईप, मराठी दैलेशांच्या, शिवपूर छत्रपती संभजीराजांची गईन जल्लादाच्या सोवीसाठी चारिकडून केवळाच जाम करून टाकली होती.

क्षणांनंतर जब्लून होत्याचे नक्ते होणारे राजांचे डोळे अपार शांत, स्थिर होते. ते डोळे नक्तेच ! दोन तेजोगोलच होते ते. हयातीत कधी नक्ते एवढे चमत्कारिक तेज उतरले होते त्यांत. एक्ही उल्था पडणारा खालचा ओढ आता दातांखाली थडू पकडून, हातच्या नक्ते नक्तेच ! दोन तेजोगोलच होते ते. हयातीत कधी नक्ते एवढे चमत्कारिक तेज उतरले होते त्यांत.

यांची उल्था पडणारा खालचा ओढ आता दातांखाली थडू पकडून, हातच्या

रसरशीत मलाखा गोखत जल्लाद राजांच्या समोर आल. डुऱ्यांच्या केंसंपासून तुमानीखालच्या पायापर्यंत घासाने आज पुता निश्चला होता तो. हातच्या तापल्या मलाखा पेटून, द्याच्या लागणाचा कठोर सजेच्या मानसिक उष्याने घामेशूम झाला होता तो.

अर्धवर्ट कदम पुढे टक्रत तस लाल मलाखा पेटून क्षणाखणाला तो घाणांच्या डोळ्यांचाडे एकलकूक बघत पुढे मरकूक लागला.

आणि – आणि – काय झाले कुणास ठारकूक ! हातच्या मलाखा तशाच घेऊन तो जागीच पुतळ्यात गुपान उमा गोहिला. अपार तेज उरू. जाणांच्या, राजांच्या निर्भय, तेजवंत पुऱ्यांकडे बघवाना त्याचे त्यालाच मनोमन जाणवकरे – “ किंतुनी जल्ल दी औंखें मलाखांसे, जिवदीभर – मगर कभी देखी तक नर्ही ऐसी औंखें ! नर्ही – नर्ही – ये औंखें जलानेके लायक नर्ही ! जतनेके लायक है ! ”

एवढा पत्थरदिल तो जल्लाद ! घण तो ही स्वतःशीच चारकून, राजांकडे डेखत मान डोलावून दोन कदम मांगे हल्ला !! आणि खुद त्यांच्या पाटीत एक सणसणीत तथाचा पडला, भिजल्या पाठीवरून घामाचे तुशा उडाले. कानात इखलासचे करडे, जबी शब्द पुसले – “ नमकहारम ! रुक कर्यो गवा ? निका ५ ल दो ये औंखें ! ”

तोबेदार जल्लाद त्या कळीसरसा स्वतांचा काळजातला माणूस पायवतकळी टाकत पुढा पुढे मरशावला. राजांच्या डोळ्यांच्या बाहुल्याजवळ हातच्या धाराधारीत लाल मलाखा नेताच त्याने काळ्या लागणांच्या कठोर ताबेदारीच्या डडपाणुके आपलेच डोळेच गण्यन मिळून घेतले ! त्या क्षणभरातच शांतप्रेतासमर अष्टशुजांची कुलदेवी तुळजाभवनीच चमत्कारिक रूपात तरबून गेली. तिचा मुखडा होता थोत्या आंकेसराखा, डुऱ्यांकडे इतर मुकुटोऱ्यांजी आवाहाहेवांच्या राजटोपात टोप होता, आढाही हातांच्या जागी दिसत होत्या किंवितसातल्या आकृती. सरी गेल्या मासाहेब, श्रीसर्वी आणि होय – रामराजांच्या मासाहेबसुद्दा ! त्या हातांच्या एक एक बोटात बालपणी-मोठेपणी बघितलेले प्रतापाव, माठुसेरकाका, मुराबाजी, कृष्णाजी कंक, हवीराव, महोजीबाबा असे कैक मुखडे दिसून गेले. कानात कुंठती नाशा, किंविताच्या पुसून गेल्या – “ जय जय एकवीर समर्थ ! – उंदे गं अंबे उंद ! हर हर इंद्रेव ! या गोंधवासी मारे, अंबे लैकर यावे ! ! ”

“ चर्ट ५ चर्ट ५ ” हातच्या तस मलाखा समोरच्या कैद्यांच्या डोळ्यांत खुमसून, सवधीप्रमाणे त्या जागीच गरार फिरवून, मलाखा तशाच डोळ्यांत ठेवून, मिटल्या डोळ्यांच्या जल्लादाने थकावरीने आपलेच गुडेचे भुर्जीबर टेकले. बद्यांनी बेभान होत हेदोसी गिल्ला धातला – “ धी ५ न धी ५ न – छोड दो अब इसे, जायेगा ये औंगाबाद, बऱ्हाणपूर तक ! ”

याही स्थितीत राजांना एका गोटीची खंत जल्ल ठेवी – “ का नाही ठेवेले

आलमगिराच्या कोणी इमानदार जललादने आमच्या नाकात अणिं कानात, तोकांच्या रंजुकोना ठोकतात तसे खिले ? म्हणजे आलाच नसता आमच्या अणि कर्वी कुलेशांच्या जळवक्या मासाचा एकमेकांत मिसळलेला बास आहास ! आणि कानावर पडलाई नसता बुजावण्याचा हा अनंदाने उकळणाऱ्या खिळवता कल्लोळ ! ”

आता रांबं आणि कुलेश यांचे चेहेरे एवढे भयाण दिसत होते की, औरंगजेबाच्या पोरउमरीच्या अखाडा नालंडाने. त्यांना तसे बघितलेच असते तर दतखिलीच बसली असती त्याची ! डुङ्कर उंच लाकडी टोया, गळवाहातांना जखडणारे तखाकुलाह, अंगावर ढागळ विदूषकी, रक्काळलेले काढे, कमेरेला बांधलेल्या काटेरी वेली आणि जगजगारी रस्तेच पडलेल्या घंटांच्या माळ्या, जब्कून गेलेल्या ढोक्यांच्या खोबणी, त्यांच्यातून उत्तरलेले जबानी काढल्याने ओठ आणि तोळभर कुळ्या दाट दाढीत मिसळलेले, साकळलेले तक ! कसे विस्त होते ते ? बळीव पावसाच्या मारणीरित तडाखून निषालेल्या, मूळच्या अनेक रांगत चितारलेल्या, रेखीव, देखण्या पण क्षणात ओघधून पिस्कून गेलेल्या भित्तिचिंतारखे !

मावळक्तुंच्या डोरकडांआड सूर्य इुकला होता. इंद्रायणी आणि भीमा यांचे एकमेकांत मिसळलेले सामग्री थरकल्या लाटा उठवीत वाहत होते. ताळाद्वार सांजेच्या नमाजाची समज देणाच्या नैवती दुडुडुळ लागत्या. थोळाच वेळात तळभर नमाजी अजानाच्या लुळकाच्या उटू लालन्या – “ अल्ला हु अक्बर ५५ ”, राजे आणि कुलेश आता वेदनासह देहाच्या पार झाले होते. राजांची तर कधी नव्हती अशी मनाची मनासी कफ स्वाशी अशी बातचीत चालली होती. अंधाळून आल्याने ठारी ठारी तळभर पलोते शिळाले होते. त्याहून कितीती पलोते शिळाले होते शंभूजांच्या दुनियापार पोचलेल्या भोसलाई राजमनात.

रातपहाऱ्याचे मस्ते हशम, औरंगजेबाचाच इकूम असल्याने तळपती हल्यारे पेलून जगजगाणी केन्या धेणाना गस्त देत होते – “ होशियार ”. डोलें, जबान, हात पाय योंसंह पुरत्या देहापर गेल्या राजांच्या मनात, खुर त्यानाच अनोखी वाटावी अशा विचारांची प्रचंड धूंदूळ माजली होती. स्वतःच बघत होते ते तिन्हाइतासारखे अगल्यालाच, आठवत होते त्या बालपणापासूनच्या आतार्पत्तच्या, हयातीकडे.

सुरु झाली ! एजांच्या मनात विचारच विचारांची अनावर कांरंजी. उसदू लगाले त्या कांजातून अस्मानी विचारांचे तजेलदार पणीच याणी ! ते नेहमी मांड घेत आलेल्या ‘चंद्रावतोपेषा ’ लफेट, आता डोळ्यांआड झालेल्या, पुळ्हा कधीच न विस्ताच्या आकाशाच्या तेजिबाच्या रसासारखे, रायगडाच्या निशाणकाठीवर, मावळवाच्याने फळफळत्या बरिकाठी भाव्याच्या वाणाचे, आबासहेबांच्या तोडून वेळोवेळी बाहेर

पडलेल्या, शिवबोलंचेच आसवाच त्यालेले ! समर्थाच्या तपस्वी कमंडलूटील

‘रमतीर्थासारखे’; थोरल्या आरुंदूच्या तोडून वेळोवेळी सहजात्या बाहेर पडणाऱ्या

‘जादंब, जादंब’ ह्या जागत्मतेच्या समरणातासारखे, आपल्याच व्यातीत हे ‘श्री’ चे

राज्य राखून चालविण्यासाठी मुळूखूभर वेळेगळ्या जागी देह ठेवलेल्या कोंडाजी फळंद,

कृष्णांजी कंक, उकोजी पालकून, निळो बलाळ, हंबरराव, म्हळोजीबाबा यांच्या वाहू गेल्या रकाची आण सांगारे !

आता त्याच्या मनच्या डोळ्यांना विसू लागला दौडीत डोळ्यांचा भरलेला तिर्ही होगामांला माठी मुळूख – रायगडावर उतरणाचा त्या पावसाळी तिर्हीसांजा. तस फोडून उतू जाणारा कुशावरतीचा आणि गांगासापाचा ललाच. पाणगारांबाली निश्कळारे आधाई॒ मनो॑, जादीश्वराचे राळळ, बालेकिल्ला, व्यापारेठ, मंत्रीबाई॒, हिकणीमांची॒, भवनाटिक, टक्कपकटोक, सातमहाल, सिंहसनचौक यांसह अभिषेकभाजातून संततधोरेखाली निश्कळून शिवरिंदीसारखा दिसणारा आमचा प्राणप्रिय रायाड ! गडउंतंडीवर, करंवीच्या, गोमेळाच्या अंजनीच्या गच्छणात किरकिरणाच्या रातकिड्यांचे आणि गडटक्यात एकलून धुमणाच्या बेळकांच्या जमेर्हीचे पाणगाधारंच्या सरसरीत एकलूप झालेले आवाज. एव्ही पाणगाधारी स्पष्ट दिसणारा, थोरल्या आरुंदूचा, कोसळत्या पायवसात धुरकरता दिसणारा पाचाडवाडा. पडत्या पावसाची तमा न वाढाता, गडभरत्या चोकाचीक्यांवर कांबळी पांथरून जागल्यांच्या नजोरे. गस्त देणो फेटकरी. गडावरून चहबाजूंनी पायथ्यासी कोसळताना अखड घरघरणारे लहान-मोठे स्फटिकसाफ धवधबे. महापुराचे पाणी डुरफत फेवून देत नागिणीसारख्या सळसळत धाववताना दिसणाच्या पायथ्याच्या काळ आणि गांधार नद्या. हिवळ्यांच्या हंगामात मुळूखराच्या गडकोटांना विलमून बसलेले, दहीदाट गर्दुके. चढत्या दिवसाबरोबर त्याच धुक्याचे तटबंदीच्या थळार दगडांदीवर उठणारे दहिवराचे थरते थेब. गडांडावरत्या नागखान्यांच्या पायथ्याशी धुमसत धुरेक करणाच्या, पेटत्या शेकोटीतील आव्याच्या आणि बाभालीच्या लाळूडाठी. पोगोपांत जनावरांच्या तोडूमुळ्या गारखाण्याने कुट्टांपरे फक्काते वाफारे, उरफोही धाव धेऊन मुळूखरातून गोळा केलेल्या खबरा पेश ठेवताना गडथंडीने लटक्ट कापणरे, तीही सावत अदबशीर बोलणारे बहिज्ञी, विक्षेप, कर्मजी यांच्या पथकांचे खबरारी, वन्हाड, खानेदेश, कोकण, मराठवाडा, बागलणपासून ते गोव्यापर्यंत आमच्या ‘चंद्रावतोपेषा ’ टापंबर टापा ठेवत दौडताना झोंबत्या, थंडगार मावळवाच्याने दातवणे थडाशड आपणारे आमचे शेकडो, हजारे घोडा व पावलोक. रायगडाच्या मुळाची असताना खुद श्रीसर्वांच्या हातून सनोर वेणारा हुलयाच्या माडयाचा वाफाळता गर कठोरा !

कूनहतांच्या हंगामात जागजगी गडपायथ्यासी शिवारंत, मृग तोंडावर आल्याने

पालापांचोका एकबदून मातीस तावणी देण्यासाठी कुण्ड्यांनी घेटविलेले रानतरवे. आंचा, बड, शिष्ठल, चिंचेच्या घेरांबळाली रंध करीत विसावेलेसी, तानहेली, दमारि गुढोरी. पशस कोसांची एकला घावणी माझे टाव्हून आल्यावर, तब्बाच्या बाऱी पाणथळ्याकडे ओढे घेणारी, फेसाळती दमारि घोडी. उन्हाने आणि पेटलेल्या भास्यांच्या धगाने घामाने निश्चलाताना कपाळपट्टीवरची थेवावळ तर्जनीने निवरून याकून, हत्याप्रहार्ड करणे लोहार. फिरत्या चाकांवर त्या हत्याराना ठिण्याच ठिण्याच ठिण्यांची घिर्ती चक्रे उठवीत शिकल देणारे शिकलासार, पांगो-पांगसमर खूर अखडेलेल्या घोड्यांच्या नक्या तासकून त्यांना तोंडाव शिळ्यांचे पुंजके आवळून मळून, तवाने नाल ठेकाणारे नालंद. मुख्यउस्तव्या रावळा-रावळात दर्शनासाठी आमच्या माणून प्रवेशणापूर्वी पायीची पायताण उतरून, घूळमाखले पाय साफ कराऱ्याबाहेरच थापाथप पाय आमारे आमारे धारकरी.

माती ! बालपणी माणसास दृश देणारी, उभारल्या, पुढ्याचा बांड आयुष्यात त्याअव, पाणी भरविणारी, गोळ्याची मूरत रेखणारी ही माती ! एक राजा म्हणून नव्हे, सेनापती म्हणून नव्हे, शिळेद्यार घारकरी म्हणून नव्हे, एक 'माणूस' म्हणून आमचे या मातीशी नाते काय ? माणसाचे मातीशी नाते असते? होय. माणसाचे मातीशीच नाते असते— तसे 'मातीत' मरणे कैक असतात. 'मातीसाठी' मरणे फा ३८ थोडे !! मिळेल आमहास ते भाय या क्षणाने तरी ?

"जागदंब ५ जगदंब" घशाला कोरड पडल्याने ते स्वतःशीच मनोमन पुढपुले. पाणायाच्या थेंगविकरी रक्काचे थेंब उतरले त्यांच्या घोरत्या धगाजाड.

या वेळी नुकताच नमाज पहून आपल्या शाही शामियान्यात आलेल्या औरंगजेबाला इखलास सजेवा शाळ्यावर तपशील देत होता. कधी नव्हे ते पायप्रेर घेताना औरंगची पावले बुलायातही झपाऱ्यप पडत होती. त्याला बैचैन, सैमरै वर्धताना इखलास तर पुरूष हबकून गेला होता. काही इतरांची जाली हजरतांची तर !

पण औरंग मात्र केवाळ्याच बैचैनीने पायप्रेर घेत होता — मध्येच थावत होता. काही विचाराने शामियान्याच्या छलाकडे मधूनच बघत होता.

"कुळ नहीं चीखा-चिल्लाया कापप्र इतरी सखत सजा लेकर धो ?" स्वतःलाच विचारे तसे त्याने इखलासला विचाले.

"जी, विल्कुल नहीं." घायचा म्हणून इखलासने लवत जाब दिला. तो ऐकतीता एकाच विचाराने हिंदेस्थानचा बादशहा हैराण झाला. "इसी जाह हेता हमारा बागी शहजादा अंकवर तो ? आती ऐसी सजाकी नीढत उसपर तो ?"

जायच्या इजाजिताच्या हुक्माची बाट बघत इखलास तसाच ताटकळत उभा आहे याचेही त्याला भान नव्हते. दक्षिणेतून निघून आमच्याला आणि मराठी मुळूख तुडवीत केल्यापासून राजस्थान, कंगाल, विजापूर, गोवळकोडा आणि मराठी मुळूख तुडवीत

बणवण भटकलेली आपली हथात, त्याला सराड उपड्या डोळ्यांसमोर समकताता विसू लगाली. "हमारी एक भी औलाद होती 'संबा' जैसी तो ? डालते हम इनेव बडे सल्लनका बोझ भरोसेसे उसके कंधेपर. और — और युजारते बुडापेकी ये लिंदाली तसल्लीसे, घेंवरकी खिंदमतमै !" एवढा जवळ जवळ युग्म हिंदस्थान हुक्मतीवाली घेऊसुद्धा काहीतरी नेमकेच विवाहाच्या काळीजतोड, बैचैनीने तो स्वतःच हवत्यागात झाला. इखलास समोर उभाच असलेला वपताच तो केवळद्याने तरी ओडला — "जा ५५ व !!"

तळावर कुठेतरी कोंबळ्याने बांग दिली. पाठोपाठ वांगंमाणगून बांग सुरु झाल्या. आता राजे आणि कुलेशाना फक्त या कोंबळ्यांच्या बांगानी पहाट झाल्याचे, उंहाच्या चाटक्यांनी दिवस चाढल्याचे आणि नमाजीसमजेसाठी अजीवरे बर इडणाच्या नीवताच्या दुड्डुमुळे केवळ अंदाजाने विवाहाची प्रहर कळत होता. त्याच्या आतळ्यांतील 'भूक' आता अंगमच्या वेदांनीच शमवृत टाकली होती !

तळावर फळफटले. उगवतीची ऊबदार विले येऊन राजांच्या अगाला विळागली. फा ५५ फा ५ जाणवली त्याना ती ऊब. त्यांच्या मानातून थोरला आकंक्षी, सती गेल्या मासाहेंबांची, श्रीमर्दीची, धारारु, दुर्गाबाई, भवानीबाई यांची पुत्री 'कविल', याद करून देणारी स्व उफाळ्याली. त्यातच उफाळ्या आणवणी दोन आठवणी तीव्रेने गेवावी आणि रामराजांच्या मासाहेंब यांच्याही.

थोरल्या आऊ ! कोण होत्या त्या ? त्या होत्या शिवतीनीची पहाट धरून साक्षात जागदेला पडलेल्या गोपमत्या स्वप्नासारख्या ! त्या स्वप्नानेच पाहिले होते आबासाहेंबांच्या रुपाने एक रोकेडे मर्दना सल्य ! असते थोरल्या आकंक्षे आणि अमचे प्राणयारे आबासाहेंब आमच्या जागी तर ! कसे-कसे वागते ते ? केमलीतीरी प्रचंड झाझर राजांच्या पाठकण्यातून सासरत वर गेली. पोटात अंगाचा कणही नव्हता ती, चेहरा रुक्मिंबाळ, तडतडता झाला होता तरी, आबासाहेंबांच्या नुस्त्या स्मरणानेच नाकाऱ्यात तांड झाली त्यांची गर्दन. मरोमन माथाच शिडविला आगोद त्यांनी आबासाहेंबांच्या पावन पायथेना आणि पाचाळाच्या छलांच्या पायन्यांना. आमच्या घरच्याच अवितीच्या केक माणसांनी केली फिटवेखोरी. बळ या आमहास, आमच्या देहांच्या अवितीच्या केली निवाणीच्या क्षणी दाळा !

अपल्या जननदात्या आउल्याहेंबांचा चेहरा आठवण्याची खूप कोरीम केली त्यांनी त्या जागी पुनःपुन्हा दिसू लगाला त्यांना धाराऊळचा चेहरा. धारऱ्यु : कुण्डी काळजाला मायेवे लिपण धारलेला निकोप जीव. स्वतः त्या राजा-अंतावर नाही एवढी अमाप माया केली तिने आम्हवर. धाराऊळ कण आमच्या आकंक्षा हाती

जगद्वेदे दिलेली भंडारा-पाडीच ! कुणबाऊ निकोप मायेचा केवडा भंडारा उधळला तिने आमच्यावर !

ऐन आणार्डी एकादशीच्या रोजी चितेच्या अमीच्या घास घेऊनच आपला जीवनभरच्या उपवास सोडणाऱ्या, आमच्या सती गेल्या मासाहेब ! कुणी काय मन मानेल ते मागून घेतले आबासाहेबांकडून. पण त्यांनी ? काळ्या हैदवरच्या चितेवर अगिरूप होताना आपल्यासमोर ठेवून घेतल्या त्या आबासाहेबांच्या कफ मोजड्या. रायगडाने किंती जीव देह ठेवताना पाहिले ! पण पहिल्याने 'सती' जाण्याचा मान मिळविला तो त्यांनीच. काय वाटले असेल त्यांना आगङ्गावरीने देहाची कापूराख होताना ! आजही कानांत पुढतात त्यांचे, त्यांना चूड देताना त्यांनी काढलेले धैर्यशील अमर बोल – " कधी आलाच प्रसाद तर, आमचं हे रुप श्यानी ठेवा. पुत्र आहात तुम्ही आपचे ! "

त्या बोलांची याद होताच राजाचे मन कसे ठवळून-पुस्तकून निघाले. मासाहेब, मासाहेब तुमचे हे रुप आम्ही तुमसे ध्यानीच ठेवले नाही, तर या क्षणी जाणून दाखवतो आहित ते. तुम्ही गेलात सती, मेल्या आबासाहेबांसाठी. आम्ही ? आनंदीही सतीच जातो आहित – पुस्तकेही – इथल्या मावळमातीचा टिळ्या मर्तकी लेवून !! तुम्हास रिवाजाचा चूड देयासाठी धाचे म्हणून आनंदी तरी होतो ! इये आमच्या भवती आहेत औरंगजे तुकडेलाचार दुणगे. तुम्ही नाही, निदान तुमची यादगिर म्हणून आहीच उठवले रायगडी तुमच्या नवे 'सतीच वृदावन'. आमच्या मागे रोहील आमची याद आमच्या मुलखाला, आमच्या माणसांना ?

का नाही वाटलात किंती तुम्ही फक्का ? आणि का नाही वाटला रामराज्याचा मासाहेब कर्याच घरच्या ? खेच, आम्ही आणि रामजे तुमच्याच पोटी उपजतो तर केवडे मिट्ठे सचाल आबासाहेबांचे आणि उच्चा दोलतीचे ! का नाही वाटले आम्ही रामराज्याचा मासाहेबांना घरचेच ? दोलतीसाठी ? मग फरक तो काय उत्तो त्यांच्यात आणि औरंगजेबाचा बाणी शहजादा अकवारात ? कोण होत्या रामराज्याचा मासाहेब आमच्या जिंदगीत ? विष घेहून क्षणात त्या होत्याच्या नवळत्या झाल्या. असत्याच जर त्या आता आमसास अशा बघायला हयत तर ? खात्र आहे आमची, रामराजांना धेते. आल्या होत्या तशाच पोटाशी घेतले असते त्यांनीसुद्धा या क्षणी आमहाला.

आमच्या जिंदगीचा सर्वीत बुकल-डुकल मनसवा – आमच्या दुर्बिंबाई ! नव तेवढे 'दुंगा' ठेवले आम्ही, पण – पण दुर्दिंजी 'कोठीतच' राहिल्या त्या हयतभर – आणि तेही साक्षात औरंगच्या.

समजू, उमजू, केल्या कुठल्याच गोषीचा पश्चात्याप नाही वाटला किंती आम्हास. रुखरुख तर चातूनसुद्धा नाही गेली. पण दुर्दा – तुमची सय झाली की पोखरून निघते उमे काळीज. छतपतीच्या गणी असून कोठीतच खितपलत तुम्ही आमच्या बचांगसह आणि आमची पाठराडण करण्यासाठी माहेरपणाच्या निपिताने आलेल्या आमच्या रणांजाका !

कसले मिळाले माहेपण त्याना ? आबासाहेबांच्या कफ्या असून औरंगच्या कोठीत बंद होणाचे ? तुमच्या सुटकेसाठी किंती जंग केला आम्ही ? आबासाहेब आणि आम्ही मुल्यो आमच्याच्या विळळातून पण तुम्हाला मात्र आम्हास मोठिता आले नाही. क्षे, क्षे ! करूसले हे आमचे लिणे ? असेल – राजा म्हणें उपभोगशृंख्य स्वामीसुद्धा असेल ! पण – तुम्ही दोघी, थोल्या आऊ, सती गेल्या मासाहेब, आमच्या श्रीसरखी यांच्यासारख्या राजाकिंवया म्हणावे कोण ? खण दिवार केला तरी नाही मिळाला त्याचा जाब किंवी आम्हास.

आणि – आणि लिंगाच्याच्या कळुजावकून देह झोळून दिलेली अशाप गोदावरी ! ती म्हणजे तर, कुठेरी आभावात तडकणाऱ्या विजेने दूरवळ्या भुईवर कोसळून, भेगाळावे तिचे अंतरंग, तसा आमच्या हयतीतला अदावकी-मल. खुह, आबासाहेबांनी बांधले तिच्यासाठी 'सतीच वृदावन' लिंगाच्याच्या पावथ्याशी. आणणार्जिना हत्तीच्या पायी दिल्याची कधीच खत वाटली नाही आम्हास, पण हक्कानक बळी गेलेल्या गोदावरीचा सल ठोळ्यात खुपून गेलेल्या सलाखीसारख्या या क्षणीही सल्लो काळज्यात. जाळत जातो तो काळज्याचा फेल-फैल ती.

आणि आमच्या श्रीसरखीचा चेहरा आठवला की झामाती चांदावेलुच डोळ्यांसमोर उधी राहते. आमच्या पट्टी खव्हे गाते बाळ्हले तर उरल्यासुरुत्या श्रीसरखी आबासाहेबांच्या कन्याचवे शोभाच्या अशा ! का कुणास ठाउकक, त्याना अवतीभवती बघताना नेहमीच याद होते राहिली तो थोल्या आंजळी. केवळ्या धोर यातेनेत पडल्या असलील त्या या क्षणी ? बोलाताना त्या नेहमीच म्हणाच्या, " आम्ही आपलं बांधिंग बांधल आहे रानवाच्याशी. "

खोरोखरच काय वर्तील – 'कसा वागतील त्या आम्हामागे ? केवळी भाऊळीज पातली आहे. गणोजी-कानहोर्जीनी आपल्या पाठुळ्या भगिनीला ? खुलदाबादेत्या कोठीतील दुर्घाना याद करताना केवळी अपराधाची जाणीव होते ! पण रायगडाच्या श्रीसरखीना याद करताना मन क्रणाइतीच्या भावेने कसे शिंगाशिंग भरून येते. येसू, गंगोलीत तुम्हाला मासोळीच्या वाणीची अंगठी बाळ्यांजाचा बारशात नजर देताना आम्हाला काय कल्पना होती की, आम्ही आपलं बांधिंग मासोळीसारख्याच खाल !

'हं : ' कविल्याच्या आठवणीच आठवणी अनावर झाल्याने त्यांनी मान झटकली. समोर इंद्रायणी आणि भीमा एकमेहेच्या गळ्यात गळा घालून उन्हाला पीत, तळपत वाहत च होत्या. सूर्य आता तर ऐन माझ्यावर तळ्या लागला !!

दूरवळून जवळ येणाऱ्या धोडेपथकांच्या टापांची थडथड मोठी होत जावी काळीज. छतपतीच्या गणी असून कोठीतच खितपलत तुम्ही आमच्या बचांगसह आणि आमची पाठराडण करण्यासाठी माहेरपणाच्या निपिताने आलेल्या आमच्या रणांजाका !

हातधाईत कामी आलेल्या कैक मदन्यांच्या आठवड्यांनी थडथड्हू लोगल्या.
भ्रात गेलेले, शेवटन्या क्षणी उशीखालून कोहून भिक्काळीची आणि पेशवेपदाच्या
शिक्के-मुळांची डंबी पुर निळेपेंतोन्या होती देणेरे मोरोपंत ! कसे लागेसे कन्छुमी ते
आणार्जीच्या आणि मासाहेबांच्या ? कोण आणि कसा देणार त्याचा जाव ? परवाचाचे
वरतन कजापोटी आपलच्या घासात घालण्याची घालसेल करणाऱ्या पहिल्या खेळांचना –
शासाराजना पेशवेपदातून मुक्क करणारे आबासाहेब असते आपलच्या ठायी तर काय करते
मोरोपंताचे ? कोण आणि कसे संगणण ते ? एवढेच कशाला ? कुठल्या भिरमिने खुद
आणी गेले आपणहून दिलेल्या गोटात याचा काय जाव देणार आनंदी शाळे तरी ?
आपलच्या जागी ते आणि त्यांच्या जागी आम्ही असते तर कसे वाताते आस्दी ? का
काही क्षणाच असतात कुहकाढे प्रत्येक माणसांच्या जाला हयातीत ? नाही तर गेले
असते का, एवढ्या पल्ट्याच्या विचार करणेरे आबासाहेब प्रत्यक्ष औरंच्या भेटीस
आन्यात ? आणि पडते कशासाठी अडवून कैदकोठीत ?

झाली नसेल कधी, आम्हाला आबासाहेबांची होते तशी आपलच्या पेशवेने निळेपंताना
त्यांच्या बिडलांची कधी याद ? कधीच का केला नाही मोरोपंताच्या निसरता सुद्धा
उल्लेख आपलच्याशी बोलतोना त्यांनी ? की खांद्यावर जोखीप घडताचे तोइनच टाकाची
लगातात पाणसास नालेची नाती ? मोरोपंत, रायाडाच्या मंत्रीबाबीतील उमच्या राहत्या
वांड्यावर दीकीपहरे बसविताना काय वाटले आपाहस ते आमचे आम्हालाच ठाउळक !
आपलच्याच सही हाताने आपलाच डावा हात कलम करायची अशी नीबत औरावारही
येऊ नये चा पुढच्या हयातीत ! पंतांची ओरवरीची जगा दिले आम्ही त्यांचेच तुन
निळेपंतास – पण – पण – नाही भरून निघाली कधी त्या क्षणी झाल्या कोंडीची जखम.
पंत, तुम्ही, आबासाहेब, गोदावरी यांची मनापासून माफी पाणगायासाठी ‘माणस’ म्हणून
तडफटेय आमचे हे मावळमन. पण तुम्ही – तुम्हीच सरे हात डोलवून ‘नको नको’
का म्हणताय या क्षणाला ? का ? का ?

एंजांनी गदादून गर्दीन हलवली. साकळल्या रुठांबोंत थठलेले त्यांच्या चेहऱ्यावरचे
घाषाचे थेळ त्यामुळं इकडे-तिकडे टपकले.
खाचा झाल्या. रक्तसाकळल्या, नकाम डोळ्यांसपोर आणणांजी उंचे ठाकले
त्यांच्या ! आणांजी – आणांजी ! कसलन्या क्षणानुंबंदाची होती ही असामी ?
आबासाहेबांच्या काळात धाराबंदीचे काम चोख करणेरे आणांजी – आमची मात्र
मुस्कळदावी करायला धजावरेच कसे ? आणणांजी-गोदावरी-गमरांबोच्या मासाहेल.
कसला त्रिकोण हा आपलच्या पावलापावलात अडकत गेलेला ? गोदावराची माफी
माणगाचे सुद्धा विचार उठातात मनात. मा आणांजी, मासाहेबांची मात्र माफी
माणगाचे का नाही घेत मन ? आणी या क्षणेसुद्धा !

आणि गोळ्यांच्या मांडवीखडीत आपलच्या वाहतीला लगलेला घोडा अटीतटीन

थेपवून आम्हास प्राणदान देणाऱ्या खंडोजाचे जमदाते बाढाजी ! आबासाहेबांचे नेक
कलमबाज ! कलम ! हल्यापणेच्या कारीगर हेणोरे हल्याचारेही हल्याच ! कसे गेलेले त्यांनी
ते मासाहेबांच्या फिडेस पडून आम्हाविरुद्ध ? त्यांचे पुर असूली कधीच केला नाही
निळो-खंडोजीनीसुद्धा आपलच्याशी बातची करताना त्यांचा उल्लेख ? कसा घासावला
त्यांचा हात त्यांच्या, आमच्या प्राणेपेशाही प्रिय दौलतीचा तुकडा थेट शहजादा
अकबरास तोइन देण्याची लिखावत करण्यास ? नसतेच पाठवले अकबराने त्यांनी
रेखलेले खलिले आम्हांकडे परनाळ्याडावर ? होताच त्यांच्या – आणणार्जीचा,
मासाहेबांचा आम्हावलच्या विषयावाचा काटव करते तर ? तर – होता आमच्या
शासांचा क्षणात शेवट याहून कमी वेदनासुद्धा वेदना का नाही
वाटत ?

आणणार्जी, बाढाजी, शासांजी, हिरोजी योना काय वाटले असेल हर्तीच्या पायी
चित्रुडा होताना ? खंत ? असह वेदना ? अपार यातना ? ले ५ तपशील आला होता,
डॅगरावडा बोजा आंगवर पडलतानासुद्धा ते शात होते असा. समजू उमजून केल्या काणांने
कचदिल होतात ते कसले खेद शूर ? त्यांच्या मनात ऐकून पाँडर दूर दूर गेलेले काळेटे क्षण
आज आमच्यासामोर कसे उभे आहेत ? का धडपडलोहेत ते आपले काळेपण उडव्ह
करण्यासाठी ! जखडबंद असले तरी त्यांना इजाजत देण्याज्ञाता का उठावहेत आमचे
हात ?

पुरे आग पुसळ्यून वर उठवण्यासाठी म्हणून राजंनी दोन्ही हातांना झटका विला. पुरा
कचला भक्तम त्यांकुलाह त्यांच्या मनागातात !
निःप्रयाते राजे देही शांत राहिले पण मन फडफडतच राहिले – त्या फडफडीतूच
आवाज उर लागले – “प्रत्याहंत – न्यायाधीश !” एकदा गफकूत झाली तरीही
त्यांच्याच हाती न्यायाधीशांची सूते देताना आम्ही म्हणालो होते, मुलाखात जसे
डॅगरकडे तसे न्यायाधीश ! आल्या बाढळाचा झांडुळुपं डुल्ली-हेलवली एवढंच
काय उमजून पडली तरी समजू शूकरं. पण – पण डोऱकडेच पायीचा घर सोइन लस्तु
लगले तर ? ” आणी निर्विणीचा म्हणून औरंग दीलत डुबवायला चाळून देताच तुड
त्यांचीशींशीच हातमिळवणी करावी शिक्काशी ? त्यासाठी त्यांनाच दस्त करण्याचा
आम्हारी हुक्म सोडावा लागला आम्हास ? आणि – आणि आज तर खुद आमच्याचा
बाबीने ‘न्यायाधीश’ होप्याची संधी मिळावी औरंगजेबास ? शेवटी काळ अणि
नियतीच असते का प्रत्येकाचा त्यायाधीश ? औरंग तर अन्याय नाही, न्यायच दिला आहे
आम्हास असे पुरा पुरा पुरा का वाढते ? पाहून तर कोणताही निबाडा केला असता त्याने
तर दिल्लीच्या चांदणी चौकात नेताजी पालकरांचा मुहम्मद-बुलीखान करणारा तो,
आपवे मासाहेब बजाजी निबाडा वाहतीला लगलेला घोडा प्रसंग
गुरता औरंगपुढे आमच्याकर तर ?

औरने तोही विचार नकीच केला असणार म्हणूनच तर त्याने रुहुलाच्या सवालास

आमच्या सामेनेच तडकावून दिले – “ये नहीं पडेगा नमाज कभी.”

ओंग ! आळीच नसती नोबत तर – राज्यावसेपोटी दोंग म्हणून ते हथातभर पुढे घरलेला इस्लाम न पत्कताही पडले असतो आही नमाज ! एवढळाच्यासाठी की तुळ्या अललातालाने मेहर होऊन आपल्याच बाप-भावाची अधोर कराल करणाऱ्या, आपल्याच बेटीला कैदेत टाकणाऱ्या, लाडो गोराऱीब हिंदून जिवे मारणाऱ्या, शरण आलेल्यांना इस्लाम करणाऱ्या, त्यातल्या ताकदवरांना मपसबी बक्षुन लाचार करणाऱ्या तुला एकदा तरी माफ करून ‘परवादिगार’ असल्याची खात्र पटवाची त्याने यासाठी !

जसउशा दिवसरातीच्या, कुणसही सोडिविता न खेणाऱ्या चाकरमिरुणा कडकइन पडत होत्या तसलक्षी राजे-कुलेश दोघांचीही मने साकळून, एकबदून, थळी करून येत होती – पकाच विचारक “सोनं झालं आहे जिवाचं !”

त्या पुण्या तळ्यावर चमलकरिक विचारांचे जाळेच जाळे पसलेले होते. दोघेही जवान, नजर गमावलेले कैदी एकमेकाबदूल विचार करीत होते. त्याची मने अडकलीच मगे तर एकाच विचारात अडकत होती – “महाराणी एकल्या आहेत मांग. या इमून तिथवर पसरल्या दैलीबाबत, रसेला धीर-दिलासा देऊन उंभं करव्यासाठी कशा बांधिली त्या मन ? कोण देहल त्याना घोर्ज्याचं पाठबळ ?”

ओंग तर आपल्या शामियाच्यात, कधी दोषा कैदांचा, कधी ‘सेवाचा’ कागवती मुळूख कसा डुवावाला याच्या विचार करताना हातची माळ ओढत, मध्येच थांबून छताला निरखत सारख्या पायफेन्या घालीत होता. केंद्री झीनत त्याला वाळामिश्रित लिंगूशरबत मधून मधून स्वतः देताना धाडासाने विचारात होती – “कैसी है. तविकात अब आळ्याजान ?” खोर तर आपल्या आळ्यांनी कैदांना सुनावलेली सख्त सजा तेच्याही खीमानात रुपत-सलत होती.

औरंगलाही पडला होता घोर आपल्या हिंदौस्थानच्या सलतनतीला आपल्या मागे निंग संपादेल याचा ! घोरखर सतेची राज्ये उठविणे साम, दाम, दंड भेदाने सोपे आहे, या त्यात जीव अडकणे केवहे अवधड आहे.

तज्जवान्ये सरे सदार, हशम जथ्याजथ्याने दवका कुजबुजीत विचार करीत होते यांचाच – दोन कैदी आणि शहेनशहा यांचा. तो तळ नव्हताच, होते मनामनाचा ऊ-मैसेल पडलेले विचारच विचार यांचे एक गुंतवळ झालेले प्रचंड जाळे !

नवा दिवस उावला होता. कैदांचे झाले एवढे हाल पुरेसे वाटले नाहीत म्हणूनच बेदार इखलासने नवे जललादी पथक कैदांसमोर घेले !! दोन्ही कैदांच्या अंगावरचे विदृष्टकी कुरोही त्या पक्काने ट्याराट ओरबाहून काढले. तसेच तखताकुलाह आणि साखळदाढाखाली अडकून पडल्याने न ओरबाहूता आलेले

फक्त तुकार तुकडे.

“देखते क्या हो ? केंग दो कुतोपर वो नमकीन पानी – छाल उडाडकर इनकी !”

बावरल्या-बावचळलेल्या हवशटी जललादांवर इखलास ओढला.

पथकातले, सापते घेलेले जलाद पुढे झाले. त्यांनी नारळाचे खोब्रे किसावे तसे धारदार सापव्यानी दोन्ही कैदांची जागाजाफी साल सोलायला मुख्यात केली ! जलाच आता पुरे हैणग झाले. दोन्ही कैदांचेकी एकही कैदी कंग सोलवट्टून निघत असतानाही है. की चूंकू करीत नव्हता. जललादांनी आजवर कैक माजोर कैदांची साल अशी सोलवट्टून काढली होती. त्यांचा तडफळाट आणि किकाव्या एकत्राना तर नेहमी जोषव संचारत आला होता जललादांच्या अंगो. पण आज ? काय ताज्जब वघत होते ते ! त्यांचे त्यात

थर्थरु लाले सापते ओडलाना !

राजे आणि कुलेशांचे देह आता मारन्वी दिसेनातच. ते आले होते जयंतीच्या दिवशी अंगभर शेंदूर फासलेल्या हुमंगाच्या मूर्ती !

सापतेधारी मागे हलले तज्जामारखी, तांब्याची भगुणी घेतलेले हबशी पुढे झाले. त्या पण्यात भासले होते भीठपाणी ! तावल्या धावेकर सुतानं चारी बांजूनी पाणी शिकारावे तसे त्या हबशांनी हातच्या भांड्यातील, मीठापाणी राजे-कुलेशाच्या सोलवट रक्काळ देहावर शिकायला सुखात केली. सुतारच्या पाण्याची ‘चारच’ भवतीच्याना ऐकायला येते, या भीठपाण्याची चारच तशी कुणालंब ऐकू येत नव्हती. उच्च अंगाला शेकडो मुळा भोसकल्यागात वाटत होते ते फक्त राजे-कुलेशांना ! देहांचे आगांडेबी कुंड झाले होते त्यांच्या गच्च मिटून हेणाऱ्या वेदना मिटव्यात तर डोळेही नव्हते. तीरीला लाटाच लाटांवर डुचमळत्या तळ्याकडे वघत शांतपणे आपली पिसे साफ करीत बंद्या पक्षी काठाच्या फांदीवर बसावा तसे ते देहाच्या वेदनांकडे पूर्ण अलिस मनाने वघत त्याच्या काठावर शात बसले होते.

बायांच्या कालावाही खरोखरच ‘शैतान’ वाटावेत असे कैदी समोर बघून थरकल्याने आता चिंडीचाप झाला होता. ती सजा बघायला प्रत्यक्ष औराजेबच असता तर ! तर नकीच सापाळ्या तळावरच्या सरदारांच्या खिलकी खेचून आणायचा हुक्म करून त्याने त्यावेच कफन इतमापाने कैदांच्या अंगावर पाण्याच्या कुणमाही दिला असता ! कधी – कधीच नव्हती एवढे हालहाल कणरी सजा त्याने हयतीत कुणालाही फर्मविली. लटपटलेल्या काळजांचे बंधे आता एक कळता काढल्या पाणीं आपल्या राहुळांकडे निघून गेले. इखलास तेवढाच अला. त्याच्यावर सोपाविलेल्या सजेच फेकून जललादी पथकाही निघून गेले. इखलास तेवढाच अला. त्याच्यावर सोपाविलेल्या सजेच फेकून जललादी जोखीम त्याच्यापुरती आता बाकी होती. कैदी पुरे गतप्राण होताच, दोघा ताकदीच्या जललादाना निवून एकाच पक्कावशत दोघा कैदांची मस्तके धडावेगळी करणे ! भाल्याच्या टोकावर तो खोचती रेवून, वाजतागाजत उच्चा तळभर ती सर्वांना दाखवून

त्यांचीही नाचवत घिंड काढणे. शेवटी, घडे एकीकरूऱे साखबद्दलत पडलेली. ती मुंडकी तव्हाबाहेर कुठेती, कोल्हा-कुळांनी खावीत म्हणून भाल्यासह केळून देणे. पण या इखलासच्या आखी जोरिंगलाही अद्याप अवकाश होता.

सजा दिल्याच्या तपावाने इखलास एवढा थकला होता की, क्षणभर त्यालज्जच वाटले, आणणही जखडले गेलेत न दिसणाऱ्या एका खांबाळा! तो दोही कैद्यांकडे तमाच बघत आहिला. आता फक्त त्याच्या खिदमतीचे पाच दहा हृषमच होते वाकी त्याच्या भवती. काय वाटले त्याचे त्यालच कुणास ठाऊक. संधं पावले टाकीत तो राजांच्यासमोर आला. भयाण दिसणाऱ्या मरहदलांच्या बापी सुभेद्रपाला त्याने पांयापसून लाकडी दोपीर्यंत निवरले. इखलासची एव्ही कूर, मारुर वाटणारी नज्ब आता विचित्र दिमूळाली. राजांच्या देखर फित ती त्यांच्या छातीवरच्या भवानी माळेवर मात्र जखडबद्द झाली. फक्त राजांनाच ऐकू येईल एवढे हलके तो पुष्टुला – “दे दो होमे ये सुबेदा” त्याने त्या रक्क, मीठपाणी, घाम यानी न्हाऊन निघालेल्या विपचिपीत भवानी माळेला हातच घालला!

“ ओ ३३ औं ३५ ” राजे मरणावरच पडलेली कुडी साळे बळ एकवटून आता तडफडती हस्तू लागले. ती हलविलाना नकार दरशवाणी गवत एकसारखी इक्कुलगाहे. खाल विद्यकूल लागला.

जसा पुढे गेला तसाच इखलास हातची भवानी माळ सोडू इटक्यात मागे झाला. का पाहिजे हेती त्याला ती? एवढाई पहाडी सुरच्याची एक तरी यादगारी म्हणून जपणार होता ती इखलास! त्यासाठीच देहभर निरखून राजांची फक्त घेता येण्याजेगी माळच शिल्लक होती. ‘नको – घेऊ नकोस ती.’ हा संकेत त्याला कळला होता.

आपल्या खिदमती पाखकाच्या हासमावर तो कसा तरीच ओरडला – “ सब चले गये नजारा देखेनवाले नाबवना १२ लैहे याहासे! तुम कयों रुके ? निकल जा १ द.” आणि स्वतः इखलासच आपल्या घोड्यावर ईप घेऊन निघू गेला.

आता वर निळेभोर आभाळ, पायांखाली वढू बुडुकाची विळीतीरी पुणी मावळभासी, न दिसणाऱ्या पण जवळच, खांदाल खांदा मिळकून संथ बालाचाच्या इद्रायणी आणि भीमा, त्यांच्या काठांकर जगाल एकले वाटोवेत असे माठी. दोलतीचे छतपती संभाजीराजे आणि छंदेगायात्र्य कवी कुलेश गाहिले! आता राजांचा स्वतःचा त्यामाशी चाललेला वादही थांबला. सुरु झाला – मुल्य झाला फक्त जिवाचा शिवाशी चाललेला आखवीचा शांत-संध जाबवासल!

“ राजा म्हणजे कोण ? सजा भोणण्या राजा म्हणजे कोण ? ” यांसारख्या सवालांची उत्तर शोधत संभाजीराजे भोयले या माणसाचा ‘जीव’ मनही मागे टावून ‘शिव’ मुदीत पकडयला आपल्या उम्या हायातीचा कानाकोपण धुडाळू लगला.

“ कोण होत्या आमहस जन्म देत्या घासाहेब ? का नाही याद येत त्यांचा चेहरा ?

का नाही वाटले कधी आमही अंद्यातून जन्मास आलो असू ? ” आली असेल नकीच आबासाहेबासह थारल्या आऊंकी याद अखेरच्या क्षणी. आणि – आणि नक्कीच येईल शेवटच्या क्षणी, एवढा कठोर आणि हवस असेले असला तीरी औरालाही त्याच्या जन्मदात्या. आऊंकी याद ! कोण होते आबासाहेब ? कोण आहे औराजेब ?

आबासाहेब म्हणजे आमच्या मावळभासीने, डोंगरदांनी फेकलेला उष्ण शास ! मराळेल्यांना जागाच्याची, कहू करत मानाने जगण्याची ऊब देणारा. न होते तेच तर ? औरांगला दलवेनेत उत्तरायची नौबतही ना येती.

केवढे पल्याचे बोलले होते ते अखेरच्या भेटीत पन्हाळ्यावर – “ एवढीशी असते डोळ्याची पाणी पण ती सुद्धा नाही घेत कधी साधं कस्यत्सुद्धा डोळ्यांत. तुऱ्ही तर आवचे शुरुवात आहात – उद्याचे राजे, बेरे ध्वनी ठेवा. आगोदर मरतात ती मन आणि मान मरतात ती माणस ! राजे होऊ नका; मावळा न्हा.” आबासाहेबांच्या बोलाली जसा त्या भेटीच्या वेळी उपसाल होता युवराज म्हणून तसा आता एक मावळा म्हणून उपसाला त्यांचा जीव.

आमहाला, मनाचे क्षणाखणाला टवके उडावेत म्हणून अशी प्राणकठोर सजा देणा, आता पार बुढा झाला तरी पिळदार मनाचा औरंग कोण ? पुणा हिंदेस्थान इस्त्याम करायला निघालेला, माणुसकीला फुकलीने विझवू वयणारा. उगा केला असाच, आता या क्षणी त्याच्याच बापाने उठविलेल्या स्फेद ताजमहालासमोर त्याल तर ! तर यांच्या नजेची वीज अंगी पडताच काळीलिकर पडून जाईल ती देखणी कवरसुदा ! नाही. आबासाहेब आणि औरंग यांची तुलनाच नाही होऊ शकत. आमही नाही, रायणडाच्या सातमहालातल्या आमच्या एकाही मासाहेबांनी नाही, कुणीच नाही पारखले आबासाहेबास. असेलच पारखले याना तर फक्त तिघानीच. एक शारत्या आकाशाहेबानी आणि दुसरे समर्थनी आणि ... आणि हेच तिसऱ्या फक्त औराजेबाने ! आमही – आमही कोण या तिघात ? थोरल्या आज, आणि समर्थाच्या दृष्टीने आबासाहेबांची फक्त सावली आणि औराच्या दृष्टीने तर आबासाहेब नेमके कोण होते हे नीट पारखला याबाचासाठी या क्षणी त्याने नजेसमोर धरलेला एक दर्पण ! पडले असेल आमच्या देहाच्या दर्पणात, त्या हिंदेस्थानच्या शहीनशहास नाट नजेला आमच्या आबासाहेबांचे असली रूप ? असता त्याचा एकही शाहजादा असा आमच्या जागी तर ?

का वाटले आपचे कोंडांजी, सलत्कर, महलेजीबाबा मेले केल्या आपचे एकेक अवयवच गेले असे ? का केली प्राणपणाने आमची सोबत निळेजीपंत, खंडोजी, रामचंद्रपंत, हरजीराजे, रुणजी, विठोजी चन्द्राण, मानाजी मोरी आणि – आणि एवढळा दूच्या करोज देशीच्या कुलेशांनी ? आमही केवळ राजे हेतो म्हणून ? नाही – नाही. माणसे फक्त भाकरीच्या तुकड्यासाठी लाचार नसतास. तेल्हाताकर जिवाची ज्योत

येउन कुरंडीमार्नी सिद्ध होतात ती असी सुखासुखी नाही. ज्यांनी साथ दिली आबासाहोवाच्या या शीच्या नावे उलेलेच्या गोरगरीब खातेच्या राज्याला गावधास त्याचा अभियान वाटतो या क्षणी आहास. जे फिक्केखोरीने पाठमोरे झाले त्याची एकलीसुदा खंड नाही बाटत. खोरव आहे, राजा म्हणूने उपभोगारखां खावारी. आणि – आणि वेळेवेळी कटावाच्या काढवांपूऱ चालत गेलेला, आपलीच माणसे पाठमोरी झाली असताना, औरंसरखाच्या माणसाच्या हाती फसलेला, ही असी सजा अंगावर पेलेणा आपल्याप्रव्यास क्षेत्राचा राजा म्हणजे कोण ?

सर्वेच राजाही असतो, पण ‘स्वामी’ नव्हे तर ‘सेवक’ वेदनाविच उपभोग करून जित्या देही भरपेट भोगलेले असतात ते त्याने ! सजा घेणरा राजा म्हणजे वेदनांचे उपभोग भोगणारा पहिला सेनापती आणि शेवटचा सेवक !!

केवले हावसे आणि भरून पावत्याचे समाधान वाटले राजाना आता. वहची भावकी सोज आता उतरली. पण दोहरी कैद्यांना एकलीसुदा करून नव्हती की आता सोज आहे, सकाळ की दुपार ? आता त्या दोघांनाही पुते करून उकलेले हयातोच्या दोडीच्या शेवटचा सुकामी तल्ल जबल येत चालला आहे. मांडावालेचे हात, पाय, डोळे जवान यांचे जनवर पांडर फेसाळवलेल्य, थकादिल शाळेल्य ते, त्याला टाच मारणी असेसुदा नाही बाटत आता.

दिवसभर आभाळाची दोड करून थकावटीला आलेली मावळकिणे मायेने जबल घेत त्याच्या थकवत्या पाठवावल्लन, आपल्या असंख्य लाटांचे हात घिरवीत शांतसंश वाहताच होत्या फक्त इंद्रजणी आणि भीमा !

रजे आणि कुलेश यांचे डोळे जबान काढल्यापासूनचा बारावा दिवस उगवला. हालहाल झालेले छंदेगापात्य कुलेश मध्यरात्रीच केवळातरी गतप्रण झाले होते. मरणापूर्वी त्यांनी “ प्रणा ५ म खावामी ! ” म्हणण्यातारी केवळातरी मोळांने “ ऑं ५५ ओं ५५ ” केला होता. त्या चमक्काळिक आवाजाने कैद्यांभोवती गस्त देत पिणणे, पेंचलेले गस्तही दचकले होते. “ ऑं ५५ ऑं ५५ ” करत राजानी कुलेशाना प्रतिसाद दिला. छंदेगापात्य आता छप्रतीना प्रतिसाद देऊच शकत नव्हते. काय झाले असावे हे राजांनी मनोमन ताडले.

कैद्यी कुलेशाच्या लिंदगीचा छंद परमात्म्याच्या महाकाव्याला जाऊन मिळाला होता. त्यात एकरूप झाला होता. बरावा दिवस ! राजाना कथ्यानसुदा नव्हती, की असेच रायाही मचकावर पडलेले राण आबासाहेब बाराव्या दिवशीच अनंतत लय पावले होते, त्या दिवसी पायांच्या नखांपूसून डुऱ्याच्या केसावळीपर्यंत एक एक अवव्यव गर पडत होता त्यांचा. आब असे काय होते आहे ? आमचा पायांच्या नखांपूसून डुऱ्याच्या केसावळीपर्यंत मेल्या दहा बारा दिवसात नव्हता असा अवव्यव नु अवव्यव का पेटू उठतो आहे ?

गेल्या थोरल्यांनी ऊरफोड करून इथल्या माणसामाणसाला जाग्याताला अर्थ पटवून संगितला होता. जाते घाकले आज इथल्या माणसामाणसाला प्रसंग पडलाच तर मावेकसे याचा अर्थ पटवून देणा होते.

‘शिव’ आता ‘जिवाज्या’ आदी नकटप्रवातच दिसू लगला राजांना. आबासाहेब गेल्यानंतर हितोपदेश म्हणून लिहिला समर्थना खलिलाच शब्दवर दिसूलगला त्यांच्या नोंवज्योतीला –

“ शिवराजाचे आटवावं रूप। शिवराजाचा आठवाचा गाक्षेप !

शिवराजाचा आठवाचा प्रतापा ! भूमङ्गली !

शिवराजाचे कैसे चालणे- सलगी देणे- कैसी आहे !

याहान विशेष ते करावै. जीवित तुणवत् मानावै ...”

धर्मादृन राजकाण मार्गी लावणारे समर्थ आणि राजकाणाच्या धामधुमीतीही धर्मकरण मार्गी लावणारे आबासाहेब ! केवले पारखले होते त्यांनी पस्सांस !

“ जीवित तुणवत् मानावै ... ” समर्थविलक्षणील दितोपदेश राजांच्या कानामनात – उच्या देहात युम् लगाला.

आता तर त्याना उच्या माठी दीर्लीचीच केवढा ती भव्य ‘गोंधळचौक’ स्मार माडलत्यात दिसू लगाला. हंबीराव, बंडोजी, निळेपत, बहिर्जी, कोडाजी फर्जद, म्हळलेजीबाबा, कुण्ठाजी कंक, रामचंद्रपत, कुलेश – गोलेले – असलेले किंतीरी लोक हाती संबळ तुण्ठुणी धुमवीत मिल्या डोळ्यांनी उदेकावच उदेकाकर उदवीत होते – “ उंद गं अंबे उंद ” केवढा भव्य हा, आपाही यापूर्वी कर्धीच न बरितलेला आहे जादेवेचा गोंधळ ! सगळ्याच मानक-यांच्या मार्गी भंडार्याभवानी ! कुठे आहे ती ? हे काय चमत्कारिक दिसते आवळास ! दिसत नाही कफ्क तुल्याभवानी ! कुठे आहे ती ? ही जांदेचीच मूळ दिसते आहे. फक्त तिचा खुबडा थोल्या आंकात दिसते आहे. तिच्या दोन्ही डोळ्यांच्या जागी आबासाहेब आणि समर्थाच्या पुढा दिसताहेत ! जांदेचमर्तीच्या मळवटाच्या आडव्याकुलेटी रेंगात दिसताहेत आपल्या श्रीसर्वी आणि रामराजांच्या मुंदेचा पसस्ता भडारा या दुबोटी मळवटामांगे भडा दिसतो. पण – पण असे का होते आहे ? या एवढळा भव्य जांदेचमर्ती आपनी ... आपहीच कसे नाही दिसत शुद्धे ? का ? का ?

आता या क्षणी राजांना सभोवार मांडल्या भव्यच भव्य गोंधळातले आपल्या जीवज्योतीचे नेपके, रसरशीती, स्पष्ट-स्पष्ट मानकरी स्थानच दिसू लगाले. इश्वर तिथवर बरावा दिवस ! राजाना कथ्यानसुदा नव्हती, की असेच रायाही मचकावर पडलेले राण आबासाहेब बाराव्या दिवशीच अनंतत लय पावले होते, त्या दिवसी पायांच्या नखांपूसून डुऱ्याच्या केसावळीपर्यंत एक एक अवव्यव गर पडत होता त्यांचा. आब असे काय होते आहे ? आमचा पायांच्या नखांपूसून डुऱ्याच्या केसावळीपर्यंत मेल्या दहा बारा दिवसात नव्हता असा अवव्यव नु अवव्यव का पेटू उठतो आहे ?

ती ज्योत आरापित सभाजीराजे बिन शिवाजीराजे भोसले नव्हती –

“ उमा सहारीन्च लिंकण्यास येऊ आलो तर ! ” झऱणारी, दिलेला मिळणारी, भिरभिटलेली, खुद, त्या ज्योतीलाही कायदे न आवरता आलेली, बेलग उधऱ्यालेली अग्रचित जवानीची झर्मा नव्हती –

ती कुणाची छपती, स्वामी, धर्मी नव्हती.

कुणाचे बांशिंबाळ, कुणाचे आबा, कुणाचे भाऊ नव्हती –

आता ती जीवज्येत कुण माणसाशी माणीशी कम्सलेली नाते सांणारी नव्हतीच.

“ क्षितिजुलावतस, सकळ्युणमिंडित, अखंड लक्ष्मीअलंकृत गेबाहुण ग्रतिपाळक, श्रीमन्महाराज राजा शंभु ” ही गेली अनेक साले धारण केलेली बिस्दवली अंगच्या रक्ताने त्यांनी केळवाच धुक्कन टाकली होती.

जयिनीपून थेट आभाळापैत आफूच्या जिवाची एक नजर रुणार नाही असी भव्य, फ्रफूणारी ज्योत भासू लूगाली त्यांना.

“ कसे ? आहोत आपण ? ” ज्योतीने स्वाल केला आपणालाच !

“ कसे ? कसे ? ” शिवालयातल्या ऐकू येणाचा घटंनी केळवाती थोष धरला आता. संबळ तुण्युणी शिगेला चढली. भंडाच्याच्या उधऱ्याला तुरी-मुर्ठी आभळ कर्मे कोंठून भेटे –

“ करी दिसते आहे ही ज्योत ? ” भोवतीच्या पंचेदिंयाना आपल्यातच ओहून घेतेल्या त्या जीवज्योतीचा झाला होता, आई क्रांदेवेळ्या मांडल्या या भव्य गेघळ्याकातील अंगमर पाजळ्येला, फ्रफूला, पाचपेढी घेत ! ! !

संतजी धनाजी धनी तो आपल्या हातांत नाचविता धरला होता. त्याच्या हातातून तो कैकांच्या हातात जात गोंधळचौकभार अखंड फिल लूगला.

जगदेवेचा तो पाचपेढी-पाजळ्यता पोत. क्षणभ्र त्याने फरपरता सवालच स्वतःला केला. “ जीवित तुणवते मानवे ! ” आपणच जाब दिला – “ समर्थ, तुणाच्या पात्यालाही असं जबून भस्म होण्याचे भव्य ! आपाहास तेही नाही उर्लं ! ! ! ” त्या पोतालाच – पोतमाहात्य ऐकू येकू लगाले –

“ पंचेदिंयाचा जीवपोत हा – शिणु गुणी वळला.

कातांतरें चौकडे काढून टाकवेत, तसे त्या पोताने पाजळ्ये होतानाच ‘ शिणु ’ काढून केळवाच दू फेकले होते. पोताला आता काही काही दिसेना. दिसूलाला फक्त इंद्रायणी आणि धर्मेचा एकजीव झालेज पावन संगम ! याच इंद्रायणीच्या काठी शानेवानी आपल्या वारकळांना मान्हाटमेझी गीता सगितली – शानेवरी ! उकोबानी आणली गाथा रचली. आमच्यातून वाहून गेलचा रक्तजेलने आज रेखली जाते आहे एक ‘ राजाचा ’ एक ‘ शंभुषणम् ! ’

पोत फफकून-फफकून उठला. औरंगजेबाच्या हुक्माने, जललादी पथकांच्या, हते इखलासने उद्यवस्त केलेला ‘ शंभुदेह ’ सोडून चालला.

समोरच्या इंद्रायणी आणि भीमा यांच्या पावन संमात तो आता धुबवला जाक लगला ! धुबवतानाही तो फफकूला – “ जगांड॑१ ब – जगांड॑२ ब ! ”

“ चर्च॑५ ” आवाज उठला.

जगदेवपेत उत घेऊन इंद्रायणी आणि भीमा आज पहिल्याने माना वाकळज्या करून काठावरच्या मजेन्या खांबाकडे बघत बघत संथ वाहू लगल्या.

त्यांना दिसत होती मान टाकलेल्या शंभुदेहाच्या छातवानाचर अजूनही मावळज्या किरणात, रक्ताने-हातून गेलेली तरी तज्जपणारी चौसाट कवड्यांची असरण तज्जपती माळ आणि फक्त माळ ! !

□ □ □

संदर्भ ग्रंथ

History of Aurangazeb - Jadunath Sarkar

मराठी रियासत - गो. स. सरदेसाई

शिवचत्रिं आराखडा - व्यं. शं. शेजवलकर

छ. संभाजी महाराज - वा. सी. बेंद्रे

संभाजीकालीन पत्रसारसंग्रह -

श. ना. जोशी

शिवचत्रिं - सा. खंड, द. वा. पोतदार

संभाजीकृत - बुधभूषणम्

शिवपुत्र संभाजी - डॉ. कमल गोखले

Grand Rebel - डेनिस किंकेड

कापशीकर घराण्याचा इतिहास - हर्डीकर

ताराकाईकालीन पत्रे - डॉ. आ. ग. पवार

पुण्यलोक छत्रपति - बालशास्त्री हरदास

गोवळकोङड्याची कुतुबशाही - वा. सी. बेंद्रे

श्रीसमर्थ चरित्र - आळतेकर

रायगडचे आत्मचरित्र -

श. वि. आवळसकर

सिंहगड - ग. ह. खेरे

ऐतिहासिक आख्यायिका - ग. ह. खेरे

शिवचत्रिं वृत्तसंग्रह - ग. ह. खेरे

स्वराज्यातील तीन गड - ग. ह. खेरे

राजा शिवछत्रपति - ब. मो. पुरंदे

जेवे शकावली

म. साम्राज्याची ११ कलमी बघर सभासद

बघर, मल्हार रामराव चिटणीस बघर

जयरामपांडेकृत - राधाविलासचंपू

राज्याभिषेक शकावली

चित्रगुप्त

शिवदिविजय

शिवभारत

मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने -

वि. का. राजवाडे

पोर्टुगीज - मराठे संबंध - पां. स. पिसुलेकर

मागोवा - नरहर कुलदकर

भारतीय इतिहासातील सहा सोनेरी

पाने - स्वातंत्र्यवीर सावरकर

महाराणी ताराबाई - प्रा. जयसिंग पवार

Chhatrapati Shivaji -

सेतु माधवराव पगडी

हिंदवी स्वराज्य आणि मोगल -

सेतु माधवराव पगडी

मराठे व औरंगजेब - सेतु माधवराव पगडी

मोगल आणि मराठे - सेतु माधवराव पगडी

इतिहासाचा मागोवा - सेतु माधवराव

पगडी

पन्हाळगडचा वेढा - मुं. गो. गुलबणी

प्रतापगडचे युद्ध - श्री. मोडक

शिवतीर्थ रायगड - गो. नी. दांडेकर

ऐतिहासिक शब्दकोश - य. न. केळकर

कोकण इतिहासाची पार्श्वभूमी -

व्यं. शं. शेजवलकर

महाराष्ट्राचे जलदुर्ग - र. वा. रामदासी

राष्ट्रपुरुष - केदारनाथ मिश्र (प्रभात)

कनोज के रस्मोरिवाज - अवस्थी

मनाचे श्लोक

पाटगावचे मौनीबाबा - श्री. माळी

Forts of Maharashtra -

Cap. Brigs

शिवराजभूषण

औंगंजेबनामा

अज्ञानदासाचे पोवाडे

राजव्यवहारकोश - रा.गो. काटे

छ. शिवाजीमहाराज - दि.वि. काळे

महाराष्ट्राची धारतीर्थे -

पं. महादेवशास्त्री जोशी

जयपूर अखबारती - भा. इ. सं. मं. पुणे

इतिहास - मंजिरी - द. वि. आफटे

History of Marathas -

Grant Duff, Vol. 1 to 3

उदागिरचा इतिहास - राजाराम राठोड

तुळजापूराची जगदंबा - कोटीभास्कर

करवीर रियासत - स. मा. गर्णे

Shivaji's Visit to Aurangazeb at Agra - Jadunath Sarkar

शककर्ते श्री शिवछत्रपती महाराज -

वि. स. वाकसकर

रायगड किल्ल्याचे वर्णन - गो. वा. जोशी

शहजीराजे भोसले - र. वा. रामदास

मल्हार - रामरावकृत संभाजी व शिवाजी

महाराज - भीमराव कुलकर्णी

ज्ञानेश्वर वाह्यपथ आणि कार्य -

प्रा. न. र. फाटक

तीर्थरूप महाराष्ट्र - पं. महादेवशास्त्री जोशी

महाराष्ट्रातील किल्ले - चिं. ग. गोंगटे

Shivaji the Great (Vol. I to IV) - डॉ. बाळकृष्ण

मध्ययुगीन चरित्रकोश - पं. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राख

अश्वपरीक्षा - रा. स. गुप्ते

औंसंजेबनामा - देवीप्रसादजी

राजसन्यास - राम गणेश गडकरी

Fall of the Mughal Empire -

Jadunath Sarkar

Travels in India - Tavernier

Storia - De - Mogor

N. Manucci

कौटिलीय अर्थशास्त्र -

कर्तंदीकर - हिवरागांवकर

ऐतिहासिक पोवाडे - य. न. केळकर

भारतीय संस्कृतिकोश -

सं. : पं. महादेवशास्त्री जोशी

Jinjivas - V. L. Kale

सिंहासनाची आणि इतर व्यवस्था -

शं. ना जोशी

मराठाचांचा आरमारी इतिहास - थर्ते

विजापूर घराण्याचा इतिहास -

मोडक - वळे

Historical Miscellany -

G. S. Sardesai

Shivaji the Portrait of a Patriot - V.B. Kulkarni

गजपरीक्षा - रा. स. गुप्ते

झुसातुंत्रिसलातीन.

फलटण संस्थानचा इतिहास - फडके

शिवाजी सावंत यांचा परिचय

हिरण्यकेशी नदीच्या तीरावर वसलेल्या, कोल्हापूर जिल्ह्यातील आजरा या निसर्गसुंदर व छोटेखानी, दुम्दार गावात शिवाजीराव सावंत यांचा जन्म झाला. एका शेतकरी कुटुंबात, ३१. ऑगस्ट १९४० साली. तिथंच व्यंकटराव प्रशालेतून ते शालान्त परीक्षा प्रथम वर्गात उत्तीर्ण झाले. परिस्थितीमुळे महाविद्यालयीन शिक्षणाला एफ. वाय. बी. ए. नंतर रामराम ठोकून त्यांना वाणिज्य शाखेच्या लघुलिपी आणि टंकलेखन यांचा डिप्लोमा परीक्षांचा अभ्यासक्रम पूर्ण करावा लागला. कोल्हापूरातील राजाराम प्रशालेमध्ये त्यांनी अध्यापक म्हणून १८ वर्षे सेवा केली. तेथून १९७४ पासून परसेवेवर पुण्यात येऊन महाराष्ट्र शासनाच्या शिक्षण खात्याच्या 'लोकशिक्षण' मासिकाकडे त्यांनी सहा वर्षे संपादक म्हणून काम पाहिले. सध्या सेवानिवृत्त. वास्तव्य पुण्यातच.

भारतीय जीवन आणि संस्कृती याबदल सावंतांना प्रारंभायासूनच सार्थ व अभ्यासू अभिमान आहे. 'माझा भारत म्हणजेच महाभारत' हे समीकरण एकदा मनात रुजल्यानंतर त्यांचा महाभारताचा सखोल व्यासंग सुरु झाला. अस्मिता विसरू पाहत असलेल्या भारतीय समाजपुल्लाला 'मृत्युंजय' रविपुत्र कर्ण आपतीतही धैर्यशाली व तेजस्वी बनवील असे उत्तर त्यांना गवसले. मग प्रदीर्घ संदर्भशोधन, सखोल व उल्टसुलट चिंतन, मनन आणि डोम्स प्रवासाने पकडलेले प्रत्यक्षकारक निरीक्षण यातूनच या प्रदीर्घ व संसंपन्न 'मृत्युंजय' या काढबरीचा १९६७ साली जन्म झाला.

महाराष्ट्र, त्याचा इतिहास व मराठी भाषा हा तर सावंतांचा जीवनशास्त्र आहे. मृत्युंजयनंतर तब्बल तेरा वर्षांनी 'छावा' प्रकाशित झाली. कमालीचे विवाद्य, आजवर संदर्भविकृत, एकारलेल्या दृष्टीने बघितलेले शिवपुत्र छ. संभाजीराजे होते या छाव्याचे नायक.

या चरम व्याप्रिश व्यक्तिरेखेला पिता छ. शिवराय या निसर्गदत्त अजोड महापुरुषाच्या तुलनेत अकारणच तरजूत घालून पिढ्यान पिढ्या तुललेले. परिणामी 'सूर्योदीपी शनैश्वर' असा घनघोर एकतर्फी शिक्का त्यांच्या माथी मारून त्यांना साफ निकालात काढलेले! स्पष्टपणे नाकारलेले!! तेही शेकडो वर्षे नि पिढ्यान पिढ्या! प्रथम 'काढबरीचे नायक' म्हणून संभाजीराजे निवडणे हेच आव्हानाचे होते.

परिणामी छावा पूर्ण होण्यापूर्वीच १९७२ साली मुंबईत झालेल्या सावंतांच्या एका सत्कार समारोहात संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्माणातील सिंहाचा वाटा उचललेल्या प्रत्यक्ष आवार्य अत्यांनी हजारोंच्या साक्षीत, सज्ज दम भरल्यागतच सागितलं होतं, "शिवाजीराव, मृत्युंजय वाचलंय. त्या नावाचाच अग्रलेख मी दै. मराठात लिहिलाय. कर्ण तुम्ही छान शब्दबद्ध केलाय. कधी कधी महर्षीव्यासांच्या श्रीकृष्णासह इतर सर्वांना

तो मांग राखने. आता तुम्ही 'छावा' लिहिए र म्हणाव - 'छ. संभाजीकर! अवश्य लिजा' पण उकडार संभाजी छ. शिवाजी महाराजेसा वरचढ आला तस्ट!!'

माचाक्षवि ते मध्यविक्र वक्तव्य ऐकून टाळ्याच टाळ्या कडाडल्या होत्या त्यावेळी. साचापाला उसर देताना मांवांनी आचार्य अन्नांकडे नम्ह आदरान बघाव उत्तर दिले होते. "पाठ्या या कांवलीच विचारपूर्वक मी पांक निवारले नव आहे 'छावा'! नव्याव त्याले खितजी कृ. शिवाय हे 'नमस्ते' होते हे व्यक्त होत नाही काय? आचार्यांनी मी नामाणे सांगासी. "त्याच्या सात्रखाच मीही शिवायाच आहे. त्यांनी चिंता करू न र्ये!" हे उत्तर ऐकून उक्तांनी व्यक्त होत्या इडल्या होत्या. त्यात बसल्या नैविकीत वाळी घिर, विशाल उद्धरासह देह गवावदीत खुण झालेसे प्रत्यक्ष आवायेही सकापांगी आले होते. अन्न ते असते तर त्यांनी दुसराही अग्नेष्व निःसंशय लिहिला असास - 'छावा' नावजाचा!

१३८० साली छावा-प्रकाशित इत्यानंतर शिवित्या पाच लाग्याच्या प्रतीतील एक उक्तांनासूला व एक प्रतापाडाकर भवानीच्या वरणी भावसमृद्ध संस्कारी वृत्तिमुळे अण्य उक्तांनासूला जाऊन प्रत वाहू आले. प्रतापाडाकरची प्रत स्वहस्ते वाहायाचे (स्व.) यशबंधुसांवंती चालव केलं होतं लाप्रमाणे से काठाडून फरस्त उत्तराच दिवशी प्रतापाडाकर. आले. उपथाहून कौटिनेस्तलचे अनिरुद्ध कुलकर्णी प्रत घेऊन शिवाजीरावासह. प्रतापाडाही गेले. जायला थोड वेळ झाला होता त्यांना. एवहाना मापांसाच्या तंडधारून भवनीमध्ये दर्शन घेऊन यशवंताच मंदिरावाहे आलेही होते! पृष्ठ-पार्शी चाढवीत होते. दोघांतील अनिरुद्धकड बसून त्यांनी विचारले. नेमकं व मोरक्क. 'छावा अणालाय काय?' अनिरुद्धान मान डोळकून वेष्टातील प्रतच बहेर काढून पुढे घाली.

"चला!" रहणून अन्नांतकेच शिवभक्त यशवंताच पंशु उत्तरून पुन्ह भवानीच्या गर्भगुहाकड चाढू लागले. पांढऱ्याशुभ्र पुलांनी अंजवळ वाहिलेली छाव्याची प्रत भवानीचरणी अपूर्ण यशवंतावांनी ओंजवळ व डोळे मिटून जाणवेल अशी काही क्षण शाशानकूलच साजली!

ते मिट्या अंजवळ व डोळी जागावा मनी जग्नाता भवतीशी काय बोलें ते मिट्या उक्तील ते सोबतच्या युण्याहून गेलेल्या दोयांसह भवतीच्या कुणालाही कल्यां शस्य लिहिले. मन दिल्लीहून शिवाजीरावाना आलेल्या पत्रात त्यांनी आवारून लिहिल होते - "तुमचा छावा वावतो आहे. तो प्रतापाडाकर भवानीचरणी मी वाहिला ही आठवण जन्मभर राहीलन!!"

पूर्वीच्या मुत्युंजयान तर एक सालिखाराडच उम केलं होते.

साहित्यिक पुस्कारान महित आणि तीही खवाकाराची अशी पाहिलीच साहित्यिकी कवित्याच. आजवर महाराष्ट्र शासन, केसरीचा न. चिं. केलकर, लिलित मासिकाच्या लिलित, वीस वर्षांनी बहाल केलेला शोप्रपट व 'पूर्णपचंद शुतोडिया', युरायी भावांतराला लाभलेले लेदं व तज्ज्व. असे कोही पुस्कार, इचलकरंजीच्या काय फांडेशवाचा, व युष्मातील विनोद प्रतिष्ठावचा उकात्य घोषित झालेला आ. अंजे-कांदवंती पुस्कार असे लेखकाच्या स्मरणातही नसावेत असे असंख्य पुस्कार मुत्युंजयाला सापरिच देखाव आहे.

यात शिरोचाचा वरला तो भावीय जापानी, नवी दिल्ली-३ या विड्यात संस्कृत दिल्ली दिल्ली-३ या विड्यात संस्कृत लाभलेला १३ का-६ फेब्रु. १९१६ रोजी मुत्युंजयाला प्रदान केलेला, मार्टीला प्रथमच लाभलेला १३ का-५ 'मूत्रिदिवी' पुस्कार. 'सायाचे देशाचे याश्वरी डॉ. के. आ. जारायण या ताप्रतापसमाच्या हस्ते या मूत्रिदिवी पुस्काराची संसरक्तीची कंवधारांवी प्रशास्त प्रतिष्ठा व ताप्रतापसमाच्ये खोदीच प्रशास्तीपक शिवाजी सावंताना विडुलेखाहू पेटल सम्प्रसूत चावाखच भारलेल्या साहित्यिकांच्या टाळ्यांच्या अवित्त गजरत विलीत सम्प्रवृक्ष प्रदान करण्यात आले.

मारीतील अच्युतेशीक भावांतराची पारिषिमा गारणी उत्ती आहे ही कालेजी मंत्राचा मुत्युंजय. आजपर्यंत हिंदी-भास्तीय जापानीपर दिली, गुजराती - आर. आर. शेठ, प्रकाशन, मुंबई-२, क्रिड - अगित प्रकाशन, द्वारा - प्रा. अशोक नीलगार, दार्माद कर्नेल, मङ्गाच-गोवा, राजस्थानी - मूत्रिदिवी अकादमी, नवी दिल्ली - ३, मत्याच्यं - डॉ. सी. बुक्स कोइंगम, केरल, कंगाली - पी. लाल, रायर्स्ट वर्क शोप, कलकत्ता-४४, व याच संस्कृत प्रकाशित केलेले देखण इतिहास भाषावर अशा देशी विदेशी भाषांत आज वाचक ही मुक्त मासाठी भावकाक प्रत्यक्ष वाचावाहेत. तेसुरू अनुवाद सिद्ध झाला आहे. लवकरच तोही प्रकाशित होईल.

मुत्युंजयचा पायामण घरत छावानही अनेक प्रकाचा विक्रम सिद्ध केला आहे. प्राचार्य वेदकुपार केवालकर उसपानाबाबू यांची 'छावा' सुखा भारतीय जापानीत विलीत प्रकाशित केली आहे. तिची सहायी आवृत्ती हिंदी वाचक वाचातहेत. या हिंदी भाषांतरातून च. शिवाय व शंखाजे याचासह छाव्यात आसेल्या रायगड, प्रताशाड, राजगड, पहाळ्या अशा गडांचा न शेकडो लेखापाडांचा इतिहास हिंदीभाषक समाला निडला आहे.

मारीतील रामाचाकर श्री. मोहन वाचांच्या विड्यात चावलेलान मृत्युंजय, छावा ही दोनही नाटक देखाया, दर्जेदार घटदीनं सावर केली. मृत्युंजय सतत वर्वे 'हाऊसफूल' श्रेयसह रामांचावर ८५० प्रयोगांत खेळले गेले. 'छावा' महाराष्ट्राम ३५० प्रयोगांत फिलें. दोनही नाटकांतील नायक बाल धुरी या धुरी कलाकाराने समर्थपणे फेलले.

दोहरे नाटकाची पुस्तके का ऑस्ट्रियन कल्पने छापली. कोर्सिविही हिंडी भाषातर आहे. असीची प्रकाशनकळून (हे भाषातर सौ. मुण्डालिमी शिवाजी सांवंत यांनी केले आहे) तर उकलेच 'छावा' वे भारतीय ज्ञानप्रांतकळून हे भाषातर 'संरथ' नावाने डॉ. दामोदर खडकांने केले आहे. मूळ भाषाती छावा काढल्यालाई महाराष्ट्र शासनाचा प्रस्कार घोषित झाला. उकलाव तरुणकळून याथविरी संगाचीरजे प्रतिक्रिया फूर्तुचाही 'छावा' ला देख्यात आला आहे.

मराठीत क्रमशः प्रसारित झाली आहे:

मृष्णुच शिवाजी सांवंत जसे 'मृष्णुच' कार तसेच 'छावा' कारही रातात.

मृष्णुच व छावा या दोन्ही योलिक साहित्यकृतीनी श्री. शिवाजी सांवंत योना अंवेषक साहित्यिक सम्मानही प्रदान केले. ते १९८३ साली बडोदे साहित्य समेलनाचे अरोध अध्यक्ष होते. १९८६ च्या केवळाव केंद्रील द. महाराष्ट्र साहित्य समेलनाचे ते उदयातक होते. म. सा. प. पुणे येथे त्यांनी उपाध्यक्ष महारू तोन वर्ष काम पाहिले. दयापूर येथील विदर्भ साहित्य-समेलनाचे ते १९९६ मध्ये उदयातक होते. १९९७ मध्ये गुणवतील नवोदितांच्या चौथ्या साहित्य समेलनाचे अध्यक्षपद त्यांनी भूषिले. १९९८ मध्ये कोल्हापूरत झालेल्या अ. भा. कामगार साहित्य समेलनाच्या ७ व्या सवाचे ते अध्यक्ष होते. फेब्रु. १७ मध्ये सांवंताना पुणे महात्मगांधीला केने प्राप्तवर्ष व विन्ह सांवंतपूर्वक प्रदान केले. याच वर्षी पुणे विद्यापीठाने त्यांना 'जीवन गैरव' प्रदान केला. ते १९९९ मध्ये कोल्हापूर म. न. पा. ने 'कोल्हापूर भूषण' हा गोरव प्रदान केला.

१९८६ साली कृषि-ओडिगिक अधाडीवर आशिया छडीलील सहकारी साखर कारखान्याच्या आघ्या जानकाचे कार्य करणाऱ्या पदवांशी, डॉ. विठ्ठलराव विखे-पाटील यांच्या संघर्षपद जीवनकायावर 'लढत' ही प्रदीर्घ व द्विंदातातक चारित्र-कलापी त्यांनी प्रशिक्षणवैक सिद्ध केली. जसा रोटकरी असतो तसेच कामगाराही कुंकल्याही देशाच्या वाटचालीतील दुसरे बळकर चळ असते, हे जीवनकस्त्य मानणाऱ्या सांवंतीनी गोदी, माथाडी व असंघित कामगारांचे हुंचार नेते भाई मोहर कोतवाल यांच्या जीवनचित्राचा वेद्य घेणारी 'संरथ' ही चारित्र-कलापी सादर केली.

याशिवाय ल्यांची प्रकाशित झालेली पुस्तके 'असी मने असे नमुने', (व्यक्तिविनं) 'क्रांतिसिंहांची गवरन बोली' (नाना पाटांची भाषण संकलन) होत. मेहता पणिलिंग हाऊसमर्गत ल्यांची शेळका साज, कुणार - एक चितन (प्रसावना) ही पुस्तके गतवर्ष प्रकाशित झाली. उकीच प्रकाशित झालेली कांचनकण (लक्ष्मिलेख) व मोहरवा (व्यक्तिविनं) ही त्याच प्रकाशनाची प्रकाशन होत. भारतीयांसाठी सदैव प्रेरक अदरश असलेल्या, बहुआयामी, योगयोगेश्वर श्रीकृष्णाचा

संदर्भ-संशोधन व पर्यटन, चितन मननपर सखोल केय ऐकून 'युगाधर' ही महाकादंबरी कोटिनेन्टल्हारा उकलीच प्रकाशित झाली आहे. ही काढवंती भारती याचकांसाठी किमान पंचवीस वर्ष ती ताजी राहील.

शिवाजी सांवंत विवाहित असून सौ. मुण्डालिमी शिवाजी सांवंत यांना दोन अपल्ये आहेत. मुलांनी काढवंतीनी, मुलगा अभियान, सौ. काढवंतीनी पाणग धारप मुलगा चि. सोहमसह उकलेव अप्रिकेत मेलेत.

प्रवास, नाट्य, संगीत, खेळ, व्याळाने यांत स असलेल्या शिवाजी सांवंताचे वास्तव्य पुण्यातच आहे.

वास्तव्य - ३, प्रमद्युषण परमहंस ही. सोसायटी,
सिंहाड रस्ता,
पर्वती, पुणे ४११०३०.
दूरवर्णी - ४३३ ५६५५.

❖ ମୁଖ୍ୟମାନ ପାତ୍ରଙ୍କାଳୀନ ପାତ୍ରଙ୍କାଳୀନ ❖

पानिपतची मोहीम	:	:
काकांचे स्वप्न	:	:
भूमिगताची टिप्पणे	:	:
जुगारी	:	:
शायित कोङ्गाकीण	:	:
बोंजूर क्रिस्तेस	:	:
ब्रैंकिंग पॉइंट्स	:	:
अजेनी प्रांदे	:	:
बेतवेतिल प्रतिबिंब	:	:
उमाजी राजे	:	:
बोमदिला	:	:
चहिनीसाहेब	:	:
शाकटा चाडा	:	:
अखेत्ता चाहसंग (चाहाहसाह)	:	:
पानिपतची मोहीम	:	:
चौधूर	:	:
प्रतिनिधि	:	:
सज्जर्या	:	:
येढका	:	:
मङ्गा	:	:
सतावनचा मेनानी (तात्त्वा टोमे)	:	:
ब्रह्मावर्ते	:	:
स्वराज्याचा श्रीगणेशा	:	:
स्वराज्याची स्थापना	:	:
स्वराज्याचा कारभार	:	:
स्वराज्याची संकट	:	:
स्वराज्याचे परिवर्तन	:	:
स्वराज्यातील तुफळी	:	:

